ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՐԱՄԱՆԱՒ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

Բ հրատարակութիւն

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ - 2009

ՀՏԴ23/28
ԳՄԴ86.37
Մ 474

Առաջաբանով եւ ծանոթագրություններով հրատարակության պատրաստեց՝ Ա. Բոզոյանը

Ն. վրդ. Մելիք-Թանգեան
Մ 474Հայոց եկեղեցական իրաւունքը. - Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2008. - 752 էջ:

ԳՄԴ 86.37

Տպագրում է
Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ
Միւսիսային Ամերիկայի Արեւելեան թեմի
«ՋԳՕՆ ԵՊՄ. ՏԷՐ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ»-Ի
մեկենասութեամբ

ISBN 99930-75-24-8 . Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2008

Տ. ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳՅԱՆ
(1866-1948)

Ներսես (մկրտության անունը՝ Նիկողայոս) արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանը ծնվել է 1866 թ. մարտի 16/29-ին Զանգեզուրի Բռնակոթ գյուղում, Պետրոս-Բեկ Մելիք-Թանգյանի ընտանիքում: Ըստ ավանդության՝ Մելիք-Թանգյան գերդաստանի նախնիները, Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անիից գաղթելով, սկզբում բնակություն են հաստատել էջմիածնի գավառի Շահրիար գյուղում: Այդ բնակավայրում ներքին սուր պայքար է սկսվում Շահխաթունի եւ Մելիք-Թանգյան տոհմերի միջեւ, որն ավարտվում է արյունահեղությամբ, եւ վերջիններս ստիպված են լինում հեռանալ Շահրիարից ու ժամանակավորապես հաստատվել Սյունյաց գավառի Դարալագյազ գավառում (խորհրդային տարիներին անվանվում էր Ազիզբեկովի շրջան, այժմ գտնվում է Վայոց Ձոր մարզում), ապա բնակվում են Զանգեզուրի Բռնակոթ գյուղում: Պարսից շահերը հատուկ հրովարտակներով (ֆերման) բազմիցս հաստատել են Թանգյան գերդաստանի մելիքական կոչումն ու իշխանությունը: Ներսես արքեպիսկոպոսի պապ Մելիք Թանգի Բ-ն նպաստել է Արեւելյան Հայաստանում ռուսական տիրապետության հաստատմանը եւ Նիկոլայ I-ից ստացել արքունական հրովարտակ, որով վավերացվել են Մելիք-Թանգի տոհմի մելիքական իշխանության իրավունքները:

Տեղի խալիֆայական (հոգեւոր) դպրոցում մեկ տարի ուսանելուց հետո՝ 1877 թ. ամռանը, Նիկողայոսն ընդունվում է էջմիածնի Գեւորգյան ճեմարան: Դա հայտնի քիմիկոս Արշակ Նահապետյանի տեսչության շրջանն էր: Ճեմարանում տեսչի հաստատած խիստ եւ ճնշող կարգերի դեմ ըմբոստացածների թվում Նիկողայոսը ժամանակավորապես հեռանում է ուսումնական հաստատությունից, մինչեւ վերացվում են նախկին օրենքները: 1886 թ. ճեմարանի լրիվ (դասարանական եւ լսարանական բաժիններ) դասընթացն ավարտելուց հետո, տարված ազգին ծառայելու վեհ գաղափարներով, նա ընտրում է ուսուցչության ասպարեզը եւ երկու տարի աշխատում հայրենի Բռնակոթ գյուղում: 1888 թ. Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոցի հոգաբարձության հրավերով տեղափոխվում է Շուշի, որտեղ պաշտոնավարում է մինչեւ 1894 թ.: Այդ տարիներին, ոգեւորված Տաճկահայաստանի ազատագրության գաղափարով, իր երկու պաշտոնակից ընկերների հետ փորձում է գաղտնի անցնել ռուս-թուրքական սահմանը, սակայն անհաջողության է մատնվում: Այս շրջանի գործունեության մեջ ոգեւորիչ նշանակություն է ունեցել կաթողիկոս ընտրված Խրիմյան Հայրիկի ընդունելությունը Շուշիում (1893), որի կազմակերպիչներից մեկն է

եղել Նիկողայոս Մելիք-Թանգյանը: Շուտով թեմական դպրոցի ուսուցչական խմբի հետ նա ըմբոստանում է Ղարաբաղի թեմական առաջնորդ Տ. Կարապետ եպիսկոպոս Այվազյանի դեմ եւ հեռանում դպրոցից: 1894-1896 թթ. պաշտոնավարում է Բաքվի Մարդասիրական ընկերության դպրոցում: Նա իր ողջ կարողություններով զինվորագրվում է ժամանակաշրջանի հասարակական կյանքին, ներգրավվում գաղափարական պատերազմի ոլորտում[1]:

1897-1900 թթ. ազգային բարերար Համբարձում Մելիքյանի ծախսերով կրթություն է ստանում Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում: Ցավոք, մենք գրեթե ոչինչ չգիտենք նրա կյանքի համալսարանական շրջանի մասին: Միայն նրա կազմած դասագրքից կարելի է արտածել, թե գիտելիքների ինչ պաշարի և, որ դասախոսների հետ է մասնագիտացել: 1900 թ. վերադառնալով էջմիածին՝ Մելիք-Թանգյանը սարկավագության աստիճան է ստանում, իսկ 1901 թ. ձեռնադրվում է վարդապետ, ստանում հոգևորականի Ներսէս անունը: Նույն թվականին նշանակվում է Տաթեւի վանահայր եւ ձեռնամուխ լինում վանքի բարեկարգությանը: Բացում է դպրոց, հիմնում գրադարան, կառուցում նոր սենյակներ, վերանորոգում ձիթհանը, ընդարձակում է հողատարածությունները, կանոնավորում վանքի տնտեսությունը, բացում միաբանական ընդհանուր սեղանատուն եւ, որ գլխավորն է, ութ վիճելի գյուղերը հաջողում է օրինական միջոցներով վանքի սեփականությունը դարձնել: Խրիմյան Հայրիկը նրան նշանակում է Սյունյաց թեմի առաջնորդական փոխանորդ: Ներսես վարդապետը առիթը բաց չի թողնում շրջելու գյուղերում եւ ծանոթանալու ժողովրդի վիճակին. կարգի է բերում գյուղական դպրոցները, հրավիրում է ուսուցիչներ, նշանակում է հոգեւոր գործակալներ եւ զբաղվում հասարակական բազմատեսակ գործերով: Վերջին պաշտոնը զբաղեցնելու ժամանակ Խրիմյան Հայրիկի կոչով գործուն պայքար է ծավալում Հայոց Եկեղեցու եւ դպրոցների կալվածքները եւ անշարժ գույքը բռնագրավելու Նիկոլայ II-ի հրովարտակի (1903 թ. հունիսի 12) դեմ: 1903 թ. ամռանը մեկ ամիս բանտարկվում է ցարական ոստիկանության կողմից: 1905 թ. Ներսես վարդապետը ոգեւորում է հայ-թաթարական բախումներում ինքնապաշտպանության դիմողներին: 1906 թ. Խրիմյան Հայրիկը հայրապետական դիվանապետի պաշտոնով նրան հրավիրում է էջմիածին, սակայն ցարական կառավարությունը, նրան անբարեհույս համարելով, արգելում է էջմիածնում մնալ եւ 1907 թ. աքսորում է Ղրիմի Սբ. Խաչ վանքը: 1909 թ. Մատթեոս Բ Իզմիրլյան կաթողիկոսի միջնորդությամբ Մելիք-Թանգյանը աքսորավայրից վերադառնում է էջմիածին եւ նշանակվում Վանական կառավարության նախագահ: Իր նոր պաշտոնում նա վանքի պարտեզներում եւ անտառում տնկել է տալիս մի քանի

1 Տե՛ս **Ն. Մելիք-Թանգեան**, Մշակ և Նոր-Դար. կուսակցութիւններ և մի քանի խնդիրներ, Մոսկվա, 1894:

հազար ծառատունկեր, կանոնավորում կաթնատնտեսությունը, գինեգործությունը, հողագործությունը, բամբակի մշակությունը, այգեգործությունը, կարգի է բերում ագարակը, ծավալում բազմատեսակ շինարարական գործունեություն: 1912 թ. սեպտեմբերին Գեւորգ Ե կաթողիկոսի հրամանով գործուղվում է Ատրպատականի թեմի գործերը ստուգելու եւ թեմական պատգամավորական ժողովի կողմից ընտրվում է առաջնորդ: 1912-1948 թթ. նա վարում է Ատրպատականի թեմական առաջնորդի պաշտոնը՝ հաջորդելով հրաժարականով թեմից հեռացած Կարապետ Տեր-Մկրտչյանին: 1912 թ. Թիֆլիս, Բաքու եւ Ռոստով քաղաքներում դրամ է հանգանակում՝ Ատրպատականի հայոց թեմական առաջնորդարանի պարտքերը փակելու համար, կարգավորում տնտեսական աղբյուրները, նշանակում հոգեւոր գործակալներ, կանոնավորում Թավրիզի ազգային դպրոցների հասույթները: 1913 թ. այցելում է Ատրպատականի հայոց թեմի երկու պատմական վանքերը (Մակուի Սբ. Թադեոս եւ Դարաշամբի Սբ. Ստեփանոս)՝ համապատասխան կարգադրություններ անելու այս երկու վանական հաստատությունների կալվածքների եւ տնտեսական վիճակի բարեկարգման համար: Իր գործելակերպով նա արժանանում է ժողովրդական լայն համակրանքի եւ հարգանքի, որի համար էլ Ատրպատականի հայոց թեմական պատգամավորական ժողովը դիմում է Գեւորգ Ե Սուրենյանց Վեհափառ հայրապետին՝ խնդրելով Ներսես վարդապետին ձեռնադրել եպիսկոպոս: 1914 թ. Ներսես վարդապետը ձեռնադրվում է եպիսկոպոս:

Ատրպատականի թեմը ենթարկվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի արհավիրքներին. թուրքերը ներխուժում են Ատրպատականի Սալմաստ, Ուրմիա, Խոյ եւ Թավրիզ բնակավայրերը: Այդ մղձավանջային տարիներին մեծ քանակությամբ քրիստոնյա ազգաբնակչություն (հայեր եւ ասորիներ) Վասպուրականից ու Հյուսիսային Միջագետքի տարածքներից մազապուրծ անցնում են Արաքսը եւ հաստատվում Հին Նախիջեւանի եւ Դարալագյազի 69 գյուղերում: Սրբազանը անգնահատելի ծառայություն է մատուցում Ատրպատականում ապաստանած հայ ու ասորի գաղթականներին ու որբերին տեղավորելու գործում, լուծում է 40.000 գաղթականների պարենավորման, հագուստի, բուժսպասարկման եւ տեղավորման խնդիրները՝ դիմելով Վեհափառ հայրապետին, ռուսական պետությանը, եղբայրական օգնության հանձնաժողովներին, կովկասահայ ազգային մարմիններին: Նրա ջանքերով բացվում են սննդատու եւ բժշկական կայաններ, հիվանդանոց, որբանոց, ստեղծվում են գաղթականների խնդիրներով զբաղվող կոմիտեներ, իսկ երբ կարգավորվում է վիճակը, կազմակերպում է նաեւ դպրոցական գործը: Գաղթականների կարիքների համար ծավալած գործունեության ընթացքում նրան հաճախ զորավիգ էին լինում եւ մեծ հարգանքով էին վերաբերվում ռուսական զինվորական իշխանությունները: 1917 թ. Գեւորգ Ե կաթողիկոսը նրան նշանակում է Վասպուրա-

կանի հայոց թեմի առաջնորդ: Ի պաշտոնե նա ժամանում է Վան, այցելում Սբ. Բարթողիմեոսի, Վարագի, Կարմրավորի, Սբ. Գրիգորի, Աղթամարի, Նարեկի, Լիմ եւ Կտուց անապատները, նշանակում է վանահայրեր, կարգավորում է Վանի առաջնորդարանի գործերը[1], ծանոթանում ժողովրդի կարիքներին, անցնում Ալաշկերտ, այցելում Սբ. Հովհաննեսի հռչակավոր վանքը, զբաղվում է գաղթականների գործերով: Այնուհետեւ վերադառնում է էջմիածին եւ իր ճանապարհորդության ու կատարած գործերի մասին զեկուցում Վեհափառ հայրապետին: Այս գործունեության ազդեցության տակ Թավրիզի հայոց թեմական խորհուրդը խնդրանք է ներկայացնում Վեհափառ հայրապետին՝ արքության պատիվ տալ իրենց սիրելի սրբազանին: 1917 թ. նրան շնորհվում է արքեպիսկոպոսական պատիվ:

1917 թ. նոյեմբերին ռուսական բանակները լքում են Կովկասյան ռազմաճակատը: Թուրքական մի մեծ զորաբանակ Ալի Իհսան փաշայի հրամանատարությամբ մտնում է Թավրիզ, սպառնում Ատրպատականի հայ բնակչության ֆիզիկական գոյությանը: Հայրենասեր սրբազանը Ատրպատականում ստեղծված «Տասնվեցի խորհրդի»[2] օժանդակությամբ կարողանում է այնպիսի զգույշ եւ հեռատես քաղաքականություն վարել թուրք եւ պարսիկ զինվորական իշխանությունների միջեւ, որով փրկում է Թավրիզի հայությանը վերահաս կոտորածից, միաժամանակ կարողանում է պակասեցնել թուրքերի պահանջած մեծաքանակ դրամական տուգանքը: Նա իր անշահախնդիր գործունեությամբ կարողանում է շահել պարսիկ պաշտոնյաների բարեհաճությունը հայ ազգաբնակչության նկատմամբ եւ արժանանալ նրանց պաշտպանությանը, որով թուրքերը հրաժարվում են իրենց հայահալած ծրագրի իրականացումից: 1918 թ. նոյեմբերին կնքված զինադադարից հետո, թուրքերը հեռանում են Թավրիզից: Ատրպատականի առաջնորդը լծվում է գաղութը տնտեսապես ամրապնդելու, ազգային-դպրոցական կյանքը վերանորոգելու գործին: Հայաստանի Հանրապետության գոյության հատկապես վերջին տարում մեծ է եղել նրա դերը երկրում տեղեկատվական շրջափակումը հաղթահարելու եւ Թեհրանում Հայաստանի դեսպանատան ու ՀՅ միջեւ կապն ապահովելու գործում[3]:

1919 թ. մեծավաստակ առաջնորդն իր հրաժարականն է ներկայացնում պատգամավորական ժողովին, սակայն բազմահազար ժողովուրդն առաջնորդարանի բակում կազմակերպում է համակրական ցույց՝ իր սերը հայտնելով առաջնորդին: Պատգամավորական ժողովը ստիպված է լինում մերժել հրաժարականը:

---

1 1916-1918 թթ. Վանի առաջնորդական հաջորդն է եղել Լիմ անապատի վանահայր Տեր Հովհաննէս ծայրագույն վարդապետ Հյուսյանը:

2 Այս խորհուրդը կազմվել է Ատրպատականի հայոց թեմական պատգամավորական ժողովի և թեմական խորհրդի անդամներից, ժողովրդի ներկայացուցիչներից:

3 Տե՛ս **է. Հակոբյան**, Հայաստանի Հանրապետության Իրանի դեսպան՝ Իշխան Հովսեփ Արղությանի հեռագրերը հղված Ներսես արք. Մելիք-Թանգյանին – Թավրիզ, «Հասկ», Հայագիտական տարեգիրք, նոր շրջան, Ջ տարի, Բեյրութ, 1994, էջ 397-412:

1921 թ. Հայաստանում տեղի ունեցած փետրվարյան ապստամբությունից եւ քաղաքացիական կռիվներից հետո, մոտ 8000 քաղաքական տարագիրներ Զանգեզուրի վրայով անցնում են Պարսկաստան, նրանցից շատերը բնակություն են հաստատում Թավրիզում: Ներսես արքեպիսկոպոսը դիմումներ է ուղարկում աշխարհի բոլոր ծագերի գաղութներին եւ տարագիրների կյանքը բարելավելու համար մեծաքանակ դրամական ու բարոյական աջակցություն ստանում: Դրանից հետո բարդանում են Մելիք-Թանգյանի փոխհարաբերությունները Խորհրդային Հայաստանի կառավարության հետ: Խորհրդային Միության Պետական անվտանգության կոմիտեի հրահանգներով այնուհետեւ բազմիցս փորձում են Ներսես արքեպիսկոպոսին վերադարձնել էջմիածին, սակայն հիմնվելով հայրենիքում իրեն հավատարիմ մարդկանցից ստացված տեղեկությունների վրա՝ սրբազանը շարունակ հետաձգում է իր վերադարձը:

1924 թ. օգոստոսին Ներսես արքեպիսկոպոսը հովվական այցելությամբ շրջագայում է Ատրպատականի Ղարադաղ գավառի հայաբնակ շրջանները՝ թեմի օգտին լուծելով անգլահպատակ բժիշկ Պետրոս Ասլանյանի կտակը, որի արդյունքում 16.000 դոլար գումարը փոխանցվում է Հայոց ազգային իշխանություններին: 1925 թ. հունիսին սրբազանը ազգային մարմինների ներկայացուցիչների եւ հայ վաճառականների հետ բացառիկ ընդունելության է արժանանում Թավրիզ ժամանած Պարսկաստանի նախարարապետ եւ զինվորական նախարար Րիզա խան Փահլեվու կողմից: Իբրեւ շինարար հովիվ նա վերանորոգում է Թավրիզի հայոց եկեղեցիների զանգակատները, կարգի է բերում առաջնորդարանի բակը, կառուցում է ջրհոր: Նրա օրոք՝ 1914–1915 թթ., Թավրիզում կառուցվում է Արամյան թատրոնի ինքնատիպ շենքը:

Ատրպատականի հայոց ազգային մարմինները, հասարակական հիմնարկությունները եւ արհեստակցական միությունները 1926 թ. հունիսի 12-ին, Ներսես Մեծ հայրապետի հիշատակի օրը Թավրիզում տոնում են նորին սրբազնության ազգային եւ հասարակական գործունեության քառասնամյա հոբելյանը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ատրպատականում ստեղծվում է Ադրբեջանի դեմոկրատական մարիոնետական պետությունը, եւ սրբազանն իր բոլոր ուժերը ներդնում է հայ ազգաբնակչության ապահովության երաշխավորը դառնալու համար: Հենց այդ տարիներին է նրա առողջությունը քայքայվում, եւ նա չի կարողանում մասնակցել 1945 թ. Ազգային-եկեղեցական ժողովին, որի պատգամավորներին ինքն է անձամբ ճանապարհում էջմիածին: Այդ տարիներին Թավրիզով էր Խորհրդային Միություն մտնում աշխարհի բոլոր հայ գաղթավայրերում հավաքված օգնությունը: Հիվանդ վիճակում էլ նա փորձում էր օգտակար լինել իր հոտին: 1945 թ. Ներսես սրբազանը մասնակցում է Թեհրանի հայոց եկեղեցու նավակատիքին:

1948 թ. սեպտեմբերի 16-ին դադարում է բաբախել Ներսես արք. Մելիք-Թանգյանի՝ Հայոց Եկեղեցու մեծ նվիրյալի սիրտը: Պարսկաստանի հայոց առաջնորդի հիշատակը մշտապես պայծառ է մնացել իր հոտի սրտում. այդ մասին է վկայում սրբազանի ծննդյան 102-ամյակին նվիրված ժողովածուն:

* * *

Ն. Մելիք-Թանգյանը էջմիածնի Գեւորգյան ճեմարանն ավարտելուց (1886) անմիջապես հետո ձեռնամուխ է եղել մանկավարժական եւ հասարակական գործունեության: Այդ նպատակի իրականացման ճանապարհին նա իր ձեռքն է վերցնում գրիչը: Խառնվում է «Մշակի» եւ «Նոր-Դարի» կուսակիցների «հակամարտությանը»՝ ցույց տալով, որ նրանք պետք է չափավորեն իրենց անհիմն հարձակումները Հայոց Եկեղեցու դեմ եւ որդեգրեն կառուցողական դիրքորոշում:

Հայերենի ուսուցման կրթական մակարդակը բարձրացնելու ձգտում ունի Ն. Մելիք-Թանգյանի «Աշխարհաբարի քերականությունը», որն իբրեւ դասագիրք օգտագործվել է ժամանակի դպրոցներում: XX դարասկզբին նա իր գիտելիքները ի սպաս դրեց նաեւ դասագրքերի ստեղծման գործին՝ հեղինակելով հայոց լեզվի սեփական դասագիրքը:

Ն. Մելիք-Թանգյանի ամենաարժեքավոր երկը՝ «Հայոց եկեղեցական իրավունք» երկու գրքից բաղկացած մենագրություն-դասագիրքը, գրվել է Ս. Պետերբուրգում համալսարանական կրթության ավարտից հետո: Այդ աշխատանքը նվիրված է հայոց կանոնական իրավունքի հարցերի քննարկմանը, և Եկեղեցական իրավունքի ամենահամապարփակ ձեռնարկն է մեզանում: Այս աշխատանքը երկար տարիներ եղել է սեղանի գիրքը մեր հոգևորականության, դասագիրք է ծառայել Հայոց Եկեղեցու հոգեւոր ճեմարաններում: Հենվելով ռուսական համալսարաններում գործածության մեջ գտնվող հիմնական դասագրքերի (Ն. Կ. Սոկոլով, Իոան վարդապետ) վրա՝ հեղինակը ներածության մեջ անդրադառնում է մի շարք հարցերի՝ «Եկեղեցի եւ իրավունք», «Եկեղեցու եւ բարոյական օրենքների տարբերություն», «Եկեղեցիների դավանաբանական բաժանում», «Եկեղեցական իրավունքը զանազան անունների տակ», «Եկեղեցական իրավունքի հարաբերությունը աստվածաբանության եւ ուրիշ իրավաբանական գիտությունների հետ», «Եկեղեցական իրավունքի զբաղման նյութը», «Մշակման եղանակները», «Եկեղեցական իրավունքի պատմական եւ այժմյան համակարգությունը», «Մեր Եկեղեցու իրավունքի մշակման ծրագիր»: Աշխատանքի այս մասերը հայ եկեղեցական իրավունքի մշակման համար ունեն մեթոդաբանական նշանակություն, քանի որ ռուսական կանոնագիտության հետազոտության փորձի վրա ուղղորդում են սաղմնավորվող հայ կանոնագիտության անցնելիք ճանապարհի հիմնական նշանաձողերը:

Գրքի առաջին մասը հեղինակը նվիրել է «Հայոց եկեղեցական իրավունքի աղբյուրներին», որտեղ մանրամասնորեն խոսում է Սբ. Գրքի, առաքելական եւ եկեղեցական ավանդության, Առաքելական կանոնների, «Առաքելական կարգադրություններ»-ի մասին: Ապա մեկ առ մեկ բերում է հայոց եկեղեցական մատենագրության մեջ պահպանված «Առաքելական 34 կանոնները»՝ անդրադառնալով դրանց ստեղծման պատմությանը, հայ կանոնական գրականության մեջ խաղացած դերին եւ հոդված առ հոդված մանրամասնորեն մեկնաբանում դրանք՝ ներկայացնելով դրանց սկզբնաղբյուրները: Վերջում հեղինակը բերում է հիշյալ կանոնախմբերի՝ իրեն հայտնի գրաբար բնագրերը: Դրան հաջորդող մասում Ն. Մելիք-Թանգյանն անդրադառնում է «Երեք տիեզերական ժողովներին»՝ քննարկման նյութ դարձնելով Նիկիայի (325), Կ. Պոլսի (381) եւ Եփեսոսի (431) ժողովների կանոնախմբերը՝ հիմնվելով Օրթոդոքս Եկեղեցու ավանդության վրա: Հեղինակն անդրադառնում է նաեւ Տիեզերական Եկեղեցու «Վեց տեղական ժողովներին», դրանց սկզբնաղբյուրներին՝ մեկ առ մեկ մանրամասնորեն քննարկելով Անկյուրիայի (313-315), Նեոկեսարիայի (314-315), Գանգրայի (340-370), Անտիոքի (341), Լավոդիկիայի (365), Սարդիկեի (344-347) ժողովներում ընդունված կանոնները: Հետեւելով ռուսական կանոնագիտական գրականությանը՝ գրքում տեղ է հատկացված նաեւ Տիեզերական Եկեղեցու սբ հայրեր Բարսեղ Մեծի (370-378), Աթանաս Աղեքսանդրացու (326-371), Դիոնեսիոս Աղեքսանդրացու (264), Պետրոս Աղեքսանդրացու (270), Գրիգոր Սքանչելագործ Նեոկեսարացու (272), Գրիգոր Նյուսացու (372-394), Գրիգոր Աստվածաբանի (370-390), Իկոնիայի եպիսկոպոս Ամփյուղոքոսի (394), Թեոփիլոս Աղեքսանդրացու (385-412), Կյուրեղ Աղեքսանդրացու (412-444) կանոնական երկերին: Այս հատվածի վերջում հրատարակված են հայկական կանոնական ժողովածուներում պահպանված երեք Տիեզերական ժողովների (Նիկիա, Կ. Պոլիս, Եփեսոս), Տիեզերական վեց տեղական (հայկական ավանդությամբ՝ յոթ) ժողովների (Անկյուրիայի, Կեսարիայի, Նեոկեսարիայի, Գանգրայի, Անտիոքի, Լավոդիկիայի, Սարդիկեի) կանոնների գրաբար բնագրերը:

Գրքի հաջորդ մասում Ն. Մելիք-Թանգյանն անդրադառնում է Կանոնագրքի ազգային սկզբնաղբյուրներին: Այստեղ նա խոսում է Ազգային-եկեղեցական ժողովներ հրավիրելու, մասնավորապես՝ Աշտիշատի (365), Շահապիվանի (447), Դվինի Ա (507), Դվինի Բ (555), Դվինի Գ (609-610), Դվինի Դ (648), Դվինի Ե (719), Պարտավի (771), Երնջակի (842), Անիի Ա (970), Հարքի (1002), Անիի Բ (1036), Հռոմկլայի (1178), Սսի Ա (1204), Սսի Բ (1243-1246), 1238-1361 թթ. լատինասեր կաթողիկոսների հրավիրած ժողովների, Երուսաղեմի (1651) կանոնների եւ դրանց վերաբերյալ պահպանված պատմական վկայությունների մասին: Գրքի շարունակության մեջ հեղինակն անդրադառնում է Հայոց Եկեղեցու Սբ. հայրերի կանոնախմբե-

րին՝ դրանց մեջ առանձնացնելով Թադեոս եւ Փիլիպպոս առաքյալների, «Սրբոց հարց հետեւողաց», Երուսաղեմի Սբ. Մակար արքեպիսկոպոսի, Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի (325), Սբ. Սահակի (387-439), Սբ. Ներսես Շնորհալու (1166-1173) անունով հասած կանոնախմբերը եւ գրաբար բնագրերով բերում է դրանցից կարեւորագույնները: Այստեղ հեղինակը տեղ է հատկացրել նաեւ Ներսես Ե (1843-1857), Գեւորգ Դ (1866-1882), Մկրտիչ Ա (1892-1907) կաթողիկոսների կանոնական կարգադրություններին, ներկայացրել է «Պոլոժենիե»-ի եւ Ազգային սահմանադրության բնագրերը:

Այս աշխատության երկրորդ մասում, կրկին հենվելով իր ժամանակի ռուսական գրականության վրա, հայ կանոնագիտության մեջ առաջին անգամ Ն. Մելիք-Թանգյանն անդրադառնում է հայկական կանոնագիտությանը զբաղեցնող տեսական հարցերին: Առանձին գլխում նա խոսում է եկեղեցական կազմակերպության կառուցվածքի մասին՝ մասնավորեցնելով խնդիրը Եկեղեցու անդամների կարգավիճակին, նրանց պարտավորություններին եւ իրավունքներին, հոգեւորական դառնալու պայմաններին, ձեռնադրության վավերականությունը հաստատող պայմաններին, հոգեւորականի կոչում ձեռք բերած անձնավորության վարվեցողության նորմերին եւ բարոյական սկզբունքներին: Աշխատանքում հատուկ բաժին է նվիրված Եկեղեցու նվիրապետական համակարգին, բնութագրված են հիմնական հոգեւոր աստիճանները (եպիսկոպոս, քահանա, սարկավագ եւ ավելի ցածր), անդրադարձ է կատարված վանականությանը, քննարկված է, ըստ եկեղեցական կանոնների, դրանցից յուրաքանչյուրի տեղը Եկեղեցու նվիրապետական համակարգում: Հենվելով Ռուսական կայսրության մեջ Հայոց Եկեղեցու զբաղեցրած տեղը բնորոշող հրապարակումների եւ կանոնական պարզաբանումների վրա՝ Ն. Մելիք-Թանգյանն անդրադառնում է Եկեղեցու ընդհանուր կառավարությանը, հատկապես՝ Եկեղեցու վարչական կառուցվածքին՝ ընդհանուր ակնարկ նետելով Տիեզերական Եկեղեցու անցած ուղուն եւ ի մասնավորի անդրադառնալով Հայոց Եկեղեցու կազմակերպության զարգացման պատմությանը՝ սկսած առաքելական շրջանից, մյուս հանգրվաններ է համարում նախասահակյան Եկեղեցին, իսկ դրանից հետո՝ ազգային շրջանը: Հեղինակն անդրադառնում է նաեւ եկեղեցական նվիրապետության հիմնական աստիճաններին՝ կանոնական ժողովածուներից բերված վկայություններով հավաստելով գլխավոր-եպիսկոպոսի, մետրոպոլիտի, արքեպիսկոպոսի եւ էկզարխի, պատրիարքությունների եւ Հայոց հայրապետի իրավունքներն ու պարտականությունները, խոսելով նաեւ այդ պաշտոններում հաստատված հոգեւորականների ընտրության եւ ձեռնադրության կարգի մասին: Այստեղ Ն. Մելիք-Թանգյանը պատմական վկայություններով եւ կանոնական հավաստիացումներով հիմնավորում է Հայոց կաթողիկոսական աթոռի անսասանության կանոնական հիմքերը: Դրանից հետո ի մասնավորի անդրադառ-

նում է Հայոց Եկեղեցու նվիրապետական կառույցի ամբողջականության հարցերին՝ կաթողիկոսություններին եւ պատրիարքություններին, Ռուսական կայսրության սահմաններում թեմերի եկեղեցական կառավարությանը, գյուղական եկեղեցիների կառավարությանն ու դրանց պաշտոնեությանը (քորեպիսկոպոս եւ վանական կառավարություն):

Հաջորդ բաժինը նվիրված է Եկեղեցու տնտեսական կառավարմանը նպաստող օրենսդրական որոշումներին: Այստեղ հեղինակն անդրադառնում է եկեղեցիների եւ վանքերի տնտեսության կառավարմանը (օրինակներ բերելով Հայոց Եկեղեցու պատմությունից), բարեգործական հիմնարկների ղեկավարման հիմնական սկզբունքներին: Ն. Մելիք-Թանգյանն առանձին բաժին է նվիրել նաեւ Եկեղեցու օրենսդրությանը, որի համար հիմնական սկզբնաղբյուրներ են եկեղեցական ժողովներում եւ կազմակերպության կողմից ընտրված մարմիններում (Սինոդ, Ազգային ժողով եւ այլն) հաստատված կանոնները եւ Եկեղեցու կողմից ընդունելի քաղաքացիական օրենսդրության նորմերը: Եկեղեցական օրենսդրությունը, ըստ նրա, կազմվում է երկու տեսակի օրենքներից. ա) դավանաբանական եւ բ) վարչական՝ ներքին (ծես, եկեղեցու ներքին կարգապահություն) ու արտաքին (հոգեւորականների միջեւ փոխհարաբերություններ, կառավարման ձեւերը, պատժելու եւ դատելու կանոնները): Ապա հեղինակն անդրադառնում է Եկեղեցու դատական իշխանությանն ու դատավարության խնդիրներին, հանցանքների եւ մեղքերի տեսակներին, տարաբնույթ պատիժների զինանոցին: Հենվելով իր ժամանակի եկեղեցականոնագիտական գրականության վրա՝ պատմական ակնարկ է կատարում նախկին դարերի եկեղեցական դատաստանի վրա, խոսում նախկին դարերի դատավարության մասին: Առանձին հատված է նվիրում հայոց մեջ եկեղեցական դատին եւ դատավարությանը: Այս հատվածում եւ հատկապես «Պսակի մասին» բաժնում Ն. Մելիք-Թանգյանի հիմնական ուղեցույցը Վ. Բաստամյանի աշխատություններն են՝ Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը եւ «Փորձ» ամսագրում 1880-1881 թթ. լույս տեսած հոդվածաշարը: Հեղինակը պատմական ակնարկով ներկայացնում է եկեղեցական պսակի անցած ուղին, անդրադառնում հասության եւ չհասության խնդրին, նշանադրության եւ պսակադրության կարգին, Հայոց Եկեղեցու համար ընդունելի ազգակցության աստիճաններին եւ պորտերի միջեւ ամուսնության թույլտվության կարգին, խնամիական աստիճաններին, պսակալուծության կարգին: Ն. Մելիք-Թանգյանը հատուկ անդրադառնում է Հակոբ Ղրիմեցու Պսակի կանոններին:

Չնայած իր բոլոր բացթողումներին եւ վիճելի կողմերին՝ Ն. Մելիք-Թանգյանի «Հայոց եկեղեցական իրավունք» աշխատությունը մնում է դեռեւս միակ հրատարակված գործը հայկական կանոնագիտական գրակա-

նության մեջ, որը նախատեսված է Հայոց եկեղեցու բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում դասավանդման համար: Այդ իսկ պատճառով մենք փորձել ենք գրեթե չմիջամտել բնագրին: Որոշ դեպքերում տալիս ենք ծանոթագրություններ, որոնցով փորձում ենք ավելի ընկալելի դարձնել բնագիրը, Հղում ենք բնագրերի նորոգույն հրատարակությունները, տեղեկություններ ենք հաղորդում գրքում հիշատակված մի շարք կանոնագետների մասին: Այսօր էլ դժվար է համապարփակ կանոնագիտության ձեռնարկ պատրաստել Հայաստանի Ճեմարանների ուսանողների համար, քանի որ դժվարությամբ է հայթայթվում գրականությունը: Երկար տարիներ եկեղեցական իրավունքի հարցերը հետազոտության նյութ չեն հանդիսացել հետազոտողների համար: Ակնկալելի է Հայաստանում ստեղծել կանոնագիտությամբ զբաղվող հետազոտողների մի խումբ, որն իր վրա կվերցնի աշխարհի տարբեր կենտրոններում լույս տեսնող գրականության հավաքումը և Հայոց եկեղեցուն հետաքրքրող կանոնագիտական հարցերի մշակումը: Այս ճանապարհի հանգրվաններից ենք համարում Տ. Ներսես արքեպիսկոպոսի գրքի ներկա հրատարակությունը: Ավելի քան մեկ դար է անցել այս գրքի առաջին հրատարակությունից: Հայաստանի Հանրապետության անկախության ձեռքբերումից հետո նոր խնդիրներ են ծառացել Հայոց եկեղեցու առջև: Հուսանք, որ Ներես Սրբազանի գիրքը նոր խթան դառնա կանոնագիտական հետազոտությունների համար:

Այս հրատարակության հիմնական սկզբունքները.

ա) բնագիրը բերում ենք աննշան ուղղագրական և կետադրական փոփոխություններով: Չենք միջամտում նաև անվանաձևերի ուղղագրությանը:

բ) հեղինակային տողատակ-հղումները հիմնականում () փակագծերի մեջ բարձրացնում ենք բնագիր:

գ) մեր հավելումները բնագիր ենք մուծում [] փակագծերի մեջ:

դ) Աստվածաշնչային բոլոր հղումները միօրինակության են բերված ըստ զոհրապյան (1805) հրատարակության:

ե) որոշ իրողություններ ծանոթագրում ենք տողատակում:

Հրատարակությունը կատարվում է ըստ Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի հրատարակչական բաժնում կատարված շարվածքի:

ԱՋԱՏ ԲՈՋՈՅԱՆ

Ա ԳԻՐՔ[1]

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

1 Իր աշխատության առաջին գիրքը Տ. Ներսէս վ. Մելիք-Թանգեանը նվիրել է «Բագուաբնակ պ. Համբարձում Մելիքեանցին», իսկ երկրորդը՝ «Բագուեցի պ. Լիւդվիկ Յարութիւնեան Սերգէյեանին»:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ.

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

1) ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔ

Մատենագր. Լուսաւորչի եւ Սահակի որոշումն Եկեղեցու եւ վանքերի մասին (տե՛ս Էջմիածնի գրադարանի կանոնագրքերը[1]: Из лекций по церковному праву ординарного профессора Московского Университета Н. К. Соколова, Москва, 1874. Опыт курса церковного законоведения / архим. Иоанна, вып. I, 1851г. [2]):

Նախքան եկեղեցական իրաւունքի որոշման եւ պարզաբանութեան անցնելը, առաջ տեսնենք՝ ի՛նչ է եկեղեցի, ի՛նչ հիմունքներ ունի, ի՛նչ է իրաւունք եւ ի՛նչ կապ ունի եկեղեցու հետ:

Եկեղեցու հիմնադիրը՝ Յիսուս Քրիստոս, իւր հանրամարդկային քարոզներով եւ անձնական օրինակով ցոյց տուեց մարդկանց, թէ ի՛նչպէս պիտի հասնել հաւասարութեան, եղբայրասիրութեան եւ անձնական կատարելութեան բարձր գաղափարներին: «Սիրեցէ՛ք միմեանց» բազմիմաստ պատուէրով հարուածեց մարդկանց մէջ խոր արմատ ձգած այն հասարակական անհաւասարութիւնը եւ խորդուբորդութիւնը, որոնք դարերի ընթացքում օրէնք էին դարձել եւ մարդկանց մեծամասնութիւնը ստրուկ եւ հլու կամակատար արել ուժեղների ճիրաններում: Յանուն այդ բարձր սիրոյ դատափետեց այն անհարթութիւնները եւ անարդար խոչերը, որոնք դարերի ընթացքում խոր անդունդ էին բաց արել ժողովրդի եւ ազգերի զանազան խաւերի մէջ՝ ցոյց տալով, որ միայն այդ ընդհանուր սէրը կարող է եղբայրացնել տիրոջ եւ ծառային, բռնակալին եւ ստրկին:

Այդպիսի բարձր սիրոյ քարոզը յետ մղեց ազգայնական՝ ցեղական եւ այլ մանր՝ մարդկանց միմեանցից անջատող նշանները, առաջ կոչեց մեծ ընդհանուր գաղափար՝ մարդկայնութիւն: Սիրի՛ր մարդուն՝ ով կ՛ուզէ լինի, ի՛նչ ազգութեան կամենայ՝ պատկանի, ի՛նչ դրութեան մէջ

1 Հեղինակը հիմնականում նկատի ունի Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի մատենադարանում Ի դարասկզբին պահպանվող Կանոնագրքերի ձեռագրերը, որոնք Ի դարի 40-ական թվականներից պետականացվել և պահպանվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (այսուհետև՝ ՄՄ):

2 Ռուսական կանոնագիտական դպրոցի կայացման գործում հսկայական դեր են կատարել Իոան աբեղա-վարդապետն ու Ն. Սոկոլովը (Մեր ձեռքին է եղել վերջինիս գրքի Մաշտոցի անվ. Մատենադարանում (այսուհետև՝ ՄՄ) պահպանվող հետևյալ հրատարակությունը. Из лекции по церковному праву / Ординарн. проф. москов. ун.-та Н.К. Соколова, вып. 1-2, М. 1875), որոնց դասագրքերը ուսումնական ձեռնարկ են հանդիսացել ռուսական համալսարաններում: Այդ երկերն էլ ուղեցույց են դարձել Ներսես Մելիք-Թանգյանի համար ներկա ձեռնարկը շարադրելու համար:

լինում է՝ լինի, սիրի՛ր նրան իբրեւ քո անձը: Այդ գաղափարով կեանքի հակառակ ծայրերը միացրեց, աշխարհը դարձրեց մի տուն՝ մի ընտանիք: Համամարդկային բարձր գաղափարներին եւ մտադրած վեհ նպատակին հասնելու համար Յիսուս ցոյց է տալիս միակ ճանապարհը, այն է՝ ինքնատիրութեան եւ անձնական կատարելութեան. «Եղերուք կատարեալ, որպէս Հայրն ձեր երկնաւոր» [Մատթ. ե 48]: Այդպիսի կատարելութիւն ձեռք բերելու համար պէտք է մարդ անձնատիրութեամբ, ինքնաքննութեամբ կարողանայ կազմել մի այնպիսի բարոյական ուժեղ բնաւորութիւն, որի առաջ խոնարհուեն բոլոր եսական, նեղ կրքերը եւ հակումները, եւ մարդու բոլոր գործողութիւնները ենթարկուեն նրա անաչառ դատաստանին եւ վճռին: Ահա այդպիսի հաւասարակշիռ բնաւորութիւնը ձեռնհաս կը լինի հետեւել ճշտութեամբ Աւետարանին եւ իրագործել «Սիրի՛ր քո ընկերին անձիդ պէս»[Մատթ. ե 43, Մարկ. ԺԲ 33] պատուէրը:

Բայց մարդը կարո՞ղ է հասնել այդ անհատական կատարելութեան եւ դառնալ անպայման բարոյական բնաւորութիւն: Յիսուս սովորեցնում է այդ ճանապարհը եւ միակ միջոցը, որով կարող ենք հասնել այդպիսի կատարելութեան, այն է՝ հաւատը: Հաւատա՛ Աստծուն, հաւատա՛ գաղափարներիդ ճշմարտութեան, հաւատա՛ ուժերիդ՝ եւ կը հասնես կատարելութեան: Յիսուս Իւր անձնական օրինակով ցոյց տուեց, որ այդպիսի բարձր գաղափարներ կարելի է իրագործել կեանքի մէջ այն ժամանակ, երբ խորին կերպով առանց տատանուելու համոզուած ես գաղափարներիդ արդարութեան եւ ճշմարտութեան վրայ: Ահա այդպիսի հաւատը լեռներ կարող է շարժել, ասում է Յիսուս, եւ այդպիսի հաւատի վրայ է հաստատում Նա Իւր Եկեղեցին, որին չեն կարող խորտակել «դրունք դժոխոց»: «Դու ես վէմ, եւ ի վերայ այդր վիմի շինեցից զԵկեղեցի Իմ» [Մատթ. ԺԶ 18]: Ուրեմն Եկեղեցու հիմքը կազմում է «վէմը»՝ Պետրոսի հաւատը, հաւա՛տ, որի վրայ կառուցանում է Յիսուս Իւր ամբողջ վարդապետութիւնը, բարոյական գաղափարները՝ Եկեղեցին:

Եկեղեցին հանդիսանում է մի մեծ բարոյական աստուածահաստատ հիմնարկութիւն, որը տարածում է ընդհանուր բնաւորութիւն ունեցող համաշխարհային մտքեր եւ գաղափարներ, որը ճգնում է կրթել, դաստիարակել ամբողջ մարդկութիւնը հոգու՝ ներքին աշխարհի վերանորոգմամբ, որը առաջնորդում է իւր անդամներին դէպի կատարելութիւն, ո՛չ բռնի միջոցով եւ հրամանով, այլ բարոյական ազատութեամբ, մտքի եւ սրտի կրթութեամբ ու խղճի դաստիարակութեամբ, վերջապէս որը միջնորդ է իւր անդամների եւ Աստուծոյ մէջ, կապում է անդամներին «խորհուրդների» միջոցով իւր հետ՝ տալով նրանց աստուածային չնորհքներ: Պարզ է, որ այդպիսի Եկեղեցին կարող է լինել «մի միայն, սուրբ, ընդհանրական եւ առաքելական»[1]:

1 Ուղղափառ եկեղեցու հիշատակված այս հատկանիշները իրենց նվիրապետական կա-

Եկեղեցու այսպէս ասած ներքին մասը՝ անտեսանելի կողմը, այսինքն՝ գաղափարները, բարոյական-կրօնական մտքերը[1], Եկեղեցու խորհուրդների ներքին ազդեցութիւնը, ժամերգութեան էական մասը, կազմում են մարդու ներքին աշխարհի խնդիր, նրա համոզմունքի եւ խղճի առարկայ: Այդ համոզմունքները չի կարելի իրաւական սահմանների մէջ դնել, իրաւաբանական նորմաների ենթարկել, արտաքին կարգերով գծել, որովհետեւ դրանք հաւատքի վրայ են յենուած, իսկ հաւատքը խղճի գործ է, խիղճը պատասխանատու է իւր եւ Աստուծոյ առաջ, խիղճը կանոնների մէջ ամփոփել չի կարելի:

Ուրեմն՝ Եկեղեցին այս տեսակէտով իրաւաբանական հասկացողութիւն չէ, այլ զուտ բարոյական-կրօնական. «Թագաւորութիւնն Իմ չէ յայսմ աշխարհէ» [Յովհ. ԺԸ 3]:

Բայց քրիստոնէական-բարոյական գաղափարները այնպիսի սկզբունքներ են, որոնք մխիթարիչ կարող են գոյութիւն ունենալ եւ իրագործուել կեանքում, մարդկային հասարակութեան մէջ: Ահա եւ հարց է ծագում՝ Եկեղեցու այդ անտեսանելի մասը կարո՞ղ է արդեօք ամբողջացած Եկեղեցի կազմել առանձին վերցրած՝ առանց տեսանելի կողմի, այսինքն՝ առանց մարդկային հասարակութեան (անդրանկաց Եկեղեցին է զուտ գաղափարական գոյացութիւն), կամ մարդիկ կարո՞ղ են Եկեղեցի կազմել առանց այդ անտեսանելի կողմի. իհարկէ ո՛չ: Եկեղեցի կազմելու համար անհրաժեշտ են երկու մասն էլ՝ տեսանելին եւ անտեսանելին, այսինքն՝ հաւատը իւր բոլոր գաղափարականով եւ մարդկային հասարակութիւնը: Լուսաւորչի[2] եւ սբ. Սահակի[3] «Որոշում վանացն»[4] սահմանադրութեան մէջ խօսւում եւ բացատրւում է Եկեղեցու նշանակութիւնը. անտեսանելի կողմի համար ասուած է. «Ձշմարիտ հաւատն է Եկեղեցի»[5]: Տեսանելի կողմի համար ասուած է. «Զի ոչ եթէ զխորանն կոչէ եկեղեցի... այլ զհաւատացեալ ժողովուրդն...»[6]:

Ուրեմն՝ Եկեղեցին է Քրիստոսին հաւատացող մարդկանց ժողովը, որը աստուածային չնորհքների ընդունմամբ՝ Եկեղեցու պաշտօնեաների

ռույցի համար շեշտում են անխտիր բոլոր հին եկեղեցիները. Կաթոլիկ, հույն-օրթոդոքս, ասորական, ղպտական և այլն: Հայոց եկեղեցու նվիրապետական կառույցը ևս հիմնված է այդ սկզբունքների վրա (տես Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Եր. 2002, էջ 304):

1 Եկեղեցու և արդի իրավունքի բարոյա-կրօնական պատկերացումների մասին տես Ռ. Պապայան, Արդի իրավունքի քրիստոնեական իրավունքի ակունքները, էջմիածին, 2002, էջ 245-252:

2 Գրիգոր Ա Լուսավորիչ (239 – 325/326): Ձեռագիր կանոնագրքերում նրան են վերագրվում մի շարք կանոնախմբեր:

3 Սահակ Ա Պարթև (348-439): Սբ. Սահակի անունով մեզ են հասել մի շարք կանոնախմբեր, որոնց հիմնական մասը հրատարակված է (Կանոնագիրք Հայոց / աշխ. Վ.Հակոբյանի, հտ. Ա, Եր. 1964, էջ 363 – 421, հտ. Բ, էջ 230-238):

4 Գրիգոր Լուսավորչին և Սահակ Պարթևին վերագրված այս երկը (տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 386-403) պատմաբանասիրական և կանոնագիտական քննության կարիք ունի:

5 Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 387:

6 Նույն տեղում, էջ 390:

ձեռքով, ձգտում է հասնել Քրիստոսի քարոզած աւետարանական բարձր գաղափարներին:

Եկեղեցու բարձր գաղափարները եւ միջոցները թէեւ զուտ բարոյական-կրօնական են, բայց նրանք գործադրուելով մարդկային հասարակութեան մէջ՝ առաջ են բերում անհատների յարաբերութիւններ, գանազան անձանց շահերի մրցումներ, բազմատեսակ կամքերի չփումներ եւ դրանով զուտ գաղափարական-բարոյականից անցնում են գործնականին, որից եւ ծագում է իրաւունքի խնդիրը:

Եկեղեցու անդամները բացի միմեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնից, անհրաժեշտ պահանջից մղուած՝ ստիպուած են չփումն ունենալ եւ այն մարդկանց ու խմբակցութիւնների չրջանների հետ, որոնք Եկեղեցուց դուրս են, քրիստոնեայ չեն: Եկեղեցու անդամների յարաբերութիւնը ստանում է աւելի մեծ ծաւալ, աւելի մեծ ընդարձակութիւն, եւ դրանով իրաւունքի խնդիրը աւելի մեծ չրջանի մէջ է մտնում:

Եկեղեցին՝ իբրեւ բարոյական-կրօնական ղեկավարիչ հիմնարկութիւն, կամայականութիւնների առաջն առնելու, անձնական քմահաճոյքները արմատախիլ անելու եւ իւր անդամներին որոշ ուղղութեամբ առաջնորդելու համար պարտականութիւն է համարում օրէնքով, կանոններով որոշել ամէն մի անդամի յարաբերութիւնը դէպի Եկեղեցին, դէպի միմեանց եւ դէպի այլ անհատներ ու չրջաններ, որոնք Եկեղեցուց դուրս են: Այս կերպով սահմանւում են ամէն մի անհատի եւ ամբողջութեան իրաւունքների սահմանները եւ պարտաւորութիւնների կարգը: Իրաւունքը մի կողմից ապահովեցնում է մարդու ազատութիւնը եւ բարոյական կամքի զարգացումը՝ չթոյլ տալով ուրիշներին ոտնակոխ անել այդ սրբազան կարգը, միւս կողմից զսպում է մարդու անհատական քմահաճոյքը՝ ուղղուած ընդհանուրի բարեկեցութեան դէմ, եւ նորմաների տակ ձգում[1]:

Իրաւունքի այս տեսակէտից՝ Եկեղեցին մտնում է իրաւաբանական չրջանի մէջ: Կազմւում է եկեղեցական վարչութիւն, որոշ կարգ ու կանոնով, օրէնքներով, որը ղեկավարւում է ո՛չ պետական-քաղաքացիական ճնշող միջոցներով, այլ բարոյական եւ մեղմ: Զանցառուները ենթարկւում են ո՛չ քաղաքացիական պատժի, բռնի ստիպումների, բանտի, տաժանակիր աշխատանքի ու աքսորի, այլ հեռացւում են Եկեղեցուց իբրեւ անարժան անդամներ: Եկեղեցական կանոնները, կազմուած լինելով որոշ ուղղութեամբ, բոլոր անդամների համաձայնութեամբ, պարտաւորիչ են բոլորի համար: Ամէն մի անհատը, իւր ազատական համաձայնութեամբ Եկեղեցու անդամ համարուելով, պարտաւոր է կատարել բոլոր կարգ ու կանոնները, հասարակական-կրօնական ծէսերը, արարողութիւնները. անհամաձայնութեան դէպքում ազատ է դուրս գալու այդ Եկեղեցու ծոցից՝ պատասխանատու լինելով միայն իւր խղճի եւ Աստուծոյ առաջ:

1 Այս խնդիրների մասին տես **Ռ.Պապայան**, Նշվ. աշխ., էջ 51-254:

Այսպիսով՝ Եկեղեցին իւր առանձին կարգ-կանոնով, իւր բարոյակրթական պատժողական եւ ուղղիչ միջոցներով կազմում է մի ամբողջական մարմին՝ իրաւաբանական մտքով, որով եւ զբաղւում է եկեղեցական իրաւունքը: Այս իրաւունքը վերաբերում է ո՛չ Եկեղեցու էութեան՝ ինչպէս աստուածային հաստատութեան, այլ այն արտաքին կազմակերպութեան, որով սահմանի տակ են դրւում նրա բոլոր անդամների բազմազան յարաբերութիւնները: Այս յարաբերութիւնները երկու շրջանով են բացորոշւում՝ ներքին եւ արտաքին. ներքին յարաբերութիւնը տեղի է ունենում Եկեղեցու անդամների շրջանում, արտաքին յարաբերութիւնը՝ Եկեղեցու եւ ուրիշ հասարակական կազմակերպութիւնների մէջ: Այստեղից էլ առաջանում է եկեղեցական իրաւունքի՝ երկու մտքով ըմբռնելու եւ բացատրելու ձեւը:

*Եկեղեցական իրաւունքը ներանձնական մտքով (*в объективном смысле*) համախմբումն է այն կանոնների, իրաւունքների եւ պարտաւորութիւնների, որոնք տրուած են Եկեղեցու անդամների համար:*

*Եկեղեցական իրաւունքը արտանձնական մտքով (*в субъективном смысле*) այն օրէնքների եւ սահմանների համախմբումն է, որոնցով որոշւում է Եկեղեցու յարաբերութիւնը ուրիշ հասարակական մարմինների հետ (պետութեան այլազգաւան, այլակրօն ազգերի եւլն, եւլն):*

2) ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Վերոգրեալից երեւաց, որ Եկեղեցու դրած բոլոր պարտաւորութիւնները իրաւական բնաւորութիւն չունին եւ չեն ենթարկւում իրաւաբանական որոշումների:

Աղօթելու, ապաչխարելու, զղջալու պարտաւորութիւնները կրօնական-բարոյական են եւ կախուած են անհատի անկեղծութիւնից, մաքուր խղճից եւ սրբուելու տրամադրութիւնից. իրաւաբանական սահմանով չի կարելի որոշել, թէ հաղորդուելով՝ անպատճառ պիտի մաքրուել, անշուշտ պիտի զղջալ կամ խիղճը մաքրել. դրանք կախուած են անհատի ներքին պատրաստականութիւնից: Այդպէս են Եկեղեցու խորհուրդները իրենց ներքին ներգործութեամբ, էութեամբ, որովհետեւ այդ խորհուրդների միջոցով իրեն փրկել ցանկացող անձնաւորութեան ներքին աշխարհը մեզ՝ կողմնակի անձանց համար մնում է բոլորովին անծանօթ. ընդունե՞ց նա արդեօք իւր սրտի մաքրութեամբ խորհուրդի ներգործութիւնը, թէ ոչ՝ չենք իմանում, այդ իրաւական չափի տակ դնել չի կարելի:

Բայց այդ խորհուրդների գործադրութիւնը կատարւում է արտաքին երեւոյթներով եւ ծիսակատարութեամբ, որոնք ընկնում են կանոնի-կարգի տակ, որովհետեւ ունենում են իրենց իրաւական հետեւանք-

ները: Այդ նրանից է առաջանում, որ մարդկային բնաւորութիւնը հոգու վերանորոգութիւնը չօշափելի կերպով հասկանում է այն ժամանակ, երբ աներեւոյթը ըմբռնելի ձեւերով է պատկերացնում եւ տեսանելի կերպով կապում Եկեղեցու հետ:

Բարոյական-կրօնական օրէնքները ամփոփում են իրենց մէջ քրիստոնէական ընդհանուր գաղափարներ. եկեղեցական օրէնքները չօշափելի կերպով արտայայտում են այդ գաղափարները որոշ արտաքին ձեւերով, յարմարացնելով կեանքի պայմաններին: Բարոյական օրէնքը ներշնչում է ներքին մաքրութիւն դէպի քրիստոնէական պսակը. եկեղեցական օրէնքը որոշում է պսակուելու, լուծելու ձեւերը եւ պայմանները: Բարոյական օրէնքը նայում է մարդու վրայ իբրեւ ընդհանրապէս քրիստոնեայի. եկեղեցական օրէնքը վերցնում է նրան իբրեւ տեսանելի անդամ կրօնական համայնքի, որոշում է նրա պարտաւորութիւնները եւ հասարակական յարաբերութիւնները: Այդ պատճառով քրիստոնէական բարոյականութեան օրէնքները միշտ եւ ամէնի համար միեւնոյն են, այնինչ եկեղեցական օրէնքները զանազան ժամանակներում եւ զանազան եկեղեցական հասարակութիւնների մէջ տարբեր են: Բարոյական օրէնքները ընդհանրապէս վերաբերում են մարդու ներքին աշխարհին, իսկ եկեղեցական օրէնքները ունին, այսպէս ասած, պաշտօնական, կառավարչական, իրաւաբանական նշանակութիւն: Առաջինները յանցանքները ենթարկում են խղճի դատաստանին, երկրորդները յանձնում են դրսի պաշտօնական դատաստանին (տե՛ս «Опыт ц. зак.» архим. Иоанна, I т., 1851 *եւ* Соколов, *16 եր.):*

*Իսկ եկեղեցական ժամերգութեան մասնակցելը եւ եկեղեցական կեանքի արտաքին կարգաւորութեան կանոններին հնազանդելը ունին իրաւական բնաւորութիւն (*правовый характер*), որոնց կատարումը եւ չի հակասում խղճի ազատութեան՝ կրօնական մտքով (տե՛ս* Соколов, Ц. п., *13 եր.):*

3) ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԴԱՒԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Եկեղեցու կրօնական-բարոյական մասը անփոփոխ է եւ ընդհանուր, եկեղեցական կանոնները մասնաւոր են եւ փոփոխական. առաջինն եկեղեցու դաւանութիւնն է, երկրորդը՝ եկեղեցական վարչական կազմը: Այս վարչական ձեւի վրայ իրենց կնիքը թողնում են շատ պայմաններ՝ ազգային բնաւորութիւնը, կեանքի պայմանները, ժողովրդի կացութիւնը, տնտեսական վիճակը: Այդ դարերի ընթացքում, պատմական կեանքի շրջանում փոփոխվում է դատական, իրաւական, օրէնսդրական ձեւերով, իւրաքանչիւր ժամանակի պահանջների եւ կարգերի համաձայն: [Շ]ուլտէն[1] ասում է՝ անարդար է մի որեւէ ժամանակի կանոնաչափը

1 **Իոհան-Ֆրիդրիխ Շուլտե (Shulte)**, XIX դ. կաթոլիկ կանոնագետ: Նրա աշխատանքները

անփոփոխ համարել ուրիշ ժամանակի իրաւունքի ճշտութիւնը կամ անճշտութիւնը կշռելու եւ գնահատելու համար. Եկեղեցին չի կարող մատնուել անշարժութեան, որովհետեւ այդ պայմանում անհնարին կը լինի նրան ծառայել իւր կոչման, իրագործել իւր վրայ վերցրած պարտաւորութիւնները ժողովրդի վերաբերմամբ, ուստի եւ չի կարելի կեանքի պայմաններից առաջացած փոփոխութեան կարիքը անհնարին համարել՝ նախկին ժամանակներում կազմած իրաւական սահմանադրութեան հակառակ համարելով: Միայն դաւանութիւնը իւր անվթարելիութեամբ եւ էութեամբ կազմում է իրաւունքի զարգացման եւ եկեղեցու օրէնսդրութեան սահմանը (տե՛ս Соколов, Ц. п., *18 եր.):*

Այդ պայմանների չնորհիւ ահա եւ առաջին 5 դարերի ընթացքում կազմակերպուեցին անկախ, ինքնուրոյն եկեղեցիներ՝ տարբեր սովորութիւններով եւ արտաքին կարգ ու կանոնով՝ հայոց, ասորոց, ղպտաց, հաբէշների, յունաց եւ հռոմայեցոց: Անգլիացի յայտնի եկեղեցական պատմագիր Ռոբերթսոնը[1] ասում է. «Հայաստանը պատիւ ունեցաւ առաջին երկիրը լինելու քրիստոնէութիւնը իբրեւ ազգային կրօն ընդունելու մէջ»:

Բացի վարչական ձեւի տարբերութիւնից, փոփոխութիւններ մտան եւ դաւանաբանական մի քանի կէտերում, որոնք չատ առիթներ տուին բազմաթիւ վէճերի եւ տարաձայնութիւնների առաջանալուն: Հռոմէական Եկեղեցու որոշման մէջ մտաւ պապի գլխաւորութիւնը իբրեւ Քրիստոսի փոխանորդի (տե՛ս Գորչակով, Ц[ерковное] п [раво], *22 եր.): Ուրիշ դաւանաբանական խնդիրներում՝ Հոգւոյն Սրբոյ բղխման, Հաղորդութեան եւլն, եւլն, տարբերութիւններ մտան մեր, Յունաց եւ Կաթոլիկ Եկեղեցիների մէջ: Մի քանի ռուս ուսուցչապետների կարծիքով (Գորչակով[2], Տրոիցկի[3], Բերդնիկով[4] եւլն), բացի Գետտէ[5] յայտնի աստուածաբան քահանայից, որը հայերին ուղղափառ է համարում, հայերը միաբնակ են եւ ուղղափառ Եկեղեցուց հեռացած: Դրանց կարծիքով՝ ուղղափառ Եկեղեցուց նոյնպէս հեռացան ասորիները՝ նեստորականութիւն ընդունելով, հաբէշները՝ միաբնակութիւն, ղպտիները՝ յակոբականութիւն, եւ 9-րդ դարում՝ Հռոմի Եկեղեցին: (Այս մասին կը խօսենք յետոյ իւր տեղում):*

հնարավոր չեղավ գտնել Երևանի գրադարաններում: Ն. Մելիք-Թանգյանի մոտ նրա անունը հաճախ վրիպմամբ բերվում է Վուլտե ձևով:

1 **Վիլյամ Ռոբերտսոն** (1721-1793), անգլիացի պատմագիր և քահանա: Նրա աշխատանքները հնարավոր չեղավ գտնել Երևանի գրադարաններում:

2 **Գորչակով Միխայիլ Իվանովիչ** (1838-1910), ռուս կանոնագետ: Ցավոք նրա աշխատանքները հնարավոր չեղավ գտնել Երևանի գրադարաններում:

3 **Տրոիցկի Իվան Եգորովիչ** (1834-1901), ռուս եկեղեցու պատմաբան, աստվածաբան: Նրա գրչին է պատկանում «Изложение веры армянския, начертанное Нерсэсом, католикосом армянским по требованию боголюбивого государя греков Мануила, СПб., 1875» աշխատությունը:

4 **Բերդնիկով Իլյա Ստեպանովիչ** (1839-1915), ռուս կանոնագետ:

5 **Գետտե Վլադիմիր** (1816-1892), օրթոդոքսություն ընդունած ֆրանսիացի հոգևորական, կանոնագետ, եկեղեցու պատմաբան:

4) ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ ԶԱՆԱԶԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱԿ

(տե՛ս Соколов, Горчаков, Опыт ц. п.[1] եւ Суворов, Ц. п.[2])

Եկեղեցական իրաւունքը շատ անգամ կոչւում է «կանոնական իրաւունք», «եկեղեցական իրաւագիտութիւն»: Հին ժամանակներից սկսած՝ եկեղեցական կարգադրութիւնները անուանւում էին «կանոններ»: «Կանոն» բառը յունական է եւ նշանակում է ուղիղ փայտ, ձող եւ առհասարակ սահմանուած չափ թէ՛ ֆիզիքական, թէ՛ բարոյական եւ թէ՛ հոգեկան մտքով: Երաժշտութեան մէջ «կանոն» նշանակում է դաշնակութիւն, քերականութեան մէջ՝ դլխաւոր օրէնքներ, իսկ եկեղեցական գրութիւնների, Սբ Գրքի եւ ժողովների կարգադրութիւնների մէջ՝ ընդհանուր հրահանգներ: Եկեղեցու մէջ կանոնն այն է, ինչ որ օրէնքը՝ պետութեան մէջ: Կանոնի եւ օրէնքի տարբերութիւնը պարզ կերպով որոշուեց Յուստինիանոսի ժամանակներից հռոմէական իրաւագիտութեան մէջ եւ ընդունուեց բոլոր ազգերից: Յուստինիանոսի իրաւական գրքում «կանոն» եզրը յատկացւում էր միմիայն եկեղեցական սահմանադրութիւններին՝ զուգակշիռ դնելով դրան քաղաքացիական կարգադրութիւնները, որ կոչւում էին «օրէնք». դրանց միացումից (օրէնքի եւ կանոնի) առաջացաւ «նոմոկանոն» բառը: Արեւմուտքում կանոնական իրաւունք հասկացողութիւնը չի համապատասխանում յունաց մէջ ընդունուած հասկացողութեան. corpus juris canonici բովանդակում է հոգեւոր իշխանութեան բոլոր իրաւական որոշումները՝ թէ՛ եկեղեցական, թէ՛ քաղաքացիական. իսկ յունաց մէջ «կանոնական իրաւունք» ասելով հասկացւում է միայն եկեղեցական-վարչական կարգադրութիւնների, հրահանգների համախմբումը, որտեղ չեն մտնում եկեղեցու աչխարհական անդամների քաղաքացիական յարաբերութիւնները: Եկեղեցական իրաւունքի մէջ մտնում են, բացի կանոնականից, եւ հասարակական, պետական օրէնքներ: Յունաց մէջ «կանոն» յատկացւում է ընդհանրապէս առաքեալների, ժողովների եւ սբ հայրերի հրահանգների ժողովածուին մինչեւ եկեղեցիների բաժանումը: Ռուսաստանում այժմ գործածական չէ «կանոն» բառը. պետական եւ եկեղեցական կառավարչական շրջաններից դուրս եկած հրահանգները կոչւում են կարգադրութիւններ: Հայոց մէջ «կանոն» բառը գործ է ածւում եկեղեցական հրահանգների վերաբերմամբ. ընդհանրացած է ասել «եկեղեցական կանոն», քան «եկեղեցական

1 **Սոկոլով Նիկոլայ Կիրիլովիչ** (1835-1874), Մոսկվայի հոգևոր ակադեմիայի պրոֆեսոր: Այստեղ հիշատակված Опыт церковного права և այս գրքում հաճախ հիշատակվող Церковное право գրքերը Երևանի գրադարաններում չեմ կարողացել գտնել:

2 Հավանաբար նկատի ունի Նիկոլայ Սեմյոնովիչ Սոկոլովի (ծնվ. 1848) «Курс церковного права, т. I-II, Яросл. 1889-1890» աշխատությունը:

օրէնք». «կանոնական» ածականը չատ անգամ յատկացւում է այն կաթուղիկոսական կոնդակներին, որոնք զուտ եկեղեցական հրահանգներ են ամփոփում եւ պարտադիր նշանակութիւն ունին, ինչպէս է, օրինակ, Գէորգ Դ-ի 1868 թ. կանոնական կոնդակը[1]:

Աւելի ճիշտ է ասել «եկեղեցական իրաւունք», քան «կանոնական»: Երբեմն անուանում են «եկեղեցական օրէնսգիտութիւն»:

5) ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՈՒՐԻՇ ԻՐԱՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ

Եկեղեցական իրաւունքը իւր բովանդակութեամբ, հիմունքներով մեծ կապեր ունի աստուածաբանութեան եւ իրաւաբանութեան հետ: Եկեղեցու անտեսանելի մասը՝ խորհուրդները, բարոյական գաղափարները, պատկանում են դաւանաբանական եւ բարոյական աստուածաբանութեան, որը պարապում է քրիստոնէական հաւատի եւ բարոյական ճշմարտութիւնների պարզաբանութեամբ:

Իրաւունքը վերցնում է դաւանաբանութիւնից աստուածաբանութեան մէջ պարզուած, մշակուած, քննութեան տակ չընկնող էական գաղափարները եւ նրանց չօչափելի է դարձնում արտաքին գործողութիւնների միջոցով: Աստուածաբանութիւնը ուսումնասիրում է եկեղեցին իբրեւ աստուածային հաստատութիւն. եկեղեցական իրաւունքը ուսումնասիրում է նրան իբրեւ արտաքին կրօնական հասարակութիւն: Աստուածաբանութիւնը ճգնում է պարզել եկեղեցու գաղափարը եւ մօտեցնել մարդկային հասկացողութեան ըմբռնման. իրաւունքը աշխատում է որոշ կանոնների մշակմամբ եկեղեցին դնել այն աստիճանի վրայ, որ չուտով իրականացնի իւր վրայ վերցրած պարտաւորութիւնները: Աստուածաբանութիւնը բացատրում է, թէ ինչպէս Աստուծոյ չնորհքը իջնում է ձեռնադրութեան ժամանակ ձեռնադրուողի վրայ, մկրտութեան եւ դրոշմի ժամանակ՝ մկրտուողի վրայ, ինչպէս այդ չնորհքը սրբագործում է պսակուողների ամուսնութիւնը. իսկ իրաւունքը այդ չնորհատուութիւնը ընդունում է իբրեւ միակ օրինական միջոցը ձեռնադրուողին որոշ իրաւունքների մէջ դնելու, մկրտուողին ընդունելու եկեղեցու անդամների շարքում՝ պսակուողներին որոշ իրաւաբանական հասարակական պարտք ու իրաւունքների մէջ կարգելու (տե՛ս Соколов, *41 եր.): Այսպիսով՝ աստուածաբանութիւնը եւ իրաւունքը երկու տարբեր*

1 Հավանաբար նկատի ունի Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի 1868 թ. դեկտեմբեր 24-ի կոնդակը (տես Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԱ. Գեւորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի Քերեստեճեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1866-1882): Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու / Կազմեց Սանդրօ Բէհբուդեանը, Երեւան, 2004, էջ 278-282):

միջոցներով միեւնոյն նպատակին են ձգտում: Եկեղեցական իրաւունքը իւր գործադրական միջոցներով աւելի յարակցում է իրաւաբանական գիտութիւններին, քան աստուածաբանութեան:

*Իրաւաբանական գիտութիւնների ընդարձակ ծաւալը կարելի է բաժանել երկու մեծ ճիւղի՝ պետական, քաղաքացիական, որոնց ստորադրւում են միւս մասնաւոր բաժանմունքները: Շատերը եկեղեցական իրաւունքը ստորադրում են պետական իրաւունքին (*государственное право*) ՝ նայելով եկեղեցու վրայ իբրեւ հասարակական ընկերակցութեան, որի իրաւունքը կազմում է հանրական իրաւունքի (*публичное право*) մի մասը: Պետութիւնը, ասում են, մի միութիւն է գերագոյն բարձրագոյն իշխանութեամբ, նա չի կարող թոյլ տալ, որ իւր մէջ գոյութիւն ունենան այնպիսի կազմակերպութիւններ, որոնք անկախ նշանակութիւն ունին: Ոչ մի խմբակցութիւն չի կարող գոյութիւն ունենալ, եթէ նա ընդունուած չէ պետութեան կողմից եւ սրա իրաւունքին չի ենթարկւում: Կան եւ ուրիշ հայեացքներ Եկեղեցու մասին. նրան տալիս են մասնաւոր իրաւական բնաւորութիւն եւ ստորադրում են քաղաքացիական յարաբերութիւններին: Ուսուցչապետ Սոկոլովի կարծիքով՝ թէ՛ առաջինները եւ թէ՛ երկրորդները սխալւում են, որովհետեւ Եկեղեցին իւր կազմութեամբ, իւր ծագումով եւ կառավարութեամբ այնպիսի մի հաստատութիւն է, որ կարող է անկախ, առանց պետութեան գոյութիւն ունենալ, մինչեւ իսկ ծաղկել եւ բարգաւաճել այն ժամանակ, երբ պետութիւնը հալածում է, մերժում է եւ չի ընդունում, ինչպէս օրինակ I, II, III դարերում՝ Հռոմէական կայսրութեան օրով: Եկեղեցին, չարունակում է նա, չարժւում է պետութիւնից տարբեր չրջանում, ունի իւր առանձին նպատակները, կարող է իրագործել իւր գաղափարները սեպհական միջոցներով, նրանց ճանապարհները տարբեր են: Գտնուելով պետութեան դաշնի մէջ՝ նա ստորադրւում է պետութեան՝ իւր արտաքին վիճակով քաղաքական եւ քաղաքացիական իրաւունքների սահմաններում, բայց իւր ներքին իրաւունքը, ներքին կազմակերպութիւնը մշակում է ինքն իրեն եւ կարող է իրագործել առանց պետութեան կողմից ընդունուելուն, ինչպէս օրինակ նախկին երեք դարերում Շոտլանդիայում, Միացեալ Նահանգներում եւլն, եւլն:*

6) ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ԶԲԱՂՄԱՆ ՆԻՒԹԸ

Թէ եկեղեցական իրաւագիտութիւնը ինչո՞վ է զբաղուել եւ ի՞նչ խնդիրներ ունի մշակելու, այդ իմանալու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել այդ առարկան՝ քննելով նրա հիմունքները, պատմական անցեալը, զարգացումը եւ ժամանակի ընթացքում կրած փոփոխութիւնները:

Որովհետեւ նրա գլխաւոր նիւթը վերցրած է դրական օրէնքներից, գործնական կեանքից եւ յարմարացրած Եկեղեցու վարդապետութեան հետ, ուստի պիտի ուշիուշով հետեւել, թէ եկեղեցական իրաւունքը ժամանակի ընթացքում ի՛նչպէս է կարողացել իւր դերը կատարել, ի՛նչ փոփոխութիւնների է ենթարկուել թէ՛ ազգայնական եւ թէ՛ այլ արտաքին պայմանների ազդեցութեան ներքոյ: Ուրեմն՝ այդ գիտութեան զբաղման նիւթը պիտի լինի պարապել Եկեղեցու պատմական կեանքի, օրէնսդրութեան, կազմակերպութեան եւ ներքին կեանքի՝ աստիճանական զարգացման վերլուծմամբ եւ մշակմամբ:

7) ՄՇԱԿՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

*Եկեղեցական իրաւունքը այդ խնդիրները մշակելու համար կարող է գործադրել զանազան միջոցներ, որոնք գործ են ածւում եւ միւս գիտութիւնների մշակման մէջ: Առաջին միջոցն է տեսական կամ փիլիսոփայական եղանակը, որը տարածուել է եւ առաջացել գլխաւորապէս Գերմանիայում բանապաշտ (*рационалист*) փիլիսոփաների՝ Կանտի, Հեգելի եւ ուրիշների շնորհիւ: Այդ եղանակը իւր մշակման յենակէտ ընդունում է ո՛չ Եկեղեցու պատմական եւ ժամանակակից կեանքը, հապա Եկեղեցու նպատակի եւ յատկութիւնների հիմնական գաղափարները: Այդ եղանակը եթէ կը զարգանայ միակողմանի կերպով՝ Եկեղեցու դրական իրաւունքը եւ գործնական կեանքը մի կողմ թողնելով, կը կազմի գաղափարի վրայ յենուած, մտածողութեան օրէնքների վրայ հիմնուած եկեղեցին կառավարելու կանոններ եւ բարոյական չափեր (*норма*), որոնց ստորադրել կը տայ բոլոր եկեղեցական կեանքը իւր երեւոյթներով. այն ժամանակ այդ եղանակը կը դառնայ անկայուն, վերացական, կեանքից հեռու եւ բոլորովին ներանձնական ու անհաստատ:*

Երկրորդ՝ համեմատական եղանակն է մի քանի եկեղեցիների զուգընթաց ուսումնասիրութիւնը կամ մի Եկեղեցու որոշ խնդիրների միւս եկեղեցիների նոյն խնդիրների զուգակշիռ մշակումը: Այս եղանակը այն առաւելութիւնն ունի, որ ճիշտ պարզաբանում է խնդիրների էութիւնը, եկեղեցիներից մէկի կամ միւսի չեղումն ուղիղ գծից եւ կանոնաւոր կերպով գնահատում այդ հաստատութիւնների արժէքը: Բայց համեմատական եղանակը չի մտնում հաստատութիւնների քննութեան մէջ, վերցնում է նիւթը պատրաստ եւ յայտնի դրութեամբ: Այս ձեւը գործադրւում է Գերմանիայում, ընդհանրապէս կաթոլիկ եւ բողոքական եկեղեցիների համեմատական պարզաբանութիւնը անելիս: Երրորդ՝ պատմական եղանակը ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս Եկեղեցու իրաւունքը սկսուել է, ինչ շրջաններով է անցել, ինչ փոփոխութիւնների ենթարկուել եւ այսօր ինչ դրութեան մէջ է՝ պարզելով այժմեայ դրութեան պատմական հիմ-

քը: Պատմական եղանակը օգտակար կը լինի գիտութեան տեսակէտից այն ժամանակ, երբ աստիճանական զարգացման հետեւելիս փաստերի դասաւորութիւնը, գործողութիւնների յաջորդական համադրութիւնը կ'ենթարկուի մի ղեկավարող գաղափարի, որը իբրեւ հիմնական գիծ կ'անցնի փաստերի սկզբնական ծագումից մինչեւ վերջնական կէտը. այն ժամանակ միայն այդ եղանակը կ'ունենայ գնահատութեան արժէք:

Յորրորդ՝ գործնական եղանակն է պատկերացնել Եկեղեցու կեանքը իւր բոլոր երեւոյթներով այնպէս, ինչպէս ներկայումս գոյութիւն ունի, գործող օրէնքները համակարգել գործնական նպատակների հասնելու համար: Այս եղանակը գիտնական չէ, որովհետեւ վերցնում է իրաւունքը այն դրութեամբ, ինչ դրութեամբ որ կայ այժմ՝ կտրելով նրան անցեալից, չտալով մեզ տեղեկութիւն, թէ ինչ պատմական չրջան է ունեցել նա: Այսպիսով դուրս է գալիս, որ իւրաքանչիւր եղանակը առանձին վերցրած չի կարող բազմակողմանի կերպով մշակել խնդիրը, այնինչ ամէն մէկը, իբրեւ ամբողջի մաս վերցրած, ունի իւր նշանակութիւնը, ուստի այդ բոլոր միջոցների միացումը կը լինի ամենալաւ եղանակը:

Ուսուցչապետ Սոկոլովի կարծիքով՝ այդ միացումը յաջողութեամբ կատարել է [Շ]ուլտէ՝ Կաթոլիկ Եկեղեցու իրաւունքի կազմելովը. այդ եղանակը նա անուանում է պատմափիլիսոփայական: «Մենք վերցնում ենք,- ասում է [Շ]ուլտէ,- իբրեւ սահմանակէտ՝ պատրաստ իրաւական կանոնադրութիւն, այժմեայ դրութեան մէջ, եւ փնտռում ենք նրա սաղմը, նրա արմատը: Մենք կը գտնենք այդ արմատը կամ աստուածային օրէնքի մէջ, կամ Եկեղեցու բնաւորութեան մէջ, կամ ազգային մի որեւէ Եկեղեցում ընդունուած եւ իւրացրած համոզմունքի մէջ: Գտնելով՝ մենք պիտի ամուր պահենք նրան, հետեւենք նրան պատմական զարգացման բոլոր չրջաններում՝ միշտ եւ ճիշտ ընդգծելով այն տեղական, ազգային, քաղաքական ազդեցութիւնները, որոնց ներգործութեամբ նա աստիճանաբար հասել է այժմեայ դրութեան՝ ընդունելով ժամանակակից կանոնադրութեան ձեւը: Այդ հետեւողական գործողութեամբ՝ իրաւունքը կը պատկերանայ կենդանի կերպով մեր աչքի առաջ իւր կենսական աճման մէջ, իւր սեպհական բնաւորութեամբ: Դրա հետ պիտի միացնել եւ ուրիշ եղանակ. Եկեղեցու իրական կեանքում պատահող, իրենց բնաւորութեամբ մեզ յայտնի առանձին յարաբերութիւններից քաղում ենք լոկ նրանց փաստական կեղեւը, հանում ենք նրանց իրաւաբանական բովանդակութիւնը, վերլուծելով փնտռում ենք բարձր հասկացողութիւնները, որոնց ստորադրւում են այդ յարաբերութիւնները, այսպիսի ձեւով կարգում ենք իրաւական ձեւեր եւ կանոնադրութիւններ: Այդպիսով հատուկտոր, պառակտուած իրաւական դրութիւնները ոչնչանում են եւ տեղի են տալիս կանոնադրութիւններին, աւելի ընդհանուր հասկացողութիւններին: Այդ գործողութիւնը կատարելիս անհրաժեշտ է մշտապէս ի նկատի

ունենալ իրաւունքի կապը Եկեղեցու նպատակի հետ դաւանաբանական հիմունքների նկատմամբ» (տե՛ս Соколов, Ц. п., *39 եր.):*

8) ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ԱՅԺՄԵԱՅ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Նախկին դարերում եկեղեցիները կառավարւում էին առաքելական, սուրբ հարց եւ ժողովների կանոններով, որոնք տարածուած էին բոլոր քրիստոնեաների մէջ՝ բերանացի աւանդական եւ գրաւոր առանձին կանոնների ձեւով: Գրաւոր կերպով եւ կանոնաւորուած 500 թուականներին Հռոմայեցի Դիոնեսիոս Կրտսերը[1] կազմեց կանոնների առաջին ժողովածուն՝ թարգմանելով յունարէնից լատիներէն 10 ժողովների կանոններ՝ 4 տիեզերական եւ 6 տեղական, սկզբում էլ գրեց 50 առաքելական կանոններ: 565-ին Յովհան Սքոլաստիկոսը[2] հրատարակեց նոյն ժողովածուն աւելի կարգաւորած եւ յաւելուածով: Բացի եկեղեցական հրատարակութիւններից, սկսեցին դուրս գալ եւ քաղաքացիական օրէնքներ եկեղեցու կառավարութեան վերաբերեալ: 438-ին Կոստանդիանոս Մեծից[3] սկսած մինչեւ Թէոդոս Մեծը[4] հրատարակուած բոլոր օրէնքները համախմբուեցին Թէոդոսի օրէնսգրքի մէջ, որ կոչւում է Codex Theodosianus, ապա 534-ին դրանք մուծուեցին Յուստինիանոսի[5] օրէնսգրքի մէջ՝ Codex Justinianeus, որ բաժանուած է 12 գրքի: Թ դարում դուրս եկաւ Փոտ պատրիարքի ժողովածուն[6], ԺԱ դարում՝ Միքայէլ Պսելլի[7], ապա Արսէնի[8], Մատթէոսի[9] եւ 1345-ին՝ Կոնստանդին Արմենոպուլի[10] այբբենական ժողովածուն: Արեւմուտքում Դիոնեսիոսից յետոյ յայտնի եղաւ Մարտին Բրագացու ժողովածուն Զ դարում, Իսիդոր Սեւիլացունը՝ Է դարում, Ափրիկայում Փուլգենցիա Փերրանդի ժողովածուն Զ դարում եւ

1 **Դիոնիսիոս Սքոլաստիկոս** (մոտ. 500-550 թթ.), բյուզանդական կանոնագետ:

2 Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Յովհան Գ Սքոլաստիկոս պատրիարքը (565-577) կանոնագիտական մի քանի ժողովածուների կազմող հեղինակ է:

3 Կոստանդին Ա Մեծ (306-337), Հռոմի կայսր և Կոստանդնուպոլսի հիմնադիր, նրա օրոք է քրիստոնեությունը իբրև հանդուրժելի կրոն ճանաչվել Հռոմեական կայսրությունում, հրավիրել է Նիկիայի Տիեզերական ժողովը:

4 Թեոդորոս Ա Մեծ (379-395), Բյուզանդական կայսր, նրա օրոք քրիստոնեությունը ճանաչվել է պետական կրոն, հրավիրել է Երկրորդ՝ Կ. Պոլսի Տիեզերական ժողովը:

5 Հուստինիանոս Ա (527-565), Բյուզանդական կայսր, նրա օրօք կազմվեցին բյուզանդական քաղաքացիական իրավունքի ամենանշանավոր հուշարձան-ժողովածուները:

6 Հեղինակը նկատի ունի մինչև Ի դարի սկիզբը Փոտ պատրիարքին (858-867, 877-886) վերագրվող 14 տիտղոսների կանոնագիրքը: Այդ ժողովածուի կազմումը ռուս գիտնական Վ. Ն. Բենեշևիչի հետազոտությունից հետո վերագրվում է Յովհաննես Սքոլաստիկոս պատրիարքին:

7 ԺԱ դարի նշանավոր բյուզանդական մատենագիր:

8 Հավանմաբար նկատի ունի Կ.Պոլսի պատրիարք Արսենիոս Ավտոռեյանոսին (1254-1265):

9 Հավանաբար նկատի ունի ԺԴ դ. նշանավոր կանոնագետ Մատթեոս Բլաստառեսին:

10 ԺԴ դարի նշանավոր բյուզանդական կանոնագետ: Նրա կազմած ժողովածուն ԺԹ դարում դրվել է հունասկան պետության իրավական ակտերի հիմքում:

կրեսկոնիայի ժողովածուն՝ է դարում: Հայոց մէջ առաջին ժողովածուն կազմուած պիտի լինի ե դարում Թարգմանիչների ձեռքով. գոնէ երեք տիեզերական ժողովների եւ առաքելական կանոնների թարգմանութեան համար գրաւոր փաստագիր ունինք. այդպէս են կարծում եւ Հ. Տաշեան եւ Հ. Գաթրճեան (տե՛ս «Վարդապետութիւն Առաքելոց Անվաւերական կանոնաց» մատեանը): Երկրորդ ժողովածուն կազմեց Յովհան Օձնեցին Ը դարու առաջին կէսին, որը դժբախտաբար մաքուր բնագրով մեզ չի հասել[1]: Երրորդ ժողովածուները անյայտ հեղինակների կողմից կազմուած են մինչեւ 997 թիւը. այդ ժողովածուները, որոնք Սբ. Էջմիածնի գրադարանում լրիւ եւ կիսատ 40 հատ են, ըստ իս, Յովհան Օձնեցու ժողովածուն են խոշոր փոփոխութիւններով եւ յաւելումներով. դրանք արտագրած են երեք տեսակ բնագրից եւ ունին այբբենական կանոնացոյց. դրանց վրայ հետագայ դարերում չինծու կանոններ են աւելացրած յաւելուածներով[2]:

Չորրորդ ժողովածուն պիտի կազմած լինի Ներսէս Լամբրոնացին (ԺԲ դարում)՝ եկեղեցական կանոններից[3] եւ քաղաքացիական օրէնքներից քաղուած, որը դժբախտաբար մեզ չէ հասած[4]: Հինգերորդ ժողովածուն կազմել է Մխիթար Գօշը[5] (ԺԲ-ԺԳ դարերում)՝ քաղուած չատ աղբիւրներից, մինչեւ իսկ մահմեդական, եւ դասաւորուած է ըստ բովանդակութեան՝ ձեռնարկի համար: Վեցերորդ ժողովածուն կազմել է Սմբատ Գունդստաբլ[6] սպարապետ-պատմիչը՝ «Ծաղկաքաղ ի դատաս-

1 Այդ բնագիրը փորձեց վերակազմել Վազգեն Հակոբյանը, տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա:

2 Կանոնագիրք Հայոցի ձեռագիր մատյանների դասակարգումը և նկարագրությունը տես С. Тигранян, Древне-Армянская книга Канонов. Очерк описания и асследования памятника. I. Описательная часть. Пб. 1918 (Записки Российской Академии наук, по историко-филологическому отделению, т. XIII, N 3).

3 Սա հեղինակի անհատական կարծիքն է, որը չունի որևէ մատենագրական կռվան: Ներսես Լամբրոնացու կազմած կանոնագիտական ժողովածոյի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել:

4 Պահպանվել է Ներսես Լամբրոնացու ջանքերով հունարենից թարգմանված Բյուզանդական քաղաքացիական իրավունքի «էկլոգա» ժողովածուն իր մի շարք հավելվածներով (տես А.Бозоян, Древнеармянский перевод византийского “Воинского закона”. – Вестник общ. наук, 1997 (3), с. 108-116; H.Kaufhold, Zur Übernahme byzantinischer Rechtsbücher durch die Armenier.- In: Հանդէս Ամսօրեայ 90, (1976), 591-641): Մեզ են հասել նաև ասորերենից թարգմանված «Համառոտ ժողովումն» (H.Kaufhold, Die armenischen Übersetzungen byzantinischer Rechtsbücher. Erster Teil: Algemeines, Zweiter Teil: Die “Kurze Sammlung” (“Sententiae Syriacae”) hrsg., übers. und erläutert, Frankfurt am Main 1997 (= Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 21)) և «Ասորահռոմեական դատաստանագիրք« (տես W. Selb-H.Kaufhold, Das Syrisch-Römische Rechtsbuch, Bd.I-III, Wien, 2002 (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse. Denkschriften, 295. Band, Veröffentlichungen der Kommission für Antike Rechtsgeschichte Nr. 9)) ժողովածուները:

5 Մխիթար Գոշի դատաստանագրքի խմբագրությունների գիտական հրատարակություներն են. Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց / իրաւաբանական հետազօտութիւնք հանդերձ ծանօթութեամբք Վահան ծ. վրդ. Բաստամեանց, Վաղարշապատ, 1880, Մխիթար Գօշ, Գիրք Դատաստանի / աշխ. Խոսրով Թորոսյանի, Եր. 1975:

6 Sempatishier Kodex aus dem 13. Jahrhundert oder Mittelarmenisches Rechtsbuch der Venediger

տանագրոցն Մխիթարայ Գօշի եւ բիւզանդական օրինագրոց, որ արդէն ծանօթք էին յազգին թարգմանութեամբ Լամբրոնացւոյն» ([Գ. Զարպհանալեան,] Պատմ. հայ. դպ., 774 եր.): Ժողովածուների գլխաւոր նպատակն էր տալ պատրաստի կանոններ կառավարելու համար, որի գործը դիւրացնում էին մանաւանդ զանազան անձանց մեկնութիւնները այդ կանոնների վերաբերութեամբ: Եկեղեցական իրաւունքի կանոնաւոր դասակարգութիւնը եւ համադրութիւնը սկսուեց միայն ԺԲ դարում: Գրացիանի[1] Decretum-ը դուրս եկաւ 1150 թուերին, որով բաժանում էր բոլոր եկեղեցական իրաւաբանական նիւթերը երեք կարգի՝ 1) եկեղեցու օրէնքների, 2) եկեղեցու իշխանութեան եւ դատավարութեան, 3) ժամերգութեան գործողութեան:

Ապա իտալական համալսարաններում մտաւ եկեղեցական իրաւունքի դասաւանդութիւնը եւ մշակումը՝ Յուստինիանոսի օրէնսգրքի հետեւողութեամբ երեք բաժնով՝ 1) անձինքների մասին (de personis), 2) իրերի մասին (de rebus), 3) դատավարութեան մասին (de actionibus): Վերջերումս արդէն կամաց-կամաց նոր հեղինակների չնորհիւ մտաւ պատմական մշակման ձեւը, եկեղեցական իրաւունքը ստացաւ նոր զարկ, նամանաւանդ գերմանական եւ կաթոլիկ գրականութեան մէջ:

*Եւրոպայում եկեղեցական իրաւաբանական գրականութեամբ պարապող եւ այդ ճիւղը մշակող յայտնի անձինքներից նշանաւոր են Ռիխտեր՝ Բերլինի համալսարանի ուսուցչապետը, Հինշիուս, Ֆրիդբերգ, Ֆիլիպս, Բուսս, որի մշակումը հիմնաւոր եւ գիտնական արժէք ունեցող է, Վալտեր, Մասսեն, Մեյեր, Լենինգ, Յորն, [Շ]ուլտէ[2]. վերջինիս վրայ երկար կանգնում է Սոկոլով՝ համարելով նրա եղանակը ամենալաւ, որովհետեւ իրաւաբանական նիւթը բաժանել է աստուածաբանականից եւ պարզաբանել է եկեղեցական իրաւունքը խիստ իրաւաբանական եղանակով: [Շ]ուլտէի մշակման ընդհանուր ձեւն այսպէս է. առաջ նա ներածութեան մէջ խօսում է եկեղեցական իրաւունքի, նրա խնդրի, ուսումնասիրութեան եղանակի եւ այլն մասին, ապա I մասում խօսում է եկեղեցական իրաւունքի աղբիւրների մասին երեք բաժնով, II մասում եկեղեցական իրաւունքի դաւանանքի մասին երկու բաժնով՝ ա) հանրային իրաւունք եւ բ) մասնաւոր իրաւունք (*Публичное и частное пр.*) (տե՛ս* Соколов, *57-60 երես):*

Ռուսաց եկեղեցագիտութեան մէջ աչքի ընկնողն է Մոսկուայի համալսարանի նախկին ուսուցչապետ Սոկոլով, որը [Շ]ուլտէի հետեւողութեամբ մշակել է ռուսաց եկեղեցական իրաւունքը, տալով միանգամայն

---

und der Etschmiadziner Version unter Zurückführung auf seine Quellen herausgegeben und übersetzt von J. Karst, Strassburg, 1905.

1 ԺԲ դ. Բոլոնիայի կանոնագիտական դպրոցի և համալսարանական իրավագիտության հիմնադիրը:

2 Հիշատակվում են ԺԹ դարի գերմանացի կանոնագետները, որոնք մեծ հեղինակություն ունեին ռուս կանոնագետների շրջանում:

ազատ, ինքնուրոյն եւ հետեւողական գոյն իւր առարկային: Դժբախտաբար նրա մահով ամբողջ գրուածքը չհրատարակուեց, միայն երկու գրքոյկը դուրս եկաւ: Լուրջ է նոյնպէս իւր պատմական եւ մեկնողական ուղղութեամբ Յովհաննէս վարդապետի գրուածքը՝ «Опыт цер. законов» (1851*թ.)՝ երկու հատորով, որը էլի թերի է: Մնացածներից կարելի է յիշել Շագունա, Սուվորով, Բերդնիկով, Գորչակով, Սկվորցով, Լաչկարիով, Մոգիլեւ եւ այլն, եւ այլն*[1]*: Հայոց մէջ լուրջ ուսումնասիրութիւն սկսեց հանգուցեալ Վահան վարդապետ Բաստամեանը, որը բացի Մխիթար Գոշի ուսումնասիրութիւնից, ուրիշ խոստացած երկերից ոչինչ լոյս չհանեց*[2]*: Ինչպէս Հ. Տաշեանը վկայում է, հայոց կանոնների համար ունի եւ աշխատութիւն Հ. Գաթրճեան, տակաւին անտիպ*[3]*: Գէորգեան ճեմարանում հայոց եկեղեցական իրաւունքի դասաւանդութիւնը սկսուել է մի՛միայն 1899 թուից*[4]*: Իսկ կանոնաւոր աշխատասիրութիւն հայոց եկեղեցական իրաւունքի մասին մինչեւ այժմ չունինք. մեզ համար բոլորովին մութ են այն խնդիրները, որոնք վաղուց պարզուած են միւս ազգերի համար: Ի՞նչ ժողովներ ենք ընդունում, ի՞նչ կանոններ, որո՞նք են մեր եկեղեցական իրաւունքի աղբիւրները, ինչո՞վ է ղեկավարւում մեր Սինոդը եկեղեցական խնդիրները որոշելիս, ինչո՞վ են առաջնորդւում կոնսիստորիաները պատիժներ նշանակելիս, դատերը ի՞նչպէս պիտի վարել եւլն եւլն, այդ բոլորը մթութեան եւ խաւարի քօղով պատած է, որի ստուերի մէջ էր եւ կարբեցին, երբ 1841-ին գրում էր Նիկոլայ Ա կայսեր. «Ընդ սմին Հայաստանեայց Եկեղեցին, ընդունելով* 5, 6 *եւ* 7 *տիեզերական ժողովները, որոնք, որպէս յայտնի է, ընդունեցին եւ հաստատեցին Քաղկեդոնական ժողովի վճիռները, դորանով իսկ բնականապէս ընդունած է եւ յիշեալ ժողովը» (իմա՝ Քաղկեդոնի) (տե՛ս [Ադ. Երիցեանց], Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը, Բ գր., 538 եր.): Մխիթար Գոշը իրաւաբանական արժէք շատ քիչ ունի, նրանով ղեկավարուել չի կարելի: Մեր ձեռագիր կանոնագրքերը մի կատարեալ քաոս են, որտեղ ժողովել գրել են ամէն ինչ՝ թէ լսած, տեսած, ինքնահնար բաներ, եւ թէ միեւնոյն ժամանակ կանոնական հրահանգներ եւ եկեղեցական վաւերական կանոններ:*

---

1 Բոլորն էլ XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի ռուս կանոնագետներ են:

2 Բացի Գոշի Դատաստանագրքի հրատարակությունից, Վ. Բաստամյանցը «Փորձ» (1880, 6/7, էջ 148-167; 8/9. էջ 51-90; 10, էջ 34-73; 11/12, էջ 137-164; 1881, 4, էջ 51-78; 5/6, էջ 19-45) հանդեսում հրապարակել է մի հոդվածաշար նվիրված ամուսնական իրավունքին: ՄՄ թ. 2777 ձեռագրում պահպանվում է Վ. Բաստամյանցի «Կանոնագիտության ներածությունը», որը Գևորգյան ճեմարանում ընթերցված «Եկեղեցական իրավաբանութիւն» դասախոսությունների տետր է:

3 Նկատի ունի Յ. Տաշեանի «Վարդապետութիւն առաքելոց. անվաւերական կանոնաց մատեանը» (Վիեննա, 1896):

4 Գևորգյան ճեմարանի կանոնագիտության առաջին դասախոսն եղել է Տ. Վահան վրդ. Բաստամյանցը, 1878 թ.: Նրա վաղաժամ մահից հետո Ճեմարանում դադարեցվել է կանոնագիտության դասավանդումը:

9) ՄԵՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ՄՇԱԿՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Եթէ յաջողուի, մտադիր եմ այսպէս կազմել՝ հետեւելով ռուս Յովհաննէս վարդապետի եւ ուսուցչապետ Սոկոլովի ուղղութեան:

Ա գրքում զետեղել մեր եկեղեցական իրաւունքի բոլոր աղբիւրները՝ ընդհանուր եւ մասնաւոր. ընդհանուր աղբիւրները, այսինքն 3 տիեզերական եւ 6 տեղական ժողովները՝ համեմատելով մեր 40 կանոնագրքերի եւ յունա-սլաւոնական բնագրի կանոնները միմեանց հետ եւ ճիշտը հանելով, ապա հայոց ժողովների, սբ Հարց, կաթուղիկոսների կանոնները եւ կարգադրութիւնները, եւ ապա 1836 թուի Պոլոժենիան եւ 1861-ի Սահմանադրութիւնը՝ դուրս վանելով այն, ինչ որ հաստատուած եւ ընդունուած չէ Ազգային ժողովով կամ ազգի համաձայնութեամբ:

*Բ գրքում զետեղել հայոց եկեղեցական իրաւունքի տեսութիւնը (*теория*), այսինքն արձանագրել այն ընդհանուր սկզբունքները եւ օրէնքները, որոնք բղխում են մեր եկեղեցական աղբիւրներից՝ յընթացս եկեղեցու ամբողջ կեանքի՝ Լուսաւորչից մինչեւ այսօր, թէ՛ կառավարչական, թէ՛ դատաստանական եւ թէ՛ օրէնսդրական:*

*Գ գրքում տալ մեր եկեղեցու գործադրուող օրէնքները (*действующее право*)՝ համեմատութեամբ միւս քրիստոնեայ եկեղեցիների կանոնների եւ եկեղեցական իրաւունքի հետ:*

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ[1]

«Եկեղեցական իրաւունքի աղբիւրներ» ասելով հասկանում ենք այն հիմունքները, որոնք Եկեղեցին ընդունում է իւր գործավարութեան մէջ իբրեւ ուղեցոյց ոյժ, որպիսի են Քրիստոսի պատուէրները, Եկեղեցական աւանդութիւնը, յիշատակարանները եւ ժողովածուները, որոնց մէջ պատկերանում է Եկեղեցու իրաւունքը իւր սահմաններով:

Եկեղեցական իրաւունքը, յենուած զանազան տեսակէտների վրայ, մի քանի տեսակ բաժանմունք ունի: Բովանդակութեան եւ հեղինակութեան կողմից բաժանւում է՝ 1) Աստուածայինի, 2) Առաքելականի եւ 3) Եկեղեցականի: Ծաւալի կողմից՝ ընդհանուրի՝ բոլոր Եկեղեցիներին պատկանող, եւ մասնաւորի՝ ինքնավար Եկեղեցիներին յատուկ: Ռուս Յովհաննէս վարդապետը եւ ուսուցչապետ Սոկոլովը բաժանում են ըստ նշանակութեան եւ հեղինակութեան՝ 1) հիմնականի կամ կանոնիկականի՝ ընդհանուր բոլոր Եկեղեցիների համար, 2) պատմականի, որոնք անցեալի յիշատակարաններ են եւ պատմական նշանակութիւն ունին եւ 3) գործնական աղբիւրների, որոնք պատկերացնում են գործադրուող իրաւունքը:

Մեզ՝ հայոցս համար յարմար է բաժանել մեր եկեղեցական իրաւունքի աղբիւրները երեքի, այն է՝ ընդհանուրի, մասնաւորի կամ ազգայինի եւ պետականի: 1) «Ընդհանուր» ասելով հասկանում ենք այն աղբիւրները, որոնք ընդունում է մեր Եկեղեցին, նոյնպէս եւ օտար Եկեղեցիները. այսպէս են Սբ Գիրքը, Աւանդութիւնը, Առաքելական կանոնները, 3 տիեզերական ժողովները, 6 տեղական ժողովները, սբ. հարց կանոնները: 2) «Ազգային» կամ «մասնաւոր» ասելով հասկանում ենք այն աղբիւրները, որոնք զուտ ազգային են, հայկական հողի վրայ սահմանուած. այն է՝ հայոց եկեղեցական ժողովները, հայոց սբ. հարց կանոնները, կաթուղիկոսական կարգադրութիւնները եւ զանազան յիշատակարաններ (ժողովածուներ): 3) Պետական աղբիւրները նրանք են, որոնք սահմանուած են տիրապետող պետութեան միջամտութեամբ եւ հաստատութեամբ, այն է՝ յունա-հռոմէական, ռուսաց, տաճկաց եւ պարսից հաստատած սահմանադրութիւնները եւ օրէնքները:

---

1 Հայոց եկեղեցական իրավունքի հուշարձանների մասին տես նաև Ա.Բոզոյան, Հայոց կանոնագրքի ձևավորման սկզբնական փուլը.-Աստվածաշնչային Հայաստան, Եր. 2005, էջ 265-271; Ա. Բոզոյան, Հայ միջնադարյան իրավունքի պատմության հուշարձանները.-«Էջմիածին», 2006, Է-Ը, էջ 90-108:

Ա.
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

1) ՍԲ. ԳԻՐՔ

*Սբ. Գիրքը բոլոր դաւանութիւնների համար կազմում է գլխաւոր եւ հիմնական աղբիւր: Սբ Գիրքը տալիս է Եկեղեցիներին ի հրահանգութիւն ո՛չ կեանքի մանր երեւոյթները սահմանի տակ դնող կանոններ՝ այլեւայլ ժողովածուների նման, հապա բարոյականութեան ընդհանուր գաղափարներ, ընդհանուր դաւանաբանական վարդապետութիւն, որոնք ուղեցոյց եւ առաջնորդ են հանդիսանում՝ քրիստոնեաներին տանելու այն ճանապարհով, որ միակն է կեանքի մէջ կրօնական-բարոյականութեան կատարելութեան եւ նպատակներին հասցնելու համար: Ահա այս մտքով Աւետարանը տալիս է պատգամներ, պատուէրներ կեանքի ընդհանուր երեւոյթների վերաբերմամբ՝ ազդելով մարդու խղճի վրայ՝ պահանջելով կատարելու այս ու այն պատուէրը ո՛չ բռնի ուժով, այլ խղճի ազատ թելադրութեամբ: Սուրբ Գիրքը երկու մասով՝ Հին եւ Նոր, միեւնոյն համահաւասար լիազօրութիւնը չունեն. Նոր ուխտը ընդունւում է իբրեւ գրական այժ ունեցող հեղինակութիւն, իսկ Հին ուխտը՝ աւելի պատմական եւ, Քրիստոսի նոր կանոնները տալուց յետոյ, իբրեւ խրատական եւ ուղղիչ աղբիւր: Սբ Իրենէոսը ասում է. «Քրիստոս չփոխեց օրէնքի բանական պատուիրանները, բայց հեռացրեց Հին ուխտի լուծը, որպէսզի մարդը ազատ եւ որդիական հաւատարմութեամբ Աստծուն ծառայի» (40 եր.)[1]: Քիչ յետոյ կրկնում է. «Թլփատութիւնը եւ միւս ծէսերը չէին տալիս կատարեալ արդարութիւն եւ փոփոխուեցին Քրիստոսի ձեռքով, բայց տասնաբանեայ պատուիրանները մնացին իրենց ուժի մէջ»: Հին ուխտի ծէսերին չենթարկուելու լուծի վերացումը եղաւ առաքեալների ձեռքով Ա. առաքելական ժողովում, որտեղ առաքեալները միահամուռ վճռեցին Մովսիսական կարգերը պարտաւորական չդարձնել քրիստոնեաների համար. «Ոմանք իբրեւ ի մէնջ խռովեցուցին զձեզ բանիւք խախտել զանձինս ձեր՝ ասեն թլփատել եւ պահել զօրէնսն՝ որոց ոչ հրամայեցաք» (Գործք ԺԵ 24): Յովհաննէս վարդապետը (*Опыт ц. з., т. I, *26 եր.) ասում է. «Հին եկեղեցական իրաւունքը, որ ամփոփւում է Հին ուխտի ծիսակատարութիւնների կամ նուիրապետական, եկեղեցական-դատական կարգադրութիւնների մէջ, արդէն անցել է ամբողջ Հին Կտակարանի հետ եւ Նորի մէջ պարտաւորական այժ չունի, ինչպէս այդ հաստատւում է եւ առաքեալների ժողովում (Գործք. ԺԵ): Կան թէեւ Հին ուխտի օրէնքում մի քանի կարգադրութիւններ, որոնք քրիստոնէա-*

1 Երևանի գրադարաններում անհնար է գտնել Ն. Մելիք-Թանգյանի կողմից հղված եկեղեցու Ս. հայրերի երկերի հղումները, որոնք ամենայն հավանականությամբ քաղված են կամ այդ երկերի ռուսերեն թարգմանություններից կամ էլ, որն ավելի հաճախ է պատահում՝ մասնագիտական գրականությունից: Այդ պատճառով էլ չենք միջամտում նման կարգի հղումներին:

կան Եկեղեցին ընդունում է, ինչպէս, օրինակ, ազգակցութեան մասին (Ղեւտ. ԺԸ 6 եւլն), բայց դրանք արդէն մեծ ճշտութեամբ պարզուած են Եկեղեցու կանոնների մէջ եւ հետեւապէս պէտք է յենուել այս կանոնների վրայ, քան թէ Հին ուխտի մեկնութեան»: Նոյնպիսի կարծիք եւ տիրապետում է կաթոլիկ կանոնականների մէջ:

Սբ. Գրքի մէջ պարտաւորական, իրաւական կանոններ, կեանքի զանազան երեւոյթների մասին կարգադրութիւններ գտնում ենք հետեւեալ տեղերում: [1)] Յիսուս լիազօրութիւն է տալիս առաքեալներին գործելու եւ քարոզելու Իր անունով ամէն տեղ. «Գնացէ՛ք այսուհետեւ՝ աշակերտեցէ՛ք զամենայն հեթանոսս. մկրտեցէք զնոսա յանուն Հօր եւ Որդւոյ՝ եւ Հոգւոյ Սրբոյ: Ուսուցէք նոցա պահե՛լ զամենայն, զոր ինչ պատուիրեցի ձեզ» (Մատթ. ԻՀ 19-20): 2) Յիսուս նրանց կապելու եւ արձակելու իրաւունք է տալիս (Մատթ. ԺՀ 18): 3) Մկրտութեան խորհրդի սահմանումով պատուիրում է կատարել, «որ հաւատա՛յ եւ մկրտի՛ կեցցէ՛, եւ որ ո՛չն հաւատայ՝ դատապարտեսցի՛» (Մատթ. ԺԶ 16): 4) Հաղորդութեան խորհուրդը սահմանեց. «Եւ առեալ հաց՝ գոհացաւ, եբե՛կ եւ ետ նոցա եւ ասէ, այս է մարմին իմ, որ վասն բազմաց տուեալ, զա՛յս արասջի՛ք առ իմոյ յիշատակի...» (Ղուկ. ԻԲ 19): 5) Պսակի լուծման համար պատուիրեց. «Որ արձակէ զկին իւր եւ ո՛չ վասն պոռնկութեան եւ առնիցէ այլ՝ չնա՛յ, եւ որ զարձակեա՛ծն առնէ՝ չնայ» (Մատթ. ԺԹ 9): 6) Երդման մասին՝ «Ամենեւի՛ն մի՛ երդնուլ, մի՛ յերկինս՝ զի աթո՛ռ է Աստուծոյ...» (Մատթ. Ե 34): 7) Դատաստանի համար՝ «Եթէ մեղիցէ քեզ եղբայր քո, ե՛րթ յանդիմանեա՛ զնա, յորժամ դո՛ւ եւ նա՛ միայն իցէք. եթէ լուիցէ քեզ, շահեցա՛ր զեղբայրն քո...» (Մատթ. ԺԸ 15): 8) Գերագոյն իշխանութեան հնազանդելու մասին՝ «Տու՛ք զկայսեր՝ կայսեր եւ զԱստուծոյ՝ Աստուծոյ» (Մատթ. ԻԲ 21): 9) Ձեռնադրութեան մասին՝ «Ձեռնադրեցին նոցա ըստ եկեղեցեաց երիցու՛նս» (Գործք ԺԴ 22[1]): Եպիսկոպոսների եւ սարկաւագների մասին (Ա Տիմ. Գ): 10) Ժողովրդականների տալիք տուրքի մասին (Ա Կոր. Թ 7-14): 11) Երէցներին դատելու դէպքում՝ «Զերիցուէ չարախօսութիւն՝ մի՛ ընդունիցիս, բայց եթէ երկուք՝ – երիւք վկայիւք» (Ա Տիմ. Ե 19): 12) Հիւանդներին իւղով օծելու մասին՝ «Հիւանդանայցէ ոք ի ձէնջ՝ կոչեսցեն զերիցունս եկեղեցւոյն եւ արասցեն ի վերայ նորա աղօթս, օծցե՛ն իւղով յանուն Տեառն» (Յակ. Ե 14): 13) Կերակրի մէջ չգործածել յագած [գոհած.-խմբ.] միս (Ա Կոր. Ժ 25, 28): 14) Խառն ամուսնութիւնների մասին (Ա Կոր. Է 12-17): 15) Յանցաւորների դատի մասին (Ա Տիմ. Ե 20):

Սուրբ Գրքի այս եւ նման պատուէրները, որոնք այլապէս կոչւում են Աստուածային իրաւունք, արդեօ՞ք ունին անփոփոխ ոյժ, փոփոխութեան կամ աւելացումների ենթարկել կարելի՞ է, թէ ոչ: Սուրբ Գրքի

1 Այստեղ բնագրում հղվում է նաև Տիտ. Ա 5, որը իրականությանը չի համապատասխանում:

մասին խօսելիս ասուեց, որ նա տալիս է ընդհանուր բարոյական հիմքեր եւ ոչ՝ փոփոխական կեանքի զանազան դէպքերի մասին կանոններ, կեանքի զանազան երեւոյթները առաջացնում են նոր կարգեր, որոնց հետեւում են նոր կանոններ: Օրինակի համար՝ երբ Պօղոս առաքեալը տեսնում է, որ զանազան դէպքերի համար Յիսուսից մնացած կարգադրութիւն չունի, իսկոյն մի կանոն է սահմանում եւ աւելացնում, որ այդ իմ կարծիքն է եւ ո՛չ Տիրոջ հրամանը (Ա Կոր. Է 25): Եկեղեցու գործնականութեան մէջ մի քանի կարգադրութիւններ փոփոխութեան են ենթարկուել (Ա Տիմ. Գ 2[1]). առաքեալի պատուէրը եպիսկոպոսին՝ մի կնոջ այր լինելու համար ասուած, յետոյ բոլորովին փոխուեց, եւ կուսակրօնութիւնը մտաւ: Առաքեալների ժամանակուայ արած կարգերը տուրքերի ժողովելու, ընծայաբերութեան, հաղորդութեան, դոյքերի վաճառման եւ հասարակաց դարձնելու վերաբերմամբ բոլորովին փոխուեց, ամուսնալուծութեան սահմանի ընդարձակումը, հիւանդաց օծումը մեր մէջ չգործադրելը՝ դրանք թէեւ նախկին կարգից դուրս են, բայց բոլոր կանոնական անձանց, Վալտերի[2], Ֆիլիպսի, Շուլտէի, Յովհաննէս վարդապետի եւ Սոկոլովի կարծիքով՝ այդ չէ նշանակում, թէ Սբ. Գրքի ոյժը թուլացել է, կամ նրա նշանակութիւնը նսեմացել է, ամենեւին ո՛չ: Հապա բոլորը մեկնում են, որ աստուածային Յայտնութիւնը իրաւաբանական օրէնքների ժողովածու չէ՛, Քրիստոսի՝ իբրեւ երկրաւոր թագաւորի ձեռքով հրատարակած՝ իւր թագաւորութեան համար, հապա՛ նա բովանդակում է ընդհանուր սկզբունքներ, որոնք եկեղեցին ընդունում է եւ պահպանում է իբրեւ հիմունքներ, որոնց հետ պիտի համակերպուի եկեղեցու կեանքի արտաքին կարգը եւ կազմութիւնը պատմական զարգացման ընթացքում, եւ որոնք նա կոչուած է մարմնացնելու իւր արտաքին հաստատութիւններում (տե՛ս Սոկոլով, 73 եր.):

*Յովհաննէս վարդապետը ասում է. «Չպէտք է մոռանալ, որ Նոր ուխտի մէջ առաքելական եկեղեցու տեսանելի դրութիւնը, որ պատկերացրած է Սբ. Գրքում, չատ կողմերից արդէն չի համապատասխանում ուրիշ ժամանակների հանգամանքներին, որովհետեւ եկեղեցին իւր մէջ մի է, բայց մարդիկ եւ ժամանակները փոփոխւում են: Դրա համար, ո՛չ այն, ինչ որ առաքեալների ժամանակ նշմարւում էր, կարելի է այժմ...» (*Опыт, I, *27 եր.): Ֆիլիպսը ասում է. «Քրիստոս կարգեց հոգեւոր իշխանութիւն Իւր եկեղեցու կառավարութեան համար եւ հիմնաւոր սկզբունքներ սահմանելով՝ տուաւ Իւր թագաւորութեան այնպիսի կազմակերպութիւն, որ հաստատ է եւ անդրդուելի իւր հիմունքների մէջ» (տե՛ս Սոկոլով, 73 եր.): Սրանց եւ ուրիշ կանոնիկների բոլոր կարծիքները յանգում են այն կէտում, որ Եկեղեցու գործնական կեանքի մէջ զանազան ժամանակ-*

1 Հղումը չի համապատասխանում բովանդակությանը:

2 Գերմանացի կանոնագետ (1794-1879), հրատարակել է կանոնագիտության դասագիրք (Walter F., Lehrbuch des Kirchenrechtes, Bonn, 1822):

ներում եւ այլեւայլ հանգամանքների չնորհիւ մտած նոր եկեղեցական կանոնները սուրբ հայրերի կողմից, եթէ փոփոխութեան են ենթարկում հին կարգերը եւ սահմանադրութիւնները, անփոփոխ եւ անդրդուելի են պահում Եկեղեցու հիմնական սկզբունքը՝ Քրիստոսի քարոզած վարդապետութիւնը եւ բարոյական գաղափարները:

Յայտնւում է եւ այսպիսի կարծիք, որ հաւատոյ դաւանանքը եւ Աստուածային իրաւունքը եկեղեցուց չեն ծագում, եկեղեցին նրանց համար աղբիւր չէ՛, այլ դրանք եկեղեցուն տրուած են հէնց սկզբից, դրանք անկախ են իրենց ծագմամբ, ուստի եւ անփոփոխ պիտի մնան իրանց էութեամբ. Եկեղեցին չի կարող կազմել այնպիսի դաւանանք, որը չկայ Յայտնութեան մէջ, չկայ Աստուածային իրաւունքի աղբիւրի մէջ:

Եկեղեցու գործունէութիւնը այդ կարծիքի վերաբերմամբ այսպէս պիտի յարատեւի. Եկեղեցին ընդունելով Աստուածային իրաւունքը իւր աղբիւրներից, խոստովանելով աստուածային հեղինակութիւնը, պիտի պարզաբանի եւ բացատրի նրա նշանակութիւնը եւ իւր գործունէութեան մէջ մարմնացնի հաստատութիւնների մէջ եւ յարմարեցնի կեանքի երեւոյթների հետ (տե՛ս Соколов, 76 եր.): Այսպիսով Աստուածային իրաւունքը եկեղեցական իրաւունք է դառնում ո՛չ իւր ծագմամբ, այլ իւր բովանդակութեան, բացատրման եւ գործադրման եղանակով, որը կատարւում է ընդհանուր Եկեղեցու համաձայնութեամբ: Ընդհանուր եկեղեցական կեանքը անփոփոխ, պնդացած ձեւեր չի ներկայացնում. նա մշտապէս կենդանի, գործունեայ լինելով՝ պէտք է իւր նոր երեւոյթները յարմարեցնի դաւանանքի սկզբունքների հետ:

Հիմա հարց է առաջանում՝ ո՞վ պէտք է երկու երեւոյթների մէջ հաշտութիւն եւ համաձայնութիւն կայացնի. արդեօ՞ք ամբողջ եկեղեցին, թէ՞ եկեղեցու մի մասը կամ եկեղեցու մի անդամը: Կամ, աւելի պարզ ասած, ո՞վ է եկեղեցու մէջ օրէնսդրական մարմինը եւ կարգաւորող ոյժը՝ Ազգային ժողո՞վը, հոգեւորականութի՞ւնը, թէ՞ եկեղեցու պետը: Այստեղ կանոնիկների կարծիքները տարբերւում են. Հռոմէական եկեղեցին ընդունում է պապի անսխալականութիւնը եւ նրա միակ հեղինակութիւնը՝ կառավարելու եկեղեցին ու կանոններ սահմանելու: Միւս եկեղեցիները ընդունում էին միայն ընդհանուր եկեղեցական ժողովների հեղինակութիւնը: Հայերը ընդհանուր եկեղեցական ժողովների հեղինակութիւնը ընդունում էին միմիայն մինչեւ 450 թիւը, նրանց համար պարտաւորական ոյժ ունէին Նիկիայի, Պօլսի, Եփեսոսի տիեզերական ժողովները: 450-ից առաջ էլ, յետոյ էլ այդպիսի հեղինակութիւն ունէր հայոց համար միմիայն հայոց Ազգային-եկեղեցական ժողովը[1]*, իսկ Ամենայն հայոց կաթուղիկոսների կարգադրութիւնները՝ իբրեւ Օրինապահի*

1 Կարծում եմ Ազգային եկեղեցական ժողով հասկացությունը ե դարի համար քիչ վաղ է, Հայոց եկեղեցու նվիրապետական կազմակերպության համկարգում նման կառույց տեսնելու համար:

եւ Աւանդապահի, ընդունուում էին միմիայն այն դէպքում, երբ յենուում էին հայոց ժողովների եւ ժողովրդական-աւանդական սովորութիւննե-րի վրայ: Ռուսաց Սինոդի[1] հաստատումից յետոյ օրէնսդրական մարմնի հեղինակութիւն ստացաւ այդ նոր կազմակերպութիւնը եւ նախկին ժո-ղովների դերը յանձն առաւ: Մեր մէջ մեր Սինոդը այդ նոյն ֆունկցիան չունի, որովհետեւ նրա իրաւասութիւնը տարածւում է միմիայն ռուսա-հայոց վրայ:

*Բողոքական կանոնիկները[2], սկզբունքով ընդունելով Աստուածային իրաւունքը, մերժում են Եկեղեցու մէջ անսխալական մարմնի գոյու-թիւնը եկեղեցական իրաւունքը պարզաբանելու եւ վերականգնելու խնդրում: Սոկոլովը, զանազան մասնաւոր ծայրայեղ կարծիքները մի կողմ թողնելով, բերում է պահպանողական Ռիխտերի կարծիքը. «Թէ Նոր ուխտի մէջ աստուածային կամքը արտայայտուել է որոշ կերպով իրաւունքի նկատմամբ, այդ բանում համաձայն են բողոքական եւ կա-թոլիկ Եկեղեցիները: Բայց այդ տեսակ իրաւական որոշումների ծաւալը երկու Եկեղեցին պարզաբանում են տարբեր կերպով: Կաթոլիկ Եկեղեցին ընդունում է Սբ. Հոգով ներշնչուած մարմնի գոյութիւնը, որն անսխալ կերպով մեկնում է Սբ. Գիրքը: Այդ հիմամբ նա կարելի համարեց կապել Սբ. Գրքի զանազան տեղերի հետ պատմական կարգով կազմուած չատ հաստատութիւններ՝ նայելով վերջիններիս վրայ իբրեւ աստուածա-յին կամքի ճշմարիտ արտայայտութեան վրայ: Ուրիշ տեսակ է ընդու-նում Աւետարանական Եկեղեցին: Նա չի ընդունում այդպիսի միջական մարմնի գոյութիւնը... չի ընդունում մասնաւորապէս, որ Սբ. Գրքի մէջ հաստատուի եկեղեցական կազմակերպութիւն որոշ, հաստատ եւ անփո-փոխ ձեւով: Բայց նա վճռականապէս պնդում է, որ Եկեղեցին, իբրեն թողնուած ազատութեամբ, եկեղեցական մարմնի կազմակերպութիւնը եւ զարգացումը պիտի կատարի Սբ. Գրքի ընդհանուր սկզբունքների հիման վրայ» (*Соколов, *79-80 երես):*

2) ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ

Ընդհանուր աղբիւրների երկրորդ մասն է Եկեղեցու գործնական կեանքը, նրա աւանդութիւնները եւ սովորութիւնները: Քրիստոսի տուած աւանդի համաձայն՝ առաքեալները ցրուելով աշխարհի չորս կողմերը, բերանացի սովորեցնում էին մարդկանց այն, ինչ որ լսել էին Յիսուսից եւ աչքով տեսել Նրա արածները: Գ-Դ դարու եկեղեցական

1 Սինոդը հայոց եկեղեցում իրավական ուժ է ձեռք բերում միայն ԺԸ դարի վերջից: Ռու-սական եկեղեցում Սինոդի իշխանությունը կարգավորվել և նոր կարգավիճակ է ստացել Պետրոս Մեծի իշխանության շրջանում:

2 Նկատի ունի բողոքական եկեղեցու կանոնական իրավունքի մասնագետներին:

պատմիչ Եւսեբիոսը[1] ասում է. «Մեր փրկութեան համար մենք իմացել ենք ո՛չ ուրիշ մէկից, այլ նրանցից, որոնց միջոցով հասել է մեզ Աւետարանը, որն այն ժամանակ նրանք քարոզում էին (բերանացի), ապա Աստուծոյ կամքով տուին մեզ գրով՝ իբրեւ մեր հաւատքի ապագայ հիմք եւ սիւն...:

Այսպէս Մատթէոսը հրատարակեց հրէաների համար նրանց սեպհական լեզուով Աւետարանը այն ժամանակ, երբ Պետրոս եւ Պօղոս Հռոմում աւետարանում էին եւ Եկեղեցի հիմնում: Նրանց հետանալուց յետոյ Մարկոսը՝ Պետրոսի աշակերտ-մեկնիչը, տուաւ մեզ գրաւոր՝ ինչ որ քարոզուած էր Պետրոսի բերանով: Եւ Ղուկասը՝ Պօղոսի ընթացակիցը, գրքով արձանագրեց նրա քարոզած Աւետարանը: Ապա Յովհաննէս՝ Տիրոջ լանջին ընկած աշակերտը, նոյնպէս հրատարակեց Աւետարանը իւր՝ Ասիայի Եփեսոսում եղած ժամանակ» (273 երես):

Ուրեմն «Առաքելական աւանդութիւն» ասելով պիտի հասկանանք այն բոլոր քարոզութիւնները, խրատները, հրահանգները եւ կարգերը, որոնք առաքեալները ասել են եւ սահմանել, բոլոր տեղերում իրենց յաջորդներին յանձնել՝ կատարելու իբրեւ աւանդուած կարգ, իբրեւ եկեղեցական սովորութիւն: Ահա այս աւանդութիւնն է եկեղեցական իրաւունքի գլխաւոր աղբիւրներից մէկը: Որպէսզի աւանդութիւնը եւ սովորութիւնը Եկեղեցու գործնականութեան մէջ ունենայ պարտաւորական ոյժ, անհրաժեշտ է, որ աւանդութիւնը լինի Սբ. Գրքի ոգուն համաձայն՝ մտած առաքեալներից եւ նրանց յաջորդող սուրբ հայրերից ու Եկեղեցուց եւ որոշ ժամանակ Եկեղեցու գործնականութեան մէջ տեւողութիւն ունեցած: Մեր Եկեղեցու կարգ-կանոնի մեծ մասը հիմնուած է առաքեալներից եւ Լուսաւորչից մնացած աւանդութիւնների վրայ: Ներսէս Շնորհալու[2] եւ այլ հայրապետների թղթերի մէջ միշտ երեւում են աւանդութիւններից քաղած վկայութիւններ Հայոց Եկեղեցու ուղղափառութեան համար: Թէ որքան ահագին ոյժ է ունեցել աւանդութիւնը նախկին դարերի Եկեղեցու գործնականութեան մէջ, այդ երեւում է թէ՛ առաքեալների, թէ՛ սբ. հայրերի գրուածներից: Պօղոս առաքեալը Տիմոթէոսին պատուիրում է պինդ պահել իւր տուած աւանդը. «Հաստատեալ եմ, թէ կարող է զաւանդն իմ պահե՛լ յաւուրն յայն: Ունիցի՛ս օրինակ ողջամտութեան բանից, զոր յինէն լուար... զբարւոք աւանդն պահեսջի՛ր» (Բ Տիմ. Ա 12-14): «Գովեմ զձեզ, զի զամենայն ինչ յիչէ՛ք, եւ որպէս աւանդեցի ձեզ՝ զաւանդութիւնսն ունիցիք» (Ա Կոր. ԺԱ 2): «Այսուհետեւ, եղբարք, հաստատո՛ւն կացէք եւ պի՛նդ կալարուք զաւանդութիւնսն, զոր ուսարուք եթէ՛ բանիւ, – եթէ՛ թղթով մերով» (Բ Թես. Բ 14): Երկրորդ դարու պատմիչ Տերտուղիանոսը գրում է. «Եթէ

1 Նկատի ունի Եվսեբիոս Կեսարացուն: Հեղինակն օգտագործում է հավանաբար Եվսեբիոսի երկերի ռուսերեն մի թարգմանություն:

2 Ներսես Շնորհալին կաթողիկոսական գահին նստել է 1166-1173 թթ.:

մի որեւէ կանոն չի որոշուած գրով, բայց ամէն տեղ պահպանւում է, նշանակում է՝ նա հաստատուած է սովորութեամբ, հիմնուած աւանդութեան վրայ: Եթէ մէկը կասի, որ աւանդութեան համար էլ հարկաւոր է մի որեւէ գրաւոր վկայութիւն, այն ժամանակ մենք մեր կողմից ցոյց կտանք շատ կարգեր, որոնք առանց մի որեւէ գրութեան, լոկ աւանդութեան հեղինակութեան չնորհիւ եւ սովորութեան ուժով պահպանւում են: Այսպէս, սկսենք մկրտութիւնից. մօտենալով ջրին՝ մենք առաջ աւագի ձեռքով վկայում ենք, որ հրաժարւում ենք սատանայից եւ նրա չար զօրութիւնից, յետոյ երեք անգամ ընկղմում ենք եւ աւազանից ելնելով՝ ճաշակում ենք մեղր ու կաթ, ապա ամբողջ եօթնեակը սովորական լուացումներ չենք կատարում: Հաղորդութեան խորհուրդը ընդունում ենք մինչեւ արեւածագը, եւ ո՛չ այլապէս քան քահանայի ձեռքից: Հանդուցեալների համար ընծայաբերութիւն ենք անում եւ ամէն տարի հանդէս կատարում մարտիրոսների յիշատակին: Պաս չենք պահում կիւրակի օրը, նոյնպէս եւ ծունր չենք դնում նոյն օրը, խիստ զգուշանում ենք, որ Բաժակից կամ Հացից մի բան չընկնի գետնի վրայ: Բոլոր սովորական գործերի ժամանակ, տուն մտնելիս կամ դուրս գալիս, լուացուելիս, քնից վեր կենալիս եւ քնելու գնալիս, արեւը մայր մտնելիս եւ ծագելիս երեսներիս խաչ ենք անում: Եթէ այդ եւ ուրիշ շատ այդպիսի սահմանադրութիւնների համար կը հարցնես գրաւոր օրէնք, չե՛ս գտնիլ: Այստեղ ունի իւր ոյժը աւանդութիւնը՝ իբրեւ հիմք, սովորութիւնը՝ իբրեւ հաստատութիւն, հաւատքը՝ իբրեւ պաշտպանութիւն» (տե՛ս Заозерский, Об источниках права православной церкви, *29 երես):*

Աւանդութեան ոյժի մասին Բ դարու միւս հեղինակ սբ. Իրենէոսը Գ գլխում գրում է. «Նոյնպէս Եփեսոսի Եկեղեցին, որը հիմնուած է Պօղոսի ձեռքով եւ իւր մէջ ունեցած է Յովհաննէսին մինչեւ Տրայիանոսի ժամանակները (մօտ 98 թ.), առաքելական աւանդութեան ճշմարիտ վկայ է»: «Ի՞նչ, եթէ առաքեալները թողած չլինէին մեզ գրութիւններ, մի՞թէ չպիտի հետեւէինք այն աւանդութեան կարգին, որ տրուել է նրանց, որոնց յանձնուել են եկեղեցիները» (278 եր.): Երբ երկրորդ դարում շատ աղանդաւորներ առաջացան, զանազան թիւր մտքեր տարածեցին, միամիտներին իրենց կողմը ձգելու համար ասում էին, թէ իրենք առաքեալներից ծածուկ գրաւոր վկայութիւններ ունին յօգուտ իրենց աղանդական մտքերին, ահա դրանց համար գրում է Իրենէոսը ([+]202) 275-277 երեսներում. «Բոլոր ճշմարտութիւն տեսնել ցանկացողները կարող են իւրաքանչիւր Եկեղեցում իմանալ առաքեալների աւանդութիւնը, քարոզուած բոլոր աշխարհում, եւ մենք կարող ենք թուել այն եպիսկոպոսներին, որոնց առաքեալները նշանակել են եկեղեցիներում իրանց փոխանորդները մինչեւ մեզ, որոնք ոչինչ չէին սովորեցնում եւ ոչինչ չգիտէին այն բաներից, ինչ որ զառանցում են դրանք: Որովհետեւ

եթէ առաքեալները իմանային ծածուկ խորհուրդներ, որոնք յայտնում էին կատարեալներին առանձին եւ գաղտնի միւսներից, այն ժամանակ աւելի շատ կհաղորդէին նրանց, որոնց իրանց յայտնի էին թողնում եւ որոնց տալիս էին իրանց ուսուցչութեան տեղը, որովհետեւ նրանց կանոնաւոր գործավարութիւնից պիտի մեծ օգուտ առաջանար, իսկ նրանց անկումից՝ մեծ դժբախտութիւն»: «Հռոմի Եկեղեցին գրեց կորնթացոց շատ տեղեակին թուղթ՝ յորդորելով նրանց դէպի խաղաղութիւն եւ վերականգնելով նրանց հաւատը՝ աւետելով առաքեալներից ստացած ոչ վաղ աւանդութիւնը»: «Այս կարգով եւ այս յայտնութեամբ եկեղեցական աւանդութիւնը՝ ճշմարտութեան քարոզը, առաքեալներից հասել է մեզ: Եւ այդ ամենակատարեալ ապացոյցն է, որ միեւնոյն կենդանարար հաւատքը պահպանուել է Եկեղեցում առաքեալներից մինչեւ այժմ եւ տուած է ճշմարիտ կերպով»:

Երբ Բ. եւ Գ. դարերում, գրաւոր վկայութիւն չունենալով, արեւելեան եւ արեւմտեան Եկեղեցիները, աւանդութեան վրայ հիմնուած, վիճում էին միմեանց հետ զատիկը կատարելու ժամանակի մասին, մի կողմից Պողիկարպոսը, որը Յովհաննէս առաքեալի կարգած Զմիւռնիայի եպիսկոպոսն էր, եւ Պողիկրատը կատարում էին հրեաների հետ Նիսանի 14-ին Զատիկը՝ պնդելով, որ այդ կարգը աւանդ են ստացել Փիլիպպոս եւ Յովհաննէս առաքեալներից եւ այդ աւանդութեամբ էլ կը գնան: Միւս կողմից՝ Անիկետոս եւ Վիկտոր Հռոմի պապերը, յենուելով Պօղոս եւ Պետրոս առաքեալների աւանդութեան վրայ, պնդում էին, որ Զատիկը չպիտի կատարել հրեաների պէս չաբաթուայ մէջ, այլ հետագայ կիրակի օրը: Դրա համար եղան փոքրիկ ժողովներ Հռոմում, Գաղղիայում, Պաղեստինում, Փոքր Ասիայում, Օսրօեննէում (Եդեսիայի կողմերում[1]), եւ դժուարանում էին համաձայնութեան գալ: Վիկտոր պապը մինչեւ իսկ կամեցաւ նզովել ասիական Եկեղեցիները, զրկել արեւմտեաննների հաղորդակցութիւնից, բայց կշտամբանքների ենթարկուելով իւր կողմնակից եպիսկոպոսներից, որոնց մէջ էր եւ յայտնի Իրենէոսը՝ յետ կանգնեց իւր քայլից: Եւսեբիոսը բերում է Պողիկրատի թուղթը եւ պատմում. «Մենք տօնում ենք այդ օրը անսխալաբար՝ ոչինչ աւելացնելով եւ պակասեցնելով: Ասիայում թաղուած են մեծ առաջնորդներ՝ Փիլիպպոսը Հերապոլսում իւր երկու կոյս աղջիկներով, երրորդ կոյս աղջիկը՝ Եփեսոսում. նոյնպէս Յիսուսի լանջին ընկած Յովհաննէս քահանան թաղուած է Եփեսոսում. նոյն տեղում է եւ Զմիւռնիայի Պողիկարպոս նահատակը. բոլոր դրանք տօնում էին Զատիկը ըստ Աւետարանի 14-րդ օրը (Նիսանի)՝ ոչ մի բանով յետ չմնալով հաւատքից, այլ միայն պահպանելով: Այսպէս վարուել է Պողիկարպոսը եւ ես՝ նուաստս, եւ նրանք տօնել են

1 Օսրոեննեն Եդեսիա քաղաքի հին անվանումն է: Այդպես է կոչվում նաև այդ կենտրոնի շուրջ համախմբված թագավորությունը, որը գոյատևել է Ք.ա. Ա-Ք.հ. Գ դարերում:

Զատիկը այն օրը, երբ ժողովուրդը թողել է խմոր հացը»: Ապա կցում է, որ բոլոր եպիսկոպոսները համաձայն են իւր հետ: Իրենէոսը, որը Լիոնի եպիսկոպոսն էր, լսելով Վիկտոր պապի նզովելու մտադրութիւնը, գրեց նրան յորդորական նամակ, որ յետ կանգնի այդպիսի քայլից. «Անհամաձայնութիւն կայ,- գրում է Իրենէոսը,- ոչ միայն այդ օրուայ (այսինքն՝ Զատկի) համար, հապա եւ պաս պահելու ձեւի վերաբերմամբ. ոմանք կարծում են, որ պէտք է պահել մի օր, միւսները՝ երկու օր, եւ ուրիշները՝ չատ օր, ոմանք էլ իրենց օրը համարում են 40 գիշերուայ եւ ցերեկուայ ժամ: Պաս պահելու այս տարբերութիւնը սկսել է ո՛չ մեր ժամանակը, հապա շատ առաջ՝ մեր նախնիքների ժամանակ, որոնք հաւանականօրէն շատ մեծ ճշտութեամբ չէին պահպանում եւ այդ մասնաւոր հասարակ սովորութիւնը տալիս էին իրենց սերունդներին: Բայց եւ այնպէս, նրանք բոլորը խաղաղութեամբ էին պահում, մենք էլ ապրում ենք խաղաղ միմեանց հետ եւ պասի վերաբերմամբ եղած անհամաձայնութիւնը հաստատում է հաւատի ներդաշնակութիւնը: Բայց եւ այնպէս, չնայելով այդ չպահելուն, նրանք հաշտ էին վարւում միւս եկեղեցիներից եկած եղբայրների հետ, որոնց մէջ ուրիշ սովորութիւն էր տիրում, որոնց համար այդ սովորութիւնը տարօրինակ պիտի թուար: Այդպիսի սովորութեան հետեւելուն համար ոչ ոք եւ ոչ երբեք չմերժուեց (հաղորդակցութիւնից): Երբ երանելի Պողիկարպոսը Անիկետոսի ժամանակ եկաւ Հռոմ, նրանք երկուսը ուրիշ առարկաների վերաբերմամբ մի քիչ վիճեցին միմեանց հետ, յետոյ իսկոյն համաձայնեցին եւ դրա մասին վիճել չուզեցին, որովհետեւ ոչ Անիկետոսը կարողացաւ Պողիկարպոսին համոզել չանել այն, ինչ որ նա միշտ կատարում էր՝ ապրելով Յովհաննէս եւ միւս առաքեալների հետ, ոչ էլ Պողիկարպոսը կարողացաւ համոզել Անիկետոսին անել իրենցը, որովհետեւ Անիկետոսը ասում էր, որ նա պարտաւոր է պահպանել իրենից նախորդ քահանաների սովորութիւնները: Չնայելով գործերի այդ դրութեան՝ բայց եւ այնպէս նրանք գտնւում էին փոխադարձ յարաբերութեան մէջ»:

Բացի Զատկի վէճից, վէճ առաջացաւ եւ Ափրիկայի Եկեղեցու եւ Հռոմի մէջ հերետիկոսների կրկնամկրտութեան մասին՝ Եկեղեցուց հեռացուածներին ընդունելու ձեւի մէջ: Այդ վէճերի մէջ առաջնորդւում էին աւանդութիւններով: Այդ հակաճառութիւնները ցոյց են տալիս, որ Եկեղեցիները, գտնուելով տարբեր տեղերում, տարբեր պայմանների մէջ, կառավարուելով զանազան հայրերով, մտցնում էին իրենց մէջ, առաքելական աւանդութիւններին հետեւելով, ոչ նման կարգեր եւ սովորութիւններ՝ աչխատելով միայն, որ ընդունած աւանդութեան հակառակ չգնան: Եթէ առաքելական աւանդութիւնները տարբեր էին, այն ժամանակ նրանք կամ համաձայնում էին՝ զիջելով միմեանց, կամ անկախ էին վարւում, միայն խաղաղութեամբ եւ հաշտ կերպով՝ համարե-

լով, որ ձեւական տարբերութիւնները չեն վնասում դաւանաբանական սկզբունքներին: Թէ մինչեւ Դ դարը Եկեղեցիները կառավարւում էին աւանդութեամբ, չունէին գրաւոր ժողովածու կանոններ, այդ երեւում է թէ՛ Եւսեբիոսի (+340) վկայութիւնից եւ թէ՛ Բարսեղ Կեսարացու (370-378)՝ Իկոնիայի Ամփիլոքոս[1] եպիսկոպոսին գրած թղթերից: Այս թղթերի 91 եւ 92 յօդուածները վերաբերում են եկեղեցու ծէսերին, որոնք արմատացել էին Եկեղեցու մէջ ո՛չ թէ գրաւոր վկայութեան ուժով, այլ աւանդութեամբ. «Որովհետեւ,- ասում է Բարսեղ Մեծը[2],- եթէ սկսենք մերժել անգիր սովորութիւնները իբրեւ մեծ ոյժ չունեցող, այն ժամանակ աննկատելի կերպով կվնասենք Աւետարանը իւր գլխաւոր մասերում...»: Ցետոյ ասում է՝ խաչակնքելը, արեւելք դառնալ աղօթելը, Հաղորդութեան ձեւը եւ աղօթքները, մկրտութեան իւղի, ջրի օրհնելը, երեք անգամ ընկղմելը «ո՞ր գրաւոր խօսքն է սովորեցնում, ո՞չ ապաքէն գաղտնի եւ լռելեայն աւանդութիւն է»: 92 յօդուածում գրում է. «Որովհետեւ չատ բան է մտել մեր մէջ անգիր, թող չատ բաների հետ էլ այդ ընդունենք.... Եւ այսպէս, եթէ մենք ինչպէս դատաստանի ժամանակ, գրաւոր ապացոյցներ չունենալով, ներկայացնում ենք մեր գործի օգտին չատ վկաներ, մի՞թէ այդ ձեւով արդարացնող վճիռ չենք ստանալ...» (տե՛ս Книга правил, *348 եր.):*

Գրաւոր կանոնների բացակայութիւնը չատ դժուարացնում էր ընդհանուր Եկեղեցում միանման կարգ պահել. քրիստոնեայ պետութիւն չկար, կռապաշտ տէրութիւնների հալածանքները արգելք էին լինում ընդհանուր եկեղեցական ժողովներ գումարել: Ուստի եւ Եկեղեցիները իրենց միութիւնը պահելու համար դիմում էին փոքրիկ տեղական ժողովների, որոնց վճիռները հաղորդում էին միմեանց չրջիկ այցելուների ձեռքով, կամ սուրբ հայրերի գանազան թղթերը՝ այլեւայլ հարցերի պարզաբանութեան համար գրուած, միմեանց էին ուղարկում ի տեղեկութիւն եւ ի զգուշութիւն: Այդպիսի փոքրիկ ժողովներ եղել են Հռոմում, Պաղեստինում, Փոքր Ասիայում, Եգեսիայում, Կարթագենում: Սուրբ հայրերի գրուածներից մնացել են Դիոնեսիոս Աղեքսանդրացու[3] եւ Գրիգոր Նիւսացու[4] թղթերը: Շրջիկ այցելուներից էր Իրենէոսի ժամանակակից Եգեսիպպոսը[5], որ պատում էր եւ առաքելական աւանդութիւններ ժողովելով՝ գրի էր անցնում: Այդ եղանակով 5 գիրք կազմեց. գրքերը դժբախտաբար մեզ չեն հասել: Եւսեբիոսը յիշում է եւ մի ուրիշ ժողովածուի մասին՝ «Առաքելական կարգադրութիւններ» վերնագրով

1 Բնագրում՝ Ամֆիլօխ:

2 Բարսեղ Կեսարացին (329-379) եկեղեցական մատենագրությանը հայտնի Կապպադոկիայի դպրոցի հիմնադիրն է:

3 Ապրել է Գ դարում, գլխավորել է Ալեքսանդրիայի մեկնողական դպրոցը:

4 Բարսեղ Կեսարացու եղբայրն է, ապրել է 330-395 թթ.:

5 Բնագրում՝ Եղիզիպպը:

(գիրք 3, գլ. 25. 57-59, գր. 7, գլ. 7), որը անվաւերական համարելով՝ կասկածաւորների չարքն է դասում:

Նշանակում է՝ ընդհանուր եկեղեցին եւ մեր նախալուսաւորչեան փոքրիկ ազգային եկեղեցին մինչեւ Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ Դ դարը, կառավարուել են առաքելական եւ եկեղեցական աւանդութիւններով, չեն ունեցել վաւերական-պարտաւորական կանոններ եւ կարգադրութիւններ գրաւոր ձեւով:

3) ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Ընդհանուր աղբիւրների մէջ երրորդ տեղը բռնում են «Առաքելական» կոչուած կանոնները: «Առաքելական» կոչւում են, ըստ յունաց եւ ըստ լատինաց Եկեղեցու, այն 50 եւ 85 կանոնները, որոնք մտած են եղել Դիոնեսիոսի[1] եւ Սքոլաստիկոսի[2] կանոնների ժողովածուի մէջ եւ որոնք Եօթներորդ տիեզերական ժողովում՝ 787-ին, ընդունուել են իբրեւ եկեղեցական կանոններ: Հայոց մէջ «Առաքելական» անունով կան երկու կանոններ՝ թուով 34 եւ 85. 85-ը միեւնոյն յունաց եւ լատինաց ընդունածն է, իսկ 34-ը՝ միայն մեր Եկեղեցու, գուցէ եւ Ասորաց Եկեղեցու ընդունած. ըստ Հ. Տաշեանի եւ Հայր Գաթրճեանի՝ այս 34-ը թարգմանութիւն է ասորերէնից: Եթէ ճիշտ է սրանց կարծիքը, այն ժամանակ մենք կունենանք երկու տեսակ՝ յունական եւ ասորական ծագմամբ կանոններ. յունական Առաքելական 85 կանոնները ընդունում են միւս Եկեղեցիներն էլ, միայն լատինաց մէջ այդ թիւը 50-ի է իջած. իսկ ասորական 34 կանոնը ընդունում է միայն մեր Եկեղեցին, միւսները չեն ընդունում, թէեւ նրանց ժողովածուների մէջ էլ կան դրանց նման կանոններ: Երկու կանոններն էլ «Առաքելական» կոչւում են, բայց վաւերական չեն, այսինքն առաքեալների ձեռքով գրուած չեն, հապա հետագայ դարերում են ժողովուած եւ առաքեալների անունով հրատարակած: Այդպէս են ընդունում եւ միւս Եկեղեցիները. Եօթներորդ տիեզերական ժողովը, երբ ընդունեց 85 կանոնը, արձանագրեց, որ «սուրբ առաքեալների անունով» արուած կանոնները Եկեղեցին իբրեւ հրահանգներ կ'ունենայ իւր գործնականութեան մէջ: Թէ Առաքելական կանոնները վաւերական չեն, հապա միայն նախկին երեք դարերի ընթացքում կազմուած եւ «առաքելական» անունով հրատարակուած են, այս ապացուցանելու համար կարելի է ասել. նախ՝

1) Եթէ առաքեալները գրած լինէին այդ կանոնները, անպատճառ կկազմէին Սբ Գրքի մի մասը՝ առաքելոց թղթերի եւ գործերի չարունակութիւնը, եւ միշտ կկարդացուէին եկեղեցիներում:

1 Դիոնիսիոս Աղեքսանդրացի:
2 Յովհաննես Սքոլաստիկոս, Կ. Պոլսի պատրիարք:

2) Նախորդ յօդուածում տեսանք, որ Զատկի տօնի վէճի պատճառով Վիկտոր պապը ուզում էր արեւելեան բոլոր եկեղեցիները նզովքի ենթարկել, այնինչ հակառակորդները վկայութիւն էին բերում առաքելական աւանդութիւնները եւ ո՛չ Առաքելական կանոնների 7-րդ յօդուածը, որը վճռականապէս արգելում է հրեաների հետ Զատիկ կատարել, եւ վերջապէս այդ կանոնները եթէ լինէին, մի՞թէ վէճ կարող էր առաջանալ:

3) II եւ III դարերում, երբ վէճ առաջացաւ կրկնակնունքի եւ հաւատուրացներին ընդունելու ձեւի մասին թէ տեղական Ափրիկայի եպիսկոպոսների մէջ եւ թէ Հռոմի ու դրանց մէջ, նրանք վկայութիւն էին բերում աւանդութիւնները եւ ո՛չ Առաքելական կանոնների 44, 47, 79, 80, 81 յօդուածները, որոնք որոշակի խնդիրը պարզում են: Մինչեւ անգամ, երբ Հռոմի եպիսկոպոս Ստեփանը[1] իւր պաշտպանութեան համար վկայութիւն բերաւ ինչ-որ մի առաքելական կանոն, այն ժամանակ ասիացի եպիսկոպոսները մեղադրեցին նրան ստախօսութեան համար. կեսարացի Փիրմիլիանոս եպիսկոպոսը գրում է Կիպրիանոսին. «Զկայ մի յիմար, որ հաւատայ, թէ այդպէս են աւանդել առաքեալները: Բոլոր այդ անպարկեշտ եւ պժգալի աղանդները ծագել են յետոյ» (տե՛ս Лашкарев, *ц. п....., 22 եր.):*

4) III դարում վէճ առաջացաւ Երուսաղէմի եւ Աղեքսանդրիայի Դեմետրիոս[2] եպիսկոպոսների մէջ Որոգինէսի՝ քահանայ ձեռնադրելու խնդրի մասին: Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոսը աւանդութեան հակառակ էր համարում իրեն ներքինիացնող մարդուն քահանայութեան աստիճան տալ, այնինչ կեսարիայի եպիսկոպոսը ձեռնադրողի հետ միասին պնդում էին, որ Որոգինէսի առաքինի կեանքը, նրա՝ Աստծուն ծառայելու նպատակով այդպիսի քայլ անելը չեն արգելում նրան քահանայ ձեռնադրել. եւ նրանցից ոչ ոք չի դիմում Առաքելական 22 եւ 20 կանոններին, որոնք խստիւ արգելում են ներքինիացնելը:

5) Նախորդ յօդուածում նախկին 4 դարերի հեղինակների գրուածների քաղուածներից երեւաց, որ նախանիկիական եկեղեցին ոչ մի գրաւոր կանոն չունէր Առաքելական անունով. բոլորը կառավարւում էին առաքելական աւանդութիւններով:

6) Առաքելական կանոնների մէջ, որ յետոյ կտեսնենք, այնպիսի բարդ եկեղեցական կազմակերպութեան հետքեր են երեւում, որոնք առաքեալների ժամանակ ամենեւին գոյութիւն չունէին (7, 21, 24, 44, 47, 50, 81, 79, 85 եւն):

7) Դ. դարու պատմիչ Եւսեբիոսը, որին բոլորը ընդունում են անխտիր կերպով իբրեւ պատկառելի եւ ճշմարտապատում եկեղեցական, իւր պատմութեան մէջ յիշում է այն բոլոր գրքերը, որոնք եկեղեցին վաւե-

1 Ստեփանոս Ա Հռոմի պապն ապրել է Գ դարի կեսերին:
2 Ապրել են Գ դարի սկզբին:

րական է ընդունում. «կեղծերի մէջ պիտի ընդունել եւ «Գործք Պօղոսի» գիրքը եւ այն գիրքը, որ «Հովիւ» վերնագրով է, եւ «Պետրոսի յայտնութիւնը» եւ, բացի դրանից, Բառնաբասի յայտնի թուղթը եւ այսպէս ասուած «Առաքելոց վարդապետութիւնը», եթէ կամենում ես՝ «Յովհաննու յայտնութիւնը», որը, ինչպէս ասացի, ոմանք ընդունում են, միւսները՝ մերժում»: Ուրեմն, Եւսեբիոսի ժամանակ՝ մինչեւ 340 թիւը, «Կանոնք առաքելականք» անունով վաւերական ժողովածու եկեղեցիներում ընդունուած չի եղել:

8) Եւսեբիոսը 178 երեսում, Կղեմէս Հռոմայեցու[1] վրայ խօսելով, ասում է. «Մի քանիսը մեր ժամանակ սկսեցին Կղեմէսին վերագրել եւ ուրիշ բազմախօս եւ երկար չարադրութիւններ, որոնք բովանդակում են իրանց մէջ Պետրոսի եւ ոմն Ապպիի խօսակցութիւնները, բայց դրանց մասին հները ոչինչ չեն յիշատակում, եւ դրանք մաքուր առաքելական ուղղափառութեան նշաններ չունեն: Այսպէս, բոլորի կողմից ընդունելութիւն գտած Կղեմայ թուղթը այժմ յայտնի է. յիշատակուած է դրա մասին Իգնատիոսի եւ Պողիկարպոսի թղթերի մէջ»:

Այս բոլոր փաստերի հիման վրայ երեք եկեղեցիները ընդունում են, որ «Առաքելական» կոչուած կանոնները գրուած չեն առաքեալների ձեռքով, որ այդպիսի գրուածներ մինչեւ 340 թիւը թէեւ կային, բայց ոչ մի եկեղեցու կողմից վաւերական չէին ընդունուած, բայց եւ ընդ դմին՝ Առաքելական կանոնները ունին խոր աւանդական հնութիւն, ժողովուած են առաքելական աւանդութիւններից եւ նախկին երեք դարերի եկեղեցիների գործնականութիւնից: Այս տեսակէտով՝ ընդհանուր եկեղեցին ընդունեց 787 թուին, իսկ մեր եկեղեցին՝ 447 թուին, ուրեմն տիեզերական ժողովից 340 տարի առաջ. եւ այս փառաւոր փաստ է մեր եկեղեցու՝ ինքնուրոյնութեամբ առաջ գնալու ձգտման: Մինչեւ անգամ Ագաթանգեղոսի 491 երեսում [Թիֆլիսի 1883թ.] յիշատակութիւն ունինք Առաքելական կանոնների մասին. «Նոյնպէս եւ ամենայն հարքն, որ առաջնորդեցան յառաքելական կանոնացն եւ յինքեանց անճանց բերին օրինակս վերջնոցս»:

Մեր եկեղեցին Առաքելական կանոնները պաշտօնապէս ընդունեց Շահապիվանի մեծ ժողովում 447 թուին. «Եւ զայս ասացեալ քահանայապետիցն, եթէ Առաքելականն եւ Նիկիականն հաստատեալ կացցէ, որպէս եւ էն իսկ, եւ մեք հնազանդ եմք. բայց որ ինչ պիտոյ է ի լրութիւնս ի նոյն կանոնս եւ մանաւանդ ի մէջ տանս Թորգոմայ՝ հաստատեսցի» (տե՛ս Էջմիածնի գրադարանի մօտ 40 ձեռագրերը): Մխիթար Գոշը յիշում է. «Զի յառաջ յառաքելոցն եղաւ եւ ապա ի Նիկիա եւ յառաջ քան զնա այլք....» ([1880,]66 եր.): Առաքելական երկու կանոնները յիշում է եւ Գրիգոր Տաթեւացին, իսկ 1806-ին Դանիէլ կաթուղիկոսը, Էջմիած-

1 Ապրել է առաջին դարի վերջին:

նում Սինոդ հաստատելու խնդիրը արծարծելով, համոզում է միաբանութեան կազմել այդ բարձրագոյն ատեանը եւ ի վկայութիւն բերում է Առաքելական կանոնների 32 յօդուածը. «Ըստ որոյ որպէս եւ գրեալն է ի կանոնս կղեմայ 32 ...» (տե՛ս Դիւան հայոց պատմ., Ա-Բ, 210 եր.). այս կանոնը պատուիրում է, որ գլխաւոր եպիսկոպոսը գործերը պիտի վարի եպիսկոպոսների խորհրդով:

Իրաւաբանական տեսակէտից Առաքելական կանոնները կազմում են հաստատ աղբիւր մեր եկեղեցական իրաւունքի համար, որովհետեւ ընդունուել են Շահապիվանի ժողովում[1]: Բայց խնդիրն այս է՝ ո՞ր Առաքելականը՝ յունակա՞ն, թէ՞ ասորական. որովհետեւ այս մասին, նոյնպէս եւ կանոնների քանակի մասին, ոչ մի տեղեկութիւն չունինք: Եւ որովհետեւ մեր ձեռագիր 40 կանոնագրքերում երկու տեսակ Առաքելական կանոնները միշտ միմեանց կից գրուած են, Յովհան Օձնեցու ժողովածուի մէջ մտած են, հետագայ սուրբ հարք «Առաքելական» ասելով երկուսն էլ հասկացել են, ուստի եւ մենք իրաւունք չունինք ոչ մի վճռական քայլ անելու դրանցից մէկնումէկը դուրս ձգելու առանց մի յարդելի փաստի: Ուստի եւ կանոնագրքերի հետեւողականութեամբ կ'արձանագրենք ասորական 34 եւ ապա յունական 85 առաքելական կանոնները՝ բացատրութեամբ հանդերձ: Ասորական առաքելական կանոնները մեր ձեռագրերում անուանում են «Վարդապետութիւնք առաքելոց» կամ ուղղակի «Կանոնք առաքելականք»: Յունական առաքելական կանոնները մեր ձեռագրերում կոչւում են «Կանոնք առաքելականք ի ձեռն Կղեմայ» կամ ուղղակի «Երկրորդ առաքելական կանոնք» կամ «Կղեմայ»[2]: «Երկրորդ» ասելով չպիտի հասկանանք, թէ երկրորդական նշանակութիւն ունին, ո՛չ, հապա երկրորդ տեղումն են գրուած. ինչպէս օրինակ՝ ձեռագրերում պատահում է՝ «Կանոնք Սահակայ», յետոյ՝ «Բ կանոնք Սահակայ», «Գ կանոնք Սահակայ»՝ բոլորն էլ սը Սահակին վերագրած:

Որպէսզի չշփոթենք երկու տեսակ Առաքելականները միմեանց հետ, «Վարդապետութիւնք առաքելոց» կամ որ նոյն է՝ ասորական առաքելական 34 կանոնները կանուանենք «Ա առաքելական կանոններ»[3], իսկ յունական 85-ը՝ «Բ առաքելական կանոններ»: Նախքան այդ կանոնների արձանագրութեան անցնելը, համառօտ տեղեկութիւն տանք Ա առաքելական, Բ առաքելական կանոնների եւ այսպէս կոչուած «Առաքելական կարգադրութիւններ»-ի գրականութեան եւ նրանց պատճառով յարուցուած վէճերի մասին:

1 Հեղինակը նկատի ունի այն փաստը, որ Շահապիվանի կանոնների նախաբանում հիշատակվում են Առաքելական կանոնները: Այնուամենայնիվ դեռևս պարզ չէ, թե ե դարում դրանք ինչ տեսք ունէին:

2 Այս Կանոնախմբի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 67-100, 550-557:

3 Այս կանոնախմբի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 18-66, 541-549:

1) Ա առաքելական կանոնների ծագման եւ տեղի մասին ունինք հայերէն լեզուով մի լուրջ աշխատասիրութիւն, այն է՝ Հ. Տաշեանի «Վարդապետութիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մատեան» (Վիեննա, 1896). հետեւեալ տեղեկութիւնները քաղում ենք նրանից: Խօսելով ասորական 34 կանոնիս վրայ՝ ասում է. «Այս գիրքն է թարգմանութիւն ասորի անվաւերական մէկ գրութեան» (2 եր.), որ այս գրուածքի ասորական բնագիրը երեք անգամ լոյս է տեսել Եւրոպայում լատիներէն, յունարէն եւ անգղիերէն, բայց չատ քիչ ծանօթ է եւրոպացիներին եւ հետազօտութեան չի ենթարկուած: Այդ թարգմանութիւնների մէջ ամենալաւը կիւրըտոնենն է, որին չատ համեմատ է գալիս հայոց ձեռագիրը. նրա կարծիքով՝ այս գործը ե դարու վերջերի հաւաքածու է: Հ. Տաշեան բերում է Հ. Գաթրճեանի ձեռագիր աշխատութիւնից հետեւեալը «Վարդապետութիւն առաքելոց» կանոնների մասին. 1) հայերէն թարգմանութիւնը տրուած է այն անձի ձեռքով, որը թարգմանել է եւ Լաբուբնան. 2) որ այս կանոնները գրուած են Ե. դարի վերջին կէսին հայ կանոնների ժողովածուի մէջ չատ փոփոխութիւններով. 3) այս կանոնները ծառայել են Շահապիվանի ժողովի համար իբրեւ օրինակ. 4) չատերը յարաբերութիւն ունին չատ անվաւեր գրուածների հետ, ինչպէս է Լաբուբնա եւ այլն (17 եր.):

Ապա Հ. Տաշեանը համեմատում է մեր 34 կանոնը ասորականի հետ եւ հաստատում է, որ մերը ասորական մի անվաւեր գրուածքի թարգմանութիւն է, եւ իսկական բնագիրը ասորերէն է եւ ո՛չ յունարէն, ինչպէս այս գրուածքը առաջին անգամ յայտ անող եւրոպացի Լագարդը ենթադրում է: 74 երեսից դրքի հեղինակը սկսում է համեմատել 34 կանոնը Անտիոքի, Նիկիայի, Լաւոդիկիայի եւ Բ-առաքելական կանոնների հետ՝ ճգնելով ապացուցանել, որ ասորականի կանոնները վերցրած են զանազան տեղական եւ Նիկիայի կանոններից, ուրեմն եւ գրուած են զանազան ժամանակներում, եւ երկրորդ՝ համեմատելով Շահապիվանի կանոնների հետ եւ նմանութիւն գտնելով՝ ցոյց տալ, որ Շահապիվանի ժողովը հետեւել է 34 կանոններին եւ ո՛չ յունական 85-ին, եւ դրանից հետեւցնել, որ Շահ[ապիվանի] ժողովի «Առաքելական կանոն» խօսքը վերաբերում է ասորականին եւ ո՛չ յունական 85-ին. այս վերջին կէտին է յանգում եւ Գաթրճեանի եզրակացութիւնը:

Բայց երկուսն էլ, դժբախտաբար, փաստօրէն չեն կարողանում ապացուցանել իրենց ենթադրութիւնը, եւ, ըստ իս, գոնէ նրանց փաստերը քննելով՝ ընդհակառակն է դուրս գալիս. որ՝ ա) Հ. Տաշեանի բերած օրինակները ցոյց են տալիս, թէ յունական 85-ը կարող են զանազան կանոնների համար աղբիւր համարուել, նոյնիսկ ասորականի համար. բ) որ Շահապիվանի ժողովը աւելի ի նկատի է ունեցել յունական 85-ը, քան ասորական 34 կանոնները:

Ահա նրա փաստերը ([73-]74 եր.).

1) Անտիոքի ժողովի ԻԴ կանոնը ծառայում է իբրեւ աղբիւր ասորականի ԺԹ(34) կանոնին եւ միւս կողմից՝ նման է յունականի ԼԵ կանոնին:

Երբ այդ համեմատութիւնը անում ես, տեսնում ես, որ ասորական ԺԹ(34)-ը բոլորովին նման է յունական ԼԵ-ին (ըստ մեր ձեռագրերի՝ ԼԲ, ԼԶ, ԼԷ, ԼԸ), եւ ասորականի աղբիւր ծառայած է յունականը եւ ո՛չ Անտիոքի ԻԴ կանոնը: Նոյնիսկ Հ. Տաչեանը, այդ նմանութիւնից ստիպուած, խոստովանում է. «Կը մնայ ընդունիլ, որ հայ խմբագիրն աւելցուցած է՝ առնելով նոյն յունական աղբիւրից» (75 եր.):

Համեմատելով ասորականի ԻԳ, Նիկիական Ե-ի, Անտիոքի Զ-ի հետ՝ ենթադրում է, որ Անտիոքի կանոնը պիտի լինի աղբիւր ասորականի եւ Նիկիականի համար. այնինչ յունականի Լ կանոնը, խօսելով նոյն նիւթի վրայ, տալիս է աւելի պարզ, հակիրճ խօսքերով կարգադրութիւն, եւ աւելի կարելի է պնդել, որ յունականի Լ-ն եղել է ասորականի աղբիւր, քան Անտիոքինը, քանի որ մինչեւ իսկ Անտիոքի ժողովը մեր վաւերական ժողովների շարքում չկայ էլ:

3) Համեմատում է ասորականի ԺԲ կանոնը Նիկիականի Բ-ի եւ յունականի 80 (74)-ի հետ՝ երեւի ցանկանալով աղբիւր համարել Նիկիականը, բայց տեսնելով, որ Հեֆելէն Նիկիայի կանոնից աւելի հին է համարում յունական 80 (74) կանոնը՝ ստիպւում է ընդունել, որ յունական 80 (74)-ը. «չատ դիւրաւ կրնայ ըլլալ «Վարդապետութիւն առաքելոց» կանոնիս աղբիւրը» (77 եր.):

4) Համեմատում է ասորականի ԺԸ-ն Նիկիայի ԺԷ(16)-ի, Լաւոդիկիայի ժողովի 4 (5)-ի հետ եւ գտնում է, որ Նիկիականի աղբիւրը ասորականն է, եւ ինչո՛ւ՝ չեմ հասկանում: Հապա համեմատեցէք յունականի 44 (42)-ի հետ եւ կը տեսնէք, որ Նիկիականը չատ նման է յունականին, իսկ Նիկիայի ժողովը ի նկատի ունեցել է յունական առաքելական կանոնները եւ նրանց համապատասխան կարգեր սահմանել. այնպէս որ ոչ մի հիմք չունինք ժխտելու, որ ասորականի աղբիւր եղել է յունական 44 (42) կանոնը: Հէնց Նիկիականի յաջորդ 18 կանոնը մատնացոյց է անում «Առաքելոց կանոններ»-ի վրայ. իսկ «առաքելոց» ասելով՝ Նիկիայի ժողովը ի նկատի ունէր միմիայն յունական 85 կանոնները: Ապա Հ. Տաչեան, նոյն անփաստ քննութիւնները չարունակելով, կորիւնի «Ունիմք եւ զկանոնական յաջորդեալ յառաքելոցն» պարբերութիւնը ընդունում է յօգուտ ասորականի համար ասուած. ինչո՛ւ՝ չեմ հասկանում: Որովհետեւ, նրա կարծիքով, գուցէ այդ ժամանակ յունականը դեռ խմբագրուած չէր, այնինչ երրորդ փաստի մէջ մի քիչ վերեւ ընդունեց, որ ասորականի ԺԲ կանոնի աղբիւրը յունականի 80 (74)-ն է. եթէ յունականը խմբագրուած չէր, ի՞նչպէս կարող էր ասորականի համար աղբիւր լինել:

Վերջապէս բոլորովին սխալ ենթադրութիւն է, որ յունականները ե դարում դեռ խմբագրուած չէին. սրա մասին՝ մի քիչ յետոյ:

Ապա հեղինակը անցնում է Շահապիվանի կանոնների համեմատութեան՝ ցոյց տալ ուզելով, որ այս ժողովը լրացրել է միմիայն ասորական առաքելական կանոնները, իսկ յունականի մասին տեղեկութիւն էլ չի ունեցել:

Ահա նրա փաստերը.

1) Համեմատում է Շահապիվանի ԺԸ-ն ասորականի ԺԸ-ի եւ ԻԳ կանոնների հետ. եւ զարմանալին այն է, որ շատ նմանութիւն է գտնում այնտեղ, քան Շահապիվանի նոյն ԺԸ-ի եւ յունականի Լ ու ԺԲ-ի մէջ. զարմանալի է, որովհետեւ Շահապիվանի ԺԸ-ն շատ նման է յունականին, քան թէ՝ ասորականին: Յանկացողը թող համեմատի կանոնները. ես չեմ բերում բոլոր յօդուածները, որովհետեւ անտեղի կերպով կերկարի:

2) Նա ասում է, որ Շահ[ապիվան]ի ԺԴ. կանոնի մի մասը ազգակցութեան վերաբերեալ վերցրած է ասորականի ԼԳ-ից: Այս ենթադրութիւնը բոլորովին զարմանալի է, որովհետեւ նոյն ասորական ԼԳ. կանոնում, խօսելով ազգակցութեան մասին, կանոնադիրը մատնացոյց է անում Առաքելական կանոնների վրայ, որ նշանակում է, թէ ասորական կանոնները իրանց ուղեցոյց ունեցել են յունական կանոնները. ահա ասորականի խօսքերը ԼԳ. կանոնի մէջ. «Նոյնպէս եւ սահմանեալ առաքելական կանովնաց...»:

3) Նա մեծ նմանութիւն է գտնում Շահապիվանի ԺԶ-ի եւ ասորականի ԺԲ-ի մէջ, այնինչ Շահ[ապիվան]ի ԺԶ-ն բոլորովին նման է յունական ԼԲ-ին: Մնացած փաստերն էլ հաստատուն բան չեն ներկայացնում:

Բերելով Հ. Տաշեանի փաստերը, մարդ գալիս է հակառակ, այսպիսի՛ եզրակացութեան, որ Շահապիվանի ժողովի կանոններին նայած, եթէ հետեւել են առաքելական կանոններին, գլխաւորապէս յունականն են ի նկատի առել, քան ասորականը: Ճիշտ է, կան զարճուածներ թէ՛ Շահապիվանի եւ թէ՛ ասորականի մէջ, որոնք չատ նման են կամ մինչեւ անգամ նոյն են, օրինակ՝ «կանոնք եւ սահմանք» կամ «կարգեցին եւ եդին», բայց դրանք չեն ապացուցանում դեռեւս, որ Շահապիվանը միմիայն ի նկատի է ունեցել ասորական կանոնները. զարճուածքների նմանութիւնը կարող է առաջանալ մի անձի թարգմանութիւն եւ խմբագրութիւն լինելուց:

Յովհան Մանդակունուն վերագրած «Կանոն ապաշխարութեան»-ի առաջին յօդուածը մատնացոյց է անում «Առաքելական կանոններ»-ի վրայ. «առաքելական» ասելով պիտի հասկանալ յունականը, որովհետեւ վերոյիշեալ կանոնը խօսում է անառակութեան վրայ, իսկ ասորականի մէջ այդպիսի կանոն չկայ: Գրիգոր Տաթեւացին եւ Մխիթար Այրիվանեցին հէնց Տաշեանի բերած վկայութեամբ 2 տեսակ առաքելական ըն-

դուներլի կանոններ են յիշում: Մխիթար Գօշը 2 անգամ աւելի շատ քաղուածքներ է անում յունական, քան ասորական կանոններից: Վերջապէս, ինչպէս վերեւում յիշեցի, 1806-ին Դանիէլ կաթուղիկոսը յենւում է իւր կարգադրութեան մէջ յունական 32 յօդուածի վրայ: Վերջապէս, եթէ մի քիչ հեռուն գնանք, կարող ենք պնդել, որ ասորական կանոններին մերոնք քիչ նշանակութիւն են տուել, բաւական է ապացոյց բերել այն, որ մեր դաւանաբանական վէճերի ժամանակ, երբ չօշափւում էին պատարագի բաղարջ հացի, անապակ գինու, Ծննդեան եւ Մկրտութեան տօնը միասին կատարելու խնդիրները, ոչ ոք մեր սուրբ հայրերից՝ Ներսէս Բ.[1], Ներսէս Շինող կաթուղիկոսը[2], Օձնեցի[3], Խաչիկը[4], Շնորհալի[5] եւ այլն, ամենեւին ոչ միայն մատնացոյց չեն արել ասորական կանոնների վրայ այդ կէտերի առթիւ, հապա եւ յիշատակութիւն էլ չեն արել. այնինչ այդպիսի կանոնների հեղինակութիւնը մեր հայրերի համար բաւական էր իբրեւ փաստ՝ ապացուցանելու, որ հայերը այդ ծէսերը կատարում են առաքելական, թէկուզ՝ աւանդական կանոնների հիման վրայ. յոյները չէին կարող մերժել՝ անվաւեր համարելով այդ կանոնները, քանի որ իրենք 787-ին ընդունեցին միւս առաքելական՝ նոյն վիճակ կրող կանոնները:

Վերոգրեալների հիման վրայ, հակառակ Հ. Տաշեանի եւ Գաթրճեանի, պնդելի է, որ Շահապիվանի վճիռը ժողովի նախաբանում եւ վերջաբանում, թէ «Առաքելականն եւ Նիկիականն հաստատեալ կացցէ», պէտք է վերաբերել 2 առաքելական կանոններին, աւելի շատ յունական 85-ին, քան ասորական 34-ին:

2) Բ առաքելական, այսինքն յունական, կանոնների վերաբերութեամբ ռուսաց գրականութեան մէջ կայ մի հետախուզութիւն եւրոպական հեղինակների ուսումնասիրութեամբ, այն է՝ «Древность и важность апостольских правил» Стрателатова (СПб. 1865 г.*). բացի դրանից կարելի է տեղեկութիւններ քաղել եւ՝* «Опыт ц. з.» Иоанна, «Цер. пр.» Соколова *եւլն:*

Ե. դարու վերջին Հռոմի կրօնաւոր Դիոնեսիոս Կրտսերը թարգմանեց յունարէնից լատիներէն Սալոնիկի եպիսկոպոս Ստեփանոսի համար եկեղեցական կանոններ, որոնց բովանդակութիւնը կազմում էր 4 տիեզերական եւ 6 տեղական ժողովների կանոնադրութիւնը եւ սկզբում զետեղուած ունէր 50 հատ առաքելական անուամբ կանոններ: VI դարում Հռոմի եպիսկոպոս Որմիզդէսը [Հորմիսդաս] չնայելով, որ անվաւեր հրատարակեց [հռչակեց] այդ կանոնները, բայց միւս պապերը եւ

1 Ներսես Բ Բագրեւանդցի († 557):
2 Ներսես Գ Տայեցի († 661):
3 Յովհաննես Գ Օձնեցի († 728):
4 Ամենայն հավանականությամբ նկատի ունի Խաչիկ Ա Արշարունուն († 992):
5 Ներսես Դ Շնորհալի (1166-1173):

Հռոմի Եկեղեցին սկսեցին գետեղել իրենց ժողովածուների մէջ, եւ 769 թուի Լատերանի ժողովում, Ստեփանոս II պապի օրով, Հռոմի Եկեղեցին յայտարարեց. «Կղեմայ ձեռքով գրուած առաքեալների կանոնները պիտի ընդունել միայն ոչ աւելի, քան 50, որոնք եւ Հռոմի սբ. Եկեղեցին ընդունում է»:

VI դարում Անտիոքի քահանայ, ապա Պոլսոյ պատրիարք Յովհան Սքոլաստիկոսը կազմեց Եկեղեցու կանոնների ժողովածու, որոնց մէջ գետեղուած էին առաքելական կանոններ՝ թուով 85՝ հին ձեռագրերից քաղած, որը Տրուլլի 787 թուի ժողովը ընդունեց եկեղեցական կանոնների մէջ՝ չյիշելով թուի մասին: Այդ որոշումից յետոյ Պոլսոյ Փոտ պատրիարքը իւր կազմած կանոնագրքի յառաջաբանում կասկածաւոր համարեց այդ կանոնները: 870 թուին Ռեյմսի արքեպիսկոպոս Հինկմար չընդունեց այդ կանոնները իբրեւ առաքելական ծագումն ունեցող եւ Գաղղիայի եկեղեցական գրքի մէջ չմուծեց: Իսկ ԺԶ դարում, երբ կեղծ Իսիդորոսի ժողովածուն քննադատութեան ենթարկուեց, քննութեան տակ ընկան եւ առաքելոց կանոնները: Մի քանի եպիսկոպոսներ ընդունում էին իբրեւ նախանիկիական Եկեղեցու հին կանոններ, որ կազմուած են եղել եպիսկոպոսների կամ տեղական փոքրիկ ժողովների միջոցով: Լուրջ քննութեան ենթարկուեց Դրեյի, Բիկկելի, Հեֆելէի[1] ձեռքով:

Ռուս Յովհաննէս վարդապետը եւ մասնաւորապէս Ստրատելատովը[2] պաշտպան են կանոնների հնութեան, նրանց հեղինակութիւն ունենալուն. վերջինիս կարծիքով՝ եթէ բառացի մտքով այդ կանոնները առաքելական ծագումն չունին, գոնէ ընդհանուր առմամբ, էական կէտերում առաքելական են: Ըստ առաջինի՝ կանոնների ծագման ժամանակը համարելի է III դարը, կամ IV, Ստրատելատովի կարծիքով՝ Դ դարում միայն սկսւում է առարկութիւններ արուել այդ կանոնների վերաբերմամբ, որոնք գոյութիւն ունէին եկեղեցու գործնականութեան մէջ աւելի անգիր ձեւով, քան գրաւոր կերպով շատ վաղ ժամանակներից: Նիկիայի ժողովի կանոններում յիշուած «եկեղեցական կանոն», «կանոն», «առաքելական կանոն» խօսքերը վերաբերում են ուղղակի առաքելական կանոններին. բացի Նիկիայի ժողովից, ե՛ւ միւս տիեզերական ժողովները, ե՛ւ մասնաւորապէս Անտիոքի ժողովը մեծ յարգանքով ընդունում էին այդ կանոնների հեղինակութիւնը եւ նրանցից քաղուածքներ էին անում եւ նրանց հիման վրայ խնդիրներ վճռում: Հակառակ կարծիք յայտնողները՝ Դրեյը, Բիկկելը, ընդունում են նոյնպէս, որ, ըստ բովանդակութեան, առաքելական կանոնները շատ խոր հնութիւն ունին եւ մասամբ մինչեւ իսկ առաքելական ծագումն ունին, բայց կազմութեան եւ խմբագրութեան կողմից նոյն հնութիւնը չեն ներկայացնում, յաւելուածներ ունին: Դրանք նախանիկիական դարում Եկեղեցում իբրեւ

1 ԺԹ դարի նշանաւոր կանոնագետ հեղինակներ:
2 ԺԹ դարի նշանաւոր ռուս կանոնագետներ:

գրաւոր կանոններ չէին գործադրւում եւ Նիկիայի ժողովի ակնարկութիւնները՝ «եկեղեցական կանոն», «կանոն» խօսքերը, չեն վերաբերում Առաքելական կանոններին, այլ նշանակում են ընդհանրապէս աւանդութիւն, առաքելական կարգադրութիւն, առաքելական թղթեր. այնպէս որ, ըստ գրութեան ձեւի՝ աւելի Դ եւ Ե դարու խմբագրուածներ են եւ մինչեւ անգամ 341-ի Անտիոքի ժողովի կանոններից վերցրած եւ մէջը մուծուած են. մի քանի կանոններ էլ՝ 28, 75, 77, Քաղկեդոնի կանոններից են քաղած: Ահա հակառակորդների կարծիքը: Դրեյի յայտնած կարծիքը՝ Քաղկեդոնի կանոններից վերցնելուն վերաբերմամբ, փաստօրէն չի հաստատւում, միւսները ընդհակառակն են ապացուցանում, որ Քաղկեդոնի 451 թուի, Պոլսի 448 թուի, Եփեսոսի 431 թուի ժողովներում անհնազանդ եպիսկոպոսների դատավարութեան համար երեք անգամ հրաւէր ուղարկելով կանչելը համարում էին եկեղեցական, նոյնիսկ աստուածային կանոնի հիմամբ, այսինքն Առաքելական կանոնների 68 (74) պատուէրի համաձայն, որովհետեւ ուրիշ տեղ որոշակի կերպով այդ հարցի մասին վճռական ասուած կարգադրութիւն չկար:

Ուսուցչապետ Սոկոլովը, համադրելով Անտիոքի ժողովի եւ Առաքելական կանոնների յօդուածները, ուզում է ցոյց տալ Դրեյի սխալը, որ ոչ թէ Առաքելական կանոնները քաղուած են Անտիոքի ժողովի կանոններից, հապա, ընդհակառակն, Անտիոքի ժողովը քաղել է Առաքելական կանոններից՝ իբրեւ հեղինակաւոր աղբիւրից. նոյնը պնդում է եւ Զաօզերսկին: Հեֆելէն այս խնդիրը համարում է անորոշ եւ վերջնական վճռից շատ հեռու: Սոկոլովը բոլոր դիտողութիւններից յետոյ անում է հետեւեալ եզրակացութիւնը, որ կանոնները չեն գրել առաքեալները, որին համաձայն են բոլորը անխտիր, որը եւ հաստատում է Տրուլլի VII ժողովը: Որ կանոններից չատերը Բ. եւ Գ. դարերու Եկեղեցում գործածուած կանոններ են՝ առաքելական աւանդութեամբ մնացած, եւ կազմութեան նայած՝ ժողովուած են զանազան ժամանակամիջոցներում: Եւ որ Նիկիայի ժողովի մօտ ժամանակներում կար ժողովածու՝ մօտ այն ձեւին, որը այժմ ունինք: Սոկոլով, հակառակ Ստրատելատովի, այն կարծիքին է, որ այդ կանոնները՝ իբրեւ առաքելական ծագումն ունեցող հեղինակաւոր կանոններ, Սբ. Գրքի նյժ պիտի ունենան եւ անփոփոխ պիտի մնան. ասում է, թէ եկեղեցու գործնականութիւնը ցոյց է տալիս, որ եկեղեցական ժողովները փոփոխութեան ենթարկեցին Առաքելական կանոնների 5, 37 (35)-ը Տրուլլի ժողովում՝ այն ժողովում, որը Առաքելական կանոնները ընդունեց իբրեւ եկեղեցական կանոնադրութեան աղբիւր: 26 (24) կանոնը փոխուեց Անկիւրիայում, 25 (23)-ը՝ Նէոկեսարիայի ժողովում, 85-րդ կանոնը վաւերական է համարում «Առաքելական կարգադրութիւններ» կոչուած 8 գրքով Կղեմէսի գրած սահմանադրութիւնը, այնինչ նոյն Տրուլլի ժողովը այդ 8 գիրքը, համարելով

զանազան կասկածաւոր մարդկանց յաւելումներով ճոխացրած, անվաւեր հրատարակեց: Բայց որովհետեւ այդ փոփոխութիւնները անում են եկեղեցական ժողովները՝ հանգամանքների հետ յարմարուելով, ի բարօրութիւն իրենց հօտին, չչեղուելով մխմիայն Սբ. Գրքի նախագծած չաւղից, ուստի եւ այդպիսի փոփոխութիւնները չեն նսեմացնում Առաքելական կանոնների հեղինակութիւնը, որի այդպիսի այժ ունենալը ընդունել է նոյն Եկեղեցին:

Առաքելական կանոնների թիւը տարբեր է զանազան ձեռագրերում. յունականներում՝ 76, 81, 84, 85, լատինականում՝ 50, արաբականում՝ 30, եթովպականում՝ 38, իսկ հայոց ձեռագիր կանոնագրքերում՝ 85[1]:

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բացի Առաքելական կանոններից, հներում կար եւ մի ուրիշ ժողովածու, որ կոչւում էր «Առաքելական կարգադրութիւններ»՝ 8 գրքից բաղկացած: Այս կարգադրութիւնները մեր Եկեղեցին վաւերականների չարքում չի ընդունում, միւս Եկեղեցիները մերժեցին Տրուլլի ժողովում՝ համարելով արիոսական մտքերով եւ ձեւերով յաւելումներ ունեցող գրուածք: Բայց իբրեւ խրատական գիրք եւ նախկին 4 դարերի եկեղեցական կարգ-կանոնը պարունակող գիրք, համապատասխան Յուստին[ոս]ի, [Հ]երմ[աս]ի, Կղեմայ Աղէքսանդրացու գրուածներին, շատ յարգի էր եւ հեղինակաւոր: Որովհետեւ «Առաքելական կարգադրութիւնները»-ը մեծ վիճաբանութեան տեղիք են տուել եկեղեցական գրականութեան մէջ, ուստի նախքան Առաքելական կանոններին անցնելը, ծանօթացնենք այդ խնդրի վերաբերմամբ արծարծուած մտքերի հետ: Ռուսաց գրականութեան մէջ կան մի քանի հետախուզութիւններ այս առարկայիս վերաբերեալ. 1) Апостольские постановления. I. II. Казань, 1864 г., *բնագրի թարգմանութիւն է առանձին գրքոյկով. 2)* Апостольские постановления, *տպուած* «Правос. обоз.» *ամսագրի 1862 թ. համարում՝ Բլագորազումով քահանայի գրած. 3)* «Историческое обозрение источников права православной церкви» Н. Заозерского, Москва, 1891г.*:*

Առաքելական կանոնների 85-րդ յօդուածում կանոնական գրքերի չարքում զետեղուած է եւ «կարգադրութիւններ՝ չարադրուած 8 գրքի մէջ Կղեմայ ձեռքով»: Այս յիշատակարանը յայտնի եղաւ Դ դարու սկզբից: Եւսեբիոսը վկայում է (Գ գր., 25 գլ., 57-59, Է-7 գլ.), թէ կայ «այսպէս կոչուած» «Առաքելական կարգադրութիւններ», որը «կասկածաւոր» է: Սբ. Աթանասը թէեւ համարում է ոչ կանոնական, բայց նկատում է, որ

1 Այս կանոնախմբի հայերեն խմբագրությունը վերագրվում է Կղեմեսին: Բնագրի լավագույն հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, Ա, աշխատ. Վ.Հակոբյանի, Եր. 1964, էջ 66-100, 550-557:

սբ հարք խորհուրդ են տալիս կարդալ Հերմասի գրքի հետ: Նոյնպիսի վկայութիւն էլ տալիս է սբ. Եպիփանը: Զ. դարում յիշատակւում են [«]Առ[աքելական] կարգ[ադրութիւններ»-]ը, նոյնպէս եւ է դարում յիշում է Մաքսիմ[ոս] Խոստովանողը, Թ. դարում էլ՝ Փոտ պատրիարքը: Բիկկէլի կարծիքով՝ այդ 8 գիրքը պիտի գրուած լինեն Արեւելքում, Պաղեստինում կամ Ասորիքում, ասորոց լեզուով, որը մեծ վարկ ունենալուն պատճառով զանազան մասերով մուծուել է Աղեքսանդրիայի Եկեղեցու կանոնագրքի, Սքոլաստիկոսի ժողովածուի մէջ: Տրուլլի ժողովից յետոյ ժողովածուներից հանուեց եւ նորերի մէջ չմտաւ: Ընդհանուրի կարծիքով՝ եկեղեցու իրաւունքի տեսակէտից՝ սա ունի չատ կարեւոր նշանակութիւն՝ իբրեւ պատկեր հին Եկեղեցու կարգ-կանոնի: Ահա՛ այդ 8 գրքի համառօտ բովանդակութիւնը:

Ա. գիրքը տասը գլխից է բաղկացած. խօսում է աշխարհականների, նրանց վարք ու բարքի, մշտապէս աշխատելու եւ Սբ. Գրքի ընթերցանութեամբ պարապելու մասին, մարդ ու կնոջ փոխադարձ սիրոյ եւ կնոջ բարեբարոյ կեանք վարելու մասին:

Բ. գիրքը 63 գլխից է բաղկացած. խօսում է եպիսկոպոսների, քահանաների, սարկաւագների, սարկաւագուհիների, դրակարդացների, երգիչների, դռնապանների, այրիների, կոյսերի, որբերի մասին, առաւօտեան եւ երեկոյեան կարդալիք սաղմոսների (62 եւ 140-րդ սաղմոսների) եւ ագապի մասին: Հոգեւորականներին տալիք տուրքի համար ասում է. «Քահանաների մօտ դատարկ ձեռներով մի՛ երեւար, հապա միշտ մատուցիր բարեյօժար ընծաներ»: Աղօթատան համար ասում է՝ պիտի ունենայ երկայն՝ նաւի ձեւ, երկու խորաններով, մէջտեղը՝ եպիսկոպոսի աթոռը, կողքին՝ քահանաները նստած, սարկաւագները՝ սպիտակագոյն զգեստով կանգնած. աղօթատան երկրորդ մասում նստեն աշխարհականներ եւ կանայք առանձին: Մէջտեղում ամբիոնի վրայ բարձրանայ դրակարդացը եւ կարդայ Մովսէսի գրքերը, Յեսու, Նաւեայ, Դատաւորներ, Թագաւորութիւնք, Եզրը, Նէէմին, Յովբ եւ Սողոմոն եւ 46 մարգարէութիւններ: Ընթերցումից յետոյ թող մի ուրիշը երգի Դաւթի երգերը, ժողովուրդը թող ձայնակցի վերջին խօսքերին: Յետոյ կարդան Գործք առաքելոց եւ Պօղոսի թուղթը, ապա քահանան կամ սարկաւագը՝ Աւետարանը: Աւետարանը կարդալիս բոլորը լուռ կանգնեն եւ լսեն: Ապա քահանայք խրատեն, յետոյ եպիսկոպոսը քարոզի: Դռնապանները-սարկաւագները՝ մարդկանց դռների մօտ, սարկաւագուհիները՝ կանանց դռների մօտ կանգնեն, ամէն մէկին իւր տեղը ցոյց տան, իւր տեղում չկանգնողը յանդիմանւում է սարկաւագներից: Երիտասարդները առանձին, հասակաւորները առանձին նստեն կամ կանգնեն, փոքրերը բոլորից առաջ սարկաւագների հսկողութեան տակ լինեն, որ չծիծաղեն, հասակաւոր մեծ կանայք եւ կոյսերը բոլորից առաջ կանգնեն: Բոլորը աղօթ-

քի կանգնեն, սարկաւագներից մէկը Հաղորդութիւնը բերի երկիւղածութեամբ ծառայելով, միւս սարկաւագները հսկեն, որ խորին լռութիւն պահուի եւ ուշադիր լինեն, սարկաւագի բարբառելուց յետոյ համբուրուեն ի համբոյր սրբութեան՝ մարդիկ ջոկ, կանայք ջոկ: Ապա սարկաւագը քարոզ կարդայ եպիսկոպոսի, քահանայի... թագաւորի, հիւանդի, ճանապարհորդի եւ բոլորի համար բարեմաղթութիւն անի. եպիսկոպոսը օրհնի: Ապա սկսուի զոհաբերութիւնը, բոլորը լուռ երկիւղածութեամբ կանգնեն, ջոկ-ջոկ բոլորը հաղորդուեն. այդ ժամանակ սարկաւագները դուռը կը պահեն, որ անհաւատ չմտնի: Բացի այս, խօսում է եկեղեցականների դատի մասին:

Գ. գիրքը 20 գլխից է բաղկացած. խօսում է այրիների, մկրտութեան կարգի եւ ձեռնադրութեան մասին. այրիները պիտի լինեն 60 տարեկան, մանկահասակները տանը իրենց կրթեն եւ երբ պատրաստ կը զգան, մտնեն այրիների դասակարգը: Երկրորդ ամուսնութիւնը թոյլ է տալիս, երրորդը համարում է ոչ ողջախոհութիւն: Մկրտութիւն կատարելուց առաջ եպիսկոպոսը օծում է մկրտուողի գլուխը իւղով, եւ Հոգին Սուրբ իջնում է. նա կամ քահանան ասում է. «Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ» եւլն, եւ մկրտում է. եթէ տղայ է, կնքահայրը սարկաւագն է լինում, եթէ կին՝ աղջիկ սարկաւագուհին: Յետոյ արդէն եպիսկոպոսը օծում է միւռոնով, ապա խօսում է մկրտուածին երկիւղածութեամբ պահելու համար: Եպիսկոպոսին պիտի ձեռնադրեն երկու կամ երեք եպիսկոպոս. քահանային, սարկաւագին ձեռնադրում է մէկ եպիսկոպոս. քահանան ձեռնադրել չի կարող, նա կարող է զոհ անել, մկրտել եւ օրհնել ժողովուրդը:

Դ գիրքը բաղկացած է 14 գլխից. խօսում է սրբերի, կոյսերի մասին: Եպիսկոպոսները պիտի պահեն, խնամեն աղքատներին, որբերին, ժողովուրդը պիտի ընծայաբերութիւն անի եւ դրանցով պահի աղքատներին: Եպիսկոպոսը անմաքուր մարդկանցից, գինեվաճառներից, անառակներից, վատ հարկահաններից, կեղեքիչներից, դահիճներից եւլն, եւլն չպիտի զոհաբերութիւն ընդունի: Ապա խօսում է ծառայի եւ տիրոջ, երախաների եւ ծնողների փոխադարձ յարաբերութեան մասին: Կոյսերին յորդորում է լինել պարկեշտ, աղօթող եւ օրինակ ուրիշներին:

Ե գիրքը բաղկացած է 20 գլխից. խօսում է նահատակների, տօների եւ պասերի մասին:

Զ գիրքը բաղկացած է 30 գլխից. խօսում է աղանդների եւ հերձուածողների մասին, հոգեւորականների պսակի, Մովսէսի օրէնքի մասին, քրիստոնէութեան յարաբերութեան մասին դէպի հրէութիւնը եւ կռապաշտութիւնը:

Է գիրքը բաղկացած է 49 գլխից. այստեղ կրկնում է այն, ինչ որ կար նախկին բոլոր գլուխների մէջ:

Ը գիրքը բաղկացած է 47 գլխից. վերջին գլխում զետեղուած են 85 Առաքելական կանոնները: Այս գիրքը նշանաւոր է նրանով, որ, բոլոր հայրերի եւ մասնագէտների կարծիքով, բովանդակում է ամբողջ պատարագի կարգը, ինչպէս գործադրւում էր 4 նախկին դարերի ընթացքում. սա մի պատարագամատոյց է: Որովհետեւ ձեռնադրութեան կարգը եւ պատարագը շատ հետաքրքրական են, ուստի համառօտ փոխադրութեամբ կ'արձանագրեմ:

Առաջ խօսում է աստուածային չնորհքների բաշխման մասին, ապա անցնում է եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան, պահանջում է, որ ընտրելի անձը լինի համեստ, հեզ, անբիծ եւ ժողովուրդի ընտրութեամբ. «Ով ամէն բանում անբիծ է, ընտրուած բոլոր ժողովրդից, ամենալաւը. երբ նրան կը կոչեն եւ կը քաջալերեն, այն ժամանակ ժողովուրդը, կիրակի օրը ժողովուելով, քահանաների եւ եղած եպիսկոպոսների ներկայութեամբ թող համաձայնութիւն տայ: Մի՞սներից ամենաաւագը թող հարցնի քահանաներին եւ ժողովրդին՝ սա՞ է այն անձը, որին խնդրում են ի գլխաւորութիւն» (տե՛ս Апос. постановления, *254 եր.): Երեք անգամ այդ հարցը կրկնում են, ապա ձեռքները դնում են ձեռնադրուողի գլխին. յետոյ սարկաւագը քարոզում է. «Աղօթեցէ՛ք, երախայք (չմկրտուածներ)»: Բոլորն էլ աղօթում են «երախաների» համար. ձեռնադրուողը օրհնում է դրանց:*

***Ա**ՊԿ·~«Ելէ՛ք, երախայք», այսինքն՝ չմկրտուածներ (*оглашенные*):*

***Ա**ՊԿ·~«Աղօթեցէ՛ք, այսահարներ, աղօթենք եւ մենք». ձեռնադրուողը աղօթում է նրանց համար:*

***Ա**ՊԿ·~«Ելէ՛ք, այսահարներ». ելնում են:*

***Ա**ՊԿ·~«Աղօթեցէ՛ք, լուսաւորեալք» (այսինքն՝ մկրտութեան արժանիները): «Եւ մենք աղօթենք»՝ ձեռնադրուողի աղօթքից եւ դրանց դնալուց յետոյ:*

***Ա**ՊԿ·~«Աղօթեցէ՛ք, ապաչխարողներ, աղօթենք եւ մենք». ապա՝ «Աղօթեցէ՛ք, հաւատացեալք»: Սրանից յետոյ սարկաւագը կարգում է քարոզ վասն եպիսկոպոսաց, քահանայից, սարկաւագաց, դրակարգաց, երգչի, կուսից, այրեաց, սրբոց, ներքինեաց, ճանապարհորդաց, ընծայաբերից եւլն, եւլն: Եպիսկոպոսը երկու անգամ աղօթում է. ապա սարկաւագը՝ «Համբուրուեցէ՛ք». կղերը եպիսկոպոսին է համբուրում, մարդիկ եւ կանայք՝ առանձին: Իսկ մնացած սարկաւագները կարգ են պահում, երախաների վրայ հսկում, դռները պահում, որ անհաւատները չմտնեն:*

***Ա**ՊԿ·~«Մի՛ ոք յերախայից, մի՛ ոք յանհաւատից, մի՛ ոք յունկնդրաց եւ մի՛ ոք յայլահաւատից...» ասելուց յետոյ բերում է զոհարանի չնորհքները եւ եպիսկոպոսին տալիս, քահանայք կանգնում են երկու կողմում, սարկաւագները քչոցով, որը լինում է բարակ կաշուց կամ սի-*

բամարգի փետուրներից կամ քաթանից չինած, քչում են փոքրիկ կենդանիներին, որ չընկնեն Բաժակի մէջ, եւ աղօթում են: (Այս ձեւով էլ նկարագրում են սբ Յուստինոսը եւ Տատիանոսը): Երկու երկար աղօթքից յետոյ.

Եպիսկ.—*«Խաղաղութիւն ամենեցուն»:*

Ժղվդ.—*«Եւ ընդ հոգւոյդ քում»: Սարկաւագը քարոզ է կարդում:*

Եպիսկ.—*«Ի սրբութիւն սրբոց»:*

Ժղվդ.—*«Միայն սուրբ, միայն Տէր, միայն Յիսուս Քրիստոս, ի փառս Հօր Աստուծոյ...»:*

Ապա սկսւում է հաղորդութիւնը. եպիսկոպոսը ասում է. «Զմարմին Յիսուսի տամ...»: Ընդունողը՝ ամէ՛ն: Սարկաւագը, Բաժակը բռնած, ասում է. «Արիւն Քրիստոսի, բաժակ կենաց...»: Խմողը՝ ամէ՛ն: Մնացած ժողովրդականք 33 սաղմոս են ասում. սաղմոսից եւ հաղորդութիւնից յետոյ, գրում է. «Երբ կը հաղորդուեն բոլոր մարդիկ եւ կանայք, սարկաւագները վերցնելով մնացորդները՝ թող բերեն խորանը...»: «Երթայք խաղաղութեամբ» ասելով՝ արձակում է ժողովուրդը:

Ապա խօսում է ձեռնադրութեան մասին: Եպիսկոպոսը ձեռնադրում է քահանայ, սարկաւագ՝ ձեռքը դնելով գլխին եւ աղօթելով: Սարկաւագուհիներին, դրակարդացին, կիսասարկաւագին աստիճան է տալիս ձեռք դնելով եւ աղօթելով: Խոստովանողի, կոյսերի, այրիների, երդմնեցուցիչների վրայ ձեռք չի դնում. դրանք կամաւոր պաշտօն են: Եպիսկոպոսին պիտի ձեռնադրեն երկու կամ երեք եպիսկոպոս, այլապէս ձեռնադրողը եւ ձեռնադրուողը զրկուեն եպիսկոպոսութիւնից: Մկրտութեան ջուրը եւ իւղը օրհնի եպիսկոպոսը, բացակայութեան ժամանակ՝ քահանան: Երախայրիքը (նոր պտուղները) ստանան եպիսկոպոսը, քահանան եւ սարկաւագը, իսկ տասանորդը՝ կղերը, կոյսերը, այրիները, աղքատները: Հաղորդութեան մնացորդների 4 մասը ստանայ եպիսկոպոսը, 3 մասը՝ քահանան, 2 մասը՝ սարկաւագը, մնացածները՝ մէկ-մէկ մաս:

Եկեղեցու հաղորդակցութիւնից զրկել անառակին, պոռնկին, դերասանին, ողիմպիական եւ այլ խաղերում մասնակցողներին, զուարճութեան տեղերում խաղացողներին, սրինգ, ջութակ ածողներին, պարողներին եւլն, եւլն, եթէ միմիայն չեն հեռանալ իրենց սովորութիւններից: Զինուորին հեռացնել, եթէ բամբասելը, վիրաւորելը, ռոճիկով չբաւականանալը չի թողնիլ: Կախարդներին, աստղերի, թուերի եւ ձեռքերի վրայ հմայութիւն անողներին զրկել եկեղեցուց, եթէ չհեռանան իրենց պարապմունքներից: Քառասնօրեայ պասը եւ Զատիկի Աւագ շաբաթը պահել:

Առաւօտեան 62-րդ եւ երեկոյեան 140-րդ սաղմոսը ասելուց յետոյ, սարկաւագը «Մի՛ ոք յերախայից...» քարոզելուց եւ 4 տեսակ ապաչխարողներին արձակելուց յետոյ, հաւատացեալները կ՛աղօթեն եւ եկեղեցուց կելնեն:

Դրեյը, քննելով այս 8 գիրքը իբրեւ գրականական երկ, հետեւեալ կարծիքն է յայտնում՝ ըստ ռուսաց հետախոյգների: Գրքի բաժանումները չատ անգամ անյաջող են, բովանդակութիւնը չի համապատասխանում վերնագրին, չատ անգամ անկապ կտորներ են մէջ սպրդւում, որը առիթ է տալիս կարծելու, որ չատ փոփոխութիւններ է կրել զանազան անձանց յաւելումներով: Գրքի քննութիւնից երեւում է, որ կազմուած է երեք առանձին հեղինակութիւնից. առաջին 6 գիրքը մի անձի գրուած է, 7-րդ գիրքը՝ երկրորդ անձի, 8-րդ գիրքը՝ երրորդ անձի:

Առաջին 6 գիրքը գրութեան ձեւի, ոճի, դասաւորութեան կողմից մի ամբողջութիւն են կազմում, անմասն 7 եւ 8 գրքերից: Գրուածքի տեղն Ասիան է, մասնաւորապէս՝ Ասորիքը:

«Առաքելական կարգադրութիւններ»-ի 8 գիրքը կազմուել են IV դարու երկրորդ կէսին, որոնց մէջ չի եղել 85 կանոնը, որը յետոյ պիտի մուծուած լինի: Դրեյի կարծիքը 8-րդ գրքի առանձին հեղինակութիւն լինելու մասին հաստատուեց վերջերումս ասորական, եթովպական եւ արաբական ժողովածուների հետ համեմատելիս: Աչքի ընկնող է ասորական խմբագրութիւնը, որը Փարիզի գրադարանի ձեռագրերում է եղել «Դիդասկալիա» վերնագրով, որ նշանակում է «Մեր Փրկչի սուրբ աշակերտների եւ 12 առաքեալների ուղղափառ վարդապետութիւնը»: Նա բաժանւում է 26 գլխի, որոնք իրենց բովանդակութեամբ համապատասխանում են առաջին 6 գրքի բովանդակութեան. թէեւ բնագիրը նոյն չէ, ասորականը աւելի համառօտ է: Բիկկելի կարծիքով՝ ասորականի համառօտ լինելը, քան յունական ձեռագրի, եւ 7-րդ, 8-րդ գրքերի բացակայութիւնը առաջինի մէջ, ցոյց են տալիս, որ յունարէնի վրայ վերջերում աւելացրած են 7 եւ 8 գրքերը, այսինքն՝ յունարէնի նախկին բնագիրը կազմում են եղել միայն առաջին 6 գիրքը, ինչպէս ասորականը. ասորականը վերջանում է այսպէս. «Վերջ Դիդասկալիայի, այսինքն սուրբ առաքեալների կարգադրութիւնների: Աղօթեցէք Աստծուն մեղաւոր մարդուս՝ այս գրողիս համար» (տե՛ս Заозерский, Истор. обоз., *75 եր.):*

Արաբական ձեռագիր վերնագիրն է «Վարդապետութիւն» կամ «Ուսմունք». ուրիշ ձեռագրում՝ «Ամենաբարձրեալ Աստուծոյ օգնութեամբ մենք գրում են Դիդասկալիա տուած հայրերից 12 առաքեալների վարդապետութիւնը եւ Պօղոս առաքեալի եւ Յակոբի Տեառնեղբօր, Երուսաղէմի եպիսկոպոսի»: Եթովպականի վերնագիրն է «Հայրերի վարդապետութիւնը. Դիդասկալիա»:

Դիդասկալիայի մասին տե՛ս «Очерки из истории кодификации Восточной церкви» в «Чтения об. люб. дух. просв.» 1881-1883 гг., Заозерского*:*

Բացի դրանից, կայ եւ մի հին ժողովածու այս վերնագրով՝ «Սուրբ առաքեալների կանոնները եւ Կղեմայ գրած կարգադրութիւնները»:

Բիկկելը կարծում էր, որ առանձին ինքնուրոյն մի գիրք է դա, անկախ կերպով կազմուած. բայց համեմատութիւնից երեւաց, որ սա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ առաջին 5 գրքի կոպիտ կերպարանափոխութիւնը: Սրա մասին տե՛ս А. Лебедев. Так называемые церковные каноны и их значение в вопросе о церк. должностях в древности. (Приб. к творен. св. от., ч. 40, 1887 г.)*:*

Այս ժողովածուի մասին Սոլովեովը ասում է. «Թէ՛ Կղեմայ գրած կարգադրութիւնները եւ առաքեալների եկեղեցական կանոնները եւ թէ՛ 7-րդ գիրքը, եթէ ո՛չ ամբողջութեամբ, հապա մի քանի մասերով «Վարդապետութեան» վերամշակումն են»:

7-րդ գիրքը բոլորովին տարբեր մարդու գրչի արդիւնք է, ոչ մի հետեւողական կապ չի ներկայացնում նախկին գլուխների հետ. այդ գիրքը սկսւում է այնպէս, ինչպէս Ա գիրքը. կարգով խօսւում է այն նիւթերի մասին, որոնք չարակարգուած են 6 գրքերում, միայն այն տարբերութեամբ, որ տալիս է աղօթքների, պատարագի արարողութեան համառօտ կարգը, մկրտութեան կարգը եւ հին եպիսկոպոսների անունների ցուցակը: Ունի փոքր նախաբան եւ վերջաբան, որը ցոյց է տալիս նրա անկախ երկ լինելը: Թէ 7-րդ գիրքը անկախ հեղինակութիւն է, այդ երեւաց եւ վերջերումս գտնուած նոր յիշատակարանից, որ կազմում է 7-րդ գրքի նախատիպը: Այս նոր յիշատակարանի մասին կայ Սոլովեով քահանայի հետեւեալ հետախուզութիւնը «Чт. об. дух. просвещения» *լրագրի 1866 թուի համարում, այս վերնագրով՝* «Несколько слов о древности и важности новооткрытого памятника Христиан. письменности»*: Այդ յօդուածից քաղում ենք հետեւեալը. 1875-ին Նիկոմիդիայի մետրոպոլիտ Փիլոթէոս Բրիեննիոս Երուսաղէմի գրադարանում գտաւ մի ձեռագիր ժողովածու՝ գրած ոմն Լէոնտիոսի ձեռքով 1056-ին. մետրոպոլիտը ձեռագրի մի մասը հրատարակեց, իսկ ամբողջը իւր ծանօթութիւններով՝ 1883-ին՝ այս վերնագրով՝ «12 առաքեալների վարդապետութիւնը»: Հարնակը*[1]*, համեմատելով այս նոր յիշատակարանի 7-րդ գրքի հետ, այն եզրակացութեան է գալիս, որ նոր յիշատակարանը կազմում է 7-րդ գրքի նախատիպը: Հարնակը ենթադրում է, որ մի ասորական կամ Պաղեստինի եպիսկոպոս կիսարիոսականներից, յանդուգն խաբէութեամբ կամենալով յաղթել իւր հակառակորդ կուսակցութեան, հին առաքելական փաստագրերի վկայութեամբ վերցրել «Առաք. կարգադրութիւններ»-ի վեց գիրքը փոփոխել է՝ փոփոխելով նոյնպէս սբ Իգնատիոս Աստուածազգեացի թուղթը՝ մտցնելով այնպիսի մտքեր, որոնք համապատասխան են կիսարիոսական կուսակցութեան քարոզներին. ահա այդ միեւնոյն անձն է այս 7-րդ գրքի նախատիպի կեղծողը: Այդ կեղծութիւնները եղան պատճառ, որ Տրուլլի ժողովը չընդունեց «Առաք. կարգադրութիւններ»-ը*

1 ԺԹ դարի գերմանացի գիտնական:

կանոնականների չարքում: Սոլովեովի կարծիքով՝ 7-րդ գրքի առաջին 32 գլուխը այդ հին գրութեան վերամշակումն է:

8-րդ գիրքը բոլորովին տարբեր կազմութիւն ունի թէ՛ բովանդակութեան, թէ՛ ոճի, թէ՛ նիւթի կողմից: Ըստ Պիտրիի[1]՝ յունական չատ ձեռագրերում կայ այս գրքի բովանդակութիւնը՝ քիչ տարբերութիւններով: Վիեննայի գրադարանում գտնուեց մի յունական ձեռագիր, որ մօտիկ նմանութիւն ունէր 8-րդ գրքի հետ: 1856 թ. արեւելագէտ Դը Լակարդ ներկայացրեց 2 եգիպտական ձեռագիր, որոնց մէջ կար 8-րդ գիրքը: Առաջինը Մեմփիսի ձեռագիրն է, որը տպուեց 1848 թուին Լոնդոնում, Գիտեմի ձեռքով, միւսը՝ Թեբէի ձեռագիրը՝ 74 կանոններով: Մեմփիսինը բաժանւում է 7 գրքի, 7-րդ գիրքը, որ է եւ 8-րդը, բովանդակում է 85 Առաքելական կանոնները, ունի նմանութիւն Վիեննայի ձեռագրի հետ: Սրանց մէջ պատարագի արարողութիւնները, աղօթքները աւելի համառօտ են, քան 8-րդ գրքի եւ Վիեննայի ձեռագրի մէջ: Ենթադրւում է, որ Կղեմայ վերագրած 8 գիրքը (85-րդ կանոնի մէջ յիշածը) է այս եգիպտականը եւ ո՛չ նախկին կարծածը: «Գիրք» ասելով՝ պիտի հասկանալ ոչ բառի բուն նշանակութեամբ, այլ իբրեւ բաժին, մասն, գլուխ կամ խօսք: Զաօզերսկու[2] կարծիքով՝ 8-րդ գիրքը բաժանուած է եղել 8 մասի, որի ութերորդ գլխում զետեղուած են եղել եւ 85 կանոնները, որոնք եւ պիտի լինեն Կղեմայ յիշած այն 8 գիրքը եւ 85 կանոնները:

Մէջ է բերում եւ Դը Լակարդի նկատումը, որ մի ձեռագրում «գիրք» բառի փոխարէն գործածուած է եղել «խօսք», «բան» բառը եւ սրանց փոխարէն՝ «գիրք»: Բացի այդ, Կղեմայ վերագրած կարգադրութեան մէջ թէ եղել է պատարագի կարգը, այդ մասին վկայում է Պոլսի պատրիարք Պրոկղը[3]. «Շատ եպիսկոպոսներ եւ Եկեղեցու ուսուցիչներ թողել են գրաւոր պատարագներ: Ամենահին եւ ամենանշանաւորը դրանց մէջ են սբ Կղեմայ պատարագը, որը տուել են նրան առաքեալները, եւ սբ Յակոբի պատարագը՝ Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսի»: Այս վկայութիւնը եւ Դրեյի կարծիքը, որ 8-րդ գիրքը «ամենահին օրինակ է քրիստոնէական պատարագի», ծառայում են յօգուտ այն կարծիքին, որ Կղեմէսին յատկացրած առաքելական 8 գրքի բաժանած կարգադրութիւնները Կղեմէսի գրածը չեն. Կղեմէսի գրածը պիտի համարել 8-րդ գիրքը, որի մէջ է եւ Կղեմայ պատարագը, 8 մասի (գրքի, գլխի) բաժանած, որի մէջ է եւ 85 կանոնը:

Համառօտ կերպով տեղեկութիւն տալով Ա առաքելական, Բ առաքելական կանոնների եւ «Առաքելական կարգադրութիւններ»-ի վրայ՝ անցնենք Առաքելական կանոնների արձանագրութեան՝ իրենց բացատրութիւններով:

1 ԺԹ դարի կաթոլիկ կանոնագետ, բնագիրների հրատարակիչ:
2 ԺԹ դարի ռուս կանոնագետ:
3 Ապրել է Ե դարի առաջին կեսին:

Ա ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ 34 ԿԱՆՈՆԸ

*Սբ. էջմիածնի գրադարանում եղած հետեւեալ համարներով ձեռագիր կանոնագրքերում՝ 52, 53, 90, 91, 86, 87, 88, 89, 245, 446, 447, 448, 449, 267, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 431, 739, 761, 736, 737, 749, 740, 741, 742, 746, 748, 743, 759, 745 եւլն (*Այս համարները վերցրած է 1901-ին գոյութիւն ունեցող ցուցակներից*)[1], կան եկեղեցական կանոններ, բացի այն ձեռագրերից, որտեղ զետեղուած է Մխիթար Գօշի «Դատաստանագիրքը»: Այս կանոնագրքերում կան քիչ բացառութեամբ առաքելական երկու կանոնները, որոնք բացակայում են միայն այն կանոնագրքերում, որոնք կիսատթերատ են կամ համառօտած են: Մեծամասնութիւնը ունի այբբենական յօդուածացոյց: Բոլորը կարելի է ըստ արտագրութեան բաժանել 3 կարգի. ամէն մի խումբը արտագրութեան համար ունեցել է մի բնագիր: Մեծամասնութեան մէջ կայ կաթուղիկոսների յաջորդական կարգը Լուսաւորչից սկսած եւ հասցրած մինչեւ 997 թիւը, որ նշանակում է, թէ բնագիր օրինակները 997-ից առաջ են եղել[2]: 997-ից յետոյ կան յաւելումներ եւ փոփոխութիւններ եւ զանազան յիշատակարաններով, չատ անգամ մի ձեռագրում երկու յիշատակարաններ կան զանազան դարերի վերտառութեամբ. մեծամասնութիւնը 1600-ից յետոյ են յիշատակարան ունեցած:*

Ա առաքելական կանոնները սկսւում են յառաջաբանով եւ աւարտւում վերջաբանով. աւելի խրատական ձեւով գրուած հրահանգներ են, քան կանոններ եւ բոլորովին համապատասխան «Առաքելական կարգադրութիւններ»-ի բովանդակութեան, որ ասել է թէ դրանք համառօտութիւն են «Առաք. կարգադրութիւնները»-ի: Սլաւոնական «Кормчая книга» *կանոնագրքում կան այդպիսի բովանդակութեամբ 36 գլխով հրահանգներ՝ քաղած «Առաք. կարգադրութիւններ»-ից (տե՛ս* Заозерский *եւ* «Опыт» Иоанна, I т.*): Արաբական եւ եթովպական ձեռագրերում, բացի բուն 80-85-ից, կան 30-աչափ այսպիսի կանոններ[3]:*

Մերոնց յառաջաբանը այսպէս է: Վերնատանը առաքեալները ժողովուած սպասում էին Հոգւոյն Սրբոյ իջման. հրեղէն լեզուներով Աստուծոյ չնորհքները ստանալուց յետոյ մխաձայն որոշում են կարգեր եւ կանոններ, որոնց պիտի հետեւեն առաքեալները իրենց քարոզութեան մի-

1 Էջմիածնի մատենադարանի «Կանոնագիրք Հայոց»ի ձեռագրերի մասին տես Тигранян, ук. соч.; Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ LIX-LXXIX:

2 Հեղինակի նկատողությունը վերաբերում է այդ ձեռագրերում հանդիպող կաթողիկոսների գավազանագրքին, որի հեղինակն է համարվում Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը:

3 Ռուսական «Кормчая книга»ի գիտական վերջին հրատարակությունը պատրաստել է Բենեշեվիչը:

ջոցին բոլոր երկրներում: Ձեռեղում է 34 կանոնը եւ վերջացնում պատմուածքը այսպէս, որ առաքեալները չրջեցին չատ տեղեր, յայորդներ նչանակեցին, աթոռներ հաստատեցին երուսաղէմում (Յակոբ), Եգիպտոսում (Մարկոս), Հնդկաստանում (Թովմաս), Անտիոքում (Սիմոն), Հռոմում (Սիմոն), Եփեսոսում (Յովհ. աւետ.), Նիկիայում (Անդրէաս), Բիւզանդիայում (Ղուկաս), Ուռհայում (Թադէոս), Պարսկաստանում (Ադդէ աշակ.): Կանոնները բոլորը գրուած են գրաբար: Իսկապէս ես պարտաւոր էի գրաբար բնագիրը արձանագրել, ապա՛ թարգմանել եւ բացատրել, բայց որովհետեւ կանոնները չեն գրուած կանոնաւոր լեզուով, հակիրճ եւ պարզ, այլ աղաւաղուած, յաւելումներով, փոփոխութիւններով եւ զանազան գրչակների անմիտ ու անճոռնի ներմուծումներով, որոնք փոխանակ պարզելու, քաոս են դարձնում գրուածքը, չատ անգամ այնքան երկաբացնում են, որ դարձնում են ճառ, ուստի եւ ստիպուած եղայ բոլոր աղբիւրները թարգմանել աչխարհաբար, դուրս ձգել կրկնութիւնները, ճառերի անթիւ օրինակները եւ զետեղել կանոնի հակիրճ խօսքերով միտքը՝ ամենեւին չմեղանչելով կանոնի բովանդակութեան դէմ[1]: Կարճ եւ պարզ գրուածները ուղղակի թարգմանել եմ, երկարները ամփոփել. այնպէս որ իրաւաբանական տեսակէտից մեղք չեմ գործում եւ չեմ էլ վնասում իրաւաբանական մտքին. միեւնոյն ժամանակ զետեղում եմ գրաբար բնագիրը՝ մասնագէտների եւ այլ համեմատողների դիւրութեան համար[2]:

Գալով նրան, թէ 40-ից աւելի կանոնագրքերից ո՞րն եմ ի նկատի ունեցել միչտ եւ ձեռքի տակ՝ այդ մասին ասացի, որ 3 ձեռագիրը նախատիպ եմ համարել բոլորի համար. մնացածները՝ 3 խմբի բաժանած, նման են այդ երեքին. այդ երեքից էլ մաքուր եւ պարզ գրուած են 761 համարը՝ Սինոդի մէջ եղածը[3], 740-ը[4], թէեւ թերի է, եւ 736-ը[5]: Համեմատութեան ժամանակ ուչադրութիւն եմ դարձրել գլխաւորապէս մաքերի ճչտութեան վրայ, առանց մանրազնին ի նկատի առնելու նրանց ոչ էական տարբերութիւնները[6]:

---

1 Այս պատճառով մենք ձեռնպահ ենք մնացել բերված առանձին կանոնների աշխարհաբար թարգմանությունները գիտական բնագրերի հետ համեմատելուց:

2 Ներկայ հրատարակութեան մէջ գրաբար բնագրերը երբեմն համեմատուած են Վազգէն Յակոբեանի կազմած «Կանոնագիրք հայոց«-ի (Ա և Բ հտ., Ե. 1964, 1971) համահաւաք բնագրի հետ:

3 Սբ. էջմիածնի գրատան հին հավաքածոյի թ. 761 ձեռագիրը համապատասխանում է ՄՄ-ի թ. 778 ձեռագրի հետ: Այն գրվել է Լվովում, 1635 թ.: Այն Վ. Հակոբյանի բնագրային համեմատության մեջ կրում է «n» տառանիշը:

4 Սբ. էջմիածնի գրատան հին հավաքածոյի թ. 740 ձեռագիրը համապատասխանում է ՄՄ-ի թ. 783 ձեռագրի հետ, գրված 1590-1605 թթ.: Այն Վազգեն Հակոբյանի կազմած բնագրում օգտագործված «e» ձեռագիրն է:

5 Սբ. էջմիածնի մատենադարանի թ. 736 մատյանը համապատասխանում է ՄՄ-ի թ. 449 մատյանի հետ, գրված 1759 թ. Աստրախանում: Այն Վազգեն Հակոբյանի օգտագործած «X» ձեռագիրն է:

6 Ս. Տիգրանյանը այդ ձեռագրերից առաջինը իր դասակարգման մեջ ներառում է «C», երկրորդը՝ «A», երրորդը «B» խմբում (տես Тигранян, Ук. соч., с. 30):

1. Առաքեալները կարգեցին, որ աղօթք անելու եւ երկրպագութիւն տալու համար պէտք է դէպի արեւելք դառնալ[1]:

Այս նոյն կարգադրութիւնը տեսնում ենք եւ «Առաք. կարգադրութիւններ»-ի մէջ: Բարսեղ Մեծը, խօսելով 91 եւ 92 կանոններում աւանդութիւնների հեղինակութեան վրայ, ի միջի այլոց ասում է. «Որտե՞ղ է գրած, թէ աղօթելիս պիտի դէպի արեւելք դառնալ», եւ պատասխանում է. «Ո՛չ մի տեղ, այդ անում ենք աւանդական կարգով»: Այս աւանդական կարգը հիմք ընդունում է Քրիստոսի այն խօսքը, որ ասում է, թէ Որդի Մարդոյ պիտի գայ այնպէս, ինչպէս արեւելքից փայլակը փայլատակելով՝ մինչեւ արեւմուտք է սփռում իւր փայլը:

2. Բոլոր կիւրակի օրերը տօն լինի եւ պաշտօն կատարուի: Կիւրակի օրերը կարդացուեն մարգարէական եւ առաքելական սուրբ գրքերը, եւ վերջումն կարդացուի «գլուխ ամենեցուն» Աւետարանը, եւ պատարագ մատուցանուի:

3. Չորեքշաբթի օրը պաս պահուի՝ իբրեւ սուգի եւ մատնութեան օր:

«Առաք. կարգադրութիւններ»-ը նոյնպէս պատուիրում են պաս պահել այդ օրը՝ ի նշան սգոյ:

4. Ուրբաթ օրը պաս պահուի՝ իբրեւ սուգի եւ չարչարանաց օր:

Նոյնը պատուիրում են եւ «Առաք. կարգադրութիւններ»-ը:

5. Շաբաթ օրը տօն համարուի, պաշտօն կատարուի ամէն տեղ, մարտիրոսաց յիշատակը տօնուի, պատարագ մատուցանուի, սաղմոս կարդացուի, որովհետեւ մեծ օրուայ նախընթաց օրն է:

Շաբաթ օրուայ տօնելը ունի երկու պատճառ. առաջինը, ինչպէս այս կանոնս է ասում, այն է, որ կիւրակի մեծ օրուայ նախընթաց օրն է, ուրեմն շաբաթը տօնւում է ի պատիւ կիւրակի օրուայ. եւ երկրորդ՝ որ հրեաները, սովոր լինելով խստութեամբ պահել շաբաթ օրը, չէին կարող քրիստոնեայ դառնալուց յետոյ բոլորովին մոռացութեան տալ իրենց աւանդական սուրբ օրը. այդ հիմամբ կիւրակի օրից յետոյ շաբաթուայ օրերի մէջ երկրորդ պատուաւոր տեղը բռնում է շաբաթ օրը: Ռուսաց մէջ մինչեւ այսօր էլ շաբաթը կիւրակի անող աղանդաւորներ կան. կոչ-

1 Այս կանոնախումբի լավագույն հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, Ա, Եր. 1964, էջ 18-66, 542-549:

ւում են չաբաթականներ՝ սուբբոտնիկ, որոնք պաշտօնապէս կոչւում են «հրէութիւն անող» աղանդաւորներ:

6. Երէցներ եւ սարկաւագներ կարգուեն Մովսէսի եւ Ահարոնի օրինակով, տէրունական խորհուրդը, պատարագը արբութեամբ կատարեն, կիսասարկաւագները եկեղեցուն սպասաւորեն, այրեաց եւ վշտացեալներին տեսչութիւն աներ, ինչպէս ղեւտացիք: Կաթողիկոսն էլ դէտ, գլուխ եւ օրէնսդիր լինի ժողովրդին, նրա խօսքը վերջնական լինի վիճելի խնդիրներում, ինչպէս Մովսէսինը եւ Ահարոնինը:

Նոր ուխտի մէջ եկեղեցական երեք դասակարգ է յիշատակւում՝ եպիսկոպոսական, քահանայական եւ սարկաւագների:

Քահանայ նշանակում է եկեղեցու աւագագոյն անդամ. նա իրաւունք ունի՝ 1) կատարելու բոլոր խորհուրդները, 2) ուսուցանել եւ՝ 3) կապել եւ արձակել: Նա իրաւունք չունի՝ 1) միւռոն օհնել, 2) եկեղեցի օծել եւ՝ 3) ձեռնադրութիւն կատարել:

Սարկաւագները առաքելական ձեռնադրութեամբ հաստատուեցին (Գործք Զ 6, 8): Բոլոր սբ հայրերի կարծիքով՝ նրանք պատկանում են քահանայական դասակարգին. սրանց պաշտօնն էր՝ 1) ընդունել ժողովրդի ընծայաբերութիւնը եւ անուն-անուն յիշել քահանայի առաջ, 2) քրոջ կարդալ եւ չորս տեսակ ապաշխարողներին աղօթելու եւ ելնելու ժամանակը ցոյց տալ, 3) Աւետարանը կարդալ, 4) սեղանի վրայ գտնուած իրերի, սիրոյ երեկոյի կարգադրութիւնը անել, 5) եկեղեցում կարգ պահել, 6) եպիսկոպոսին եւ քահանային օգնել տնտեսապէս՝ այրիներին, աղքատներին ապահովելու բոլոր գործերում: Ներսէս Մեծի ժամանակ խաղը գլխաւոր կառավարիչ էր բոլոր կալուածների:

Կիսասարկաւագները յետոյ առաջացան՝ III, IV դարերում, երբ հարկ զգացուեց սարկաւագների դժուարութիւնները բաժանել: Նրանք ուղղակի ծառայողներ են. մասնաւորապէս պատարագի ժամանակ դռան կանգնած հսկում էին մտնողների, ապաշխարողների վրայ: Եւսեբիոս [գր.] Զ, [գլ.] 43-ում բերում է Հռովմի եկեղեցականների դասակարգերը III դարում. «46 քահանայ, 7 սարկաւագ, 7 կիսասարկաւագ, 42 ջահընկալ եւ 52 երգմնեցուցիչ, երգիչ եւ դռնապան»:

Կիսասարկաւագների մասին կար եւ «Առաք. կարգադրութիւններ»-ի մէջ: Կիսասարկաւագները Պոլոժենիայով համարւում են սրբազնագործ եկեղեցական եւ վայելում են բարձր իրաւունքներ:

7. Ծննդեան եւ Յայտնութեան տօնը կատարուի յունուարի 6-ին մեծ փառքով եւ սաղմոսերգութեամբ ու հոգեւոր երգերով:

Հայոց, ինչպէս եւ արեւելեան աշխարհներում Ծննդեան եւ Մկրտութեան տօնը միասին էին կատարում յունուարի 6-ին՝ առաքեալներից առնելով այդ կարգը: Արեւմտեան եկեղեցում հէնց սկզբից Ծնունդը տօնւում էր դեկտեմբերի 25-ին: Դ-ե դարերում Արեւմուտքի սովորութիւնը մտաւ Արեւելք, սկսեցին արեւելցիք Ծնունդը տօնել 25-ին. հայերը հաւատարիմ մնացին նախնաւանդ սովորութեան եւ նորաձեւութիւնը մերժեցին: Դ դարու վերջին Ծնունդը 25-ին կատարելը դեռ չէր մտել Արեւելք. «Սուրբ Եփրեմ, որ 373-ին մեռաւ, ըստ այժմու սովորական կարծեաց, դեռ չի գիտեր Ծննդեան Դեկ. 25-ին տօնը» (տե՛ս Տաչեան, Առ. վարդ. մատ., 68 եր.): Բար Սալիբի բերում է Ուռհայի եպիսկոպոս Յակոբ Եդեսացու (651 թ.) խօսքերը, թէ «արդարեւ ի կողմանս Արեւելից եւ Հիւսիսոյ մինչեւ ցժամանակս Արկադեայ արքայի եւ սբ Յովհաննու ի վեցն Յունուար ամսոյ խմբէին զայս տօն, եւ կոչէին զայն տօն Ծննդեան կամ Յայտնութեան, որպէս յորջորջէ սուրբն Աստուածաբան ի ճառին Ծննդեան: Բայց ի կողմանս Հռոմայ եւ ամենայն Իտալիայ եւ ի Պաղեստին անդստին ի ժամանակաց առաքելոց մինչեւ յաւուրս մեր ի 25 Դեկտեմբերի կատարի տօն Ծննդեան. եւ զայս կարգ եւ սովորութիւն ճշդագոյն ընկալան ամենայն Արեւելք եւ Հիւսիս, բայց միայն Հայք՝ թանձրամիտք եւ ծանրասիրտք, որ ոչ հաւանին ճշմարտութեան եւ մինչեւ ցայսօր ըստ հնոյ կարգի ի վեցն Յունուարի կատարեն զերկոսին տօնս» (նոյն տեղը, 69 եր.): Նոյն բանը Ծննդեան տօնի՝ Արեւելքի փոխադրուելուն համար հաստատում է նաեւ Ոսկեբերան «Ճառ ի Ծնունդն Յիսուսի Քրիստոսի»-ի մէջ (տե՛ս Շնորհալու կանոնները):

8. Քառասուն օր պաս պահուի եւ ապա տօնուի Զատիկը՝ Յարութիւնը:

Հներում, մանաւանդ առաջին դարերում, պասը պահում էին զանազան տեսակ, ամէն մի աշխարհ՝ իւր մէջ մտած սովորութեամբ: Ոմանք՝ մէկ օր, ոմանք՝ երկու եւ աւելի, ուրիշներն էլ՝ 40 ժամ, ինչպէս վկայում է սբ Իրենէոս: Նրանք ծոմ էին կենում եւ միայն երեկոյեանները ուտում, չաւերը՝ երկու օրով. Աւագ շաբաթը անցնում էր խիստ ծոմապահութեամբ: Կամաց-կամաց շաբաթական պասը, որը Զատկից առաջ խստութեամբ պահւում էր, երկարացաւ, դարձաւ մի քանի շաբաթ. ոմանք պահում էին 7 շաբաթ շարունակ, ոմանք՝ 8, ուրիշներն էլ՝ 9 շաբաթ: Ոմանք շաբաթ եւ կիւրակի ուտում էին, ոմանք շաբաթն էին ուտում եւ կիւրակի պահում, ոմանք էլ միայն կիւրակին էին ուտում: Քառասնորդական պասը ընդունուած էր 40 օր պահել՝ երեւի հետեւելով Յիսուսի, Մովսսի 40-օրեայ ծոմապահութեան, ինչպէս այս կանոնումս էլ յիշւում է, բայց որովհետեւ ոմանք շաբաթն ու կիւրակին ուտում էին եւ 40 օրը

դառնում էր 28 օր, դրա համար երկու շաբաթ էլ աւելի էին պահում, որ 40 օրը լրանայ: Շատերը Աւագ շաբաթը չէին կցում քառասնորդականի հետ, Ափրիկայի Եկեղեցին Աւագ հինգշաբթին պասի շարունակութիւն չէր համարում: Է դարում 6 ընդունուած շաբաթի վրայ աւելացրին մի շաբաթ՝ չարչարանաց շաբաթը, եւ դարձաւ 7 շաբաթ: Ջարչարանաց շաբաթուայ մէջ շատերը Աւագ հինգշաբթի օրն էին թաթախւում՝ իբրեւ յիշատակ Քրիստոսի երեկոյին, ոմանք էլ թաթախւում էին ուրբաթ կամ շաբաթ օրը (տե՛ս Лебедев, «Христиан. дух. чтение», 1875 թ., 186 եր.*):*

9. Բոլոր գրքերի ընթերցումից յետոյ կարդացուի Աւետարանը, ժողովուրդը յոտնկայս լսի:

10. Զատկից յետոյ յիսներորդ օրը տօն կատարուի ի յիշատակ Յիսուսի դէպի երկինք վերացման՝ համբարձման:

11. Զատկից 40 օր յետոյ Վերացման տօնը կատարուի, Վերացման տօնից յետոյ էլի պահեն, եւ յիսներորդ օրը (այսինքն՝ Զատկից) էլի տօն կատարուի իբրեւ առաջին Զատիկ, գառը մորթուի:

Այս երկու կանոնների մէջ անուննների չփոթութիւն է երեւում: Հ. Տաշեան կարծում է, որ կանոնիս գրուելու ժամանակ երկու տօները դեռ զատուած չէին, այսինքն՝ Հոգեգալուստ եւ Համբարձումն. 11 կանոնը նա համարում է յետոյ աւելացրած (47 եր.): Եւրոպացի Կիւրղտոնի կարծիքով՝ կանոն գրողը երկու տօները չփոթել է միմեանց հետ:

Խնդիրն այս է, որ Համբարձման եւ Հոգեգալստեան տօները որոշուած էին եւ առանձին-առանձին կատարւում էին, բայց թէ ինչո՞ւ անուննները չփոթուած էին, դժուար է որոշ բան ասել:

12. Եկուոր կամ տեղացի մարդ, որը սուրբ Եկեղեցու կարգերը, օրէնքները չի իմանում, Եկեղեցում առաջնորդ չլինի: Պոռնիկ, անառակ մարդկանց երէցութիւն, սարկաւագութիւն կամ ուրիշ սպասաւորութիւն չտրուի. եթէ Մովսէսը խորանի սպասաւորները ջոկում էր, որքան եւս առաւել պիտի ընտրել նոր ուխտի համար:

13. Ինչպէս Աբրահամ, Մովսէս 8-օրեայ մանկան թլփատում էին Աստուծոյ հետ դրած ուխտը կատարելու համար, այնպէս էլ նորածին 8-օրեայ երախան պիտի մկրտութեամբ սուրբ Աւազանի շնորհքը ստանայ եւ դառնայ քրիստոսազգեստ: Ձմկրտուած անհատակները իրենց արեամբ են փրկւում:

14. Հաւատքի մէջ երկմտող մարդիկ ձեռնադրութիւն չպիտի ստանան, որ յետոյ չարութեան խմոր չդառնան:

15. Ով սուտ երդւում է, սուտ վկայում է կամ գնում է կախարդների, հարցուկների, քաւդեաների եւ վհուկների մօտ, հաւատում է ծնունդներին եւ աստեղագիտութեանց՝ անաստուածների նման, այդպիսին իբրեւ անաստուած խափանուի քահանայութիւնից եւ եկեղեցում պաշտօն չկատարի, եթէ ժողովրդական է, մերժուի եկեղեցուց (տե՛ս Շահապիվանի ժողով):

16. Ով կը սիրի հրեայի եւ հեթանոսի եւ հաղորդակցութիւն կ'ունենայ նրանց հետ, թող եկեղեցի չմտնի, հաւատացեալների հետ յարաբերութիւն չունենայ, միանգամայն հեռանայ նրանցից, որ դառնութեան արմատ չդառնայ:

17. Եթէ քրիստոնեայ դարձած հրեան եւ հեթանոսը նորից իրենց նախկին կրօնին դառնալուց յետոյ, էլի յետ դառնան դէպի քրիստոնէութիւնը, այդպիսիները ամենեւին չընդունուեն հաւատացեալների կողմից:

18. Ով փոխ կը տայ եւ վաշխ ու տոկոսներով յետ կը պահանջի, այդպիսին հաւատացեալներից մերժուի, եւ քահանան զրկուի քահանայագործութիւնից:

Տոկոս համարւում է 100 ռուբլու մի տարուայ բերած աւելորդ փողը, որ կոչւում է եւ չահ. չահ հներում հաշււում էր 4, 5, 6, մինչեւ 12: Այժմ օրէնքով թոյլատրւում է մինչեւ 6 տոկոս, իսկ 6-12 տոկոսը իբրեւ փոքրագոյն չարիք թոյլատրւում է: 12-ից վեր առնուած փողը՝ չահը, կոչւում է վաշխ, առնողը՝ վաշխառու: Այս կանոնս, ինչպէս եւ «Առաք. կարգադրութիւնները»-ը, պահանջում է, որ ոչ միայն վաշխ չառնուի, հապա եւ տոկոս չառնուի, այլ միայն փոխ տուածը յետ դարձնուի: Այստեղ կանոն գրողը իբրեւ օրինակ բերում է Մովսէսի պատուէրը եօթնեբորդ տարին մի անգամ՝ թողութեան տօնին, փոխերը յետ չստանալ:

19. Քահանայապետը կամ երէցը կամ Եկեղեցու որեւէ առաջնորդը իրաւունք չունին առանց իրենց պաշտօնակիցների Եկեղեցում որեւէ գործ կատարել, այլ բոլորի կամքով եւ միաբանութեամբ անեն՝ ինչ որ կամենում են:

Եկեղեցու բոլոր գործերը միաձայն եւ ժողովով կառավարելու օրինակը տուին առաքեալները իրենց առաջին ժողովով, որտեղ վճռեցին, որ քրիստոնեաները ազատ են հրէական ծիսական սովորութիւնները կատարելուց: Առաքեալները իբրեւ հասակն առած հրեաներ լաւ գիտէին մով-

սիսական կարգերը եւ ժողովներով հասարակական խնդիրների վճռելու սովորութիւնը: Հրեայք, բացի նրանից, որ իւրաքանչիւր քաղաքում եւ չրջանում գործերը վարում էին, դատում էին ժողովների դումարմամբ կամ, աւելի լաւ ասած, ընտրուած մարդկանց ժողովով, այլեւ ունէին 72 հոգուց բաղկացած ժողով, որ իբրեւ բարձրագոյն դատարան վճռում էր ազգային հրէական բոլոր գործերը. այդ դատարանը կոչւում էր «սինեդրիոն»: Հրեայ քրիստոնեաների կարգը մտաւ չրջապատող օտարազգի քրիստոնեաների մէջ. սրանք սովորութիւն արին եկեղեցական գործերը որոշել, վճռել ժողովներով: Մեր Եկեղեցին այս սկզբունքը ամենայն սրբութեամբ պահպանել է մինչեւ այսօր. ոչ միայն ընտրութիւնները, հապա Եկեղեցու օրէնսդրութիւնը, կառավարութիւնը կատարւում են ո՛չ անհատի, հապա ժողովի ձեռքով:

20. Եթէ ընտրուած անձինքը լինեն անարատ, շահասիրութիւնից հեռու եւ Եկեղեցու օրէնքներին ու կարգերին հմուտ, եթէ անարգներից իսկ լինեն, թող ընտրուեն եւ կարգուեն քահանաներ եւ գլխաւորներ:

«Անարգ» բառը կարելի է հասկանալ երկու կերպ՝ ըստ կացութեան եւ ըստ կեանքի: Ըստ կացութեան անարգ համարւում էին ստրուկները, որոնք թէեւ արժանաւոր յատկութիւնների տէր մարդիկ՝ ըստ կացութեան եւ դասակարգի անարգ էին, նրանցից հոգեւորական դառնալ կարող էին միայն իրենց տէրերի թոյլտուութեամբ: Ըստ կեանքի անարգ համարւում էին նրանք, որոնք անառակ, վատշուէր, չռայլ կեանք էին վարում, որոնք մասնակցում էին կռապաշտական խաղերում, զուարճալի թատրոններում, որոնք պատկանում էին զինուորական դասակարգին: Կանոնս պատուիրում է, եթէ այդ չրջաններին պատկանող անձն լինի, բայց բոլորովին անմասն այդ գործերին, նա կարող է քահանայ դառնալ:

21. Այն անձինք, որոնք ստացուածքից եւ մամոնայից հրաժարուած են, շահասիրութիւնից հեռու, անկաշառ եւ մտքով մաքուր եւ սուրբ, թող ընտրուեն Աստուծոյ պաշտօնեայ. որովհետեւ եթէ ղեւտացիներին կալուածներից եւ եղբօր բաժնից հեռանալուց յետոյ էին ընդունում սպասաւորութեան մէջ, որքան եւս առաւել անարատ պիտի լինեն Եկեղեցու պաշտօնեաները:

22. Ամբարտաւանը, հպարտը, անափառը, արբեցողը, ուսումնատեացը, քնէածը, կռուողը եւլն, եւլն, չմօտենան քահանայութեան, որովհետեւ գրուած է. «Ի բա՛ց կացէք յինէն ամենեքեան, որ գործէք զանօրէնութիւն» (Սաղմ. Զ 9):

23. Մէկին բանադրելիս, եթէ պատժի արժանի է, թող քահանաները միասին բանադրեն, օրինաւոր քահանայի արժանին միասին օրինութիւն ստանալ. բանադրուածը պատժուած կը մնայ մինչեւ առաջնորդին հնազանդուելը: Ջուր տեղից պատժողը դատի եւ պատժի կ'ենթարկուի, իսկ բանադրուողը կ'արձակուի:

Այս կարգը սահմանուած է այն նպատակով, որ մեղաւորներին դատելու եւ պատժելու միջոցին որեւէ մէկի քմահաճոյքից կախուած չլինի արդարադատութիւնը, հապա ժողովով քննեն, արդար ու մեղաւորը ջոկեն: Մանաւանդ որ թոյլ է տալիս բանադրուածին բողոքելու աւելի մեծին եւ արդարութիւն պահանջելու. միայն նա պարտաւոր է մինչեւ գործի վերջանալը պատիժը խոնարհութեամբ կրելու:

24. Ոչ ոք չհամարձակի, քահանայական ձեռնադրութիւն չառած, քահանայական գործեր կատարել: Քահանան պիտի լինի անաչառ եւ արդար:

25. Ոչ ոք չանարգի, չանգոսնի եւ չարհամարհի քահանային, մինչեւ անգամ եթէ անարժան եւ անարգուածներից մէկն էլ լինի. որովհետեւ գրուած է. «Ձիշխան ժողովրդեան քո մի՛ բամբասեսցես» (Ելից ԻԲ 28):

26. Դատաւորները պիտի արդարադատութեամբ դատ վարեն եւ մեղաւորներին ու արդարներին ջոկեն ամենայն անաչառութեամբ եւ ըստ գործոյ պատիժ նշանակեն, եթէ ո՛չ՝ թող դատաւորութիւնից ընկնեն:

Ո՞ւմ է վերաբերում այս կանոնս՝ հոգեւորակա՞ն, թէ՞ աշխարհական դատաւորներին. երկուսի՛ն էլ. այն դատաւորը, որ սրբութեամբ չի կատարիլ իւր պաշտօնը, թող արձակուի (այս մասին տե՛ս Շահապիվանի ժողովը):

27. Քրիստոսի անուան համար նահատակուողների յիշատակը պիտի կատարել նրանց մահուան օրը եւ նրանց նշխարները պատուելով՝ փառաւորել Քրիստոսին:

28. Հաւատացող թագաւորը կարող է քահանաների հետ բեմում կանգնել, սեղան բարձրանալ ինչպէս Դաւիթ, բայց ուրիշ քահանայագործական պաշտամունք չի կարող անել:

29. Ժամերգութիւնը կատարելիս պէտք է Դաւթի սաղմոսներն ու օրհնութիւնները (150՝ ՃԾ) օրըստօրէ ամէն ժամ ասուեն:

[«]Առ[աքելական] կարգ[ադրութիւններ»-ը] պատուիրում են առաւօտը երգել 62-րդ սաղմոսը, երեկոյեան՝ 140-րդ սաղմոսը:

30. Եկեղեցիներում կարդացուեն Հին Կտակարանները «վասն կենարար չարչարանաց Փրկչին մերոյ Քրիստոսի» եւ աւետարանիչների «Գործք» եւ խօսքը «վասն Բանին Ճշմարտութեան» եւ «վարդապետութիւն աշակերտաց Փրկչին», եւ աւելի ուրիշ բան չկարդացուի:

Հ. Տաշեանի բերած օրինակում կայ «Օրէնք եւ Մարգարէք եւ Նոր Կտակարանք»:

Կանոնս պատուիրում է՝ բացի ընդունուած եւ վաւերական համարուած Հին եւ Նոր Կտակարանների գրքերից, ուրիշ բան չկարդացուի եկեղեցում. անվաւեր գրքեր, սաղմոսներ, Աւետարան եւ առաքելոց գործեր զանազան տեղերում կային, բերւում էին եկեղեցի եւ վաւերականների փոխարէն կարդացւում:

31. Պատարագի հացը որ օր թխւում է, նոյն օրը պիտի Սեղան հանուի, մի քանի օր յետոյ չի կարելի Սեղան բարձրացնել. որովհետեւ Մովսէսն էլ Աստուծոյ երեսից ջերմ հացը չէր պակսեցնում:

Այս կանոններիս մէջ 2-րդ կանոնն էլ է պատուիրում ջերմ հաց տանել Սեղան, որովհետեւ 2-րդ կանոնը ուրիշ բանի վրայ էր խօսում եւ աստրական բնագրում էլ չկայ, մանաւանդ որ 31 կանոնս բացառապէս խօսում է ջերմ հացի վրայ, ուստի եւ անվնաս համարեցի 2-ի մէջ մտածը ջերմ հացի վերաբերմամբ դուրս հանել:

Թէ բոլոր Արեւելքում մինչեւ 375 թիւը Ծննդեան եւ Մկրտութեան տօնը միասին էին կատարում եւ նոյնպէս մինչեւ Դ դարը Զատիկը չատ տեղերում կատարում էին հրեաների հետ նիսան ամսի 14-ին, այդ պատմական փաստ է եւ ճիշտ (տե՛ս Աւանդութեան մասին դրածը):

Թէ՛ մեր, թէ՛ աստրական, արաբական, եթովպական ձեռագրերում միշտ պատուիրում են «ջերմ հաց», «նոյն օրը եփած հաց» Սեղան հանել: Մեր մէջ մինչեւ այսօր էլ սովորութիւն է ուխտ գնալիս, հիւրի համար պաշար պատրաստելիս, ձեռաց թոնիր վառել, բաղարջ հաց կամ կաթնահունց պատրաստել առանց թթխմորի: Իսկ ընդհանրապէս «թազա» հացը միշտ գերադասելի է, քան օթի հացը: Բացի այդ, որովհետեւ հրեաները նիսանի 14-ին մինչեւ առաւօտեան ժամը 11-ը բոլոր մնացած հին հացերը վերջացնում են, այսինքն՝ այնքան պաշար են ունենում, որ մինչեւ նիսանի 14-ի առաւօտեան 11-ը վերջանում է, ուստի եւ 12-ից յետոյ սկսում են բաղարջի գործածութիւնը: Իսկ Յիսուս այդ օրուայ երեկոյեան, ըստ հրէից սովորութեան, Զատիկը կատարեց, նոյն երեկոյեան

էլ մինչեւ այսօր հրեաները կատարում են Զատիկ: Արեւելցիք եւ հայերը, հրեաների հետ նիսանի 14-ին կատարելով Զատիկը, պիտի հետեւէին Յիսուսի օրինակին եւ Նրա երեկոյի յիշատակը՝ սբ Հաղորդութեան խորհրդի կատարումը, պիտի անէին բաղարջ հացով, «ջերմ հացով», «եփած հացով»: Ահա այս կանոնս «ջերմ հաց» ասելով հասկանում է բաղարջ եւ ո՛չ խմորուն հաց: Վանսլեբ «Histoire de l'eglise d'Alexandrie»*-ում բերում է արաբական չորրորդ ժողովածուի 30-րդ կանոնը, որը պատուիրում է Սեղան բերել ո՛չ հին հաց, այլ բոլորովին «թազա» հաց եւ արգելում է դրանից մի բան թողնել երկրորդ օրուան համար (տե՛ս* Заозерский, Арабские кодексы. «Чтение об. люб. дух. просв.», 1882 фев.*): Եւսեբիոսը (305 եր.) ասում է ի միջի այլոց. «Պողիկարպոսը եւ ես՝ նուաստս, եւ նրանք միշտ տօնել են Զատիկը այն օրը, երբ ժողովուրդը թողել է խմոր հացը»:*

Նոյն կանոնս կրկնում են Մակար Երուսաղէմի արքեպիսկոպոսը եւ Թադէի աւանդական կանոնները: Այս բոլորը ապացուցում են, որ նախքան Լուսաւորիչ՝ տեղական փոքրաթիւ հայ քրիստոնեաները ունէին այս աւանդական կարգերը առաքեալներից սկսած եւ մինչեւ այսօր նոյն ինքնուրոյնութեամբ պահում են (տե՛ս Շնորհալու կանոնները):

32. Այն հոգեւորականները, որոնք կամենում են կուսաւն մնալ, իրաւունք ունին վանքեր շինել պատրաստուելու եւ սրբութեամբ կեանք վարելու համար. միայն կերակրի մէջ չափաւոր լինեն, զինուորական զգեստից հեռանան եւ հրեշտակային կեանք վարեն (վանականութեան մասին տե՛ս Ներսէս Մեծի կանոնները: Վանականների շորի մասին տե՛ս Բ գիրք, «Վանականութիւն»):

33. Որ ամուսնութիւնը կատարուի օրէնքով եւ քահանայի օրհնութեամբ: Մովսէսին տրուած պատուէրները պիտի պահենք ամուսնութեան խնդրում. մօտիկ ազգականի, քրոջ, աղջկայ, հօրաքրոջ, մօրաքրոջ, հօրը կնոջ, որդու քրոջ հետ ամուսնանալ կամ յարաբերութիւն ունենալ չի կարելի, չլսողները անիծեալ լինին: Նոյնպէս եւ Առաքելական կանոնների սահմանածը դէպի ընտանիքի անդամները. թէ՛ շնութեամբ, թէ՛ ամուսնութեամբ մինչեւ չորրորդ զարմը ունեցած յարաբերութիւնը բոլորովին ընդհատուի եւ արգելուի:

Այս կանոնիս մէջ ուշադրութեան արժանի կէտեր կան: 1) Որ ազգակցութեան համար քրիստոնեայ աշխարհը հետեւում է մովսիսականութեան: 2) Մովսիսականութիւնից ընդունում է մի քանի չհասութիւն, օրինակ՝ եղբօր կնոջ առնելը: 3) Արգելում է անպայման մինչեւ երրորդ ծնունդ. չորրորդը թոյլ է տալիս, թէ չէ՝ յայտնի չէ, գոնէ բերած օրինակներից երեւում է, որ չէ արգելում: 4) Մատնացոյց է անում յու-

նական Առաքելական կանոնների վրայ, որ նշանակում է՝ այս կանոնս գրելիս նրանք առաջնորդուել են այդ կանոններով: 5) «Զարմ» ասելով պիտի հասկանալ ծնունդ եւ ո՛չ իսկական մոքով: Երկու եղբայրը երկու ծնունդ են, ուրեմն եւ երկու աստիճան են ներկայացնում. երկու եղբայրը մի զարմ են, այսինքն՝ մի սերունդ կամ առաջին սերունդ (տե՛ս Շահապիվանի ժողովը):

34. Այս կանոններս դրուեցին առաքեալների կողմից ոչ թէ միայն իրենց համար, այլեւ իրենց հետեւորդների եւ յաջորդների:

Ապա մօտ 10 երեսով պատմում է աշակերտների ցրուելը, քարոզելը, աթոռներ հաստատելը եւլն, եւլն, եւ այդ բոլորը մեր կանոնագրքերում գրուած է 34-րդ կանոնի տակ: Այդքանի թարգմանաբար բերելը ոչ միայն աւելորդ բան էր, հապա ոչ մի նշանակութիւն չունեցող թէ՛ իրաւաբանութեան եւ թէ՛ մեր եկեղեցու իրաւունքի համար:

Սրանով վերջանում են Ա առաքելական կանոնները. այժմ կը սկսենք Բ առաքելական կանոնների արժանագրութիւնը:

Բ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ[1]

Թէ՛ այս 85 կանոններիս համար եւ թէ՛ բոլոր ընդհանուր կոչուած մնացած աղբիւրների համար ունինք երկու տեսակ մատեաններ. առաջին՝ մեր ձեռագիր կանոնագրքերը եւ երկրորդ՝ յունա-սլաւոնա-ռուսական տպուած գրքերը: Երկուսի աղբիւրն էլ յունական ձեռագրերն են, միայն այս տարբերութեամբ, որ ե դարում հայ թարգմանիչների ձեռքով գրուած թարգմանութիւնները մինչեւ մեզ հասնելը ահագին փոփոխութիւններ են կրել, խանգարուել, կանոնները աղաւաղուել մինչեւ այն աստիճան, որ բոլորովին հեռացել են բնագրից եւ դարձել նոր կանոն, երկարաբանութիւններով ճգճգուել եւ իւրաքանչիւր արտագրողի քմահաճոյքին ենթարկուել, այնինչ յունա-սլաւոնա-ռուսականը կազմուել է երկար ժամանակուայ մշակութեամբ, զանազան ձեռագրերի համեմատութեամբ, իսկական եւ բուն բնագրի որոշմամբ: Որովհետեւ այս երկրորդն է բունը եւ իսկականը եւ ա՛յդ ընդունում է եւրոպական-գիտնական եկեղեցագէտ աշխարհը, ուստի եւ սրանց կանոնների թուահամարը կ՚ընդունենք մեզ ուղեցոյց եւ չարունակաբար կը դնենք այն տարբերութիւնը, որ նկատուում է մեր ձեռագրերի կանոնագրքերի մէջ: Փակագծի մէջ դրուածները մեր կանոնագրքի թուահամարներն են, իսկ միւսը՝ յունա-սլաւոնականի: Այս կանոնների բացատրութիւնների համար օգտուել եմ՝ «Правила св. апостолов, св. соборов вселенских и

1 Կանոնախմբի հայերեն բնագրի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 67-100:

поместных и св. отец», с толкованиями (Москва, 1876), *որի մէջ գրած է յունական բնագիրը, մօտը՝ սլաւոնական թարգմանութիւնը եւ ռուսական մեկնութիւնը. մեկնութիւնները քաղուած են միջնադարեան յոյն յայտնի մեկնիչների՝ Արիստենոսի, Զոնարասի ու Բալսամոնի բացատրութիւններից եւ երկրորդ՝* «Опыт церковного законоведения» (Архим. Иоанна. 1851 г.) *լուրջ աշխատութիւնից, որտեղ պատմական կարգով բացատրուած են բոլոր կանոնները:*

1 [յունասլավոնական թուահամար]
(1) [մեր ձեռագիր կանոնագրքերի թուահամար].

1 (1). Եպիսկոպոսը ձեռնադրուի երկու կամ երեք եպիսկոպոսից:

Այս նոյն պատուէրը գրւում է եւ «Առաք. կարգադրութիւններ»-ի մէջ: Առաքեալների ժամանակ եպիսկոպոս կարգում էին ձեռնադրութեամբ եւ աղօթքով՝ խնդրելով Աստծուն, որ Հոգին Սուրբ իջնի ձեռնադրուողի վրայ: Առաքեալները այս իրաւունքը եւ չնորհքը ստացան Քրիստոսից. «Եւ զայս իբրեւ ասաց, փչեաց ի նոսա եւ ասէ՝ առէ՛ք զՀոգի Սուրբ» (Յովհ. Ի 22): Առաքեալները այդպէս էլ վարուեցին իրենցից կարգուածների՝ Պօղոսի եւ Բառնաբասի հետ. «Յայնժամ պահեալ եւ աղօթս արարեալ՝ եդին զձեռս ի վերայ նոցա եւ արձակեցին» (Գործք ԺԳ 3, Բ Տիմ. Ա 6, Գործք Զ 6, ԺԴ 22):

Կղեմէս Աղեքսանդրացու վկայութեամբ՝ Տեառնեղբայր Յակոբը եպիսկոպոս ձեռնադրուեց Երուսաղէմում Պետրոս, Յակոբոս եւ Յովհաննէս առաքեալների ձեռքով:

Այս սրբազնախորհուրդ ձեռնադրութիւնից զանազանւում է եկեղեցական կանոններով միւս տեսակը, որը տալիս է միայն իրաւունք եկեղեցում հասարակ պաշտօն կատարելու. այս երկրորդ տեսակը լինում է օրհնութեամբ եւ աղօթքով, բայց առանց առանձին խորհրդի. այսպէս է կիսասարկաւագների, գրակարդացների, երգիչների (սաղմոսերգու) նշանակումը: Կար եւ երրորդ տեսակ ձեռնադրութիւն, որ կատարւում էր ապաշխարողների վերաբերմամբ՝ ձեռք դնելով նրանց գլխին, աղօթքով եւ օրհնութեամբ մեղքերին թողութիւն տալով: Յունաց «խիրոտոնիա» (ձեռնադրութիւն) բառը, ըստ մեկնիչ Զոնարասի, գործ էր ածւում եւ այն ղէպքում, երբ ժողովուրդը ձեռամբարձութեամբ, այսինքն ձեռքը վեր բարձրացնելով, հաւանութիւն էր տալիս մի որեւէ անձի՝ եպիսկոպոսական աստիճանին արժանի լինելուն եւ ընտրուելուն: Այս մտքով էլ պիտի հասկանալ Լաւոդիկիայի 4 կանոնը, որ ասում է. «Ձեռնադրութիւնը ունկնդրողների առաջ չպէտք է անել», որ նշանակում է, թէ ունկնդրողները (ապաշխարողները) ձայն տալու իրաւունք չունին եպիսկոպոսի ընտրութեան ժամանակ (տե՛ս Чтение дух. прос., 1875 г.*):*

2 (2). Երէցը, սարկաւագը եւ մնացած ժառանգաւորները (կղերը) ձեռնադրւում են մէկ եպիսկոպոսից:

Նոյն պատուէրը կրկնւում է եւ «Առաք. կարգադրութիւններ»-ի մէջ: Սարկաւագների ձեռնադրութիւնը եղաւ հաւատացեալների մասնակցութեամբ, իսկ ձեռնադրութիւնը՝ առաքեալների ձեռքով. «Զորս կացուցին առաջի առաքելոցն եւ աղօթս արարեալ՝ եդին ի վերայ նոցա զձեռս» (Գործք Զ 6): Նոյնպէս եւ քահանայի ձեռնադրութիւնը եղաւ առաքեալների ձեռքով. «Մի՛ անփոյթ առներ զչնորհացդ որ ի քեզ են, որք տուան քեզ մարգարէութեամբ ի ձեռնադրութենէ երիցութեան» (Ա Տիմ. Դ 14, Գործք ԺԴ 22): Պօղոս առաքեալը պատուիրում է Տիտոսին քահանաներ կարգել. «Եւ կացուսցես ըստ քաղաքաց երիցունս, որպէս եւ ես քեզ պատուիրեցի» (Տիտ. Ա 5):

«Ժառանգաւոր» ասելով պիտի հասկանալ կղերական, եկեղեցու ստորին պաշտօնեայ, կիսասարկաւագից մինչեւ դռնապան եւ հասարակ պարզ միաբան (տե՛ս այս մասին եւ Ա առ. 6):

3 (3). Եթէ մէկը՝ եպիսկոպոս կամ երէց, բացի պատարագի համար Տիրոջ կարգադրածից, Սեղան կը հանի ուրիշ բաներ՝ մեղր, կաթ, կամ գինու փոխարէն ուրիշ ըմպելիք, կամ հաւ (թռչուն), կամ ուրիշ կենդանիներ, թող կարգալոյծ լինի: Հապա Սեղան տարուի միայն նոր արմտիքից հասկ (ցորեն) եւ խաղող, ձէթ՝ աշտանակի եւ խունկ՝ պատարագի համար:

Առաքեալները վերջացնելով, ըստ Հին ուխտի, արիւնոտ մատաղը Տաճարում, մտցրին Քրիստոսի հաստատած անարիւն զոհը հացով եւ գինով, երախայրիքով (թարմ պտուղ): Հաւատացեալները հներում՝ հէնց առաքեալների ժամանակ, կատարում էին ուրիշ տեսակ. իւրաքանչիւր հաւատացեալ բերում էր գինի եւ հաց գլխաւորապէս եւ ապա զանազան ուտելեղէն եւ խմիչքներ, մեղր, կաթ, թռչուններ, կենդանիներ, բանջարեղէն, հացահատիկ: Հաղորդութեան խորհուրդը կատարելուց յետոյ բոլորը՝ հարուստ թէ աղքատ, մեծ թէ փոքր, նստում էին միասին եւ ճաշում ի յիշատակ Քրիստոսի երեկոյին. այդ կոչւում էր «ագապ» (սէր), «սիրոյ ճաշ», «սիրոյ երեկոյ»: Իսկ սեղանի համար բերածներից ինչ որ մնար, բաժանում էին եկեղեցականները իրենց մէջ, ինչպէս նկարագրած է «Առաք. կարգադրութիւններ»-ի մէջ: Դժբախտաբար այդ ճաշերը իրենց նպատակին չծառայեցին. հարուստները դժկամութեամբ էին նստում աղքատների հետ եւ իրենց բերածը գլանում էին աղքատներին բաժանել. չատ անգամ խմում հարբում էին եւ աղքատներին քաղցած թողնում: Շատ անգամ վերջանում էին (սիրոյ երեկոները) կռուով, աղմու-

կով: Այդ բանը տեսնելով՝ առաքեալները խստիւ արգելեցին. դրանց է վերաբերում Պօղոս առաքեալի կշտամբանքը. «Միթէ տունս ո՞չ ունիք ուտելոյ կամ ըմպելոյ, եթէ զեկեղեցեա՞ւ Աստուծոյ արհամարհիցէք եւ յամօթ առնէք զչքաւորսն. յայդմ ոչ գովեմ զձեզ» (Ա Կոր. ԺԱ 22): Այս կանոնս արգելում է Սեղան տանել այնպիսի բաներ, որոնք պատարագի ժամանակ եւ եկեղեցում գործ չեն ածւում. հապա միայն հաց, գինի, ջահերի համար ձէթ եւ բուրվառի վրայ խունկ: Բայց որովհետեւ մնացած տուրքերով էին ապրում եկեղեցականները, ուստի եւ հետեւեալ կանոնս կարգադրում է այդ կարեւոր խնդիրը:

4 (4). Մնացած ուրիշ մրգերը (երախայրիք) ուղարկուեն եպիսկոպոսի եւ քահանաների տները եւ ո՛չ սեղանը: Դրանք սարկաւագներին եւ մնացած ժառանգաւորներին բաժին կը հանեն իհարկէ:

Այս երկու կանոնը՝ 3 եւ 4, եկեղեցականների տնտեսական դրութիւնը ապահովում են. առաջին օրէնսդրական կանոնները սրանք են, որոնցով պարտաւորւում են ժողովրդականք պահպանել տուրքերով իրենց հոգեւորականներին: Առաքեալների ժամանակ վաճառում էին ամէն ինչ եւ յանձնում դրամը առաքեալներին՝ կազմելով ընդհանուր գանձարան, որով եւ կերակրում եւ խնամում էին բոլորին անխտիր եւ աղքատութեան առաջն առնում (Գործք Դ 32-37): Բայց ստացուածքը վաճառելու խնդիրը, քրիստոնեաների չատանալը դժուարութիւններ էին առաջացնում դրանց նիւթականը հոգալու վերաբերմամբ, ուստի եւ սահմանեցին առաքեալները, որ կիւրակի օրերը իւրաքանչիւր հաւատացեալ իւր կարողութեան չափով յետ ձգի մի որոշ գումար եւ միացնելով ժողովուածները՝ ընտրեալ մարդկանց ձեռքով ուղարկեն Երուսաղէմի եկեղեցուն (Ա Կոր. ԺԶ 1-4): Եւսեբիոսը պատմում է, որ չատ տեղերում ամիսը մի անգամ էին դրամ եւ ընծայաբերութիւն ժողովում: Երախայրիքը տանել օրհնել տալ եւ բաժին հանել երէցներին չատ վաղուց էր. այդ մասին վկայում են Որոգինէսը, Իրենէոսը, Գրիգոր Աստուածաբանը. իսկ «Առաք. կարգադրութիւնները»-ի մէջ մանրամասն գրւում է իւրաքանչիւր եկեղեցականի որ մասն ստանալը եւ օրհնութեան աղօթքը (եպիսկոպոսը՝ 4 մաս, երէցը՝ 3 մաս, սարկաւագը՝ 2 մաս. մնացածները, նոյնպէս եւ այրիք, որբեր՝ մէկ մաս):

5 (5). Եպիսկոպոսը, երէցը կամ սարկաւագը չհեռացնեն իրենց կնոջ երկիւղածութեան պատճառով. եթէ կը հեռացնեն, մերժուեն եկեղեցուց, իսկ եթէ յամառեն, թող կարգալոյծ լինեն:

«Եպիսկոպոս» բառը մեր բոլոր ձեռագրերում էլ չկայ, բացի 749 կանոնագրքից: Այդ չլինելը ապացուցանում է, որ կանոնները գրուած կամ

թարգմանուած են այն ժամանակ, երբ եպիսկոպոսական ամուսնութիւնը բոլորովին վերացած էր հայոց մէջ, կամ թէ չէ վերջին արտագրողներն են հանել: Մեր մէջ եպիսկոպոսական ամուսնութիւնը վերջացած պիտի համարել սբ Սահակի ժամանակներում. գոնէ Շահապիվանի 447 թուի ժողովի կանոններից կարելի է ենթադրել. թէեւ բացորոշ արգելական կանոն, ինչպէս Տրուլլի ժողովում սահմանուեց, մեր կանոններում չկայ: Այդ սովորութիւնը մեր մէջ օրէնքի ոյժ է ստացել ոչ ուշ, քան Ե դարու առաջին կիսում եւ շատ տարիներ առաջ, քան տիեզերական ժողովի վճիռը:

Այն ժամանակները հոգեւորականներից շատերը բարեպաշտութեան պատրուակով, առանց կնոջ համաձայնութեան, արձակում էին կանանց՝ հակառակ գնալով Յիսուսի յայտնի պատուէրին. «Ով առանց բանի պոռնկութեան արձակէ, տայ նմա չնալ» (Մատթ. ե 32): Առաքեալի պատուէրը՝ «եպիսկոպոսին անարատ լինել, միոյ կնոջ այր», «սարկաւագունք լինիցին միոյ կնոջ այրք» (Ա Տիմ. Գ 12), խախտում էին եւ շատ անբաւականութիւնների տեղիք տալիս: Այսպէս վարուեց Տերտուղիանոսը: Այս կանոնը չի հակասում այն աւանդական կարգին, որ հէնց առաքեալներից սկսած՝ ով ցանկանում էր, կարող էր ցմահ կուսակրօն մնալ:

Առաջին պատիժը՝ եկեղեցուց մերժել կամ, ըստ ձեռագրաց, «ի բաց որոշել», նշանակում է հեռացնել հոգեւորականին պաշտօնակատարութիւնից եւ թոյլ չտալ եկեղեցի մտնել՝ առանց կարգալոյծ անելու. երկրորդ պատիժը՝ կարգալոյծ անելը, զրկում է քահանայական կարգից եւ աչխարհականների դասը նշանակում (այս մասին տե՛ս Բ առ. 23, Բարս. 3, 32, 51):

6 (6). Եպիսկոպոս կամ երէց, կամ սարկաւագ, չընդունեն իրենց վրայ աշխարհային հոգսեր, եթէ ոչ՝ կարգալոյծ լինեն:

Թէ հոգեւորականը ինչ յատկութիւններ պիտի ունենայ եւ ինչ անի, երեւում է Պօղոս առաքեալի պատուէրից (Ա Տիմ. Գ 8-13):

Այս կանոնը արգելում է հոգեւորականներին պարապել այնպիսի զբաղմունքներով, որոնք ստորացուցիչ, պախարակելի կարող են համարուել ժողովրդի աչքում եւ անպատուաբեր՝ հոգեւորականի կոչման (օրինակ՝ գինեվաճառութիւն, վաչխառութիւն, առեւտուր անել, խանութ դնել, եւլն, եւլն): Պատուաւոր զբաղմունքներով պարապելը պիտի այն չափով լինի, որ չխանգարի նրա հոգեւոր պարտաւորութիւնները կատարել:

7 (7). Եթէ եպիսկոպոս կամ երէց, կամ սարկաւագ, Զատկի սուրբ օրը կը կատարեն հրեաների հետ գարնանային գիշերահաւասարից առաջ, կարգալոյծ լինեն:

Հրեաները իրենց Զատիկը, այսինքն Եգիպտոսից ազատուելու օրուայ յիշատակը (ելից ԺԲ 4), տօնում էին նիսան ամսի 14-ին, որը տարուայ առաջին ամիսն էր եւ համապատասխան մեր մարտին եւ մասամբ՝ ապրիլին, որովհետեւ իբրեւ լուսնական ամիս փոփոխական էր: Հրեաները նիսան ամիսը սկսում էին գարնան գիշերահաւասարի մօտ լուսնի ծնունդով, իսկ Զատկի տօնի չրջանը որոշում էին նոյն ամսի լրումով: Որովհետեւ Զատկի տօնի կատարումը միշտ յետ ու առաջ էր ընկնում լուսնի լրման հետ, ուստի Զատիկը միշտ փոփոխւում էր, մինչեւ իսկ պատահում էր մի տարուայ մէջ երկու Զատիկ (լուսնական տարին արեգակնային տարուց 11 օրով պակաս է):

Արեւելքում, Յովհաննէս եւ Փիլիպպոս առաքեալներից աւանդութիւն ստացած լինելով, Զատիկը կատարում էին նիսանի 14-ին՝ հետեւելով հրեաների սովորութեան եւ օրէնքներին, գատկական գառը ուտում էին երեկոյեան, այդ օրը պասը բաց էին անում, այդ երեկոյով յիշատակում էին Քրիստոսի չարչարանաց երեկոն, իսկ Յարութիւնը տօնում էին նիսանի 14-ից հաշուած երրորդ օրը, ինչ օր էլ լինի՝ երկուշաբթի, երեքշաբթի..., թէ կիւրակի:

Իսկ Արեւմուտքում, հետեւելով Պօղոս եւ Պետրոս առաքեալներին, ինչպէս Եւսեբիոս ասում է (Ե 23, 24, 25), կատարում էին գարնան գիշերահաւասարից յետոյ՝ կիւրակի օրը: Այս մասին արեւելեան եւ արեւմտեան եպիսկոպոսների մէջ վէճեր առաջացան Գ, Դ դարերում, որի մասին վերեւում խօսեցինք (Աւանդութեան մասին գլխում): Կանոնս միանգամ ընդմիշտ վերջացնում է խնդիրը՝ որոշելով Զատիկը կատարել գարնան գիշերահաւասարից յետոյ:

8 (8). Եթէ եպիսկոպոսը կամ երէցը, կամ սարկաւագը, կամ ժառանգաւորներից մէկը, պատարագի ժամանակ չի հաղորդուիլ, թող պատճառն ասի. եթէ ընդունելի է, կը ներուի. եթէ պատճառը չասի, թող մերժուի եկեղեցուց, որպէսզի ժողովուրդը չգայթակղուի՝ կարծելով, թէ չհաղորդուելու պատճառը պատարագիչի անարժան լինելն է:

Մեր բոլոր ձեռագրերում «եթէ այլ ոք ի քահանայական կարգէն ժողովելոց ոչ հաղորդեսցի» նախադասութիւնը գրուած է այսպէս՝ «որ ժողովոց ոչ հաղորդեսցի», 740-ում՝ «որ ժողովրդոց ոչ հաղորդեսցի», որ բոլորովին անմիտ խօսք է դուրս գալիս: Միմիայն 749-ի մէջ գրուած է յունա-սլաւոնականի նման, պարզ եւ հասկանալի:

Սկզբներում չաբաթը 4 անգամ հաղորդւում էին, ինչպէս Բարսեղ Մեծը յիշատակում է՝ չորեքշաբթի, ուրբաթ, շաբաթ եւ կիւրակի: Չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրեր պատարագ չանելը յետոյ է մտել, առաջնե-

րը անում էին: Յաճախ հաղորդելու կարգը հետագայ դարերում վերացաւ. հաղորդութիւնը իբրեւ ներքին խորհուրդ, խղճի գործ համարուելով՝ թոյլ տրուեց իւրաքանչիւրին հաղորդուել այն ժամանակ, երբ իրեն պատրաստ կը զգայ այդ սբ խորհուրդը կատարելու եւ Հաղորդութիւն ընդունելու:

9 (9). Այն բոլոր հաւատացեալները, որոնք եկեղեցի են մտնում, Գրքերը լսում եւ սուրբ հաղորդութեան չեն սպասում, իբրեւ անկարգութիւն անողներ եկեղեցուց մերժուեն:

Այս պատիժը կը նշանակի եպիսկոպոսը այնքան ժամանակով, որքան ապաչխարանքով մեղքը քաւած կը համարի: Հիմա այս բանի վրայ ոչ ոք ուշ չի դարձնում, նոյնիսկ հոգեւորականները զանցառութեան են տալիս այդ կարգը:

10 (10). Ով եկեղեցուց մերժուածի հետ կ'աղօթի, թէկուզ տանը, նա էլ նոյն պատժին կ'ենթարկուի:

Մեր ձեռագրերում գրուած է՝ ով «անհաղորդ» (առանց Հաղորդութեան) մարդու հետ կ'աղօթի, որ միեւնոյն միտքն է արտայայտում, ինչ որ 9-ումն էր, որովհետեւ մերժուում էր եկեղեցուց նա, ով հաղորդութեան չէր սպասում:

Կարճ ժամանակով եկեղեցուց մերժելու պատիժը երեք տեսակ էր. 1) մերժուածը զրկուում էր Հաղորդութիւնից, 2) կամ Հաղորդութիւնից եւ աղօթքներից, եւ 3) կամ ամէն բանից, այսինքն՝ եկեղեցի մտնելու իրաւունքից:

Պատիժները նշանակում էր եպիսկոպոսը՝ նայելով մեղքի աստիճանին, կամ նրա հրամանով՝ քահանան (տե՛ս Նիկ., Նէո., Բարս.):

11 (11). Եթէ կղերականը կղերականութիւնից զրկուածի հետ աղօթի, ինքն էլ կը զրկուի այդ կարգից:

Մեր ձեռագրերում գրուած է՝ եթէ քահանան աղօթի կարգալոյծի հետ, ինքն էլ լուծուի կարգից:

«Կղերական» եւ «ժառանգաւոր» հոմանիշ բառեր են. ընդհանուր առմամբ նշանակում են հոգեւորական, իսկ մասնաւոր՝ նշանակում են եկեղեցու ստորին պաշտօնեայ:

12 (12). Եթէ ժառանգաւորներից մէկը կամ եկեղեցուց մերժուած աշխարհականը, կամ հոգեւոր կոչման անարժան անձը առանց ընծայական թղթի ուրիշ քաղաքում ընդունուի, եկեղեցուց մերժուեն ընդունողը եւ ընդունուողը:

13 (12). Իսկ եթէ ընդունուողը (ժառանգաւորը) եկեղեցուց մերժուածներից լինի, թո՛ղ այժմ երկարի այդ պատիժը իբրեւ Աստուծոյ Եկեղեցուն ստողի եւ պատրողի:

Հայոց բոլոր ձեռագրերում 12 եւ 13 կանոնը միացրած է. 12-ը ճիշտ է թարգմանած, իսկ 13-ը՝ բոլորովին անմիտ կերպով. ինձ թւում է, որ 13-ի թարգմանողը չի հասկացել բնագիրը եւ չի կարողացել իբրեւ առանձին կանոն գրել, միացրել է 12-ի հետ, որ տգիտութիւնը անորոշ մնայ: Միմիայն 749 ձեռագրում ճիշտ է թարգմանած, նման յունա-ռուսականին: Ահա այդ կտորը 749-ի մէջ այսպէս է. «Իսկ եթէ ընդ բանիւ որոշմամբ էր, առաւել եւս դիցի ի վերայ նորա որոշումն». ռուսականը՝ «Аще же будет отлученный: да продолжится ему отлучение...»*: Իսկ 40-աչափ ձեռագրերում այսպէս է գրած նոյն բանը. «Թէպէտ եւ էր ընդունելի, առաւել եւս երկարեսցի որոշումն», եւ որից ոչինչ չի հասկացուում:*

Հներում ոչ քրիստոնեայ կամ կիսաքրիստոնեայ անձինքներից՝ ունկնդրողներից, մերժուածներից, չմկրտուածներից, թերահաւատներից չատերը, օգուտ քաղելով հաւատացեալների հիւրասիրութիւնից եւ փախչելով պատժից, գնում էին ուրիշ տեղ եւ իրենց հաւատացեալ ձեւացնելով՝ ապրում էին եկեղեցական տուրքերի հաշուով եւ ազատւում կրելի պատժից. կամ մի տեղ անարժան համարուած անձը ուրիշ տեղ գնում եւ թեկնածութիւնը դնում էր եկեղեցական լինելու. բացի այդ, զանազան աղանդաւորներ նոյն դիմակով գալիս հաւատացեալ համարւում եւ ծածուկ սկսում էին իրենց գործունէութիւնը: Այդ բոլորի առաջն առնելու համար կանոնս պատուիրում է, որ եթէ հաւատացեալներից մէկը կամենում է գործով ուրիշ տեղ գնալ եւ ընդունուել նոր տեղի եկեղեցում, պիտի անչուշտ տեղական եպիսկոպոսից վկայաթուղթ ստանայ. վկայաթուղթը կը ներկայացնի, ուր որ գնալու լինի, այնտեղի եպիսկոպոսին կամ քահանային եւ ապա իրաւունք կ'ունենայ եկեղեցի մտնելու: Ով կը հակառակի այս կանոնիս, թէ ընդունողը եւ թէ ընդունուողը առանց վկայաթղթի (կամ ընծայական թղթի), մերժուեն եկեղեցուց: 13 կանոնը ասում է՝ եթէ ժառանգաւորներից մէկը, որը արդէն մերժուած է եկեղեցուց, գնայ օտար տեղ եւ առանց ընծայական թղթի ընդունուի, այն ժամանակ նրա պատիժը չատ ու չատ երկարի, որովհետեւ Աստծուն խաբեց եւ ստեց: Ընծայաթուղթ տալը սկսուած էր նոյնիսկ առաքեալների ժամանակուանից (Բ Կոր. Գ 1):

14 (13). Թոյլատրելի չէ, որ եպիսկոպոսը թողնի իւր թեմը եւ ուրիշ թեմ գնայ. եթէ շատ յարգելի պատճառ ստիպի նրան ուրիշ թեմ գնալ, այդ կարող է լինել միայն այն ժամանակ, երբ շատ եպիսկոպոսների համաձայնութեամբ եւ վճռով լինի:

Եպիսկոպոսները չատ անգամ զանազան անձնական, չահասիրական նպատակներով թողնում են իրենց թեմը եւ անցնում ուրիշինը. այս կանոնս պատուիրում է, որ իւրաքանչիւր եպիսկոպոս ըստ իւր քմահաճոյքի, առանց եպիսկոպոսական ժողովի, իրաւունք չունենայ տեղափոխուել ուրիշ տեղ: Անտիոքի ժողովը որոշեց (16 կ.), որ առանց մետրոպոլիտի հաստատութեան առաջնորդ չնշանակուեն (տե՛ս Նիկ. 15, Սարդ. 1, Անտ. 21):

Մեր մէջ, հէնց Լուսաւորչից սկսած, առաջնորդ հաստատողը միմիայն Ամենայն հայոց կաթուղիկոսներն են եղել՝ ընտրութեամբ ժողովրդի. այնպէս որ այս կանոնս մեր մէջ բառացի ճշտութեամբ չի գործադրուել:

15 (14). Եթէ երէցը, սարկաւագը կամ ժառանգաւորը առանց եպիսկոպոսի հրամանի կը տեղափոխուեն ուրիշ տեղ, կը զրկուեն սպասաւորելու իրաւունքից. իսկ եթէ կը յամառեն, չեն լսիլ եպիսկոպոսի յորդորը, կ'ընդունուեն իբրեւ աշխարհական:

16 (14). Իսկ եթէ եպիսկոպոսը, ոչինչ համարելով այս կանոնը, նորից կ'ընդունի պատժուածին իւր ծառայակիցների շարքերում, ինքն էլ իբրեւ անկարգութեան վարդապետ մերժուի եկեղեցուց:

Մեր ձեռագրերում այս երկու կանոնը միացրած է:

Երկու կանոնս որոշում են մի կարգ, որը մինչեւ այսօր սկզբունքով գործադրւում է. այն է, որ ծխական քահանան ծուխը թողնել հեռանալ առանց առաջնորդի կամքի չի կարող. պատժուած քահանային եւ առհասարակ եկեղեցականին ընդունող եպիսկոպոսը, այսինքն պատիժը ներող կամ բանի տեղ չդնողը, զրկւում է եկեղեցի մտնելու իրաւունքից: Այս վերջին պատիժը մեր մէջ միշտ նշանակել է կաթուղիկոսը, իհարկէ խորհրդակցութեամբ ուրիշ եպիսկոպոսների հետ:

17 (15). Ով մկրտութիւնից յետոյ երկու անգամ պսակով կապուած լինի կամ հարճ ունենայ, նա չի կարող եպիսկոպոս, երէց, սարկաւագ եւ քահանայական կարգի անդամ լինել:

Մկրտութիւնը անհաւատի կրկնակի ամուսնութիւնը սրբում է, իսկ մկրտութիւնից յետոյ կրկնակի ամուսնացածը չի կարող եկեղեցական լինել: Նոյնը ասում է Բարսեղ Մեծը (12 կ.): Յուստինիանոսի 137 նովելլան արգելում է երկակներին հոգեւորականութեան մէջ մտնել:

18 (16). Ով կ'ամուսնանայ այրու, արձակուած կնոջ, անառակի, ստրկուհու կամ անարգուածի հետ, չի կարող ո՛չ եպիսկոպոս, ո՛չ երէց, ո՛չ սարկաւագ եւ ո՛չ էլ քահանայական կարգի անդամ լինել:

Այս երկու կանոններս պահանջում են խստիւ ամուսնական մաքրութիւն. առաքեալի տուած պատուէրի համաձայն՝ ոչ միայն հոգեւորականները, այլեւ նրանց կանայք պիտի լինեն մաքուր եւ վստահելի անձինք, որպէսզի օրինակ լինեն ժողովրդին (Ա Տիմ. Գ 11):

Անարգուած համարւում էին այն կանայք, որոնք մասնակցում էին ժողովրդական զբօսարաններում, զուարճութեան տեղերում, եւ որոնց վրայ ժողովուրդը նայում էր իբրեւ ոչ բարոյական կանանց վրայ:

Մեր ձեռագրերում «անարգուած եւ ստրկուհի» չկան, այլ «աղախին»:

19 (17). Ով ամուսնացած է երկու քրոջ կամ քրոջ որդու հետ, չի կարող ժառանգաւոր (եկեղեցական) լինել:

Այս կանոնս ասուած է կռապաշտների համար, որոնք քրիստոնէութիւնից առաջ այդպիսի ամուսնութեան մէջ լինելով՝ յետոյ էլ շարունակում էին անկանոն կենակցութիւնը: Թէոփիլոս Աղեքսանդրացու 5-րդ կանոնը այդպիսիներին թոյլ է տալիս կղերի մէջ մտնել, եթէ միայն մկրտուելուց յետոյ այդ կենակցութիւնից կը հրաժարուեն, որովհետեւ կռապաշտութեան մեղքը մկրտութեամբ սրբւում է: Այս կանոնս առաջինն է, որ խօսում է չհասների մասին՝ թոյլ չտալով երեք աստիճանի ամուսնութիւն: Ա առ. 33 կանոնը ի նկատի է առել այս որոշումը:

20 (18). Եթէ ժառանգաւորը մի որեւէ անձի փոխարէն երաշխաւոր կը լինի, կարգալոյծ լինի:

Այս կանոնս գրուած է այն դէպքերի համար, երբ չհասիրական միտումներով երաշխաւոր դարձող հոգեւորականը ստիպուած է լինում այնպիսի գրութեան մէջ ընկնել, որ բոլորովին արատաւորում է հոգեւորականի կոչումը. փող չտալու դէպքում երաշխաւոր հոգեւորականը պիտի հատուցանի, տունը գրաւ դնի կամ քրէական յանցանքի դէպքում ենթարկուի բանտարկութեան եւ այլ խիստ պատիժների, որոնք բոլորովին արատաւորում են հոգեւորականի կոչումը եւ վարկը նսեմացնում: Իսկ եթէ չհասիրական ոչինչ չկայ, երաշխաւոր պիտի լինի աղքատի, որբերի համար, այն դէպքում թոյլատրւում է. նոյնը հաստատում է եւ Յուստինիանոսի 123 նովելլան:

21 (19). Եթէ մէկը ձերքինի է կամ բնականից, կամ բռնութեամբ ձերքինիացած է, կամ հալածանքի ժամանակ պատահած, եւ արժանաւոր է, կարող է եպիսկոպոս լինել:

22 (20). Ինքն իրեն ներքինի դարձնողը չի կարող կղերական լինել, որովհետեւ անձնասպան է եւ Աստուծոյ ստեղծածին թշնամի:

Մեր ձեռագրերում «կղերականի» փոխարէն «քահանայ» է գրած:

23 (21). Եթէ ժառանգաւորներից մէկը իրեն ներքինիացնի, լուծուի կարգից, որովհետեւ անձնասպան է:

24 (22). Աշխարհականը եթէ ներքինիացնի իրեն, 3 տարի եկեղեցուց որոշուի, որովհետեւ իւր կեանքի թշնամի է:

Ներքինիացման այս 4 կանոնը առաջացել են նրանից, որ II դարում, I դարից սկսած, ինչպէս վկայում են սբ Եպիփանը եւ Օգոստինոսը, առաջացել էր աղանդաւորների մի խումբ, որոնք առաքինի վարք ունենալու եւ գայթակղութեան չենթարկուելու համար իրենց ներքինիացնում էին: Մատթէոս աւետարանիչը վկայում է. «Եւ են ներքինիք, որք զանձինս իւրեանց արարին ներքինիս վասն արքայութեան երկնից» (ԺԹ 12): Եւսեբիոսը (Զ 8) պատմում է, որ Որոգինէս Աղեքսանդրիայում ուսուցիչ էր կարգուած չմկրտուածների դպրոցում, որտեղ քարոզում էր մեծ ճարտարութեամբ մարդկանց եւ թէ կանանց: Նրա թշնամիները զանազան լուրեր տարածեցին նրա բարոյական կողմը չօշափելով, ստիպեցին Որոգինէսին ներքինիացնել իրեն՝ զրպարտութիւններից ազատելու համար: Երուսաղէմի եպիսկոպոսը, վաղուց նրա մասին լսած լինելով, ուշք չդարձրեց նրա ներքինիացման վրայ, քահանայ ձեռնադրեց: Այս ձեռնադրութիւնը մեծ վէճ բարձրացրեց Երուսաղէմի եւ Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոսների մէջ: Այս կանոնների որոշմամբ կ'ընդհատուեն այդպիսի վէճերը:

25(23). Եպիսկոպոսը կամ երէցը, կամ սարկաւագը, եթէ պոռնկութեան մէջ կամ երդմնազանցութեան, կամ գողութեան մէջ բռնուեն, կարգալոյծ լինեն. բայց եկեղեցուց չմերժուեն, որովհետեւ Սուրբ Գիրքը ասում է՝ երկու անգամ վրէժ մի՛ հանիր: Նոյնպէս եւ բոլոր ժառանգաւորները:

26 (24). Կուսակրօն հոգեւորականութեան մէջ մտածներից ամուսնանալ կարող են միմիայն գրակարդացները եւ սաղմոսերգուները:

Ինչո՞ւ այս կանոնը թոյլ չի տալիս միւս հոգեւորականներին ամուսնանալ. նախ՝ որ գրակարդացները եւ սաղմոսերգուները, թէեւ եպիսկոպոսի օրհնութեամբ էին մտնում եկեղեցականների չարքը, բայց նրանք

իբրեւ ստորին սպասաւորներ՝ համարեա աշխարհականի իրաւունքներ էին վայելում, եւ այսօր էլ մեր եկեղեցում ամէն կարդալ եւ գրել իմացող առանց իրաւունքի էլ կարող է եկեղեցում երգել եւ կարդալ. բ) որպէսզի հոգեւոր կոչումն ստացողը, եթէ միանգամ մտել է կուսակրօնութեան մէջ, մինչեւ վերջը մնայ այդ դրութեամբ՝ թէ՛ ժողովրդին բարոյական ողջախոհութեան օրինակ լինելու եւ թէ՛ այն կանոնով, որ կուսակրօնութեան մէջ մտնելու քայլ անողը պիտի նախօրօք խորհի, փորձուի եւ եթէ հնարաւոր է գտնում ժուժկալ կեանք վարելու, մտնի այդ կարգը:

27 (25). Եթէ եպիսկոպոսը կամ երէցը, կամ սարկաւագը, կը ծեծեն մեղաւոր հաւատացեալին կամ կը վիրաւորեն անհաւատին՝ երկիւղ տալու նպատակով, թող կարգալոյծ լինեն, որովհետեւ մեր Տէրը հարուած ստացաւ եւ ո՛չ Ինքը խփեց, չարչարուեց եւ սպառնալիք չտուաւ:

Այս կանոնը ամենափառաւոր սկզբունքն է սահմանում Աւետարանի ոգու համաձայն, որ եկեղեցականը մարմնաւոր վիրաւորանքներ հասցնելու ո՛չ մի իրաւունք չունի:

28 (26). Եթէ եպիսկոպոսը, երէցը կամ սարկաւագը յայտնի յանցանքների համար կարգալոյծ եղած լինեն եւ երկրորդ անգամ յանդգնին նախկին պաշտամունքը կատարել, թող բոլորովին մերժուեն եկեղեցուց (Անտ. 4, 12, 15):

29 (27). Եթէ եպիսկոպոսը, երէցը կամ սարկաւագը փողի միջոցով՝ կաշառով ստանայ իւր կարգը եւ աստիճանը, կարգալոյծ լինեն թէ՛ իրենք, թէ՛ ձեռնադրողը եւ մերժուեն բոլորովին եկեղեցուց, ինչպէս Սիմոն մոգը՝ Պետրոսից:

Այս հրաշալի կանոնով կարգալոյծ են արւում եւ բոլորովին զրկւում եկեղեցի մտնելուց եւ հաղորդուելուց այն եպիսկոպոսները, որոնք կաշառքով ձեռնադրութիւն են անում, եւ այն անձինք, որոնք կաշառքով ձեռնադրուել են: Սիմոն մոգը առաքեալների ժամանակ յայտնի մարդ էր, կախարդութեամբ հրաշքներ էր անում եւ իրեն Աստուած անուանում, շատ հետեւողներ ունեցաւ, նոյնիսկ Հռոմում: Այս Սիմոնը առաքեալներից մկրտուեց եւ ապա խնդրեց՝ նախօրօք իւր ինչքը յանձնելով նրանց, որ իրեն սովորեցնեն, թէ ինչպէս ձեռք դնելով Հոգին Սուրբ պիտի իջեցնել: Պետրոս առաքեալը ասաց. «Քո արծաթը քե՛զ լինի ի կորուստ, «զի զպարգեւն Աստուծոյ համարեցար ընչիւք ստանալ» (Գործք Ը 9-25):

30 (28). Այն եպիսկոպոսը, որ բռնութեամբ՝ աշխարհական իշխանների միջոցով կը ստանայ եպիսկոպոսական իշխանութիւն

Եկեղեցու մէջ, թող կարգալոյծ լինի եւ եկեղեցուց մերժուի իւր բոլոր կողմնակիցներով:

Այս կանոնը որոշում է հոգեւոր եւ մարմնաւոր իշխանութիւնների յարաբերութեան հարցը: Անարժան մարդիկ, յոյս չունենալով ժողովրդի եւ հոգեւոր իշխանութեան ընտրութեան վրայ, դիմում էին մարմնաւոր իշխանութեան եւ զանազան միջոցներով իրենց կողմը ձգելով նրանց՝ անկանոն կերպով եպիսկոպոսական աթոռ էին ստանում. այս կանոնս կարգալոյծ է անում այդպիսի անձանց:

31 (29). Այն երէցը, որը արհամարհելով իւր եպիսկոպոսին եւ չկարողանալով մեղադրել նրան դատի միջոցով ոչ մի անարդար եւ ամբարիշտ գործի մէջ՝ նոր ծուխ կը կազմի, կարգալոյծ լինի իբրեւ իշխանութեան յափշտակող: Նրան յարած ժառանգաւորները նոյնպէս կարգալոյծ լինեն, իսկ աշխարհական կողմնակիցները մերժուեն եկեղեցուց, եթէ երեք անգամ եպիսկոպոսից յորդոր կը լսեն եւ չեն ուղղուիլ:

32 (30). Եթէ երէցը կամ սարկաւագը բանադրւում են իրենց եպիսկոպոսից, նրանից էլ պիտի արձակումն ստանան. ուրիշ եպիսկոպոսից կ'արձակուեն բանադրանքից միայն այն դէպքում, եթէ բանադրող եպիսկոպոսը մեռած լինի (տե՛ս այս մասին Ա առ. 23):

33 (31). Օտար եպիսկոպոսներից կամ երէցներից, կամ սարկաւագներից, ոչ մէկին չընդունել առանց ընծայական թղթի. եթէ թղթաբերը բարեպաշտութեան քարոզիչ կ'երեւայ, ընդունուի, եթէ ոչ՝ տրուեն նրան պէտքական իրերը, եւ հեռացուի իրենցից, որովհետեւ շատերը խաբէութիւն եւ կեղծութիւն են անում (տե՛ս եւ Բ առ. 12, 13):

34 (32). Թեմի եպիսկոպոսը պիտի կառավարի իւր վիճակը եւ վիճակին պատկանելիք տեղերը, իսկ մնացած բաներում ոչինչ չպիտի անի առանց գլխաւոր եպիսկոպոսի, վերջինս էլ պիտի գործի եպիսկոպոսի խորհրդով: Որովհետեւ այս ձեւով միայն կարելի է համաձայնութիւն պահպանել եւ փառաբանել Աստծուն:

Այս կանոնովս որոշւում են, թէեւ մութ կերպով, թեմական առաջնորդների եւ գլխաւոր եպիսկոպոսի իրաւունքները: Գլխաւոր եպիսկոպոսները նստում էին գլխաւոր քաղաքներում եւ մայրաքաղաքներում: Առաջին գլխաւոր եպիսկոպոսներ համարւում էին Երուսաղէմում սբ Յակոբը, որը կոչւում էր քահանայապետ ըստ հրէից եւ մեծ յարգանք էր վայելում բոլոր հրեաներից անխտիր, Փոքր Ասիայի Եփեսոսում՝ Տիմոթէոսը, Կրետէում՝ Տիտոսը, գլխաւոր եպիսկոպոսներ կային եւ Կորն-

թոսում, Թեսաղոնիկէում եւ այլ տեղերում: Դանիէլ կաթուղիկոսը, երբ 1806-ին կոնդակով հրամայեց Սինոդ հաստատել գործակից կաթուղիկոսին, յենուեց առաքելական այս կանոնիս վրայ՝ ցոյց տալով, որ կաթուղիկոսը առանց եպիսկոպոսական խորհրդի բան չպիտի անի:

35 (33). Եթէ եպիսկոպոսը կը համարձակի իւր թեմից դուրս՝ իրեն չստորադրուած գիւղերում եւ քաղաքներում, ձեռնադրութիւններ անել առանց տեղական եպիսկոպոսի թոյլտուութեան, կարգալոյծ լինեն ինքը եւ իւր ձեռնադրուածները:

36 (34). Եթէ եպիսկոպոսը չընդունի իւր պաշտօնը եւ չհովուի իւր հօտը, թող մերժուի եկեղեցուց, մինչեւ որ կ'ընդունի, նոյնպէս էլ երէցը եւ սարկաւագը: Իսկ եթէ ժողովուրդը չընդունի իւր վրայ ձեռնադրուած եպիսկոպոսին, այն ժամանակ վերջինս կը մնայ իւր աստիճանում, եւ կը մերժուեն քաղաքի ժառանգաւորները, նրա համար, որ չեն կարողացել խրատել ժողովուրդը (տե՛ս Անտ. 17, 18, Անկ. 18, Բ առ. 58):

Հներում եպիսկոպոսների ընտրութիւնը լինում էր ժողովրդի մասնակցութեամբ. չատ անգամ կուսակցութիւնների բաժանուելով ընտրում էին մի քանի թեկնածուներ մէկի փոխարէն: Ձեռնադրուածը գալիս էր եւ ընդունւում իւր կուսակիցներից, իսկ հակառակորդներից մերժւում, կամ եպիսկոպոսը, տեսնելով այդպիսի խռովութիւններ, ինքն էր հրաժարւում. այս դէպքերը ի նկատի ունենալով է գրուած այս կանոնը: Այս առթիւ խօսում են եւ վերոյիշեալ ժողովների կանոնները:

37 (35). Տարուայ մէջ երկու անգամ եպիսկոպոսների ժողով լինի՝ բարեպաշտական խնդիրների վրայ խորհրդակցելու եւ եկեղեցական պատահած գժտութիւնները վերջացնելու համար. առաջինը՝ յիսնակի չորրորդ շաբթում, երկրորդը՝ աշնան (հոկտ. 12-ին):

Ժողովներով եկեղեցական խնդիրները որոշելու կարգը սահմանեցին առաքեալները, որոնք Երուսաղէմում ժողովուելով՝ վճռեցին քրիստոնեաներին թոյլ տալ չկատարել մովսիսական ծէսերը եւ սովորութիւնները (թլփատութիւնը եւլն) (Գործք ԺԱ 1-18): Նոյնպէս եւ սարկաւագների ընտրութիւնը եւ ձեռնադրութիւնը եղաւ ժողովի միջոցով. սբ հարք, հետեւելով առաքեալներին, որոշում են տարին երկու անգամ՝ գարնան եւ աշնան, ժողով անել՝ առկախ խնդիրները քննելու: Այս կանոնը ժամանակի վերաբերմամբ փոփոխութեան ենթարկուեց Նիկ. 5 կանոնով, Զ եւ Է տիեզերական ժողովներով եւ Յուստինիանոսի նովելլայով. պատուիրուեց միայն մի անգամ անել ժողով՝ հոկտեմբեր ամսին: Այս կանոնս ճչտութեամբ մեր մէջ չի գործադրուել, գուցէ նրա համար, որ մեր

կաթուղիկոսները, գոնէ մինչեւ սբ Սահակ, միշտ չրջում էին, տարին մէկ անգամ Շահապիվանի եւ մէկ անգամ էլ սբ Կարապետի ուխտին ներկայ լինում, ուր ժողովուած էին լինում բոլոր իշխանները, եպիսկոպոսները, որտեղ եւ ընհանուր խորհրդակցութեամբ խնդիրները վճռում էին:

38 (36). Եպիսկոպոսը պիտի հոգ տանի Եկեղեցու իրերի վրայ եւ կարգադրի ինչպէս Աստծուն հաճելի է. բայց չպիտի գողանայ կամ ազգականներին ընծայի. հապա միայն աղքատներին օգնի եւ այս բանը պատճառ բռնելով՝ ինքն էլ մէջից մի բան չպոկի:

Եպիսկոպոսներին յանձնելով եկեղեցապատական գոյքը՝ արգելում է նրան գողանալ կամ ազգականներին ընծայել, ինչպէս անում էին անհաւատարիմ եպիսկոպոսները, որոնցից մէկն էր Եգեսիայի եպիսկոպոս Իբասը, որի դէմ բողոքեցին տիեզերական ժողովին իբրեւ կողոպտողի եւ յափշտակողի: Նոյն բանը արգելում է եւ Յուստինիանոսի նովելլան:

39 (37). Երէցները եւ սարկաւագները առանց եպիսկոպոսի կամքի ոչինչ չանեն, որովհետեւ պատասխանատուն եպիսկոպոսն է:

40 (38). Պէտք է պարզ յայտնի լինի՝ ո՛րն է Եկեղեցու սեպհականութիւնը եւ ո՛րն է եպիսկոպոսի անձնական գոյքը, որպէսզի նրա մեռնելուց յետոյ, եթէ կին, որդիք, ազգականներ կամ ծառայ կը թողնի, նրանք իրաւունք ունենան ստանալու եպիսկոպոսի սեպհականութիւնը եւ անձեռնմխելի թողնեն եկեղեցապատկան ինչքը. այսպիսով ոչ Եկեղեցին կը վնասուի եւ ոչ ազգականները կը տուժեն, որով կ'ազատուէր եպիսկոպոսը վատ անուն թողնելուց:

Մեր ձեռագրերում ոչ միայն այս յօդուածը, այլ շատ-շատերը ճիշտ թարգմանելու ոչ մի հնար չկայ առանց օտար բնագրի:

41 (39). Հրամայում ենք եպիսկոպոսին իշխանութիւն ունենալ եկեղեցապատկան իրերի վրայ: Ինչպէս հոգիները, նոյնպէս եւ ինչքը նրան է յանձնուում. նա պիտի երէցների եւ սարկաւագների ձեռքով խնամի աղքատներին, կարօտեալներին, եւ իրենց պէտքերը հոգան, որովհետեւ ըստ առաքելոյն՝ սեղանի ծառայողը սեղանից պիտի ուտի:

Այս մի քանի կանոններով մի քանի սկզբունք են որոշւում. 1) եկեղեցու ինչքը եպիսկոպոսի իրաւասութեան է ենթարկւում, 2) որ եպիսկոպոսը սեպհականութիւն կարող է ունենալ, 3) որ բոլոր ինչքը պիտի ցուցագրուած լինի, 4) որ տնանկ եւ աղքատ պիտի կերակրուեն այդ

ինչքերով, 5) որ առանց քահանայի եւ սարկաւագների ինչքը իրաւունք չունի կարգադրելու, 6) բոլորի պէտքերը հոգացւում են այդ ինչքերով:

42 (40). Եպիսկոպոսը, երէցը կամ սարկաւագը, եթէ խաղի, արբեցողութեան անձնատուր լինեն, կա՛մ հեռանան այդ ախտերից, կա՛մ կարգալոյծ լինեն:

43 (41). Եթէ կիսասարկաւագները կամ գրակարդացները, կամ սաղմոսերգուները, ծոյնը կ'անեն, կա՛մ դադարեն, կա՛մ մերժուեն եկեղեցուց, ծոյնպէս եւ աշխարհականները:

44 (42). Փոխատուներից վաշխ եւ տոկոս պահանջող եպիսկոպոսը, երէցը կամ սարկաւագը կա՛մ դադարեն, կա՛մ կարգալոյծ լինեն (տե՛ս Ա առ. 18):

45 (43). Եպիսկոպոսը, երէցը կամ սարկաւագը, եթէ հերետիկոսների հետ կ'աղօթեն, թող մերժուեն եկեղեցուց, իսկ թէ կը հրամայեն նրանց իբրեւ Եկեղեցու սպասաւորների աղօթք անելու, թող կարգալոյծ լինեն (Բ Կոր. Զ 14-18):

46 (44). Եպիսկոպոսը կամ երէցը (կամ սարկաւագը), եթէ կ'ընդունեն հերետիկոսների (թերահաւատների) մկրտութիւնը կամ պատարագը, կարգալոյծ լինեն. ի՞նչ կապ կայ Քրիստոսի եւ Բելիարի կամ հաւատացեալի եւ անհաւատի մէջ (Բ Կոր. Զ 15):

*«Այս հերետիկոսները առաքեալների ժամանակն էին, որոնք վնասում էին Հօր Աստուծոյ, Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ եւ Որդու մարդեղութեան գլխաւոր դաւանանքը: Մնացած հերետիկոսների մասին որոշումներ արել են Նիկ. 19, Լաւ. 7, Բարս. 47» (*Книга правил*):*

Մեր ձեռագրերում աւելի է «կամ սարկաւագը» եւ սխալ է, որովհետեւ մկրտութիւն չեն անում նրանք: Մերոնց մէջ գրած է «թերահաւատների» եւ սխալ է, որովհետեւ այս կանոնը չարունակութիւն է 45-ի, որտեղ խօսում է հերետիկոսների մասին:

47 (79). Եթէ եպիսկոպոսը կամ երէցը ճշմարիտ մկրտութիւն ունեցողին նորից կը մկրտի կամ անմաքուրներից անարգուածին չի մկրտիլ, թող կարգալոյծ լինի իբրեւ Քրիստոսի խաչի եւ մահուան վրայ ծիծաղող եւ քահանայիհ սուտ քահանայից չզանազանող:

Մեր ձեռագրերում բոլորովին սխալ է թարգմանուած այս կտորը՝ «կամ անմաքուրներից անարգուածին չի մկրտիլ». «Или аще от нечестивых оскверненного не окрестит», *որ նշանակում է՝ սուտ քա-*

Հանաներից մկրտուածին (անարգուածին) չի մկրտիլ: Մերոնք այդ նոյն բանը այսպէս են թարգմանել. «Կամ զպղծեալն ամբարշտութեամբ մկրտեսցէ»: 740-ում՝ «կամ զպղծեալն յամբարշտութենէ մկրտեսցէ», 746-ում՝ «զպղծեալն յամբարշտութեանց մկրտեսցէ». բոլորովին հակառակ եւ անմիտ բան է նշանակում. պիտի գրէին՝ «կամ զպղծեալն յամբարշտաց ո՛չ մկրտեսցէ»: Թէ յունա-սլաւոնականն ճիշտ է, այդ երեւում է եւ նրանից, որ պատժի արդարացման մէջ ասում է, թէ քահանան սուտ քահանայից չկարողացաւ զանազանել:

Այս մկրտութեան խնդիրը ծագեց III դարում՝ 256 թուին, Ափրիկայի եկեղեցիներում. կրկնակնունքի վէճը դարձաւ կռուապատճառ մասնաւորապէս Կիպրիանոսի եւ Հռոմի Ստեփանոս եպիսկոպոսի մէջ: Վէճը կտրելու համար այս կանոնս որոշեց, որ ուղղափառ քահանայի մկրտութիւնը ընդունելի է, իսկ սուտ քահանայի մկրտութիւնը անվաւեր է, ուստի պիտի նորից մկրտել: Այս պնդում էր Կիպրիանոսը Ափրիկայի եպիսկոպոսների հետ միասին: Հռոմի Ստեփանոս եպիսկոպոսը պնդում էր, որ չպիտի մկրտել ընկղմամբ, այլ միայն ձեռք դնելով սուտ մկրտուածի վրայ: Թէեւ Ստեփանոսը սխալւում էր, բայց այնքան իրեն արդար էր համարում, որ մտադրուեց բանադրել Ափրիկայի եպիսկոպոսներին, մինչեւ անգամ Կիպրիանոսի ուղարկած մարդկանց չընդունեց: Այս կանոնը հաստատում է Կիպրիանոսի որոշումը եւ ժխտում է Ստեփանոսի կարգադրութիւնը (տե՛ս Творения св. Киприана епис. Кар., 1861, Киев*):*

48 (45). Եթէ աշխարհականը իւր կնոջ արձակի եւ ուրիշին առնի կամ արձակուածին, թող մերժուի եկեղեցուց:

Հրէից մէջ սովորութիւն էր զանազան պատճառներով արձակել կնոջ. արձակելիս տալիս էին վկայաթուղթ, որ կոչւում էր «արձակման»: Հեթանոս ազգերի մէջ արձակելու եւ ամուսնանալու կանոնները չատ վայրիվերոյ էին նրանք նայում էին կնոջ վրայ իբրեւ սորկի, որին կարելի էր ենթարկել ամէն տեսակ վարմունքների: Կանոնս սահմանում է, որ ոչ ոք իրաւունք չունենայ առանց պատճառի, կամ թեթեւ պատճառով, ըստ րոպէական տրամադրութեան, արձակել կնոջ. այդպիսին եկեղեցուց որոշւում է, մինչեւ որ էլի յետ կը կանչի կնոջը: Մանաւանդ որ այդ բաները ի նկատի առած, Յիսուս պատուիրում է առանց պոռնկութեան դէպքի չարձակել (Մատթ. Ե 32) (տե՛ս Բարս. 21):

49 (80). Եթէ եպիսկոպոսը կամ երէցը չի մկրտիլ Տիրոջ հաստատած կարգով՝ յանուն Հօր եւ Որդւոյն եւ Հոգւոյն Սրբոյ, այլ յերիս Անսկիզբս, յերիս Որդիս, յերիս Մխիթարիչս, կարգալոյծ լինի:

Մեր ձեռագրերում «Անսկիզբն»-ի փոխարէն «Հայր» է, «Մխիթարիչն»-ի փոխարէն՝ «Հոգի»:

Կային հերետիկոսներ, որոնք մկրտում էին ո՛չ ուղղափառ եկեղեցու դաւանութեամբ, այլ բոլորովին տարբեր ձեւով՝ երեք Հօր, երեք Որդու եւ երեք Հոգու անունով (տե՛ս Գոլս. 1, սաբբեղեան հերետիկոսներ):

50 (81). Եպիսկոպոսը կամ երէցը, եթէ չի կատարիլ մկրտութիւնը երեք ընկղմումով, այլ միայն մի ընկղմամբ, որ Քրիստոսի մահուան օրինակն է, թող կարգալոյծ լինի. որովհետեւ Տէրն ասել է. «Մկրտեցէք յանուն Հօր եւ Որդւոյն եւ Հոգւոյն Սրբոյ» (Մատթ. ԻԸ 19) եւ ո՛չ «ի մահն Իմ մկրտեցէք»:

Կային եւ հերետիկոսներ (եւնոմիոսականք), որոնք զանազան վերացական դատողութիւններով մերժում էին երեք ընկղմումը (տե՛ս Բ տիեզերական ժողովի կանոնները):

Հայոց բոլոր ձեռագրերում չատ երկարացրած է մկրտութիւնը երեք ընկղմումով անելու բացատրութիւնը: Այս 81-ին յաջորդող 82 կանոնն էլ չարունակում է նոյնը՝ ցուցնելով, թէ հերետիկոսները մի ընկղմումով են մկրտում, որ նրանք ասում են, թէ Հայրը չարչարուել է, կամ Որդին Միածին չէ, կամ Սուրբ Հոգին Հայր են անուանում. բոլորին էլ սխալ են համարում եւ նզոված լինում: 81-ի չարունակութիւնը եւ 82-ը կանոն չեն, հապա բացատրութիւն 50-ի կամ (81)-ի առաջին կէսի բովանդակութեան: Մեր ձեռագրերում սովորութիւն է մտած գլխատառով սկսած նախադասութիւնը ջոկ կանոն համարել, կամ պատահմամբ եթէ երկու կանոն միմեանց յաջորդելիս մեծ գլխատառով բաժանուած չեն եղել, նրանք մի կանոն են համարել եւ արտագրել:

Ձեռագրերի 81-ի կէսը եւ 82-ի երկար բացատրութիւնները չկան յունա-սլաւոնականում[1]:

51 (46). Եթէ եպիսկոպոսը, երէցը կամ սարկաւագը, կամ քահանայական կարգից որեւէ մէկը կը հրաժարուի ամուսնութիւնից, մսից, գինուց ոչ թէ ժուժկալութեան պատճառով, այլ պիղծ համարելով եւ անարգելով ստեղծագործութիւնը, դրանք կամ ուղղուեն կամ կարգալոյծ լինեն եւ մերժուեն եկեղեցուց: Նոյնպէս եւ աշխարհականը:

Այս կանոնը ուղղուած է գնոստիկեան աղանդաւորների դէմ, որոնք մերժում էին ամուսնութիւնը, միս ու գինի գործածելը՝ իբրեւ անմաքուր եւ պիղծ բան, նրանք անարգանքով էին վերաբերւում դէպի ամուսնու-

1 Վ. Յակոբեանը «Կանոնագիրք Հայոց»-ի Ա հատորում (Ե. 1964, էջ 556-557) ցոյց է տալիս, որ այս հատուածները կան յունարէն բնագրում եւ գրաբար թարգմանութիւնը համապատասխանում է նրան:

թիւնը եւ քարոզում էին ամուրի կեանք՝ իբրեւ կատարելատիպ մաքրութեան եւ անարատութեան:

52 (47). Եթէ եպիսկոպոսը, երէցը չի ընդունիլ զղջացող մեղաւորին եւ կմերժի, թող կարգալոյծ լինի (Ղուկ. ԺԵ 7):

53 (48). Եթէ եպիսկոպոս, երէց կամ սարկաւագ տօն օրերին չեն ճաշակել միս, գինի ո՛չ ժուժկալութեան, այլ արհամարհելուն պատճառով, թող կարգալոյծ լինեն իբրեւ ուրիշի գայթակղութեան պատճառ դարձող:

54 (49). Եթէ ժառանգաւորներից մէկը գինետնում (ի կապելոջ) բռնուի, թող մերժուի եկեղեցուց. ճանապարհ գնալիս միմիայն կարող են հանգստանալ պանդոկում (հիւրանոցում):

55 (50). Եթէ ժառանգաւորը թշնամանի եպիսկոպոսին, կարգալոյծ լինի. «Զիշխանս ժողովրդեաց քո ո՛չ հայհոյեսցես» (Ելից ԻԲ 28):

56 (51). Ժառանգաւորը, եթէ թշնամանի երէցին կամ սարկաւագին, մերժուի եկեղեցուց:

57 (52). Եթէ ժառանգաւորը կը ծիծաղի կաղի, կոյրի, խուլի, դէմքը վնասուածի (ոտը վնասուածի) վրայ, մերժուի եկեղեցուց. նոյնպէս եւ աշխարհականը:

58 (53). Եպիսկոպոսը կամ երէցը, եթէ անփոյթ է դէպի Եկեղեցու դասը եւ ժողովուրդը, բարեպաշտութիւն չի սովորեցնում, մերժուի. իսկ եթէ ծուլութեան եւ անփութութեան մէջ կը մնայ, կարգալոյծ լինի:

59 (54). Եթէ եպիսկոպոսը, երէցը կամ ժառանգաւորներից մէկը կարօտեալի պէտքը չի հոգալ, մերժուի եկեղեցուց. եթէ մշտապէս կը յամառի այդ բանում, կարգալոյծ լինի իբրեւ եղբօր սպանող:

60 (55). Եթէ մէկը Սուրբ Գրքի փոխարէն ստութեամբ ամբարիշտների գիրքը կը բերի եկեղեցի՝ ժողովրդին եւ հոգեւորականութեան վնասելու, թող կարգալոյծ լինի:

Նախկին դարերում զանազան աղանդաւորներ չէին ընդունում Աւետարանը, առաքելոց թղթերը. նրանք ունէին առանձին աւետարան, որ

կոչւում էր «Աւետարան երկոտասան առաքելոց», եւ այլ կեղծ թղթեր, որոնք ընդունուած էին նրանց կողմից իբրեւ վաւերական գրուածքներ: Ահա այս գրուածքները բերում էին եկեղեցի եւ իսկականի փոխարէն կարդում բացատրում: Կանոնս խստութեամբ արգելում է այդ:

61 (56). Եթէ հաւատացեալը կը մեղադրուի շնութեան կամ պոռնկութեան կամ մի որեւէ յանցանքի մէջ, եւ կը հաստատուի, հոգեւորականութեան մէջ չի կարող ընդունուել:

Մեր ձեռագրերում թէ՛ այս, թէ՛ նախընթացները շատ կցկտուր եւ անճիշտ են գրուած, որ առաջացել է արտագրիչների աղաւաղումներից:

62 (57). Եթէ ժառանգաւորը, վախենալով հրեայից, յոյնից կամ հերետիկոսից, կը հրաժարուի Յիսուսի անունից, թող մերժուի եկեղեցուց: Իսկ եթէ կը հրաժարուի Եկեղեցու սպասաւորի կոչումից, թող մերժուի սպասաւորների դասից. եթէ ապաշխարի եւ զղջայ, կ'ընդունուի իբրեւ աշխարհական:

Մեր ձեռագրերում շատ անիմաստ է գրուած, մինչեւ անգամ հակառակ մտքով. օրինակ՝ «եթէ զանուն Յիսուսի ունի, լուծցի եւ որոչեսցի. իսկ եթէ զանուն ժառանգաւորի՝ լուծցի». բոլորովին անմիտ բան է:

63 (58). Եթէ եպիսկոպոսը, երէցը, սարկաւագը կամ քահանայական կարգից մէկը կ'ուտի արիւնոտ, գազանաբեկ կամ մեռոլոտի միս, թող կարգալոյծ լինի: Որովհետեւ օրէնքն է այդ արգելել (Գործք ԺԵ 29): Եթէ աշխարհական կ'անի, թող մերժուի եկեղեցուց:

Այս արգելական կարգադրութիւնը սահմանուած է հեթանոսների սովորութեան դէմ, որ նախատեսուել է Հին ուխտի մէջ (Ծննդ. Թ 1-6, Ղեւտ. ԺԷ 11). նոյնը հաստատեց առաքելական ժողովը, որ եւ կրկնւում է այստեղ:

64 (59). Եթէ ժառանգաւորը շաբաթ եւ կիւրակի օրերը պաս կը պահի (բացի Աւագ շաբաթ օրուանից), կարգալոյծ լինի. եթէ աշխարհական է, մերժուի:

*Շաբաթ եւ կիւրակի օրերը ծոմ պահելը լինում էր մինչեւ պատարագը, յետոյ թոյլատրւում էր պասը լուծել գինով, ձէթով եւ կերակրով եւ չմնալ անօթի մինչեւ երեկոյ (*Книга правил*):*

65 (60). Եթէ ժառանգաւորը կամ աշխարհականը մտնի հրէից կամ կռապաշտական աղօթատունը, թող կարգալոյծ լինի եւ մերժուի:

Այս կանոնը չի հակասում այն վարմունքին, որին հետեւում էին առաքեալները ամէն օր ժամի 9-ին գնալով սինագոգա աղօթելու եւ քարոզելու: Առաքեալները մտնում էին քարոզելու եւ քրիստոնեայ դարձնելու հրեաներին. իսկ այստեղ կանոնադիրը երկիւղ է կրում թերուս քրիստոնեաներից, որոնք ճարպիկ քարոզիչների ձեռքը ընկնելով՝ կարող էին մոլորուել, եթէ նրանց աղօթատները յաճախէին:

66 (61). Եթէ ժառանգաւորը կուում մէկին խփի եւ մէկ հարուածով սպանի, կարգալոյծ լինի, իսկ աշխարհականը մերժուի (տե՛ս Բարս. 55, Գր. Նիւս. 5):

67 (62). Ով չնշանուած աղջկան կը բռնաբարի, մերժուի եկեղեցուց. ուրիշի հետ պսակուել չի կարող նա, այլ միայն այս աղջկայ հետ, թէկուզ աղքատ տնից լինի սա:

68 (63). Եթէ եպիսկոպոսը, երէցը կամ սարկաւագը երկրորդ անգամ ձեռնադրուեն, թող կարգալոյծ լինեն թէ՛ ձեռնադրողը եւ թէ՛ ձեռնադրուողը. իսկ եթէ կ'ապացուցեն, որ ձեռնադրութիւնը թերահաւատից են ստացել, որոնց ձեռնադրութիւնը եւ մկրտութիւնը անընդունելի են համարւում հաւատացեալների կողմից, այն ժամանակ կ'ազատուեն պատժից:

69 (64). Եթէ եպիսկոպոսը, երէցը, սարկաւագը, կիսասարկաւագը, ընթերցողը, երգողը Քառասնորդական պասը, չորեքշաբթին եւ ուրբաթը չեն պահիլ, բացի մարմնական անկարողութեան դէպքից, կարգալոյծ լինեն. եթէ աշխարհական է՝ մերժուի եկեղեցուց (պասի մասին տե՛ս Ա առ. 8 եւ *2*, 3):

70 (65). Եթէ եպիսկոպոսը, երէցը կամ ժառանգաւորներից մէկը պաս կը պահի հրեաների հետ, նրանց հետ կը տօնի կամ նրանց տօնի ընծաներ կը ստանայ, օրինակ՝ բաղարջ կամ նման ինչ, թող կարգալոյծ լինի, իսկ աշխարհականը մերժուի եկեղեցուց:

71 (66). Եթէ քրիստոնեան ձէթ կը տանի կռապաշտական մեհեանը կամ հրէից սինագոգան տօն օրերին եւ կը վառի, մերժուի եկեղեցուց:

72 (67). Եթէ ժառանգաւորը կամ աշխարհականը սուրբ եկեղեցուց մոմ կամ ձէթ գողանայ, մերժուի եկեղեցուց եւ 5 անգամ աւելի վճարի վերցրածից:

73 (67). Օրինած ոսկէ կամ արծաթէ անօթը կամ վարագոյրը ոչ ոք գործ չածի իւր հարկաւորութեան համար. օրինազանցութիւն է այդ. ով կը բռնուի, թող մերժուի եկեղեցուց:

Մեր ձեռագրերում 72 եւ 73 կանոնները միացրած է:

74 (68). Եթէ եպիսկոպոսը արժանահաւատ մարդիկներից մեղադրուի, պիտի կանչուի եպիսկոպոսներից քննութեան. եթէ կը գայ եւ կը խոստովանի յանցանքը, կը յանդիմանուի, եւ պատիժ կը նշանակուի նրան: Եթէ առաջին կանչելուն չգայ, երկրորդ անգամ երկու եպիսկոպոսի ձեռքով կը կանչուի. եթէ այս անգամ չգնայ, երրորդ անգամ կը կանչուի էլի երկու եպիսկոպոսի ձեռքով. երրորդ հրաւէրով չգնալուց յետոյ, եպիսկոպոսական ժողովը իւր բարեհայեցողութեամբ վճիռ կը կարդայ նրան, որպէսզի չկարծի, թէ դատից փախչելով իրեն օգուտ կարող է բերել:

Այս կանոնիս վերջին կտորը մեր տգէտ ձեռագրողները կտրել են եւ տարել-կցել են յաջորդ (69) յօդուածի սկզբին մեծ տառով եւ մի անմիտ բան են առաջացրել. երեւում է՝ մեծ տառով սկսուած են տեսել, կարծել են՝ նոր կանոն է: Միմիայն 740 ձեռագրում ճիշտ է արտագրած:

75 (69). Եպիսկոպոսի դէմ հերետիկոսին վկայ չընդունել, իսկ հաւատացեալ վկայ ընդունել թուով ո՛չ մէկ հոգի, այլ երկու կամ երեք (Մատթ. ԺԸ 16, Ա Տիմ. Ե 19):

76 (70). Եպիսկոպոսը չպէտք է եղբօրը կամ որդուն, կամ ուրիշ ազգականին, ի հաճոյս նրանց եպիսկոպոս ձեռնադրի, որին եւ կամենայ, որովհետեւ եպիսկոպոսութիւնը եւ Աստուծոյ Եկեղեցին ժառանգաբար յանձնել մէկին իրաւացի չէ: Ով այդպէս կ՚անի, ձեռնադրութիւնը կը լինի անվաւեր, ինքն էլ կը մերժուի եկեղեցուց:

Այս կանոնս ի նկատի ունի այն որկրամոլ եւ չահասէր անձանց, որոնք եկեղեցու սեպհականութիւնը իրենցը համարելով եւ այդ ստացուածքը տոհմային ժառանգութիւն անելու դիտմամբ ձեռնադրում էին մօտիկ ազգականներին իրենց փոխանորդ: Բայց եթէ մօտիկ ազգականների ձեռնադրութիւնը արւում է ի փառս եւ ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ, այն ժամանակ եկեղեցին ոչ մի արգելք չի դնիլ այսպիսիների համար. օրինակ՝ Հիպպոյի եպիսկոպոս Վաղերիոսին իւր կենդանութեան ժամանակ յաջորդ կարգեց երանելի Օգոստինոսին, մեր Լուսաւորիչը իւր որդոց ձեռնադրեց իրեն յաջորդ, Ներսէս Շնորհալին եղբօր տեղը ժառանգեց:

77 (71). Աչքով խեղը, անդամներով վնասուածը, եթէ արժանի է եպիսկոպոսութեան, թող լինի, որովհետեւ մարմնական արատը նրան չի պղծում, այլ հոգեկանը:

78 (72). Խուլը եւ կոյրը եպիսկոպոս չեն կարող լինել, ո՛չ արատաւորութեան, այլ եկեղեցական պաշտամունքը կատարել չկարողանալուն համար:

79 (73). Այսահարը հոգեւորական լինել չի կարող. եթէ առողջանայ, իբրեւ հաւատացեալ ընդունուի (եկեղեցում). եթէ արժանաւոր համարուի, թող լինի եկեղեցական:

80 (74). Կռապաշտութիւնից նոր դարձածին եւ մկրտուածին կամ յանցաւոր կեանքը թողածին արդարացի չէ իսկոյն եպիսկոպոս ձեռնադրել: Որովհետեւ անարդարացի է անփորձ մարդուն ուսուցիչ լինել. գուցէ թէ միայն աստուածային շնորհքով հնարաւոր լինի այդ:

Կանոնս ի նկատի ունի առաքեալի պատուէրը Տիմոթէոսին գրած (Ա Տիմ. Գ 6). բացառութիւն թոյլատրուում է, երբ ընտրելին աստուածային շնորհքով լի անձն է ներկայացնում. օրինակ՝ Մեդիոլանի եպիսկոպոս ընտրուեց սբ Ամբրոսիոսը մինչեւ իսկ չմկրտուած ժամանակից:

81 (75). Ասացինք, որ վայել չէ եպիսկոպոսին կամ քահանային ժողովրդական կառավարութեան գործերում խառնուել, այլ եկեղեցական կարգերը ժրաջանութեամբ կատարել: Կամ պիտի դադարեն, կամ կարգալոյծ լինեն, որովհետեւ երկուց տերանց ծառայել չի կարելի (Մատթ. Զ 24) (տե՛ս Բ առ. 6):

6 կանոնի ծանօթութեան մէջ նկատումներ արինք հոգեւորականների տնտեսական զբաղմունքների վերաբերմամբ. այս կանոնս չեչտում է ժողովրդական կառավարչական գործերում չխառնուելու համար: Այս իմաստով մեր ազգային կանոններում էլ ունինք պատուէրներ, որոնք իւր տեղում կը տեսնենք: Կանոնս պահանջում է, որ հոգեւորականը քահանայ լինելու հետ միասին հարկահան, գիւղապետ, դատաւոր, զինուորական եւ այլ պաշտօնակատարութիւններ չանի եւ մոռացութեան տայ հոգեւոր պարտքերը:

Եկեղեցին հրճուանքով է խրախուսում այն հոգեւորականներին, որոնք ազգի փրկութեան համար ախոյեան են հանդիսացել հէնց իսկ պատերազմի դաշտում. Ներսէս Մեծ, Ներսէս Ե, Տէր Աւետիք, Գրիգոր եպիսկոպոս եւլն, եւլն:

82 (76). Ձենք թոյլատրում ստրուկներին առանց իրենց տէրերի համաձայնութեան հոգեւորական լինել, որ չլինի թէ գժտութիւններ ծագեն դրանից: Եթէ ստրուկը արժանի կը լինի հոգեւոր աստիճանին, ինչպէս մեր Ոնեսիմոսն էր, եւ եթէ տէրերը կը համաձայնին ու կ'ազատեն ստրկութիւնից, թող լինեն հոգեւորական:

Այս կանոնս գրուած է այն ժամանակուայ համար, երբ ստրկութիւնը չատ տարածուած էր, երբ ստրուկների արձակումն, կեանքը եւ մահը կախուած էր տիրոջ կամքից. չատ ստրուկներ, ազատուելը ի նկատի ունենալով հոգեւորականութեան մէջ մտնելով, ծածուկ փախչում էին ու զանազան միջոցներով հոգեւորական դառնում եւ ահագին աղմուկի պատճառ դառնում տէրերի կողմից: Այդպիսի բան պատահեց Պօղոս առաքեալի հետ, որը Փիլիմոնին գրած թղթով խնդրում է ներել իրենից փախած ստրուկ Ոնեսիմոսին եւ ընդունել ո՛չ իբրեւ ստրուկ, այլ համահաւասար եղբայր եւ սիրելի, որովհետեւ թէեւ ստրուկ, բայց չատ մեծ արժանաւորութիւն ունեցող անձն է (Ա Փիլիմ.):

83 (77). Եպիսկոպոսը, երէցը կամ սարկաւագը, եթէ զինուորութեամբ պարապելով կամենայ հռոմայական իշխանաւորութեան եւ միեւնոյն ժամանակ քահանայութեան մէջ մնալ, թող կարգալոյծ լինի. որովհետեւ՝ «Տուք զկայսերն՝ կայսեր եւ զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ» (Մատթ. ԻԲ 21):

84 (78). Եթէ մէկը կը նախատի թագաւորին կամ իշխանին ո՛չ ճշմարիտ պատճառով, պատժուի: Հոգեւորականը կարգալոյծ լինի, աշխարհականը մերժուի եկեղեցուց (Հռոմ. ԺԳ 1, Ա Պետ. Բ 17, Ա Տիմ. Բ 1-2):

85 (85). Ձեզ բոլորիդ՝ եկեղեցականներիդ եւ աշխարհականներիդ համար պարտաւորական լինեն հետեւեալ գրքերը Հին եւ Նոր Կտակարանից. Մովսէսի Հնգամատեանը՝ Ծննդոց, Ելից, Ղեւտացւոց, Թուոց, Երկրորդ օրինաց, Յեսու Նաւեայ 1 գիրք, Դատաւորաց 1, Հռութ 1, Թագաւորաց 4, Մնացորդաց 2, Եզրի 2, Եսթեր 1, Մակաբայեցւոց 3, Յովբ 1, Սաղմոս 1, Սողոմոնի 3 առակներ, Իմաստութիւն, Երգ երգոց, Մարգարէք 12: Մանուկներին խրատելու համար կարդացէք Սիրաք: Նոր ուխտից՝ 4 Աւետարան, Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս. թղթերից՝ Պօղոսի 12, Պետրոսի 2, Յովհաննէսի 3, Յակոբի 1, Յուդայի 1, Կղեմայ 2 եւ իմ՝ Կղեմէսի ձեռքով ձեզ՝ եպիսկոպոսներիդ տուած 8 գրքի մէջի հրահանգները եւ մեր առաքելական գործքերը (որոնք բոլորի համար հրատարակել հարկաւոր չէ, որովհետեւ գաղտնախորհուրդ է):

Մեր համարեա բոլոր ձեռագրերում չկայ այս 85-րդ կանոնը գրքերի մասին, միմիայն 740-ում կայ այս կանոնը, այն բացառութեամբ, որ 740-ում չկայ Եսթեր, Մակաբայեցիք, Նոր Ուխտից ոչինչ չկայ, ոչ էլ վերջին Կղեմայ յիշատակածը:

740-ում եղածը կրկնուած է «Հարանց հետեւողաց» կանոնների 27-ում: Բայց թէ ինչո՛ւ մեր ձեռագրերից միայն 740-ում կայ այս 85-րդ կանոնը, միւսներում չկայ, պատճառը ճշտութեամբ որոշել չի կարելի. միայն նկատելի է, որ գոնէ Առաքելական կանոնների համեմատութեան մէջ 740 ձեռագիրը ամենաճիշտն է մնացած բոլոր ձեռագրերի մէջ եւ շատ համապատասխան է յունա-սլաւոնականին: Ինձ թւում է, որ մեր ձեռագրերից դուրս է ձգուած այս կանոնը նրա համար, որ յիշուած գրքերից մի քանիսը դեռ կասկածելի էին համարւում 4-5 դարերում: Օրինակ՝ Յովհան Սքոլաստիկոսի, Գրիգոր Աստուածաբանի, Եպիփանի, Աթանասի, Ամփիլոքոսի, Յովհան Դամասկացու կանոններում չկայ Մակաբայեցւոց գիրքը: Եւսեբիոսի ժամանակ (+340) «Յովհաննու յայտնութիւն»-ը վէճի մէջ էր. ոմանք ընդունում էին, ոմանք՝ ոչ»: Ամփիլոքոսի թղթում կարդում ենք. «Ոմանք ասում են, որ 7 թուղթ պիտի ընդունել, ոմանք՝ միայն երեքը՝ Յակոբի 1, Պետրոսի 1 եւ Յովհաննէսի 1: Ոմանք էլ ընդունում են 3 Յովհաննէսի, 2 Պետրոսի եւ Յուդայի 1: «Յայտնութիւնը» ոմանք ընդունում են, ոմանք անվաւեր են համարում»: Արդեօ՞ք այս կասկածները չէին պատճառ, որ մերոնք չեն դետեղել այս կանոնս:

Մեր ձեռագրերում, ուշիուշով կարդացողը տեսած պիտի լինի, որ երեք կանոն միացրած է նախորդ կանոնի հետ, եւ փոխանակ ստանալու յունա-սլաւոնականի 85 հատ կանոնը, ունենում ենք 3 կանոն պակաս այդ երեք հատ երկերկու կանոնների միացման պատճառով. պակաս է նաեւ 85-րդը. ուրեմն ընդամէնը պակաս է 4 կանոն մեր ձեռագրերի մէջ. մենք պիտի ունենայինք 81 կանոն, բայց ունենք Առաքելական կանոններ 85 հատ: Մերոնք բերել են եւ 4 կանոն միացրել եղածների հետ եւ դարձրել 85: 82-րդը է չարունակութիւն եւ բացատրութիւն 81-ի Հօր Աստուծոյ, Որդւոյ եւ Սուրբ Հոգւոյ վարդապետութեան վրայ, որ ամենեւին կանոն չէ կարելի համարել, հապա երկար բացատրութիւն: 83-րդը խօսում է եպիսկոպոսների մասին, որ իրաւունք չունին ուրիշ թեմի եպիսկոպոսի իշխանութիւն խլել, որ բոլորովին համապատասխան է 35 կանոնին. ուրեմն նոր բան չի ասում, այլ կրկնում է 35-ի բովանդակութիւնը: 84-րդը ասում է, որ եպիսկոպոսը՝ իբրեւ գլուխ եւ հրամանատար, պիտի հսկի գիւղի եւ ագարակի երէցների վրայ. այս էլ կրկնում է այն, ինչ որ մի քանի կանոններով պատուիրուում է: 85-րդը կանոն չէ, հապա «փառք յաւիտեանս»-ով վերջացող մի խրատ է: 82, 83, 84, 85 յետոյ աւելացրած են. այդ երեւում է նրանից, որ նոր բան չեն ասում,

երկրորդ՝ որ չկան յունա-սլաւոնականում, եւ երրորդ՝ չկան 740-ում: Իսկ 740-ը դրանց փոխարէն 81-րդում դնում է այն վերջաւորութիւնը, որը կայ միւս ձեռագրերի 85-ում: Այդտեղ վերջացնելուց յետոյ եւ մի ինչ-որ վարդապետի յիշատակարանից յետոյ գետեղում է 6 ուրիշ աւելի կանոններ, որոնք նոր բաներ չեն, կրկնութիւններ են. սրանց համար ուրիշ թանաքով այնտեղ գրած է. «Այս Զ գլուխս ոչ կայ յայլ յաւրինակ». այս վեց գլուխներից 85-ում գրուած են Հին եւ Նոր Կտակարանների գրքերը: Պէտք է այս ի նկատի ունենալ, որ բացի յունա-սլաւոնական պաշտօնական վաւերական ընդունուած Առաքելական կանոնների ձեռագրից, կան եւ զանազան յունական ուրիշ ձեռագրեր, որտեղ նոյն կանոնները գետեղուած են լինում այլեւայլ քանակութեամբ՝ 76, 81, 84 կամ 85, լատինականում 50 հատ են, արաբական ժողովածուներում՝ 82, ասորականում՝ 81, եթովպականում՝ 30 եւլն, եւլն: Հինգ-վեցեան Տրուլի 692-ի ժողովում այս կանոնները ընդունուեցին, բացի Կղեմէսի վերջին յիշատակարանից՝ 8 գրքի մասին գրած:

Հին եւ Նոր Կտակարանների գրքերի մասին տե՛ս Աթանասի, Ամփիլոքոսի կանոնները:

Այստեղ վերջանում է «Առաքելական» անուամբ եղած կանոնների եւ թէ «Կարգադրութիւններ»-ի վրայ ասելիքը:

Ա առաքելական կանոններ՝ թուով 34, Բ առաքելական կանոններ՝ թուով 85, ընդամէնը 119 առաքելական կանոններ ունինք, որոնց համառօտութեամբ յիշելիս պիտի նշանակենք Ա առ. եւ Բ առ.:

Սրանից յետոյ կը գետեղենք այս երկու կանոնների գրաբար բնագիրը՝ արտագրած նոյնութեամբ ձեռագրերից, որով դիւրութիւն տուած կը լինենք համեմատողներին աւելի մօտից ծանօթանալու խնդրի հետ[1]:

1 Այս կանոնախմբի մանրամասն համեմատությունը Պիտրայի հրատարակության հետ, տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 550-557:

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ

ԳՐԱՔԱՐ ԲՆԱԳԻՐԸ

1) Ա ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ[1]

Կանոնք եւ սահմանք զոր եդին աշակերտքն Քրիստոսի ի սուրբ եկեղեցիս՝ յետ վերանալոյն Տեառն ժողովեալք ի վերնատունն

Ա. Կարգեցին առաքեալքն եւ եդին հաստատուԹեամբ, Թէ յորժամ յաղօԹս կան եւ երկիր պագանեն ԱստուածուԹեանն, ընդ արեւելս կայցեն՝ ըստ այնմ զոր ասաց Փրկիչն Թէ՝ «Որպէս փայլակն զի փայլատակեալ յարեւելից եւ երեւի մինչեւ յարեւմուտս, նոյնպէս եղիցի գալուստ Որդւոյ Մարդոյ» (ՄատԹ. ԻԴ 27), զի արեգակն արդարուԹեան Քրիստոս Որդի Աստուծոյ յարեւելից ծագեսցէ եւ արասցէ փրկուԹիւն ի մէջ երկրի: Եւ այսու գիտասցուք, Եթէ յարեւելս կոյս արժան է յաղօԹս կալ եւ երկիր պագանել Արքային անմահի յաւիտենից:

Բ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եդին հաստատուԹեամբ, Եթէ յաւուր միաշաբաԹուոջ յամենայն կիւրակէի եղիցի ժօն եւ պաշտօն եւ խորհուրդ տէրունական մարմնոյ եւ արեան Տեառն, զոր պատուիրեաց մեզ կենարարն: Եւ հաց պատարագին ի նմին աւուր ջերմ եփեալ ելցէ ի սուրբ Սեղանն, եւ արժանաւորքն հաղորդեսցին մի՛ արհամարհանօք, այլ մեծաւ երկիւղիւ: Եւ դատարկացեալ եւ փափկացեալ եղիցի միաշաբաԹին, որպէս պատուիրեաց Աստուած Նոյի, Աբրահամու եւ Մովսէսի. զի եւ մեզ հանգիստ լիցի յերկրաւոր աշխատուԹենէս, եւ յեւԹներորդում դարուն ի գալստեան Տեառն յարքայուԹեանն յաւիտենից: Եւ յամենայն միաշաբաԹուոջ ընԹերցցին գիրք սուրբք մարգարէականք եւ առաքելականք. եւ աւարտումն եւ գլուխ ամենեցուն կարդասցի Աւետարանն եւ մատուսցի պատարագ. վասն զի յաւուր միաշաբաԹուոջ եղեւ լինելուԹիւն արարածոց, եւ յաւուր միաշաբաԹուոջ յարեաւ Տէր Քրիստոս ի մեռելոց եւ յաւուր միաշաբաԹուոջ ծագեցաւ աշխարհի, եւ յաւուր միաշաբաԹուոջ ի Պենտակոստէին վերացաւ Տէրն մեր յերկինս եւ յաւուր միաշաբաԹուոջ երեւի ի վախճան աշխարհիս հայրական փառօք, երկնաւորական հրեշտակօք:

Գ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եդին հաստատուԹեամբ, Թէ օր չորեքշաբաԹու ի պահս եղիցի, զի ի նմա գուշակեաց եւ յայտնեաց Տէրն կենա-

1 Առաքելական կանոնների գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 27-66:

բար զխորհուրդ չարչարանաց Իւրոց եւ մատնութեան եւ դատաստանի, եւ խաչելութեան եւ մահուան եւ յարութեան՝ աշակերտացն Իւրոց, եւ տրամեցան առաքեալքն: Արդ եղիցի ի պահս եւ ի սուգ, եւ ի պաշտօն եւ յաղօթս ցնծութեան եւ ուրախութեան:

Դ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, թէ ուրբաթ եղիցի ի պահս եւ ի սուգ եւ ի տրամութիւն. վասն զի զոր ինչ ասացաւն յաւուր չորեքշաբաթւոջ վասն չարչարանաց Փրկչին մերոյ, յուրբաթուն կատարեցաւ, յորժամ չարժեցան արարածք ամենայն, եւ խաւարեցան լուսաւորք ի յերկինս. պահեալ լիցի մինչեւ ցիներորդ ժամն:

Ե. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, թէ օր շաբաթուն եղիցի տօն եւ պաշտօն ընդ ամենայն տիեզերս եւ եղիցի յիշատակ ամենայն մարտիրոսաց. պատարագ մատուսցեն ի նմա քահանայքն եւ ուրախութեամբ սաղմոսեսցեն, վասն զի կարապետ է մեծի Արքային գալստեանն: Պարտ է ամենայն սրբոցն ուրախ լինել ընդ առաջ Քրիստոսի:

Զ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, թէ եղիցին երիցունք եւ սարկաւագունք որպէս Մովսէս եւ Ահարոն եւ ապա՛ մատիցեն ի պաշտօն սրբութեան, ի պատարագն եւ ի խորհուրդ տէրունական: Եւ զկէսսարկաւագացն՝ ի սպասաւորութիւն եկեղեցւոյ եւ ի տեսչութիւն այրեաց եւ վչտացելոց, որպէս ղեւտացիքն որ կրէին զսպասաւորութիւն, եւ զինուորական ձեւով չիշխէր ոք մերձենալ. նոյնպէս եղիցին յեկեղեցւոջ, եւ մի՛ ոք վայրապար ի բեմն սրբութեան եւ ի սպաս օրինացն մերձեսցի: Եւ սարկաւագունք սպասաւորք երիցանցն. կարգեսցին եւ ընտրեալքն՝ երիցունք: Կաթողիկոսն դէտ եւ գլուխ եւ օրէնսդիր լիցի ժողովրդեանն, զի ըստ բերանոյ նոցա վճարեսցի ամենայն ինչ, որպէս Մովսէսին եւ Ահարոնին էր:

Է. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, թէ եղիցի տօն Ծննդեան եւ Յայտնութեան Տեառն եւ Փրկչին մերոյ, որ է գլուխ եւ սկիզբն տօնից Եկեղեցւոյ, որ օրինակ Զ յունուարի ամսոյ ըստ յունարէն թուոյ. եւ մեծապէս խմբեսցեն զտօնն զայն ցնծութեամբ եւ ուրախութեամբ, սաղմոսիւք եւ օրհնութեամբ եւ երգովք հոգեւորօք, եւ ընթերցցին գիրք մարգարէականք եւ առաքելականք:

Ը. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ զԽ օր պահս կարգեսցեն յամենայն չարութենէ, ի մեղաց եւ ի կերակրոց յառաջ քան զօրն չարչարանաց Փրկչին մերոյ եւ ապա յարգեսցեն զյիշատակ չարչարանաց պասեք Տեառն եւ տօն յարութեան Փրկչին. ընթերցցին գիրք մարգարէականք եւ առաքելականք, որ պատմեսցեն զչարչարանացն Տեառն եւ գուշակումն յարութեան Փրկչին: Քանզի եւ Ինքն իսկ Տէրն մեր Քրիստոս՝ տէր տօնից եւ տարեկանաց, պահեաց զԽ տիւ եւ զԽ գիշեր, նոյնպէս եւ Մովսէս ի Սինէական լերինն ի ձեռն պահոցն իբրեւ

սիրելի բարեկամ խօսէր ընդ Աստուծոյ եւ մեծապէս պատիւ գտեալ յերկնաւոր Արքայէն՝ ահեղ երեսօք, արքունական օրէնս եւ կանոնս բերելով, իջանէր առ ժողովուրդն: Նոյնպէս եւ նախանձաւորն Հեղիաս, ի ձեռն քառասնօրեայ պահոցն մեծամեծ նշանս եւ զօրութիւնս գործելով, ապա կառավարեալ ասպատակէր յերկինս: Եւ երեք մանկունքն ի ձեռն սրբութեան պահոցն ի մահուանէ թագաւորին ապրեցան, զի հրեշտակ Աստուծոյ էջ առ նոսա. զբոցն բորբոքեալ չիջուցին, զթագաւորն ի գիտութիւն ճշմարտութեան ածին եւ ինքեանք բարի անուամբ կեցեալ՝ արժանի եղեն արքայութեանն Քրիստոսի:

Թ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, թէ ի կատարումն ամենայն գրոց ընթերցցի Աւետարան իբրեւ զկնիք պատուական ամենայն գրոց, եւ յոտն կալով ամենայն ժողովուրդն լուիցէ նմա, զի աւետիք փրկութեան են ամենայն մարդկան՝ բանիւ կենանարին:

Ժ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ զկնի Պասեքին կատարեսցեն Ծ օր յետ յարութեան Նորա եւ արասցեն տօն յիշատակի վերացման Նորա առ Հայր յերկինս փառաւորեալ:

ԺԱ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ ի Զատկէն մինչեւ ի քառասներորդ օր վերացման Նորա ուրախութիւն եւ ցնծութիւն եղիցի, զի աւուրք յարութեան են եւ Փեսայն՝ յառագաստի: Ապա յետ տօնի վերացմանն պահեսցեն, եւ դարձեալ յիսներորդն տօն կատարեսցի, եւ իբրեւ զառաջին Զատկին՝ զառն զենցի:

ԺԲ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ եկամուտ ոք կամ բնակաւոր, որ ոչ գիտէ զհաւատս ճշմարիտ եկեղեցւոյ սրբոյ եւ զկարգս եւ զօրէնս որ կարգեալ է ի նմա, մի՛ լիցի առաջնորդ եւ հրամանատար յեկեղեցւոջ, եւ մի՛ ոք կարգեսցէ զայնպիսիսն, զպոռնկեալսն եւ զչնացեալսն եւ զայլագործսն յերիցութիւն կամ ի սարկաւագութիւն եւ կամ յայլ ինչ սպասաւորութիւն եկեղեցւոյ մի՛ մերձեցուսցեն, զի մի՛ կարգեալքն ընդ նոքօք թիւրեսցին. զի եթէ ստուերք հանդերձելոցն Մովսիսի զանարատն ընտրէր ի սպասաւորութիւն խորանին, ո՛րչափ եւս առաւել որ Նորոյ ուխտիս է միջնորդ:

ԺԳ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ խօսեցաւ Աստուած ընդ Աբրահամու եւ ասէ. «Թլփատեսցի ութօրեայ մանուկ ձեր, եւ այն եղիցի նշանակ ուխտին յաւիտենական ընդ Իս եւ ընդ ձեզ» (Ծննդ. ԺԷ 12): Լինէր նոյն ուխտ եւ ընդ Մովսիսի՝ հրաման առեալ յԱրարչէն մշտական զոպայիւ սրսկել ջուր զժողովրդեամբն, որ գուշակէր զմկրտութիւն հեթանոսաց: Օրինակէր Մովսէս եւ Ահարոն զհանդերձեալսն լինելոյ փոփոխումն ստուերագրին. հրամայէր ջրով լուանալ յարտաքնում սրահին, ապա՛ մերձենալ ի սրբութիւնսն: Օրինակէր զայս մկրտութիւն Յեսու Նաւեայ՝ անցանելով ընդ Յորդանան, եւ ապա մտանել յերկիրն պարգեւաց: Օրինակէր զայս մկրտութիւն մեծն ի մարգարէս

նախանձաւորն Հեղիաս. անցանելով ընդ Յորդանան՝ կենդանւոյն վերանայր յերկինս: Բերէր եւ Եղիսէէ զսափորն ի գուշակումն մկրտութեան:

Մեծն ի ծնունդս կանանց՝ կնքահայրն Յովհաննէս, որ արժանի եղեւ մկրտել զանարատ զՏէրն Յիսուս ի Յորդանան գետ, օրինակ լինէր Նորոյ ուխտիս եւ մանկանց Եկեղեցւոյ: Եւ լուանալով զոտս մեր ի վերնատանն՝ ջրով մկրտութեան զօրացոյց զմեզ եւ անմեղացոյց սրբութեամբ աւազանին. օրինակ աչխարհի եթող, զի ի ձեռն քահանայութեան կարգի՝ մանուկ ութօրեայ մկրտեալ եղիցի քրիստոսազգեաց. եւ վկայք որք ոչ ունին զմկրտութիւն ջրոյն՝ արեամբ իւրեանց փրկեսցին:

ԺԴ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ իցէ ոք երկմիտ ի հաւատս եւ չիցէ ճչմարիտ ի պաշտաման Տեառն, այնպիսին մի՛ պաշտեսցէ զպաշտօն Տեառն, մի՛ ձեռնադրեսցի, զի մի՛ այլոցն ի հեղգութիւն՝ խմոր չարութեան լիցի, որպէս գրեալ է, թէ անիծեա՛լ որ գործէ զգործ Տեառն հեղգութեամբ. նա զմարդիկ խաբէ եւ ո՛չ զԱստուած՝ այն որ ոչ հաստատին կամակորութիւնք առաջի Նորա:

ԺԵ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ որ սուտ երդնու կամ սուտ վկայէ եւ կամ որ երթայ առ կախարդս եւ հարցուկս, եւ քաւդեայս, եւ վհուկս, եւ հաւատայ ծննդոց եւ աստեղագիտութեանց իբրեւ զայնոսիկ որ անաստուածքն են, խափանեսցի նա որպէս զանաստուած ի քահանայութենէ եւ մի՛ խառնեսցի ի պաշտօն Եկեղեցւոյ, եւ եթէ ժողովրդական ոք իցէ, մերժեսցի ի բաց:

ԺԶ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ որ սիրէ զհրեայս եւ հաղորդի ընդ նոսա, կցորդ եղիցի Յուդայի Սկարիովտացւոյ, որ սիրեաց զհրեայսն կամ զհեթանոսս, որ երկիր պագանեն արարածոց փոխանակ Արարչին. մի՛ մոցէ յեկեղեցի եւ մի՛ բնակեսցէ ի մէջ հաւատացելոց, եւ եթէ իցէ ի միջի նոցա, մի՛ թողցեն զնա, այլ որոշեսցեն եւ զատուսցեն ի բաց յինքեանց. եւ մի՛ կացցէ ի միջի նոցա, զի մի՛ արմատ դառնութեան ի վեր երեւեալ՝ պղծիցեն նովաւ բազումք:

ԺԷ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ ոք հրեայ կամ հեթանոս եկեսցէ եւ խառնեսցի յեկեղեցի եւ դարձեալ թողցէ եւ երթիցէ յիւր բնութիւնն եւ դարձեալ կրկնեսցի եւ եկեսցէ ի նոյն պաշտօնն զոր անարգեացն, մի՛ ընդունիցիք եւ մի՛ խառնիցէք ի մէջ ձեր, այլ որոշեալ զատուսցի ի միջոյ ամենեցունց եւ կացցէ ի նմին կարգի, ուր էր զառաջինն, եւ մի՛ հաղորդեսցին ընդ նմա որք ճանաչեն զնա:

ԺԸ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ որ փոխ տայ եւ առնու վաչխս եւ տոկոսիս եւ չահի չահս ագահութեան, այնպիսին մի՛ համարեսցի ընդ հաւատացեալսն եւ մի՛ կացցէ ի կարգ պաշտաման քահանայութեան. ո՞չ լսիցէ զոր ետ պատուէր Արարիչն Մովսիսի թէ՝ «Պատուիրեա որդւոցն Իսրայէլի, զի մի՛ պահանջեսցեն զփոխս ի մերձենալ ամին թողութեան եւ ամին եօթներորդի» (Ղեւտ. Իե 40-54). ո՛րչափ եւս առաւել պատժոյ արժանի համարիցիք զայժմուս:

ԺԹ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եդին հաստատութեամբ, եթէ չէ իշխանութիւն քահանայապետի կամ երիցու, եւ ո՛ եւ իցէ առաջնորդ եկեղեցւոյ, առանց իւրոց պաշտօնակցացն առնել զիրս ինչ յեկեղեցւոջ. բայց կամօք եւ միաբանութեամբ ամենեցուն արասցեն զոր ինչ կամինն, զի մի՛ լիցի տրտմութիւն եւ հերձուածք ի մէջ իւրեանց, զի ի միաբանութենէ ամենեցուն եւ քարոզութիւնն հաւատարիմ լիցի եւ հաւատն՝ հաստատուն, որպէս եւ Փրկիչն ասէ թէ՝ «Ուր երկու եւ երեք ժողովեալ են յանուն իմ, անդ եմ ես՝ ի մէջ նոցա» (Մատթ. ԺԸ 20):

Ի. Կարգեցին առաքեալքն եւ եդին հաստատութեամբ, եթէ ի կարգէ քահանայութեան ընտրեալքն անարատքն, որ սուրբ ի մամոնայնի իցեն, օրինաց եւ կարգի եկեղեցւոյ հմուտք, եթէ եւ յանարգաց ոք իցէ, ի քահանայապետութիւն եւ ի գլխաւորութիւն կացուսցեն միջնորդ լինել ընդ մարդիկ եւ ընդ Աստուած, զի երեւեսցի գլուխ եւ առաջնորդ ամենեցուն, զի ի ձեռն նորա խնդրեսցի չարութիւն եւ բարութիւն, մեղք եւ արդարութիւն յամենեցունց, զի դէտ եւ հովիւ է իբրեւ զՍամուէլն, զի չրջէր եւ կարգէր եւ հրաման տայր ըստ մարգարէութեանն Եզեկիէլի:

ԻԱ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եդին հաստատութեամբ, թէ որ լոկ են ի ստացուածոց եւ սոսկ ի մամոնայէ եւ չերթան զկնի արծաթոյ շահից, եւ ձեռք իւրեանց սուրբ են ի կաշառոյ, եւ միտք իւրեանց սուրբ եւ յստակ ի չարութենէ, եւ սիրտք եւ խորհուրդք իւրեանց կատարեալ են ի սէրն Աստուծոյ, նոքա ընտրեսցին ի պաշտօն սեղանոյն Տեառն: Զի եթէ զղեւտացիսն յամենայն խմբէ՝ ի կալուածոյ եւ ի բաժնէ եղբարցն հեռացուցեալ ապա՛ մերձեցուցանէր առ Ինքն, ո՛րչափ եւս առաւել որ Նորոյ ուխտիս են սպասաւորք, միջնորդք եւ պաշտօնեայք Քրիստոսի, անարատք իցեն եւ անմեղք:

ԻԲ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եդին հաստատութեամբ, եթէ ամբարտաւանք եւ հպարտք եւ սէգք եւ սնապարծք եւ ատեցողք, եւ կերողք եւ արբեցողք, եւ ուսումնատեացք եւ քնէածք եւ յոյլք, եւ նախանձոտք չարեաց եւ ցանկացողք չարեաց, եւ պատուասէրք, խիստք եւ նեղասիրտք, ցոփասիրտք, եւ յանդգնունք, անգութք եւ անողորմք, կռուողք եւ ոխակալք, քսմոսք եւ չոգմոգք եւ որ ինչ նման են սոցին, մի՛ մերձեսցին ի պաշտօն քահանայութեան, վասն զի գրեալ է. «Ի բա՛ց կացէք յինէն ամենեքեան, որ գործէք զանօրէնութիւն» (Սաղմ. Զ 9):

ԻԳ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եդին հաստատութեամբ, թէ որպէս Տէրն մեր հրաման եդ եւ պատուիրեաց մեզ թէ՝ «Զոր արձակիցէք յերկրի՝ արձակեալ լիցի յերկինս, եւ զոր կապիրէք յերկրի՝ կապեալ եղիցի յերկինս» (Մատթ. ԺԸ 18). սոյնպէս եւ հրաման տուեալ քահանայութեան եւ երիցանց կարգի զարժանիս օրհնութեան միաբան օրհնել եւ զանարժանսն միաբան կապել եւ ըմբերանել: Եւ զոր կապեն՝ կապեալ կացցէ մինչեւ հնազանդեսցի առաջնորդին, ապա եթէ տարապարտուց եւ յա-

նարժանս զոք կապեսցեն, պատիժ պատուհասի ընկալցին ըստ արժանի որք ի զուրն կապեցին, բայց որ կապեցաւն՝ ընկալցի ախորժելո՛վ զկապանսն, որպէս թէ իցէ արժանի կապանացն:

ԻԴ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատուԹեամբ, Թէ մի՛ ոք յանդգնեսցի ի մարգկանէ որոյ չիցէ զօծումն քահանայուԹեան ընկալեալ՝ եւ արասցէ իրս ինչ իշխանուԹեամբ իբրեւ զքահանայ, եւ կամ քահանայ աչառուԹեամբ եւ ակնառուԹեամբ գործեսցէ ինչ առանց օրինաց եւ իրաւանց, այլ արդարուԹեամբ եւ անաչառուԹեամբ:

ԻԵ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատուԹեամբ, Թէ մի՛ ոք անարգեսցէ եւ անգոսնեսցէ եւ արհամարհանօք կալցի զքահանայն, Թէեւ կարի ոք անարժան եւ յանարգաց իցէ. գիտասցէ, զի զԱստուած անարգէ, զի Աստուծոյ սպասաւոր է ձեզ ի բարիս եւ համարս տալոց է ընդ ոգւոց ձերոց. ո՞չ գրեալ է. «Զիշխան ժողովրդեան քո ո՛չ բամբասեսցես» (Ելից ԻԲ 28):

ԻԶ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատուԹեամբ, Թէ որք են յաստիճան դատաւորուԹեան եւ իշխեն առնել դատաստան, եԹէ Թիւրեսցէ, եԹէ աչառեսցէ երեսաց եւ պարտաւորեսցէ զարդարն եւ արդարացուսցէ զպարտաւորն, մի՛ եւս կացցէ ի կարգի դատաւորուԹեան եւ պատուհասեալ կշտամբեսցի, զի ո՛չ իմացաւ զգրեալսն աստուածային ձեռամբն յօրէնսն Մովսէսի Թէ՝ «Մի՛ խոտորեցուսցես զիրաւունս ի դատաստանի» (Բ Օր. ԻԴ 17), եւ «Կաշառ ի վերայ իրաւանց մի՛ առնուցուս» (Սաղ. ԺԴ 5):

ԻԷ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատուԹեամբ, եԹէ ոք ելանիցէ յաշխարհէ ճշմարիտ վախճանաւ եւ կամ խողխողեալ յանօրինաց՝ վկայ հաւատարիմ վասն անուան Փրկչին՝ խոստովանելով զՔրիստոս ի նեղուԹիւնսն որ վասն անուան Նորա լինի, արասցեն զյիշատակս նոցա յաւուր մահուան նոցա եւ զնչխարս ոսկերաց նոցա ի պատիւ առեալ փառաւորեսցեն զՔրիստոս, որ ետ նոցա զայնպիսի համբերուԹիւն՝ ի յորդորումն եւ ի ԹողուԹիւն մեղաց մերոց:

ԻԸ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատուԹեամբ, եԹէ Թագաւորք, որք ունին զհաւատս Եկեղեցւոյ սրբոյ եւ խոստովանին զՔրիստոս, իշխանուԹիւն լիցի ընդ քահանայս ի բեմի կալ իբրեւ զԴաւիԹ եւ որ իբրեւ զնայն էին՝ ըստ մարգարէուԹեան եԹէ՝ «Թագաւոր յուսացաւ ի Տէր, յողորմուԹեանց Բարձրելոյն նա մի՛ սասանեսցի» (Սաղ. Ի 8). բայց յայլ ինչ մի՛ համարձակեսցի, գուցէ որպէս զՈզիայն պատուհասեալ իջցէ:

ԻԹ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատուԹեամբ, եԹէ ի պաշտաման եկեղեցւոյ ասասցեն զսաղմոսս եւ զօրհնուԹիւնս Դաւիթ՝ պաշտել օր ըստ օրէ յամենայն ժամ զմարգարէուԹիւնն Դաւիթ ՃԾ սաղմոս, որպէս եւ ասէն իսկ. «Օրհնեցից զՏէր յամենայն ժամ, յամենայն ժամ

օրհնութիւն Նորա ի բերան իմում». եւ «Յօրէնս Տեառն խորհեցայց ի տուէ եւ ի գիշերի». «Սաղմոս ասացից եւ ի միտ առից». եւ «Լսելի արարից զձայն օրհնութեան Նորա». եւ դարձեալ՝ «Սաղմոս ասացէք Աստուծոյ մերում, եւ Թագաւորին մերոյ սաղմոս ասացէք» (Սաղ. ԼԳ 2, Ա 2, Ճ 1, ԿԵ 8, ԽԶ 7):

Լ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ յեկեղեցւոջ գիրք ընթերցցին՝ Հին Կտակարանք՝ Օրէնք եւ Մարգարէք, եւ Նոր Կտակարանք՝ որ լինիցին վասն կենարար չարչարանաց Քրիստոսի, եւ գործք եւ խօսք աւետարանչացն քարոզութեան վասն բանին ճշմարտութեան, եւ վարդապետութիւն աշակերտաց Քրիստոսի, եւ այլ աւելի քան զայս մի՛ ընթերցցի ի բեմի:

ԼԱ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ հաց պատարագին յորում աւուր եփեսցի, ի նմին աւուր ելցէ ի Սեղանն, եւ մի՛ լիցի իշխանութիւն զկնի աւուրց հանել, զի եւ Մովսէս ոչ պակասեցուցանէր զհացն ջերմ յերեսաց Տեառն:

ԼԲ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ ոք ի կարգէ պաշտօնէից եւ յուխտէ Եկեղեցւոյ կամեսցի կուսան լինել, բարւոյ գործոյ ցանկայ, համարձակ լիցի վանս չինելոյ ի տեղիս տեղիս. ժողովել օրինաց եւ կարգի սրբութեան՝ զգուշասցին ի կերակրոյ պարկեշտանալ, ի զինուորական զգեստուէ հեռանալ, պճղնաւորեալ նմանեսցի[ն] պաշտօնէից հրեշտակաց Աստուծոյ եւ զուարթնոց երկնից: Զի եւ Յեսու պաշտօնեայն Մովսէսի եւ սպասաւոր սրբութեանն եւ Եղիա նախանձաւորն Աստուծոյ եւ Երեմիա մարգարէ եւ մեծ մարգարէն Մկրտիչն Յովհաննէս՝ սոքա ամենեքեան կուսութեամբ եւ պարկեշտութեամբ կատարեցին զկեանս իւրեանց, բռնութեամբ կալեալ յափշտակեցին զարքայութիւնն երկնից:

ԼԳ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, եթէ որպէս ի սկզբանէ զուգեաց ամուսնութեամբ զմարդն եւ օգնական արար միմեանց եւ օրհնեաց զնոսա, նոյնպէս սահմանեալ եւ հաստատեալ հրաման առաքելական սրբութեամբ զուգել յամուսնութիւն, եւ օրինօք՝ ի ձեռն աղոյ քահանայութեան եւ օրհնութեամբ զուգեսցին: Բայց որպէս Մովսէսի պատուիրեաց արարիչն Աստուած թէ՝ «Պատուիրեա որդւոցն Իսրայէլի՝ Ես եմ Տէր Աստուած ձեր, պատուիրանաց Իմոց զգուշացարուք եւ մի՛ գնայցէք ըստ կրօնիցն եգիպտացւոց, ուստի ելէքն, եւ ըստ գնացից քանանացւոց մի՛ գործիցէք, յոր երթալոցն էք», եւ ասէ. «Մարդ ոք մարդ առ ամենայն ընտանութիւն մարմնոյ իւրոյ մի՛ մերձեսցի՝ յայտնել զառականս մերձաւորի արեան իւրոյ, զառականս դստեր քո մի՛ յայտնեսցես, զառականս քեռ քո՝ թէ առ ի հօրէ իցէ կամ ի մօրէ, մի՛ յայտնեսցես, զառականս կնոջ հօր քո մի՛ յայտնեսցես, զառականս հօրաքեռ քո մի՛ յայտնեսցես, զառականս քեռորդւոյ քո մի՛ յայտնեսցես՝ պղծելով

ընդ նոսա» (Ղեւտ. ԺԸ 3, 6-18), նոյնպէս եւ յերկրորդումն կարգեաց օրէնսդիրն Մովսէս յանէծսն եւ ասէ. «Անիծեալ լիցի որ ննջիցէ ընդ կնոջ հօր իւրոյ, զի յայտնեաց զաներեւոյթս հօր իւրոյ. անիծեալ որ ննջիցէ ընդ քեռ իւրում, որ առ ի հօրէ իցէ կամ առ ի մօրէ. եւ ասասցէ ամենայն ժողովուրդն՝ եղիցի, եղիցի» (Բ Օր. Իէ 20-22): Նոյնպէս եւ սահմանեալ առաքելական կանոնաց՝ մարդ ոք մարդ առ ամենայն ընտանութիւն մարմնոյ իւրոյ մի՛ մերձեսցի կամ չնութեամբ, կամ ամուսնութեամբ. մինչեւ ի չորրորդ զարմն չունի իշխանութիւն առնել:

Լ Դ. Եւ արդ՝ զայս ամենայն զոր ինչ կարգեցին եւ եդին առաքեալքն՝ ոչ եթէ անձանց իւրեանց միայն կարգեցին, այլեւ այնոցիկ որ գկնի իւրեանց լինելոց իցեն: Քանզի կասկածէին թէ պատրաստեալ են գայլք զգենուլ զգեստ գառանց եւ առնել կոտորած ի մէջ հօտիցն Քրիստոսի: Քանզի ոչ եթէ նոցա պէտք ինչ էին կարգաց եւ օրինաց, որ ինքեանք իսկ էին օրէնսդիրք, զի խրատեալք եւ վարժեալք էին ի ճշմարիտ Վարդապետէն եւ մխիթարիչ Հոգին Սուրբ բնակէր ի նոսա, զի զոր օրինակ ետ կարգել նոցա Հոգին Սուրբ գկարգս եւ զօրէնս զայսոսիկ, առաւել եւս առաջնորդեսցէ նոցա ըստ կամաց Իւրոց: Զի որք ընկալան ի Տեառնէ զզօրութիւն եւ զիշխանութիւն, զիա՞րդ մարթ էր թէ յայլմէ իմեքէ դնիցի նոցա օրէնք: Նաեւ Պօղոս եւ Տիմոթէոս, որ չրջէին ի կողմանս ասորւոց եւ կիւլիկեցւոց, զսոյն իսկ զայս օրէնս պատուիրէին զառաքելոցն երիցանցն, եւ որք էին ընդ ձեռամբ առաքելոցն աշխարհականքն ամենայն՝ քարոզէին եւ աւանդէին յամենայն Եկեղեցիս....

Եւ ձեռնադրութիւն քահանայութեանն զոր ընկալան առաքեալքն ի Տեառնէ՝ բազմացուցին եւ լցին զամենայն աշխարհ, եւ որպէս ասաց Ինքն իսկ Տէրն ցնոսա թէ՝ «Տուաւ Ինձ ամենայն իշխանութիւն յերկինս եւ յերկրի. որպէս առաքեաց զիս Հայր, եւ Ես առաքեմ զձեզ: Գնացէք այսուհետեւ, աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս, մկրտեցէք զնոսա յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ուսուցէք նոցա պահել զամենայն զոր ինչ պատուիրեցի ձեզ: Եւ ահաւասիկ Ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչեւ ի կատարած աշխարհի» (Մատթ. ԻՀ 18-20): Եւ որպէս պատուիրեաց նոցա Տէր, ըստ նմին օրինակի թռեաւ վաղվաղակի քարոզութիւն Աւետարանին ընդ ամենայն տիեզերս: Եւ յորժամ այց առնէին միմեանց եւ լինէր քննութիւն ինչ բանից, գային եւ հաղորդէին միմեանց ի պաշտօն եւ յաղօթս եւ ի բանս մխիթարութեան: Կարգեցան քահանայապետք գլուխք եւ առաջնորդք՝ քարոզել եւ աւետարանել եւ ուսուցանել զամենայն տիեզերս, որպէս եւ հրամայեաց նոցա Տէր առաջնորդութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ....

2) Բ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ[1]

Սահմանք եւ կանոնք սուրբ առաքելոցն՝ ի ձեռն Կղեմայ, առաքեալ հեթանոսաց. երկրորդ առաքելականք

Ա. Եպիսկոպոս ձեռնադրեսցի յեպիսկոպոսաց յերկուց կամ յերից:

Բ. Երէց կամ սարկաւագ կամ այլք ի ժառանգաւորաց՝ ի միոջէ եպիսկոպոսէ լինել:

Գ. Եթէ ոք եպիսկոպոս կամ երէց արտաքոյ քան զհրամայեալսն Տեառն ի պատարագն կամ ի սեղանն այլ ինչ պատրաստիցէ՝ մեղր կամ կաթն, կամ փոխանակ գինւոյ այլ ինչ պատրաստուածիւնս, կամ հաւ կամ այլ ինչ կենդանի արտաքոյ քան զհրամայեալսն արասցէ, լուծցի. բայց ի դիպող ժամանակի նոր արմտեաց հասկ կամ խաղող մատուցանել առ սեղանն եւ ձէթ ի սուրբ աշտանակն եւ խունկ ի ժամ պատարագին:

Դ. Բայց այլ ամենայն միրգք ի տունս առաքեսցին եւ յերիցանցն, այլ ի սեղանն մի՛ մատիցեն, այլ զի եպիսկոպոսն եւ երիցունքն բաժանեսցեն սարկաւագաց եւ այլոց ժառանգաւորաց:

Ե. Երէց կամ սարկաւագ զկին իւր մի՛ հանցէ պատճառանօք երկիւղածութեան: Ապա թէ հանցէ, ի բաց որոշեսցի, իսկ ի նմին յամառեալ՝ լուծցի:

Զ. Եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ, զաշխարհական հոգս յանձն մի՛ առցէ, ապա թէ ոչ՝ լուծցի:

Է. Եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ զսուրբ չարչարանաց զօրն, նախ քան զգարնանային զուգաւորութիւնն, թէ ընդ հրեայս կատարեսցէ, լուծցի:

Ը. Եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ, որ ժողովոց ոչ հաղորդի, զպատճառն ասասցէ. եթէ իցէ իրաւացի, թողութեան հասցէ, ապա թէ ոչ ասասցէ, որոշեսցի՝ որպէս պատճառք վնասու եղեալ ժողովրդոցն եւ կարծիս տուեալ զերիցուէն որ մատոյցն՝ որպէս ոչ առողջութեամբ մատուցեալ:

Թ. Զամենայն զմտեալսն յեկեղեցի զհաւատացեալսն եւ Գրոց լուեալս եւ ոչ մնացեալս աղօթից սրբոյ Հաղորդութեանն, իբրեւ զանկարգութիւնս արարեալ Եկեղեցւոյ՝ ի բաց որոշեսցին:

Ժ. Եթէ ոք ընդ անհաղորդին թէեւ ի տան աղօթակից լիցի, ի բաց որոշեսցի:

ԺԱ. Եթէ ոք լուծեալ ի քահանայութենէ, այլ ոք քահանայ աղօթակից լիցի իբրեւ քահանայի, լուծցի:

1 Երկրորդ առաքելական կանոնների հայերեն տարբերակի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 75-100

ԺԲ. Եթէ ոք ի ժառանգաւորաց որոշեալ երթիցէ յայլ քաղաք եւ ընկալցին առանց ընծայական գրոյ, որոշեսցին որք ընկալանն եւ որ ընկալեալն եղեւ, թէպէտ եւ էրն ընդունելի. առաւել եւս երկարեսցի որոշումն իբրեւ ստոյ եւ պատրողի գՆկեղեցի Աստուծոյ:

ԺԳ. Եպիսկոպոսի ոչ է արժան թողուլ զիւր իշխանութիւն եւ այլոյ վազել, թէպէտ եւ ի բազմաց հարկեսցի, բայց եթէ իցեն պատճառք ինչ իրաւացիք, որ զայս բռնաբարեն գնա առնել, որպէս զի առաւել չահել կարացելոյ գնոսա որք անդն են, երկիւղածութեան բանիւ օգտեցուցանել, եւ զայս ոչ յինքենէ, այլ աղաչանօք մեծաւ:

ԺԴ. Եթէ ոք երէց կամ սարկաւագ կամ ով եւ իցէ ի ժառանգաւորաց, ի բաց ընկեցեալ զիւր պանդխտութիւնն, յայլ երթիցէ եւ ամենեւին փոխեալ շրջիցի յայլում պանդխտութեան առանց կամաց եպիսկոպոսին իւրոյ, զայնպիսին հրամայեմք ո՛չ եւս քահանայանալ, մանաւանդ թէ բազում անգամ յորդորեալ եպիսկոպոսին իւրոյ՝ ոչ լուաւ, այլ յամառեալ յանկարգութեանն, իբրեւ զաչխարհական հաղորդեսցի անդէն ընդ նոսա: Ապա եթէ եպիսկոպոսն առ որում է նա, առ ոչինչ համարեալ զի վերայ նորա սահմանեալ դատարկութիւնն, ընկալցի գնա ընդ ժառանգաւորս, ի բաց որոշեսցի իբրեւ զվարդապետ անկարգութեան:

ԺԵ. Որ ընդ երկուս ամուսնութիւնս խառնակեցաւ յետ մկրտութեան կամ հարճ ստացաւ, ոչ կարէ լինել եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ կամ բնաւ իսկ ի քահանայական կարգէ:

ԺԶ. Որոյ զայրի առեալ է կին կամ զհանեալ կամ զաղախին կամ զբոզ, ոչ կարէ եպիսկոպոս լինել կամ երէց կամ սարկաւագ կամ բնաւին ի քահանայական կարգէ:

ԺԷ. Որոյ երկուս քորս առեալ է եւ կամ քեռորդի, ոչ կարէ ժառանգաւոր լինել:

ԺԸ. Ժառանգաւոր ոք երաչխաւորս տուեալ՝ լուծցի:

ԺԹ. Ներքինի ոք եթէ ի բռնութենէ մարդկան եղեւ կամ ի հալածանս կտրեցան արականքն, կամ այնպէս իսկ ծնաւ, եւ է արժանի եպիսկոպոսութեան, եղիցի՛:

Ի. Որ կրճատեաց զինքն, մի՛ եղիցի ժառանգաւոր, քանզի սպանող ինքեան է եւ արարածոյն Աստուծոյ թշնամի:

ԻԱ. Եթէ ոք ժառանգաւոր զինքն կրճատեաց, լուծցի, քանզի սպանող ինքեան է:

ԻԲ. Եթէ ժողովրդական ոք զինքն կրճատեաց, որոշեսցի զերիս ամս, քանզի դժրող է իւրոց կենացն:

ԻԳ. Եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ ի պոռնկութեան կամ յերդման կամ ի գողութեան ըմբռնեալ՝ լուծցի, այլ ոչ որոշեսցի, քանզի ասէ գիր. «Ոչ առցէ Տէր վրէժ երկիցս ի միասին» (Նաւ. Ա 9). նմանապէս եւ այլք ի ժառանգաւորաց:

ԻԴ. Որք ի ժառանգաւորութիւն անցանեն չեւ ամուսնացեալք, հրամայեմք՝ թէ կամին ամուսնանալ՝ զգրակարդացս եւ զսաղմոսասացս միայն:

ԻԵ. Զեպիսկոպոս եւ զերէց եւ զսարկաւագ հարկանողս զհաւատացեալս մեղուցեալսն կամ զանհաւատս զկռուողս եւ ի ձեռն այսոցիկ երկեցուցանել կամեցեալս՝ լուծանել հրամայեմք. քանզի ոչ ուրեք գայս Տէր ուսոյց, բայց եթէ ընդդէմ սորին՝ ինքն հարաւ, այլ ոչ զոք եհար, թշնամանեցաւ եւ ոչ զոք փոխարէն թշնամանեաց, չարչարեցաւ եւ ոչ սպառնացաւ:

ԻԶ. Եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ՝ լուծեալ իրաւաբար ի վերայ երեւելի յանցանաց՝ եւ համարձակեսցի մերձենալ յաւանդեալսն երբեմն նմա պաշտօն, սա ամենեւին ի բաց հատեալ անկցի յԵկեղեցւոյ:

ԻԷ. Եթէ ոք եպիսկոպոս ի ձեռն ընչից ժառանգաւորութեան այսմիկ հասանել կարաց, կամ երէց եւ սարկաւագ, լուծցի ինքն եւ որ ձեռնադրեացն, եւ ի բաց հատցի ամենեւին միանգամայն եւ ի Հաղորդութենէն, որպէս Սիմոն մոգ յինէն՝ ի Պետրոսէ առաքելոյ:

ԻԸ. Եթէ ոք եպիսկոպոս աշխարհական իշխանօք վարեցեալ՝ նոքօք բուռն ի վերայ Եկեղեցւոյ եղիցի, լուծցի եւ որոշեսցի, եւ ամենեքեան որ հաղորդին ընդ նմա:

ԻԹ. Եթէ երէց արհամարհեալ զեպիսկոպոսով իւրով՝ առանձին ժողով արասցէ եւ Սեղան կանգնեսցէ՝ ոչ ինչ ստուգեալ զեպիսկոպոսն, բայց ի բարեպաշտութիւն կամ արդարութիւն, լուծցի իբրեւ զսիրող իշխանութեան, քանզի բռնաւոր է, եւ այլք ի ժառանգաւորաց որք հաւանեցան նմա: Իսկ ժողովրդականքն որոշեսցին, բայց այսոքիկ յետ մի անգամ եւ երկիցս եւ երիցս եպիսկոպոսին աղաչանաց եղիցի:

Լ. Եթէ ոք երէց կամ սարկաւագ յեպիսկոպոսէ եղեւ որոշեալ, սա ոչ է արժան յայլմէ ընդունել, այլ յայնմանէ որ որոշեացն զնա. բայց թէ դէպ լիցի մեռանել՝ որ որոշեաց եպիսկոպոսն:

ԼԱ. Մի՛ զոք յօտարաց եպիսկոպոսաց կամ երիցանց կամ սարկաւագաց առանց ընծայական թղթոյ ընդունել, եւ կամ թէ ընդունիցին, սակայն քննել. եթէ իցեն քարոզ բարեպաշտութեան, ընկալեալ լիցին, ապա թէ ոչ՝ զպէտս նոցա տացեն, իսկ ի Հաղորդութիւն մի՛ ընկալցին, վասն զի բազում ինչ լինի խաբէութեամբ:

ԼԲ. Զեպիսկոպոսունս իւրաքանչիւր ազգի գիտել պարտ է զիւրեանց առաջինսն եւ համարել պարտ է իբրեւ զգլխաւոր, եւ մի՛ ինչ աւելորդ առնել առանց նորա կամաց, բայց զայն միայն իւրաքանչիւր ումեք որչափ իւրում իշխանութեանն անկ է եւ որք ընդ նովաւ տեղիքն են. այլ եւ ոչ նմա առանց նոցա կամաց առնել ինչ. զի այսպէս միաբանութիւն իցէ, եւ փառաւորեսցի Աստուած ի ձեռն Յիսուսի եւ Սրբոյ Հոգւոյն:

ԼԳ. Եպիսկոպոս ոք մի՛ իշխեսցէ արտաքոյ իւրոյ սահմանացն ձեռնադրութիւնս առնել, որք ոչ ընդ նորա ձեռամբ են քաղաքք կամ գա-

ւառք. ապա եթէ յանդիմանեսցի զայս արարեալ առանց կամաց այնոցիկ, որք ունին զքաղաքսն կամ զտեղիսն, լուծցի ինքն եւ որ ձեռնադրեցաւն:

ԼԴ. Եթէ ոք ձեռնադրեալ եպիսկոպոս ոչ ընկալաւ զպաշտօնն եւ զհոգս ժողովրդեանն ընձեռելոյ նմա, սա որոշեալ լիցի, մինչեւ ընկալցի. նոյնպէս երէց եւ սարկաւագ: Ապա եթէ երթեալ՝ ոչ եղեւ ընկալեալ, այս ոչ ի նորա կամաց, այլ ի ժողովրդեանն խաւսուեցեալ. ինքն եղիցի եպիսկոպոս, իսկ ժառանգաւորք քաղաքին որոշեսցին, զի այնպիսի ժողովրդեանն խրատիչք ոչ եղեն:

ԼԵ. Երկիցս ի տարւոջ ժողով լիցի եպիսկոպոսաց, եւ քննեսցեն առ միմեանս զհրամանս բարեպաշտութեանն եւ զպատահեալ եկեղեցական ընդդիմաբանութիւնս լուծցեն՝ միանգամ ի չորրորդ շաբաթու Պենտեկոստէիցն եւ երկրորդն՝ յաշնան:

ԼԶ. Ամենայն եկեղեցական իրացն եպիսկոպոսն կալցի հոգ եւ վարեսցէ զնոսա իբրեւ յԱստուծոյ հայեցեալ. մի՛ լիցի նմա արժան գողանալ ինչ անտի կամ ազգականաց իւրոց զԱստուծոյն չնորհել. բայց եթէ աղքատք իցեն, օգնել, այլ ո՛չ պատճառանօք սոցա զԵկեղեցւոյն օցտել:

ԼԷ. Երիցունք եւ սարկաւագունք առանց կամաց եպիսկոպոսին մի՛ ինչ կատարեսցեն, զի նմա հաւատացաւ ժողովուրդն Տեառն, եւ վասն ոգւոց նոցա պահանջեսցի:

ԼԸ. Եղիցի յայտնի եպիսկոպոսին իրք, եթէ առանձին ինչ ունի եւ Եկեղեցւոյն՝ յայտնի, զի իշխանութիւն կալցի իւրոցն վախճանեալ եպիսկոպոսն որոց կամի եւ որպէս կամի թողուլ. եւ զի մի՛ պատճառանօք եկեղեցական իրօքն անկանել յիւրմէ եպիսկոպոսին, զի թերեւս կին եւ մանկունս ստացեալ ունիցի, կամ ազգականս, կամ ծառայս, քանզի իրաւացի է այս Աստուծոյ եւ մարդկան, զի մի՛ Եկեղեցւոյն վնաս ինչ կրել անգիտութեամբ եպիսկոպոսին իրաց, եւ մի՛ զեպիսկոպոսն եւ զազգականս իւր պատճառանօք Եկեղեցւոյն յամենայնէ զերծանել, եւ կամ յիրս ինչ անկանել նորա ազգականացն եւ մահու նորա լինել պատճառք հայհոյութեան:

ԼԹ. Հրամայեմք եպիսկոպոսի իշխանութիւն ունել եկեղեցական իրաց. քանզի եթէ զպատուական ոգիսն մարդկան նմա հաւատալի է, առաւել եւս իրաւացի է զիրս կատարել, որպէս զի ըստ իշխանութեան նորա խնամ ունել կարօտելոցն եւ ի ձեռն երիցանց եւ սարկաւագաց լինել խնամակալութիւն երկիւղիւ Աստուծոյ, եւ ամենայն զգուշութեամբ առնուլ եւ ինքեանք իսկ, եթէ կարօտ ինչ իցեն եւ յօտարաց եղբարց ի պէտս, զի մի՛ ինչ իրօք նոցա պակասութիւն լինիցի: Վասն զի օրէնք Աստուծոյ հրամայեն՝ որք սեղանոյն պարապեն՝ ի սեղանոյ անտի կերակրել. ըստ որում եւ ոչ զինուորն իւրովք թոշակօք զզէնս պատերազմաց բերէ:

Խ. Եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ քուէից պարապեալ կամ գինարբուաց՝ կա՛մ դադարեսցին, կա՛մ լուծցին:

ԽԱ. Կէսսարկաւագաց կամ գրակարդացաց կամ սաղմոսերգաց զնմանս արարեալ՝ կա՛մ դադարեսցին, կա՛մ որոշեսցին. նմանապէս եւ ժողովրդականք:

ԽԲ. Եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ վաշխ եւ տոկոսիս պահանջելով ի փոխառուացն՝ կա՛մ դադարեսցին, կա՛մ լուծցին:

ԽԳ. Եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ թերահաւատից միայն աղօթակից լեալ՝ որոշեսցին, ապա թէ եւ նոցա՛ հրամայեսցի իբրեւ քահանայից աղօթել՝ լուծցին:

ԽԴ. Եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ զթերահաւատից զմկրտութիւն ընկալեալ կամ զպատարագ՝ լուծանել հրամայեմք, զի զի՞նչ մխիթարանութիւն է Քրիստոսի ընդ Բելիարայ, կամ զի՞նչ մասն հաւատացելոյն ընդ անհաւատին» (Բ Կոր. Զ 15):

ԽԵ. Եթէ ոք ժողովրդական զիւր կին հանեալ՝ այլ առցէ եւ կամ զարձակեալն յայլմէ, ի բաց որոշեսցի:

ԽԶ. Եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ կամ բնաւ իսկ ի քահանայական կարգէ՝ յամուսնութենէ, ի մսոյ եւ ի գինւոյ ոչ վասն ճգնաւորութեան, այլ պիղծ վարկանելով զայնոսիկ ի բաց մեկնի՝ մոռացեալ, թէ ամենայն ինչ յոյժ բարի է, զի արու եւ էգ արար Աստուած զմարդն, այլ հայհոյելով անգոսնեսցէ զգործաւորութիւնն, կա՛մ ուղղեսցի, կա՛մ լուծցի եւ յեկեղեցւոյն ի բաց ընկեսցի. նմանապէս եւ ժողովրդական ոք:

ԽԷ. Եթէ ոք եպիսկոպոս կամ երէց զդարձեալսն ի մեղաց ոչ ընկալցի, այլ ի բաց մերժեսցէ, լուծցի, զի տրամեցուցանէ զՔրիստոս, որ ասացն. «Ուրախութիւն լինի յերկինս ի վերայ միոյ մեղաւորի որ ապաշխարէ» (Ղուկ. Ժե 7):

ԽԸ. Եթէ ոք եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ յաւուրս տօնից ոչ ճաշակէ ի մսոյ եւ ի գինւոյ, լուծցի որպէս զհարեալ խղճիւ մտաց իւրոց եւ պատճառք գայթագղութեան բազմաց եղեալ:

ԽԹ. Եթէ ոք ժառանգաւոր ի կապելւոջ ըմբռնեսցի ուտելով, որոշեսցի, բայց ի պանդոկոջ միայն եւ ի ճանապարհի յաղագս հարկի լինելոյ:

Ծ. Եթէ ոք ժառանգաւոր թշնամանեսցէ զեպիսկոպոսն անիրաւաբար, լուծցի, քանզի «Զիշխան ժողովրդեան քո ո՛չ հայհոյեսցես» (Ելից ԻԲ 28):

ԾԱ. Եթէ ոք ժառանգաւոր թշնամանեսցէ զերէց կամ զսարկաւագ, որոշեսցի:

ԾԲ. Եթէ ոք ժառանգաւոր զխուլ կամ զկաղ կամ զկոյր կամ զդէմսն վնասեալ այպանեսցէ, որոշեսցի. նմանապէս եւ ժողովրդականք:

ԾԳ. Եպիսկոպոս կամ երէց անփոյթ առնելով զքահանայութեանն կամ զժողովրդոցն, ոչ խրատելով զնոսա ի բարեպաշտութիւն՝ որոշեսցի. ապա եթէ յամառեսցի չածել յուղղութիւն, լուծցի:

ՃԴ. Եթէ ոք եպիսկոպոս կամ երէց ի ժառանգաւորաց որ կարօտ իցէ եւ ոչ տացէ նմա զպէտսն, որոշեսցի իբրեւ զսպանող եղբօր իւրոյ:

ՃԵ. Եթէ ոք ստուերեամբ զվերագրեալսն ամբարչտաց գիրս իբրեւ զսուրբս յեկեղեցի մուծեալ առ ի վնաս ժողովրդոց՝ լուծցի:

ՃԶ. Եթէ ամբաստանութիւն ինչ եղիցի զհաւատացելոյ՝ պոռնկութեան կամ չնութեան կամ այլ ինչ գործոց ի բաց հրաժարելոց, եւ յանդիմանեսցի, ի ժառանգաւորութիւն մի՛ եկեսցէ:

ՃԷ. Եթէ ոք ժառանգաւոր վասն մարդկային երկիւղի՝ հրէի կամ հեթանոսի կամ թերահաւատի, կորասցի եթէ զանուն Քրիստոսի ունի, լուծցի եւ որոշեսցի, իսկ եթէ զանուն ժառանգաւորի՝ լուծցի:

ՃԸ. Եթէ ոք եպիսկոպոս կամ երէց կամ բնաւ իսկ ի քահանայական կարգէ կերիցէ միս արեամբ չնչոյ կամ զազանաբեկ կամ մեռելոտի, լուծցի, քանզի զայս օրէնքն հրաժարեցուցին. ապա եթէ ժողովրդական ոք իցէ, որոշեսցի:

ՃԹ. Եթէ ոք ժառանգաւոր գտցի զօր կիւրակէին կամ զչաբաթու պահելով, որոշեսցի:

Կ. Եթէ ոք ժառանգաւոր կամ ժողովրդական մտցէ ի ժողովարան հրէից կամ թերահաւատից աղօթել, լուծցի:

ԿԱ. Եթէ ոք ժառանգաւոր ի կռուի զոք հարցէ, եւ ի միոջէ հարմանէն մեռցի, լուծցի՝ վասն յանդգնութեան իւրոյ. իսկ եթէ ժողովրդական ոք իցէ, որոշեսցի:

ԿԲ. Եթէ ոք զկոյս բռնաբարեալ կալցի, լուծցի վասն յանդգնութեան իւրոյ, ապա եթէ ժողովրդական ոք իցէ, որոշեսցի, եւ մի՛ լիցի նմա արժան այլ առնուլ, այլ զնոյն իսկ ընդ որ հաճեցաւն, թէպէտ եւ ի տառապելոց ոք իցէ:

ԿԳ. Եթէ ոք եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ երկրորդ ձեռնադրութիւն ընկալցի յումեքէ, լուծցի, նա եւ որ ձեռնադրեացն. բայց եթէ ցուցցէ ի թերահաւատից ունել նմա զձեռնադրութիւնն, քանզի յայսպիսեացս զմկրտեալսն կամ զձեռնադրեալսն ոչ հաւատացեալս եւ ոչ ժառանգաւոր լինել հնար է:

ԿԴ. Եթէ ոք եպիսկոպոս կամ սարկաւագ կամ երէց կամ գրակարդաց կամ սաղմոսերգող զսուրբ Քառասներորդսն ոչ պահեսցէ եւ չորեքշաբաթի եւ զուրբաթ, լուծցի, բայց եթէ վասն հիւանդութեան մարմնոյ ինչ խափան լինիցի: Իսկ եթէ ժողովրդական ոք իցէ, որոշեսցի:

ԿԵ. Եթէ ոք եպիկոպոս կամ երէց կամ այլ ոք ի ժառանգաւորաց պահեսցէ ընդ հրեայսն կամ տօնեսցէ ընդ նոսա կամ ընկալցի ի տօնից նոցա ընծայս, որպէս թէ բաղարջ կամ այլ ինչ յայսպիսեաց, լուծցի:

ԿԶ. Եթէ ոք ի քրիստոնէից ձէթ տարցի ի մեհեանս հեթանոսաց կամ ի ժողովարանս հրէից ճրագունս, լուծցի եւ որոշեսցի:

ԿԷ. Եթէ ոք ժառանգաւոր կամ ժողովրդական առցէ ի սուրբ եկեղեցւոյ մոմեղէն կամ ձէթ, որոշեսցի եւ հինգպատիկ տուժեսցի հանդերձ

որով առն՝ անօթով ոսկեղինաւ կամ արծաթեղինաւ սրբեցելով, եւ մի՛ ոք յիւր պէտս գողացեալ, զի օրինազանցութիւն է. ապա թէ ոք ըմբռնեսցի, պատուհասիւ որոչեսցի:

ԿՐ. Եպիսկոպոս ամբաստանեալ առաջի հաւատարմաց ոմանց կամ հաւատացելոց՝ կարդալ զնա հարկաւոր է եպիսկոպոսաց. եթէ եկեալ խոստովանեսցի, յանդիմանեալ զնա՝ սահմանեսցի պատուհասն. ապա եթէ կարդացեալ՝ ոչ լուաւ, կոչեսցի երկրորդ անգամ առաքելոց առ նա երկուց եպիսկոպոսաց. ապա եթէ եւ այսպէս ոչ լուիցէ, կոչեսցի եւ երրորդ անգամ՝ դարձեալ երկուց եպիսկոպոսաց առաքելոց առ նա. ապա եթէ եւ այնպէս արհամարհեալ եւ ոչ եկեսցէ, ի ժողովն վճիռ հատցի ի վերայ այսպիսւոյս որ ինչ արժան թուեսցի, որպէս զի մի՛ չահել ինչ թուեսցի փախուցելոյն:

ԿԹ. Եւ ի վկայութիւն զեպիսկոպոսէ զթերահաւատ ոք մի՛ ընդունել, այլ եւ ոչ զհաւատացեալ զմի, «քանզի ի բերանոյ երկուց եւ երից վկայից հաստատեսցի ամենայն բան» (Մատթ. ԺԸ 16):

Հ. Զի ոչ է պարտ եպիսկոպոսին՝ եղբօր կամ որդւոյ կամ այլոմ ազգականի չնորհել զպատիւ եպիսկոպոսութեան, որպէս ինքն կամի ձեռնադրել, քանզի ժառանգաւոր եպիսկոպոսութեան իւրոյ առնել չէ իրաւացի, զԱստուծոյն չնորհել մարդկային սիրոյ: Քանզի եւ ոչ զՆկեղեցին Քրիստոսի ընդ ժառանգաւորութեամբ արժան է դնել: Ապա թէ ոք արասցէ զայս, անհաստատ լիցի ձեռնադրութիւն նորա եւ ինքն որոչեսցի:

ՀԱ. Եթէ ոք խեղ ականբ է կամ վիրաւորեալ անդամօք եւ արժանի իցէ յեպիսկոպոսութիւն, եղիցի. քանզի ո՛չ խեղութիւն մարմնոյ չլինել զնա արժանի հրամայէ, այլ անձին պղծութիւն:

ՀԲ. Խուլ եւ կոյր մի՛ լիցի եպիսկոպոս՝ ո՛չ իբրեւ զպղծեալ, այլ զի մի՛ եկեղեցւոյքն խափանեսցին:

ՀԳ. Եթէ զոք դեւ ունիցի, ժառանգաւոր մի՛ եղիցի. իսկ մաքրեալն ընդունելի եղիցի եւ եթէ իցէ արժանի, եղիցի:

ՀԴ. Զառ ի հեթանոսաց եկեալն եւ մկրտեալն եւ կամ ի խառնակ վարուց՝ ոչ իրաւացի է վաղվաղակի ընձեռել յեպիսկոպոսութիւն, քանզի անիրաւ է զոր չեւն փորձեալ է՝ այլոց լինել վարդապետ, բայց եթէ երբեք յաստուածային չնորհացն եղիցի:

ՀԵ. Ասացաք, եթէ ոչ է պարտ եպիսկոպոսի արկանել զինքն յերկրաւոր հոգս, այլ պարապել եկեղեցական պիտոյիցն, ապա թէ ոչ՝ ի բաց ղիցէ, զի «ոչ ոք կարէ երկուց տերանց ծառայել» ըստ տէրունական հրամանին (Մատթ. Զ 24):

ՀԶ. Ծառայս ի ժառանգաւորութիւն ընձեռել առանց տերանցն կամաց՝ ոչ հրամայեմք ի տրտմութիւն ստացողացն, քանզի տանցն կործանումն է այս գործ, ապա եթէ երբեք արժանի երեւեսցի ծառայն առ ի

ձեռնադրութիւն աստիճանի, որպէս Ննեսիմոսն մեր երեւեցաւ, եւ թողացուսցեն տեարք իւր եւ ազատասցեն եւ ի տանէն ի բաց առաքեսցեն, եղիցի:

ՀԷ. Եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ զօրականութեանց պարապեալ եւ զերկոսեան առնել կամեցեալ՝ ունել զհռոմայեցւոց իշխանութիւն եւ զքահանայութիւն, լուծանել պարտ է, քանզի «զկայսերն՝ կայսեր եւ զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ» (Մատթ. ԻԲ 21):

ՀԸ. Եթէ ոք թշնամանեսցէ զթագաւոր եւ զիշխան անիրաւաբար, պատուհաս կրեսցէ. եթէ ժառանգաւոր իցէ, լուծցի, իսկ եթէ ժողովրդական՝ որոշեսցի:

ՀԹ. Եպիսկոպոս կամ երէց՝ զոր ճշմարտութեամբ ունիցի զմկրտութիւնն՝ եւ վերստին մկրտեսցէ զնա կամ զպղծեալն յամբարշտութեանց մկրտեսցէ, անկցի յեպիսկոպոսութենէ որպէս ծիծաղելով զխաչիւն եւ զմահուն Տեառն, եւ ոչ ընտրէ քահանայն սուտ քահանայացեալն:

Զ. Եթէ ոք եպիսկոպոս կամ երէց ըստ Աստուծոյ բարբառոյն ոչ մկրտեսցէ ի Հայր եւ յՈրդի եւ ի Սուրբ Հոգին, այլ յերիս հարս եւ յերիս որդիս եւ յերիս հոգիս, անկցի ի քահանայութենէն:

ՁԱ. Եպիսկոպոս կամ երէց, որ ո՛չ յերիս մկրտութիւնս միոյ սրբութեանն կատարեսցէ, այլ ի մի մկրտութիւն որ ի մահն Տեառն տուաւ, անկցի ի քահանայութենէն, քանզի ո՛չ ասաց մեզ Տէր՝ ի մահ Իմ մկրտեցէք, այլ՝ «Գնացէք աշակերտեցէք զնոսա, մկրտեցէք յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ» (Մատթ. ԻԸ 19): Բայց որ մկրտելոցն է՝ ուսցի, եթէ Հայր ոչ խաչեցաւ եւ ոչ ծնունդ կրեաց մարդոյ, եւ ոչ Հոգին Սուրբ մարդ եղեւ եւ ոչ չարչարանս կրեաց, քանզի ոչ մարմնացաւ, բայց Փրկի՛չն փրկեաց զաշխարհս՝ ի վերայ հասեալ բարկութեամբ Միածին Որդին: Վասն զի մարմնացաւ Իւրով մարդասիրութեամբն՝ ի կուսէն մարմին ստեղծեալ, քանզի «Իմաստութիւն չինեաց Իւր տուն» (Առակ. Թ 1) որպէս արարիչ, քանզի խաչի համբերեաց եւ ապրեցոյց զաշխարհս յանակնկալ բարկութենէն: Արդ՝ մկրտիմք յանուն Հօր ո՛չ որպէս մարդ եղելոյ կամ չարչարեցելոյ, եւ յանուն Որդւոյ՝ որպէս կրեցելոյ զծնունդ, որպէս համբերելոյ խաչի, որպէս մեռելոյ եւ յարուցելոյ, եւ յանուն Հոգւոյն Սրբոյ՝ համագոյական Հօր եւ Որդւոյ: Իսկ որ ո՛չ յայս մկրտեն՝ որպէս ոչ գիտելով զխորհուրդ բարեպաշտութեան, անկցին ի քահանայութենէ:

ՁԲ. Որ զՀայր ասէ չարչարեալ, ամբարիշտ է եւ ծանրագոյն քան զհրեայսն՝ ընդ Քրիստոսի եւ զՀայր բեւեռելով: Իսկ որ զՈրդին ուրանայ զՄիածինն վասն մեր մարմնացեալ եւ խաչի համբերեալ, աստուածամարտ է եւ սրբոցն պատերազմող: Իսկ որ զՀոգին Սուրբ Հայր անուանէ կամ Որդի, տգէտ եւ անմիտ է, քանզի Որդին արարչակից է Հօր եւ աթոռակից եւ օրէնսդրակից եւ դատաւոր եւ յարութեան պատճառ, եւ Հոգին Սուրբ՝ համագոյ, քանզի երեք են առանձնաւորութիւնք համագոյական

աստուածութեանն: Վասն զի առ մեօք Սիմովն կախարդ, զգայռեաւ ձգելով ժողովրդեանն մոլար եւ անհաստատ եւ չար յինքն հոգի, եւ մի եռանուն գոլ լեզուանեցաւ զԱստուած, իսկ երբեմն զչարչարանսն Քրիստոսի եւ զծնունդն եհատ: Արդ դուք, ո՛վ տենչալիք, ի մի Հայր եւ յՈրդի եւ ի Սուրբ Հոգին մկրտեցէք՝ ըստ Տեառնն կամաց եւ ըստ մերոյ հոգւոյն հրամանի:

ՁԳ. Եպիսկոպոս ոք, թէ իցէ գաւառաց բազմաց եւ ունիցի իշխանութիւն ընդ ձեռամբ իւրով, մի՛ իշխեսցէ յայլոց իշխանութեանց առնուլ եւ զմիւսոյ եկեղեցին զարդարել, զի աչառութեամբ վարեցաւ եւ անձին իւրում դատապարտութիւն: Այնպիսին թէ չհաւանեսցի դառնալ յիրացն, ի բաց լուծցի, եւ այն զորոց առն եւ չինեաց զայլոյ եկեղեցին՝ մի կոչեսցեն զանուն նորա իւրեանց վարդապետ:

ՁԴ. Եպիսկոպոսք դէտ լիցին, գլխաւորք եւ հրամանատարք ի վերայ երիցանց եկեղեցւոյն, որք են ի գեօղս եւ յագարակս, զի երեւեսցի գլուխ եւ առաջնորդ ամենեցուն, զի ի ձեռն նորա խնդրեսցին ամենեքեան: Քանզի եւ Սամուէլ այնպէս չրջէր տեղւոջէ ի տեղի եւ ոչ ինչ առնոյր ի տանէ պաշտօնէիցն եւ յընչից նոցա եւ ոչ տրտմեցուցանէր զնոսա, այլ այց առնէր եւ կարգէր եւ հրաման տայր:

ՁԵ. Զայսոսիկ յաղագս կանոնաց ձեզ հրամայեցաւ ի մէնջ՝ իբրեւ եպիսկոպոսաց, իսկ դուք կացեալք մնացեալք ի նոսա՝ ապրեսջիք եւ զխաղաղութիւն կալջիք. իսկ անհաւանեալքն ընդ տանջանօք եղիցին, եւ պատերազմեալք ընդ միմեանս՝ անվախճան կրիցէք զպատուհասն՝ վասն ոչ լսելոյ ըստ արժանւոյն վտանգեալք: Այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Ինչպէս յիշեցի, 740 ձեռագրի մէջ վերջին կանոնները տարբեր են միւսներից, նոյնպէս եւ թուահամարը:

740 ձեռագրում Բ առաքելական կանոնները վերջանում են Ձ(80)-ում, ապա վեց տողի չափ տեղում սկսւում է հետագայ մի ինչ-որ Մինաս վարդապետի յիշատակարան, որի վերջին տողերն են. «Այս Ձ գլուխս ոչ կայ յայլ աւրինակ»: Այս նկատողութիւնից յետոյ սկսւում են վեց գլխով կանոններ, որոնցից վերջինում յիշւում է յունա-սլաւոնական 85-րդ կանոնի կէսը գրքերի մասին, իսկ Նոր Կտակարանի մասին ոչինչ չկայ:

Ահա այդ վեց կանոնները:

Այս վեց կանոնների թուահամարը չարունակութիւն չէ 85-ի, այլ չարունակութիւն նախկին թուահամարների:

Ա. [Կրկնւում է վերոբերեալ ՁԳ կանոնը-խմբ.]:

Բ. [Կրկնւում է վերոբերեալ ՁԴ կանոնը՝ միայն առաջին բառերի տարբերութեամբ՝ «Եպիսկոպոս ոք չինեսցէ»՝ փխ. «Եպիսկոպոսք դէտ լիցին».-խմբ.]:

Գ. Եթէ առաջնորդ ոք իցէ, մի՛ իշխեսցէ առանց իւրոց պաշտօնակցացն իրս ինչ առնել յեկեղեցւոջն, բայց կամօք եւ միաբանութեամբ արասցէ զինչ կամին, զի մի՛ լինիցի տրտմութիւն ի միջի իւրեանց:

Դ. Քահանայ որ կապէ զոք տարապարտուց յանարժանս, ընկալցի պատիժ պատուհասի ըստ արժանի. բայց զոր կապեացն՝ ընկալցի զկապանսն որպէս թէ յարժանի:

Ե. Եթէ ամբարտաւանք եւ հպարտք եւ սէգք եւ սնապարծք, մի՛ մերձեսցին ի պաշտօն քահանայութեան, վասն այն թէ ամենայն ամբարտաւան ի մէջ մարդկան պիղծ է առաջի Աստուծոյ, եւ վասն նոցա է ասացեալ եթէ՝ «Հատուցից զհատուցումն ամբարտաւանից» (Հմմտ. Սաղ. Ղ Գ 2):

Զ. Եղիցին ձեզ ամենեցուն եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց պաշտել Գիրք Սուրբք Հին եւ Նոր Կտակարանաց՝ Մովսէսի գիրք՝ Ծննդոց, Ելից, Ղեւտական, Թիւք, Երկրորդ օրէնք. Յեսու Նաւեայ, Դատաւորք, Հռութ, Թագաւորութեանցն Դ, Մնացորդացն գիր Բ, Եզրի բանք Բ, Յոբ Ա, Սաղմոսաց գիրք Ա, Սողոմոնի գիրք Ա, Եսայի, Երեմիա, Եզեկիէլ, Դանիէլ, եւ արտաքուստ պատգամաւորեսցի առ ի յուսուցանել զձեզ մանկունսն յուսման բազում Սիրաքս լի իմաստութեամբ:

4) ԵՐԵՔ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ

Մեր եկեղեցական իրաւունքի ընդհանուր աղբիւրների չորրորդ բաժինը կազմում են երեք տիեզերական ժողովները:

Մինչեւ Դ դարը Եկեղեցին կառավարւում էր Առաքելական աւանդութեամբ եւ Եկեղեցու մէջ մտած սովորութեամբ: Եկեղեցիների միութիւնը, կապը, միմեանց հետ ունեցած հաղորդակցութիւնը, պաշտպանութիւնը, կռիւը եւ դիմադրութիւնը կռապաշտութեան ու հալածանքների դէմ լինում էր ուղղակի Աւետարանի գծած ճանապարհով, այն է՝ բանադրանքով, Եկեղեցուց հեռացնելով եւ միացած ուժերով դիմադրելով բռնի ուժերին: Դ դարում հանգամանքները փոխուեցին, երբ քրիստոնէութիւնը դարձաւ Հռոմէական կայսրութեան մէջ տիրապետող ոյժ-կրօն, քաղաքացիութիւն ստացաւ. այն ժամանակ Եկեղեցիները, մարմնաւոր իշխանութեան աջակցութիւնը եւ պաշտպանութիւնը ստանալով, կարողացան ազատ կերպով կայսերական հրովարտակներով ընդհանուր ժողովներ կազմել, միութիւնը ամրացնել եւ ընդհանուր կանոններ սահմանել բոլոր Եկեղեցիների համար: Դ դարում եկեղեցական կանոնների գործադրման օգնեցին քաղաքական օրէնքները, եկեղեցական կանոնները ստացան քաղաքացիական օրէնքի ոյժ: Կոստանդիանոսի, Թէոդոսի եւ Յուստինիանոսի ամենամօտիկ աջակցութիւնը եւ պաշտպանութիւնը Եկեղեցուն տուաւ արտաքին քաղաքացիական ոյժ: Որպէսզի ընդհանուր եկեղեցական ու տեղական ժողովների եւ սուրբ հարց կանոնները միանման ու հետեւողական կարգով գործադրուեն բոլոր քրիստոնեայ աշխարհներում, ուշադրութիւն դարձրին կազմելու ընդհանուր ժողովածուներ, նոր կանոններ մշակելիս միշտ ի նկատի ունենալ հին եւ նախկին ժողովների կարգադրութիւնները:

545 թուին Յուստինիանոս կայսրը 131 նովելլայով կարգադրեց, որ 4 տիեզերական ժողովների կանոնները ունենան օրէնքների պարտաւորական ոյժ: Յովհան Սքոլաստիկոսը 550-ին հրատարակած ժողովածուում, 131 նովելլայի հրատարակումից յետոյ, գետեղեց, բացի այդ 4 տիեզերական ժողովները, եւ վեց մասնաւոր ժողովների կանոնները (Անկիւրիայի, Նէոկեսարիայի, Սարդիկէի, Գանգրայի, Անտիոքի եւ Լաւոդիկիայի): Իսկ 692-ին ընդունեցին 6 տիեզերական ժողովները, 8 տեղական եւ 13 հայրերի կանոնները: Մեր մէջ մինչեւ 440 թիւը արդէն թարգմանուած կային երեք տիեզերական ժողովների եւ Առաքելական կանոնները եւ գործադրութեան մէջ էին:

Ա) ՆԻԿԻԱՅԻ Ա ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (325 Թ.)[1]

Չորրորդ դարու սկզբին երեւաց մի նոր աղանդ, որը բոլոր նախկին աղանդներից աւելի տարածուեց եւ խռովեց քրիստոնեայ աշխարհը: Այդ աղանդի սկզբնաւորութիւնը եղաւ Արիոսի՝ մի եկեղեցականի միջոցով:

Արիոսը Լիբանանից էր. 300 թուին, Մելիտոսի հերձուածողական խմբում մասնակցելուց իրը դադարելով, դիմեց Աղեքսանդրիայի Պետրոս եպիսկոպոսին զղջմամբ՝ խնդրելով ներել եւ ընդունել հաւատացեալների կարգում: Պետրոս եպիսկոպոսի ուշը գրաւեցին Արիոսի մտաւոր ընդունակութիւնները եւ ընդարձակ տեղեկութիւններ ունենալը, ընդունեց նրան եւ սարկաւագ ձեռնադրեց: Բայց երբ իմացաւ Պետրոս եպիսկոպոսը, որ Արիոսը էլի ծածուկ յարաբերութիւն ունի մելիտոսականների հետ, բանադրեց նրան՝ հեռացնելով եկեղեցուց (Սոզոմենոս): Պետրոս եպիսկոպոսի յաջորդ Աքիլլէսից Արիոսը յաջողեցրեց առ երեսս զղջմամբ բանադրանքից ազատուել եւ մինչեւ իսկ քահանայ ձեռնադրուել: Աքիլլէսի մահից յետոյ կղերը եւ ժողովուրդը 313-ին փոխանակ Արիոսին ընտրելու, որ շատ էր փափագում, ընտրեց Աղեքսանդր քահանային եպիսկոպոս: Դրանից յետոյ սկսում է Աղեքսանդրի եւ Արիոսի մէջ անձնական գժտութիւն, որ փոխւում է կամաց-կամաց մի մեղադրելուն՝ ժողովրդին աղանդական մտքեր քարոզելուն մէջ: Արիոսը մեղադրեց Աղեքսանդրին սաբելեան աղանդաւորների մտքեր քարոզելուն մէջ եւ սկսեց կղերի ներկայութեամբ վիճել եպիսկոպոսի հետ՝ ցոյց տալու իրը թէ հակառակորդի սխալ դատողութիւնները: Լինելով խելօք, լաւ խօսող, նրբամիտ խօսքերով իւր յետին մտքերը առաջ տանող՝ նա կարողացաւ վէճերի ժամանակ յաղթող երեւալ եւ կուսակիցներ գտնել, իւր քարոզներով կարողացաւ գրաւել 70 կոյսերի, 12 սարկաւագների եւ 7 քահանայի ու մի քանի եպիսկոպոսի (Եպիփան): Նրա քարոզած մտքերը շուտով տարածուեցին Եգիպտոսում, Լիբանանում, Վերին Թեբայիդում (Սոկրատ): Աղեքսանդր եպիսկոպոսը, տեսնելով ապագայի վտանգը, ժողով գումարեց 100 եպիսկոպոսից բաղկացած եւ 320-ին քննեց հերետիկոսների քարոզած մտքերը եւ նզովեց նրանց ու արտաքսեց Աղեքսանդրիայից (Սոկրատ, Սոզոմենոս): Արիոսը դիմեց Նիկոմիդիայի եպիսկոպոս Եւսեբիոսին՝ ցոյց տալով, որ Աղեքսանդրը անարդարացի կերպով իրեն հալածում է, խնդրեց նրա հովանաւորութիւնը եւ տեղափոխուեց Պաղեստին, ուր մեծ յաջողութեամբ սկսեց քարոզել իւր մտքերը: Աղեքսանդրը շրջաբերականով յայտնեց Արիոսի աղանդի եւ նրա բանադրուած լինելու մասին, որ հաւատացեալները չգայթակղուեն: Արիոսը իւր կողմնակից եպիսկոպոսների հետ դիմեց Աղեքսանդրին, որ ների Արիոսին. ի

1 Նիկիայի ժողովի կանոնները հուսարեն բնագրի հետ համեմատել է Վ.Հակոբյանը, տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 560-568:

միջի այլոց Արիոսը արդարանում էր՝ ասելով, որ ինքը նոր ոչինչ չի քարոզում, այլ այն, ինչ որ լսել է հէնց Աղեքսանդր եպիսկոպոսից: Բայց Աղեքսանդրը ուշ չդարձրեց դրանց միջնորդութեան վրայ եւ նզովքը չվերցրեց: Արիոսի կողմնակիցները Բիւթանիայում ժողով արին, արդարացրին Արիոսին, բանադրանքը վերցրին եւ ուղղափառ հրատարակեցին: Աղեքսանդրը, սարսափելի կերպով վշտանալով հայրերի այդ արածի վրայ, չտապեց յայտնել Կոստանդիանոս Մեծին, որը Լիկիանոսին յաղթելուց յետոյ գտնւում էր Նիկոմիդիայում, որ այդ աղանդի առաջնառնի: Կոստանդիանոս կայսրը չատ վշտացաւ Եկեղեցում այդպիսի խռովութիւն սկսուելուն համար Ափրիկայի՝ Մելիտոսի աղմուկներից յետոյ, նամակ գրեց Աղեքսանդրին եւ Արիոսին, որ երկուսն էլ հաշտուեն եւ գործին վերջ տան: Կայսրը տեսաւ, որ նամակը ոչ մի արդիւնքի չհասցրեց, մի եպիսկոպոս ուղարկեց գործը քննելու եւ վերջ դնելու վէճին: Այս եպիսկոպոսի արած ժողովը այդ մասին ոչ մի արդիւնքի չհասցրեց, վէճը աւելի եւս սաստկացրեց: Այդ ժամանակ Զատիկը տօնելու հարցը մէջ ընկաւ, տեղիք տուաւ աւելի եւս վիճաբանութիւնների եւ կռիւների: Բացի դրանից, Մելիտոսը՝ Թեբայիդի եպիսկոպոսը, որը կուռքերին զոհ անելու համար կարգալոյծ էր եղած եւ ապա բռնի ուժով էլի եպիսկոպոս եղած, Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոսին չէր հնազանդում, անկարգութիւն էր անում, նա իւր կողմնակիցներով անցաւ Արիոսի կողմը:

Այս բոլորը ի նկատի առնելով՝ ուղղափառ եպիսկոպոսները խնդրեցին կայսեր, որ ընդհանուր ժողով անի, կանչի բոլոր Եկեղեցիների եպիսկոպոսներին խնդիրը քննելու եւ կարգ-կանոն մտցնելու: Կայսրը սիրով ընդունեց, հրամայեց հրաւիրագրեր ուղարկել բոլոր յայտնի աշխարհների եպիսկոպոսներին եւ կանչել Նիկիա՝ Բիւթանիայի քաղաքը՝ ամենայարմարը Եւրոպայի, Ասիայի եւ Ափրիկայի եպիսկոպոսներին ժողովելու դիւրութեան համար՝ պատուիրելով, որ ճանապարհին բոլոր յարմարութիւնները տրուեն ժողովականներին եւ Նիկիայում բնակարաններ յատկացուեն: 325-ին ժողովուեցին 318 հայրապետ, որոնց մէջ էր եւ մեր Լուսաւորչի որդին՝ Արիստակէսը: Ժողովը կայացաւ կայսրի եւ ապա պատգամաւորի ներկայութեամբ, քննեց Արիոսի աղանդը, որը ասում էր՝ Որդին հաւասար չէ Հօր եւ ոչ Հօր էութիւնից եւ բնութիւնից է եւ ոչ էլ ծնուած Հօրից յաւիտենից առաջ, այլ, դաւանում էր նա, օտար է եւ արարած եւ կրտսեր եւ ժամանակից յետոյ առաջացած: Ժողովը դատապարտեց Արիոսին, նրա կուսակից 20 ժողովական եպիսկոպոսներին եւ բոլոր կողմնակիցներին, սահմանեց 20 կանոն եւ կազմեց հաւատոյ հանդանակը՝ «Հաւատամք ի մի Աստուած»:

Նիկիայի 20 կանոնները կան եւ մեր բոլոր ձեռագրերում. ձեռագրերի 20 կանոնները ընդհանուր առմամբ համապատասխան են յունական 20 կանոններին՝ հետեւեալ տարբերութեամբ: Ձեռագրերում 2-րդ կանոնը երկարացրած է եւ երկուսի վերածած եւ երկրորդ

մասը 3-րդ կանոնի փոխարէն դրուած, իսկ իսկական 9-րդ կանոնը կարճ պահելու վերաբերմամբ բոլորովին այլանդակուած է եւ ուրիշ կանոն դարձած կամ, աւելի պարզ ասած, դուրս է ձգուած: 15 եւ 16 կանոնները մերոնց մէջ, արտաքուստ միմեանց նման լինելուն պատճառով, համարուած է մի կանոն, եւ 16-րդը վերցուած է: Թէ թարգմանիչը կամ յետոյ գրողը որքան տգէտ է եղել եւ անգրագէտ, կարելի է տեսնել կոպիտ սխալներից, կցկտուր նախադասութիւններից ու դարձուածներից, որոնք բոլորովին փոխել են բնագիրը. եթէ չունենայինք օտար բնագիր, անկարելի կը լինէր մեր ձեռագրերի դրաբարը հասկանալ եւ ճշտութեամբ թարգմանել: Ապացոյց, որ գրողները աղաւաղել են, այդ կարելի է փառաւոր կերպով տեսնել «Բ Նիկիական» կոչուած 114 կանոնների մէջ, որոնք կոչւում են «Նիկիականի կրճատուածը», եւ ահա այդ կրճատուածի սկզբի 20 կանոնները ճշտութեամբ բովանդակում են Նիկիական 20 իսկական կանոնները եւ նման չեն հայոց ձեռագրերի մէջ եղած 20-ին: Զարմանալի է, որ հայոց ձեռագրերի մէջ Նիկիային յատկացրած 20 կանոնները աղաւաղուած են, իսկ նոյն ձեռագրերում նոյն կանոններից յետոյ դրուած «Բ Նիկիական» կոչուած կանոնների մէջ ճիշտ են, առանց աղաւաղութեան: Միակ պատճառը կարող են համարել այն, որ կրճատները հեշտութեամբ են թարգմանուել եւ ուրեմն բնագրի նման է դուրս եկել, իսկ իսկականները երկար են եղել, թարգմանիչը յունարէն լաւ չի իմացել եւ սխալ ու կցկտուր է թարգմանել. այս բանիս շատ փաստեր կարելի է գտնել մեր կանոնագրքերում: Օրինակի համար՝ «ցինիկ» բառը, որ «չնական» պիտի թարգմանել, բոլոր ձեռագրերում գրուած է չինական. միայն մի ձեռագրի մէջ գրուած է «չ նական». խեղճ գրողը վախեցել է չ-ի եւ ն-ի մէջ ի դնել, տեղը թողել է բաց[1]:

Փաստեր շատ կարող եմ բերել, բայց խոյս եմ տալիս անտեղի կերպով երկարաբանութիւն անելուց եւ չատախօսութիւնից: Այս բոլորը բերում են այն համոզման, որ ոչ մի միտք չունի մեր կանոնագրքերի բառացի արտատպութիւնը կամ թարգմանութիւնը. մենք կը ստանանք մի քաոս, որտեղից դուրս գալու հնար չենք ունենալ: Միակ ճանապարհն է օտար աղբիւրների համեմատութեամբ պարզաբանելը:

1. Ով հիւանդութեան ժամանակ բժիշկների միջոցով զրկուել է անդամներից կամ թէ բարբարոսներից է ներքինի դարձել, այդպիսին կարող է մնալ հոգեւորականութեան մէջ: Եթէ, առողջ լինելով, ինքն իրեն ներքինի է դարձրել, այդպիսի անձին, թէկուզ լինի կղերի անդամ, պէտք է արձակել եւ այդպիսիներից ոչ ոքին չընդունել եկեղեցական դասի մէջ:

1 Վ. Յակոբեանը ցոյց է տալիս, որ այս սխալը ոչ թէ հայ թարգմանչինն է, այլ հետագայ որոշ գրիչների, և իրականում բոլոր ձեռագրերում չէ՛, որ այն տեղ է գտել (տե՛ս «Կանոնագիրք հայոց», Ա հտ., էջ 600):

Մեր ձեռագրերում այդ նոյն կանոնին կցած է եւ պատիժ այն անձանց, որոնք կամաւոր կերպով իրենց ներքինիացնում են. 1) որ 7 տարի եկեղեցուց դուրս կանգնեն եւ միայն պաշտամունքի ձայն լսեն. 2) որ դռան մօտ դրսում ապաշխարողների հետ կանգնեն եւ ձեռք դնելով թողութիւն ստանան. 3) 4 տարի էլ ներսում ապաշխարեն, բայց պաշտօնէից կարգը չմտնեն. եթէ մեռնելու լինեն, Հաղորդութիւն տան, եթէ առողջացան, էլի շարունակեն ապաշխարանքը:

Այս կանոնը կրկնում է այն, ինչ որ պատուիրում էին Բ առաքելական 21, 22, 23, 24 կանոնները: Եւսեբիոս եւ Սոկրատ վկայում են, որ այդ կանոնները ուղղուած են այն աղանդաւորների դէմ, որոնք առանձին քաջագործութիւն էին համարում ի սէր Քրիստոսի գայթակղութիւնից հեռու մնալու համար իրենց ներքինիացնել: Այս մասին խօսում է եւ Յուստինիանոսի 142 նովելլան:

2. Կարիքից կամ մարդկանց թելադրութիւններից ստիպուած շատ բան է կատարւում եկեղեցական կանոնի հակառակ. կոապաշտութիւնից նոր դարձածներին, որոնք կարճ ժամանակ միայն նախապատրաստութեան մէջ են եղած, շուտով հոգեւոր աւազանին են մօտեցնում եւ իսկոյն մկրտութիւնից յետոյ եպիսկոպոս են կարգում կամ երէց. բարի համարուեց այդ բանը արգելել սրանից յետոյ: Պատրաստուողին էլ ժամանակ պիտի տալ, որ մկրտութիւնից յետոյ փորձի ենթարկուի:

Շատ պարզ է առաքելական խօսքը, որ ասում է. «Մի՛ մատաղատունկ, դի մի՛ հպարտացեալ՝ ի դատաստան սատանայի անկանիցի» (Ա Տիմ. Գ 6): Եթէ որոչ ժամանակում մէկը հոգեկան մեղքի մէջ ընկնի եւ կը հաստատուի երկու-երեք վկայի խօսքով, այդպիսին կղերից դարձակուի: Իսկ սրա հակառակ գնացողը՝ իբրեւ մեծ ժողովի վճռի դէմ ըմբոստացող, կղերից արձակուելու վտանգին ենթարկուի (տե՛ս Բ առ. 80, 74, 75):

3. Մեծ ժողովը առանց բացառութեան սահմանեց, որ ոչ եպիսկոպոսը, ոչ երէցը, ոչ սարկաւագը եւ ոչ կղերից որեւէ մէկը իրաւունք չունենայ կին պահել տանը, բացի մօրից, քրոջից, կամ մօրաքրոջից, կամ այն անձինքներից, որոնք հեռու են ամէն մի կասկածանքից:

Ոմանք ասում են, որ կենակցուհի պիտի հասկանալ այն կինը, որ բռնում է իսկական ամուսնու տեղը եւ անառակաբար ապրում է ուրիշի հետ: Ուրիշները ասում են, որ կենակցուհին այն կինն է, որ ապրում է մէկի մօտ, բայց բոլորովին հեռու կասկածանքից՝ օտարի պէս. օրինակ են բերում Բարսեղ Մեծի թուղթը՝ Գրիգոր քահանային գրած, որ սա

*արձակի իւր կենակցուհուն, որի մասին դժուար էր կասկածել թէեւ, մանաւանդ որ քահանան 70 տարեկան էր (*Правила св. апос., св. соборов... с толк., 13*):*

Այս ժողովում չատերը առաջարկեցին անարատ կեանք վարելու համար սահմանել կուսակրօնութիւնը, բայց եգիպտացի սբ Պափնուտիոսը, որը չատ մեծ յարգ էր վայելում բոլորից իբրեւ կուսակրօն անձն եւ օրինակելի հոգեւորական, խիստ կերպով պաշտպանեց ամուսնութիւնը՝ ապացուցանելով Պօղոս առաքեալի խօսքի հիման վրայ, որ ամենայն մարդ իւր կազմուածքով չի կարող այդ կեանքը վարել եւ համոզեց ժողովին կուսակրօնութիւնը պարտաւորական չանել: Ժողովը համաձայնեց եւ ընդունեց նրա առաջարկութիւնը: Նոյն բանի մասին խօսում է եւ Յուստինիանոսի 123 նովելլան:

3-րդ կանոնս չկայ հայոց ձեռագրերում. սրա փոխարէն դրուած է 2-րդի կէսը՝ ճոռոմաբանած. ահա՛ այդ աղաւաղուած կանոնը. «Վասն այնոցիկ որ մատաղօրեայք իցեն եւ մտօք խակք, ուսմամբ տխմարք, կարգաց տգէտք, օրինաց անտեղեակք, խօսիւք յահուր, գնացիւք սայթաք եւ գինեմոլք, վաղվաղակի ո՛չ մերձեցուցանել զնոսա ի սարկաւագութիւն կամ եղեւ սուրբ ժողովոյն. այլ թէ օտար աշխարհիկ ոք իցէ յայլոյ վիճակէ, յայլոյ գաւառէ՝ ոչ սնուցեալ քո եւ ոչ ուսուցեալ, զայնպիսին յօծումն մի՛ մերձեցուսցես՝ ըստ առաքելոյն որ ասէ. «Ձեռս վաղվաղակի ուրուք վերայ մի՛ դնիցես եւ մի՛ կցորդ լինիցիս մեղաց օտարաց»:

Ապացոյց, որ սա աղաւաղումն է իսկականի, այդ երեւում է երկրորդ Նիկիական կրճատ կանոնների 3-րդից, որ ասում է. «Ոչ է պարտ որոց ի վիճակաւորութեան են ի ներքսածական ունել կանայս, բայց ի հանոյ եւ ի մօրէ եւ ի քեռէ». նման՝ իսկական 3-րդ կանոնին:

4. Աւելի վայելուչ է, որ աշխարհի բոլոր եպիսկոպոսների համաձայնութեամբ առաջնորդ-եպիսկոպոս նշանակուի: Եթէ ճանապարհների հեռաւորութեան եւ այլ պատճառներով բոլոր եպիսկոպոսները չկարողանան ժողովուել, գոնէ երեք հոգի պիտի հաւաքուեն, իսկ մնացածները իրենց համաձայնութիւնը թղթով պիտի ուղարկեն եւ ապա՛ ձեռնադրութիւն կատարեն: Ամէն մի աշխարհում այդպիսի գործողութեան հաստատութիւնը պատկանում է աշխարհի մետրոպոլիտին (կաթուղիկոսին):

Այս կանոնը սահմանուեց առհասարակ եպիսկոպոսների ինքնակամութեան առաջն առնելու համար. առիթը տուաւ Թեբայիդի Մելիտոս եպիսկոպոսը, որը եպիսկոպոսներ էր ձեռնադրում առանց խորհրդի եւ գլխաւոր եպիսկոպոսի համաձայնութեան: Այս եպիսկոպոսը հալածանքների ժամանակ գոհ արաւ եւ ըմբոստացաւ Աղեքսանդրիայի եպիսկոպո-

սի դէմ եւ ապաշխարանքի ենթարկուեց վերջինիս կողմից ժողովի միջոցով: Նա չհնազանդեց, կուսակցութիւն կազմեց եւ իւր կողմնակիցներին եպիսկոպոս ձեռնադրեց:

Այստեղ թէեւ չի ասուած եպիսկոպոսի ընտրութեան մէջ ժողովրդի մասնակցութեան մասին որեւէ խօսք, բայց ժողովը զանց չի արել յիշելու այդ մասին իւր շրջաբերական թղթում՝ գրուած Եգիպտոսի եւ Լիբիայի (Լիբանանի) եկեղեցիներին. «Եպիսկոպոսներից որեւէ մէկի մահից յետոյ նրա տեղը կարող է ընտրուել եւ նորադարձը, եթէ միայն այդ բանին արժանի կը լինի եւ ժողովրդից ընտրուած՝ գլխաւոր եպիսկոպոսի համաձայնութեամբ եւ հաստատութեամբ» (Սոկրատ): Սբ Կղեմէսը ասում է. «Եպիսկոպոսները կարգուել են առաքեալների ձեռքով եւ նրանցից յետոյ՝ ուրիշ արժանայիշատակ անձինքներից եւ ամբողջ եկեղեցու համաձայնութեամբ» (տե՛ս «Опыт ц. з.» Иоанна. *291-292 եր.): Նոյն տեսակ կարգ ժողովրդի ընտրութեան համար սահմանում են եւ «Առաք. կարգադրութիւններ»-ը: Սբ Կիպրիանոսը ասում է. «Պէտք է խստութեամբ պահպանել առաքելական աւանդութիւնը եւ հրահանգը, որպէսզի եպիսկոպոսի օրինական կարգման համար հաւաքուեն այն ժողովրդի մօտ, որի վրայ պիտի եպիսկոպոս նշանակեն, բոլոր մերձակայ եպիսկոպոսները եւ ընտրութիւնը կատարեն ժողովրդի ներկայութեամբ, որը լաւ կարող է իմանալ ընտրուածի կեանքը եւ դիտել իւրաքանչիւրի վարք ու բարքը: Եւ ամէն տեղ այսպէս է ասում, որպէսզի եպիսկոպոս կարգուեն բոլոր հօտի ընդհանուր համաձայնութեամբ եւ եպիսկոպոսների որոշմամբ թէ՛ ներկայ եւ թէ՛ բացակաների, որոնք վկայութուղթ են ուղարկում: Որովհետեւ ժողովրդի ներկայութեամբ կարող են բացուել արատաւոր մարդկանց յանցանքները եւ բարի մարդկանց ծառայութիւնները, եւ այդպիսով միայն ընտրութեան միջոցով կարելի է արդարացի վարուել, որը կայանում է ընդհանուր ձայնով եւ բոլորի դատողութեամբ» (տե՛ս* Опыт ц. з., *292 եր.): Յունաց մեկնիչների՝ Զոնարասի, Արիստենոսի եւ Բալսամոնի կարծիքով՝ «հներում եպիսկոպոս ընտրում էր քաղաքացիների ժողովը», եւ ապա յայտնում էին մետրոպոլիտին: Նոյնը հաստատում է եւ Բ առ. 34 կանոնը: Այսպէս ժողովրդի միաձայն ցանկութեամբ ընտրուեց Աթանասը Աղեքսանդրիայում, Ամբրոսիոսը՝ Մեդիոլանում: Այսպէս կատարուում են մինչեւ այսօր մեր կաթուղիկոսների, պատրիարքների ընտրութիւնները, իսկ Տաճկահայաստանում՝ նաեւ եպիսկոպոս-առաջնորդների:*

5. Նրանք՝ հոգեւորական թէ աշխարհական, որոնց եպիսկոպոսը իւր թեմում մերժել է եկեղեցուց, պիտի պահեն այն կանոնը, որը սահմանել է՝ որ բանադրուածները ուրիշ անձինքներից արձակումն չստանան: Միայն պիտի քննել, թէ փոքրոգութեան, վէճի կամ մի որեւէ այդպիսի անբաւականութեան համար չէ՞ արդեօք եպիս-

կոպոսը բանադրել: Եւ այսպէս, որպէսզի դրա նման գործերի համար կատարուի վայելուչ քննութիւն, բարի համարուեց սահմանել, որ ամէն աշխարհում տարին երկու անգամ ժողով լինի, որպէսզի աշխարհի բոլոր եպիսկոպոսները միատեղ ժողովուեն, քննեն այդպիսի թիւրիմացութիւնները եւ այդ միջոցով եպիսկոպոսի դէմ յանցաւոր գտնուածները բոլորի կողմից համարուեն եկեղեցուց հեռացրած այնքան ժամանակ, որքան բաւարար կը համարի ժողովը եւ կը մեղմացնի վճիռը: Ժողովներից առաջինը լինի Քառասնորդականից առաջ, որ ամէն անբաւականութիւնից յետոյ մաքուր ընծայ բերուի Աստծուն, երկրորդը՝ աշնան ժամանակներում:

Հայոց ձեռագրերում գրուած է՝ «երիս ժողով արասցեն», որը սխալ է, որովհետեւ այս կանոնս ի նկատի է ունեցել Բ առաքելական 37 կանոնը, որը պատուիրում է 2 անգամ ժողով անել: Բանադրանքի համար տե՛ս եւ Բ առ. 32, տե՛ս եւ Անտ. 20:

6. Թող պահպանուեն հին սովորութիւնները, որոնք ընդունուած էին Եգիպտոսում, Լիբանանում եւ Պենտապոլսում, որ Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոսը իշխանութիւն ունենայ բոլորի վրայ: Նոյնպիսի սովորութիւն կար եւ Հռոմի եպիսկոպոսի վերաբերմամբ: Նոյնպէս եւ Անտիոքում եւ ուրիշ աշխարհներում թող պահպանուեն Եկեղեցիների առաւելութիւնները: Թող յայտնի լինի այս, որ եթէ մէկը առանց մետրոպոլիտի թոյլտուութեան եպիսկոպոս կարգուի, այդպիսիների համար մեծ ժողովը որոշեց, որ նա եպիսկոպոս չլինի (չհամարուի): Իսկ եթէ ընդհանուր ընտրութիւնը կը լինի յաջող եւ եկեղեցական կանոնների համաձայն, բայց երեքը կամ երկուսը վիճասիրութեան պատճառով կը հակաճառեն նրան, այն ժամանակ ընտրողների ձայների մեծամասնութեամբ գործը կը վճռուի:

Գլխաւոր եպիսկոպոսի վերաբերմամբ դեռեւս որոշում կար Բ առ. 34 կանոնում. նոյնը հաստատւում է այստեղ՝ անուն-անուն յիշատակելով. 1) Աղեքսանդրիա, որի սահմանն են Եգիպտոս, Լիբանան եւ Պենտապոլիս. 2) Անտիոք, որի մէջ մտնում են Ասորիք, Կելէ (Սիրիա), Միջագետք եւ երկու Կիլիկիա. 3) Հռոմ, որին ենթարկւում էին Իտալիայի եկեղեցիները: 4) Մեր Եկեղեցին առաջին անկախութիւնը ձեռք բերեց Լուսաւորչից սկսած եւ բոլորովին բաժանուեց Արշակ Բ-ի օրով: Կային եւ ուրիշ աշխարհներ, որոնք առանձին անկախ մետրոպոլիտութիւններ էին կազմում: Այս կանոնը հռոմէական կանոններում տարբեր խմբագրութեամբ է գրուած՝ յօգուտ Հռոմի: Սրանց տարբեր խմբագրութիւնը բացուեց 418-ին, Զոսիմոս պապի ժամանակ, Կարթագենի ժողովի մէջ՝ մի կարգալոյծ քահանայի խնդրի պատճառով, որը Ափրիկայի եպիսկոպոս-

ների վճռի դէմ բողոքել էր պապին: Հռովմի լեգատները պնդում էին, որ Նիկիայի կանոնիս հիման վրայ Ափրիկայի վէճերը պիտի քննեն պապերը, երբ բերել տուին Աղեքսանդրիայի, Անտիոքի եւ Պոլսոյ ձեռագիր Նիկիայի կանոնները, այդպիսի բան չգտան, դուրս եկաւ, որ Հռովմի կղերականները Սարդիկէի՝ յօգուտ պապի գրած կանոնները մուծել են Նիկիայի կանոնի մէջ:

7. Թող հաստատուի հին սովորութիւնը եւ աւանդութիւնը, որ Ելիայի եպիսկոպոսը յարգանք ունենայ, որ այն պատիւը ունենայ, որը կապուած է մետրոպոլիտին յատկացրած արժանաւորութիւններին հետ:

Ելիան Երուսաղէմն է, որ ի պատիւ Ելիա Անդրիան կայսեր նոր անունով վերակոչուեց հին Երուսաղէմի փոխարէն: Երուսաղէմի եպիսկոպոսին յատկացնուում է մետրոպոլիտի պատի՛ւ, բայց ոչ իշխանութիւն, նա իշխանութեամբ ենթարկուում էր Կեսարիայի մետրոպոլիտին (տե՛ս Եւսեբիոս, Բ, 12, 16, Դ, 12):

123 Նովելլայում Երուսաղէմի մետրոպոլիտը պատրիարք է համարուում:

8. Մի ժամանակ իրանց մաքուր համարողների մասին, որոնք անբաժան էին առաքելական եւ ընդհանրական եկեղեցուց, բարի է համարում սուրբ եւ մեծ ժողովը, նրանց վրայ ձեռք դնելով, թոյլ տալ մնալ կղերի մէջ: Ամէնից առաջ նրանք պիտի խոստովանեն գրաւոր կերպով, թէ միանում են եւ խոստանում են հետեւել առաքելական եւ ընդհանրական եկեղեցու որոշումներին, այսինքն եկեղեցական հաղորդակցութեան մէջ կլինեն թէ երկկին մարդկանց եւ թէ հալածանքների ժամանակ հաւատուրացների հետ, որոնց համար թէ ապաշխարանք եւ թէ ներման ժամանակ է նշանակած: Պէտք է, որ նրանք ամէն բանում հետեւեն առաքելական եկեղեցու որոշումներին: Եւ այսպէս թէ գիւղերում եւ թէ քաղաքներում եթէ նրանց ձեռնադրուածներից կպատահեն անձինք, որոնք կը միանան մեր եկեղեցու հետ, նրանք կմնան իրանց կարգի մէջ: Եթէ դրանց մէջ կը լինեն մեր եկեղեցու հետ միացող եպիսկոպոսներ, եւ նոյն տեղում կը գտնուի ուղղափառ եպիսկոպոս, հարկաւ ուղղափառ եպիսկոպոսը կը մնայ իւր բոլոր իրաւունքներով եւ սրանից կախուած կը լինի նորադարձ եպիսկոպոսներին ընդունել եպիսկոպոսական պատուով. եթէ ուղղափառ եպիսկոպոսին ցանկալի չէ, կը նշանակի նրանց քորեպիսկոպոս կամ քահանայ. երկու եպիսկոպոս մի քաղաքում չպիտի լինեն:

«Մաքուր» իրենց անուանում էին Հռոմի քահանայ Նովատիանոսի, որին եղբայրատեաց լինելուն համար Հռոմի ժողովը Կոռնելիոս պապի ժամանակ բանադրեց եւ նզովքի ենթարկեց, հետեւողները, որոնք պահանջում էին չատ խիստ մաքրակրօնութիւն, վարքի անարատութիւն. այդ հիմքով երկկանանց բոլորովին կտրում էին եկեղեցու հաղորդակցութիւնից, հալածանքների ժամանակ հաւատուրացներին թոյլ չէին տալիս ապաշխարելու՝ պահանջելով, որ նրանք մարդկային բռնութիւնից չուրանան հաւատը (Եւսեբիոս):

9. Եթէ ոմանք առանց փորձի ենթարկուելու երէց դարձան կամ փորձման ժամանակ մեղքերը խոստովանեցին, բայց խոստովանութիւնից յետոյ էլի հակառակ գնացին կանոններին, այդպիսիներին կանոնը արգելում է քահանայագործութիւն անել, որովհետեւ ուղղափառ Եկեղեցին պահանջում է անշուշտ անարատութիւն (Ա Տիմ. Գ 2) (տե՛ս Բ առ. 25):

10. Եթէ ուրացողներից ոմանք անգիտութեամբ կամ հէնց կարգողների գիտութեամբ հոգեւորականութեան մէջ են մտել, նրանք չեն կարող եկեղեցական համարուել կանոնի համաձայն, որովհետեւ դրանք քննութիւնից յետոյ զրկւում են սրբազան կարգից:

Մեր ձեռագրերում աւելի որոշ է գրուած այս կանոնը. «Եպիսկոպոսի չգիտենալովը կամ կաշառատուութեամբ եթէ անարժան անձինք օծումն կը ստանան, եւ յետոյ կը բացուի այդ յանցանքը եւ ճիմացուի ձեռնադրուողի անարժանութիւնը, մեծ ժողովը որոշեց կարգալոյծ անել դրան եւ պատժի ենթարկել ձեռնադրել տուողներին եպիսկոպոսի կամքի համաձայն»:

11. Որոնք ուրացել են հաւատը ո՛չ ստիպմամբ, կամ կալուածքի յափշտակումից վախենալով, կամ վտանգի եւ այլ պատահարների պատճառով, որ պատահում էր Լիկիանոսի ժամանակ, ժողովը որոշեց դէպի այդպիսիները ողորմած լինել, թէեւ արժանի չեն: Որոնք անկեղծօրէն կը զղջան, նրանք երեք տարի ունկնդիրների հետ կը կանգնեն իբրեւ հաւատացեալ, 7 տարի եկեղեցում «ընդ ձեռամբ» կ'ապաշխարեն եւ երկու տարի էլ ժողովրդի հետ կ'աղօթեն առանց հաղորդուելու:

Լիկիանոսը Իտալիայի կառավարիչն էր Կոստանդիանոսի ժամանակ, յետոյ կայսր դարձաւ եւ խիստ հալածանք սկսեց քրիստոնեաների դէմ (Եւսեբիոս): Ապաշխարողներից ունկնդիրները նրանք էին, որոնք միայն ընթերցումները իրաւունք ունէին լսելու՝ առանց հաւատացեալների աղօթքին եւ հաղորդութեան մասնակցելու: «Ընդ ձեռամբ» նրանք էին,

որոնք կանգնում էին ամբիոնի եռեւի մասում, երեսի վրայ ընկած ներողութիւն էին խնդրում, եպիսկոպոսը կամ քահանան ձեռքերը դնում էր գլխին եւ թողութիւն տալիս մեղքերին:

12. Նրանք, որոնք անկեղծօրէն հաւատքը կը դաւանեն, ջերմեռանդութիւն ցոյց կը տան եւ զինուորական գօտին դէն կը ձգեն, բայց յետոյ ինչպէս շներ՝ իրենց փոխածին կը դառնան, արծաթ եւ պարգեւներ կաշառ տալով կը հասնեն զինուորական պատուի, այդպիսիները 10 տարի եկեղեցում կ՚ապաշխարեն ընդ ձեռամբ ներողութիւն խնդրելով եւ 3 տարի ունկնդիր լինելով գաւթում: Ապաշխարելիս ի նկատի պիտի առնել տրամադրութիւնը եւ զղջման պատրաստակամութիւնը: Որոնք երկիւղով, լացով, համբերութեամբ, բարեգործութեամբ եւ գործով կը զղջան եւ ո՛չ արտաքուստ, դրանք որոշեալ ժամանակը լրանալուց յետոյ կ՚ընդունուեն աղօթողների մէջ: Եպիսկոպոսը իրաւունք ունի զիջողաբար վարուելու: Իսկ որոնք անտարբերութեամբ կ՚ապաշխարեն, նրանք որոշած ժամանակը ապաշխարանքը կը կրեն:

Այս կանոնս գլխաւորապէս գրուած է Լիկիանոսի զօրքերի համար. քրիստոնեայ զօրքերը դուրս էին գալիս Լիկիանոսի զօրքից նրա անգութ հալածանքների մէջ չմասնակցելու համար, բայց յետոյ զղջում էին եւ ահագին կաշառներ տալով՝ նորից մտնում նրա զօրքի մէջ:

Այս կանոնը եւ նախընթացը մեր ձեռագրերում թէեւ նոյն բովանդակութիւնն ունին, բայց յաւելումներ շատ ունին եւ բաւական փոխում են արտաքին ձեւը:

13. Մահամերձների վերաբերմամբ թող պահպանուեն հին կանոնը եւ օրէնքը, որ մեռնողը չզրկուի վերջին ամենակարեւոր ուղեկցութիւնից: Եթէ Հաղորդութիւնից յետոյ կ՚առողջանայ, թող մասնակցի միայն աղօթողների հետ եկեղեցու դռան մօտ: Ընդհանրապէս մեռնողներին, ով կ՚ուզի լինի, Հաղորդութիւն խնդրողներին, եպիսկոպոսի կողմից փորձի ենթարկելուց յետոյ, թող Հաղորդութիւն տրուի:

Մեր ձեռագրերում նոյն բանն է ասւում, միայն մի քիչ երկարացրած եւ պատիժների տեսակը որոշած.

14. Ձմկրտուածների (երախաների) եւ ուրացողների համար սուրբ եւ մեծ ժողովը որոշեց երեք տարի ունկնդիրների հետ լսեն Ս. Գիրքը եւ ապա աղօթեն պատրաստուողների (մկրտութեան) հետ:

«Պատրաստուող» կոչւում էին այն նորադարձ քրիստոնեաները, որոնք եկեղեցում կամ ուսումնարաններում պատրաստւում էին քրիս-

տոնէական կրօնի վարդապետութեան մէջ եւ ապա մկրտուում: Բոլորովին նորերը առաջին կարգն էին կազմում, իսկ երկու-երեք տարի պատրաստուողները՝ երկրորդ կարգը: Երկուսն էլ ընդհանուր աղօթքին եւ Հաղորդութեան մասնակցելու իրաւունք չունէին (տե՛ս Նէո. 5):

15. Շատ խոովութիւնների եւ խառնակութիւնների պատճառով բարի համարուեց արգելել այն սովորութիւնը, որ հակառակ առաքելական կանոնին մի քանի տեղերում գործադրւում է, որ քաղաքից քաղաք չտեղափոխուեն ո՛չ եպիսկոպոս, ո՛չ երէց, ո՛չ սարկաւագ: Ով հակառակ այս կանոնի կ՚ընթանայ եւ կը կարգադրի, նրա կարգադրութիւնը կը լինի անվաւեր եւ տեղափոխուողը յետ կը բերուի այն եկեղեցին, որտեղ ձեռնադրուած է (տե՛ս Բ առ. 14, 15, 16):

16. Քահանաներից, սարկաւագներից կամ ժառանգաւորներից նրանք, որոնք շուտափոյթ, Աստուծոյ երկիւղը մոռացած եւ եկեղեցական կանոնը անուշադրութեամբ տուած, իրենց սեպհական Եկեղեցուց կը հեռանան, նրանք ուրիշ Եկեղեցում չպիտի ընդունուեն. ամէն միջոց պիտի գործ դնել եւ ստիպել, որ նրանք յետ դառնան. եթէ կը յամառեն, թող զրկուեն եկեղեցու հաղորդութիւնից: Իսկ եթէ մէկը կը համարձակի ուրիշի իրաւասութեան պատկանող մէկին յափշտակել եւ իր Եկեղեցու վրայ ձեռնադրել՝ առանց սեպհական եպիսկոպոսի համաձայնութեան եւ նրա վրայ ուշ դարձնելուն, այդպիսի ձեռնադրութիւնը կը լինի անվաւեր:

15, 16 կանոնների բովանդակութիւնը նման լինելուն պատճառով մեր ձեռագրերում մի կանոնի մէջ է ամփոփած, այն է՝ 16-ի (տե՛ս Բ առ. 14, 15, 16):

Երբ Անտիոքից Կեսարիայի եպիսկոպոս Եւսեբիոսին խնդրեցին, որ իրենց վրայ հովիւ գայ, նա մերժեց այդ կանոնների հիման վրայ: Անտիոքացիք դիմեցին Կոստանդիանոս Մեծին, որ սա յորդորի եպիսկոպոսին գալ իրենց քաղաքը: Կայսրը, երբ լսեց եպիսկոպոսի մերժման պատճառը, չատ ուրախացաւ եւ գովեց նրա կանոնապահութիւնը եւ օրինակաւորութիւնը:

17. Կղերին պատկանողներից շատերը շահասիրական եւ վաշխառուական ցանկութեամբ մոռացել են Աստուածային գրութիւնը, որ ասում է. «Արծաթդ մի՛ տար շահով», եւ պարտք տալով իրենց փողը՝ պահանջում են տոկոս (հարիւրերորդականը): Մեծ եւ սուրբ ժողովը դատեց, որ այս որոշումից յետոյ փող տուողը,եթէ ուրիշ գործադրութիւն կը տայ այս բանին՝ կամ կիսով շահ պահանջելով, կամ

մի ուրիշ բան մտածելով, որ շահասիրութիւնը ծածկի, այդպիսին կարգալոյծ լինի եւ հեռացուի հոգեւոր դասակարգից:

Մեր ձեռագրերում 16-րդ կանոնն է այս:

Ինչպէս Հին օրէնքը (Բ Օր. ԻԳ 19), նոյնպէս եւ Առաքելական 44 կանոնը արգելում են չահ վերցնել կարգալոյծ անելու սպառնալիքով: 100-ին վերցնում էին կամ 12% կամ դրա կէսը՝ 6%: Իսկ նրանք, որոնք զանազան պատրուակներով իրենց չահ վերցնելը ծածկելու համար ուրիչ կերպ կը վարուէին, այսինքն խորամանկութիւններ եւ ոլոր-մոլոր ճանապարհներ, բոլոր նրանք զրկւում են կարգից (տե՛ս Զոնարաս, Արիստենոս, Кормчая книга*) (տե՛ս Ա առ. 18, Բ առ. 44):*

18. Սուրբ եւ մեծ ժողովին լուր հասաւ, որ մի քանի տեղերում սարկաւագներն են քահանային Հաղորդութիւն տալիս, այնինչ ո՛չ սովորութեամբ, ո՛չ կանոնով չի թոյլատրւում, որ հաղորդելու իշխանութիւն չունեցողը իշխանութիւն ունեցողին Հաղորդութիւն տայ: Յայտնի եղաւ, որ մի քանի սարկաւագներ եպիսկոպոսից առաջ են Հաղորդութեան մօտենում: Այս բոլորը վերջանա՛յ, սարկաւագները իրենց չափը ճանաչեն, իմանան, որ նրանք եպիսկոպոսի ծառայողներ են եւ քահանաներից ցած: Նրանք հաղորդուեն քահանաներից յետոյ՝ եպիսկոպոսի կամ քահանայի ձեռքով: Նրանք պիտի նստեն քահանաներից յետոյ, այնինչ շատ անգամ պատահում է հակառակը: Չհնազանդողը կը զրկուի սարկաւագութիւնից:

Մեր ձեռագրերում 17-րդ կանոնն է: Եւ որովհետեւ 15 եւ 16 կանոնները մերոնց մէջ միացրած է, ուստի եւ իսկականից մէկ կանոն պակասում է, մերոնք դրա փոխարէն աւելացրել են 18-րդ յօդուածը, որ խօսում է արուագիտութեան մասին, որը գոյութիւն չունի եւ չկայ իսկական Նիկիական կանոնների մէջ: Թէ մերոնք աւելացրել են, դրան ապացոյց կարելի է բերել «Բ Նիկիականք» կոչուած կանոնների 18-րդը: «Ոչ է պարտ սարկաւագի Օրէնս տալ եւ ոչ նստել ընդ երիցու», որ բոլորովին համապատասխան է յունա-սլաւոնականին եւ ո՛չ նման՝ ձեռագրերի Նիկիականին: Մեր ձեռագրերի 18-րդ կանոնն այս է. «Վասն այնոցիկ որ արուագէտքն են՝ կցորդք են այնոցիկ որ պղծին ընդ անասունս, եւ ապաչխարութիւն նոցին եղիցի ի վերայ. այլ եթէ քահանայ ոք ըմբռնեսցի յախտին, ելցէ ի քահանայութենէն, եւ եթէ յուխտի մանկանց՝ ի կարգէն ելցէ, եւ ապաչխարութիւն անասնագիտացն ի վերայ եղիցի»:

19. Պաւղիկեաններից նրանք, որոնք կը մտնեն ուղղափառ Եկեղեցու ծոցը, որոշւում է նրանց համար նորից մկրտուել: Եթէ առաջուց հոգեւորական դասին են եղել պատկանելիս եւ անարատ ու

անպարսաւ են, կրկնակնունքից յետոյ կարող են ուղղափառ եպիսկոպոսից ձեռնադրուել: Եթէ փորձման ժամանակ անընդունակ երեւացին քահանայութեան մէջ, պէտք է կարգազուրկ լինեն: Այդպէս պէտք է վարուել եւ սարկաւագուհիների եւ ընդհանրապէս հոգեւորական դասին պատկանողների վերաբերմամբ: Այն անձինք-կանայք, որոնք ձեռնադրութեամբ սարկաւագուհի չեն, հապա միայն շորն են հագնում, կարող են համարուել ուղղակի աշխարհական (Սարկաւագուհի ձեռնադրւում էին քառասուն տարեկան հասակում. իսկ 25 տարեկանից սկսած, Կարթագենի 140 կանոնի համաձայն, եպիսկոպոսի կարգադրութեամբ առանձին տարազ էին հագնում մինչեւ ձեռնադրուելը):

Պաւղիկեաններէ աղանդի հիմնադիրն էր Միջագետքի Սամոսատ քաղաքից Պօղոս անունով մէկը, որ Սամոսատում եպիսկոպոս էր. նրա մայրը մանիքեցի էր՝ Կալլինիկէ անունով: Նա քարոզում էր, որ մի Աստուած կայ եւ անուանւում է Հայր, Որդի եւ Սուրբ Հոգի. Որդին Հօր վերաբերմամբ նոյն է, ինչ որ խօսքը (բանը)՝ մարդու: Այս Բանը, գալով աշխարհ, մարդու մէջ բնակուեց՝ Յիսուս անունով, եւ տուն կառուցանելով վերացաւ երկինք, իսկ այս Յիսուսը է փոքր Յիսուս Քրիստոս, իբրեւ Մարիամից առաջացած: Պօղոսին կարգալոյծ արին Անտիոքում, Գրիգոր Աստուածաբանի մասնակցութեամբ:

20. Կան մի քանիսները, որոնք ծունկ են չոքում կիւրակի եւ յիսնակի օրերը, սուրբ ժողովը որոշում է, որ բոլոր թեմերում միակերպ պահպանուի հետեւեալը, որ այդ օրերը կանգնած աղօթք մատուցանուի Աստուծուն:

Բացի այս քսան կանոնից կան եւ ուրիշ կանոններ զատկի, կանոնական գրքերի եւ այլ կարգերի մասին: Արաբական լեզուով ժողովածուում կայ բացի 20-ից եւ 85 կանոն Նիկիական կանոններ, Հայոց ձեռագրերում կան 114-115 երկրորդ Նիկիական կանոններ: Այդ աւելի համարուող կանոնները պիտի քաղուած լինեն ժողովի ընդհանուր արձանագրութիւնից, որը մեզ չի հասել: Ե դարում միայն Գելասիոս եպիսկոպոսը ժողովեց այդ արձանագրական յիշատակարանները, բայց ոչ իսկականը, այլ զանազան անձինքներից եւ ձեռք ձեռք ընկած ընդօրինակութիւններից: Նիկիայի որոշումը զատկի մասին գտել է կարդինալ Պիտրա յունական մի ձեռագրում եւ տպագրել է (տե՛ս Смирнов, Ц. пр.*): Հռոմի դանիական հիւպատոս (+1809) գիտնական Գէորգ Յեգան գտել է մի ղպտական ժողովածու Նիկիոյ ժողովի վերաբերմամբ, որը տպուել է երկրորդ անգամ 1852-ին՝ Լենորմանի ձեռքով: Ապա ֆրանսիացի եգիպ-*

*տաբան Թեվիլիւ գտաւ պապիրուսի վրայ գրած 2 ժողովածու Տուրինի մատենադարանում: Երկու մարդկանց ժողովածուները նոյն են եւ թարգմանուած յունարէնից. այդ ձեռագրերում կան եւ այն երկրների անունները, որոնց եպիսկոպոսները մասնակցել են Նիկիայի ժողովին: Եգիպտոս, Լիբանան, Պաղեստին... Կապադովկիա, երկու Հայաստան, երկու Պոնտոս (*Смирнов, *43 եր.):*

*Ասորական ժողովածուն Պետրան թարգմանեց լատիներէն 4 հատորով, 1883-ին, նա գտել էր Բրիտանական թանգարանում: Որի ընդհանուր բովանդակութիւնն է 1) Նիկիայի ժողովի ժամանակը, 2) Կոստանդիանոսի հրաւիրագրերը, 3) Հաւատոյ հանգանակը, 4) նզովքը եւ 5) ներկայ ժողովականների ստորագրութիւնները, 6) ծանօթութիւն գատիկը տօնելու ժամանակի վերաբերմամբ, 7) 20 կանոնները եւ 8) 220 հոգու անուններ: Պետրա դնում է անունների ցուցակը մինչեւ 221 հոգու ասորերէն եւ հայերէն (*Смирнов, 75, Обозрение источников истории I всел. Ник. соб., Ярослав. 1888*): Մեր ձեռագրերում կայ տպուած մօտ 220 անձանց ցուցակը, որոնք մասնակցել են Նիկիայի ժողովում. թէ՛ երկրների դասաւորութիւնը եւ թէ՛ անձանց թիւը նոյն է, ինչ որ Տուրինի ձեռագրի միջի եղածը. Հայաստանը բաժանած է Փոքր եւ Մեծ Հայքի: Փոքր Հայքից՝ 2 եպիսկոպոս, Մեծ Հայքից՝ 5 եպիսկոպոս, որոնց մէջ է Արիստակէսը: Իսկ եկեղեցական պատմիչների՝ Սոկրատի, Սոզոմենոսի եւ այլոց յիշատակութեան մէջ չկան հայոց եպիսկոպոսների անուններ (տե՛ս* Деяния всел. соборов, т. *I*, 73 *եր.):*

Թէ ինչու Զատկի եւ Մելիտոս եպիսկոպոսի համար եղած կանոնադրութիւնները չկան 20 կանոնների մէջ, դժուար է ճիշտ պատճառը իմանալ, թէեւ մի քանի ենթադրութիւններ անում են. բայց թէ իրօք այդպիսի վճիռներ եղել են, այդ երեւում է ժողովի՝ Աղեքսանդրիայի եկեղեցուն ուղարկած շրջաբերականից, որտեղ ուրախութիւն է յայտնում արեւելեան եպիսկոպոսների համաձայնութեան համար Զատիկը արեւմտեանների հետ կատարելու վերաբերմամբ (Թէոդորէտ, Христианское чтение, 1842 г., *120 եր.):*

Գալով մեր ձեռագրերի 115 Երկրորդ Նիկիական կանոններին, պէտք է նկատել, ինչպէս առաջ էլ դէպք է եղել ասելու, որ նրանցից սկզբի 20 կանոնները նոյնն են, ինչ որ իսկական Նիկիական կանոնները, բայց ո՛չ հայոց ձեռագրերում եղած Նիկիականը, իսկ մնացած 95 կանոնները են ժողովածու առաքելական, տիեզերական, տեղական ժողովների կանոնների. նոր բան ամենեւին չեն ներկայացնում իրենց բովանդակութեամբ. նրանք բոլորն էլ անվաւեր են, որովհետեւ Նիկիայի վաւերական կանոնները 20 են:

Բ) Բ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ՝ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ԺՈՂՈՎԸ (381 Թ.)[1]

Արիոսի մահից յետոյ արիոսականութիւնը չանհետացաւ, նրա կուսակիցները ոչ միայն չքիչացան, այլ օրէցօր աւելանում էին եւ այնքան հեռու էին գնում իրենց անձնական մեկնաբանութիւնների մէջ, որ մինչեւ իսկ արիոսականութեան հետ չատ քիչ բանով էին միանում. միմեանցից տարբերւում էին հայեացքով, քարոզութիւններով, մինչեւ իսկ միմեանց հերետիկոսներ էին անուանում: Եւ այսպէս՝ բացի արիոսականներից, երեւում են կիսարիոսականներ, եւնոմեանք, անոմեանք, եւդոքսեանք, մարկեղեանք, փոտինեանք, ապողինարեանք, մակեդոնեանք եւլն, եւլն: Դրանց մէջ ուժեղ աղանդն էր մակեդոնեանց կամ հոգեմարտների: Յունաց կայսրերը նոյն փոփոխութիւններին էին ենթարկւում: Արիոսականները, օգուտ քաղելով իրենց կուսակից Կոստանդիանոս կայսրի բարեհաճութիւնից, յետ բերեցին աքսորից Նիկոմիդիայի եպիսկոպոս Եւսեբիոսին: Սրա վաղահաս մահից յետոյ ուղղափառները կամեցան Պօղոսին նորից իւր աթոռը տալ, իսկ արիոսականները ուրիշ ժողով անելով՝ ընտրեցին Մակեդոն անունով արիոսական եպիսկոպոսին Պոլսի առաջնորդ: Այդ առիթ տուաւ երկու կողմին դիմել բռունցքի եւ կռուի: Կայսրը Անտիոքումն էր. լսեց խռովութեան լուրը, հրամայեց Պօղոսին քաղաքից հեռացնել իբրեւ խռովարարների գլխաւորի: Բայց ժողովուրդը յարձակուեց կայսեր պաշտօնակատարների վրայ, սպանեց նրանց եւ փողոցներում քաշկռտելով՝ դիակները ցրուեց զանազան կողմերում: Կայսրը բարկացաւ, հրամայեց Պօղոս եպիսկոպոսին ծածուկ հեռացնել քաղաքից եւ Մակեդոնին հաստատեց Պոլսի եպիսկոպոս (Սոզոմենոս, տե՛ս Хрис. чтение, 1846 г. *կամ՝* Деяния всел. соб.*): Մակեդոնը իւր վատ եւ հպարտ բնաւորութեան պատճառով նոյնիսկ ատելի դարձաւ իւր հակառակորդներին, որոնց դրդմամբ կայսրը հեռացրեց Մակեդոնին եւ Եւդոքսիոս եպիսկոպոսին նշանակեց: Մակեդոնը անցաւ կիսարիոսականների կողմը, քարոզների միջոցով սկսեց իւր մտքերը տարածել: Որդու մասին եղած վարդապետութիւնը թողեց անփոփոխ եւ անցաւ Հոգւոյն Սրբոյ վարդապետութեան փոփոխութեան, որոշ գոյն տուաւ իւր աղանդին, որը իւր անունով կոչուեց Մակեդոնի աղանդ: Սրանք ասում էին՝ Հոգին Սուրբը համագոյակից չէ ոչ Հօր եւ ոչ Որդուն, հապա ստորադրուած եւ ծառայող ուժ է, իսկ Որդին հաւասար է Հօր: Թէոդոս Մեծը հրամայեց երրորդութիւնը դաւանել այնպէս, ինչպէս ուղղափառ Եկեղեցին է ընդունում, փակել տուեց դրանց ժողովարանները եւ սպառնաց դատի ենթարկելով պատժել բոլոր աղանդաւորներին (Սոկրատ, Սոզոմենոս): Թէոդոսը, այդ վէճերը այդպիսի միջոցով չկարողանալով վերջացնել, հրամայեց ընդհանուր ժողով*

1 Կ.Պոլսի Բ Տիեզերական ժողովի կանոնախմբի հայերեն բնագրի համեմատությունը հունարեն հրատարակության հետ, տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 600:

*գումարել եւ խնդիրը վճռել: Ժողովը եղաւ Պոլսում, 381 թ., 150 եպիսկոպոսների մասնակցութեամբ, որոնց մէջ էին Կիւրեղ Աղեքսանդրացին, Ամփիլոքոս Իկոնիացին, Գրիգոր Նիւսացին, Բարսեղ Մեծը, Գրիգոր Նազիանզացին եւ 36 մակեդոնական եպիսկոպոսներ: Վերջիններս մերժեցին ժողովում ուղղափառների դաւանութիւնը եւ հեռացան: Ժողովը որոշեց նզովել Մակեդոնին եւ կողմնակիցներին: Կայսրը հրամայեց հակառակորդ եպիսկոպոսներին զրկել իրենց պաշտօններից: Երբ այդ աւելի եւս զայրացրեց աղանդաւորներին, կայսրը հրամայեց երկրորդ անգամ Հանգանակ հաւատոյ կազմեն եւ յանձնեն իրեն ի քննութիւն. նա համեմատեց բոլոր ուղարկուած հանգանակները եւ մերժեց վերջնականապէս աղանդաւորներինը: Այս ժողովում Հռոմի Եկեղեցու կողմից պատգամաւոր չկար, դրա համար արձանագրութիւնը ուղարկեցին Հռոմ, որ պապն էլ ստորագրէ: Հռոմի Եկեղեցին դաւանաբանական մասն ընդունեց, իսկ կարգադրական կանոնները վէճի ենթարկեց եւ 3-րդ կանոնը չընդունեց մինչեւ Լատերանի ժողովը: Այս ժողովի գործունէութեան իսկական արձանագրութիւնը ամբողջութեամբ չի հասել մեզ, միայն պահուել է՝ 1) Գրիգոր Նազիանզացու՝ ժողովում արտասանած ճառը, 2) ժողովի կանոնական հրահանգները Թէոդոս կայսրին ուղղած թղթի հետ, 3) Հաւատոյ դաւանանքը, 4) ժողովի անդամների ստորագրութիւնը, 5) Հռոմի եպիսկոպոսին ուղղած թուղթը (*Деяния всел. соборов, *[հտ. I], 93 եր.)*:*

Թէոդոս կայսրին ուղղած թղթում նշանակուած են 7 կանոն, որոնք մեր ձեռագրերում ամբողջութեամբ չեն յիշատակուած: Մերոնց մէջ կայ 3 կանոն, երկրորդ կանոնի մէջ միացրած են 2 եւ 3 կանոնները, այնպէս որ մեր կանոնագրքերում միայն 4 կանոնը կայ, իսկ երեքը՝ 5, 6, 7, չկան. ինչո՛ւ՝ դժուար է ասել: Արդեօ՞ք նրա համար, որ 5-րդում խօսում է «արեւմտեաննների ծրարի» մասին. գուցէ ոմանք, չիմանալով բանի էութիւնը, կասկածանքով վերաբերուելով դուրս են ձգել այդ կանոնը՝ դուրս ձգելով նաեւ 6 եւ 7 կանոնները: Թէ՞ արդեօք 6 եւ 7 կանոնների երկար լինելը առիթ է տուել մտածելու, որ դրանք կանոնական թղթեր են եւ չպիտի կանոնների շարքը մուծել: Պատմական աւանդութեամբ՝ Ներսէս Մեծը եղել է այս ժողովում, բայց պատմական փաստական տեղեկութիւնները թեր եւ դէմ են դրան. ժողովին ներկայ անդամների ցուցակի մէջ Մեծ Հայքի անուն չկայ եւ ո՛չ էլ Ներսէսի, այլ միայն Փոքր Հայքից երկու եպիսկոպոսի անուն. «Մելիտինէից Ոսերիոսը (Ովտրէոսխմբ.) եւ Արաբիսից Ոսերիոսը». սրանք յոյն էին, թէ հայ՝ յայտնի չէ:

Մէկը այսպիսի հարց եթէ տալու լինի, թէ դու ի՞նչ գործ ունիս յունա-սլաւոնական կամ, աւելի ճիշտ ասած, պաշտօնական-իսկական Պոլսի ժողովների 7 կանոնի հետ, երբ որ հայոց կանոնագրքերում 4 կամ 3 կանոն է գրած. սխալ, թէ ճիշտ՝ մեր ընդունածը մեր կանոնագրքերի մէջ գրածն է, կամ հէնց մեր պապերը այս մերն են ընդունել, ուստի եւ դո՛ւ պարտաւոր ես մեր կանոնագրքերի գրածը ընդունելու:

Ես չեմ կարծում, որ այսպիսի միամիտ հարցի տեղիք լինի նրա համար, որ՝ 1) մեր ժողովները ընդունում են տիեզերական ժողովները, այսինքն այն կանոնները, որոնք բոլոր քրիստոնեայ աշխարհը ընդունում է իսկական, հէնց այդ ժողովներում սահմանած եւ ընդունուած. 2) մեր կանոնագրքերը ոչ մի ձեռնհաս մարմնի կողմից վաւերական չեն ընդունուած, այսինքն ո՛չ մի հայոց ազգային ժողով չի որոշել ընդունել այս կանոնագրքերի մէջի գրածները. 3) մեզ համար պարտաւորական են իսկականները եւ ո՛չ զանազան սխալ արտագրող անձանց յաւելումներով լի ձեռագիրը՝ կանոնագիրը: Այս հիմամբ կ՝արձանագրեմ պաշտօնական քրիստոնեայ աշխարհում ընդունած 7 կանոնները, որոնց 4-ը մեր կանոնագրքերում կայ, իսկ 3-ը՝ ոչ:

1. Սուրբ հայրերը, որոնք հաւաքուած են Կոստանդնուպոլսում, որոշեցին՝ թո՛ղ չփոխուի այն հանգանակը, որը 318 հայրապետներ Բիւթանիայի Նիկիա քաղաքում ընդունեցին եւ մնաց անփոփոխ, եւ նզովքի է ենթարկւում իւրաքանչիւր աղանդ, որ է՝ եւնոմեան, անոմեան, արիոսական կամ եւդոքսեան, կիսարիոսական կամ հոգեմարտներ, սաբելեան, մարկելեան, փոտինեան եւ ապողինարեան:

«Կիսարիոսական» կոչւում էին այն աղանդաւորները, որոնք ընդունում էին Արիոսի քարոզութիւնների մի մասը: Կիսարիոսականները տարբերւում էին Հոգւոյն Սրբոյ վարդապետութեան վերաբերմամբ: «Կիսարիոսական» կոչւում էին եւ նրանք, որոնք Որդուն ու Հոգուն արարած էին համարում եւ աւելացնում էին. «Մենք մտածում ենք, որ նրանք առաջացան ո՛չ այնպէս, ինչպէս միւս արարածները, հապա ուրիշ կերպ. եւ այդ ասում ենք, որ չկարծուի, թէ ծննդեամբ Հայրը մասնակից էր չարչարանաց». կիսարիոսական էլի համարւում էին եւ նրանք, որոնք սովորեցնում էին, թէ Բան եւ Հոգի համագոյակից չեն, հապա նմանագոյ են Հօր:

Եւնոմիոսը գաղատացի էր, կիւզիկոսի եպիսկոպոս. աւելի հեռու էր գնում Արիոսից, ասում էր, որ Որդին փոփոխական է եւ ծառայող եւ ամէն բանում նման չէ Հօր: Նրանք նորից էին մկրտում՝ ընկղմելով գլուխը ներքեւ, ոտերը վերեւ դարձնելով, եւ մկրտութիւնը մէկ ընկղմամբ էին կատարում: Ապագայ դատաստանը եւ դեհենը սուտ էին համարում, երկիւղ ազդելու համար ասուած եւ հնարուած բան:

Դրանց անուանում էին եւ եւդոքսեաններ, Եւդոքսիոսի անունով, որ Պոլսում եպիսկոպոս էր, որին Եւնոմիոսը Կիւզիկոսի եպիսկոպոս կարգեց: Դրանք անուանւում էին նոյնպէս անոմէականներ, որովհետեւ ասում էին, որ Որդին եւ Հոգին Սուրբը ըստ էութեան Հօր հետ ոչ մի նմանութիւն չունեն: Դրանք նոյնպէս կոչւում էին «աետիականներ»՝ Աետիոսի՝ Եւնոմիոսի ուսուցչի անունով:

Սաբեղեանք իրենց անունը ստացան Սաբելլիոս Լիբանանցուց, որ Պենտապոլսոյ Պտողեմայիդա քաղաքի եպիսկոպոսն էր. քարոզում էր չփոթմամբ միացումն՝ միացնելով մի դէմքի մէջ երեք անձնաւորութիւնը՝ ասելով, որ միևնոյնը երբեմն երեւում է իբրեւ Հայր, երբեմն իբրեւ Որդի, երբեմն իբրեւ Սուրբ Հոգի՝ այլակերպուելով եւ զանազան ժամանակ ընդունելով տարբեր տեսք: Մէկ անձնաւորութեան մէջ երեք անուանումներ էին ընդունում, ինչպէս մարդու մէջ՝ մարմին, հոգի եւ ոգի, կամ արեգակի մէջ՝ կլորութիւն, լոյս եւ տաքութիւն:

Փոտինեանք անունը ստացան Փոտինոսից, որը Սիրմիոնից էր եւ նոյն տեղում եպիսկոպոս. դատում էր Պօղոս Սամոսատացու նման, չէր ընդունում Սբ Երրորդութիւնը եւ Աստուած իբրեւ արարիչ ամէնի. անուանում էր միայն Հոգի, իսկ Բանը միայն աստուածային հրաման է՝ բերանից դուրս եկած, որ ծառայում է Աստուծոյ իբրեւ մեքենայական գործիք: Քրիստոս հասարակ մարդ էր՝ նրա կարծիքով, ընդունելով Հօր Բանը ո՛չ իբրեւ դոյ, այլ բերանից ըղխած եւ Մարիամից էլ սկիզբն առած:

Ապողինարը ասորոց Լաւոդիկիա քաղաքի եպիսկոպոսն էր. ասում էր, որ Որդին թէ եւ Աստուածանից չնչաւոր մարմին առաւ, բայց առանց խելքի (մտքի-խմբ.), որովհետեւ Աստուածութիւնը փոխարինում էր խելքը. Տիրոջ Հոգին չունի բնաւորութիւն, կատարեալ մարդ չէր, հապա միայն բնութիւն ունի (տե՛ս «Опыт ц. з.» Иоанна, 1851 *եւ* Правила св. апостолов... с толк., *յունաց մեկնիչներ Զոնարաս, Բալսամոն, 81-82 եր.):*

Մարկեղեանք իրենց անունը ստացան Անկիւրիայի եպիսկոպոս Մարկելլոնից. ընդունում էին Որդուն իբրեւ Բան Հօր, բայց ո՛չ ինքնագոյ, այլ գործող միայն արարչութեան մէջ, եւ դրա համար մտածում էին, որ տեսանելի աշխարհի վախճանից յետոյ կը վերջանայ եւ Որդու թագաւորութիւնը եւ Նրա անձնաւորութիւնը կը միանայ Հօր էութեան հետ (տե՛ս «Опыт ц. з.» Иоанна*):*

2. Ամէն մի աշխարհի եպիսկոպոս չտարածի իւր իրաւասութիւնը իւր աշխարհի սահմաններից դուրս եւ Եկեղեցիները չխառնի, հապա համաձայն կանոնների՝ Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոսը կառավարի Ափրիկայի Եկեղեցիները, արեւելեան եպիսկոպոսները կառավարեն միայն Արեւելքը՝ պահելով Անտիոքի եպիսկոպոսի առաւելութիւնները, ինչպէս Նիկիայի կանոններով ընդունուած է: Նոյնպէս էլ Ասիայի եպիսկոպոսները կառավարեն միայն Ասիան, Պոնտոսինը՝ միայն Պոնտոսը, Թրակիայիները՝ Թրակիան:

Եպիսկոպոսները չհրաւիրուած՝ չանցնեն իրենց աշխարհի սահմանից թէ՛ ձեռնադրութեան եւ թէ՛ եկեղեցական որեւէ կարգադրու-

թեան համար: Վերոգրեալ կանոնները եկեղեցական աշխարհների մասին պահպանելով՝ իւրաքանչիւր աշխարհի գործերը կը կարգադրուեն նոյն աշխարհի եպիսկոպոսների ժողովով, ինչպէս որոշուած է Նիկիայում: Այլազգի ժողովուրդների՝ Աստուծոյ Եկեղեցիները պիտի կառավարուեն միևչեւ հիմա պահպանուած հայրերի սովորութեամբ:

Նոյն բանի համար խօսում են Նիկիայի 6 եւ 15 կանոնները. միայն այստեղ բաժանումը լինում է Հռոմէական կայսրութեան նոր բաժանման համաձայն: Արեւելեան կայսրութիւնը բաժանւում էր 4 պրեֆեկտուրայի, ամէն մինն էլ՝ շրջանների՝ իրենց կուսակալներով: 4 պրեֆեկտուրայից մէկն էր եւ արեւելեանը, որ բաժանւում էր 5 շրջանի՝ Եգիպտոսի, Արեւելեանի, Ասիականի, Պոնտոսի եւ Թրակիայի: Իւրաքանչիւրի մայրաքաղաքը դարձաւ մետրոպոլիտի աթոռանիստ: Ափրիկան եւ Եգիպտոսը մտան Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոսի իրաւասութեան տակ, արեւելեան բաժնում գլխաւոր կենտրոնատեղին Անտիոքն էր, որի մէջ մտնում էր Արաբիայից մինչեւ Կիլիկիայի միջավայրը: Ապա՝ Ասիան եփեսոսով, յետոյ՝ Պոնտոսը եւ Թրակիան: «Այլազգի Եկեղեցիները» ասելով երեւի հասկանում է այն եկեղեցիները, որոնք չէին մտնում այդ քաղաքական բաժանման մէջ: Այս ժողովը ոչ միայն հակառակ չէ ազգայնական եկեղեցիների սկզբունքին, հապա մինչեւ իսկ հաստատում է: Մեր եկեղեցին կարող ենք մուծել այս վերջին շարքը եւ նրա անկախութիւնը յենակէտել հէնց տիեզերական ժողովի այս կանոնով, որի ժամանակից 10-15 տարի առաջ՝ արդէն Արշակ Բ-ի օրով, այն բոլորովին անկախ էր հրատարակուել:

3. Կ. Պոլսոյ եպիսկոպոսը թող ունենայ պատուի արտօնութիւն Հռոմի եպիսկոպոսից յետոյ, որովհետեւ այդ քաղաքը նոր Հռոմ է:

Թէ այս եւ թէ Նիկիայի ժողովի կանոններով՝ Հռոմի եպիսկոպոսը վայելում է նոյն իրաւունքները, ինչ որ ունէին միւսները, այսինքն՝ Անտիոքի, Աղեքսանդրիայի, Երուսաղէմի եւլն: Կանոններից պարզ երեւում է, որ Հռոմին յատկացրած պատիւը բղխում է ոչ այն գիտակցութիւնից, թէ Հռոմի եպիսկոպոսը իբրեւ առաքեալներից մեծի՝ Պետրոսի իշխանութեան չարունակող պիտի պատիւ ունենայ, ինչպէս պապականները դաւանում են, այլ իբրեւ մայրաքաղաքի՝ հզօր երկրի արքայանիստ քաղաքի եպիսկոպոս: Նոյնպէս էլ եւ ժողովը դատում է Պոլսի վերաբերմամբ:

Հեֆելէի ասելով՝ ինչպէս Թէոդորէտը յիշում է իւր եկեղեցական պատմութեան մէջ, Թէոդոս Մեծը հրաւիրագիր չի ուղարկել Դամաս

պապին, այնպէս որ իբր թէ Բ տիեզերական ժողովը եղել է միայն արեւելեան եպիսկոպոսների ներկայութեամբ: Պապերը ընդունեցին այս ժողովի հանգանակը, որ քիչ տարբերութիւն ունի Նիկիականից, բայց բոլորովին մերժեցին 3-րդ կանոնը, մինչեւ ԺԹ դարը, երբ Լատերանի ժողովում՝ 1215 թուին, Պոլիսը լատինաց ձեռքը անցնելուն պատճառով, հանդիսաւոր կարպով ընդունեցին 3-րդ կանոնը:

Մեր բոլոր ձեռագրերում երկրորդ եւ երրորդ կանոնը միացրած է երկրորդ կանոնի մէջ:

4. Մաքսիմոս Ծնականի եւ նրա արած անկարգութիւնների մասին Պոլսում: Մաքսիմոսը եպիսկոպոս չէ եւ ո՛չ էլ եղել է, նրա բոլոր՝ որեւէ աստիճանի ձեռնադրած հոգեւորականները ընդունելի չեն, նրա բոլոր արածները անվաւեր են եւ մերժման արժանի:

Մեր ձեռագրերում այս երրորդ կանոնն է կազմում, եւ բոլորի մէջ Մաքսիմոս Շնականը թարգմանուած է Մաքսիմոս Ցինական «չնական» բառի միտքը չհասկանալուն համար[1]:

Մաքսիմոս Շնականը մի չահամոլ եւ փառասէր մարդ էր, աղեքսանդրացի, գալիս է Պետրոս եպիսկոպոսի մօտ, նրա միջոցով մկրտւում քրիստոնեայ դառնում, իրեն լաւ է պահում եւ յաջողում է եպիսկոպոսից վկայաթուղթ ստանալ Պոլսի Գրիգոր Աստուածաբանի անունով: Սա սիրով ընդունում է Շնականին եւ հոգեւորականների դասը կարգում: Մաքսիմոսը ժողովական հայրենակից եպիսկոպոսներին իւր կողմն է ձգում եւ զանազան միջոց գործ դնելով՝ նրանցից եպիսկոպոս է ձեռնադրւում եւ ինքը սկսում իւր մարդկանց եպիսկոպոս ձեռնադրել. երբ այդ պատճառով խռովութիւններ ծագեցին, թողեց փախաւ Եգիպտոս:

5. Արեւմտեանների ծրարի (փաթեթ) վերաբերմամբ ընդունում ենք եւ Անտիոքում եղածները, որ խոստովանեցին մի Աստուածութիւն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ:

Այս ծրարը Հռոմի Եկեղեցու կազմած կանոնադրութիւնն է Սարդիկէի ժողովում, ուր Նիկիայի կանոնները կարդալուց յետոյ, նոյնպէս եւ ընդունելուց ու յաւելումներ անելուց յետոյ, 341-ին խմբագրեցին մի կանոնադրութիւն, որը Պոլսի տիեզերական ժողովից առաջ Հռոմում կազմած մասնաւոր ժողովում ընդունուեց, հաւատոյ դաւանանքը ընդհանուր կարգով մեկնաբանուեց եւ մի օրինակը ուղարկուեց արեւելեան եպիսկոպոսներին: Դամաս պապը իւր կողմից գրեց աղանդների դէմ մի

1 Վ.Հակոբյանը այս վրիպումը վերագրում է Կանոնագիրք Հայոցի ընդօրինակողներին, տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 600:

թուղթ եւ այդ կանոնադրութեան հետ ուղարկեց Անտիոքի Պաւլինոս եպիսկոպոսին (Սոզոմենոս): Անտիոքում 378 թուին ժողով եղաւ, կարդացուեց այդ թուղթը եւ ընդունուեց ու հաստատուեց (Սոկրատ, Սոզոմենոս): Ահա 5-րդ կանոնիս մէջ յիշածը եւ Անտիոքի հաւատոյ խոստովանանքը այդ է: Անտիոքի մէջ այդ ժողովի հետ նաեւ ժողովներ էին անում ուրիշ աղանդաւորներ երեք անճնաւորութեանց վերաբերեալ. որպէսզի պարզ լինի, թէ այս կանոնս «Անտիոքի ժողով» ասելով ո՞րն է հասկանում՝ ուղղափառներինը, թէ աղանդաւորներինը, աւելացնում է, «որ խոստովանեցին մի Աստուածութիւն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ» (տե՛ս «Опыт ц. з.» Иоанна, I*): Արդեօ՞ք այս զանազան ժողովներն են եղել պատճառ, որ մերոնք կանոնների մէջից հանել են 5-ը եւ տեղական ժողովների ցանկից՝ Անտիոքինը՝ դժուար է պնդել: Այս մասին տե՛ս արտաքին տեղական ժողովների [մասին գլխում]:*

6. Ծատերը Եկեղեցու բարեկարգութեան մէջ խռովութիւն եւ գժտութիւն ձգելու եւ ժողովրդի աչքին հոգեւորականութեան պատիւը վայր ձգելու դիտաւորութեամբ զանազան մեղադրանքներ են բարդում հոգեւորականների վրայ: Դրա առաջն առնելու համար սբ ժողովը որոշեց՝ առանց քննութեան ոչ մի մեղադրանք իրաւացի չհամարել եւ ոչ էլ իրաւունք տալ մեղադրելու Եկեղեցու կառավարիչներին. բայց այս արգելքը վերաբերում է ո՛չ ամէնքին: Եթէ մի որեւէ մասնաւոր գանգատի տեղիք կը տայ եպիսկոպոսը, կալուածական եւ նման բաների մէջ, առանց ի նկատի առնելու գանգատուողի կրօնը եւ ինչ դաւանանքի պատկանելը, պէտք է քննել եւ արդարը անարդարից ջոկել: Իսկ եթէ եկեղեցական գործ կը լինի, հերետիկոսների կողմից բարձուած մեղադրանքները չընդունել եւ թոյլ չտալ ուղղափառ եպիսկոպոսին եկեղեցական գործերում պարտազանց համարել: Հերետիկոս համարուում են նրանք, որոնք վաղուց մեր Եկեղեցուց դուրս են եկած, նզովքի են ենթարկուած, եւ նրանք, որոնք արտաքուստ մեր հաւատն են դաւանում, բայց առանձին ժողովներ են կազմում մեր կանոնաւոր կարգած եպիսկոպոսների դէմ: Բանադրուած եւ մեղադրուած անձինք չեն կարող եպիսկոպոսի դէմ մեղադրող հանդիսանալ, մինչեւ որ իրենք չազատուեն այդ մեղադրանքից: Որոնց վրայ գանգատ կայ, նրանք իրաւունք չունին մեղադրել եպիսկոպոսին, մինչեւ որ չապացուցանեն իրենց անմեղութիւնը: Եպիսկոպոսի դէմ գանգատ պիտի ներկայացնեն աշխարհի եպիսկոպոսների ժողովին եւ ապացուցանեն: Եթէ ժողովը չկարողացաւ կարգադրել խնդիրը, այն ժամանակ գանգատը պիտի ներկայացնել աւելի մեծ ժողովի, միայն գանգատաւորները վաղօրօք պիտի գրաւորապէս խոստանան, որ մեղադրանքները չապացուցանելու դէպքում իրենք

կ՚ենթարկուեն պատժի իբրեւ ամբաստանող եւ զրպարտողներ: Եթէ մէկը նախապատրաստական քննութիւնից յետոյ կ՚արհամարհի կայացրած վճիռը եւ կը ձանձրացնի թագաւորին, աշխարհի գլխաւոր դատաւորին, կամ տիեզերական ժողովին կ՚անհանգստացնի՝ եպիսկոպոսների պատիւը շօշափելով, այդպիսին իւր գանգատով չի ընդունուիլ՝ իբրեւ կանոնները զանցառութեան տուող եւ եկեղեցական կարգապահութիւնը խանգարող:

Այս կանոնը աւելի ընդարձակ եւ որոշ կարգեր է սահմանում դատաստանի մասին: Տե՛ս նաեւ Բ առ. 74, 75, Նիկ. 2, 5, Անտ. 14, 15 (նոյնի մասին խօսում են եւ Կարթագենի 5 հատ կանոնները):

7. Հերետիկոսներից նրանց, որոնք կը միանան ուղղափառներին, կ՚ընդունենք հետեւեալ սովորութեամբ եւ կարգաւորութեամբ. արիոսականներին, մակեդոնականներին, սաբբատեանց եւ նովատեանց, որոնք իրենց մաքուր են համարում եւ լաւ, տասնեւչորսականներին կամ տետրադիտեանց եւ ապողինեանց, երբ գրաւոր թղթով կը նզովեն բոլոր աղանդները, կ՚ընդունենք դրոշմամբ կամ սբ միւռոնով օծելով ճակատը, աչքերը, քիթը, բերանը եւ ականջները՝ ասելով «կնիք Հոգւոյն Սրբոյ»: Մի ընկղմամբ մկրտութիւն անող եւնոմեաններին, մոնտանիստներին կամ փռիւգներին եւ սաբելեանց եւ մնացած հերետիկոսներին ընդունել միմիայն իբրեւ կոապաշտների: Առաջին օրը դարձնում ենք նրանց քրիստոնեայ, երկրորդ օրը՝ պատրաստուողներ, երրորդ օրը երդմնեցնում ենք երեք անգամ ականջներին եւ դէմքին փչելով, թողնում ենք լսել եկեղեցում գրեանքը եւ ապա մկրտում ենք:

Սաբբատեանները ծագում առել են Սաբբատիոս քահանայից. սրանք նովատեանների մի ճիւղ են, որոնք բացի նովատեանների ընդունած վարդապետութիւնից, ընդունում էին նաեւ հրէական սովորութիւնները Զատիկը տօնելու մէջ եւ չաբաթ օրը պաս էին պահում ու տօնում:

Մոնտանիստները իրենց անունը կրում են մի ինչ-որ Մոնտանից, որը իրեն անուանում էր Մխիթարիչ, երկու չար կանանց (Պրիսկիլլա եւ Մաքսիմիլլա) բերնով սուտ մարգարէութիւններ էր անում: Սրանք կոչւում էին նաեւ փռիւգացիք, գուցէ մի որեւէ փռիւգացի աղանդապետի անունով կամ թէ աղանդը գուցէ ծագել է Փռիւգիայում: Կոչւում էին դրանք նաեւ պեպուզեանք՝ Պեպուզա գիւղից, որը համարւում էր նրանց երուսաղէմը: Նրանք լուծում էին պսակները, խիստ ծոմապահութիւն անում՝ կերակրից հեռու մնալով, Զատիկը չէին յարգում, Սբ Երրորդութիւնը խառնում էին եւ մի դէմք դարձնում, եղջիւրահար երախայի կողի

արիւնով խմոր էին հունցում եւ այդ հացը ընծայաբերութիւն անում եւ նրանից ճաշակւում էին:

Տասնչորսականք նրանք էին, որոնք Զատիկը կատարում էին հրեաների հետ՝ նիսանի 14-ին. սրանք կոչւում էին «տետրադիտներ», Զատիկը տօնելու պասը չէին լուծում, պահում էին, ինչպէս մենք՝ չորեքշաբթին: Զատկից յետոյ 7 օր պաս էին պահում՝ դառն խոտ ուտելով եւ բաղարջ գործածելով՝ Հին օրէնքին հետեւելով:

6 եւ 7 կանոններն էլ չկան մեր ճեռագիր կանոնագրքերում. կա՛մ համարել են չատ երկար իբրեւ կանոնական թղթեր եւ ո՛չ կանոններ ու չեն թարգմանել, կա՛մ այս աղանդները համարել են օտար մեր երկրի համար եւ չեն մուծել մեր կանոնագրքերը, կա՛մ, երկար, օտար եւ խառն ու անհասկանալի համարելով, դժուարացել են թարգմանել եւ թողել, կա՛մ ունեցել են ուրիշ պատճառներ:

Գ) ԵՓԵՍՈՍԻ Գ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ (431 Թ.)[1]

Գ տիեզերական ժողովը գումարուեց Եփեսոսում, Թէոդոս Կրտսերի հրամանով, Նեստորի եւ իւր հետեւողների աղանդը քննելու եւ դատապարտելու համար:

Նեստորը առաջ Անտիոքում քահանայ էր եւ քարոզիչ, խելօք մարդ էր եւ բոլոր աղանդաւորների ամենաեռանդուն հակառակորդներից մէկն էր: Նրա ձայնը հասաւ Պոլիս՝ Թէոդոս Կրտսերին, որը ընտրեց նրան Պոլսի թափուր աթոռի գահակալ: Ժողովուրդը չատ սիրով ընդունեց նորընտիր պատրիարքին, նրան համեմատում էր Ոսկեբերանի հետ նրա քարոզութիւնների համար: Քիչ յետոյ նա թոյլ տուեց իւր հետ բերած Անաստաս քահանային եկեղեցում քարոզել եւ յայտնել քարոզի մէջ, որ Մարիամը մարդ էր, չէր կարող Աստուած ծնել, ուստի եւ պատուիրեց ժողովրդին՝ Մարիամին «Աստուածածին» չասել, այլ «Քրիստոսածին»: Ժողովուրդը տրտունջ յայտնեց այդ նոր մտքերի համար: Նեստորը Ծննդեան օրը քարոզեց եւ Պօղոսի խօսքերը օրինակ առնելով՝ ասաց, որ «Մարիամը Աստուած չի ծնել. մարմնից ծնուողը մարմին է. արարածը Աստուած ստեղծել չի կարող, այլ մարդ, որ եղաւ Աստուծոյ գործիք» (Деяния всел. соб. *եւ* Хрис. чт., *1864, 346 եր.): Միւս անգամ քարոզում կրկնեց, որ «Աւետարանում ասուած է Քրիստոսի համար ո՛չ Աստուած, այլ Քրիստոս, Որդի եւ Տէր»: Եկեղեցում Եւսեբիոս փաստաբանը, որ լաւ գիտէր ուղղափառ դաւանութիւնը, ի լուր ամենեցուն ասաց. «Ինքն յաւիտենական Բանն երկրորդ անգամ կնոջից մարմնով ծնեց», ապա հրաւէր գրեց բոլորին եւ Նեստորին հերետիկոս անուանեց եւ Պօղոս Սամո-

1 Եփեսոսի Գ Տիեզերաժողովի կանոնախբի հայերեն և հունարեն բնագրերի համեմատությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 601-602

սատացուն գաղափարակից: Նեստորը, իւր հետեւողները չատացնելու մտքով, Հռոմից արտաքսուած Կելեստիոսին եւ Պելագիոսին իւր հովանաւորութեան տակ ընդունեց: Նեստորը իւր յաճախակի քարոզներով ժողովրդին եւ կայսրին իւր կողմը ձգեց. փոքրոգի մարդիկ, Նեստորի ոյժը տեսնելով, նրա կողմն անցան: Սկսուեց պայքարը երկու կողմից, լուրը հասաւ Աղեքսանդրիայի Կիւրեղ եպիսկոպոսին, որը չրջաբերական հրատարակեց եւ Քրիստոսին Աստուած ու Մարիամին՝ Աստուածածին դաւանելով, պատուիրեց Աթանասի եւ այլ հարց հետեւել եւ նոր մտքեր չընդունել: Սկսուեցին գրագրութիւններ Կիւրեղի, Նեստորի եւ Կելեստինոս պապի մէջ: Կիւրեղը, ստանալով պապից լիազօրութիւն, գրաւոր յայտարարութեամբ պահանջեց, որ 10 օրուայ ընթացքում Նեստորը հրաժարուի իւր մտքերից, եթէ ոչ՝ կը մերժուի եկեղեցուց: Կայսրը, համարելով Նեստորին արդար, Կիւրեղին՝ խռովարար եւ պապին իւր կողմնակից դարձնող, ժողովի միջոցով ցանկանալով վերահաստատել ուղղափառութիւնը, հրամայեց հրաւիրագրեր ուղարկել ամէն տեղ եւ 431-ին ժողով նշանակել Եփեսոսում: Այդ ժամանակ հասաւ Պոլիս Կիւրեղի եւ իւր ժողովի վճիռը 10 օր ժամանակ տալու վերաբերմամբ: Նեստորը ժողով արաւ իսկոյն եւ 12 նզովքով անիծեց Կիւրեղին: Ժողովին եկաւ Կիւրեղ 40 եպիսկոպոսով, Նեստորը՝ 10 եպիսկոպոսով, պահապան զինուորներով եւ կայսեր կողմից երկու կարգապահով, միւս տեղերից էլ եկան եւ համախմբուեցին մօտ 200 հոգի: Անտիոքի Յովհաննէս պատրիարքը իւրայիններով ուշացաւ: Ժողովը երեք անգամ հրաւիրեց Նեստորին, սա չեկաւ: Ժողովում կարդացին բոլոր փաստագրերը, լսեցին, քննեցին եւ մեղադրեցին Նեստորին՝ կարգալոյծ անելով եւ բանադրելով: Ապա եկաւ Յովհաննէս պատրիարքը 43 եպիսկոպոսով, միացաւ Նեստորի հետ, ժողով արաւ եւ բանադրեցին Կիւրեղին եւ կողմնակիցներին (ուղղափառներին): Կայսրը Նեստորին էր յարած: Այդ ժամանակ եկան Հռոմի լեգատները եւ միացան ուղղափառների հետ ու ստորագրեցին Նեստորի կարգալոյծ անելը եւ բանադրանքը: Կայսրը երկար ժամանակ մերժում էր ուղղափառների վճիռը եւ չէր վաւերացնում, մինչեւ որ խաղաղութիւնը վերականգնելու համար հրամայեց բոլորին ցրուել եւ իրենց տեղերը հեռանալ:

*Ուղղափառների ժողովը ընդհանուր թղթեր կազմեց եւ բոլոր տեղերը ուղարկեց՝ հրաւիրելով բոլորին հնազանդել ժողովի վճռին եւ մերժել Նեստորին ու կողմնակիցներին: Այդ թղթից ահա կազմուած է վեց կանոն: 7 եւ 8 կանոնները մասնաւոր դէպքերի համար գրուած բացատրութիւն են: Սլաւոնական կանոնագրքերը (*Кормчая книга*) ընդունում են ժողովի՝ Պամփիլիայի ժողովին գրուած թուղթը 9-րդ կանոնի տեղ: Խորենացին յիշում է (գր. Գ, գլ. ԿԱ), որ մեր թարգմանիչները բերին ժողովի թղթերը եւ յանձնեցին Սահակին ու Մեսրոբին, որոնք Աշտիշա-*

տում էին, թղթերի հետ ներկայացրին եւ «6 սահմանուած կանոնագլխով կանոնները»:

Մեր կանոնագրքերում գրուած են այդ 6 կանոնները, բայց բոլորը՝ աղաւաղուած եւ փոփոխուած: Թէ արտագրողները որքան տգէտ են եղել եկեղեցական պատմութեան մէջ եւ որքան համարձակ՝ կանոնների ինքնահաճ փոփոխութեան մէջ, այդ կարելի է ապացուցանել այս 6 կանոնի թարգմանութեամբ: Յայտնի է, որ Նեստորը ունէր յայտնի կողմնակից Կելեստիոս անունով մէկը, իսկ Նեստորը ունէր եւ յայտնի հակառակորդ Հռոմի Կելեստինոս ուղղափառ պապը: Այս 6 կանոններում միշտ նզովում են Նեստորին եւ նրա կողմնակից Կելեստիոսին. մերոնք, կարծելով, որ այս Կելեստիոսը Հռոմի պապն է, վերցրել են բոլոր տեղերում նզովքը դարձրել օրհնանք, եւ դուրս է եկել մի բոլորովին հակառակ վճիռ: Այս փաստը բաւական է ապացուցանելու մերոնց անհոգութիւնը, տգիտութիւնը, վաւերական կանոնները քմահաճ կերպով փոփոխելու ցանկութիւնը եւ կանոնները հակառակ իմաստով գրելու մէջ ոչ մի օրինազանցութիւն չտեսնելը:

1. Որովհետեւ հարկաւոր էր տեղեկութիւն տալ ժողովիս որոշման մասին ձրանց, որոնք հիւանդութեան կամ եկեղեցական այլ պատճառներով չկարողացան ներկայ լինել ժողովին, ուստի եւ յայտնում ենք ձեր սրբութեան եւ սիրոյ, որ եթէ աշխարհի մետրոպոլիտը, հետեւելով սբ տիեզերական ժողովիս դէմ, կը միանայ հերձուածողական խմբին կամ Կելեստիոսի քարոզութեան, այդպիսին իւր աշխարհի եպիսկոպոսների դէմ ոչինչ չի կարող անել, որովհետեւ այժմեանից այս ժողովի կողմից մերժուած եւ չընդունելի եպիսկոպոս է համարւում: Պէտք է նաեւ ուղղափառ եպիսկոպոսների եւ շրջակայ մետրոպոլիաների հայեցողութեան յանձնել հետեւելի այդ գործը՝ նրան կատարելապէս եպիսկոպոսական աստիճանից զրկելու համար:

Այս Կելեստիոսը Նեստորի կողմնակից էր եւ Պելագիոսի աշակերտը, իսկ Կելեստինոսը՝ Հռոմի պապը, ջերմ հակառակորդն էր Նեստորի: Ձեռագրերում գրած է՝ «ընդդէմ Կելեստիանոսի խորհեցաւ Հռոմայ եպիսկոպոսապետին»: Սլաւոնական «Кормчая книга»-ում նոյնպէս գրած է Կելեստինոս Հռոմի պապի մասին՝ փոխանակ Կելեստիոսի:

2. Այն թեմական եպիսկոպոսները, որոնք ներկայ չեն եղել սբ ժողովում, հերձուածողների հետ են կամ կամենում են մասնակցել նրանց գործին, կամ Նեստորի գաղիղնկէցութիւնը ստորագրելով՝ դարձեալ կ՛անցնեն հակառակորդների խումբը, այդպիսիներին սբ ժողովի որոշմամբ բոլորովին մերժել քահանայութիւնից եւ կարգալոյծ անել:

3. Քաղաքում կամ գիւղում գտնուած ուղղափառ հոգեւորականներին եթէ Նեստորը եւ նրա կողմնակիցները արգելել են քահանայագործութիւն անել, այդպիսիներին էլի կարգում ենք իրենց աստիճանում: Ընդհանրապէս հրամայում ենք ուղղափառ եւ տիեզերական ժողովիս հետ համաձայն հոգեւորականներին չհնազանդել այլեւս հերձուածող եպիսկոպոսներին:

4. Հոգեւորականներից նրանք, որոնք կը համարձակեն բացէիբաց կամ առանձնապէս կողմնակից հանդիսանալ Նեստորին կամ Կելեստիոսին, այդպիսիներին կարգալոյծ անելը սուրբ ժողովս համարում է արդարացի:

Մեր ձեռագրերում ընդհակառակն է գրած. ով կողմնակից չի լինիլ Կելեստինոսին, կարգալոյծ լինի: 4-րդ կանոնը խօսում է աղանդաւոր Կելեստիոսի մասին, մեր կանոնները խօսում են Կելեստինոսի՝ Հռոմայ պապի մասին:

5. Նրանք, որոնք անվայել արարմունքների համար դատապարտուած են սուրբ ժողովով կամ իրենց եպիսկոպոսներով, եթէ Նեստորը կամ նրա համախոհները, հակառակ կանոններին, կը կամենան նորից նրանց Եկեղեցու հետ հաղորդակից անել կամ քահանայական աստիճանը վերադարձնել, ոչինչ չեն վաստակիլ, որովհետեւ կարգազուրկները կը մնան իրենց պատժի մէջ:

6. Եթէ նրանք, որոնց համար Եփեսոսի սուրբ ժողովս կարգադրութիւններ է արել, կը փորձեն խախտել այդ որոշումները, դրանք լինեն եպիսկոպոս թէ ուրիշ հոգեւորականներից, բոլորովին զրկւում են իրենց կարգից, եթէ աշխարհականներ են, բանադրւում են:

Սրանից յետոյ ժողովը կարդում է Փիլադելփիայի Քարիսիոս քահանայի աղաւաղած հանգանակն ու Նիկիայի հանգանակը եւ որոշում է անփոփոխ ու անյեղլի պահել Նիկիայի հանգանակը եւ բանադրել այն բոլոր յաւելումներով ու փոփոխութիւններով կազմածները, ինչպիսին է այդ քահանայի կազմածը: Ռուսաց Кормчая книга *եւ* Книга правил *ընդունում են այս իբրեւ 7-րդ կանոն:*

Ապա ժողովը քննեց Կիպրոսի եպիսկոպոսների բողոքը Անտիոքի մետրոպոլիտի դէմ, որը, հակառակ հինաւուրց սովորութեան, ուզում է Կիպրոսը ենթարկել իւր իրաւասութեան, եպիսկոպոս կարգել եւլն: Ժողովը, քննելով այդ խնդիրը, որոշեց հին սովորութեան համեմատ Կիպրոսը անկախ եկեղեցական վարչութիւն համարել՝ ազատ Անտիոքի

մետրոպոլիտի գերիշխանութիւնից: Այդ մասին չրջաբերական թղթով յայտնում է Կիպրոսի եւ չրջակայ եպիսկոպոսներին: Այս կարգադրութիւնը ռուսական եւ սլաւոնական կանոնագրքերում համարուած է իբրեւ 8-րդ կանոն: Ժողովը գրեց թուղթ եւ Պամփիւլիայի ժողովին, նրանց նախկին Եւստաթէոս մետրոպոլիտի մասին, որը մասնաւոր տեղական նշանակութիւն ունէր: Այս սլաւոնական կանոնագիրը ընդունում է իբրեւ 9-րդ կանոն:

Սրանով վերջանում են երեք տիեզերական ժողովների կանոնների վրայ ասելիքը եւ նկատումները: Բացի այս երեք տիեզերական ժողովներից էլի կան 4 տիեզերական ժողովներ, որոնք մենք չենք ընդունում: Որպէսզի ընթերցողները ընդհանուր գաղափար կազմեն մնացած մեզ համար անընդունելի 4 տիեզերական ժողովների մասին, համառօտակի կը յիշեմ նրանց կազմելու ժամանակը եւ նիւթերը:

Դ տիեզերական ժողովը եղաւ 451 թուին, որտեղ որոշուեց դաւանել ի Քրիստոս երկու բնութիւնը: Այս ժողովը առաջին անգամ մերժուեց մեր մէջ Բաբգէն կաթուղիկոսի օրով 507 թուին. սրա մասին աւելի երկար՝ տե՛ս Դուինի Ա ժողովը՝ 507-ին եղած:

Ե տիեզերական ժողովը եղաւ Պոլսում 553 թուին՝ Յուստինիանոս [I] կայսեր ժամանակ՝ նեստորական եպիսկոպոս Թէոդորոս Մոպսուեստացու, Թէոդորէտ Կիւրացու եւ Իբաս Եդեսացու (ու Որոգինէսի) դէմ, որոնք թէեւ Գ տիեզերական ժողովում կուսակից էին համարւում Նեստորին, բայց պատժի եւ նզովքի դեռ չէին ենթարկուել: Այս ժողովում յիշւում են 6 եպիսկոպոս Հայաստանից. արդեօք հայ, թէ յոյն էին՝ յայտնի չէ:

*Զ ժողովը եղաւ 680-ին՝ Կոստանդին [IV] կայսեր օրով, նրանց դէմ, որոնք Քրիստոսի մէջ մի կամք էին դաւանում (*монофелиты*): Այս ժողովներում եկեղեցական կանոններ չսահմանուեցին: Այդ մտքով Յուստինիանոս II 692-ին հրամայեց նոյն տեղում ժողով անել եւ կանոններ սահմանել ի լրումն Ե եւ Զ տիեզերական ժողովների. այս տեսակէտով՝ միջնադարեան կանոնիկները անուանում են այս ժողովը «Հինգ-վեցեան», որտեղ սահմանուեց 102 կանոն: Արեւելեան աստուածաբանները, 692-ի ժողովը համարելով 680-ի չարունակութիւն, անուանում են 692-ի ժողովը տիեզերական Զ ժողով: Այս ժողովում յիշւում են 5 եպիսկոպոս Հայաստանից (Փոքր Հայքից): Այս ժողովի 32, 33, 56 կանոնները խօսում են Հայոց Եկեղեցու մի քանի սովորութիւնների մասին:*

Է տիեզերական ժողովը եղաւ Նիկիայում Իրինա (Իրենէ) կայսրուհու հրամանով 787-ին, պատկերապաշտութեան վերականգնման համար: Այստեղ Փոքր Հայքից եղել են երկու եպիսկոպոս (տե՛ս Деяния вселенских соборов*):*

5) ՎԵՑ ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՂԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ

Հայոց եկեղեցական իրաւունքի ընդհանուր աղբիւրների հինգերորդ կարգին պատկանում են 6 տեղական արտաքին ժողովները, այն է՝ Անկիւրիայի, Նէոկեսարիայի, Գանգրայի, Կեսարիայի (Անտիոքի), Լաւոդիկիայի եւ Սարդիկէի: Ի՞նչ հիմամբ այս վեց ժողովները ընդունում ենք իբրեւ աղբիւր մեր եկեղեցական իրաւունքի:

«Թուղթ Գրիգորիսի կաթողիկոսի Հայոց՝ ձայնակցութեամբ ընդհանուր ժողովոյ Հայոց» գրութեան մէջ ժողովն ասում է. «Մենք, բացի տիեզերական 3 ժողովից, ընդունում ենք «եւ այլ եւ այլ» ժողովները», եւ մէկ-մէկ թուում է. «Գտանին եւ այլ եւ այլ ժողովոց կանոնադրութիւնք ի մէջ մեր եւ ընդունելի են, որք զգանազան կարգս եկեղեցեաց հաստատեցին եւ զպէտպէս հերձուածս հերքեցին: Որպէս եւ Անկիւրեայ ժողովն՝ ի հերքումն Լիկիանոսի ամբարշտութեանն, որ ի գոհս կոոցն բռնադատէր զերիցունսն: Եւ Կեսարեայն՝ ընդդէմ յուդթից կանանց: Եւ Նէոկեսարեայն՝ ընդդէմ անխտիր պոռնկութեան: Եւ Գանգրեայն՝ ընդդէմ օստացւոց հերձուածոյն: Եւ Լաւոդիկեայն՝ ընդդէմ չորեքտասանեորդացն: Եւ Սարդիկեայն՝ ի պէտս եկեղեցական կարգաց: Յայս ուղղափառ ժողովոցս եւ որք սոցին հանգոյն՝ ուսաք զհաւատոյ դաւանութիւն եւ ի նոցին կանոնադրութենէ զգործոց պարկեշտութիւն եւ զմեղաց խորութիւն եւ եկեղեցական կարգաց վայելչութիւն» [Ն. Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, Էջմիածին, 1865, էջ 253]: Ահա այս՝ 1178 թուի ժողովի վճռի հիման վրայ այս վեց ժողովը համարում ենք հայոց եկեղեցական իրաւունքի աղբիւր:

Յոյները ընդունում են ութ մասնաւոր ժողով. բացի այդ վեցից, ընդունում են Կարթագենի եւ Պոլսոյ ժողովները, Հռոմի Եկեղեցին՝ 7 մասնաւոր ժողով: Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ 6 ասելով չի հասկացւում Կեսարիայի ժողովը հետը, հապա Անտիոքինը, Անկիւրիայինը, Նէոկեսարիայինը, Գանգրայինը, Լաւոդիկիայինը եւ Սարդիկէինը. օտար եկեղեցիներում Կեսարիայի անունով ժողով չկայ եւ չի էլ եղել, վաղ ժամանակներում Կեսարիայում եղել է ժողով Զատիկը տօնելու համար, բայց այնտեղ կանոններ չեն սահմանուել: Թէ՛ Յովհան Սքոլաստիկոսի կազմած եւ թէ՛ Դիոնեսիոս Կրտսերի լատիներէն թարգմանած ժողովածուների մէջ կային, բացի Առաքելական կանոններից, 10 ժողովների կանոնները, որոնցից 4-ը տիեզերական եւ 6-ը տեղական ժողովներ էին: Հայերը նոյնն ընդունել են հետեւեալ փոփոխութեամբ. 4 տիեզերական ժողովից Քաղկեդոնինը դուրս են ձգել եւ թողել 3 տիեզերական ժողովները, իսկ մնացած վեցից Անտիոքինը դուրս են ձգել անյայտ պատճառով եւ նրա փոխարէն աւելացրել են գոյութիւն չունեցող Կեսարիայի ժողովը:

Արդեօք ե՞րբ են թարգմանել այս վեց ժողովները. ե դարո՞ւմ՝ Թարգմանիչների ժամանակ, թէ՞ 692 թուից յետոյ, երբ օտար Եկեղեցիները որոշեցին ընդունել 6 տիեզերական ժողովները (7-րդը չէր եղել), 8 մասնաւոր ժողովները եւ 13 հարց կանոնները, որ ասել է՝ Յովհան Օձնեցու ժամանակին կը հասնենք: Արդեօ՞ք Օձնեցին կազմել է կանոնագիրքը՝ թարգմանելով նորից բոլորը, թէ՞ արդէն ե դարից կազմածը, իւր ձեռքը հասած լինելով, նորից կանոնաւորեց, կարգի բերաւ եւ հրատարակեց. այս մասին առայժմ ոչ մի հաստատ տեղեկութիւն տալ չենք կարող: Մեր բոլոր կանոնագրքերում կան այս ժողովների կանոնները, եւ յայտնի է այդ ձեռագրերից, որ 997 թուից առաջ են գրուել, որովհետեւ կաթուղիկոսների ցուցակը բերւում է դրանց մէջ Լուսաւորչից սկսած եւ հասցւում է մինչեւ 997 թիւը: Դրանց բոլորի մէջ կան թէ՛ Կեսարիայի չեղած ժողովի կանոնները, որոնք ընդունուած են մեր ԺԲ դարի ժողովում, եւ թէ՛ Անտիոքի ժողովի կանոնները, որոնք չեն ընդունուած ԺԲ ժողովում: Օտար տեղական երկու ժողովների՝ Կարթագենի եւ Պոլսոյ (394 թ.) կանոնները չկան թէ՛ մեր կանոնագրքերում եւ թէ՛ ԺԲ դարի մեր ժողովի որոշման մէջ: 4 մնացած տիեզերական ժողովները չկան թէ՛ մեր կանոնագրքերում եւ թէ՛ հարկաւ ԺԲ դարի ժողովի վճռի մէջ: Բայց թէ ինչո՛ւ չեղած Կեսարիայի ժողովի կանոններն են մտցրել մեր կանոնագրքերը՝ երեւի հէնց Օձնեցուց սկսած, եւ ինչո՛ւ ԺԲ դարի ժողովում այդ Կեսարիայի ժողովը ընդունել են եւ դուրս ձգել Անտիոքի՝ մեր բոլոր կանոնագրքերում արտագրած ժողովը, չատ մութ է եւ անորոշ: Ասացի, որ Պաղեստինում (Կեսարիայում) եղել է արեւելեան եւ արեւմտեան եպիսկոպոսների վէճի ժամանակ ժողով՝ Զատկի տօնը կանոնաւորելու համար. այդտեղ կանոնները չեն սահմանել: Զաօզերսկին բերում է «Чтение об. люб. дух. прос.» *լրագրի 1882 համարում արեւելեան ազգերի նախանիկիական կանոնների ժողովածուն (*Кодификация восточной доникейской церкви*). այդ ձեռագիր կանոնագրքերում, որոնք գրուած են եթովպական, ասորական լեզուներով, յիշատակւում են կանոնների կարգը, ժողովների անունները, եւ դրանց մէջ Կեսարիայի անունով ժողով չենք գտնում: Ահա՛ նրանց ընդհանուր կարգը, որ քաղուած է Հռոմի գրադարանի ձեռագրերից Լուդոլֆի ձեռքով, նոյնպէս Վանսլեբի եւ այլոց ձեռքով:*

Եթովպական ժողովածու. 1) Առաքելոց կանոններ՝ կղեմայ գրած, 2) Անկիւրիայի, 3) Կեսարիայի, 4) Նիկիայի, 5) Գանգրայի, 6) Անտիոքի, 7) Լաւոդիկիայի, 8) Սարդիկէի:

Նոյնը նկարագրում է Վանսլեբ[1] եւ Կեսարիայի փոխարէն դնում է Նէոկեսարիա[2]:

---

1 ԺԹ դարի գերմանացի կանոնագետ:

2 Կեսարիայի ժողովի գոյութիւնն ընդունում է ֆրանսիացի հետազոտող Lebau-ն (Sur un concile de Césarée.- In: Muséon, 51 (1938, p. 89-132): Վ. Հակոբեանն այս կանոնախմբի հոդվածները համեմատում է Անկյուրիայի ժողովի համապատասխան կարգադրութիւնների հետ (տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 573-574):

Ասորական ձեռագրերում. 1) Առաքելական կանոններ, 2) Առաքելական կարգադրութիւնները, 3) Նիկիայի, 4) Անկիւրիայի, 5) Նէոկեսարիայի, 6) Գանգրայի, 7) Անտիոքի, 8) Լաւոդիկիայի, 9) Կոստանդնուպոլսի, 10) Եփեսոսի, 11) Կարթագենի:

Ուրիշ ասորական ձեռագրերում. 1) Առ. 81 կ., 2) Նիկ. 20 կ., 3) Անկ. 24 կ., 4) Նէո. 14 կ., 5) Գանգ. 20 կ., 6) Անտ. 25 կ., 7) Լաւ. 59 կ., 8) Պոլս. 4 կ., 9) Եփեսոսի, 10) Քաղկեդոնի 27 կ.:

Արաբական ժողովածուներում. 1) Առ. 82, 2) Նիկ. 25, 3) Правила 4-ого собора в Карфагене называемого также Кесария или Неокесария, *4) Գանգ. 20, 5) Անտ. 25, 6) Նիկ., 7) Լաւ. 59, 8) Սարդ. 20:*

Այս ձեռագրերում երկու տեղ «Կեսարիա» է գործածուած «Նէոկեսարիայի» փոխարէն, բայց ոչ մի տեղ չկայ ե՛ւ Կեսարիա, ե՛ւ Նէոկեսարիա:

Մեր ձեռագրերում ժողովների դասաւորութիւնը միանման չէ, փոփոխւում է, բայց մեծամասնութիւնը հետեւեալ ձեւն ունի. 1) Առ. կանոնք 34, 2) Առ. կան. Կղեմայ գրած 85, 3) Նիկիայի 20, 4) Թադէոսի 34, 5) Փիլիպպոսի 9, 6) Հարանց հետեւողաց 24, 7) Անկ. 20, 8) Կեսարիայի 10, 9) Նէոկեսարիայի 20, 10) Գանգ. 25, 11) Անտ. 24, 12) Լաւ. 55, 13) Սարդ. 21, 14) Գ. Լուսաւորչի 30, 15) Բ Նիկիականք 114, 16) Պոլսոյ 3, 17) Եփես. 6, 18) Աթանասի 96, 19) Բարսեղ Մեծի 50, 20) Էլի Բարսեղի 271, 21) Շահապիվանի 20, 22) Սահակայ 54, 23) Ներսէսի եւ Ներչ. 38, 24) Դուինի, եւլն, եւլն, որոնք բոլորովին ազգային եւ օտար սբ հայրերի կանոններ են:

Յունաց եւ լատինաց մէջ «Կեսարիայի ժողով» անունով վաւերական եկեղեցական իրաւունքի աղբիւր չունին: Այնպէս որ մեզ համար հանելուկ է մնում «Կեսարիայի» անունով ժողովի մուծելը մեր կանոնագրքերը. սրա մասին տե՛ս էլի «Անկիւրիայի եւ Կեսարիայի ժողովները»:

Անտիոքի ժողովի մասին տե՛ս «Անտիոքի ժողովի կանոնները»:

Ա) ԱՆԿԻՒՐԻԱՅԻ ԵՒ ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ

Անկիւրիայի ժողովի կանոնները 25 հատ են, իսկ մեր ձեռագրերում՝ 20 հատ, 5-ով պակաս են: Ասացի, որ ընդհանուր եկեղեցական պատմութեան մէջ «Կեսարիայի» անունով ժողով չկայ, որտեղ կանոններ գրած լինեն: Հապա ո՞րտեղից է մտել Կեսարիայի ժողովը մեր կանոնագրքերը: Այս հանելուկը լուծւում է թեթեւ կերպով. երբ ուշադրութեամբ համեմատում ենք Անկիւրիայի վերջին 6 կանոնը Կեսարիայի ժողովի 10 կանոնի հետ: Մերոնք վերցրել են Անկիւրիայի ժողովի 25 կանոնից 19 հատ, մէկն էլ աւելացրել եւ դարձրել 20, իսկ Անկիւրիայի մնացած 6 կանոնը, այսինքն 20, 21, 22, 23, 24, 25 կանոնները, դարձրել են Կեսարիայի ժո-

ղովի կանոններ. որպէսզի տարբերութիւն դնեն սրանց եւ Անկիւրիայի վերջին կանոնների մէջ, մտցրել են մէջէիմէջ 4 կանոն եւս եւ ստացել են 10 հատ Կեսարիայի կանոններ: Ուրեմն Կեսարիայի 10 կանոնները կազմուած են եւ առնուած Անկիւրիայի 25 կանոնից եւ 4 էլ նման կանոններ մէջէիմէջ ներմուծուած: Ապացոյց այդ բանին կարող եմ բերել մի քանի ձեռագրեր, որտեղ Կեսարիային յատկացրած է աւելի քիչ կանոն, այն է՝ 7 կամ 8, կամ 6: 742 ձեռագրում 6 կանոն է նշանակած՝ երկարացրած ու ձգձգած՝ ըստ քմահաճոյքի: 743-ում 7 կանոն է յատկացրած Կեսարիայի ժողովին: 741-ում էլի 7 կանոն. սրանց մէջ չկան 7, 8 եւ 10-րդ կանոնները: Ո՞վ է արել այսպէս եւ ինչո՞ւ է արել. եթէ արուած է, ինչո՞ւ յոյները չեն ընդունել, եւ նրանց ձեռագրերում ինչո՞ւ չկայ, մանաւանդ որ Կեսարիայինը ազգային հայոց կանոններ չեն, հապա յունաց: Մնում է մեզ մի ենթադրութիւն անել, որ Անկիւրիայի ժողովին մասնակցող Կեսարիայի եպիսկոպոսը, վերադառնալով իւր քաղաքը եւ տեսնելով մի քանի անառակ երեւոյթներ քաղաքի մէջ, ցանկանալով արմատախիլ անել այդ ախտերը, վերցրել է Անկիւրիայի ժողովի վերջին 6 կանոնները, նորից քննել եւ քաղաքում ժողովի խնդիրը դարձրել եւ մի քանի փոփոխութիւններով հրատարակել քաղաքում իբրեւ ժողովի հրաման, որ նշանակութիւն ունենայ քաղաքացոց աչքում, մանաւանդ որ Անկիւրիայի եւ Կեսարիայի ժողովները մեր ձեռագրերում միշտ յաջորդաբար են զետեղուած եւ միեւնոյն թուականին գրուած՝ 314-315 թուականներին: Գուցէ ուրիշ աւելի ծանրակշիռ պատճառ ունենայ այդ փոփոխութիւնը, բայց որովհետեւ այդ մասին ուրիշ յիշատակութիւն չունինք, ուստի կը թողնենք անորոշ դրութեան մէջ եւ ելնդունենք փաստօրէն այն, որ Անկիւրիայի ժողովի 25 կանոնները աղբիւր են մեր եկեղեցական իրաւունքի համար, իսկ «Կեսարիայի» անունով ժողով չլինելուն պատճառով պիտի դուրս ձգէինք մեր ցուցակից, բայց որովհետեւ 1178 թուի մեր ժողովում ա՛յդ՝ «Կեսարիայի» անունով ժողովը ընդունուած է, ուստի իրաւունք չհամարեցինք հակառակ գնալ ժողովի որոշման՝ թողնելով այդ ապագայ հայոց ժողովի վերջնական վճռին:

ԱՆԿԻՒՐԻԱՅԻ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (313-315 ԹԹ.)[1]

Գաղատիայի Անկիւրիա քաղաքում 313-315 թուականներին, Անտիոքի եպիսկոպոսի նախագահութեամբ, 18 եպիսկոպոսի մասնակցութեամբ, որոնց մէջ էր Կեսարիայի եպիսկոպոս Ագրիկողայոս, եղաւ այս ժողովը, որը սահմանեց 25 կանոն:

Ժողովի նպատակն էր որոշ կանոններ սահմանել այն հաւատուրացների համար, որոնք, չկարողանալով տանել Մաքսիմիանոս կայ-

1 Անկյուրիայի ժողովի կանոնախմբի հայերեն և հունարեն բնագրերի համեմատությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 569-572:

սեր անգթութիւնները եւ հալածանքները, ուրացել էին իրանց հաւատը, ապա ապաշխարելով եւ գղջալով՝ էլի վերադառնում էին Եկեղեցու գիրկը: Ժողովը, կամենալով յարմարացնել կանոնները հաւատուրացների՝ զանազան հանգամանքներում գտնուած գրութեան հետ, բաւական չափով զիջողաբար վարուեց ապաշխարանքներ նշանակելիս: Նոյն ժամանակ Աղեքսանդրիայի Պետրոս եպիսկոպոսը նոյն տեսակ կանոններ էր սահմանում իւր վիճակի համար:

Յունաց մեկնիչների, սլաւօնական կանոնագրքի եւ այլոց վկայութեամբ պնդւում է, որ բոլոր ժողովներից առաջ եղել է Անտիոքի ժողովը Պօղոս Սամոսատացու դէմ Աւրելիանոս կայսեր օրով, իսկ երկրորդ ժողովն է այս Անկիւրիայինը նախքան Նիկիայի ժողովը:

1. Այն քահանաները, որոնք կուռքերին զոհ են արել, բայց յետոյ քաջութեամբ պաշտպանել են հաւատը ճշմարիտ եւ ուղիղ սրտով, դրանք չեն զրկւում բազմոցի վրայ նստելու պատուից, բայց իրաւունք չունին քահանայագործութիւն անել (տե՛ս Բ առ. 62, Պետ. Աղ. 20):

2. Նոյնը եւ սարկաւագների վերաբերմամբ լինի. միայն եթէ հեզ եւ եռանդոտ կը լինեն, եպիսկոպոսը կարող է նրանց վիճակը բարեխօսել (Բ առ[աքելական]. 62, Պ[ետրոս] Աղ[եքսանդրացի], 20 կ.):

3. Նրանք՝ հոգեւորական թէ աշխարհական, որոնք զանազան բռնութիւնների եւ տանջանքների մէջ ընկած, զօրով եւ ստիպմամբ զոհի միս կամ ուրիշ միջոցով վերցրած եւ բերանները դրած լինեն եւ միշտ կրկնելիս, որ իրենք քրիստոնեայ են, դրանք բոլորը համարուեն Եկեղեցու հաւատացեալ եւ եթէ արժանաւոր են, ընդունեն կանոնաւոր կարգով հոգեւորականների շարքը:

4. Որոնք ստիպմամբ զոհ կ՛անեն, բայց անհոգաբար ծիծաղերես լաւ շորերով դրանց խնջոյքներում կը մասնակցեն, այդպիսիները մի տարի ունկնդիր թող լինեն, 3 տարի՝ ներսի ունկնդիր (ընդ ձեռամբ), 2 տարի՝ ապաշխարողներ եւ ապա աղօթողների հետ միանան եւ հաղորդուեն:

5. Նրանք, որոնք լացով եւ տխրութեամբ են կերել եւ մասնակցել զոհաբերութեան, 3 տարի ներսի ունկնդիր լինելուց յետոյ, կ՛ընդունուեն հաւատացեալների կարգը առանց Հաղորդութեան: Որոնք չեն կերել, երկու տարի կը մնան (ընկնողների) ներսի ունկնդիրների հետ եւ ապա կը միանան եկեղեցում հաւատացեալների հետ առանց Հա-

ղորդութեան: Եպիսկոպոսները դրանց փորձի ենթարկելու ժամանակ կարող են փոփոխել, ձայելով դրանց անկեղծութեամբ զղջալուն, ապաշխարանքի ժամանակը:

6. Նրանք, որոնք երկիւղից միայն զոհ են արել, վեց տարի ապաշխարելուց յետոյ, կը հաղորդուեն, նոյնպէս եւ մահամերձ լինելիս թող հաղորդուեն, այն պայմանով, որ երբ առողջանան, էլի շարունակեն իրենց ապաշխարանքը:

7. Որոնք զոհատեղերում կերել են իրենց տարած ուտելիքը, երկու տարի ներսի ունկնդիր լինելուց յետոյ միանան հաւատացեալների հետ, իսկ հաղորդուելը կախուած կը լինի եպիսկոպոսից:

8. Երկու-երեք անգամ ստիպմամբ զոհ անողները 7 տարուայ ապաշխարանքի ենթարկուեն:

9. Որոնք բացի հաւատուրացութիւնից, միւսներին էլ ստիպում են ուրանալ իրենց հաւատը, այդպիսիներին ենթարկել տասնամեայ ապաշխարանքի:

Մեր ձեռագրերում [մինչեւ այստեղ] համարները նոյն են, միայն երկարաբանած եւ օրինակների յաւելումներով ճոխացրած են: (Հայերէնի 10-րդ կանոնը յունարէնում չկայ-Խմբ.):

10. Եթէ սարկաւագները ձեռնադրութեան ժամանակ կը յայտնեն, որ պսակուելու ցանկութիւն ունին, կարող են ձեռնադրութիւնից յետոյ պսակուել եւ ծառայութեան մէջ մնալ, եթէ եպիսկոպոսը կը թոյլատրի: Իսկ եթէ ձեռնադրելիս կը լռեն, կը խոստանան ամուրի մնալ, բայց յետոյ կ՛ամուսնանան, այդպիսիները պիտի դադարեն սարկաւագութիւն անելուց:

Բ առ[աքելական] 26 կանոնը հրամայում է, որ հոգեւորականութեան մէջ մտածը իրաւունք չունի պսակուելու, բացի դրակարդացից եւ երգչից. իսկ այս կանոնս հաստատում է նոյնը՝ միայն մի քիչ մեղմացրած, որ եթէ ձեռնադրուելիս յայտնի, որ առանց ամուսնանալու չի կարող ապրել, այդպիսի սարկաւագը կարող է պսակուել:
Մեր կանոնագրքերում 11-րդ կանոնն է այս:

11. Նշանուած աղջիկները եթէ առեւանգւում են, պէտք է գնան առաջուայ նշանածին, թէկուզ առեւանգողից լլկման ենթարկուած լինեն (տե՛ս Բարս[ղեղի] 22. մեր ձեռագրերում 12 կանոնն է):

12. Մկրտութիւնից առաջ զոհ անողները, եթէ մկրտւում են, կարող են հոգեւորական դառնալ՝ մեղքերից սրբուելուց յետոյ:

Մեր ձեռագրերում 13 կանոնն է:

13. Վայել չէ քորեպիսկոպոսներին քահանաներ եւ սարկաւագներ ձեռնադրել, նոյնպէս իրաւունք չունին քաղաքներում առանց տեղական եպիսկոպոսի թոյլտուութեան քահանաներ կարգել:

Այս կանոնս խառն է գրուած թէ՛ մեր եւ թէ՛ օտար կանոնագրքերում. այս կանոնս թարգմանում են եւ այսպէս. «Զի թոյլատրւում քաղաքի քահանաներին ոչ մի կարգադրութիւն անել իրենց չրջանում առանց թոյլտուութեան». թէ՛ այս կտորս եւ թէ՛ 13 կանոնի թարգմանութիւնը վերցրել եմ ռուս Յովհաննէս վարդապետից, որը ամենաընդունելի համարեցի (տե՛ս «Опыт ц. з.» Иоанна*):*

Քորեպիսկոպոսների մասին տե՛ս Նէո. 14, Անտ. 10, Բարսեղի եւ Սահակի կանոնները:

Մեր կանոնագրքերում 14-րդ կանոնն է այս:

14. Այն քահանաները եւ սարկաւագները, որոնք միս չեն ուտում, պիտի ճաշակեն եւ ապա էլի պաս պահեն: Իսկ եթէ կը հրաժարուեն ճաշակելուց եւ չեն ուտիլ մսի հետ դրած բանջարեղէնը եւ այս կանոնին հնազանդ չեն լինիլ, կարգալոյծ լինեն:

Մեր կանոնագրքերի 15-րդն է (տե՛ս Բ. առ[աքելական] 51 կ., Բարս[եղի], 17, 18, 19):

15. Եթէ քահանաները եկեղեցապատկան իրերից մի բան կը վաճառեն եպիսկոպոսի բացակայութեան ժամանակ, Եկեղեցին պիտի յետ պահանջի: Եպիսկոպոսից է կախուած վաճառուածի գինը վերադարձնել եւ չվերադարձնել: Շատ է պատահել, որ կալուածի արդիւնքը աւելի շատ է եղել, քան վճարած գինը:

Մեր ձեռագրերում 16-րդ կանոնն է:

Եթէ արդիւնք բերող կալուածք է ծախուել առանց եպիսկոպոսի, սա կարող է պահանջել կալուածքը եւ փոխարէն տալ կամ ստացած գինը, կամ եթէ արդիւնքը շատ է եղել, գինը չվերադարձնել, այլ ստացած արդիւնքը հաշուել գնի փոխարէն (տե՛ս եւ Անտ. 24, 25):

16. Անասնագիտութեամբ պարապողները, եթէ դեռեւս 20 տարեկան չեն, 15 տարի ներսի ունկնդիր լինելուց եւ 5 տարի աղօթողնե-

րի հետ ապաշխարելուց յետոյ թող հաղորդուեն: Եթէ շարունակեն իրենց ախտը, ապաշխարանքն էլ շարունակուի: Եթէ ամուսնացած են եւ 20 տարեկանից վեր, 25 տարի ապաշխարեն ներսում եւ 5 տարի աղօթողների հետ ու հաղորդուեն: 50 տարեկան եղողները մինչեւ մահ ապաշխարեն եւ մեռնելիս հաղորդուեն:

Մեր ձեռագրերում 17-րդ կանոնն է:

17. Անասնագէտներին եւ բորոտներին (պիսակոտ) սուրբ ժողովը հրամայում է աղօթել դիւահարների հետ:

Յունաց մեկնիչները զանազանակերպ են հասկանում «դիւահար» խօսքը. ոմանք ըմբռնում են իսկական մտքով, այսինքն այնպիսի անձինք, որոնք ոգիներով լիքն են, այնպիսի հիւանդութիւն ունին, որ ներս թողնել եկեղեցին չի կարելի. ոմանք հասկանում են իբրեւ դրսի ունկնդիրներ, որոնք չնայելով անձրեւին, քամուն՝ պիտի կանգնէին եւ աղօթէին:

Մեր ձեռագրերում (18 կ.) չկայ «անասնագէտ», այլ միայն բորոտութիւն կամ, ինչպէս մերոնք են գրում, պիսակութիւն, կամ բիժ ունեցող ախտ:

18. Կարգուած եպիսկոպոսը եթէ չի ընդունում թեմի կողմից եւ կամենում է ուրիշ թեմ անցնել, խոովութիւն ձգել եւ այնտեղ եպիսկոպոս լինել, նա մերժւում է եկեղեցուց: Իսկ եթէ կը կամենան նախկին տեղերում քահանայութիւն անել, կարող են, իսկ եթէ այնտեղ էլ խառնակութիւն ձգեն, կը զրկուեն եւ քահանայական պատուից:

Մեր ձեռագրերում 19 կանոնն է (տե՛ս Բ առ[աքելական] 14, 15, 30, 36, Անտ[իոքի] 16, 17, 18, Նիկ[իայի] 8, Եփ[եսոսի] 9):

19. Ձպսակուելու ուխտ անողը եւ ուխտը խախտողը կ՚ենթարկուի երկապսակների ապաշխարանքին: Կոյսերին արգելւում է ապրել մարդկանց հետ իբր եղբայրների:

Ձպսակելու ուխտ անողը կամ ըստ մեր ձեռագրաց՝ կուսութիւն պահել խոստացողները ի՞նչպէս պիտի հասկանալ՝ արդեօք վանականնե՞ր, թէ՞ աշխարհականներ:

Եթէ վանականը ուխտից յետոյ պսակւում է, ենթարկւում է ոչ թէ երկապսակների ապաշխարանքին, այլ աւելի խիստ պատժի, այն է՝ պսակը համարւում է անվաւեր, ուխտականը խիստ պատժւում է եւ ուղարկ-

ւում է աքսոր այն վանքը, որտեղ ինքը ձեռնադրուել է: Այստեղ ուխտի խախտումը ի՞նչպէս պիտի հասկանալ՝ պսա՞կ, թէ անառակութիւն. եթէ անառակութիւն հասկանային, ժողովը երկապսակների ապաշխարանքին չէր ենթարկիլ, այլ անառակների պատժին (Բալսամոն): Երկապսակների ապաշխարանքը Բարսեղ Մեծի 4 կանոնով 1 տարի եկեղեցուց մերժուելն է, կամ, ըստ միւս հայրերի, 2 տարի: Բայց Բարսեղ Մեծը ուխտ անող ընդունում է միայն կուսակրօններին եւ ո՛չ աշխարհականներին, ինչպէս Արիստենոսն է ասում, եւ եթէ ուխտ անողը խօսքը դրժում եւ անառակութիւն է անում, նա ենթարկւում է, ըստ Բարսեղի 59 կանոնի, հետեւեալ ապաշխարանքի. 2 տարի՝ լացող, 2 տարի՝ դրսի ունկնդիր, 2 տարի՝ ներսի ունկնդիր, 1 տարի՝ հաւատացեալների հետ, 8-րդ տարին հաղորդւում է: Բարսեղ Մեծի 18 կանոնով ուխտազանց աղջիկը համարւում է չնացող եւ այդ պատժին ենթարկւող: Այս ժողովի 10-րդ կանոնը խօսում է ամուսնացող սարկաւագների վրայ՝ հեռացնելով նրանց սարկաւագութիւնից. այստեղ նոյնպէս խօսում է ամուսնացող հոգեւորականների վրայ, որոնց ենթարկում է եպիսկոպոսների ապաշխարանքին եւ դադարեցնում (10-րդ կանոն) քահանայագործութիւնից: Ժողովի կանոնները աւելի մեղմ են, քան Բարսեղինը (տե՛ս Անկ. 10, Բարս. 6, 18, 19, 60, Գր. Նիւս. 4, Լաւ. 1):

Մեր ձեռագրերում 20-րդն է այս, այն պատճառով, որ այս կանոնների մէջ սպրդել է մի նոր կանոն, որը չկայ Անկիւրիայի ժողովի կանոնների մէջ: Մերոնք կանոնը բացատրելու, օրինակներ բերելով պարզաբանելու սովորութիւնը ունին. 9-րդ կանոնը խօսում է ուրիշներին զոհի միս ուտեցնելով եւ հաւատուրացութեամբ գայթակղեցնելուն համար, ապա սկսում է երկար ու բարակ խօսել զոհած մսի կամ առհասարակ անխիղճ կերակուր գործածելու մասին եւ անցնում է խրատական ձեւին. ահա այս դարձրել են առանձին կանոն 10-րդ համարի տակ, որը չկայ իսկական կանոնների մէջ եւ չի ներկայացնում նոր բան, հապա կրկնութիւն է զանազան կանոնների քաղուածքների: Այդ տասներորդ կանոնի համառօտ բովանդակութիւնն է այս, որ անխիղճ կերպով հեթանոսաց կերակուր չպիտի ուտել, որովհետեւ «պղծոցն ամենայն ինչ պիղծ է». երկար խրատելով նոյն ուղղութեամբ՝ պատուիրում է հակառակ գնացողին մի տարի ապաշխարել եւ աղքատներին ողորմութիւն տալ:

Եւ Կեսարիայի 10 կանոնները:

Հայոց ձեռագիր կանոնագրքերում այստեղ վերջանում են Անկիւրիայի ժողովի կանոնները եւ սկսւում են Կեսարիայի ժողովի 10 կանոնները: Բայց որովհետեւ Անկիւրիայի ժողովի կանոնները 25 հատ են եւ ոչ 19, ուստի եւ 6 կանոնը, որը չէ գրած մեր ձեռագրերի՝ Անկիւրիային վերագրած կանոնների մէջ, այլ յատկացրած է Կեսարիային, կը շարունակենք զետեղել իւր կարգով՝ դիմացը դնելով Կեսարիայի կանոնի թուահամարը մեր ձեռագրքերի համեմատ՝ փակագծի մէջ:

20 (Ա՝ *Կեսարիայի ժողովի կանոնների թուահամարը*). Ընութիւն անող մարդ թէ կին ենթարկւում են 7 տարուայ ապաշխարութեան, մինչեւ որ Հաղորդութեան կարժանանան նշանակուած աստիճաններով ապաշխարանք կրելուց յետոյ:

Այս կանոնս կրկնուած է Կեսարիայի կանոնների մէջ, այն տարբերութեամբ, որ բոլոր կանոններում մարդկանց համար նշանակած կարգերը վերագրած են կանանց եւ Կեսարիայի 10 կանոնները դարձրած են բացառապէս կանանց համար սահմանած կանոններ. այդ հիմամբ էլ մեր ԺԲ դարու ժողովը ասում է Կեսարիայի ժողովի համար, թէ եղել է «ընդդէմ յուղթից կանանց»: Իսկականի մէջ ասուած է՝ «չնուէիւն անող մարդ թէ կին». Կեսարիայի կանոնում հանուած է մարդը եւ մնացել է կինը: Իսկականի մէջ 7 տարի պատիժ է նշանակում առանց յիշելու աստիճանները, Կեսարիայինը յիշում է աստիճանները. ահա համեմատութեան համար կը դնեմ գրաբարը:

ա) «Վասն կանանց որ ընդ արամբ են եւ չնան, եթէ թողցեն ի բաց զպղծութիւնն եւ յապաշխարութիւն եկեսցեն, և ամ առ դրանն ընդ ձեռամբ կացցեն եւ Բ ամս մտեալ յեկեղեցի՝ ելցէ ընդ ապաշխարողս. քննեալ վարքն՝ որօք տնանկաց քաւեալ զմեղս իւր՝ հաղորդելոյ Օրինացն արժանի լիցին»: Ուրեմն Կեսարիայի Ա կանոնի իմաստը նոյն է, ինչ որ Անկիւրիայի 20 կանոններն է, որ չնուէիւն անողը 7 տարի պիտի ապաշխարի (տե՛ս Բարս. 22, 21):

21 (Բ). Կոյս աղջիկները եթէ հարսանիքից առաջ շնացան, թող ջերմ արտասուքով եւ տնանկներին ողորմութիւն տալով ապաշխարեն 2 տարի դրսեւը եւ մի տարի՝ եկեղեցում, ապա հաղորդուեն եւ պսակուեն: Ապաշխարի եւ մարդը:

Այս կանոնս Անկիւրիայի 20-րդ կանոնի ուղիղ շարունակութիւնն է եւ պարզաբանութիւնը. Կեսարիայի եպիսկոպոսները այս կանոնով 20 կանոնի բաց թողած կէտը լրացնում են: 20-ում խօսում էր չնուէիւն անող ամուսնացած կանանց մասին, այստեղ խօսում է չնուէիւն անող նշանուած աղջիկների մասին:

Այս կանոնս կրկնութիւն է 11-ի. այնտեղ խօսում է առեւանգածի մասին, այստեղ՝ ո՛չ առեւանգածի, այնտեղ՝ չնշանուածի, այստեղ՝ նշանուածի մասին:

Այս է Կեսարիայի 2-րդ կանոնը, որը բառացի կերպով չկայ Անկիւրիայի կանոններում:

21 (Գ). Կանայք, որոնք պոռնկութիւն են անում եւ պտուղը ոչնչացնում եւ մանկասպան դեղորայք են պատրաստում, նախկին

վճիռներով ցմահ չպիտի հաղորդուէին, այժմ մարդասիրութիւնից դրդուած 10-ամեայ ապաշխարանք ենք նշանակում որոշեալ աստիճաններով:

Իսկ Կեսարիայի Գ կանոնը այս է. «Կանայք, որոնք պոռնկութիւն են անում եւ մանուկներ սպանում, նախկին վարդապետները ցմահ ապաշխարանք էին նշանակել նրանց, բայց մենք մարդասիրաբար 5 տարի դրսի ունկնդիր եւ 5 տարի ներսի ունկնդիր լինել հրամայեցինք եւ աղքատներին ողորմութիւն տալ, եւ ապա՛ հաղորդուել» (տե՛ս Բարս[եղի] 2):

22 (Դ). Կամաւոր սպանութիւն գործողները ունկնդիրների հետ ապաշխարեն եւ մեռնելիս հաղորդուեն:

Կեսարիայի Դ կանոնը ասում է. «Որոնք կամաւոր սպանութիւն են գործում, ոչ պոռնկորդիների, այլ արդար զաւակների ունկնդիրների հետ ապաշխարեն եւ մեռնելիս հաղորդուեն: Նոյնը՝ մարդկանց համար» (Բարս. 56 կ.՝ 20 տարի ապաշխարանք):

23 (Ե). Ակամայ սպանութեան մէջ մեղադրուածները առաջ պատժւում էին 7 տարի ապաշխարանքի ենթարկուելով, իսկ այժմ որոշում ենք 5 տարուայ ապաշխարանք:

Կեսարիայի Ե կանոնը ասում է. «Ակամայ սպանութեան մէջ մեղադրուածները, կամ անգիտութեամբ, կամ կիսաքուն ժամանակ, կամ անզգուշութիւնից պատահած, 7 տարուայ ապաշխարանքի էին ենթարկւում առաջին կանոններով, այժմ 3 տարի դրսի եւ 2 տարի ներսի ունկնդիր լինեն եւ ողորմութիւն տալով հաղորդուեն» (Բարս[եղի] 8, 57 կ.՝ 10 տարի ապաշխարանք):

(Զ). Այրիները եթէ պոռնկութիւն գաղեն, 3 տարի դրսի, 2 տարի ներսի ունկնդիր լինեն եւ ողորմութիւն տալով հաղորդուեն. իսկ եթէ նորից կը մեղանչի, 7 տարի էլ գաւելանայ պատժի վրայ:

Այս կանոնս էլի մասնաւոր դէպք է Ա (20) կանոնի վերաբերմամբ. 20-ում խօսում է ընդհանրապէս ամուսնացած անձանց անբարոյականութեան մասին, այստեղ՝ միմիայն այրիների: Այս Զ կեսարիայի կանոնս չկայ իսկականում: Մինչեւ այժմ կեսարիայի կանոններից Բ եւ Զ ներմուծուած են, իսկ Ա, Գ, Դ, Ե նոյն են Անկիւրիայի 20, 21, 22, 23-ի հետ:

24 (Է). Կախարդները եւ կռապաշտական սովորութեամբ հետեւողները եւ իրենց տունը կախարդներ տանողները ենթարկւում են 5-ամեայ ապաշխարութեամբ՝ սահմանած աստիճաններով:

Նոյնը կրկնւում է եւ կեսարիայի է կանոնում (տե՛ս Բարս[եղի] 83 կ. (6 տարի ապաշխարանք), Շահապիվանի կանոնները):

(Ը). Զարադիւթ կախարդներին եւ ջադուկներին, որոնք մեծամեծ ոճիրներ են գործում, Քրիստոսին ուրանում եւ Սբ Հոգուն հայհոյում, արդար արիւն հեղում, այդպիսիներին Հին օրէնքը մահու է ենթարկում. ժողովս մարդասիրաբար ցմահ ապաշխարանքի է ենթարկում եւ մեռնելիս թոյլ է տալիս հաղորդուել, եթէ կապաշխարեն:

Կեսարիայի այս 8-րդ կանոնը, որ չարուեստակութիւն է 24 կանոնի, չկայ Անկիւրիայի կանոններում:

]

25 (Թ). Եթէ ձշանած տղան ձշանածի քրոջ հետ կը մեղանչի եւ յղութեան պատճառ կը դառնայ, ապա կը թողնի սրան եւ ձշանածի հետ կամուսնանայ, իսկ անպատուածը կերթայ կը խեղդուի, յանցաւորը կենթարկուի 10-ամեայ ապաշխարանքի, նոյնպէս եւ մեղսակիցները, այսինքն ազգականները, որոնք գիտէին եւ առաջն չէին առնում:

Նոյնը կրկնում է կեսարիայի Թ կանոնը. տարբերութիւնը միայն տարիների թուի մէջ է. 7 տարի՝ պղծութեան համար, իսկ 17 տարի էլ սպանութեան պատճառ լինելու համար է ապաշխարանքի ենթարկում, նոյնպէս եւ մեղսակիցներին (Բարս. 78 կ.՝ 7 տարի ապաշխարանք):

Այստեղ 25-ով վերջանում են Անկիւրիայի ժողովի կանոնները, իսկ հետեւեալ Ժ կանոնով վերջանում է կեսարիայինը: Կեսարիայի 10-րդ կանոնը իսկապէս կանոն չէ, հապա մի երկար խրատ, բացատրութիւն, թէ ինչ բան է գողութիւնը, ինչ վնաս ունի, ինչու պիտի գողութիւնը վերջացնել՝ ճգճգուած եւ ճոխացրած զանազան օրինակներով: Ահա նրա իսկական միտքը.]

(Ժ). Գողերին, մարդասպան աւազակներին Հին օրէնքը մահու է դատապարտում, իսկ ժողովը ենթարկում է հետեւեալ աստիճաններով ապաշխարանքին՝ 17 տարի՝ դրսի ունկնդիր, 5 տարի ներսի ունկնդիր լինելուց յետոյ Հաղորդութիւն ստանայ, եթէ քահանան յարմար կը դատի:

Բ) ՆԷՈԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ (314-315 ԹԹ.)[1]

Նէոկեսարիան (Նորկեսարիա) գտնւում է Պոնտացւոց աշխարհում՝ Կապադովկիայում. այստեղ եղաւ 314-315 թուականներին տեղական ժողով նոյն Անտիոքի եպիսկոպոսի նախագահութեամբ, ուր սահմանեցին 15 կանոն հոգեւորականների բարոյական կարգապահութեան եւ ուրիշ խնդիրների վերաբերմամբ: Հայոց ձեռագրերում այս ժողովին վերագրած է 20 կանոն՝ փոխանակ 15-ի. աւելորդ կանոնները կը գետեղեմ ի գիտութիւն եւ ի տեղեկութիւն:

1. Եթէ քահանան կը պսակուի, կարգազուրկ լինի: Եթէ անառակութիւն կամ շնութիւն գտնի, բոլորովին կը մերժուի եկեղեցւոց եւ ապաշխարողների կարգը կը մտնի:

Շնութիւն ասելով հասկացւում է ամուսնացած կնոջ հետ յարաբերութիւն ունենալը, իսկ անառակութիւն՝ ոչ ամուսնացած անձի հետ: Բարսեղ Մեծը 32 կանոնով այս յանցանքի համար սահմանում է նոյն պատիժը՝ կարգալուծութիւն, բայց չի մերժում եկեղեցւոց (տե՛ս Բ առ[աքելական] 25, 26, Բարս[եղի] 3, 32, 51, 70, Անկ[իւրիայի] 10):

Մեր ձեռագրերում 1 կանոնը խօսում է նոյն նիւթի մասին քիչ տարբերութեամբ. «Եթէ երէցը ամուսնացած է, ընդունելի լինի իւր կարգում, եթէ չնութիւն կամ պոռնկութիւն անի, մերժուի եւ ապաշխարանքի ենթարկուի»:

2. Այն կինը, որ կը պսակուի երկու եղբօր ետեւ, մինչեւ մահ կը մերժուի եկեղեցւոց: Եթէ մահուան ժամանակ կը խոստանայ առողջանալու դէպքում պսակը լուծել, մարդասիրաբար կարելի է թոյլ տալ ապաշխարելու, իսկ եթէ այդպիսի պսակում կը մեռնի, ողջ մնացողին դժուար է ապաշխարանքի թոյլ տալ (տե՛ս Բարս. 68, 76, 77, 78, 23, 39):

Մերոնց մէջ գրուած է. «Եթէ կինը երկու եղբարց գնայ, միմեանցից բաժանուեն. երկուսն էլ ցմահ ապաշխարեն. եթէ ապաշխարեն եւ ողորմութիւն տան, մեռնելիս հաղորդուեն: Եթէ զուգութեան մէջ մնան, մահուան ժամանակ էլ հաղորդութիւն չառնեն. յամենայն դէպս վարդապետից է կախուած ապաշխարութեան ժամանակը կարճել»: Շատ երկարացրած է եւ ճգճգած բացատրութիւններով:

1 Նեոկեսարիայի ժողովի կանոնախմբի հայերեն և հունարել բնագրերի թարգմանությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 575-578:

3. Բազմամուսնութեան մէջ ընկնող մարդկանց ապաշխարութեան ժամանակը յայտնի է. բայց եւ այնպէս նրանց հաւատը եւ զղջումը կարճացնում են ժամանակը:

Եռապսակների եւ բազմապսակների ապաշխարանքը ցոյց է տուած Բարսեղի 4 եւ 80 կանոնների մէջ: Եռապսակի համար՝ 5 տարի մերժւում է պսակողը եկեղեցուց, երկրորդ եւ երրորդ տարին թոյլ է տրւում ապաշխարելու: Բազմապսակի համար աւելի խիստ է (Բարս[եղի] 4, 6, 80, 50):
Մերոնց մէջ նոյն կանոնը ճչտութեամբ կրկնւում է:

4. Ում մէջ ցանկութիւն է առաջանում մի որեւէ կնոջ հետ մեղանչելու եւ չի յաջողւում, երեւում է Աստուծոյ շնորհիւ ազատւում է մեղքից:

Բարսեղ Մեծը 70 կանոնով համբոյրով մեղք գործող սարկաւագին պատուիրում է միառժամանակ պաշտամունք չկատարել: Այս կանոնս պատիժ չի նշանակում մտաղրուած ցանկութեան համար, թէեւ ըստ Աւետարանի այսպիսի ցանկութիւնը չնւութիւն է, թէեւ բարոյապէս պիտի պատժի ենթարկուի, բայց եկեղեցական կանոնով իրաւաբանական տեսակէտից պատժել չի կարելի՝ գործողութեամբ յանցանք չգործելուն համար:

5. Երախան (չմկրտուածը) եթէ չոքող ապաշխարողներից է պատկանում եւ մեղք է գործում, իւր դասից կը հանուի եւ ունկնդիրների կարգին կը յարուի. եթէ այստեղ էլ կը մեղանչի, եկեղեցուց բոլորովին կը մերժուի:

Մկրտութեան համար պատրաստուողները երկու խմբի էին բաժանւում, նորերը կարդացած գրքերը լսում էին եւ Աւետարանից յետոյ դուրս գնում, իսկ հինները աղօթում էին եւ ծունկ չոքում եւ «Մի՛ ոք յեբախայից...» ասելուց առաջ դուրս գալիս:

6. Յղի կինը մկրտւում է, երբ ցանկանում է. ոչ մի կապ չկայ այս բանում ծնողի եւ ծնուողի մէջ. սբ խորհրդով սրբուելու համար անհրաժեշտ է ամէն մի անհատի ջերմեռանդ ցանկութիւնը:

Կային այն ժամանակ անձինք, որոնք ասում էին, թէ յղի կինը չպիտի մկրտուի, որովհետեւ մկրտութիւնը անցնում է եւ չծնուած երախային, իսկ ոմանք էլ պնդում էին, թէ ծնուածը չպիտի մկրտուի, որովհետեւ արգանդում եղած ժամանակ մօրը մկրտուելովը ինքն էլ մկրտուել

է: Ժողովը որոշում է, որ Եկեղեցու անդամ լինողը պիտի խորհուրդները ընդունի ինքը անձամբ եւ ո՛չ ուրիչի միջոցով:

7. Քահանան երկապսակի (երկրորդ անգամ պսակուողի) խնջոյքի չպիտի մասնակցի: Երկապսակները պիտի ապաշխարեն, իսկ քահանայի մասնակցութիւնը այդպիսի խնջոյքում թուլացնում է ապաշխարանքի ոյժը:

Զոնարաս եւ Բալսամոն ասում են, որ այս կանոնը մնաց իբրեւ անգործադրելի կարգ. իրենք՝ պատրիարքները եւ մետրոպոլիտները, երկապսակ թագաւորի հետ խնջոյք էին անում հարսանիքի ժամանակ: Երկրորդ ամուսնութիւնը համարւում էր մեղք ժուժկալութեան դէմ եւ մի տարուայ ապաշխարանքի էր ենթարկւում (Բարս[եղի] 4):

Մեր ձեռագրերում 7 կանոնի մէջ նոյն բանը կրկնւում է, միայն ասւում է՝ երկապսակների խնջոյքին գնացողը չպիտի ապաշխարութեան ժամանակը կարճացնի, հապա 2 տարի դրսի եւ 1 տարի ներսի ապաշխարողի պատիժը պիտի կրել տայ երկապսակին:

8. Աշխարհականը, որի կինը շնութիւն է անում, չի կարող հոգեւորական դառնալ: Եթէ ձեռնադրութիւնից յետոյ կինը կը մեղանչի, մարդը պիտի պսակը լուծի կամ հեռանայ քահանայագործութիւնից:

Այս կանոնը մեր ձեռագրերում ԺԹ-ն է, իսկ մերոնց մէջ 8, 9, 10, 11, 12 կանոնները զանազան տեղերից քաղուած են, որոնց մասին վերջը կը խօսեմ (տե՛ս Բ առ[աքելական] 18, Բարս[եղի] 6, 8):

9. Քահանան եթէ ձեռնադրութիւնից առաջ կը խոստովանի իւր մեղանչած լինելը, նա իւր քահանայական պատիւը կը պահի, բայց կը զրկուի քահանայագործութիւն անելուց: Ինչպէս ասում են՝ ձեռնադրութիւնը սրբում է նրան միւս մեղքերից: Իսկ եթէ իւր մեղքը չի խոստովանիլ եւ ոչ մէկի կողմից չի ամբաստանուիլ, նա իւր խղճի տէրն է. կամ քահանայութիւն անի, կամ հրաժարուի:

Այս մեր ձեռագրերի ԺԹ կանոնն է (տե՛ս Բ առ[աքելական] 25, 61, Նէո[կեսարիայի] 1, Նիկ[իայի] 2, 9, 10, Բարս[եղի] 27, 89):

10. Նոյնպէս եւ սարկաւագը եթէ նոյնպիսի մեղք կը գործի, իւր կարգից իջնի եւ Եկեղեցու ստորին սպասաւորների կարգը դասուի:

Մեր ձեռագրերում ԺԵ կանոնն է. նոյն բանն է ասում, միայն ձգձգւում է խրատական բացատրութեամբ:

11. Քահանայ ձեռնադրուի 30 տարեկան մարդը. եթէ արժանաւոր կը լինի, թող սպասի մինչեւ տարիքի լրիւ լինելը, որովհետեւ Քրիստոս 30 տարեկան մկրտուեց եւ քարոզել սկսեց:

Մեր ձեռագրերի ԺԶ կանոնն է:

12. Եթէ մէկը հիւանդութեան ժամանակ մկրտուի, քահանայ լինել չի կարող, որովհետեւ նրա հաւատը լուսաւորուել է հարկից ստիպուած եւ ո՛չ իւր ցանկութեամբ. գուցէ միմիայն նրա առաքինութիւնների ու հաւատի եւ ուրիշ արժանաւոր քահանայացու չգտնուելուն պատճառով կարելի կը լինի քահանայ ձեռնադրել նրան:

Մեր ձեռագրերում ԺԷ կանոնն է:

13. Գիւղական քահանայք չեն կարող քաղաքի եկեղեցիներում եպիսկոպոսի եւ տեղական քահանաների ներկայութեամբ քահանայագործութիւն անել, իսկ եթէ միւսները բացակայ են եւ ինքն է հրաւիրուած աղօթելու, այն ժամանակ կարող է:

Մեր ձեռագրերում ԺԸ կանոնն է (տե՛ս Բ առ[աքելական] 14, 31, 35, Նիկ[իայի] 15, 16, Անկ[իւրիայի] 13, Անտ[իոքի] 40, Բարս[եղի] 89):

14. Քորեպիսկոպոսները, որոնք ըստ օրինակի եւ ըստ կարգի Քրիստոսի 72 աշակերտներն են, իբրեւ եպիսկոպոսի ծառայակիցներ քահանայագործութիւն են անում եւ քաղաքի Եկեղեցում. այդ պատիւը արւում է նրանց եւ իբրեւ աղքատների համար հոգացողների:

Մերոնց մէջ ԺԹ կանոնն է:
Քորեպիսկոպոսների համար տե՛ս մանրամասն՝ սբ Սահակի կանոններ, Անկ. 13, Անտ. 10:

15. Նախկին կանոնով սարկաւագները 7 պիտի լինեն թուով, եթէ մինչեւ իսկ քաղաքը մեծ լինի: «Գործք Առաքելոց»-ից այս բանիս համար կարող ես տեղեկանալ:

Մեր ձեռագրերի Ի կանոնն է:
Հին տարեգիրների կարծիքով՝ սբ Մարկոս 7 սարկաւագ նշանակեց Աղեքսանդրիայի եկեղեցում: Սոզոմենոսը գրում է, որ իւր ժամանակ Հռոմում 7 սարկաւագ կար միայն: Յուստինիանոսը հրամայեց, որ մեծ

քաղաքի Եկեղեցում 100 սարկաւագ, 60 քահանայ, 40 սարկաւագուհի լինի: Հինգ-վեցեան ժողովի 16-րդ կանոնը նկատում է, որ զուր են հարկից չսոխպուած աւելի սարկաւագներ կարգում:

Մեր մէջ հէնց հնուց գիւղերում սարկաւագներ պահելու [հարկ] չէ եղած, երեւի արդիւնքների քիչութեան պատճառով:

Սրանով վերջանում է Նէոկեսարիայի 15 կանոնների արձանագրութիւնը: Հայոց ձեռագրերում 8, 9, 10, 11, 12 կանոնները նոր են մուծուած եւ խօսում են միեւնոյն նիւթի մասին՝ կազմում են չարունակութիւն 7-րդ կանոնի: Ներմուծողը, կարդալով 7-րդ կանոնը, որը արգելում է քահանային երկակների ամուսնական խնջոյքին երթալ, եւ չգտնելով եռապսակների ու քառապսակների համար չարունակաբար գրուած կանոններ, քաղելով Բարսեղ Մեծի եւ այլոց կանոններից այդ մասին գրուածները, բերել 7-րդ կանոնի չարունակութիւն է կազմել: Այս մուծուած կանոնները չկան իսկականի մէջ: 7-րդը խօսում է երկակներին ապաչխարանքի ենթարկելու մասին: 8-րդը ասում է. «Եթէ մէկը կուսան է, միւսը՝ երկակ, Գ տարի ապաչխարեն»: Այսինքն՝ եթէ մէկը կոյս է, միւսը՝ երկրորդ անգամ պսակուող, թող ապաչխարեն. այս կանոնը բառացի կերպով կրկնուած է Լուսաւորչի 5 եւ Ներսէս [Բ-ին վերագրուած] երկու կանոններում (տե՛ս Դուինի Բ ժողովի մասին գլխի ներածական մասը-Խմբ.):

9-րդը խօսում է եռապսակների մասին՝ համարելով երրորդ պսակը յարատեւ պոռնկութիւն. 15 տարուայ ապաչխարանքի է ենթարկում եւ աղքատներին ողորմութիւն տալով՝ մեռնելիս միայն հաղորդութեան արժանացնում: 10-րդը խօսում է քառապսակների մասին, նոյնպէս եւ հինգերորդ պսակի մէջ մտնողների մասին. նրանց համարում է օրէնքից դուրս, Եկեղեցին չի ընդունում, «բայց եպիսկոպոսն գիտասցէ»: Շատ տարօրինակ է այս կանոնս. երրորդը յարատեւ պոռնկութիւն է համարում, չորրորդը եւ հինգերորդը թէեւ օրէնքից դուրս է համարում, բայց վերջում աւելացնում է, թէ եպիսկոպոսի կամքին է թողած, այսինքն՝ կարող է եւ թոյլ տալ այդպիսի պսակը: Այս կանոնները վերցրած է Բարսեղ Մեծի եւ Ներսէս [Բ-ին վերագրուած] կանոններից եւ փոփոխած:

11 եւ 12 կանոնները խօսում են ամուսնալուծութեան վրայ, որ միմիայն մի տարուայ ապաչխարանքի ենթարկելով կարելի է պոռնկութեան եւ «չարագործութեան» համար արձակել կնոջ. իսկ ուրիշ պատճառներով, օրինակ՝ ուրիշ մարդու վրայ աչք ունենալուն պատճառով, չի կարելի, մեղաւորին ենթարկում է պատիժների: Այս երկու կանոնը քաղած է Շահապիվանի ժողովի կանոններից, պատժի ձեւը նոյնութեամբ կրկնութիւն է: Այս 8, 9, 10, 11, 12 կանոնները անվաւեր են. բովանդակութիւնը դրեցի ի տեղեկութիւն:

Գ) ԳԱՆԳՐԱՅԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԺՈՂՈՎԸ (340-370 ԹԹ.)[1]

Գանգրայի (Փոքր Ասիայի Պափլագոնիա մետրոպոլտուԹեան մէջ) ժողովը եղաւ 340-370 Թուականներին Փոքր Հայքի Սեբաստիայի եպիսկոպոս ԵւստաԹէոսի դէմ, որը իւր կուսակիցներով մեծ աղմուկ էր հանել Փոքր Ասիայի քրիստոնեաների մէջ: Սլաւոնական «Կորմչայա կնիգա»-ն (կանոնագիրք) բերում է այս ժողովի չրջաբերականը՝ Հայաստանի եպիսկոպոսներին ուղղած այսպիսի դիմումով. «Ազնուագոյն տեարց, Հայաստանում եղող մեր ծառայակիցներին, Եւսեբիոս, Հեղիանոս, Եւգենիոս.... Գանգրայի սբ ժողովում համախմբուածներիցս խնդալ ի Տէր»: Ապա խօսում է աղանդաւորների քարոզուԹիւնների մասին եւ յայտնում է, որ այս 21 սահմանած կանոնների գործադրուԹեամբ աչխատեցէք աղանդի առաջն առնել:

Աղանդաւորները քարոզում էին, որ ամուսնական կեանքը Աստծուն հաճելի չէ, պէտք է ողջախոհ մնալ. կանայք ու մարդիկ Թողնում էին միմեանց եւ ընկնում միւս ծայրայեղուԹեան՝ անառակուԹեան մէջ. չէին յաճախում եկեղեցի, աղօԹքները մասնաւոր տներումն էին անում: Աչխարհականները չորերը փոխում էին եւ հագնում վանականի զգեստ. կանայք հագնում էին մարդկանց չորեր, մազերը խուզում էին բարեպաչտուԹեան պատրուակով, կիրակի օրերը պաս էին պահում: Ատում էին բոլոր ամուսնացածներին, մասնաւորապէս քահանաներին, որոնց անմաքուր համարելով՝ հաղորդուԹիւն չէին առնում: Ինչքերի հաւասարուԹիւն էին քարոզում. ատում էին բոլոր հարուստներին, որոնք աղքատներին չէին ողորմում. այսպիսի հարուստները, նրանց կարծիքով, փրկուԹիւն չպիտի սպասեն:

Ժողովը սրանց դէմ սահմանեց 21 կանոն, որոնցից երկուսը՝ 10 եւ 21, սլաւոնական Кормчая книга-*ում բաց է Թողած եւ որը կազմում է չրջաբերական ԹղԹի բովանդակուԹիւնը: Այս կանոնները բացառուԹիւն են կազմում ձեւի կողմից նրանով, որ նզովքով են արգելում իրենց պատուէրները, որը մինչեւ այժմ չի եղել:*

1. Ով կը պախարակի պսակը, կ՚անգոսնի հաւատարիմ եւ բարեպաշտ կնոջ՝ ամուսնու հետ ապրելը կամ կը պարսաւի այդպիսի կնոջ՝ իբրեւ փրկութիւնից հեռու, այդպիսին նզովեալ լինի:

Պսակի սրբուԹեան դէմ քարոզում էին II եւ III դարերում մանիքեցիք, մարկիոնականները, էնկրատիտները, իերոկսիտները (Եբր. ԺԳ 4, Ա Տիմ. Դ 1-3): Բ առ. 51 կանոնը նոյնպէս սուրբ է համարում ամուսնուԹիւնը:

1 Գանգրայի ժողովի կանոնախմբի հայերեն և հունարեն բնագրերի համեմատությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 578-585:

2. Ով կը դատապարտի ջերմեռանդութեամբ եւ հաւատով միս ուտողներին (բացի արիւնոտից, զոհածից եւ խեղդամահ եղած մսից) իբրեւ փրկութեան յոյս չունեցողներին, նզովեալ լինի (տե՛ս Բ առ. 51, 53, 64, 69, Անկ. 14, Գործք ԺԵ 20, 21):

3. Ով ստրկին կը սովորեցնի բարեպաշտութեան պատրուակով արհամարհել տիրոջը, ծառայութիւնը չկատարել եւ պատուով չծառայել, այդպիսին նզովեալ լինի (տե՛ս Տիտ. Բ 9, Բ առ. 82):

4. Ով ամուսնացած քահանայից արժան չի համարում պատարագի ժամանակ հաղորդուել, նզովեալ լինի:

5. Ով կը սովորեցնի անարգել եւ արհամարհել Աստուծոյ տունը եւ նրա մէջ եղած ժողովը, նզովեալ լինի:

6. Ով, արհամարհելով եկեղեցին, ուրիշ ժողով կը կազմի իբրեւ աղօթատուն, առանց քահանայի եւ եպիսկոպոսի հրամանի, նզովեալ լինի (Բարս[եղի] 1, Բ առ[աքելական] 47, 31, Անտ[իոքի] 2):

7. Ով Եկեղեցու ընծայաբերութիւնները կը ստանայ եւ կը բաշխի Եկեղեցուց դուրս՝ առանց եպիսկոպոսի կամքի կամ ընծայաբերի կամքի, նզովեալ լինի:

8. Ով կը բերի կամ կ՚ընդունի տուրքերը հակառակ եպիսկոպոսի կամ կարգադրողի կամքի, ե՛ւ բերողը, ե՛ւ ընդունողը նզովեալ լինեն:

9. Ով կոյս է մնում կամ ժուժկալ է, պսակը մերժում է իբրեւ գարշելի բան եւ ո՛չ կուսութեան սրբութիւնը եւ առաքինութիւնը ի նկատի առած, նզովեալ լինի:

10. Ով Աստուծոյ սիրոյն կոյս մնացողներից՝ իրեն գերադաս կը համարի ամուսնացողներից, նզովեալ լինի:

11. Ով կ՚արհամարհի սիրոյ երեկոյ (ագապ) կազմողներին եւ ի սէր Քրիստոսի եղբայրներ հրաւիրողներին եւ չի կամենալ այդ հրաւէրում մասնակցել՝ ստոր բան համարելով, նզովեալ լինի (տե՛ս Յուդ. [12][1], Ա Կոր. ԺԱ 20, Լաւ. 2):

Հներում հաւատացեալները սովորութիւն էին կարգել հաղորդութիւնից յետոյ միասին ճաշել եկեղեցում ի յիշատակ Քրիստոսի երեկո-

1 Բնագրում հղված է Յուդայի թղթի 10 համարը:

յին՝ հրաւիրելով ճաշին բոլոր աղքատներին. այս երեկոները կոչւում էին սիրոյ երեկոյ, սիրոյ ճաշ, ագապ (Ա Կոր. ԺԱ 20-21): Յետոյ արգելուեց եկեղեցիներում խնջոյքներ կազմելը. այս կանոնիցս երեւում է, որ դեռեւս Դ դարում սիրոյ երեկոյ կազմելը չէր վերացել: Այժմ սիրոյ երեկոն կատարւում է տարին երկու անգամ՝ Ծննդեան եւ Զատկին, ո՛չ երեկոյեան ժամանակ, այլ առաւօտը. տեառնական մատաղը բաժանւում է բոլոր տներին անխտիր, իւրաքանչիւր տուն էլ իւր բաժինը տալիս է այդ մատաղի համար:

12. Մարդիկներից ով որ խստակրօնութեան պատրուակով գործ կ՚ածի քրձեայ վերարկու՝ իբր թէ դրանով արդարութիւն ձեռք բերելու, եւ կը դատապարտի ջերմեռանդ անձանց, որոնք մետաքսէ կամ հասարակ շոր են հագնում, նզովեալ լինի:

13. Այն կինը, որը խստակրօն երեւալու համար կը հագնի տղամարդու շոր, նզովեալ լինի:

14. Այն կինը, որ արհամարհելով պսակը՝ կը թողնի կը հեռանայ մարդուց, նզովեալ լինի:

15. Ով երեխաներին կը թողնի, չի կերակրիլ եւ բարեպաշտութեամբ չի կրթիլ՝ ճգնաւորութեամբ զբաղուած լինելու պատճառով, նզովեալ լինի:

16. Այն որդիքը, որոնք բարեպաշտութեան դիմակի տակ կը թողնեն իրենց հաւատարիմ ծնողներին, չեն պատուիլ նրանց, նզովեալ լինեն:

17. Այն կինը, որը կարծեցեալ խստակրօնութեան համար մազերը կը խուզի, որոնք հնազանդութեան օրինակ են տուած կանանց, այդպիսին նզովեալ լինի իբրեւ խանգարող հնազանդութեան պատուէրը (Ա Կոր. ԺԱ 3-8, 13-16):

18. Ով խստակրօնութեան պատրուակով կիրակի օրը պաս կը պահի, նզովեալ լինի:

19. Եթէ պահողներից մէկը առանց մարմնական պէտքի եւ կարիքի իրաւունք կը համարի լուծել Եկեղեցու կանոններով պահուող պասերը եւ ինքը կատարեալ գիտակցութեամբ է անում այդ, նզովեալ լինի:

20. Ով յամառելով դատապարտում է մարտիրոսների յիշատակին եւ պատուին ընշանակած ժամերգութիւնը, ընզովեալ լինի:

Մեր ձեռագրերը մինչեւ այստեղ համաձայն էին Դանգրայի կանոններին եւ թուահամարները նոյն էին. այս ըստ մեր ձեռագրերի ԻԲ կանոնն է՝ մի քիչ ճոխացրած: Ներմուծողը, օգուտ քաղելով 19 կանոնի պասի վրայ խօսելուց, չարունակել է նոյն ուղղութեամբ՝ կանոն սահմանելով եւ Քառասնորդական պասի համար: Մեր ձեռագրերի 20-րդը ասում է՝ ով առողջ է եւ քառասուն օրուայ պասը մինչեւ վերջը չի տանում, ընզովեալ լինի: 21-րդը ասում է՝ եթէ մէկը քառասուն օրը կը պահի եւ Զատկի հինգշաբթի օրը նախքան պատարագը մի բան ճուտի, պահած պասը զուր ճանչնի, ինքն էլ ընզովեալ լինի: Այս երկուսը ներմուծուած է, բայց շատ հին է. այս կանոններից երեւում է, որ Դ, Ե դարերում դեռեւս կային տեղեր, որտեղ հինգշաբթի օրն էին թաթախւում եւ Մեծ պասը քառասուն օր էր եւ ո՛չ 7 շաբաթը լրիւ (տե՛ս Ա առ[աքելական] 8, Բ առ[աքելական] 69):

Մեր ձեռագրերի 23-րդ կանոնն ասում է՝ առողջ եւ կատարեալ մարդիկ պատարագից առաջ եթէ հաց ճուտեն, ընզովեալ լինեն:

24-րդ կանոնն ասում է՝ երէցը կամ սարկաւագը առանց աղիքողոնի (ծածկոցի) եթէ բեմ ելնի ծխելու, կարդալու կամ սպասաւորելու, պաշտամունքը ընդունելի չէ. հակառակողը ընզովեալ լինի:

Այս չորս կանոնը՝ 20, 21, 23 եւ 24-ի առաջի կէսը, չկան բուն ժողովի կանոնների մէջ, որոնք թուով 21 են: Մեր ձեռագրերի 24-ի երկրորդ կէսը նոյնն է, ինչ որ իսկականի 21-րդ կանոնն է:

Այս ժողովի 21-րդ կանոնը (մերոնց 24-րդ) իսկապէս կանոն չէ, հապա խրատ է, որի մէջ դուրս է բերում բոլոր կանոնների բովանդակութիւնը: Բոլորը չատ երկար է, իբրեւ կանոն բերելը միտք չունի, կը դնենք ընդհանուր բովանդակութիւնը:

21 (24). Այս գրում ենք ոչ թէ արգելք դնելով նրանց, որոնք անկեղծ սրտով եւ հաւատով եւ ո՛չ ի ցոյցս մարդկան պաս են պահում, քրձազգեաց են, չեն պսակւում, հարստութիւնից քաշւում են ելլե, ելլե, այլ նրանց դէմ ենք գրում, որոնք խստակրօնութիւնը արիութիւն են համարում կեղծ սրտով, թերի հաւատքով եւ գայթակղեցնում են ուրիշներին ելլե, ելլե:

Այսպիսի բովանդակութիւն ունի եւ ժողովի գրած շրջաբերականը Փոքր Հայքի եպիսկոպոսներին:

Դ) ԱՆՏԻՈՔԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՂԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ (341 Թ.)[1]

Ասորիքի Անտիոք քաղաքում եղել է երկու ժողով: Առաջինը Աւրելիանոս կայսեր ժամանակ Պօղոս եպիսկոպոս Սամոսատացու դէմ էր, որը Քրիստոսին համարում էր հասարակ մարդ, Աստուծոյ Որդուն անուանում էր Բան: Այդ ժողովում էր եւ Գրիգոր Սքանչելագործը: Ժողովը նզովեց եւ կարգալոյծ արաւ Պօղոս եպիսկոպոսին: Բայց նա եպիսկոպոսական աթոռը չլքողեց եւ հակառակեց ժողովի վճռին: Ժողովը դիմեց կայսրին, սա հրամայեց տեղական Հռոմի եպիսկոպոսներին քննել գործը եւ ժողովի վճիռը արդար գտնելու դէպքում, արտաքսել Պօղոսին Անտիոքից. այդպէս էլ եղաւ (Եւսեբիոս):

Անտիոքի երկրորդ ժողովը եղաւ 341 թուին՝ մասնակցութեամբ 100-աչափ եպիսկոպոսների, որոնք եկել էին Անտիոքի մետրոպոլտութեան զանազան թեմերից (Կելէ (Ասորիք[2]), Փիւնիկէ, Պաղեստին, Արաբիա, Միջագետք, Կիլիկիա, Իսաւրիա)՝ օծելու Կոստանդին Մեծի հիմնադրած տաճարը, որը այդ ժամանակն էր աւարտուել: Օծումից յետոյ ժողովը սկսուեց: Այս ժողովի դաւանաբանական գործունէութիւնը գիտնական հետազօտութիւնների մէջ թիւրիմացութիւնների տեղիք էր տուել. ենթադրւում էր, որ ժողովի դաւանաբանական որոշումների կազմութեան ժամանակ ձգտումն է եղել Նիկիոյ հանգանակի մէջ կիսարիոսական մտքեր մտցնել, որի ապացոյց բերում էին այն, որ արիոսականների դէմ գլխաւոր մարտնչող սբ. Աթանասի դատապարտումը եւ գահընկէց անելու նախկին կարգադրութիւնը հաստատուել է այս ժողովում. այս թիւրիմացութիւնների մանրամասն հերքումը եւ քննութիւնը բերուած է Հեֆելէի ժողովոց պատմութեան մէջ (տե՛ս Соколов, Ц. пр., *136 եր.):*

Անտիոքի եւ Բ առաքելական կանոնների նմանութիւնը առիթ էր տուել կարծելու, որ առաքելական կանոնները վերցրած էին Անտիոքի կանոններից (տե՛ս Բ առ. կանոններ): Ժողովիս կանոնները մտել են բոլոր կանոնական ժողովածուների մէջ եւ մեծ յարգ էին վայելում մանաւանդ արեւմտեան Եկեղեցում (տե՛ս Соколов, *136 եր.):*

Մեր բոլոր կանոնագրքերում եւ միչտ Գանգրայի ժողովի կանոններից յետոյ հետեւում են Անտիոքի ժողովի 25 կանոնները: Հապա ի՞նչն էր պատճառ, որ Հռոմկլայի 1179 թուի ժողովը, Գրիգոր կաթուղիկոսի նախագահութեամբ, իւր ընդունած 3 տիեզերական եւ 6 ժողովների ցուցակից հանել է «Անտիոքի» այս ժողովը. արդեօ՞ք այն պատճառով, որ լսել էին զանազան բաներ այդ ժողովի դաւանաբանական որոշումների

1 Անտիոքի կանոնախմբի հայերեն և հունարեն բնագրերի համեմատությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 586-589:

2 Հունական աշխարհագրական նոմենկլատուրային հայտնի Ներքին Ասորիքը (Κοίλη Συρία), Անտիոք կենտրոնով:

վերաբերմամբ, թէ՞ այս ժողովը խառնում էին Անտիոքի նոյնաժամանակ եղած աղանդաւորական ժողովների հետ, թէ գուցէ թիւրիմացութեամբ դուրս է եկել ժողովների ցանկից: Պոլսոյ ժողովի 5-րդ կանոնը, որ խօսում է Անտիոքի դաւանութեան եւ «արեւմտեանների ծարաւի» վրայ, այդ էլ է դուրս ձգուած մեր կանոններից: Բայց եւ այնպէս շատ դժուար է հաստատ մի բան ասել այս մասին: Սբ. Էջմիածնի 58 ձեռագրում կայ Գրիգոր կաթուղիկոսի ժողովի վճռի մի ուրիշ պատճէնը, որը տարբերւում է տպագրուածներից նրանով՝ 1) որ սրա մէջ յիշուած է Անտիոքի ժողովը եւ 2) նրանով, որ յիշուած են այն օտար սբ. հարց անունները, որոնց կանոնները ընդունում է մեր Եկեղեցին: Այդ 58 ձեռագրում գրուած է այսպէս. հայերս ընդունում ենք 3 տիեզերական ժողովները եւ հետեւեալ տեղական ժողովները՝ Անկիւրիայի, Կեսարիայի, Նէոկեսարիայի, Գանգրայի, Անտիոքի, Լաւոդիկիայի, Սարդիկէի (149-153 եր.):

Թէ՛ այս ձեռագրի եւ թէ՛ տպագրի համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, որ երկուսի մէջ բովանդակութեան կողմից համարեա տարբերութիւն չկայ, միայն ձեռագրում ճոխացրած եւ մի քանի անուններ է յիշատակած, որը տպագրուածի մէջ ընդհանուր բառերով է յիշած. օրինակ՝ տպագրուածում գրում է. «Հետեւում ենք սուրբ հարց աստծներին»: 58 ձեռագրում յիշում է անուն-անուն այն անձինք, որոնց սուրբ հարք է համարում: Այս 58-ի փաստը եւ երկրորդ՝ այն, որ մեր բոլոր կանոնագրքերում Անտիոքի կանոնները՝ թուով 25, կան, բերում են այն ենթադրութեան, որ Անտիոքը մտած է եղել 1179 թ. ժողովի ցուցակի մէջ եւ հանուել է կա՛մ արտագրողի, կա՛մ արձանագրողի ձեռքով, դիտմամբ թէ սխալմամբ՝ դժուար է ասել: Իրաւաբանական տեսակէտից՝ իրաւունք չունէինք Անտիոքի ժողովի կանոնները մեր եկեղեցական իրաւունքի աղբիւրների մէջ ձգելու, բայց ի նկատի ունենալով, որ ձեռագիր ուրիշ օրինակներում ժողովի արձանագրութեան մէջ յիշւում է Անտիոքի ժողովը, երկրորդ՝ մեր բոլոր կանոնագրքերում կան այս ժողովի կանոնները, երեւի եղել են եւ Օձնեցու կանոնագրքի մէջ, եւ երրորդ՝ նրա կանոնները շատ նման են Բ առաքելական կանոններին եւ բոլորովին համապատասխան են մեր Եկեղեցու կանոնական սկզբունքներին, ուստի եւ ձեւական սխալ արած կը լինենք, եթէ մտցնենք Անտիոքի կանոնները մեր ժողովների շարքը: Կարելի է եւ յիշել այն, որ բոլոր օտար Եկեղեցիները սոյն ժողովի կանոնները վաւերականների շարքում են ընդունում (տե՛ս եւ 1179 թուի հայոց ազգ. ժողովը):

1. Ով կհամարձակի Նիկիայի որոշումը Զատկի վերաբերմամբ չկատարել, եկեղեցուց մերժուի եւ բանադրուի: Իսկ հոգեւորականները, եթէ կհամարձակուին փոփոխել Եկեղեցու կարգերը՝ հրէաների հետ տօները կատարելու, բոլորովին օտար կհամարուին Եկեղեցու համար՝ զրկուելով քահանայական արտաքին բոլոր պատիւներից:

Բ առ[աքելական] 7-րդ կանոնը նոյն բանն է հրամայում, իսկ Նիկիայի կանոնների մէջ այդպիսի պատուէր չկայ. այդ պատուէրը կայ միմիայն Նիկիայի ժողովի արձանագրութեան մէջ, որը մեզ չի հասել: Իսկ Զատկի մասին եղած կարգադրութիւնը իմանում ենք Նիկիայի ժողովի գրած շրջաբերական թղթից՝Աղէքսանդրիայի Եկեղեցու անունով ուղարկած:

2. Ով եկեղեցի կմտնի, Սբ. Գիրքը կլսի եւ ապա արհամարհելով դուրս կգայ, Հաղորդութիւն առնելու չի սպասիլ, կմերժուի եկեղեցուց, մինչեւ որ չապաշխարհի սրտով: Ով մերժուածի հետ յարաբերութիւն կունենայ, ինքն էլ կմերժուի: Մեղաւոր է այն անձը, որը եկեղեցում չաղօթողի հետ աղօթք է անում: Ներելի չէ ընդունել այն մարդուն, որը ժողովարան է գնում եւ ո՛չ եկեղեցին (տե՛ս Բ առ[աքելական] 8, 9, 10, Լաւ[ոդիկե] 33):

Յունաց մեկնիչ Վալսամոնը[1] ասում է. չատերը գանգատւում են, թէ պատրիարքը կիրակի օրը Աւետարանից յետոյ դուրս է գալիս: Նրա համար այդ մեղադրանք չէ, որովհետեւ պատարագը Աւետարանից յետոյ է սկսւում. պատրիարքը պատարագը չսկսած է դուրս գալիս:

3. Եթէ հոգեւորականը կտեղափոխուի ուրիշ տեղ, այդ տեղից էլ մի երրորդ տեղ եւ երկար կմնայ այնտեղ, այդպիսին չպիտի պաշտամունք կատարի, մանաւանդ եթէ իւր եպիսկոպոսի կոչին չի հնազանդիլ: Եթէ անկարգութեան մէջ կյամառի մնալ մշտապէս, կարգալոյծ կլինի: Այն եպիսկոպոսը, որը կընդունի կարգալոյծ հոգեւորականին, կենթարկուի ժողովի կշտամբանքին իբրեւ Եկեղեցու կարգ խանգարող (տե՛ս Բ առ. 15, Նիկ. 16):

Բալսամոնի կարծիքով՝ առանց օրինաւոր պատճառի իւր պաշտօնը չկատարող հոգեւորականը պիտի զրկուի ընդմիշտ պաշտօնակատարութիւնից:

4. Եթէ եպիսկոպոսը կարգալոյծ է եղել ժողովով, քահանան եւ սարկաւագը՝ եպիսկոպոսի ձեռքով, եւ եթէ կհամարձակեն որեւէ պաշտամունք կատարել, նրանք ընդմիշտ զրկւում են ուրիշ ժողովի միջոցով արդարանալու իրաւունքից, եւ կը մերժուեն եկեղեցուց բոլոր այն անձինք, որոնք կը յարեն այդպիսիներին:

1 Թեոդոր Բալսամոնը ԺԲ դարի նշանաւոր բիւզանդական կանոնագետ է, որի նշանաւոր գործերից է բիւզանդական 14 տիտղոսների կանոնագրքի մեկնութիւնը:

Այս կանոնը հետեւեալ սկզբունքն է որոշում, որ պատժուած հոգեւորականը, թէկուզ անմեղ, պիտի պատիժը կրէ եւ դատը էլի չարունակէ եպիսկոպոսի վճռի դէմ՝ մետրոպոլիտին, իսկ մեր մէջ՝ կաթուղիկոսին դանգատուելով: Հներում կային փոքրիկ աշխարհների եպիսկոպոսների ժողով եւ մետրոպոլիտի նախագահութեամբ ժողով եւ ապա տիեզերական ժողով: Փոքրիկ ժողովների վճռից եթէ անբաւական էին մնում, դիմում էին տիեզերական ժողովին (տե՛ս Սարդիկէի 3, 5 կ.):

5. Քահանան կամ սարկաւագը եթէ կարհամարհեն իրենց եպիսկոպոսին, նրանից կհեռանան եւ առանձին Սեղան կհաստատեն՝ նոր ծուխ կազմելով, չեն լսիլ եպիսկոպոսի երկու-երեք անգամ արած հրաւէրին հնազանդութեան գալու, մշտապէս կարգալոյծ կը լինեն: Իսկ եթէ կը յամառեն, խռովութիւն կը ձգեն ժողովրդի մէջ, այդպիսիներին պէտք է հնազանդութեան բերել արտաքին իշխանութեան միջոցով:

Նոյն պատուէրը տալիս է եւ Բ առ. 31 կանոնը, միայն այստեղ թոյլ է տալիս մարմնաւոր իշխանութեան դիմելու:

6. Եկեղեցուց մերժուածը կարող է ընդունուել միմիայն հեռացնող եպիսկոպոսից կամ, եթէ ժողովը քննելով արդար կը համարի պատժուածին, ժողովի կողմից. կանոնս ընդհանուր է թէ՛ աշխարհականների եւ թէ՛ հոգեւորականների համար (տե՛ս Ա առ[աքելական] 23, Բ առաքելական 12, 13, 32):

7. Ծրջիկ մարդը առանց խաղաղական թղթի չի ընդունուիլ:

Խաղաղական վկայաթուղթը տրւում էր ստորադաս հոգեւորականներին թագաւորների մօտ գնալու ժամանակ, կամ եկեղեցականներին՝ տեղափոխուելու դէպքում: Արձակման վկայաթուղթ տրւում էր բանադրանքից, պատժից, ապաշխարանքից ազատուող անձանց: Արձակման վկայաթուղթ կոչւում էր եւ աղքատներին տուածը (տե՛ս Բ առ[աքելական] 15, 16, 12, 33 կ.):

8. Գիւղական քահանաները չեն տալիս կանոնական թղթեր, միայն գուցէ հարեւան եպիսկոպոսին. իսկ անբիծ քորեպիսկոպոսները իրաւունք ունին խաղաղական թղթեր տալու:

Վալսամոնի բացատրութեամբ՝ «կանոնական» կոչւում էին այն թղթերը, որոնք եպիսկոպոսները միմեանց ուղղում էին պաշտօնավա-

րութեան սկզբին. դրանք բովանդակում էին զանազան եկեղեցական կանոնների բացատրութիւններ՝ զանազան դէպքերի յարմարեցրած:

9. Առանց մետրոպոլիտի գիտութեան եպիսկոպոսները ոչ մի նշանաւոր գործ չպիտի կատարեն, բացի իրենց թեմի գործից: Իւրաքանչիւր եպիսկոպոս իւր թեմում իշխանութիւն ունի եւ շրջահայեցողութեամբ կառավարում է բոլոր գործերը՝ քահանայ եւ սարկաւագ ձեռնադրելով իւր թեմի համար: Թեմից դուրս ոչ մի բան չի կարող անել առանց մետրոպոլիտի եւ ո՛չ էլ սա՝ առանց եպիսկոպոսների համաձայնութեան (տե՛ս Բ առ[աքելական] 34, Նիկ[իայի] 4, 6):

10. Փոքր քաղաքներում եւ գիւղերում կարգուած քորեպիսկոպոսները թէեւ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ունենան, բայց եւ այնպէս իրաւունք ունին միայն կարգելու երդմնեցուցիչներ, ընթերցողներ, կիսասարկաւագներ. իսկ քահանայ եւ սարկաւագ ձեռնադրելու առանց քաղաքի եպիսկոպոսի հրամանի իրաւունք չունին. ով հակառակը կանի, կը զրկուի իւր պատուից: Քորեպիսկոպոսին նշանակում է քաղաքի եպիսկոպոսը, որին ենթարկւում է նրա վիճակը (տե՛ս Նէո[կեսարիա] 14, Անկ[իւրիա] 13, սբ. Սահակի կանոններ, Բարսեղ Մեծ):

Մեր ձեռագրերում «երդմնեցուցիչ» չկայ:

11. Եպիսկոպոս կամ քահանայ կամ որեւէ մէկը հոգեւորականներից, եթէ կհամարձակի առանց մետրոպոլիտի թոյթի, ինքնակամ թագաւորի մօտ գնալ, կզրկուի ոչ միայն եկեղեցուց, այլեւ աստիճանից: Իսկ եթէ մէկը անհրաժեշտ կարիքից ստիպուած հարկ կզգայ թագաւորի ողորմածութեան դիմել, այդ կարող է անել միմիայն գլխաւոր եպիսկոպոսի եւ միւսների խորհրդով, համաձայնութեամբ եւ վկայաթղթով (տե՛ս Բ առ[աքելական] 12, 13, Անտ[իոքի] 7, Սարդ[իկէի] 7, 8, 9, 21):

12. Եպիսկոպոսը կամ հոգեւորականներից որեւէ մէկը եթէ կարգալոյծ եղած լինի, թող արդարանալու համար դիմի մեծ ժողովին եւ բաւականանայ նրա դատավճռով. իսկ եթէ կդիմէ թագաւորին՝ նրան նեղութիւն պատճառելով, այդպիսին արդարանալու յոյս չպիտի ունենայ:

Յուստինիանոսի 137 Նովելլան ասում է՝ եթէ ժողովի մէջ եպիսկոպոսները հակաճառութեան մէջ են մի որեւէ խնդրի նկատմամբ, թող

վճռի նոյն ժողովի մետրոպոլիտը երկու ուրիշ եպիսկոպոսի հետ. եթէ բողոքաուները էլի անբաւական կը մնան, թող վճռի մօտիկ պատրիարքը եկեղեցու օրէնքի համաձայն. այս վճռի դէմ ոչ մի կողմը իրաւունք չունի բողոքելու (Վալսամոն):

13. Եթէ եպիսկոպոսը առանց հրաւէրի ուրիշ թեմ կտեղափոխուի եւ կսկսի ձեռնադրութիւններ կատարել եւ կարգադրութիւններ անել, բոլորը կլինեն անվաւեր եւ ինքն էլ կարգալոյծ կլինի: Հրաւիրել կարող է մետրոպոլիտը իւր եպիսկոպոսների խորհրդով եւ ուղարկել ուրիշ թեմ (Ր առ[աքելական] 14, Նիկ[իայի] 15, Անկ[իւրիայ] 18, Ր առ[աքելական] 34, Նիկ[իայի] 4, 6):

14. Եթէ եպիսկոպոսին դատի ենթարկելու ժամանակ քննող եպիսկոպոսների անհամաձայնութիւն կլինի, թող մետրոպոլիտը հրաւիրի մօտիկ շրջակայ եպիսկոպոսներին, եւ սրանք ժողովով վերջնականապէս վճռեն գործը (տե՛ս Ր առ[աքելական] 74, Պոլ[սի] 6, Սարդ[եի] 4, 3, 5, 12):

15. Եթէ եպիսկոպոսին դատելու ժամանակ աշխարհի բոլոր եպիսկոպոսները միաձայն վճիռ կկայացնեն եւ միաձայն կդատապարտեն, այդպիսի վճիռը կլինի հաստատուն եւ վերջնական, մեղադրուողը նոր ժողովով արդարանալ չի կարող:

Սարդիկէի 4 կանոնով այս կարգը փոփոխութեան է ենթարկուում:

16. Թեմ չունեցող եպիսկոպոսը եթէ առանց մետրոպոլիտի նախագահութեամբ կազմած ժողովի համաձայնութեան յափշտակի ուրիշ՝ եպիսկոպոս չունեցող թեմ, թէկուզ թեմի ժողովրդի ընտրութեամբ, այդպիսին կարգալոյծ կլինի (տե՛ս Ր առ[աքելական] 14, Նիկ[իայի] 15, Անկ[իւրիայի] 18):

17. Մի տեղի վրայ հովուելու ձեռնադրուած եպիսկոպոսը եթէ չգնայ իւր թեմը, զրկուում է եկեղեցու հաղորդակցութիւնից այնքան ժամանակ, մինչեւ որ կզղջայ եւ կընդունի իւր պաշտօնը (տե՛ս Ր առ[աքելական] 36):

18. Եթէ ձեռնադրուած եպիսկոպոսը չի ընդունում այն քաղաքի կողմից, որի վրայ հովուելու պիտի գնայ, կամ ուրիշ մի որեւէ իրենից անկախ պատճառով չի կարող ստանձել իւր պաշտօնը, նա իւր եպիսկոպոսական պատւում եւ աստիճանում կը լինի, միայն եկեղեցական գործերում չի խառնուիլ մինչեւ ժողովի տնօրէնութիւնը:

19. Եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւնը պիտի լինի ժողովով եւ մետրոպոլիտի ներկայութեամբ. մետրոպոլիտը թղթով հրաւիրում է եպիսկոպոսներին եւ ձեռնադրուողի ծառայակիցներին, որոնք չգալու դէպքում ուղարկում են իրենց գրաւոր կարծիքը, եւ մեծամասնութեան վճռով որոշում են ձեռնադրել եպիսկոպոսացու անձին: Եթէ հակառակ այս կարգին ձեռնադրութիւն կլինի, ոյժ չի ունենալ եւ անվաւեր կհամարուի (տե՛ս Բ առ[աքելական]. 1, Նիկ[իայի] 4):

20. Եկեղեցական գործերը կարգի բերելու համար տարին երկու ժողով լինի. մէկը՝ Զատկից յետոյ չորրորդ շաբթում, միւսը՝ հոկտեմբերի 15-ին. եպիսկոպոսներին յիշեցնում է մետրոպոլիտը: Այս ժողովներին դիմում են քահանաներն ու սարկաւագները եւ բոլոր վիրաւորուած անձինք ու դատ են խնդրում ժողովից: Բայց ոչ ոք իրաւունք չունի առանց մետրոպոլիտի ժողովներ հրաւիրել (Բ առ[աքելական], Նիկ[իայի]):

21. Եպիսկոպոսը ոչ մի կերպ իրաւունք չունի իւր նշանակած տեղից հեռանալու եւ ուրիշ թեմ գնալու, ո՛չ ինքնակամ, ո՛չ ժողովրդի բռնութեամբ, ո՛չ եպիսկոպոսների ստիպմամբ. հապա Աստծուց վիճակուած Եկեղեցում պիտի մնայ (Բ առ[ելական] 14, Նիկ[իայի] 15, Անկ[իւրիայի] 18):

22. Եպիսկոպոսը իրաւունք չունի իւր թեմից դուրս ուրիշ որեւէ մի տեղ ձեռնադրութիւն անել, ոչ էլ կարգադրութիւն առանց տեղական եպիսկոպոսի թոյլտուութեան: Այլապէս ձեռնադրութիւնը կլինի անվաւեր, եւ ինքն էլ ժողովի կողմից ապաշխարանքի կենթարկուի:

23. Եպիսկոպոսը մեռնելուց առաջ իրաւունք չունի իրեն յաջորդ կարգելու, որովհետեւ այդ ժողովի իրաւունքն է. ով յաջորդ կնշանակի, անվաւեր կհամարուի:

Այս կանոնը չի հակասում այն կարգադրութիւններին յաջորդութեան համար, որոնք արուում են միմիայն Եկեղեցու շահերը ի նկատի ունենալով: Այսպէս, օրինակ, Աղեքսանդրիայում Աղեքսանդր եպիսկոպոսը նշանակեց Աթանասին, իսկ Աթանասը նշանակեց յաջորդ Պետրոսին: Նարկիսոսը Երուսաղէմի եպիսկոպոս կարգեց Աղեքսանդրին: Լուսաւորիչ յաջորդ նշանակեց իւր որդիներին. նոյնպիսի դէպքեր եւ Շնորհալու ժամանակ կրկնուում էին (Բ առ[աքելական] 76):

24. Եկեղեցու ինչքը պիտի ամենայն հաւատարմութեամբ եւ սրբութեամբ պահպանուի եւ պիտի գտնուի եպիսկոպոսի անմիջա-

կան իշխանութեան տակ: Սարկաւագները եւ քահանաները պիտի իմանան՝ որն է եկեղեցապատկան ստացուածքը, որ եպիսկոպոսի մահից յետոյ չկորչի: Եպիսկոպոսը իւր սեպհականութիւնը կարող է տալ ում եւ կամենում է, բայց հաշիւները այնպէս պիտի պահուեն, որ նրա մահից յետոյ ոչ Եկեղեցին տուժի, ոչ էլ եպիսկոպոսի ժառանգները՝ իրենց ժառանգութիւններից (տե՛ս Բ առ[աքելական] 38, 39, 41, 40, Անկ[իւրիայի] 15):

25. Եպիսկոպոսը՝ իբրեւ եկեղեցական ստացուածքների ընդհանուր կարգադրիչ, գործադրում է անաչառութեամբ Աստծուն հաճելի եղանակով. նա հոգում է բոլոր միաբանութեան, օտար հիւրերի եւ իւր անհրաժեշտ պէտքերը եւ կարիքները: Եթէ նա զանազան արդիւնքները եւ դաշտերի պտուղները, փոխանակ քահանաների եւ սարկաւագների խորհրդով գործադրելու, իւր որդիներին, բարեկամներին կյանձնի եւ կվատնի, այդպիսի եպիսկոպոսը պարտաւոր է հաշիւ տալ ժողովին. իսկ եթէ նրա վատնելու եւ վատ տնտեսելու մասին բողոքներ կլինեն, այն ժամանակ եպիսկոպոսաց ժողովը կքննի եւ արդար վճիռ կկայացնի յանցաւորի վերաբերմամբ (տե՛ս Բ առ[աքելական] 38, 39, 40, 41, Անկ[իւրիայի] 15):

Ե) ԼԱՒՈԴԻԿԻԱՅԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԺՈՂՈՎԸ (365 Թ.)

Լաւոդիկիան գտնւում է Փռիւգիայում. ժողովի ժամանակը ճշտութեամբ յայտնի չէ. ենթադրւում են, որ եղել է Դ դարու վերջին՝ 365 թուականներին: Այս ժողովում սահմանուել է 60 կանոն զանազան խնդիրների վերաբերմամբ, եկեղեցական կարգերի, հոգեւորականների եւ աշխարհականների վարքի, բարքի, զանազան յանցանքների եւլն, եւլն. այդ կողմից՝ նոյն ժամանակուայ քրիստոնեաների կեանքի պատկերն է արտայայտում:

1. Ազատ եւ օրինաւոր երկրորդ պսակով միացողները, ո՛չ ծածուկ կերպով յարաբերութիւն ունեցողները, քիչ ժամանակ ապաշխարանքի ենթարկուելուց յետոյ, ներողամտաբար ընդունւում են եկեղեցում:

Երկրորդ պսակը ընդունւում է իբրեւ անառակութեան դէմ բժշկութիւն, թէեւ ապաշխարանքով (Ա Կոր. Է 8-9, Նիկ. 8, Բարս. 4, 7, 8): Կրկնամուսնութիւնը լինում է երեք տեսակ. 1) այրու պսակը ազատ անձի հետ, 2) մի մարդու կենակցութիւնը երկու կնոջ հետ միաժամանակ, 3) օրինաւոր ամուսիններից մէկի պսակուելը երրորդ մէկի հետ (Բարս.

22): Ըստ սլաւոնական «Կորմչայա կնիգա»-ի եւ հռոմէական օրէնքների՝ երկրորդ պսակ թոյլատրւում էր մարդու մահից մի տարի յետոյ: Այս մասին երկար կարգադրութիւններ է տալիս Յուստինիանոսի 22 նովելլան:

2. Մեղաւորները եթէ ապաշխարանքով եւ խոստովանութեամբ զղջում են իրենց յանցանքները սրտանց, կարող են համարուել հաւատացեալների շարքը մտած եւ եկեղեցում աղօթող:

3. Նոր մկրտուածներին հոգեւորական դասի մէջ չպէտք է ընդունել (տե՛ս Բ առ. 80, Նիկ. 2):

4. Հոգեւորականները չպիտի շահով փոխանակութիւն անեն կամ վաշխ առնեն եւ կամ կէս շահով տան (տե՛ս Բ առ. 64, Նիկ. 17, Ա առ. 18):

Մեր կանոնների 5-րդ կանոնն է:

5. Հոգեւորականների ձեռնադրութիւնը ունկնդիրների ներկայութեամբ չպիտի լինի (տե՛ս Բ առ. 1):

Ոմանք կարծում են, որ այս «ձեռնադրութիւն» բառը («խիրոտոնիա») նշանակում է ձեռամբարձութիւն, այսինքն՝ ձեռք բարձրացնելով հոգեւորականի ընտրութիւն կատարել. իսկ ուրիշները ուղիղ մտքով են հասկանում, այսինքն՝ եկեղեցու միջի ձեռնադրութիւնը:
Մեր կանոնագրքերի 4-րդ կանոնն է:

6. Հերետիկոսներին թոյլ չտալ եկեղեցի մտնելու:

Թէեւ Բարսեղ Մեծը ընդունեց Վաղենտինիանոս թագաւորին:

7. Նորադարձ հերետիկոսներին, նովատեաններին, փոտինեաններին կամ տասնչորսականներին՝ թէ՛ թերահաւատ, թէ՛ հաւատացեալ, ընդունել միայն այն ժամանակ, երբ նզովք կը կարդան բոլոր աղանդների վրայ, նրանցից հաւատացեալները կ՚օծուեն միւռոնով եւ կը հաղորդուեն, երբ կը սովորեն մեր հաւատքը (տե՛ս Պոլ[սի] 1, Նիկ. 19, Պոլ[սի] 7, Եփ[եսոսի] 1, 2, 3):

8. Նորադարձ փոխուգները, թէկուզ կղերից եւ աւագագոյններից լինեն, պիտի մկրտուեն նորահաւատների նման՝ եպիսկոպոսից եւ քահանայից (տե՛ս Պոլ. 7):

9. Հերետիկոսների գերեզմանատները կամ նրանց մարտիրոսների տեղերը պիտի չգնալ բժշկութեան կամ աղօթելու համար: Գնացող հաւատացեալները ժամանակաւորապէս կմերժուին եկեղեցուց (տե՛ս Բ առ. 64, 70):

10. Հոգեւորականները առանց քննելու չպիտի թոյլ տան իրենց որդւոց հերետիկոսների հետ խնամութիւն անելու:

11. Եկեղեցում չպիտի կարգել աւագուհիներ կամ իբրեւ այսպէս անուանուած «նախագահուհիներ»:

Մեր ձեռագրերում ուրիշ տեսակ է գրած. «Ոչ է մարթ ոյք կոչին ծերք եւ պառաւք՝ առաջի եկեղեցւոյ նստել որպէս ի հրապարակի, կամ բնաւին կնոջ մարդոյ»: «Աւագուհի» ասելով սարկաւագուհիներ չպիտի հասկանալ, այլ աւագ ծեր կանայք, որոնք իրենց տարիքով եւ վարք ու բարքով պատկառելի էին բոլորի աչքում եւ կոչւում էին «կին քահանայք»: Կանոնս արգելում է դրանց հսկելու իրաւունք տալ եկեղեցում կանանց վրայ (Բալսամոն, Զոնարաս[1]):

12. Եպիսկոպոս կարգեն շրջակայ եպիսկոպոսների ժողովը մետրոպոլիտի հետ միասին փորձուած եւ հաւատարիմ անձի (տե՛ս Անտ. 19, Նիկ. 4):

13. Ամբոխին չպիտի թոյլ տալ հոգեւորական ընտրել:

Այստեղ չի նշանակում՝ բուն ժողովուրդը իրաւունք չունի ընտրութիւն անել, քանի որ շատ կանոններից եւ «Առաք. կարգադրութիւններ»-ից երեւում է, որ եկեղեցականին ընտրողը ժողովուրդն է, այլ խառն ամբոխը եւ խառնիճաղանջ մարդկանց բազմութիւնը, որոնք ամէն տեսակ անկարգութիւնների պատճառ կարող են դառնալ ընտրութեան մասնակցելիս:

*Բալսամոն ասում է. «Այս կանոններից երեւում է, որ հին ժամանակը ոչ միայն եպիսկոպոսներն էին ընտրում ժողովրդից, այլեւ քահանայք, որը եւ արգելւում է» (*Правила св. апос... с толкованиями, *223 եր.):*

14. Զատկին Հաղորդութիւնը իբրեւ օրինութիւն ուրիշ ծուխեր չուղարկել:

Հին ժամանակ, ինչպէս հրեաները Զատկին միմեանց ընծաներ էին ուղարկում (օրինակ՝ բաղարջ), այդպէս քրիստոնեայք սը Հաղորդութիւ-

1 Յովհաննես Զոնարաս, ԺԲ դարի բյուզանդական կանոնագետ և պատմագիր:

նը իբրեւ օրհնութիւն էին ուղարկում: Այդ սովորութիւնը արգելուեց, իսկ դրա փոխարէն, ինչ որ մնում էր Հաղորդութեան համար վերցրած Սրբութիւնից (Հացից), խաչաձեւ դրոշմում էին, օրհնում եւ ուղարկում իբրեւ օրհնութիւն նրանց, որոնք չէին հաղորդուել եւ ներկայ չէին պատարագին. ուղարկուածը կոչւում էր նշխարք՝ антидор*:*

15. Բացի ամբիոն բարձրացող եւ գրքի վրայ երգողներից, ուրիշ ոչ ոք չպիտի երգի եկեղեցում:

Վալսամոնի կարծիքով՝ արգելւում է աշխարհականին ամբիոն բարձրանալ եւ երգը սկսել եկեղեցում:

16. Շաբաթ օրը կարդալ Աւետարան միւս գրուածքների հետ միասին:

Զոնարասն ասում է, որ երեւում է՝ ընթերցումները դեռ կանոնաւորուած չէին, աղօթք էին ասում եւ պատարագը անում. որոշում է կանոնս կարդալ Աւետարան, որպէսզի ժողովուրդը դատարկութեամբ չանցկացնի օրը, այլ Աւետարանի ընթերցումը գրաւէ եւ եկեղեցի տանի նրանց (տե՛ս Ա առ. 5):

17. Սաղմոսները եկեղեցում պիտի երգուեն ո՛չ անընդհատ, այլ ընդմիջումներով եւ ընթերցանութիւններով (տե՛ս Ա առ. 19):

18. Միեւնոյն աղօթքները պիտի կարդալ միշտ՝ թէ՛ իններորդ ժամին եւ թէ՛ երեկոյեան:

Վալսամոնի կարծիքով՝ այս կանոնը արգելք է դնում զանազան անձանց ինքնահնար աղօթքներ բերել եւ եկեղեցում երգել ու ասել:

19. Պէտք է եպիսկոպոսները առանձին աղօթքներ սահմանեն թերահաւատների (չմկրտուածների) համար, դրանց դուրս գալուց յետոյ պիտի ասեն ապաշխարողների աղօթքը, երբ սրանք էլ ձեռք դնելով օրհնութիւն կստանան եւ կգնան, այն ժամանակ աղօթք պիտի ասեն հաւատացեալների համար. առաջինը՝ անձայն, միւս երկուսը՝ միասին ձայնով: Ապա պիտի ողջոյն տան եւ հաղորդուեն, միայն օծեալները Սեղանում կհաղորդուին:

20. Սարկաւագները առանց քահանայի թոյլտուութեան չնստեն, նոյնպէս էլ կղերը՝ առանց սարկաւագի (Նիկ. 18):

21. Կիսասարկաւագները սբ. աւօթներին մերձենալ եւ սարկաւագի պաշտօնը կատարել իրաւունք չունին:

22. Եկեղեցու կրտսեր սպասաւորը իրաւունք չունի ուրար կրելու եւ դռնից հեռանալու:

(«Օրար» նշանակում է «պահպանում եմ եւ դիտում»). ուրար կրելը սարկաւագների իրաւունքն է: Կրտսեր սպասաւորները դռան մօտ պիտի կանգնէին եւ հեթանոս մարդկանց թոյլ չտային եկեղեցի մտնելու:

23. Երգիչները եւ ընթերցողները ուրար չպիտի կրեն եւ նրանով երգեն ու կարդան:

24. Ոչ մի հոգեւորականի, մինչեւ իսկ սարկաւագի, ընթերցողի, երգիչի, երդմնեցուցիչի, դռնապանի կամ վանականի, վայել չէ գինետուն մտնել (տե՛ս Բ առ. 54):

25. Կիսասարկաւագին վայել չէ հաց բաշխել կամ բաժակ օրհնել:

26. Եպիսկոպոսից չկարգուածը իրաւունք չունի երդմնեցուցիչ լինելու ո՛չ եկեղեցում, ո՛չ տներում (տե՛ս Անտ. 10, ՆԷո. 14, 1):

27. Սիրոյ երեկոներին (ագապ) հրաւիրուածներից ոչ ոք, հոգեւորական թէ աշխարհական, իրաւունք չունենայ վերջում դուրս գնալիս հետը մի բան տանել, որովհետեւ դրանով եկեղեցական կարգը խանգարում է:

28. Սիրոյ ճաշերը վայել չէ Աստուծոյ տներում կատարել (տե՛ս Բ. առ. 3, 4,. Գաւ. 11):

29. Պէտք է կիրակին պաւհել եւ շաբաթը գործել, եւ ոչ հրէաբար շաբաթը տօն անել (տե՛ս Բ. առ. 70 կ., Ա. առ. 5):

30. Ոչ հոգեւորականը եւ ոչ էլ աշխարհականը չպէտք է կանանց բաղնիս գնան, որովհետեւ այդ կռապաշտական տգեղ սովորութիւն է:

Նոյնը արգելում են եւ Առ. կարգադրութիւնները:

31. Հերետիկոսների հետ խնամութիւն անել այն դէպքում, երբ կխոստանան քրիստոնեայ-հաւատացեալ լինել:

Մեր ձեռագրերում հերետիկոս բառը այլազգի է թարգմանուած:

32. Հերետիկոսից օրհնութիւն չպիտի ստանալ:

33. Հերետիկոսի կամ հերձուածողի հետ չպիտի աղօթել (տե՛ս Բ. առ. 10, 45, 46, Անտ. 2):

34. Ով քրիստոնեայ մարտիրոսներին կթողնէ եւ հերետիկոս մարտիրոս համարուածի ետեւից կգնայ, անիծեալ լինի:

35. Ով եկեղեցին կթողնէ եւ հրեշտակներին կպաշտի կռապաշտների նման, նզովեալ լինի:

Այն հերետիկոսներն էին, որոնք դաւանում էին, թէ հրեշտակները ստեղծել են աշխարհը եւ կառավարում են. դրանք կոչւում էին հրեշտակականներ. իսկ իրանք իրանց անուանում էին հրեշտականմաններ:

36. Վայել չէ հոգեւորականներին լինել կախարդ, դիւթիչ, աստղագէտ (մոգ) եւ կամ վհուկ, կշկուռներ (կապ) անող, կշկուռ կրողին պիտի եկեղեցուց հեռացնել:

Կախարդները կապ ունէին իբր թէ ոգիների հետ, դիւթիչները զանազան թովչութիւններով, յօդուտ կամ ի վնաս մարդկանց, հմայութիւններ էին անում, զանազան ձայների միջոցով իբր թէ դեւերին բերում էին եւ գազանների-գայլերի բերանները կապում, որ հանդերի տնային կենդանիներին չուտեն. մի քանիսն էլ օձերն էին դիւթում (օվսուններում): Աստղագէտները աստղերի չարժումներով զանազան գուշակութիւններ էին կատարում (բախտաւոր եւ անբախտ): Աստղագիտութիւնը չորս ճիւղն ունէր՝ թուաբանութիւն, երաժշտութիւն, երկրաչափութիւն, աստղաբաշխութիւն: Զոնարասի կարծիքով՝ կանոնս արգելում է այս 4 գիտութիւնը կարդալ, բայց պարապել թոյլատրում է: Բալսամոնի կարծիքով՝ արգելւում է միայն աստղաբաշխութիւնը: «Բազիլիկայի» 10-րդ գիրքը արգելում է միայն մաթեմատիկան, իսկ երկրաչափութիւնը թոյլ է տալիս: Կշկուռները թղթի կտորներն էին՝ զանազան ծածկագիր տառերով խզբզած, ծալում էին կամ կշկռում չորի ծայրում եւ իրենց հետ պահում իբրեւ պաշտպանութիւն զանազան կախարդութիւնների դէմ: Փարիսեցիք միշտ կրում էին հանդոյցի նման. «հոգու կապեր» էին կոչւում (տե՛ս Ա առ. 15, Բ առ. 24, Անկ. 24, կես. 8, Շահ., Բարս. 65, 72, 83, Գր. Նիւս. 3):

37. Հրեաներից եւ կռապաշտներից չպէտք է ընդունել տօնական ընծաներ եւ ոչ էլ միասին տօն կատարել (տե՛ս Բ առ. 42, 65, 70, 71, Անկ. 7):

38. Չպէտք է հրեաներից բաղարջներ ընդունել կամ նրանց անպատուաբեր արարքներին հաղորդակից լինել:

39. Կռապաշտների հետ չպէտք է տօն կատարել կամ նրանց անաստուածութեան հետ միանալ:

Հայոց ձեռագրերում 38 եւ 39 միացրած են:

40. Եպիսկոպոսները, բացի հիւանդութեան դէպքից, ուրիշ ոչ մի պատճառով չպիտի ուշանան՝ ծուլանան ժողով գնալու (տե՛ս Բ առ. 37, Նիկ. 5, Անտ. 20):

Մեր ձեռագրերում 39 կանոնն է:

41. Հոգեւորականը առանց վկայաթղթի չպիտի ճանապարհորդի (տե՛ս Բ առ. 12, Անտ. 7, 8, 11):

Մերոնց մէջ 41-րդը չկայ:

42. Հոգեւորականը առանց եպիսկոպոսի հրամանի չպիտի ճանապարհորդի:

Մեր ձեռագրերում 40-րդ կանոնն է:

43. Եկեղեցու սպասաւորները դռներից չպիտի հեռանան աղօթքներ սովորելու պատրուակով:

Մերոնց մէջ չկայ:

44. Կինը Սեղան չպիտի բարձրանայ:

Մեր կանոններում 41-րդ կանոնն է:

45. Քառասնորդական պասի առաջին երկու շաբաթից յետոյ չպէտք է մկրտութիւն ընդունել:

*Այս կանոնս վերաբերում է հասակաւորներին, որոնք հին սովորութեան համաձայն՝ Աւագ շաբաթ օրն էին մկրտւում: Ով որ Մեծ պասի սկզբին կամ երկու շաբաթուայ ընթացքում չէր յայտնում իւր ցանկութեան մասին եւ չէր պատրաստւում մկրտուելու, այդպիսի անձին կանոնը թոյլ չի տալիս այդ Քառասնորդական պասին մկրտուելու, այլ կը մնայ, մինչեւ որ ջերմեռանդութեամբ կը պատրաստուի աւազանով մկրտուելու (*Книга правил*):*

Մեր ձեռագրերում էլի 41-րդ կանոնն է (հեղինակի բերած գրաբար բնագրում՝ 42-րդը.-խմբ.):

46. Մկրտուողները պիտի հաւատոյ դաւանութիւնը սովորեն եւ շաբաթուայ 5-րդ օրը պատասխան տան եպիսկոպոսին ու քահանային:

Մերոնց 42-րդն է [43-րդը]. պէտք է նկատեմ, որ բոլոր ձեռագրերում նոյն թուահամարի կարգը չի տիրապետում. յետ ու առաջ դրուածներ շատ կան:

47. Հիւանդութեան ժամանակ մկրտուածը առողջանալուց յետոյ պիտի հաւատոյ ուսմունքը սովորի:

Մերոնց մէջ 43-րդն է [44-րդը]:

48. Մկրտուողներին հարկաւոր է օծուել երկնային օծումով եւ մասնակից լինել Աստուծոյ արքայութեան:

Մերոնց մէջ 44-րդն է [45-րդը]:

49 (45) [46]. Մեծ պասին սուրբ հաց մատուցանել կարելի է միմիայն շաբաթ եւ կիրակի օրերը: Նշանակում է՝ Մեծ պասին պատարագ անել կարելի է շաբաթ եւ կիրակի օրերը, իսկ միւս օրերը՝ Ճաշու ժամ:

50 (46) [47]. Քառասնորդականի Աւագ հինգշաբթի օրը չպիտի լուծել, այլ լրիւ մինչեւ վերջը պիտի պահել:

Հներում շատերը Զատիկը կատարում էին հինգշաբթի երեկոյեան ի յիշատակ Քրիստոսի երեկոյեան:

51 (47) [48]. Քառասնորդական պասին մարտիրոսների ծնունդը հարկաւոր չէ տօնել, այլ միայն նրանց յիշատակը կարելի է կատարել շաբաթ եւ կիրակի օրերը (տե՛ս Ա առ. 5, 27):

52 (48) [49]. Քառասնորդական պասին պսակ անել կամ ծնունդը տօնել չի կարելի:

53 (49) [50]. Քրիստոնեան պսակ գնալու ժամանակ չպիտի ձիարշաւ դուրս գայ, պարի, այլ գիշերը պիտի հանգիստ անցկացնի:

Նոյն կարգադրութիւնը անում են եւ «Առաքելական կարգադրութիւններ»-ը:

54 (50) [51]. Հոգեւորականները պսակների խնջոյքներում չպիտի անվայել ներկայացումներին ներկայ լինեն, հապա պիտի շուտ դուրս գան անմիջապէս պսակից յետոյ:

Այստեղ չի խօսում իսկական թատրոնական ներկայացումների համար, այլ հարսանիքների եւ խնջոյքների ժամանակ կատարուած զանազան անպարկեշտ երգ ու պարի եւ ցոյցերի համար: Իսկ ընդհանրապէս ներկայացումներին գնալ արգելում էին թէ՛ հռոմէական քաղաքացիական օրէնքները եւ թէ՛ Զ տիեզերական ժողովը:

55 (51) [52]. Հոգեւորականին եւ աշխարհականին վայել չէ հանգանակով (փսոն) կոչունքներ (սարքել) անել:

56 (52) [53]. Քահանան իրաւունք չունի եպիսկոպոսը եկեղեցում գտնուած ժամանակ առաջ մտնել եւ նստել սեղանում:

57. Փոքր քաղաքներում եւ գիւղերում պիտի բարեկարգներ (պերիոդեւտէս) լինեն եւ ո՛չ եպիսկոպոս. իսկ առաջուց նշանակած եպիսկոպոսը առանց քաղաքի եպիսկոպոսի ոչինչ չպիտի անի:

«Պերիոդեւտէս» նշանակում է այցելու. աստիճանով նրանք քահանայ են. համապատասխան են այժմեայ բարեկարգին (գործակալ) (Книга правил)*:*
Մեր ձեռագրերում չկայ այս կանոնը:

58 (53) [54]. Քահանայք եւ եպիսկոպոսները տներում պատարագ չպիտի մատուցանեն:

VI տիեզերական (Հինգ-վեցեան) ժողովի 31 կանոնը թոյլ է տալիս եպիսկոպոսի գիտութեամբ պատարագ անել աղօթատներում, որոնք գտնւում են տան մէջ, իսկ 59 յօդուածը արգելում է տներում մկրտութիւն անել: Նոյնը պատուիրում է Լեւոն Իմաստասէր կայսրը իւր նովելլայով:

59 (54) [55]. Եկեղեցում պիտի կարդալ Նոր եւ Հին Կտակարաններից այն գրքերը, որոնք կանոններում նշանակուած են, եւ վաւերական սաղմոսները:

Բացի Դաւթի 150 սաղմոսից, կային եւ ուրիշ սաղմոսներ՝ բոլորովին կապ չունեցող վաւերականների հետ:

60. Այս գրքերը պիտի կարդալ. 1) Ծննդոց, Ելից, Ղեւտացիք, Թուոց, Երկ. Օրինաց, Յեսու Նաւեայ, Դատաւորաց, Հռութ, Եսթեր, 4 Թագաւորութեանց, Մնացորդաց 2, 2 Եզրաս, 150 սաղմոս, Սողոմոնի Առակներ, Իմաստութիւն, Երգ երգոց, Յովբ, 12 մարգարէութիւնք. 2) չորս Աւետարան, «Գործք Առաքելոց» եւ 7 թուղթ՝ 1 Յակովբայ, 2 Պետրոսի, 3 Յովհաննու, 1 Յուդայի եւ 14 Պօղոսի թղթեր:

«Յայտնութիւնը» այստեղ էլ չկայ. չկայ նոյնպէս եւ Կղեմայ յիշատակարանը՝ 8 գրքի մասին գրած (տե՛ս Բ առ. 58 եւ Աթանասի 3):

Հայոց ձեռագրերում 59-60 կանոնները միացրած է: Բովանդակութեամբ՝ համարեա ձեռագրերի մէջ եղած կանոնները նոյնն են իսկականի հետ, բացի երկու կանոնից, որը չկար մերոնց մէջ. երկու կանոն երկու անգամ միացրած են: Մերոնց մէջ 54-55 կանոն է, 2 կանոն միացրած է. ջոկ-ջոկ հաշուելու լինենք,վ ենենանք 57 կանոն, այնպէս որ կարող ենք ասել՝ մեր ձեռագրերում Լաւոդիկիայի ժողովի կանոնները 57 են, թէեւ գրուած են թուահամարով 55, երբեմն՝ 54:

Զ) ՍԱՐԴԻԿԷԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԺՈՂՈՎԸ (344-347 ԹԹ.)[1]

Սարդիկէի (Իլլիւրիայում) ժողովը եղաւ 344 թուին, ըստ Յովհ. վարդապետի՝ 347-ին, Կոստանդիանոս Մեծի որդու՝ Կոստանցիոսի թագաւորութեան ժամանակ: Սա արիոսական լինելով՝ աշխատում է Նիկիայի ժողովի դաւանանքը եւ կանոնները խախտել: Նրա եղբայր Կոստանդը, այդ բանը իմանալով, պապի զեկուցմամբ, նամակով սպառնաց, որ եթէ Եկեղեցու մէջ խռովութիւն կը ձգի, պատերազմով վախճան կը դնի այդ բանին: Եղբայրը պատասխանեց, որ միայն ցանկանում է ճշմարտութիւնը վերականգնել, ուրիշ ոչինչ: Երկու եղբայրն էլ համաձայնեցին ընդհանուր ժողով գումարել եւ հարցը վերջացնել: Ժողովուեցին երկու կայսրութեան սահմանագլուխը՝ Սարդիկէ: Արիոսական խմբին պատկանողները մեծ մասամբ արեւելեան եպիսկոպոսներն էին: Սրանք պահանջեցին, որ սբ Աթանասը՝ Արիոսի ջերմ հակառակորդը, հեռանայ, իսկ արեւմտեանները մերժեցին այդ պահանջը՝ պաշտպանելով Աթանասին.

1 Վերջին հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 250-272, 596-599:

այն ժամանակ արեւելեանները թողեցին ժողովը եւ հեռացան Փիլիպպուպոլիս եւ այնտեղ ժողով կազմելով՝ նզովեցին պապին եւ Աթանասին: Սարդիկէում մնացին արեւմտեան եպիսկոպոսները եւ մի քանի արեւելեաններ: Այսպիսով ժողովը չկարողացաւ տիեզերական նշանակութիւն ունենալ, ընդունուեց իբրեւ տեղական ժողով. թէեւ արեւմտեանները տքնեցին տիեզերականի նշանակութիւն տալ, բայց ապարդիւն եղաւ: Ժողովը հաստատեց Նիկիոյ հանգանակը, նզովեց չընդունողներին եւ սահմանեց 20 կանոն:

1. Այն եպիսկոպոսը, որ իւր քաղաքից կ՚ետեռանայ ուրիշ քաղաք, փոքրից մեծ՝ յայտնի կերպով շահասիրական եւ այլ պախարակելի միտումներ ունենալով, այդպիսի աշխարհականների հետ միչէեւ իսկ հաւասար աղօթակից չպիտի լինի (տե՛ս Բ առ. 14, Նիկ. 15, Անտ. 21, 22):

2. Ով ուրիշ քաղաք տեղափոխուելուց յետոյ կ՚ամարձակի իրեն արդարացնելու համար ասել, որ ինքը հրաւիրուած է ժողովրդից, եւ զանազան միջոցներով իրեն կողմնակից կգտնի ժողովրդի մէջ, այդպիսին մեռնելու ժամանակն էլ աշխարհականի նման Հաղորդութեան արժանի չի լինիլ:

Արիստենոսը նկատում է, որ այսպիսի խիստ կանոններ այսպիսի մեղքի համար ոչ մի տեղ չի սահմանուած:

3. Ոչ մի եպիսկոպոս չպիտի թողնի իւր տեղը եւ ուրիշ գաւառ անցնի, բացի եղբայրական հրաւէրի դէպքից: Եպիսկոպոսը կարող է դատուել իւր աշխարհի եպիսկոպոսների ժողովով, իսկ բողոքել ժողովի վճռի դէմ կարող է, բայց ո՛չ մեծ ժողովի, այլ Հռոմայ պապին, որը եթէ անհրաժեշտ կգտնի, մարդիկ կնշանակի գործը քննելու եւ վճիռ կարդալու կամ վճիռը անփոփոխ թողնելու:

Անտիոքի 15 կանոնում եւ ուրիշ տեղերում իրաւունք է տրւում երկրորդ անգամ ուրիշ աշխարհի եպիսկոպոսների մասնակցութեամբ եւ երրորդ անգամ մետրոպոլիտի կամ պատրիարքի նախագահութեամբ քննել գործը եւ վճռել. այստեղ իրաւունքը տրւում է Հռոմի պապին, որը կարող է թողնել նախկին վճիռը անփոփոխ կամ խորհրդականներով վճռել:

4. Ժողովի միջոցով կարգալոյծ արած եպիսկոպոսի տեղ նորը չպիտի նշանակել, երբ մեղադրուածը կամենում է բողոք ներկայացնել իբրեւ անարդար դատուած, մինչեւ Հռոմի պապը վերջնականապէս կվճռի գործը (տե՛ս Անտ. 15, Բ առ. 74):

5. Եթէ ժողովով դատապարտուած եւ կարգալոյծ արուած եպիսկոպոսը կամենում է իրեն արդարացնել, դիմում է պապին, որը եթէ երկրորդ անգամ դատի պէտք համարի, կհրաւիրի հարեւան աշխարհի եպիսկոպոսներին եւ նրանցով գործը կվերջացնի:

6. Եթէ ժողովուրդը խնդրում է եպիսկոպոս կարգել, եպիսկոպոսները պիտի միասին ժողովուեն. իսկ եթէ բացականները հրաւէր ստանալուց յետոյ էլ չեն գալիս, ներկաները խորհրդակցութեամբ վճռում են ընտրեալին ձեռնադրել: Մետրոպոլիտ նշանակելու համար պէտք է հրաւիրել եւ մօտիկ գաւառի եպիսկոպոսներին: Մեծ քաղաքներում պէտք է եպիսկոպոս կարգել, իսկ փոքրերում քահանայ կարելի է նշանակել:

7. Ոչ մի եպիսկոպոս չպիտի տաղտկացնի թագաւորի ականջը իւր խնդիրներով, բացի այն դէպքից, երբ պաշտպան է հանդիսանում աղքատներին, այրիներին, որբերին: Թագաւորի բանակ կարող են գնալ այն ժամանակ, երբ արքունիքից կանչւում են (տե՛ս Անտ. 11):

8. Եթէ եպիսկոպոսը անհրաժեշտ պէտք է զգում վերոգրեալ դէպքերի համար դիմել թագաւորին, կարող է յանձնարարութիւնները ուղարկել իր սարկաւագի ձեռքով:

9. Եպիսկոպոսը խնդիրը թագաւորին ուղարկելիս պիտի նախ սարկաւագին եւ թղթերը ուղարկի թագաւորանիստ քաղաքի գլխաւոր եպիսկոպոսին՝ ծանօթանալու գործի հետ եւ պէտք եղած օգնութիւնը հասցնելու: Հռոմ եկող խնդրատուները պիտի նախ Յուլիոս եպիսկոպոսին դիմեն խորհրդով եւ ապա թագաւորին ներկայացնեն խնդիրները:

10. Պէտք է ուշադրութիւն դարձնել, որ հարուստ մարդ կամ գիտնական անձն եպիսկոպոսական աստիճանին հասնելու համար անցնեն ստորին աստիճանները այնքան ժամանակամիջոցում, որ նրանց վարքը, բարքը, հաւատքը, ջերմեռանդութիւնը լաւ յայտնի լինեն. առաջ լինեն ընթերցող, ապա սարկաւագ եւ յետոյ քահանայ եւ իւրաքանչիւր աստիճանում որոշեալ ժամանակ մնան: Արդարացի չէ շուտով յաջորդաբար բոլոր աստիճանները տալ այդպիսիների:

11. Եպիսկոպոսը, եթէ անհրաժեշտ դէպքից ստիպուած կամ հրաւէրքով գնում է ուրիշ թեմ, չպիտի ամբարտաւան, հպարտ երե-

ւացնի իրեն եւ տեղական եպիսկոպոսից գերազանց երեւալու դիտաւորութեամբ ցուցամոլութիւններ անի: Ուրիշ թեմում էլ երեք շաբաթից աւելի մնալու իրաւունք չունի, այն էլ եթէ միայն մեծ կարիք լինի. ի նկատի պիտի ունենալ, որ մեր հայրերը երեք կիրակի շարունակ եկեղեցի չգնացող աշխարհականին մերժում էին եկեղեցուց, իսկ հոգեւորականի վերաբերմամբ աւելի եւս խիստ կը վարուէին:

12. Եթէ եպիսկոպոսը իւր թեմից դուրս սեպհական կալուածքները քննելու եւ պտուղներն ու արդիւնքները ժողովելով գնալ ցանկանայ, աղքատներին եւս օգնութիւն անելու դիտաւորութիւն ունենայ, կարող է գնալ, բայց երեք շաբաթից աւելի չպէտք է ուշանայ եւ թողնի իւր հօտը անհովիւ եւ միշտ պիտի գնայ տեղական եկեղեցին աղօթելու, որտեղ սպասաւորում է գիւղի քահանայ:

13. Եթէ եպիսկոպոսը կընդունի ուրիշ եպիսկոպոսից բանադրուած անձին, ինքն էլ պատասխանատուութեան կ'ենթարկուի ժողովի կողմից (տե՛ս Բ առ. 12, 13, Ա առ. 23, Անտ. 6):

14. Եպիսկոպոսից բանադրուածը կարող է դիմել մետրոպոլիտին կամ հարեւան թեմի եպիսկոպոսին՝ գանգատուելով իւր եպիսկոպոսի՝ բարկութեան միջոցին արած կամ անարդար կերպով կարդացած բանադրանքի դէմ. միայն մինչեւ գործի վերջանալը նա իրաւունք չունի պաշտօնակատարութիւն անելու, այլ ապաշխարանքը պիտի կրի:

15. Եպիսկոպոսը եթէ կընդունի ուրիշ եպիսկոպոսի հոգեւորականներից մէկին եւ նրան զանազան աստիճաններ կտայ առանց իւր եպիսկոպոսի համաձայնութեան, այդ կարգադրութիւնը կլինի անվաւեր: Զանցառուները պիտի ուղղութեան եւ ի խրատ հրաւիրուեն (տե՛ս Բ առ. 35, Անտ. 9, 13):

16. Մնացած հոգեւորականները երեք շաբաթից աւելի իրաւունք չունին հեռանալու իրենց տեղից. եպիսկոպոսի վերաբերմամբ ասուածը սրանց համար էլ կանոն լինի ուշանալու դէպքի համար:

17. Եթէ բռնութեամբ կամ անարդար կերպով եպիսկոպոսը գահընկէց կլինի կամ իւր գիտութիւնների, կամ հաւատոյ դաւանանքի կամ ճշմարտութեան պաշտպանութեան համար, կարող է ուրիշ տեղերում մնալ այնքան ժամանակ, մինչեւ որ կկարողանայ բոլորովին իրեն արդարացնել եւ պատիւը վերականգնել:

18. Մի եկեղեցում կարգուած հոգեւորականը միւս եկեղեցին գնալ եւ այնտեղ մնալ չի կարող: Մովսէսը եւ Եւտիքիոսը եպիսկոպոս չհամարուեն, իսկ իբրեւ աշխարհական կարող են աղօթակից լինել հաւատացեալների հետ:

Մովսէս եւ Եւտիքիոսը հերձուածող լինելուն համար կարգալոյծ եղան, ուստի նրանք եւ թէ նրանց ձեռնադրածներն համարւում են իբրեւ աշխարհականներ՝ զրկուելով ընդմիշտ հոգեւոր կոչումից:

19. Որպէսզի կարգերը եւ կանոնները, ինչ որ ժողովը որոշում է, լինեն անխափան կատարելու օրէնքներ բոլորի կողմից, որոշում ենք չկատարող եպիսկոպոսին զրկել եպիսկոպոսական պատուից եւ արժանաւորութիւններից՝ ենթարկելով դատաստանական պատասխանատուութեան:

20. Եթէ եպիսկոպոսը իւր ճանապարհին պատահի մի ուրիշ եպիսկոպոսի եւ վերջինիս իմացնի, որ գնում է թագաւորի արքունիքը նրա հրաւէրքով, թո՛ղ երկրորդ եպիսկոպոսը օգնի առաջինին թագաւորի բանակը հասնելու. իսկ եթէ տեսնի եւ իմանայ, որ հակառակ եկեղեցական կանոնների է շարժւում եւ օրինաւոր հիմք չունի թագաւորին դիմելու, ոչ միայն չպիտի օգնի, այլեւ չպիտի խորհրդակցի եւ յարաբերութիւն ունենայ նրա հետ:

Վալսամոնի կարծիքով՝ ճանապարհորդը պիտի երեւայ տեղական մետրոպոլիտի մօտ եւ նրան ցոյց տայ իւր թղթերը կամ ասէ նրան իւր գնալու պատճառը եւ նրանից ստանայ վկայաթղթերը. իսկ եթէ ճանապարհին պատահի եպիսկոպոսի, որին չի ստորադրւում, հարկ չի լինիլ նրան հաշիւ տալու իւր դիտաւորութեան համար:

Մեր ձեռագրերում համարեա նոյն կերպով է թարգմանուած, բայց Աստուած թարգմանութիւն համարի, հասկանալու համար օտար օժանդակ ձեռնարկ էլ է հարկաւոր:

Այստեղ վերջանում են արտաքին տեղական ժողովների կանոնները. դուրս են մնում մեր ցուցակից Կարթագենի եւ Պոլսոյ 394 թուի տեղական ժողովները, որոնք մեր 1179 թուի ժողովում չեն ընդունուած:

6) ՕՏԱՐ ՍՈՒՐԲ ՀԱՐՑ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Մեր եկեղեցական իրաւունքի ընդհանուր աղբիւրների մէջ են մտնում եւ օտար սրբ հարց կանոնները: Օտար եկեղեցիները Հինգ-վեցեան 692 թուի ժողովում ընդունեցին սուրբ հարց կանոններ: Մեր 1179 թուի ժողովում պարզօրէն որոշում չի եղած այդ մասին, այլ առուած է ընդհանուր խօսքերով, թէ՝ «Այլ զի՝ զմերս ծանիջիք կամս, թէ ոչ խորչիմք յաստուածախօս բանից սուրբ հարցն, որք աւանդեցին սրբոյ եկեղեցւոյ զուղղափառ հաւատոյ դաւանութիւն»: Իսկ այս ժողովի ուրիշ արձանագրութեան մէջ, որ գտնւում է էջմիածնի 58 ձեռագրի մէջ, յիշուած են մի առ մի այդ սուրբ հայրերի անունները՝ Աթանաս, Գրիգոր Նիւսացի, Բարսեղ Մեծ, Գրիգոր Նազիանզացի, Կիւրեղ Աղեսանդրացի: Միայն այստեղ չեչտւում է գլխաւորապէս այն բանի վրայ, որ հայերը ընդունում են այդ սուրբ հայրերի դաւանութիւնը, իսկ նրանց սահմանած կանոնների վերաբերմամբ ոչ մի խօսք չի ասւում: Նոյնպէս էլ Բաբգէն, Ներսէս Բ, Ներսէս Շինող, Յովհան Օձնեցի, Խաչիկ կաթուղիկոս, Շնորհալի, Գրիգոր եւլն, եւլն, բոլորը իրենց ճառերի, ժողովով կազմած հաւատոյ ձեռնարկների մէջ յիշատակում են վերոյիշեալ սուրբերի անունները՝ յենուելով սրանց խօսքերի եւ վարդապետութեան վրայ: 648-ի Դուինի ժողովի հաւատոյ ձեռնարկի մէջ յիշատակւում են հետեւեալ օտար սուրբ հայրերը իբրեւ հայոց «մի բնութիւն» դաւանութեան ջատագով, այն է՝ Դիոնեսիոս Աղեքսանդրացի, Աթանաս, Կիւրեղ Աղեքսանդրացի, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Գրիգոր Սքանչելագործ, Գրիգոր Նիւսացի եւ «այլ անթիւ հովիւք ուղղափառութեան համաբարբառք նոցին, որոց պատմութիւնքն յայտնի են» (տե՛ս Սեբէոս, [128 եր.]): Այսպէս միւս ժողովներում. Ներսէս Շնորհալու կռուաններն էին մեծ մասամբ Աթանաս, Կիւրեղ, Ոսկեբերան եւլն, եւլն: Սբ Սահակ իւր վանական կարգերը եւ կանոնները վերցրել է Բարսեղ Կեսարացուց. մեր պատարագի սկզբնական ձեւը առնուած է Երուսաղէմից՝ Յակոբ Տեառնեղբօրից, ապա Բարսեղի եւ Ոսկեբերանի յաւելումներով լրացրած է: Սերմնօրհնէքի, կալի, հնձանի կանոնները Գրիգոր Աստուածաբանինն են, ջուր օրհնելու կանոնը՝ Բարսեղ Մեծինը, մատաղօրհնէքի՝ Յուստոսինը եւլն, եւլն: Մեր կանոնագրքերում բերուած են 18-19 օտար հարց կանոններ. այն է՝ Աթանասի 88 կանոն, Բարսեղ Մեծի 51 եւ ապա 271 կանոն, Գրիգոր Աստուածաբանի 30, Կիւրեղ Աղեքսանդրացու 5, Եպիփան Կիպրացու 5 եւ էլի 3, Յովհան Երուսաղէմացու 1, սուրբ Հիպողիտոսի 1, Նեկտարի (Նեկտարիոս)՝ Հռոմի եպիսկոպոսի եւ Մելիտոսի 1, Աթանաս Մեծի էլի 1, Սեբերիանոսի 1, Սոկրատի 1, Դիոնեսիոս Արիսպագացու 1, Մանուէլի 1, Դիոնեսիոս Արիսպագացու էլի 1, Եփրեմի 8,

Սեւանտեայ 14: Իսկ օտար եկեղեցիների 692-ի ընդունած 13 սուրբ հայրերի ընդունածն են. 1) Դիոնեսիոս Աղեքսանդրացի (+264), որ թողել է 4 կանոն, 2) Պետրոս Աղեքսանդրացի (270-304)՝ 4 կանոն, 3) Գրիգոր Նէոկեսարացի (+272)՝ 12 կանոն, 4) Աթանաս (326-371)՝ 3 կանոն քաղուածք, 5) Բարսեղ Մեծ (370-378)՝ 92 կանոն, 6) Գրիգոր Նիւսացի (354)՝ 8 կանոն, 7) Գրիգոր Աստուածաբան եւ 8) Ամփիլոքոս (394), 9) Տիմոթէոս Աղեքսանդրացի (380-385), 10) Թէոփիլոս Աղեքսանդրացի (385-412), 11) Կիւրեղ Աղեքսանդրացի եւլն, եւլն:

Արդեօ՞ք վերոգրեալների հիման վրայ իրաւունք ունինք այդ բոլոր օտար սուրբ հայրերի կանոնները իբրեւ աղբիւր ընդունելու մեր եկեղեցական իրաւունքի համար: Իհարկէ ո՛չ, որովհետեւ մեր ոչ մի ժողովում անուն-անուն չի յիշատակւում իւրաքանչիւրին յատկացուելիք կանոնների ընդունման մասին, աւելի պարզ ասած՝ մեր ոչ մի ժողովը չի որոշել, թէ ընդունում ենք այս սուրբերի հետեւեալ կանոնները: Գուցէ առարկուի, թէ եթէ այդ հայրերի դաւանութիւնը մեր բոլոր ժողովները ընդունել են եւ մենք մինչեւ այսօր էլ ընդունում ենք, մանաւանդ որ բոլորը Քաղկեդոնի ժողովից առաջ են եղել, երբ բոլոր եկեղեցիները մի դաւանութեամբ էին առաջնորդւում, այդ բաւական չէ՞, որ այդ նոյն հայրերի գրած կանոններն էլ ընդունուած համարուեն բոլորիս կողմից, թէեւ պաշտօնական ժողովով չեն վաւերացրած: Իրաւաբանական տեսակէտից մեր եկեղեցական իրաւունքի աղբիւր կը համարուեն միայն այն կանոնները, որոնք ընդունուած են ազգային ժողովով կամ կաթուղիկոսների այնպիսի հրամաններով, որոնք անտրտունջ եւ սիրով ընդունուած են բոլոր ազգից. եւ որովհետեւ 13 սուրբ հարց կանոնները այդ երկու պայմանի տակ չեն մտնում, ուստի եւ իրաւունք չունինք դրանց ընդունելու մեր Եկեղեցու պաշտօնական-վաւերական աղբիւրների շարքում, մինչեւ որ նոր ազգային ժողովով պարզ ճորոշուեն այդ անորոշ կէտերը: Մեր իրաւաբանական այս սկզբունքի դէմ մեղանչում ենք մի բացառութիւն թոյլ տալով Բարսեղ Մեծի վերաբերմամբ. Բարսեղ Մեծի կանոնները պիտի ընդունենք մեր եկեղեցական իրաւունքի աղբիւրների մէջ հետեւեալ հիմունքների համաձայն.

1) Բարսեղ Մեծի լրացուցիչ պատարագը ընդունել ենք:

2) Նրա ջուր օրհնելու կանոնն ընդունել ենք:

3) Նրա նախորդներից սկսած մինչեւ ինքը՝ ձեռնադրել են հայոց կաթուղիկոսներին եւ իրենց Եկեղեցու կարգ-կանոնը մտցրել մեր Եկեղեցու մէջ:

4) Նրա կանոնները հիմք են դարձել սբ Սահակի վանքերի կանոնադրութեան:

5) Նա բոլոր եկեղեցիներում մեծ հեղինակութիւն է ունեցել, մասնաւորապէս արեւելեան. նրա կանոնները սրբութեամբ ընդունել են բոլոր եկեղեցիները:

6) Զ դարում Սքոլաստիկոսի ժողովածուի մէջ մտան 4 տիեզերական, 6 տեղական, առաքելական եւ բոլոր սուրբերից միմիայն Բարսեղ Մեծի 68 կանոնները՝ իբրեւ եկեղեցական ծանրակշիռ կարգադրութիւններ:

7) Թէ՛ մերոնք, թէ՛ օտարք կանոններ կազմելիս միշտ յենուել են Բարսեղ Կեսարացու կարգերի վրայ:

Այս հիմամբ բացառապէս ընդունելով Բարսեղ Մեծի կանոնները իբրեւ աղբիւր մեր եկեղեցական իրաւունքի՝ ձարձանագրենք յունա-սլաւոնականի բաղդատութեամբ՝ դուրս ձգելով մեր կանոնագրքերից այն, ինչ որ իսկական չի համարւում. իսկ միւս օտար հայրերի կանոնները համառօտակի կը յիշենք իբրեւ կողմնակի հնապատմական բացատրող աղբիւր, մինչեւ որ պաշտօնական որոշում ենք նրանց մասին:

ԲԱՐՍԵՂ ՄԵԾԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (370-378 ԹԹ.)[1]

Մեր կանոնագրքերում Բարսեղ Մեծին վերագրած կան 51 կանոն եւ ապա 271 կանոն, ընդամէնը՝ 321, այսպիսի վերտառութեամբ. «Գիր կանոնական. առ սուրբն Ակիւղիքոս (=Ամփիւղոքոս-Խմբ.) յԻկոնացւոց եպիսկոպոս. բանս ՃԱ»: Սլաւոնական «Кормчая книга»*-ում, բացի ընդունուած 92 կանոններից, կան եւ ուրիշ կանոններ մեղքերի եւ վանականութեան վերաբերեալ: Յունա-սլաւոնականի վերնագիրն է՝ «Մեր սուրբ հայր, Կապադովկիայի Կեսարիայի արքեպիսկոպոս Բարսեղի առաջի կանոնական թուղթը Իկոնիայի եպիսկոպոս Ամփիւղոքոսին»: Մեր կանոնագրքերի կանոնների եւ իսկականի բովանդակութիւնը նոյն է, բայց մերոնց թարգմանութիւնը այնքան վատ է, խառնաշփոթ, աղաւաղած, որ անկարելի է հասկանալ առանց օտար ձեռնարկի: Բացի դրանից, մեր կանոնագրքերում ահագին քանակութեամբ կանոններ է, որ այս ու այն սբ հօր են յատկացրած. Բարսեղին տրուած են 321 կանոն, այնինչ իրենք՝ յոյները, եւ օտար Եկեղեցիները 92-ից աւելի չեն վերագրած, իսկ Սքոլաստիկոսին միայն 68 կանոն է յատկացրած: Մեր Յովհան Մանդակունուն տրուած են 100-ից աւելի՝ ամէն տեսակ խառնուրդ ունեցող կանոններ, որոնք ամենեւին գրուած չեն եղել նրա ձեռքով: Աթանասին վերագրում են յոյները եւ օտար Եկեղեցիք 3 կանոն՝ քաղուած մի քանի կանոնական թղթերից, մեր կանոնագրքերում նրան վերագրած են 88 կանոն: Այնպէս որ, մեր կանոնագրքերը լի են ամէն տեսակ անվաւեր կանոններով, որոնցով առաջնորդուել չի կարելի: Այս ի նկատի ունենալով՝ Բարսեղ Մեծին կը վերագրենք մեր կանոնագրքերից այն, ինչ որ իսկապէս նրան է յատկացւում, այն է՝ 92 կանոն, եւ կը քաղենք այն աղբիւրներից, որոնք համարւում են վաւերական բոլոր Եկեղեցիների կողմից (տե՛ս* «Опыт ц. з.» Иоанна, 1851, II. Правила св. апостолов... с

1 Վերջին հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 329-362, 613-622:

толкованиями, *որտեղ յունարէն բնագրի հետ դրուած է եւ սլաւոներէնը, եւ՝* Творения Василия Великого*):*

1. Հները հերետիկոս համարում էին ուղիղ հաւատից բոլորովին հեռացածներին, հերձուածող համարում էին զանազան հարցերում տարբեր կարծիք ունեցողներին, իսկ ինքնագլուխ ժողովարան կազմողներն էին ապստամբ հոգեւորականներ եւ ժողովրդականք, որոնք պառակտում էին մի որեւէ եպիսկոպոսի հօտը: Աղանդաւորների կամ հերետիկոսների մկրտութիւնը չի ընդունւում, իսկ հերձուածողներինը, եթէ կը զղջան, ընդունւում է, նոյնպէս եւ ձեռնադրութիւնը:

2. Գիտակցաբար արգանդի պտուղ ոչնչացնողը ենթարկւում է մարդասպանի պատժին: Իսկ նկարուած է, թէ անկար է պտուղը՝ այդ ճշտութեամբ չի փնտռւում: Մեղաւոր կինը այս դէպքում պատժւում է ո՛չ միայն պտուղը ոչնչացնելուն համար, այլեւ իւր կեանքը վտանգի ենթարկելուն համար. շատ է պատահում, որ իրենք էլ մեռնում են դրանից: 10 տարուայ ապաշխարանքը բաւական է դրանց ուղղել տալու համար, որովհետեւ ժամանա՛կը չէ ուղղողը, այլ սրտանց զղջումը:

Իբրեւ նմուշ մեր կանոնագրքերի աղաւաղ գրութեան՝ բերում եմ միայն այս նախադասութիւնը իբր օրինակ. «Եթէ ոք ապականեսցէ զէգ յանկարծօրէն» դրուած է «Գիտակցաբար արգանդի պտուղ ոչնչացնողը» նախադասութեան փոխարէն:

3. Մեղանչող սարկաւագը կարգալոյծ է լինում եւ աշխարհական դառնում, բայց եկեղեցուց չի մերժւում (տե՛ս ՆԷո. 10, Լաւ. 20):

4. Եռապսակների եւ բազմապսակների համար կանոն սահմանեցինք, ինչպէս երկապսակների: Երկապսակներին հեռացնում են եկեղեցուց մի տարով, ոմանք՝ 2 տարով, եռապսակներին՝ 3 տարով, շատ անգամ՝ 4 տարով: Եւ այսպիսի ամուսնական կապը համարում են ոչ պսակ, այլ բազմակնութիւն կամ անառակութիւն: Ինչպէս Քրիստոս սամարացուն ասաց, թէ՝ «Հինգ մարդ փոխել ես, այժմեանը քո մարդը չէ» (Յովհ. Դ 18), որ նշանակում է, թէ երկրորդ պսակի սահմանից անցնողը արժանի չէ ամուսին կոչուելու: Մենք, հետեւելով ո՛չ կանոնին, այլ մեր նախորդների օրինակին, եռապսակներին 5 տարուայ ապաշխարանքի ենք ենթարկում: 3 տարի ուղղադիրների հետ կանգնեն եւ ապա հաւատացեալների եւ յետոյ հաղորդուեն զղջալուց յետոյ (տե՛ս ՆԷո. 7, Լաւ. 1):

5. Մահամերձ զղջացող հերետիկոսին պիտի ընդունել:

6. Ատծուն ննուիրուած կոյսերի անառակութիւնը պսակով չպիտի միաւորել, այլ բոլորովին պէտք է լուծել նրանց ապօրինի կապը. Եկեղեցու հաստատութեան համար այդ է օգտաւէտ համարում (Բ առ. 26):

7. Արուագէտները, անասնագէտները, մարդասպանները, շնացողները, թունաւորողները, կռապաշտները միեւնոյն պատժին են ենթարկւում: 30 տարի այդպիսի անմաքրութիւնների համար զղջացողներին առանց տատանուելու պիտի ընդունել (տե՛ս Անկ. 16, 17):

8. Ակամայ սպանութիւն համարւում է այն, երբ հակառակ կամ առանց իւր կամքի է կատարւում, օրինակ՝ քար են ձգում ծառին կամ պտղին, կամ շատ են կամենում խփել եւ մարդու է կպչում ու սպանում. նոյնպէս եւ անձնապաշտպանութեան համար հակառակորդին խփում եւ սպանում ես: Բայց երբ կրքով կուրացած՝ պաշտպանողականից յարձակողական դիրք կը բռնես եւ կը սպանես մէկին, այդ կը լինի կամաւոր սպանութիւն: Կամաւոր սպանութիւն է, երբ մարդը նախամտածած կերպով կամ իւր ազատ կամքով կը սպանի մէկին. կանայք շատ անգամ առ նախանձու դեղով սպանում են իրենց մերձաւորներին եւ սիրելիներին. սրանք կամաւոր մահապարտների շարքին են պատկանում (տե՛ս Անկ. *22*, *23*):

9. Տիրոջ խօսքի համաձայն՝ կարելի է արձակել միայն «վասն բանի պոռնկութեան» (Մատթ. Ե *32*, ԺԹ 9). այդ խօսքը պիտի վերաբերէր թէ՛ մարդուն, թէ՛ կնոջ, բայց սովորութեան մէջ այդպէս չէ. երբ մարդը անառակ է, կնոջը պատուիրւում է մարդու մօտ մնալ, բայց եթէ կինը անառակ է, մարդուն թոյլատրւում է արձակել:

Կարթագենի ժողովը թոյլ է տալիս մարմնաւոր իշխանութեան դիմել կինը արձակելու ժամանակ հակառակութեան կամ դիմադրութեան հանդիպելիս:

Յուստինիանոսի եւ այլ քրիստոնեայ թագաւորների օրէնքներով՝ կնոջը կարելի է արձակել 5 դէպքում. 1) եթէ ամուսիններից մէկը սպանութեան փորձ է անում միւսի վրայ, 2) ապացուցուած անհաւատարմութեան համար, 3) ամուսնական կենակցութեան անընդունակութեան համար, 4) ամուսիններից մէկի քրէական ծանր յանցանքներում մեղադրուելուն համար, որի հետեւանքը լինում է աքսոր կամ տաժանակիր աշխատանք:

10. Ձեռնադրուելու երդումն անողին չպիտի ստիպել, որ երդմնազանց լինի:

Բարսեղի այս կանոնը վերաբերում է մասնաւոր դէպքի, որի համար հարցով դիմել են նրան:

11. Ականայ սպանութիւն անողի համար 11-ամեայ ապաշխարանքը բաւարար պիտի համարել (տե՛ս Անկ. 23):

12. Կանոնները երկապսակներին արգելում են եկեղեցու սպասաւոր լինել (տե՛ս Բ առ. 17, 26, Անկ. 10):

13. Պատերազմում եղած սպանութիւնը, ինչպէս մեր հայրերը սահմանեցին, չհամարել սպանութիւն, բայց ձեռքերը սրբելու համար լաւ է 3 տարուայ ապաշխարանքի ենթարկել եւ ապա թոյլ տալ սպանութիւն կատարողներին հաղորդուելու:

Կանոնումս ակնարկում է Աթանասի՝ Ամմուն վանականին գրուած թուղթը: Յունաց մէջ, ըստ վկայութեան Բալսամոնի եւ Զոնարասի, այս կանոնս գործադրութիւն չգտաւ:

14. Անարդար կերպով վաշխ առնողը, եթէ վաշխը կը բաշխի աղքատներին եւ կ'որոշի շահասիրական գործերով չպարապել, կարող է հոգեւորական դառնալ:

15. Որ Սբ Գրքի մտքի բովանդակութիւնը բառացի չպէտք է հասկանալ երբեմն, այլ աւելի լայն մտքով. սա կանոն չէ, հապա պատասխան իրեն դիմող եպիսկոպոսին մի քանի մասնաւոր խնդիրների վերաբերմամբ:

16. Սա էլ կանոն չէ, հապա խրատ է տալիս իւր բարեկամ եպիսկոպոսին, թէ ուշադիր կարդա՛ Սբ Գիրք եւ կը գտնես հարցերիդ պատասխանը:

17.(Մասնաւոր դէպքերի մասին խորհուրդ է տալիս), կանոն չէ:

18. Կոյսերը, որոնք մի անգամ խոստացել են նուիրել իրենց Քրիստոսին, եթէ մարմնաւորական ախտի մէջ կընկնեն, անարգում են այն ուխտը, որ դրել են Աստուծոյ հետ. դրանց մեղանչումը աւելի չար է, քան արիւնը, ինչպէս Պօղոս առաքեալը Տիմոթէոսին է գրում (Ա Տիմ. Ե 11): Այդպիսի կոյսը շնացողի պատժին է ենթարկւում: Կոյս դարձողը պիտի հասուն խելքով վճռի իր արածը եւ փորձով ստուգի, թէ կարո՞ղ է տանել այդ ուխտի որոշումը. առնուազն 16 եւ 17 տարեկանից անց պիտի լինեն, որ նրանց հնար լինի ընդունել կոյսերի դասը:

19. Ուխտական մարդիկ ասելով հասկանում ենք վանականները, որոնք կուսակրօն կեանք վարել են ցանկանում: Նրանցից պարզ եւ որոշ խոստում պիտի առնել միշտ կուսակրօն մնալու. ով կը մեղանչի, անառակաների պատժին կենթարկուի (տե՛ս Բ առ. 25, Նիկ. 9, ՆԷո. 8):

20. Հերետիկոս եղած ժամանակ եթէ մէկը խոստացել է կոյս մնալ եւ ապա մարդու է գնում, դատապարտութեան չի ենթարկւում:

21. Ամուսնացած մարդը եթէ ուրիշ կնոջ հետ յարաբերութիւն կունենայ, անառակութիւն արած կը համարուի եւ երկար ապաշխարանքի կ'ենթարկուի: Կինը այդպիսի մարդուն չպիտի արձակի. բայց մարդը եթէ անարատ է, մեղանչող կնոջ կարող է արձակել. թէ ինչո՛ւ երկուսի համար հաւասար չէ օրէնքը, չեմ իմանում, սովորութիւնը այդպէս է:

22. Առեւանգած կանանց հետ ապրողները կամ նշանուած աղջիկներ փախցնողները ապաշխարանքի կընդունուեն այն ժամանակ միայն, երբ թոյլ կը տան, որ իրենց կանայք ազատ ընտրութիւն աներ առաջին նշանուած մարդուն գնալու համար: Եթէ առեւանգած աղջիկը նշանուած չէ, եւ աղջկան յետ դարձնելուց յետոյ, ծնողները համաձայնութիւն կտան, կարող է առեւանգողը ամուսնանալ աղջկայ հետ: Առեւանգողը եւ կամ ծածուկ կամ բռնութեամբ լլկողը անառակների պատժին է ենթարկւում, այսինքն 4 տարուայ ապաշխարանքի: Առաջ լացողների հետ կանգնեն, ապա ունկնդիր լինեն եւ ապաշխարելուց յետոյ թոյլտւութիւն ստանան հաղորդուելու (տե՛ս Բ առ. 67, Անկ. 11):

23. Երկու քրոջ կին վերցնողը կամ երկու եղբօր հետ ամուսնացողը, կամ երկու եղբօր կին առնողը, ապաշխարանքի կընդունուեն միայն բաժանուելուց յետոյ:

24. Այրին, որը նպաստ է ստանում Եկեղեցուց իբրեւ այրեաց դասին պատկանող, եթէ մարդու գնայ, արհամարհանքի է արժանի (Ա Տիմ. Ե 11): 60 տարեկան այրին եթէ ցանկանայ էլի մարդու հետ ապրել, թող զրկուի Հաղորդութիւն առնելուց, մինչեւ որ կը բժշկուի անմաքուր կրքից: Եթէ 60 տարեկանից առաջ այրեաց դասը մտցնենք այդպիսի կանանց, մեղաւորը մենք ենք եւ ո՛չ նրանք:

25. Եթէ մէկը պսակից առաջ յարաբերութիւն կունենայ իւր կնոջ հետ, թող ապաշխարանքի ենթարկուի եւ ապա՛ կենակցի կնոջ հետ:

26. Առանց պսակի, անառակութեամբ ապրողները բաժանուեն, եթէ հնար է. եթէ ո՛չ՝ թող անառակի պատժին ենթարկուեն եւ ապա ամուսնանան:

27. Անգիտութեամբ անկանոն պսակ ունեցող քահանան, թո՛ղ իւր քահանայական պատիւը պահի, բայց քահանայագործութիւն չանի:

«Անկանոն պսակ» ասելով պիտի հասկանալ անարժան անձի հետ մտած ամուսնութիւն, երբ կինը վատ վարք է ունեցել, անարգներից է եւ այլն, որպիսի պսակը համարւում է հակառակ քահանայական ընտանիքի մաքրութեան գաղափարին:

28. Այս կանոն չէ, այլ մի մասնաւոր դէպքի մասին խօսակցութիւն, որ առաջացել է մի մարդու՝ խոզի մսից խպառ հրաժարուելու ուխտ անելուց:

29. Այս եւս կանոն չէ, այլ խրատ է գլխաւորութիւն անող անձանց, որոնք երդուել են անաչառ վարուել իրենց սաորադրեալների հետ եւ չեն պահում իրենց երդումը:

30. Առեւանգողների մասին հին կանոն չունինք, ես իմ կարծիքս եմ միայն յայտնում դրա վերաբերմամբ, թէ նրանք եւ թէ նրանց օգնողները 3 տարով ապաշխարանքի ենթարկուեն դրսում կանգնելով՝ առանց աղօթքին մասնակցելու: Եթէ առեւանգութիւնը կատարուել է առանց բռնութեան, առանց գողութեան եւ առանց մեղանչման, պատիժ չի որոշւում (տե՛ս Բ առ. 67, Անկ. 11):

31. Կինը, եթէ անյայտութեան մէջ եղող ամուսնու մահուան մասին առանց հաստատ տեղեկութիւն իմանալու կամուսնանայ, շնութիւն գործած կը լինի:

32. Հոգեւորականները եթէ մահացու մեղք կգործեն, թող զրկուեն իրենց կարգից եւ իբրեւ աշխարհական եկեղեցի մտնեն:

33. Ճանապարհին ծնուող երեխային թողնող մայրը մարդասպանի պատժին է ենթարկւում:

34. Եթէ իրենց խոստովանութեամբ կամ այլ կերպ կը յայտնուի, որ կինը շնութիւն է արել, թող հաղորդուի միայն այն ժամանակ, երբ ապաշխարանք կկրի որոշ ժամանակով:

35. Եթէ կինը առանց պատճառի կթողնի մարդուն, պատժի կենթարկուի:

36. Զինուորների կանայք, եթէ չսպասելով իրենց ամուսինների վերադարձին, մարդու կգնան, նոյն պատժին կենթարկուեն, ինչ որ նշանակուած է 31-րդ կանոնում. այստեղ միայն թեթեւ զիջողութիւն լինի, որովհետեւ մաճուան առիթներ շատ են պատահում:

37. Ուրիշի կնոջ հետ ապրող ամուսնացած մարդը շնութիւն արած կհամարուի եւ կմեղադրուի:

38. Եթէ աղջիկը առանց հօր թոյլտուութեան մէկին գնայ, պոռնկութիւն արած կլինի: Եթէ կը հաշտուի հօր հետ, թող երեք տարի ապաշխարի, ապա հաղորդուի:

39. Ծնացողի հետ ապրող կինը շնացող է կենակցութեան բոլոր ժամանակը:

40. Եթէ աղախինը հակառակ տիրոջ կամքին մարդու կը գնայ, պոռնկութիւն արած կհամարուի. եթէ տէրը ների եւ յօժարութիւն ցոյց տայ, նրանց կենակցութիւնը կհամարուի օրինաւոր. առաջին դէպքում անառակութիւն է, երկրորդ դէպքում՝ պսակ:

41. Այրին ում կամենայ, կարող է նրան գնալ. ամուսնու մահը իրաւունք է տալիս մարդու գնալ ազատօրէն:

42. Ակամայ պսակը անառակութիւն է. պսակուողները հօր կամ տիրոջ համաձայնութիւնը պիտի ստանան միշտ, որ պսակը հաստատուած համարուի:

43. Մերձաւորին մահացու հարուած տուողը սպանող է:

44. Սարկաւագուհին եթէ յարաբերութիւն ունեցաւ հեթանոսի հետ, Հաղորդութիւն կառնի միայն եօթներորդ տարում, եթէ մաքրութեամբ կապրի:

45. Քրիստոնեան եթէ կանարգի Քրիստոսին, նրա հաւատացեալ կոչուելը անօգուտ է:

46. Եթէ անգիտութեամբ մէկը ամուսնացած մարդու կը գնայ, որի կինը հեռանալուց յետոյ էլի կվերադառնայ այդ մարդու մօտ, լաւ

կլիներ, որ այդ օտար կինը առանց մարդու գնալու մնար, թէեւ կարող է ամուսնանալ ուրիշի հետ:

47. Էնկրատիտները, սակոֆորները եւ ապոտակտիտները նոյն դատապարտութեան են ենթարկւում, ինչպէս եւ նովատեանք. մենք բոլորին էլ կրկին մկրտում ենք, թէեւ մեր մէջ, ինչպէս եւ հռոմայեցոց մէջ, կրկնակնունքի սովորութիւն չէ ընդունուած: Նրանց աղանդը մարկիոնականների նման արհամարհում է ամուսնութիւնը, գինին, այդ պատճառով առանց մկրտելու նրանց չենք կարող ընդունել Եկեղեցի, որովհետեւ նրանք չեն մկրտուած «յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ» եւ Աստծուն չարութեան ստեղծող են համարում (տե՛ս Նիկ. 19, Պոլ. 1, 7, Եփ. 1, 2, 3, Լաւ. 7, 8):

48. Մարդուց թողնուած կինը, իմ կարծիքով, պիտի անամուսին մնայ:

49. Բռնութեամբ լլկուած կինը մեղադրանքի չի ենթարկւում, նոյնպէս տիրոջից բռնաբարուած ստրկուհին:

50. Եռամուսնութեան համար օրէնք չկայ, եռամուսնութիւնը օրէնքով չի թոյլատրւում: Այդպիսի գործողութիւնների վրայ նայում ենք ինչպէս անմաքրութեան վրայ Եկեղեցու մէջ, բայց հասարակական դատապարտութեան չենք ենթարկում:

51. Եկեղեցու ստորին պաշտօնեաները, լինեն աստիճաններ ստացած կամ չստացած, բոլորի համար անխտիր կանոնը հրամայում է ծառայութիւնից զրկել, երբ կմեղանչեն (տե՛ս 32 կանոնը):

52. Ճանապարհին նորածին մանկան ձգողը կդատուի իբրեւ մարդասպան. եթէ այդ արել է ակամայից, հակառակ կամքի, զիջողութեան արժանի է:

53. Այրիացած ստրկուհին կարող է երկրորդ ամուսնութեան մէջ մտնել երկապսակների ապաշխարանքին ենթարկուելով:

54. Կամաւոր սպանութեան մասին գրել եմ, նոր ոչինչ չեմ աւելացնում:

55. Աւազակները մերժւում են սբ Հաղորդութիւնից. եթէ դրանք հոգեւորականներ են, կարգալոյծ են լինում:

56. Կամաւոր սպանութիւն կատարողը եւ զղջացողը 20 տարի առանց Հաղորդութեան մնայ, 4 տարի՝ լացողների, 4 տարի՝ ունկնդիրների, 7 տարի՝ ներսի ունկնդիրների եւ 4 տարի՝ հաւատացեալների հետ կանգնի եւ ապա՛ հաղորդուի:

57. Ակամայ սպանութիւն կատարողը 10 տարի Հաղորդութիւն չառնի, 2 տարի լայ, 2 տարի դրսի եւ 4 տարի ներսի ունկնդիր լինի, 1 տարի էլ հաւատացեալների հետ կանգնի եւ ապա՛ հաղորդուի:

Ապաչխարողներից՝ 1) լացողները դրսում կանգնած, լացով, կոծով պիտի ապաչխարէին իրենց մեղքերը եւ թողութիւն հայցէին. 2) դրսի ունկնդիրները եկեղեցուց դուրս՝ դռան մօտ կանգնած պիտի լսէին երգերը եւ ընթերցումը եւ եկող-գնացողին խնդրէին իրենց համար աղօթք անել. 3) ներսի ունկնդիրները կամ «ընդ ձեռամբ» եղողները եկեղեցու ներսում էին կանգնում, աղօթում եւ լսում բոլոր ընթերցումները եւ խնդրում քահանաներին ձեռքերը գլխին դնելով՝ մեղքերին թողութիւն տալ. սրանք մինչեւ Աւետարանը կարող էին մնալ եւ դուրս գալ եկեղեցուց. 4) հաւատացեալների հետ կանգնել, միասին աղօթել, Աւետարանը լսել իրաւունք ունէին 4-րդ կարգի ապաչխարողները եւ դուրս էին գալիս առանց Հաղորդութիւն ստանալու «Մի՛ ոք յերախայից...»-ից յետոյ. 5) թոյլ էր տրւում արդէն հաղորդուել:

58. Ծնութիւն աւողը 15 տարի Հաղորդութիւն չառնի՝ հետեւեալ աստիճաններով ապաշխարելով. 4 տարի լացող, 5 տարի դրսի ունկնդիր, 4 տարի՝ ներսի, 2 տարի հաւատացեալների հետ կանգնի (տե՛ս Անկ. 20, Կես. 2):

59. Անառակութիւն աւողը 7 տարի Հաղորդութիւն չառնի (2 տարի, 2 տարի, 2 տարի, 1 տարի):

60. Կոյս լինելու խոստում աւողը եթէ երդմնազանց լինի, շնացողի ապաշխարանքին ենթարկուի. նոյն պատժին ենթարկուեն կուսակրօնութեան խոստում տուողները (տե՛ս 18 կանոնը):

61. Մի բան գողացողը եթէ զղջայ, 1 տարի չհաղորդուի, եւ եթէ բռնուի ու հաստատուի այդ բանը, 2 տարի չհաղորդուի:

62. Արուագէտի համար նշանակւում է այնքան ժամանակ ապաշխարանք, որքան շնութեան համար էր որոշուած (տե՛ս 58 կանոնը):

63. Անասնագէտը եթէ խոստովանի մեղքը, նոյնքան ժամանակ ապաշխարի:

64. Երդմնազանցը 10 տարի ապաշխարի:

65. Կախարդութեան, թունաւորելու մէջ մեղադրուողը սպանողի պատիժը կրի (տե՛ս Անկ. 24, Կես. 8, Լաւ. 36):

66. Գերեզման բացող եւ կողոպտողը 10 տարի ապաշխարի:

67. Եղբօր եւ քրոջ [իրար հետ] մեղանչումը մարդասպանի յանցանքին հաւասարի եւ նրա պատիժը կրի:

68. Չհաս պսակով ամուսնացողները շնացողի պատիժը կրեն:

69. Գրակարդացը, եթէ իւր նշանածի հետ պսակից առաջ կմեղանչի, մի տարի պաշտօնից հեռացնելուց յետոյ կընդունուի, բայց բարձր աստիճաններ չի ստանալ: Եթէ առանց նշանուելու ծածուկ կմեղանչի, սպասաւորութիւնից թող զրկուի. նոյնպէս եւ կիսասարկաւագը:

70. Սարկաւագը եթէ համբուրելով միայն կմեղանչի եւ կխոստովանի, քահանայագործութիւն չանի, բայց ընկերների հետ հաղորդուի: Նոյնպէս եւ քահանան: Իսկ եթէ դրանից աւելի մեղք կգործեն, ինչ աստիճանում որ լինեն, թող կարգալոյծ լինեն:

71. Վերոգրեալ մեղքեր գործողը եթէ մեղսակիցներ կունենայ եւ սրանք չեն խոստովանիլ, այլ ուրիշների միջոցով այդ բանում արած յանցանքները կհաստատուին, այդպիսի մեղսակիցները կենթարկուեն նոյն պատժին, որին ենթարկւում են իսկական գործողները:

72. Կախարդութիւն եւ նման բաների անձնատուր եղողը սպանողի պատիժը կրի:

73. Քրիստոսին ուրացողը եւ սբ. Հաղորդութիւն չառնողը (մերժողը) մինչեւ մահ լացող լինի եւ մեռնելիս միայն հաղորդուի:

74. Վերոյիշեալ մեղքեր գործողները սրտով եւ ջերմեռանդութեամբ եթէ կզղջան, նրանց ապաշխարանքի միջոցը պիտի կարճացնել:

75. Հօրաքրոջ կամ մօրաքրոջ հետ մեղանչողը եկեղեցի չմտնի, մինչեւ որ յետ կդառնայ յանցանք կատարելուց. եթէ կը զղջայ, 10 տարի ապաշխարի. 3 տարի՝ լացողների, 3 տարի՝ դրսի ունկնդիրների, 3 տարի՝ ներսի ունկնդիրների, տասներորդ տարին հաւատացեալների հետ կանգնի եւ ապա հաղորդուելու իրաւունք ունենայ:

76. Նոյն պատիժը կրի իւր հարսի (տղայի կնոջ) հետ մեղանչողը:

77. Կնոջը թողնողը եւ ուրիշի հետ ապրողը շնացողի պատժին ենթարկուի:

78. Նոյն պատիժը կրի երկու քրոջ հետ ապրողը, թէկուզ տարբեր ժամանակներում:

79. Խորթ մօր հետ մեղանչողը քրոջ հետ մեղանչողի պատիժը ստանայ:

80. Հայրերը լոել են, բազմամուսնութեան մասին ոչինչ չեն ասել իբրեւ անասնական եւ մարդկային ցեղին չվերաբերող գործ. այս յանցանքը անառակութիւնից ծանր եմ համարում. դրա համար այդպիսի մարդուն պիտի ապաշխարել տալ այսպէս. մի տարի՝ լացողների, 3 տարի՝ ներսի ունկնդիրների հետ եւ ապա ընդունել եկեղեցի հաւատացեալների հետ:

81. Բարբարոսների ժամանակ հաւատացեալները եթէ ստիպմամբ են հաւատուրաց եղել, 8 տարի ապաշխարեն, իսկ որոնք առանց որեւէ մի ճնշման են դաւաճանել Աստծուն, 11 տարի ապաշխարելուց յետոյ ընդունուեն հաղորդուողների շարքում:

82. Երդմնազանց եթէ եղել են ստիպմամբ, 6 տարի ապաշխարեն, իսկ եթէ առանց ճնշման են երդման դրժել, 11 տարի ապաշխարեն:

83. Որոնք կռապաշտական կարգերին են հետեւում եւ իրենց տներում զանազան կախարդական ձիւթեր պատրաստելով՝ մարդկանց հրապուրում են եւ մոլորեցնում, 6 տարուայ ապաշխարանքի թող ենթարկուեն:

84. Ով չի լսում մեզ եւ մեր նշանակած ապաշխարանքներին չի ենթարկւում, նրանց հետ գործ չունինք, նրանց տէրը իրենք են:

85. Մենք այդպիսիների օրինակին չպիտի հետեւենք, հապա մեր հոգու փրկութեան վրայ պիտի մտածենք:

86. Էնկրատիտների հարցին, թէ ինչո՛ւ մենք ամէն տեսակ միս չենք ուտում, շատ պարզ է, որովհետեւ գործ ենք ածում այն միսը, որ օգտակար է, մերժում ենք այն կենդանու միսը, որը օգտաւէտ չէ:

87. Կնոջ քրոջ հետ ամուսնանալ չի կարելի (երկար բացատրում է):

88. Գրիգոր քահանայիս գրում է Բարսեղ Մեծը կամ արձակել իւր կենակցուհուն, կամ կարգազուրկ լինել: (Երկար խօսում է հոգեւորականների՝ կենակցուհի պահելու անկանոնութեան եւ ապօրինութեան մասին):

89. Երկար խրատում է, որ հոգեւորական դարձողը անպատճառ փորձառական աստիճանները անցնի եւ ապա ձեռնադրուի:

90. Երկար խօսում է, որ ձեռնադրութիւնը լինի անպատճառ առանց կաշառքի:

91-92.{Երկու յօդուածներում երկար խօսում է Եկեղեցու աւանդութեան մասին՝ զանազան օրինակներով ապացուցելով, որ Եկեղեցու գործնական կեանքի մէջ մեծ նշանակութիւն ունի աւանդական կարգը:

ԱԹԱՆԱՍԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (326-371 ԹԹ.)

Այժմ համառօտ տեղեկութիւն կը տանք այն օտար սբ հարց մասին, որոնց ընդունում են միւս Եկեղեցիները եւ որոնց կանոնները մտած են մեր ձեռագիր կանոնագրքերի մէջ: Այս կանոնները մեր եկեղեցական իրաւունքի ուղղակի աղբիւրներ չեն, այլ հնապատմական պարզաբանող երկրորդական աղբիւրներ, որոնք զետեղում եմ ի տեղեկութիւն:

Մեր կանոնագրքերում Աթանասին յատկացրած են 88 հարց ու պատասխանով կանոններ. օտար Եկեղեցիները ընդունում են նրա կանոնական թղթերից քաղուած 3 կանոն, որը եւ համառօտակի կը յիշենք:

Այս թղթերը նա գրել է Ամմուն վանականին:

1) Փրկութեան երկու ճանապարհ կայ, գրում է Ամմունին, մէկը՝ սովորականը՝ ամուսնութիւնը, երկրորդը՝ հրեշտականը՝ կուսութիւնը. երկուսն էլ մաքուր են եւ լաւ, բայց երկրորդը գերազանց է:

2) Ռուփինիանոսին գրում է զղջացող արիոսականներին ընդունելու համար:

3) Թղթերում յիշատակում է հին եւ նոր գրքերը, որոնք Եկեղեցին վաւերական է ընդունում. կրկնում է այն, ինչ որ Բ առաքելականի 85-րդ կանոնումն է. իբրեւ խրատական գիրք մատնացոյց է անում «Առաքելոց ուսմունք»-ը եւ «Հովիւը», Սիրաք, Եսթեր, Յուդիթ, որոնք վաւերական չեն համարւում». չկայ նոյնպէս «Յովհաննու յայտնութիւնը» վաւերականների չարքում (տե՛ս Անկ. 60, Բ առ. 85):

ԴԻՈՆԵՍԻՈՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (264 Թ.)

Սա յայտնի Որոգինէսի աշակերտն է, մասնակցել է Նովատի, սաբելեանց, Պօղոս Սամոսատացու հետ եղած վիճաբանութիւններին: 4 խրատական կանոն ունի:

1) Խօսում է Զատկի օրուայ թաթախումը որ ժամանակ կատարելու մասին: Նրա կարծիքով՝ պիտի թաթախուել ո՛չ շատ ուշ երեկոյեան, ո՛չ շատ ուշ առաւօտեան. չուտ պաս լուծողներին չի քաջալերում՝ իբրեւ փոքրոգի եւ իրենց չգսպող: Հներում պասը լուծում էին Հռոմում կէսգիշերին, Ասիայում՝ երեկոյեան, Արեւելքում՝ գիշերուայ մօտ, ոմանք էլ՝ արեւածագին, Հայաստանում՝ երեկոյեան: Զանազանութիւնը առաջանում է առաքեալներից ստացած աւանդութիւնից եւ աւետարանիչների տարբեր ժամանակ որոշելուց: Մատթէոսը ասում է. «Յերեկոյի միաշաբաթուն» (ԻՀ 1), Մարկոսը՝ «Իբրեւ երեկոյ եղեւ, քանզի ուրբաթ էր, որ ի չաբաթն մտանէր» (ԺԵ 42), Ղուկասը՝ «Օրն էր ուրբաթ, եւ չաբաթ լուսանայր» (ԻԳ 54), Յովհաննէսը՝ «Գայ առաւօտուն ընդ արշալոյսն» (Ի 1): 692-ի ժողովը որոշեց կէսգիշերին կատարել:

2, 3, 4 կանոնները խօսում են աղօթք անելու եւ հոգեկան մաքրութեան վրայ:

ՊԵՏՐՈՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (270 Թ.)

Սա 12 տարի կառավարել է Եկեղեցին հալածանքների ժամանակ եւ նահատակուել է Դիոկղետիանոսից 304-ին:

Սորա 14 կանոնները վերաբերում են հալածանքների պատճառով իրանց հաւատը ուրացող անձանց զանազան ապաշխարանքներ նշանակելուն: Իսկ 15-րդ կանոնը պատուիրում է չորեքշաբաթ եւ ուրբաթ օրը պաս պահել, կիւրակի օրը, իբրեւ ուրախութեան օր, չչոքել:

ԳՐԻԳՈՐ ՍՔԱՆՉԵԼԱԳՈՐԾ ՆԷՈԿԵՍԱՐԱՑՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (+272)

Սա էլ Որոգինէսի աշակերտն էր. գրել է 12 կանոն գոթացոց արշաւանքի ժամանակ պատահած զանազան յանցանքների վերաբերմամբ:

11 կանոնները յափշտակութիւնների պատճառով պատահած այդպիսի դէպքերին են վերաբերում:

12-րդ կանոնը որոշում է ապաշխարութեան տեսակները.

1) Լացողները, որոնք եկեղեցուց դուրս կանգնում են եւ լացով խնդրում եկեղեցի մտնողներին աղօթել իրանց համար:

2) Դրսի ունկնդիրներ, որոնք գաւթում կանգնած պիտի աղօթեն եւ թերահաւատների հետ դուրս գան:

3) Ներսի ունկնդիրները կանգնում են եկեղեցու մէջ ամբիոնի ետեւը եւ դուրս են գալիս թերահաւատների հետ:

4) Հաւատացեալների հետ միասին կանգնողները աղօթք են անում բոլորի հետ եւ թերահաւատների հետ չեն դուրս գալիս: Սրանից յետոյ արդէն իրաւունք են ստանում հաղորդուել:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԻՒՍԱՑՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (372-394 ԹԹ.)

Գրիգոր Նիւսացու թղթերը ուղղուած են Լիտովի եպիսկոպոսին. նշանաւոր են նրանով, որ հին փիլիսոփայական ուսումը յարմարացրել են հոգեկան ոյժերի բաժանման հետ զանազան յանցանքների բացատրութեան համար, որոնց համար եւ նշանակուած են 8 գլխով կանոններ «Գիրք կանոնաց»-ի մէջ:

Մեղքերը բաժանում է երեք մասի՝ խելքի, ցանկութեան եւ գրգռման ուժերի հետ կապ ունեցողի, այսինքն՝ մեղքեր, որ առաջանում են մտաւոր ուժերից, մեղքեր, որ առաջանում են ցանկութիւններից եւ՝ գրգռումներից:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԻ ԵՒ ԱՄՓԻԼՈՔՈՍԻ ԹՈՒՂԹԸ (370-390 ԹԹ.)

Գրիգոր Աստուածաբանի (370-390) եւ Իկոնիայի Ամփիլոքոսի (+394) թուղթը բացատրում են կանոնական գրքերի բաժանումը, որը երեք տեսակ է. 1) պատմական՝ Մովսէսի Հնգամատեանը եւ պատմողականները, 2) տաղաչափական՝ Յոբ, Սաղմոս, Սողոմոնի, եւ 3) մարգարէական գրքեր:

Ամփիլոքոս ասում է՝ ոմանք սրանց վրայ աւելացնում են եւ Եսթեր. 7 առաքելական թղթերից ոմանք ընդունում են 3-ը՝ Յակոբի 1,

Պետրոսի 1, Յովհաննու 1, ոմանք էլ՝ Յովհաննու 3, Պետրոսի 2, Յուդայի 1: «Յայտնութիւնը» ոմանք Սուրբ Գրքին են կցում, չատերն էլ անվաւեր են համարում:

Մեր կանոնագրքերում Գր. Աստուածաբանին 30 կանոն է յատկացրած՝ «Յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ եւ ապաչխարութեան յանցանաց»:

ԹԷՈՓԻԼՈՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (385-412 ԹԹ.)

Սրա 12 կանոնների մէջ ուշադրութեան արժանի են մի քանիսը:

7. Ձեռնադրուողին ընտրում են հոգեւորականները, եւ ձեռնադրւում է եպիսկոպոսից ժողովրդի ներկայութեամբ:

8. Պատարագի համար բերուած ընծաներից վերցւում է Հաղորդութեան համար հարկաւոր եղածը, իսկ մնացածները բաժանում են հոգեւորականները իրենց մէջ. մնացորդը ուտում են միմիայն հոգեւորականները եւ հաւատացեալները (եւ ոչ թերահաւատները):

10. Քահանաների համաձայնութեամբ պիտի նշանակուի տնտես, որ եկեղեցական ինչքը պիտի գործադրի հարկաւոր բաների վրայ:

11. Այրիները, աղքատները ստանան եկեղեցու ունեցածից, եւ ոչ ոք չիւրացնի եկեղեցու ինչքը:

ԿԻՒՐԵՂ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑՈՒ ԹՂԹԵՐԸ (412-444 ԹԹ.)

Սորա մէկ թուղթը ուղղուած է Անտիոքի պատրիարքին մի եպիսկոպոսի բողոքի առթիւ, երկրորդը՝ Լիբանանի եւ Պենտապոլսի եպիսկոպոսներին՝ անկանոն ձեռնադրութիւնների համար: Թղթերը բաժանուած են 5 կանոնի:

Բացի այս կանոններից, մեր կանոնագրքերը լի են զանազան հայրերի կցկտուր, ճոխացրած, հաւաքածու կանոններից, որոնց մի առ մի յիշատակելը ոչ մի արդիւնքի չի հասցնիլ մեզ:

Այստեղ վերջանում են մեր եկեղեցական իրաւունքի ընդհանուր աղբիւրները:

ԵՐԵՔ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐԻ ԳՐԱԲԱՐ ԲՆԱԳԻՐԸ ԸՍՏ ՄԵՐ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ

Ա ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ՝ ՆԻԿԻՈՅ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ[1]

Ա. Վասն այնոցիկ որք կտրեցին կամօք զերկաւորիս անդամոց իւրեանց, զի ի ձեռն այնր կեղծաւորութեան սուրբ կոչեսցին ի մարդկանէ: Զի եթէ ի հիւանդութենէ կամ ի բժշկաց կամ ի բարբարոսաց դիպումն ինչ եղեւ երկաւորեաց անդամոցն, եւ զայնպիսին ի կարգի եւ յաստիճանի արժան է կացուցանել, ապա եթէ յառողջութեան եւ իւրով կամօք անձնամատն եղեւ եւ զգործն զայն գործեաց, թէ եւ ի կարգին է, ի բաց հանել արժան է. արտաքոյ եկեղեցւոյ կացցէ, միայն զձայն պաշտաման եւ աղօթից լուիցէ, է ամ այնպէս ապաշխարեսցէ, բայց վարդապետն գյորդորումն մխիթարութեանն եւ զսէր մի՛ արգելցէ: Յետ է ամին Դ ամս ընդ ապաշխարողս արտաքոյ դրանն ընդ ձեռամբ կացցէ, եւ տեսցեն զջերմեռանդն ապաշխարութիւնն, յեկեղեցի թողցեն, Խորհրդոյն հաղորդեսցի եւ Գ ամս ընդ օրինօք ապաշխարեսցէ, բայց ի կարգ պաշտօնէիցն մի՛ մերձեսցի: Ապա թէ մինչ յունկնդրութեանն էր, ի հիւանդութիւն մահու հասցէ, տայցեն զՕրէնսն, եւ եթէ դարձցի ի հիւանդութենէն, նոյն ապաշխարութիւն ի վերայ եղիցի:

Բ. Վասն այնոցիկ որք յարտաքնոցն յայլ աղանդացն կամիցին հաւատալ, եւ քո առեալ՝ վերստին ծնցիս աւազանաւն եւ վարդապետեսցես զուսումն Գրոց Սրբոց, կամ եղեւ սուրբ ժողովոյն, բայց առանց փորձելոյ եւ քննելոյ եւ ամենեւին ի վերայ հասանելոյ մի՛ հաւատասցեն ի նա զիշխանութիւն Եկեղեցւոյ եւ զօրինաց մերոց, մինչեւ արմատ առցէ եւ հաւաստեաւ սրտիւ իւրով խմասցի զզօրութիւն Աստուածոյ մերոյ. «Մի՛ մատաղատունկ, զի մի՛ հպարտացեալ ի դատաստան սատանայի անկանիցի» (Ա Տիմ. Գ 6):

Գ. Վասն այնոցիկ որ մատաղօրեայք իցեն եւ մտօք խակք, ուսմամբ տխմարք, կարգաց տգէտք, օրինաց անտեղեակք, խօսիւք յահուր, գնացիւք սայթաք եւ գինեմոլք, վազվազակի ոչ մերձեցուցանել զնոսա ի սարկաւագութիւն կամ եղեւ սուրբ ժողովոյն. այլ թէ օտար աշխարհիկ ոք իցէ յայլոյ վիճակէ, յայլոյ գաւառէ՝ ոչ սնուցեալ քո եւ ոչ ուսուցեալ, զայնպիսին յօծումն մի՛ մերձեցուսցես՝ ըստ առաքելոյն, որ ասէ. «Ձեռն վազվազակի յուրուք վերայ մի՛ դնիցես եւ մի՛ կցորդ լինիցիս մեղաց օտարաց» (Ա Տիմ. Ե 22):

---

1 Այս կանոնախմբի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 116-131:

Դ. Զեպիսկոպոս արժան է, որք վիճակին եւ աշխարհին եպիսկոպոսք իցեն, նոքիմբք նստուցանել յաթոռ. ապա եթէ վասն փութոյ ինչ եւ եթէ վասն հեռաւորութեան ընկերացն՝ Գ եպիսկոպոսք կամօք այնոցիկ որ հեռի են, թղթովք վկայութեան նստուսցեն. բայց զպատիւն եւ զչնորհն գլխաւորին արժան է տալ, այսինքն կաթողիկոսին՝ կամելով սուրբ ժողովոյն:

Ե. Վասն այնոցիկ որ ի կարգէ եւ յաղօթից մերժեալ եւ թիւրեալ իցեն, կամ ժողովրդական ոք եւ կամ ի կարգէ պաշտօնէիցն եթէ երթեալ ուրեք զինքն ի կարգ արկցէ, մի՛ ընկալցին, եւ զոր այլոյ վարդապետի բանադրեալ իցէ եւ կամ մերժեալ, այլ վարդապետ մի՛ մերձեցուսցէ եւ ի կարգ արկցէ, բայց եթէ հաւաստեաւ քննութիւն արասցեն, զի եթէ ի խստութենէ կամ ի նեղասրտութենէ կամ ի չար նախանձուէ մերժեալ իցէ, առ այնպիսին մարդասիրութիւն արասցեն բանիւ վարդապետութեան բժշկել եւ անդէն հնազանդեցուցանել ընդ բուն վարդապետաւն: Ապա եթէ վասն մեղաց եւ չար գործոց որոշեալ իցէ յեկեղեցւոյ, դեղօք ապաշխարութեան բժշկեսցեն: Քանզի կամ եղեւ մեծ ժողովոյն, թէ ի տարւոջն երիս ժողովս արասցեն՝ մի յաշնան ժամուն, եւ մի՝ զոր մատուռնն կոչեն, եւ մի՝ յառաջ քան զՔառասնորդսն, վասն ամենայն իրիք եկեղեցւոյ քննութիւն արասցեն, քանզի հովիւ բանաւոր հաւտից է, արժան է ընդ թուով գաւազանի անցուցանել զոչխարս եկեղեցւոյն, զի եղիցին մի հօտ եւ մի հովիւ:

Զ. Նախնեաց սովորութիւն կացեալ յԵգիպտոսի, զի Աղեքսանդրի եպիսկոպոսն ամենեցուն իշխեսցէ, վասն զի եւ Հռովմայեցւոց եպիսկոպոսին այս սովորութիւն է, նոյնպէս եւ անտիոքացւոց եւ այլ իշխանութիւնս եւ պատիւ մեծութեան պահեսցի յեկեղեցւոջ: Եւ ամենապէս այն յայտ լիցի, զի թէ ոք ոչ կամօք կաթողիկոսին լիցի եպիսկոպոս, զայնպիսին մեծ ժողովն որոշեաց, զի մի՛ եւս իցէ եպիսկոպոս. ապա եթէ ի միաբանութենէ ամենեցուն ընտրելով ճշմարտութեամբ ըստ կարգի եկեղեցւոյն արժանի առնիցեն, երկու ուրեք կամ երեք ըստ անձին անզգամութեան կամ հակառակութեան ընդդէմ լինիցին, բազմաց ընտրութիւնն հաստատեսցի:

Է. Վասն զի սովորութիւն կալաւ եւ կարգ նախնեաց, զի Երուսաղէմի եպիսկոպոսն պատուեսցի, ընկալցի ըստ կարգին զպատիւն, զի մայրաքաղաքացն ըստ արժանին պահեսցի պատիւն իւր:

Ը. Ոյք անուանեն զինքեանս երբեմն սուրբս մերձենալ առ առաքելական եւ կաթողիկէ Եկեղեցի, կամ եղեւ սուրբ եւ մեծ ժողովոյն, զի ձեռնադրութիւնս ընկալցին եւ ապա՛ կացցեն ի պաշտամանն: Նախ քան զամենայն՝ գրով խոստովանութիւն տացեն, զի յանձին կալցին եւ զհետ երթիցեն ըստ կարգի կաթողիկէ Եկեղեցւոյ օրինացն, այսինքն է օրինացն հաւասարել:

*(Թ) (*Միւս ձեռագրերում Թ-ն կազմում է Ը-ի շարունակութիւնը եւ ոչ թէ առանձին կանոն է, այս պատճառով այս ձեռագրերում Նիկ. կանոնների թիւն է ԻԱ եւ ոչ Ի:*)*[1]*. Վասն այնոցիկ որ մինչդեռ ի հալածանսն էին, անկան ի ճչմարտութենէն, վասն այնոցիկ եւ ամք կարգեալ են եւ ժամանակք ընտրեալ են, զի յանձն առցեն զամենայն զինչ եւ հաճոյ եղեւ կաթողիկէ Եկեղեցւոյ, ուր եւ իցեն ամենեքին՝ թէ՛ ի գեօղս, թէ՛ ի քաղաքս, եւ նոքին միայն գտանիցին, ձեռնադրեսցին՝ ուր գտանին եւ ի պաշտաման կացցեն ըստ նմին սովորութեան: Եւ ամենայն ոք որ կաթողիկէ Եկեղեցւոյ առ եպիսկոպոսք կամ երէցք մերձենայցեն, յայտ է, զի եպիսկոպոս Եկեղեցւոյն կալցի զպատիւ եպիսկոպոսին, այլ որ անուանեալ կաթարոսացն եպիսկոպոս՝ զերիցու պատիւ ընկալցի, բայց եթէ կամ իցէ եպիսկոպոսին, զպատիւ անուանն միայն տալ նմա: Ապա թէ այս նմա հաճոյ ոչ իցէ՝ զմտաւ ածցէ կա՛մ տեղի, կա՛մ գաւառ վերակացութեան կամ երիցութեան, վասն զի ի պաշտամանն կացցէ, զի մի՛ ի քաղաքին Բ եպիսկոպոսք երեւիցին:*

Թ. Վասն այնոցիկ որ առանց քննելոյ եւ փորձելոյ մերձեցան յերիցութիւն եւ ապա իրքն յատնեցան, եւ մարդն պիղծ գտաւ, եւ դարձեալ ի նոյն մեղս զանկեալ չաղախէր եւ ընդդէմ կանոնաց գործէր, զայնպիսին ոչ ընդունի Եկեղեցի, ո՛չ զնա եւ ո՛չ զառնելիսն. կամ եղեւ մեծ եւ սուրբ ժողովոյն, զի այնպիսին լռեսցէ:

Ժ. Վասն այնոցիկ որ օծան յանարժանից ըստ անգիտութեան եպիսկոպոսին, եւ կամ եթէ գիտէին որք մերձեցուցինն եւ ի ձեռն արծաթոյ քարշեցաւ ճչմարտութիւնն, եթէ ի վերջոյ յայտ եկեսցեն իրքն եւ անարժանութիւն առնն եւ կաշառակրծութիւն կարգողացն, կամ եղեւ մեծ եւ սուրբ ժողովոյն՝ օծումնն բարձցի ի նմանէն, եւ կարգողքն ընդ պատուհասիւք եղիցին, որպէս եպիսկոպոսն կամեսցի:

ԺԱ. Ոյք յանցեան եւ անցին ընդ կարգօք առանց բռնութեան եւ առանց հանելոյ զստացուածս նոցին կամ առանց վթարի ուրուք, կամ այսպիսի ինչ իւիք, որպէս եղեւ յամբարհաւաճելն Լիկիանէ, կամ եղեւ մեծ ժողովոյն, զի եթէ եւ ոչ արժանի իցեն մարդասիրութեան, սակայն քաղցրանալ առ այնպիսիսն, որ ամենայն մտերմութեամբ կամ փութով ապաչխարէ Գ ամս ընդ ունկնդիրսն, հաւասարեսցեն աղօթից ժողովրդեանն:

ԺԲ. Վասն այնոցիկ որ կոչեցանն եւ յօժարութեամբ կալան զաստիճանն եւ ապա ի մեղս զառածան եւ կերան զփսխած իւրեանց ի չնութիւն, ի պոռնկութիւն, ի գողութիւն, յագահութիւն, յոխակալութիւն, մանաւանդ զանհնարին աղէտսն որ գործեն եւ անդէն ի Խորհուրդն եւ ի սուրբ Սեղանն մերձենան, այսինքն ի պատարագն մատուցանել,

1 Հետևելով Վ. Հակոբյանի գիտական հրատարակությանը և այս կանոնն համարում ենք նախորդի շարունակությունը, տես Կանոնագիրք Հայոց, Հտ. Ա, էջ 122:

եւ չարժեն զբարկութիւն Աստուծոյ ի վերայ երկրի. կամ եղեւ մեծ ամենայն ժողովոյն վասն մարդասիրութեան՝ այսպիսիքս Ծ ամ ընդ պատժօք լիցին եւ Գ ամ ընդ ունկնդիրսն կացցեն, ապա քննեալ եւ փորձեալ զվարսն եւ զՂերմեռանդն սրտիւ յօժարութեամբ եւ ողորմութեամբ եւ աղքատասիրութեամբ զապաշխարութիւնն. կամ եղեւ սուրբ եւ մեծ ժողովոյն առ այնպիսիսն մարդասիրութիւն ցուցանել. եպիսկոպոսի որ իցէ ի վիճակին՝ անդրէն ի խորհուրդն հաւասարել եւ ի կարգ պաշտամանն, ապա եթէ կեղծաւորութեամբ իցէ երթեւեկն նորա յեկեղեցի եւ դիտել զնմանիսն իւր, եւ գայթ ի գայթ զղջումն եւ ապաշխարութիւնն, մարդահաճոյութեամբ, այնպիսումն կանոնք մինչեւ ցվախճան սահմանեսցին:

ԺԳ. Վասն այնոցիկ որք հրաժարենն յաշխարհէս եւ ի կենդանութեանն Օրինաց չէին արժանի, ի յետին թոշակէն մի՛ զրկեսցին, այսինքն յՕրինաց անտի. ապա եթէ յետ անյոյսն լինելոյ ծանր հիւանդութեան հասանելոյ եւ զՄարմինն Տէրունական ճաշակելոյ դարձեալ ի կենդանութիւն հաստատեսցի, կացցէ տարի մի ընդ այնոսիկ որ լոկ աղօթիցն հաւասարեն առ դրանն եւ մի ամ մտեալ յեկեղեցի ելցէ ընդ ապաշխարողս. եւ վարդապետն մարդասիրութեամբ հայելով ի ջերմեռանդն ապաշխարութիւն՝ եւ ըստ ընչից մարդոյն տուրս աղքատաց հրամայեսցէ, եւ Գ ամս ապաշխարեալ՝ կամ եղեւ սուրբ ժողովոյն հաղորդել ի Մարմնոյ Տեառն:

ԺԴ. Վասն երախայից կամ եղեւ մեծ ամենայն ժողովոյս զերիս ամս ուսցին զկարգն եւ զօրէնսն եւ մի եւս ամ ընդ ապաշխարողս զգուշասցին աղօթից. մարդասիրութիւն ցուցցեն առ այսպիսիսն եւ խոնարհութիւն, զի զնմանութիւն բերելով օգուտ քեզ գործիցես, եւ ապա լուասցի եւ վերստին ծնցի աւազանաւն եւ հաւասարեսցի Օրինացն, զի «որ արասցէ եւ ուսուսցէ, նա մեծ կոչեսցի յարքայութեան Աստուծոյ» (Մատթ. Ե 19):

ԺԵ. Վասն բազում յուզիցն եւ մեծամեծ ամբոխիցն որ լինին ի կողմանս կողմանս, որք եպիսկոպոսք լինին եւ զայլոյ վիճակ յափշտակել ջանան, եւ որք երիցունք լինին եւ այլոյ քաղաքի եւ ժողովրդեան ցանկան յափշտակել՝ կամ եղեւ մեծ ժողովոյն, զի զայնպիսիսն դադարեցուսցեն յիւրաքանչիւր վիճակի: Ապա եթէ ի բռնութենէ կամ կաշառօք զգործն զայն յանդգնեաց գործել եւ ընդդէմ եկեսցէ առաքելական կանոնիս, կամ եղեւ սուրբ եւ մեծ ժողովոյն, զի զայնպիսիսն ընկեսցեն ի բաց յաթոռոյ եւ ի կարգէ քահանայութեան եւ բնաւ իսկ ի բաց մերժեսցեն ի պաշտամանէն, եւ այնուհետեւ եղիցի քեզ իբրեւ զմի յանզգամաց, զի «որում տուեալն իցէ՝ տացի եւ յաւելցի, եւ որ ոչն գիտիցէ ունել, եւ զոր ունիցին՝ բարձցի ի նմանէ» (Մատթ. ԺԳ 12):

ԺԶ. Վասն այնոցիկ որ ի կարգին են եւ ի կանոնին եւ յուխտի եկեղեցւոյ՝ եւ յագահութիւն եւ ի զօշաքաշութիւն անկանիցին, զարծաթ իւր ի վարձու տացէ եւ տոկոսեօք պահանջիցէ եւ մոռանայցէ զբարբառն

աստուածեղէն գրոց որ ասէ թէ՝ «Զարծաթ իւր ի վարձու ոչ տացէ» (Եզեկ. ԺԸ 8), եւ մանաւանդ գայթ ի գայթ ի պաշտամանն թուլասիրտ, յաղօթս՝ մեղկ եւ ծոյլ՝ ի հաւատս, այնպիսումն ասէ Գիր. «Վա՛յ որոց թողեալ իցէ գուսումն մանկութեան եւ մոռացեալ գուխտն աստուածեղէնն» (Առակ. Բ 17), կամ եղեւ մեծ ժողովոյն զայնպիսիսն մերժել ի կարգէն կամ բարեսէր կամօք յուղղութիւն ածել:

ԺԷ. Լուր եհաս ի սուրբ եւ ի մեծ ժողովն Նիկիայ, եթէ ի տեղիս տեղիս սարկաւագունք Օրէնս տան եւ մկրտութիւնս առնեն, եւ ընդդէմ թուեցաւ գործն Առաքելական կանոնաց եւ մեծ ամենայն ժողովոյս. բայց աղէ, որք ոչ ունին իշխանութիւն մատուցանել պատարագ՝ նոցա գիա՞րդ համարձակ լինի զՄարմինն Քրիստոսի բաշխել. այլ որք մատուցանեն զպատարագ, նոքին եւ բաշխեսցեն, եւ սարկաւագին իշխանութիւն լիցի հանել ի Սեղանն եւ իջուցանել եւ զգուշութեամբ սպասաւորել եպիսկոպոսին. այլ եւ ընդ երիցունս խառն Օրէնս առնուլ կանոնք ոչ հրամայեն:

ԺԸ. Վասն այնոցիկ որ արուագէտքն են՝ կցորդք են այնոցիկ որ պղծին ընդ անասունս, եւ ապաշխարութիւն նոցին ի վերայ եղիցի. այլ եթէ քահանայ ոք ըմբռնեսցի յախտին, ելցէ ի քահանայութենէն, եւ եթէ յուխտի մանկանց՝ ի կարգէն ելցէ, եւ ապաշխարութիւն անասնագիտացն ի վերայ եղիցի:

ԺԹ. Որք հերձուածեցան ի հերձուածս Պօղովնիայի հերձուածողի եւ յետ այնորիկ ապաւինեցան ի կաթողիկէ Եկեղեցի, սահման եդեալ է, զի դարձեալ մկրտեսցին ի կաթողիկէ Եկեղեցի, զի այն ոչ լիութեամբ էր: Ապա թէ ոք ի նոցանէ յանցեալ ժամանակս ընդ ուխտիւ լինին, զի թէ ամբիծք, կամ անարատք գտանիցին, ձեռնադրեսցին յեպիսկոպոսէն Եկեղեցւոյ սրբոյ. ապա եթէ ի հարցանելն եւ ի քննելն անարատք չգտանիցին, արժան է լռեցուցանել զայնպիսիսն: Սոյնպէս եւ վասն սարկաւագացն եւ ամենայն ոք որ եւ իցեն ընդ կանոնօք, նոյն կարգ կացցէ:

Ճիշեցաք եւ վասն սարկաւագաց կանանցն, որք կերպարանօք ձեռնադրութիւն ունին, զի ամենայն իրօք իբրեւ զմի յաշխարհականաց կացցեն:

Ի. Զի են ոմանք որ ծունր դնեն յաւուր կիւրակէի կամ յաւուրսն միջեւ ցՊենտեկոստէն, կամ եղեւ, զի ամենապէս յամենայն իշխանութեան մխաբան արժան է պահել զկարգ զոր ինչ եղ սուրբ ժողովն, զի յոտն կալով զաղօթսն մատուսցեն Տեառն ամենայն երկիր:

Բ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ՝ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ[1].

Եւ սահմանեցին բանս գլուխ Գ.

Ա. Ոչ խոտել զհաւատ սուրբ հարցն երեք հարիւր տասն եւ ութից որք ի Նիկիայ՝ Բութանիա ժողովեցան, այլ մնալ նմա հաստատուն եւ նզովել զամենայն հերձուածս եւ յայտնապէս զեւնոմիանոսացն, այսինքն աննմանիցն եւ զարիանոսացն, այսինքն եւդոքսիանոսացն եւ զկէսարիանոսացն, այսինքն հոգեմարտացն, եւ զսաբելիանոսացն եւ զմարկելիանոսացն, եւ զփոտիանոսացն եւ զապողինարոսացն:

Բ. Որք արտաքոյ քան զիւրեանց կարգաւորութիւն են եպիսկոպոսք, քան զիւրեանց սահմանս որ եկեղեցիքն են, ոչ պարտ է ի վերայ երթալ եւ չփոթել զեկեղեցիսն, այլ ըստ կանոնից. այսինքն է՝ աղեքսանդրացւոց եպիսկոպոսին՝ որ յԵգիպտոս եկեղեցիքն են տնօրինել, իսկ որ յԱրեւելս եպիսկոպոսքն են՝ զԱրեւելսն կարգաւորել՝ պահելով որ ինչ ի կանոնի կայ Նիկիայ ժողովոյն՝ աւագութեան զԱնտիոքայ եկեղեցին միայն. եւ որք ընդ Ասիաւն են կարգաւորութեամբ եպիսկոպոսունք՝ որ ինչ յԱսիա միայն կարգաւորութիւն է տնօրինել, եւ որք ի Պոնտոս՝ զպոնտացւոցն միայն, եւ որք ի Թրակայ՝ զթրակացւոցն միայն: Իսկ անկոչ եպիսկոպոսք որք արտաքոյ կարգաւորութեանն են՝ ո՛չ ի վերայ երթալ առ ի ձեռնադրել եւ կամ այլ ինչ իմիք եկեղեցական տնտեսութեան: Բայց ի պահելոյ կանոնին, որ ինչ գրեալն է վասն կարգաւորութեանց, յայտ է թէ իւրաքանչիւր նահանգի իւր նահանգին ժողովն կարգաւորեսցէ, որպէս հրամայեալն է ի Նիկիայ: Իսկ որ ի բարբարոսաց ազգս եկեղեցիքն Աստուծոյ՝ տնօրինել պիտոյ է ըստ սովորութեանս, որ կարգեալ է ի հարանցն. կոստանդինուպոլսացւոյ եպիսկոպոսին ունել զպատիւ աւագութեան յետ Հռովմայ եպիսկոպոսին, վասն զի է եւ սա նոր Հռովմ:

Գ. Վասն Մաքսիմոսի Շնականի եւ վասն նորա անկարգութեան որ ի Կոստանդնուպոլսի եղեւ, զի Մաքսիմոս ոչ եպիսկոպոս եղիցի եւ ոչ որք ի նմանէ ձեռնադրեցան յոր եւ իցէ աշխիճան վիճակի. ամենայն որ ինչ ի նա եւ որ նովաւ եղեն՝ անհաստատուն եղեալ:

1 Այս Կանոնախմբի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 274-276:

Գ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ՝ ԵՓԵՍՈՍԻ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ[1]

սահմանելով կանոն գլուխ Զ.

Ա. Քանզի պիտոյ էր եւ որ ոչ եկին ի ժողովն եւ մնացին ի գաւառին՝ ոչ անգիտանալ զկարգաւորեալսն, ծանուցանեմք ձերումդ սրբութեան, զի թէպէտ եւ մայրաքաղաքացին որ է գաւառիդ՝ ի բաց կացեալ ի տիեզերական եւ ի սուրբ ժողովոյն, կամ որ յետ այնորիկ մխաւորեսցի, զի կամ ընդդէմ կեղեստիանոսի խորհեցաւ՝ Հռովմայ եպիսկոպոսապետին, կամ խորհեսցի, սա ընդդէմ եպիսկոպոսաց գաւառին գործել ինչ ոչ իւիք կարասցէ ամենայն եկեղեցական հաղորդութեան աստի առնուլ, քանզի անդէն արտաքսեալ է ի ժողովոցս եւ ոչ ունի զազդողութիւն, այլ եւ նոցա եպիսկոպոսաց գաւառին եւ որ չուրջ մայրաքաղաքացիքն են, որք ուղղափառ հաւատոյս խորհին, ընդ նոցա ձեռամբ լիցի ամենեւին եւ յաշտիճանէն եւ յեպիսկոպոսութենէն արտաքսեսցի:

Բ. Եթէ ոմանք ի գաւառաց եպիսկոպոսունք ոչ գտան ի սուրբ ժողովն եւ յաւելան ի բացակայսն կամ յաւելուլ կամին, կամ ձեռնարկեալք ի քակտումն Նեստորի, դարձեալ անդրէն ընթացան ի բացակայ ժողովն, սոցա ամենեւին, որպէս թուեցաւ սուրբ ժողովոյս, օտար լինել ի քահանայութենէն եւ յաշտիճանէն ի բաց անկանել:

Գ. Որք յամենայն գաւառի վիճակեալք ի Նեստորէ եւ որք ընդ Նեստորին են, արգելան զուղիղ խորհել, եւ սոցա՛ զիւրեանց աստիճանս առնուլ իրաւացուցաք. եւ հասարակաց տիեզերական եւ ուղղափառ ժողովոյն որք զնոյն խորհին եւ որոց խորհեալ իցէ, եւ կամ այժմ, եւ կամ յետ այսորիկ, վիճակեալս յորում եւ իցէ ժամանակի, որոց թերահաւատեալ են կամ ի բաց կացեալ են, կամ զանցեալ են եպիսկոպոսունք զսուրբ կանոնօք եւ զուղղափառ հաւատովք, համարեցաք մի՛ իւիք ընդ վնասու լինել եւ ո՛չ իւիք տարազու կամ ժամանակաւ:

Դ. Եթէ ոմանք ի բաց կացեալք յուխտաւորաց՝ եւ իչխեսցեն կամ առանձին [կամ հրապարակաւ] ընդդէմ կեղեստիանոսի խորհել, եւ նոքա՛ անկեալք լիցին ի քահանայութենէն ի սուրբ ժողովոյս:

Ե. Որք ի չար ինչ գործս դատապարտեցան առաջի սուրբ ժողովոյն կամ յիւրեանց եպիսկոպոսաց եւ սոցա անկանոնական վասն առ ամենեսին անխտրութեանն Նեստորիոս եւ կամ որք նորա հաւատոյն են՝ հաւատացանել կամեցան կամ կամեսցին կա՛մ օրէնս, կա՛մ աշտիճան, անօգտակարք մնասցեն. եւ սոքա՛ եղիցին ոչ ինչ պակաս քան որ անկեալքն են ի քահանայութենէն՝ իրաւացի համարեցաք:

1 Այս կանոնախմբի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 277-281:

Զ. Նոյնպէս եւ թէ ոմանք կամեսցին որ ինչ գրով ասացաւ եւ կարգաւորեցաւ ի սուրբ ժողովոյն որ յԵփեսոս, որով տարազու եւ իցէ չարժել զոր սուրբ ժողովն սահմանեաց, եթէ եպիսկոպոսունք իցեն կամ վիճակեալք իւրեանց, ամենեւի՛ն անկցին յաշտիճանէն. ապա եթէ աշխարհականք իցեն, անհաղորդք լիցին:

ՎԵՑ ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԳՐԱԲԱՐ ԲՆԱԳԻՐԸ ԸՍՏ ՀԱՅՈՑ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ

Ա) ԱՆԿԻՒՐԻԱՅԻ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ[1]

Ա. Վասն երիցանց որք ի բռնութենէ հեթանոսաց մինչեւ տանջանս ածել ի վերայ եւ մահ սպառնալ, եւ նոքա առ երկիւղի զոհեցին, ապա ջանացան նկրտեցան եւ ճշմարտութեամբ դարձան, վասն այսպիսեացս կամ եղեւ, զի զաթոռոցն կարգն կալցին, այլ ի թարգմանութեան նստել կամ պատարագ մատուցանել կամ Աւետարան կարդալ ոչ ունին իշխանութիւն:

Բ. Նոյն կանոն եւ սարկաւագին կացցէ, եթէ ակամայութեամբ իցէ զոհելն եւ ոչ կամօք, եւ դարձն՝ ճշմարտութեամբ, կամ եղեւ ի քահանայութիւն ոչ մերձենալ, այլ ի կարգի պաշտամանն կալ. ապա եթէ տանջանքն եւ ճգնումն յանօրինաց խիստ եկեալ իցէ ի վերայ եւ դարձն ճշմարտութեամբ իցէ, եպիսկոպոսն իշխան լիցի երիցուն եւ սարկաւագին, եթէ արժան իցէ պաշտել զիւրաքանչիւր աստիճան:

Գ. Վասն աշխարհականաց եւ վասն ուխտի մանկանց Եկեղեցւոյ. եթէ ոք ըմբռնեցաւ յանօրինաց բռնութենէ զոհել տալ եւ յափշտակել եւս զստացուածս իւրեանց եւ այլ եւս մեծամեծ մահունս ածեալ ի վերայ, եւ նոցա բողոքեալ թէ քրիստոնեայք եմք, բայց յԱստուածոյ զայլ ոք ոչ գիտեմք, եւ առ բռնութեան ուտիցեն զզոհեալն տրտմութեամբ եւ սգացեալ սրտիւք արտասուօք եւ հառաչանօք, եւ յողորմութենէն Քրիստոսի խնայումն մարմնաւոր կենացն լինիցի, այնպիսիքն ի կարգ պաշտամանն մատիցեն. ապա եթէ յուխտէ ոք իցէ, արժան է մատուցանել յաշտիճան քահանայութեան, եւ մանաւանդ թէ առաջին վարքն ուղղութեամբ վարեալ իցէ, կամ եղեւ մեծ ժողովոյն:

Դ. Վասն այնոցիկ որք ի բռնութենէ վարեցան ի զոհել եւ ապա հասեալ ի տեղին կամօք եւ զուարթութեամբ եւ ցոփութեամբ, խաղու եւ ծաղու ուրախ լինէին ի բագինս նոցա եւ ապա ի գղջումն եկին, կամ եղեւ վասն մարդասիրութեանն Աստուծոյ՝ Բ ամ ընդ ունկնդիրս կացցէ եւ Գ ամս առ դրանն հաւասարեսցէ աղօթիցն. եւ Բ ամս մտեալ յեկեղեցի՝ ելցէ ընդ ապաշխարողս, քննեալ վարքն՝ հաղորդեսցի Օրինացն:

Ե. Ոյք չոգան տխուր հանդերձիւք, եւ բազմականօք եւ երախանօք կերան եւ զօրն ամենայն ի բազմականին արտասուեցին եւ գղջացան,

---

1 Այս կանոնախմբի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 151-167:

յորժամ հեռացեալ անկեալ կատարեցին, մինչեւ ցերիս ամս առանց Օրինաց ընկալցին, ապա թէ ոչ կերան, Բ ամս հեռասցին, յերրորդ ամին հաւասարեսցին առանց Օրինաց, զի զկատարեալն եւ զգլխաւորն յետ երից ամաց ընկալցին, այսինքն է զՕրէնսն: Զի եպիսկոպոսքն իշխեսցեն, իբրեւ փորձեսցեն զբարս դառնալոյն, մարդասիրութեամբ ինչ հայել կամ բազում եւս ինչ յաւելուլ զժամանակ ապաշխարութեան, քան զամենայն ինչ որ անցեալ վարքն իցեն եւ յորում վարիցին՝ ամենայն իրօք հարց եւ փորձ լիցի, եւ ըստ նմին իրի մարդասիրութիւնն չափեսցի:

Զ. Վասն այնոցիկ որ ի լոկ սաստելոյն կամ տանջանօք կամ տնառութեամբ, կամ վասն ի տեղեաց օտարացուցանելոյ հնազանդեցան եւ զզոհս արարին եւ մինչեւ ցայս ժամանակս ոչ դարձան եւ ապաշխարեցին, եւ այժմ եւ յառաջ քան զժամանակ ժողովոյն մերձեցեալ հպին ի միտս ապաշխարութեան եւ դառնալոյ, կամ եղեւ, զի մինչեւ յօրն Զատկի ընդ ունկնդիրս կայցեն եւ յետ մեծի աւուրն, այսինքն է՝ Զատկին, ընդ կարգօք լիցին զերիս ամս, եւ յետ Բ ամաց հաւասարեսցին առանց Օրինաց. եւ այսպէս եկեսցեն ի կատարեալն, զի ամենայն իրօք զԶ ամն կատարեսցեն: Ապա եթէ ոք յառաջ քան զժողովն ընկալաւ ապաշխարութիւն, յայնմ ժամանակի թուեսցին նոցին սկիզբն զԶ ամն կատարելոյ: Ապա եթէ ինչ վիշտք կամ ակնկալութիւն մահու ի հիւանդութենէ կամ յայլ ինչ պատճառանաց պատահեսցէ, զայսպիսիսս ընդ սահմանաւ կալցին:

Է. Վասն այնոցիկ որ երթան ի տօնս հեթանոսաց, ուր եւ տեղի որոշեալ իցէ պղծութեան իւրեանց, մանաւանդ թէ զիւրեանց եւս զկերակուրսն տարան եւ անդ ցոփութեամբ չռայլեցան, քանզի զայնպիսեացն ասէ Գիր, թէ «խառնակեցան ընդ հեթանոսս եւ ուսան զգործս նոցա» (Սաղ. ՃԵ 35), վասն այսպիսեացս կամ եղեւ՝ Գ ամ ընդ ունկնդիրսն լինել եւ Բ ամս ընդ ձեռամբ հաւասարել աղօթիւք ըստ եպիսկոպոսին կամաց ի ձեռն ողորմութեան եւ գթոյ տնանկաց, հաղորդեսցի Օրինաց:

Ը. Վասն ոյք երկիցս եւ երիցս չոգան եւ խառնակեցան եւ կերան զյաղեալն ի յաչոխիցն. եւ զիւրեանց եւս զկերակուրս տարան եւ զոհեցին, եւ ապա ի յորդորմանէ եպիսկոպոսին եւ յիւրեանց կամաց ի զղջումն եւ յապաշխարութիւն եկին, կամ եղեւ է ամ ընդ կարգօք լինել եւ Բ ամս հաւասարել աղօթիւքն ընդ ձեռամբ. ապա քննեալ հետքն եւ ջերմեռանդն ապաշխարութիւնն, ողորմութեամբ եւ գթով տնանկաց քաւեալ զինքն ըստ եպիսկոպոսին կամաց, հաղորդեսցի Օրինաց:

Թ. Վասն այնոցիկ որք ինքեանք չհեռացան ի զոհելոյ կռոցն եւ յուտելոյ զպղծեալն, այլ եւ զեղբարս եւ զընկերս իւրեանց բռնադատեցին պատրանօք հաւասարել կորստեան իւրեանց եւ մղեցին ընկեցին ի գուբ խորխորատին, որպէս եւ գրեալ է. «Գուբ զոր փորեաց եւ պեղեաց՝ ի նոյն խորխորատ անկցին զոր գործեցին» (Սաղ. է 16), արդ՝ զայսպի-

սիսն առաջին կանոնքն սպանանել հրամայեն, այլ երկրորդս կամ եղեւ մեծ ամենայն ժողովոյն միաբանութեան ընդդէմ երթալ տէրունական հրամանին՝ «եթէ ոք ուրասցի զիս առաջի մարդկան, ուրացայց եւ ես զնա առաջի Հօր իմոյ որ յերկինս է», եւ «Զոր արձակէք յերկրի, արձակեալ լիցի յերկինս» (Մատթ. ժ 33, ԺԸ 18). արդ՝ կամ եղեւ մեծ ամենայն ժողովոյն, զի կեցցեն եւ մի՛ մեռցին, եթէ ի դարձ փրկութեան եկեսցեն՝ ի կատարեալ խոստովանութիւն, մոլորեցուցիչքն որ մոլորեցուցին զընկերս իւրեանց, բազում զղջմամբ եւ բազում վաստակօք գյետին թոչակն ընկալցին: Իսկ զորս մոլորեցուցինն՝ է ամ ընդ կարգօք լինել եւ Դ ամ ընդ ձեռամբ հաւասարել աղօթիցն, ի ձեռն տրոց հաղորդել Օրինաց:

Ժ. Վասն որք ուտեն խառն եւ անխտիր զկերակուրս հեթանոսաց, կամ եղեւ սուրբ եւ մեծ աստուածասէր ժողովոյն ասել, թէ սրբոցն ամենայն ինչ սուրբ է, եւ պղծոցն ամենայն ինչ պիղծ է, զի որ ինչ արժան է ուտել նոցա այս է, թէ հնար ինչ իցէ ամենեւին մի՛ ճաշակել: Ապա թէ ոք յանդգնեսցի յորկորստութիւն զպանիր, զմիս զոր երախայ մարդոյ զենեալ իցէ՝ մի՛ կերիցէ, եւ զամենայն ինչ կերակուր եւ զըմպելի եւ զմիրգ եւ զբանջար անգամ, զոր ինչ ընդ յաժտ անցուցեալ է, ամենեւին մի՛ մերձենալ, բայց զոր ինչ ընդ յազումն պղծութեան իւրեանց չիցէ անցուցեալ՝ զհաց, զգինի, զմիրգ, զբանջար, զհանդերձ, զկենդանի անասուն, համարձակ լիցի: Այլ եւ դու նոյնպէս մի՛ տայցես զսրբութիւն չանց՝ զկերակուր ուխտի սրբոյ եկեղեցւոյ մարդոյ որ ոչ ունի զգրոշմ տէրունական. ոչ հրամայեն կանոնք: Եթէ կամեսցի զառաքելոյ բանն ի կիր արկանել՝ «Զոր ինչ ի սպանդանոցի վաճառի կերա՛յք» (Ա Կոր. Ժ 25), լո՛ւր անդէն նմին զոր ինչ ասեն. եթէ գիտիցես թէ զոհեալ է, կամ թէ ոք ասիցէ՝ պղծեալ է, մի՛ ուտիցես: Ապա թէ ոք յանդգնեալ ընդդէմ հրամանիս՝ եւ զորկորստութեան կամսն առնիցէ, ապաչխարութեամբ եւ գթով տանակաց սրբեսցէ, Ա ամ ընդ ձեռամբ լինել, այլ ուխտի մանկանց ամենեւին ոչ մերձենալ: Ո՞չ գրեալ է թէ՝ «Առ արտաքինսն իմաստութեա՛մբ գնասջիք» (Կող. Դ 5), զի մի՛ անուն Աստուծոյ վասն ձեր հայհոյեսցի ի մէջ հեթանոսաց:

ԺԱ. Վասն սարկաւագաց, եթէ յորժամ տանիցին յօծումն, եւ նոքա բողոքիցեն, եթէ ոչ կարեմք կուսան լինել, թողացուսցեն, մինչեւ սրբութեամբ զուգեսցին, զի սուրբ են անկողինք, եւ անարատ՝ ամուսնութիւնք, եւ ապա մատիցեն ի քահանայութիւն եւ համարձակութեամբ ի սպասու կացցեն եպիսկոպոսին: Ապա եթէ ոմանք յօծանելն լուռ եղեն եւ հաճելութեամբ յանձին կալան, որպէս թէ հաստատուն կացցեն յաշխիճանի անդ, եւ ապա յետոյ ամուսնացան, լռեալ լիցին ի քահանայութենէ եւ ի կարգէ պաշտօնէից ի բաց կացցեն, է ամ ընդ ունկնդիրս կացցեն եւ Բ ամս ընդ ձեռամբ տրօք տանակաց քաւեսցէ զմեղս իւր. քննեալ եւ հայեցեալ յապաչխարութիւնն եպիսկոպոսին՝ հաղորդեսցի Օրինացն, բայց ի կարգն եւ յաշխիճանն մի՛ մերձեցուսցեն:

ԺԲ. Եւ որ միանգամ խօսեալ աղջկունք եւ գուգեալ գտանիցին եւ յետ այնորիկ այլք յափշտակեցին, կամ եղեւ, զի անդրէն տայցեն որում խօսեալն էր, եւ թէ ի բռնութիւն ապաստանիցէ, մի՛ թողցեն:

ԺԳ. Ոյք յառաջ քան զմկրտութիւն ընդունել զոհեցին եւ յետ այսորիկ մկրտեցան, կամ եղեւ յաշտիճան մերձեցուցանել զայնպիսիսն, վասն զի սրբեցան Աւազանաւն:

ԺԴ. Քորեպիսկոպոսաց մի՛ լիցի երիցունս կամ սարկաւագունս օծանել, այլ եւ ոչ երիցունս ի քաղաքի ուրեք առնել կամ օծանել առանց համարձակելոյ եպիսկոպոսին՝ կամ թղթով, կամ բանիւք: Քանզի յայնժամ ի գաւառս լինէին եպիսկոպոսունքն, այսինքն ի գեօղս, զայնպիսիսն կոչէ քորեպիսկոպոսս, զի քորեպիսկոպոսդ տեսուչ գաւառի ասի ըստ հռոմին առ մեծամեծօքն, այսինքն է՝ որ զքաղաքսն ունին, առ նոքօք կոչին սոքա գաւառաց եպիսկոպոսք:

ԺԵ. Ոյք յուխտի անդ լեցեն երիցունք կամ սարկաւագունք կամ այլ ոք ի պաշտօնէից, եւ հեռի լեցեն ի մսոյ եւ միոք իւրեանց յօժար լեցեն ի ճաշակել, համարձակ կերիցեն եւ մի՛ գաղտաբար. ապա թէ կամք լեցեն՝ պահիցեն. ընդունին կանոնքս զերկոսին: Ապա եթէ ոք պիղծ համարիցի, կամ զբանջար եւ զհաց որ մսոտ լեցէ, ոչ ընդունին զնա կարգք եկեղեցւոյ:

ԺԶ. Վասն ընչից որ անուանեալ է եկեղեցւոյ՝ զինչ եւ լեցէ՝ թէ գեօղք, թէ մարգք եւ կամ այլ ինչ եւ մինչ չեւ եպիսկոպոս լեալ էր ի տեղւոջն եւ երիցունքն վաճառեցին, իշխան լիցի անդրէն ի նոյն պահանջել. բայց ապա եպիսկոպոսն կշռեսցէ զարժանն եւ զիրաւն, թէ մարթ է առնուլ զգինն կամ դարձուցանել:

ԺԷ. Վասն այնոցիկ ոյք ընդ անասունս պղծեցան, զի թէ ի կուսութեան ոք գործեաց զպղծութիւնն, որպէս թէ հնգետասան ամեան լեցէ, ԺԵ ամ ընդ ունկնդիրս կացցէ եւ Ե ամ ընդ ձեռամբ. հայելով եւ քննելով զապաշխարութիւնն, թէ արտասուօք ջերմեռանդն սրտիւ զղջանայ՝ քաւելով զմեղսն տրօք տնանկաց, հաղորդելոյ արժանի լիցի յՕրէնսն: Ապա եթէ ի կատարման հասակի լեցէ, որպէս թէ ի Ի ամեանս, Ի ամ ընդ ունկնդիրս կացցէ եւ Ե ամ ընդ ձեռամբ: Եւ եթէ յամեալ լեցէ ի մեղսն, յաւելցեն յապաշխարութիւնն, քննեսցի ըստ ջերմութեանն տրօք տնանկաց, հաղորդեսցի Օրինաց: Ապա եթէ կին ունիցի եւ զգործ պղծութեանն գործիցէ, մինչեւ ի վախճան անձին իւրոյ ընդ ունկնդիրս կացցէ հեծեծանօք եւ հառաչանօք, եւս տրօք տնանկաց: Կամ եղեւ մեծ ժողովոյն վասն մարդասիրութեանն Աստուծոյ՝ յելս անձին իւրոյ զյետին թոշակն տայցեն, եւ անասունն թէ յուտելեաց լեցէ, զկաթն եւ զշաղիղն չունք կերիցեն:

ԺԸ. Ոյք բծաւոր էին եւ բիծ ինչ ունէին, այսինքն է պիսակութիւն կամ այլ ինչ ախտ որ փոփոխելով լեցէ, իբրեւ նենգութեամբ մերձեցան յայլս, զի վնասեսցեն ումեք, այնպիսիքն ընդ դիւահարս կացցեն:

ԺԹ. Այք եպիսկոպոսք եղեն եւ հաստատեցան եւ ոչ ընդունելի եղեն յիշխանութենէն յայնմանէ յորում աւանդեցաւն ունել եւ յայլոց իշխանութիւն կամեցան մերձենալ եւ բռնադատել՝ մերժելով զեպիսկոպոսն իշխանութեան այնորիկ, եւ ամբոխս յարուցանիցէ եւ խռովութիւնս ի վերայ նորա, զայնպիսիսն մերժել արժան է եւ կապել յեկեղեցւոյ: Ապա թէ կամ իցէ նոցա յերիցութեան կարգին, յորում էին յառաջ, նստել եւ զանուն երիցու ունել, արժանի լիցին ընդունելութեան. ապա եթէ ընդդէմ կացցեն իւրեանց եպիսկոպոսին եւ հակառակեսցին, ընկեցեալք լիցին ի պատուէ անտի երիցութեան եւ ցոյցք լիցին իբրեւ ընկեցեալ ժողովրդեանն առաջի, զի ամենայն ոք գիտակ լինիցի:

Ի. Վասն այնոցիկ ոյք ի չափ հասակի հասեալ իցեն եւ կուսութիւն խոստանայցեն պահել, եւ ստեցին խոստմանն, ի չնութիւն անկան, կոյս այնուհետեւ ոչ եւս կարէ լինել, այլ եղիցի նա որպէս այն որ երկուս կանայս արարեալ իցէ, զսահման նոցին ընկալցի եւ զապաշխարութիւն նոցա՝ Բ ամս ընդ ձեռամբ առ դրանն, եւ մի ամ մտեալ յեկեղեցին ընդ ապաշխարողսն ելցէ. զջերմութիւն ապաշխարութեանն տեսցեն, եւ հաղորդեսցի Օրինացն, բայց յօծումն քահանայութեան մի՛ մերձեսցին. այլ վասն կուսանացն որ մերձենային առ ոմանս իբրեւ քեռք՝ զայնպիսիսն խափանեցաք, զի մի՛ եւս լիցին:

Բ) ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ[1]

Ա. Վասն կանանց որ ընդ արամբ են եւ չնան, եթէ թողցեն ի բաց զպղծութիւնն եւ յապաշխարութիւն եկեսցեն, ե ամ առ դրանն ընդ ձեռամբ կացցեն եւ Բ ամս մտեալ յեկեղեցի՝ ելցէ ընդ ապաշխարողս. քննեալ վարքն՝ տրօք տնանկաց քաւեալ զմեղս իւր՝ հաղորդելոյ Օրինացն արժանի լիցին:

Բ. Վասն կուսանաց որ քան զհարսանիսն յառաջ ընդ ումեք չնացաւ եւ ելոյծ զկուսութիւն, կուսան այնուհետեւ մի՛ կոչեսցի, զի խրամատեցաւ ցանկն. բայց ապաշխարեսցէ ջերմ սրտիւ ողորմութեամբ եւ գթով տնանկաց սրբեսցէ զինքն, Բ ամ առ դրանն հաւասարեսցէ աղօթից եւ Ա ամ մտեալ յեկեղեցի՝ ելցէ ընդ ապաշխարողս, եւ հաղորդեսցի Օրինաց՝ եւ վասն յաղթութեան թշնամւոյն առցէ զօրհնութեան պսակն հարսանեաց ի գլուխ իւր. թէ այր, թէ կին՝ կանոն այս լիցի:

Գ. Վասն կանանց որ պոռնկին եւ զմանկունսն սպանանեն, առաջին վարդապետքն մինչեւ ի մահ սահմանեցին ընդ պատժովք լինել, բայց երկրորդս, վասն մարդասիրութեանն Աստուծոյ, կամ եղեւ մեծ ժողովոյն ե ամ լինել ընդ ունկնդիրսն, ե եւս ամ ընդ ձեռամբ լինել, տրօք ողորմութեամբ սրբեսցի եւ հաղորդեսցի Օրինաց:

1 Այս կանոնախմբի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 168-176

Դ. Վասն որք ոչ զպոռնկորդի, այլ զարդար զաւակս սպանանեն կամօք չար արուեստիւք իւրեանց, մինչեւ ցմահ ընդ պատժով լիցին, ընդ ունկնդիրսն կացցեն եւ ի ձեռն տրոց տնանկաց յելս վախճանին զյետին թոշակն տացեն. եթէ արանց իցէ վնասն, եթէ կանանց՝ կանոն նոյն իցէ:

Ե. Վասն որոց ոչ կամօք սպանին եւ ոչ գիտութեամբ, այլ կամ ի քուն ննջեաց ի վերայ եւ կամ ոչ զգուշացաւ եւ ի հուրն վնասեցաւ վկայութեամբ ընտանեաց եւ ընկերաց, առաջին կանոնքն է ամ եդին, բայց երկրորդս, վասն մարդասիրութեանն Աստուծոյ, կամ եղեւ մեծ ժողովոյն Գ ամս առ դրանն հաւասարել աղօթից եւ Բ ամս մտեալ յեկեղեցի՝ ընդ ապաչխարողս ելցէ, տրօք եւ ողորմութեամբ հաղորդեսցի Օրինաց:

Զ. Որք այրիք մնացեալ իցեն յետ ամաց ինչ եւ կամ բնաւ առն չիցէ լեալ եւ ի մեղս անկանիցի ի պոռնկութիւն, կամ եղեւ մեծ ամենայն ժողովոյն, եթէ ամենեւին դարձցին ի մեղացն, ապաչխարութիւն դնել ի վերայ նոցա Գ ամս առ դրանն ընդ ձեռամբ լինել եւ Բ ամս մտեալ յեկեղեցի՝ ելցէ ընդ ապաչխարողս, եւ քննեալ եւ փորձեալ զվարսն, ողորմութեամբ եւ գթով տնանկաց սրբեալ զմեղս իւր՝ հաղորդեսցի Օրինաց. ապա թէ դարձեալ թաթաւեսցի ընդ տիղմն մեղաց իւրոց, զեւթն ամին ապաչխարութիւն ի վերայ դիցես, բայց զյորդորումն եւ զսէր խոնարհութեան եւ զյոյս բարեաց անդադար սփռեսցէ:

Է. Վասն դիւթաց որք խոտորին եւ ըստ սովորութեան հեթանոսաց զհետ երթան, որպէս թէ ի տունս հեթանոսաց մտանել իբրեւ գիտակ լինել եւ ուսանել զգիրս կախարդութեան, եւ ապա ի զղջումն եկեսցեն եւ ի խոստովանութիւն, փորձեսջիր եւ քննեսջիր զդարձն, ե ամ ընդ ունկնդիրս կացցէ եւ Բ ամ ընդ ձեռամբ հաւասարեսցէ աղօթիցն, ողորմութեամբ եւ գթով տնանկաց սրբեալ զինքն՝ հաղորդեսցի Օրինաց ըստ սուրբ ժողովոյն:

Ը. Վասն չար դիւթակախարդաց ջատկաց, որք մեծամեծ օճիրս գործեն եւ դառնացուցանեն զԱստուած ի խորհուրդս իւրեանց, նոքա եւ յորդւոյն ուրանան, նոքա եւ զՀոգին Սուրբ հայհոյեն, նոքա եւ զարդար արիւն հեղուն ի զոհել չարեացն. զայնպիսիսն առաջին կանոնն եւ գիրն չապրեցուցանէ, եւ արժանի են մահու, թէ ի զղջումն ոչ եկեսցեն, բայց չնորհաց հոգիս կեցուցանէ, թէ ի զղջումն եկեսցեն յապաշաւանս եւ ի խոստովանութիւն ըստ Աստուածեղէն գրոց թէ՝ «Ոչ կամիմ զմահ մեղաւորին, այլ զդառնալ նորա եւ զկեալ» (Եզեկ. ԺԸ 32): Կամ եղեւ մեծ ժողովոյն վասն մարդասիրութեանն Աստուծոյ՝ այնպիսիքն մինչեւ ի վախճան ընդ ունկնդիրս կացցեն, եւ քննեսցին եւ փորձեսցին հետք նոցա, բայց վարդապետն զմարդասիրութիւն եւ զյորդորումն եւ զյոյս ողորմութեան եւ զխոնարհելն առ այնպիսիսն մի՛ արգելցէ, զի մի՛ ի հին սովորութիւն միտեսցեն միտքն, ողորմութեամբ, գթով եւ տրօք տնանկաց քաւեսցեն եւ յետին թոշակին արժանի լիցին:

Թ. Եթէ խօսեալ ուրուք իցէ զաղջիկ առն եւ նա թողցէ զխօսեալն նմա եւ ննջեսցէ ընդ քեռ նորա կամ ընդ որում եւ իցէ, եւ ապա եթող զնա եւ անդրէն յառաջին խօսեալն դարձաւ եւ կին արար, եւ ընդ որում ննջեացն՝ նա չոգաւ խեղդ արկ եւ մեռաւ առ նախանձու, այրն վասն պղծութեան է ամ ընդ կարգօք լիցի, իսկ վասն մահու աղջկանն՝ պարտական լիցին որք գիտակ էինն եւ հոգաբարձուք էին եւ ոչ փոյթ արարին ուղղել զգործն. Ժ ամ ընդ ունկնդիրս կացցեն եւ Ե ամ ընդ ձեռամբ, ի ձեռն ողորմութեան սրբեալ հաղորդեսցի Օրինաց:

Ժ. Վասն գողոց, աւազակաց, մարդասպանաց եւ որ գաղտնի մահաբեր դեղովք անողորմ խողխողեն զորդիս մարդկան եւ որք հրով կիզուն եւ հրդեհեն զվաստակս եւ զչինուածս ոմանց մարդկան եւ մեծամեծ օճիրս եւ բազում հարուածս բազմադիմիս եւ ազգի ազգի չարիս ածեն որդւոց մարդկան, նոքա եւ զարիւն արդար հեղուն, նոքա եւ զսրբութիւնսն կործանեն, նոքա եւ զմանկունսն եկեղեցւոյ խողխողեն, նոքա եւ զհայհոյութիւն ի բարձունս ձգեն, զայնպիսիս օրէնքն եւ առաջին կանոնքն սպանանել հրաման ետուն, զի եւ այլքն խրատեսցին, եւ արժանի են մահու, եթէ ի չար գործոցն ոչ դարձցին: Ապա թէ քան զըմբռնելն յառաջ եւ ի չարչարանս արկանել ինքնին ի խոստովանութիւն եկեսցէ եւ ի չար գործոցն ամենեւին ի բաց կացցէ, կամ եղեւ մեծ եւ աստուածասէր ժողովոյն զամենայն ինչ ընդ ապաշխարութեամբ արկանել, զի ուղիղ ապաշխարութիւն, թէեւ մերձեալ լինի ի դրունս դժոխոց, կորզէ ի բաց որպէս զեզեկիայն: Ապաշխարութիւն զհնոցն ի ցօղ դարձուցանէ, պահք եւ աղօթք զբերանս առիւծուց սանձեն, քանզի ջերմ ապաշխարութիւն եւ արտասուք զմարդիկ ընդ հրեշտակս խառնեն եւ զհրեշտակս՝ ընդ մարդիկ, որպէս եւ Տէրն տերանց, թողեալ զբազում հօտսն որ յերկինս, զմիոյ ոչխարիս՝ զմարդկութեանս զհետ ընթանայր եւ ասէր թէ՝ «Ուրախութիւն է հրեշտակաց ի վերայ միոյ մեղաւորի զղջացելոյ եւ ապաշխարեցելոյ» (Ղուկ. Ժե 10): Արդ՝ եթէ դարձցին այսպիսի չարագործքն, զոր պատմեցաք ձեզ, սրտի մտօք եւ յօժարութեամբ ի խոստովանութիւն եւ ի դարձ փրկութեան եկեսցեն, եւ զհին խմորն՝ զայտումն մեղացն, ցածուսցեն եւ ի նոր զանգուած եկեսցեն, ջերմ արտասուօք եւ զթով տնանկաց, քանզի եւ մեծ մարգարէն Դանիէլ բողոքէր առ թագաւորն. «Զմեղս քո ողորմութեամբ քաւեա եւ զանօրէնութիւնս քո՝ զթով տնանկաց» (Դան. Դ 24), նորափետուր զարդարեսցին, ընդունի զնոսա կանոնս. բայց ապաշխարութիւն յայտ լիցի, քանզի թագաւորն այն Ե ժամանակ արածեցաւ ընդ անասունս, քանզի ամենայն մեծամեծ մեղացդ զոր չարեցաք ի կարգի եւ ցուցաք ձեզ ապաշխարութիւն, միագոյն է՝ մի օրինակաւ. թէ գայթ ի գայթ ինչ իցէ, ի վախճանի իւրեանց ընկալցին զյետին թոշակն, ապա թէ ջերմեռանդն սրտիւ՝ հայեցեալ վարդապետին, քննեալ զգործս նոցա եւ զխորհուրդս սրտից նոցա՝ ներելով արասցէ եւ զյորդորումն եւ զսէր մի՛

արգելցէ. Ժե ամ ի դրունս ունկնդրաց եւ ե ամ հաւասարեսցէ ընդ ձեռամբ աղքատաց, ապա հաղորդեսցի Օրինաց, եթէ կամք իցեն երիցուն:

Գ) ՆԷՈԿԵՍԱՐԻԱՑԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԳՐԱԲԱՐԸ[1]

Ա. Երէց այր եթէ ամուսնաւ իցէ, ընդունելի լիցի ի կարգս, ապա թէ չնասցի կամ պոռնկեսցի, մերժել արժան է զայնպիսին առաւելապէս եւ ջանալ արժան է այնպիսւոյն, զի ապաշխարութեան հասցէ:

Բ. Կին եթէ լինիցի երկուց եղբարց, մերժեսցեն յիրերաց. կինն մինչեւ ի մահ ընդ ունկնդիրս կացցէ, նոյնպէս եւ այրն, ապա ըստ վարուցն իբրու թէ ողջացեալ իցեն ի մեղացն ի ձեռն ողորմութեան եւ պահոց, ի վախճանի իւրեանց հաղորդելոյ յետին թոշակին արժանի լիցին, ապա եթէ մինչ ի զուգութեանն են՝ մահ տիրեսցէ, զոր ասեն՝ «Մահ մեղաւորին չար է» (Սաղմ. ԼԴ 22), զրկեալ եղիցին ի թոշակէն. բայց որ մնայն՝ այնպիսւոյն դժուարագոյն է ապաշխարութիւնն. իշխան լիցի վարդապետն ապաշխարութիւն դնել խստագոյն, որպէս եւ կամեսցի. ի ջերմութիւն ապաշխարութեանն հայեցեալ եւ յողորմութիւն գթով տնանկաց եւ մեծամեծ տրօք, իշխան լիցի կարճել զժամանակն:

Գ. Որ ի պէսպէս ամուսնութիւն ինչ ըմբռնին, ժամանակն յայտնապէս է զոր սահմանեցաք, այլ դարձ նոցին եւ հաւատք թէ փութութեամբ ինչ իցեն, կարճել զժամանակն:

Դ. Եթէ ոք ի մտի դնիցէ եւ ցանկանայցէ ընդ կնոջ ուրուք պոռնկել, եւ խափանեսցի գործն, սրտիւ ահա չնացաւ ըստ Աւետարանին, բայց գործոյն ի գլուխն չերթալն յայտ է թէ ի չնորհաց անտի պահեցաւ:

Ե. Վասն երախայից, եթէ յապաշխարութիւն եկեսցեն եւ հաղորդեալ աղօթիցն եկեղեցւոյ սրբոյ եւ յետ այնորիկ ի մեղս աննկանիցին, ընդ ունկնդիրս կացցէ՝ հայելով եւ փորձելով եւ յորդորելով. ապա թէ մինչդեռ ի դրունս ունկնդրութեանն կացցէ եւ դարձեալ ի յանցանս գտանիցի, ամենեւին մերժեալ լիցի ի բաց:

Զ. Վասն յղի կանանց. զի արժան է մկրտել յորժամ եւ կամին, զի ոչինչ յայսպիսի իրս հաւասարեալ է ծնողն ընդ ծննդեանն, այլ արժան է ամենայն իրօք կամօք զյօժարութիւն ցուցանել առ ի խոստովանութիւն ընդունելութեան մկրտութեանն:

Է. Վասն որ երկրորդ կին առնեն, երիցուն չէ պարտ եւ արժան երթալ ի հարսանիսն, զի ոչ են հարսանիք, այլ լոկ հացուտիք. ապա թէ ընդդիմացեալ ուրուք հրամանիս՝ երթիցէ, մի՛ չնորհուկս առնելով վասն հացին թողացուցանէ ինչ յապաշխարութենէն, այլ Բ ամս առ դրանն աղօթից հաւասարել եւ Ա ամ մտեալ յեկեղեցի՝ ելցէ ընդ ապաշխարողս, ի ձեռն տրոց ողորմութեան հաղորդեսցի Օրինաց:

1 Այս կանոնախմբի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 179-187:

Ը. Վասն որ մինն կուսան եւ մինն երկեակ, եթէ այլ վարքն սրբութեամբ իցէ, Գ ամս ապաշխարեալ ի ձեռն տրոց հաղորդեսցի Օրինաց:

Թ. Վասն որ երրորդք իցեն, նոցայն ո՛չ ամուսնութիւն, այլ յամենայն ժամ պոռնկութիւն է: Եթէ ժամանակ կենաց իւրեանց յերկարեսցի եւ այլ վարքն կատարեալ հաւատովք իցեն սուրբ սրտիւ, ԺԵ ամ ընդ ունկնդիրս եւ Ե ամ հաւասարեալ աղօթից ի ձեռն մեծամեծ ծախից, գթով, պահովք, ողորմութեամբ, ի տարւոջն մի անգամ հաղորդեսցին: Ապա եթէ վարքն յետնութեամբ իցեն, ահա դիցես մեղս ի վերայ մեղաց նոցա բազում աշխատութեամբ ի ձեռն տրոց ողորմութեան, յետին թոչակին թէ լիցին արժանի: Ապա թէ քակեսցին ի միմեանց ի ձեռն հաւատոց կամօք իրերաց, եւ կամ մինչդեռ ի զուգութեանն են եւ մինն մեռցի, եւ որ մնայն՝ սրբութեամբ կեցցէ, ընդունելի է, վարդապետն հայեսցի եւ ներելով արասցէ:

Ժ. Այլ վասն չորրորդին եւ հինգերորդին որ ունին կանայս՝ օրէնք չեն, դատաւոր եւ եկեղեցի ոչ ընդունի, բայց եպիսկոպոսն դիտասցէ:

ԺԱ. Իսկ եթէ արձակեսցէ ոք զկին իւր վասն բանի պոռնկութեան կամ վասն այլ չարագործութեան, զոր ոչ միայն այրն, այլ եւ աշխարհ վկայէ զչար գործոց նորա, արձակեսցէ. ընդունի զնա կանոնս, բայց Ա ամ ապաշխարեսցէ, ի ձեռն ողորմութեան սրբեսցի եւ հաղորդեսցի Օրինացն, եւ եթէ կամեսցի, կին արասցէ, եւ կինն այլում առն չիշխէ լինել, մինչ կենդանի է այր նորա:

ԺԲ. Իսկ եթէ ոչ վասն պոռնկութեան եւ ոչ վասն այլ չար գործոց եթող զկինն իւր, այլ վասն վատաբարութեան, որպէս թէ այլում ակն եղեալ իցէ, զայնպիսին ոչ ընդունին կանոնք, մինչեւ դառնալ նորա յառաջին կինն, եւ ընդ յանցանացն է ամ ապաշխարութիւն ընկալցի՝ ե ամ արտաքոյ եւ Բ ի ներքս: Ապա եթէ ոչ դարձցի առ բուն կինն իւր, զկեանս տանն իւրոյ բաժանեսցէ, զկէսն կնոջն իւրում տացէ եւ տուգան յեկեղեցին, զի զպսակն օրհնութեան զոր ընկալեալ էր վասն ամուսնոյ իւրոյ անարգեաց, եւ ինքն զամենայն աւուրս կենաց իւրոց պոռնիկ կոչեսցի. մի՛ մտցէ յեկեղեցի Աստուծոյ, այլ ի դուրս հաւասարեսցի աղօթից, ի ձեռն ողորմութեան տրօք տնանկաց եւ վասն ջերմ արտասուաց զյետին թոչակն ընկալցի: Ապա թէ կինն մեռցի եւ այլ կին չառնիցէ, ջերմ յապաշխարութիւն եկեսցէ. է ամ ի դուրս կացցէ եւ Գ ամ ընդ ձեռամբ աղօթից հաւասարեսցէ, ի ձեռն ողորմութեան, գթով տնանկաց քաւեալ զմեղսն՝ հաղորդեսցի Օրինացն:

ԺԳ. Վասն որ պատրաստեալ են ի քահանայութիւն եւ կանայս ունիցին, եթէ մինչ չեւ ի քահանայութիւն մերձեցեալ իցէ եւ կինն չնայցէ, արձակեսցի կինն եւ առն չիշխէ լինել, եւ այրն ի քահանայութիւն մատիցէ: Ապա եթէ կամք իցեն նմա կալ ընդ կնոջն, քահանայ ոչ եւս կարէ լինել, զի ոչ ընդունի զնա եկեղեցի եւ կանոն:

ԺԴ. Քահանայ եթէ ի պղծութեան գտանիցի եւ իրքն յայտնեսցին եւ խոստովան լինիցին, քահանայանալ ոչ կարէ, բայց ի կարգին կացցէ: Ապա եթէ խոստովան ոչ լինիցին եւ յայտնապէս յանդիմանել ոչ ոք կարիցէ, ի կամս նորա թողցեն լինել եւ չլինել եւ եպիսկոպոսին:

ԺԵ. Նոյն կանոն եւ սարկաւագին կացցէ, քանզի սուրբ Եկեղեցի զանարատս ընդունի, զի ի ձեռն անմեղացն մեղաւորքն զփրկութիւն գտցեն. քանզի օր ըստ օրէ բողոքէ թէ՝ «Զսիրտ սուրբ եւ զհոգի խոնարհ Աստուած ոչ արհամարհէ» (Սաղմ. Ծ 19), եւ եթէ՝ «Յո՞ւմ բնակեցայց, եթէ ոչ ի հեզս եւ ի խոնարհս եւ որ դողան ի բանից Իմոց» (Ես. ԿԶ 2):

ԺԶ. Կամ եղեւ մեծ ամենայն ժողովոյն, թէ մինչեւ ցերեսնամեանս մի՛ ոք օծցի ի քահանայութիւն, զի փորձեսցի, ընտրեսցի պիղծս ի սրբոյն, ի բաց պարզեսցի, քանզի եւ Տէր մեր երեսնամեան էր, յորժամ առ զօծումն մկրտութեան եւ սկսաւ զնոյն օրինակ ուսուցանել ամենեցուն ուխտիւ մկրտիլ, իսկ երեսնամեան օծանիլ ի քահանայ:

ԺԷ. Վասն որք ի նեղութիւն անկանիցին կամ ի խիստ հիւանդութիւն եւ կամ ըմբռնեսցի ի բռնաւորաց եւ վասն նեղութեան մկրտիցի, եւ կամ յառաջ էր անուն քրիստոնեայ եւ գործք վատթարք եւ ապա վասն նեղութեանն ի հաւատս կացցէ, զայնպիսին ընդունի Եկեղեցի, այլ ո՛չ կատարելապէս, զի ակամայութեամբ են հաւատքն. զայնպիսւոյն ասէ Գիր. «Մի՛թէ ի հո՞ղ խոստովան առնիցիմ առ Քեզ» (Սաղմ. Իթ 10):

ԺԸ. Գաւառաց երիցունք ի քաղաքի եկեղեցւոջ իբրեւ անդ իցէ եպիսկոպոսն կամ երէց քաղաքին, չէ պատչաճ նոցա պատարագ մատուցանել կամ հաց յագապի տալ եւ ոչ բաժանել յեկեղեցւոջ: Ապա թէ նոքա հրամայեսցեն եւ կոչեսցի՝ յագապի տացէ, այլ չահն՝ զինչ եւ եկեսցէ՝ ի նմին եկեղեցւոջն պահեսցի:

ԺԹ. Այլ որ քորեպիսկոպոսքն են՝ ըստ օրինակի եւ ըստ կարգի եւթանասնիցն եւ իբրեւ լծակիցք վասն փութութեան որ յաղքատսն կատարելոց է:

Ի. Եւ սարկաւագունս ըստ պիտոյիցն արժան է առնել, որչափ տեղիքն եւ պէտքն խնդրեսցեն, եւ մի՛ աւելիս ինչ, զի մի՛ ցոփութիւն լինիցի:

Դ) ԳԱՆԳՐԱՅԻ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԳՐԱԲԱՐԸ[1]

Ա. Ոյք զամուսնութիւն մեղադրեն եւ անգոսնեն, կամ որ ոչ ննջէ ընդ առն իւրում, իբրեւ իցէ հաւատացեալ եւ երկիւղած, եւ գարշելի համարիցին եւ մեղադիր առնիցեն իբրեւ այն, թէ յարքայութիւն ոչ կարեն մտանել, այնպիսիքն նզովեալ լիցին:

1 Այս կանոնախմբի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 192-201:

Բ. Ոյք ուտեն միս առանց արեան եւ զոհելոյ եւ մեռելոտւոյ, զի ամենայն երկիւղածութեամբ եւ հաւատով լիցի, եւ դատապարտեսցեն զայնպիսիսն վասն ուտելոյն, իբրեւ այն, թէ յոյս ոչ ունիցին առ Աստուած, նզովեալ լիցին:

Գ. Ոյք զծառայ ի պատճառս աստուածպաշտութեան պատրեն արհամարհել զտեարս իւրեանց եւ հեռանալ ի ծառայութենէ նոցա եւ ոչ ամենայն փութութեամբ պատուել եւ պաշտել զնոսա, իբրեւ իցեն տեարքն քրիստովնեայք եւ երկիւղածք, նզովեալ լիցին:

Դ. Ոյք երկմտին եւ խորշին յերիցուէ որ ամուսնացեալ իցէ, որպէս թէ ոչ իցէ արժան ի նոցանէ Օրէնս առնուլ, նզովեալ լիցին:

Ե. Ոյք ուսանեն զտուն Աստուծոյ եւ որ ի նա ժողովն ժողովրդին արհամարհել, նզովեալ լիցին:

Զ. Ոյք արտաքս քան զեկեղեցին ժողով ժողովրդին եւ արհամարհիցեն զեկեղեցին եւ կամիցին զեկեղեցւոյ պէտս գործել, իբրեւ ոչ իցէ երէցն ըստ կամաց եպիսկոպոսին լեալ, նզովեալ լիցին:

Է. Ոյք զպտուղ եկեղեցւոյն կամին արտաքս քան զեկեղեցին առնուլ կամ տալ, եւ որ ոչ կամօք եպիսկոպոսին կամ որ ձեռնադրեացն զայնպիսիսն յայսպիսի իրս եւ կամօք նորա չառնիցէ եւ չգործիցէ, նզովեալ լիցին:

Ը. Որ տայցէ կամ առցէ զպտուղ արտաքոյ քան զեպիսկոպոսն կամ որ կարգեալն է ի տնտեսութիւն տուրս տալոյ, տալին եւ առնելին նզովեալ լիցին:

Թ. Ոյք կուսանան եւ պահեն զանձինս իւրեանց որպէս թէ գարշ իցէ ամուսնութիւն, եւ հեռանայցեն, եւ ո՛չ վասն բարւոյ եւ սուրբ պարկեշտութեանն, նզովեալ լիցին:

Ժ. Ոյք կոյսք իցեն վասն Աստուծոյ եւ գեր ի վերոյ են ամուսնացեալոցն եւ ամբարհաւաճիցեն, նզովեալ լիցին:

ԺԱ. Ոյք արհամարհեն զայնոսիկ, որք հաւատով ագապս առնեն եւ վասն պատուի Տեառն կոչեն զեղբարս, եւ ոչ կամին հաւասարել եւ յանձն առնուլ եւ արհամարհիցեն, նզովեալ լիցին:

ԺԲ. Ոյք յարանց պահս ինչ համարեցան զտրտում եւ զտխուր հանդերձ ինչ ագանել, որպէս թէ այսպիսի ինչ իրօք արդարասցին, եւ դատապարտեսցեն զայնոսիկ, ոյք ահիւ եւ երկիւղիւ եւ ոչ փառասիրութեամբ զսովորական հանդերձն ագանին եւ զսրովիցեն այսպիսեօքս, նզովեալ լիցին:

ԺԳ. Կին ոք որպէս թէ պահս ինչ համարէ փոխել զզգեստ կանանց, եւ զարանց զգեստ ինչ ագաւ կամ զկերպարան ինչ այնպիսի ստացաւ, նզովեալ լիցի:

ԺԴ. Կին որ թողու զայր իւր հեռանալ ի նմանէ, որպէս թէ ի հաւատս կացցէ, առանց կամաց առնն, կամ անգոսնեսցէ զայր իւր, եթէ՝ ես

գեղաղէչ երեսս ունիմ կամ ազգիկ եմ կամ ընչաւէտ եմ քան զքեզ, եւ ելանիցէ յառնէ իւրմէ, պատուհաս կրեսցէ, եւ նզովեսցեն եւ յեկեղեցւոյ ի բաց հանցեն:

ԺԵ. Ոյք հարկանեն, թողուն զորդիս իւրեանց եւ ոչ սնուցանեն եւ որչափ ձեռնհաս իցեն՝ ոչ փոյթ առնիցեն վասն Աստուծոյ կարգին եւ սննդեանն մինչեւ ի կատարման հասակին, այլ որպէս ի պատճառս պահոց եւ վանականութեան արհամարհիցէ եւ անփոյթ առնիցէ, նզովեալ լիցի:

ԺԶ. Եթէ ուրուք որդի յորոյ ծննեալն է առաւել հաւատացեալ եւ առաքինի ի կարգս Աստուծոյ, հեռանայցէ որպէս պատճառս աստուածպաշտութեան եւ արհամարհիցէ եւ ոչ զարժանն եւ ոչ զիրաւ պատիւ ծնողացն հատուցանիցէ իբրեւ ծնողաց, քան զամենայն աստուածպաշտութիւն մեծ եւ ահաւոր թուեսցի եւ հատուցումն բարեաց, այնպիսին նզովեալ լիցի:

ԺԷ. Եթէ ոք ի կանանց կարծեսցէ իբրեւ զաստուածպաշտութիւն եւ զհերս փոքրեսցէ, զոր ետ Աստուած յիշատակ հնազանդութեան, իբր թէ ընդ ոտն եհար եւ արհամարհեաց զհրամանն հնազանդութեան, նզովեալ լիցի:

ԺԸ. Եթէ ոք իբրեւ ի կարծիս պահոց արհամարհիցէ զօր կիւրակէի եւ ի պահոց թիւ արկ կամ ի գործ, որպէս զայլ աւուրս, ո՛չ գոցէ հանգիստ յարքայութեանն Աստուծոյ, եւ մեծ ժողովն նզովէ եւ մերժէ:

ԺԹ. Եթէ ոք ի պահողաց արտաքս քան զհարկ ինչ մարմնաւոր, այսինքն է ցաւոց եւ վշտաց, ամբարհաւաճեաց եւ ամբարտաւանեաց եւ զտուեալ եւ զկարգեալ պահս հասարակաց որ պահի յեկեղեցւոջ՝ ելոյծ եւ արհամարհեաց, իբրեւ կրիցի ի նմա կատարեալ միտք եւ խորհուրդք, նզովեալ լիցի:

Ի. Եթէ ոք ի մարդկանէ կատարեալ հասակաւ, առողջ մարմնով, քրիստոնեայ անուն ի վերայ, եւ զքառասուն օր զպահսն ի գլուխ ոչ տանիցի, այնպիսին նզովեալ լիցի:

ԻԱ. Եթէ ոք զքառասունսն պահեսցէ սուրբ եւ ի Զատկի հինգշաբթի օրն քան զհաղորդել Օրինացն եւ բաժակին սրբելոյ, եթէ այլ ինչ աւելի համարձակիցի ուտել, զպահսն զոր պահեաց՝ ընդունայն են, եւ ի մեծ ժողովոյն նզովեալ լիցի:

ԻԲ. Եթէ ոք երթիցէ ի ժողովս մարտիրոսաց, զգոյշ եւ պատրաստ լիցի սրբութեան, յորդորման, պաշտաման, խոնարհութեան, աղօթից, զի մեծ վարձս առցէ: Ապա թէ ոք երթիցէ ամբարտաւանութեամբ հպարտանօք ի ցոյցս տեսողաց եւ դիտել զնմանիս իւր, նզովեալ լիցի:

ԻԳ. Եթէ ոք յառաջ քան զարձակել զժողովուրդն, կատարեալ հասակաւ եւ առողջ մարմնով, յառաջ քան զկատարել տէրունական խորհրդին երթեալ հաց կերիցէ կամ այլ ինչ, այնպիսին նզովեալ լիցի:

ԻԴ. Երէց կամ սարկաւագ առանց աղաբողոնի ի բեմ մի՛ ելցէ, այլ կամ խունկ ծխել եւ գրովք սաղմոս ասել ի բեմի եւ կամ ի բեմի գիրս կարդալ եւ կամ ի սպասու կալ Սեղանոյն, ոչ է ընդունելի պաշտօն նորա: Աղէ կաց այնպիսի կերպարանօք առաջի մահկանացու իշխանի, եթէ ընկալցի զքեզ: Արդ՝ եթէ ոք անցցէ ընդ կանոնս, այնպիսին նզովեալ լիցի: Զայս գրեմք եւ ոչ խափանեմք ոյք յեկեղեցի Աստուծոյ գիրս ստանալ կամ գճարտարութիւն կամ զպահսն կամին, այլ որք ընդունին գիրս պահոցն ի պատճառս ամբարտաւանելոյ ի վերայ այնոցիկ, ոյք միամտութեամբ կեան եւ ոչ նենգութեամբ կամ պատրանօք, այլ որք բարձրամտեն արտաքս քան զգիրս եւ քան զկարգս կանոնաց եկեղեցւոյ եւ նոր կարգս կացուցանեն: Այլ մեք եւ ընդ կուսութիւն խոնարհութեամբ զարմանամք, եւ զպահս պարկեշտութեամբ եւ հեզութեամբ եւ աստուածպաշտութեամբ, ընդունիմք եւ զհեռանալն խոնարհութեամբ յերկրաւորացս, ընդունիմք եւ զամուսնութեան բնակութիւն, պարկեշտութեամբ պատուեմք եւ զմեծութիւն հանդերձ արդարութեամբ ոչ անգոսնեմք. եւ զմէկին եւ զլոկ եւ զարհամարհեալ ագանելիս վասն պիտոյից միայն մարմնոյ առանց ամենայն խոտելոյ գովեմք, այլ զլոյծ եւ զջախջախ եւ զչեղտամեղտ ագանելիս եւ զգնացս չընդունիմք: Եւ զտունս Աստուծոյ պատուեմք եւ զժողովսն որ ի նոսա ժողովին՝ որպէս զսուրբս եւ զօգտակարս ընդունիմք, իբրեւ ոչ փակեմք կամ գրաւեմք զաստուածպաշտութիւնս ի տունս կամ ի տաճարս, այլ քան զամենայն տեղիս որ յանուն Աստուծոյ չինեալ են՝ պատուեմք, եւ որ ի նոսա չինեալ են՝ ի հասարակաց օգուտ ընդունիմք: Եւ զառաւելագոյն զտուրս եւ զբարեգթութիւնս որ յեղբարս, որ ըստ տուչութեան եկեղեցեաց եւ կարգաց որ յաղքատս լինի՝ երանեմք: Եւ զուղիղ գործ ընկալեալ ասեմք, որ ինչ տուաւ եւ կարգեցաւ ի Սուրբ Գրոց եւ յառաքելոց, յեկեղեցի լինել մեզ աղօթս առնեմք, զի կատարեսցի: Զայս կանոնս զոր եդաք եւ գրեցաք ի Գանգրա վասն հաստատութեան կարգի օրինաց, ոչ աւելի ինչ եւ ոչ օտարոտի ի մէջ բերեալ, այլ զոր սուրբ ժողովն կանոնեցին՝ զնոյն ի լրութիւն բովանդակեցաք: Քանզի են ոմանք, որ տգիտութեամբ ինչ ինչ գործելով կուտեն անապաչխար բեռինս անձանց ըստ գրեցելոցն, եթէ ի մէջ տգիտաց ճշմարտութիւն պատառի, զի եթէ կարի փոքր մեղք իցեն եւ ընդ ապաշաւանօք ոչ անկանիցի, մահու չափ լինին՝ ըստ առաքելոյն. «են մեղք որ մահու չափ են» [Ա Յովհ. ե 17]:

Ե) ԱՆՏԻՈՔԻ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԳՐԱԲԱՐԸ[1]

Ա. Ամենայն ոք ով եւ համարձակեսցին եւ լուծցեն զսահմանս սուրբ եւ մեծ ժողովոյն որ ի Նիկիայ ժողովեցան եւ զառաքելոցն, իբրեւ էր անդ աստուածապաշտ եւ աստուածասէր թագաւորն Կոստանդիանոս, վասն ամենասուրբ տօնից փրկութեան, կապել եւ մերժել յեկեղեցւոյ, եթէ կացցեն եւս հակառակութեամբ ընդդէմ դառնալ որ ինչ բարեգոյնքն կամեցան եւ կարգեցին. եւ այս ասացաւ վասն աչխարհականացս: Ապա թէ ոք ի գլխաւորաց եւ յառաջնորդաց Եկեղեցւոյ՝ եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ, յետ սահմանիս այսորիկ համարձակիցի չրջել եւ խռովել եւ խանգարել եւ փոփոխել զկարգս Եկեղեցւոյ եւ առանձին լինել եւ ընդ հրեայս կատարեսցէ զտօնս, զայսպիսիս սուրբ եւ մեծ ժողովն աստէն առ ետեղ յայտնապէս օտար համարեցան յԵկեղեցւոյ, զի ոչ անձին միայն մեղաւ, այլ զբազումս ապականեաց, եւ թիւրութեան պատճառք եղեն. ոչ միայն զայնպիսիսն հատանել եւ որոշել եւ ընկենուլ ի պաշտամանէ Եկեղեցւոյ, այլ եւ որք սոցին հաւասարել համարձակեցան յետ մերժելոյ զայնպիսիսն, եւ որք մերժեցան՝ խափանեսցին եւս եւ յարտաքին պատուոյն, որ սուրբ կանոն եւ Աստուծոյ քահանայութիւն ընկալեալ գտանիցի:

Բ. Ամենեքին ով եւ մտանիցեն յեկեղեցի Աստուծոյ եւ յետ ունկն դնելոյ Սուրբ Գրոց եւ ոչ եւս հաւասարեսցեն առ ետեղ աղօթից հասարակ ժողովրդեանն եւ զդէմսն դարձուցեալ ի սրբութենէն՝ ընդունելութեան գովութեանն ըստ իրաց ինչ ստահակութեան եւ յանդգնութեան ընդ ոտն հարկանիցեն եւ հեռանայցեն, զայնպիսիսն մերժել եւ ընկենուլ արժան է ի սուրբ եկեղեցւոյ, մինչեւ խոստովան լիցին եւ ցուցցեն ամենայն աչխատութեամբ եւ տառապանօք զապաչխարութիւն իւրեանց եւ աղաչեսցեն, թերեւս այսպէս արժանի լիցին ընդունելութեան, իբրեւ ոչ իցէ նոցա մարթ հաւասարել այնոցիկ, որ ազատեալ են ի կապանաց եկեղեցւոյ եւ որ ընդ եկեղեցեաւն իցեն եւ ոչ ի տունս ուրեք զատ ընդ այնպիսիսն մարթ իցէ յաղօթս կալ որ մերժեալ իցեն յեկեղեցւոյն: Եւ ոչ ի ժողով կամ յիշխանութիւն այլոյ եկեղեցւոյ արժան է մերձեցուցանել զայնպիսիսն: Ապա թէ երեւեսցի ոք կամ գոցի ոք յեպիսկոպոսաց կամ յերիցանց կամ ի սարկաւագաց կամ ո ոք եւ իցէ յաչտիճանէն, եւ անհաւասարացն հաւասարեաց, զայնպիսին ընդ նոսին արժան է մերժել եւ կապել, զի պատճառք եղեն պղտորման եւ զմիմեանս հարկանելոյ կանոնաց Եկեղեցւոյ:

Գ. Եթէ երէց ոք կամ սարկաւագ կամ բնաւ ոք ի քահանայական կարգէ լքանէ թողու զիւր իշխանութիւնն եւ զբնակութիւնն եւ յայլ

1 Այս կանոնախմբի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 205-223:

փոխեսցի իբրեւ այն, թէ ամենայն իրօք հեռացաւ, եւ բնակել յայլում իշխանութեան կամեսցի, այսպիսին բազում ժամանակս պաշտել մի՛ իշխեսցէ. թէ առաւելապէս եւս ի կոչ եպիսկոպոսին իւրոյ եւ զառնալ յիւր իշխանութիւն հրամայիցէ եւ աղաչիցէ, եւ ո՛չ ունկն դնիցէ եւ յամիցէ եւս ի սահակութեանն, ամենայն իրօք մերժել եւ ընկենուլ արժան է զայնպիսին ի պաշտամանէն, իբրեւ ոչ եւս մուտ իցէ ընդունելութեան ի նոյն զնա հաստատել: Ապա թէ յետ մերժելոյն վասն այսպիսի իրաց՝ այլ եպիսկոպոս ընդունիցի, եւ նա կշտամբութեան արժանի լիցի ի միաբան ժողովոյն՝ իբրեւ այն թէ ելոյծ եւ անդոսնեաց զգիրս եւ զկարգս Եկեղեցւոյ:

Դ. Եթէ ոք յեպիսկոպոսաց ի ժողովոյ անտի որոշեցաւ, երէց կամ սարկաւագ յիւրմէ եպիսկոպոսէն, եւ համարձակեցաւ գործել գործ ինչ պաշտամանն, կամ եպիսկոպոս ըստ կանխելոյ եւ յառաջ սովորութեանցն, կամ երէց կամ սարկաւագ, մի՛ եւս մարթ կամ պատշաճ իցէ նոցին յոյս ունել բնաւին յայլմէ ժողովոյ հաստատել յայս իրս եւ ոչ ապաչխարութեան կամ թողութեան հասանել: Այլ եւ որք հաւասարեն այնպիսեացն, զամենեսին մերժել արժան է յեկեղեցւոյ, եւ առաւելապէս եւս, թէ ուսեալ էին զպատուհասն որ յառաջագոյն ասացեալ էին եւ կշտամբեալ, եւ համարձակեցան այսպիսեացս հաւասարել:

Ե. Երէց ոք կամ սարկաւագ արհամարհեաց զիւրոյ եպիսկոպոսին զհրաման, իբրեւ մերժեալ էր զնոսա յեկեղեցւոյ եւ առանձին ժողովեցան կամ ժողովեսցին եւ Սեղան հաստատեցին եւ ի կոչ եպիսկոպոսին ոչ եկին եւ ընդդէմ եղեն եւ անարգեցին, եւ ոչ կամեցան զբանս նորա յանձն առնուլ եւ լսել, իբրեւ մի անգամ եւ երկիցս կոչեաց, զայնպիսիսն բնաւին մերժել արժան է եւ ոչ եւս մխիթարութեան ինչ հասուցանել, իբրեւ ոչ եւս կարող են զնոյն պատիւ ունել ամենեւին: Ապա եթէ յամիցեն եւս ի նմին իրս խռովութիւնս առնել եւ ամբոխս յարուցանել յեկեղեցւոյ վերայ յարտաքին իշխանութենէ եւ ի զօրութենէ ուստեք, զայնպիսիսն իբրեւ զխռովարարս դարձուցանել եւ սանձաբեկ առնել արժան է:

Զ. Եթէ ոք յիւրմէ եպիսկոպոսէն յաղօթից մերժեալ իցէ, արժան ումեք զայնպիսին ընդունել, բայց եթէ նախ յիւրմէ եպիսկոպոսէն ընդունիցի, բայց յորժամ ժողով լինիցի եպիսկոպոսաց եւ պատահիցէ եւ ապաչխարիցէ առաջի նոցա եւ ի հաւան ածցէ զժողովն. կա՛մ ընդունելութեան արժանի լիցի ի նոցանէ, կա՛մ պատուհասի: Նոյն սահման կրեսցի ի վերայ աշխարհականաց, երիցանց, սարկաւագաց եւ ո ոք եւ իցէ ընդ կանոնօք:

Է. Մի՛ զոք բնաւին առանց թղթոյ եւ խաղաղութեան յեպիսկոպոսէն՝ յեպիսկոպոս ընդունիցիք ամենեւին:

Ը. Երիցունք որ ի գեօղս կամ ի քաղաքի իցեն, մի՛ իշխեսցեն ամենեւին կանոնաւոր թուղթս տալ, բայց միայն առ եպիսկոպոսս մերձաւորս

եւ ծանօթս, որպէս ի սէր ապաստան համարձակիցին եւ տայցեն, այլ որ օծեալ քորեպիսկոպոսք իցեն՝ նոքա իշխեսցեն տալ:

Թ. Որ յիրաքանչիւր իշխանութեան եպիսկոպոսք իցեն՝ իմասցին, զի մայրաքաղաքաց եպիսկոպոսն թիկունք է նոցա եւ հոգաբարձու, եւ ամենայն ոք զինչ եւ պատասխանի կամի առնել, առ նա ընթանայ, թէ մուրհակ արքունի եւ իշխանաց, վասն իրաց եկեղեցւոյ եւ կարգաց հասարակաց. վասն այսորիկ կամ եղեւ, թէեւ պատուով յառաջ իցէ, եւ առանց նորա մի՛ իշխեսցեն ինչ գործել ըստ նախնեաց սովորութեան հարցն մերոց, որպէս կարգեալ են կանոնք. բայց միայն զայս իշխեսցէ գործել յիւրում իշխանութեանն՝ եթէ գեօղք, եթէ գաւառք, եթէ օծումն երիցութեան եւ սարկաւագութեան կամ զինչ վարք իցեն իւրոյ գաւառին եւ իշխանութեանն, ամենայն ճշմարտութեամբ եւ հոգաբարձութեամբ եւ ընտրութեամբ խնամով գործեսցէ, այլ յայլոց ամենեւին մի՛ իշխեսցէ գործել եւ ձեռնամուխ լինել արտաքս քան զկամս մայրաքաղաքի եպիսկոպոսին, եւ ոչ նմին կաթողիկոսին առանց հաւասարութեան այլոց եպիսկոպոսաց գործել ինչ:

Ժ. Որք ի գեօղս կամ ի գաւառս իցեն, այսինքն են քորեպիսկոպոսք. զի թէեւ զձեռնադրութիւն եպիսկոպոսաց ունին, կամ եղեւ մեծ ժողովոյն զի ծանիցին զչափ իւրեանց, եւ դարմանեսցին որ ընդ նոքօք եկեղեցիքն իցեն, վասն նորին չատ եւ բաւական եղիցի հոգալ եւ խնամ ունել, այլ կարգեսցին եւ արասցին գրակարդացս եւ կէս սարկաւագաց կշտամբիչս եւ սմին իրաց չատ լիցին առ ի մերձեցուցանել եւ յառաջ ածել յայսպիսի աշտիճան, այլ ոչ երէց կամ սարկաւագ աւծանել եւ համարձակել արտաքս զկամս եպիսկոպոսին ընդ ոյր ձեռամբ է ինքն եւ գաւառն. ապա եթէ համարձակեսցի ոք անցանել զորոշեալ սահմանաւ, անկցին ի նմին պատուէ յորում յառաջն էր. բայց քորեպիսկոպոս առնել կամ կարգել, որ քաղաքին եպիսկոպոսն է նմա անկէ առնել զոր արժանի համարեսցի:

ԺԱ. Թէ ոք եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ, կամ ով իցէ ի կարգէն, արտաքս քան զկամս եւ կամ առանց թղթոյ որ գաւառին եպիսկոպոս իցէ, առաւել եւս որ մայրաքաղաքին իցէ դիմեսցէ առ թագաւոր զայնպիսին ցոյց արասցեն եւ ընկեսցեն եւ մերձեսցեն, ոչ միայն ի հաւասարութենէ, այլ եւ ի պատուոյն զոր ունէր, զի իբրեւ ձանձրացուցանել կամեցան զաստուածասէր թագաւորին մերոյ զլսելիս արտաքս քան զկարգս եկեղեցւոյ, ապա թէ հարկ ինչ իցէ եւ կոչ իրաց առ թագաւոր դիմել գործեսցի խորհրդովք եւ կամաւք ըստ իշխանութեան որ մօր քաղաքաց եպիսկոպոսն իցէ, եւ որ ի գաւառին եպիսկոպոսքն իցեն նոցին թղթովք թոշակեսցի որ ճանապարհ դիմեսցեն:

ԺԲ. Եթէ յիւրմէ եպիսկոպոսէն անկաւ երէց կամ սարկաւագ, եւ զեպիսկոպոսին զդատաստանն ոչ յանձին կալաւ եւ համարձակեցաւ

ձանձրացուցանել զլուր ժողովոց բազմաց, որպէս թէ զինչ իրաւունս ունիցի առաջի բազում եպիսկոպոսաց ասիցէ եւ ի նոցանէ զարդար դատաստանի վճիռն ակն ունիցի առնուլ ապա թէ ի նոցանէ սրտնեղեցաւ, եւ անգոսնեաց եւ համարձակեցաւ առ թագաւորն դիմել եւ ձանձրացուցանել, զայսպիսիսս մի արժանի առնել թողութեան եւ կամ ընդունելութեան, եւ կամ բնաւ յայս ինչ տալ զի առ յապա հաստատեսցի ի նոյն տեղի:

ԺԳ. Մի ոք ուրէք եպիսկոպոսաց իշխեսցէ կամ համարձակեսցէ յայլմէ իշխանութենէ այլ մտանիլ եւ ձեռնադրութիւն առնել յեկեղեցիս եւ մերձեցուցանել զոք յաստիճան եւ ոչ բազմութեամբ մտանել յայլ իշխանութիւն, բայց եթէ համարձակելով եւ թուղթ տալով որ մայրաքաղաքացն է եւ որ ընդ նմա եպիսկոպոսին են մուտ տայցեն նմա ապա թէ ոչ ուրէք կոչեալ դիմեսցէ ստահակութեամբ ձեռնադրութիւն ումեք առնել եւ հաստատութիւն իրաց եկեղեցւոյ որ ոչ բնաւ իցէ անկ անհաստատ լիցի որ ի նմանէ արարեալ գտանիցի. նա պարտաւոր լիցի ստահակութեան իւրում, եւ յանմիտ ձեռնադրութեան զարժան դատաստանն անկցի առեղ. եւ մերժեսցի ի սուրբ ժողովոյն:

ԺԴ. Թէ ոք յեպիսկոպոսաց յիրս ինչ յանցուածոց եւ մեղադրութեան դատապարտեսցի, եւ ապա դէպ լիցի վասն նորա ոչ միաբանել ոյք իշխանութեան եպիսկոպոսք եւ ոմանք ի նոցանէ անպարտ եւ արդար յայտ առնել կամիցին, եւ ոմանք ի նոցանէ պարտաւորեալ զի վախճանեսցի ամենայն իրօք հակառակութիւն կեղծաւորութեանն, կամ եղեւ սուրբ ժողովոյն որ մայրաքաղաքացն եպիսկոպոսն է. զի մերձաւոր գաւառաց անտի եւ յիշխանութենէ կոչեսցէ զայլ ոմանս ոյք դատիցեն, եւ զհակառակութիւն կեղծաւորութեանն ի բաց լուծցեն զի հաստատուն է զոր ինչ կարգեսցին որ յիշխանութենէ անտի են:

ԺԵ. Թէ ոք յեպիսկոպոսաց յիրս ինչ մեղադրիցի յանցանս եւ չարախօսիցի, եւ դատապարտից յամենեցունց որ յիշխանութեան եպիսկոպոսք են եւ ամենայն միաբանութեամբ զմի եւ զնոյն վճիռ հանին ի վերայ նորա եւ յայտնիցին այսպիսին մի յիշխեսցէ այլում դար խաւսել, կամ իրաւ ոք իշխեսցէ առնել այնպիսւոյն այլ կացցէ եւ հաստատեսցէ միաբանութիւն ամենեւին որ եղեւ յայսմ իշխանութեան զոր եպիսկոպոսքն կարգեցին:

Եթէ ոք յեպիսկոպոսաց պարապորդ իցէ ի պարապորդ եկեղեցին զանձն իւր ետ, եւ բռնադատեաց զսահմանն եւ կալաւ առանց բազմաց բազում ժողովոյ եպիսկոպոսաց զայնպիսին ընկենուլ արժան է. եթէ ուրուք ժողովուրդն զոր բռնադատեաց հաճեցան եւ ընկալան կատարեալ եւս ժողով լիցի իբրեւ չիցէ նա ընդ դէմ մաւր քաղաքաց եպիսկոպոսին:

ԺԶ. Թէ ոք յեպիսկոպոսաց ձեռնադրութիւն յեպիսկոպոսաց ընկալաւ եւ հրամանաւ վերակացու լինել ժողովրդեանն, եւ ոչ յանձն էառ

զպաշտաւնն եւ ոչ հաւանեցաւ երթալ յեկեղեցին որ ձեռնադրեցաւն, զայնպիսին մերժեալ արժան է յաղաւթից եւ մինչեւ հարկ լինիցի նմա յանձն առնուլ եւ ընդունիլ, կամ սահմանեսցէ ինչ ի վերայ նորա կատարեալ ժողովն որ իշխանութենէ անտի իցեն եպիսկոպոսքն:

Եթէ ոք եպիսկոպոսաց ձեռնադրեցաւ ի գաւառի ուրէք, եւ իշխանութիւն իւր չեղեւ դառնալ եւ չիցեն պատճառ ի նմանէ չերթալ այլ կամ ժողովուրդն չընկալաւ կամ այլ պատճառս ծնանի իբրեւ ոչ ի նմանէ, այսպիսւոյն արժան է ընդունել զպատիւ պաշտամանն եւ ոչ հեռանալ, բայց մի ինչ նեղեսցէ զոք ուրէք յիրս եկեղեցւոյ եւ ժողովեսցի, այլ անսալ արժան է այսպիսւոյն մինչ իշխանութեան կատարեալ ժողով ժողովիցի իրաւունս առնել եւ ի վեր բառնալ զինչ արժանն իցէ, որոշել եւ սահմանել, կարգել վասն նորա:

ԺԹ. Եպիսկոպոս ոչ է արժան ձեռնադրել առանց ժողովոց եպիսկոպոսաց, եւ առաւել որ մայրաքաղաքաց եպիսկոպոսն իցէ յիշխանութենէ անտի, այլ սմա ամենայն իրօք պարտու պատշաճ իցէ անդ լինել, լաւագոյն եւս իցէ, զի ամենեքին որ նովաւ իցեն իշխանութեան լծակիցք ընդ նմա իցեն, զորս արժան է առ իւր կոչել թղթով որ մայրաքաղաքաց եպիսկոպոսն է, եթէ եկեսցին ամենեքին. ահա բարի եղեւ. ապա թէ դժուարագոյն է այլ լինել, մեծ մասն ի նոցանէ գալ արժան է, կամ թիւթով միահամար լինել, եւ այսպէս հանդերձ բազմօք գալով կամ հաւանելով զայնպիսին ի տեղւոջ իւրում որ տեղի աւծաւն. ապա թէ այլ ինչ որ արտաքոյ քան զսահմանեալն առնիցեն. եւ անյոյժ եւ անհաստատ լիցի ձեռնադրութիւն, ապա թէ ըստ որոշելոյ եւ ըստ սահմանելոյ կանոնացս լիցի հաստատութիւն, ընդ դիմիցին ոմանք իբրեւ ի կամաց իւրեանց հակառակին, կացցէ եւ հաստատեսցի բազմաց ընտրութիւն ամենայն իմաստութեամբ եւ երկիւղածութեամբ:

Ի. Վասն եկեղեցւոյ իրաց թէ հակառակութիւն ինչ իցէ կեղծաւորութեամբ զի լուծցի եւ ի գլուխ եկեսցէ՝ լաւ համարեցաք զի ժողով լիցի եպիսկոպոսաց յիւրաքանչիւր իշխանութեան, երկիցս անգամ, յամին, Ա յերկրորդ շաբաթու տօնից զատկին, իբրեւ կատարեսցի ի չորրորդումն շաբաթու պենդակոստէին. ժողովին առ ի յիշատակ ժողովոյն զիրս իշխանութեան, եւ զերկրորդ անգամ ժողով լինել յելս հոկտեմբերի որ է, Ժ երրորդ ի հոռի ամսոյ, զիրացն յայս ժողովս հպեսցին եւ մերձեսցին երիցունք եթէ սարկաւագունք. եւ ամենայն ոք իբրեւ զպարտեալ եւ վնասեալ համարիցին զանձինս իւրեանց եւ ի ժողովոյ անտի իրաւ՝ եւ աւգնականութիւն ընկալցին. այլ զի պատշաճ լիցի ոմանց ժողովս ժողովել առանց կամաց եւ հաւանութեան որ իցէ մաւր քաղաքաց եպիսկոպոսն:

ԻԱ. Եպիսկոպոսի յայլմէ իշխանութենէ յայլ փոխել չէ մարթ եւ կամակարութեամբ դիմել ի տեղիս ուրեք բայց ի պետս յայսպիսիս, կամ ի բռնութենէ կամ ի հարկէ ժողովրդեանն կամ եպիսկոպոսաց, այլ կալ եւ

դադարել արժան է յոր եկեղեցի ի սկզբանէ յԱստուծոյ ուխտեցաւ եւ օծաւ, եւ ոչ եւս փոփոխել կամ կամակարել ուրեք յեկեղեցւոյն իւրմէ որպէս յառաջագոյն իսկ վասն յայսպիսեացս սահման կարգեցաւ:

ԻԲ. Եպիսկոպոսի չէ արժան զոք փոխանակ իւր կացուցանել եթէ մերժեալ եւս իցէ ի մահ, ապա թէ այսպիսի ինչ լիցի, անհաստատ լիցի հաստատութիւն այնպիսւոյն, այլ պահել արժան է զդիրս եկեղեցւոյ իբրեւ ոչ եպիսկոպոս մարթ իցէ առնել. բայց եթէ հանդերձ այլովք եպիսկոպոսօք եւ նոցին ընտրութեամբ յետ հանգստեան եպիսկոպոսին. որպէս ունիցի իշխանութիւն. ո՞ եւ արժան իցէ իրացն զայնպիսին մերձեցուցանել:

ԻԳ. Զեկեղեցւոյ ինչս եկեղեցւոյ արժան է պահել ամենայն փութութեամբ այց առնելով բարւօք հաւատովք ի յԱստուծոյ որ այցելուն է ամենայնի եւ վրեժխնդիր եւ դատաւոր՝ բաշխել արժան է կամօք եւ իշխանութեամբ եպիսկոպոսին ում եւ զժողովուրդն յանձն արարեալ է եւ հաւատացեալ է, եւ զանձինս ժողովրդեանն յայտ արժան է լինել որ յանկ ինչ իցէ եկեղեցւոյն, հանդերձ կամօք յերիցանց եւ սարկաւագաց, զի նոքին գիտակից են, եւ մի անգէտ զինչ ոք ուստէք եկեղեցւոյն ընիկ եւ սեպհական է զի մի ինչ թագիցէ ի սոցանէ, զի թէ դէպ լիցի եպիսկոպոսին փոխել յաշխարհէ աստի, յայտ իցեն ինչք եկեղեցւոյն, եւ ոչ սուզանիցեն եւ կորնչին եւ անհետ լիցին, զի մի եւ որ սեպհական եւ ուրոյն է եպիսկոպոսի այն գլխեսցի ի պատճառս եկեղեցւոյ ընչից զի արդար եւ հաճոյ է Աստուծոյ եւ մարդկան եւ որ ինչ իւր իցէ եպիսկոպոսին, իշխան է թողուլ ում եւ կամեսցի եւ մի եպիսկոպոսն ի պատճառն եկեղեցւոյն ի հրապարակս եւ ի դատաստանս անկանիցի վասն ընչից որ նմա անկ էր, զի մի յետ մահուանն դսրովեսցի եւ հայհոյեսցի:

ԻԴ. Եպիսկոպոսի իշխանութիւն ունել արժան է ի վերայ ընչից եկեղեցւոյն, զի բաշխեսցէ կարաւտելոց ամենայն հեզութեամբ եւ երկիւղածութեամբ Աստուծոյ, իբրեւ վայելեսցէ ինքն ըստ արժանի թէ պիտոյ եւս իցէ ի կարեւոր պետս իւր, եւ որ ընդ նովաւ կարաւտեցին, իշխան լիցի առ ի կարաւտութիւն եղբարց եւ հանդիստ զի ամենայնիւ մի ինչ կարաւտեալից են ըստ աստուածեղէն առաքելոյն որ ասէ՝ ունիմք կերակուր եւ հանդերձ, ի նմին բաւական լիցուք. ապա թէ ոչ այս չատ լիցի եւ փոփոխիցէ զիրս եւ վատնիցէ ի պէտս իւր եւ տան իւրոյ եւ զչնորհս եկեղեցւոյ եւ զպատուղ զիւղիցն ոչ կամաւք երիցանց եւ սարկաւագաց ձեռնամուխ առնէ, զո եւ կամի, այլ եւ ընտանեաց եւ ազգականաց եւ եղբարց եւ որդւոց տացէ զիշխանութիւն իբրեւ սոքաւք ինչ հնարիցի ի ծածուկ վատնել այլոց ընտանեաց զեկեղեցւոյն այսպիսին դատ տայցէ եւ իրաւ ժողովուցն իշխանութեան այնորիկ, ապա թէ այլ եւս ինչ չարախաւսեսցի եպիսկոպոսն հանդերձ երիցամբքն որ ընդ նմա են, իբրեւ այն թէ եկեղեցոյն անկանիցէ, կամ ի զիւղից կամ յայլմէ պատճառանաց

եկեղեցեաց յանձինս իւրեանց ժողովիցեն եւ ապահիցեն, եւ աղքատք նեղեսցին եւ չարախօսութիւն եւ հայհոյութիւն ածցեն ի վերայ բանին դնելոյ, եւ այսպիսի ինչ վարիցեն կամ վարեսցին. զայսպիսին ուղղել արժան է ըստ իրաւին, զաւրէնն ընտրեսցէ ժողով եպիսկոպոսաց:

Իե. Եւսիբիոս, եւ ամենայնի որ սահմանեցաւ եւ որոշեցաւ իբրեւ անդ էի եւ յանձին կալա: Ես Թէւդոս եւ ամենայնի զինչ եւ սահմանեցաւ հաճեցայ եւ յանձին կալայ:

Զ-ԼԱՒՈԴԻԿԻԱՅԻ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԳՐԱԲԱՌԸ[1]

Ա. Զի ոչ է մարթ ըստ եկեղեցւոյ կանոնաց, ոյք ազատութեամբ եւ աւրինաւոք բնակեցան ի միասին, եւ զերկրորդ հարսանիսն մի գաղտ արասցեն բայց իբրեւ փոքր ինչ ժամանակ անցեալ իցէ՝ եւ պատրաստեցին աղաւթից եւ պահոց, ապա թողացուցանել նոցա եւ համարձակել սահմանեցաք:

Բ. Ոյք մեղան եւ անցեան ի պէս ինչ յանցանս եւ համբերեցին աղաւթից, եւ խոստովանութեամբ եւ ապաշխարութեամբ ամենայն իրօք դարձան եւ հեռացան ի չարէն, ըստ չափոյ յանցանաց ժամանակ տացին ապաշխարութեան, եւ յետ այսորիկ զթութեանց եւ բարերարութեանց Աստուծոյ խառնեսցին ի հաւասարութիւն աւրինացն:

Գ. Զէ մարթ որ առետեղ մկրտեալ է մերձեցուցանել աշտիճան քահանայութեան:

Դ. Ոչ է պարտ ձեռնադրութիւնս առաջի ունկնդրողաց:

Ե. Ոչ է արժան քահանայի փոխ տալ եւ վաշխ եւ տոկոսիս պահանջել, եւ ոչ բնաւ փոքր ինչ զտոկոսեացն մաս առնուլ:

Զ. Զէ արժան այլ ազգւոյն եւ հերձուածողին ի յամելն իւրում յայսպիսի իրս, ի տաճարն Աստուծոյ մտանել:

Է. Վասն այնոցիկ որ ի հերձուածողաց իցեն, այսինքն որ ասեն, Նաւատացիք, կամ չորեքտասան երորդեայք ի դառնալն իւրեանց մի յերախայս, մի հաւատացեալս մի ընդունիցիք յառաջ մինչչեւ նզովեալ եւ ուրացեալ զամենայն հերձուածաւղս առաւել զոր գիտէինն եւ ուսեալն էին յետ այսորիկ որք կոչին հաւատացեալք, ուսցին զհաւատոյս մերոյ զխորհուրդ եւ աւծցին զաւծումն սրբութեան եւ հաւասարեսցին աւրինացն:

Ը. Վասն այնոցիկ որք են ի հերձուածոյն Փռիւգացւոց ի դառնալն իւրեանց թէ յուխտէն իւրեանց իցին մեծամեծաց այսպիսիքս ամենայն փութով ուսցեն նախ՝ եւ ապա մկրտիցեն յեկեղեցւոյ մերոյ յեպիսկոպոսաց եւ երիցանց:

1 Այս կանոնախմբի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 229-242:

Թ. Թէ չէ մարթ համարձակել երթալ ի հանգիստ եւ ի դիրս երկաբնակս կամ որ ասեն մատրունք ամենայն այլ ազգեաց առ ի պետս ինչ աղաւթից կամ մխիթարութեան՝ այլ զայսպիսիսն թէ ի մերոց հաւատոց են մերժել արժան է եւ կապել յեկեղեցւոյ մինչեւ ապաշխարել եւ խոստովանել զյանցանսն եւ ապա խառնեսցի:

Ժ. Զէ մարթ ոյք յեկեղեցւոյ մերոյ են ի պէսպէս եւ ի ցոփ հարսանիս այլազգեաց մերձեցուցանել զուստերս եւ զդստերս, կին տալ նոցա կամ կին առնուլ ի նոցանէ:

ԺԱ. Ոչ է մարթ ոյք կոչին ծերք եւ պառաւունք առաջի եկեղեցւոյ նստել որպէս ի հրապարակի, կամ բնաւին կնոջ մարդոյ:

ԺԲ. Վասն եպիսկոպոսաց զի կամօք եւ ընտրութեամբ որ մօր քաղաքին եպիսկոպոսն է՝ եւ որ չուրջ զնովաւ եպիսկոպոսքն այսպէս հաստատեսցին զոք յաստիճան քահանայութեան իբրեւ իցեն, որք հաստատեցինն վարժք եւ փորձք ի գիտութեան բանին ի հաւատս եւ ի վարս:

ԺԳ. Զէ պարտ եւ պատշաճ համարձակել բազմութեան աշխարհական ընտրութիւնս առնել որ առ ապա մերձեցուցանելոցն են ի քահանայութիւն:

ԺԴ. Զի մի եւս մարթ իցէ զսրբութիւն իբրեւ ի պետս աւրհնութեան ի տաւնն զատկի եւ այլ իշխանութիւն տալ:

ԺԵ. Ոչ է պարտ աւելի զոմանս արտաքս քան զկանոնեալ սաղմոսողոգն ի բեմ հանել եւ ի բեմի գրովք սաղմոս ասել յեկեղեցւոջ:

ԺԶ. Զի Աւետարան հանդերձ այլովք գրովք արժան է կարդալ չաբաթ աւր:

ԺԷ. Զէ մարթ եւ պատշաճ միահամուռ զմիմեանց զհետ ի ժողովուրդս սաղմոս միայն ասել, այլ զհետ միոյ միոյ սաղմոսի կարդացումն առնել գրոց:

ԺԸ. Զի նոյն ինքն է զպաշտաւն աղաւթիցն յամենայն ժամ եւ յերեկոյին արժան է կատարել յեկեղեցիս:

ԺԹ. Արժան է ուրոյ յետ թարգմանութեան առնելոյ եպիսկոպոսացն, նախ յերախայից վերա յաղաւթս առնել եւ յետ սոցա ի ձեռն խոնարհելոյն զաւրհնութիւն ընդունելոյ, եւ արտաքս գնալոյ եւ այսպէս ի վերայ հաւատացելոց զաղօթսն առնել երկիցս, զմին լռութեամբ, եւ զերկրորդն եւ զերրորդն քարոզութեամբ կատարել ապա այսպէս զողջոյնն տալ, երիցունք եպիսկոպոսաց. ապա աշխարհականք միմեանց, եւ ապա պատարագն կատարեսցի, իբրեւ միայն քահանայիցն արժան է, եւ որ յաստիճանին ոչ թէ կէս սարկաւագաց, թէ սաղմոսողոգ ի բեմ ելանել եւ ի սեղանոյ աւրէնս առնուլ:

Ի. Զէ մարթ սարկաւագաց առաջի երիցանց նստել առանց հրամանի, այլ հրամանաւ նոյնպէս եւ սարկաւագի ունել պատիւ այլոց նոր յուխտին են:

ԻԱ. Չէ մարթ կէս սարկաւագաց հպել եւ մերձենալ ի սպաս որ մի անգամ ի սարկաւագանոցի կայ առ սրբել եւ պատրաստել զկահն՝ որով պատարագն մատչիցի:

ԻԲ. Չէ մարթ կէս սարկաւագին կտաւ զուսովք արկանել եւ ի դուռն պահելոյ հեռանալ բնաւին եւ ոչ ի պատճառս աղաւթից:

ԻԳ. Չէ պարտ գրակարդացի կամ սաղմոս ողոգողի կտաւ զուսովք արկանել եւ այնպէս կարդալ կամ սաղմոս ասել:

ԻԴ. Չէ արժան ի քահանայից յաշտիճանին են յերիցուէ մինչեւ ի գրակարդացն, առ ի կրպակս մտանել եւ չռայլել, կամ ի վաճառի ի խոհակերոց մտանել եւ ճաշակել:

ԻԵ. Չէ արժան կէս սարկաւագի կամ գրակարդացի հաց տալ եւ բաժակ աւրհնել:

ԻԶ. Չէ պարտ կշտամբել կամ երդմնեցուցանել որ ոչ եպիսկոպոսաց համարձակութիւն ունին կամ յաշտիճան ինչ, ոչ յեկեղեցւոջ եւ ոչ ի տուն չեն իշխան կշտամբել:

ԻԷ. Չէ պարտ քահանայից կամ ուխտաւորաց կամ աշխարհականաց յորժամ յագապս երթան ընձեռիս բառնալ եւ տանել ի տունս իւրեանց, զի թշնամանս ածցէն եկեղեցւոյն:

ԻԸ. Չէ պարտ յեկեղեցւոջ ագապս առնել եւ բազմական առնել ի տաճարին Աստուծոյ. ճաշ ուտել եւ խրախօնս առնել:

ԻԹ. Չէ արժան քրիստոնէից զհրէից վարս ունել եւ բանդագուշել, ի դատարկացուցանել զօր զշաբաթուն, այլ գործել արժան է. բայց զօր կիրակէին պատուել արժան է եւ հանգչել որպէս քրիստոնեայք՝ ապա թէ գոցի ոք հրէաբար՝ նզովեալ լիցի:

Լ. Ոչ է մարթ ուխտաւորաց եւ վանականաց կամ բնաւին քրիստովնեայք եւ եթէ աշխարհական ոք, եւ եթէ այլ ոք ընդ կանայս ղուղել եւ լուանալ, զի նախ այսիւ մեղադրին զմեզ հեթանոսք:

ԼԱ. Չէ արժան առ ամենայն այլազգիս խնամուքիւն առնել կամ առ հերձուածողս, բայց եթէ յանձն առնուցուն հաւատալ ի սուրբ կաթուղիկէ եկեղեցի:

ԼԲ. Չէ մարթ յայլ ազգաց աւրհնութիւն առնուլ. զի չէ աւրհնութիւն այլ անմտութիւն եւ բարկութիւն:

ԼԳ. Չէ մարթ ընդ այլ ազգիս կամ ընդ հերձուածողս յաղաւթս կալ:

ԼԴ. Չէ մարթ քրիստոնէի թողուլ զմարտիրոսս Քրիստոսի, եւ երթալ առ սուտ մարտիրոս այլազգեաց որ աւտարացեալ են յԱստուծոյ՝ եւ որ այնպիսիսն մերձեսցին նզովեալ լիցին:

ԼԵ. Չէ արժան քրիստոնէից թողուլ զեկեղեցի Աստուծոյ եւ երթալ ի տեղիս ուրեք եւ զհրեշտակս անուանել եւ ժողովս առնել եւ գաղտնիս կուռս պաշտել զի գոցի ոք այսպիսի նզովեալ լիցի, զի եթող զՔրիստոս Որդի Աստուծոյ, եւ յայսպիսի իրս համարձակեցաւ:

ԼԶ. Ոչ է պարտ քահանայից եւ ուխտաւորաց մոգս եւ թովիչս, եւ դիւթս, եւ վհուկս լինել եւ առնել, կամ հմայեալս եւ պահպանակս որ ճչմարտութեամբ չեն պահապանք, այլ կապանք հոգոյ նոցին, եւ որ այսպիսի ինչ գտցեն յանձին ունել յարտաքս քան զեկեղեցի ընկեսցին:

ԼԷ. Ոչ է արժան հրէից՝ կամ այլ ազգաց գտաւնական պատարագս նոցա կամ գնուէրս ընդունել զի մի գտցուք հաւասարորդք տաւնից նոցա եւ մեղաց:

ԼԸ. Չէ արժան ի տունս հեթանոսաց հաւասարել, որ առանց Աստուծոյ են:

ԼԹ. Չէ արժան եպիսկոպոսաց յորժամ կոչին ի ժողով ուրեք, կամ ի ժողովուրդ, արհամարհել բայց եթէ տկարք իցեն եւ հիւանդոտք, այլ երթալ եւ ուսուցանել, կամ ուսանել առ ի հաստատութիւն եւ ի հաւատս եկեղեցւոյ, ապա եթէ արհամարհեսցին եւ անճանց մեղ դիցին եւ կամաց:

Խ. Չէ մարթ քահանայի կամ ուխտաւորաց առանց հրամանի եպիսկոպոսի ճանապարհ ուրեք երթալ:

ԽԱ. Ոչ է արժան գլոկ կանայս ի բեմ հանել, բայց գնորակնիք, յաւուր տաւնի մերձ առ ի բեմն կացուցանել:

ԽԲ. Չէ արժան յետ երկուց չաբաթից աղուհացիցն ի մկրտութիւն զոք ընդունել առանց ուսուցանելոյ:

ԽԳ. Արժան է ոյք մկրտին նախ զհաւատն ուսանել եւ յաւագ հինգշաբթուն օր համար տալ եպիսկոպոսաց կամ քահանայից:

ԽԴ. Արժան է ոք ի հիւանդութեան ընկալան զմկրտութիւն (աւծանել, աւծմամբ երկնաւորաւ զի արժանաւորք լիցին երկնից արքայութեանն) յորժամ առնիցեն ուսանել զի գիտասցին թէ յորում չնորհաց եւ պատուի եղեն արժանի:

ԽԵ. Արժան է որ մկրտին յետ մկրտութեան աւծանել, աւծմամբ երկնաւորաւ զի արժանաւորք լիցին երկնից արքայութեանն:

ԽԶ. Չէ պատշաճ ի քառասնորդսն հաց մատուցանել բայց եթէ չաբաթու եւ կիրակէի:

ԽԷ. Չէ արժան ի քառասնորդսն յաւագ չաբաթուն հինգչաբթի աւր բերան լուծանել, զի ամենայն պահք քառասնորդացն անարգեսցին, այլ արժան է զամենայն քառասնորդսն պահել եւ լոկ աչտուճ հացին մխիթարել զանձինս:

ԽԸ. Չէ մարթ եւ պատշաճ ի քառասնորդսն զմարտիրոսացն ծնունդս եւ տօնս առնել այլ զսուրբ մարտիրոսացն զյիշատակ կատարել զչաբաթու եւ կիրակէի:

ԽԹ. Ոչ է արժան հարսանիս, կամ ի ծնունդս ուրուք տաւնս առնել:

Ծ. Չէ մարթ քրիստովնէից ի հարսանիս երթալ եւ կաքաւել, կամ ի պարու գալ. այլ պարկեշտութեամբ ընթրիս ուտել եւ ճաշակել որպէս եւ վայել է քրիստովնէից:

ՃԱ. Զէ մարթ քահանայից եւ ուխտաւորաց խաղս ինչ տեսնել կամ երգս ի հարսանիս, կամ յընթրիս, այլ մինչչեւ մտեալ վարձկաց եւ կատակաց՝ այլ հաց ուտել եւ գնալ ի տունս իւրեանց:

ՃԲ. Զէ արժան քահանայից եւ ուխտաւորաց հանգանակաւ կոչունս առնել կամ գինարբուս, այլ եւ ոչ աշխարհականաց:

ՃԳ. Զէ մարթ երիցանց մինչեւ եպիսկոպոսին մտեալ եւ նստեալ ի բեմի բայց ընդ եպիսկոպոսին արժան է մտանել, ապա թէ դժուար ոտ իցէ եպիսկոպոսին, համարձակեալ լիցի երիցանցն մտանել նստել:

ՃԴ. Զէ արժան ի տունս պատարագ մատուցանել եպիսկոպոսի կամ երիցու:

ՃԵ. Իբրեւ չէ մարթ իմաստութեան ուրուք երգել սաղմոս պաշտել յեկեղեցւոջ բայց եթէ ի գրոց սրբոց իցէ կամ որք կանոնեալքն են յեկեղեցւոյ թէ սաղմոսք թէ աւրհնութիւնք. այնպէս չէ պարտ կարդալ յեկեղեցւոջ, բայց եթէ որ կանոնեալքն են, այսինքն է, զնոր յաւրէնս, եւ զՀին Կտակարանս. զինչ արժան է կարդալ, են այսոքիկ զԱրարածս, զԵլս, զՂեւտացիս, զԹիւս, զերկրորդ աւրէնս, զՅեսու, զԴատաւորսն, զՀռութ, զԹագաւորութիւնս Դ, զՄնացորդացն Բ, զՅեզր Բ, զՍաղմոսն Դաւթի ՃՇ, զՍաղոմոնվնի Գ, զԱռակսն, զեղեսի Աստիսն, զերգս երգոցն, զՅովբ, զԺԲ Մարգարէսն, Ովսէէ, Ամովս, Միքէէ, Յովել, Աբդիու, Յունան, Նաւում, Ամբակում, Սովփոնիայ, Զաքարիա, Եսայի, Երեմիա, Եզեկիէլ, Դանիէլ, Մակաբայեցիք, Նորոց Կտակարանաց Դ Աւետարանք. Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս, Գործք Առաքելոց, Կաթուղիկէք, Թուղթք Է., Ա., Յակովբա, Բ Պետրոսի, Գ Յովհաննու, Ա Յուդայի: Պօղոսի թուղթք Ա Հռոմայեցիս, Բ առ Կորնթացիս, Ա առ Գաղատացիս, Ա առ Եփեսացիս, Ա Փիլիպեցիս մի առ Կողոսացիս, Բ առ Տիմոթէոս, Ա առ Տիտոս, Ա առ Փիղիմովն: Այս սահմանք եղան որք ի միասին ժողովեալ եպիսկոպոսք, ՆԼԷ:

Է-ՍԱՐԴԻԿԻԱՅԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԳՐԱԲԱՌԸ[1]

Ա. Ոսիոս եպիսկոպոս ասաց, ոչ է այս քան յետին սովորութիւն որ քան վնասակար արդեանցն զանազանութիւն ի յինքեանց ի հիմանց արմատաքի խլել, զի մի ումեք իչխանութիւն եղիցի ի փոքր քաղաքէ յայլ փոխել վասն զի իրացս այսոցիկ պատճառք յայտնի են, վասն էր այսոքիկ ձեռն արկին, քանզի ոչ ուրէք եպիսկոպոս գտանել կարացի որ ի մեծ քաղաքէ ի նուաստագոյնն փոխեցաւ՝ աստի յայտ է ջերմեռանդն ագահութեան տոչորեալ, այսպիսեացս եւ մանաւանդ ամբարհաւաճութեան ծառայեալ որպէս զիչխանութիւն մեծագոյն կարծել ստանալ: Արդ եթէ ամենեցուն այս հաճոյ է որպիսի ունայնութիւն խստութեամբ

1 Վերջին հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 250-272:

վրեժխնդիր լինել, քանզի կարծեմ եթե աչխարհականաց պիտոյ է ուսանիլ այսպիսեաց հաղորդութիւն: Ամեն եպիսկոպոսքն ասացին եթէ այս հաճոյ է ամենեցուն:

Բ. Ոսիոս եպիսկոպոս ասաց, ապա թէ ոք այնպիսի գոցի մոլեգնեալ կամ յանդուգն, որպէս ոմանց այսպիսեաց կարծեալ բերել իմն յաղաչանս հաստատելով զինքն ի բազմութենէն թուղթ ի մէջ բերեալ՝ յայտ է թէ սակաւ զոմանս կարաց վարձու գնովք ապականել. այս եկեղեցւոյ ընդ դիմակաց լինել, որպէս աղաչելով իմն զնա ունել եպիսկոպոս: Արդ բնաւին զայնպիսիսն խորամանկագործութիւնս եւ արուեստիս տանջելիս կարծեմ լինել որպէս զի մի զոք զայսպիսիս եւ ոչ ի վախճանին գէթ ընդ աչխարհականին արժանի լինել հաղորդութեան: Արդ եթէ հաճոյ են կամք, պատասխանի տուք, պատասխանի ետուն ասացեալք հաճոյ թուեցան:

Գ. Ոսիոս եպիսկոպոս ասաց, եթէ զայս եւս յաւելուլ կարեւոր է, զի մի ոք եպիսկոպոս յիւրմէն գաւառէն իչխեսցէ յայլ գաւառ յորում են եպիսկոպոսքն երթալ. բայց եթէ իւր եղբարց կոչեսցի զի կարծեսցուք գսիրոյն փակել զդրունս, սոյնպէս եւ այսմ խնամարկելի է, զի եթէ ոք ուրէք ի գաւառի եպիսկոպոսք յայտնապէս եղբօր եպիսկոպոսակցի իւրում իրս ունիցի, մի ոք ի նոցանէ յայլ գաւառէ եպիսկոսոս յիրս ի միք կարծեսցի դատապարտեալ եւ գիտէ թէ ոչ անիրաւ իրս ունի զի եւ դարձեալ նորոգեսցի դատաստան, եթէ թուի ձերում սիրոյդ զՊետրոսի առաքելոյն գյիշատակն պատուեսցուք եւ գրել ի նոցանէ որք դատն արարին Յուղիոս եպիսկոպոսի Հռովմայ՝ զի որք մաւտագոյն ի գաւառին եպիսկոպոսք թէ բնաւ պիտոյ են որպէս դատաւոր ստանալ, ապա յայտ ոչ կարասցէ առնել, վասն այսպիսի էիր նորա զի եւ դարձեալ դատ պարտի տալ որ մի անգամ դատեցան մի լուծանել, բայց որ էին հաստատուն կացցէ:

Դ. Գաւդենտիոս եպիսկոպոսաց. եթէ կարեւոր հաճոյ է, յաւելուլ զայս վճիռ զոր անարատ սիրով լի արտաբերեցեր զի թէ ոք յեպիսկոպոսաց ի կարգէ եպիսկոպոսութեան ի բաց անկցի դատավճիռ այնոցիկ եպիսկոպոսաց որ դրացիք, եւ ասասցէ միւս անգամ իւրում պատասխանատուութեան իրս պարտ է ի ներքս բերել, մի ոք իչխեսցէ յաթոռ նորա կարգաւորել զայլ ոք, մինչ ոչ Հռովմայ եպիսկոպոսն գիտասցէ վասն այսորիկ վճիռ գրով յառաջ բերցէ:

Ե. Ոսիոս եպիսկոպոս ասաց, հաճոյ թուեցաւ զի եթէ ոք եպիսկոպոս ամբաստանեսցի եւ ժողովեալ եպիսկոպոսունք նոցին գաւառին յիւրմէ աչտիճանէն չարժեսցեն զնա, եւ որպէս ի բաց կալով նոցա ի դատաստանէն, ապաւինեսցի առ երանելի Հռովմայ եպիսկոպոս, եւ կամեսցի լսել զնոր դատաստանն, եւ իրաւացի կարծեսցէ նորոգել զնոր իրաց հարց եւ քննի, գրել արժանի արասցէ առ եպիսկոպոս այնոսիկ որ մօտ են յայն գաւառ, զի նոքա զգուշութեամբ եւ հեզութեամբ մի ըստ միոջէ

քննեսցին, եւ ըստ ճշմարտութեան հաւատոց դատավճիռ ի վերայ իրացն արտաքս ածցեն, ապա եթէ ոք դարձեալ աղաչեսցէ եւ միւս անգամ զիրն իւր լսելի առնել եւ իւրոյ խնդրուածին զՀռովմայ եպիսկոպոսն չարժել յիւրմէ կողմանէ զերիցուն առաքեսցէ զիշխանութեան եպիսկոպոսութեան իւրոյ զոր բարւոք գոլ փորձեսցէ սահմանեսցէ՝ եթէ պարտ է առաքել որ ընդ եպիսկոպոսացն դատն ասիցէ ունելով զիշխանութիւն նորա վասն որոյ առաքեցաննն եւ այս խնդրելի է: Ապա թէ բովանդակ կարծիցէ առ ի յիրեն գիտութիւն, եւ սահմանադրութիւն զեպիսկոպոսն արասցէ՝ զոր ինչ նորա իմաստնազօր խորհրդոցն բարւոք թուեսցի: Պատասխանի եառն եպիսկոպոսքն ասացեալքդ հաճոյ թուեցաւ:

Զ. Եթէ դէպ լինիցի միում գաւառի յորում բազում եպիսկոպոսունք են, միում եպիսկոպոսին մնալ, եւ նա յիմեքէ ծուլութենէ ոչ կամիցի գնալ եւ հաւանակիցք լինել կարգաւորութեան եպիսկոպոսացն: Իսկ եպիսկոպոսունքն ժողովեալ աղաչեսցին լինել կարգաւորութեան զոր նոքա են խնդրեն եպիսկոպոս որ մնացն յիշումն առնել ի ձեռն թղթոյ հայրապետին, այսինքն մայրաքաղաքի եպիսկոպոսին, եւ աղաչեն բազմութիւնքն հովիւ տալ նոցա, եւ ինձ այսպէս թուի թէ բարւոք ասեն եւ սմա մնալ զի եկեսցէ ապա թէ ի ձեռն թղթոյ աղաչեցեալ կոչեսցէ՝ եւ ոչ թղթով պատասխանի արասցէ, պիտոյ է զկամս բազմութեան առնել: Այլ պարտ է կոչել եւ որք մօտաւորն են ի գաւառին եպիսկոպոսք առ ի ձեռնադրութիւն մայրաքաղաքի եպիսկոպոսին, եւ ոչ է պարտ վայրապար կարգաւորել եպիսկոպոս ի գեօղս ուրեք կամի դուզնաքեա քաղաքի ուրումն, որոյ եւ մի երէց բաւական է, քան զի ոչ է անդ կարեւոր եպիսկոպոսի կարգել զի մի արհամարհեսցի եպիսկոպոսին անուն եւ իշխանութիւն, այլ գաւառի եպիսկոպոսք որպէս յառաջագոյն ասացի յայնպիսի քաղաք պարտ են կարգել եպիսկոպոսքն ուր եւ առնէին եպիսկոպոսք: Ապա թէ գտցի այնպէս բազմութեան թուովք ժողովուրդք եւ քաղաքք զի արժան է նմա եպիսկոպոս ընդունել առցէ թէ ամենեցուն հաճոյ թուի այս: Պատասխանեցին ամենեքեանք հաճոյ է:

Է. Ոսիոս եպիսկոպոսն ասաց, մեր ունայնութիւնս եւ բազմազառումն եւ աշխարհական բաջաղանք արարին ունել մեզ այսքան համարձակութիւն եւ չնորհս որքան պարտ եմք ստանալ, քանզի բազում յեպիսկոպոսաց ոչ պակասին ի բանակս երթալով եւ մանաւանդ ափրկացիք, որք որպէս տեղեկացաք ի սիրելւոյ եղբօրակցին մերմէ եւ պաշտաւնակցին եպիսկոպոսակցին Գրատայ, զիրկչական խորհուրդն ոչ ունին, այլ այնպէս արհամարհին որպէս զմի մարդ ի բանակին բազում եւ պէս պէս եւ որ ոչ կարին աւգուտ առնել եկեղեցւոյ պաղատանս տանել. եւ ոչ որպէս պարտ եւ պատշաճ լինել աղքատաց եւ աշխարհականց պատիւս եւ գործակալութիւնս ոմանց հնարել. արդ՝ այս ունայնութիւնս զգուշամբումն ոչ առանց գայթակղութեան ուրուք մեզ եւ բամբասանաց առիթ

լինի: Արդ՝ վայելչական համարեցայ եպիսկոպոսի զիւր աւգնականութիւն տալ նմա որ ոք յումեքէ բռնաւորեսցի, կամ այրեաց զրաղատեսցի, կամ դարձեալ եթէ ոք որ զրկեսցի իւր կենաց, թէ ընաւ այս անուանք իրաւացի ունին զաղաչանս: Արդ սիրելի եղբայրք. եթէ ամենեցուն այս հաճոյ թուի դատ արարէք, զի ոչ ումէք եպիսկոպոսի պարտ էր ի պատանն երթալ. բաց ի նոցանէ զոր բարեպաշտ բագաւորն մեր ի ձեռն հրամանաց իւրոց կոչեսցէ: Եւ քանզի բազում անգամ դէպ լինի ոմանց անպարտ տեղի վանսն ապաւինել յեկեղեցի վասն իրացն յանցանաց, կամ անխտիր դատապարտեալ պահեսցի եւ կամ այլ ինչ իւիք դատավճռաւ անսալով զայսպիսեացն ոչ ուրանալ, եւ լինել յաւգնականութիւն, այլ առանց ծուլութեան առանց երկիւղի պարտ է այսպիսեաց խնդրել թողութիւն, արդ եթէ այս հաճոյ թուի, դատավճռակից լերուք: Պատասխանի ետուն ամենեքեան սահմանեսցի եւ այս:

Ը. Ոսիոս եպիսկոպոս ասաց, եւ զայս ձեր իմաստդ դատեսցէ քանզի թուեցաւ մեզ զի մի ընդ բամբասանաւք անկցի եպիսկոպոս ոք երթալով ի պաղատն թէ ոք ի նոցանէ այսպիսի ունիցի ի պաղատանս որպիսի վերագոյն յիշեցաք ի ձեռն իւրոյ սարկաւագի առաքեսցին, քանզի սպասաւորին պատկեր ոչ է նախանձելի, եւ որ լինելոցն է վաղագոյն պաճուճել կարասցէ: Ամենեքին պատասխանի ետուն սահմանեսցի այս:

Թ. Ոսիոս եպիսկոպոս ասաց, կարծեմ թէ այս իրաւացի է զի թէ յոր եւ իցէ գաւառ եպիսկոպոս առ եղբայր իւր եւ եպիսկոպոսակից առաքեսցէ պաղատանս եւ մեծագոյն քաղաքին, այսինքն մայրաքաղաքին, նա եւ զսարկաւագ իւր եւ զաղաչանս առաքեսցէ տալով նըմա վկայութեան թուղթս ըստ կարգի առ եղբարս եպիսկոպոսակից մեր որ յայնմ ժամանակի ի տեղիսն կամ ի քաղաքսն են որ բարեպաշտ թագաւորն զարքունական իրսն կառավարէ: Ապա եթէ ոք յեպիսկոպոսաց ունիցի բարեկամս ի գաւթի թագաւորին եւ կամեսցի վասն ուրուք աղաչել որ է վայելուչ, մի արգելցի ի ձեռն իւրոյ սարկաւագին աղաչեսցէ եւ պատուիրեսցէ նոցա աւգնականութիւն աղաչելով նմա չնորհել վարկանելով: Իսկ որք ի Հռովմ երթան որպէս յառաջն ասացի սիրելի եղբօրն մերոյ եպիսկոպոսակցի ուղեա զպաղատանս զոր ունիցին տալ պարտ են. զի նախ նա փորձեսցէ, եւ եթէ ոչ ոք ի նոցանէ անամօթ իցէ, եւ այսպէս զիւր հոգաբարձութիւնս տալով առաքեսցէ ի պաղատն: Ամենեքին եպիսկոպոսքն ասացին թէ հաճոյ թուեցաւ մեզ եւ վայելուչ է խորհրդակցութիւնս այս:

Ժ. Ոսիոս եպիսկոպոս ասաց, եւ զայս կարեւոր գոլ կարծեմ զի ամենայն ճշմարտիւ եւ խնամով քննեսցի զի եթէ ոք կամ մեծատուն կամ քողոստիկոս ի հրապարակէ աղաչէ լինել եպիսկոպոս՝ որ յառաջ նախ կարգեսցէ եթէ ոչ նախասարկաւագի եւ դրակարդացի սպասաւորութիւն կատարեսցէ, զի ընդ ամենայն աշտիճան կրթել արժանաւոր կարծեսցի հանել ի կամարն եպիսկոպոսութեան՝ յառաջադիմութեամբ անցա-

նել կարասցէ՝ բայց կալ իւրաքանչիւր կարգի աչտիճան, ոչ դուզնաքեա ժամանակի երկայնութիւն, որով ժամանակաւ հաւատ նոցա եւ վարուցն լաւակամութիւն եւ հաստատումն եւ հեզութիւն ծանօթ լինել կարասցին, եւ այսպէս արժանի առ աստուածային քահանայութիւն կարծեցեալ եւ մեծագոյն վայելեսցէ պատիւ, քանզի ոչ պատեհէ ոչ գիտութիւն եւ ոչ բարւոք վարքն ընդունել թեթեւութեամբ եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ ձեռնադրել. քանզի այս իրաւապէս նորատունկ կարճեսցի՝ վասն զի մանաւանդ եւ երջանիկն առաքեալ որ հեթանոսացն եղեւ առաքեալ երեւի արգելելովն վաղագոյն զկարգաւորութիւն, քանզի երկայն ժամանակին փորձ զվարսն եւ զիւրաքանչիւր գործ, եւ զկամս դիւրագոյն տպաւորել կարասցէ: Ամենեքեան ասացին թէ հաճոյ է նոցա, եւ բնաւին ումեք ոչ չրջել զայսոսիկ:

ԺԱ. Ոսիոս եպիսկոպոս ասաց, եւ զայս սահմանել պարտ եմք, եթէ եպիսկոպոս այլ ի քաղաքէ եկեսցէ ի քաղաք այլ, կամ այլ գաւառէ ի գաւառ այլ գոռոզութեան աղագաւ, իւրոյ գովեստիցն ըսպասաւորելով, կամ թէ աւանդութիւն ինչ հնազանդեցուցանելով եւ բազում ժամանակս կալ անդ, եւ եթէ քաղաքին եպիսկոպոս ոչ է հմուտ վարդապետութեան, մի արհամարհեսցէ զնա եւ յաճախագոյն ի բեմէ խաւսեսցի, եւ ամաչեցուցանելով եւ յամաւթ առնելով որ անդ եպիսկոպոսն է՝ քանզի այսպէս պատճառք սովորին խոռովութիւնս առնել. եւ յայսպիսի սովորութենէ զայլոց զաթոռ ինքեանց խօսել եւ հանել փութթա. ոչ թերահաւատելով որ նմա տուեալն թողուլ եւ յայլ փոխել: Արդ սահմանելի է ժամանակն որ վասն այսորիկ, քանզի ոչ ընդունել զեպիսկոպոս, ապիրատ եւ անպիտան կարծելի է բայց յիշել ի յառաջեալ ժամանակին զհայրն մեր որ սահմանեաց. զի եթէ ոք ասէ զուր ի նոսա ի նորին քաղաքի եղիցի յերիս կիրակէս աւուրս, Գ շաբաթս ոչ հաղորդեսցի բայց չարժեսցին յաւրինաց աստի: Արդ՝ եթէ ի վերայ աչխարհականաց այսպէս հրամայեալ է ոչ է պարտ եւ օգտակար եպիսկոպոսի եթէ ոչ մինչ ծանրագոյն ունիցի կարիս կամ իրս դժուարինս առ ի բազում ժամանակս թողուլ. զիւր եկեղեցին եւ տրտմեցուցանել զհաւատացեալս նմա ժողովուրդսն: Ամենայն եպիսկոպոսին ասացին եւ զայս կարի վայելչական սահմանեմք:

ԺԲ. Ոսիոս եպիսկոպոս ասաց, քանզի ոչինչ թողլի եւ այս սահմանեսցի, ոմանք յեղբարց մերոց եւ եպիսկոպոսակցաց ի քաղաքս յորս եպիսկոպոսունք կարգեն կածեն ստանալ այժմ սակաւ ստացուածս. բայց յայլ տեղիս մեցապէս ստացուածս, յորոց կարող են խնամ արկանել եւ տնանկաց այնպէս թուլացուցանել նոցա համարիմ, զի թէ հանդերձեալ են իւրեանց տեղիս գնալ եւ զպտուղսն ժողովել, Գ կիւրակէս աւուրն, այսինքն, Գ շաբաթս յիւրեանց գեօղս կալ նոցա եւ կամ մերձաւոր եկեղեցիս յորում են երիցունք ժողովեսցին, վասն զի մի կարծեսցէ նա լինել առանց հաղորդութեան գոլ եւ զպաշտաւնն կատարել, եւ ոչ յաճախա-

գոյն ի քաղաքն յորում եպիսկոպոսն մտանել, քանզի այսու սարազու եւ թիւրի բան նորա ոչ դիպելով անդ՝ ոչինչ վնասակար են, եւ ամբարհաւաճ եւ հպարտ կարծի յանցանացն: Ամեն եպիսկոպոսքն ասացին հաճոյ է եւ այս կարգադրութիւն:

ԺԳ. Ոսիոս եպիսկոպոսն ասաց, եւ այս դարձեալ թւեսցի. զի թէ ոք սարկաւագ կամ երէց կամ ոք ի վիճակելոց անհաղորդ եղիցի եւ առ այլ եպիսկոպոս որ գիտէցէ զնա ապաւինեսցի ճանաչելով զնա թէ իւրոյ եպիսկոպոսին հանեալ է զնա յաւրինաց, ոչ է պարտ նմա իւր եպիսկոպոսակցին եւ եղբօրն թշնամանս ածել եւ օրէնս տալ, ապա եթէ զայդ առնել իշխեսցէ, գիտասցէ թէ ի ժողով եպիսկոպոսացն պատասխանատուութեան պարտապան լինել նմա: Եւ ամենեքին եպիսկոպոսքն ասացին, այս դատաստան եւ զխաղաղութիւն հանապազ պահեսցէ եւ զամենեցուն զիմաստութիւն:

ԺԴ. Ոսիոս եպիսկոպոս ասաց, որ հանապազ զիս չարժէ լռել ոչ պարտ եմ. եթէ ոք եպիսկոպոս բարկացաւղ դոցի, որ ոչ պիտոյ է այսպիսւոյ առն կրաւնաւորել եւ վաղվաղակի յանդիման երիցու կամ սարկաւագի չարժել հանել եկեղեցւոյն կամիցի, նախախնամելի է ոչ յանկարծակի զայնպիսին դատապարտել եւ զրկել ի հաղորդութենէ: Ամենեքին ասացին որ արտաքս էն ունի իշխանութիւն յեպիսկոպոս նորին մայրաքաղաքացւոյն սոյն գաւառին ապաւինել. ապա եթէ մայրաքաղաքի եպիսկոպոսն ոչ իցէ անդ ի մօտագոյն գաւառին եպիսկոպոսն ընթասցի եւ աղաչեսցէ զի ճշմարտիւ խուզեսցի իր նորա, քանզի ոչ է պարտ չտալ զլսելիս աղաչողացն, եւ այն եպիսկոպոսն որ կամ իրաւամբք կամ անիրաւ եհան, այնպիսին իրաւաբար բերել զի հարցաքննին իրացն եղիցի, եւ կամ հաստատեսցի նորա դատավճիռն, կամ ուղղութիւն լիցի, բայց նախ առաջին ըզգուշիւ եւ հաւաստեաւ ամենայն ինչ քննեսցի, եւ զոր հանեալն է յօրինաց յառաջ զքննութիւն իրին անձին վրէժխնդրութիւն ոչ պարտի առնել հաղորդութեան: Իսկ եթէ ժողովեալ ոմանց ուխտաւորացն տեսցին զամբարտաւանութիւն եւ զամբարհաւաճութիւն նորա, քանզի ոչ իրաւացի է թշնամանս կամ բամբասանս նանիր կրել դառնագոյն բանիւք պարտին դարձուցանել զայնպիսին, զի որ զվայելուչսն հրամայէ սպասաւորին նմա եւ հնազանդին զոր աւրինակ եպիսկոպոսս ընդ սպասաւորաց պարտի աչալուրջ ունել զկամս եւ զսէր, նոյնպէս եւ որք ընդ հնազանդութեամբն են, աննենգ ըսպասաւորութիւն եպիսկոպոսաց կատարել պարտին:

ԺԵ. Ոսիոս եպիսկոպոս ասաց, եւ զայս ամենայն սահմանեցանք. զի թէ ոք եպիսկոպոս այլ ի նահանգէ կամեսցի զայլոց սպասաւոր առանց կամաց իւրոյ եպիսկոպոսին յաշտիճան ինչ կարգել անզօր եւ անհաստատուն եղիցի այնպէս կարգաւորութիւն կարծեցեալ ապա եթէ ոմանք զայս անճանց հրամայեցին եղբարց եւ եպիսկոպոսակցաց մերոց եւ յի-

չումն եւ ուղղութիւն պարտին ածել: Ամենեքին ասացին այս սահման կացցէ անքակելի:

ԺԶ. Այետիոս եպիսկոպոս ասաց, ոչ անգիտանայք թէ որպիսի եւ որքան է թեսաղոնիկեցւոց մայրաքաղաքն արդ, բազում անգամ ի սա յայլ գաւառաց երիցունք եւ սարկաւագունք գան, եւ ոչ բովանդակէ նոցա սակաւ ժամանակ լինել անդ, այլ բազում ժամանակս անդ մնան, կամ թէ երբ ուրեք յետ բազում ժամանակի իւրեանց տեղիս դառնալ հարկաւոր են, արդ՝ վասն այսպիսեացն սահմանելի է:

ԺԷ. Ոսիոս եպիսկոպոս ասաց, ժամանակք եւ ի վերայ եպիսկոպոսաց սահմանեալ, պահեսցին եւ ի վերայ սոցա:

ԺԸ. Ոսիոս եպիսկոպոս ասաց թելադրելով եւ եղբօրն մերում Ուղումպիայ, եւ այս հաճոյ թուեցաւ եթէ եպիսկոպոս կամ ուխտաւոր բռնութեամբ կրեալ անիրաւութեամբ արտաքսեսցի վասն տգիտութեան, կամ խոստովանութեան տիեզերական եկեղեցւոյ կամ վասն ճշմարտութեան վրէժխնդրութեան փախչելի վտանգէն անմեղ եւ ընդ կարգաւ լինել եկեսցէ յայլ ի քաղաք, մի արգելուցու, այսքան կալ մինչեւ դարձցի եւ զիշնամանացն որ եղեւն ի նա զերծումն գտանել կարասցէ, քանզի խիստ եւ ծանրագոյն փախուստ կրեալ յանիրաւ՝ ոչ ընդունելի ի մէնջ, քանզի բազում լաւակամութիւն եւ սիրակամութիւն պարտի չնորհել այնպիսւոյն: Ամենեքին ասացին հաճոյ թուեցաւ եւ այս:

ԺԹ. Գաւդենտիոս եպիսկոպոս ասաց, գիտես եղբայր Այետիէ եթէ յետ այնորիկ անդրէն կարգաւորեալ եպիսկոպոսին, այսուհետեւ խաղաղութիւն հաստատեսցի՝ զի մի նչխարք երկպառակութեան մնասցեն յեկեղեցական կանոնս թուեցաւ եւ որք ի Մովսիսէ կարգեցան եւ որք յԵւտիւքիանոսէ, քանզի նոցա եւ ոչ մի ինչ մեղսն գտան զամենեսին ընդունել:

Ի. Ոսիոս եպիսկոպոս ասաց, իմոյ նուաստութեանս է այս դատաւճիռ քանզի հեզք եւ համբերաւղք պարտ եմք լինել եւ հանապազորդ առ ամենեսեսեանսն գրովս, որք մի անգամ ի վիճակէ եկեղեցական յառաջ մատեան յոմանց եղբարց մերոց եթէ կամեսցին դառնալ անդրէն յորս եւ անուանեցան յեկեղեցիս յայսմ հետէ ընդունել. բայց Եւտիւքիանոսի որ չեւ եպիսկոպոսի անուն անձին պարտ է վրէժ խնդրել, այլ եւ ոչ զՄովսիսէ եպիսկոպոսութեան արժանի գոլ կարծել: Իսկ եթէ աչխարհական հաղորդութիւն պահանջեսցին, ոչ էր պարտ նոցա ուրանալ: Ամենեքին ասացին հաճոյ է:

ԻԱ. Գաւդենտիոս եպիսկոպոս ասաց. այսոքիկ փրկչապէս եւ կարգաւք սահմանեալք եւ վայելչաբար առ ի սաստումն մեզ ի քահանայիցս, եւ Աստուծոյ հաճոյ եւ մարդկան, զոյժ եւ զօրութիւն նոցա ունել ոչ կարասցէ, եթէ ոչ երկիւղիւ հետեւեսցէ արտաբերեալ դատավճռացս, քանզի գիտեմք եւ բազում անգամ վասն սակաւուց զանամօթութեանց

զաստուածային եւ զպաշտելի անուն քահանայութեան ի բամբասանս գալ, արդ՝ եթէ ոք որ ամենեցուն հաճոյ թուեցաւ իշխեսցէ ամբաստանութեամբ մանաւանդ եւ կամ ամբարտաւանութեամբ կամաց հաճոյ լինել, այլ ինչ ոչ գործել գիտասցէ զի եւ յանց պատասխանատուութեան զինքն պարտական առնիցէ, եւ զպատիւն եւ զարժանաւորութիւն եպիսկոպոսին ի բաց ընկենուլ: Ամենեքին պատասխանի արարին, վայել է եւ հաճոյ են այսպիսի կամք, եւ այս անտի եւ եթէ մանաւանդ ճանաչելի եղիցի եւ կատարեսցի եթէ իւրաքանչիւր ոք ի մէնջ յանցանս եւ յռահս կարգեալ են տեսանելով եպիսկոպոսին խնդրեսցէ զպատճառս ուղոյն եւ ուր զուղեգնացութիւն արասցէ, եւ եթէ գտցի գնա ի պաղատն անդր երթեալ խնդրեսցէ ի նմանէ զպատճառն որ ի վերայ եւ առաջի կային: Ապա թէ կոչեալ է գնայ եւ երթայ, մի խափանեսցէ գնորա զերթն. իսկ եթէ յաղագս ցուցանելոյս զանձն որպէս յառաջագոյն ասացաք ձերում սիրոյ վասն ուրուք աղաչանաց իրիք երթիցէ ի պաղատն, ոչ ձեռն արկել պարտ է ի թուղթսն եւ ոչ հաղորդել ընդ այնպիսումն:

Ամենեքին ասացին սահմանեսցի եւ այս:

Բ.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

1) ԱԶԳԱՅԻՆ–ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ

Ժողովների միջոցով եկեղեցական հարցեր վճռելը սկսուեց առաքեալների ժամանակ. առաջին անգամ ժողովուեցին նրանք եւ որոշեցին թոյլ չտալ քրիստոնեաներին կատարելու մովսիսական ծէսերը (թլպատութիւն...) (Գործք ԺԵ):

Առաքեալների յաջորդները Բ եւ Գ դարերում չարունակեցին նոյն չաւղով գնալ եւ հարցերը ժողովով վճռել, նրանք մասնաւոր տեղական ժողովներ արին Պաղեստինում, Փոքր Ասիայում, Հռոմում, Ոսրոենէում (Եդեսիա) զատիկը միասին տօնելու վերաբերմամբ եւ 256-ին Կարթագենում՝ Կիպրիանոսի ժամանակ, կրկնակնունքի խնդիրը որոշելու համար: Այդ կարգը առաքելական տիեզերական եւ տեղական ժողովների միջոցով եւ չարունակութեամբ ընդհանրացաւ բոլոր քրիստոնեայ ազգերի մէջ, մինչեւ անգամ սահմանադրուեց, որ տարին երկու անգամ ժողովներ լինեն ամէն տեղերում եւ եկեղեցական խնդիրներ քննեն եւ լուծեն դրանց միջոցով: Այս սկզբունքները ընդհանուր առմամբ մտան մեր մէջ էլ, բայց ճչտութեամբ չգործադրուեցին. ոչ միայն տարին երկու անգամ, հապա մի քանի տասնեակ տարիներ չարունակ ժողովներ չէին լինում Հայաստանում: Այս ունի իր պատճառները, որոնք գուցէ Դ, ե դարերում բացակայում էին օտար քրիստոնեայ երկրներում: Նախ՝ հայոց աշխարհը եղաւ առաջինը, որ քրիստոնէութիւնը դարձրեց քաղաքացիական կրօն, այսինքն բացի եկեղեցական վարչութիւնից ունեցաւ եւ քաղաքական կառավարութիւն, որը ոչ միայն հովանաւորում էր քրիստոնէութիւնը, այլ եւ քաղաքացիական օրէնքներով ամէն կերպ դիւրութիւն էր տալիս քրիստոնէութեան տարածման, ապահովում էր եկեղեցական դասի եւ եկեղեցիների տնտեսական դրութիւնը, եկեղեցական կանոնները պարտադիր էր դարձնում բոլոր քրիստոնեայ հպատակների համար իբրեւ քաղաքացիական օրէնքներ: Երկրորդ՝ հայերը սովորած լինելով միապետական կառավարութեան, տեսած լինելով կռապաշտութեան օրով քրմապետների ոյժն ու զօրութիւնը, որին չատ էր նպաստում թագաւորական ցեղից նրանց ընտրուած լինելը, եւ ապա քրիստոնէութեան օրով նոյնպէս թագաւորական-նախարարական ցեղից Լուսաւորչի կաթուղիկոս ընտրուելը եւ թագաւորի համազօրութեամբ գործելը, պիտի վարժուէին թագաւորի եւ կաթուղիկոսի հրամանները հլու հնազանդութեամբ կատարելու, մանաւանդ այնպիսի կաթուղիկոսների, որոնք սրբութեան եւ կարգապահութեան տիպարներ էին: Երրորդ՝ Լուսաւորչի ժառանգ կաթուղիկոսները մինչեւ ս. Սահակ ունէին մի փառաւոր սովորութիւն, այն է՝ ճչտութեամբ եւ սրբութեամբ կատարել եկեղեցական

կանոնները, որոնք պատուիրում էին առանց եպիսկոպոսների խորհրդակցութեան ոչինչ չանել եւ տարին առնուազը մի անգամ չրջել բոլոր երկիրը եւ ամէն տեղ նոյն կարգ ու կանոնը մտցնել, վէճերը քննել, խնդիրները վճռել. այսպէս Ներսէս մեծը 12 խորհըրդականներով, Սահակ 60 վանականներով չրջում էին բոլոր կողմերը եւ տեղնուտեղը վէճերը դադարեցնում. նրանք Նաւասարդի տօնին՝ Շահապիվան եւ Ս. Կարապետի տօնին՝ Մուշ էին ուղեւորւում, ուր ժողովւում էին բոլոր հայոց աշխարհը իշխաններով, թագաւորներով եւ եպիսկոպոսներով, որոնց մասնակցութեամբ եւ խորհրդակցութեամբ վճռւում էին բոլոր հարցերը: Ահա գլխաւոր պատճառները թէ ի՞նչու հոգեւոր եւ մարմնաւոր իշխանութիւնները հարկ չէին զգում եկեղեցական ժողովներ գումարելու եւ պաշտօնական ձեւով խնդիրները քննելու: Այս հիմամբ էլ Դ դարում միայն մի եկեղեցական ժողով գումարուեց Ներսէս Մեծի օրով բարեգործական զանազան հիմնարկութիւններ հաստատելու, որի համար եւ ունինք նոյն ժամանակուայ պատմագիրների վկայութիւններ: Իսկ ուրիշ ժողովներ եկեղեցական կարգեր որոշելու համար մինչեւ Շահապիվանի 447 թիւը չենք ունեցել, որովհետեւ ոչ մի յիշատակութիւն չունինք ոչ նոյն ժամանակուայ պատմագիրների կողմից, ոչ էլ մեր կանոնագիրք կազմողների կողմից: Կանոնագրքերում կան Լուսաւորչին, Սահակին յատկացրած կանոններ, բայց ոչ ժողովներին վերագրած: Պատմագիրների յիշատակած Ներսէս Մեծի ժողովը չկայ ձեռագիր կանոնագրքերում: Զամչեան եւ Աբէղ եպիսկոպոս պատմում են պատմիչների խօսքերով, որ Նիկիայի ժողովը ընդունելու համար Լուսաւորիչ 325-ին ժողով արաւ. նոյնը Պօլսոյ եւ Եփեսոսի ժողովների կանոնները ընդունելու համար: Բայց ես անում մատենագիրները, որոնց մատնացոյց են անում վերջին գրողներս, եւ գտնում ես, որ ժողովի ոչ մի յիշատակութիւն չունի: Ագաթանգեղոսն ես բաց անում, կարդում ես. Արիստակէսը յետ դառնալով՝ Նիկիայից «բերած աւանդութիւնները թագաւորի եւ սուրբ կաթուղիկոսի առաջն էր դնում: Որը սուրբ Գրիգորը վերցրեց, նոյն կանոնների վրայ ինքն էլ աւելացրեց, Տրդատ թագաւորի հետ Հայաստան աշխարհը պայծառացնելով լուսաւորում էր...» (508 եր.): Խորենացին ես բաց անում, կարդում ես. Լուսաւորիչը «մի քանի գլուխներ իրանից աւելացնելով ժողովի (Նիկիայի) կանոնների վրայ իւր վիճակի գգուշութեան համար» (90 գլ.): Բաց անելով՝ Եփեսոսի կանոնների համար Հայաստանում իբր թէ եղած ժողովը սբ. Սահակի ժամանակը՝ Կորիւնի վկայութիւնը, որ առաջ են բերում Զամչեան եւ Աբէղ եպիսկոպոս, կարդում ես. «Յայնմ ժամանակի բերեալ երեւեցան Հայաստան աշխարհին գիրք սուտապատումք, ընդունայնախօս աւանդութիւնք առն ուրումն հոռոմի, որում Թէոդիոս անուն: Վասն որոյ Սիւնհոդոսական հայրապետաց եկեղեցեացն սրբոց նշանակել ազգ առնէին՝ եւ ճշմարտահաւատ Փառա-

ւորչացն Սահակայ եւ Մաշտոցի: Եւ նոցա ճչմարտասէր փութով զայն ի միջոյ բարձեալ աչխարհահալած արտաքոյ իւրեանց մերժեցին, զի մի ի լուսաւոր վարդապետութիւնն՝ ծուխ ինչ սատանայական յարիցէ» (25 եր.): Միթէ սրանից կարելի է եզրակացնել, թէ սբ. Սահակ եւ Մեսրոպ ժողով արին. կամ թէ Լուսաւորիչ ժողով արաւ եւ կանոններ աւելացրեց Նիկիականի վերջում: Հապա ո՞րտեղից են Զամչեան եւ նրա հետեւողները (Աբէլ եպ.) ընդունում, որ Վաղարշապատի Ա ժողովը եղաւ 325-ին Նիկիայի կանոնները ընդունելու համար, որ Վաղարշապատի Բ ժողովը եղաւ 366-ին կաթուղիկոսական աթոռի անկախութեան համար, որ Վաղարշապատի Դ ժողովը եղաւ 426-ին եկեղեցու բարեկարգութեան համար, որ Աչտիշատի Բ ժողովը եղաւ 435-ին (իսկ ըստ Զամչեանի՝ 432 եւ 445) Եփեսոսի ժողովը ընդունելու համար: Սրանք այս տեղեկութիւնները քաղում են ոչ թէ նոյն դարու պատմագիրներից, որոնք ոչինչ չեն ասում այս ժողովների մասին, այլ 400, 600 տարի յետոյ եկող պատմագիրների վկայութիւններից, որոնք ոչ մի իրաւաբանական արժէք չեն կարող ունենալ: Ձեռագիրների մէջ պատահում են կցկտուր, փոփոխուած գրութիւններ հայոց ժողովների մասին. Լուսաւորչից սկսած մինչեւ Յովհան Օձնեցու ժամանակ, հէնց նոյն իսկ Յովհան Օձնեցուն վերագրած, այսպիսի վերնագրով (58 եւ 100 ձեռ.). «Սակս ժողովոյն որ եղեն ի Հայս ի սուրբ Գրիգորէ Լուսաւորչէ սկսեալ...»[1]: Սրա մէջ յիշուած են հետեւեալ ժողովները. 1) Լուսաւորչի ժողովը Նիկիայի կանոնները ընդունելու համար, 2) Ներսէսի (Մեծի) ժողովը Պօլսոյ ժողովի կանոնները ընդունելու համար, 3) Սահակի ժողովը՝ Եփեսոսի համար, 4) Շահապիվանի ժողովը, 5) Բաբգէնի ժողովը, 6) Ներսէսի... Այս մասին 3 օրինակ կայ, երեքն էլ տարբեր եւ հակառակ գրուած միմեանց, սրանց մէջ չկայ բարեկարգութեանց համար արած Ներսէսի ժողովը, որի մասին վկայում են ժամանակակից պատմագրները: Այսպիսի եւ սրանց նման փաստերը ոչ մի իրաւաբանական արժէք ունենալ չէն կարող, ուստի Զամչեանի եւ այլոց ընդունած չեղած ժողովները միանգամայն կհանենք մեր աղբիւրների չարքից եւ կընդունենք միայն այն ժողովները, որոնք ունեն հաստատուն պատմական հիմք:

Բայց այստեղ նոր հարց է ծագում. եթէ Տիեզերական երեք ժողովները իւր ժամանակին չեն ընդունուել ազգային ժողովով, միմիայն ընդունուել են կաթուղիկոսների եւ թագաւորների որոշմամբ, արդեօ՞ք այդքանը պիտի բաւարար համարուի, թէ անհրաժեշտ է, որ ազգային ժողովի սանկցիայով վաւերացնուի այդ ընդունելութիւնը: Մեր եկեղեցական իրաւունքի հետագայ պատմութիւնը ապացուցանում է, որ առանց ազգային ժողովի համաձայնութեան ոչ մի ժողովի կարգադրու-

1 Այս բնագրի մասին տես Ա. Բոզոյան, Հովհաննես Օձնեցին և «Սակս ժողովոց» երկի բնագիրը, Սուրբ Հովհան Օձնեցի Հայրապետը և իր ժամանակը, Ս. Էջմիածին, 2004, էջ 77-91:

թիւն կանոնական եւ պարտաւորական չէ, մինչեւ անգամ երբ կաթուղիկոսը, թագաւորը եւ նախարարների մի մասը ընդունել եւ հրատարակել են կարգադրութիւններ, ամբողջ ազգը մերժել է եւ չի ընդունուել (կաթոլիկաց միութեան ժամանակ) դրանց հրամանը եւ ընդ հակառակը՝ պատահել է, որ միմիայն կաթուղիկոսը ընդունել է մի ժողովի կանոն, կամ ինքը մի կարգադրութիւն է արել, ազգը միաձայն առանց տրտունջի ընդունել է. օրինակ՝ Լուսաւորչի, սբ. Սահակի, Շնորհալու եւ այլոց կանոնները: Ուրեմն խնդիրը յանգում է այն կէտին, թէ որոշ կարգադրութիւն՝ ժողովով լինի, թէ կաթուղիկոսների կոնդակներով, յենւո՞ւմ է արդեօք հայոց ազգի աւանդական սրբազնագործուած սովորութիւնների վրայ, բղխո՞ւմ է ժողովրդական դարաւոր հայեացքներից եւ ներկայ դրութեան անհրաժեշտ կարիքներից, թէ՞ ո՛չ: Եթէ ազգը կաթուղիկոսների կոնդակը համարում է ազգային եկեղեցու սկզբունքների չարունակութիւն, ժողովրդական եկեղեցու ոգու համաձայն կարգադրութիւն, ընդունում է լուռ ու մունջ, եւ ա՛յդ ընդունելութեամբ վաւերացնում է կաթուղիկոսի կարգադրութիւնը իբրեւ ազգային ժողովի լռելեայն վճիռ: Այդպէս այս լռելեայն վճիռը ընդունելով Լուսաւորչի, Ներսէսի, Սահակի կարգադրութիւնների վերաբերմամբ, ժողովականները միաձայն հաստատեցին Շահապիվանում: Այժմեայ պատմաբանները, ինչպէս յիշեցի, 365-ի ժողով են յիշատակում, ուր իբր թէ որոշուեց կաթուղիկոսների ձեռնադրութիւնը կատարել առանց Կեսարիայի եպիսկոպոսի, բայց այդպիսի ժողով գոյութիւն չի ունեցել: Խորենացին նոյն իսկ վշտացած ասում է Պապի մասին Շահակին կաթուղիկոս նշանակելու վերաբերմամբ. «Զոր կացոյց փոխանակ Ներսիսի առանց Մեծի արքեպիսկոպոսին Կեսարու» (գլ. III, 39 եր.):

Փաւստոսը ոչ միայն ժողովի անուն չի տալիս, այլ եւ վշտացած է երեւում եւ թշնամական դիրք է բռնում դէպի Պապի կարգադրութիւնը:

Թէեւ ժողով չի եղել, ճիշտ է, բայց Արշակի կարգադրութիւնը Կեսարիայից անկախ կաթուղիկոսի ձեռնադրութիւն կատարելու համար, իւր ամբողջ ուժով գործադրուեց, եւ ազգը ուրախութեամբ ընդունեց, որովհետեւ ազգային փառասիրութեան հրճուանք էր պատճառում եւ ամենեւին հակառակ չէր եկեղեցական կանոններին: Այդ նոյն իսկ երեւում է Փաւստոսից, որ պատմում է, թէ ինչպէս Արշակ Բ կատաղած 6 տարի չարունակ ասպատակում էր յունաց նահանգները, որ համարձակուել են Հայոց աշխարհի կաթուղիկոսին բանտարկել Պօլսում: Արդեօ՞ք Ներսէսն էր Արշակ Բ-ին ասել, որ պէտք է Հայոց հայրապետը անկախ լինի եւ ձեռնադրութիւնը Հայաստանում ստանայ իւր եպիսկոպոսներից, այդ յայտնի չէ, փաստն այն է, որ Արշակ Բ-ի, թագաւորի կարգադրութիւնը ընդունուեց եւ գործադրուեց. նշանակում է հոգեւորականութիւնը, բացի Փոքր Հայքի եկեղեցականներից, որոնք Կեսարիայի թեմն էին

կազմում վաղուց, եւ ժողովուրդը միախորհուրդ էին իրանց թագաւորի վճռի վերաբերմամբ: Նոյնը պատահեց Լաւսաւորչի օրօք, որի համաձայնութիւնը Տրդատի հետ Նիկիայի կանոնների ընդունելութեան եւ նոր կանոնների սահմանելու վերաբերմամբ, անպայման ընդունուեց ժողովի կողմից եւ լուռ ու մունջ գործադրուեց: Այսպէս, մերժելով Զամչեանի եւ այլոց զանազան գրուածքները եկեղեցական ժողովների մասին, որոնք ամենեւին գոյութիւն չեն ունեցել ըստ ժամանակակից տարեգրների, մենք չենք նսեմացնում այդ ժողովներին վերագրուած կարգադրութիւնների ոյժը, որոնք արուել են մեր սբ. հայրերի, կաթուղիկոսների կողմից եւ ընդունուել են բոլոր ազգից եւ վաւերացուել են հետակայ հայոց եկեղեցական ժողովներով, Լուսաւորչի, Սահակի կանոնները կարճանագրուին ո՛չ իբրեւ ժողովի կանոններ, այլ այդ սուրբ անձանց կանոններ, որոնք ընդունուած են եղել եւ ընդունւում են բոլորի կողմից եւ բոլոր ժողովներով վաւերացուած են: Այսպիսով կվերանան զանազան Վաղարշապատու կամ Աշտիշատու ժողովները եւ կմնան միմիայն պատմական հիմք եւ փաստագիր ունեցող ժողովները մեր եկեղեցական իրաւունքի մէջ:

Ա) ԱՇՏԻՇԱՏԻ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (365 Թ.)

Առաջի պաշտօնական եկեղեցական-ազգային ժողովը, գոնէ ըստ պատմագրաց վկայութեան, է Աշտիշատի այս ժողովը, որ եղաւ Ներսէս Մեծի նախագահութեամբ 365 թուին, հոգեւորականների եւ աշխարհականների մասնակցութեամբ: Խորենացին ասում է գլ. Գ. Ներսէսը «ժողով արարեալ եպիսկոպոսաց, եւ համօրէն աշխարհականօք, կանոնական սահմանադրութեամբ հաստատեաց...»:

Փաւստոսը ասում է 63-64 եր. «Ժողովեցան ի գեղն Աշտիշատ, ուր զառաջինն զեկեղեցին էր չինեալ, զի մայր եկեղեցեացն, եւ ի տեղի լեալ նախնեացն ժողովոց Սիւնհոդոսին»: «Եւ ամենայն աշխարհին պատուիրէր (Ներսէս Մեծ), եւ գլխովին թագաւորին, առ հասարակ ամենայն մեծամեծացն եւ ամենեցուն...»:

Այս ժողովը որովհետեւ պաշտօնական կանոններ սահմանող ժողովների հիմքն է դնում Հայաստանում, ուստի տեսնենք ի՞նչպէս է սկսուել ժողովը, ո՞վ է բացել, ո՞վ է նախագահել, ո՞վքեր էին մասնակցում ժողովում:

Երկու պատմիչների խօսքից երեւում է, որ ժողովը հրաւիրել է ինքը՝ կաթուղիկոսը, թէ հոգեւորականներին եւ թէ աշխարհականներին, մինչեւ իսկ «գլխովին թագաւորին»: Նախագահութիւն անում էր ինքն Ներսէսը, թագաւորը ժողովում ներկայ էր, թէ ո՛չ, յայտնի չէ:

Ժողովին հրաւիրուած էին երկու դասակարգն էլ, հոգեւոր եւ աշխարհական, այս փառաւոր սկզբունքը մնաց իբրեւ հիմնական կէտ

մեր պատմութեան մէջ հետակայ դարերի բոլոր ժողովներում. մինչեւ անգամ ոչ թէ կարգադրական, հապա դաւանաբանական հարցեր որոշող բոլոր մեր ժողովներում մասնակցել են աշխարհականները. չեչտելի է այս սկզբունքը այն տեսակէտից, որ միւս եկեղեցիները կարող են նախանձով նայել այս բանիս վրայ եւ ձգտել նոյն դրութեան հասնել, քանի որ եկեղեցի ասելով հասկանում ենք հաւատացեալների ժողով, որը երկու դասակարգի մասնակցութեամբ միայն կարող է վճռել բոլոր եկեղեցական հարցերը եւ խնդիրները:

Ժողովի կանոնները թէեւ որոշ գլուխներով բաժանուած չեն եղել, կարգադրութիւնները գրուած են մատենագրների մէջ առանց դասաւորութեան եւ յօդուածների, բայց հետակայ ժամանակներում 6 գլխի է վերածած եւ 6 գլխում ամփոփուած բոլոր կարգադրութիւնները, որոնք արուած են եղել 365-ի այդ ժողովում: Մինչեւ անգամ եթէ Փաւստոսի ցիրուցան տեղեկութիւններին նայենք, Ներսէսը բացի այդ 6 կանոններից, սահմանել է եւ շատ կանոններ զանազան խնդիրների վերաբերմամբ, որոնցից շատերը յիշում է, բայց դրանք դուրս են մնացել կանոններից, երեւի թէ Խորենացուն համարելով ճշմարտապատում պատմիչ՝ հետեւել են նրա տուած տեղեկութիւններին այս ժողովի վերաբերմամբ, քան շատ խօսող Փաւստոսին:

Նկատելի է եւ այս, որ մեր ձեռագիր կանոնագրքերում այս ժողովի մասին ոչ մի խօսք չկայ, ի՞նչու, դժուար է պատասխանել. այդ պակասութիւնը չպէտք է այս ժողովի արժէքը ձգի, քանի որ այդ կանոնագրքերում կան խառնուչփոթ ամէն տեսակ կանոններ, յայտնի եւ անյայտ թէ ժողովների եւ թէ անձանց, որոնք դարերի ընթացքում սպրդել են այդ ժողովածուների մէջ:

1. Ժողովը արգելեց նախարարներին, որ իրանց տոհմական ժառանգութիւնը պահպանելու համար՝ մերձաւոր ազգականների մէջ խնամութիւն չանեն:

Մերձաւոր ազգականների ամուսնութիւնը շատ արմատացած էր ազնուական դասի մէջ, մանաւանդ իրանց կալուածատիրական իրաւունքը ժառանգաբար պահելու համար: Ժողովս թէեւ արգելում է մերձաւորների ամուսնութիւնը, բայց որոշ աստիճաններ չի նշանակում այդ մասին: Սոյն խնդրի վիճակը փնտռելով միւս քրիստոնեայ ազգերի մէջ եւ համեմատելով մէմեանց հետ, կարելի է մօտաւորապէս որոշել, թէ Ներսէսի ժողովը մինչեւ քանի աստիճանն է արգելում. մանաւանդ որ Խորենացու վկայութեամբ՝ Ներսէսը իւր կրթութիւնը ստացել էր Պօլսում, լաւ ծանօթ էր յունաց եկեղեցական գործերին եւ նրանց նմանութեամբ էլ մտցնում էր Հայոց մէջ այս բոլոր կարգերը:

Նէոկեսարիայի 2, Բարսեղ Մեծի 23, 78, 87, Տիմոթէոսի 11 կանոնները արգելում են ամուսնութիւնը եղբօր եւ եղբօր աղջկայ (3 աստիճան), հօր ու խորթ աղջկայ, որդու եւ խորթ մօր (1 աստիճան), հօր ու որդու

եւ երկու քրոջ մէջ (3 աստիճան), մօր ու աղջկայ եւ երկու եղբօր մէջ (3 աստ.), երկու եղբօր եւ մի կնոջ (2 աստ.), մի մարդու եւ երկու քրոջ մէջ (2 աստ.): Բարսեղի կանոնով այսպիսի պսակները լուծվում են եւ ապաշխարանքի են ենթարկում յանցաւորները: Մեր ժողովի կանոնի մէջ պատիժ չկայ, երեւի նախարարներին պատժելը դժուար է համարուել ժողովականների աչքում: Փաւստոսը պատմում է, որ Ներսէսը ստիպում էր ոչ միայն նախարարներին, հապա եւ թագաւորին, որ ճչտութեամբ հետեւեն այդ կարգերին, բայց թագաւորը բոլորովին հակառակն էր անում:

2. Ժողովը արգելեց լաց ու կոծ անել մեռելների վրայ, անկարգ չարժումներով եւ ոճրագործութիւններով սուգ կատարել յուղարկաւորութեան հանդէս կատարելիս:

Հեթանոսութեան ժամանակից հայերի մէջ սովորութիւն էր՝ սիրելու մահից յետոյ մազերը փետել, երեսը չանկռտել, մոխիր ածել, լաց ու կոծ անել, կուրծքը եւ գլուխը ծեծել, եղերամօր սկսելով խմբովին սուգ ու շիվան անել, ծափ տալ, պարել, նուագել զանազան նուագարանների վրայ (Փաւստ., ե գլ.): Շատերն էլ ողջ-ողջ ճգում էին իրանց դիակի վրայ եւ այդպէս թաղւում. ահա այսպիսի տգեղ երեւոյթների համար է սահմանում այս կարգադրութիւնը երկրորդ կանոնս:

3. Վարակիչ հիւանդութիւնների ծաւալման առաջն առնելու համար կառուցանել բորոտների համար՝ ուրկանոցներ, տկարների համար՝ հիւանդանոցներ, կաղերի եւ կոյրերի համար՝ անկելանոցներ. այդ հաստատութիւնները խնամելու համար գիւղերից ու քաղաքներից հասեր եւ տուրքեր սահմանել, խնամատար ու սպասաւորներ նշանակել եւ բոլորի ղեկավարութիւնը յանձնել խադ սարկաւագին:

Մովսէսի ժամանակուանից բորոտները իրաւունք չունէին բնակուած տեղերում ապրել, նրանք թափառում էին եւ քաղցած ու ծարաւ չրջելով՝ անց կացնում իրանց թշուառ օրերը: Առաքեալների ժամանակ խնամում էին ոչ միայն դրանց, այլ եւ բոլոր չքաւորներին եւ աղքատներին: Եպիսկոպոսների ամենամեծ պարտականութիւններից մէկն էր, եկեղեցական կանոններով որոշուած, խնամել եւ կերակրել բոլոր աղքատներին, պահել նրանց ընտանիքը: Սրանցից մինչեւ այսօր մնացել է յօգուտ այրեաց եւ որբոց գանձանակը եւ մեծ վանքերում հիւրանոցներ: Սրանց համար խօսում է հետեւեալ կանոնը:

4. Որբերի եւ այրիների համար որոշեց կառուցանել որբանոցներ եւ այրիանոցներ, դրանց պահելու համար՝ առանձին տուրքեր եւ հասեր:

Բարսեղի 24 կանոնով այն այրին, որ մարդու կերթայ, կզրկուի եկեղեցու բաժնից. եկեղեցուց խնամք ստացող այրիների դասը մեծ մասամբ պառաւներ էին, մինչեւ իսկ 60 տարեկանից վեր:

Թէ ի՞նչպէս էին ժողովում այդ հասերը եւ տուրքերը, ի՞նչպէս էին բաժանում գիւղերի եւ քաղաքների վրայ. պարտաւորակա՞ն էր, թէ՞ կամաւոր, յայտնի չէ, այդ մասին ոչինչ չկայ:

5. Օտարների եւ հիւրերի համար քաղաքներում եւ գիւղերում հիւրանոցներ որոշեց չինել, որովհետեւ դրսեւը մնալով՝ չարագործութեամբ կարող էին պարապել:

Բ առաքելական 41 եւ Անտիոքի 25 կանոնները պատուիրում են եպիսկոպոսին օտարներին եկեղեցու եկամուտներով կերակրել. որպէս զի միայն հաւատացեալները օգտուէին այդ իրաւունքից, նրանք պարտաւոր էին իրանց վկայաթուղթը ներկայացնել եւ ապա ընդունուել (Անտ. 7 կ.):

6. Ժողովը որոշեց երեք տեսակ բնակութեան տեղեր կառուցանել կրօնաւորների համար, որոնք դատարկ չրջում էին ամէն տեղ, օթեւանելով աչխարհականների տանը, գիւղերում ապրելով իբրեւ վանքի մէջ: Անապատներում՝ եղբայրանոցներ, առանձնակեացների համար՝ միայնանոցներ եւ խրճիթներ՝ որոշ կանոններով:

Վանական կեանքը սկսուել է չատ վաղ եւ զարգացել է աստիճանաբար: Պօղոս առաքեալը այդպիսի խստակեաց կեանքի առաջի օրինակն է քրիստոնէութեան չրջանում (Ա Կորնթ. Թ 4, 5, 25, 27, Փիլ. Գ 7-17): Բ առ. 51 եւ 53 կանոնները մատնացոյց են անում այն կեանքը, որը վայել է աչխարհից հեռացած կրօնաւորներին. չափաւորութիւն կերակրի մէջ, ժուժկալութիւն ամուսնութեան մէջ: Հալածանքների ժամանակ այդպիսի մարդիկ ստիպուած էին քաչուել թաքուն տեղեր, անտառներ, մաղարաներ, լեռներ եւ ազատ կերպով նուիրել իրանց Աստծուն, մինչեւ անգամ ցմահ մնալով այդ միայնակ տեղերում եւ չվերադառնալով հայրենի ծննդավայրեր: Դրանք հոգեւորականութեան հետ կապ չունէին, հոգեւորականի ոչ մի աստիճան չունէին եւ ոչ մի եկեղեցական պաչտօնակատարութիւն չէին անում. հապա իրանց սրբակեաց կեանքով եւ մաքրութեամբ օրինակ էին դառնում ժողովրդին եւ փրկութեան ճանապարհ ցոյց տալիս:

Դ դարուց սկսած եկեղեցին դրանց վանքերը իրա իչխանութեան տակ առաւ, եպիսկոպոսներն էին հսկում վանքերի եւ վանականութեան վրայ: Վանականութեան մէջ մտնողը Բարս. 19 կանոնով պիտի կուսութեան խօսք տար եւ որոշ ժամանակ փորձի ենթարկուէր: Վանքի կառավարիչն էր վանահայրը, որ արխիմանդրիտ էր կոչւում, պատասխանատու էր վանքի միաբանութեան համար: Վանականները առանց վկայաթղթի իրաւունք չունէին վանքից դուրս գալու, ինչք եւ կալուածք ունենալու, ունեցածը վաճառում էին կամ վանքին յանձնում, կամ ժառանգներին թողնում: Եղբայրանոց վանքերը նրանք էին, որտեղ միասին աղօթում, միասին ապրում էին հանրավարական սկզբունքով, միայնակեաց վանքերում իւրաքանչիւրը փակւում էր խուցում եւ աղօթքով անցնում իւր սենեակում: Երրորդ տեսակ կրօնաւորները ճգնաւորներն էին, որոնք քարաժայռերում, անտառներում եւ սիւների գլխին ճգնում

էին եւ կերակրւում կանաչեղէնով: Փաւստոս դրանց այսպէս է նկարագրում. «Աչխարհից հեռացած, անապատներում, քարանձաւներում, այրերում, քարածերպերում, միահանդերձք, բոկագնացք, խոտաճարակ, լեչկամաչկով, եւ այծու մորթով» (ԺԶ գլ.): Վանականութեան հիմքը դրին Եգիպտոսում Պօղոս եւ Անտոն ճգնաւորները. եղբայրանոցների հիմնադիրն էր Պաքոմը 292-ին ծնուած. ուխտ վանք չինեց 3000 վանականներով (աւելի մանրամասն տե՛ս Բ գրքում): Մեր մէջ վանականութիւնը սկսուեց Լուսաւորչով. «Եւ դարձեալ բազում եւ անհամար գունդս վանականաց ի չէնս եւ յանչէնս, դաչտական չինակեացս եւ լեռնակեացս, անճաւամուտս եւ արգելականս հաստատէր» (Ագաթ. 487):

Վանականութիւնը մեծ զարկ ստացաւ Բարսեղ Մեծի օրով, մեր մէջ՝ Ներսէսի եւ Սահակի օրերով: Կազմեցին կանոնադրութիւններ, պարապման ժամեր որոշուեցին: Աղօթքից ազատ ժամերում նրանք գրում էին, ձեռագործով, նկարչութեամբ պարապում, վաճառում էին իրերը եւ ընդհանուր գանձարանը ճգում: Հռիփսիմեանք յուլունք էին չինում Վաղարշապատում եւ դրա վաճառքով ապրում: Արեւմտեան եկեղեցում ուխտեր կարգեր առաջանում են Դ դարուց սկսած՝ ընդարձակ ծրագրներով ու նպատակներով եւ ստանում են մեծ ծաւալ եւ ահագին ոյժ (Բենեդիկտեան եւլն, եւլն):

Բ) ՇԱՀԱՊԻՎԱՆԻ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (447 Թ.)[1]

Շահապիվանի ժողովը հայոց ամենափառաւոր ժողովներից մէկն է: Շահապիվանը գտնւում է Բագրեւանդ գաւառում, Մասիսի ստորոտներում, այժմեայ Հին Բայազիդի շրջակայքում, ուր ամէն Նաւասարդին ժողովւում էին նախարարներ, իշխաններ, հոգեւորականներ, բազմաթիւ ժողովուրդ եւ մեծ փառքով տօնում էին տարեմուտը: Ահա այսպիսի տեղում, գուցէ հէնց տօնի ժամանակ եղել է այս բառի բուն նշանակութեամբ Ազգային-եկեղեցական ժողովը: Այստեղ գտնւում էր կաթուղիկոսը, «քսան եպիսկոպոս, չատ երէցներ, սարկաւագներ եւ եկեղեցու համօրէն ուխտը, իշխաններ, գաւառապետներ, գաւառակալներ, պետեր, բռնաւորներ, զօրագլուխներ, հարիւրապետներ, ազատներ, կուսակալներ, բոլոր նախարարները, Վասակ մարզպանը, Վահան հազարապետը, Վարդան Մամիկոնեանը...»: Բոլորը միաձայն դիմում են ժողովի ղեկավարներին. «Սուրբ Գրիգորի, Ներսէսի, Սահակի եւ Մաշտոցի դրած (կանոնները) կարգերը հաստատեցէք եւ մենք ախորժելով յանձն ենք առնում, Առաքելական եւ Նիկիական կանոնները հաստատուն մնան մեզ համար» եւ ինչ որ ի լրումն այս կանոնների անհրաժեշտ է, միասին սահմանենք:

1 Շահապիվանի ժողովի կանոնախմբի վերջին հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 422-466:

Ամբողջ տիեզերական քրիստոնեայ ժողովների մէջ այսպիսի փառաւոր ժողով չի եղել, ուր մասնակցէին հոգեւորականները իրանց դասերով եւ իշխանները աշխարհական զանազան դասակարգերով: Ռուս ուսուցչապետ Պաւլով[1] ամէն մէկոց գործ է դնում ապացուցելու, որ եկեղեցին պատկանում է ոչ լոկ հոգեւորականներին, այլ եւ աշխարհականներին, որ բոլոր եկեղեցական ժողովներում պիտի մասնակցեն աշխարհականները. դժբախտաբար քրիստոնեայ աշխարհի եկեղեցական պատմութեան մէջ բացի մի քանի աննշան դէպքերից, ծանրակշիռ փաստեր չի կարողանում գտնել. սա եթէ ծանօթ լինէր մեր եկեղեցական ժողովների հետ, կարող էր փառաւոր փաստերով ապացուցանել իւր խնդիրը, քանի որ մեր այսպիսի ժողովները գոյութիւն են ունեցել նախկին դարերում, երբ դեռ եւս դաւանաբանական պառակտում չէր եղել:

Այս կանոնադիր երկրորդ ժողովը վաւերացրեց փաստական կերպով Ա ժողովի ընդունած սկզբունքները ժողովի հրաւիրելու եւ ժողովի կառավարութեան արտաքին ձեւերի վերաբերմամբ:

ա) Այս ժողովը հրաւիրեց եւ ժողովում նախագահեց կաթուղիկոսը, որը, ըստ Փարպեցու, քահանայական աստիճան ունէր:

բ) Այս ժողովում եւ ինչպէս եւ նախընթացում մասնակցում էին հոգեւորական եւ աշխարհական տարրը ամէն տեսակ դասակարգերով:

գ) Այս ժողովը հաստատեց իրանից առաջ եղած բոլոր ժողովները եւ հայրապետական կանոնները, որոնք մինչեւ այդ օրը ազգի կողմից թէեւ ընդունուած էին, բայց ժողովական հաստատութեամբ չէին վաւերացրած: Այսպէս հաստատուեցին Նիկիայի, Պօլսոյ, Եփեսոսի ժողովների եւ Լուսաւորչի, Ներսէսի, Սահակի ու Մեսրոպի եւ ապա Առաքելական կանոնները: Այս ժողովը իւր այս օրէնսդրական եւ նախկին ժողովների կանոնների ընդունելութեամբ եւ հաստատութեամբ փառաւոր սկզբունք է սահմանում, որը դժբախտաբար հետակայ դարերում բոլորովին մոռացութեան է տրւում:

դ) Այս ժողովում երեւում է բուն ժողովրդական կեանքը, արտաքին կանոնները ընդունւում են եւ բոլորովին ազգային դոյնի տակ տրւում, այսպէս ասած՝ յայտնում են, եկեղեցական կանոնները ստանում են քաղաքացիական օրէնքի պարտաւորական ոյժը, պատժի եւ տուգանքի տակ ձգելով օրինազանցներին:

ե) Այստեղ սահմանւում են մարմնական պատիժներ ամենախիստ աստիճանի, մինչեւ անգամ, որ բոլորովին համապատասխան չէ Աւետարանի ոգուն, եւ որոնք չեն երեւում նոյն ժամանակուայ օտարների կանոններում:

Այդ կանոնները պարզ հայելի են Հայաստանի ծանր դրութեան, եւ հայերի անտանելի կացութեան: Հայոց թագաւորութիւնը վերացել էր,

1 ԺԹ դարի ռուս կանոնագետ:

երկիրը ընկել էր Պարսից ձեռքի տակ, պարսիկ կառավարիչները եւ ասորի անառակ կաթուղիկոսները տակն ու վրայ էին արել Հայաստանը, խախտել էին բազմերախտ հայրապետների կարգերը, մոցրել էին օտարը, վատը եւ անկարգը: Բազմացել էին, ըստ պատմագրաց, կնահանների, պոռնիկների, գողերի, չարագործների, հաւատուրացների, ազգատեացների թիւը, ամենաթեթեւ ծառայութիւններով ստանում էին ահագին պատիւներ եւ պարսիկ դառնալով՝ կեղեքում էին ժողովրդին, քանդում եւ պղծում էին եկեղեցիները եւ հաւատացեալ հայերին ստիպում էին փոխել կրօնը: Ահա այս պատճառները ստիպել տուին բոլոր ժողովականները միաձայն նշանակել այնպիսի կարգ ու կանոններ եւ պատիժներ, որոնք տեսնուած չէին եւ չեն էլ տեսնուել հայոց եկեղեցական պատմութեան մէջ:

Դժբախտաբար այսպիսի ժողովի մասին ոչ մի յիշատակութիւն չենք գտնում մեր ե դարու պատմագրների գրուածներում, մանաւանդ որ ինչպէս ժողովի նախաբանից երեւում է, ժողովում մասնակցում էին հայոց հոգեւորականութեան ե դարու աստղերը, բոլոր թարգմանիչները եւ գրական երկեր թողած անձինք: Արդեօ՞ք Վարդանանց պատերազմը եւ չարունակուող անտանելի դրութիւնը գրաւել է պատմիչների ուշադրութիւնը եւ թողել անուշադիր այս ժողովը, թէ՞ ուրիշ մի որեւէ պատճառ անյայտութեան է մատնել այս ժողովի արածը, դժուար է որոշել. միայն փաստն այն է որ պատմագրերը ոչինչ չեն յիշում այս մասին: Սակայն մեր բոլոր կանոնագրքերում գրուած են այս կանոնները փառաւոր յառաջաբանով եւ վերջաբանով, գրուած են մի առ մի ժողովի մասնակցողների դասակարգերը, գլխաւորների անունները, այնպէս որ ընթերցողի վրայ ոչ մի կասկածի տեղիք չի մնում ենթադրելու, որ այս ժողովս կարող է չեղած լինել եւ հնարովի: Յովհան Օձնեցուց սկսած մինչեւ այսօր բոլորը ընդունել են եւ ընդունում են, որ Շահապիվանի ժողովը եղել է Վարդանանց ժամանակ, նախաբանի մէջ նշանակած բոլոր անձանց ներկայութեամբ եւ մասնակցութեամբ, մենք էլ ոչ մի կասկածի հիմք չունենալով, կընդունենք իբրեւ երկրորդ կանոններ սահմանող ժողով եւ կարձանագրենք նրա կանոնները բացատրութիւններով:

1. Եթէ եպիսկոպոսը պղծութեան, պոռնկութեան կամ մի ուրիշ վատթար գործի մէջ գտնուի, եւ վկայութեամբ հաստատուի, աթոռից եւ իշխանութիւնից մերժուի եւ քահանայութիւն չանի. 1200 դրամ եկեղեցուն տուգանք տայ կարօտեալներին բաշխելու համար:

Այս եւ հետեւեալ կանոնները մեր եկեղեցական միւս կանոններից (Լուսաւորչի, Սահակի) տարբերւում են նրանով, որ արտայայտուած են կարուկ ձեւով, աւելի իբրեւ օրէնք, քան խրատ, նշանակում են պատիժ եւ տուգանք եւ ո՛չ ներողամտաբար խրատում կամ նզովում:

Հետաքրքիր էր իմանալ, արդեօ՞ք յանցաւորների ըմբոստութեան դէպքում մարմնաւոր իշխանութեան էին դիմում, թէ՞ իրանց ձեռքով դատը կտրում. իսկ Կարթագենի ժողովի հոգեւորականների ըմբոստութեան եւ հոգեւոր իշխանութեան պատուէրը չկատարելու դէպքում, պէտք է մարմնաւոր իշխանութեան ձեռքով ստիպէին անհնազանդներին կատար ածելու հրամանը եւ պատիժը կրելու: Մեր այս կանոնը համեմատաբար աւելի զիջողութեամբ է վերաբերուել պոռնկութեան համար, քան արտաքին կանոնները, որոնք պատուէրում են այդպիսի հոգեւորականներին կարգալոյծ անել (տե՛ս Բ առ. 25, Բարսեղի 3, 32, 51, 70, Նէո. 1):

2. ա) Եթէ քահանան պղծութեան, պոռնկութեան, վատթար գործի մէջ գտնուի եւ վկայութեամբ հաստատուի, քահանայութիւն չանի. 300 դրամ տուգանք տայ յօգուտ աղքատների եւ դպիրների շարքում կանգնի: Եթէ այստեղ էլ անառակութիւնը շարունակի, կարգից էլ՝ դպրութիւնից էլ ելնի, մինչեւ որ ապաշխարութեամբ կուղղուի. եպիսկոպոսը երբ կտեսնի նրա զղջալը, կարող է մտցնել դպիրների շարքը:

բ) Իսկ եթէ ամուսնացած երէցը նոյն յանցանքներում բռնուի եւ վկայութեամբ հաստատուի, կարգալոյծ լինի եւ եկեղեցու բաժնից զրկուի. 300 դրամ տուգանք հատուցանի կարօտեալներին. եկեղեցում զինուորների հետ կանգնի եւ հարկատուների կարգը մտնի եւ եկեղեցու պաշտօնեաների հետ չխառնուի: Նոյն պատիժը ստանայ եւ ամուսնացած սարկաւագը:

գ) Իսկ եթէ երէցի կամ սարկաւագի կինը շնութեան մէջ բռնուի եւ հաստատուի, դրանք կամ մեղադրուող կանանց արձակեն ապաշխարանքի ենթարկելով, կամ իրանք թողնեն քահանայական կարգը:

դ) Իսկ եթէ քահանայի դուստրը պոռնկութեան մէջ բռնուի, քահանայական տնից ելնի, ապաշխարանքի տակ ընկնի եւ զրկուի եկեղեցու բաժնից, նոյն պատժին ենթարկուի եւ երէցի տղան՝ եթէ նոյնպիսի յանցանքի մէջ կբռնուի:

ե) Եթէ երէցը մեռնի, տէրտէրակինը մարդու չգնայ, ոչ էլ երէցը կնոջ մահից յետոյ կին առնի:

զ) Պոռնիկ աղախին քահանայի տանը չպէտք է լինի:

Այս կանոնը ունի 6 առանձին դէպքեր, որոնք բաժանուած են մի քանի որոշ կարգերի. այն է՝ յանցանքներ, որ կատարում են կուսակրօն հոգեւորականները, յանցանքներ, որ կատարում են ամուսնացած հոգեւորականները եւ յանցանքներ, որ կատարում են քահանայի ու սարկաւագի կինը եւ քահանայի ընտանիքի անդամներն ու աղախինը: Կուսակրօն հոգեւորականների (եպիսկոպոսի, քահանայի, սարկաւագի)

պատիժները նոյն յանցանքների համար աւելի մեղմ են, քան ամուսնացած հոգեւորականների (քահանայի եւ սարկաւագի): Անառակութեան համար կուսակրօնը զրկւում է պատուից, պաշտօնից, բայց կարգալոյծ չի լինում: Իսկ ամուսնացած հոգեւորականը կարգալոյծ է լինում, եկեղեցու բաժնից զրկւում է, դառնում է հարկատու եւ եկեղեցում էլ զինուորների շարքում կանգնում, 300 դրամ տուգանք վճարելով՝ աղքատներին բաժանելու. կանոնադիրների կարծիքով՝ երեւի նրա համար, որ ամուսնացած հոգեւորականները ոչ մի կարիք չունին գայթակղուելու եւ պոռնկութիւն անելու, դրա համար աւելի խիստ պատիժ է նշանակում, քան կուսակրօններին, թէեւ Բ առաքելական եւ Բարսեղի կանոնները համարեա հաւասար պատիժներ են նշանակում երկուսին էլ: Այստեղ ի միջի այլոց պիտի նկատել, որ ամուսնացած հոգեւորականների շարքում նշանակուած են քահանան եւ սարկաւագը, եպիսկոպոսը յիշւում է միայն կուսակրօնների վրայ խօսելիս. այս ցոյց է տալիս, որ 447-ին ամուսնացած եպիսկոպոսները վերացած էին, որ ասել է թէ՝ հայերի մէջ կուսակրօնութիւնը մտած եւ հաստատուած էր շատ առաջ, քան ընդհանուր քրիստոնեայ եկեղեցիներում, որոնց մէջ եօթներորդ դարու վերջերին է միայն պաշտօնապէս ժողովի վճռով հաստատուել:

Զինուորների դասակարգը համարւում է թէ մեր եւ թէ չրջակայ ազգերի մէջ իբրեւ անգութ եւ անբարոյական դասակարգ. դրանց մասին «Առաքելական կարգադրութիւնները» խօսում է իբրեւ անգութ, անարդ դասակարգի մասին, որից մինչեւ անգամ պատուղ առնել յօգուտ եկեղեցու արգելում է. նրանք եկեղեցում կանգնում էին ջոկ տեղ եւ չէին խառնւում միւսների հետ: Մեր այս կանոնները աւելի մեղմ են, քան արտաքինները (տե՛ս Բ. առ. 11, 13, 28, Նէո. 10, Անտ. 4, Սարդ. 14, Բարս. 70, 88):

Նոյն կանոնը պատժում է հոգեւորականների անառակ կանանց, որոնց պիտի կամ արձակեն, կամ իրանց ամուսինները կարգալոյծ լինեն: Նոյնը հաստատւում են եւ արտաքին կանոններով (տե՛ս Նէո. 8, Բ. առ. 18, Բարս. 6, 8, 32):

Քահանաների յանցաւոր որդիներին պատժում է ապաշխարանքի ենթարկելով, եկեղեցու բաժնից զրկելով: Բարսեղի 59 կանոնը անառակին 7 տարուայ ապաշխարանքի է ենթարկում (60 կ.): Կանոններս շատ նմանութիւն ունին եւ Բարսեղ Մեծի կանոնների հետ: Այս կանոններում գործ է ածւում իբրեւ տուգանք դրամը, թէ ո՞րքան արժէ՝ ճշտութեամբ յայտնի չէ, թէեւ երկդրամեանը հաշւում են 50 կոպ., դրամը՝ 20-25 կոպէկ, բայց հաստատ որոշել ամենեւին չի կարելի, քանի որ այժմեայ կարծուած չափերը բոլորը տարբեր գներ եւ չափեր ունին զանազան տեղերում: Մեր մէջ գործ է ածւում թումանը, որ արժէ մի տեղում՝ 5 րուբլի, երկրորդ տեղում՝ 3 րուբլի եւ երրորդ տեղում՝ 10 րուբլի: Սօմարը մի

տեղ կշռում է 3 փութ, մի երկրորդ տեղում՝ 2 փութ. խալուարը մի տեղ՝ 40 փ, մի ուրիշ տեղ՝ 30 եւ 24: Այնպէս որ դրամի համար մօտաւորապէս կարելի է որոշել 15-25 կոպէկ, իսկ ճիշտ յայտնի չէ:

3. ա) Եթէ ամուսնացած մարդը շնութիւն անի եւ ամուսնական կարգը սրբութեամբ չպահի, այդպիսին ենթարկուի խիստ պատժի: Այդպիսի մարդուն գլխաւոր անձինք կշտամբեն օգտակար խօսքերով եւ ծեծով, եկեղեցուց հեռացնեն եւ տուգանք առնեն յօգուտ աղքատների: Եթէ ազատ է, ծեծի փոխարէն տուգանքը շատ առնել եւ ապաշխարանքը երկարացնել. 200 դրամ առնել եւ 2 տարուայ ապաշխարանքի ենթարկել: Եթէ գիւղացի է, շատ ծեծ ուտի, 100 դրամ տուգանք տայ եւ մի տարի ապաշխարի: Նոյն կանոնը լինի թէ մարդու եւ թէ կնոջ համար:

բ) Եթէ ամուսնութիւնից առաջ մէկը պոռնկութիւն արաւ կամ իւր նշանածի կամ օտարի հետ, անարգութեան համար տուգանք տայ՝ ինչքան կպահանջեն աղջկայ հայրն ու մայրը: Եթէ կամենայ նոյն աղջիկը կնութեան առնել, առաջ թող երկուսով ապաշխարութեամբ սրբուեն եւ ապա ամուսնանան. պսակը լինի ոչ կոյսի, այլ երկակների՝ միայն խաչակնքելով: Եթէ պոռնկութիւնը եղել է աղջկայ կամքով, այն ժամանակ 100 դրամ տղան եւ 50 դրամ աղջիկը տան եկեղեցուն՝ աղքատներին բաշխելու համար:

գ) Իսկ եթէ մէկը կուսական է, միւսը պոռնկութիւն արած, կուսականի պսակը օրհնուի օրհնաւոր կերպով, իսկ միւսինը իբրեւ երկակի, այսինքն՝ խաչակնքել ուղը եւ դնել գլխին իբրեւ նշան թշնամու յաղթութեան:

Առաջին մասը վերաբերում է անխտիր մարդուն եւ կնոջ, որոնք միեւնոյն պատժին են ենթարկւում. պատիժն էլ տուգանքն է եւ խիստ ծեծը «գան յոլով»: Երբ համեմատում ես այս պատիժները Բարսեղի եւ օտար ժողովների սահմանածների հետ միեւնոյն յանցանքի համար, տեսնում ես, որ օտարներում նշանակուած են երկար ապաշխարանքներ գանազան աստիճաններով, մերում տեսնում ես կարճ կտրուկ՝ տուգանք եւ ծեծ. կարծես թէ Շահապիվանի ժողովում ժողովականները ասած լինեն. «Օտարների երկար ու բարակ ապաշխարանքները իրանց մնան, այդպիսի մեղմ եւ չգործադրուող միջոցներով ոչ մի արդիւնքի չենք հասնիլ, մեր անտաշ եւ կոպիտ գիւղացիների համար հարկաւոր է ծեծ, ճիպոտ եւ տուգանք, այն ժամանակ միայն մերոնք կվախենան եւ կկատարեն Աւետարանի եւ եկեղեցու սահմանած կարգերը»: Մարմնական պատիժը բոլորովին դուրս է եկեղեցական իրաւական սահմանից եւ մտնում է քաղաքացիական օրէնքների չրջանի մէջ. այդ բանը լաւ են հասկացել մեր

ժողովական հարք եւ այդ հիմքով ծեծելը եւ տուգանք առնելը թողել են գիւղապետների, իշխանների վրայ: Պէտք է ի միջի այլոց նկատել, որ ծեծը մտած էր եւ հետակայ դարերում օտար եկեղեցիների մէջ էլ, մանաւանդ Ռուսաց, որի մասին Բ գրքում կխօսենք:

Ծեծից ազատւում էին միմիայն ազատները, այսինքն ոչ չինական տարրը, քաղաքացիք եւ ազնուականներ: Բարսեղի 22, 38, 59 կանոններով այդ յանցանքները ենթարկւում էին 3, 4, 9 տարուայ ապաշխարանքի: Գիւղացիները մինչեւ այսօր էլ նոյն այս կարգերով են առաջնորդւում. անպսակ կին պահողին, երկրորդ կին պահողին, նման յանցանքներ կատարողին եկեղեցուց դուրս են անում, պատարագ չեն թողնում, տանուտէրը ծեծում է եւ նոյն իսկ գիւղից հեռացնում: Տանուտէրից մի անգամ հարցնում են, ի՞նչու ես թողնում գիւղումդ անպսակ կին պահեն, պատասխանում է. «Թող պահում է պահի, մինչեւ այսօր օրը երկու անգամ կանչում եմ եկեղեցու դուռը եւ փառաւոր ծեծ տալիս, երեւի մի օր ցաւ կզգայ եւ կպսակուի»: Գիւղական հասարակական կարծիքը ամենալաւ կարգապահն է, աւելի լաւ, քան ամէն տեսակ ապաշխարութեան կանոնները. դժուար է ենթադրել, որ ապաշխարութեան բոլոր կարգերն այն ժամանակ պահւում եւ գործադրւում լինէր: Ի հարկ է կոպիտ ոյժը Աւետարանի թշնամին է, Աւետարանը պահանջում է խօսքի, համոզմունքի միջոցով փրկել եւ վերանորոգել մարդկանց, եկեղեցու ամենամեծ պատիժն է հեռացնել իսպառ եկեղեցուց եւ մեռնելիս հաղորդութիւն չտալ:

Մեր այս եւ հետագայ չատ կանոններում չատ մեծ առաւելութիւն է տրւում կոյսերի պսակին եւ երկրորդական տեղ՝ երկակների պսակին, մինչեւ անգամ եթէ աղջիկը կոյս է, տղան երկակ, հրամայում է կանոնս մէկին պսակել օրինաւոր կերպով, իսկ միւսի գլխին խաչակնքած ուռ դնել: Նոյն հայեացքը կոյսի եւ երկակի ամուսնութեան վրայ մինչեւ այսօր էլ մեր ժողովուրդը պահպանում է, ազատ տղան միշտ յարգի է, քան երկակը (կուսանների մասին տե՛ս Բարս. 2, 18, 60, Գան. 9, 10, 21):

4. Եթէ մարդը շնաբարոյ է եւ ուրիշ կնոջ վրայ աչք ունի եւ կարձակի կնոջը, որը որդիների տէր է, առանց պոռնկութեան կամ մարմնոյ արատի, այն ժամանակ նա պարտաւոր է ամէն բան բաժանել, կէս անել, որդիները, տունը, հողը, ջուրը կնոջ հետ հաւասար. կինը իրաւունք ունի մարդու գնալու, միայն այս պայմանով՝ որ բաժինը պիտի արքունի գանձարանին տայ: Իսկ մարդը 7 տարի ապաշխարի եւ եկեղեցուն տուգանք տայ, թէ ազատ է՝ 300 դրամ, թէ շինական է՝ ծեծուի եւ 100 դրամ տուգանք վճարի: Եթէ ուրիշ կին այս կնաթող մարդուն գայ տարին չլրացած եւ յայտնուի, որ այս կնոջ պատճառով է մարդը առաջին կնոջ արձակել, երկրորդ կնոջ բոնեն եւ ուրկանոց

տաննեն մի տարի աղալու, եթէ ազատ է, ուրկանոց չի գնալ, 100 դրամ տուգանք տալ եկեղեցուն:

Կանոնս շատ խառնաչփոթ է եւ իրաւաբանական տեսակէտից բոլորովին անորոշ: Փորձենք պարզել որոշը եւ անորոշը քննենք. կանոնս անուղղակի կերպով թոյլ է տալիս կնոջ արձակել երկու պատճառով. 1) պոռնկութեան համար եւ 2) մարմնական արատի (մի քանի ձեռագրերում արատը չկայ): Իսկ եթէ ուրիշ դիտաւորութեամբ է արձակում կնոջ, օրինակ՝ ուրիշ կնոջ վրայ պսակուելու համար, մեր կանոնը ընդմիշտ չի արգելում, այլ ընդհակառակը՝ թոյլ է տալիս երկու կողմին էլ պսակուելու, կնոջը իսկոյն եւ եթ, իսկ մարդուն երեւի թէ 7 տարուց յետոյ, որովհետեւ 7 տարուայ ապաշխարանք է նշանակում նրա համար. արդեօ՞ք ապաշխարանքը կրելուց յետոյ, թէ՞ առաջ էլ կարող է ամուսնանալ, յայտնի չէ: Կանոնը ասում է՝ եթէ առաջին տարին ամուսնացաւ մարդը եւ նոր կինը նախկին կնոջ արձակման պատճառ համարուեց, այն դէպքում այս կնոջը բռնեն, եթէ չինական է, բորոտանոց տանեն ալիւր աղալու, եթէ ազատ է, 100 դրամ տուգանքի ենթարկել. շատ լա՛ւ, իսկ եթէ 100 դրամը տուաւ եւ էլի եկաւ մարդու մօտ, ի՞նչ պիտի անել, յայտնի չէ՛, կամ կարո՞ղ է գալ, էլի անյայտ է. կամ մի տարի բորոտանոցում աղաց եւ ապաշխարանքը կրեց, յետոյ կարո՞ղ է նորից գալ մարդու մօտ, էլի անորոշ է: Բացի այդ, բաժինը եթէ կինը ստացել է եւ իրաւունք ունի մարդու գնալու, ի՞նչու պիտի բաժինը արքունի գանձարանը տայ եւ ոչ եկեղեցու, կամ բաժանի աղքատներին. կամ հէնց՝ ի՞նչ հիմքով արդար կինը բաժինը յանձնի տէրութեան, քանի որ անմեղ է: Անորոշ է նոյնպէս այն կէտը, թէ արդեօ՞ք որդիները ինչպէս պիտի բաժանեն, տղայքը հայրը վերցնի, աղջիկները մայրը, թէ վիճակով հաւասար կբաժանեն, իսկ եթէ որդիքը չուզեցին մէկն ու մէկի մօտ մնալ, այն դէպքում ի՞նչպէս պիտի վարուել, այս բոլոր կէտերը անորոշ է եւ խառն: Բացի դրանից շատ խիստ է պատիժը՝ ուղարկել առողջ մարդկանց վարակիչ հիւանդանոցները բանելու համար, այդ տաժանելի չարչարանքից ազատելով ազատների կանանց, որոնք միայն պիտի վճարեն 100 դրամ (մօտ 20 րուբլի) բոլորովին անարդար եւ խղճի հակառակ պատիժ է, որ վայել է միայն Ե դարու կոպիտ բարքերին:

Յուստինիանոսի նովելլայով եւ ուրիշ քրիստոնեայ թագաւորների օրէնքներով ամուսնալուծութիւն թոյլատրւում է 5 դէպքի համար (տե՛ս Բարս. 9 կ.): Մեր Շահապիվանի թէ այս եւ թէ յաջորդ կանոնը թէեւ խճճուած եւ անորոշ, բայց եւ այնպէս առաջի կանոնն է ամբողջ քրիստոնեայ եկեղեցիների կանոնների մէջ, որ բացի պոռնկութեան դէպքից թոյլ է տալիս եւ մարմնական արատի համար արձակել կնոջ:

5. Եթէ մէկը կնոջը արձակի ամլութեան պատճառով, կինը կարող է վերցնել բոլոր կարասին, որ բերել է, ոյնպէս եւ հանդերձը, արծաթ, աղախին, անասուն. եթէ բացի ամլութիւնից ուրիշ արատ չունենայ կինը, մարդը թող տուգանք վճարի անարգանքի համար, եթէ ազատ է՝ 1200 դրամ, եթէ շինական է՝ 700 դրամ: Եթէ մի տարի չանցած ուրիշ կին այդ մարդուն գայ եւ իմացուի, որ կնահանութեան պատճառը այդ կինն է, բռնեն այդ կնոջը եւ ուրկանոց տանեն մի տարի աղալու եւ աղախնութիւն անելու, 100 դրամ էլ եկեղեցուն տայ, եթէ ազատ է՝ 100 դրամ ուրկանոցին տայ: Իսկ եթէ մարդն է արձակման գլխաւոր պատճառը, որ ուրիշին առնի, 100 դրամ տուգանք վճարի եկեղեցուն եւ 3 տարի ունկնդիրների հետ ապաշխարի, մի տարի էլ ներսում:

Իսկ եթէ մէկը կարձակի որդու տէր կնոջ կամ ամուլ կնոջ, առանց պոռնկութեան պատճառի կամ ուրիշ արատի, ոյն կանոնն լինի եւ նրա համար:

Կանոնից երեւում է, որ իբր թէ արգելում է ամլութեան համար արձակելը եւ ո՛չ մի դրական արգելք չի սահմանում. թէ կինը կարո՞ղ է մարդու գնալ, թէ ո՛չ, այդ մասին ոչինչ չի խօսում. սակայն այստեղ յանցանքը աւելի քիչ էր, քան 4-րդ կանոնի մէջ, եթէ այնտեղ թոյլատրւում էր մարդու գնալ, այստեղ աւելի չուտ պիտի թոյլատրի այդպէս վարուել: Այս կանոնս իւր կազմութեամբ եւ անորոշութեամբ նման է նախորդ կանոնին. պարզ չէ այն հարցը, թէ եթէ ամլութիւնը արգելուեց, ամլութեան պատճառով արձակուած կինը եւ արձակող մարդը եթէ նորից ամուսնանան, նրանց ամուսնութիւնը անվաւե՞ր է, թէ՞ ոչ. վճռական եւ ոչինչ չկայ այս կանոնումս այդ մասին:

6. Եթէ կինը մարդուց հեռանում է, բռնուի եւ տարուի նորից մարդու մօտ, եթէ անառակ լինի եւ բարի խրատ լսող, թող սիրով ապրեն. իսկ եթէ մարդը լինի շնաբարոյ եւ կամ պոռնիկ, արբեցող, թող նրան լաւ ծեծեն եւ կարգի բերեն. եթէ ազատ է, թող խրատով եւ տուգանքներով ճանապարհ բերեն. եթէ մարդը հեշտութեամբ կուղղուի, թող կինը նրան հնազանդի եւ ապրեն միասին:

Այս կանոնս նախընթացների նման դրական կողմ չունի. ի՞նչպէս հասկանաս, եթէ կինը անառակ է եւ փախչում է, զօրով պիտի բերել մարդու մօտ, ենթադրելով, որ մարդը ընդունում է եւ սիրով պիտի վարուի կնոջ հետ. իսկ եթէ միւս օրը էլի փախա՞ւ, մի՞թէ ուժով հնար կլինի պահել: Կանոնը ասում է՝ եթէ մարդը դիւրութեամբ փոխուի, կինը ապրի հետը, լա՛ւ, իսկ եթէ դիւրութեամբ չփոխուի, այն ժամանակ ի՞նչ անեն:

կանոններս իբրեւ օրէնք կեանքի մէջ չեն կարող գործադրուել, որովհետեւ իրաւաբանական որոշ սահմանները եւ յայտնի չափեր չունին, սրանք ոչ թէ օրէնք, հապա եօլա գնալու, մի կերպ կառավարուելու ձեւեր են: Այսպիսի կարգեր մինչեւ այսօր էլ գոյութիւն ունեն գիւղերում այսպիսի ձեւով. մէկը գալիս է դանգատ անում ծերերին, թէ՝ «մարդս ծեծում է, կամ մարդս ինձ չի պահում». մարդն էլ դանգատ է անում, թէ՝ «կինս անզգամ է, նրա հետ ապրել չի կարելի»: Ծերերը վճռում են՝ «դու էլ ես ղալաթ անում, դու էլ, ամօ՛թ է, գնացէք եւ հաշտ ապրեցէ՛ք». կամ թէ մի երկու կխփեն մարդուն, կբարկանան վրան եւ երկուսին էլ ճանապարհ կդնեն տուն. այս կերպով էլ խօսում է մեր Շահապիվանի կանոնը:

7. Եթէ բռնութեամբ եւ անիրաւութեամբ մէկը առեւանկութիւն կատարի, խլեն նրանից կնոջը եւ յանձնեն իւր ծնողներին, եթէ ազատ է՝ 1200 դրամ, եթէ շինական է՝ 700 դրամ առնեն նրանից անարգանքի համար: Առեւանկին օգնող անձինք վճարեն 100 դրամ, կէսը՝ եկեղեցուն, կէսը՝ կարօտեալներին: Եթէ առեւանկողը առանց պսակի պոռնկեցաւ աղջկայ հետ, եկեղեցուն տուգանք տայ 100 դրամ եւ 3 տարի էլ ապաշխարի: Եթէ այդ խռովութիւնից յետոյ էլի ծնողների եւ աղջկայ համաձայնութիւնը պսակուելու համար առնուի, այն ժամանակ պսակը օրինեն իբրեւ երկակի՝ ուղը խաչակնքեն եւ գլխին դնեն, իսկ եթէ կոյս են մնացել, օրինաւոր պսակ անեն: Եթէ առեւանկութեան ժամանակ քահանան գաղտնի կերպով պսակի նրանց առանց ծնողների հաճութեան, քահանայագործութիւնից զրկուի, 100 դրամ կարօտեալներին տայ, պսակն էլ անվաւեր լինի:

Կանոնս արգելում է առեւանկութիւնը, արգելում է պսակ անել առանց աղջկայ ծնողների հաճութեան, պատժում է թէ առեւանգողին եւ թէ նրան օգնողներին: Բարսեղի 42 կանոնով հակառակ կամքի պսակը անառակութիւն է: 38 կանոնով արգելում է առանց ծնողաց կամքի պսակուել, ապաշխարանքի ենթարկուելու սպառնալիքով: 30 կանոնով առեւանկողը եւ օգնողը երեք տարի ապաշխարանքի են ենթարկւում: Տես եւ 22 կանոնը:

Թէ այս, թէ նախընթացները կարծես հետեւողութիւն են Բարսեղ Կեսարացու կանոնների, այն տարբերութեամբ, որ ծեծ եւ տուգանք է աւելանում մերի մէջ եւ զանազան դէպքեր է մէջ բերւում խնդիրը իբր թէ բազմակողմանի լուծելու համար (տե՛ս եւ Բ. առ. 67, Անկ. 11):

8. Ով որ, մարդ թէ կին, կախարդութիւն անի, ուրանայ հաւատը, կամ չարագործութիւններ կատարի, եթէ չզղջայ եւ չապաշխարի, ըստ գրոց հրամանի՝ քարկոծուի: Եթէ խոստովանելու գայ, մինչեւ մահ ապաշխարի, 12 տարի ունկնդիրների հետ եկեղեցուց դուրս

կանգնի, 3 տարի՝ ապաշխարողների հետ, կարօտեալներին միշտ օգնի եւ ողորմութիւն տալով մեղքերը քաւի ու մեռնելիս հաղորդուի:

Այս կանոնը չտեսնուած պատիժ է սահմանում կախարդութեան եւ հաւատուրացութեան համար, այն է՝ մահուան պատիժ, որը բոլորովին հակառակ է Աւետարանի սկզբունքներին եւ գաղափարներին, ճիշտ է, կանոնս յենւում է հին օրէնքի վրայ, բայց հին օրէնքի այդպիսի կարգերը վերացան Քրիստոսի փրկարար քարոզներով եւ առաքելական ժողովի վճռով: Այս խիստ պատիժը միմիայն ապացուցանում է, թէ ինչ սարսափելի վիճակում էր Հայաստանը, ինչպիսի հաւատուրացներով եւ չարագործներով լցուել էր, որոնց դէմ կռուելու միակ զէնքը մնացել էր մահուան պատիժը (թէ ապաչխարանքի եւ թէ կախարդութեան ու հաւատուրացութեան համար տե՛ս Պետ. Ադէք. 12 կ., Բարս. 65, 72, 73, 83, Նիկ. 10, 11, Անկ. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12):

9. Ով դիւթերի, հարցուկների մօտ կերթայ, եթէ ազատ է, 200 դրամ տուգանք վճարէ կարօտեալներին, թէ շինական է, 30 հարուածով (15 կրկին) ծեծ ուտի եւ 100 դրամ կարօտեալներին բաժանի եւ 3 տարի էլ, ազատ, թէ շինական, ապաշխարեն եւ ապա հաղորդուեն:

Իսկ եթէ եպիսկոպոս կամ երէց գնան հարցուկների մօտ եւ այդ բանը երկու-երեք վկայով հաստատուի, եպիսկոպոսը եպիսկոպոսութիւնից ընկնի, երէցն էլ քահանայութիւնից լուծուի: 1000 դրամ՝ եպիսկոպոսը, 500 դրամ՝ երէցը կարօտեալներին բաժանեն:

Իսկ եթէ եկեղեցու ստորին պաշտօնեաներից եւ աբեղայական ուխտից գնան հարցուկների մօտ, աշխարհականների պատիժը կրեն: Այս կանոնը անխտիր լինի թէ տղամարդկանց, թէ կանանց համար:

Հարցուկները նրանք են, որոնք ձեռքին նայելով, արմունկներով, կամ ջրի միջոցով, զանազան հարցեր տալով գուշակութիւններ են անում: Դիւթիչները զանազան ձայներով իբր թէ դեւեր են բերում, գայլերի, գազանների բերանը կապում, որ հանդերում տնային կենդանիներ չուտեն: Յովհան Մանդակունին «Վասն հմայից դիւթականաց» ճառի մէջ հետեւեալ անուններով է թուում հմայութիւնները. «Դիւթութիւն, թովչութիւն, հատահարցութիւն, հաւահմայութիւն, մաղաբախութիւն, քուահարցութիւն, հեղահարութիւն, հմայութիւն, միջագիտութիւն, գրարարութիւն, յաստեղագիտութիւն, դիւահարցութիւն, օրահմայ, գեղահմայ, աննիկոն, յուռութ, բախտ, ճակատագիր, գիր պահարանի, չարժմակ բժժանաց, հմայք, դիւթք, «յորս կոչեն զդեւսն յաղ, յերկաթ, ի ջուր, ի նարօտ, յիւղս, ի գարի, ի յուլունս, ի մոմ, ի հեր գլխոյ» (194 եր.):

10. Որոնք միայն դիւթում են, բայց չեն կախարդում, թէ այր, թէ կին լինեն, 30 հարուածով ծեծ ուտեն, խանձուեն, մրուեն եւ ուրկանոց տարուեն. *2* տարի աղաւ եւ ծառայեն, եթէ ազատ է, 500 դրամ ուրկանոցին տայ եւ երկու տարի ապաշխարելուց յետոյ հաղորդուեն (տե՛ս Ա. առ. 15, Լաւ. 36, Անկ. 24, Կես. 8, Բարս. 65, 72):

Օտարների կանոններում ծեծ եւ տուգանք չկան, այնտեղ միմիայն ապաշխարանքներ են սահմանուած:

11. Եթէ հեթանոսների նման լաց ու կոծ անեն մեռելների վրայ, չեն լսիլ առաքելական կանոնիս եւ հնազանդիլ, նզովեալ լինեն, մի տարի եկեղեցի չմտնեն, եթէ ազատ է՝ 100 դրամ, թէ շինական՝ 50 դրամ տան աղքատների (տե՛ս Աշտ. *2* կ.):

12. Եթէ որդին՝ հօրը կնոջն առնի, եկեղեցի չմտնի, բոլոր ժողովներից նզովեալ լինի, մինչեւ որ ապաշխարի 7 տարի ունկնդիրների հետ, 3 տարի ներսի ունկնդիրների հետ, 50 դրամ աղքատներին, 50 դրամ՝ եկեղեցուն տայ եւ եթէ փոխուի ու վարքը ուղղուի, հաղորդուելու իրաւունք ստանայ:

Իսկ եթէ հայրը որդու կինն առնի, կամ եղբայրը՝ եղբօր կինը, նոյն պատիժը եւ նզովքը վրան թափուի:

Ոչ ոք չերմ հարազատի եւ ազգականի կինը կնութեան չառնի, կամ շնութիւն չանի նրանց հետ. եթէ կնոջ ցանկութեամբ լինի, նոյն պատիժը եւ տուգանքը կրի, նա եւ բացի դրանից 10 տարի ուրկանոցում աղայ, եթէ ազատ է, ուրկանոց չգնայ, 300 դրամ ուրկանոցին տուգանք վճարի:

Արիւնակցական առաջին եւ երկրորդ աստիճաններում ամուսնութիւնը բոլոր եկեղեցիների կանոններով խստիւ արգելւում է, բայց աւելի խիստ, քան մեր այս կանոնն է պատուիրում եւ որը հետագայ եւ նախընթաց կանոնների համեմատութեամբ չատ մեղմ է: Բարսեղի կանոնով խորթ մօր կամ քրոջ հետ մեղանչողը սպանողի պատժին է ենթարկւում, այսինքն 20 տարուայ ապաշխարանքի: Արգելւած ամուսնութիւն մտնելը նա չնութիւն է համարում եւ 15 տարուայ ապաշխարանքի ենթարկում (տե՛ս Բարս. 56, 58, 68, 79):

13. Ոչ ոք չհամարձակի ամուսնանալ քեռորդու, եղբորորդու կամ հօրաքրոջ, կամ ազգականի հետ մինչեւ չորրորդ ծնունդը: Ով հաղորդ կլինի այսպիսի պսակին, պսակը կօրհնի կամ հարսանիքը կերթայ, եթէ եպիսկոպոս է կամ երէց, աթոռից եւ քահանայութիւնից ընկնեն եւ պաշտօնեաների հետ չխառնուեն: Իսկ եթէ ամուսնացած-

ները պիղծ ամուսնութիւնից դառնան եւ միմեանցից բաժանուեն, թող իրենց ունեցածի կէսը կարօտեալներին տան, իրանց կեանքը ապաշխարանքով անց կացնեն, մեռնելիս միայն հաղորդուեն: Պսակ օրհնող եպիսկոպոսը՝ 500 դրամ, երէցը՝ 200 դրամ տուգանք աղքատներին բաժանեն եւ ապա իրանց պաշտօնի մէջ հաստատուեն: Իսկ եթէ պսակուողները չեն բաժանուիլ, պսակող պաշտօնեայք քահանայութիւն չանեն: Իսկ եթէ հակառակեն եւ ասեն՝ ի՞նչու Նիկիական կանոններում այդպէս ծանր պատիժ չէ նշանակուած, նրանք սխալւում են այդպէս մտածելով, որովհետեւ այնտեղ ի նկատի չունէին, թէ այսքան չարիք եւ ոճիրներ մեր աշխարհում պիտի գործուէին:

Այս նախորդ կանոնի մէջ հետեւողութիւն չկայ, 12-րդ կանոնով Ա եւ Բ աստիճանի ամուսնութեան համար ամենաշատը տասն տարուայ ապաշխարանք է նշանակում, իսկ այստեղ մինչեւ չորրորդն՝ եղած ամուսնութեան համար ցմահ: Բացի այս, մահուան պատիժ նշանակող ժողովը կարծես անզօր է գտնուում քակել միմեանցից ամուսնացողներին եւ թոյլ չտալ միասին ապրելու. ա՛յդ թողնում է ամուսնացածների կամքին, եւ սրանց բաժանումից կախումն ունի պսակադիր հոգեւորականների պատժուելը կամ չպատժուելը: Այս խնդիրների վրայ աւելի պարզ եւ որոշ են Բարսեղի 6, 7, 75, 87, Նէո. 2:

14. Եպիսկոպոս, երէց կամ սարկաւագ, կամ պաշտօնեաներից կամ ուխտականներից որեւէ մէկը չհամարձակի տանտիկին պահել, ինչպէս մծղնէից սովորութիւնն է. եթէ յայտնուի այդ ու հաստատուի, կարգալոյծ լինի յանցաւորը:

Այս կանոնս շատ նման է Նիկիական 3-ին, որը մեր ձեռագրերից դուրս է ձգուած. տե՛ս եւ Բարսեղի 88 կ.: Մծղնեայի մասին տե՛ս 20-րդ կանոնը:

15. Ով կամենում է միայնակեաց լինել եւ կոյս մնալ, աբեղայութիւն է յանձն առնում, պէտք է ճշմարիտ եւ բարեպաշտ ընկերների հետ ապրի եւ իւր ուխտը սրբութեամբ պահի, եւ պիտի լինի «մարդ կատարեալ եւ երկրի հրեշտակ երեւելեալ»:

Կանոնս շատ երկար խրատ է տալիս վանական եղողներին՝ մի առ մի յիշելով բոլոր մեղքերը, որոնցից պիտի հեռու կենան: Վանականութեան մասին տե՛ս Բ գիրքը:

16. Առանց աշխարհի գլխաւոր եպիսկոպոսին՝ ոչ ոք եպիսկոպոս-առաջնորդ չլինի. առանց գաւառի եպիսկոպոսի էլ՝ անապա-

տաւոր կամ վանաց երէց չնշանակուեն: Եթէ եպիսկոպոսը, երէցը, ազատ (ազնուական) դատաւորը եւ շինականը կամենում են առաջնորդներ կարգել, եկեղեցու հովիւներ պատրաստել, ժողովրդապետներ եւ օրէնսդիրներ նշանակել, պիտի կաշառք չառնեն, ճշմարտութեամբ ընտրութիւն պիտի անեն եւ օրէնքի ու սրբութեան նախանձախնդիր մարդկանց պիտի ջոկեն:

Այս կանոնը երկար է, կցկտուր եւ անկապ, ընդհանուր միտքը որքան կարելի է ամփոփեցի այս մի քանի նախադասութիւնների մէջ: Կանոնս խօսում է Նիկ. 6 կանոնի համաձայն՝ գլխաւոր եպիսկոպոսի իրաւունքների մասին եւ հետեւողութիւն է արտաքին կանոնների, որովհետեւ հայոց կանոններում «գլխաւոր եպիսկոպոսի» փոխարէն գործ է ածւում կաթուղիկոս բառը, որը գործածութեան մէջ էր հէնց Դ դարից սկսած: Գուցէ թէ այս կանոնը գրում է այն հայ եպիսկոպոսների մասին, որոնք ապրելով յունաց Հայաստանում կամ Կեսարիայի սահմաններում, չարունակում էին գնալ, ինչպէս Փաւստոսն է վկայում, Կեսարիայի եպիսկոպոսից ձեռնադրութիւն ստանալու:

Ներսէս Մեծի կարգադրութեամբ վանքերը եւ անապատները ենթարկւում էին ոչ եպիսկոպոսի, հապա մի քանի կառավարիչների հսկողութեան՝ խաղ սարկաւագի գլխաւորութեամբ: Այս կանոնով գաւառի վանքերը, վանաց երէցները եւ անապատաւորները ենթարկւում են գաւառի եպիսկոպոսի, այսինքն առաջնորդի հսկողութեան: Վանաց երէց կարող է ունենալ երկու նշանակութիւն. մէկը՝ վանքի քահանայ, միւսը՝ վանքի մեծ-վարդապետ-արխիմանդրիտ: Որովհետեւ այն ժամանակները վանականները առանց եկեղեցական աստիճանի կրօնականներ էին, ուստի եւ իրաւունք չունէին քահանայագործութիւն անելու. այդ պաշտօնի համար հրաւիրւում էին քահանաներ, կամ վանականներից մէկն ու մէկը ստանում էր ձեռնադրութիւն եւ քահանայագործութիւն անում. սրանք կոչւում էին վանքի քահանայ կամ վանաց երէց. գուցէ եւ սրանց էր յանձնւում վանքի վանահայրութիւնը եւ տեսչութիւնը:

Այս կանոնի երկրորդ պարբերութիւնը, որ ժողովրդական ընտրութիւնները կատարուեն անաչառութեամբ եւ ոչ կաշառքով, անորոշ է ասուած. չի հասկացւում ժողովրդապետ եւ օրէնսդիր բառերի պարզ նշանակութիւնը, արդեօ՞ք ժողովրդապետ ասելով պիտի գիւղապետ կամ այժմեայ գործածութեամբ՝ տանուտէր հասկանալ եւ օրէնսդիր ասելով՝ գիւղի մէջ նշանակուած դատաւորներ, որոնք պիտի դատերը կտրէին եւ կառավարէին գիւղերը, թէ հէնց դատաւորը եւ ժողովրդապետը հոգեւորականներ էին, որոնց ընտրում էր ժողովրդի բոլոր դասակարգը. այս խնդիրը անորոշ է: Հանգուցեալ Հ. Բաստամեանը Գօչի յառաջաբանում թեթեւակի խօսելով այս կանոնների վրայ, ճգնում է հաստատել,

որ դատաստանը, նոյն իսկ քրէական յանցանքների դատը գտնուում էր հոգեւորականների ձեռքին: Արդեօ՞ք կանոնովս կարելի է նոյն առարկութիւնը հաստատել, կամ առհասարակ վերոյիշեալ կարծիքը կարելի է հաւաստի ընդունել, այս մասին մանրամասն կխօսուի Բ գրքում. միայն այստեղ նկատելի է, որ «առաջնորդ կարգելու եւ եկեղեցու հովիւներ պատրաստելու» խօսքերը պարզ է, որ ասւում են եպիսկոպոսի, երէցների, սարկաւագների ընտրութեան մասին. «ժողովրդապետներ եւ օրէնսդիր» ասելով պիտի հասկացուի տանուտէր եւ դատաւոր, որոնք ոչ թէ հոգեւորականներից էին, այլ աշխարհականներից. որովհետեւ ինչպէս եւ Շահապիվանի միւս կանոններից երեւում է, գիւղի մէջ մեղաւորներին պատժողը, ծեծողը, մրողը, մինչեւ իսկ քարկոծ անողը «գլխաւորներն էին», այսինքն այժմեայ գործածութեամբ՝ գիւղի իշխանները, համփանները, աղասխկալները, մանաւանդ որ հէնց մեր եկեղեցական կանոնները խստիւ արգելում էին հոգեւորականներին, ոչ միայն ծեծել, հապա խօսքով վիրաւորել աշխարհականին:

17. Եթէ մէկը մարտիրոսի ձշխարձեր է բերում եւ մատուռ շինում, այդ պիտի ձնի եպիսկոպոսի թոյլտուութեամբ: Իսկ եթէ սուրբ տեղերից մարտիրոսի ձշխարձեր է բերում, պիտի այդ ձնի տեղական եպիսկոպոսի թղթերով եւ վկայութեամբ եւ ամփոփի իւր գաւառի եպիսկոպոսի թոյլտուութեամբ եւ սրբոց յիշատակը ամէն տարի տօնախմբութեամբ կատարի:

Ոչ ոք իրաւունք չունի առանց եպիսկոպոսի հրամանի տէրունական խորհրդի սեղան կանգնեցնել (այսինքն այնպիսի աղօթատուն շինել, որտեղ կարելի լինի պատարագ անել):

Այս կարգերը որոշւում են եւ արտաքին կանոններով, չատերը երազ տեսնելով, կամ ուրիշ միջոցներով ձեռք բերելով մարտիրոսների նշխարներ, առանց եպիսկոպոսի թոյլտուութեան չրջեցնում էին եւ դրամ ժողովում, կամ թէ զանազան տեղերում սեղան էին կանգնեցնում, նշխարը ամփոփում այնտեղ եւ ուխտատեղի դարձնում ու ինքնագլուխ պատարագ մատուցանում: Այդպիսի դէպքերը արգելւում են այս կանոնով (տ՛ես Բ. առ. 31, Անտ. 5 կ.):

18. Եթէ վարդապետը ձզովել կամ բանադրել է որեւէ մի քահանայի, աշակերտի կամ աշխարհականի, ուրիշ տեղի վարդապետ, կամ եպիսկոպոս, կամ երէց չհամարձակի ձզովուածին օրհնել կամ բանադրուածին բանադրութիւնից արձակել. հապա պիտի բանադրուածին ուղարկել իւր վարդապետի մօտ ներողութիւն խնդրելու եւ բանադրանքը վերացնելու:

Նոյնը հաստատւում է եւ արտաքին կանոններով, մի՛միայն նրանց մէջ անմեղ բանադրուածին թոյլ է տրւում գանգատով դիմել աւելի բարձր պաշտօնեայի՝ գործքը քննելու եւ վճիռ կայացնելու (տե՛ս Բ. առ. 32, Նիկ. 5, Անտ. 6):

19. Եթէ մէկը, երէց, սարկաւագ կամ աբեղայ մծղնէութեան մէջ գտնուի, թող կարգալոյծ լինի, ճակատին աղուէսադրոշմ դրուի, եւ ճգնաւորի տեղերում ապաշխարի: Եթէ երկրորդ անգամ նոյնը գործի, երկու ջիլերը կտրեն եւ ուրկանոց տանեն. նոյն պատուհասին եւ աբեղան ենթարկուի:

Իսկ եթէ մարդիկ կանանցով եւ որդիներով նոյն աղանդում գտնուեն, թէ արանց, թէ կանանց, թէ իրագէտ մանկանց ջիլերը կտրեն, աղուէսադրոշմ ճակատին դնեն եւ ուրկանոց տանեն ապաշխարելու. իսկ անգէտ մանուկներին յանձնեն Աստուծոյ պաշտօնեաների ձեռքը կրթելու եւ սովորեցնելու:

Թէ ի՞նչ բան է այս աղանդը, որ մծղնէութիւն է կոչւում, յայտնի չէ, այս կանոնովս ամենածանր պատիժն է նշանակւում եւ այն էլ մարդկանց սեռական անդամների՝ ջիղերի կտրումը, որ իւրատեսակ եւ բարբարոսական պատիժ է, ո՛չ յատուկ Աւետարանի եւ եկեղեցու ոգուն: Որքան խիստ է պատիժը, նոյնքան զգուելի է յանցանքը: Եւ որովհետեւ պատիժը կեդրոնացած է արականքի վրայ, ուստի ենթադրելի է, որ անբարոյականութիւն եւ վարքերի ապականութիւն տարածող աղանդ է, որի առաջն առնելու համար հրամայւում է ոչ միայն մարդկանց, այլեւ կանանց եւ տղայոց ջղերը կտրել. իսկ անգէտ՝ փոքրիկ մանուկներին քահանաներին տալ կրթելու:

Բացի այդ պատժից յանցաւորի ճակատին դրւում է աղուէսադրոշմ, այդ կատարւում է այսպէս. չիկացած երկաթի ճողով խարում են յանցաւորի ճակատը եւ այդ դրոշմով նրան ցմահ պատժում: Ռուսաստանում խարել թոյլ էր տրւում երեք անգամ գողութեան համար. 1845-ի կարգադրութեամբ խարելու պատժին ենթարկւում էին տաժանակիր աշխատանքի դատապարտուած աքսորականները եւ Սիբիրից փախած բոլոր դատապարտուածները ու թափառաշրջիկները: 1863-ին բոլորովին վերջացաւ այդ կարգը:

20. Եթէ երէցը իմանայ, որ ժողովրդի մէջ մծղնեայ կայ եւ չի յայտնի եպիսկոպոսին, եւ եթէ քննելուց յետոյ ապացուցուի, որ քահանան ամիսներ առաջ գիտէր եւ չէր բողոքում եպիսկոպոսին (19 կ.), մծղնէից պատիժը կրի եւ ցմահ քահանայագործութիւնից զրկուի, որ միւսներին խրատ լինի: Իսկ եթէ կհաստատուի, որ երէցը յայտնել է եպիսկոպոսին եւ վկայութեամբ ցոյց տուել մծղնեայ եղողնե-

րին, եւ եպիսկոպոսը կաշառ առնելով, կամ աչառութիւն ածելով, այդ բանը ծածկել է, աթոռից ընկնի եւ պատուից զրկուի այդպիսի եպիսկոպոսը: Իսկ եթէ եպիսկոպոսը ուշադրութիւն դարձնելով բողոքին՝ կամեցաւ յանցաւորին պատժել, բայց չարագործը յայտնելով մարմնաւոր իշխանութեան՝ գաւառի իշխանին, նախարարին, կամ գիւղի գլխաւորին, նրանց օգնութեան դիմելով՝ կամեցաւ պատասխանատուութիւնից ազատուել, իսկ սրանք պաշտպան կանգնելով, եթէ կամենան շնացողներին ծածկել, կաշառառութեամբ կամ ակնառութեամբ, թող նզովեալ լինեն, եկեղեցի չմտնեն, մինչեւ որ պղծագործին չտան եպիսկոպոսի ձեռքը:

Իսկ եթէ նախարարի տունը, կինը, կամ դուստրը, կամ որդին, կամ ինչ իրենք պղծագործութիւն կատարեն, եւ նախարարը չհեռանայ այդ յանցանքը գործելուց, կամ եպիսկոպոսին չտայ ընտանիքը պատժելու, իրենք անպատասխան լինի, թող տնով, որդիներով նզովեալ լինի, հրապարակ չդուրս գայ, ոչ ոք նրա հետ յարաբերութիւն չունենայ, մինչեւ որ ուղղութեան չգայ:

Իսկ եթէ իրենք պղծութիւնից հեռու կլինի, թող ընտանիքը եւ ժառանգներին յանձնէ գլխաւոր եպիսկոպոսին կշտամբելու:

Իսկ եթէ ոստիկանին (թագաւորազն) տանը լինի պղծութիւնը կամ իրենք, կամ ընտանիքը մասնակցեն, ընտանիքը կշտամբուի եւ այն պատուհասը կրի, որը գրեցինք: Իսկ իրան (ոստիկանին) վերցնեն պղծագործ ընտանիքի հետ միասին եւ հրապարակ բերեն, գլխաւոր եպիսկոպոսի, մեծամեծ իշխանների եւ աւագ դատաւորների առաջ Աստուծոյ օրէնքի վրէժխնդիրը լինեն: Որպէս զի ուրիշները տեսնելով՝ սրբութեամբ եւ երկիւղով պաշտեն Արարչին, կատարեալ լինեն աստուածպաշտութեան կարգի, սրբերի եւ օրէնքների յարգելուն մէջ եւ ճշմարիտ ծառաներ լինեն Աստուծոյ՝ խօսքով եւ գործով:

Երկու կանոններով երեւում է, որ մծղնէից աղանդը կրօնական էր, չէր յարգում եւ սուրբերին, եւ եղած օրէնքները, եւ եկեղեցու կարգերը: Թէ ի՞նչ էր քարոզում մծղնէից աղանդը, որոշ եւ պարզ ոչինչ չի յայտնում այս կանոնս, բայց երեւում է պատիժների սահմանումներից, որ աղանդի գլխաւոր եւ զզուեցնող նշաններից մէկն էր պղծագործութիւնը, իւրատեսակ անբարոյական խառնակութիւնը, որը դժբախտաբար դժուար է լինում պարզել ընդհանուր բառերի եւ մտքերի գործածութեամբ: Թէ ինչքան անբարոյական եւ զզուելի պղծութիւններ էին կատարում այդ աղանդաւորները, երեւում է նրանից, որ բոլոր ժողովականները միահամուռ՝ չինականից սկսած մինչեւ թագաւորական տները եւ հասարակ դպրից մինչեւ եպիսկոպոսը, ենթարկւում էին ամենախիստ պատժի:

Մծղնէից աղանդի մասին տե՛ս 1895 թ. «Արարատի» յունուարի Կ. Վ.-ի յօդուածը, ուր ասում է. «Մծղնեայ «մցըլլին» անունը, որ Մեսսաղեանի նախնական ձեւն է եւ աղօթողներ է նշանակում[1]*:*

«Այր եւ կին միասին խմբով ման էին գալիս նոքա եւ ողորմութիւն էին հաւաքում. մկրտութիւն, հաղորդութիւն եւ այլ եկեղեցական կարգեր աւելորդ էին համարում եւ մշտական աղօթքներով աշխատում էին արտաքսել, իրենց կարծիքով, ամեն մարդու մէջ ի ծնէ բնակուող չար դեւին: Միւստիքական պարով նոքա յափշտակութեան մէջ էին ընկնում եւ այդպէս ձգտում էին այս աշխարհից կտրուած ցնորքների գրկում երջանիկ ժամեր գտնելու» (տե՛ս եւ Ե Դ. 32 կանոն՝ Օձնեցու օրով եղած եւ սահմանուած: Տե՛ս մեր կանոնագրքերը):

ՇԱՀԱՊԻՎԱՆԻ ԺՈՂՈՎԻ ԳՐԱԲԱՌ ԲՆԱԳԻՐԸ[2]

1. Եթէ եպիսկոպոս ոք գտցի ի պղծութեան կամ ի պոռնկութեան, կամ զինչ եւ իցէ ի վատթար գործս, եւ զառաքելական զպատիւն եւ զսուրբ աթոռն անարգեաց. այնպիսումն ասէ դիր, ընդ գողս ընթանայիր եւ ընդ չունս դնէիր զբաժին քո. եւ վկայութեամբ ի յայտ եկեսցէ. յանդուցեալն եւ իշխանութենէն մերժեսցի եւ զքահանայութիւն մի պաշտեսցէ, ՌՄ դրամ եկեղեցւոյ տուգանեսցի, եւ անձինն իւրում լիցի մեղադիր, զի մարդ ի պատուի էր եւ ոչ իմացաւ, եւ զտուգանսն կարաւտելոց բաշխեսցին զի պարտ էր նմա յամենայն ժամ յաւրենս Տեառն խորհել ի տուէ եւ ի գիշերի եւ զպատուիրանս Նորա պահել եւ մի ըստ արտուղի անկանել, այլ զճանապարհ զարքունի գնալ ոչ աջ խոտորել եւ ոչ յահեակ զի մի աչակերտեալքն գնոյն վատ ուսումն ուսցին:

2. Եթէ քահանայ ոք ի պղծութեան իցէ, կամ ի պոռնկութեան, կամ այլ ի վատթար գործս ի վկայութեամբ իրքն յայտ եկեսցեն. զքահանայութիւն մի պաշտեսցէ. Յ դրամ տուգան տացէ, յաղքատս բաշխեսցին. եւ նա ի դպրաց կարգի կացցէ, ապա թէ ի դպրութեանն ի նոյն պղծութեան գտանիցի, ի կարգին ելցէ ի դպրութենէն մինչեւ ի կարգ ուղղութեան եկեսցէ ապաշխարութեամբ. եւ տեսեալ եպիսկոպոսին զճանապարհս նորա, ի դպրաց կարգի կացցէ, զի եկեղեցի զսուրբ կամի. մանաւանդ տէրունական սեղանն խորհրդոյ զանարատս ընդունի. զի մի բարկութիւն Աստուծոյ գարթիցէ ի վերայ երկրի ի ձեռն առաջնորդաց: Եթէ կրաւնաւոր երէց գտցի ի պղծութեանն եւ ի պոռնկութեան. կամ այլ գործս չարեաց եւ ստուգեալ վկայիւք քահանայութիւնն լուծցի եւ յեկեղեցւոյ բաժնէ հեռացեալ լիցի, Յ դրամ տայցէ եւ ի կարաւտեալս

1 Մծղնեական աղանդի մասին տես Ե.Տեր-Մինասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Եր. 1968, էջ 73-86:

2 Շահապիվանի ժողովի գիտական բնագրի հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 429-466:

բաշխեսցեն եթէ երէց, եւ թէ սարկաւագ, կանոն այդ կացցէ. եւ նոքա ի կարգ գինուորութեան կացցեն եւ ի հարկս արքունի. եւ ընդ պաշտօնեայս մի խառնեսցին: Ապա եթէ կին երիցուն կամ սարկաւագին ի չնութեան գացեն, ընտրոյ նոքա լիցին. կամ զեկեղեցին կամ զքահանայութիւնն ընտրեսցին. կամ զկինն, եթէ զքահանայութիւն առցէ զկինն ի տանէն ի բաց հանցեն. եւ ապաշխարութիւն խիստ ի վերայ դիցեն: Ապա եթէ յընտանեաց դուստր քահանային ի պոռնկութիւն գտանիցի, եկեղեցւոյ բաժնի մի իշխեսցէ. ի քահանայական տանէն ի բաց ելցէ, եւ խիստ ապաշխարութիւն ի վերայ դիցեն եւ պատուհաս. եւ որդւոյ երիցու նոյն պատուհաս լիցի. եւ եթէ երէցն մեռցի կինն առն չիշխէ լինել, ոչ երէցն կին առնել. եւ աղախին պոռնիկ ի տանն քահանայի մի լիցի զի սրբութիւն Տեառն է:

3. Եթէ ոք կին ունիցի եւ պոռնկեսցի եւ զկարգ ամուսնութեանն սրբութեամբ ոչ պահիցէ, եւ զպսակն զոր առ ի ձեռն քահանային ի սուրբ եկեղեցւոջն ի գլուխ իւր ընկալաւ, եւ զաւգնականն որ նմա վիճակեցաւ ըստ գրեցելումն եթէ աւգնական առն իւրում եառ զկին իւր, եւ քարոզն աղաղակէ, թէ պատուական է ամուսնութիւն եւ անարատ անկողինք որ սրբութեամբ զուգեն. բայց զչունս եւ զպոռնիկս դատի Աստուած: Եւ դարձեալ այր մարմնոյ իւրում ոչ իշխէ, այլ կինն, նոյնպէս եւ կինն իւրում մարմնոյ ոչ իշխէ այլ այրն:

Արդ եթէ ուրուք զաւրհնութեան զկեանսն եւ զհեչտութեամբ զոր առ Աստուծոյ զփառաւորութիւն ի սուրբ եկեղեցւոջ, եւ ապա առ ոտն եհար եւ զաւրհնութեամբ ամուսնութիւնն զոր Աստուած ետ նոցա պղծութեան կոխան արար. ի չնութիւն անկաւ եւ ի պոռնկութիւն եւ ի հանգանակս արբեցութեանն, զայնպիսին կշտամբեսցին գլխաւորքն գանիւք եւ բանիւք աւգտակարաւք եւ յեկեղեցւոյ ի բաց մերժեսցին, եւ ի տուգան կալցին յեկեղեցի եւ ընդ կարաւտեալս բաշխեսցին. փոխանակ զի անարգեաց զեկեղեցին եւ զպսակն աւրհնութեան պղծեաց, եթէ ազատ է եւ գան չէ մարթ հարկանել. ի տուգանն եւ ապաշխարութիւն յաւելցին. Մ դրամ կարաւտելոց. Բ տարիս ապաշխարութեան զպղծութիւնս այլ մի եւս գործեսցէ ապա մտցէ յեկեղեցի եւ ընդ ընկերս խառնեսցի: Ապա եթէ չինական է՝ գան յոլով արբցէ. Ճ դրամ տուգան տայցէ յեկեղեցի, եւ յաղքատս բաշխեսցին. եւ տարի մի ի պղծութենէն հեռացեալ մտցէ եկեղեցի եւ ընդ ընկերս խառնեսցի:

Ապա եթէ չինական է թէ այր եւ թէ կին կանոն այդ կայցէ. ապա եթէ ոք յառաջ քան զամուսնութիւնն ի պոռնկութիւն գտաւ, կամ ընդ աւտարի կամ որ նմա խաւսեալն էր. ընդ անարգանաւքն տուգան տայցէ զի՞նչ եւ արկցին հայր եւ մայր կուսին. որպէս եւ Մովսէս հրամայեաց յաւրէնսն. եթէ կամեսցի զնոյն աղջիկն կին առնուլ յառաջ ի ձեռն ապաշխարութեան սրբեսցին. եւ եթէ ի պսակն եկեսցեն մի իբրեւ կու-

սանաց պսակ աւրհնեսցեն, այլ իբրեւ երկակին տեառնագրեսցեն լոկ. ապա եթէ աղջկանն կամաւք է պոռնկութիւնն, տուգանին հայր եւ մայր աղջկանն մի իչխեսցեն այլ Ծ դրամ այրն եւ Ծ դրամ աղջիկն տուգան տայցեն յեկեղեցին եւ աղքատս բաշխեսցեն: Ապա եթէ մինն սուրբ կուսան եւ մինն պոռնկեալ. կուսանին իբրեւ կուսանի աւրհնեսցի եւ պոռնկելոյն որպէս երկակի ուռ տեառնագրել վասն յաղթութեան թշնամւոյն ի գլուխ դիցի, եւ յայսմ հետէ զգուշ կացցէ:

4. Եթէ ոք զկինն թողցէ զորդւոց մայր առանց բանի պոռնկութեան. եւ կամ թէ արատ ինչ չար ի մարմնի չիցէ, այլ որ եթէ այրն չնաբարոյ իցէ, եւ այլում ակն եղեալ իցէ դատաստան այս լիցի. զտուն եւ զկեանսն, եւ զհողն եւ զջուրն եւ զամենայն ինչ բաժանեսցեն հասարակաց, զկէս կնոջն առցեն, եւ թէ կամք են այր ի տուն ածել. յինքն համարձակ ածցէ. զբաժինն կալցեն եւ զարքունի հարկն ողջ արասցեն. եւ այրն որ եթողն. Է ամ ապաշխարեսցէ, եւ յեկեղեցի տուգան տայցէ. թէ ազատ է Յ դրամ, թէ չինական գանալի լիցի, եւ Ճ դրամ տուգանեսցի. փոխանակ աւրհնութեամբ զամուսնութիւն խոտելոյ. ապա թէ մինչդեռ ի պայքարին եւ ի տուգանի իցեն, եւ կին ոք յանդգնեալ կնաթողին կին լինի եւ ամ մի չիցէ անցեալ. յայտ եղեւ թէ զառաջին կինն նա ետ թողուլ. կալցեն զկինն եւ յաւրկանոց տարի մի աղասցէ գողեացն. եթէ ազատ է յաւրկանոց չերթայ Ճ դրամ տայցէ ի գողիսն:

5. Եթէ կին ոք արատ եւ ամուլ պատահեցաւ, եւ այրն հանցէ զնա վասն ամլութեան, որ ինչ կնոջն կարասի բերեալ է ի տուն թէ աղախին թէ անասուն, եթէ հանդերձ, եթէ արծաթ, առնուլ իչխեսցէ եւ գնալ. եւ եթէ քան զամլութիւն այլ արատ չգուցէ ի մարտն. տուգան եւս տացէ կնոջն վասն անարգանացն. թէ ազատ է ՌՄ դրամ, եւ թէ չինական Ո. ապա եթէ մինչդեռ ի դատեն եւ ի տուգանիցեն եւ ամ մի ի վերայ չէ անցեալ, եւ ոք ի կանանց յանդգնեսցի եւ առն կին լինիցի, կալցեն զկինն ի յաւրկանոց տացեն քանզի յայտ եղեւ եթէ հանելոյ կնոջն նա եղեւ պատճառ. եւ տարի մի աղասցէ գողեայն. եւ աղախնութիւն կացցէ եւ յեկեղեցին Ճ դրամ տուգան կալցեն, փոխանակ զի բուն ամուսնութիւնն վասն նորա խոտեցաւ: Ապա եթէ ազատ է եւ ի գողեացն չերթայ. Ճ դրամ տուգան տացէ գողեացն. ապա եթէ առն յառաջագոյն խորհուրդ լեալ է, եթէ զիմն թողում եւ զքեզ առնում եւ կամ պոռնկութեամբ խանժական լեալ իցեն, Ճ դրամ այրն տուգան տացէ յեկեղեցին, եւ ապաշխարութիւն առն Գ ամս ընդ ուննկդիրս եւ Ա ամ ընդ ճեռամբ մտցէ եկեղեցի: Որ զորդւոց մայր թողցէ կամ զամուլ առանց բանի պոռնկութեանն, կամ այլ արատոյ առն եւ կնոջ պատուհաս տուգան եւ ապաշխարութիւն կանոն եւ սահման այդ կացցէ:

6. Եթէ ոք կին յառնէ ելանիցէ կալցեն եւ անդրէն յայտ իւր տացեն եւ մանաւանդ զոր վարկանաւք իցէ վարկեալ եւ ոչ բոզաբար, եւ թէպէտ

եւ վաճառեսցէ. թէպէտ եւ յաղախնութիւն կալցի. եթէ կամք իցեն հոգեւոր եւ բարի խրատով եւ սիրով կալցին. ապա եթէ այրն չարաբարոյ ինչ է կամ պոռնիկ, կամ հանգանակող եւ արբեցող, կամ այլ ինչ խեղական, գանիւ եւ խրատու կշտամբեսցեն զայրն ի կարգ ածցեն, ապա թէ դիւրափոխեսցի այրն, կինն պաշտեսցէ զնա:

7. Ոյք առեւանկ առնիցեն կալցին զկինն եւ անդրէն տացեն ցհայր եւ ցմայր իւր. եւ տուգան տացեն փոխանակ անարգանացն եթէ ազատ է, ՌՄ դրամ, եթէ չինական է Ո դրամ եւ որ հրոսն երթեալ էին. աւգնականք սուտ փեսային առ այրն. Ճ դրամ տուգանեսցին եւ զհրոսին դրամն զկէսն յեկեղեցի տացեն, եւ զկէսն կարաւտելոց, ապա եթէ սուտ փեսայն ընդ աղջկան պոռնկեցաւ առանց պսակ դնելոյ եկեղեցի տուգան կալցին Ճ դրամ, զի զպսակն աւրհնութեան անարգեաց. Գ ամս ապաշխարութեան կացցէ: Ապա եթէ երիցու ուրուք գաղտ պսակ եդեալ իցէ. առանց հաւր եւ մաւր աղջկանն երէցն զքահանայութիւն չիշխէ պաշտել եւ Ճ դրամ տուգան կալցին, եւ կարաւտելոց տացեն՝ զպսակն զոր եդ անվաւեր լիցի. ապա եթէ յետ այսր խռովութեանն եւ տուգանացն դարձեալ ի հաստատութիւն գան կամաւք աղջկանն եւ ծնողացն, եւ յառաջ պոռնկեալ են. պսակ մի աւրհնեսցի. այլ իբրեւ զերկակի ուռ տեառնագրել դիցի ի գլուխ. ապա եթէ կուսան կացեալք են ըստ աւրինին պսակ աւրհնեսցեն, եթէ ազատ է եւ եթէ չինական կանոն այդ կացցէ:

8. Եթէ ոք ի կախարդութեան գտցի այր կամ կին եւ յուրացութեան կամ յայլ չարագործութեան, եւ ի զղջումն եւ ապաշխարութիւն ոչ եկեսցեն, ըստ գրոց հրամանի քարկոծ լիցին. ապա եթէ ի խոստովանութիւն եկեսցեն յելս յանձնաց իւրեանց ապաշխարութեան կացցեն, ԺԲ ամ առ դրանն ընդ ունկնդիրսն. եւ Գ ամ ընդ ապաշխարողս ելցէ. եւ յամենայն ժամ քննեալ հետքն ի ձեռն ողորմութեան եւ գթոյ տանակաց բազում ինչս ծախեալ ի կարաւտեալս վասն փրկութեան անճանց ՝երմեռանդն արտասուաւք զյետին թոշակն ընկալցին:

9. Որք ի հարցուկս երթան կամ ի դիւթել տուգան կալցին. եթէ ազատ է Մ դրամ. եթէ չինական է գան արբցէ. ԺԵ կրկին Ճ դրամ տուգան կալցին եւ կարաւտելոց տացեն, Գ ամս ապաշխարեալ հաղորդեսցին:

Ապա եթէ եպիսկոպոս կամ երէց երթեալ իցեն ի հարցուկսն եւ ստուգեսցին իրքն երկու կամ երիւք վկայիւք, զի գրեալ է զքահանայէ չարախաւսութիւն մի ընդունիցիք բայց երիւք վկայիւք, եպիսկոպոսն յեպիսկոպոսութենէ անկցի, եւ երէցն երիցութենէն լուծցի. Ռ դրամ եպիսկոպոսն տուգանեսցի, Շ դրամ երէցն, եւ բաշխեսցին կարաւտելոց յեկեղեցի. եւ անճանց իւրեանց մեղադիր, վասն զի առ ի չգոյէ Աստուծոյ ի մէջ Իսրայէլի առ ճանճիկն ածն Ակկարովնի: Ապա եթէ ի կարգէ պաշտաւնէցին եւ յուխտէ աբեղայիցն երթեալ իցեն ի հարցուկս. կամ որդի երիցուն, զպատուհաս զտուկանս զապաշխարութիւն զաշխարհա-

կանացն կրեսցեն, եւ ի կարգէ պաշտաւնէցին ի բաց կացցեն. եթէ այր եւ եթէ կին երթեալ լցեն ի հարցուկս կանոն այս լիցի:

10. Որք լոկ դիւթեն եւ ոչ կախարդեն, եթէ այր եւ եթէ կին որ դիւթուիւն գտցեն, ժե կրկին գան արբցին, խանձեսցին, մրեսցին, ոսկր արկցին, եւ յաւրկանոց տացին Բ ամ աղաւսցեն գոդեացն, եւ զինչ հրամայեսցեն գործել, ապա եթէ ազատ է եւ ի գոդեաց չերթայ, Շ դրամ տացէ գոդեացն, եւ Բ ամ իւրում եկեղեցւոջն ապաշխարուԹեան կացցէ եւ հաղորդեսցի եւ այլ մի եւս մեղանչիցէ:

11. Որք կոծ դնեն մեռելոց եւ անյուսուԹեամբ լան, Թողեալ զյուսով զաւրհնուԹեամբ զհրաժեշտն գորմէ ասէ քարոզն, եթէ այսու կենաւքս միայն յուսացեալ եմք ի Քրիստոս ողորմելի քան զամենայն մարդիկ. եւ եթէ տգիտանամք վասն ննջեցելոցն իբրեւ զանյոյս հեԹանոսս: Արդ եթէ ազատաց կամ ի չինականաց առաքելական կանոնաց ընդդիմանան եւ կոծ դնեն, նզովեալ լիցին դնելիքն եւ կոծողքն տարի մի յեկեղեցի մի մտցեն, եւ տուգան կալցեն ազատին Ճ դրամ, եւ չինականին Ծ դրամ եւ աղքատաց բաշխեսցեն, զի որով բարկացուցինն զԱստուած եւ զհոգի մեռելոյն խռովեցուցին, ի ձեռն տնանկաց տրոցն Աստուած հաշտեսցի, եւ վախճանելոցն հանգիստ լիցին. եւ մանաւանդ Թէ որ վախճանէրն կոծ չհրամայեաց դնել, եւ ընտանիքն եդին. որպէս ասացաքն. կոծադիրքն եւ կոծողին յաւրհնուԹենէ հեռի եղիցին եւ եկեղեցւոյ մեռելոյն ընտանիք պատարագ մի արասցին, զի ինքեանք ընդ բանիւ են. բայց երիցունքն եւ պաշտաւնեայքն իւրեանց անճանց յանուն մեռելոյն պատարագ մատուսցեն, որպէս եւ արժանն խնդրէ մինչեւ ընտանիքն ի կարգ եկեսցեն, եւ զանուն յիշեսցեն ի սուրբ խորհուրդն, զի հոգիքն ի հանգստեան եղիցի: Ապա եթէ մեռեալն ի կենդանուԹեան իւրում պատուիրեաց Թէ կոծ դիջիք, գտուգանն զոր հրամայեն կանոնք, երկպատիկ տացեն եւ ընտանիքն եւ կոծողքն զպատուհասն զոր եղաք կրեսցին. բայց մեռելոյն պատարագ ոք մի մատուսցէ, ի յիշատակ մի արասցէ եւ զանուն նորա մի յիշեսցէ փոխանակ անյուսուԹեան նորա:

12. Որ զկին հաւր որդի ունիցի. զոր Պաւղոս յամենայն ժամ կականէր եւ ողբայր զկորնԹացիս, զի ասէր Թէ եւ այդ եւս եղեւ մինչեւ զկին հաւր իւրոյ ունել. եւ ասէր Թէ կորեսջիք ի միջոյ, ի բաց հանջիք եւ մատնեսջիք ի ձեռս սատանայի. զի ոգին ապրեսցի յաւուրն դատաստանի: Եւ կամ Ռոբէն որդին Յակոբայ, զիարդ անիծաւ վասն ընդ հարճի հաւրն ննջելոյ. արդ եթէ ոք զկին հաւր իւրոյ ունիցի ոչ ընդունի զնա կանոնս. եւ ի սուրբ եկեղեցի նա մի մտցէ, եւ ամենայն ժողովոյս նզովեալ լիցի. մինչեւ դարձցի եւ ապաշխարեսցի, Է. ամ ընդ ունկնդիրսն, Գ ամ ընդ ձեռամբ, Ծ դրամ աղքատաց, Ծ դրամ եկեղեցւոյ եւ այլ վարքն քննեալ հաղորդեսցի: Եթէ հայր զորդւոյ կին ունիցի, կամ զեղբայր զեղբաւր, նոյն պատուհաս եւ նզովք լիցին. այլ ջերմ հարազատի եւ զազգականի

զկին ոք մի իշխեսցէ ունել ի կնութիւն եւ կամ չնալ. եւ կամ թէ կնոջ կամաւք է խոստովանութիւն զպատուհաս եւ զտուգանս եւ զնզովս գնոյն կրեսցէ. եւ յապաշխարութիւն կալցին զկինն եւ յաւրկանոց տայցեն, ժ տարի աղասցեն գոդեացն. ապա եթէ ազատ է եւ ի գոդիսն չերթայ, Յ դրամ տայցէ նոցա:

13. Որ զազգականն կին առնէ, այս պղծութիւն եւ գարշանք յայտնի լիցի, եւ անուանեսցի մի ի միջի ձերում, զի մի ոք ընդ աղտախանս մարմնոյ իւրում խառնակեսցի ըստ սովորութեան հեթանոսաց եւ անաստուած ամբարիշտ ազգացն զոր հրաման առեալ մեծ յաւրէնս ուսոյց մարգարէն Մովսէս ի կենարարէն, թէ պատուիրեա որդւոցն Իսրայէլի, մարդ ոք մարդ մի մերձեսցի առ ամենայն ընտանութիւն մարմնոյ իւրոյ յանձնել զառականս նոցա. եւ յանձան գրէր Մովսէս, թէ անիծեալ որ ննջիցէ ընդ մերձաւորի արեան իւրոյ: Արդ մի ոք զաստուածպաշտութիւն եւ զքրիստոնէութիւն եւ զգեցեալ զտէրունական մկրտութիւն եւ զկնիք եւ զդրոշմ զարքունական զքոյր կամ զքեռորդի կամ զեղբաւր որդի, կամ զհաւրաքոյր, կամ զայլ ոք յազգի անդ իւրում մինչեւ ի չորրորդ ծնունդն կին զոք մի իշխեսցէ առնել. զի մի պատառումն եղիցի սուրբ հաւատոյն. քանզի բարկութիւն յանձին իւրում գանձէ այնպիսին. որդի անաւրինի թերակատար եղիցի. եւ զաւակ անաւրէնն յանկողնեաց մի բողբոջեսցի, զի եթէ զկին եղբայր իւրոյ ունելոյ, մեծի մարգարէին եւ Կարապետին Յովհաննու գլուխն կտրեցաւ, ապա զի՞նչ եւս աղէտս ոչ համարեսցի ոք որ ազգական կին առնիցէ. զոր ոչ հրամայեն աւրէնք քրիստոնէականք եւ առաքեալք եւ աշակերտք Քրիստոսի:

Արդ եթէ ոք ընդդիմացեալ աւրինացս եւ հաստատեալ կանոնիս եւ անբարշտեալ ի հեթանոսութիւն եւ ի հրէութիւն կործանեսցի, ընդ նոսին եղիցի եւ բաժին նորա, եւ ի սրբոյ եկեղեցւոյ յաւտարացեալ եղիցի, որպէս եւ գրեալ է. բարձցի անբարիշտն յերկրէ եւ մի տեսցէ զփառս Աստուծոյ, ընդ անաւրէնս համարեսցի, ըստ գրեցելոյն ի բաց կացէք յինէն ամենեքեան ոյք գործէք զանաւրէնութիւն. մի ոք ընկալցի զպատարագս նորա քանզի պիղծ է. առաւել եւս զոհ նորա, եւ եկեղեցին կանոնք զապաշխարութիւն նորա ոչ ընդունեն. զի ի խոտորել յինէն անզգամին եւ ես ինչ ոչ փոյթ առնէի, մինչեւ թողցեն եւ դարձցին անզգամութենէն եւ ի պիղծ գործոցն, ըստ մարգարէին ձայնի, ընկեցէք զչարիս ասէ Տէր, եթէ այնպիսեացն պսակ աւրհնեսցէ, կամ ի հարսանիս երթիցէ, կցորդ եղիցի չարեաց գործոց նոցա, եւ ի կարգէ պաշտաւնէից հեռացեալ եղիցին եւ եթէ ոք եպիսկոպոս կամ երէց գոցի ի խորհրդեանն. յաթոռոյն եւ ի քահանայութենէն անկեալ եղիցին եւ ի պաշտաւնէից մի մերձեսցեն. բայց որ խոտորեցաւն յաւրինաց սրբոց եւ ի կարգէ եկեղեցւոյ եթէ դարձցին ի պիղծ ամուսնութենէն եւ մեկնեսցին ի միմեանց ի ձեռն մեծամեծ տրոց մինչեւ զկէս կենաց եւ ընչից իւրեանց հոգւոց իւրեանց բաժին

տացեն ի կարաւտեալս եւ ի վչտանգեալս եւ ի սուրբ եկեղեցի. զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց ապաչխարել եւ ի վախճանին թէ լիցին հաղորդելոյ արժանի: Ապա եւ գլխաւորք եկեղեցւոյն որ ի խորհրդին էին եւ որ զպսակն աւրհնեաց, Շ դրամ եպիսկոպոսն տուգանեսցի յաղքատս, եւ Մ դրամ երէցն, Մ որ զպսակն աւրհնեաց, եւ ապա մատիցեն յաթոռն եւ ի քահանայութիւն: Ապա եթէ նոքա ոչ մեկնեսցեն ի պիղծ ամուսնութենէն, եւ պսակադիրն եւ ի քահանայիցն որ ի խորհրդին էին եղեալ. մի մատիցեն յաթոռն եւ ի քահանայութիւն. թէ ազատ է թէ չինական աւրէնք եւ կանոնք այդ կացցեն: Ապա եթէ ոք ընդդէմ եկեալ ասիցէ ի Նիկիականն ընդէ՞ր ոչ այդպէս ծանր եդեալ. վասն զի ոչ ունէր ոք ակն թէ այդպիսի մեծամեծ չարիք եւ աւճիրք աշխարհի գործիցեն այլ անդէն վաղվաղակի մաւտակուր խզէին զչար արմատ կորստեանն:

14. Եպիսկոպոս կամ երէց կամ սարկաւագ, կամ ով եւ իցէ ոք ի պաշտաւնէից կամ ուխտէ, տանտիկին կին զոք մի իշխեսցէ ունել, որպէս եւ սովորութիւն է մծղնէից, ապա եթէ ոք ունիցի, եւ վկայութեամբ յայտնեսցեն. ի կարգէն որում եւ իցէ մերժեսցի ի բաց եւ համարեալ եղիցի որպէս զամբարիշտն, եւ որպէս զմաքսաւորն զի սուրբ խորհուրդն տէրունական զանարատսն ընդունի, զի արատաւորքն ի ձեռն անարատից փրկեսցեն:

15. Եթէ ոք ի հաւատս կացցէ, կամ միայնակեաց կամի լինել, զկուսութիւն եւ զսրբութիւն պահել. եւ կենացն յաւիտենից հասանիլ, ընդ ընկերս կացցէ ընդ ճշմարիտս եւ ընդ միաբանակեացս, եւ ի միմեանց չահեսցին սիրովն Քրիստոսի. զի եղբայր եղբաւրէ աւգնեալ իբրեւ զպարիսպ ամուր, եւ եթէ Աստուած բնակեցուցանէ զմիակրաւնսն ի տան եւ ուր երկու եւ երեք ժողովեալ են անուամ իմ, ես ի մէջ նոցա եմ. եւ դարձեալ եթէ երկուք միաբանութեամբ խնդրեսցեն ի Հաւրէ իմմէ տացի նոցա. եւ եթէ յայսմ ծանիցեն եթէ Իմ աշակերտք էք յորժամ միաբանիցէք եւ զմիմիանս սիրեցէք: Մի լիցի սովորութիւն միայն լինել. ապա զիարդ կարեն գիտել զկարգ եւ զպայման հաւատոյ եւ կամ զհայեցուածս իւր ի միտ առնուլ. կամ զհնազանդութիւնս եւ զսէր առ ընկերս ցուցանել. այնպէս եւ գազանք են ի լերինս եթէ ոք ոչ մերձենայ խաղաղական: Այլ հաւատք կատարեալ եւ ճշմարիտ այս են. հնազանդութիւն առ ընկերս, եւ սէր առ միմեանս եւ առ Քրիստոս. ի մէջ մարդկան լինիլ աւրինակ բարի, եւ դէպք նախանկարք, զի չահեալ ի միմեանց եւ նախանձեալ ի գործս բարիս. զի տեսցեն եւ փառաւորեսցեն զԱստուած յերկինս եւ զանարգ եւ զգայրոտ զեղբայր ի ձեռն հոգեւոր խրատու ի պատուականս հանել բերան Աստուծոյ կոչեսցի: Բայց արդ եկայք որդիք իմ եւ լուարուք եւ զերկիւղ Տեառն ուսուցից ձեզ, եւ զկեանսն յաւիտենից, եւ ի կենդանութեան տեսանել զաւուրս բարութեան. ծանուցանեմ լուարուք եւ ուսարուք որ Աստուած հաճոյն է եւ զկեանսն յաւիտենից

Ձեզ առ Թէ. լռեցոյ զլեզու քո ի չարութենէ եւ ի նենգութենէ. լուր լեզու չար հուր հաստատեալ է ի մարմնի. լոյծ զկնիքսն անիրաւութեան, դիր դուռն ամուր չրթանց ի պահապան բերանոյ եւ մի խոտորեսցիս ի բանս չարութեան, զարծաթի ի վարձու ոչ տալ եւ տոկոսաւք ոչ պահանջել զգրաւ պարտականին վաղվաղակի դարձուցանել. որդիք մարդկան մինչեւ յերբ էք խստասիրտք, ոչ մրրկեալ նեղասրտեալ, առ նեղել սրտով ունիցի յոյժ. յարենէ ի հեղկուցելոյ ի չնութենէ, ի պոռնկութենէ, ի գողութենէ, ագահութենէ, արծաթսիրութենէ, ի սուտ երդմանէ, ի բանսարկութենէ, յարբեցութենէ, յորկորտութենէ, յանձնակամութենէ, ի կամակարութենէ, ի սիգութենէ, ի վիսութենէ, մի հպարտ, մի չարակամ, մի ամբարտաւան, մի ի խաղս երգոց, մի երգս լկտեաց, մի ի հպտանս, մի ի վայրաբար ծաղրս, մի յահուր, մի զրկող, մի տրտնջող, մի ատեցող, մի յանդուգն, մի չատախաւս, մի խաւսել զումեքէ, եւ մի լսել եւ որ քեզ չար թուի այլում մի առնել, մի ցանկացող, մի քնէած, մի կամակոր յուսմանէ զի մի ի չարիս անկանիցիս, մի եղգող յաղաւթս, մի ատել զաղքատս, զի յաւուր չարի փրկեսցեն զքեզ ի ձեռս թշնամեաց, մի ատել զպահս եւ զճգնութիւնս որ զհուր չիջուցանէ զառիւծս սանձէ, եւ ընդ Աստուծոյ բանս ի կիր արկանէ. այլ որ ինչ ի կարգին բարի գործես, բոլորովին կատարումն սիրել զՏէր Աստուած յամենայն սրտէ, եւ զպատուիրանս Նորա կատարել, ընդ ամենայն մարդոյ զխաղաղութիւն ունել, հեզ լինել եւ խոնարհ, եւ յամենայն ժամ դողալ եւ երկիւղիւ կալ եւ լսել զբանից Նորա զոր ասեն, յում բնակեաց եթէ ոչ ի հեզս եւ ի խոնարհ եւ որ դողան ի բանից Իմոց, խնդրեա զխաղաղութիւն եւ երթ զհետ արդարութեան, յուսոյն ակն ունելով, մի վայրապար ի սուգ եւ ի տրտմութիւն մատնել, այլ զբարիս գործել մի ձանձրանալ, բնակեսցիս յաւիտեանս յաւիտենից յերկինս մարդ կատարեալ եւ ի յերկրի հրեշտակ երեւեալ, միայնակեաց կամի լինել եւ կուսան եւ հաբեղայութիւն յանձն առնուլ կանոն զայս կալցի ամենայն ոք որ ի հաւատս կացցէ զի ի ձեռն անարատ մեղաւորքն սրբեսցին:

16. Որ եպիսկոպոս կամի լինել առաջնորդ եւ հովիւ կամ վանական կամ անապատ չինել, եւ սաղարութիւն ցանկանայցէ, կամ գաւառի կամ գիւղից, կամ անապատաց, լուիցեն զի՞նչ ասեն մեծութիւն թէ առ իւ գայցէ մի յաւժարեսցին. տաղանդ առնու ի վարձու պահել պարտի, գուցէ տոկոսիւք պահանջի զգոյչ հովիւ հաւտի պատրաստ. բայց որ գլխաւոր եպիսկոպոսն աշխարհին առանց Նորա կամաց եպիսկոպոս ոք մի լիցի. եւ վանաց երէց. կամ անապատաւոր առանց գաւառին եպիսկոպոսին չիշխէ լինել. եպիսկոպոս ոք կամ երէց, կամ ազատ ոք-դատաւորաց, եւ կամ չինական վասն առաջնորդս կարգելոյ եւ հովիւս պատրաստելոյ եկեղեցւոյ, եւ ժողովրդապետս եւ աւրէնսգիրս կացուցանելոյ. զի ծանիցեն հեթանոսք թէ մարդիկ են նոքա եւ վասն այսր իրաց կաշառ

առցեն, եւ կամ ազատանաւք առնիցեն եւ ոչ զճշմարտութիւն ընտրեսցեն եւ զարժանաւորն. եթէ կարի անարգ ոք իցէ եւ արհամարհելոց, եւ միայն նախանձնաւոր սրբութեանն եւ աւրինացն է, յառաջ կալցին. լուր զի՞նչ ասեն, զյիմարս եւ զանտոհմս աշխարհիս ընտրեաց Աստուած եւ յարուսցէ զաղքատս յաղբեւացց, նստուցանել ընդ իշխանս զի յամաւթ արասցէ զամբարտաւանս եւ զհզաւրս, քանզի մարդ ի դէմս հայի իսկ Աստուած ի սիրտս եւ նոքա կաշառաւք եւ աչառութեամբ զանարգեալս մեղաւք եւ զպղծեալս աւրինացն որպէս ասէ Պաւղոս, եկեղեցւոյ դատաւորս նստուցանելն վասն կորուսիչ արծաթոյն, տալիք կաշառոյն անիծեալ լիցին. որպէս խաչահանուն քն ետուն կաշառ պահապանացն, եւ ընդ Սիմովնի կախարդի որ արծաթով եւ ընչիւք կամէր ստանալ առաքելոցն զշնորհս Սրբոյ Հոգւոյն. եւ առնելիք կաշառցն նզովեալ լիցին ի Տեառնէ. կարասին զոր կաշառ առնին ընդ Յուդայի համարեալ լիցի զոր վասն Տեառն մատնութեան առ եւ երկպատիկ զարձուսցեն անդրէն, տալիքն չիշխեն առնուլ որպէս խաչահանունքն, զագարակն գնեցին. այլ ի կարաւտեալս բաշխեսցին. եւ եպիսկոպոսն եւ երէցն որ վասն այսր իրաց կաշառս առցեն, եւ վասն ինչ եւ իցէ իրաց ըստ գրեցելոյն թէ կաշառ կուրացուցանէ զսիրտս իշխանաց, եւ դարձեալ կաշառ ի վերայ իրաւանց մի առնուցուն. եւ ճշմարտութիւն ի ձեռն արծաթոյ քարչի. յամենայն ժողովոյս նզովեալ լիցին. եւ իշխանութենէն եւ ի քահանայութենէն մերժեսցի ի բաց, զոր կաշառն առին. ընդ Գէեզի բորոտի գողունսն համարեսցի անէծքն մարգարէին ի վերայ նորա եղիցին քան ի ձեռաց դիտին խնդրելոց է զարիւն զաւրացն. այլ զարժանաւորսն խնդրեալ գտցեն: Լուարուք մարգարէին. ձեռք իւրեանց անաւրէնութեանն են եւ աչ նոցա լի է կաշառաւք. տուր նոցա ըստ գործս նոցա անաւրենութեան. զի եթէ հիմն եւ գլուխն հաստատուն, ապա՝ եւ միջինքն. ոչ ի վերայ աւազոյ կառավար արբեալ կառքն ընդ որպէս ընթանան, նաւավար ի քուն նաւն երագ ծովու ծուփ, խաչնարած յոյշ խաչինքն զվնաս մահու խոտ ճարակեն. զի եթէ առաջնորդք աւրինացն հաստատուն եւ ճշմարտիւ ապա եւ կարգեալք են ընդ սոքաւք առաւելապէս ոչ սայթաքեալքն. եւ եթէ խարիսխն անշարժ, չինուածն ոչ զետավէժ, եթէ հովիւն քաջ, հաւտն ոչ գազանակուր, եթէ դէտն զգուշ եւ արթուն, ապա զաւրքն ի խաղաղութեան եւ ոչ խողխողեալ, քանզի դուք վարդապետք դէտք ժողովրդեանն աւրինակ էք աշխարհի. ընդ ձեզ հայեցեալ զուսումն ձեր յառաջ բերեն ապայ զգոյշ:

17. Եթէ ոք նշխարս մարտիրոսի կամի դնել, առանց եպիսկոպոսի աշխարհին մի դիցէ, զյիշատակս մարտիրոսաց եւ զժողովս առանց եպիսկոպոսին հրամանի մի ոք իշխեսցէ առնել. եւ եթէ ոք ի սուրբ տեղեացն մարտիրոս բերցէ, առ եպիսկոպոսն բերցէ վկայութեամբք եւ թղթով եպիսկոպոսացն աստի եբերն. եւ իւրեանց եպիսկոպոսին հրամանաւ դիցէ ուր արժան է դնել: Եթէ ոք սեղան կամիցի կանգնել տէրունական

խորհրդին, առանց եպիսկոպոսին մի ոք իշխեսցէ կանգնել. բայց նշխարացն անուն մեծապէս տաւնախմբեսցին յամենայն տարւոջ յաւր բերելոյն եւ պատուոյ եւ սրբութեան գոյշ. զի մի ի ցասումն մտեալ սուրբ ճգնաւորացն որ վասն Քրիստոսին չարչարեցան. ցասումն աչխարհի հասցէ փոխանակ բարեխաւսութեանն:

18. Եթէ վարդապետի ուրուք զաչակերտ կամ ժողովրդական. կամ զքահանայ նզովեալ իցէ, կամ բանադրեալ, կամ կապեալ բանիւ վարդապետութեան. այլոյ տեղեաց վարդապետ կամ եպիսկոպոս, կամ երէց, մի իշխեսցէ զանիծեալն աւրհնել. եւ զբանիւ կապեալն լուծանել. բայց եթէ հաւատովք եւ սէր հոգեւոր յուղղութիւն եկեսցէ. ապա խաղաղասէր վարդապետն բարեսէր խրատու բարեխաւսութիւն արասցէ. հնազանդեցուցանել բուն վարդապետաւն. վասն զի մի է Տէր ամենեցուն. մի հաւատ. մկրտութիւն. մի պատուիրանք են առ ամենեսեան, եւ միում յուսոյ ակն ունիմք, պարտ է զնոյն միաբանութիւն պահել յամենայն եկեղեցիս. զարժանաւորս աւրհնութեանն միաբան աւրհնել. եւ զոչ արժանիսն միաբան ըմբերանել եւ պատուհասել. զի միաբանութենէ ամենեցուն եւ քարոզութենէն. հաստատուն լիցի եւ հաւատարիմ ամենեցուն. ըստ տէրունական բանին թէ յայսմ գիտասցեն զձեզ թէ Իմ աչակերտք էք յորժամ միաբանիցէք եւ զմիմեանս սիրեցէք:

19. Եթէ ոք ի մծղնէութեան գոցի կամ երէց, կամ սարկաւագ, կամ ի հաբեղայիին քահանայութիւն լուծցի, աղուէսադրոչմ ի ճակատն դիցի եւ ի տեղիս ճգնաւորաց յապաչխարութիւն տացեն: Ապա եթէ դարձեալ ի նմին գոցի, զջիլսն երկոսեան կտրեսցեն, եւ ի գոդենոց տացեն. զի մարդ ի պատուի էր եւ ոչ իմացաւ, դոյն պատուհաս եւ աբեղայիին: Ապա թէ արք կանամբք եւ որդովք գացին յաղանդին, զարանց եւ զկանանցն եւ զերագէտ մանկանցն զջիլսն կտրեսցեն աղուէսադրոչմ ի ճակատն դիցեն, եւ ի գոդենոց տացեն յապաչխարութիւն, եւ մանկունքն որ չեւ իցեն գիտացեալ զպղծութիւն, կալցեն եւ տացեն ի ձեռս սուրբ պաշտաւնէից Աստուծոյ, որ սնուսցեն եւ ուսուսցեն զնոսա ի հաւատս ճշմարիտս եւ յերկիւղ Տեառն:

20. Եթէ ուրուք ժողովրդի չարագործ գոցի եւ երիցունքն գիտիցեն եւ ոչ յայտնեսցին եպիսկոպոսին, եւ յորժամ քննեն լինին ի վերայ հասանիցեն եւ ճշմարիտ իցէ. եւ գիտէր երէցն աւուրբք եւ ամսովք ժամանակաւք զգործս նոցա եւ ոչ բողոքեաց եպիսկոպոսին. եւ զմծղնէիցն զպատուհասն զոր եդին կանոնք, կրեսցեն. եւ երիցունքն զերիցութիւն մի իշխեսցեն պաշտել ի կեանս իւրեանց, զի միւս երէցն կամ վանական որ կայ ի տեղիս նոցա ընդ նոսա հայեցեալ ճշմարիտ հովուեսցեն ժողովրդոցն: Ապա եթէ երէցն ասիցէ ցեպիսկոպոսն եւ վկայութեամբ յայտ առնիցէ, եւ եպիսկոպոսն կամ կարասի առնուցու եւ ծածկիցէ կամ ոչ աչառիցէ եւ վկայութեամբ յայտ եկեսցէ թէ արդար եւ եհաս յականջս

նորա բողոք երիցանցն եւ նա արհամարհեաց զպատուիրանս Աստուածոյ. եւ կորուսեալոցն խնդիր չարար եւ չեղեւ նախանձախնդիր աւրինացն Աստուածոյ, անկեալ կործանեսցի յաթոռոյն, որ ծածկեն զչնացողսն, եւ երէցն անպարտ եղիցի: Ապա եթէ եպիսկոպոսն չանացաւ եւ վրէժխնդիր եղեւ, եւ երիցունքն եւ այլ մարդիկն վկայեսցեն զաշխատութենէ եպիսկոպոսին եւ զչարագործն յայտ արար իշխանութեան ուրուք, եւ իշխանն որ յաշխարհին եւ գեղջ ուրուք աւագ նախարար, տէր գաւառին կամ ի պղծութեան թիկունք լինել, եւ զչնացողսն ղուղել եւ թագուցանել, կամ վասն կորուսիչ արծաթոյ, կամ վասն ակնառութեան եւ ծառայութեան, եւ ընտրեսցէ զՔրիստոս սիրել եւ զպատուիրանս նորա ի վրէժխնդիր աւրինացն Տեառն, եւ հոգւոց եւ մարմնոց լինել. եղիցի նզովեալ այնպիսին. եւ յեկեղեցւոյ սրբոյ ի բաց կացցէ մինչեւ տացէ զպղծագործն ի ձեռս եպիսկոպոսին, եթէ ի նախարարի տան գտցին պղծութիւնքն, կամ կին նորա, կամ դուստր, կամ որդի, կամ ինքն իսկ գլխովին եւ ոչ զընտանիսն ի ձեռս տացէ եպիսկոպոսացն եւ ոչ ինքն ի սրբութիւն դարձցի, բռնապաստան կամիցի լինել, ամենայն տամբ իւրով եւ ծննդովք եւ կենաւք նզովեալ լիցի. ի հրապարակի մի իշխեսցէ գալ, ընկերք եւ աշխարհք ամենայն մի հաղորդեսցին ընդ նմա մինչեւ թէ ինքն իցէ ի պղծութենէն ի սրբութիւն եկեսցէ. ապա եթէ ինքն ոչ իցէ ի պղծութեան, զընտանիսն եւ զծառայսն ի ձեռս տացէ եպիսկոպոսին գլխաւորի կշտամբութիւն: Ապա եթէ յոստիկանի ի տան գտցի պղծութիւն, կամ ինքն եւ ընտանիքն որպէս ասացաք. զընտանիսն կշտամբեսցեն ըստ աւրինի պատուհասի զոր եդաք: Ապա եթէ ինքն եւս ընդ ընտանիսն ի մծղնէութեան գացի, կալցեն միաբան պղծագործ ընտանեաւքն հանդերձ եւ ի հրապարակ ածցեն եւ առաջի գլխաւոր եպիսկոպոսին եւ առաջի մեծամեծաց իշխանացն եւ աւագ դատաւորաց, եւ միաբան վրէժխնդիր լիցին աւրինացն Աստուածոյ. զի տեսեալ այլոցն սրբութեամբ եւ երկիւղիւ պաշտեսցեն զԱրարիչն յաւիտենից: Զի ողջ եւ կատարեալ լիցին կարգք Աստուածպաշտութեան. վրէժխնդրութեամբ աւրինաց. եւ յարգանաւք սրբոցն, զի գտցուք ճշմարիտ ծառայք Աստուծոյ բանիւք եւ արդեամբք. զի նոյնպէս հատուցմանց բարեաց ի բարերարէն Աստուծոյ ակնկալցուք եւ ժառանգեսցուք զպարգեւս նորա զանվախճան յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

Գ) ԴՈՒԻՆԻ Ա ԺՈՂՈՎԸ 507 ԹՈՒԻՆ

Զ դարը ամուլ է, ոչ մի պատմագիր չունինք այս դարում. իսկ է դարի պատմագիր Սեբէոսը այս ժողովի մասին յիշատակութիւն չի անում: Մովսէս եւ Աբրահամ կաթուղիկոսները Զ դարու վերջերում վրաց բաժանման խնդիրներով զբաղուելիս, յիշեցնել են տալիս Կիւրիոն վրաց

կաթուղիկոսին, որ մեր ու նրանց նախնիք Կաւատ պարսից թագաւորի եւ Բաբգէն հայոց կաթուղիկոսի օրով հեռացան քաղկեդոնականութիւնից՝ մերժելով դրա հետ ուրիչ աղանդներ եւ հաւատոյ գիր կազմեցին եւ այդ գիրը մինչեւ այսօր իրանց մօտ կայ (տե՛ս Ուխտանէս եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց): Էջմիածնի գրադարանի 100 ձեռագրի մէջ կայ Աբրահամ կաթուղիկոսի երրորդ նամակը Կիւրիոնին գրած, որի մէջ անուն-անուն յիշելով վրաց եպիսկոպոսներին, որոնք մասնակցել էին Բաբգէնի 507-ի ժողովում, աւելացնում է, որ «պայմանի նամակը ապստամբութեան ժամանակ կորել է. այս թուղթն էլ թարգմանել են Ուռհայում հոռոմերէնից, որոնք ստոյգ եւ սուրբ պահել են...»: Դուք էլ փնտռեցէք, չարունակում է Աբրահամ կաթուղիկոսը, կգտնէք նոյն հաւատոյ միաբանութեան թուղթը վրացերէն լեզուով:

Ը դարում Յովհան Օձնեցին «Սակս ժողովոց որ եղեն ի Հայս» ձեռագիր 58 եւ 530 օրինակներում գրում է այս ժողովի մասին. «Հինգերորդ ժողովը արաւ Բաբգէնը Քաղաքուդաչտի (Դուինի) մէջ Կաւատ արքայի թագաւորութեան 18-րդ տարին Բարսումայի եւ Ակակի չար աղանդի պատճառով, որոնք Նեստորի անիծեալ աղանդով վարակուած՝ աշխատում էին վերջացնել ուղղափառ հաւատքը արեւելեան աշխարհներում եւ Նեստորի աղանդը մտցնել: Այդ պատճառով Տէր Բաբգէնը գիր կազմելով սահմանեց, որ դրանց խօսքերը հաւատացեալներին չգայթակղեցնեն, որովհետեւ հայերը, հոռոմները, վրացիք եւ աղուանները մի խոստովանութեամբ հաստատուած ենք ճշմարիտ հաւատքի մէջ, որը աւանդեցին մեր սուրբ հայրերը երեք ս. ժողովներում, ուրիչ հայհոյական խօսքեր չենք ընդունում, այլ նզովում ենք եւ մերժում եկեղեցուց»: Յովհան Օձնեցուն վերագրած այս գրուածքը ճչտուեց մի նոր փաստագրով, որ գրում է նոյն իսկ Բաբգեն կաթուղիկոսը «ի Պարսս առ ուղղափառս», որտեղ մէկ-մէկ յիշելով հայոց եպիսկոպոսների, իշխանների եւ նախարարների անունները եւ նրանց համաձայնութեամբ գրուածքը նեստորական քարոզիչների դէմ, որոնք տարածում էին մոլար մտքեր եւ գայթակղեցնում ուղղափառներին, նոյնպէս եւ յիշելով մեր ընդունած երեք տիեզերական ժողովները, ասում է Բաբգէնը՝ «որոց մեք միաբանեալ՝ նզովեմք զհակառակորդն այն ճշմարիտ հաւատոյ եւ կատարեալ Աստուածաշնորհ կանոնի: Եւ զայս խնդիր ճշմարիտ հաւատոյ գրեցաք եւ կնքեցաք ես Բաբգէն Հայոց կաթուղիկոս ամենայն եպիսկոպոսաւք, իշխանաւք եւ նախարարաւք Հայաստան աշխարհիս»: Այս թղթում յիշատակում է Բաբգէն, որ ժողովը եղաւ Կաւատի[1] թագաւորութեան 18-րդ տարին, որ ճիշտ 507 թուականն է եւ ոչ 491, ինչպէս Զամչեան եւ նրա հետեւող Աբէլ եպիսկոպոսն են համարում, եւ կայացաւ Դուին քաղաքում, որից երեւում է, որ «Քաղաքուդաչտ»-ը պիտի համարել ո՛չ Վա-

1 Կաւատը թագաւորեց ըստ Նէօլդէքի՝ 489 թուին:

ղարշապատ, ինչպէս Զամչեանն է գրում, այլ Դուին. «Յոստանն Հայոց աշխարհիս ի Դուին քաղաք»:

Բացի այդ թ դարու վերջին Յովհաննէս կաթուղիկոսը յիշում է, որ այս ժողովի մի պատճառն էլ Զենոն կայսեր հենոդիկոնն էր, որը ուղարկուած է վաղուց բոլոր կայսերութեան մերձակայ վայրերը, եւ Հայաստան, ժողովում կարդացին այդ հրամանագիրը եւ հաւատոյ վճիռ կայացրին:

Այս հիմունքներով Բաբգէնի 507-ի արած ժողովը պիտի համարել վաւերական եւ հաստատուն:

Բայց խնդիրն այն է, որ այս ժողովը կանոններ չի տուել, հապա որոշել է եւ հաստատել դաւանաբանական մի սկզբունք, որը մինչեւ այսօր պինդ պահւում է. եւ որովհետեւ դաւանաբանութիւնը եկեղեցական իրաւունքի սահմանից դուրս է, մենք չպէտք է զբաղուենք այս ժողովի որոշումով, հապա թողնէինք դաւանագիտութեան ճիւղին:

Այս ժողովի վրայ կանգ առնելու պատճառն այն է, որ այս ժողովից սկսւում է մի բոլորովին ինքնուրոյն կեանք Հայոց ոչ միայն եկեղեցու այլ եւ պատմութեան համար, մերժւում են դրանից յետոյ եղած 3 տիեզերական եւ դրանից առաջ եղած մէկ տիեզերական ժողովներ, ամրապնդւում են հին աւանդական կարգերը, որոնք զանազանւում են յունաց, ասորոց եւ Հռոմի եկեղեցիների կարգերից, որով եւ դաւանաբանական այդպիսի բաժանմունքը մեծ ազդեցութիւն է թողնում մեր եկեղեցու իրաւաբանական հարցերի մշակման ուղղութեան վրայ. ահա այս ի նկատի ունենալով՝ մեզ անհրաժեշտ է լաւ ծանօթանալ այս ժողովի գործունէութեան եւ նիւթի հետ:

Այս ժողովում որոշւում են հետեւեալ խնդիրները. ա) հայերը, յոյները (Զենոն եւ Անաստաս կայսեր ժամանակ), վրացիք եւ աղուանք ընդունում են միմիայն երեք տիեզերական ժողովները, բացի այդ ժողովներից ոչ մի ուրիշ տիեզերական ժողով չեն ընդունում. որ ասել է թէ՝ առանց ասելու թէ՝ «Քաղկեդոնի ժողով» չենք ընդունում, մերժում են այսպիսի առարկութեամբ թէ՝ «մենք բացի երեք տիեզերական ժողովներից ուրիչ ժողով չենք ընդունում», հետեւելով Զենոնի հենոդիկոնին, նրա դրգռում չառաջացնող եւ խաղաղասիրական տակտիկային:

Ապացոյց այն բանին, որ ոչ միայն հայերը, այլ եւ չրջապատող բոլոր ազգերը մերժում են Քաղկեդոնի ժողովը եւ ընդունում են 3 տիեզերականը եւ միմիայն Նիկիայի հանգանակը, որ ասել է՝ մերժում են Քաղկեդոնի աւելացումը երկու բնութեան մասին, կբերենք այս. յունաց Լեւոն կայսեր ի պատասխան, ուղարկում են շատ տեղերից իրանց կարծիքը Քաղկեդոնի ժողովի մասին, Հայոց աշխարհին կից երկիրները՝ Ա Հայք, Բ Հայք, Ա Կապադովկիա, Բ Կապադովկիա, Պօնդոս, Հելլեսպօնդոս, Ա Սիրիա, Բ Սիրիա (Ասորիք), Օսրօենի նահանգը (Եդեսիա),

Միջագետք, Պաֆլագոնիա, իրանց եպիսկոպոսական ժողովներում մասնակցում են ի միջի այլոց այդ հարցին պատասխանելու մէջ. բոլորը միաձայն յայտնում են այն կարծիքը, որ բացի 3 տիեզերական ժողովից ուրիշ ժողով չենք ընդունում, եւ որոնք էլ ընդունում են Քաղկեդոնի ժողովը, նրանք միշտ կցում են, թէ ընդունելու ենք Քաղկեդոնինը, «որովհետեւ ոչինչ չեն աւելացրել նրանց (318 հայրապետների) հանգանակի վրայ: Սեբաստիոյ մետրոպոլիտը իւր եպիսկոպոսների ժողովով գրում է, «որ մենք բացի ուղղափառ հանգանակից (հաւատամքից), 318 հայրապետների տուած, չենք թոյլատրում ոչ աւելացում, ոչ պակասացում այն բանի մէջ, որ վերջնականապէս որոշուած է Հոգւոյն Սրբով. մենք ուրիշ հաւատք չենք ճանաչում, որովհետեւ ուրիշը չկայ այլեւս եւ չենք կարող այդ լսել, թէեւ մի քանիսը հաստատում են, որ կայ» (տե՛ս Деяния вселенских соборов, *IV հատոր, 267 եր.): Այդպէս էլ գրում են բոլոր վերոյիշեալ աշխարհները: Այս ամենափառաւոր ապացոյցն է, որ ոչ միայն հայերը, այլ եւ շրջապատող ազգերը, յոյները մինչեւ Զ դարու մէջերքը մտածում էին ճիշտ հայերի նման, նրանք կիւրեղ Աղէքսանդրացու խօսքով էին գնում, որ ժողովում կանչում էր. «Եթէ մի թեթեւ բան կաւելացնէք Նիկիոյ հանգանակի վրայ, ժողովից դուրս կգամ»: Այս պարզ տանում է մեզ այն եզրակացութեան, որ հայերը 507-ի ժողովում միւս ազգերի նման մերժեցին Քաղկեդոնի դաւանաբանական մասը երկու բնութեան մասին եւ հիմք դրին հայոց ազգային ինքնորոյն եկեղեցուն. միւս ազգերը չեղուեցին ուղիղ գծից, հայերը հին որոշած կարգով մինչեւ այսօր մնացին:*

բ) Այս ժողովում մերժուում է Նեստորականութիւնը, ինչպէս եւ Սահակի ու Մեսրոպի ժամանակ, ի դէմս Բարծումայի եւ Ակակի: Սրանք պարսիկներ էին եւ կրթուել էին Եդեսիայի դպրոցում, որը չինուած էր մասնաւորապէս պարսից մէջ քրիստոնէութիւն տարածելու համար: Բարծուման Մծբնայի եպիսկոպոսն էր, խելօք, ճարպիկ, ազդեցիկ նեստորական, պարսից Պերոզ թագաւորի մօտ երթեւեկող անձն, որը իւր հետեւողներով մեծ զարկ տուաւ նեստորականութեան տարածման:

գ) Այս ժողովը նշանաւոր է ուրիշ տեսակէտով, որ թէեւ ժողովը պարապեց զուտ կրօնական խնդրով, բայց եւ այնպէս կայացաւ աշխարհական դասի, նախարարների, իշխանների մասնակցութեամբ. «Ի մեծաց եւ ի փոքունց, յազատաց եւ չինականաց»: Թէեւ նախկին երկու ժողովներում մասնակցում էին աշխարհականները, բայց այնտեղ դաւանաբանական խնդիր չէր քննւում: Այս փառաւոր սկզբունքը, որ հայոց եկեղեցական ազգային ժողովներում, թէ կարգադրական-օրէնսդրական եւ թէ դաւանաբանական (պիտի մասնակցեն անչուշտ երկու տարրը, հոգեւորական եւ աշխարհական), մտաւ Ե-Զ դարուց հայոց մէջ եւ մնաց մինչեւ այսօր: Ահա մեր եկեղեցու բացառիկ, ինքնուրոյն եւ փառաւոր սկզբունքը, որը եզրների քմահաճոյքին վէտօ է դնում:

Որպէս զի մեր այս ժողովի նշանակութիւնը աւելի պարզած լինենք, կբերեմ համառօտ կերպով Քաղկեդոնի ժողովի պատմութիւնը, որը քաղում ենք անգլիացի յայտնի եկեղեցական պատմիչ լրջամիտ Րօբերթսոնի ռուսական թարգմանութիւնից:

Եւտիքէսը մի մեծ վանքի վանահայր էր: 50 տարի մնացել էր այդ վանքի պատերում, նա մեծ յարգ էր վայելում կիւրեղ Աղէքսանդրացուց իւր սուրբ վարքի եւ ջերմեռանդ հականեստորականութեան համար: Այդ ժամանակ ասորական եւ եգիպտական դպրոցները միմեանց փոխադարձ մեղադրում էին. առաջինները երկրորդներին՝ ապողինարութեան, իսկ եգիպտականը ասորականին՝ նեստորականութեան մէջ: Վանականները ջերմ պաշտպան հանդիսանալով հականեստորական վարդապետութեան, իրանք ընկնում էին ծայրայեղութեան մէջ: 447-ին լուր տարածուեց, թէ Եւտիքէսը սխալ մտքեր է քարոզում: Նրան ժողովի կանչեցին Պօլիս, ուր ձգձգումներից յետոյ երեւաց 448 թուին վանականներով եւ զինուորներով շրջապատուած: Ժողովում Եւտիքէսը ասաց, որ Նիկիայի որոշումը ընդունում է, նոյնպէս եւ ընդունում է Քրիստոսի մէջ երկու բնութիւն մինչեւ մարմնաւորութիւն, իսկ սրանից յետոյ՝ «Մի մարմնացած բնութիւն Բան Աստուծոյ»՝ ըստ Աթանասի եւ Կիւրեղի: Ժողովը նախագահութեամբ Պօլսոյ պատրիարք Փլաւեանի, սխալ համարելով Եւտիքէսի կարծիքը եւ ոչ ըստ ուղիղ մտաց Կիւրեղի, վանահայրութիւնից հանեց եւ կարգալոյծ արաւ: Վանականների պաշտպանութեան ներքոյ գտնուելով, Եւտիքէսը բողոքեց եւ խնդրեց, որ տիեզերական ժողովում գործը քննուի. Աղէքսանդրիայի պատրիարք Դիոսկորոսը, որ գոռոզ կռուող մարդ էր եւ խիստ հակառակ նեստորականութեան, հրամայեց Եւտիքէսին քահանայ եւ վանահայր լինել նորից իւր վանքում: 449-ին եղաւ Եփեսոսում ժողով 120 եպիսկոպոսի եւ բազմաթիւ վանականների ներկայութեամբ: Դիոսկորոսը բազմաթիւ վարդապետներ էր բերել, Բարծումա ասորին 1000 վարդապետներով էր եկել: Լեւոն Պապը Հռոմում չգտնուելով, երեք լեգատ ուղարկեց իւր թղթով, որ կոչւում է «տօմա», ըստ մերոնց՝ տումար, որ նշանաւոր դեր խաղաց ժողովի պատմութեան մէջ: Լեւոնի թղթի մէջ այնպէս էր որոշուած երկու բնութեան ամբողջութիւնը եւ տարբերութիւնը միացած Քրիստոսի մէջ, եւ Ս. Գրքի այնպիսի վկայութիւններով ու մեկնութեամբ, որ յետոյ կարծել էր տալիս, թէ դրա խմբագրութիւնը պատկանում է Պետրոս առաքյալին: Դիոսկորոսը կայսեր հրամանով ժողովի նախագահ դարձաւ: Ժողովը բացուելուց յետոյ Դիոսկորոսը չթողեց Լեւոնի թուղթը կարդալ, եւ երբ սկսեցին Պօլսոյ ժողովի գործողութիւնները կարդալ, որոնց դէմ գանգատ էր ներկայացրել Եւտիքէսը, երբ երկու բնութիւն էր հնչւում, բոլորը գոռում էին՝ «Նեստորական է, պատառ-պատառ անել, այրել դրան, ինչպէս նա երկու է բաժանում, նրան էլ երկու մաս պիտի բաժանել»:

Ժողովը ընդունեց Եւտիքէսին ուղղափառ եւ որոշեց պատժել Փլաւեանին: Ժողովը ձեռնամբարձութեամբ նզովեց Նեստորին՝ «քչել, այրել, պատառել, կտրատել, սպանել բոլորին, որոնք կասեն երկու բնութիւն»: Փլաւեան պատրիարքը բողոքեց իրա դատապարտութեան համար: Դիոսկորոսը կանչեց զօրականներին եւ ստիպեց բոլորին ստորագրել Փլաւեանի դատապարտութեան թուղթը: Ասում են, որ Դիոսկորոսը եւ Բարծուման ծեծեցին, քաշկռտեցին Փլաւեանին, այնպէս, որ սա 4 օր յետոյ աքսորի ճանապարհին մեռաւ: Հռոմի մի լեգատը երկիւղից համաձայնեց, միւսը փախաւ: Կայսրը հրամայեց հալածել մեղադրեալներին իբրեւ նեստորականների եւ հաստատեց ժողովի վճիռը: Դրա հակառակ Լեւոն Պապը Հռոմում ժողով արաւ եւ Եփեսոսի ժողովը աւազակների ժողով անուանեց, խնդրեց կայսրին, որ նոր ժողով անի, բայց մերժում ստացաւ: Հակառակ կուսակցութեանը, յաջողեցրեց յաջորդ Մարկիանոս կայսրի հրամանով 451-ին Քաղկեդոնում նոր ժողով գումարել տալ մասնակցութեամբ 520 եպիսկոպոսի եւ նախագահութեամբ Պապի լեգատների: Մեղադրուողը Դիոսկորոսն էր: Աղմուկներից յետոյ տէրութեան 19 պաշտօնեայի նախագահութեամբ ժողովը բացին, լեգատները մեղադրեցին, որ Դիոսկորոսը համարձակել է նզովել Լեւոն Պապին Եփեսոսի ժողովում, ուստի իրանք էլ Պապի եւ ժողովի անունով նզովում են Դիոսկորոսին, զրկում են աստիճանից եւ պաշտօնից, ստորագրեցին 300 ժողովական, ստորագրողների մեծամասնութիւնը բարկացել էր Դիոսկորոսի վրայ, որ նա երեք անգամ ժողովի հրաւիրելուն ուշք չդարձրեց, արհամարհեց իրանց. ոմանք էլ ստորագրեցին մասնաւոր հաշիւներ ունենալուն պատճառով: Իսկ «չատ քչերը նրան մեղադրում էին հաւատի մոլորութեան մէջ», որովհետեւ Դիոսկորոսը ժողովի սկզբում բարձրաձայն ասաց՝ եթէ մեղադրում էք ինձ, մեղադրում էք Կիւրեղին, Աթանասին, Գրիգոր Նազիազանցուն, որոնք մի բնութիւն են քարոզել եւ դաւանել: Ժողովը վերջացած էր համարւում, երբ չորրորդ նիստին լեգատները պահանջեցին որ Լեւոնի թուղթը՝ տումարը, ընդունուի իբրեւ դաւանանք: Ժողովականներից չատերը մերժեցին՝ ասելով, որ բացի Նիկիայի եւ Եփեսոսի դաւանանքից ուրիշ դաւանանք չեն կարող ընդունել: Լեգատները ուրիշ միջոցի դիմեցին, դրանք սկսեցին ջոկ-ջոկ ամէն մէկին հարցնել, թէ թուղթը համաձա՞յն է մեր դաւանութեան, նրանք չիմանալով բանի էութիւնը, ասում էին՝ համաձայն է եւ ստորագրում էին: 13 Աղէքսանդրիայի եպիսկոպոս չստորագրեցին՝ ասելով, որ պատրիարք չունենք, եւ ահագին վէճ բարձրացաւ Լեւոնի տումարի ընդունելու եւ չընդունելու վերաբերմամբ: Լեգատները տարածեցին որ Դիոսկորոսն էլ է ընդունել Քրիստոսին «յերկուս բնութիւնս», եւ երկար վիճելուց յետոյ դրեցին. «Մի Քրիստոս յերկուս բնութիւնս անչփոթ»:

Վէճը մնաց վէճ, աղէքսանդրիացիք չընդունեցին: Խառնակութիւնը չարունակուեց երկար տարիներ մինչեւ Զենոն կայսրը: Որը 482-ին

Ակակ պատրիարքի հետ խորհրդակցելով, այդ վէճերին վախճան տալու նպատակով, մի շրջաբերական թուղթ գրեցին, որ հենոդիկոն է կոչւում, Աղէքսանդրիայի պատրիարքի հասցէին եւ պատճէնները ուղարկեցին բոլոր շրջակայ ազգերին եւ Հայաստան: Կայսրը այդ թղթի մէջ յիշում է այն խռովութիւնները, կռիւները եւ արիւնահեղութիւնները, որոնք լինում էին այդ կրօնական վէճի պատճառով. յայտնում է որ Նիկիական-Պօլսական հանգանակը միակն է իբրեւ նշանակ Մկրտութեան, նզովում է Նեստորին եւ Եւտիքէսին եւ խրախուսում է Կիւրեղի 12 նզովքը ու յայտնում է. «Քրիստոս համագոյակից էր Հօր Իւր Աստուածութեամբ եւ Նա համագոյակից է մեզ Իւր մարդկութեամբ»: Որ «հրաշքները եւ չարչարանքները վերաբերում են միեւնոյն դէմքին»: Նախատում է նրանց, որոնք «բաժանում են, խառնում են կամ ըստ երեւոյթին են կարծում», նզովում է ամենքին, «ով մտածել է կամ մտածում է հակառակ որեւէ մի բան, կամ այժմ կամ ուրիշ մի որեւէ ժամանակ, կամ Քաղկեդոնի ժամանակ, կամ ուրիշ մի որեւէ ժողովում» (474 եր.): Պետրոս եպիսկոպոսին առաջարկում են ստորագրել այդ թղթին եւ դրա փոխարէն լինել Աղէքսանդրիայի պատրիարք, սա համաձայնում է, ստորագրում է, միաբաններին իւր կողմն է քաշում, ժողով անում եւ ժողովով նզովում է Քաղկեդոնի ժողովը եւ Լեւոնի թուղթը: Ակակիա պատրիարքը գրում է այդ մասին Պետրոսին եւ հաշտութիւն առաջարկում, հաշտութիւնն էլ կայանում է, միասին նամակ են գրում Հռոմ, որ սրանք էլ մասնակցութիւն ունենան ընդհանուր հաշտութեան մէջ, բայց ա՛յդ չի յաջողւում. վէճը շարունակւում է եւ ձգձգւում:

Ուշի ուշով կարդացողը կտեսնի, 1) որ Քաղկեդոնի ժողովում նզովելով Եւտիքէսին, ամէն ինչ վերջացած համարուեց, 2) որ ժողովականները ամենեւին մտադրութիւն չեն ունեցել Նիկիոյ հանգանակից դուրս ոչինչ ընդունել, 3) որ երկու բնութեան խնդիրը յարուցին Պապի լեգատները ժողովը համարեա վերջանալուց յետոյ՝ չորրորդ նիստում եւ զանազան միջոցներով ընդունել տուին, 4) որ Դիոսկորոսը եւ աղէքսանդրեանք դեռ 449-ի ժողովում հէնց որ Լեւոնի «երկու բնութիւն» խօսքը լսեցին, քանի հազար վանականներով դուռացին «այդ նեստորականութիւն է, պատառել բոլորին, որոնք երկու բնութիւն կասեն»:

Ահա այս աղմուկները հասան մեր երկիրը, երբ հայերը իրանց արիւնով ողողում էին քրիստոնէութեան համար մեր դաշտերը: Մի կողմից եւտիքեանք պաշտպանուելով եւ յենուելով Կիւրեղի անուան վրայ՝ պնդում էին մի բնութիւն խոստովանել ի Քրիստոս, միւս կողմից նեստորականները ոյժ առնելով եւ յօգուտ իրանց ընդունելով «երկու բնութիւն ի Քրիստոս» Քաղկեդոնի որոշումը՝ պնդում էին երկու բնութիւն ընդունելուն վրայ:

Ի՞նչ արին մեր պապերը, որոնք ոչ մի բանում մասնակից չէին եղել եւ միշտ հետեւում էին Լուսաւորչի «Իսկ մեք փառաւորեսցուք» խօսքե-

րին, որ նշանակում է, թէ հաւատոյ խնդիրներում երկար վէճերը աւելորդ են: Բաբգէն կաթուղիկոսը եւ բոլոր եպիսկոպոսներն ու իշխանները փառաւոր վճիռ կայացրին, այն է՝ որ ընդունում ենք մի հանգանակ, որ է Նիկիոյ, ընդունում ենք եկեղեցու մի դաւանութիւն, որը ընդունում էր բոլոր եկեղեցիներից մինչեւ Լեւոնի տումարի ներս ընկնիլը: Որ նշանակում է, թէ մերժում ենք Եւտիքէսի եւ Լեւոնի յաւելումը հանգանակի վրայ, որ բառացի եւ մտացի հակառակ էր Կիւրեղի այն խօսքերին, թէ՝ Նիկիոյ հանգանակի վրայ եթէ բան կաւելացնէք, ժողովից դուրս կգամ:

Բաբգէնի այս ժողովի վճիռը տուաւ մեր եկեղեցական ամբողջ կեանքին ինքնուրոյն ոգի, ինքնուրոյն ուղղութիւն, որոնք մեր եկեղեցու իրաւական կողմերի վրայ որոշ ազդեցութիւն թողեցին եւ իրանց կնիքը դրոշմեցին մեր բոլոր կանոնների ճակատին:

ԴՈՒԻՆԻ Բ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ 555 ԹՈՒԻՆ

Յովհան Օձնեցու «Սակս ժողովոց որ եղեն ի Հայս» 530 ձեռագրում՝ գրուածքի մէջ կարդում ենք՝ Ներսէս կաթուղիկոսը իւր կաթուղիկոսութեան չորրորդ տարում եւ Պարսից Խոսրովի թագաւորութեան 24-րդ տարում եւ Յուստինիանոսի 14-րդ տարում ժողով արաւ Դուինում Քաղկեդոնի ժողովի հակառակ, որոշեց Ծննդեան եւ Մկրտութեան տօնը մի օր կատարել. մի բնութիւն ի Քրիստոս սահմանեց եւ խաչեցարը երեք սրբասացութեամբ ասել կարգադրեց:

58 եւ 100 ձեռագրերում Մխիթար Գօշի մի նամակն է տպած Քաղկեդոնի ժողովի մասին, յիշում է այնտեղ այն ժողովները, որոնք մերժել են Քաղկեդոնի ժողովը, վեցերորդ տեղում գետեղում է այս 555-ինը այսպէս. «Ի սկզբան թվականութիւն Հայոց արարեալ ժողով վեցերորդ Տէր Ներսէսի ի Դուին ի Դ ամի կաթուղիկոսութեան իւրում եւ ԺԴ ամի Յուստինիանոսի կայսեր»:

Իսկ «Թղթոց գիրք»-ի մէջ կայ «ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս ի ձեռն Ներսէսի Հայոց կաթուղիկոսի եւ Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի, եւ Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, եւ այլոց աթոռակցաց եւ տանուտէրանց եւ ազատաց եւ համաւրէն ժողովրդականաց»: Խոսրով արքայի թագաւորութեան 24-րդ տարում եղած այս ժողովում որոշել են նզովել աղանդաւոր պաւղիկեանց եւ հաստատ մնալ ճշմարիտ հաւատոյ մէջ (Արարատ, 1900, յուլիս):

Վերոյիշեալները ցոյց են տալիս որ Ներսես Բ Աշտարակեցի կաթուղիկոսը 555 թուին, Խոսրովի 24-րդ տարում (Խոսրով թագաւորեց 531-ին, 531+24=555) ժողով արաւ Դուինում եւ որոշեց մերժել Քաղկեդոնը, տօնել Ծննդեան եւ Մկրտութեան տօնը յունուարի 6-ին, ինչպէս տօնում էին հայերը առաքեալներից սկսած, դաւանել ի Քրիստոս մի բնութիւն եւ Ս. Աստուածը խաչեցարով երգել:

Մեր բոլոր կանոնագրքերում կան այս ժողովի կանոնները թուով 38, վերագրած Ներսէս կաթուղիկոսին, Ներչապուհ եւ Պետրոս եպիսկոպոսներին, բայց ոչ մի յիշատակութիւն չեն պարունակում այդ կանոնները վերոյիշեալ որոշումների մասին, այլ խօսում են եւ սահմանում եկեղեցական կանոններ: Այնպէս որ դժուար է դրական կերպով պնդել, որ այս ժողովը որոշել է դաւանաբանական հարցեր, եթէ դաւանաբանական խնդիրների մասին կանոններ են սահմանել, ի՞նչու չեն մտել մեր կանոնագրքերը նոյն ժողովի սահմանադրութիւնների մէջ. թէեւ «Արարատի» 1900 թ. յուլիսի վերոյիշեալ յօդուածագիրը դաւանաբանական խնդիրների որոշումը հաստատ է համարում այս ժողովում, բայց փաստօրէն չի ապացուցանում:

Բացի ա՛յդ, պիտի ի նկատի ունենալ եւ այն, որ Ներսէս Բ-ի յաջորդից յետոյ կաթուղիկոս եղաւ Մովսէս եւ ապա Աբրահամ, երկուսիս օրով սկսուեց Վրաց բաժանումը: Երկու կաթուղիկոսները յիշեցնել են տալիս Կիւրոնին, որ Բաբգէնի ժամանակ Քաղկեդոնի ժողովը մերժուել է, եւ ոչ մի խոսք չեն ասում իրանցից 17 տարի առաջ կաթուղիկոսութիւն արած Ներսէս Բ-ի ժողովի մասին: Իսկ Մովսէս կաթուղիկոսի մեռնելուց յետոյ, երբ ժողով է լինում կաթուղիկոս ընտրելու, Սմբատ Վրկան մարզպան «հաւատոյ ձեռնարկ» է խնդրում ժողովից: Ահա այդ ձեռնարկի մէջ ոչ մի խօսք չէ յիշւում Ներսէս Բ-ի մտցրած դաւանաբանական կէտերի մասին: Ահա ձեռնարկի խօսքերը 530 ձեռագրից հանած. «Սոսկալի նզովիւք մերժեալ ի բաց ընկեցեալ զամենայն հերձուածողս զԱրիոս եւ զՄակեդոն, զանյիշելին Նեստոր, եւ զԵւտիքէս, եւ զժողովն Քաղկեդոնի եւ զպիղծ տումարն Լեւոնի, եւ հեռանամք ի հաղորդութենէ նոցա ճշմարտութեամբ: Ապա եթէ խաբէութեամբ ինչ են բանքն մեր նզովեալ եղիցուք յամենասուրբ երրորդութենէն: Նոյնպէս եւս Սմբատ Վրկան մարզպան եւ տէրանց տէր... նզովեմք զնզովեալդ ի ձենջ, որպէս հարքն մեր երանելիք նզովեցին զնզովեալսն ի ձերոնց հարաց»:

Ոչ մի խօսք չի ասում «մի բնութիւն» դաւանելու մասին: Եզրի համար պատմիչները ընդհանրապես գրում են. «տգիտութեամբ» ընդունեց քաղկեդոնականութիւնը, որ ըստ իս՝ պիտի հասկանալ, թէ եզրը նախ որ ծանօթ չէր դաւանական խնդիրների հետ, եւ երկրորդ՝ ձեռքի տակ չունէր «հաւատոյ ձեռնարկ», որտեղ որոշած լինէր պարզաբար Հայոց եկեղեցու հայեացքը այդ խնդրի վերաբերմամբ. ճարտարալեզու մարդկանց ազդեցութեամբ ընդունել է կայսրի առաջարկը: Եթէ Ներսէս Բ-ի օրով սահմանուած կարգեր լինէին այդ խնդիրների մասին, կգրէին, որ Եզրը քանդեց ժողովի կարգադրութիւնը եւ վճիռը, այլ միաձայն բողոքում են, թէ հայրենի ցանկը քակեց եւ ոչ մի խօսք Ներսէսի մասին չեն արտասանում:

Մեզ համար փաստական է այն, որ այս ժողովում որոշուեց 38 կանոն եւ մուծուեց բոլոր կանոնագրքերը, որոնց արձանագրութիւնը եւս

կանենք, մնացածները (դաւանաբանականը) կհամարենք անորոշ եւ ենթադրական մինչեւ դրանց փաստագրելով ապացուցուելը:

Ենթադրելի է, որ այս ժողովում քննուած եւ որոշուած լինի եւ հայոց տումարը, որի հաստատութիւնը վերագրւում է սովորաբար այս ժամանակներից 20 տարի յետոյ ապրող Մովսէս կաթուղիկոսին: Ներսէս Բ կաթուղիկոսութիւն արաւ 548-557, Մովսէսը՝ 574-604 (թուականները որոշելիս հետեւում եմ «Արարատի» 1889-ի դեկտեմբերում տպուած ցուցակին, որը յունաց եւ պարսից թագաւորների թագաւորութեան տարիների համեմատութեամբ կազմած է եւ աւելի ճիշտ, քան հին կարծածը): Ներսէսի անունով մեր կանոնագրքերում կան եւ բացի այդ 38-ից, 43 կանոն. Բաստամեան վարդապետը Մխիթար Գոշի յառաջաբանում խօսելով այս կանոններիս վրայ՝ կարծում է, որ 43 կանոնը Ներսէս Բ-ինն է եւ ենթադրում է, որ դրանց գոյութեան մասին Զամչեան եւ Աբէլ եպիսկոպոս տեղեկութիւն չեն ունեցել:

Երկրորդ՝ 43 կանոնը վերագրել Ներսէս Բ-ին ոչ մի փաստ չկայ. երեւի թէ Հ. Բաստամեանը տեսնելով մի քանի ձեռագրերում դրանց միմեանց ետեւից յաջորդաբար դրուած լինելը՝ կարծել է, թէ երկու տեսակն էլ Ներսէս Բ-ին են վերագրած: Ձեռագրերի մեծամասնութեան մէջ 43 կանոնները բոլորովին յետ ընկած են եւ չատ հեռու Ներսէսի ժողովի 38 կանոններից. իսկ մի քանի ձեռագրերում բոլորովին չկան 43 կանոնները: Ամենալաւ փաստը, որ դրանք անվաւեր են եւ ներմուծուած են 997-թուից յետոյ, այն է, որ 43 կանոնները մեծամասն ձեռագրերի մէջ միշտ զետեղւում են այն կաթուղիկոսական ցանկից յետոյ, որ սկսուած Լուսաւորչից, անուն-անուն յիշատակելով, հասցրած է մինչեւ 997 թիւը: 997 թուի այս ցանկից յետոյ մտածները անվաւեր են, այսինքն յաւելուածներ են 10-րդ, 11-րդ եւ այլն դարերի. այս յաւելուածների մէջ մտած են չեղած ժողովների կանոններ, օրինակ՝ այստեղ յիշւում է Կարինի անունով ժողով 9 կանոն սահմանող՝ ուղղուած նորաձեւութիւն մացնողների դէմ, որ ամենեւին գոյութիւն չի ունեցել մեր մէջ, բացի Եզրի ժամանակ ենթադրեալ հակահայկական ժողովը: 43 կանոնները չատ ձեռագրերի մէջ հետեւում են Կարինի չեղած ժողովին: Այնպէս որ ոչ մի փաստով չի կարելի ապացուցանել, որ 43 կանոնները սահմանել են Ներսէսներից մէկը, իսկ մասնաւորապէս պնդել, թէ Ներսէս Բ-ի կանոններն են, չատ մեծ րիսկ կը լինէր: 43 կանոնները մի առանձին բովանդակութիւն էլ չունին, վայր ի վերոյ, կցկտուր կարգադրութիւններ եւ բոլորը կրկնութիւններ նախկին ժողովների, կանոնների մինչեւ անգամ միեւնոյն նիւթի վրայ կանոն է գրում տարբեր սահմաններով. օրինակ՝ 5 կանոնը՝ «եթէ մէկը կուսան է եւ միւսը երկակ եւ ամուսնանան, երեք տարի ապաշխարեն». իսկ 37-ը՝ «եթէ մէկը կուսան է, միւսը երկակ, թող բաժանեն, ապա թէ ոչ՝ մէկը մեռնի, միւսը տասնհինգ տարի

ապաչխարի». բոլորովին տարօրինակ հակադիպուխիւններ են: Իսկ Ներսէս Բ-ի իսկական 38 կանոնների 25-ը էլի խօսում է նոյն նիւթի մասին եւ պատիժ չի նշանակում: Եթէ, ըստ Հ. Բաստամեանի, 38 եւ 43 համարենք Ներսէս Բ-ի կանոններ, կունենանք մի նիւթի մասին 3 միմեանց խառն-չփոթող կանոններ: Բացի այդ կան եւ վայր ի վերոյ կանոններ. օրինակ՝ 32-ը՝ «ով մուկն ընկած գինի կխմի, 40 օր ապաչխարի»: 33-ը՝ «օձահարները՝ օձը կծած տարին կաթը չխմեն եւ ոչ էլ 3 տարի միս ուտեն»: Նոր բան եթէ կայ՝ 22-ն է. «5-րդ աստիճանում չհամարձակեն ազգականն առնել. չորրորդում ապաչխարեն, իսկ երրորդում պսակուղները բաժանուեն միմեանցից եւ ապաչխարեն»:

Որովհետեւ ոչ մի փաստ չունենք ժողովի կամ մի որեւէ կաթուղիկոսի կանոններ համարել 43-ը, ուստի եւ բոլորովին կհանենք եկեղեցական իրաւունքի աղբիւրների մէջից:

Ներսէս Բ-ի ժողովի մասին կանոնագրքերում կարդում ենք. «Կանոնք տեառն սրբոյն Մեծին Ներսէսի Հայոց կաթուղիկոսի, եւ Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի», ոմանց մէջ էլ աւելացնում է՝ «եւ Պետրոսի քերթողի Սիւնեաց եպիսկոպոսի»:

Իսկ անվաւերների համար գրած է կանոնագրքերում. «Կանոնք Ներսէսի», ուրիչ ոչինչ. կամ աւելի երկար՝ «Սահմանք եւ կանոնք կարգի եկեղեցւոյ սրբոյն Ներսէսի Հայոց հայրապետին, գլուխք ԽԳ:

ԱՀԱ ԵՒ 37 ԻՍԿԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ[1]

1. Զի ոչ է պարտ բաժանել զժողովուրդ, վասն պտղոյ եւ մտից սրբոյ եկեղեցւոյ, յորմէ համարձակեցաւ բաժանել զպատարագս անառակութեամբ ըստ տունս յանդգնել բաժանել լրբաբար. եւ զհաց սեղանոյ ի տունս իւրեանց ոչ թողացուցեալ զժողովրդականսն տանել յեկեղեցի զի աւրհնեսցեն:

Առաջին կանոնս ասում է. չպէտք է ժողովուրդը զանազան մասերի բաժանել ս. եկեղեցու մուտքի եւ պտղի պատճառով, որից առաջանում է այն, որ քահանաները սեղանի հացը եւ ընծայաբերութիւնները փոխանակ եկեղեցի ուղարկելու օրհնութեան համար, ուղղակի տանում են իրանց տները:

2. Այլ ի նոյն ինքն ի սուրբ եկեղեցւոջն վասն նորին կռիւս եւ խոցոտմունս ընդ միմիանս զոր մեք իսկ տեսաք զոր պարտ էր աւհիւ եւ դողութեամբ կատարել զխորհուրդ սրբոյ պատարագին. այլ ոչ յորովայնամոլութեամբ եւ ժլատութենէ թշնամանել զսրբութիւնս. խափանեցին քահանայքն եւ զպատարագն որ բաժանեն դպրաց, զի առցեն ի նոցանէ գինս վասն ս. պատարագին:

1 Վերջին հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 475-490:

Երկրորդս աւելի պարզում է առաջինը, թէ՝ մինչեւ անգամ այս պատճառով եկեղեցու մէջ կռիւներ եւ վիրաւորանքներ պատահեցին մեր իսկ ներկայութեամբ, այն ինչ սուրբ պատարագի խորհուրդը ահով եւ դողով պիտի կատարեն եւ ոչ որովայնամոլութեամբ եւ ժլատութեամբ. մինչեւ իսկ քահանաները խափանում են պաշտամունքը, որպէս զի դպիրներին տալիք բաժնից իրանց բաժինը իբրեւ պատարագի վարձ վերցնեն:

Այս երկու կանոններից իմանում ենք, որ վեցերորդ դարում դեռ եւս պատարագը չարունակւում էր կատարուել այնպէս, ինչպէս I եւ II դարերում: Այսինքն իւրաքանչիւր ծխական պատարագին տանում էր եկեղեցի ցորեն կամ ջերմ հաց եւ անապակ գինի, ու զանազան ընծայաբերութիւն, որպէսզի մի մասը իբրեւ «մարմին եւ արիւն» մատուցանուի հաղորդութեան ժամանակ, իսկ մնացած մասը բաժանեն քահանաները, դպիրները իրանց մէջ եւ բաժին հանեն կարօտեալներին: Շատ քահանաներ իրանց կողմը քաշելով հարուստ ծխականներին, թոյլ չեն տալիս նրանց պատարագիքը եկեղեցի բերեն, այլ խնդրում եւ պատուիրում էին, որ իրանց տունը տանեն, որպէս զի եկեղեցի բերելով՝ բաժին չհանեն մնացած քահանաներին եւ չզրկուեն աւելորդ բաժիններից: Պատահում էլ էր, որ ագահ քահանաները պատարագը չվերջացած, արարողութիւնը ընդհատում էին եւ նուէրները բաժանում եւ դպիրների մասից իրանց բաժինը վերցնում իբրեւ պատարագն անելու վարձ՝ վախենալով, որ մի գուցէ պատարագից յետոյ դպիրները իրանց բաժինը վերցնեն եւ չուտ դուրս գան եկեղեցուց: Այդպիսի գործողութիւնները երեւի շատ կռիւներ եւ խռովութիւններ առաջ բերին, որոնց հետեւանքը եղաւ վերացնել պատարագի ժամանակ հաց, գինի եւ այլ նուէրներ տալու սովորութիւնը. եւ մտաւ այն կարգը, ինչ որ մինչեւ այսօր գոյութիւն ունի (տե՛ս ս. Սահակի կանոնները):

3. Եդիւ եւ ոմանք վաշխս վասն դաւեկանաց իւրեանց:

Այս նշանակում է, թէ քահանաներից ոմանք էլ վաշխ են առնում իրանց դրամների համար: Սա չի նշանակում, որ քահանաները իրանց դրամները չահով են տալիս, սրա համար առանձին կանոն կայ այս ժողովի որոշումների մէջ. այլ նշանակում է, որ երբ տուրքը ծխականը չի կարողանում հատուցանել, ապառիկ է մնում, այդպիսի դէպքերում, քահանան ասում է՝ «լաւ, թող քեզ մօտ է տալիքդ, միայն թէ չահը եկ վրան, եւ չահն ու փողը միասին տուր»:

4. Կէսք վաճառեցիւ ընկերաց որպէս ծառայս, եւ այլքն ետուն վարձանս կանանց իւրեանց ամբարշտեալք. ամենեւին վստահացեալք ի բռնութիւն անարժանութեամբ անձանց իւրեանց մեղան.

եւ ժողովրդականք այնպիսի պատճառաւ բաժնոց կերեալ առանց աւրինութեան զհաց պատարագին. եւ ոչ կամեցան տանել զքահանայս եւ զպաշտաւնեայս ի տուն, զմատուցողս պատարագին. այլ զերկկանայս եւ զանդպիրս այսպիսի անարժանիւք հաճոյ թուեցաւ նոցա առնել զտուն իւրեանց թերակատար յաւրինութենէ քահանայից. անմիտ ագահութեամբ զրկեալ զպաշտաւնեայս սեղանոյն ի հացէ ուխտին. եւ զրկեցան ինքեանք յաւրինութենէ Աստուծոյ: Կարգեցաք եւ սահմանեցաք յայսմհետէ հրաժարեսցին քահանայք եւ ժողովրդականք յայսպիսի անառակ մահաբեր սովորութենէ:

Քահանաների կէսն էլ վաճառում են ս. սեղանից ստացուած նուէրները իրանց ընկերներին, իսկ ուրիշները անգամ կանանց են վճարում վարձի փոխարէն. ա՛յդ ժողովրդականք տեսնելով, սկսեցին առանց օրհնել տալու պատարագի հացը ուտել եւ չկամեցան ոչ ոքի, թէ քահանաներից, թէ պաշտօնեաներից եւ թէ պատարագ մատուցողներից, իրանց տուն հրաւիրել. հապա դրանց փոխարէն իրանց տուն հրաւիրեցին պատարագի հաց ուտելու երկկին մարդկանց եւ ոչ դպիրներին: Մենք սահմանում ենք, որ թէ ժողովրդականք, թէ քահանաներ հրաժարուեն իրանց անառակ եւ մահաբեր սովորութիւններից (տե՛ս Բ. առ. 3, 4, Գանգ. 7, 8):

5. Եւ երկկանայսն թէ եւ գրակարդացք իցեն եւ պաշտաւնեայք ընդ զինուորս կացցեն. վասն ուխտազանցութեանն եւ ի պտղից եւ ի մտից սրբոյ եկեղեցւոյ, եւ ոչ միում մասին արժանի մի լիցին. զի չէ պարտ ապաշխարողաց, առաջնորդութիւն առնել, պտուղս եւ զուխտս պահանջել ընդ քահանայս. նոյնպէս եւ տգէտ, մի իշխեսցեն մտից եկեղեցւոյ, զի անիրաւ է. վասն անուսումնութեանն ընդ զինուորս կացցեն եւ զհայրենի հող եւ զջուր կալցին. եւ յարքունիս հարկ տացեն եւ զորդիս ի դպրոց տացեն զի ուսցին:

Երկրորդ անգամ ամուսնացողները՝ թէեւ գրակարդացներ եւ թէ ուրիշ պաշտօնեաներ լինեն, եկեղեցում զինուորների հետ կանգնեն ուխտազանց գտնուելուն համար եւ եկեղեցու մուտքից եւ պտղից էլ մասն ու բաժին չստանան. նոյնպէս եւ տգէտները (այսինքն պաշտօնեաները) եկեղեցուց բաժին չստանան եւ անուսումն ու տգէտ լինելուն համար զինուորների հետ կանգնեն, հայրենի հողին ու ջրին դառնան, արքունական հարկը վճարեն եւ իրանց որդիներին դպրոց ուղարկեն ուսումն առնելու:

Բ առ. 17 կանոնը պատուիրում է, որ ոչ ոք երկրորդ ամուսնութեան մէջ մտածներից չի կարող հոգեւորական լինել, այս կանոնս նոյնը արգելում է, մինչեւ անգամ պատժում, թոյլ չտալով եկեղեցում հաւատացեալների հետ կանգնելու, այլ զինուորների, բացի այդ հանում է այդ-

պիսի անճանց հոգեւոր կոչումից եւ մոցնում է հարկատուների չարքը: Կանոնիցս երեւում է, որ գրակարդացները (ընթերցողը), դպիրը, երգմնեցուցիչը եւ առհասարակ ստորին պաշտօնեաները հոգեւորականների ցանկում էին համարւում եւ ազատւում էին հարկից. նոյնը հաստատում են եւ այժմեայ ռուսաց օրէնքները: Բացի ա՛յդ, կանոնս սահմանում է մի փառաւոր սկզբունք, որ ոչ միայն տգէտը իրաւունք չունի հոգեւորականութեան մէջ մտնելու, այլեւ եթէ սխալմամբ լինի էլ, պիտի տուժի նրանով, որ նախ իսկոյն պիտի կոչումից զրկուի եւ հարկատուների չարքը մտնի, երկրորդ՝ եկեղեցում, ի պատիժ, զինուորների հետ պիտի կանգնի եւ երրորդ՝ պիտի նախկին պարապմունքով զբաղուի, եթէ երկրագործ էր, էլի պիտի երկրագործութեան դառնայ. եւ չորրորդ՝ եթէ չատ է ուզում հոգեւորականութեան մէջ մտցնել իւր որդիներին, պիտի նրանց ուսումնարան ուղարկի կարդալու համար (տգէտների մասին տե՛ս եւ ս. Սահակի կանոնները):

6. Քահանայք զշաբաթու եւ զկիւրակէի պատարագ մի իշխեսցեն խափանել որպէս եւ տեսաք ի բազում տեղիս, այլ մատուսցեն անսխալ, սաղմոսիք եւ մարգարէիք եւ առաքելաւք եւ Աւետարանաւք կարգաւորաբար, եւ զբաժակ սուրբ հաղորդութեանն մի իշխեսցեն խափանել քահանայքն պատճառանաւք չքաւորութեան որպէս ամբաստանեցին ժողովուրդք ի բազում տեղի, որ արարեալ բազմացան, խնամով հոգւոյ իւրեանց, ալ մի եւս լիցի. զի մի գուցէ պարտաւորեալք պատուհասեսցին, եւ տուժեսցին յԱստուծոյ, այդ պատրաստեցին կատարել զսուրբ խորհուրդն անխափան հարկաւորապէս ամենայն զգուշութեամբ:

7. Եւ ի սրբոյ բաժակէ երկիւղիւ տացեն ժողովրդականացն. ոչ թերացուցանել նոցա զսրբութիւնն եւ զանմատոյցն չխառնել զի մի դատապարտեսցին. եւ ի պատարագէ կիրակէի եւ տաւնից մի իշխեսցեն ծուլանալ մնալ ի տունս իւրեանց. այլ եւ յամենայն պաշտամանց թէ ծուլասցի ոք յանդիմանեսցի, եւ ի մասնէ մտից աւուրն զրկեսցի եւ ընկերաց իւրոց որոշեսցի, եթէ քահանայ իցէ եթէ դպիր:

6 եւ 7 կանոնները խօսում են նոյն նիւթի վրայ, եթէ պարզենք՝ կստանանք այս: Քահանաները չաբաթ եւ կիրակի օրերը անխափան պատարագ պիտի անեն, այն էլ սաղմոսներով, մարգարէական ու առաքելական գրքերի եւ Աւետարանի ընթերցմամբ. ով այս պաշտամունքները կատարելուց կխուսափի՝ կզրկուի օրուայ մուտքից, կյանդիմանուի եւ կմերժուի եկեղեցուց, կանոնս դրուած է թէ քահանայի եւ թէ դպրի համար:

Զքաւորութեան պատճառով քահանաները չհամարձակեն ս. հաղորդութեան բաժակը խափանել, կամ սրբութիւնը պակասեցնել եւ կամ (նոր գինի) խառնել սրբութեան հետ (զանմատոյցն չխառնել):

«Զանմատոյցն չխառնել» նշանակում է չխառնել բաժակի օրհնած՝ մատուցուած գինու հետ նորը, որ նոյն կարգով չի օրհնուած (տե՛ս Ա. առ. 2, 5):

8. Եւ զԿտակարանս եւ զմարգարէս, եւ զառաքեալս, եւ զԱւետարանս բովանդակ ուտասցի սրբոյ եկեղեցւոյ ի պտղոյ եւ ի մտից, եւ հանդերձս բովանդակ սրբոյ սեղանոյ եւ զեկեղեցւոյ յառագաստ տանց փեսայից եւ հարսանց. զոր այլ մի իշխեսցեն առնել. զոր թէ ոք գտցի արարեալ, թէ քահանայ, լուծցի, թէ դպիր, նզովեսցի:

Ս. Սեղանի հանդերձները, վարագոյրը չտան հարսն ու փեսայի առագաստի համար, եթէ քահանան կտայ՝ կարգալոյծ լինի, եթէ դպիրը՝ նզովուի (տե՛ս Բ. առ. 73 եւ ս. Սահակի կանոնները):

9. Լուաք լուր ծանրագոյ հասեալ ի վերայ եթէ քահանայք ի տեղիս տեղիս ինքեանք մկրտութիւն չառնեն (միայն) բայց ջուր իմն աւրհնեն եւ տան ցմանկամարդս, հրամայեալ նոցին իսկ ի նոցին տունս մկրտել զմանկունս իւրեանց. վասն որոյ պատուհասեցաւ աներեւոյթ տանջանաւք, եւ այժմ թէ գտցի ոք արարեալ ի նմին վնասու, ի բաց որոշեալ լիցի յամենայն տամբ իւրով ի քահանայական ժառանգութենէն ամենեւին:

Շատ ծանր լուր հասաւ մեզ, իբր թէ մի քանի տեղերում քահանաները մկրտութիւն չեն անում, հապա մի ինչ-որ ջուր են օրհնում եւ տալիս են կանանց, որ իրանց տներում նոյն ջրով մկրտութիւն անեն, այդ անողները աներեւոյթ տանջանքներով պատժուեցին, ով այդ բանում կբռնուի, մերժուի եկեղեցուց եւ իւր ամբողջ տնով քահանայական ժառանգներից հեռացնուի:

10. Քահանայք գահասիրութեամբ մի հակառակեսցին ընդ միմեանս. զի զոր շնորհն Աստուծոյ ընտրեաց նախ ի քահանայութիւնն, այն է նախաթոռ յեկեղեցւոջ:

Եկեղեցու մէջ նախաթոռ է այն քահանան, որ առաջ է ձեռնադրուած:

11. Դպիր պաշտամանն եկեղեցւոջ առանց քահանայի մի իշխեսցեն կալ:

Առանց քահանայի դպիրը եկեղեցու պաշտամունք չի կարող կատարել:

Դպիր ասելով մենք հասկանում ենք չորս աստիճանաւոր, կամ ջահընկալ, օտարները ստորին պաշտօնեայ ընդունում են օրհնելով, ձեռքը գլխին դնելով, մեր մէջ դպրութիւն անում են չատ անգամ ոչ մի աստիճան չունեցողները. իսկ երբ ձեռնադրութիւն է կատարւում, այն ժամանակ դռնապանութիւնից սկսած, սաղմոսասացը, երգմնեցուցիչը, ջահընկալը ստանում են աստիճան օրհնութեամբ եւ ձեռք դնելով:

12. Եւ մի զձեւ զինուորաց հանդերձի ունել եւ ի կարգէ պաշտաւնէից կալ այլ ընդ զինուորս կացցեն, այլ զձեւ եկեղեցականաց ունել իւրոյ կարգին վայել է ըստ քահանայական աւրինի:

Զինուորների չոր հագնել եւ հոգեւորականների չարքում կանգնել չի կարելի, այլ հոգեւորականները քահանայական տարազով պիտի լինեն:

Թէ ե՞րբ է մտել հոգեւորականների տարազը, յայտնի չէ, միայն Ա, Բ դարերում նոր զգեստ առանձնապէս յատուկ հոգեւորականներին չկար, միմիայն պատուիրւում էր հագնուել պարկեշտ, համեստ, սովորական չորեր: Դ դարում հագնում էին նոյն չորը միայն երկար եւ սեւ գոյնով, մասնաւորապէս եպիսկոպոսները: Երբ մանիքեցոց մեղադրում էին սպիտակ նոր ձեւի չոր հագնելուն մէջ, նրանք պատասխանում էին, թէ «ի՞նչու ձեր եպիսկոպոսները սեւ երկար չոր են հագնում, որտե՞ղ է գրուած»: Մեր այս կանոնից երեւում է, որ Զ դարում մեր մէջ կար որոշուած եկեղեցական տարազ, որով տարբերւում էին հոգեւորականները աշխարհականներից: Դ դարում հէնց, ինչպէս Փաւստոսի վկայութիւնից երեւում է, մեր հոգեւորականները հագնում էին երկար չոր, մինչեւ իսկ հակաեկեղեցական տարրը ծաղրում էին, անուանելով «կանացազգեստ» մարդիկ: Նոյնպէս յիշւում է, որ Լուսաւորչի ժամանակ եկած կուսակրօնները կնկղաւոր էին, երկար չորերով: Մինչեւ այսօր Սիւնիքի եւ Ղարաբաղի յետ ընկած գիւղերում պատահում են քահանաներ, որ դնում են մեծ, վերեւ բարձրացող, տափարակ վերջաւորութեամբ՝ եպիսկոպոսական թագի ձեւով փափախներ, հագնում են բրդէ չուխաներ աշխարհականների չուխայի կտորից, միայն երկար՝ մինչեւ սրունքները, ինչպէս ծեր պատկառելութեան աստիճանի հասած մարդիկ:

13. Եւ ժողովրդականք մի հրապուրեսցին ի նոցանէ ի բաժանումն սրբոյ եկեղեցւոյ, զի պատճառ խռովութեան բերէ. այլ զպտուղս եւ զմուտս ժողովրդականք ի սուրբ եկեղեցին մատուսցեն յամենայն յաւժարութեամբ անխափան. եւ մի ըստ դասուց բաժին եւ երգոց որ

եղեւ վնաս, եւ քահանայից առեալ սրբոյ եկեղեցւոյ բաժանեսցին կարգաւորաբար որպէս աւրէնն է:

Գլխաւոր քահանայիցն. Ր մասունք եւ կէս մասին, եւ այլ քահանայքն մէն. Ր մասունս, եւ սարկաւագունքն մի մասն, եւ կէս մասին, եւ դպիրքն եւ այրի կանայքն թէ իցեն պարկեշտք մի մասն առանց հակառակութեան:

Ապա եթէ իցէ ոք որ հակառակիցէ եւ առնիցէ խռովութիւն, այնպիսին դադարեալ լիցի իւր կարգէն, եւ ընկերք իւր մի իշխեսցեն ընդ այնպիսումն հաղորդել, եւ ժողովրդանք առ քահանայս ունել զնա:

Ժողովրդականք չընդունեն քահանաների առաջարկը ծխերը բաժանելու պտղի համար, որովհետեւ խառնակութիւն է ընկնում, այդ բոլորը բերեն եկեղեցի եւ քահանաները այնտեղ կարգով բաժանեն այսպէս. գլխաւոր քահանային տան 2 $^{1}/_{2}$ մասն, մնացած քահանաներին՝ երկու մասն, սարկաւագներին՝ 1 $^{1}/_{2}$ մասն, եւ դպիրներին ու այրի կանանց՝ եթէ պարկեշտ են՝ մի մասն առանց հակառակութեան: Ով կհակառակի այս կարգիս, թող դատապարտուի իւր ընկերներից եւ յարաբերութիւն չունենայ, կարգ կատարելուց հեռանայ եւ ժողովրդականներից իբրեւ քահանայ չընդունուի:

Արտաքուստ կարծես կանոններս հակառակ են ծխաբաժանութեան, բայց ներքուստ ո՛չ, հակառակ են այն ծխաբաժանութեան, որ լինում է որկրամոլ եւ ագահ քահանաների ցանկութիւններին յագուրդ տալու համար. ծխաբաժանութիւնը վերջացնում է՝ սահմանելով աւելի փառաւոր սկզբունք, այն է՝ ժողովել բոլոր տուրքերը եկեղեցի եւ այնտեղ ըստ սահմանուած կարգի՝ բաժանել բոլորի մէջ առանց աչառութեան:

14. Պաշտաւն եւ պատարագիք եւ սպասք սրբոյ եկեղեցւոյն ի գլխաւոր քահանային տան եղիցի, որպէս յառաջագոյն կարգեալ, եւ ինքն գլխաւոր քահանայն զեկեղեցին մի իշխեսցէ թողուլ եւ գործոց տան պարապել. այլ մշտնջենաւոր ի սուրբ եկեղեցւոջն կացցէ, զի պաշտաւն եւ աղաւթքն տուընջեան եւ գիշերոյ ժամուցն եւ զտեսչութիւն ժողովրդոյն մի խափանեսցէ, իսկ այլ ընկերքն զամառն փոխանակաւ կացցեն ընդ նմա անպղերգաբար, ապա եթէ իցէ որ սխալիցէ ի պաշտամանէն, պղերգութեամբ կամ երկրական հոգւովք ի մտից մի իշխեսցէ մասն առնուլ, քահանայք միականք չիցեն աւրինել միաբանութեամբ զժողովրդականսն եւ զորս որոշեալ ի սրբոյ եկեղեցւոյ:

Եկեղեցու սպասները եւ նուիրուած անօթները գլխաւոր քահանայի տանը լինեն, ինչպէս առաջուց կարգուած է. գլխաւոր քահանան էլ չհամարձակի եկեղեցին թողնել եւ ուրիշ տեղ ապրել իւր գործերով զբա-

ղուել, հապա միշտ եկեղեցում ապրի, որպէս զի ժամերգութիւնը մշտական կատարուի եւ ժողովուրդը չսառչի. իսկ մնացած քահանաները ամառը հերթով օգնեն նրան. ով կծուլանայ իւր հերթին գալ՝ պտղի բաժնից թող զրկուի:

Եկեղեցու բակում լինում են չէնքեր. որոնց մէջ կանոնս պատուիրում է աւագ քահանային բնակուել եւ միշտ ժամերգութեան հսկել. այդ չէնքերը ձրի տրւում էր միմիայն աւագներին, որոնց մահից յետոյ չէնքը չէր մնում մեռնողի ժառանգներին, հապա իբրեւ եկեղեցական չինուածին յատկացնւում էր յաջորդ աւագ քահանային, ուր եւ իջնում էին կուսակրօնները, օտարական հիւրերը, որտեղ եւ պատսպարւում էին այրիները եւ աղքատները: Այսպիսի չինուածիններ եկեղեցիներին կից ամէն տեղ չկայ, բայց դրանց կարեւորութիւնը շատ զգալի է ամէն տեղ, մանաւանդ մեծ քաղաքներում: Շատ անգամ յանկարծակի պատահների դէպքում անհրաժեշտ է լինում քահանայի դիմել, ծխական քահանան չգտնելով, իսկոյն յարմար է լինում դիմել եկեղեցի աւագ քահանային, կարծելով, որ հերթապահութեան չնորհիւ կարելի է եթէ ոչ աւագին, մի որեւէ ուրիշ քահանայ գտնել: Կանոնս պատուիրում է ճշտութեամբ հերթակալութիւնը անպակաս անել եկեղեցուց:

15. Մկրտութիւնս ոք ծուլութեամբ մի իշխեսցէ առնել որպէս լսեմք, այլ երկիւղիւ եւ զգուշութեամբ, բուրվառաւք եւ ճրագովք եւ առագաստեաւ վարագուրաւք, որպէս վայել է լուսաւորութեամբ սրբոյ աւազանին եւ աւազանն կանգնեսցի յեկեղեցւոջն կամ ի տան պաշտամանն. թէ քարեղէն իցէ թէ զինչ եւ իցէ երկիւղածութեամբ արժանի եւ բաւականութեամբ գործոյն լուսաւորութեան, լայնութեամբ եւ խորութեամբ, զի բաւականաբար ծածկեսցէ ջուրն զհասակ մանկանցն որք մկրտեսցինն, եւ ի տունս շինականացն քահանայք մկրտութիւն մի իշխեսցեն առնել. բայց վասն երկիւղի մահու թէ վտանգ ինչ իցէ:

Մկրտութիւնը կատարուի բուրվառով, ճրագներով եւ վարագուրով. աւազանը եկեղեցում լինի կամ պաշտամունքի տանը. գիւղացիների տանը քահանան չհամարձակի մկրտութիւն անել, բացի մահուան վտանգի դէպքից:

16. Եւ կանայք առ քահանայս մի իշխեսցեն կալ, բայց սարկաւագունքն սպասաւորեսցեն, եւ կանայքն իւրեանց տեղին աղաւթեսցեն, եւ մի եղիցին գործակիցք քահանայից որպէս լսեմք ունելով զտեղիս սարկաւագացն:

Մկրտութեան ժամանակ կանայք քահանայի մօտ չկանգնեն սպասաւորութիւն անելու, կամ սարկաւագի պաշտօն կատարելու, ինչպէս

լսել ենք, հապա իրանց տեղում կանգնեն եւ աղօթեն, եւ սարկաւագը միայն սպասաւորի (տե՛ս ս. Սահակի կանոնները):

17. Զգուշասցին եւս առաւել սարկաւագունք, մի գուցէ մկրտութիւն առնիցեն յանդգնաբար ի կորուստ:

Սարկաւագները զգուշանան եւ յանդգնաբար մկրտութիւն չանեն (տե՛ս ս. Սահակի կանոնները):

18. Եւ քահանայք զապաշխարութիւն վաճառականութեամբ մի իշխեսցին տալ, այլ դաստիարակութեամբ հոգասցեն, խրատել իբրեւ զկարեկիցս զի ապրեսցին, եւ հաս մի առցեն մաքսաւորաբար ի նոցանէ. այլ ձրի առեալ եւ ձրի տամք:

Քահանայք չհամարձակեն ապաշխարութեան խորհուրդը վաճառականութեամբ (տուրքով) կատարել, հապա ձրի խրատելով եւ դաստիարակելով:

Այս կանոնս ենթադրել է տալիս, որ եկեղեցու խորհուրդների կատարման համար քահանաները տուրքեր ստացել են, մինչեւ այսօր էլ խոստովանութիւնը եւ հաղորդութիւնը ձրի է բաշխւում եւ կատարւում, իսկ պսակի, մկրտութեան, ձեռնադրութեան եւ միւս ծէսերի՝ թաղման, տնօրհնէքի եւ այլն՝ համար տուրք է տրւում կամաւոր կերպով:

19. Եթէ ոք ի քահանայից յայտնեսցէ երբէք զբանս ապաշխարութեան ապաշխարողացն ընդվիւք լուծցի. եւ ամեն իրաւք ջնջեսցի ի քահանայական ժառանգութենէն:

Եթէ քահանան համարձակուի խոստովանութիւնը ուրիշին հաղորդել, կարգալոյծ լինի նզովքով եւ ամէն բանով զրկուի քահանայական ժառանգութիւնից:

9-րդ յօդուածում էլ պատժում էր քահանային՝ զրկելով քահանայական ժառանգութիւնից, որ նշանակում է, թէ պատժուողը զրկւում է նիւթական օգտից՝ եկեղեցական եկամուտներից եւ իրանց տանից քահանայ ձեռնադրել տալու իրաւունքից-արտօնութիւնից: Թէեւ քահանայական կարգի ժառանգութիւն գոյութիւն չի կարող ունենալ եկեղեցու կարգադրութիւնների մէջ, որովհետեւ միայն արժանաւորութեամբ են քահանայ ընտրում եւ ոչ ժառանգութեամբ, բայց որովհետեւ քահանաների որդիները փոքրուց քահանայի ձեռքի տակ կրթուելով եւ իբրեւ բուռ-վառակիր նրա հետ չրջելով՝ վարժուած են լինում եկեղեցական արարողութիւնների մէջ, ուստի եւ ընտրութիւնները միշտ կատարւում էին

յօգուտ պատրաստի տիրացուների՝ քահանաների որդոց, այս կարգը մի տեսակ ժառանգական սովորութիւն էր դարձել քահանայութիւնը որդոց որդի անցնելու:

20. Գերեզմանս յեկեղեցիս մի իշխեսցեն առնել ապա թէ գացի ոք արարեալ, յեկեղեցւոջն պատարագ մի ոք իշխեսցէ մատուցանել մինչեւ մաքրեսցին զտեղիսն:

Եկեղեցում մեռել չպիտի թաղել, որտեղ գերեզման կայ, այնտեղ պատարագ չպիտի անել այնքան ժամանակ, մինչեւ որ եկեղեցուց գերեզմանը կհանուի եւ կտեղափոխուի ուրիչ տեղ (տե՛ս եւ ս. Սահակի կանոնները):

21. Քահանայք դաճեկանս վաշխել ամենեւին մի իշխեսցեն, լուան ի գրոց սրբոց ատել զվաշխողսն, փախիցեն յարբեցութենէ յիշելով զսահմանս արբեցողաց:

Քահանայք չհամարձակեն իրանց փողերը վաշխով տալ եւ հեռու մնան արբեցութիւնից (տե՛ս Ա. առ. 18, Բ. առ. 44, Նիկ. 17, Լաւ. 4, Բարս. 14):

22. Յագապս մասուանս մի բարձցին, ըստ սրբոյ կանոնին, այլ աղքատաց տացցեն ի նմին ժամու յանդիման ագապատանն:

Քահանաները ագապը (աղքատներին տրուելիք նուէրը, սիրոյ երեկոյեան ճաշերը) իրանց մէջ չբաժանեն, հապա նուիրատուի ներկայութեամբ աղքատներին բաժանեն:

Ագապը այն ճաշն էր, որ նախկին դարերում լինում էր ամէն պատարագից յետոյ, որին մասնակցում էին անխտիր ամենքը, մասնաւորապէս աղքատները, այդ «սիրոյ երեկոյ» էր կոչւում ի յիշատակ եւ ի յարգանս Քրիստոսի երեկոյին: Մինչեւ այսօր էլ գիւղերում պատարագ ասելով հասկանում են բացի եկեղեցու ժամերգական պատարագից եւ քելեխը, մեռելի համար տրուած ճաշը. օրինակ՝ ասում են՝ «նա հօրը պատարագը չտուաւ», որ նշանակում է հաց չտուաւ, թէեւ պատարագով թաղուել է հայրը: Ագապը մնացել է նաեւ իբրեւ տէրունական մատաղ ծննդեան եւ զատկի տօներին, որտեղ մասնակցում են բոլորը անխտիր թէ մատաղ տալուն եւ թէ ստանալուն մէջ (տե՛ս Գանգ. 11, 2, Լաւ. 27, 28, տե՛ս եւ Բ առ. 3, 4):

23. Եւ ժողովրդականք հրաւիրեալք ի հաց պատարագի մի իշխեսցեն ճաշակել ի տունս իւրեանց պատճառաւ հիւրոց կամ գործա-

կալաց, որկորատութեամբ. եթէ իցէ ոք որ կերիցէ ի հաց պատարագին մի իշխեսցէ երթալ. եւ քահանայք եւ ժողովրդականք ի ներքս մի իշխեսցին թողուլ զայնպիսին, զի անառակութիւն է եւ խիղճ հոգւոց, ապա եթէ իցէ ոք որ բռնաբար մտցէ քահանայքն գնասցեն արտաքս եւ զհաց մի իշխեսցեն աւրհնել:

Պատարագի հացին հրաւիրուած անձինք պիտի հաց չուտեն իրանց տներում որկրամոլութեամբ հիւրերի պատճառով. եթէ մէկը կուտի եւ կգայ հաց ուտելու պատարագատիրոջ տանը, ժողովուրդը եւ քահանաները այդպիսի մարդուն չընդունեն, եթէ գօրով կմտնեն, քահանան պիտի դուրս գայ եւ հացը չօրհնի:

Այս կանոնս մինչեւ այսօր չատ գիւղերում պահպանւում է այսպէս՝ պատարագին գնացողները անօթի են մնում եւ պատարագից յետոյ մեռելատուն գնում, կամ եթէ տարէլից է, կամ այնպիսի մարդ է, որ ամէն տարի ի յիշատակ իւր հօր, մօր, պատարագ է անում եւ հաց տալիս ժողովրդին, այդպիսի պատարագատիրոջ տունն են գնում եւ հացը ուտում: Այս կանոնս ճշտութեամբ դժուար է պահւում, որովհետեւ չի կարելի ստիպել, որ հաց չուտեն եւ հսկել ուտողների վրայ էլ դժուար է. հներում հեչտ էր այս կանոնս գործադրել, որովհետեւ ամէն պատարագի ժամանակ հաղորդւում էին, երեւի թէ հաց ուտողները պարտաւոր էին ամբողջ պատարագին ներկայ լինել, հաղորդուել եւ ապա գնալ քելեխ ուտելու:

24. Տղայոց մի իշխեսցեն պսակ աւրհնել, եւ մի կարելոցն երկոցուցն, առանց զմիմիանս տեսանելոյ. զի այսպիսի անժամ հարսանեաց գնացին վնասք մահաբերք, եւ ժողովրդականք զայսպիսի հարսանիս մի իշխեսցին առնել զի նոցուցն իսկ է կորուստ:

Տղաներին—անչափահասներին ոչ ոք չհամարձակի պսակել, իսկ հասակաւորներին միայն այն դէպքում ամուսնացել, երբ միմեանց տեսել են եւ հաւանել (տե՛ս ս. Սահակի կանոնները):

25. Չէ պարտ զկուսանանս այրեաց ամուսնացուցանել, եւ ոչ զայրիս զկուսանացն զի անմման է:

Չպէտք է կոյս մարդկանց այրի կանանց հետ եւ ոչ այրիներին կոյս անձանց հետ ամուսնացնել, որովհետեւ համեմատ չեն միմեանց:

Լուսաւորչի 5-րդ կանոնը եւ մի քանի անվաւեր համարուած կանոնները խօսում են այս նիւթիս վրայ, ընդհանուրի կարծիքով պէտք է կոյսը կոյսի հետ եւ երկեակը երկեակի հետ պսակել. մինչեւ այսօր էլ ժողովրդի մէջ աղջիկը կոյս տղի (ազապ) տալ աւելի գերադասելի է, քան ամուրի մարդու, եւ կոյս աղջիկ առնելը գերադասելի է համարւում, քան այրի

կին: Եկեղեցական կանոնները երկրորդ ամուսնութիւնը համարում են ապաշխարանքով թոյլատրելի եւ պահում են այդպիսիներին ուռով եւ խաչակնքելով:

26. Ձեռնադրութիւն ոք արջառոց մի իշխեսցէ առնել:

Կանոնս կարճ է եւ անորոշ. մի քանի ձեռագրերում գրած է «զձեռնադրութիւն». իսկ կանոններիս համառօտագիր վերնագրում գրուած է՝ «Զարջառ ոչ ձեռնադրել»: Որ նշանակում է, թէ քահանայք իրաւունք չունեն անասունի, կամ, այսպէս ասած, մատաղացու կենդանու վրայ ձեռք դնեն եւ ասեն՝ «այս արջառս պիտի մատաղ անես». այն նպատակով, որ լաւ արջառ եկեղեցուն նուիրելու դէպքում իրանք՝ քահանայք, լաւերը վերցնեն եւ իրանց սեպհականացնեն: Այս կանոնս արգելում է, որ քահանան չընտրի մատաղացուն, այլ անասունի տէրը: Գիւղացիների մէջ սովորութիւն կայ մատաղացու գառան, արջառի ականջը քիչ կտրում են եւ նուիրում Աստուծոյ, կամ մատաղ են անում, կամ նուիրում վանքին ողջ-ողջ իբրեւ վանքին պատկանող անասուն: Եթէ կանոնս պարզ թարգմանենք ընդհանուր մտքով՝ կստանանք. «Ոչ ոք (քահանաներից) չհամարձակի մատաղացու ընտրել»:

27. Քահանայք ի պուտանց աւրհնել մի իշխեսցեն երթալ զի զաւշաքաղութիւն է, զի սուրբ պատարագն աւրհնութեանց զարջառ եւ զոչխարս:

Համառօտ վերնագրում գրուած է՝ «զպուտուն ոչ աւրհնել»:

Քահանաները չգան պատարագից յետոյ պատարագատիրոջ պուտկները (ամանները) օրհնելու, աչքածակութիւն է, որովհետեւ պատարագը արդէն օրհնել է նրա ոչխարները եւ արջառը:

Երեւի աչքածակ քահանաները պատարագից յետոյ սովորութիւն էին արել գնալ երկրորդ անգամ պատարագատիրոջ տունը նրա մսի ամանները օրհնելու եւ դրա վարձն էլ ստանալու, այդ բանը կանոնս արգելում է: Մինչեւ հիմա էլ գիւղերում սովորութիւն է մատաղը մորթելու ժամանակ մի քանի մսացու կենդանիներ մորթել, պուտկները լցնել տապակած մսով ճմեռուայ գործածութեան համար. մատաղի երին ուղարկում են քահանային, բայց միւս մսից չեն ուղարկում, ահա այս երկրորդ մսից են կամեցել օգտուել քահանաները, որը եւ արգելում է կանոնս:

28. Քահանայք ի տունս իւրեանց կենդանի մի իշխեսցեն առնուլ, զի ագահութիւն է. եւ թողուլ զտունն անպատարագ, ամբարշտութիւն է. եւ ժողովրդականք կենդանիս մի իշխեսցեն տալ զնոսա. ին-

քեանք արասցեն կարգաւորութեամբ ի տունս իւրեանց, զի աւրինութեան սրբոյ պատարագին արժանի լիցին ծախուն եւ վաստակովքն:

Քահանաները իրանց տունը զոհի կենդանի չհամարձակեն տանել, ագահութիւն է. ժողովրդականներն էլ անասունները չտան քահանաներին, այլ իրանց տանը մորթեն, պատարագ անեն եւ բաժանեն աղքատներին ու դրանով իրանց ծախքն ու վաստակը օրհնեն:

Այս կանոնս չարունակութիւն է նախորդ 26-ի, արգելում է քահանաներին մատաղացուները կենդանի իրանց տունը բերելու եւ իւրացնելու. ժողովրդականներին էլ պատուիրում է պատարագի հացից չխուսափել եւ մատաղը առանց մորթելու ու առանց պատարագ անելու (կենդանի) ողջ-ողջ չտալ քահանային:

29. Ի սուրբ քառասներորդացն պահսն, եւ կամ առաջաւորս նորին մի ոք իշխեսցէ լուծանել ըստ սրբոյ կանոնին. եթէ լուծցէ ոք ի քահանայից կամ աշխարհականաց զաւուրցն կերակուր, պատճառաւ հիւրոց կամ գործակալաց, յեկեղեցի մի իշխեսցի մտանել մինչեւ տուժեսցի աղքատաց ապաշխարութեամբ:

Ոչ ոք չհամարձակի քառասնորդական կամ առաջաւորաց պասը լուծել հիւրերի պատճառով, պասը ուտողը եկեղեցուց հեռանայ եւ աղքատներին ողորմութիւն տալով ապաչխարի:

30. Եւ մեծի շաբաթուն ճրագալուցին թէ մշակք՝ թէ տղայք՝ ծերք ի տլւլընջեան աւրինաց մի հաղորդեսցին, ապա եթէ իցէ ոք որ հաղորդեսցի վասն տկարութեան մարմնոյն թան եւ գինի մի իշխեսցին ճաշակել ցժամն կատարելոյ սրբոյ պատարագին:

Ոչ ոք չհաղորդուի աւագ չաբաթ օրուայ ճրագալուցից առաջ. հիւանդութեան պատճառով հաղորդուողը թան եւ գինի չխմի մինչեւ պատարագի վերջանալը:

31. Եւ քահանայական հրամանի ժողովրդականք հրաման մի տացեն, զի նոքա են առաջնորդք ձեր, եւ նոցին եղբայրքն ընդ նոցին ձեռամբ են, եւ ոչ մարթի ընդդէմ դառնալ զի անկարգ է, զի իշխան է կապել եւ արձակել:

Ժողովրդականները պիտի պատուեն քահանաներին եւ նրանց դէմ հակառակ հրամաններ չարձակեն:

32. Քահանայք մի արբեցողք, եւ մի հանգանակողք, եւ մի արծաթագին աղախնայս ստանալ՝ եւ կամ ի կապենից պոռնկաց ի տունս

տանել զգարշելիսն զոր ոչ հրամայեն աւրէնքն եւ վանականքն որ ի շէնս բնակեալ են, պարսպեալ զանձինս պահովք եւ աղաւթիւք եւ անվեհեր հիւրասիրութեամբ որչափ Աստուած պատրաստ է բաւական համարել որպէս Քրիստոսի զինուոր:

Քահանաները չպիտի արբեցող եւ հանգանակող լինեն, եւ կամ հակառակ օրէնքի անառակ կանանց պահեն կամ տուն տանեն:

Գիւղերում ապրող վանականները պատով եւ աղօթքներով պիտի անցնեն իրանց կեանքը եւ հիւրասէր լինեն (տե՛ս ս. Սահակ 8, Նիկ. 3, Բարս. 88, Շահ. 14):

33. Եւ մի ամենեւին որպէս լուաք հացարար եւ կովկիթ կամ խնեցահար ի վանսն տանել կին մարդ, զի թէ ուր չէր նմայ հնար մտանել կործանեաց զմարդն ապայ զիւրսն զինչ իսկ առնէ:

Ոչ ոք չպահի վանքերում կով կթող, հաց թխող եւ կամ խնոցի հարող կանայք:

Նոյնը արգելում է Է տիեզ. ժող. 18, 47 կ.:

34. Եւ որ յանապատս բնակեալ ուխտաւորք յառաջ քան զմտանել արեգական գնասցեն. եւ յորժամ ծագէ արեգակն երթիցեն գուցէ ի սխալանս անկանիցեն: Իսկ մոնազունք եւ վանաց մանկունք վասն մի ոք իշխեսցեն ուրեք ունել բայց ի վանս ապա եթէ վանք չկան, յաւագ երիցուն տուն երթիցեն զի չէ իշխանութիւն այլ տան աւթել, եւ մի լիցի լսել թէ մի վանք բազում վանք որ չէ հասարակ ըստ առաքելոցն կարգի:

Անապատականները արեւը մայր մտնելուց առաջ գնան իրանց տեղերը: Իսկ վանականները երթան իրանց վանքերը, ուշանալուս կարող են միայն օրհնել աւագ երէցի տանը:

Մի քանի ձեռագրերում 34-րդ կանոնը երկուսի է բաժանած:

35. Այլ ձիաբոյծք եւ վաճառականք եւ վաշխառուք փոխանակ կրաւնաւորութեան շահաժողովք, յայսմհետէ դադարեսցեն եւ ապաշխարեսցեն զմեղսն զոր մեղան, ապա եթէ ոչ յանդիմման արժանի գործոցն պատիժս կրեսցեն:

Վանականները չհամարձակուեն ձիաբուծութեամբ, վաճառականութեամբ եւ վաշխառութեամբ պարապել, թողնելով իրանց կրօնաւորական պարտաւորութիւնը. այլապէս պատիժ կստանան:

36. Եւ մի աղաւնդաւորաց երբէք վաձս տալ, զի ոչ հրամայեն կաձոնքն առաքելականք:

Առաքելական կանոնների համաձայն աղանդաւորներին չպէտք է օթեւան տալ տներում:

37. Արդ՝ զպատուիրեալս ձեզ առ ի մէնջ փութապէս կատարել աճիւն Աստուծոյ յորում կայ մեծաց վարձուց հատուցումն. եւ պատուիրեցաւ ձեզ յամենայն յամսեան պարապել խնդրուածոց, զաւուրս շաբաթու, միոջ խնդրել յԱստուծոյ զմարմնոյ առողջութիւն եւ հոգւոյ փրկութիւն:

Համառօտ վերնագրում գրուած է՝ «Յամենայն ամսեան շաբաթ մի պահել»:

Պատուիրում ենք ձեզ ամէն մի ամիս մի շաբաթ հոգու փրկութեան վրայ մտածէք, եւ պատուիրածներս ճշտութեամբ կատարէք:

Այստեղ 37 կանոն է, որովհետեւ 34-ը երկուսի չէ բաժանած. միւս ձեռագրերում 34-րդ կանոնը երկու է դարձրած, ուստի եւ ստանում ենք փոխանակ 37-ի 38 կանոն. բովանդակութեան տարբերութիւն չունին:

ԴՈՒԻՆԻ Գ՝ 609-610 ԹԹ. ԺՈՂՈՎԸ

Աբրահամ կաթուղիկոսի օրով եղաւ վրաց բաժանումն հայերից: Այս բաժանումն առիթ տուաւ բազմաթիւ գրագրութիւնների սկսուելուն հայոց կաթուղիկոսների եւ Կիւրիոն վրաց կաթուղիկոսի եւ նրանց եպիսկոպոսների մէջ, որոնց հետեւանքը եղաւ այն, որ Աբրահամ կաթուղիկոսի օրով 609–610 թուին գումարուեց Դուինում ժողով մասնակցութեամբ հոգեւորական եւ աշխարհական անձանց, եւ դրանց միջոցով քննուեց Վրաց կաթուղիկոսի քաղկեդոնական լինելու խնդիրը, եւ ընդհանուր վճռով ընդունուեցին վրացիք քաղկեդոնականներ՝ հետեւող իրանց կաթուղիկոս Կիւրիոնին եւ բոլորովին բաժանուած համարուեցին դաւանակից հայերից: Հայոց կաթուղիկոս Աբրահամը ժողովի որոշումից յետոյ մի կոնդակ գրեց բոլոր հայերին, իմացնելով գործի եղելութիւնը, պատուիրելով ամէն տեսակ յարաբերութիւն կտրել վրացիներից, նրանց հետ խնամութիւն չանել, նրանց եկեղեցին չգնալ, երթեւեկութիւն չունենալ եւլն, եւլն:

Վրացիք եւ աղուանները, կապուած լինելով նոյն դաւանութեամբ հայերի հետ, բոլոր դաւանաբանական ժողովներում մասնակցում էին հայոց հետ միասին, նրանց կաթուղիկոսները ձեռնադրութիւն ստանում էին հայոց հայրապետներից, գոնէ ինչքան պատմութիւնը ցոյց է տալիս որեւէ ճնշման հայոց կողմից չէին ենթարկւում, իրանց ներքին խնդիր-

ները վճռում էին անկախ, առանց Հայոց կաթուղիկոսին դիմելու:

Այս ժողովը եկեղեցական կանոններ չի սահմանել, միայն մերժել է վրացիներին հայոց հաղորդակցութիւնից եւ դրանով երկրորդ անգամ ժողովի միջոցով մերժել է քաղկեդոնականութիւնը եւ վերահաստատել նախնեաց կրօնական դաւանութիւնը:

Ըստ Զամչեանի՝ ժողովս եղել է 596-ին, վերջին տեղեկութիւնների հիմամբ պիտի համարել 609–610 թուին, որովհետեւ Աբրահամ կաթուղիկոսութիւն արաւ 607–615 թիւը:

ԴՈՒԻՆԻ Դ ԺՈՂՈՎԸ 648 ԹՈՒԻՆ[1]

Դուինում եղել է Ներսէս Շինողի նախագահութեամբ՝ ըստ վկայութեան ժամանակակից պատմիչ Սեբէոսի, մի ժողով, եւ ո՛չ երկու յետին մինչեւ՝ Զամչեան պատմիչների, այն է՝ 648 թուին, Կոստանդին կայսրի գալուց (652 թ.) 4 տարի առաջ (տե՛ս Սեբէոս): Այս ժողովի իսկական պատմիչ Սեբէոսին թողած, յետին տարեգիրները իրանցից զանազան յաւելուածներ են անում եւ այնպէս խառնաշփոթում պատմութիւնը, որ շատ դժուար է լինում հետեւողական կապով շարահիւսել Ներսէսի հետ պատահած դէպքերը. ուստի թողնելով ոչ ժամանակակիցներին, կհետեւինք Սեբէոսին եւ նրա գրածը կընդունենք իբրեւ միակ ճշգրիտը:

Դուինի այս ժողովը նշանաւոր է նրանով, որ կազմեց դաւանաբանական ձեռնարկ՝ տարբեր իւր մշակութեան ձեւով նախկիններից եւ երկրորդ՝ սահմանեց եկեղեցական կանոններ:

Կիւրիոնի քաղկեդոնական դառնալուց եւ Եզրի դաւանափոխութիւնից յետոյ ատելութիւնը դէպի քաղկեդոնականութիւնը շատ էր սաստկացել, հայերը անտարբեր չէին կարողանում նայել Դուինում ժողովուած յունաց զօրքերի վրայ, միշտ ծաղրում եւ այպանում էին նրանց դաւանութիւնը: Այդ բանը իմանալով՝ յունաց կայսրը եւ պատրիարքը, թուղթ են գրում Ներսէս կաթուղիկոսին եւ Թէոդորոս Ռշտունուն եւ յորդորում են սիրով լինել յոյների հետ, վերջ տալ թշնամական ցոյցերին:

Ներսէս Գ, որ յունական կրթութիւն ստացած, յունաց մէջ տարածուած վէճերին քաջ ծանօթ անձն էր, խրատուած Եզրի դէպքից, ժողով գումարեց եպիսկոպոսների եւ նախարարների մասնակցութեամբ, մշակելու նախ՝ այն պատասխանը, որ պիտի ուղարկէին Պօլիս՝ կայսրին եւ պատրիարքին, երկրորդ՝ կազմելու դաւանաբանական ձեռնարկ փաստական պատճառաբանութեամբ, եւ երրորդ՝ իբրեւ ուղեցոյց՝ հաւատոյ ձեռնարկ սահմանելու բոլոր հայերի համար, որպէս զի բոլորի համար պարզ լինի հայոց դաւանութիւնը եւ նրա տարբերութիւնը յունականից:

1 Վերջին հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 200-215:

Պատմութիւնից չի երեւում, որ ժողովում կազմած թուղթը ուղարկած լինեն կայսրին. միայն յայտնուեց ժողովականներին կազմել ձեռնարկ. այս ձեռնարկը, որ Շնորհալու կազմածի նախնական ձեւերից մէկն է, գրուած է ընդարձակօրէն Սեբէոսի մէջ, նրա ընդհանուր բովանդակութիւնը հայոց դաւանութեան ամփոփումն է եւ մասնաւորապէս չեշտած է Քաղկեդոնի երկու բնութեան եւ մեր ընդունած «մի բնութիւն»-ի վրայ, ցոյց տալով, որ թէ Աւետարանում, թէ Բ, Գ, Դ դարու յայտնի եկեղեցական հայրերի գրուածներում ընդունւում է միայն մի բնութիւն, նոյնը հաստատուել է մեր Լուսաւորչով. վերջումն էլ նզովում են բոլոր հակառակորդներին, հերձուածողներին եւ քաղկեդոնականներին: Ստորագրում են բոլոր աշխարհական եւ հոգեւորական ժողովականները եւ կնքում են իրանց մատանիներով, ու յանձնում կաթուղիկոսին ի պահպանութիւն: Այսպիսի պատճառաբանուած դաւանաբանական ձեռնարկ եւ այն էլ «մի բնութեան» մասին չենք ունեցել. սրա լրացումը եղաւ Ը դարում՝ Յովհան Օձնեցու օրով:

Երբ 652-ին կայսրը Դուին եկաւ, իջաւ կաթուղիկոսարանում, կիրակի օր իւր ներկայութեամբ պատարագ անել տուաւ եւ ստիպեց Ներսէս Գ-ին եւ մի խումբ եպիսկոպոսներին հաղորդուել իւր հետ: Թէոդորոս Ռշտունին եւ նախարարները սաստիկ կատաղեցին Ներսէսի քաղկեդոնականութիւն ընդունելուն վրան, հեռացրին նրան Տայոց աշխարհը, ուր 6 տարի փակուած մնաց մինչեւ Թէոդորոս Ռշտունին մեռաւ: Բայց ազգը Ներսէսին եզրի նման չպատժեց, երեւի թէ Ներսէսի արածը երեսանց եւ հարկից ստիպուած համարելով:

Դուինի ժողովում որոշուեցին եւ կարգուեցին 12 կանոն եկեղեցականների նիւթական ապահովութեան եւ բարոյական բարւոքման վերաբերմամբ: Մեր կանոնագրքերում գրուած է «Կանոնք Դուինի սուրբ ժողովոյն: Որ յամի չորրորդի Կոստանդինու կայսեր բարեպաշտ թագաւորի հոռոմոց: Այս գիր ի հաստատութիւն գրեցաւ, յուղիղ կարգի եւ կանոնաց սրբոյ եկեղեցւոյ, եւ առաջնորդաց եւ ժառանգաւորաց: Հրամանաւ երանելոյն կաթուղիկոսի հայոց Ներսէս Շինողի եւ այլոց եպիսկոպոսաց: Որոց անուանք գրոչմեալ կան գրով ի կատարման կանոնացդ, զլ. ԺԲ»:

1. Առաջնորդաց սրբոյ եկեղեցւոյ այսինքն է եպիսկոպոսաց ըստ կանոնի սրբոց հարցն է գնալ արժան սրբութեամբ եւ արդարութեամբ յամենայն ճանապարհս արդարութեան. զի յամենայն նովաւ յաղեսցին եւ համեմեսցին. գուցէ անհամեալք ընկեսցին արտաքս, եւ եղիցին կոխան ի մարդկանէ. այլ լինիլ աւրինակ հաւտին ամենայն բարեձեւութեամբ, զի երեւել մեծի հովուապետին ընդունեցին զանթառամ փառաց պսակն:

Առաջնորդները իրանց պաշտօնը պիտի կատարեն սրբութեամբ եւ արդարութեամբ, ու բարի օրինակ լինեն իրանց հօտին:

2. Եպիսկոպոս այլոյ վիճակին սեղան հաստատել կամ քահանայ ձեռնադրել մի իշխեսցէ ըստ կանոնի սուրբ հարցն. բայց եթէ ոչ գոյ եպիսկոպոս, հրամանաւ եպիսկոպոսապետին արասցեն մերձակայ եպիսկոպոսքն, բայց հասքն նոյն վիճակի եկեղեցւոյն եղիցին որպէս եւ կանոնեալ է:

Եպիսկոպոսը սուրբ հարց կանոնի համաձայն ուրիշի թեմում սեղան հաստատել (եկեղեցի օրհնել), կամ քահանայ ձեռնադրել չի կարող. եթէ թեմում առաջնորդ չլինի, այդ կարող է անել մերձակայ եպիսկոպոսը միմիայն եպիսկոպոսապետի հրամանով. բայց հասոյթը մնայ այն վիճակի եկեղեցուն, որտեղ ձեռնադրութիւն է կատարւում (տե՛ս Բ. առ. 35, Անտ. 3, 13, Սարդ. 1, 2, 11, 15):

3. Եպիսկոպոս զայլոյ եպիսկոպոսի վիճակ մի յափշտակեսցէ. եւ զսովորական այս ընթրիսն որ ոչ է նմա անկաւոր մի առցէ, եւ եթէ պայքար ինչ իցէ ի մէջ եղբարցն հաշիւ դիցեն, այլ բռնութեամբ մի իշխեսցեն առնել կամ յափշտակութեամբ:

Առաջնորդը ուրիշ եպիսկոպոսի վիճակ չյափշտակի եւ ոչ էլ վերցնի իրան չպատկանող օրական հասոյթները (տե՛ս Բ առ. 14, 35, Եփ. 8, Անկ. 13):

4. Եպիսկոպոսք իւրաքանչիւր վիճակացն, վանաց եւ անապատաց, տեսչութիւն եւ հոգաբարձութիւն արասցեն ի լոյս եւ ի պաշտաւն եւ ի դպրոցս հայել, եւ իւրեանց պաշտաւնէիւքն կերակրել եւ վայելել ի սրբոցն շնորհէ. այլ բռնութեամբ եւ զաւշաքաղութեամբ ինչ մի իշխեսցեն առնել. նոյնպէս եւ ի տկարանոցս հայել եւ տեսչանորել եւ զպոռնկեցելոցն եւ զայլոց յանցաւորաց զտուգանս առնուլ եւ ի նոսա մատակարարել. այլ զաւշաքաղութեամբ ինչ եւ բռնութեամբ ի տկարանոցացն մի իշխեսցեն առնուլ, այլ մանաւանդ յանձանձել եւ մխիթարել զտկարացն չքաւորութիւն. նոյնպէս եւ վանաց երիցունքն եւ քահանայքն վարդապետին ի հնազանդութիւն կացցեն: Ապա եթէ ոք յեպիսկոպոսաց եւ ի քահանայից անհնազանդեալ արհամարհիցէ զեղեալ կանոնս նախահարցն ընդ կանոնական պատուհասիւք եղիցի:

Եպիսկոպոսները տեսչութիւն եւ հոգածողութիւն անեն իրանց վիճակներին, վանքերին, անապատներին եւ դպրոցներին, կառավարեն

կարգին եւ ոչ բռնութեամբ ու զօշաքաղութեամբ: Նոյնպէս եւ այցելեն հիւանդանոցները, պոռնկութիւն անողներից եւ յանցաւորներից տուգանք առնել եւ դրանց յանձնել ի մատակարարութիւն. բայց ոչ մէկից բռնութեամբ ոչինչ չվերցնեն: Նոյնպէս եւ վանաց երէցները եւ քահանաները իրանց վարդապետին հնազանդ լինեն: Ով նախահարց դրած կանոնները կարհամարհի, կանոնական պատուհաս կրի:

Կանոնիցս երեւում է, որ ա) վիճակի վանքերը, անապատները, դպրոցները, հիւանդանոցները գտնւում էին առաջնորդի հսկողութեան տակ: բ) Որ այդ հաստատութիւնները պահպանւում էին կամաւոր տուրքերով եւ հասոյթներով: գ) Որ պոռնիկներից եւ յանցաւորներից առաջնորդներին իրաւունք էր տրւում տուգանք առնելու յօգուտ հիւանդանոցների: Գ կէտս արդեօք ի՞նչպէս պիտի հասկանալ, եթէ յանցաւորը եւ պոռնիկը փող չտային, եպիսկոպոսը գօրով պիտի առնէ՞ր, կամ եթէ պոռնիկներից փող էին վերցնում, այդ վերցնելով հօ չէ՞ին թողնում, որ նա արհեստը չարունակի: Մանրամասնաբար այդ բանի մասին չէ խօսում, միայն համեմատելով նախկին եւ ժամանակակից ուրիշ կանոնների հետ, կարելի է մօտաւորապէս այս ասել, որ յանցաւորը եւ պոռնիկը յանցանքը խոստովանելիս, երբ ապաչխարանքի էին ենթարկւում, դրան հետ միասին եւ տուգանքի էին ենթարկւում յօգուտ աղքատանոցի, այլապէս նրանք թոյլտւութիւն չէին ստանալ աղօթելու հաւատացեալների հետ եւ հաղորդուելու. այնպէս որ եպիսկոպոսի կողմից գօրի դիմելու կամ իշխանի ձեռքով տուգանելու հարկ չկար, այդ տուգանքը դրւում է յօժարական իբրեւ փրկութեան ապաչխարանք: Մանաւանդ կանոնս խստիւ արգելում է աչքածակութեամբ կամ բռնի կերպով տուրք վերցնել, հասերը ժողովել: դ) Վանաց երէց եւ քահանայ ասելով ի՞նչ պիտի հասկանալ. երէց իբրեւ մեծ հասկանալ այստեղ չի կարելի, որովհետեւ երէցին եւ քահանային պատուիրում է մեծին, այսինքն վարդապետին հնազանդ լինել: Համբրոնացին ասում է՝ գիւղի տէրտէրը երէց է կոչւում, իսկ քաղաքինը՝ քահանայ: Վանաց երէց ասելով՝ պիտի հասկանանք վանքերում վանականների համար եկեղեցական պաշտամունքներ կատարող քահանայ, որովհետեւ վանականները առանց քահանայական աստիճանի էին, լոկ կրօնաւորներ էին, իրաւունք չունէին քահանայագործութիւն անելու: Վարդապետ ասելով՝ պիտի հասկանալ այստեղ թէ վանահայր եւ թէ քարոզիչ, ուսուցանող (տե՛ս Բ. առ. 81, Անտ. 9, Սահ. 5):

5. Վասն շնորհի եւ ժառանգութեան սահմանեցաք թէ ի սկզբանէ որպէս ի հրամանէ սրբոյն Գրիգորի լեալ նոյնպէս եղիցի, որ շատ է ժառանգութիւն զշատն կերակրիցէ, որոյ սակաւ զսակաւն կալցի, եւ մի ըստ ծխոց բաժանեսցեն զշնորհն, զի ժառանգութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ իբրեւ զազատութիւն է, զոր երանելոյն սրբոյ Գրիգորի, եւ

թագաւորին Տրդատայ զատուցեալ եւ, արդ զիւրաքանչիւր հարանց զժառանգութիւն կալցին, եւ սրբոյ եկեղեցւոյ պաշտամանն հպատակ կացցեն եւ վարդապետին ի հնազանդութեան, ամենայն յաւժարութեամբ: Արդ եթէ ոք յուլանայցէ եւ զլոյս եւ զպաշտաւն եկեղեցւոյն խափանեսցէ եւ զմանկունս ուխտին ի դպրոց ոչ տացէ, իշխանութիւն լիցի եպիսկոպոսին խրատել եւ ածել ի կարգ յուղղութեան:

Քահանայական չնորհի եւ ժառանգութեան համար այս ենք սահմանում, որ ինչպէս Լուսաւորչից կարգուած է, այնպէս էլ մնաց, ով ինչքան ժառանգութիւն ունի, չատ թէ քիչ, նրանով էլ բաւականանայ. ծխերի թուով չբաժանեն ժողովուրդը եւ քահանայ կարգեն. որովհետեւ ս. եկեղեցու ժառանգութիւնը ազատակամ տրուած է Լուսաւորչից եւ Տրդատից: Ուստի եւ իւրաքանչիւր քահանայ ստանայ հայրերի ժառանգութիւնը եւ սուրբ եկեղեցու պաշտօնակատարութիւնը սրբութեամբ կատարի ու հնազանդ լինի վարդապետին: Եթէ կծուլանան եւ մանուկներին դպրոց չեն տալ, սրբութեամբ պաշտօնները չեն կատարիլ, եպիսկոպոսը թող խրատելով ուղղութեան բերի:

Կանոնս պարզ ասում է, որ ծխաբաժանութիւն չլինի, եւ դրա հիմք բերում է այն, որ ինչ հող որ Լուսաւորիչ եւ Տրդատ յատկացրել են եկեղեցիներին եւ հետեւապես քահանաներին, դրանով քահանաները պիտի բաւականանան, չատ լինի, թէ քիչ նրանք չպիտի տրտնջան: Երեւում է, որ ծխաբաժանութեան արգելքը հիմնուած է գլխաւորապէս նրա վրայ, որ, ինչպէս տեսանք Բ Դուինի ժողովի կանոններից, ահագին աղմուկ եւ վէճ էր առաջանում ծխականների մէջ եւ միւս կողմից էլ որկրամոլ քահանաների մէջ, այդ կռիւները երեւում է՝ չարունակւում էին մինչեւ այս ժողովի ժամանակն էլ, կանոնս արգելում է, որ քահանաները առանց տրտնջալու իրանց բաժնի քիչութեան վրայ, պիտի իրանց պարտքը սրբութեամբ կատարեն եւ եղածով բաւականանան:

Այս կանոնից կողմնակի կերպով երեւում է, որ իւրաքանչիւր եկեղեցի ունեցել է հող, կալուածք, որոնք տրուել են Տրդատից սկսած քահանաներին եւ միւս հոգեւորականներին տնտեսական ապահովութեան համար. մինչեւ անգամ երեւում է, որ այդ կալուածքները ժառանգաբար անցնում է եղել քահանայական սերունդի բոլոր ժառանգներին որդէց որդի: Տրդատի եւ Լուսաւորչի դրած կարգը հողից օգտուելու վերաբերմամբ պարզ է, որ հոգեւորականը պիտի ապրի այդ հողի արդիւնքով, եւ որովհետեւ քահանաները ամէն ճիգն գործ են դրել իրանց որդիներին փոխանորդ եւ յաջորդ կարգել տալ իրանց, դրանից էլ հետեւել է եւ այն, որ հողը իբրեւ հոգեւորականի բաժին անցել է որդիներին եւ թոռներին: Դուինի ժողովների կանոններում, ինչպէս տեսանք, երկու տեղ պատիժ է նշանակում քահանաներին եւ խիստ պատիժ, այն է՝ զրկել քահա-

նայական ամբողջ տունը ժառանգութիւնից, այսինքն եկեղեցապատկան կալուածքների արդիւնքները ստանալուց: 692-ի ժողովը՝ Հինգ-վեցեան, մատնացոյց է անում այդ սովորութեան վրայ, որ հայերը հրէական սովորութեան հետեւելով՝ քահանայութիւնը ժառանգաբար պահում են իրանց օջախում:

Բ Դուինի ժողովի 1, 2 կանոնների որոշումը աւելի արդարացի էր եւ օգտաւէտ քահանաների ապահովութեան տեսակէտից, քան այս ժողովի, որի որոշումից երեւում է, որ քիչ ծուխ ունեցող քահանան պիտի լուռ ու մունջ աղքատութեամբ ապրի հարուստ ծուխ ունեցողի մօտ, կամ աւելի ճիշտ ասած՝ չատ կալուածքներ ունեցող եկեղեցին իւր արդիւնքից ոչ մի մաս չպիտի յանձնի դրացի աղքատ եկեղեցուն. այն ինչ Դուինի Բ ժողովը պատուիրում էր բոլոր արդիւնքները եկեղեցի տանել եւ այնտեղ կանոնաւոր բաժանել:

6. Ոմանք յուխտէ յեկեղեցւոյ զկարգ եւ զպաշտաւն թողին եւ հեծելութիւն ստացան արդ եթէ դառնան ի չար ճանապարհէն աւրհնեալք են ի մէնջ. եւ ընկալեալք ի մէնջ. ապա եթէ ոչ իշխանութիւն լիցի վարդապետին զշնորհս եկեղեցւոյն հանել յայնպիսեացն, եւ արժանաւոր քահանայից եւ պաշտաւնէից եւ մերձաւորաց տալ որք սրբոյ եկեղեցւոյ զգուշութեամբ զկարգն կատարեն. այլ եւ ժամ դիցեն այնպիսեացն, Գ ամս եթէ ոչ դառնան ի նանրութենէ ճանապարհէն իշխանութիւն լիցի եպիսկոպոսին զայնպիսին գրով եւ կնքով իսկ մերժել ի շնորհացն եւ տալ մերձաւորաց նոցա:

Եկեղեցականներից նրանք, որոնք իրանց պաշտօնը թողած՝ հեծելութեամբ կպարապեն, եթէ այդ չար ճանապարհից չդառնան եւ 3 տարի ժամանակ նշանակելուց յետոյ էլի չարունակեն իրանց վատ ընթացքը, եպիսկոպոսը իրաւունք ունի գրով եւ կնքով մերժել նրանց շնորհքներից եւ տալ՝ նրանց մերձաւորներին:

Հեծելութիւն ասելով՝ պիտի հասկանալ որսորդութիւն անել, հեծելազօրքի մէջ մտնել, ձիարշաւներ սարքել եւլն, եւլն: Շնորհքներից մերժել կարելի է հասկանալ թէ կարգալոյծ անել եւ թէ քահանայագործութիւնից զրկել. երկուսն էլ երեւի կատարւում էր եպիսկոպոսի գրով եւ կնքով եւ յայտնւում էր վճիռը ժողովրդին:

Շնորհքը, այսինքն քահանայութիւնը տալ մերձաւորներին նշանակում է կարգալոյծ եղածի մօտիկ ազգականներից մէկին քահանայացնել լուծուածի փոխարէն. այս կարգադրութիւնը էլի ցուցնում է, որ քահանայութիւնը անցնում է մէկից ուրիշին ազգականական չրջանում:

7. Այլ վասն մերոյ մեղաց յորժամ աշխարհս գերեցաւ ի թշնա-

մեաց, բազում արք եւ կանայք ի գերութեան էին եւ նոցա ամուսինքն առանց վարդապետին հրամանի կանայս առին եւ արանց եղեն, վասն այնպիսեացն սահմանեցաք այսպէս թէ յառաջ քան Զ-Է ամն մինչ զուգակիցն ի գերութեան էր եւ նոքա յանդգնութեամբ այլ ամուսին. այնպիսեացն ամուսնութիւնն ի պոռնկութենէ եւ գան եւ պատուհաս կրեսցեն յընչից եւ ի ստացուածոց նոցա հրամայեցաք առնուլ վարդապետաց եւ աղքատս բաշխել. եւ զնոսա զատուցանել ի միմեանց եւ ապաշխարել Է ամ, իսկ եթէ Է ամին ամուսինքն դարձեալ լինին ի գերութենէն անդրէն հրամայեցաք դառնալ իւրաքանչիւր ամուսին. ապա եթէ ոչ կալցին զոր առին, եւ նոքա որ դարձանն աւրինութեամբ այլ կանայս առցեն եւ այլ արանց լինիցին եւ կրկին ապաշխարութիւն ի վերայ եղիցի. իսկ որ համբերեացն Զ, Է ամն առցէ աւրինութեամբ առանց տուգանի եւ պատուհասի եւ կրկին ապաշխարութիւն եղիցի:

Շատերը մեր աշխարհից գերի տարուեցան թշնամիներից հեռու տեղեր, նրանց ամուսինները առանց վարդապետի հրամանի ամուսնացան: Դրանց համար սահմանում ենք, ով մինչեւ 7 տարի, երբ զուգակիցը գերութեան մէջ է, կհամարձակի ամուսնանալ, նա պոռնկութիւն արած կհամարուի, ծեծ եւ պատուհաս կկրի. նրա ինչքից եւ ստացուածքներից կխլուի վարդապետների ձեռքով եւ աղքատներին կբաշխուի. նրանց պէտք է միմեանցից բաժանել եւ 7 տարի ապաշխարանքի ենթարկել եւ եթէ 7 տարին լրանալուց յետոյ գերութիւնից ամուսինները վերադառնան, նորից միանան իրանց նախկին ամուսինների հետ. եթէ չկամենան, թող երկրորդ ամուսնուն գնան: Իսկ յետ դարձողները օրհնութեամբ ուրիշ կանայք առնեն:

Իսկ ով համբերեց 7 տարի, օրհնութեամբ եւ առանց տուգանքի ու պատուհասի թող պսակուի, միայն կրկին ապաշխարութիւն կրի:

Շահապիվանի ժողովը թոյլ էր տալիս երկրորդ անգամ ամուսնանալ երկու դէպքի, այն է՝ պոռնկութեան եւ մարմնական արատ ունենալուն համար. այս կանոնս աւելացնում է նոր դէպք, որ առաջացել է նոյն ժամանակուայ հանգամանքներից, այն է՝ 7 տարի գերութեան կամ անյայտութեան մէջ եղողը եթէ կորչում է, կամ լուր չի տալիս, կամ չի վերադառնում, երկրորդ ամուսինը իրաւունք ունի ամուսնանալու, միայն ապաշխարանք կրելով: 7 տարուց առաջ առանց օրինաւոր հոգեւոր իշխանութեան գիտութեան պսակուողը, բաժանւում է ամուսնուց, ծեծ ու պատուհաս է կրում, 7 տարի ապաշխարում է եւ ապա եթէ նախկին մարդուն չկամենայ գնալ, նորից կմիանայ երկրորդ մարդու հետ: Այս կանոնը կարելի է ընդունել հիմք այն ամուսնալուծութեան դէպքերին, երբ ամուսիններից մէկը զրկւում է կացութեան բոլոր իրաւունքնե-

րից եւ աքսորւում է հեռու տեղեր, տաժանակիր աշխատանքի:

Այս կանոնի մէջ նկատելու կէտն այն է, որ ծեծը, պատուհասը, տուգանք առնելը մեղաւորներից յանձնւում է վարդապետներին. Շահապիվանի ժողովի նման՝ հակառակ եկեղեցական կարգերին մարմնական պատիժ է նշանակում: Արդեօ՞ք տուգանք առնելիս, ծեծ տալիս, վարդապետները իրանց անմիջական հրամանի տակ գտնուած մարդկանց միջոցով էին վարւում, թէ մարմնաւոր իշխանութեան պաշտօնեաների ձեռքով. այդ անորոշ է. միայն նայելով վերջին 40-50 տարի առաջ հոգեւորականներին դատ կտրելու ձեւին, կարելի է ենթադրել, որ ուժ զգացող հոգեւորականները իրանց ձեռքով էին հէնց դատ կտրում կամ ծառաների օգնութեամբ, օրինակ՝ Ղարաբաղի մետրոպոլիտների համար պատմում էին, որ դրանք քահանաների մօրուքը քանդում էին, բանտարկում էին, տուգանքներ որքան կամենան, առնում էին. իսկ աշխարհականներից, միայն խեղճերին էին ծեծում: Նախորդ կանոններում տեսանք, որ մեղաւորների ծեծը յանձնում էին գիւղի գլխաւորներին. այնպէս որ կարելի է երկու ձեւն էլ ընդունել, որ բիրտ եկեղեցականները հէնց իրանց ձեռքով էին դատ կտրում, ծեծում, փետում, բանտարկում, մեղմ բարք ու վարք ունեցողները գիւղի մեծերի կամ իշխանների օգնութեամբ էին պատիժները կատարել տալիս:

8. Եթէ ոք այր կամ կին ի սրբոյ եկեղեցւոյ ի ժառանգաւորաց աւորդի իցէ, ի կենդանութեան իւրում իշխան լիցի ինքն ունել զամենայնն եւ աւցեալ ըստ ինքն ի մերձաւորացն մի իշխեսցէ հեռացուցանել, զհող եւ զջուր եւ զշնորհս եկեղեցւոյն եւ մերձաւորքն եթէ բազումք են եւ նա կամիցի զմի ոք առնել իւր որդէգիրս, իշխան է առնել որ նմա ըստ կամս գնայցէ եւ դիւր լինիցի. բայց հեռաւորի եւ յաւտարի չիշխէ տալ. բայց զշարժուն ոք եւ զհրիտակ ում կամի տալ արժան է . եւ թէ վաճառել կամի կամ հոգեաց տալ իշխան է, իսկ եթէ որդէգրեալն արժանասցի քահանայութեան գեւղջն վկայութեամբ կամ որ որդեգրեացն զնա եւ չէր աւնկ նմա քահանայութիւն. սակայն զկէս շնորհին կալցի յաղագս ձեռնադրութեան ազատ ի հարկէ եւ ի բեկարէ. եւ զկէս շնորհին եւ զհող եւ զջուր բովանդակ սրբոյ եկեղեցւոյն թողցէ վախճանեալ քահանայն եւ կին նորա. ամենայն իսկ շնորհն մերձաւորաց եղիցի. եթէ ոչ որդիս եւ թոռունս ունիցին, զի չվայելէ զսրբոյ եկեղեցւոյ զժառանգութիւն յարժանաւոր մերձաւորացն աւտարացուցանել. եւ տալ հեռաւոր աւտարաց. բայց թէ անկաւորացն կամաւորութեամբ վաճառել. իսկ թողացուսցէ վարդապետն եւ զայն մի շինականի ումեք այլ յուխտէ եկեղեցւոյն թէ հեռաւոր իցէ, իշխան է վարդապետն եւ մերձաւորին չմերձեցուցանել. իսկ եթէ զգեւղջն երիցուն դիպի ժառանգութիւն մնալ եղիցի ժառանգութիւն սրբոյ աթո-

ոոյն եւ ում կամեսցի շնորհեսցէ վարդապետն միայն արժանաւորաց եւ դիտնոց: Արդ այս սահմանադրութիւն եկեղեցւոյ ի Հերակլէ հոռոմոց թագաւորէ եւ ի Խոսրովայ պարսից արքայէ աւուրցն եւ այսր եղիցի: Իսկ ինչ որ յառաջ քան զնոցա ժամանակն գործեցեալ է մի շարժեսցի զի չգիտեմք ինչ հաստատուն թէ որպէս կալեալ, բայց յայսմ հետէ այսպէս կալցին որպէս սահմանեցաք յանուն Տեառն. եւ մի ոք իշխեսցէ փոփոխիլ զայս սահմանադրութիւն:

Եթէ սուրբ եկեղեցւոյ ժառանգաւորներից մէկը անորդի է, իրաւունք ունի կենդանութեան ժամանակ օգտուելու եկեղեցուց իրան յանձնուած եկամուտներով, բայց իւր ազգականներից որեւէ մէկին «հողից ջրից» բաժին հանել եկեղեցու սեպհականութիւնից կտրելով, չի կարող: Իսկ եթէ ազգականներից մէկին հաւանի, սիրի, իրան որդեգիր դարձնի, կարող է նրան տալ. բայց օտարին որդեգրել այդ դիտաւորութեամբ չի կարող: Գալով չարժական կայքին, եկեղեցականը կարող է տալ ում կամենայ եւ կամ վաճառել, կամ կտակ անել: Եթէ որդեգիրը ժողովրդի հաւանութեամբ քահանայ կդառնայ եւ նիւթական կարիք չի ունենալ, այն ժամանակ արտօնութեան կէսը վայելի, այն է՝ ազատ լինի հարկից եւ բեկարից, իսկ արտօնութեան միւս կէսը՝ այսինքն սուրբ եկեղեցու բոլոր հողն ու ջուրը թողնեն մերձաւորներին ի հարկ է միմիայն այն դէպքում, երբ մեռած քահանան չունենայ որդիք եւ թոռներ, որովհետեւ եկեղեցու ժառանգութիւնը պիտի արժանաւոր մերձաւորներին տալ եւ ոչ հեռաւոր օտարներին: Արժանաւոր մերձաւորների կամքով եւ վարդապետի թոյլտուութեամբ կարելի է վաճառել, բայց ոչ դիւղացուն, այլ հոգեւորականներին միայն: Եթէ պատահի, որ գիւղի երէցին մնայ ժառանգութիւնը, այն ժամանակ վարդապետը սուրբ աթոռին յատկացնի եւ տէր լինի տալու ում եւ կամենայ՝ միայն արժանաւոր եւ գիտուն մարդկանց յանձնի:

Այս սահմանադրութիւնը հոռոմոց Հերակլ թագաւորի եւ պարսից Խոսրով արքայի ժամանակից է եւ մինչեւ այժմս էլ կայ: Իսկ թէ նրանց ժամանակից առաջ ինչպէս է եղել, հաստատ չգիտենք, բայց սրանից յետոյ ինչպէս սահմանեցինք, այնպէս էլ լինի, ոչ ոք չհամարձակի փոփոխել այս սահմանադրութիւնը:

Այս իւրատեսակ տարօրինակ կանոնը չատ կզարմացնէր մեզ՝ ընթերցողներիս, եթէ չլինէր վերջին նկատողութիւնը, որից երեւում է, թէ այս 8-րդ կանոնը սահմանուած է մինչեւ 648 թիւը, երեւի հէնց Ներսէս Գ-ի օրով 641-ից յետոյ կամ Եզրի օրով 630-ից յետոյ, վերջապէս կանոնս սահմանուել է 630-648 տարեշրջանում. իսկ թէ դրանից առաջ բոլորովին տարբեր կարգ է եղել, այդ վկայում է նոյն իսկ կանոնադիրը, ասելով՝ «առաջ ինչպէս է եղել, հաստատ չգիտենք»:

Ի՞նչ բանի մէջ է այս կանոնիս իւրատեսակ ու տարօրինակ լինելը. նրանում, որ քահանան ժառանգ է թէ եկեղեցական կալուածքների եւ թէ քահանայական կարգի, եկեղեցական կալուածքը յաւիտենական կերպով մնում է քահանայի ցեղում, եթէ ջնջուի, վարդապետը, այսինքն առաջնորդող անձը կարող է յանձնել արժանաւոր եւ գիտնական համարուող հոգեւորականներից մէկին: Այս կանոնս հակաեկեղեցական, հակաաւետարանական է, Լուսաւորիչ եւ Տրդատ հողեր յատկացրին եկեղեցուն եւ ո՛չ քահանաներին ի ժառանգութիւն. քահանաները ծառայում են այնքան ժամանակ, որքան որ քահանայական պաշտօնի մէջ կը համարուեն, իսկ մեռնելուց, կամ տեղափոխուելուց կամ քահանայական իրաւունքներից զրկուելուց յետոյ եկեղեցու հողերը կանցնին նրան յաջորդող ծխատէր քահանային. այսպէս է բոլոր եկեղեցիների կանոններով եւ պետական օրէնքներով, այսպէս է եւ այժմ մեր եկեղեցու գործնականութեան մէջ: Թէ ի՞նչ է պատճառը, որ այսպիսի տարօրինակ կանոն սահմանեցին, այդ մասամբ պարզուում է հետեւեալ 9-րդ կանոնից:

9. Յորժամ ազատք զերդ ու մարդ բաժանեն, յոլովք չարակնութեամբ առնեն զժառանգաւորս եկեղեցւոյ ջանան ի ծառայութիւն եւ ի ստրկութիւն արկանել մոլեալք եւ մոլորեալք ի հաւատոց քրիստոնէից, զի երանելոյն Գրիգորի եւ սրբոյն Տրդատայ զսուրբ եկեղեցւոյ մանկունս ընդ ազատաց տոհմին են կարգեալ եւ ազատէին սրբոյ եկեղեցւոյ հող եւ ջուր: Նա եւ ի Պարսից իսկ տէրութեան յայտ արարեալ. եւ չէ խառնեալ ի շինական իշխանութեամբ զերիցուներս տունսն ի դիւանին եդեալ են, բայց միայն զհասն տալ արքունիս:

Արդ եթէ ոք ագահութեան ակամբ հայեսցի եւ զազատ մանկունս եկեղեցւոյ ի բաժին եւ ի վիճակ եւ ի ծառայութիւն արկցեն եւ այսպիսիքն ի սուրբ Լուսաւորչի աւրինութենէն եւ ի մերմէ ժողովոյս հեղ ի եղիցին. եւ մի իշխանութիւն վարդապետի եւ քահանայից զայնպիսեացն պատարագն աւրինել այլ եւ ոմանք ազատաց ըստ իւրաքանչիւր կամաց բաժանեն զշնորհս եկեղեցւոյ եւ զառաջնորդաց զիշխանութիւն եւ զգործ յափշտակեն. եւ վարդապետաց հրամանի եւ մեր կանոնիս ունկնդիր չլինին. այնպիսի յանդգնեալքն որ գործեն զտարահաճելիս Աստուծոյ հեռի եղիցին ի սրբոց եւ ի մեր աւրինութենէն:

Երբ ազատները (ազնուականները) իրանց ծխերը եւ մարդիկ բաժին-բաժին են անում, նրանցից չատերը հակառակ քրիստոնէական հաւատի՝ եկեղեցականներին աշխատում են ձգել ծառայութեան եւ ստրկութեան տակ: Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ Տրդատ հոգեւորականներին ազատների տոհմի հետ են յուցակագրել եւ սուրբ եկեղեցու հողն ու ջուրը հարկից ազատել. մինչեւ իսկ Պարսից տէրութիւնը հոգեւորականներին գիւղա-

ցինների ցուցակից հանած առանձին է պահում եւ միայն արքունական հաս է առնում: Ով հակառակ կվարուի եւ հոգեւորականութիւնը հարկի տակ կձգի, մեր ժողովի եւ Լուսաւորչի օրհնութիւնից հեռու լինի. նրանց պատարագը չօրհնուի: Ազնուականներից ոմանք էլ ըստ հաճոյից եկեղեցու արտօնութիւնները խլում են, առաջնորդի իշխանութիւնը եւ իրաւունքը յափշտակում են, վարդապետների եւ մեր կանոններին հակառակում են, այդպիսիները հեռու լինեն Աստուծոյ սուրբ եւ մեր օրհնութիւնից:

Այս 9-րդ կանոնը մասամբ բացատրում է, թէ ի՞նչու ժողովս խստիւ արգելում է եկեղեցու կալուածների օտար ցեղերին անցնելը, որովհետեւ չատ ազնուականներ քահանաների հողերը հարկի տակ էին ձգում զիւղացիների հողերի հաւասար կարգով՝ մոռանալով Տրդատի սահմանած կարգը, որով հոգեւորականները ազատւում էին հարկերից, նոյնպէս եւ եկեղեցապատկան հողերը. հողերը քահանայական տան ժառանգութիւն համարելով եւ եկեղեցու սեպհականութիւն, եւ քահանայութիւնը միեւնոյն տան ժառանգութիւն, բոլորովին ապահովեցնել է ցանկանում քահանայի տունը եւ ընդ միշտ ազատում հողային հարկերից:

Կանոնիցս երեւում է, որ Պարսից տէրութիւնը հոգեւորականներին ձգած է եղել ազատների կարգը, բայց «արքունական հաս» առնելիս է եղել: Արդեօք «հաս» ասելով պիտի հասկանալ հողի հա՞րկ, թէ՞ բերքերի տասանորդ, թէ՞ հէնց ընդհանուր տուրք միմիայն հոգեւորական դասին պատկանողներից: Որպէս զի ազնուականները չասեն, թէ այս հողը քահանայինն է եւ ո՛չ եկեղեցուն, եւ դրա համար էլ քահանայք պիտի հողային հարկ տան, կանոնս եկեղեցու սեպհականութիւնը միացնում է քահանայի սեպհականութեան եւ ժառանգական քահանայութեան հետ: Թէ արդեօք քահանայի բաժանուած եղբայրները հարկ տալիս էին, թէ ոչ, կամ եթէ կոռ ու բեկարից ազատ էին, ազա՞տ էին արդեօք հողի հարկից, չատ անորոշ է: Քահանայութիւնը ժառանգական անելու երկրորդ պատճառ կարելի է համարել կանոնիս վերջին կտորը, որ ազնուականները առանց հոգեւոր իշխանութեան նշանակում են քահանաներ եւ առաջնորդներ, առանց ի նկատի առնելու նրանց ապահովութեան խնդիրը: Կանոնս իրաւունք է տալիս անորդի քահանային որդեգիր ընտրել եւ ժողովրդի հաւանութեամբ քահանայ ձեռնադրել տալ, որպէս զի դրանով ազնուականների քմահաճոյքից ազատի քահանայ ընտրելը:

10. Ոմանք ազատաց ի վերայ վանաց իշխանութիւն առնեն եւ վանական զոր եւ կամին գտնեն եւ հարկանեն. զոր չէ արժան եւ աւրէն, եւ ոմանք ընտանեաւք ի վանքն նստին արհամարհեալք, զեկեղեցաւն Աստուծոյ անպատկառելի անամաւթութեամբ, արդ եթէ լուեալ մերոյ հրամանէ դարձցին եւ թողցեն յառաջնորդս զտեսչութիւն եկե-

ղեցւոյն կարգել եւ յաւրինել ըստ հաճոյիցն Աստուծոյ, այսպիսեացն յառաջագոյն գործելեացն թողութիւն լիցի եւ ի մեր միաբան ժողովոյս աւրհնեալ եղեցին եւ ժողովրդեամբ եւ պտղաբերութեամբ եւ ուխտաւորեալ եւ նուիրեալ ընծայիւք երթիցեն ի վանսն եւ աղաւթեսցեն որպէս արժան է իւրեանց հարանց վաստակս, բայց ժլատութեամբ մի իշխեսցեն զի եղիցին աւրհնեալ յԱստուծոյ եւ ի մեր ժողովոյս:

Ազնուականներից ոմանք վանքերի վրայ իշխանութիւն են բանեցնում, ում կամենում են վանական են նշանակում եւ արձակում: Ոմանք էլ ընտանիքով նստում են վանքերում, արհամարհելով Աստուծոյ եկեղեցին: Այժմ որոնք կլսեն մեր հրամանը, կղառնան եւ վանքերի ու եկեղեցիների տեսչութիւնը կյանձնեն առաջնորդներին, նրանց առաջուց գործած մեղքերին թողութիւն լինի, մեր ժողովիցը միաբերան օրհնեալ լինի:

Արտաքին ժողովների կանոնները աւելի խիստ են վերաբերւում դէպի մարմնաւոր իշխանութեան միջամտութիւնը եկեղեցական գործերում, քան մեր այս կանոնները: Անտ. 19 կանոնը զրկում է քահանայութիւնից նրան, որ կձեռնադրուի իշխանների ստիպմամբ: Նիկ. 6 կանոնով առանց եպիսկոպոսների ժողովի եւ մետրոպոլիտի թոյլտւութեան նշանակուած եպիսկոպոսը զրկուած է հոգեւոր իշխանութիւնից: Սարդիկէի կանոններում աւելի խիստ է, մեր կանոնների մեղմ վարմունքից կարելի է եզրակացնել, թէ որքան ուժեղ է եղել ազնուականութիւնը եւ անզօր հոգեւորականութիւնը նրա դիմաց (տե՛ս Բ. առ. 30):

11. Ոմանք ազատաց ի վերայ տկարաւնոցաց իշխանութիւն առնեն, եւ որպէս ի կենդանեաց հարկս պահանջեն, եւ ի կերակուրս եւ ըմպելիս իւրեանց գործակալս մատուցանեն կոուով եւ պատուհասիւ ձեղին եւ զողորմելի եղբայրսն չարչարին անխղճաբար որում պարտ եւ արժան էր հոգալ եւ խնամել իւրաքանչիւր վաստակոց ի կալոյ եւ ի հնձանէ եւ յամենայն արմտեաց տալ մասն եւ բաժին եւ մխիթարել զսիրտս նոցա. եւ բժշկել զվէրս նոցա. զի եղիցին արժանաւորք մեծաց վարձուց եւ պարգեւաց ի փառաւոր գալստեան Որդոյն Աստուծոյ:

Ագատներից ոմանք հիւանդանոցների վրայ իշխանութիւն են բանեցնում, վերակացուներ են նշանակում ուտելիքի եւ խմելիքի վրայ, նեղում են խեղճերին եւ բռնութեամբ հիւանդներից հարկ եւ տուրք են պահանջում. փոխանակ օգնելու եւ բաժին տալու իրանց ունեցածներից:

12. Ոմանք ազատաց եւ ոամիկ հեծելոց հասանելով ի գեղս ուրեք, թողեալ զգեղն ի վանսն առնեն զիջեւանսն եւ յարկս սրբոցն գու-

սանաւք եւ վարձակաւք պղծեն զնուիրեալ տեղիսն Աստուծոյ, զոր սոսկալի է քրիստոնէից լսել թող թէ առնել: Արդ զվերագրեալ կանոն սահմանադրութեան մերոյ խաւսեցիմ ի լսելիս լսողաց վարդապետք եւ երիցունք եկեղեցւոյն եւ որք մի անգամ ունկնդիրք լիցին եւ հրամանակատարք աւրինեցին ի Քրիստոսէ եւ ի սրբոց վարդապետաց, եւ ի մեր միաբան ժողովոյս... Ես Ներսէս շնորհիւն Աստուծոյ նուաստ կաթուղիկոս Հայոց վասն վերագրեալ կանոնիս ամենայն աթոռակցաւք մերովք սուրբ եպիսկոպոսք հայոց ձեռնարկեալ կնքեցաք ըստ հրամանի եւ սահմանի Հոգւոյն Սրբոյ եւ ընտրելոց նորայ (ստորագրութիւն 17 եպիսկոպոսի):

Ազնուականներից ոմանք եւ ռամիկ հեծեալներից գիւղ հասնելով, փոխանակ այնտեղ իջեւանելու, գնում են վանքերում օթեւանում, տանում են հետները գուսաններ եւ վարձու կանայք եւ պղծում նուիրեալ տեղերը: Ով չի լսիլ մեր պատուէրը եւ կչարունակի իւր ընթացքը, թող զրկուի հոգեւոր օրհնութիւնից:

ԴՈՒԻՆԻ Ե ԺՈՂՈՎԸ 719 ԹՈՒԻՆ[1]

Դուինի Ե ժողովը եղաւ 719-ին Յովհան Օձնեցու օրով: Յովհանը Տաչրաց գաւառից էր, հայոց ամենայայտնի վարդապետներից մէկն էր հեռատեսութեամբ եւ խելացի կանոնադրութեամբ:

Նա, տեսնելով հայերի եւ յոյների կրօնական վէճերի վատ հետեւանքները, հայերից մի մասի յարուելը յունական դաւանութեան. միւս կողմից տեսնելով, որ հայերը չունին օրինական ժողովով որոշած եւ կազմած կանոնագիրք, գրաւոր ձեւով սահմանած կարգեր ծէսերի, ժամերգութեան վերաբերեալ, որոշեց ժողով անել 719 թուին Դուին մայրաքաղաքում եւ 32 յօդուածից բաղկացած մի կանոնադրութիւն կազմեց այնպիսի խոհեմութեամբ եւ մեղմութեամբ, որ ոչ մի տեղիք չտուեց վէճերի յարուցանելուն եւ խոստովանութիւնների չարունակութեան: Օձնեցին այդ ժողովի միջոցով որոշեց եկեղեցու ժամերգութեան կարգերը, մի առ մի, կէտ առ կէտ նշանակելով առաւօտեան, երեկոյան, գիշերուայ պաշտամունքները. ի մի ժողովեց Լուսաւորչի, Սահակի, Յովհան Մանդակունու բոլոր սահմանադրութիւնները եւ կարգերը, կանոնաւորեց եւ հրամայեց անխափան, անշեղ կատարել (տե՛ս 21, 22, 23, 24, 25 կան.): Օձնեցու ժողովի երկրորդ մեծ օգուտը եղաւ այն, որ աւանդական կարգով իրանց հասած առաքելական եւ հայրապետական ու ժողովական սահմանադրութիւնները, որոնցից եւ գրաւոր փաստագրերով մնացած յիշատակարաններ էլ կային, ի մի ժողովելուց յետոյ կազմած կանոննե-

1 Վերջին հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 514-535:

րը իբրեւ հաստատած օրէնքներ հրատարակուեցին եւ դրանով մտցրին հայոց եկեղեցու մէջ ինքնուրոյնութիւն, դաւանաբանական եւ ծիսական անկախութիւն: 20 կանոնով որոշուեց «Սուրբ Աստուած»-ի, 26 եւ 30 կանոններով՝ Մկրտութեան եւ Ծննդեան տօների յունուարի 6-ին կատարելու, 8-րդ կանոնով՝ անապակ գինու եւ անխմոր հացի գործածութեան վերջնական խնդիրները, որով մի անգամ ընդ միշտ վերջ դրուեց անվերջ եւ անօգուտ վէճերին, որոնք երկպառակութիւն էին ձգել հայադաւան եւ յունադաւան հայերի մէջ:

Օձնեցու այս ժողովը իւր դրաւոր վճռով եւ ընդհանուր հաստատութեամբ դարձաւ Շնորհալու կազմելիք դաւանաբանական ձեռնարկի հիմնաքարը եւ գլխաւոր պաշտպանողական խարիսխը:

Այս մեծ գործը Օձնեցին գլուխ բերաւ եւ կատարեց այնպիսի խելօքութեամբ, քրիստոնէական խոնարհութեամբ եւ մեղմութեամբ, որ մինչեւ այսօր էլ անտրամաբանօրէն դատող Ջամչեանների աչքին Օձնեցին երեւան է գալիս ոչ միայն ոչ հակաքաղկեդոնական, այլ գուցէ թէ մինչեւ իսկ քաղկեդոնական-երկբնակ: Միամտութեամբ Ջամչեանը պնդում է, որ Ներսէս Շինողի օրով Յովհաննէս Մանազկերտցի անունով վարդապետ տեղապահի կազմած ժողովը՝ Մկրտութեան եւ Ծննդեան, անապակ գինու եւ բաղարջի մասին ճիշտ է՝ ըստ վկայութեան մի ինչ-որ Դաւիթ վանահօր (՞) եւ Յովհան Օձնեցու ժողովը չէ. այդ պնդում է նրա համար, որ ցոյց տայ, թէ Օձնեցին այդպիսի կանոններ չի սահմանում: Այդ պնդելուց յետոյ բերում է Օձնեցու 32 կանոնները, որոնցից 8-ը 36, 30, 7-ը պատուիրում եւ սահմանում են այն, ինչ որ Մանազկերտցի վարդապետին վերագրած 5 կանոնները: Մանազկերտցու կանոնները պատմական հիմք չունին, մեր կանոնագրքերում էլ չկայ: 100 եւ 530 ձեռագրերում յիշւում է Մանազկերտի ժողով Յովհան Օձնեցու օրով՝ 726-ին, որտեղ սահմանուել են այն կանոնները մասնաւորապէս, որ յատկացնում են Յովհաննէս վարդապետ Մանազկերտցուն, բայց այդ թիւրիմացութիւն եւ սխալ է, Օձնեցին Մանազկերտում եթէ ժողով արած լինի էլ, ոչ այդ կանոնների համար, որոնք ամբողջովին մտնում են Օձնեցու՝ Դուինում արած ժողովի 32 կանոնների մէջ, գուցէ ուրիշ խնդիրների, նոյն իսկ դաւանաբանական, որի մասին թեթեւ անորոշ յիշատակութիւն էլ կայ ժողովածու ձեռագրերի մէջ: Գալով Ջամչեանի միւս միամիտ դատողութեան, որ եթէ Օձնեցու կանոնագրքի մէջ Սարդիկէի ժողովը կայ եւ այս ժողովում առանձնապէս չեչտւում է պապի գերիշխանութեան վրայ, Օձնեցին ընդունելով այդ ժողովը, ընդունել է եւ ուրեմն Պապի գերիշխանութիւնը, Ջամչեանի նման դատելով՝ պիտի պնդենք երեւի, որ ռուսները եւ յոյներն էլ պապի գերիշխանութիւնը ընդունում են, որովհետեւ նրանք էլ են Սարդիկէի ժողովը ընդունում: Ջամչեանը չի տարբերել տիեզերական եւ տեղական ժողովների իրաւա-

սուրբեան սահմանները. Սարդիկէի ժողովը օտարներիս համար մասնաւոր եւ տեղական ժողով է եւ ո՛չ տիեզերական:

Մեր կանոնագրքերում գրած է՝ «Սահմանք Յովհաննու Իմաստասիրի» կամ՝ «Կանոնք Յովհաննիսի Իմաստասիրի Հայոց կաթուղիկոսի» (գլ. ԼԲ):

1. Եպիսկոպոս կամ քահանայ կամ սարկաւագ, կամ ով եւ իցէ յուխտէ եկեղեցւոյն, արբեցութեան գտեալ մի իշխեսցէ պաշտել զկարգն, մինչեւ աւուրս ընդ մէջ արարեալ սրբեսցէ զինքն ապաշխարութեամբ, պահով եւ աղաւթիւք, եւ ապա համարձակեսցի մատչել ի կարգ իւր եւ ի հաղորդութիւն. իսկ եթէ յամառեալ ի նմին որկորստութեան յամեսցէ լուծցի:

Եթէ որեւէ մէկը հոգեւորական դասից կհամարձակի արբեցողութիւն անել, չհամարձակի պատարագ անել՝ մինչեւ որ չսրբի իրան պասով եւ աղօթքներով, իսկ եթէ կյամառի եւ կչարունակի այդպիսի կեանքը, պիտի կարգալոյծ լինի:

Ըստ ս. Սահակի եւ Բարս. 89 կ. այդպիսին արտաքսւում է մխիթայն պաշտօնեաների կարգից (տե՛ս եւ Լաւ. 24):

2. Աշխարհական ոք զնոյն առնելով մի իշխեսցէ առանց զղջման ապաշխարութեան հաղորդել. ապա եթէ ի նմին զեղխութեան մնացեալ յերկարեսցի, որոշեսցի:

Եթէ աշխարհականը նոյնը կատարի, առանց ապաշխարելու՝ իրաւունք չունենայ հաղորդուելու. եթէ կյամառի, թող մերժուի եկեղեցուց (տե՛ս Բ. առ. 43):

3. Ոչ է արժան յաւուր շաբաթու եւ կամ ճրագալուցի զատկին պասկադիրս առնել, զի ս. աւուրք յարութեան առաջի կան. յորս պարտ է աղաւթել եւ հսկել եւ հոգեւորական կարգաւք մխիթարել զանձինս. եւ ոչ մարմնական զեղխութեամբ զսուրբ աւուրցն խորհուրդ արհամարհեալ եւ ընդ ոտն հարկանել, իսկ եթէ ոք գտցի զայս արարեալ պասկն անվաւեր լիցի եւ պասկադիրքն ընդ պատժովք եղիցին մինչեւ ապաշխարեսցեն. եւ եպիսկոպոսին տեսեալ որպէս կամի մարդասիրեսցէ ի վերայ նոցա:

Աւագ շաբաթ օրը պասկ անել չի կարելի, եթէ պասկ լինի, անվաւեր կհամարուի, եւ պասկադիրը ապաշխարութեան ենթարկուի ըստ կամաց եպիսկոպոսի:

4. Ոչ է արժան յորժամ առ վաղիւն պսակ է ընդունելոց, յերեկոյին ժողովս առնել եւ արբենալ եւ զեղխել, այլ պարկեշտութեամբ եւ աղաւթիւք արժանի առնել զինքեանս պսակին աւրինութեան, ապա եթէ ոք գտցի զայս արարեալ, քահանայն զաւրս ի բաց փոխեսցէ, եւ որպէս ասացաքն յայլում աւուր հրաման տացէ զգուշութեամբ եւ արժանաւոր կարգաւք պսակիլ եւ հաղորդիլ աւրինաց:

Պսակի նախընթաց օրը արբեցողութեամբ եւ զեղխութեամբ չպիտի անցկացնել, այլ աղօթքով եւ պարկեշտութեամբ, որպէս զի պսակի օրհնութեան արժանի լինի. այս կանոնս չկատարողի պսակը թող ուշանայ քահանայի կարգադրութեամբ (տե՛ս Լաւ. 23):

5. Չէ արժան ի սուրբ քառասներորդս զատկին եւ մինչեւ ի սուրբ պենտդակոստէն հարսանիս առնել եւ զաւուրցն խորհուրդ թշնամանել. զի ամենայն աւր կիրակէի եւ ի նոսա կատարի Աստուածային խորհուրդն:

Մեծ պասին եւ Զատկից մինչեւ Պենտեկոստէ հարսանիք չպիտի անել:

6. Արժան է ի սուրբ քառասնորդսն պահոցն յաւուր շաբաթու եւ կիրակէի պատարագ մատուցանել աճիւ եւ երկիւղիւ ըստ սահմանելոյ սրբոց հարցն ամենայն ժողովուրդս իւրեանց իսկ եթէ ոք հակառակեալ ընդդիմասցի մերում հրամանիս կամ բանիւ կամ գործով, եթէ ուխտաւոր է լուծցի, եթէ աշխարհական որոշեսցի:

Մեծ պասի շաբաթ եւ կիրակի օրերը անխափան պատարագ պիտի մատուցանել, ով կհակառակի եւ չի կատարիլ այս պատուէրը, թող կարգալոյծ լինի, իսկ եթէ աշխարհական է, մերժուի եկեղեցուց (տե՛ս Ա առ. 2, 5 կ., Բ Դւ. 6, 7 կ.):

7. Այլ վասն պահելոյ եւ լուծանելոյ զշաբաթս եւ զկիրակէս ի սուրբ քառասներորդս պահոցն այս յիւրաքանչիւր կամս թողեալ լիցի. միայն գոհանալով զԱստուծոյ առանց խղճի եւ հակառակութեան, եւ առանց բամբասելոյ զընկերս. զոր կամեսցի եւ արասցէ հանդերձ պարկեշտութեամբ երկոքին ընդունելի են Աստուծոյ եւ յաւանդութենէ եկեղեցւոյ Քրիստոսի:

Մեծ պասի շաբաթ եւ կիրակի օրերը պաս պահելը կամ լուծելը թողնուում է ամէն մէկի կամքին, միայն թէ պահողը եւ լուծողը առանց թշնա-

մութեան եւ հակառակութեան վարուեն միմեանց հետ, երկուսն էլ ընդունելի են Աստուծոյ առաջ:

Մեծ պասի չաբաթ եւ կիրակի օրերը լուծելը շատ հին սովորութիւն էր, այդ օրերը պաս պահելը յետոյ մտաւ ոչ միայն մեր մէջ, այլ եւ քրիստոնեայ աշխարհներում. ութերորդ դարու սկզբին, ինչպէս երեւում է այս կանոնից, դեռ եւս համատարած չէր այժմեայ կարգը՝ պաս պահելը այդ օրերում, կանոնս պատուիրում է այդ օրերին պաս պահել՝ չպահելը իւրաքանչիւրի կամքին յանձնել, խռովութիւնս օգնում էին յունական ձեւով պաս պահողները, որոնք խորութիւն էին դնում կաթնեղէնի, ձկնեղէնի եւ ձէթի մէջ (տե՛ս Բ Դ. 29, 38, Ա առ. 4, Բ առ. 69):

8. Արժան է զհաց եւ զգինին անապակ հանել ի սուրբ սեղանն ըստ աւանդելոյ մեզ սրբոյն Գրիգորի եւ չխոնարհել այլ ազգաց քրիստոնէից յաւանդութիւնս զի սուրբ Լուսաւորիչն յաւրինականէն բերեալ զայս առաքելաբար հրաման ետ կատարել իւրոյ վիճակելոցն. որպէս եւ զաղն աւրհնութեան յագապացն զէնմունսն խառնել, եւ ըստ կարգի ղեւտացւոցն ազգաւ սեպհականել զեկեղեցւոյ շնորհ, եւ մեզ ի նմին պարտ է յարամնալ եւ չթողուլ ի բաց եւ չառնել նորաձեւ ինչ:

Պէտք է պատարագի հացը անխմոր անել եւ գինին անապակ ս. Գրիգորի աւանդութեան համաձայն եւ չհետեւել այլազգի քրիստոնեաների աւանդութեան. նոյնպէս եւ ըստ Լուսաւորչի կարգադրութեան պիտի օրհնած աղ տալ մատաղացու կենդանիներին եւ ղեւտացիների կարգի համեմատ պիտի եկեղեցու չնորհքը, այսինքն քահանայութիւնը, ժառանգութիւն (տալ) համարել ազգովին. մենք նոյն այս կարգերը պիտի պահենք եւ նորաձեւութիւն չմտցնենք:

Տե՛ս Ներսէս Շնորհալի: Այստեղ ուշադրութեան արժանին այն էր, որ քահանայութիւնը համարում է ժառանգական եւ մի ազգի մէջ սերունդէ սերունդ անցնող մի Ղեւտական կարգ, որ բոլորովին հակառակ է Աւետարանի եւ մեր բոլոր եկեղեցական այն կանոններին, որոնք հրամայում են ձեռնադրել եւ ընտրել միմիայն արժանաւոր անձանց քահանայ (տե՛ս Բ Դ. 19, Դ Դ. 5, 9, Ա առ. 31):

9. Պարտ եւ արժան է զսուրբ միւռոնն այսինքն է զիւղն անուշահոտութեան հայրապետէն աւրհնել եւ իւրաքանչիւրոց եպիսկոպոսացն մի անգամ ի զատկին հինգշաբթի աւր որպէս եւ հրամայեալն է եւ քահանայից ի նոցանէ ընդունել եւ աւծանել նովաւ զսեղանս եւ զեկեղեցիս եւ զխաչ. առ մկրտեալն մատուցանել միայն յորդէգրութեանն աւծումն որ յետ մկրտութեանն լինի եւ այլ ի պէտս աւծման մի խառնեսցէ զնա. եւ մի ինքեամբ յանդգնեսցի աւրհնել քահանան:

Ս. միւռոնը հայրապետը պիտի օրհնի եւ տարին մի անգամ զատկի հինգշաբթի օրը բաշխի եպիսկոպոսներին եւ քահանաներին, սեղան, եկեղեցի, խաչ օրհնելու, մկրտուածին դրոշմելու համար (տե՛ս Սահ. 8, Մակարի Երուս. կանոնները):

10. Պարտ է եւ արժան է զմկրտութեան ձէթ քահանային աւրհնել մի ըստ միոջէ ընդ մկրտելն ըստ բաւականի ժամուն պիտոյից եւ նոյն ժամայն առ մկրտեալսն մերձեցուցանելով զաւրհնեալն սպառել եւ մի իշխել զմի անգամ աւրհնեալն բազում անգամ աւրհնել, եւ միայն աւծանել նովաւ զերախայսն եւ զմկրտեալսն ընդ մկրտելն աւազանին, եւ այլ խորհուրդ աւծման մի իշխեսցեն մատուցանել զնա:

Երախայութեան ձէթը պէտք է որ քահանան օրհնի այնքան, որքան հարկաւոր է մի երախայի օծելու համար, ոչ աւելի եւ ոչ պակաս, այդ ձէթը ուրիշ բանի համար գործ չպիտի ածել:

Երախայութեան ձէթով օծելը լինում էր հին ժամանակներում երեք անգամ ընկղմելուց առաջ, ապա ընկղմում էին եւ մեռոնով դրոշմում: Ինչպէս երեւում է՝ հայոց մէջ հէնց սկզբից այս սովորութիւնը չի ունեցել. կանոնադիրը, տեսնելով, որ յոյները յարձակւում են հայերի վրայ այդ բանը չկատարելուն համար, այս կանոնը սահմանում է, գտնելով, որ Հայոց եկեղեցու ոգուն հակառակ չէ: Երեւի չի կատարուել եւ չի կատարւում մեր մէջ նրա համար, որ մեռոնի սրբող զօրութիւնը այնքան մեծ է համարւում, որ իւր մէջ ամփոփում է եւ երախայութեան ձէթի ներգործութիւնը:

11. Արժան է զհիւանդաց ձէթ քահանային աւրհնել ըստ իւրում աղաւթից. եւ ըստ բանականութեան պահանջելոյ ժամուն պիտոյից:

Արժան է, որ հիւանդաց ձէթը քահանան օրհնի իւր աղօթքներով եւ այնքան՝ որքան պէտքը պահանջում է:

Այս սովորութիւնը կար հին եկեղեցում եւ կատարւում էր Յակոբոս առաքեալի ժամանակից այսպէս. քահանան օրհնում էր իւղը, գնում էր հիւանդի մօտ, աղօթք կարդում գլխին եւ օրհնած ձէթով օծում: Մեր մեջ երբ հիւանդատէրը կանչում է, քահանան գնում է նոյն խորհուրդը կատարում՝ միմիայն աղօթքով. ձէթի գործածութիւնը երեւի վաղուց չի եղել եւ չկայ մինչեւ այսօր մեր մէջ, թէեւ սկզբունքով մեր եկեղեցին ընդունում է:

Ուշադրութեան արժանին այն է, որ այս երկու կանոնով թէեւ հրամայւում է երախայութեան եւ հիւանդաց ձէթը գործածել, բայց ժողովուրդը եւ եկեղեցին առանց ուշադրութիւն դարձնելու այդ կարգադ-

րութեան վրայ, գնում են իրանց սովորութեան եւ աւանդութեան համաձայն, որը ստացել են չատ վաղուց նոյն իսկ առաքեալներից յետոյ: Օձնեցին այս կանոնները մտցրել է, ցոյց տալու յոյներին, որ մեր եկեղեցին սկզբունքով ընդունում է եւ դէմ չէ այս կարգերին, բայց ժողովուրդը գնում է իւր ճանապարհով: Ստեփաննոս Օրբելեանը անում է մի ինքնուրոյն դատողութիւն այս մասին, որ բոլորովին համապատասխան է մեր եկեղեցու եւ ժողովրդի գործնականութեան: «Դարձեալ թէպէտ առաքելական իմանամք կարգ զձէթ օրհնելն հիւանդաց եւ մեղուցելոց ի հարցն ոչ ունիմք սովորութիւն աւանդեալ մեզ, կարծեմ եւ համարձակութիւն յոյժ մատուցանէ ժրագունիցն ի մեղս մեղօք՝ ապականել զոգիսն յուսով ձիթին, եւ սակաւ դրամիկ մսխել, ձէթ օրհնել եւ արդարանալ... բայց թէ զանկատար իւղն, որ վասն երախայիցն սահմանէք՝ ընդունելի է» (336 եր.):

12. Ոչ է արժան զսեղանն որոյ վերայ պատարագն Քրիստոսի մատչի փայտեղէն կանգնել եւ շարժուն. այլ քարեղէն եւ անշարժ հիմնացուցանել. իսկ եթէ ոք հակառակեսցի եւ ոչ արասցէ ըստ հրամանիս մերում. եւ ըստ աւանդութեան կաթուղիկէ եկեղեցւոյն եպիսկոպոսն լուծեալ եղիցի ի պատւոյն, եւ սեղանն արհամարհեալ եւ անգործ մնասցէ:

Այս սեղանը, որի վրայ պատարագ են մատուցանում, արժան չէ որ լինի փայտեղէն եւ անշարժ. հակառակող եւ այսպէս չվարուող եպիսկոպոսը պատուից զրկուի եւ սեղանը արհամարհուի եւ անգործ մնայ:

13. Ոչ է պարտ զաւազանն յայլ իմեքէ նիւթոյ պատրաստել. եւ կամ ուրանաւր եւ կամեսցի, այլ աւազան քարեղէն հաստատել ի նմին իսկ յեկեղեցւոջն, եւ կամ յանդէն մերձ յեկեղեցին ի մկրտատունսն:

Մկրտութեան աւազանը պիտի լինի կամ եկեղեցու մէջ, կամ եկեղեցուն կից մկրտատանը եւ քարից չինած (տե՛ս Բ Դւ. 15):

14. Պարտ եւ արժան է զերախայիցն ձեռնադրութիւն եւ զաւծումն եւ զհրաժարելն եւ զխոստովանելն առ դուրս մկրտարանին կատարել եւ ապա տանել ի ներքս ուր աւազանն է եւ մկրտել:

Պէտք է երախաների (չմկրտուածների) վրայ ձեռք դնելը, օծելը եւ հրաժարումը կատարել դրսեւը՝ մկրտարանի մօտ, ապա տանել ներս եւ աւազանում մկրտել:

15. Պարտ եւ պատշաճ է զայնոսիկ որք պսակելն հանդերձեալ են քահանայիս տանել, եւ ի վերայ նոցա կատարել զկարգ եւ զկանոն ըստ աւրինացս քրիստոնէից, եւ անդ ի արբուութեան տեղիսն պսակել. զի ի միում տեղւոջ վայել է լինել պսակին եւ որ ընդունի զպսակն. իսկ եթէ ոք ոչ այսպէս արասցէ այլ որպէս եւ իցէ իւրով կամակորութեամբ եւ ծուլութեամբ անարգեսցէ զաւրէնս եւ զկարգ ամուսնութեանն, քահանայն լուծցի յիւրմէ պատուոյն, եւ զպսակաւորսն վերստին պարտաւոր է պսակել ըստ աւրինացս քրիստոնէից, եւ որպէս առաքեալն պատուիրէ թէ ամենայն ձեր ըստ կարգի եւ պարկեշտութեամբ եղիցի:

Պսակը պիտի եկեղեցում կատարել, ով հակառակի այս կանոնիս եւ ուրիշ տեղ անի, պսակադիրը զրկուի քահանայական պատուից եւ պսակը անվաւեր համարուի, մինչեւ որ նորից տարուի եկեղեցի պսակելու:

16. Իսկ զերկեսեանսն նոյնպէս պարտ է ըստ առաջին կարգին միջնորդաւք եւ խաւսնականաւք հաւանեցուցանել յիրերաց յաւժարութիւն եւ յեկեղեցւոյն եւ ի քահանայիցն աւրինութենէ ընդունել զնշան զուգաւորութեան իւրեանց: Իսկ եթէ ոք ոչ այսպէս, այլ խանձեսցին եւ պղծեսցին առ իրեարս, զայնպիսին ի բաց մեկնեսցեն ի միմեանց, եւ զշնացելոց զկանոն եւ զսահման ի վերայ դիցեն: Իսկ եթէ ոք ոչ առնուցու յանձն մեկնիլ ի միմեանց, յետ Ժ ամի ապաշխարութեան ողորմութեամբ եւ արտասուաւք արժանաւորեսցին խառնել յեկեղեցի Աստուծոյ:

Երկակների պսակն էլ պիտի եկեղեցում լինի. եթէ պսակից առաջ յարաբերութիւն կունենան, նրանք բաժանուեն եւ չնացողների համար նշանակուած պատժին ենթարկուեն. իսկ եթէ բաժանուել չկամենան, 10 տարի արտասուքով ապաշխարելուց եւ ողորմութիւն տալուց յետոյ արժանանան եկեղեցի մտնելու իրաւունքին (երկակների մասին տե՛ս Բ առ. 17, Շահ. 7, Բ Դէ. 5):

17. Արժան է շաբաթն աւր երիկունն մարտիրոսաց պաշտել, եւ ծունր չկրկնել, եւ զճրագացն աւրինութիւն ասել լոյս զուարթ սուրբ:

Ուրիշ ձեռագրերում «ծունր չկրկնել» է:

Շաբաթ երեկոյեան արժան է «լոյս զուարթ» ասել եւ մարտիրոսաց պաշտօն կատարել, եւ ծունր չդնել:

Հին կանոններով արգելւում էր կիրակի օրը եւ ամբողջ մինչեւ հոգեգալստեան ժամանակամիջոցը ծունր դնել ի պատիւ Քրիստոսի յարութեան, բայց այդ կարգը ճշտութեամբ չդործադրուեց:

18. Արժան է գիշերապաշտաւն առնել յայդ կիրակէ, եւ ոսկմամբ եւ արտասուաք եւ յոտնաւոր տքնութեամբ զանցեալ շաբաթուն աւուրց զյանցանս ջնջել, եւ արժանաւոր առնել զինքն մեղսաքաւիչ եւ կենդանարար խորհրդոյն, եւ ակն ունել ամենայն զուարթութեամբ եւ փութով տեառնագալուստ փողոյն եւ անճառ յաւիտենական արքայութեան:

Լոյս կիրակի առաւօտ արժան է գիշերը տքնութեամբ անց կացնել, չաբթուայ մեղքերը քաւել եւ ապա հաղորդութիւն առնել:

19. Արժան է յերեկորինս եւ յառաւաւտինս զկնի յամենայն պաշտամանն նուագել զսուրբ Աստուածն եւ ապա զհետ բերել յերեկորինս զհանգստեան սաղմոս եւ առաւաւտինսն զարեւագալին սաղմոս, իսկ յորժամ պատարագ մատչի ի սկզբունս անդ պաշտամանն յիշել զսուրբ Աստուածն. եւ զսոցունս խորհուրդ յառաջաբանի անդ հաւաստեաւ յայտնեցաք:

Առաւօտեան եւ երեկոյեան պէտք է սուրբ Աստուած ասել, ապա հանգստեան եւ արեւագալի սաղմոսներ:

20. Պարտ եւ արժան է զխաչեցարն երիցս անգամ զհետ բերել, ըստ երիցս անգամ կրկնելոյ սրբասացութեան եւ մի նուազեցուցանել, եւ ի նուազ գտանել ի շնորհաց խաչին Քրիստոսի:

Պէտք է խաչեցարը երեք անգամ ասել երեք սրբասացութեան հետ, եւ ոչ նուազեցնել եւ դրանով զրկուել Քրիստոսի խաչի չնորհքից:

«Ս. Աստուած» երգի մասին յունաց մեկնիչ Բալսամոն եւ ռուս Յովհաննէս վար.-ը այս են գրում. «Ա՛յս երգը հրաշալի վերնագոյն յայտնութեամբ հաղորդուեց ուղղափառ եկեղեցուն ե դարում, այս երգը վերաբերում է Ամենասուրբ Երրորդութեան, ի դէմս Աստուածային երեք անձանց, եւ Աստուածային ամենակարող բնութեան միութեան», որը այդ երկուսի խօսքով հաստատուեց Քաղկեդոնի ժողովում: Այդ ժողովի հակառակորդներից մէկը՝ Պետրոս Փուլլոն, Անտիոքի աթոռի յափշտակիչը (ե դարում), մտածեց այդ երգի վրայ աւելացնել «որ խաչեցար վասն մեր» խօսքը, որպէս զի դրանք վերագրուեն միմիայն Աստուածամարդու անձնաւորութեան, դրանով պաշտպան հանդիսանալով Եւտիքէսի աղանդին: Նոյն կերպով, ասում են դրանք, պնդում են միւս կոպիտ աղանդաւորները, թէոպասկիտներ կամ պատրիպասսիանք, որոնք ենթադրում են, որ խաչի վրայ չարչարուեցին Աստուածութեան երեք անձինքը: Այս աղանդի գլխաւորը ապրում էր II դարում, Պրակսէյ անունով, նա ասում էր, որ Հայրը մարմնացաւ եւ Քրիստոսի անունով իջաւ: Այս սովորեցնում էին նոյնպէս նէոտիանք, սաբելեանք III դա-

րում: Փուլլոնը նզովքի ենթարկուեց եւ եկեղեցուց անջատուեց (տե՛ս «Опыт цер. закона» Иоанна, 1851, I, II *եւ* «Правила св. апос. св. от.... с толкованиями»*):*

Նոյն Յովհաննէս վարդապետը խօսելով հայոց պատճառաբանութեան վրայ, «Թէ Ս. Աստուածը մենք ասում ենք ի դէմս Որդւոյ», ընդունում է, ուսուցչապետ Տրօյիցկու նման յետին մտքերով չէ բացատրում, հաւատում է, որ անկեղծ ենք ասում եւ ճիշտ (Տրօիցկին կարծում է, որ խաբում ենք. այս մասին տես Ն. Շնորհալի), մանաւանդ որ Հոգեգալստեան տօնին ասում ենք. «Որ եկիր եւ հանգեար յառաքեալսն». բայց նա մեղադրում է հայերին նրանում, որ նրանք Քաղկեդոնի ժողովի որոշման դէմ են գնում եւ «Ս. Աստուածը» փոփոխում են եւ աւելումներ անում:

Թէեւ այս պատկառելի վարդապետը գիտէ, որ հայերը վաղուց մերժել են Քաղկեդոնը նրա բոլոր դաւանաբանական վճիռներով, բայց եւ այնպէս մի բան ասելու համար նկատում է՝ մոռանալով, որ տիեզերական ժողովի վճիռը պարտաւորական է միմիայն ընդունողների համար եւ ոչ մերժողների, եւ մինչեւ իսկ նզովքի ենթարկուողների համար:

21. Արժան է ի գիշերին յորժամ ժողովին ի պաշտաւնն նախ զյառաջաբանից ասել, զչորեսին սաղմոսն միաբանութեամբ ի թիւ խոնարհ ձայնիւ առաջին, զերրորդ սաղմոսն, երկրորդ զութսն երրորդն, երրորդ զՃ. երկրորդն, չորրորդ, զՃԽ. երկրորդն, եւ նոցին զքարոզութիւնն եւ զաղաւթսն զհետ բերել զոր ի նոյն խորհուրդ արարեալ է երանելոյն Յովհաննու Մանդակունւոյ Հայոց կաթուղիկոսի քարոզութիւն, զարթուցեալքս աղաւթք զքէն գոհանամք եւ զհանգիստ նորին, նայեա Տէր ողորմութեամբ:

Գիշերային ժամին պիտի ասել բոլոր կարգաւորուած Յովհան Մանդակունու սաղմոսները եւ աղօթքները:

22. Արժան է զառաւաւտինսն ամենեցուն նման միմեանց զնոյն եւ ըստ նմին կարգի կատարել, զի այսպէս վայել է քրիստոսասիրացն որ ամեն լեզուոյ եւ ազգի են միաբանութեամբ փառաւորել զԱստուած եւ յաւրինել զվարս ուղիղս, զի գրեալ է զսրբոց առաքելոցն թէ էր նոցա սիրտ եւ անձն մի, եթէ էին ամենեքին միաբան յաղաւթս: Արդ զկնի հարցինն եւ ողորմեցուոյն, եւ Տէր յերկնեցուոյն, զփառսն ի բարձունսն պաշտել, ապա իւրաքանչիւր աւուր զկցորդսն զոր առեալ է սաղմոսացն. Բ. շաբաթուոյն լոյս տուր աչաց մերոց, Գ. շաբաթուոյն, ի քէն է Տէր աղբիւր կենդանութեան. Դ. ես ասացի Տէր ողորմեա. Ե. շաբաթուոյն. ես առ քեզ Տէր աղաղակեցի, ուրբաթուոյն, մտցեն աղաւթք իմ առաջի: Շաբաթ աւր առաքեա: Ապա զկնի քարոզութենէն եւ աղաւթիցն զերեքսրբեանն երգել զփառաբանութիւն, հան-

դերձ սրբոյ Աստուածածնին կցորդիւն. ապա զարեւագալին զսաղմոսն ասել ըստ դասուց վերաձայնութեամբ:

Նոյնպէս եւ անթերի կատարել եւ առաւօտեան ժամերգութիւնը:

23. Նոյնպէս եւ զերեկորինսն հանդերձ միմեանց ըստ այսմ կարգի եւ այսու աւրինական կատարել. յառաջագոյն պաշտել-զխոնարհեցոյ վերաձայնութեամբ ըստ դասուց զոր երանելոյն Ներսէսի Հայոց կաթուղիկոսի յաւելեալ է. որպէս թէ կամելով սկիզբն ամենայն վերերգակ սաղմոսիցն յաղաւթելոյ առնել. զի եւ սաղմոս այս աղաւթք Դաւթի են, ըստ վերագրին յայտարարութեան. զկնի նորա զապրեցոյ մի ըստ միոջէ զերեսին սաղմոսս զմիմեանց զհետ ըստ դասուց վերաձայնութեամբ. իսկ զկնի մեսեդի եւ եղիցին (ուղիցին) ասելոյ, քարոզել եւ աղաւթս մատուցանել. յետ այնորիկ զերեքսրբեանն ընդլագել նորին նմանութեամբ եւ վախճան ամենայն պաշտամանն սաղմոս ասել, ըստ դասուց վերաձայնութեան:

Նոյնպէս եւ երեկոյեան ժամերգութիւնը անթերի կատարել:

24. Իսկ կիրակէին աւուր առաւաւտենին այս գուն խորհրդով յաւրինեալ բերէ զկարգն իւր, զկնի հարցինն մեծացուսցէ ասել վասն զի հարկաւորապէս պարտի այն որ զյարութիւն Քրիստոսի ճառէ. ընդ նմին եւ զգերեզմանն յիշել եւ զսուրբ զԿոյսն. զի եթէ ոչ էր ծնեալ, ոչ էր հնար եւ ոչ թաղել. եւ եթէ ոչ էր թաղեալ ապա եւ ոչ յառնել: Արդ գերեզմանն ընթեռնուլոյն զԱւետարանն յիշեալ լինի. իսկ զսուրբ Կոյսն ի մեծացուսցէն ասելոյ յիշեմք, զի որպէս ընկալան ի միմեանց զՓրկիչն յարութիւն ի գերեզմանէ, եւ գերեզմանն յարգանդէ, ըստ նմին եւ վկայք պարտ են լինիլ միմեանց վասն յարուցելոյն, եւ այս է ճշմարիտ մարդեղութեանն եւ մաճուանն Քրիստոսի խոստովանութիւն, այլ սակայն ի ծննդենէն առ յարութիւն զհետ եկեալ միաւորին, իսկ յարութենէն ի ծնունդն վերադարձիլ անկարելի զի չեւ գործեցելոցն ի Քրիստոսէ պատմութիւն առնել անհնար է, եւ յաղագս այսորիկ աւետեմք եւ զԾնունդն եւ զՄկրտութիւնն Քրիստոսի, ի միասին առեալ տաւնախմբին եւ սոքա ամենեքեան եւ որ այլն եւս իցեն որ անաւրինեալք ի Քրիստոսէ ի յարութենէն միաւորեալ բովանդակին, եւ այս յաղագս մեծացուսցէ ասելոյն յառաւաւտինսն յաւուր կիրակէի: Զհետ որոյ դարձեալ մինչեւ զԱւետարանն ընթերցեալ որպէս թէ տակաւին եւս ի թաղման վարկանելով զՏէրն արտաքուստ առնայ ի գերեզմանն աղաղակիցեմք ասելով թէ արի Տէր աւգնեա զմեզ, եւ թէ լուր Աստուած աղաւթից իմոց ունկնդիր բանից բերանոյ իմոյ եւ եթէ թագաւորեսցէ Տէր յաւիտեան. իսկ յետ ընթեռնուլոյ զԱւետարանն

իբրու թէ զնոյն ինքն զյարուցեալն անդէն եւ անդ ընդ աւետարանական բանին ի դէմս մեր բերելով հրամայեմք միմեանց թէ ի գիշերի համբարձէք զձեռս մեր ի սրբութիւն եւ աւրհնեցէք զՏէր, վասն զի լըւեալ աղաւթից մերոց յարեաւ. եւ աւգնեաց մեզ փրկելով զմեզ ի մահուանէ, եւ թագաւորելով մշտնջենաւորաբար ամենայն տիեզերաց: Բայց գիշեր ոչ այնքան զժամանակն որքան թէ զհրէական զանհաւատութիւն անուանելով, որ զաղջամղջին խաւարի արդար եւ բերէ զաւրինակ ըստ Եսայեայ պանծալի բանին թէ ի գիշերաց կանխէ հոգի իմ առաւաւտել առ քեզ Աստուած այսինքն, թէ ի միջոյ ամպարշտաց համարձակիմք բարեպաշտել առ քեզ Աստուած: Արդ՝ զայսոսիկ այսպէս եւ այս աւրինակաւ յառաջ վարելով զկարգն, արժան է զկնի փառք ի բարձանցն, զյարութիւնն ասել, իսկ զսուրբ Աստուածն հանդերձ սրբոյ Աստուածածնին կցորդիւն ի վերջն անցուցանել, որպէս եւ այլ աւուրսն ըստ ասացելում պատճառին: Եւ զկնի ամենեցուն զարեւագալին ընդլագել սաղմոս, զոր եղիցի անուն Տեառն ասել սկսեալէն ի ժամանակացն Եզրի կաթուղիկոսի:

Նոյնպէս կիրակէի ժամերգութիւնը կատարել ըստ պատշաճի:

25. Պարտ է ի գիշերապաշտամանն զկանոնացն զհետ բերել զչորս զայս քարոզութիւնս. վասն ի վերուստ խաղաղութեան. վասն ի գիշերի եւ ի տըւընջեան. վասն ուղղելոյ զգնացս. վասն գտանելոյ մեզ: Զոր արարեալ է վասն նորին իրի սրբոյն Սահակայ Հայոց կաթուղիկոսի. եւ ըստ իւրաքանչիւրոցն զաղաւթս զայսոսիկ հանգստիւք իւրեանց: Տէր Աստուած մշտնջենաւոր, հանգիստ շնորհատու բարեաց, ի գիշերի եւ ի տըւնջեան հանգիստ. հովիւ քաջ: Անկեալ եմք առաջի հանգիստ քում ամենազաւր. վերջին: Աւրհնեալ ես տէր Աստուած մեր որ եւ զմեզ մեղաւորս արժանի արարեր փառաւորել զքեզ. ընկալ բարերար եւ մարդասէր Տէր ամենեցուն մեր աղաւթս զխնդրուածս, զխոստովանութիւնս, եւ զգոհացողութիւնս, եւ շնորհեա ամենեցուն մեզ զքո առատ ողորմութիւնդ եւ զգթութիւնդ. մի թողուր Տէր զժողովուրդս Քո եւ մի մատներ իսպառ վասն անուան Քո, մի ըստ մեղս մեր առներ մեզ, եւ մի ըստ անաւրէնութեան մերում հատուցաներ մեզ. այլ արա առ մեզ ողորմութիւն Քո հազարս եւ ի բիւրս, զերծոյ զմեզ յամենայն յորոգայթից սատանայի, եւ փոխեա զմեզ յարքայութիւն Միածնիդ Քո Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, հանգիստ: Քեզ յանձն առնեմք զանձինս մեր Աստուած ամենակալ Հայր Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ ի բարձունս բնակեալս եւ զխոնարհս տեսանես յերկինս եւ յերկրի, հայեաց Տէր յաղաւթս եւ ի պաղատանս մեր. մի ցրեր զուխտ Քո եւ մի մերժեր զմեզ ի ժառանգութենէդ Քումմէ. այլ ըստ առատ Քում բարերարութեանդ արժանաւորեա զմեզ զծառայս Քո անճառելի լուսոյդ երկնից արքայութեանդ

Քրիստոսիւ Յիսուսիւ Տէրամբ մերով ընդ որում Քեզ Հայր եւ Սուրբ Հոգւոյդ վայել է փառք իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

Նոյնպէս գիշերապաշտամունքը կատարել կանոնների համաձայն:

26. Պարտ եւ արժան է յայտնութեանն աւուր կատարել զջրոյն աւրհնութիւն ի վերայ ջուրցն ըստ պատշաճի ի տեղիսն հանդիպեալ ձէթ արկանելով ի նա եւ աղաւթս մատուցանելով, ի ձեռն այնորիկ յիշատակել զառ ի Փրկչէն վասն մեր ի Յորդանան զմկրտութիւնն որպէս եւ ի գալստեան աւուրն ոստսն բառնալ եւ ճոճանակս շարժել զնմանութիւն բերելով մանկանց եբրայեցւոց ծափելոցն եւ ոստսն մատուցանելոյ. զի եւ աշխարհիս մերոյ մարդկան եւ ամենայն քրիստոնէից աւանդութիւն կալեալ է զնոյն:

Պէտք է եւ արժան է յայտնութեան օրը ջուրը օրհնել եւ վրան մեռոն կաթեցնել ի յիշատակ Քրիստոսի Յորդանանում մկրտուելուն, իսկ Ծաղկազարդին ոստեր բռնել եւ ճօճանակ ածել (տե՛ս Ա. առ. 7, Ն. Շնորհալի):

27. Եթէ ոք խաչ արասցէ փայտեայ, եւ կամ ինչ իցէ նիւթոյ, եւ ոչ տացէ քահանային աւրհնել եւ աւծանել զնա միւռոնովն սրբով, ոչ է պարտ զնա ի պատիւ ընդունել կամ երկրպագութիւն մատուցանել զի դատարկ եւ ունայն է յԱստուածային զաւրութենէն, եւ արտաքոյ աւանդութեան առաքելական յեկեղեցւոյ:

Ով խաչ է չինել տալիս փայտից կամ ուրիշ նիւթից, պէտք է քահանային տանի օրհնելու եւ օծելու, առանց որոնց չի կարելի պատուել խաչը, որովհետեւ Աստուծոյ զօրութիւնից մաս չունի դեռ եւս:

28. Իսկ զայնոսիկ զորս աւրհնութեամբ եւ աւծմամբ կատարեալ է որք միանգամ եւ իցեն Աստուածային խորհրդոցն գործարանք պարտ է զնոսա պատուել եւ պաշտել, երկրպագել եւ համբուրել զի նոսա բնակէ Հոգին Սուրբ, եւ նոքաւք մատակարարէ ի մարդիկ զպահպանութիւնս եւ զշնորհս բժշկութեան ախտից հոգւոց եւ մարմնոց, այլ եթէ մեռանել հասցէ ի վերայ այնոցիկ ի ձեռն հեթանոսաց մի հրաժարեսցէ, զի մեծագոյն այնպիսւոյն առաջի կայ յոյս, եւ ընդ մարտիրոսս համարեալ է:

Օրհնած խաչը պէտք է պաշտել, երկրպագել նրան եւ չհրաժարուել ոչ մի կերպով պատուելուց, մինչեւ իսկ եթէ մահուան վտանգի լինի, որովհետեւ խաչի համար մեռնողը մարտիրոս է համարւում:

29. Ոչ է պարտ ամենեւին անխտիր լինել եւ հաղորդութիւնս առնել ընդ հերձուածողաց, այլ խորշել ի նոցանէ եւ չը հաւասարել ընդ նոսա ի հոգեկան եւ ի մարմնական սեղանս, զի պատկառեսցին եւ փափաքեսցին միաբանել ընդ ուղղափառութեան աւանդիչս:

Չպէտք է անխտիր յարաբերութիւն ունենալ հերձուածողների հետ, այլ խորշել նրանցից, որ ամաչեն եւ ցանկանան միանալ ուղղափառների հետ (տե՛ս Բ առ. 45, Լաւ. 6, 7, 8, 9, 31, 32, 37, 38):

30. Արժան է յայտնութեան յաւուր ի Մատթէոսի գլխոյն զմկրտութեան կարգին ընթեռնուլ զԱւետարանն, այլ յամենայն իսկ ութաւրեայսն խառնել պատշաճ վարկանիմ ընդ ծննդեան Աւետարանս զմկրտութեան Աւետարանսն. զի որպէս տաւնն հասարակաց երկոցունց, հասարակաբար պարտին լինել կարդացմունքն եւ պաշտաւնն:

Պէտք է՝ թէ յայտնութեան օրը կարդալ մկրտութեան Աւետարանը եւ թէ ութօրէքին խառն կարդալ ծննդեան եւ մկրտութեան Աւետարաններըը, որովհետեւ ինչպէս տօնն է մի օր կատարւում, նոյնպէս եւ երկուսի Աւետարանն էլ նոյն օրում պիտի կարդացուի:

31. Սովորեցին ոմանք զկիրակին աւուր մինչեւ ցճաշն պատուել, եւ անտի յառաջ լուծանել զաւուրն զխորհուրդ, յաղագս նորին հրամայեցաք մինչեւ ցերեկոյն նովին պատուով զաւրն, արգելուլ զինքեանս ի գործոյ եւ ի ճանապարհորդութենէ եւ իրիկունն ծունր չկրկնել եւ յարութիւն պաշտել:

Կիրակին պիտի պահել ոչ թէ մինչեւ ճաշ, այլ մինչեւ երեկոյ (տե՛ս Ա առ. 2, Լաւ. 29):

32. Ոչ է պարտ չարաղանդ մծղնէիցն տեղի որ կոչին պոլիկեանք աւթել ումեք եւ կամ յարել եւ խաւսակից լինել եւ երթեւեկութիւն առնել, այլ ամենեւին հեռանալ ի նոցանէ գարշել եւ ատել զնոսա զի որդիք սատանայիւ են եւ լուցկիք յաւիտենական հրոյն, եւ յաւտարացեալ են ի սիրոյ կամաց արարչին, եթէ ոք իցէ որ յարեսցի ի նոսա եւ ի սիրելութիւն եւ ի բարեկամութիւն եկեսցէ, պարտ է զայնպիսին խոշտանգանել եւ ծանր պատուհաս ի վերայ դնել մինչեւ զգաստասցին եւ առողջասցին ի հաւատս ապա եթէ դարձեալ ի նմին գտցին վերստին, զայնպիսիսն հրամայեմք ամենեւին հատանել եւ արտաքս ընկենուլ իբրեւ զժանդախտս յանդամոց եկեղեցւոյ Քրիստոսի, զի արմատ դառնութեան ի վեր երեւեալ նեղիցէ ի նովաւ բազումք պղծիցին:

Ոչ ոք չպիտի օթեւանի այնտեղ, որտեղ բնակւում են մծղնէից չար աղանդաւորները, որոնք եւ պաւլիկեան են կոչւում. նրանց հետ չպէտք է խօսել, երթեւեկութիւն ունենալ, բոլորովին պիտի հեռանալ, գարշել, ատել նրանց, որովհետեւ սատանայի որդիներ են, ով կմօտենայ նրանց, ծանր պատուհաս կկրի մինչեւ կզգաստանայ, եթէ ոչ բոլորովին պիտի հեռացնել նրանց իբրեւ ժանղախտ եկեղեցուց (տե՛ս Շահապիվանի եւ Անտ.-ի ժողովները):

Պաւլիկեանների աղանդապետն էր Միջագետքի Սամոսատ քաղաքի Պօղոս եպիսկոպոսը III դարում, որի մայրը մանիքեցի էր եւ կոչւում էր Կալլինիկի: Նա քարոզում էր. կայ մի Աստուած, որ անուանւում է Հայր, Որդի եւ Հոգի: Որդին Հօր վերաբերմամբ այնպէս է, ինչպէս խօսքը՝ մարդու: Այդ խօսքը՝ Բանը, գալով աշխարհ բնակուեց մարդու մէջ Յիսուս անունով, հաստատուեց մարդու մէջ: Յետոյ էլի այդ Բանը վերացաւ երկինք. իսկ Յիսուսը, որ փոքր էր եւ կրասեր, նա Մարիամից է առաջացել: Անտիոքում Գրիգոր Հրաշագործը Պօղոսին կարգալոյծ արաւ միւս եպիսկոպոսների հետ եւ նզովեց: Սրա աշակերտները տարածուեցին ամէն տեղ եւ 7-րդ դարում արդէն հետեւողներ ունէին Հայաստանում, որոնցից մէկն էր Յովհան Մայրագոմեցու աշակերտ Սարգիսը: Յովհան Իմաստասէր «Ընդդէմ Պաւղիկեանց» ճառի մէջ ասում է, որ նրանք խաչի, պատկերի պատիւ չէին տալիս. դեւերին յարգում էին, որ իրանց վնաս չտան, դիշերային պղծութիւններ էին կատարում, տղայի արիւնը ալիւրի հետ խառնում ուտում էին: Եթէ այս տեղեկութիւնները կցենք Շահ.-ի ժողովում յայտնի եղած մծղնէից աղանդի մասին հաղորդածների հետ, կունենանք քիչ ու շատ գաղափար այդ աղանդի մասին: Օձնեցին մծղնէից աղանդը պաւղիկեանների հետ միացնում է:

Բացի այս ժողովից, Օձնեցու օրով յիշատակւում է եւ մի ժողով՝ եղած 726 թուին, Մանազկերտում, Ասորոց պատրիարքի խնդրանօք եւ «Յակոբիկ տանից» ասորի վեց եպիսկոպոսի մասնակցութեամբ, ուր նզովեցին Յուլիանոս Աղիկառնացուն իւր հետեւողներով, որը դաւանում էր, թէ Քրիստոսի մարմինը «առանց մսաց եւ կրից» է, եւ միմիայն առաչօք է: Ասորոց պատրիարքը հայոց վրայ եղած բամբասանքները պաշտօնապէս ցրելու համար դիմեց Օձնեցուն, որ ժողովով նզովի այդ աղանդաւորներին եւ բամբասանքներին վերջ տայ:

Այս ժողովի մասին գրուած է 530 եւ 100 համար ձեռագրերում, ուր բացի այդ տեղեկութիւնից կարդում ենք, որ այդ ժողովում նզովեցին Քաղկեդոնի ժողովը եւ «մի բնութիւն» սահմանեցին:

Այս ժողովի մասին մեր ձեռագրերում, կամ աւելի պարզ ասած՝ մեր կանոնագրքերում ոչ մի տեղեկութիւն չկայ. Օձնեցուն վերագրուած է միայն 32 կանոն, իսկ Մանազկերտի կանոնների մասին չկայ ոչ մի տեղեկութիւն:

ՊԱՐՏԱԻ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ 771 ԹՈՒԻՆ[1]

Մեր կանոնագրքերում գրուած է՝ «Կանոնք Սիովնի Հայոց կաթուղիկոսի, ունի գլուխս ԻԴ»: Սրանից յետոյ գալիս է նախադրութիւնը, որ սկսւում է Սիոն կաթուղիկոսի խօսքով: «Ես, Սիոն, ողորմութեամբ Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ Հայոց, յիշելով Մեծն Պօղոսի խօսքը, թէ տարին մի անգամ պիտի ժողովուել եւ քննել մեր գործերը, ես էլ մտածեցի ժողով անել, հաստատել սուրբ հայրերի աւանդեալ օրինադրութիւնները, իսկ թերին լրացնել միաբան ժողովով. բայց որովհետեւ բոլոր եպիսկոպոսները չկարողացան բռնակալ իշխանների խափանման պատճառով գալ մեզ մօտ, ուստի ուղարկեցին իրանց համաձայնութիւնը թղթով. իսկ որոնք կարողացան գալ, սրանք են (յիշում է եպիսկոպոսների եւ իշխան-նախարարների անունները): Դուինում չկարողացանք ժողով անել բարբարոսների պատճառով, գնացինք Պարտաւ՝ Աղուանից մայրաքաղաքը, ուր մասնակից եղան ժողովին Աղուանից կաթուղիկոս Դաւիթը եւ նրանց իշխանները. ժողովում միաձայնութեամբ կարգեցինք հետեւեալ կանոնները առաջնորդների եւ նրանց ժողովրդի բարեկարգութեան համար:

1. Եպիսկոպոս կամ քորեպիսկոպոս, կամ երէց մի ստասցի ի պատճառս փառաց մարմնոյ զփառս շնորհաց հոգւոյ զպատիւ սրբութեան աւծմանն որպէս ըստ մարմնական զբաւսման ունել, անփոյթ առնելով զժողովրդոցն հիւանդութեանց եւ որ ի նոսա են հոգեկան ցաւոց վէրք, իսկ եթէ ծուլասցի լուծցի:

Եպիսկոպոսը, քորեպիսկոպոսը, կամ երէցը եթէ անփութութեան կտայ ժողովրդի ցաւերը, նրա հոգեկան պիտոյքները, իրան նուիրելով անձնական զուարճութեան եւ փառքի, այնպիսին պիտի կարգալոյծ լինի (տե՛ս Բ առ. 58 կ.):

2. Եպիսկոպոսաց մի լիցի համարձակութիւն յայլ եպիսկոպոսի ի վիճակէ քահանայ ձեռնադրել, ապա թէ ոչ լուծցի ինքն եւ ձեռնադրեալն:

Եթէ եպիսկոպոսը (առաջնորդը) ուրիշի թեմի համար քահանայ ձեռնադրի, կարգալոյծ լինի ինքն էլ, ձեռնադրուածն էլ (տե՛ս, Բ առ. 35, Անտ. 9, 13, Սարդ. 1, 2, 11, 15, Դ Դւ. 2, Նիկ. 16):

1 Գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 3-18:

3. Եպիսկոպոս մի իշխեսցէ առնուլ ինչ յանցաւորաց եկեղեցւոյ, այլ յանցաւորին իւր ձեռաւք հրամայեսցէ տալ ի ձեռս աղքատաց զի խաւսեսցէ զյանցանս իւր:

Եպիսկոպոսը յանցաւորներից չպիտի տուգանք վերցնի եւ աղքատներին բաժանի, այլ պիտի ստիպի որ յանցաւորը իւր ձեռքով բաշխի չքաւորներին:

Կանոնս պարզ ցոյց է տալիս, որ եպիսկոպոսները նշանակուած տուգանքները փոխանակ աղքատներին բաժանելու, իրանց քսակն էին դնում, կանոնս դրա առաջն առնում է նրանով, որ խստիւ պատուիրում է նուէրները իբրեւ տուգանք վերցրած բաշխուեն հէնց դրամատու յանցաւորի ներկայութեամբ եւ իրա ձեռքով:

4. Եպիսկոպոսունք մի իշխեսցեն քորեպիսկոպոսաց կամ քահանայից սեղան տալ հաստատել, կամ եկեղեցի աւրհնել:

Եպիսկոպոսները չհամարձակւին թոյլ տալ քորեպիսկոպոսներին կամ քահանաներին սեղան հաստատել, եկեղեցի օծել:

5. Եպիսկոպոսունք մի իշխեսցին միւռոնն աւրհնել, կամ յաւելուած առնել եւ տալ քահանայից. այլ ամ յամէ ի հայրապետանոցէն ըստ կանոնական հրամանի սրբոց հարցն:

Եպիսկոպոսները չհամարձակւին միւռոն օրհնել, կամ միւռոնի մի բան աւելացնել, այլ ստանան միմիայն հայրապետից՝ սուրբ հայրերի կանոնական հրամանի համաձայն (տե՛ս ե Դէ. 9, Մակար, Սահակ):

6. Եւ վարդապետ կարգեսցեն անխափան յեկեղեցիսն. զի մի շնորհ աստուածգիտութեանն խափանեսցին, եւ ճարակող աղանդք ներձուածոյն ի ներքս մտցեն:

Եկեղեցիներում վարդապետներ կարգուեն քարոզելու եւ չթողնելու, որ հերձուածողական մտքեր ներս մտնեն:

7. Վանք շինեցան ի գիւղս, զի անդ հանգիցեն առաջնորդք եկեղեցւոյ եւ հիւրք եւ աղքատք, եւ զհաց ընդիրացն աւրհնութեան ի տանէն յերից եղբարցն տանցն եւ ի քահանայից զոր անդր կարգեալ եղեւ. եւ զմատաղենիսն եւ զհասն ի վերայ առնուն գիւղականքն եւ վարձ տան նահապետի եւ աւերեն զվանսն եւ զլոյս զպաշտաւն զխնկարկութիւնս ի վանացն եկեղեցւոյ խափանեն զայնպիսիսն

ծանր ձգովիւք կապեալ եմք եւ բանիւն Աստուծոյ, մի ժողովրդականին այնմ շնորհի, թողի վանս երթալ ամենայն հասն ըստ առաջին կարգաւորութեան հարցն եւ վանական մի իշխեսցէ տանել ինչ անտի ի տուն իւր, իսկ եթէ յանդգնեսցի ի մեղս եղիցի նմայ:

Գիւղերում վանքեր չինուեցին եկեղեցու առաջնորդների, հիւրերի եւ աղքատների իջեւանելու համար, այդ հիմամբ էլ նուէրներ որոշուեցին յօգուտ վանքերի. բայց գիւղացիք մատաղները եւ հասը չտալուց զատ, իշխանաւորներին կաշառելուց յետոյ աւերում են վանքերը, խափանում են պաշտամունքը, լոյսը, խնկարկութիւնը. այդպիսիներին ծանր նզովներով եւ Աստուծոյ խօսքով կապել ենք. բոլոր հասը թող վանքերին գնայ նախկին կարգերի համաձայն, եւ ոչ մի վանական չհամարձակի իւր տունը մի բան տանել, եթէ ոչ մեղք կհամարուի տանողի վերաբերմամբ (տե՛ս Ներսէսի (Աշտիշ.), Սահակի կանոնները):

8. Եւ տեսանեմք ի տեղիս տեղիս անարգեալ զսուրբ աւազանն մկրտութեան ի չպետս համարեալ ի տգէտ եւ անմիտ քահանայից, եւ զջուր աւազանին լըւացման հանեն արտաքս հեղուն ի կոխումն եւ յապականութիւն, յայսմ հետէ մի իշխեսցեն զնոյն անպատուութիւն առնել սուրբ աւազանին. այլ ընդ այլ սրբութիւնսն պատուով կալցին որպէս զսեղանն եւ զխաչ վերարկուաւք ծածկեսցեն եւ խնկարկութեամբ պատուեսցեն եւ զջուրն անդէն ի նմին աւազանին կորուսցեն եւ քահանայ որ անցանէ ըստ այս հրամանն լուծցի:

Այն քահանան, որ մկրտութեան աւազանի ջուրը դուրս կթափի եւ ոչ աւազանի բացուածքով ցած կթողնի, սեղանը եւ խաչը պատուով չի պահիլ ծածկոցի տակ, թող կարգալոյծ լինի (տե՛ս Բ Դս. 15, Ե Դս. 13):

9. Քահանայ որում հասեալ է կարգ տարեկան սպասաւորութեան եկեղեցւոյ սրբութեամբ եւ արդարութեամբ կալցին զեկեղեցին. եւ անխափան ի տուէ եւ ի գիշերի կատարեսցէ զԱստուածային աղաւթս:

Քահանան հերթակալութեան ժամանակ սրբութեամբ պաշտօնակատարութիւն անի եւ Աստուածային օրէնքները անխափան կատարի:

10. Երկրորդ ամուսնացելոցն մի թողացուսցէ ի կարգէ ապաշխարութեան. ինքն պարկեշտաբար արբցէ, ապա եթէ ի զեղխ արբեցութիւն գտցի լուծցի:

Աբէլ եպիսկոպոսը, հետեւելով Զամչեանին, բոլորովին սխալ է հասկացել այս կանոնը եւ փոխել է այսպէս. «Քահանայ եթէ ամուսնասցի,

կամ եթէ երկրորդ ամուսնացեալն ձեռնադրեսցի, մի իշխեսցէ քահանայութիւն առնել, այլ յապաշխարութեան կացցէ»:

Այս կանոնը ճշտութեամբ հասկանալու համար, պէտք է ի նկատի ունենալ նոյն խնդրի մասին գրած նախկին ժողովների կանոնները. եթէ ազատ թարգմանենք, կստանանք այսպիսի կանոն. «Քահանան երկրորդ անգամ ամուսնացող անճանց ապաշխարութեան կարգից չհանի՝ չհեռացնի, (այսինքն ապաշխարութիւն կրելուց չազատի, որովհետեւ հին կանոններով երկակները պսակուելու իրաւունք ունէին միայն մի, կամ երկու տարի ապաշխարանք կրելով), եթէ երկակների հարսանիքին գնայ՝ պարկեշտաբար խմի, եթէ արբենայ՝ կարգալոյծ պիտի լինի». նախկին կանոններով քահանաներին արգելւում էր երկակների հարսանիքին ներկայ լինել, երեւի թէ այս կանոնս սահմանած ժամանակ նախկին կանոնը մոռացութեան էր տրուած, եւ քահանաները ոչ միայն ներկայ էին լինում հարսանիքի խնջոյքին, այլ եւ հարբում էին. կանոնս զիջում է, վերացնում է նախկին արգելքը, թոյլ է տալիս երկապսակների հարսանիքին ներկայ լինել միայն չհարբելու պայմանով, այլապէս կարգալոյծ անելու սպառնալիքով արգելում է (տե՛ս Բ Դւ. 5):

11. Քահանայք պատուէր արասցեն արանց եւ կանանց եւ դստերաց նոցա զի ոչ արասցեն ընդ ոեթանոսի զուգաւորութիւն, զի չէ ամուսնութիւն այլ անաւրէն եւ զպիղծ խառնակութիւն. զի զի՞նչ բաժին կայ հաւատացելոյն ընդ անհաւատին, զի չար է քան զշնութիւն, եւ որ գարշագոյնն է քան զշնութիւն բնական յանցանք:

Քահանաները պատուիրեն, որ ոչ ոք չհամարձակի հեթանոսի հետ ամուսնանալ, որովհետեւ անհաւատի հետ ամուսնանալը չնութիւնից ծանր է (տե՛ս Ա առ. 16, Լաւ. 10, 31, 37, 38, 39):

12. Քահանայք մի իշխեսցեն զնշխար կենաց ոհացին մանկանց կամ զինուորաց տալ եւ առնել, այլ ինքեանք արասցեն եւ ի սրբութեան բաժակն բաւական արկցեն զբաժակին, եւ մի խառնեսցին այլ գինի յետոյ:

Քահանաները չհամարձակեն ս. խորհրդի նշխարքը մանուկներին կամ զինուորներին տալ պատրաստելու, այլ իրանք անեն եւ բաժակի մէջ նոր գինի չաւելացնեն:

13. Երրորդացն զուգութիւն խառնակութիւն է, պղծագործ շնութիւն, անքաւելի յանցանք, այնպիսիսն եթէ ապաշխարութեամբ կամին ջնջել զմեղս, նախ որոշեսցին ի միմեանց իսպառ, եւ ապա

եղիցին արժանի ապաշխարութեան, եւ քահանայ որ զուգութեանց պատճառ լիցի լուծցի եւ նզովեսցի:

Եռակների ամուսնութիւնը խառնակութիւն եւ պղծագործ չնութիւն է, անքաւելի յանցանք, դրանք եթէ կամենում են մեղքերը քաւել, նախ՝ թող բաժանուեն միմեանցից եւ ապաշխարեն, իսկ նրանց միացնող քահանան կարգալոյծ լինի եւ նզովուի:

Երրորդ պսակը եկեղեցին մեղք է համարում իբրեւ անժուժկալութիւն, Բարսեղ Մեծը անմաքրութիւն է համարում, բայց պոռնկութիւնից թեթեւ է դասում (8 կանոն). եռականայք ենթարկւում են ապաշխարութեան (4, 80 կ). ապաշխարանքից յետոյ երրորդ պսակը թոյլ է տրւում: Այս կանոնով բոլորովին արգելւում է եւ պսակադիրը կարգալոյծ է լինում: Բայց այս կանոնս իւր խստութեամբ չգործադրուեց, յետոյ մտաւ սովորութիւն երրորդ պսակ անել երկակների օրհնութեամբ (տե՛ս եւ Նէո. 3):

14. Որք չեւ հասեալ ի ժողովրդականաց յայն որ ի նեղութենէ հարկաց անձինք հասանեն վաճառ, եւ սակաւ ինչ ի գոյութենէ լինի, եւ վաճառեսցէ զեկեղեցի կամ սպաս արբութեան, կամ ի կարասւոյ կամ յանդաստանաց եկեղեցւոյ նզովեսցի յԱստուծոյ եւ ի մէնջ եւ զայնպիսին մի ոք կոչեսցէ քրիստոնեայ:

Եթէ ժողովրդականներից հարկի նեղութիւնից ստիպուած վաճառքի կհանեն եկեղեցու սրբութիւնը, կարասին, անդաստանը, նզովեալ լինի մեզնից եւ քրիստոնեայ այլ եւս չկոչուի (տե՛ս Բ Դէ. կանոնները (4):

15. Կրաւնաւոր ուր առեալ է զկաւնս սրբութեան, եւ տեղափոխ լինի ուխտէ յուխտ, արգելեալ լիցի եւ մի ոք իշխեսցէ զայնպիսին ընդունել, այլ ուր ընծայեցաւն Քրիստոսի ի նմին տեղ կատարեսցէ զառաքինութեան իւրոյ զհանդէս եւ կատարեսցի, բայց եթէ առաջնորդաց կոչեսցի յառաջնորդութիւն եկեղեցւոյ եւ կամ վարդապետութիւն ունիցի ի լրումն Աստուածեղէն ուսման առաջնորդին:

Կրօնաւորը իրաւունք չունի մի ուխտից (վանքից) միւսը տեղափոխուել, միմիայն եթէ առաջնորդութեան կամ վարդապետութեան է կանչւում-հրաւիրւում:

Նոյնը հաստատում են IV եւ VI տիեզերական ժողովները:

16. Ցառաջին սուրբ հարքն իւրեանց ժամանակս արգելեն զազատս եւ զանազատս յարեան մերձաւորութենէ, այժմ առ մենք լուծեալ տեսանեմք մանաւանդ ազատաց զկանովն հարցն զի անխտիր խառնեն առ իւրեանց մերձաւորսն, անկարգ ամուսնութեամբ: Ցայսմ հետէ ի ցըչորրորդ զարմ մի իշխեսցեն ամուսնութեամբ զուգել, ապա

թէ ոչ ձգովեսցին ի մէնջ եւ ինքեանք տացեն պատասխանի Աստուծոյ ի մեծութեան Նորա դատաստանին:

Առաջ մեր սուրբ հայրերը իրանց ժամանակ ազատներին եւ անազատներին արգելեցին արեան մերձաւորութիւնից, այժմ տեսնում ենք, որ լուծուել է այդ կարգը, մանաւանդ ազնուականների մէջ, որոնք անխտիր խառնակւում են միմեանց հետ մերձաւոր ամուսնութեամբ: Սրանից յետոյ մինչեւ չորրորդ զարմ չհամարձակին ամուսնանալ, ապա թէ ոչ՝ մեզնից կը նզովուեն:

Շահապիվանի ժողովում արգելուեց մինչեւ չորրորդ զարմը, այս ժողովս արգելում է նոյնպէս մինչեւ չորրորդը՝ յիշելով Շահապիվանի ժողովի որոշումը, որից կարելի է ենթադրել, որ այստեղ մի աստիճան էլ աւելացնում է՝ արգելելով չորրորդ ծնունդի պսակը, այլապէս չէր ասել, թէ՝ «յայսմ հետէ ցըչորրորդ զարմ մի իշխեսցեն» ամուսնանալ: Այս ենթադրական կարծիքը առաջանում է կանոններիս անորոշ գրուածքից, մինչեւ չորրորդ ասելով՝ արդեօ՞ք հասկանում է չորրորդն էլ հետը, թէ ոչ (տե՛ս Բարս. 68, Շահ. 12, 13):

17. Տկարքն քանզի ի տանց յղնտանեաց եւ ի քաղաքաց իւրեանց մերժեալ եղեն, առաջին սուրբ հարքն բարեպաշտ իշխանքն անկելանոցս շինեցին ուր զնոսա ժողովեսցին եւ վիճակս կարգեսցին, գաւառաց գաւառաց անդր տալ զտուրս ողորմութեան ի մխիթարութիւն նոցա. այժմ ի տեղիս տեղիս այն աւերեալ է, եւ ելանեն տկարքն այլ մուրացողացն վիճակաց առնուն զմուրողին, նոքա զրկին ի միմեանց եւ չքաւորեալ շրջին. յայսմ հետէ հոգ լիցի եպիսկոպոսաց եւ նոցին ազատաց եւ այլ գլխաւորաց հաստատել զաւերեալ ու յարկսն շինութեամբ ժողովել զանկեալսն եւ պատուէր առնել ժողովրդոցն որք վիճակաւն են հաստատեալ նոցա առնել ողորմութիւն եւ յաւտար վիճակաւորացն չտալ ինչ եւ մի ոք իշխեսցէ անցանել ընդ այս հրամանն:

Նախկին ժամանակների չինած անկելանոցները եւ այդպիսի հաստատութիւնները, որոնց համար գաւառներից տուրքեր էին ժողովւում, մասամբ քայքայուել են: Սրանից յետոյ եպիսկոպոսները, ազատները եւ գլխաւորները հոգ տանեն աւերուած չէնքերը նորոգելու եւ նշանակուած տուրքերը ժողովրդից առնելու եւ կարօտեալներին խնամելու (տե՛ս Աչտիշ. կանոնները):

18. Ի յիշատակ վախճանելոցն ի յղնտանեաց նոցա որ ինչ ըստ կարգի աւրինաց քրիստոնէութեան զոր հրամանաւ սուրբ հարցն կատարեն զմխիթարութիւն հոգւոց նոցա, կամ զքառասունս, եւ զագապս ի հանգիստ նոցա. կամ զայլ տուրս զոր ինչ եւ հրամայեսցէ

վախճանեալն հոգւոյ իւրոյ. մի իշխեսցեն յայլ եկեղեցիս, կամ ի կրաւնաւորս տալ այլ անդէն գեւղք եկեղեցւոյն երիցուն լիցին եւ վանացն այսպիսեացն հասք եւ իւրեանց տան երիցուն ուր շնորհաւք սուրբ աւազանաւն վերստին եղեւ ծնեալ եւ պսակեալ, եւ կենացս հացիւ կերակրեալ, ուստի եւ յուղարկեալ առ Աստուած երթայ, իսկ յորժամ հարկաւորն յիւր եկեղեցին կատարեալ լինի եւ կամեսցի աւելորդս ինչ առնել այլ եկեղեցիս կամ ի կրաւնաւորս կամ աղքատս ապա լիցի համարձակ առնել ինչ:

Հանգուցեալի յիշատակը յարգող մերձաւորները պարտաւոր են քառասունքը կատարել, ագապ բաչխել աղքատներին եւ ուրիշ տուրքեր տալ այն եկեղեցուն եւ քահանային, որը մկրտել եւ պսակել է: Եթէ իրանց եկեղեցուն եւ քահանային կգոհացնեն, այն ժամանակ կարող են ուրիշ եկեղեցու, վանքի քահանաների եւ աղքատների էլ բաժին հանել:

19. Ժողովրդական ոք որ յաղագս պէս պէս ինչ սխալանաց բանադրեալ լինի յեպիսկոպոսէն թէ մեռեալ թող չթաղէ նմա քահանայ եւ ոչ երախայ մկրտել, եւ դէպ լիցի երախայի հասանել այնպիսւոյն կամ մեռանել քահանայն մկրտեսցէ զերախայն եւ թաղեսցէ զմեռեալն եւ զայլ կապանս բանին պնդութեամբ անլոյծ պահեսցէ:

Եթէ եպիսկոպոսից բանադրեալը առանց արձակուելու կմեռնի, քահանան իրաւունք չունի նրան թաղելու. իսկ եթէ նրան մահամերձ չմկրտուած երախայ լինի, քահանան թող մկրտի, եւ մահուան դէպքում թաղի (տե՛ս Ա՛ռ. 23, Բ առ. 32, Անտ. 6, Սար. 13, 14, Շահ. 18, Բ առ. 12, 13):

20. Իսկ եթէ դիպեսցի երախայի հիւանդանալ եւ քահանայն հեռի իցէ եւ ընթանալ չընտանեսցի առ քահանայն ի կոչել: Անդէն ուր դիպու քահանայն սկսցի զկարգ մկրտութեանն առնւս երախային, եւ եթէ դէպ լիցի երախային մեռանել յորժամ եկեսցէ քահանայն եւ կնքեսցէ սուրբ ձշանաւն զգլուխն, եւ թաղեսցէ ընդ Քրիստոսի ընդ մկրտեալսն այդ կանոն ի վերայ ակամայիս դիպեսցի:

Եթէ երախան մահամերձ է եւ գնում են քահանայի եռեւից, որ գայ մկրտի, քահանան ճանապարհին եթէ լսի, այնտեղ էլ թող սկսի մկրտութեան կարգը կատարել մինչեւ տուն հասնելը, եթէ տուն կգայ եւ մեռած կգտնի երախային, թող սուրբը նշանով գլուխը կնքի եւ երախային թաղի:

21. Քորեպիսկոպոսունք մի իշխեսցեն զդուռն եկեղեցւոյ փակել եւ խափանել զԱստուածային աղաւթիցն ժամ, վասն աւր ընթերեաց, կամ վասն միոյ ուրուք յանցանաց՝ բայց զպարտաւորս աւր ընթերեացն եւ զմեղուցելոցն անձինս բանադրեսցին:

(*22*). Գեւղջ աւագ որ յաղագս արքունի հարկաց զդուռն եկեղեցւոյն փակել տայ բռնաւորին, եւ Աստուածային ժամուն աղաւթիցն խափան արասցէ նզովեսցի ի կեանս եւ ի մահ:

Քորեպիսկոպոսները չհամարձակեն եկեղեցու դռները փակել եւ ժամերգութիւնը խափանել օրահասի համար մի որեւէ մեղքի յանցանքի պատճառով: Բայց կարող է օրաթոշակ չտուողին եւ յանցաւորին բանադրել:

Գիւղի տանուտէրը եթէ արքունի հարկերի պատճառով բռնաւորին կդրտի եկեղեցու դռները փակել եւ ժամերգութիւնը խափանել, մինչեւ մահ նզովեալ լինի:

Ուրիշ ձեռագրերում «գիւղի տանուտէր»-ից սկսուած նոր կանոն է համարւում՝ այն է 22-րդ, այստեղ միացրած է երկու կանոնը:

22 (*23*). Որք գերավար լինին յանաւրինաց, եւ ականջ առ քաղցի, կամ ի հարկէ նոցա կերիցեն՝ յանսուրբ եւ ի պիղծ մսոյ, յորժամ դարձ արասցէ նոցա Աստուած իւրեանց տեղիս, ամ մի ջերմեռանդ սրտիւ ապաշխարեսցէ արտասուաւք պահաւք եւ աղաւթիւք արտաքոյ եկեղեցւոյ, եւ եթէ սխալանք այն իսկ իցեն նմա հաղորդեսցի աւրինաց, եւ զուրբաթ եւ զչորեքշաբաթ իսպառ պահեսցէ: Նոյն կանոնդ եղիցի եւ առ կանայս որք ակամայութեամբ պղծին ի հեթանոսաց:

Եթէ գերի ընկածներից՝ հարկից, քաղցից ստիպուած կուտեն անսուրբ եւ պիղծ մսից, դառնալուց յետոյ մի տարի ամենայն ջերմեռանդութեամբ ապաշխարեն եւ հաղորդուեն: Նոյն կանոնը լինի եւ հեթանոսներից ակամայ անպատիւ եղած կանանց համար:

23 (*24*). Աղջիկ խաւսեալ թէ ապարահի իցէ մի իշխեսցեն քահանայքն այնպիսւոյն պսակ դնել կամ զուգել ընդ առն ամուսնութիւն մինչեւ սրբեսցի յապարահէն եւ ապա ամուսնասցի: Եւ եղիցի ամենեցուն ձեզ եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց պաշտել ի Գիրքս Սուրբք ի Հին եւ Նոր Կտակարանաց: Մովսէսի գիրք Ծննդոցն, Ելիցն, Ղեւտականն: Թիւք՝ Երկրորդ աւրէնք, Յեսու Նաւեայ, Դատաւորացն եւ Հռութոյն, Թագաւորութեանց Դ Մնացորդացն գրոց աւուրք երկու. Եզրի Բ բանք, գիրք Յովբայ, Սաղմոսացն, գիրք Ա Սողոմոնի, Դ գիրք ԲԺ-ան մարգարէքն, Եսայի, Երեմեա, Եզեկիէլ, Դանիէլ: Եւ արտաքուստ պատգամաւորեսցի առ ի ուսուցանել զձեր մանկունս զուսումնաբազումն Սիրաքայ իմաստութիւնն:

Քահանաները նշանուած աղջկան չպսակեն մինչեւ որ ամսական արիւնից չմաքրուի:

Այս կանոնս ոչ մի յարաբերութիւն ու նմանութիւն չունի մնացած երկրորդ կէսի հետ, այն է՝ գրքերի յիշատակութեան, որից եւ կարելի է ենթադրել, որ յետոյ աւելացրած է: Գրքերի յիշատակութիւնը թերի է՝ «Նոր Կտակարանից» ոչ մի գրքի անուն չէ տալիս, թէեւ վերնագրում գրուած է. թէ այս, թէ Առաքելական կանոնների 85-րդում կամ մեր 740 ձեռագրի մէջ, թէ «Հարանց հետեւողաց» կանոններում յիշուածները վերցրուած են մի աղբիւրից եւ գրուած են ոչ լրիւ, այլ թերի եւ պակասաւոր (տե՛ս Բ առ. 85, Լաւ. 59, 60, Աթանաս):

ԵՐՆՋԱԿՈՒ ԺՈՂՈՎԸ 842 ԹՈՒԻՆ

Այս ժողովում եկեղեցական կանոններ չեն մշակուել, ժողովս գումարուել է միմիայն հեռացած Հայոց կաթուղիկոսին նորից ի գահ հրաւիրելու: Այս ժողովս մի քանի իրաւաբանական կէտեր է չօշափում կաթուղիկոսին ամբաստանութեան տակ ձգելու հարցի նկատմամբ:

834-ին կաթուղիկոս է ընտրւում Յովհաննէս Ե Օվայեցի. ուր տարուց յետոյ, Յովհաննէս պատմաբանի ասելով, կաթուղիկոսարանի մօտ անձինքներից երեք հոգի գնում են աշխարհ հրամանատար եւ իշխանաց իշխան Բագրատ Բագրատունու մօտ եւ ամբաստանում կաթուղիկոսին, մեղադրելով վերջինիս զանազան օրինազանցութիւնների մէջ: Բագրատը լսելով դրանց ասածներին, հրովարտակներ է գրում աշխարհի բոլոր կողմերը՝ առաջարկելով հեռացնել կաթուղիկոսին աթոռից եւ նորը ընտրել: Կաթուղիկոսը, լսելով այդ բանը, խոհեմութիւն է համարում լուռ ու մունջ ազատակամ հեռանալ գահից եւ վանք քաշուել ճգնելու համար:

Սմբատ սպարապետը եւ Գրիգոր Սիւնեաց իշխանը լսելով այդ, սաստիկ զայրանում են Բագրատունու վրայ, կանչում են բոլոր եպիսկոպոսներին եւ իշխաններին երնջակ, ժողով են անում ու քննում ամբաստանութեան կէտերը: Ժողովը արդարացնում է կաթուղիկոսին եւ հրաւիրակներ է ուղարկում հայրապետի մօտ՝ նորից վերադառնալու եւ գահի վրայ բազմելու:

Այս ժողովը մի քանի ուշադրութեան արժանի կէտեր է մտցնում մեր եկեղեցական իրաւունքի սահմանի մէջ կաթուղիկոսի եւ ժողովի իրաւասութեան խնդիրների նկատմամբ: Առաջին՝ որ առանց կաթուղիկոսի նախագահութեան եւ հրաւէրին ժողով անել կարելի է այսպիսի դէպքերում, այսինքն՝ երբ պիտի քննուի կաթուղիկոսի գործերը: Երկրորդ՝ ժողովն է ընտրողը կաթուղիկոսին եւ ժողովն է մխակ ամբաստանող, ուրեմն եւ արդարացնող կամ մեղաւոր համարող: Երրորդ՝ երկրի իշխանը առանց ժողովի չի կարող կաթուղիկոսին մեղադրել եւ գահից հեռացնել: Ճիշտ է՝ եղել են դէպքեր, երբ հայոց թագաւորները կամ պարսից արքաները զօրով փոխել են կաթուղիկոսներին եւ ուրիշներին նշանակել, սակայն այդպիսի դէպքերը իրաւական սահմանների մէջ չեն մտել, նրանք եղել

են բռնի ուժով, ապօրինի կարգով: Եղել են եւ ընդհակառակն՝ ուխտազանց կաթուղիկոսներ, որոնք թէեւ դատի չեն ենթարկուել, բայց յետոյ արդէն նզովուել են եւ անիծուել, օրինակ՝ Եզր: Այսպիսի դէպքեր սկզբունքներ մտցնել չեն կարող, որովհետեւ դրանք օրինաւոր եւ կանոնաւոր հետեւողութեամբ չեն զարգացել եւ գոյութիւն ունեցել, այլ անհատների եւ զանազան պատահարների միջոցով են առաջ եկել:

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ԺՈՂՈՎԸ 970 ԹՈՒԻՆ

Այս ժողովում նոյնպէս կանոններ չսահմանուեցին, այլ միայն զբաղուեցին քաղկեդոնիկ Վահան կաթուղիկոսին գահընկեց անելու խնդրով:

Անանիա կաթուղիկոսին յաջորդեց 968-ին Վահան Սիւնեցին: Սա առաջուց տրամադիր լինելով դիմել քաղկեդոնականութեան, ծածուկ յարաբերութիւններ սկսեց նրանց հետ եւ Մելիտինի մետրոպոլիտի ձեռքով միաբանութեան թուղթ հաստատեց յունաց հետ: Հայոց եպիսկոպոսները այդ բանը իմանալով, իմացրին Աչոտ Թագաւորին՝ խնդրելով ժողով անել այդ գործը քննելու համար: Աչոտի հրամանով եպիսկոպոսները ժողով գումարեցին Անի մայրաքաղաքում, քննեցին Վահանի արածները, գտան նրան քաղկեդոնականութեան կողմնակից եւ նոյն իսկ դաւանութիւնը փոխած: Ժողովականք պահանջեցին գահընկեց անել Վահանին. բայց երբ լսեցին, որ Վահանը փախել է Վասպուրականի Աբուսահլ Արծրունի թագաւորի մօտ, նրա փոխարէն ընտրեցին Ստեփաննոսին՝ Սեւանայ վանքի վանահօրը: Նորընտիր կաթուղիկոսը 971-ին նզովեց թէ Վահանին եւ թէ նրա խնամատար Աբուսահլ թագաւորին:

Այս եւ նախորդ ժողովը զբաղուեցին կաթուղիկոսին դատի կանչելու եւ նրա գործերը քննելու խնդրով: Այստեղ էլ հաստատուեցին նոյն հիմունքները, ինչպէս եւ նախորդ ժողովում. 1) որ ժողովն է կաթուղիկոսին դատի կանչում եւ ո՛չ Աչոտ թագաւորը, 2) որ ժողովը քննում է եւ փաստերի հիման վրայ դատապարտում կաթուղիկոսին, 3) որ կաթուղիկոսը իբրեւ ամբաստանեալ դատի չի կանչւում, այլ միայն նրան քննում են եղած գրաւոր փաստագրերով եւ վկաների հարց ու փորձով, 4) ուխտադրուժ կաթուղիկոսը եւ թագաւորը բանադրանքի են ենթարկւում:

ՀԱՐՔԻ ԺՈՂՈՎԸ 1002 ԹՈՒԻՆ

Այս ժողովը եկեղեցական կանոններ չի սահմանել, այլ միայն նզովել է եւ բանադրել Թոնդրակեցի աղանդաւորներին:

Թոնդրակեցոց աղանդը սկսւում է Սմբատ անունով մէկից, որը Ծաղ-

կոտն գաւառի Զարեհաւան գիւղից էր: Սա պաւղիկեանների աղանդի հետ ծանօթանալով՝ յարւում է մի աստղագէտ պարսիկ բժիշկի, որից սովորում է զանազան հնարներ, կախարդութիւններ եւ բժշկական գիտելիքներ: Գալիս է Թոնդրակ աւանը եւ սկսում իւր քարոզութիւնները: Նա մերժում էր Աստուծոյ նախախնամութիւնը, յարութիւնը, Հոգոյն Սրբոյ չնորհքը, ձեռնադրութիւնը, եկեղեցու խորհուրդները, չէր ընդունում մեղք ու պատիժը, արհամարհում էր ծէսերը, սովորութիւնները: Հետեւողներ շատ գտաւ եւ Թոնդրակը դարձրեց աղանդաւորների գիւղ: Շուտով Թուլայլ գիւղից մի քանիսին իրան կուսակից արաւ, խնուսում էլ հետեւողներ գտաւ եւ սկսեց տարածել չրջակայ գիւղերի մէջ: Սմբատի մահից յետոյ աղանդի տարածումը չարունակուեց եւ աւելի լայն ծաւալ ստացաւ: Թէ երբ է սկսուել աղանդը երեւալ Հայաստանում, դժուար է ասել, միայն պատմական փաստն այն է, որ 447-ին Շահապիվանի ժողովում ամենախիստ միջոցներն էին առնում «մծղնէից» աղանդի դէմ, բայց միջոցները քիչ արդիւնք ունեցան, Ներսէս Բ-ի, Օձնեցու օրով աղանդը դեռեւս չարունակւում էր, Օձնեցին «ընդդէմ պաւղիկեանց» ճառի մէջ խօսելով դրա մասին՝ չարունակութիւն է համարում «մծղնէից» աղանդների եւ խիստ գոյներով նկարագրում: Սարգիս կաթուղիկոսի օրով արդէն այդ աղանդները իրանց գոյնը փոխեցին, աւելի ուժեղ կերպարանք ստացան, քարոզութիւնները եւ մոլար մտքերը աւելի պարզ եւ բացարձակ սկսուեցին տարածուել եւ բոլորովին նոր անունով կոչուել: Թէ ո՞րքան կապ կար «մծղնէից», «պաւղիկեանց» եւ «թոնդրակեցոց» աղանդի մէջ, ո՞րքան մէկը միւսի վրայ ազդել է, առ այժմ դժուար է դրական մի բան ասել, միայն այդ խնդրով պարապողների կարծիքով՝ դրանք միմեանց չարունակութիւն են կազմում եւ ամբողջացած կերպարանք ստանում Սմբատի ձեռքով՝ Թոնդրակում:

Արդեօ՞ք Հայոց երկրում էր առաջացել, թէ դրսից մտել, յունաց, ասորոց կամ պարսից երկրից, անորոշ է եւ վիճելի:

Այս աղանդի մասին տեղեկութիւն կարելի է քաղել Ասողիկից, Լաստիվերտցուց, Մագիստրոսի եւ Շնորհալու թղթերից, Սարգսեանի «Ուսումնասիրութիւնից մանիքէա-պաւղիկեան Թոնրակիցների աղանդին» գրքից, Զամչեանից եւ «Արարատ»-ի 1900 թ. յուլիսի համարից:

Այս աղանդի առաջն առնելու համար 1002-ին Սարգիս կաթուղիկոսը ժողով արաւ Հարքում, բանադրեց աղանդաւորներին եւ նրանց մասնակցողներին, մշտապէս հեռացրեց Հայոց եկեղեցու հաղորդակցութիւնից, բռնեց նրանց գլխաւոր Յակոբոս եպիսկոպոսին, կարգալոյծ արաւ, աղուէսադրոշմ դրեց ճակատին, նզովեց եւ բանտարկեց:

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ԺՈՂՈՎԸ 1036 ԹՈՒԻՆ

Այս ժողովում եկեղեցական կանոններ չեն սահմանուել, այլ զբաղուել են կաթուղիկոսական ընտրութեամբ: Ժողովիս գործունէութեան մէջ եւ նախընթաց դէպքերի եղելութեան մէջ չատ մութ հարցեր պարզաբանուել են եւ որոշ խնդիրներ լուծում ստացել, որոնք էական նշանակութիւն ունին եկեղեցական իրաւունքի տեսակէտից:

Պետրոս կաթուղիկոսը, մի քանի տարի բացակայ լինելով Անի քաղաքից, երբեմնակի ապրում էր Սեբաստիայի Սենեքերիմ Արծրունի թագաւորի մօտ. սրա մահից յետոյ քաշուեց Վասպուրականի Զորի վանքը եւ այնտեղ կենալով՝ հեռու էր պահում իրան կաթուղիկոսական պաշտօն վարելուց: Թագաւորին եւ նախարարներին դուր չգալով կաթուղիկոսի այդպիսի վարմունքը, մտածեցին ուրիշին կաթուղիկոս ընտրել, բայց կասկածելով, որ Պետրոսը կարող է գահից չհրաժարուել եւ չարունակել իւր հայրապետական անուանական պաշտօնը եւ դրանով խռովութիւն առաջացնել ժողովրդի մէջ, որոշեցին խաբելով կանչել նրան եւ բանտարկել, ստիպելով հրաժարական տալ: Այսպէս էլ արեց, բռնեց կաթուղիկոսին, որը հաւատալով թագաւորի խօսքին՝ եկել էր կաթուղիկոսութիւնը չարունակելու, եւ բանտարկեց Բջնում: Թագաւորը՝ Յովհաննէս Սմբատ, բերել տուաւ Սանահնի վանահօր Դէոսկորոսին եւ հրամայեց կաթուղիկոս օծել: Եպիսկոպոսները, ժողովուրդը տեսնելով թագաւորի, նախարարների արած հակաեկեղեցական ընտրութիւնը եւ հաստատութիւնը, մերժեցին նոր կաթուղիկոսին, անունը չյիշեցին եկեղեցում եւ չթողեցին եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն կատարի: Դէոսկորոսը աւելի վատ ընթացք բռնեց, սկսեց անպիտաններին եպիսկոպոս ձեռնադրել, լաւերին հեռացնել եւ նրանց ստացուածքները յափշտակել: Եպիսկոպոսները ժողով արեցին եւ նզովեցին թագաւորին ու նախարարներին: Վերջիններս վախեցան եւ նորից հրաւիրեցին Պետրոս կաթուղիկոսին, որը բացէ ի բաց մերժեց նրանց առաջարկութիւնը: Թագաւորը դիմեց Աղուանից կաթուղիկոս Յովսէփին, որ գայ ժողով անի, Հայոց կաթուղիկոսին հրաւիրի եւ նզովքը վերցնի:

Եւ ահա 1036-ին Յովսէփ կաթուղիկոսի նախագահութեամբ Անիում եղաւ մեծ ժողով 4000 հոգեւորական եւ աշխարհական անձանց մասնակցութեամբ, ուր քննեցին Դէոսկորոսի գործերը, մեղադրեցին նրան, պատռեցին հայրապետական քօղը, որ սովորութիւն էր գլխով ձգել, աքսորեցին Սանահին վանքը, բանադրեցին նրանից ձեռնադրուածներին՝ ապաշխարանքի ենթարկելով եւ Պետրոսին հրաւիրեցին կաթուղիկոսութիւն անելու:

Այս ժողովը ամենափառաւոր ժողովներից մէկն է իւր տեսակի մէջ, այստեղ մասնակցում էր 4000 մարդ, հոգեւորական եւ աշխարհական

դասակարգերի համարեա բոլոր ներկայացուցիչները, որոնք հաստատեցին կաթուղիկոսի ընտրութեան եւ գահընկեց անելու դարաւոր աւանդական կարգը եւ աւելի եւս ամրապնդեցին հետեւեալ սկզբունքները. 1) կաթուղիկոս ընտրել եւ գահընկեց անել կարող է միմիայն հայոց ազգային ժողովը, 2) Ազգային-եկեղեցական ժողով անպայման կերպով պիտի հասկանալ հոգեւորական եւ աշխարհական դասակարգը, 3) թագաւորը եւ նախարարները առանց ժողովի իրաւունք չունին ոչ կաթուղիկոս հեռացնել եւ ոչ էլ նոր ընտրութիւն անել, եթէ անեն, այդ կլինի բռնի ուժով եւ ոչ կանոնական իրաւունքով արած, 4) ժողովը կարող է նզովել եկեղեցական-ժողովրդական կարգերին հակառակ գնացող թէ թագաւորին եւ թէ նախարարներին, 5) թագաւորը եւ նախարարները հնազանդելով ժողովի վճռին՝ դրանով ժողովը համարեցին ամենաբարձր իրաւասութիւն ունեցող մարմին, 6) ժողովը լինում է առանց կաթուղիկոսի նախագահութեան, երբ տեղի է ունենում կամ կաթուղիկոսի ընտրութիւն, կամ կաթուղիկոսական գործերի քննութիւն, 7) այդպիսի դէպքերում ժողովում նախագահում է աւագագոյն եպիսկոպոսը, այս ժողովում՝ Աղուանից կաթուղիկոսը, 8) կաթուղիկոսին առանց քննութեան գահընկեց անել՝ լոկ թագաւորի խօսքով, չի կարելի: Մեղադրանքը պէտք է ապացուցանել փաստերով եւ վկաներով, 10) կաթուղիկոսը առհասարակ պատասխանելու չի հրաւիրւում ժողով իբրեւ մեղադրուող, այս ժողովում մասնակցում էր եւ կաթուղիկոսը, 11) ժողովը կարող է կաթուղիկոսին գահընկեց անել, պատժել եւ աքսորել վանք: Թէեւ կաթուղիկոսին կարգալոյծ անելու դէպք չի եղել, բայց ազգային ժողովը երբ յարմար դատի՝ կարող է այդպիսի պատիժ տալ, ինչպէս եւ տիեզերական ժողովը կարգալոյծ արաւ պատրիարքին (Նեստորին): Ահա մեր պատմութեան փաստերը կաթուղիկոսական ընտրութեան վերաբերմամբ, որոնք իբրեւ փառաւոր եւ արդարացի սկզբունքներ պիտի պահէին եւ հետեւորդները եւ մինչեւ այսօր էլ մեզ հասցնէին նոյն յաջորդականութեամբ. բայց չատերը հէնց մեր կաթուղիկոսներից իրանց փառասիրական ձգտումներին յագուրդ տալու համար հակառակ էին գնում այդ հիմունքներին (Կարբեցին) եւ ոտնատակ տալիս այդ կարգերը:

ՀՌՈՄԿԼԱՅԻ ԺՈՂՈՎԸ 1179 ԹՈՒԻՆ[1]

Գրիգոր Տղան 1173-ին կաթուղիկոսական գահը բարձրանալով, չարունակեց իւր հօրեղբօր Շնորհալու բռնած ընթացքը, այն է՝ սէր եւ միաբանութիւն ձգել հայերի եւ յոյների մէջ, միմիայն ամուր պահպանելով հայոց առաքելաւանդ ծէսերը եւ սովորութիւնները եւ թոյլ չտալով, որ

1 Հռոմկլայի ժողովի թվականը կարծում եմ, պետք է սրբագրենք 1178 թ.: Այդ մասին տես Ա. Բոզոյան, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը, Երևան, 1995, էջ 183-185:

Հայոց եկեղեցին ինքնուրոյնութիւնից զրկուի: Գրիգոր Տղան, ցանկանալով իւր նախորդների սկսած ազգային ժողովով լրացնել եւ վերջինիս որոշմամբ յունաց կայսեր վճռական պատասխան տալ, հրաւիրագրեր ուղարկեց ամէն տեղ, պատուիրելով գալ ժողովուել Հռոմկլա եւ ընդհանուր որոշմամբ վերջ դնել ճգճգուող խնդրին: Արեւելեան Հայաստանի եկեղեցականներ կասկածանքով վերաբերուեցին դէպի այդ հրաւէրը, եւ երբ ստացուեց այդ կասկածանքները փարատող Գրիգորի թուղթը, չատերը, որոնք յարմարութիւն ունէին՝ գնացին, մնացողները ուղարկեցին իրանց հաւանութեան թղթերը:

Հռոմկլայում 1179-ին ժողովուեցին՝ Աղուանից կաթուղիկոսը, 32 եպիսկոպոս, բազմաթիւ վարդապետներ, վանականներ, երէցներ, սարկաւագներ եւ հայոց մեծամեծ իշխաններ: Ժողովս կազմեց յունաց կայսրին եւ պատրիարքին ուղարկուելիք պատասխանը հայոց դաւանութեան վերաբերեալ: Դաւանաբանութեան մասին երկար խօսուել է Ներսէս Շնորհալու բաժնում, այստեղ այդ մասին չի խօսուիլ, այլ ուշադրութիւն կդարձնուի մի աւելի կարեւոր կէտի վրայ, այն է, որ այս ժողովում մատնացոյց է անւում այն արտաքին տիեզերական եւ մասնաւոր ժողովների եւ ս. հարց վրայ, որոնց կանոնները Հայոց եկեղեցին ընդունում է կանոնականների չարքում:

Ահա ժողովի որոշման այդ կտորը թարգմանաբար. ընդունում ենք տիեզերական ժողովներից առաջի երեքը՝ Նիկիայի, Կոստանդնուպօլսոյ եւ Եփեսոսի. «Մեր մէջ գտնւում են այլ եւ այլ ժողովների կանոնադրութիւններ, որոնք ընդունելի են մեզ, որոնք եկեղեցու զանազան կարգերը հաստատեցին, պէսպէս հերձուածներ հերքեցին, ինչպէս Անկիւրիայի ժողովը, որը հերքեց Լիկիանոսի անբարշտութիւնը՝ քահանաներին զոհած միս ուտեցնելուն համար. Կեսարիայի ժողովը՝ յուդէից կանանց դէմ եղած, եւ Նէոկեսարիայի ժողովը՝ անխիղճ պոռնկութեան դէմ եղած. եւ Գանգրայի ժողովը՝ օստացուց աղանդի դէմ, եւ Լաւոդիկիայի ժողովը՝ տասնչորսականների դէմ, եւ Սարդիկէի ժողովը՝ եկեղեցական կարգերի համար եղած: Այս ուղղափառ եւ սրանց նման ժողովներից սովորեցինք մենք հաւատոյ դաւանութիւնը...» (տե՛ս «Թուղթ ընդհանրական», Ս. Էջմիածին, 1865, 256 եր.):

Ուրեմն այս ժողովը որոշեց ընդունել օտար ժողովներից երեք տիեզերականը եւ վեց տեղականը: 3 տիեզերականի մասին չատ յիշատակութիւններ կան արուած մեր մէջ, վեց տեղական ժողովների մասին առաջին անգամ է յիշատակւում եւ միմիայն այս ժողովում: Կարծէք թէ ժողովականները վեց տեղական եւ այլ օտար սուրբ հարց կանոնների հայոց կողմից ընդունելութեան հարցի որոշմամբ, ցանկացել են վերջ տալ անօգուտ վէճերին, որոնք առաջանում էին նրանից, որ իբր թէ հայերը բացի իրանց ազգային ժողովների եւ կաթուղիկոսների կանոննե-

րից օտար կանոններ չեն ընդունում: Բայց խնդիրն այս է՝ ի՞նչու մեր ժողովը 6 տեղական ժողով է ընդունել եւ ոչ 8. եթէ մեր ժողովը ասում է, թէ կան մեր մէջ այլ եւ այլ ժողովների կանոններ, դրանով կամենում է ասել, որ վաղուց հայոց մէջ կան տեղական ժողովների թարգմանութիւնը, Յովհան Օձնեցու օրերից եւ մինչեւ այն օրը գործածութեան մէջ եթէ չկան էլ, յամենայն դէպս մեր եկեղեցու կողմից չեն մերժւում: Եթէ Յովհան Օձնեցու կազմածի մէջ միայն տեղական վեց ժողովներն են մտել եւ ոչ 8, նշանակում է՝ Օձնեցին պիտի օգտուած լինի այն ժողովածուներից, որոնցից օգտուել են Դիոնէսիոս Կրտսերը եւ Յովհան Սքոլաստիկոսը (500 եւ 556 թուականներին): Այս երկուսի ժողովածուների մէջ մտնում էին 4 տիեզեր. ժող. ու 6 տեղական եւ առաքելական կանոններ. երեւի թէ Օձնեցին յարմար է դատել հետեւել 6 տեղական ժողովներ պարունակող ժողովածուներին, քան ուր: Մեր 1179-ի ժողովն էլ հէնց այս 6 տեղական ժողովն էլ ընդունել է վաւերականների շարքում: Միայն այստեղ մի թեթեւ թիւրիմացութիւն է տեղի ունեցել. մեր ժողովի ընդունած 6 տեղական ժողովների շարքից պակասել է մի ժողով, այն է՝ Անտիոքինը եւ յաւելացել է մի բոլորովին գոյութիւն չունեցող ժողով, այն է՝ Կեսարիայինը: Թէ Սքոլաստիկոսի, թէ Կրտսերի ժողովածուների մէջ եւ թէ մեր բոլոր կանոնագրքերում կայ Անտիոքի ժողովը, որը շատ նմանութիւն ունի Նիկիայի ժողովի կանոնների հետ եւ կարծիք կայ, որ միմեանցից փոխառութիւն են արել երկու ժողովները, որ ասել է թէ՝ Անտիոքի ժողովը ոչ մի թէական՝ կասկածական բովանդակութիւն չի ներկայացնում եւ համապատասխան է ուղղափառ եկեղեցու դաւանանքին, բայց ի՞նչու դուրս է ձգուել 1179-ի ժողովի ցանկից. դժուար է պարզել: Իսկ ընդհակառակն՝ Կեսարիային վերագրած ժողովը գոյութիւն չի ունեցել, ոչ մի եկեղեցու ժողովների ցանկում չկայ, ոչ վաւերականների եւ ոչ անվաւերականների մէջ, ո՞րտեղից են գտել մերոնք եւ ժողովների կարգը դասել, Աստուած գիտէ: Կայ մի ուրիշ փաստ, որ ցոյց է տալիս, թէ 1179-ի ժողովում յիշատակուել է եւ Անտիոքի ժողովը եւ ապա դուրս է ձգուել: Փաստն այս է. Ս. Էջմիածնի գրադարանի 58 ձեռագրում կայ Գրիգոր կաթուղիկոսի այդ թղթի մի ուրիշ պատճէնը կայսրին գրած, այս պատճէնի մէջ յիշուած ժողովների շարքում կայ եւ Անտիոքի ժողովը, որը բռնում է շարքի մէջ վեցերորդ տեղը. ահա դասաւորութիւնը. 1) Նիկիայի ժողով՝ Ի կանոն, 2) Անկիւրիայի՝ Ի կ., 3) Կեսարիայի՝ Ժ կ., 4) Նէոկեսարիայի՝ Ի կ., 5) Գանգրայի՝ ԻԳ կ., 6) Անտիոքի՝ Իե կ., 7) Լաւոդիկիայի՝ Ծե կ., 8) Սարդիկէի՝ ԻԱ կ., 9) Պօլսոյ Գ կ. (տիեզ.), 10) Եփեսոսի՝ Զ կ., (149-153 եր.): Եթէ սրանցից Կեսարիայինը իբրեւ չեղած ժողով դուրս ձգենք, մնացածները կլինեն Սքոլաստիկոսի եւ Դիոնէսիոս Կրտսերի ժողովածուների ժողովները: Փաստն այն է, որ Գրիգոր կաթուղիկոսի վերոյիշեալ ժողովը երկու օրինակ ունի,

մէկում, որը եւ տպագրուած օրինակն է, չկայ «Անտիոքի» եւ «օտար ս. հարց» կանոնների յիշատակութիւնը, երկրորդ ձեռագիր օրինակներում, որ աւելի ընդարձակ է, քան տպածը, կայ թէ Անտիոքի ժողովը եւ թէ այն օտար ս. հարց անուննները (Աթանաս, Գրիգոր Նիւսեայ, Բարսեղ Մեծ, Գրիգոր Նազիազանցի, Կիւրեղ Աղէքսանդրիացի), որոնց դաւանութիւնը ընդունում ենք: Թէ ի՞նչ է եղել պատճառը, որ օտար ս. հարց անուննները եւ Անտիոքի ժողովը ջնջուել են եւ եղած արձանագրութիւնը կրճատուել, յայտնի չէ, թէեւ ենթադրական մի քանի բան կարելի է ասել, բայց դրական նշանակութիւն ունենալ չեն կարող դրանք: Ինչ որ վերաբերում է Կեսարիայի ժողովին, այդ մասին խօսել ենք նոյն ժողովի կանոնների արձանագրութեան մէջ:

Այս ժողովիս գլխաւոր նշանակութիւնը նրանումն է, որ ցոյց է տալիս, թէ մեր 12-րդ դարի ս. հարք ինչ հայեացք են ունեցել օտար եկեղեցական հայրերի եւ արտաքին ժողովների կանոնների վերաբերմամբ. մենք զարմանալով կտեսնէինք, որ մեր կանոնագրքերը լի են կանոններով, այն ինչ նրանց վաւերականութեան, կամ մեր կողմից ընդունելութեան մասին ոչ մի խօսք չի ասուած ոչ մի ազգային ժողովում: Այդ տարակուսանքը դոնէ փարատում է այս ժողովը, ցոյց տալով թէ ո՞ր արտաքին ժողովները կարող են աղբիւր համարուել մեր եկեղեցական իրաւունքի համար: Եթէ այս ժողովումս որոշուէր մէկ-մէկ, թէ ո՞ր ազգային ժողովներն ենք ընդունում եւ ո՞ր հայրերի կանոնները, կունենայինք փառաւոր հիմնաքար պարզելու եւ ջոկելու այն անթիւ, անհամար, աւելորդ, կցկտուր, վայրի-վերոյ կանոններ բովանդակող կանոնագրքերը. որոնք պարզել միմիայն ենթադրութիւններով եւ կողմնակի միջոցներով շատ դժուար է:

ՍՍԻ 1204-Ի ՄԱՍՆԱՒՈՐ ԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍԻՆ

Այս ժողովը անվաւեր է եւ մեր եկեղեցական իրաւունքի աղբիւր կազմել չի կարող, որովհետեւ ազգի մեծամասնութիւնից մերժուել է երկու անգամ: Սրա մասին խօսում ենք միմիայն նրա համար, որ աւելի եւս պարզաբանուի մեր եկեղեցական իրաւունքի տեսակէտից այն խնդիրը, թէ ո՞վ է օրէնսդիրը Հայոց եկեղեցու, ազգային ընդհանուր ժողո՞վը, թէ՞ թագաւոր եւ կաթուղիկոս, կամ միայն կաթուղիկոս: Այս ժողովը իւր հետ ունենալով Լոռու 1205-ի եւ Անու 1207-ի ժողովները, ամենափառաւոր կերպով հաստատեց, վաւերացրեց այն սկզբունքը, որ Հայոց եկեղեցու մէջ միակ բարձրագոյն օրէնսդիր մարմինը կազմում է ազգային ընդհանուր ժողովը: Այս ժողովի խնդիրը այսպէս բարձրացաւ:

Կիլիկիայի Լեւոն թագաւորը եւ Դաւիթ կաթուղիկոսը ստանալով վրաց զօրավար Հայազդի Զաքարէ Սպասալարի խնդիրը՝ թոյլ տալու

չարժական սեղան գործածել պատարագի համար, Վերափոխման եւ Ս. Խաչի տօնը վրաց հետ կատարել, մանաւոր ժողով արին եւ թոյլ տուին գօրավարին. 1) պատարագի չարժական սեղան ունենալ պատերազմի ժամանակ, 2) պատարագ մատուցանել սարկաւագներով, 3) պատարագ մատուցանել թէ կենդանիների եւ թէ ննջեցեալների համար, 4) Աստուածածնի եւ Ս. Խաչի տօնը կատարել վրաց հետ, 5) 2 ճրագալոյցները լուծել ձկնով եւ ձիթով, 6) Փրկչի եւ սրբերի պատկերները պատուել, 7) առանց դպրութեան աստիճան տալու սարկաւագութիւն չտալ, 8) կրօնաւորները առանձին ստացուածք չունենան, վանքի միաբան համարուեն եւ միս չուտեն:

Զաքարէ Սպասալարը, ստանալով հայոց թագաւորի եւ հայոց կաթուղիկոսի եւ մանաւոր վճիռը, այնքան հեռատես գտնուեց, որ փոխանակ գործադրելու, յարմար դատեց Լոռում ժողով անել եւ այդ վճռուած խնդիրը ընդհանուր համաձայնութեամբ գործադրել Արեւելեան Հայաստանում: Եւ ի՞նչ եղաւ՝ թէ այդ ժողովում, 1205-ին եւ թէ 1207-ին, որոշուեց չընդունել հայոց կաթուղիկոսի եւ հայոց թագաւորի եւ մանաւոր ժողովի կանոնները, համարելով դրանք հայոց եկեղեցու ոգու եւ կարգի դէմ: Եւ այս վերջին երկու վճիռը մնաց անփոփոխ, չնայելով Զաքարէ Սպասալարի ամենակարողութեան, ուժին, նրա բռնութիւններին եւ հալածանքներին: Եւ ի՞նչ էր ժողովներիս այդպիսի խիստ վճռի պատճառը, պատմիչների ասելով՝ ա՛յն, որ քահանայք գոչում էին՝ մենք չենք կարող այդ նոր կարգերը ժողովրդի մէջ մտցնել, մեզ քարկոծ կանեն:

Հարցն այն չէ, ժողովը խիստ վերաբերուեց, թէ ոչ, կամ փոփոխութեան կէտերի մեծ մասը հակառակ չէին հայոց եկեղեցու կարգերին, հապա ա՛յն, որ ժողովուրդը հաստատ կանգնած իւր պինդ հողի վրայ՝ չի թոյլ տալիս, որ մանաւոր անհատներ, կաթուղիկոս, թէ թագաւոր, թէ մի քանի եպիսկոպոսներ փոխեն կարգերը: Ահա այս ժողովի հիմնական գաղափարը:

ՍՍԻ 1243-46-Ի ԺՈՂՈՎԸ

Հայոց եկեղեցական ազգային օրէնսդիր վերջին ժողովը եղաւ 1243-46-ին՝ Սսում, նրանից յետոյ մինչեւ այսօր չենք ունեցել կանոնադիր ժողով:

Կիրակոս ականատես պատմագրի խօսքով, Կոստանդին Բարձրբերդցու օրով անկարգութիւններ էին մտել Հայոց եկեղեցու վարչութեան եւ գործերի մէջ, ժողովուրդը անտարբերութեամբ վերաբերւում էր դէպի կրօնական պէտքերը, եկեղեցական պաշտամունքը: Դրանց առաջն առնելու համար Կոստանդին կաթուղիկոսը 1243-ին Սսում հրաւիրեց, թագաւորի համաձայնութիւնը առնելուց յետոյ, եկեղեցականների եւ աշխարհականների մասնակցութեամբ եւ Հեթում թագաւորի ու նրա որ-

դու ներկայութեամբ, մեծ ժողով, ուր սահմանեցին 25 կանոն: Կանոններս կանոնական կոնդակով Կոստանդին կաթուղիկոսը հրատարակում է ի սփիւռս աշխարհի՝ նկարագրելով ժողով անելու կարիքը, հայոց աշխարհի անկեալ եւ քայքայուած վիճակը թէ նիւթականապէս եւ թէ բարոյապէս: Կոնդակս սկսւում է այսպէս. «Կոստանդին՝ ծառայ Քրիստոսի եւ չնորհօք Նորին կաթուղիկոս Ամենայն հայոց... Գնացաք... առ Քրիստոսասպսակ թագաւորն մեր Հեթում, եւ մերով հրամանաւ եւ նորին ձեռնտուութեամբ ժողովեցաք զեպիսկոպոսունս եւ զվարդապետս եւ զմիանձունս եւ վանաց առաջնորդս, եւ զիշխանս եւ զիշխողս, արս երեւելիս, եւ արարաք հանդէս մեծ, քննեցաք զպատուէր եւ զհրամանն Աստուծոյ, եւ Աստուծոյ մերձակայից առաքելոց եւ հայրապետաց, եւ գտաք զմեզ բազում մասամբք մոլորեալք եւ դատապարտք անպատասխանիք, եւ որքան կարացաք՝ աւաղեցաք զմեզ եւ ողբացաք: Զկնի յոլով քննութեան՝ ամենեցուն կամակցութեամբ եւ ձեռնադրով, գրեցաք սահման եւ կանոն չափաւոր եւ դիւրընթաց...» (Կիրակոս պատմ., 178-180 եր.):

Կոնդակիցս մի քանի ուշադրութեան արժանի կէտեր կարելի է քաղել. 1) որ ժողովների կանոնները յայտարարւում էին կաթուղիկոսի կանոնական կոնդակով, 2) որ 1243-ին արդէն «Կաթուղիկոս Ամենայն Հայոց[1]» տիտղոսը ընդհանրացած էր, երեւի Կիլիկեան կաթուղիկոսութեան ժամանակից, մինչեւ այդ «կաթուղիկոս Հայոց» կամ «Հայոց մեծաց» տիտղոսն էին կրում, 3) ժողովը լինում է կաթուղիկոսի հրամանով եւ թագաւորի ձեռնտուութեամբ եւ ո՛չ թագաւորի հրամանով եւ 4) թագաւորը եւ արքայորդիք մասնակցում էին ժողովում եւ երեւում է, որ նախագահը կաթուղիկոսն էր:

Նկատելու արժանին այն է, որ մեր ոչ մի կանոնագրքում այս ժողովի մասին ոչ մի յիշատակութիւն չկայ, արդեօ՞ք այս բաւական է ապացուցանելու, որ հայոց այժմեայ կանոնագրքերը 1200 թուից առաջ գրուած էին, 1204-ի Սսի ժողովի մասին նոյնպէս ոչինչ չկայ: Ի նկատի ունենալով որ կանոնագրքերում կաթուղիկոսների ցանկը Լուսաւորչից հասցրած է մինչեւ մեր 997 թիւը, ենթադրելի է, որ մեր ձեռքի տակ ունեցածներս գրուած են մինչեւ 1000 թուականը:

Ահա եւ կանոնները որ քաղում ենք Կիրակոս պատմագրից.

1. Ամենայն ձեռնադրութիւն յեկեղեցի՝ որ է պարգեւք Հոգւոյն Սրբոյ, զոր տայ արժանաւորացն, առանց արծաթոյ լիցի՝ ըստ կանոնացս. զի այն ախտ Յուդայի եւ Սիմոնի կախարդի է, որ խոտեցան, եւ ոչ միաբանեցաւ ընդ նոսա շնորհն, որ ի տեղիս տեղիս վասն աղքատութեան լուծեալ է եւ տգիտութեան: Այսուհետեւ արժանաւոր են

1 Խաչիկ կաթուղիկոսը 972-992 թուերին ստորագրում էր «Կաթուղիկոս Ամենայն Հայոց», տե՛ս նրա կոնդակը, «Արարատ», 1868թ.:

միայն եւ գիտունքն առցեն զաստիճան եպիսկոպոսութեան մեծաւ քննութեամբ եւ վկայութեամբ եւ թեմին կամակցութեամբ առանց կաշառաց, հասակաւ մի պակաս քան զերեսուն ամն:

Ձեռնադրութիւնը, որը միայն արժանաւորների վերաբերմամբ պիտի լինի, առանց փողի (կաշառքի) պիտի կատարուի: Սրանից յետոյ միայն արժանաւորները առնեն եպիսկոպոսական աստիճան՝ մեծ քննութեամբ եւ վկայութեամբ եւ թեմի կամակցութեամբ՝ առանց կաշառի, եւ եպիսկոպոսացուն էլ պիտի լինի ոչ պակաս, քան երեսուն տարեկան (տե՛ս Նիկ. 4, Անտ. 19, Լաւ. 13, Բ առ. 29, Սահակի կանոնները):

2. Իսկ առաջին գործ եպիսկոպոսին, որ զուսուցիչսն եւ զուսումնականսն ուսման եկեղեցւոյ ինքն սահմանեսցէ մեծաւ զգուշութեամբ եւ հոգաբարձութեամբ, անգայթագղ եւ գիտունք եւ ուսուցիչք եղիցին տղայոց:

Եպիսկոպոսի առաջի գործն է մեծ զգուշութեամբ եւ հոգացողութեամբ տղայոց համար ուսումնական ուսուցիչներ նշանակել եկեղեցական ուսմունքները դասաւանդելու նրանց:

3. Ապա եկեալսն ի չափ հասակաւ եւ ուսմամբ եւ սրբութեամբ ածցէ յաստիճան վկայութեամբ անձանց իւրեանց եւ սնուցողացն առանց արծաթոյ, տիօք մի պակաս քան զքսան եւ եօթն ամն երէցն եւ սարկաւագն:

Ապա այդ ուսում առնողներից (2 կ.) վարքի սրբութեամբ, ուսմամբ աչքի ընկնողներին եւ չափահաս եղողներին առանց փողի եպիսկոպոսը աստիճան տայ սնուցողների եւ իրանց չրջապատող անձանց վկայութեամբ, թէ սարկաւագի եւ թէ քահանայական աստիճան ստացողը պիտի լինի ոչ պակաս, քան 27 տարեկան:

Նէոկեսարիայի 17 կանոնով քահանան 30 ամեայ պիտի լինի՝ ըստ օրինակի Յիսուսի. Ջ տիեզ. ժող. 14, 15 կանոններով սարկաւագը՝ 25 ամեայ, քահանան՝ 30 ամեայ պիտի լինեն: Ըստ իս՝ մեր 27 տարեկան թիւը պիտի գրչի սխալ լինի, տառերով գրած՝ Իե եւ Իէ միմեանց հետ չփոթւում են, երեւի եւ Իե-ի փոխարէն Իէ է դուրս եկել. այնպէս որ մեր կանոններով 30 տարի նշանակւում է եպիսկոպոսի, 25-27՝ քահանայի եւ սարկաւագի համար:

4. Իսկ քահանայքն զպասակն եւ զկնունքն ձօթութեամբ արասցեն յեկեղեցիս եւ հաղորդեսցեն. բայց թէ մահու երկիւղ իցէ երախայինն, յորժամ եւ իցէ՝ արասցէ առանց դրամի:

Քահանաները պսակն ու կնունքը անօթի (չկերած) պիտի կատարեն եկեղեցում եւ հաղորդուեն. բայց եթէ մահուան վտանգի մէջ գտնուի երախան, կարելի է եւ կերած ժամանակն էլ մկրտել եւ առանց փողի (դրամի):

Պսակի եւ մկրտութեան կատարման ժամանակ կանոնս պահանջում է, որ քահանան լինի անօթի՝ հաց չկերած, որովհետեւ առաջին՝ որ ս. խորհուրդը կատարուի երկիւղածութեամբ եւ ծոմով եւ երկրորդ՝ որ քահանան պիտի նոյն օրը հաղորդուի, այդ պատճառով կանոնս պահանջում է քահանայից ամենայն զգաստութեամբ եւ սրբութեամբ կատարել իւր պաշտօնը: Երեւի թէ հներում երկու խորհուրդն էլ առաւօտեան էին կատարում, այժմ էլ գիւղերում մկրտութիւնը համարեա միշտ առաւօտներն են կատարում. իսկ պսակը՝ երեկոյեան ճրագավառով լուցկիներով: Մահուան վտանգի դէպքում թոյլ է տալիս հաց կերած մկրտել, միայն առանց փողի, թէ ի՞նչու, անորոշ է. արդեօ՞ք նրա համար, որ կերած է մկրտութիւն անում:

5. Ամենայն քահանայագործութիւն՝ կնունք եւ պսակ եւ թաղումն երկիւղիւ եղիցի՝ առանց զրուցի եւ ծաղու, մեծ ու յուսով եւ աղօթիւք մերձակայից:

Ամէն տեսակ քահանայագործութիւն՝ մկրտութիւնը, թէ պսակը, թէ թաղումը երկիւղով՝ առանց խօսքի ու ծաղրի լինի, յուսով եւ չրջապատողների աղօթքով:

6. Աւազանն հաստատուն լիցի եւ անշարժ, եւ վարագուրով ծածկած. զի մեծ է եւ խորհուրդն:

Մկրտութեան աւազանը անշարժ լինի եւ վարագուրով ծածկած (տե՛ս Բ Դէ. 15, Ե Դէ. 13, Պար. 8):

7. Զպսակն ընտրութեամբ արասցեն՝ վեց ծննդովք հեռացեալ յազգակցութենէ արեան. փեսայն մի պակաս քան զչորեքտասան ամն, եւ հարսն քան զերկոտասան:

Պսակը վեց աստիճանով հեռացած արիւնակիցների մէջ չի կարող լինել. փեսան տասն եւ չորս տարեկանից, եւ հարսնացուն տասերկու տարեկանից պակաս չպիտի լինի:

Այս կանոնս դարձաւ ամենանշանաւորը պսակի խնդրի նկատմամբ արիւնակցական ազգակցութեան մէջ եւ մինչեւ այսօր էլ իւր ոյժը ունի. թէեւ նրանից առաջ Շնորհալին 10 աստիճանի մէջ թոյլ տուաւ ամուսնանալ արիւնակից ազգականներին, եւ դրան հետեւեցին գուցէ Յակոբ

Ղրիմեցի եւ կանոնագիրք արտագրողները, բայց ժողովուրդը բոլորովին հեռու մնաց 10 աստիճանից եւ մինչեւ այսօր էլ «օխտը պորտը» համարւում է վերջնական արգելական կէտը եւ թոյլատրական աստիճանը: Կանոնս դժբախտաբար ոչինչ չի ասում խնամական եւ կնքահայրական աստիճանների մասին (տե՛ս Շահ. 12, 13, Պար. 16, Բարս. 68, Բ առ. 19):

Փեսացուի համար կանոնս նշանակում է 14 տարեկան հասակը, աղջկայ համար՝ 12, մեր միւս կանոններում թուերով որոշում չկայ այս մասին, միայն ասւում է՝ չափահասներին միայն թոյլ է տրւում պսակուելու եւ ո՛չ տղայոց. տղայ ասելով մինչեւ քանի՞ տարեկան է հասկացւում, անորոշ է: Ռուսաց օրէնքում Կովկասի բնակիչների նկատմամբ ասւում է 15 տարեկան տղան, 13 տարեկան աղջիկը պիտի լինի, որ իրաւունք ունենան պսակուելու (տե՛ս Բ Դ. 24, Սահ. եւ Շնորհալու կանոնները):

8. Օտար յաշխարհէ եպիսկոպոս կամ վարդապետ կամ երէց, կամ զիրոյ[1] տէր առանց թեմին եպիսկոպոսին մի՛ շրջեսցին, կամ շինեսցեն. այլ նորա հրամանաւ ըստ պատշաճի:

Ուրիշի թեմի մէջ եպիսկոպոս կամ վարդապետ, կամ երէց իրաւունք չունին շրջելու կամ չէնքեր շինելու (եկեղեցական) առանց տեղական առաջնորդի հրամանի (տե՛ս Բ առ. 15, Նիկ. 15, 16):

Շրջակայել նշանակում է հանգանակութիւն անել, կամ քարոզութեան դուրս գալ, կամ ս. մասունքներ շրջեցնել:

9. Գրոց դասասացքն բազմաց վկայութեամբ լիցի, որ գիտունք լինին, եւ ամենայն գրոց վարք եւ տեղեակ, եւ փորձ ամենայնիւ. նմանապէս եւ գրոց աշակերտ ընտրութեամբ նորին եւ առաւել փորձիւ եւ վկայութեամբ կատարելոց:

Ս. Գրքի ուսուցիչները պիտի ընտրուեն չատերի վկայութեամբ, լինեն գիտուն, վարժ եւ տեղեակ գրոց եւ փորձուած անձինք:

10. Եւ հրամայէ եպիսկոպոսն զՍուրբ Գիրս եկեղեցւոյ գրել արուեստաւորաց եւ ուղղափառաց եւ գիտնոց:

Եպիսկոպոսի հրամանով Ս. Գիրքը պիտի արտագրեն հմուտ, ուղղափառ եւ գիտուն մարդիկ:

Այս կանոնս սահմանում է՝ որ անգրագէտ, կիսագրագէտ, թերի եւ վատ ձեռք ունեցողները Ս. Գիրքը չարտագրեն սխալներով եւ աղաւաղումներով:

1 Անորոշ բառ է:

11. Երկիցս անգամ շրջեսցի եպիսկոպոս ի տարւոջն յիւր թեմն եւ հանդէս արասցէ իւր հօտին, եւ սուրբ գիտուն քորեպիսկոպոս դիցէ, որ զեկեղեցոյ դատաստանն ըստ կանոնաց առնել մարդասցէ երկիւղած եւ անագահ:

Առաջնորդը երկու անգամ պիտի շրջագայութեան ելնի տարին եւ իւր հօտը աչքի անցնի, գիտուն եւ սրբակրօն քորեպիսկոպոս էլ պիտի նշանակի, որ եկեղեցու դատաստանը կանոնների համաձայն կարողանայ անել երկիւղածութեամբ եւ առանց ագահութեան (կաշառքի) (քորեպ. մասին տե՛ս Անկ. 15, Նէո. 14, Անտ. 10, Պար. 4, 21):

12. Ծեր եւ գիտուն խոստովանահայրս կարգեսցին, որ յամենայն կիրակէի առանց դրամի ի խոստովանութիւն կոչեսցէ շափաթուն յանցանաց. եւ քահանայքն խոստովանահարցն հրամանաւ զիւրեանց ժողովուրդն զարժանաւորսն հաղորդեսցեն առանց դրամի:

Ծեր եւ գիտուն խոստովանահայրեր նշանակեն, որոնք ամէն կիրակի խոստովանութեան կանչեն առանց փողի ժողովրդականներին, եւ քահանաներն էլ առանց դրամի հաղորդութիւն տան սրանց:

13. Զհաղորդն առանց բուրվառի եւ մոմեղինի մի՛ տարցին առ հիւանդն, այլ մեծաւ երկիւղիւ. իսկ ժողովուրդքն չեն յիւրեանց հրամանքն, ո՛ւմ կամին ծուխ լինի, այլ որպէս եպիսկոպոսն հրամայեսցէ:

Հաղորդութիւնը հիւանդի մօտ տարուի մեծ երկիւղով, բուրվառով եւ մոմեղէնով: Իսկ ժողովուրդը իրանց գլխու, ումի կամենան՝ նրան ծուխ դառնալ չեն կարող, այլ եպիսկոպոսի հրամանով պիտի վարուեն:

Դուինի ժողովների կանոններում տեսանք, որ ծխաբաժանութիւնը չի ընդունւում, այլ առաջարկւում է բաւականանալ ժառանգաբար ստացած բաժնով եւ անտրտունջ հովուել ժողովուրդը: Այստեղ ծխաբաժանութիւնը թոյլատրւում է, միայն ոչ ժողովրդի ցանկութեամբ, այլ եպիսկոպոսի: Կանոնս սահմանափակում է ժողովրդի իրաւունքը եւ ընդարձակում առաջնորդինը. ժողովուրդը մինչեւ այսօր էլ ընտրողն է քահանայի ծուխը. առաջնորդը չի կարող իւր ցանկութեամբ քահանայ կարգել ժողովրդի վրայ, որովհետեւ այդ հակառակ կլինի մեր ամբողջ եկեղեցական կազմին եւ կարգերին (տե՛ս Բ Դէ. 1, 2, Բ Դէ. 13, Գ Դէ. 5):

14. Առաւել ջան տարցեն եպիսկոպոսք եւ քորեպիսկոպոսք զպոռնիկսն եւ զշնացողսն, զհմայս եւ զամենայն յանցաւորսն գեհենին երկիւղիւ ի դարձ ածել: Իսկ զանդարձսն մարմնաւոր պատուհասիւ եւ հոգեւորաւ խրատել եւ տուգանել, մանաւանդ զայնպիսիսն,

որ այր եւ կնոջ մէջ մտցեն, կամ բոզ ունիցին կին, կամ զկին թողուն զօրինաւոր եւ առ բոզս երթան, կամ ատելութեամբ պատճառաւ թողուն զկանայսն առանց բանի պոռնկութեան. զայսպիսիսս անողորմ տուգանօք խրատեսցեն, եւ թէ պատուաւոր մարդ է, եւ ընդդէմ ասէ եկեղեցւոյ օրինաց, թագաւորն խրատեսցէ յատնի (յատենի) զմեղքն (զմեղաւորքն). եւ իշխանք մեղադրանօք, եթէ ոչ առնեն զայս, եւ նզովք. եւ եթէ կին լրբի եւ մարդ խաբէ կանամբի կամ ազապ, խրատ առցէ յերեսն:

Եպիսկոպոսները եւ քորեպիսկոպոսներն աւելի ջանք անեն պոռնիկներին եւ չնացողներին, հմաներին եւ բոլոր յանցաւորներին ուղղութիւն բերելու գեհենու (դժոխքի) երկիւղով: Որոնց վրայ այս երկիւղը չի ազդիլ, մարմնաւոր եւ հոգեւոր պատիժներով խրատել նրանց եւ տուգանքի ենթարկել, մանաւանդ այնպիսիներին, որոնք մարդու եւ կնոջ մէջն են ընկնում եւ նրանց դժբախտացնում, կամ մարդիկ, որոնք բոզ կնիկ են բերում, կամ օրինաւոր կնոջը թողնում են եւ բոզերի մօտ գնում, կամ առանց պոռնկութեան պատճառի, ատելութեան համար թողնում են իրանց կանանց. այնպիսիներին անողորմ (խիստ) տուգանքներով պիտի խրատեն, եւ եթէ պատուաւոր (ազնուական) մարդ է, եկեղեցու օրէնքներին ընդդիմանում է, թագաւորը այդպիսի մարդուն թող խրատի ատենի մէջ՝ բազմութեան առաջ եւ իշխաններն էլ մեղադրեն, եթէ էլի՛ չարունակի իրան յանցանքը, նզովքի ենթարկուի: Իսկ եթէ կինը լրբութիւն կանի եւ կանամբի կամ ազապ մարդու իրան կմօտեցնի՝ թող յանդիմանուի (ծեծուի, ապտակ ուտի)(՞) (տե՛ս Դ Դւ. 4, Պար. 3):

15. Ամենայն պահք ըստ կանոնաց առանց ձկան եւ ձիթոյ եւ գինւոյ, բաց ի հարկէ հիւանդութեան, առաւել աղ ու հացիցն, եւ ուրբաթին եւ չորեքշաբթին, որ Քրիստոսի չարչարանաց աւուրքն են, որ զայս լուծանէ, տուգանեսցեն եւ յաղքատս տայցեն, եւ պահօք վճարեսցին յԱստուծոյ: Նախ քան զայս յառաջ քան զամէնն զայս եմք հոգացեալ առաջի արքային Հեթմոյ եւ հօր իւրոյ Կոստանդեայ եւ ամենայն իշխանացն, եւ բանադրանօք բանադրեալ յամենոյ վերայ, որոյ օգնական լինին եկեղեցւոյ, եւ յամենայն տեղիս ի մեծ եւ ի փոքր յիշոց, աւագ դնեն ի դարպաս, ի քաղաք, ի գիւղս եւ յագարակս, եւ զանօրէնն յիշոցասացսն, զբարկութիւն Աստուծոյ շարժողսն, եւ զանձերեալի անօրէնսն, որ անարգին զհաւատսն, զստեղծող, զկնունք, զհրեշտակ, զքահանայ, զբերան, զերես, զգերեզման, եւ զայլ այսպիսիս զնոր բուսեալ չարիսդ, զայնպիսեացն զլեզուսն հատցեն, եւ կամ ծակեսցեն, եւ լար ի ներս ածցեն, եւ նախատանօք ի շուրջ ածցեն օր մի, եւ ըստ գոյին տուգանս առցեն, եւ յաղքատս տայցեն:

Բոլոր պասերը, մանաւանդ Մեծ պասը, ուրբաթն ու չորեքշաբթին կանոնների համաձայն պիտի պահել առանց ձէթի (իւղի), ձկան եւ գինու, ով լուծի պասը՝ տուգանքի ենթարկուի եւ տուգանքը աղքատներին բաժանուի: Հէնց ամէնից առաջ Հեթում թագաւորի եւ նրա հօր ժամանակ եւ նրանց ու իշխանների դիմաց բանադրանք դրինք եկեղեցուն չօգնողների եւ հայհոյողների վրայ, աւագներ նշանակուեցին ամէն տեղ իբրեւ հսկողներ, որ եթէ տեսնեն մէկին հայհոյելիս՝ հաւատը, ստեղծողին, կնունքը, հրեշտակը, քահանան, դերեզմանը, սրանց անարգողին եւ յիշող տուողին բռնեն, լեզուն կտրեն, կամ ծակեն, լար քաշեն միջովը, նախատանքներով մի օր շրջեցնեն, գոյքի համեմատ տուգանք առնեն եւ աղքատներին բաժանեն (տե՛ս Բ առ. 69):

16. Թէ քահանայ գտանի ի վերոգրեալ մեղսդ, կրկին պատիժ ընկալցի եւ տանջեսցի կարգաւն հանդերձ:

Եթէ քահանան վերոգրեալ մեղքերը կատարի, երկու անգամ աւելի խիստ պատիժ կրի եւ տանջուի ինչպէս հարկաւորն է:

17. Քահանայ որ զատ յեկեղեցւոյ գործոյ, այլ գործս առնէ՝ ճօտարութիւն կամ որսորդութիւն, զժողովուրդսն ի բաց առցեն ի նմանէ. նմանապէս զանուսումն երիցանց, մինչ լաւ ուսցին, եւ զանարժանից եւս առցեն:

Այն քահանան, որ բացի եկեղեցու գործերից՝ ուրիշ բաներով է պարապում, նօտարութիւն կամ որսորդութիւն է անում, նրանից խլեն նրան ժողովուրդը եւ տան ուրիշ քահանայի, նոյնպէս վարուեն եւ անուսում քահանաների եւ անարժանների հետ (տե՛ս Բ առ. 6, Բ Դ. 5):

18. Քահանայն ի տարւոջն յեկեղեցին ժողովեսցէ զարսն առանձինն, եւ զկանայսն առանձինն, եւ որիշ զկուսան աղջկունսն, եւ որիշ զտղայսն եւ զմանրէրսն եւ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի խրատեսցէ աղաչանօք եւ սաստիւ. եւ իմասցի իւրաքանչիւրոցն զվարքն, եւ գիտեսցէ հանապազ. եւ թէ ինքն չէ բաւական, ի ձեռն այլ կատարելոյ արասցէ, ասէ սուրբն Աթանաս յիւր կանոնքն:

Քահանան տարուայ մէջ իւր ժողովրդին՝ կանանց եւ մարդկանց, մեծին ու փոքրին պիտի կանչի եկեղեցի եւ խրատի նրանց, նրանց վարքն ու բարքն իմանայ, եթէ ինքը կը դժուարանայ, ուրիշ աւելի պատրաստ անձի ձեռքով անի, ինչպէս որ ս. Աթանասը ասում է իւր կանոններում:

19. Ժողովրդականքն յօժարութեամբ եւ աղաչանօք տացեն զհասս քահանայիցն յամենայն արմատոց պտուղս, եւ զկարգեալ բաժին մատաղին, եւ պսակին ընծայիւք, եւ թաղմանն հանդերձ, եւ ժամու դրամ, ոչ գին պատարագին, այլ երիցուն հանդերձի եւ կերակուրի, որ աղօթից եւ պատարագի պարապի յեկեղեցին:

Ժողովուրդը պիտի սիրով եւ յօժարութեամբ տայ քահանաների հասերը բոլոր պտուղներից եւ մատաղի նշանակուած բաժինը, եւ պսակի ընծաներից եւ թաղման չորն ու ժամոցը, ոչ թէ իբրեւ արած պատարագի գին, այլ քահանայի չորի եւ կերակրի փողի վարձ իւր քաշած նեղութիւնների (եկեղ. տուրքի մասին տե՛ս Գան. 7, Բ առ. 3, 4, Գան. 8, Բ Դե. 1, 2, 3, 4, 13, 18, Դ Դե. 8, 9, Պարտ. 21):

20. Երիցունք ըստ ժողովրդեանն ծառայեսցեն եպիսկոպոսին, սահմանեալ հասիւն, եւ ընծայիւք ըստ պատշաճին:

Քահանաները պիտի իրանց եկամուտի համեմատ էլ բաժին հանեն եպիսկոպոսին իրանց հասերից եւ նուէրներից:

21. Եպիսկոպոսին ծառայեսցեն զհայրապետական աթոռն կարգեալ հասիւն եւ ընծայիւք արժանաւորին ըստ կանոնաց. զի սուրբ Լուսաւորիչն գրեալ է թէ քահանայքն զժողովուրդն տասանորդեսցեն, եւ եպիսկոպոսք զքահանայս, եւ հայրապետք զեպիսկոպոսունս, արդ եթէ զայն չառնէք, ապա զչափաւորսն եւ զպակասն, զոր գրեցաք, խնդութեամբ տո՛ւք, իբրեւ զօրհնութիւն եւ մի՛ իբրեւ զագահութիւն. այլ աթոռին հաստատ եւ անկարիք մնայ, եւ եկեղեցիքն պայծառ, եւ Աստուծոյ օրհնութիւնն խառնի յարդիւնս արդարութեան ձերոյ, զի զայն Աստուծոյ կուտայք, եւ ոչ մարդոյ:

Եպիսկոպոսներն էլ հայրապետական աթոռին պատկանելիք հասը եւ ընծաները կանոնների համեմատ տան. որովհետեւ Լուսաւորիչ գրել է, թէ քահանաները ժողովրդից տասանորդ առնեն, եպիսկոպոսները՝ քահանաներից եւ կաթուղիկոսն էլ՝ եպիսկոպոսներից: Եթէ այս չէք կատարում, գոնէ չափաւոր կերպով լրացրէք ձեր տուրքը, ուրախութեամբ ուղարկեցէք իբրեւ օրհնութիւն, այդ Աստուծոյ էք տալիս, ոչ մարդկանց:

22. Զայն երկու աղօթքն, յորոյ վերայ Սուրբ Աստուած ասեմք՝ զփառք ի Հայր եւ յՈրդի եւ ի Սուրբ Հոգին, մի աւարտէք. զի մի՛ յԵրրորդութեան վերայ թուեսցի խաչն. զկատարած լուր ձայնիցն ասել պիտի, զոր միշտ ի բարձունս առաքեսցուք ամենազօր տէրութեանդ՝

Քրիստոս Աստուած. այժմ եւ ... Զգոհանամքիւ վերջքս՝ լիցուք տաճար եւ բնակարան Աստուածային շնորհացդ, եւ գոհութեամբ փառաւորեսցուք զքեզ Քրիստոս. այժմ...

Երկու աղօթքները՝ «Գոհանամք զքէննն» եւ «Լուր ձայնիւ մերոց»-ը, որոնց վերջում երգւում է «Ս. Աստուածը», պիտի վերջացնել «Քրիստոս Աստուած մեր»-ով, որպէս զի հասկացուի, թէ «խաչեցարն» վերաբերւում է Քրիստոսին եւ ոչ Երրորդութեան («Ս. Աստուած»-ի մասին տե՛ս ե Դս. 20):

23. Ի ֆռանգաց գրեալ են առ մեզ, թէ զՏեառն եղբօր հրամանն ընդէ՞ր ոչ առնէք, զհիւանդն ի ժամուն մահու օրհնել, ձիթով օծանել, որ թէ մեռանի՝ օծումն լինի թաղմանն, եւ թէ ապրի՝ լինի ի քաւութիւն մեղացն եւ պատճառ առողջութեանն. եւ գիտէք, որ Օձնեցին Յովհան՝ որ զատեալ է զմեզ յազգացդ, գրեալ է՝ որ առնէք. եւ պարտ է առնելն, եւ արարէք ստուգութիւն. միայն զգուշասցի քահանայն, եւ զձէթն սակաւ օրհնեսցէ, որ աւելի չգայ, եւ նզովք առցէ յԱստուծոյ եւ ի մէնջ. եւ լինի պատճառ գայթակղութեան. զայս պատեհ տեսաք, եւ գրեցաք յետոյ, եւ հարկաւոր. ողջ լիջիք Տէրամբ:

Լատիններըը մեզ գրել են, թէ Տեառնեղբօր հրամանը ի՞նչու չէք կատարում, ի՞նչու մահամերձ հիւանդին չէք օրհնում, ձիթով չէք օծում, որը եթէ մեռնի՝ օծումը կհամարուի թաղման համար եղած, եթէ ապրի, օծումը կլինի մեղքերի քաւութիւն եւ առողջութեան պատճառ. եւ գիտէք, որ Օձնեցին զատելով մեզ այդ ազգերից, գրել է, որ այդ կատարենք եւ պէտք է կատարել. միայն քահանան զգուշանայ, որ աւելի ձէթ չօրհնի, եթէ ոչ՝ Աստուծուց եւ մեզնից նզովք կստանայ եւ պատճառ կդառնայ գայթակղութեան: Այս յարմար դատելով գրեցինք. ողջ մնաք:

Սրանով վերջանում են Սսի ժողովի կանոնները:

Օծման իւղի մասին Ստեփաննոս Օրբելեանը մի բնորոշ դատողութիւն է տալիս. «Դարձեալ թէպէտ առաքելական իմանամբ կարգ զձէթ օրհնելն հիւանդաց եւ մեղուցելոց՝ ի ի հարցն ոչ ունիմք սովորութիւն աւանդեալ մեզ, կարծեմ եւ համարձակութիւն յոյժ մատուցանէ ժրագունիցն ի մեղս՝ մեղօք ապականել զոգիսն յուսով ձիթին, եւ սակաւ դրամիկ մսխիլ, ձէթ օրհնել եւ արդարանալ... Բայց չէ զանկատար իւղն, որ վասն երեխայիցն սահմանէք ընդունելի է» (336 եր.) (տե՛ս ե Դս. 11):

Տպագրուած «Կիրակոս Գանձակեցու» մէջ յիշուած այս 23 գլուխը համեմատելով Ս. Էջմիածնի գրադարանի ձեռագիր 1704, 1705, 1706 համարների հետ, բոլորովին նոյն է բովանդակութեամբ, միմիայն տարբեր են սրանց մէջ կանոնների քանակը, 23, 24, 25, մէկի մէջ մի կանոնը երկու է արած, մի ուրիշ տեղ երկու կանոն միացրած եւ այլն:

Թէ այս ձեռագրերի եւ թէ տպագրուածի կանոնները տարբեր են Զամչեանի եւ նրան հետեւող Աբէլ եպիսկոպոսի գրած կանոններից: Ես հետեւեցի տպագրուածին եւ այս ձեռագրերին, որոնցից մէկը գրուած է 1664 թուին, միւսը՝ 1720-ին, երրորդը թիւ չունի:

ԼԱՏԻՆԱՍԷՐ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆԵՐ ԵՒ ԺՈՂՈՎՆԵՐ
(1238-1361 ԹԹ.)

Յունաց միաբանութեան հարցը վերջանալուց յետոյ, ԺԳ դարում սկսուեց Հռոմի եկեղեցու հետ միանալու խնդիրը: Ըստ Վարդան պատմագրի, 1251-ին, Իննովկինդէոս Դ Պապը առաջարկեց Կոստանդին Հայոց կաթուղիկոսին եւ Հեթում թագաւորին ընդունել Հռոմի դաւանած վարդապետութիւնը Հոգւոյն Սրբոյ բղխման մասին «ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ»: Կաթուղիկոսը եւ թագաւորը, ճնշուած քաղաքական հանգամանքներից, Պապի գերազօրութիւնը տեսնելով արեւմտեան աշխարհներում, ժողով են գումարում եւ հարցը քննութեան առաջարկում: Եւ այսպէս սկսւում են ժողովների միջոցով քննել դաւանաբանական սկզբունքներ, որոնք Գրիգոր Անաւարզեցու ժամանակ (1293-1307) հետեւեալ պարզուած կերպարանքն են ստանում իրեն կետերով. Ա. բաժակը ջուր խառնել, Բ. խաչեցարը վերցնել, Գ, Դ, Ե, Զ, Է. տօները, պասերը, մաշտոցը, ձեռնադրութիւնը, երեկոյեան եւ առաւօտեան ժամերգութիւնը փոխել եւ լատինացը մոցնել, Ը. երախայութեան իւղը գործադրել, Թ. հիւանդաց օծումը կատարել: Այս կէտերը ընդունելու համար մի քանի ժողովներ են անում թագաւորները եւ կաթուղիկոսները եւ սրանց ճնշմամբ ժողովները ընդունում են այդ դաւանաբանական փոփոխութիւնները: Բայց Արեւելեան Հայաստանը Սիւնեաց աշխարհի եւ Լոռու նահանգի եպիսկոպոսների գլխաւորութեամբ ամենաջերմ պաշտպան են հանդիսանում ժողովրդական եկեղեցու եւ կատաղի հակառակորդ՝ լատինամոլ կաթուղիկոսների, թագաւորների եւ ժողովների: Ամենափառաւոր ժողով արին արեւելեան հայերը Սիւնիքում, ուր մի խիստ պատասխան գրեցին կաթուղիկոս Անաւարզեցուն, յորդորելով պինդ պահել հայրաւանդ կարգերն ու սովորութիւնները եւ վերջում աւելացնելով՝ աւելի լաւ է մեր պապերի հետ դժոխք գնալ, քան օտարների հետ՝ արքայութիւն: «Եւ ընդէ՞ր է երկայնել մեզ զբանս,-գրում է Սիւնիքի ժողովը Ստեփաննոս Օրբելեանի բերանով,-հաւան եմք մեք ընդ հարան ի դժոխս իջանել եւ ո՛չ ընդ հոռոմոց յերկինս ելանել: Արդ այդ չափ եւ այդքանիւք բաւականասցուք բանիւք»: «Եւ թէ թագաւորական սաստիւ պատժէք զմեզ՝ մեք պատրաստ եմք ի տանջանս, յաքսորս եւ ի բանտ, ի մահ եւ ի մեռանել ի վերայ սուրբ եւ առաքելական հարցն աւանդից»: Զնայելով Արեւելեան Հայաստանից եկած այդպիսի բողոքներին, Կիլիկիայի թագաւորները եւ

կաթուղիկոսները անընդհատ ժողովներ անելով՝ ընդունում էին Անաւարզեցու 9 ծիսական փոփոխութիւնները. այն ինչ բուն ժողովուրդը եւ հոգեւորականութիւնը, ուշք չդարձնելով թագաւորի խիստ բռնի միջոցներին, չարունակում էին իրանց լուսաւորչաւանդ կարգով ընթանալ. բանը այնտեղ հասաւ, որ Կարինում Գրիգոր եպիսկոպոսը կատարելով թագաւորի եւ կաթուղիկոսի հրամանը՝ պատարագի ժամանակ ջուր էր խառնել բաժակի մէջ, ժողովուրդը լսում է, յարձակւում է եպիսկոպոսի վրայ եւ տեղն ու տեղը սպանում է: Երուսաղէմի Սարգիս եպիսկոպոսը քաջութիւն է ունենում ոտի տակ տալ ազգատեաց կաթուղիկոսի հրամանը: Եգիպտոսի Ամիրայի պաշտպանութեամբ կաթուղիկոսի իրաւասութիւնից դուրս է գալիս եւ իւր թեմը բոլորովին անջատում՝ Կիլիկիայից անկախ հրատարակելով: Ժողովուրդը ամէն տեղ ցոյց է տալիս իւր տոկունութիւնը եւ այժը՝ ստիպելով իւր հոգեւորականներին չչեղուել նախնաւանդ սովորութիւններից եւ պինդ պահել այն, ինչ որ ազգային ժողովրդական է: Լատինական շրջանն ամենափառաւոր ապացոյցը տուաւ Հայ եկեղեցու ժողովրդական լինելուն, եթէ ժողովրդի երկիւղն ու վախը չլինէր, շատ հոգեւորականներ գուցէ ընդունէին կաթուղիկոսի եւ թագաւորի հրամանը: Վերջապէս ժողովուրդը ստիպեց Արտազեցի Մեսրոպ կաթուղիկոսին ժողով անել 1361-ին՝ Սսում եւ վճռել ընդհանուր համաձայնութեամբ, թողնել ծիսական փոփոխութիւնների խնդիրը, մէջից հանել 9 կէտերի ընդունելութեան հարցը, պինդ պահել Հայոց եկեղեցու կարգ ու կանոնը եւ չչեղուել հարց գծած շաւղից: Սրանով եւ վերջացաւ լատինասէրների պաշտպանած միութեան հարցը առանց մի չօշափելի արդիւնքի, բացի գժտութիւններից, կռիւներից, վէճերից, որոնք ամէն տեղ սերմանուելով՝ մեծ աղմուկների տեղիք տուին եւ առաջացրին փոքրիկ խմբերով կաթոլիկ հայ համայնքներ, որոնց գոյութիւնը եւ զարգացումը չարունակւում է մինչեւ այսօր:

Կիլիկիայի կաթուղիկոսութիւնը գնալով օրէ ցօր քայքայւում էր, բարոյապէս ընկնում, վերջը այն դրութեան հասաւ, որ ազգային 1441-ի ժողովը անհրաժեշտ համարեց կաթուղիկոսական աթոռը տեղափոխել Ս. Էջմիածին: Այսպիսով 989 տարուց յետոյ Էջմիածինը նորից ընդունեց Լուսաւորչի փոխանորդներին՝ իւր հարազատ գահակալներին իւր գիրկը եւ դրանով ազատեց մեր եկեղեցին օտարամոլական միտումներից:

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ 1651 ԹՈՒԻ ՄԱՍՆԱՒՈՐ ԺՈՂՈՎԸ

Ժամանակակից պատմագիր Առաքէլ Դաւրիժեցին պատմում էր, որ Փիլիպպոս կաթուղիկոսը, շրջագայութեան դուրս գալով, այցելեց եւ Երուսաղէմ, 4 ամիս այստեղ կացաւ, Ս. Յակոբոսի տաճարի յատակը սալարկեց եւ վերջերում էլ Սսի կաթուղիկոսի եւ Երուսաղէմի փոխանորդի

հետ մասնաւոր ժողով արաւ եւ մի քանի կանոններ սահմանեց: «Յորոյ (այսինքն՝ կաթուղիկոսի) քրիստոսածաւալ քարոզութիւնն եւ հոգեբուղխ վարդապետութիւնն քաղցրացեալ հանուր ժողովն գումարեալ, եկեղեցականք եւ աշխարհականք, յորս էին գլխաւորք՝ կաթուղիկոսն Սսոյ տէր Ներսէս, եւ առաջնորդն Երուսաղէմի Աստուածատուր վարդապետն, միաբանութեամբ խոնարհեցան ի հրամանս հայրապետին Փիլիպպոսի, եւ հաստատեցին կանոնական բանս երեքտասան գլուխ, զորս համառօտիւ նշանակեցից աստէն»:

1. Որոց առաջինն է սէր եւ միաբանութիւն երկուց աթոռոց կաթողիկոսացն Էջմիածնի եւ Սսոյ, եւ իւրաքանչիւր կաթուղիկոս զիւրոյ վիճակի նուիրեալն ձեռնադրեսցէ եւ մի զայլոյ. եւ թէ դէպ լինիցի զի ձեռնադրեսցէ յայլմէ վիճակէ զոք, յիւրում վիճակին տեղաւորեսցէ զնա, եւ ձեռնադրեալն՝ թէ յայնմ կաթուղիկոսի վիճակէ փոխեսցի յայլ կաթուղիկոսի վիճակ, անընդունելի լիցի:

Էջմիածնի եւ Սսի աթոռների մէջ սէր եւ միաբանութիւն լինի. իւրաքանչիւր կաթուղիկոս իւր վիճակի նուիրեալ անձանց ձեռնադրի միայն եւ ո՛չ միւսի վիճակի. եթէ պատահի որ միւսի վիճակից մէկին ձեռնադրի, թող ձեռնադրող կաթուղիկոսը իւր վիճակում նրան տեղաւորեցնի, այս դէպքում ձեռնադրուածը այլեւս իրաւունք չունի փոխադրուելու նախկին վիճակը:

1441-ի ազգային ժողովը որոշելով կաթուղիկոսական աթոռը փոխադրել Էջմիածին, հրաւիրեց Սսի կաթուղիկոս Մուսաբէկեանին գալ բազմել հայրապետական աթոռը, սակայն նա մերժեց ժողովի հրաւէրը եւ իբրեւ հակաթոռ կաթուղիկոս չարունակեց կաթուղիկոսութիւնը: Նրա յաջորդները համարուեցին հակաթոռներ Էջմիածնի գահին, նրանց իրաւունքի տակ մնացին միայն Սսոյ թեմերը, իսկ մնացածները ճանաչեցին Էջմիածնի հայրապետի գերագահութիւնը: Էջմիածնի կաթուղիկոսը եփում էր միւռոն եւ ձեռնադրում էր եպիսկոպոսներ բոլոր թեմերի համար, բացի Սսի եւ Աղթամարի վիճակներից:

Թէեւ այս առաջին կանոնս սէր եւ միաբանութիւն է սահմանում երկու աթոռի համար, բայց մինչեւ այսօր դժբաղդաբար կուռւի խնճոր է դարձել զանազան փառամոլ քաղաքագէտ անձանց ձեռքին: Սուր կերպարանք ստացաւ այդ հարցը Գէորգ Դ-ի ժամանակ, որը եպիսկոպոսական երդման մէջ մինչեւ անգամ մտցրեց «հակաթոռ» «հեստեալ» ածականները:

2. Երկրորդ՝ զի ինքն նուիրեալն եւս մի համարձակեսցի առ այլ կաթուղիկոս գնալ՝ թողլով զիւրն՝ այլ առ իւր կաթուղիկոսն:

Ձեռնադրուելի անձը չպիտի ուրիշ կաթուղիկոսի մօտ գնայ, հապա պիտի մնայ իւր կաթուղիկոսի մօտ:

3. Երրորդ՝ զի թարց խնդրանաց ժողովրդեան եւ վկայական թղթոյ մի ձեռնադրեսցի ոք յեպիսկոպոսութիւն:

Ոչ ոք առանց ժողովրդի խնդիրքի եւ վկայաթղթի եպիսկոպոս չձեռնադրուի:

Այս փառաւոր սկզբունքը սկզբից հէնց մեր մէջ գոյութիւն է ունեցել եւ մինչեւ այսօր տեւում է տաճկահայոց մէջ: Ռուսահայոց մէջ ժողովուրդը ոչ մի ձայն չունի, ամէն ինչ կախուած է կաթուղիկոսից եւ Սինոդի նախնական կարծիքից (տե՛ս Նիկ. 4, Անտ. 19, Լաւ. 13, Սսի 1):

4. Չորրորդ՝ ամենեւին զինչ եւ իցէ պատճառաւ ոք եպիսկոպոս զայլոյ վիճակ մի յափշտակեսցէ:

Եպիսկոպոսը ոչ մի պատճառով չի կարող ուրիշ եպիսկոպոսի վիճակ յափշտակել (Բ առ.14, Նիկ. 15, Անկ. 18, Անտ.13, 16, 21, 22, Դ Դւ. 3):

5. Հինգերորդ՝ միոյ վիճակի մի՛ լիցին երկու եպիսկոպոսք եւ երկու առաջնորդք, բայց թէ կարի մեծ ինչ պատճառ ի մէջ գայցէ:

Մի թեմում երկու եպիսկոպոս, երկու առաջնորդ չլինեն, այլ մէկը. բացառութիւն թոյլ է տրւում միայն չատ կարեւոր եւ բացառիկ դէպքերում:

6. Վեցերորդ՝ մի համարձակեսցի եպիսկոպոս՝ յայլմէ վիճակէ զոք ձեռնադրել, ապա թէ համարձակեսցի լուծցի ինքն եւ իւր ձեռնադրեալն:

Եպիսկոպոս-առաջնորդը ուրիշի վիճակից որեւէ մէկին չպիտի ձեռնադրի, իսկ եթէ ձեռնադրեց՝ ինքն էլ կարգալոյծ լինի, ձեռնադրուածն էլ (տե՛ս Բ առ. 35, Անտ. 9, 13, Սարդ. 1, 2, 11, 15, Դ Դւ. 2, Պար. 2):

7. Եօթներորդ՝ զի եպիսկոպոս թէ ոչ հրամանաւ կաթուղիկոսին իւրոյ՝ այլ կաշառօք եւ այլազգեաց բռնութեամբ համարձակեալ իշխեսցէ այլոց վիճակի. լուծցի ի կարգէն:

Եթէ եպիսկոպոսը ո՛չ կաթուղիկոսի հրամանով, այլ կաշառքով եւ այլազգեաց բռնութեամբ կհամարձակի վիճակի առաջնորդ լինի, կարգալոյծ լինի (նոյնը հաստատում է եւ Բ առ. 30, Դ Դւ. 10):

8. Ութերորդ՝ մի համարձակեսցի ոք վարդապետ անխտրաբար տալ իշխանութիւն վարդապետութեան ամենայն ումեք. եթէ ոչ իցէ նուիրեալն կատարեալ ուսմամբ՝ եւ առաքինութեամբ, եւ հասակաւ, եւ աստուածային երկիւղիւ՝ եւ վկայեալ յամենեցունց, զի այսու պատճառաւ բազում անկարգութիւնք եւ գայթակղութիւնք մտին յեկեղեցի, եւ ստուգաւեալ քամահեցին զայս հրաման, տուող իշխանութեան անկցի ի պատուոյն, եւ առող իշխանութեան անընդունակ լիցի:

Ոչ մի վարդապետ անխտրաբար վարդապետական իշխանութիւն չտայ ոչ մէկին, եթէ որ նուիրուած անձը թէ ուսմամբ, թէ առաքինութեամբ եւ հասակով կատարեալ չէ բոլոր ժողովրդից եւ աստուածային երկիւղ չունի սրտում. ով այս հրամանի հակառակ կվարուի, թէ իշխանութիւն տուողը պատուից զրկուի եւ թէ առնողը համարուի իշխանութիւն չստացած:

Կուսակրօն քահանան կոչւում է մեր մէջ աբեղայ, որը տարբերւում է աշխարհիկ քահանայից վեղարով եւ ամուրի կեանքով: Աբեղային տրւում էր քարոզութեան իրաւունք, գաւազան կրելու իրաւունք քարոզութեան ժամանակ, եւ սա համարւում էր մասնաւոր իշխանութիւն ունեցող աբեղայ, մի բառով՝ վարդապետ: Վարդապետը եպիսկոպոսից յետոյ առաջին մարդն էր վիճակում, նրա խորհրդին էին դիմում կրօնական, եկեղեցական խնդիրները որոշելիս, նրա մօտն էին գնում ուսանելու եւ նրանից վկայական առնելու համար: Այդպիսիներից էին Գօշ Մխիթար վանական վարդապետը եւլն, եւլն: Այժմ վարդապետ համարւում է իւրաքանչիւր վեղարակիր, եւ եթէ նորընծայ վեղարակիրը մի քանի ժամանակ աբեղայ է կոչւում եւ հասարակ կտորից վեղար ծածկում, ձեւական նշանակութիւն ունի, առանց որեւէ քննութեան քիչ յետոյ կոչւում է վարդապետ, մասնաւորութիւն իշխանութիւն ստանալով: Թէ այս կանոնից եւ թէ Գօշ Մխիթարի Գ գլխից երեւում է, որ վարդապետական իշխանութիւնը կարող է տալ վարդապետը, միայն ինչպէս Գօշն է ասում՝ եթէ տեղի եպիսկոպոսի, կաթուղիկոսի եւ իշխանի իմանալով լինի, լաւ կլինի, նրա կարծիքով, որ երեք վարդապետ վարդապետութիւն տան նուիրուած անձին: Այժմ այդ կարգը վերացել է, 1836-ից յետոյ վարդապետութիւն տալու իրաւունքը պատկանում է միմիայն Հայոց հայրապետին, տաճկահայոց մէջ՝ կենտրոնական վարչութեանը:

9. Իններորդ՝ քահանայ եւ ժառանգաւոր յիւրմէ եպիսկոպոսէ ընկալցի ձեռնադրութիւն հաւանութեամբ իւրոյ ժողովրդեանն, եւ թէ ոչ այսպէս, լուծցի ի կարգէն:

Քահանան եւ մնացած եկեղեցականները իրանց եպիսկոպոսից պիտի ձեռնադրութիւն ստանան իրանց ժողովրդի հաւանութիւնը առնելուց

յետոյ. ով հակառակ այս կարգին կվարուի, թող կարգալոյծ լինի (տե՛ս Ա առ. 6, Դ Դէ. 9):

10. Տասներորդ՝ զիրաւունս եւ հասոյթս՝ որ ի ժողովրդենէն կարգեալ է եպիսկոպոսաց եւ երիցանց, ըստ հրամանի հայրապետական կանոնաց, առցեն եպիսկոպոսք եւ երիցունք, եւ մի զմիմեանս զրկեսցեն, որոց վասն տրտունջ եւ դժգոհութիւնս յոլովս լսեմք հանապազ:

Եպիսկոպոսները եւ քահանաները ժողովրդից ստացած հասոյթները հայրապետական կանոնների համաձայն՝ առանց միմեանց զրկելու բաժանեն եւ դժգոհութիւնների ու տրտունջների տեղիք չտան (տե՛ս Գան. 7, 8, Բ առ. 3, 4, Բ Դէ.1, 2, 3, 4, 13,18, Դ Դէ. 8, 9, Պար. 21, Սսի 19):

11. Մետասաներորդ՝ երիցունք մի զրկեսցեն զիրեարս՝ զմիմեանց ծուխն ու հասոյթն յափշտակելով. կամ կեղծաւոր բարեձեւութեամբ եւ կամ այլազգեաց բռնութեամբ, այլ իւրաքանչիւրը իւր բաժնովը բաւականանայ. ով հակառակ հրամանիս կվարուի, կարգալոյծ լինի (տե՛ս Բ Դէ. 1, 2, 13, Դ Դէ. 5, Սսի 13):

Քահանաները միմեանց չզրկեն ծուխն ու հասոյթը յափշտակելով, կամ կեղծաւոր բարեձեւութեամբ կամ այլազգեաց բռնութեամբ, այլ իւրաքանչիւրը իւր բաժնովը բաւականանայ. ով հակառակ հրամանիս կվարուի, կարգալոյծ լինի (տե՛ս Բ Դէ. 1, 2, 13, Դ Դէ. 5, Սսի 13):

12. Երկոտասաներորդ՝ յորժամ հանդերձեալ իցեն դնել ձշաւ ումեմն աղջկան յաղագս յումեմն երիտասարդի, մի իշխեսցեն առնել զայն կանայք, կամ ժողովրդականք կամ երիցունք առանց բազում քննութեան. եւ կամ առանց գիտելոյ առաջնորդին. այլ քահանայքն քարոզեսցեն բազում աւուրս ի մէնջ եկեղեցւոյն, եւ ծանուսցին առհասարակ ամենեցուն, զի գուցէ ոք տեղեակ իցէ ազգացեղութեան նոցա, որոյ ի լսելն՝ եկեալ յառաջագոյն ծանուսցէ, եւ այսպէս յետ բազում քննութեանց՝ թէ ոչ գտցի ազգացեղութիւն ի մէջ նոցա, ապա յայտ յանդիման ամենայն քահանայից եւ ժողովրդոց՝ քահանայք օրհնեսցեն զնշաւն զայն եւ հաստատեսցի զործն:

Երբ աղջկայ եւ տղայի նշան դնելու խնդիր կայ, թէ կանայք, թէ ժողովրդականք եւ թէ քահանայք առանց երկար ու բարակ քննութեան եւ առանց առաջնորդի գիտութեան թող նշան չդնեն. հապա քահանայք եկեղեցում երկար ժամանակ յայտարարեն բոլորին, որպէս զի եթէ մէկը չհասութեան մի բան նկատի, գայ եւ յայտնի, իսկ եթէ չհասութեան խնդիր չի լինիլ, բոլորի ներկայութեամբ նշան դնեն քահանայք եւ հաստատեն իրանց օրհնութեամբ:

Նշանադրութեան այս ձեւը գոյութիւն չունի հայոց մէջ, այս սովորութիւնը աւելի օտարամուտ է. այս մասին խօսում են եւ Գէորգ Դ-ի մի քանի կանոնները, որոնցով աւելի չեշտւում է ա՛յն, որ առանց քննութեան եւ չհասութեան խնդիրը պարզելու՝ քահանան եւ գործակալը պիտի նշան դնելու իրաւունք չտան եւ չօրհնեն նշանը՝ որովհետեւ ըստ մեր կանոնադիրների՝ նշանադրութիւնը պսակի հետ շատ սերտ կապուած է, քանդելն էլ որոշ հանգամանքների հիման վրայ է թոյլատրւում եւ ոչ ըստ քմահաճոյից:

13. Երեքտասաներորդ՝ այրի երիցուիք՝ թէ իցեն պարկեշտք եւ ծերք, եւ կամ ունիցին մանկունս սնուցանելոյ՝ կացցեն յեկեղեցին, եւ թէ ոչ այսպէս, գնասցեն ի վանս եւ յանապատս. եւ թէ ոչ գնասցեն, ի բաց կացցեն ի ժառանգութենէ եւ կարգէ:

Այրի քահանաները, որոնք պարկեշտ են եւ ծեր, եւ կամ խնամելու երեխաներ ունեն, թող եկեղեցում քահանայութիւնը շարունակեն, եթէ այդպէս չեն, թող վանքեր եւ անապատներ քաշուեն, եթէ չգնան՝ հեռացուեն թէ կարգից եւ թէ քահանայական ժառանգութիւնից (եկամտից, հողից):

Սրանով վերջացան Երուսաղէմի մասնաւոր ժողովի կանոնները: Դաւրիժեցին պատմում է՝ երբ կանոնները սահմանեց, բոլորի առաջ կարդալ տուաւ, հաւանեցին թէ Սսի կաթուղիկոս Ներսէս, Երուսաղէմի առաջնորդ Աստուածատուր վարդապետը, «բոլոր վարդապետները, եւ եպիսկոպոսները, եւ իշխանները, ստորագրեցին եւ կնքեցին, եւ իրանց հետ տարան պատճէնները ամէն կողմ եւ տարածեցին Հայոց աշխարհում (տե՛ս Դաւրիժեցի, 331-334 եր., Էջմիածին, 1896թ.):

2) ՀԱՅՈՑ Ս. ՀԱՐՑ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Ազգային աղբիւրներին են պատկանում եւ սուրբ հայրերի կանոնները: Մեր կանոնագրքերում գրուած բազմաթիւ մեր սուրբ հայրերին վերագրած կանոններից իրաւունք ունինք իրաւաբանական տեսակէտից ընդունելու միմիայն Լուսաւորչի, Սահակի եւ Ներսէս Շնորհալու կանոնները, մնացածների մասին կտանք համառօտ տեղեկութիւն իբրեւ հնապատմական նիւթի եւ պարզաբանող կանոնների մասին: Վերջիններիս կարգին են պատկանում «Թադէոս առաքելոյ կանոնները», «Փիլիպպոս առաքելոյ կանոնները», «Հարանց հետեւողաց» կամ «Հարանց յետ առաքելոց» կանոնները, Յովնան Մանդակունու եւ Մակար Երուսաղէմի արքեպիսկոպոսի կանոնները: Սրանցից էլ, ճիշտն ասած, Թադէոսի եւ Փիլիպպոսի կանոնները մեր սուրբ հայրերի կանոնների ցանկից դուրս են եւ պատկանում են առաքելական կոչուածների շրջանին, բայց որովհետեւ ոչ մի եկեղեցի այս երկու առաքեալների անունով վաւերական կանոններ չի ընդունում, մեր եկեղեցին էլ չի ընդունում, ուստի միակ յարմար տեղն էր այստեղ, որտեղ կարելի էր տեղեկութիւն տալ դրանց մասին: Մակար Երուսաղէմի արքեպիսկոպոսի կանոնները աւելի յարմար էր օտար ս. հարց կանոնների ցանկը մտցնել, քան այստեղ զետեղել, բայց որովհետեւ օտար ոչ մի եկեղեցում սրա կանոնները յայտնի չեն, եւ որովհետեւ Մակարի կանոնները գրուած են բացառապէս Հայոց եկեղեցու համար եւ Հայոց կաթուղիկոսի խնդրանօք, ուստի յարմար տեղ համարեցի սրանց համար մեր ս. հայրերի շրջանը:

Մեր կանոնագրքերում երկու առաքելական կանոններից յետոյ հետեւում են «Թադէոսի», «Փիլիպպոսի», «Հարանց հետեւողաց» կանոնները, կամ յետ են գրուած եւ ջոկ-ջոկ, Յով. Մանդակունու կանոնները մեծ մասամբ վերջերումն են ընկած: Նախ քան մեր երեք ս. հարց կանոնների անցնելը տանք համառօտ տեղեկութիւն այս կանոնների մասին, ոչ իբրեւ մեր եկեղեցական իրաւունքի ուղղակի աղբիւրի մասին, այլ իբրեւ հնապատմական նիւթի մասին, որից գուցէ զանազան կանոնների պարզաբանութեան համար հարկաւոր տեղեկութիւններ կկարողանայինք ստանալ:

ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ[1]

Թադէոս առաքեալի անունով յիշւում են 29 հարց ու պատասխանով կանոններ (ուրիշ ձեռագրերում 33 կանոն է, մի համաբարբառի մէջ՝

1 Կանոնախմբի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 19-40:

34 կանոն, բովանդակութիւնը նոյն է, միայն երկարաձգումներ եւ յաւելումներ ունին), այս կանոնները իբր թէ ասել է առաքեալը եւ նրա աշակերտ Զաքարիան արձանագրել է. «Այս օրինադրութիւնը ես՝ Զաքարիա, աշակերտ Թադէոս առաքեալի գրեցի, ինչպէս նրանից լսեցի, բոլոր Քրիստոսի հաւատացեալների համար»:

Մեր եկեղեցու համար չատ թանգ է ի հարկէ ունենալ կանոններ այնպիսի աղբիւրից, ինչպիսին է առաքեալը, որովհետեւ նրա դրած կանոնները սրբութեամբ պիտի կատարուեն բոլորից: Բայց որովհետեւ չատերը կարող են ելնել եւ առաքեալի անունով խօսել կամ նրա անունով կանոններ գրել, մեր եկեղեցու համար ոչ միայն պարտաւորական չէ այսպիսի կեղծուած կանոնները կատարել, հապա մինչեւ անգամ որոշ պարտք կայ հետաքննին լինելու, ճի՞շտ են արդեօք այդ կանոնները, թէ՞ ոչ, այսինքն առաքեա՞լն է ասել կամ գրել, թէ՞ ուրիշները գուցէ 4-5 դար յետոյ ժողովել եւ նրա անունով հրատարակել: Վաւերակա՞ն է, թէ՞ անվաւեր, առաքեալի՞ դրածն է, թէ՞ ուրիշի, այդ հարցերից առաջ, իրաւաբանութեան համար ամենաէական խնդիրն այս է՝ ընդունե՞լ են արդեօք Թադէոսի կանոնները հայոց ազգային ժողովները, կամ կաթուղիկոսների եւ այլ ս. հարց կողմից կա՞ն յիշատակութիւններ նրանց ընդունելութեան մասին. եթէ այս կանոններս ընդունուած լինեն Հայոց եկեղեցու կողմից, իրաւաբանական տեսակէտից ոչ մի իրաւունք չունինք ոչ մի հակառակ խօսք ասելու, պիտի ընդունենք եւ հայոց վաւերական կանոնների չարքը մուծենք, չատ-չատ՝ քննադատաբար կարող ենք վերաբերուել կանոններին միմիայն մատենագրական եւ պատմական կողմից. պարզենք այդ հարցը:

Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչը, Ներսէս մեծը եւ Ս. Սահակը իրանց կանոններով, քարոզներով եւ կարգադրութիւններով առաջին Սահմանադրութիւնը կարգելով մեր եկեղեցում, ոչ մի տեղ չեն յիշատակում ոչ թէ Թադէոսի կանոնները, հապա մինչեւ իսկ նրա անունը իբրեւ կանոնադրի, իբրեւ կարգ կանոն սահմանողի:

Բ. Շահապիվանի 447-ի մեծ եւ ընդհանուր ժողովը, որտեղ կային մեր բոլոր թարգմանիչները, որոնք ասորերէնից եւ յունարէնից թարգմանել էին յայտնի ժողովների եւ ս. հարց կանոնները, անշուշտ պիտի Եղեսիա եղած ժամանակ թարգմանէին մեր եկեղեցու համար ամենաթանգ կանոնները: Ժողովում հաստատեցին այն բոլոր կանոնները, որոնք մինչեւ 447 թիւը ընդունել էին հայերը. «Սուրբ Գրիգորի եւ Ներսէսի եւ Սահակ ու Մեսրոպի դրուած կարգերը դուք արդէն հաստատեցիք... առաքելականը եւ Նիկիականն էլ հաստատուն մնան, մենք բոլորս համաձայն ենք...»: Այստեղ հաստատում են առաքելական կոչուած կանոնները, Լուսաւորչի կանոնները՝ Նիկիականի հետ, Ներսէսի կանոնները՝ Պօլսի ժողովինի հետ, Սահակինը եւ Մեսրոպինը՝ Եփեսոսի կանոնների

հետ, իսկ Թադէոսի կանոնների համար ոչ մի խօսք չի ասւում. այն ինչ եթէ այդպիսի կարեւոր կանոններ այն ժամանակ գոյութիւն ունենային, կամ եթէ թարգմանուած կամ գրուած էլ եղած լինէին, անշուշտ կյիշատակէին. մանաւանդ ժողովի արձանագրութիւնը գրողները երեւի նոյն թարգմանիչներն էին. կամ ամենաշատը՝ եթէ այդպիսի գրուածք գոյութիւն ունենար, նրանք համարւում էին անվաւեր ու նշանակութիւն չունեցող եւ յիշատակութեան մէջ էլ չմտան:

Գ. Դուինի 648-ի ժողովում, երբ առաջին անգամ գրով ամփոփ կազմւում է մեր եկեղեցու դաւանութիւնը ընդդէմ երկու բնութիւն քարոզողների, յիշւում են մեր բոլոր սուրբ հայրերը, նոյնպէս օտար սուրբ հայրերը, որոնք քարոզել են այդ. ի միջի այլոց ասւում է, թէ Լուսաւորիչն է ասել մի բնութիւն, եւ այդ սովորել է այն հայրերից, որոնք եղել են առաքեալների յաջորդների աշակերտներ, եւ ո՛չ մի բառ՝ ոչ թէ առաքեալի կանոնների, այլ Թադէոսից մնացած բերանացի աւանդութեան վրայ. չէ՞ որ սրա վրայ յենուելը ամենամեծ փաստերից մէկը կհամարուէր յօգուտ մեր եկեղեցու կարգերի հնութեան: Իսկ 986-ին Խաչիկ կաթուղիկոսի օրով, երբ ի պատասխան հայերին չարչարող Սեբաստիայի յունաց մետրոպոլիտին գրուած թղթերում, մանրամասն ցոյց է տրւում բոլոր մեր եւ օտար սուրբ հայրերը իրանց գրուածքներով ի վկայութիւն հայոց հնագոյն եկեղեցական կարգերի, ոչ մի խօսք չի ասւում Թադէոսի գրուածքների հնութեան մասին (Ասողիկ, 21 գլ.):

Դ. Ներսէս Շնորհալին իւր թղթերում միշտ կրկնում է. «Այսպէս ենք սովորել մեր պապերից եւ Լուսաւորչից». եթէ Թադէոսի վերագրուած կանոնները նա ճիշտ համարէր, անշուշտ ամենամեծ ուրախութեամբ կյենուէր այդ կանոնների վրայ՝ ցոյց տալով, որ իւր պաշտպանած հարցերը, որոնց մասին Թադէոս առաքեալի կանոնները որոշակի սահման են դնում, աւանդուած են մեծ հեղինակութիւնից գրաւոր փաստով, բայց այդպիսի բան չենք գտնում ոչ յունաց եւ ոչ լատինաց հետ վարած միաբանութեան խնդրի վէճերում եւ գրագրութիւններում՝ ո՛չ միայն Շնորհալու, այլ եւ նախորդների եւ յաջորդների օրով:

Ե. Ոչ մի ազգային ժողովում եւ ոչ մի պաշտօնական մարմնի ոյժ ունեցող հաստատութեան սահմանադրութիւններում չկայ յիշատակութիւն Թադէոսի կանոնների մասին, նրա ընդունման կամ կանոնականութեան մասին:

Այս փաստերի հիման վրայ մենք զրկւում ենք իրաւաբանական ամենահասարակ կռուանից ընդունելու Թադէոս առաքեալին վերագրած կարգադրութիւնները կանոնական եւ մտցնել մեր եկեղեցու դրական աղբիւրների շարքը. թէ եւ պէտք է նկատել, որ այս կանոնների մէջ չկայ մեր եկեղեցու հակառակ որեւէ մի բան, ընդհակառակը՝ պատմական տեսակէտից տալիս է մի քանի թեթեւ պարզաբանող խրատներ՝ փաստեր,

բոլոր կանոններս կրկնւում են մեր բոլոր կանոններում եւ կարծէք թէ ընդօրինակութիւն են «Առաքելական կարգադրութիւնների»:

Գալով դրանց գրութեան ժամանակին՝ պէտք է ասել, որ այդ 29-33 կանոնները ամենեւին չէին կարող գրուել Թադէոսի ժամանակ 33-40 թուականներում, ընդհանուր Եկեղեցու պատմութեան հետ ծանօթ անձը կարող է բոլոր կանոնների աստիճանական զարգացումը եւ ո՛ր դարում արձանագրուած լինելը որոշել: Պասերի խնդիրը, ժամանակագրութեան տեսակները եւ կանոնաւորութիւնը, նուիրապետութեան կարգը, ջրի եւ անխմոր հացի գործածութեան վէճերը, բոլորը սկսւում են շատ ուշ եւ կանոնաւորւում են III, IV, V, VI, VII դարերում:

Այս նիւթիս վրայ հայերէն ունենք Հ. Տաշեանի «Վարդապետութիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մատեանը, 1896, Վիեննա» երկասիրութիւնը, որի 137 երեսում կարդում ենք. «Այս խնդրոյս վրայ այսչափ երկար խօսիլը նախ քան բուն խնդրին անցնելը, այն է ցուցընել, որ Ադդէի այս կանոնքն հետեւողութիւն են մեր «Վարդապետութիւնք առաքելոց կանոնաց»: Այս կանոններս «ոչ թէ Ադդէի կամ առաջի դարուն կրնան ըլլալ, այլ անոնց մեծ մասն առ առաւելն հինգերորդ դարու կրնար գրուած ըլլալ»: Ապա բերում է Հ. Սարգսեանի հետեւեալ խօսքերը. «Իսկ Հայ եկեղեցւոյ ժողովոց հաւաքածոյից մէջ Թադէոս առաքելոյն վերագրուած 29 յօդուածով Օրէնսդրութիւն մի եւս կայ, որուն գրողն է Զաքարիա Սիւնեաց առաջին եպիսկոպոսը, դէթ ըստ վկայութեան յիշատակարանին...» (138 եր.): Հ. Տաշեան համեմատելով Թ, ԻԹ, ԻԸ, Դ, Բ կանոնները «Վարդ. առաք.» կամ ըստ մեր գրութեան՝ Ա առաքելական կանոնների Ա, Գ, Դ, Է,. Ի, ԼԲ-ի հետ, գտնում է, որ Թադէոսի կանոնները հետեւողութիւն են Ա առաքելական կանոնների:

Այս խնդրի մասին կայ «Լաբուբնեայ Դիւանագիր գպրի Եղեսիոյ, Թուղթ Աբգարու, յեղեալ յԱսորւոյն, լուսաբանեալ. Վեն., 1868» կամ «Ղեբուբնա Եդեսացի, Թուղթ Աբգարու Թագաւորի Հայոց, եւ քարոզութիւնք սրբոյն Թադէի առաքելոյն, Երուս., 1868»:

Փարիզի Սէն Ժերմէնի գրադարանում մի ասորական կանոններ բովանդակող ձեռագիր էր գտնուած, որը 1855 թուին տպուել է Էչմիածնում Դը Լագարդի ձեռքով, այդ ձեռագրի երրորդ յօդուածը է «Քաղուածք ս. Ադդէ առաքեալի վարդապետութեան գրքից, որը քարոզեց Եդեսիայի, Միջագետքի բոլոր բնակիչներին Քրիստոսի Ծննդեան, Յարութեան... մասին» (տե՛ս «Заозерский, Доникейские канонические кодексы Вос. церкви. Чт. об. Дух. прос., 1882, Фев.»): (Այս մասին տե՛ս եւ Տաշեանի վերոյիշեալ երկը, 158 եր.: Տես եւ Գարագաշեանի քննական Հ. պատմութիւնը):

Թէ ե՞րբ կարող են մտած լինել մեր մէջ Թադէոսի կանոնները, գոնէ Հ. Տաշեանի խօսքերով՝ Օձնեցու ժողովածուի մէջ չեն մտած (143

եր.). եթէ ճիշտ է Մխիթարեանց մօտ գտնուած Օձնեցու ժողովածուն (Էջմիածնի գրադարանում չկայ Օձնեցու կանոնագիրք գուտ՝ առանց յաւելումների) եւ եթէ ճիշտ է, որ Օձնեցին չի մտցրել 718 թուականներին այս կանոնները իւր կանոնագրքի մէջ, նշանակում է նրանք պիտի մտած լինեն մինչեւ 997-թիւը, որովհետեւ մեր (40 հատ) կանոնագրքերում հայրապետաց ցանկը հասնում է 300-997 թիւը, եւ Թադէոսի կանոնները դրուած են ցանկից առաջ, ցանկից յետոյ, այսինքն 997-ից յետոյ կամ յաւելումներով կանոններ, որոնց ոչ մէկում չկան Թադէոսի կանոնները: Այս խնդիրը յամենայն դէպս չատ վիճելի է: Այստեղ կդնեմ աչխարհաբար համառօտ բովանդակութիւնը. գրաբառ բնագիրը վերջն է դրուած:

1. Առաջի կանոնը խօսում է եպիսկոպոսի անարատ վարք ու բարք ունենալու մասին, տգէտ քահանայ եւ սարկաւագ չձեռնադրելու եւ կաշառք չառնելու մասին:

2. Այս կանոնս կայ 2 առաքելական կանոնների, Սահակի եւ այլ կանոններում: Եպիսկոպոսի դատ անելու մասին, որ առանց երկու-երեք վկայ չդատի, քահանայ ձեռնադրի ժողովրդի վկայութեամբ, գիւղերում երկու-երեք քահանայ եւ մի սարկաւագ նշանակի, իսկ ագարակներում՝ մի քահանայ եւ մի սարկաւագ:

3. Քահանայ ձեռնադրել 30-ամեայ հասակում, 50-ից անց անձանց չձեռնադրել:

4. Եպիսկոպոսը վատերին չձեռնադրի:

5. Սեղանը քարից լինի, շորով ծածկուած, խնկարկութեամբ եւ ճրագով պատիւ տրուի:

6. Պատարագի հացը նոյն օրը թխուի եւ սեղան տարուի, բաժակի մէջ աղանդաւորների նման ջուր չխառնել:

Նախկին դարերում կային աղանդաւորներ, որոնք միայն ջրով էին պատարագում:

7. Սեղան օրհնելը (եկեղեցի օծելը) եպիսկոպոսը քահանաների, սարկաւագների եւ ժողովրդի մասնակցութեամբ կատարի, սաղմոսերգութեամբ, առաքելոց թղթերի եւ Աւետարանի ընթերցմամբ:

8. Եկեղեցին օծելուց յետոյ մատաղ պիտի մորթել Աստուծոյ առաջ՝ Սողոմոնի նման:

9. Հաւատացեալները Աստուծոյ տունը աղօթքի ժողովելիս չխօսեն, լուռ աղօթեն:

10. Եթէ ձեռնադրուելուց յետոյ քահանան կամ սարկաւագը խոստովանին արած մեղքերը, կամ ուրիշների վկայութեամբ յայտնուեն, 12 տարի ապաշխարեն, ապա բեմի տակին սպասաւորելու իրաւունք ստանան:

11. Եթէ ձեռնադրութիւնից յետոյ շնացաւ կամ գողութիւն արաւ, քահանայութիւնից հեռանայ, 15 տարի դրսում ապաշխարի, զինուորների հետ կանգնի, բեմ ելնել, կարդալ, երգել մինչեւ մաճուան օրը չհամարձակի (տե՛ս Բարսեղի կանոնները):

12. Եթէ եպիսկոպոսն այդպիսի մարդուն՝ կաշառքով կամ բարեկամական սիրոյ պատճառով նորից ընդունի, վերջին դատաստանի օրը վրէժ հանուի նրանից:

Ուրիշ ձեռագրերում 11 եւ 12 կանոնները միացրած են:

13. Ամուսնացած քահանան երեք օր պիտի հրաժարուի կնոջից եւ ապա պատարագի:

14. Կուսան քահանան տքնութեամբ գիշերը անց կացնի եւ ապա պատարագի:

15. Երդուող քահանան բոլորովին զրկուի քահանայութիւնից:

16. Քահանան պիտի լաւ յատկութիւնների տէր լինի (յիշում է մէկմէկ):

17. Նոյնպէս ժողովուրդը մեղք չպիտի գործի, աղօթի, պարկեշտ լինի:

18. Շնութիւն անողը երեք տարի ապաշխարի, պաս պահի բացի շաբաթ, կիրակի եւ տէրունական օրերից, չորրորդ տարում հաղորդուի:

19. 20. 21. Արգանդի պտուղը ոչնչացնելու, արուագիտութեան եւ պղծութեան մասին:

22. Եթէ առնակինը չնացաւ, 12 տարի ապաշխարի եւ ապա հաղորդուի:

23. Կախարդը՝ ուրացողի համար նշանակած ապաշխարանքին ենթարկուի:

Ուրիշ ձեռագրերում այս կանոնը չկայ:

24. Շնութեան ժամանակ մանուկ սպանողը ցմահ ապաշխարի:

25. Ուրբաթը եւ չորեքշաբաթը պիտի պահել մինչեւ իններորդ ժամը:

26. Տէրունական տօն կատարելուց առաջ մի շաբաթ պաս պիտի պահել:

27. Քառասունքը պիտի սրբութեամբ պահել, բացի շաբաթ ու կիրակի օրուանից:

28. Անասնապիղծը ապաշխարի ցմահ եւ մեռնելիս հաղորդուի:

Այս ուրիշ ձեռագրերում չկայ:

29. Քրիստոսին ուրացողը ցմահ ապաշխարի, մեռնելիս հաղորդուի:

30. Կամաւոր սպանութիւն անողը 10 տարի ապաշխարի, մեռնելիս հաղորդուի:

31. Մի կաթով սնածները ամուսնանալ չեն կարող:

32. Ազգականների ամուսնութիւնը պիտի լուծել եւ ապաշխարանքի ենթարկել:

33. Ընկերի ունեցածը գողացողը ցմահ անիծեալ լինի:

ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ[1]

Թադէոս առաքեալի կանոնների հետ զուգընթացաբար համարեա ձեռագրերում նշանակուած են Փիլիպպոսի կանոնները թուով 9՝ այսպիսի վերնագրով. «Սահման կանոնի Տէառն Սրբոյն Փիլիպպոսի առաքելոյ: Յաղագս քառասունս ունելոյ...»:

1 Գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 41-45:

Ինչ որ ասացինք Թադէոսի կանոնների իրաւաբանական հիմք չուենալու համար, նոյնը կասենք եւ սրանց համար, թէ ինչքան կեկտուր, անմիտ կանոններ են այս առաքելոյ վերագրած կանոնները, ընթերցողը թող նայի գրաբառ բնագիրը, որը յետոյ է դրուած եւ որը արտագրուած է միմիայն ցոյց տալու համար, թէ ի՜նչպիսի կանոններ առաքեալի անունի տակ ծածկուած կարողացել են մուտք գործել մեր կանոնագրքերը:

Ա. Նախաբանը խօսում է քառասունք պահելու մասին:

Բ. Գիտակցաբար ամուլ կանանց առնողներին ապաշխարանքի ենթարկելու մասին:

Գ. Արգելում է ոչխարը չան հետ փոխանակել մատաղ անելու համար:

Դ. Թոյլ է տալիս ոչխարը էշի հետ փոխանակել մատաղի համար, որովհետեւ Քրիստոս էշի վրայ նստելով մաքրեց նրան:

Ե. Թէ մատաղի եւ թէ ուրիշ անմաքուր մորթած կենդանիների կաշին ծախողը եկեղեցուց պիտի հեռացնուի, որովհետեւ նրա արածը հեթանոսների սովորութիւն է:

Զ. Որսորդները որսը թող մորթեն եւ ապա ուտեն:

Է, Ը. Կանանց ամսական արեան մասին:

Թ. Երեկոյ եւ առաւօտ պարապ ժամանակ եկեղեցի չգնացող եւ չաղօթողը նզովեալ լինի:

Կանոններս ոչ մի արժէք չունեն, ո՛չ իրաւաբանական, ո՛չ պատմական, ո՛չ մատենագրական տեսակէտից, կարծես թէ եկեղեցական կանոն չեն, եւ ապա մի ինչ-որ հեգնաբանի ծաղր: Այս ամենալաւ ապացոյցներից մէկն է, որ ինչ որ տգէտ կանոնագիրք արտագրողները դրել են, դեռ փաստ չէ, որ դրանք ընդունուեն եւ համարուեն կանոնական, կամ եկեղեցական կարգեր:

«ՍՐԲՈՑ ՀԱՐՑ ՀԵՏԵՒՈՂԱՑ» ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ[1]

Թադէոսի, Փիլիպպոսի կանոնների հետ համարեա զուգընթացաբար տրւում են «Հարց հետեւողաց» կոչուած կանոնները: Բառացի թարգմանելով նշանակում են՝ այն սուրբ հայրերի կանոնները, որոնք առաքեալներից յետոյ են կարգուել, որովհետեւ պարզ գրւում է. «Ձեզ առաքելոց սրբոց հարցն հետեւողաց», այսինքն առաքեալների յաջորդ սուրբ հայրերի կանոններ, որ պարզ ապացուցանում է, թէ մէկի գրածը չէ, հապա չատ հայրերի գրածներից ծաղկաքաղ արած:

Կանոններս թուով 27 են եւ բոլորովին տարբեր են թէ ձեւի, թէ ոճի, թէ բովանդակութեան կողմից Փիլիպպոս առաքեալի կանոններից, իրանց խառն բովանդակութեամբ յիշեցնում են թէ առաքելական, թէ Թադէոսի, թէ Սահակի եւ թէ Բարսեղ Մեծի կանոնները, իսկ պատիժ նշանակելու կողմից միմիայն նման են Շահապիվանին եւ հետեւում են մովսիսական օրէնքին: Մեր կանոնների մէջ այս ծայրայեղութիւնը միչտ նկատւում է, կամ կանոնները դրւում են խրատական ձեւով՝ առանց պատժի, կամ ընդհակառակն՝ մարմնական, նոյն իսկ մահուան պատիժ, ինչպէս, օրինակ, այս կանոններումս, Շահապիվանի ժողովում, Մխիթար Գօչում, որոնք միանգամայն հակառակ են քրիստոնէութեան սկզբունքներին: Իրաւաբանական տեսակէտից ոչ մի հիմք չունինք այս ծաղկաքաղ կանոնները մեր եկեղեցու իրաւունքի իսկական աղբիւր համարելու, ինչպէս չհամարեցինք Թադէոսի եւ Փիլիպպոսի կանոնները, միայն համառօտ աչխարհաբար բովանդակութիւնը կդնենք իբրեւ հնապատմական նիւթի, գրաբառ բնագիրը՝ յետոյ:

1. Ով կամաւոր կերպով կխեղդի երեխան իբրեւ խեղի կամ թէ շնութիւն գործելու ժամանակ, թող մեռնի, որովհետեւ ապաշխարանքով մեռելը յետ բերել չի կարելի:

Այս կանոնս ոչ միայն հակաեկեղեցական է, հապա եւ հակաքաղաքացիական է, ոչ մի օրէնք այս ձեւի կարգ սահմանած չունի:

2. Անասնապիղծը մահուան պատիժ ստանալ, ինչպէս Մովսէսն է հրամայում:

3. Պոռնիկը հեռու մնալ եկեղեցուց:

---

1 Վերջին հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 101-113:

4. Գողը եւ նրա հիւրընկալը մահուան պատժի ենթարկուեն:

5. Քահանային պաշտօնազուրկ են անում միայն ժողովը եւ վարդապետները, իսկ լուրերի հիման վրայ եկեղեցուց հեռացնել չի կարելի:

Մի քանի ձեռագրերում այս 7-րդ կանոնն է:

6. Արուագէտը մահուան պատիժ ստանայ:

Մի քանի ձեռագրերում 8-րդ կանոնն է:

7. Կնոջ արձակել չի կարելի ամլութեան, ծախողութեան, վատութեան պատճառով, այլ միայն բորոտութեան, պիսակութեան, դիւահարութեան, գիջութեան, կամ մշտական պոռնկութեան համար:
Այս ուրիշ ձեռագրերում 5-րդ կանոնն է:

8. Մուկն ընկած բանից ուտողը կամ խմողը 7 օր հաղորդութիւն չառնի:

Ուրիշ ձեռ. 9-րդ կանոնն է:

9. Քահանայի մեղք իմացողը միայն վարդապետին, եպիսկոպոսին կամ քորեպիսկոպոսին յայտնի եւ փողոցներում մեղաւորին չծաղրի:

Ուրիշ ձեռ. 6-րդ կանոնն է:

10. Եթէ մէկը յարաբերութիւն ունենայ քրոջ կամ աղջկայ կամ քրոջ որդու կամ եղբօր որդու հետ, եկեղեցուց բոլորովին հեռանայ: Իսկ եթէ մեղանչի հօր կնոջ, եղբօր կնոջ կամ հօրեղբօր կնոջ հետ, մահուան պատիժ ստանայ:

11. Ուրուկ կանանց հետ պղծութիւն ունեցողը անասնապիղծ է (մահուան պատիժ):

12. Եթէ մէկը (քահանան) սպանողին ապաշխարութեան չի ենթարկում, արիւնը նրա հոգուց պահանջուի:

13. Հերձուածող հոգեւորականից հեռու կաց, նրանցից կաշառ առնելով՝ մատնութիւն մի անիր:

14. Եթէ մէկի կանայք միևչեւ երրորդը միմեանց ետեւից մեռնում են ծննդաբերութեան ժամանակ կամ տնարարութեան պատճառով, եկեղեցին ապաշխարանքի թող ենթարկի, իսկ եթէ տնտես ունենայ եւ որդիք բերի (ծնի), մերժուի իբրեւ ամենաչար պոռնիկ:

15. Եթէ առեւանկութիւնից յետոյ աղջիկը որդիք է ունենում, բայց ծնողները եւ ինքը չեն կամենում պսակուել, թող յետ դառնայ առեւանկողից:

16. Կրօնաւորը եթէ կամաւոր ուխտած է եւ ոչ հարկից ստիպուած եւ եթէ կամենայ ամուսնանալ, նա իւր քահանայական կարգը ուրացող կհամարուի:

17. Դի կողոպտողը մահով մեռնի:

18. Ինքնապաշտպանութեան համար սպանութիւնը մեղք չէ:

19. Պսակից առաջ նշանածները եթէ յարաբերութիւն ունենան, պոռնիկի ապաշխարանքին ենթարկուեն եւ ապա պսակուեն:

20. Այդպիսին երէց կամ սարկաւագ լինել չի կարող:

21. Անարժան մարդիկ չհաղորդուեն:

22. Երկու եղբօր հետ յարաբերութիւն ունեցող կինը մեռնի. եթէ կհեռանայ եւ կամուսնանայ, ցմահ ապաշխարի, նոյնպէս եւ եղբայրները:

23. Սերմնահոսութեան մասին (թարգմանելը անյարմար է):

24. Քահանայի կինը իբրեւ երէցուհի աշխարհականների գլխին խրատ կարդալը իրաւունք չհամարի:

25. Եկեղեցու հիմքը ծրագրելու իրաւունքը պատկանում է եպիսկոպոսին, կամ քորեպիսկոպոսին եւ կամ եպիսկոպոսի հրամանով պերետուտին (այցելու հովիւ-գործակալ), եթէ հակառակ այս կարգին գնան, հիմքը պիտի քանդել եւ թոյլ չտալ եկեղեցի շինել:

26. Եկեղեցու հաւատքը իմանալի է եւ ոչ քննելի, իսկ կրօնքը՝ ամբողջովին քննելի:

27. Եկեղեցում լուռ լինել. Հին եւ Նոր Կտակարաններից ձեզ համար սուրբ գիրք համարուեն հետեւեալները. Մովսէսի Ծննդոց, Ելից, Ղեւ., Թուոց, Բ օրինաց, Յեսու, Դատաւորաց, Հռութի, 4 թագ. մնացորդաց, Եզրի, Յովբ, Սաղմոս, Սողոմ. Դ, 12 մարգ.: Մակաբայեցիք եւ իբրեւ խրատ՝ Սիրաք կարդալ (ընդհանրապէս՝ ոչինչ չի յիշում, համեմատիր Բ առ. 85-ի հետ):

ՄԱԿԱՐ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ[1]

Իբրեւ հնապատմական երկրորդական աղբիւր կարող են համարուել եւ այս կանոնները, որոնք, ինչպէս նախաբանից երեւում է, Երուսաղէմի Մակար արքեպիսկոպոսը ժողովում սահմանել է եւ ուղարկել է Վրթանէսին՝ Լուսաւորչի որդուն, սրա խնդրքին ընդառաջելով: Իրաւաբանական ոչ մի հիմք չունինք ընդունելու այս 9 կանոնները մեր եկեղեցու կանոնական աղբիւր, սակայն նկատելու բանն այս է, որ կանոններս ունեն ուշադրութեան արժանի նախաբան Մակարի լեզուից՝ ուղղած մեր Վրթանէս կաթուղիկոսին, որ գրութեան լեզուն եւ ոճը լուրջ է, կանոնաւոր եւ խելացի մտածողութեամբ գրած, ոչ նման Թադէոսի, Փիլիպպոսի, Հարանց հետեւողացի թէ կանոններին եւ թէ լեզուին ու բովանդակութեան. ընթերցողը ոչ մի կասկած յարուցանել իւր սրտի մէջ գրուածիս կեղծութեան մասին համեմատելով միւս կանոնների հետ՝ չի վստահանում: Նախաբանը գրաբառ բնագրով գրուած է յետոյ: Նախաբանից երեւում է, որ Լուսաւորչի որդի Վրթանէս Դ դարու առաջի կէսում քահանաների ձեռքով թուղթ է գրում Երուսաղէմ Մակար արքեպիսկոպոսին, որը Նիկիայի ժողովում եղած յայտնի եպիսկոպոսներից մէկն էր, եւ խնդրում է զանազան հարցերի լուծումն ու կարգադրութիւն այլ եւ այլ խնդիրների մասին: Մակարը ուրախութեամբ ժողով է անում, 9 յօդուածներից բաղկացած կարգադրութիւն է ուղարկում եւ յիշում է, որ հերձուածողների դէմ եղած սուրբ ժողովների կանոնադրութիւններն էլ է ուղարկում, քանի որ բոլոր բարեպաշտները պիտի ընդունեն այդ: Մակարի գրութիւնից եւ Վրթանէսի դիմումից երկու հարց են ծագում. 1) ի՞նչու Լուսաւորչի որդին, որը սնուել էր մետրոպոլտական կեսարիայում եւ լաւ ծանօթ էր քրիստոնէութեան, կեսարական բոլոր կարգ կանոններին, որը յետոյ հօրը՝ Լուսաւորչի օգնականն էր, նրա կարգերին քաջ ծանօթ եւ որը վերջապէս բոլոր կեանքը անց էր կացրել կրօնաւորութեան ու եկեղեցականութեան մէջ, թողած բոլոր իւր իմացածը, Լուսաւորչի եւ Արիստակէսի ու Կեսարիայի մետրոպոլիտի սահմանած կարգերը, մարդ է ուղարկում հեռու Երուսաղէմ՝ եկեղեցու կարգեր խնդրելով եւ 2) Մակարի ուղարկած զանազան սուրբ ժողովների կանոնադրութիւններ ասելով՝ ի՞նչ պիտի հասկանանք:

1 Գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 216-229:

Մակարից բերած կարգադրութիւննե՞րը չէին արդեօք առիթ, որ Մովսէս եւ Աբրահամ կաթուղիկոսները վրաց բաժանման ժամանակ չարունակ իրանց թղթերում կրկնում էին. «Մենք Երուսաղէմի հաւատն ունինք». այդ շրջանի բոլոր պատմագիրները՝ Կաղանկատուացի, Սեբէոս, Ուխտանէս, Ստեփաննոս Օրբելեան, մինչեւ իսկ նոյն բանը կրկնում էին: Այս բանը ակամայ զարթեցնում է հետեւեալ խնդիրը, արդեօ՞ք այդպիսի կանոններ բերել տալու պատճառն այն չէր, որ Հայաստանի արեւելեան եւ հարաւային կողմերում հայոց եկեղեցական սովորութիւնների եւ յունաց սահմանների մօտ գտնուած Ա, Բ, Գ եւ Դ Հայքի հայոց եկեղեցիների կարգերի մէջ տարբերութիւններ էին նշմարւում, առաջինների աւանդութեան աղբիւր Ասորիք-Երուսաղէմ ընդունելով, երկրորդների աղբիւր՝ Կեսարիա-Յունաստան: Մանաւանդ որ Փոքր Հայքը միշտ եղել է յունասէր, Կեսարիայի մետրոպոլիտի իրաւասութեան ներքոյ մինչեւ Բագրատունեաց ժամանակը, յունական եւ լատինական միութեան ժամանակ միշտ հակուած դէպի օտարը, եւ ընդհակառակն՝ Արեւելեան Հայաստանը՝ քաղաքականապէս հակառակ յոյներին, պարսկասէր, միշտ պաշտպան իւրքնորոյն ազգային եկեղեցու, մերժող յունական եւ լատինական չրջանի բոլոր օտարամոլ կաթուղիկոսների ծիսափոխական մտքերը: Պատմական փաստ է, որ մինչեւ Լուսաւորիչ Հայաստանում քրիստոնեայ հայեր շատ կային եւ իրանց եկեղեցական պաշտամունքը վարում էին առաւելապէս ասորերէն, որ նրանք հետեւում էին Երուսաղէմի եկեղեցուն: Թէ նախալուսաւորչական ընդհանուր քրիստոնեայ եկեղեցու մէջ դաւանաբանական տարբերութիւններ չկային, բայց կային ազգայնական տարբեր սովորութիւններ, արեւելեան եւ արեւմտեան ծէսեր, որոնք II եւ III դարերում գժտութիւնների եւ զանազան մասնաւոր ժողովների գումարման առիթ տուին, այդպիսի սովորութիւնների տարբերութիւններ եղած պիտի լինեն Արեւելեան եւ Արեւմտեան Հայաստանում. ահա այդ տարբերութիւնը վերցնելու եւ ճիշտն իմանալու համար Վրթանէս կաթուղիկոս պատգամաւոր է ուղարկում Երուսաղէմ եւ ոչ Կեսարիա՝ առաջին, որ ինքը Կեսարիայի եկեղեցու կարգերը լաւ գիտէր, էլ հարկ չկար նորից դիմելու, եւ երկրորդ՝ ամենագլխաւորը, որ Երուսաղէմի աւանդական կարգին հետեւող հայերի թիւը շատ շատ էր, որոնք երեւի թէ չէին հաշտւում Լուսաւորչի բերած յոյն եկեղեցականների սովորութիւնների հետ, եւ Վրթանէս ստիպուած էր զիջել ու մեծամասնութեան մէջ արմատացած սովորութիւնները Երուսաղէմի նոր բերած կանոններով աւելի ամրապնդել: Նախալուսաւորչեան քրիստոնեայ հայերի մասին տե՛ս Բ գրքում:

Գալով երկրորդ հարցին, թէ Մակարը ի՞նչ ժողովների կանոնադրութիւններ կարող էր ուղարկել: Եթէ ընդունենք, որ Վրթանէս կաթուղիկոսութիւն է արել 333-ից մինչեւ 341 թիւը եւ այս ութ տարուայ ժամանակամիջոցումն են ստացուել կանոնադրութիւնները, այն ժամանակ

կարելի է մօտաւորապէս որոշել, թէ որ ժողովների կանոններն է ակնարկում: 314 թուականներին եղան Անկիւրիայի եւ Նէոկեսարիայի ժողովները, 325-ին՝ Նիկիայի, 340՝ Գանգրայի եւ 341-ից յետոյ՝ Անտիոքի, թուականներին նայելով կարելի է ենթադրել, որ Մակարի ուղարկածնե-րի մէջ պիտի լինէին Անկիւրիայի, Նէոկեսարիայի եւ Նիկիայի ժողով-ների կանոնները. արդեօ՞ք առաքելական կանոններն էլ կային մէջում: Այս եթէ ճիշտ լինի, դուրս է գալիս, որ արդէն 350 թուականներին հայոց կաթուղիկոսների ձեռքի տակ կային զանազան արտաքին կանոններ, որոնցով ղեկավարւում էին եկեղեցու կառավարութեան մէջ:

Պէտք է ի նկատի առնել, որ Մակարի 9 կանոնները դարձան հիմք մեր հետակայ ազգային ժողովների եւ ս. հարց կանոնների սահմանման համար: Գրաբար բնագիրը տե՛ս յետոյ:

1. Մկրտութիւնը պիտի եպիսկոպոս ու քահանայք անեն եւ ոչ սարկաւագներ, որոնք սպասաւորներ են. եթէ մի որ եւ է գաւառում սարկաւագները անգիտութեամբ մկրտութիւն են անում՝ մի պատժէք. իսկ եթէ եկեղեցու կարգերի հետ ծանօթ են եւ գիտութեամբ են անում, պատժեցէք յանցանքների համաձայն:

2. Եթէ աւազան չկայ, եւ մկրտութիւնը ամանի մէջ են անում, մեղաւոր չեն. եթէ եկեղեցի ունիք, պիտի մկրտատուն ունենայ եւ աւազան, որի մէջ մկրտուեն երախայք: Մկրտութիւնը կատարել միշտ, երբ պահանջ լինի եւ երեք ընկղմումով Քրիստոսի թաղման եւ յարութեան նշանակ. այսպէս ենք սովորել առաքեալներից (տե՛ս Բ Դւ. 15, Ե Դւ. 13, 14, Պար. 8, Սսի 6, Բ առ. 49):

3. Եկեղեցականները սրբութեամբ պիտի կատարեն իրանց պաշտօնները:

4. Աւանդաբար առաքեալներից ընդունել ենք, որ մկրտութեան իւղը եպիսկոպոսապետը պիտի օրհնի, հեռաւորութեան եւ կարեւոր պիտոյքի ժամանակ՝ արքեպիսկոպոսը երկու-երեք եպիսկոպոսով եւ սարկաւագներով: Իսկ մեռելների եւ հիւանդաց օծման իւղը եւ մկրտուողների իւղը քահանաները եւ եպիսկոպոսները օրհնեն. այսպէս սահմանեցին սուրբ հայրերը:

Մկրտութեան իւղը մեռոն է, որը պիտի կաթուղիկոսը օրհնի: Մկրտութեան կամ երախայութեան իւղը մեռոնով օծելուց առաջ գործածուած իւղն է. թէ երախայութեան, թէ հիւանդաց օծման իւղը օրհնում է քահանան կամ եպիսկոպոսը որքան հարկաւոր է (տե՛ս Ե Դւ. 10, 11, 9, Սսի 23, Պար. 5, Ե Դւ. 14):

5. Հաղորդութեան եւ ս. սեղանին պիտի մօտենալ ուղիղ արտով:

6. Ս. խորհուրդը պիտի աճիւ կատարել, ուղիղ դաւանել, ոչ Արիոսի հետեւողութեամբ:

7. Պիտի սեղանը ջերմ հաց հանուի առաքելոց աւանդութեան համաձայն եւ անապակ առանց խառնուրդի (գինի), որովհետեւ ապականացու բանով չենք կարող փրկուել, այլ անապական մարմնով եւ արեամբ անբիծ եւ անարատ գառինն, եւ ա՛յս սարկաւագները սեղանում պատրաստեն եւ ապա քահանաները կատարեն (ս. խորհուրդը) (տե՛ս Ա առ. 31, Ե Դւ. 8 (Թադէոս 6):

8. Սեղանը պիտի լինի վարագուրով, աւազանը աջ կողմում տնով եւ պատով, թէ հոգեւորականներ, թէ աշխարհականներ կարգին կանգնեն, որ կարգը չխանգարեն:

9. Ի ներորդը կանոն չէ, այլ վերջաբան, յորդորում է, որ արիոսականների հետ չմիանան, նրանցից հեռու մնան:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ[1]

Յովհան Մանդակունին ե դարու հայոց ամենափառաւոր կաթուղիկոսներից մէկն է, եկեղեցասէր եւ աղգասէր, եկեղեցում կարգեր սահմանող եւ պատերազմի դաշտում Վահան Մամիկոնեանին օգնող:

***Նա ժամերգութիւնը կանոնաւորել է, գանազան ճառերի միջոցով խրատներ եւ բարի խորհուրդներ է տուել քահանաներին եւ ժողովրդականաց. սրա ճառերը Վենետիկում հրատարակուեցին 1836 եւ 1860 թուականներին, որոնց ընդհանուր բովանդակութիւնը խրատական է եւ համոզիչ, բայց ո՛չ կանոնական եւ կարգադրական. նա ճառերի մէջ խօսում է. 1) խոստովանութեան, 2) ապաշխարութեան, 3) պասերի, 4) վաւերական եւ անվաւեր աղօթքների, 5) աղքատների ողորմութեան, 6) պատուղների եւ նուէրների, 7) փոխ տալու եւ վաշխի, 8) աղքատների մխիթարութեան, 9) քահանաների տեսչութեան, 10) բամբասողների, 11) նախանձի եւ սիրոյ, 12) բարկացողների, 13) ոխակալների, 14) գողութեան, 15) երդման, 16) արբեցողութեան, 17) թատրոնների, 18) կնաթողների, 19) անասնամոլների, 20) ատելութեան, 21) կարկտի, 22) ս. խորհուրդի, 23) վախճանեալների, 24) ողբերի, 25) աղօթքների, 26) խրատների, 27) ախտերի, 28) հմայից, 29) քառասնորդական պասի, 30) երրորդութեան, 31) սիրոյ եւ 32) ճգնաւորների մասին: Բայց ա՛յդ կայ**

1 Վերջին հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 491-

եւ «կանոնք» վերնագրով մի գլուխ դրա տպագրած ճառերի մէջ, որը խօսում է բացառապէս տգէտ քահանաներ չձեռնադրելու եւ ձեռնադրութիւնը առհասարակ առանց կաշառք անելու մասին:

Մեր ձեռագիր կանոնագրքերում չկան վերոյիշեալ ճառերը, հապա կցկտուր անկապ կանոններ կան գրքերի զանազան անկիւնները ընկած, որոնք երբեմն յիշեցնում են վերոյիշեալ ճառերը, երբեմն բոլորովին օտարոտի կանոններ սահմանում: Կանոնագրքերում այս վերնագրով ենք պատահում Մանդակունուն վերագրած կանոններին. «Կանոնք Յովհաննու Մանդակունւոյ՝ Հայոց կաթուղիկոսի». սրանք թուով 10-11 հատ են, խօսում են Մեծ պասի չաբաթ եւ կիրակի օրերը պաս չպահելու, կիրակի օրը պաս չպահելու, կիրակի եւ զատկից մինչեւ պենտեկոստէն ծունր չդնելու, չորեքշաբաթ ու ուրբաթ մարտիրոսաց յիշատակ չկատարելու, Ծնունդը եւ Յայտնութիւնը միասին տօնելու, դեւերի գործերի եւ դիւահարներին հաղորդութիւն չտալու մասին: Բացի այս, կանոնագրքերում կայ «Կոչումն ապաշխարութեան զոր ասացեալ է տեառն Յովհաննու Մանդակունւոյ Հայոց կաթուղիկոսի». այս կոչումը խօսում է խոստովանութեան եւ ապաշխարութեան մասին, եւ բովանդակութիւնը նման է ճառերի մէջ եղած «խոստովանութեան» եւ «ապաշխարութեան», միայն այստեղ մասերի է բաժանած, կրճատած եւ համառօտած: Այս համառօտութիւնը տեղ-տեղ բառացի կրկնւում է Լուսաւորչին վերագրած կանոններում. օրինակ՝ «Թէ մինն կոյս է եւ մինն արամբի». «Թէ ի ձիս յերասանեալ յագելապէս» (տե՛ս Լուս. 5 եւ 10 կանոններ): «Թէ ի մեղս զառածեալ է» (Լուս. 1 կ.): «Թէ գաղտ պսակէ» (Լուս. 8 կ.): «Թէ զկուսութիւն նուիրեալ Աստուծոյ եւ դարձեալ ստեաց» (Լուս. 13): «Թէ զխոստովանութիւն ուրուք յայտնեաց» (Լուս. 22): «Թէ վայրապար նզովեալ է» (Լուս. Իթ 29): Մանդակունու այս խոստովանութեան եւ ապաշխարութեան համառօտած կարգերը խրատ են «վասն պոռնկաց», «վասն արուագիտաց», «անասնագիտաց», «սպանողաց», «առն եւ կնոջ», «արբեցողաց», «գողոց», եւ այս գրուածները ոչ թէ բովանդակութեամբ, այլ բառերով եւ նախադասութեամբ նման են Լուսաւորչին վերագրած կանոններին:

Կանոնագրքերում կայ եւ տպագրուած ճառերի մէջ յիշուած «կանոնք»-ը տգէտ քահանայ ձեռնադրելու դէմ:

Համառօտակի յիշելով վերոգրեալը, կ'ասենք, որ Մանդակունին կանոններ չունի սահմանած ոչ ժողովով, ոչ առանձին, նրա գրած ճառերը խրատներ են եւ համոզիչ եղանակով գրուած քարոզներ, նրա գրուածները իբրեւ հնապատմական նիւթ կարող են մեկնող եւ պարզաբանող ոյժ ունենալ, եթէ ի հարկէ նրան վերագրած ճառերը իսկապէս Մանդակունուն են պատկանում:

ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԼԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԳՐԱԲԱՐ ԲՆԱԳԻՐԸ

Սահմանք կանոնաց՝ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի ի քաղաքին յՈւրհայ ի լուսաւորելն զնոսա:[1]

Յորժամ լուսաւորեցաւ քաղաքն մկրտութեամբ ձեռնադրեցին եպիսկոպոսունս. քահանայս եւ սարկաւագունս եւ հաստատեցին վարդապետս օրէնս ուսոյցս՝ եւ եղեւ հաստատութիւն եկեղեցւոյ եւ սեղանոյ Աստուծոյ, սկսան հարցանել զնա զամենայն կարգադրութիւն եկեղեցւոյ, եւ զամենայն կրօնս քրիստոնէից, եւ նա պատուիրեաց նոցա կարգաւ ըստ հրամանի Փրկչին:

Հարցումն առաջին թէ որպէս պարտ է կալ եպիսկոպոսին ի տեսչութեան:

Ա. Ասէ առաքեալն, եպիսկոպոսն եղիցի անարատ, պարկեշտ, ուսուցողս, մի արծաթասէր, մի արբեցող, մի կերող, մի զաւշաքաշ, մի հարկանող, մի կաշառառու, այլ հանդարտ որպէս ասաց եղբայրն մեր եւ գլխաւորն Պօղոս, եղիցի աւրինակ բարոյ, տքնաւղ պահող, ատեցող զհանգիստ քնոյ, լինել օրինակ հաւատին ամենայն կարգաւ, առնել ձեռնադրութիւն արժանաւորաց, այնոցիկ որ հասու եւ գիտունք են գրոց եւ կարգաց եւ օրինաց Աստուծոյ, զտգէտսն խօտեալ ի բաց մի ձեռնադրեսցէ՝ քանզի տգիտութիւն Աստուծոյ խոտելի է քան զամենայն չարագործութիւն, յայսմանէ առաւել զգուշասցի քան յամենայն իրաց, քանզի տգէտ քահանայ կամ սարկաւագ, կամ ով ոք է յառաքելական աստիճանի, ի բարկութիւն չարժէ զԱստուած՝ զի բերանովն ի միտ առնու եւ ասէ՝ եւ սըրտիւն ոչ իմանայ զասացեալն եւ բարկացուցանէ զԱստուած. եւ վնասակար ամենին եպիսկոպոսն լինի, փախիցէ յայսմանէ, զուսումնասէրսն եւ զգիտունսն յառաջեցուսցին ամենայն պատուով, իսկ տգէտսն ամենեւին մի կացուցանել առաջնորդս կամ վերակացուս շնորհի եկեղեցւոյ, իսկ եթէ յանդգնեալ եպիսկոպոսն արասցէ զայն վասն կաշառոյ. կամ վասն մերձաւորութեան, կամ վասն բարեխօսութեան, այնպիսի եպիսկոպոսն նզովեալ եղիցի, եւ որ ինչ վնաս ծննդեան տացէ վրէժս յաւուրն դատաստանի յանմահ տանջանսն:

Բ. Դարձեալ ասէ առաքեալն՝ արժան է եպիսկոպոսին, զամենայն հաւատացեալսն միապէս սիրել, եւ զիւր մերձաւորսն մի առաւել մեծարել քան զայլ հաւատացեալսն, թէպէտ եւ եղբայր իցէ, կամ քոյր, եւ կաշառ

1 Այս կանոնախմբի գիտական բնագրի հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 19-40, 311-319:

ամենեւին մի առնուլ, այլ զինքն մեռեալ համարել աշխարհի. մի երբէք քրքրել եւ զուարճանալ, կամ լկտի ինչ խօսել. կամ հրապարակաւ զոք յանդիմանել. առանց երկրորդ հարցմանց. նախ առանձինն, ապա երկու եւ Գ վկայիւք վարդապետօք հեչտական հանդերձիւք մի վարել. եւ մի բնաւ առանց ընկերակցացն հարցմանց գործել ինչ, զի այն է հաճոյ Աստուծոյ, կացուցանել ընդ ձեռամբ իւրով տեսուչ վարդապետս, տեսուչս գաւառաց, քաղաքաց հովուիլ զհաւատացեալսն, եւ ժողովրդոցն հնազանդել հովուացն կացուցելոցն յեպիսկոպոսէն, կարգեսցէ ի չէնս երկու կամ երիս քահանայս, եւ մի սարկաւագ. իսկ յագարակս քահանայ մի եւ սարկաւագ մի, զհաշմալ զոք մի ձեռնադրեսցի, թէ զարատաւորն պատարագ չտայր մատուցանել մարգարէն, որչափ եւս առաւել որ զայս պատարագ մատուցանէ՝ արժան է անարատ լինիլ, առանց վկայից եւ քննութեան մի զոք ձեռնադրել զի մահաբերք վնասք ծնանին»:

Գ. Դարձեալ ասէ առաքեալն, արժան է եպիսկոպոսին ձեռնադրիլ քահանայս երեսնամի, եւ զ. Լ. ամ կալ ի կարգին, եւ ապա լռեսցէ: Իսկ յիսնեմիք կամ թէ յաւելի մի ձեռնադրիլ քահանայ կամ սարկաւագ, եւ մի յամուսնութիւն հրամայել, զի յայսմ վայրի անձինք աղճատին, եւ միտք եւ ժամանակք. եւ զինքն պատրաստել յիւրում ուղեւորութեան պայծառացուցանել զիւր զլապտերն, զի մի զայլսն հոգալով զինքն անփոյթ արասցէ եւ զրկեսցի յաւիտենից կենացն:

Դ. Դարձեալ ասէ առաքեալն, արժան է եպիսկոպոսին առաւել հրաժարել տգիտաց ձեռնադրութեան ի տխմարաց, ի յանմտից, ի ցոփասրտից, ի վատասրտից, յափշտակողաց, ի չնացողաց, եւ յայլ վատթարութենէ, զայնպիսին ամենեւին մի ձեռնադրեսցէ, եւ մի բարկացուցանէ զԱստուած:

Ե. Դարձեալ ասէ առաքեալն, արժան է եպիսկոպոսին հաստատիլ սեղան ի քարանց աւրինակ խաչին, եւ զայն ծածկիլ սրբովք կտաւօք եւ խնկարկութեամբ ընդ առաւօտս եւ ընդ երեկոյս եւ ի ժամ պատարագին խափան մի լիցի խնկոց եւ լուցմանց:

Զ. Դարձեալ ասէ առաքեալն զհաց պատարագին յորում աւուր մատուցանիցեն ի նմին աւուր եփեսցին, եւ խաչապէս դրոշմաւ, նոյնպէս եւ գինի սուրբ բաժակին սուրբ ամանաւք, հանցին ի սեղանն, եւ մի ոք յանդգնեսցի խառնիլ ջուր ի յայն բաժակն յայն աստուածահաճոյ, այլ անագորոյն մտաց՝ եւ որ առնէ ոք, զի այնպիսին չէ քրիստոնեայ, այլ նզովեալ եղիցի մինչեւ դարձցի յաղանդոյն:

Է. Եւ ժողով արասցէ եպիսկոպոսն քահանայի յաթոռակցաց իւրոց, սարկաւագաց ժողովրդոց յորժամ սեղան հաստատէ եւ մատուսցին աղօթս տքնութեամբ, եւ արտասուօք, մարգարէիւք եւ առաքելօք. եւ սուրբ աւետարանութեամբ աւծեալ սրբով իւղով եւ ապա մատուսցեն պատարագ:

Ը. Դարձեալ ասէ առաքեալն, յորժամ հաստատէ եպիսկոպոսն ըզսեղանն, արժան է ի նմին աւուր զենմունս առնել վասն Աստուծոյ. զուարակս եւ նոխազս, եւ ոչխարս, որպէս եւ Սողովմովն արար զչինուած տաճարին իւրոյ ի հաստիլ սեղանոյն եւ հաճոյ եղեւ Աստուծոյ, եւ հոտոտեցաւ Տէրը ի հոտ անուշից:

Թ. Դարձեալ ասէ առաքեալն յորժամ ի մի վայր ժողովեսցին հաւատացեալքն յաղաւթս ի տուն Աստուծոյ, զայլ ինչ մի խօսեսցին, բայց միայն զաղաւթսն մի քրթմնջեսցին ընդ միմեանս այլ կացցին ընդ յարեւելս ձեռս ի վեր ամբարձցին խնդրելով զարդարանալ եւ արքայութեան արժանի լինել, եւ բարութեանցն նորա անդ է պատրաստեալ արժանանալ:

Ժ. Դարձեալ ասէ առաքեալն թէ ձեռնադրեսցէ զոք եպիսկոպոս քահանայ կամ սարկաւագաց յանցանք ինչ լինիցին առ նմա, որպէս եւ է մարդոյ զինչ եւ աղտեղութեամբ չնութեամբ, կամ գողութեամբ, կամ ըսպանութեամբ, եւ ի ժամ ձեռնադրութեան չգիտաց ոք, եւ ապա յետոյ ինքն զղջասցի. կամ զինչեւիցէ պատճառանաւք յայտնին, ոչ կարէ նա սպասաւորութիւն առնել սեղանոյն եւ ոչ պատարագ մատուցանել, այլ արտաքոյ ապաշխարել զանցանս իւր. զԺՒ ամ ապա որ ինչ արժան է չնորհել ի ներքոյ առաջի բեմին սպասաւորութիւն առնել եւ կալ ի պատիւ, միայն բեկեալ սրտիւ մինչեւ օր մահուանն իւրոյ:

ԺԱ. Դարձեալ ասէ առաքեալն իսկ եթէ ձեռնադրեսցէ զոք եպիսկոպոսն եւ մարդն ուղիղ էր՝ ապա չնացաւ. կամ գողացաւ. կամ այլ ինչ վատթար գործեաց, այնպիսին ամենեւին բարձցի ի քահանայական չնորհին. եւ ձեւն եւ նշանն, քանզի անհնարին է նմա այլ քահանայանալ. այլ արտաքոյ ապաշխարիլ ԺԵ ամ, ապա յորժամ եկեղեցւոյ արժանանայ, եւ հաղորդութեան սուրբ պատարագին ընդ այլ զինուորսն կացցէ յեկեղեցւոջն, եւ անհնար լիցի նմա այլ ի բեմ ելանել, կամ կարդալ, կամ սաղմոսել, մինչեւ ցաւր մահուան իւրոյ՝ քանզի պղծեաց նա զսուրբ ամուսնութիւն եւ առ ոտն կոխեաց, մի համարձակեցուսցէ եպիսկոպոսն, քանզի չէ հնար նմա այլ քահանայ լինել:

ԺԲ. Իսկ եթէ յանդգնեալ եպիսկոպոսն վասն կաշառոյ. կամ վասն բարեխաւսութեան, կամ վասն մերձաւորութեան հրամայն տացէ, այնպիսոյն քահանայութեան տացէ՝ վրէժ յաւուրն դատաստանին յաններելի տանջանսն:

ԺԳ. Դարձեալ ասէ առաքեալն, ամուսնացեալ քահանայքն, յորժամ զսուրբ պատարագն մատուցանել կամին, զերիս աւուրս հրաժարեսցին ի կանանց իւրեանց մատուցման օրն, զի եթէ զհաց զառաջնորդութեան ոչ ետ քահանայն առանց քննելոյ, եւ զսրբութիւն ոչ գտանելոյ, որչափ եւս առաւել որ զայս երկնաւոր պատարագս մատուցանեն պարտին սուրբ լինիլ եւ պատրաստ որպէս Աստուծոյ սպասաւորս ահիւ կայ եւ գողութեամբ զի արժանի լինիցին անմահ կենացն:

ԺԴ. Եթէ կուսութեամբ քահանայութիւն ընկալեալ է այնպիսին տքնաւաղ լիցի, պահաւաղ, յորում աւուր զսուրբ պատարագն մատուցանել կամին, պատրաստ լիցին զգիչերն ամենայն տքնիլ սուրբ խորհրդով առանց ամենայն կեղծաւորութեան՝ զի ընդ Աստուծոյ խորհուրդ մատնէ:

ԺԵ. Քահանայ որ երդնուցու՝ ամենեւին մի լիցի նմա ի քահանայութեան, զի զբանն Աստուծոյ արհամարհեաց:

ԺԶ. Արժան է քահանային զի աղքատասէր լինել, քաղցրաբան, խորհրդական զմեղուցեալսն ուղիղ ապաշխարութեամբ պահօք եւ աղօթիւք, եւ զամենեսեանսն արքայութեան արժանացուսցէ՝ զի յերեւիլն Քրիստոսի. ամենեքեան առնուցուն զանթառամ պսակն զոր անղնէ պատրաստեալ:

ԺԷ. Դարձեալ ասէ առաքեալն որ մի անգամ ի Քրիստոս մկրտեալ են, մի երբէք լիցի նոցա անկանիլ ընդ մեղաւք. այլ աստուածահաճոյ վարիլ զկեանս իւրենաց՝ մի չնալ, մի գողանալ, մի արբենալ, մի երդնուլ, մի բամբասիլ, այլ որպէս Աստուծոյ, իսկ ժողովուրդ առանց ամենայն կեղծաւորութեան:

ԺԸ. Դարձեալ ասէ առաքեալն, եթէ ոք այր կամ կին քրիստոնեայ չնացաւ արտաքոյ եկեղեցոյ ապաշխարեսցեն զԳ ամս տքնիլ պահիլ աղաւթել, եւ լուծումն չաբաթոյ եւ կիւրակէի միայն ի տէրունական տաւնսն, մինչ ի կատարել, Գ ամացն, ապա չորրորդումն լիցի արժանի հաղորդութեան, եւ որք գողասցի ոք զնոյն պատուհաս կրեսցէ ապա եթէ ի մեղսն աւելան, կրկին ապաշխարեսցին:

ԺԹ. Դարձեալ ասէ առաքեալն, եթէ ոք ի քրիստոնէից չնացեալ զորդէծնութիւն հեղուցու, եւ զԱստուծոյ երկիւղն ոչինչ համարի, զի մի մարդկան յայտնեսցի, յայնպիսին ընդ սպանողսն ապաշխարեսցէ բազում յառաջանաւք:

Ի. Դարձեալ ասէ առաքեալն, եթէ ոք անժուժկալաբար լըլկէ զինքն եւ հոսումն արասցէ մարմնոյ իւրոյ պիղծ է այնպիսին, ընդ չնացելոցն ապաշխարեսցէ, եթէ յաւելիցէ ի գործն կրկին ապաշխարեսցէ, եւ այնպիսիքն ձեռնադրութեան մի լիցեն արժանի:

ԻԱ. Դարձեալ ասէ առաքեալն, եթէ ոք պղծի ընդ արուի, պիղծ է այնպիսին, զամենայն աւուրս կենաց իւրոց ապաշխարեսցէ արտաքոյ եկեղեցոյն եւ ի ժամանակի որոշմանն հաղորդեսցի:

ԻԲ. Դարձեալ ասէ առաքեալն, թէ որ առ նա կին իցէ եւ չնացաւ. ԺԲ ամ ապաշխարեսցէ արտաքոյ արտասուօք զամենայն սրբապահս եւ յետ Զ ամի անցանել չաբաթի եւ կիրակէի, եւ ի տէրունական տօնսն լուծումն արասցէ. եւ ի տարւոջն զերրորդ մասն պահեսցէ՝ եւ ապա մտցէ եկեղեցի եւ ի հաղորդեսցի:

ԻԳ. Դարձեալ ասէ առաքեալն կախարդի, ուրացողի՝ մի կանոն եղիցի ի վերայ:

ԻԴ. Որ չնայ եւ զմանուկն սպանանէ՝ մինչեւ ցօր մահուանն իւրոյ ապաչխարեսցէ, եւ ի վախճանին հաղորդեսցի:

ԻԵ. Արժան է քրիստոնէից զուրբաթ եւ զչորեքշաբաթի պահիլ եւ աղօթել, զի աւուրք չարչարանաց Տեառն մերոյ են. տրտմիլ, արտասուիլ, յիշել զՆորա վասն մեր զխոնարհութիւն, եւ զոհանալ զնմանէ. որ եկն եւ փրկեացն զմեզ իւրով չարչարանօքն, պահել մինչեւ ցթ ժամն եւ ապա ճաշակել:

ԻԶ. Ասէ սուրբ առաքեալն, յորժամ զտէրունական տօնսն կատարեն հաւատացեալքն, նախ յառաջ պահեսցեն շաբաթ մի ի պատիւ եւ ի սպաս տօնին, եւ ապա տօնեսցեն:

ԻԷ. Դարձեալ ասէ առաքեալն. զսուրբ քառասունսն պահեսցեն. հաւատացեալք սրբութեամբ ուրոյն զշաբաթ եւ զկիրակի, եւ յորժամ որ չարչարանաց Տեառն հասանին տքնեսցեն եւ անդադար աղօթեսցեն, ժպիտ մի ումեք ելցէ այն աւուրսն, այլ արտասուս ընդ Տեառն մերոյ, եւ ապա զկենարար պասէքն արասցեն ցնծալով ընդ յառնելն Տեառն մերոյ աղօթիւք, փառաւորել զնա որ փրկեաց զմեզ յարութեամբ իւրով, եւ ետ մեզ երգակից լինել վերնոցն:

ԻԸ. Որ պղծի ընդ անասնոյ զինչ արասցուք: Պատասխանի: Որչափք ամք են մարդոյն ընդ ունկնդիրս կացցէ՝ է ամ ընդ ձեռամբ, ապա մտցէ եկեղեցի ընդ ժողովուրդսն եւ ի վախճանին հաղորդեսցի: Հարցումն: Որ ուրանայ զՔրիստոս եւ զղջացեալ դառնայ զինչ արասցուք՝ պատասխանի. զամենայն աւուրս կեանց իւրոց ապաչխարեսցէ արտասուօք պահօք եւ աղաւթիւք եւ տրօք տնանկաց, եւ ի վախճանին հաղորդեսցի: Հարցումն:

Լ. Որ կամօք մարդ սպանեալ է՝ որպէս արժան է առնել: Պատասխանի, ԺԵ ամ ընդ ունկնդիրս կացցէ, է ընդ ձեռամբ, եւ յելս անձին իւրոյ հաղորդեսցի: Հարցումն:

ԼԱ. Որ մի մօր կաթամբ սնեալ են աւտարք ի միմեանց, արժան է ամուսնանալ: Պատասխանի: Զէ արժան զի ծնօղն եւ սնուցաւղն մի համարին:

ԼԲ. Հարց, եթէ ազգականք ամուսնանան զինչ արասցուք: Պատասխանի: Քակիլ արժան է ի միմեանց. եւ ծանր ապաչխարութիւն ի վերայ դնել, զի չէ ամուսնութիւն, այլ յարակայ պոռնկութիւն եւ ընդ անիծիւք Արարչին:

ԼԳ. Հարց: Որ զսահմանս ընկերին յափշտակեաց որպիսի ինչ է: Պատասխանի: Զոր գրեաց Մովսէս հրամանաւն Աստուծոյ. իջցէ անէծք ի վերայ նորա եւ եղիցի նզովեալ ի կեանս եւ ի մահ:

Իբրեւ կատարեաց առաքեալն Թադէոս զայս ամենայն ասէ ցժողովուրդն, հայրք եւ եղբայրք որք Տեառն ետուք զանձինս ձեր՝ այս ձեզ յինէն օրէնք լիցի, եւ այլ որ ձեր լինելոց են արդ հաստատուն կացէք

յամենայնի զոր լուարուք յինէն մի անցանէք ըստ սահմանս յայսմ, զի ձեզ բարի լինիցի, եւ երկայնակեացք լինիցիք, եղիցի ձեզ յիշատակ բանս այս, եւ մի մոռանայք յաղօթս ձեր, եւ զայլ կարգաւորութիւն ուսուսցէ ձեզ Ադդէ զոր լուաւ յինէն ըստ կարգին զոր եդին եղբայրքն առաքեալքն Տեառն. պահեսջիք խաղաղութեամբ ի փորձանաց չարին, խաղաղութիւն ընդ ձեզ՝ զայս աւրինադրութիւն: Ես Զաքարիայ աշակերտ առաքելոյն Թադէոսի գրեցի. որպէս լուա ի նմանէ՝ ամենայն հաւատացելոց ի Քրիստոս Յիսուս Նմա փառք յաւիտեանս ամէն:

ՍԱԿԱՐԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԳՐԱԲԱՌ ԲՆԱԳԻՐԸ

Երանելոյն Մակարայ Սրբոյ քաղաքին Երուսաղէմի Հայրապետին
կանոնական թուղթ ի հայս՝ վասն կանոնադրութեան կաթուղիկէ
եկեղեցւոյ կարգաց զոր չէ արժան ընդ սահման եւ ընդ հրաման
անցանել գլուխք Ժ[1]

Ահա մասնաւոր եղաք զայս փափագ սիրոյ բարեպաշտութեան ձերոյ փութացայ զարթուցանել. զբարեսէր եւ զպարզամիտ սիրտս ձեր ի խնդիր ուղիղ բարեպաշտութեան ճշմարիտ կանոնադրութեան կաթուղիկէ եկեղեցւոյ եւ կարեւոր որ կարգաց Աստուծոյ. զոր պարտ է բազում զգուշութեամբ ստանալ եւ աներկեւեան հաւատով պահել ամենայն երկիւղածաց Աստուծոյ. յորս եւ դուք ոչ յապաղեալ զհեղգացուցիչ ինչ դանդաղանաւք ծուլացարուք, այլ փութացեալ չնորհաւք Սուրբ Հոգւոյն ջերմութեամբ եւ Աստուածային սիրոյն բաղձանօք, որ ոչ մերձաւորացն յաւժարեցուցանէ ժտել խնդրել զհոգեւոր աւգտութիւն, այլ եւ ի տար աշխարհ փութացուցանէ հասանել մեծաւ փափագանաւք եւ ըղձալի տենչանաւք՝ յաղագս աստուածահաճոյ խնդրոյ եւ հոգւոյ փրկութեան զմտաւ ածեալ զասացեալսն թէ մի դանդաղեսցես երթալ հեռի ճանապարհ թէ պիտանացու ինչ ուսանել խոստանայցէ որ եւ զսոյն փափագ հոգեւոր վաստակոց յանձինս ձեր երեւեցուսցէ զվասն մեծաչահ աստուածային գանձուցն հոգեւորաց առաքեցէք գիր ի հեռաբնակ աշխարհ ի կողմանց արեւելից ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ, որ ի ձեռն երկիւղացած քահանայից մատուցաւ առաջի բազմութեան եպիսկոպոսաց որք մի մի ժողովեալք յիւրաքանչիւր քաղաքաց որոց առաջի անկեալ մաղթանօք խնդրեցին զգրոյն պատասխանիս՝ զոր թէպէտ եւ ոչ կամէաք ծանրացեալ տկարութեամբ հրամանատարութեանս մեծամեծ կրօնիւք եկեղեցւոյ՝ սակայն հոգեւոր ժտութիւն եւ փոյթ աստուածասէր քահանայիցս հարկաւորեաց զմեզ գրել եւ տալ ձերում կամայաւժար

1 Այս կանոնախմբի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք հայոց, հտ. Բ, էջ 216-229:

բարեպաշտութեանդ զգլուխ կարեւոր կարգաց եկեղեցւոյ զհաստատութեան հաւատոց, ոչ մի ինչ երկբայութեամբ եւ զամենայն կանոնադրութիւն սրբոց ժողովոցն որ վասն հերձուածողացն եղեւ՝ զոր կարեւոր է ընդունել ամենայն բարեպաշտաց որ եղեւ վասն դրութեան կարգաց եկեղեցւոյ. այլ եւ տեսեալ զբազմազգուշալի կարգաւորութիւն կենդանարար մկրտութեան սրբոյ քաղաքիս, հիացեալ զարմացան թէ կողմանք յարեւելից թերի են զգուշութեամբ յայսպիսիսս բազում ինչ իրօք, զի ի տեղիս տեղիս աւազանս կարգաւոր ոչ ունեն, եւ յորպէս ամանի մկրտեն, եւ է որ սարկաւագունքն մկրտութիւն առնեն, եւ եպիսկոպոսք եւ քահանայք առանձնակ ձէթ աւծման աւրհնեն. զձէթ կնքոյ որ առաքելոցն եւ այսր պահի յաւելուածով ոչ ունին, եւ զբոլոր զգայարան մանկանն ոչ աւծանեն, եւ է զի զժողովոյն կարգեալսն ոչ ասեն ուրեք ուրեք քահանայքն ի ժամ մկրտութեան, եւ ձեռնադրութեամբ ժառանգաւորքն միապատիւ համարեն, եւ ոչ ընդ աւելեօքն հնազանդեն, եւ բազում եւ այլ չփոթութիւնք հպարտութեամբ եւ ծուլութեամբ զոր ի կարգս եկեղեցւոյ մուծեալ են մարմնասէրքն, զոր ծանուցին մեզ եկեալքս. ընդ որ հիացեալ մեծապէս զարմացաք, եւ վասն երկիւղին Աստուծոյ ոչ հեղգացաք գրել փութանակի: Ես Մակարիոս արքեպիսկոպոս Երուսաղէմի եւ ամենայն բազմութիւն եպիսկոպոսացս որ ընդիս են. առաքել ի կողմանս արեւելից առ քրիստոսասէր եւ երկիւղած եպիսկոպոսապետդ Վրթանէս եւ առ համօրէն եպիսկոպոսս եւ քահանայս հայոց. բազում զգուշութեամբ եւ երկիւղիւ կատարել զկարգադրութիւն մեծի խորհրդոյն Աստուծոյ որ կատարի ի կաթուղիկէ եկեղեցւոջ, որով պարգեւի ի չնորհաց հոգւոյն մեզաց թողութիւն եւ ոգւոց փրկութիւն մկրտելոցն ի սուրբ աւազանին, եւ Հոգին Սուրբ ոչ արհամարհէ զցանկացողս բարեպաշտութեան, այլ խոնարհեալ իջանէ եւ սրբէ ուղիղ դաւանութեամբն ի ձեռն ջրոյ սրբոյ աւազանին: Եւ յայսմ ամենայնի չէ պարտ ծուլանալ եւ դանդաղել եպիսկոպոսացն եւ երիցանցն, ի մկրտելոց զայնս որք կամին մերձենալ ի բարեպաշտութիւն աստուածպաշտութեան՝ զի այս է փոյթ քահանայից, եւ գործ կարեւոր առաջնորդաց եկեղեցւոյ, զկամաւղն բարեպաշտութեան խրատել եւ ուսուցանել բանիւ եւ վարդապետութեամբ մերժել ի սատանայէ եւ ընծայեցուցանել Աստուծոյ, սրբոյ աւազանին լուսաւորութեամբ՝ եւ մի ումեք լինել պատճառք կորստեան անհնազանդութեամբ եւ թերակատար ինչ մկրտութեան կարգօք վասն դանդաղութեան իւրոյ առ ոչ ածել զամենայն կարգաւորութիւն ի վերայ մատուցելոյն ի մկրտութիւն սուրբ աւազանին, զոր բազում զգուշութեամբ եւ ցնծալից դողութեամբ առանց դանդաղելոյ կատարէ ընդհանրական եկեղեցի Աստուծոյ: Եւ արդ՝ եկեալ ի խնդիր ստուգիւ ըստ նախ ասացեալ գլխոցն, արասցուք սկիզբն ի գրոց հատուցեալ զոր պահանջէքն:

Ա. Թէ արժան իցէ սարկաւագաց մկրտութիւն առնել եւ կատարեալ իցէ խորհուրդն գիտութիւն լիցի քրիստոսասէր եղբայրութեան ձերոյ, զի եպիսկոպոսաց եւ քահանայից միայն է իշխանութիւնս այս՝ եւ սարկաւագի զայս առնել չէ արժան, քանզի սպասաւորք են, եւ խափանեալ է այս առ ի նոցանէ՝ եւ աւելի է խնդրելն թէ կատարեալ է առ ի նոցանէ մկրտեալն, բայց պարտ է նախ քննել թէ սովորութիւն իցէ գաւառին այնմիկ սարկաւագացն մկրտել, եւ եթէ գացի ոք արարեալ ընդ անմեղադրութեամբ է՝ վասն տգիտութեան կարգաց եկեղեցւոյ, զի սովորութեան գաւառին զհետ չոգաւ: Իսկ եթէ գիտէր զկարգս եկեղեցւոյ եւ անց զնոքօք եղիցին ի վերայ նորա պատիժք ըստ կարգի յանցանացն:

Բ. Եթէ աւազան սրբեալ ոչ ունին եւ յորպէս ամանի մկրտեն, զի թէ ոչ էր մերձ եկեղեցի չինեալ ի փառս Աստուածոյ եւ ի մուտս ժողովրդոց առանց մեղադրելոյ արդեօք էր, եւ եթէ եկեղեցիս ունիմք պարտ է եւ մկրտութիւնս առնել, եւ աւազան յորում մկրտէ որ գայցեն յուղիղ հաւատս բարեպաշտութեան, ապա թէ դիպեսցի ոք ուր ոչ իցէ եկեղեցի եւ կարգաւոր աւազան չէ արժան արգելուլ որ կամիցեն մկրտել, այլ կատարեալ զմկրտութիւն առանց կարգաւոր աւազանի. վասն ի հարկէ պիտոյիցն է՝ զի մի գոցի պարտական փրկութեան խափանելով զմկրտութիւնն, զի Հոգին Սուրբ ըստ մաղթողին տայ զչնորհն, եւ ըստ ամանին ոչ լինի արգելեալ. եւ յամենայն ժամ փափագեալքն բաւական են չնորհ ի հոգւոյն, եւ ոչ ի գլխաւոր տաւնսն միայն է կատարելութիւն զի առաքեալքն ոչ ըստ ընտրութեան տաւնից մկրտէին, այլ ըստ բաւականի եկելոցն լուսաւորէին ի ջուրց վերստին ծնանելով, եւ երեք կին ընկղմամբն թաղեալ ի ջուրն սուրբ աւազանին զերեք աւրեայ թաղումն Տեառն նշանակեմք յանձինս մկրտելոցն, զոր եւ աստուածային առաքեալն յայտնապէս ցուցանէ ասելովն, թէ թաղեալք ընդ նմա մկրտութեամբն, նմանօղք եղիցուք նմանութեան մահու նորա, զի նորոգութեամբ յարութեան հաղորդ լինիցիմք նմա ի կեանս յաւիտենից, եւ այսպէս ուղիղ դաւանութեամբ ձեռս ի վերայ դնելով պարգեւեալ լինի Հոգին Սուրբ ի փրկութիւն մեզ. լուսաւորելով զկոչեցեալսն յորդեգրութիւն, եւ հաւատովք օծանեմք յիւղ սրբութեան, եւ այսպէս ըստ իւրաքանչիւր եղեալ մասանց կարգք սրբոյ եկեղեցւոյ յօրինին, ոչ ելանելով ըստ եղեալ սահմանն, եւ գլխաւորեալք ըստ երկնաւորացն դասուց որպէս ուսաք ի հարցն հոգեւորաց յաշակերտաց առաքելոցն սրբոց:

Գ. Եւ զի արդ, կարգք եկեղեցւոյ սրբոյ յօրինին վերատեսուչք ըստ կարգեալ Կայենիցն, կալցեն իշխանութիւն ուղղել ի բարին որոյ կոչեցան ի վերակացութիւն, եւ առեալ ի նոցանէ մի փքասցին ամբարհաւաճութեամբ, զանձինս առ իմաստունս ունելով, եւ անկցին յիմարութեամբ եւ անկցին ի չարութիւն, զի թէպէտ միապէս տուեալ. չնորհք ի հաւատացեալքն, այլ ոչ միապատիւք ամենեքեան. եւ թէպէտ եւ փոքր

կացոյց զինքն անբաւն, այլ զփառս աստուածութեան ոչ ընդ նմին կորոյս, եւ առաքելոցն ամենեցուն յետ յարութեան երեւեալ կենարարին, այլ զոմանս գեր ի վերոյ կարդէ, եւ նոյն սկզբնաւորեալ ի մեզ հաստատեցաւ, զոր եւ Պօղոս ոչ հրամայէ զմիմեամբք ելանել ասելովն, իւրաքանչիւր ոք յոր կոչումն կոչեցաւ ի նմին կացցէ:

Դ. Եւ որպէս հրամայեցի բաւականանալ յիւրաքանչիւր յեղեալն կարգի: Արդ. միաբանութեամբ ժառանգաւորացս եւ եպիսկոպոսաց եւ քահանայիցս եւ սարկաւագացս: Ես Մակարիոս արքեպիսկոպոսս սուրբք քաղաքիս Երուսաղէմի, աւանդեմ զկանոնադրութիւնս, զայս ձեզ ուսեալ յառաքելոցն պատմութեանց եւ աւանդութեամբ հարցն առ մեզ հաստատել հիմնանայ, զի զսուրբ մկրտութեան ձեռնադրութիւն որպէս առաջադոյն ասացաք եպիսկոպոսաց եւ քահանայից, միայն է կատարել, եւ զեւղ սրբութեան եպիսկոպոսապետն աւրհնեսցէ՝ եւ վասն հեռաւորութեան եւ կարեւոր պիտոյից հրամանաւ արքեպիսկոպոսին, երկու եւ երեք միաբանեալ եպիսկոպոսք, եւ սարկաւագունք սպասաւոր սրբութեան, եւ զեւղ աւծման մեռելոցն եւ հիւանդացն, մկրտելոցն առանձակ աւրհնեսցեն քահանայք եւ եպիսկոպոսքն, զայս սահմանեցին սուրբ հարքն մեր, եւ մի ոք իշխեսցէ փոխել զուղիղ եղեալ սահման, զի մի զնոցին կապանք նզովիցն ընկալեալ որոշեսցի Աստուծոյ:

Ե. Եւ որպէս մերձեսցուք ի սեղանն սուրբ. եւ կենարար խորհուրդ: Առ այդ անմահութեան վիճակ, մի ոք երկմտութեամբ եւ մի թերահաւատութեամբ, եւ մի գործովք անարժանութեան մերձ լինել յանդգնեսցի, զի մի զկամս Աստուծոյ զբարկութիւն յամենայն երկրի չարժեսցէ, եւ ինքն լուիցէ զասացեալսն. դու ընդէ՞ր բնաւ պատմես զարդարութիւն իմ, զի դու առեցեր զկրատ իմ այլ ուղիղ գնացիւք եւ ճշմարիտ հաւատով մատուցեալ լուսաւորեսցի, եւ այլոցն ինքեամբ գործեսցէ փրկութիւն:

Զ. Եւ զի արդ է արժան զխորհուրդն կատարել: Զփրկական խորհուրդ մարմնոյ եւ արեանն Տեառն պարտ է երկիւղիւ եւ զգուշութեամբ կատարել եւ ուղիղ դաւանել խոստովանութեամբ ուրոյն ի հերձուածողացն փորձիչն խորհրդոց զի մի արիանոսաց մերձ լինելով ըստ առաքելոցն անուան Աստուծոյ եւ ճշմարտութիւն հայհոյեցսի:

Է. Եւ որպիսի օրինակաւ նուէրք սրբութեան, յաւրինեսցի: Հանեալ ի սեղանն հաց սուրբ ջերմ ըստ առաքելոցն աւանդութեան եւ անապակ առանց երեք խառնման, զի ոչ ապականացու իւիք փրկեմք այլ անապական մարմնով անբիծ, եւ անարատ Գառինն. եւ զայս մինչեւ ի սեղանն սարկաւագունք յօրինեսցեն, եւ զկատարելն ի վերոյ քահանայքն կատարեսցեն:

Ը. Եւ զի՛րդ եկեսցէ ի ձեւ սեղանն խորհրդոցն, եւ այլ եւս կարգն: Սեղանն քաւութեան ընդ վարագուրաւ յորում իջանէ Հոգին Սուրբ.

աւազանն, յետոյ առ նմին տամբ, եւ պատուով հաստատեալ յաջմէ, եւ ժառանգաւորքն իւրաքանչիւր աչտիճանաւ պաղատեսցեն. եւ ժողովրդականքն արտաքոյ վարագուրին. եւ երախայքն առ դուրսն ունկնդրութեամբ զի մի ընդ միմեանս ելանելով եղծցեն կարգն, այլ իւրաքանչիւր կայանիւ անարատ մնասցէ:

Թ. Զայս աւանդեմ ձեզ պատուիրան հաւատոց եւ կարգաց եկեղեցւոյ ըստ խնդրոյ աղաչանաց ձերոց, եւ նզովեմք ի վերայ այսոցիկ զայլաձեւսն խորհեցեալս, զի ի միմեանց ընկալեալ ձեռնադրութեամբ զչնորհսն. ոչ բերեմք զպակասութիւն, եւ միապատիւ ոչ իրաւունս վարկանիմք զկարգեալսն ուղղապէս եկեղեցւոյ եւ զփառամոլ անձինս կշտամբեմք որք խորհին հակառակ, որպէս պատմեալ եղեւ մեզ, ըզտուր գայբագր եւ աւանդեալ եւ Բասեղոյ եպիսկոպոսէ, որք սակաւուք ընդ Արիանոս միաւորեալ է եւ դարձեալ խղճեալ եւ արդ, այլ եւս յանդգնագոյնս խորհի եպիսկոպոս միայն աթոռաւ, եւ ընդ արք եպիսկոպոսին ինքեամբ անձին տայ պատիւ, զոր չէ արժան ընդունել, զի եւ ոչ հարքն աւանդեցին այսպիսի ինչ հակառակութիւնս յեկեղեցի մուծանել, եւ անվայելուչ է, համարիլ հաւասար մինչեւ կոչմամբ ի պատիւ աթոռոյն ժամանեսցէ եւ արդ պարտ է զայնպիսին քաղցրութեամբ ի հնազանդութիւն կոչել, եւ թէ ի նոյնս մնասցէ խորշել իբրեւ յաւտարէ: Ողջոյն տան ձեզ ամենայն յեկեղեցիս: Ողջոյն լերուք ի Տէր հաստատուն եւ ուղիղ հաւատով:

Ա) ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ 325 Թ. (301-325 ԹԹ.)[1]

Արիստակէսը՝ Լուսաւորչի որդին, Նիկիայի 20 կանոնը բերաւ ժողովից եւ յանձնեց հօրը, որը այդ կանոնների վրայ աւելացրեց մի քանի գլուխներ. «Սուղ ինչ գլուխս յինքենէ ի կանոնս ժողովոյն յաւելու, վասն առաւել զգուշութեան իւրոյ վիճակին» (Խոր., Բ-ԳՀ, Ղ գլ.):

Շահապիվանի 447-ի մեծ ժողովում կարդացւում է ի լուր ամենեցուն հետեւեալ կտորը եւ միաբերան հաստատւում է. «Ձեզեալ զկարգն սրբոյն Գրիգորի եւ զՆերսէսի եւ զՍահակայ եւ զՄաշտոցի դուք այդրէն հաստատեցէք, եւ այլ եւս լաւ, որպէս ձեր կամք են, եւ մեք ախորժելով յանձին ունիմք» (տե՛ս մեր կանոնագրքերը): Այսպիսով 447-ի ժողովի վճիռը եւ Դ, Ե դարու պատմագիրների վկայութիւնը (տե՛ս Ագաթ., 508 եր.) տալիս են իրաւաբանական հիմք ընդունելու Լուսաւորչի դրած կանոնները վաւերական եւ համարել մեր եկեղեցական իրաւունքի աղբիւր:

Բայց դժբախտաբար յայտնի չեն, թէ քանի՞ կանոն է գրել եւ որոնք են այդ կանոնները: Նրա յիշատակը այնքան սուրբ է հայերիս համար, որ առանց տատանուելու պիտի նրա կանոնները մեծ ջերմեռանդու-

1 Գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 243-249:

թեամբ պահենք, ուստի եւ այդպիսի սրբութիւնը մաքուր պահելու նպատակով, պիտի թոյլ չտանք, որ օտար ձեռք խառնուի նրա կանոնների մէջ եւ Լուսաւորչի անունով հրատարակի: Եթէ Լուսաւորչի կանոնները յիշատակելիս նկատումներ լինեն նրանց վաւերականութեան աստիճանը որոշելու համար, ա՛յդ ամենեւին չի նսեմացնիլ նրա հեղինակութեան ոյժը:

Եթէ պատմագիրները ասում են, որ Նիկիայի 20 կանոնների վրայ «սուղ ինչ գլուխս» աւելացրեց, այդ խօսքը ենթադրել է տալիս, որ Լուսաւորչի աւելացրածը՝ 20 կանոնից քիչ էր եւ ո՛չ աւելի. իսկ եթէ Խորենացին «սուղ ինչ գլուխս» գրելիս այդպիսի համեմատական չափ ի նկատի չի ունեցել, այն ժամանակ չատ դժուար կլինի պնդել Լուսաւորչի սահմանած կանոնների այժմեայ թուի վրայ (30-աչափ):

Լուսաւորչի կանոնները կարդացողը իսկոյն նկատում է, որ մի խմբագրութեամբ գրուած չեն, մի հետեւողական բովանդակութիւն չունեն, երբեմն գործ է ածւում մեղմ, հայրական խրատական ձեւ յանդիմանական եղանակով, երբեմն՝ հրամայական-նզովական ձեւ եւ բովանդակութիւնը՝ անվայել, անհամապատասխան նախորդ յօդուածին: Ընդհանուր առմամբ բոլոր կանոնները համարեա ոչ միայն լեզուի, այլ եւ բովանդակութեան կողմից նման են Յովհան Մանդակունուն վերագրած կանոններին, եւ Բարսեղ Մեծի երրորդ խումբ 74 կանոններին, մինչեւ իսկ բառացի կրկնութիւններ են: Արդեօ՞ք ով է ումնից օգտուել, կամ ով է երկուսի փոխարէն գրել, չատ դժուար է դրական պատասխան տալ: Աբել եպիսկոպոսը գուր Զամչեանի քննողաբար վերաբերուելը դէպի Լուսաւորչի կանոնները՝ դաւանաբանական տարբերութեամբ է բացատրում. եւ դժբախտաբար միչտ Զամչեանի վրայ այդպէս նայողը՝ կուրօրէն հետեւել է նրան «ժողովոց պատմութիւն» գրելիս, ըլանալով ձեռագիր կանոնագրքերը աչքի անցնել: Լուսաւորչին վերագրած 30 կանոնները մերժելու իրաւունք չունենք իրաւաբանական տեսակէտից, ինչպէս վերեւ յիշեցի, միայն խօսք կարող է լինել նրա քանակի եւ բովանդակութեան մասին: 30 կանոնիս նմանութիւնը Մանդակունուն վերագրած կանոնների հետ ամէն մի յօդուածում մատնացոյց կանեմ, եւ որովհետեւ երկուսի բնագիրը գրաբառ է, թող համեմատողը իմ աշխարհաբառի թարգմանութեամբ չբաւականանայ, հապա նայի գրաբառներին, որ դրուում է վերջում:

1. Մեղքի մէջ (կորած) ընկած քահանան 10 տարի պիտի ապաշխարի արտասուքով եւ աղքատներին ողորմութիւն բաշխելով, ապա հաղորդուի:

Յանցանքը թէեւ անորոշ է, բայց հասկացւում է մեղանչումն:

Ապաշխարողները 4 կարգի էին բաժանւում. 1) լացողների, որոնք դրսում կանգնած լացով պիտի ապաշխարէին, 2) դրսի ունկնդիրների, որոնք եկեղեցու դռան մօտ կանգնած պիտի աղօթէին, 3) ներսի ունկնդիրների, որոնք ամբիոնի ետեւ կանգնած, Աւետարանից առաջ պիտի դուրս գային եւ 4) հաւատացեալների հետ կանգնողներ, որոնք հաղորդութիւնից առաջ պիտի դուրս գային:

Բարսեղի 6, 28, 76 կանոններով նոյն յանցանքը գործողը 15 տարուայ ապաշխարանքի է ենթարկւում. իսկ արտասուքով՝ միայն 7 տարի (տե՛ս դրաբարում՝ կանոնիս մէջ նշանակուած մեղքի համար ասուածը եւ Մանդակունու խոստովանելու համար գրած կանոնների հետ համեմատիր) (տե՛ս Բարս. 6, 28, 76, Շահ. 2, Թադ. 11, Ներ. 9):

2. Քահանան եթէ կին առնի, 5 տարի դրսի, 2 տարի ներսի ապաշխարող լինի, 2 տարի էլ անհաղորդ լինի, ապա հաղորդուի:

Այստեղ խօսում է կուսան քահանայի վրայ, որ անպսակ մնալ է ուխտել եւ հոգեւորական դարձել. այդպիսին եթէ կին առնի, 9 տարուայ ապաշխարանքի է ենթարկւում. կարգալոյծ լինելու կամ պսակը քանդելու համար ոչինչ չի ասում: Բ առ. 24 կանոնը հրամայում է չամուսնանալ. Նէո. 1 եւ Բարս. 6, 18 կանոնները պսակը լուծում են. տե՛ս եւ Անկ. 10, 19 (տե՛ս դրաբառը եւ Մանդակունունը):

Այս կանոնս բառացի կրկնւում է Բարսեղ Մեծին վերագրած երրորդ տեսակ կանոնների մէջ՝ թուով 74 հատ (տե՛ս դրաբառը):

3. Քահանան եթէ իւր փողը շահով տայ, մերժուի եկեղեցուց:

Նոյն բանը հաստատում են Բ առ. 44, Նիկ. 17, Լաւ. 4, Ա առ. 48, Բարս. 4, Բ Դէ. 3, 21:

Տես Մանդակունու դրաբառը. կանոնս բառացի կրկնւում է Բարսեղին վերագրած 74 կանոնում (տե՛ս դրաբառը):

4. Հեթանոսների տուն գնացողը եւ ուտող խմողը 3 տարի ապաշխարի եւ ապա հաղորդուի (տե՛ս Լաւ. 39, Բ առ. 71, տե՛ս Մանդակ. գրաբառը):

5. Եթէ ամուսիններից մէկը երկակ է, միւսը կուսական, երկու տարի դրսում, մի տարի ներսում ապաշխարի:

Երկակ կամ երկեակ ասելով հասկացւում է երկրորդ անգամ պսակուած մարդ, երկրորդ պսակը հին կանոններով չի քաջալերում, Նէո. 7 կանոնով քահանան իրաւունք չունի այրու պսակի խնջոյքին մնալու՝

իբրեւ ապաշխարողի հացկերոյթի: Բարսեղ երկկանանց համար ասում է, թէ ոմանք դրանց ենթարկում են մի տարուայ ապաշխարանքի, ոմանք՝ 2: ե Դւ. 16 կանոնը չի թոյլ տալիս, որ այրին առանց հարկի կոյսի հետ պսակուի: Մինչեւ այսօր էլ մեր մէջ աւելի յարգի է պսակուել կոյսի, քան այրու հետ (տե՛ս ե Դւ. 16, Շահ. 7, Բ առ. 17, Բ Դւ. 5, Պար. 10):

Այստեղ երկակ բառը կարելի է հասկանալ եւ այլապէս, որ կին ունեցող մարդը երկրորդ անգամ պսակւում է, այս ենթադրել է տալիս յաջորդ 6-րդ կանոնս, որը ասում է:

6. Եթէ մէկը թողնի երկրորդ կնոջ եւ էլի առաջին թողնուածին դառնայ, 8 տարի ապաշխարի:

6-րդը եթէ համարենք 5-րդի շարունակութիւն, դուրս կգայ, որ կոյսի վրայ պսակուող երկակը, եթէ սրան կթողնի եւ կդառնայ էլի նախկին կնոջ, 8 տարի ապաշխարի:

5 եւ 6 կանոնները թէ ոճի, թէ բովանդակութեան կողմից բոլորովին զատւում են նախորդ եւ յետնորդ կանոններից, յետնորդ 7-րդ կանոնը կազմում է 4-րդի շարունակութիւն, որ ասել է, թէ 5 եւ 6 կանոնները ներմուծուած են յետոյ: Այս կանոնս նոյն բառերով կրկնւում է Ներսէս Բ-ի ժողովում եւ երկու անգամ՝ «Ներսէսի» կանոններում: Բարսեղի 46-րդ կանոնը համարեա երկուսի 5 եւ 6-ի բովանդակութիւնը ունի. այստեղ կարդում ենք՝ եթէ մէկը, անգիտութեամբ կպսակուի այն մարդու հետ, որի առաջի կինը հեռացած է եւ ապա առաջի կնոջ վերադառնալովը՝ ստիպուած կլինի հեռանալ այդ մարդուց, նա չնութիւն արած կհամարուի: Երկրորդ կնոջ չէ արգելւում պսակուել, բայց լաւ է համարում անպսակ մնալ (տե՛ս գրաբառի համեմատութիւնը Մանդ., Ներս. եւ Բարս. հետ):

7. Ով արգելում է ուտել, բայց ինքը գաղտնի ուտում է, կերածի չափ աղքատներին բաշխի:

Այս կանոնը բոլորովին անհասկանալի կթուար, եթէ չարունակութիւն չհամարէինք 4-րդի, որ ասել է թէ՝ 5 եւ 6 կանոնները ներմուծուած են: 4-րդում արգելւում է հեթանոսների տուն գնալ ուտել, այս 7-րդում էլ ասում է, որ չատերը թէ եւ արգելում են նոյն բանը, բայց ծածուկ իրանք գնում ուտում-խմում են, այդպիսիներին պատժում է (տե՛ս Ա առ. 16, Լաւ. 37, 38, 39):

Համեմատութիւնը Մանդակ. հետ՝ գրաբառում:

8. Գաղտնի պսակ անող քահանան կարգալոյծ լինի (տե՛ս եւ Բարս. 42):

Այս նոյն կանոնը բառացի կրկնում է Բարսեղի երրորդ խումբ ԻԱ կ. (տե՛ս դրաբառը):

9. Եթէ մէկը առեւանկելով աղջկան պսակուի ճետը, պսակը անվաւեր ճամարուի եւ պսակուածը իւր սրտի ուզածին գնայ (տե՛ս Անկ. 11, Բ առ. 67, Բարս. 22, 30, Շահ. 7, Լաւ. 9):

10. Որ ի ձեռն յերասանին յագելապէս, երեք ամ արտաքոյ եւ մի ամ ընդ օրինօք:

Թարգմանելը անյարմար է. Լուսաւորչի նման անճնաւորութիւնը այսպիսի ձեւով կանոն դնել չէր կարող. գրուածքի ոճը բոլորովին տարբեր է միւսներից: Նոյն բանը կրկնւում է Մանդակ. (տե՛ս դրաբառը):

11. Իգացելոցն երեք ամ արտաքոյ եւ երկու ամ ընդ օրինօք:

Այս կանոնս էլ ձեւի եւ բովանդակութեան կողմից 10-ի նման է. նոյնը կայ եւ Մանդակունու մէջ, սրանք Լուսաւորչինը չեն (տե՛ս Բարս. 7, 62):

12. Թովիչները 5 տարի դրսում եւ մի տարի ներսում ապաշխարեն (տե՛ս Անկ. 24, Բարս. 65, 72, Շահ. 9, 10, Կես. 8):

Սրա ոճը նոյն է, ինչ որ նախորդ 10, եւ 11-ինը. գրաբառում աչքի է ընկնում նմանութիւնը եւ տարբերութիւնը:

13. Ով կուսութիւն խոստացաւ Աստուծուն եւ պոռնկութիւն արաւ, 7 տարի ապաշխարի (տե՛ս Բարս. 60 կ., 59 կ., ճամ. Մանդակ. գրաբառի ճետ):

14. Մանուկը եթէ առանց մկրտութեան մեռնի, եթէ մեղաւորը ծնողներն են, 7 տարի ապաշխարեն. պատժուեն նոյնպէս քաճանաները եւ ճոգաբարձուները (տե՛ս Պար. 20):

15. Գերեզման քանդող-բաց անողը չորս տարի ապաշխարի (տե՛ս Բարս. 66, Հարց. 17):

16. Ով կկոծի եւ մազերը կխուզի, ճակատին կզարկի, ցմահ նզովեալ լինի (տե՛ս Աշտ. 2, Շահ. 11, նոյնը կրկնւում է երրորդ Բարս. կանոններում):

17. Դիակներ կողոպտողը 16 տարի ապաշխարի (տե՛ս Բարս. 66):

18. Մարտիրոսների ձշխարք եղած տեղը պէտք չէ պատարագ մատուցանել:

Շատ ձեռագրերում հակառակն է գրած. չատ քչերում եւ համաբարբառներում դրական է գրած: Նշանակում է, թէ վէմ քարի փոխարէն չի կարելի նչխարներ դնել եւ պատարագել (տե՛ս Ա առ. 27, 5 Լաւ. 51. Շահ. 17):

19. Քրիստոնեաները, մանաւանդ կանայք, անասունների խառնակման եթէ նայեն, ձզովեալ լինեն:

Բառացի կրկնւում է Բարսեղի երրորդ տեսակ կանոններում:

20. Կանոնները ասում են, որ անապատականները չպէտք է ոչ մկրտութիւն անեն, ոչ հաղորդութիւն տան, ոչ էլ պսակ անեն, այդ առաջնորդների իրաւունքն է:

Անապատականները կամ կրօնաւորները չունէին ոչ մի եկեղեցական աստիճան, այս հիման վրայ էլ իրաւունք չունէին քահանայագործութիւն անելու (տե՛ս Բ Դ. 34):

21. Ով հանգուցեալի հրամանը (կտակը) քանդի եւ արհամարհի, ձզովեալ լինի:

22. Ծածուկ խոստովանութիւնը մէկին ասող քահանան աստիճանից ընկնի, պաշտօնեաների շարքից մերժուի, եւ չխոստովանողների մեղքը ընկնի նրա վրայ:

Նոյնը կրկնւում է Մանդակ. եւ Բարսեղի երրորդ կանոններում (տե՛ս գրաբառը):

23. Ով պոռնկութեան համար կարձակի կինը, թող արձակուած լինի, միայն մի տարի ապաշխարի (տե՛ս Բարս. 9, 31, Շահ. 4, 5, Սսի 14, Հարց. 17):

24. Եթէ մարդը թողնի կնոջ աստուածապաշտութեան պատրուակով, ձզովեալ լինի (տե՛ս Բ. առ. 5. Գանգ. 14):

կանոնս ի նկատի ունի աղանդաւորներին, որոնք ամուսնութիւնը անմաքրութիւն էին համարում եւ կնոջ արձակում:

25. Եթէ քահանան, կամ սարկաւագը, կամ դպիրը հարբեց, չհամարձակի պատարագ անել, մինչեւ արտասուքով եւ տնաւնկներին ողորմելով չապաշխարի:

Նոյնը բառացի կրկնւում է Բարսեղի երրորդ կանոններում (ԻԲ) (տե՛ս գրաբառը) (տե՛ս Բ առ. 42):

26. Քահանայ կամ աշխարհական եթէ կաշառք առնի, Սիմոն կախարդի անէծքը վրան թափի. Յուդային կցորդ լինի. նոյնպէս եւ Գէեզ բորոտին (տե՛ս Բ առ. 29, Սսի 1):

27. Ձեռնածուները երկու տարի ապաշխարեն:

Մանդակունու կանոնները խստիւ արգելում են թատրոնական տեղեր գնալ. ծեռնածու ասելով կարելի է հասկանալ թէ թատրոններում զանազան մնջակատակութիւններ անող, թէ զանազան ֆոկուսներ *եւ* օյինբազութիւններ *անող:*

28. Պէտք է կիրակէն քրիստոնէաբար պահել եւ հանգստանալ, ով հրէաբար կպահի, նզովեալ լինի (տե՛ս Ա առ. 2, Լեւ. 29, Ե Դւ. 17,31):

29. Վայրաբար նզովող քահանան նզովեալ լինի:

Նոյնը կրկնւում է Մանդակունու մէջ. տես գրաբառը:

30. Կոյսը, միայնակեացը (մոնոզոն, մոնազն) եթէ նուիրում են իրանց Աստուծուն, չհամարձակեն ամուսնանալ, ամուսնացողները հաղորդութիւնից մերժուեն, նրանց ընդունելութիւնը կախուած լինի եպիսկոպոսի մարդասիրութիւնից (տե՛ս Բ առ. 26, Բարսեղի 6):

Ահա այս են Լուսաւորչին վերագրուած կանոնները, նախ քան ասելը, թէ ո՞ր կանոնները կարելի է վերագրել Լուսաւորչին, որոնք՝ ո՛չ, այստեղ դնենք Մանդակունու մեղքերի անուան յիշատակութիւնը, որ բոլորովին նման է Լուսաւորչի կանոններին, միայն առանց պատժի որոշման, երկրորդ՝ կդնեմ Բարսեղի անունով 74 կանոններից նրանք, որոնք բառացի նոյն են Լուսաւորչինի հետ, եւ ապա եզրակացութիւն կարելի կլինի անել:

Յովհան Մանդակունու «Կոչումն ապաշխարութեան»-ից կբերեմ գրաբառ այն մասերը, որոնք նման են Լուսաւորչի. տակը գծածն է ու-

չադրութեան արժանին. իսկ Լուսաւորչի ո՞ր կանոնի հետ նմանութիւն ունի, այն փակագծի մէջ կդնեմ. կամեցողը համեմատի գրաբառ բնագրի հետ, որ դնում եմ յետոյ:

«Կոչումն ապաշխարութեան զոր ասացեալ է Տեառն Յովհաննու Մանդակունոյ Հայոց կաթուղիկոսի». թիւ խոստովանութեան: Թէ կոյս ընդ կուսի. թէ մինն կոյս է եւ մինն արամբի *(5 կանոնի հետ համեմատիր):* Թէ զկուսութիւն նուիրեալ Աստուծոյ եւ դարձեալ ստեաց. թէ ուխտեալ եւ ոչ կատարեալ *(13 կ.):* Թէ ի տունս հեթանոսաց անխտիր կերակրեալ է *(4 կանոն):* Թէ ի ձիս յերասանեալ յագելապէս *(10 կ.):* Թէ զխոստովանութիւն ուրուք յայտնեաց *(22 կ.):* Թէ անկնունք մեռաւ ի ծուլութենէ *(14 կ.):* Թէ ի մեղս զառածեալ է *(1 կանոն):* Թէ գաղտ պսակէ *(8 կ.):* Թէ վայրապար նզովեալ է *(քահանայ) (29 կանոնի հետ համեմատիր):* Թէ ամուսնացաւ (քահանայ) եւ զպատարագն մատոյց *(2 կ.): Մնացած կանոնների բովանդակութիւնը կարելի է գտնել Մանդակունու ճառերի մէջ: Այժմ արտագրենք այն բոլոր կանոնները Բարսեղին վերագրածներից, որոնք ոչ թէ նման, այլ նոյն են: Մեր կանոնագրքերում Բարսեղ Մեծին յատկացրած են երեք խումբ կանոններ. առաջի խումբը նման է Բարսեղի իսկական կանոններին, երկրորդ եւ երրորդ խումբը հաւաքածու է զանազան կանոնների, եւ նրանց խմբագրութիւնը հասնում է մինչեւ Զ, է դարը: Երրորդ խումբը 74 կանոնից է բաղկացած. որոնցից հետեւեալները առաջ կբերեմ իբրեւ նոյն Լուսաւորչինի հետ: «Բ կանոն. Եթէ ոք ի քահանայից զծածուկ խոստովանութիւն ուրուք յայտնեաց՝ անկցի յաստիճանէն. եւ ի կարգէ պաշտաւնէից մերժեսցի. եւ մեղք չխոստովանողացն անկցի ի վերայ նորայ» (համ. Լուս. 22 կանոնի հետ, բառացի նոյն է): «Գ կանոն. Քահանայ որ կին առնէ եամ արտաքոյ. Բ ի ներքոյ ապաշխարեսցէ. Բ ամս անհաղորդ կացցէ եւ ապա հաղորդեսցի» (համ. Լուս. 4 կանոնի հետ, նոյն է): «ԺԳ կանոն. Ոչ է պարտ քրիստոնէից ի շաբաթու կամ ի կիրակէի շաբաթանալ եւ հրէանալ» (տե՛ս Լուս. 28): «Ի կանոն. Քահանայ որ զարծաթ իւր ի վարձու տայ, մերժեսցի յեկեղեցւոյն» (տե՛ս Լուս. 3 կ., բառացի նոյն է) «ԻԱ կանոն. Եթէ ոք գաղտ պսակ դիցէ. պսակադիրն լուծցի» (տե՛ս Լուս. 8 կ., բառացի նոյն է): «ԻԲ կ. Եթէ ոք արբեցաւ ի քահանայից կամ ի սարկաւագաց կամ ի դպրաց մի իչխեսցէ պատարագ կամ ի պաշտաւն մերձենալ մինչեւ բազում արտասուաւք եւ գթով տնանկաց ապաշխարեսցի. զի արբեցողք ընդ սպանողսն են» (տե՛ս Լուս. 25, բառացի նոյն է): Բացի ա՛յս, «Ներսէսի» 43 կոչուած կանոններում պատահում են կանոններ, որ բառացի նոյն են Լուսաւորչինի հետ. օրինակ՝ «Ե կ. Վասն որ մին կուսան է, եւ մին երկեակ եւ զուգին: Գ ամ ապաշխարեսցեն» (համ. Լուս. 5 կանոնի հետ): «Գ կ. Վասն իգացելոցն..., Դ ամ ապաշխարեսցեն» (համ. Լուս. 11 կանոնի հետ): «ԺԹ կ. Վասն որ մանուկն մեռանի առանց կնքոյ*

ի ծուլութենէ. Գ ամ ապաշխարեսցէ» (համ. Լուս. 14 կ.): Սրանից յետոյ դնում եմ Լուսաւորչի կանոնների դրաբառը, համեմատել պէտք է միմիայն դրաբառները:

ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԳՐԱԲԱՌ ԲՆԱԳԻՐԸ

Կանոնք սրբոյն Գրիգորի[1]

Ա. Քահանայ որ ի մեղս զառածեալ է, Ժ ամ ապաշխարեսցէ ջերմեռանդ սրտիւ արտասուօք, եւ տրօք տնանկաց, ապա մտեալ հաղորդեսցի:

Բ. Քահանայ որ կին առնէ ե ամ ապաշխարեսցէ արտաքոյ, Բ ի ներքս, եւ Բ ամս անհաղորդ կացցէ, եւ ապա հաղորդեսցի:

Գ. Քահանայ, որ զարծաթ իւր ի վարճու տայ՝ մերժեսցի յեկեղեցւոյ:

Դ. Որք երթան ի տունս հեթանոսաց՝ եւ ուտեն եւ ըմպեն անխտիր, Գ ամ արտաքոյ ապաշխարեսցեն, ապա արժանի լինիցին հաղորդել:

Ե. Որ մին կուսան եւ մին երկեակ, Բ ամ արտաքոյ, եւ մի ընդ օրինօք:

Զ. Եթէ ոք թողցէ զերկրորդն՝ եւ յառաջինն դարձցի ի թողեալն, է ամ արտաքոյ, եւ Ա ընդ օրինօք:

Է. Թէ ոք կերիցէ ի տեղւոյ արգելցէ եւ զուտելն, եւ տացէ աղքատաց նոյնչափ:

Ը. Թէ ոք գաղտ պսակ դիցէ պսակադիրն լուծցի:

Թ. Թէ ոք առ եւ անդ արասցէ, պսակն անվաւէր լիցի եւ պսակեալն ում կամ իցէ լիցի:

Ժ. Որ ի ձիսն երասանան յագելապէս, Գ ամ արտաքոյ եւ մին ի ներքս:

ԺԱ. Իգացելոցն, Գ ամս արտաքոյ, եւ մին ի ներքս:

ԺԲ. Թովչացն, Ե ամ արտաքոյ՝ եւ մին ի ներքս մեծ ողորմութեամբ:

ԻԳ. Որ զկուսութիւն իւր Աստուծոյ նուիրեաց, եւ ապա ապականեցաւ, Է ամ ապաշխարեսցէ:

ԺԴ. Մանուկ՝ որ առանց կնքոյ մեռանի, եթէ ի ծնողացն ծուլութենէ լինի Ե ամ արտաքոյ, Ա ընդ օրինօք, նոյն եւ հոգաբարձուացն, եւ որ ծուլացաւն քահանայն:

ԺԵ. Որ զգերեզմանն բանայ առ անճուկ, Դ արտաքոյ, եւ Ա ի ներքս:

ԺԶ. Որք կոծ դնեն եւ ներս խզեն. եւ կամ զճակատ հարկանեն, նզովեալ լիցին ի կեանս եւ ի մահ:

ԺԷ. Որ զդիս կողոպտեն, ԺԵ ամ արտաքոյ. եւ Ա ի ներքս:

ԺԸ. Զէ պարտ ուր նշխարհք մարտիրոսաց՝ ի վերայ պատարագս մատուցանել:

1 Այս կանոնախմբի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք հայոց, հտ. Ա, էջ 245-249:

ԺԹ. Զէ մարթ քրիստոնէից նկատել զխառնս անասնոց, առաւել կանանց՝ պատուիրեն օրէնք. եւ որ գտցի նզովեալ լիցի:

Ի. Ոչ կանոնք հրամայեն անապատականաց՝ մկրտութիւն առնել, եւ օրէնս տալ ժողովրդեանն, կամ պսակ դնել, զի այս գործ առաջնորդաց է:

ԻԱ. Եթէ ոք ելոյծ զհրաման մեռելոյ՝ եւ արհամարհեաց, նզովեալ լիցի:

ԻԲ. Եթէ ոք ի քահանայից՝ զծածուկ խոստովանութիւն ուրուք յայտնեաց՝ անկցի յաստիճանէն, եւ ի կարգէ պաշտօնէից մերժեսցի, եւ մեղք զխոստովանողացն՝ անկցի ի վերայ նորա:

ԻԳ. Որ վասն պոռնկութեան արձակեսցէ զկինն իւր, արձակեսցի, բայց մին ամ սրբեսցի:

ԻԴ. Այր որ զկին իւր թողաւ ի պատճառս աստուածպաշտութեան, նզովեալ եղիցի ի կեանս եւ ի մահ:

ԻԵ. Եթէ ոք արբեցաւ ի քահանայից, կամ ի սարկաւագաց, կամ ի դպրաց, մի իշխեսցէ ի պատարագ, կամ ի պաշտօն մերձենալ, մինչեւ բազում արտասուօք եւ գթով տնանկաց ապաշխարեսցէ, զի արբեցողք, ընդ սպանողս են:

ԻԶ. Եթէ ոք՝ ի քահանայից՝ կամ յաշխարհականաց առցէ կաշառս, եկեսցէ անէծքն Սիմովնի կախարդին՝ ի վերայ նոցա, եւ կցորդ եղիցին կաշառառուն Յուդայի մատնչին, եւ Գէեզի բորոտութեամբն այրեսցին յոգիք կաշառ առուացն:

ԻԷ. Ջեռնածուացն, Ա. ամ արտաքոյ, եւ Ա ի ներքս՝ հանդերձ արտասուօք եւ ողորմութեամբ քաւեսցէ:

ԻԸ. Պարտ է քրիստոնէից՝ պատուել զօր կիրակէի, աղօթել եւ յանդչել ի նմա, ապա եթէ ոք պահեսցէ հրէաբար՝ նզովեսցի ի Քրիստոսէ:

ԻԹ. Քահանայ որ վայրապար նզովէ, նզովեալ լիցի ի Քրիստոսէ:

Լ. Կոյս՝ որ նուիրէ զանձն իւր Աստուծոյ, նոյնպէս եւ մոնազն, մի իշխեսցէ ամուսնանալ, ապա եթէ գտցի ի հաղորդութենէն անկեալ հեռասցի, եւ եպիսկոպոսն տեսցէ զվարսն, եւ որպէս կամի մարդասիրեսցէ:

Այս համեմատութիւնից դուրս եկաւ, որ Լուսաւորչի կանոնները ոչ միայն նման, հապա միեւնոյն են Մանդակունու, Բարսեղ Մեծի երորդ խումբ կանոնների, ոմն անյայտ «Ներսէս Հայրապետի», մինչեւ իսկ «Հարանց Հետեւողաց»-ի կանոնների հետ: Լուսաւորչի կանոնները գրուած են եղել յունարէն եւ թարգմանուել են հայերէն ե դարում, Մանդակունու կանոնները եւ ճառերը էլի գրուել են ե դարում, բայց Լուսաւորչինից յետոյ, Բարսեղ Մեծը իւր կանոնները սահմանել է 370-ին եւ բոլորովին այն կանոնները չեն, ինչ որ մեր կանոնագրքերը լիքն են. կանոնագրքերում երեք խումբ Բարսեղի կանոն կայ. Ա. եւ Բ խմբի մէջ կան Բարսեղի իսկական 92 կանոնները գրուած, աղաւաղուած, սար-

սափելի վատ թարգմանուած (տե՛ս Բարսեղ Մեծ). իսկ մնացածները, որոնք միասին 51+272+74=397 կանոն են, հաւաքածու է ամէն դարու, ամէն մի արտագրողի եւ զանազան ժողովների կանոններից. սրանց մէջ կան կանոններ, որոնք գրուած են ոչ 370 թուին, այլ շատ յետոյ, վրաց բաժանումից յետոյ. օրինակ՝ համար Ծ կանոնը ասում է. «Եթէ ուրուք վախճան հասցէ ի տեղւոջ, որ ոչ իցէ հայ երէց մի առցէ հաղորդ ի հոգմէ. կամ ասորոյ, կամ վրացոյ, եւ կամ այլ հերձուածողաց, չունի վնաս թէ անհաղորդ մեռանի». այս կանոնը պարզ է, որ ոչ թէ 370, այլ 615-ից առաջ գրուել չէր կարող, այսինքն վրաց բաժանումից առաջ: Բացի այդ կան այդպիսի շատ փաստեր, որ այդ կանոնները թէ եւ վերագրած են Բարսեղին, բայց սրա գրածը չեն, հապա զանազան «Հարանց հետեւողաց» կանոններն են: Հիմա խնդիրն այս է. ո՞վ է ումնից քաղել, կամ ո՞վ է գրել, արդեօ՞ք Լուսաւորիչն է գրել եւ միւսները հետեւել եւ նոյնը կրկնել են, թէ Ե դարում, Զ-ում, Է դարում նոյն իսկ գրողներից մէկը վեր է կացել եւ 30 կանոն այդ ահագին ժողովածուից առանձին արտագրել եւ գլխին նշանակել Լուսաւորչի կանոնները. 27 կանոն գրել եւ «Հարանց հետեւողաց» անուան տակ դրել, կամ Սիւնեաց մի Զաքարէ եպիսկոպոս 33 կանոն է ժողովել եւ վրան գրել «Թադէոս առաքելոյ», իսկ տակին՝ «ես Զաքարիա աշակերտ Թադէոսի գրեցի»: Եթէ մէկը հարցնի, ինչո՞վ կապացուցանես, որ այս կանոններս այդ վերնագիրը կրող անձանցն է, կմնաս չուարած, ո՛չ մի փաստով: Այդ խառնաչփոթութեան ամենափառաւոր ապացոյցը տալիս են Բարսեղ Մեծի կանոնները, Աթանասի եւ այլոց կանոնները, որոնց իսկականը յունարէն կայ. ընդունում են յունա-սլաւոնական բոլոր եկեղեցիները եւ պաշտօնապէս էլ ճանաչւում է լատինականից: Բոլոր եկեղեցիների կողմից ընդունուած Բարսեղի 92 կանոնը դարձել է մեր կանոնագրքերում 397, եւ ի՞նչպիսի ձեւով, սարսափելի փոփոխուած. եթէ մենք օտար ձեռնարկ չունենայինք համեմատելու, Բարսեղի կանոնները կամ սուտ ու սխալ պիտի հասկանայինք, կամ շատ բան հակասական, շատն էլ անհասկանալի: Ահա այս վիճակի մէջ են եւ Աթանասի կանոնները, որոնք իսկապէս 3 հատ են եւ դարձել են 88 հատ. նոյն վիճակի մէջ են Թադէոսի, հետեւողաց հարանց, Փիլիպպոսի, Լուսաւորչի, 115 երկրորդ Նիկիական եւլն, եւլն կանոնները. նոյնպէս եւ մեր Մանդակունու. ով ո՞ւմնից է քաղել, շատ դժուար է որոշել. ենթադրութիւններով կարելի է ահագին գրքեր լցնել, բայց ի՞նչ օգուտ, զուր թուղթ մրոտել կլինի:

Հիմա էական խնդիրն այս է, ի՞նչպէս լուծենք Լուսաւորչի կանոնների խնդիրը. կարելի՞ է հաստատել, որ 30 կանոնը նրան է. ո՛չ: Կարելի՞ է ասել, որ միայն մի քանիսն են նրան եւ ո՛չ բոլորը. կարելի է. կարելի է՞ ժխտել, որ Լուսաւորչին վերագրած կանոնները մի որեւ գրչակի գործ է, շատ դժուար է: Ահա այս վիճակումն է խնդիրը: Մեզ մնում է մի ելքի

դիմել. որովհետեւ իրաւաբանական տեսակէտից ունենք փառաւոր հիմք ընդունելու, որ Լուսաւորիչը կանոններ է գրել, եւ ա՛յդ կանոնները ընդունուել է Շահապիվանի 447-ի մեծ ժողովում եւ որովհետեւ գոնէ Օձնեցուց սկսած մինչեւ այսօր Լուսաւորչին վերագրած են այդքան կանոն եւ կանոնագրքերում զետեղել են, եւ որովհետեւ այդ կանոններում ոչ մի մեր եկեղեցու հակառակ կանոն չկայ, ուստի եւ ոչ մի վնաս չենք անել, որ մենք էլ ընդունենք այդ կանոնները Լուսաւորչին պատկանած եւ մուծենք մեր եկեղեցու աղբիւրների շարքը: Միայն այն տարբերութիւնը ունի միւս չընդունուած կանոններից Լուսաւորչինը, որ նրանց համար պատմական, իրաւաբանական հիմք եւ վկայութիւն չկայ, իսկ Լուսաւորչինի համար ա՛յդ կայ: Լուսաւորչին վերագրած միւս կարգերը վանքերի, վանականների, պաղի, քահանայական մնացած տուրքերի մասին միացրած են Սահակի կանոնների հետ, որովհետեւ թարգմանել են Սահակի ժամանակ, փոփոխութեան ենթարկուել եւ իբրեւ կարգադրութիւններ հրատարակուել են Սահակի ձեռքով եւ անունով:

Լուսաւորչի այս 30 կանոնը ոճի, լեզուի եւ բովանդակութեան կողմից երկու մասի կարելի է բաժանել. 1) Լուսաւորչին վայել կանոններ, որոնք մասնաւորապէս քահանաներին են պատկանում, խրատական են եւ չատ պատկառելի ձեւով գրած եւ 2) օտարի ձեռքով մուծուած կանոններ, որոնք ամէն բանով տարբեր են առաջինից: Լուսաւորչին կարելի է վերագրել 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 13, 22, 23, 25, 30: Մնացած 18 կանոնները մուծուած են, գոնէ օտար խմբագրութիւն են:

Բ) Ս. ՍԱՀԱԿԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (387-439 ԹԹ.)[1]

Սբ. Սահակը Հայոց եկեղեցու սբ. հայրերի շարքում ամենափառաւոր տեղերից մէկն է բռնում: Նա կարգել է կանոններ, գրել է կանոնական թղթեր, մեծ Մեսրոպի հետ բարեկարգել է ժամերգութիւնը եռանդով եւ Հայոց եկեղեցին հայացրել է ամբողջ կազմութեամբ: Սահակն է թարգմանել Լուսաւորչի կարգերը եւ կանոնները եկեղեցականների տուրքերի, եկեղեցու եւ վանքի նշանակութեան վերաբերեալ եւ իրանից էլ յաւելումներ արել, ինչպէս երեւում է վերջաբան կտորներից, եւ այնքան փոփոխութեան է ենթարկել եւ իւր կարծիքներով ու կանոններով ճոխացրել, որ չատ դժուար է որոշել, թէ ո՞րի կանոնները չատ են այդ սահմանադրութիւնների մէջ. մեր բոլոր կանոնագրքերը եղած կարգերը նշանակել են ս. Սահակի անունով. մենք էլ կհետեւենք այս կէտում նրանց:

Հարց է, իրաւաբանական հիմք ունի՞նք արդեօք ս. Սահակի կանոնները ընդունելու Հայոց եկեղեցու իրաւունքի վաւերական աղբիւրների

1 Գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 362-421:

չարքը, թէ ոչ. այո՛, ունինք եւ ա՛յդ է Շահապիվանի մեծ ժողովի վճիռը. «Ս. Գրիգորի եւ Ներսէսի եւ Սահակի եւ Մաշտոցի դրած կարգը Դուք այդտեղ հաստատեցէք... մենք ախորժելով յանձն ենք առնում»: Ուրեմն այդ կողմից խնդիրը վճռուած է: Բայց անորոշ մնում է այն հարցը՝ քանի՞ կանոն է դրել, արդեօ՞ք բոլոր նրան վերագրած 55 կանոնները Սահակինն են, թէ ոչ. այս մասին ոչ մի դրական բան ասել չի կարելի, քանի որ հաստատողական ժողովում (Շահապիվանում) չի յիշուած եւ ուրիշ որ եւ է մէկ ձեռնհաս մարմնից կամ անձից մնացած փաստագիր չունինք այս մասին, ուստի եւ առանց ենթադրութիւնների մթին աշխարհը մտնելու, կհետեւենք մեր կանոնագրքերին, միմիայն Շահապիվանի վճիռը (թիկունք) կռուան ունենալով: կանոնագրքերում նշանակուած է «կանոնք սրբոյն Սահակայ հայրապետի» (գլ. Ծե):

ա) Յաղագս քորեպիսկոպոսաց, թէ որպէ՞ս պարտ է զկանոնական կարգն հաստատուն պահել յեկեղեցիս

1. Քորեպիսկոպոսները պիտի լինեն ուսումնասէր, պարկեշտ, երկիւղած, զգաստ, անկաշառ, անարծաթասէր (տե՛ս քորեպիսկոպոսների մասին Անկ. 13, Նէո. 14, Անտ. 10, Պար. 4, 21, Սիս. 11, 14):

Թէ օտար եւ թէ մեր կանոնները չեն տալիս այնքան պարզ հասկացողութիւն քորեպիսկոպոսների իրաւունքների եւ պարտաւորութիւնների մասին, որքան Սահակի այս կանոնները:

2. Քորեպիսկոպոսները ս. սեղանը պիտի զարդարուն պահեն, անխափան խնկարկեն եւ լոյս վառեն, սեղանին մօտ լինի մկրտատունը, ինչպէս սովորութիւն է, որի մէջ զետեղուած լինի աւազանը (տե՛ս Բ Դւ. 15, Ե Դւ. 13, Պար. 8, Սիս. 6, Մակ. 2):

3. Կարգուած սաղմոսերգութիւնները գիշեր-ցերեկ անխափան կատարուեն, նորաձեւութիւններ չպիտի մտցնել (տե՛ս Ա առ. 29, Լաւ. 17, Ե Դւ. 17-25 կանոնները):

4. Քորեպիսկոպոսները պիտի հսկեն բոլոր եկեղեցիների վրայ, օրինազանց եկեղեցականներին կշտամբեն խրատով, ծեծով եւ տուգանքներով պատուհասեն ատեանի մէջ, որ միւսներն վախենան եւ խրատուեն:

5. Յարմար է ամէն տարի, երբ կանոնական սահմանադրութեան համաձայն ժողովները վերջանում են, քորեպիսկոպոսներին շրջել

իրանց յանձնած վիճակը, քննելու եւ համար պահանջելու երէցներից ու սարկաւագներից, հսկելու ժամերգութեան, աղօթքների կատարման, պատարագ անելու սպասահարկութեան կանոնաւորութեան վրայ, եթէ կգտնեն ծոյլ եւ անկարգութիւն կատարող անձինք, նրանց թող պատժեն, մինչեւ իսկ պատուից զրկեն (այսինքն քահանայագործութիւնից), մինչեւ որ կհաշտուի պատժուածը վարդապետի հետ:

Ուշադրութեան արժանի են այս երկու կանոնները, 5-րդը՝ ժողով ասելով հասկանում է տարեկան երկու անգամ կանոններով սահմանած եկեղեցական ժողովը, որին մասնակցում են եղել քորեպիսկոպոսները, եւ որի նոր կարգադրութիւնները պիտի տանէին եւ բոլոր իրանց յանձնած եկեղեցիներում քարոզէին ու բացատրէին եւ հրամայէին ճշտութեամբ կատարել: Կանոններս իրավունք են տալիս մեղաւոր քահանաներին առ ժամանակ զրկել պաշտօնակատարութիւնից, տուգանքի ենթարկել եւ ծեծել, այն էլ ատեանում եւ հրապարակաւ: Մարմնական պատիժ տալը որոշեց առաջին անգամ Շահապիվանի ժողովը, ս. հայրերից Սահակը, թէ եւ ուրիշ կանոններով խիստ պատժւում են նրանք, որոնք ձեռքով որեւ է վիրաւորանք կհասցնեն որեւ է մէկին՝ թէ հոգեւորականի, թէ աշխարհականի: Քորեպիսկոպոսները մեր այժմեայ գործակալներն են, գուցէ նրանց վիճակը աւելի մեծ եղած լինէր, քան այժմեայ գործակալներինը. եթէ համեմատենք այժմեայ դրութեան հետ, երկու ծայրայեղութեան կհանդիպենք, հին գործակալները խիստ հսկողութեան իրաւունք ունէին, դատել, քննել, պատժել, ծեծել, իսկ այժմեաններները միայն պսակի հրամաններ տալ, պաղինները եւ մատեանների փողերը ժողովել. ոչ արժէր այնքան մեծ իրաւունքներ տալ եւ ոչ էլ այսքան անզօրութեան հասցնել: Ուշադրութեան արժանի կէտն այն է, որ հին քորեպիսկոպոսները պատժում էին միմիայն ատեանում, այսինքն գործը քննելուց եւ դատելուց յետոյ. երեւի թէ ատեանի նախագահը քորեպիսկոպոսն էր եւ անդամները՝ միւս քահանաները, որոնց մի տեղ ժողովելովը քննում էր օրինազանց քահանային եւ պատժում:

6. Ոչ միայն քահանաներն ու սարկաւագները պիտի արթուն լինեն իրանց պաշտամունքների կատարման մէջ, այլ եւ բոլոր ստորին պաշտօնեաներից կլինեն տգէտներ եւ կամ զինուոր գնացողներ, դրանք բոլորովին զրկուեն եկեղեցուց արդիւնք ստանալուց, եթէ կթողնեն զինուորութիւնը եւ տգիտու-

թիւնը, ուսմամբ կպարապեն, եկեղեցական պաշտամունքները կսովորեն եւ կսովորեցնեն իրանց որդիներին, այն ժամանակ միայն իրաւունք ունենան բաժին ստանալու: Այսպիսի կարգադրութիւն էլ արաւ Ներսէս Ե՝ հրամայելով հարկատուների ցուցակը ձգել տալ այն քահանայորդիներին, որոնք պարապում էին անվայել զբաղմունքներով եւ անբարոյական կեանք էին վարում:

7. Նոյնպէս էլ արբեցողներին եւ կռուողներին եկեղեցուց հեռացնեն, մինչեւ որ կապաշխարեն եւ կուղղուեն եւ կստանան առաջնորդի տնօրէնութիւնը (տե՛ս Ե Դւ. 1, Լուս. 25):

8. Պոռնկորդիք եւ երկրորդ եւ երրորդ ամուսնութիւնից ծնուածները կանոնների համաձայն հոգեւորականութեան մէջ չմտնեն, եթէ Ղեւտացիք այնպէս խիստ էին այդ բանում, ո՞րքան եւս առաւել մենք (Բ առ. 61 կ.):

9. Այս պատճառով քորեպիսկոպոսը պիտի լաւերին եւ ուսումնասէրներին կարգի եւ մեծարի, իսկ անպիտաններին եւ ուսումնատեացներին պատժի եւ չընտրի:

10. Դրա համար վանքերում պէտք է ուսումնարաններ բանալ եւ աշխատել, որ ուսումնառուները հովուեն ժողովուրդը, տգէտ հոգեւորականը չարեաց պատճառ է:

11. Իսկ եթէ քորեպիսկոպոսը ագահութեամբ միայն հարկերը պիտի պահանջի եւ ոսկու արծաթի մթերք դիզի, մոռանալով իւր սրբազան պարտականութիւնը, այն ժամանակ ինքը պատասխանատուութեան կենթարկուի եւ կպատժուի:

12. Բոլորը պիտի հեռանան չարից եւ հետեւեն բարութեան:

բ) Կարգ քահանայից առ ժողովրդականս, եւ նոցին ժողովրդականաց հնազանդութիւն եւ կարգ ուղղութեան առ քահանայս

13. Երէցներին եւ վանականներին. շատ տեղ մեզ գանգատուեցին, որ քահանաները տգետ են, ուսումնատեաց, որդիներին ուսում չեն տալիս եւ Սուրբ Գրքին անտեղեակ են. մենք էլ ստուգելով այդ, շատ տեղերում օտար գիտուն մարդիկ կարգեցինք՝ քահանայի ժառանգութիւնը (եկեղեցու կալուածքները) յանձնելով սրանց: Ժողովրդից ստացած պտղի եւ մուտքի համար կարգուած օրէնքները

կատարեցէք, առանց տրտունջի ժողովեցէք, ժողովրդի հետ լաւ վարուեցէք:

14. Թշնամութիւնը վերացրեք ձեր մէջից, որդիներիդ ուսումնարան ուղարկեցէք, որ ուսումնական դառնան, ինչպէս կուրութիւնը ատելի է աչքերին, նոյնպէս եւ տգիտութիւնը Աստուծոյ առաջ:

15. Ամառը գլխաւոր քահանան եկեղեցում մնայ, իսկ ընկերները շաբթէ շաբաթ հերթով գան մնան, որպէս զի պաշտամունքը չխափանուի:

Կանոնս եղաւ գլխաւոր հիմք Բ Դուինի 555-ի ժողովի համար, որի 14 կանոնը կրկնութիւն է այս 15-ի (տե՛ս Բ Դ. 14):

16. Մկրտութիւնը երկիւղածութեամբ կատարել, կանայք մկրտութիւն անելիս չհամարձակեն օգնել քահանային, այլ գնան եւ կանգնեն իրանց աղօթքի տեղում:

Կանայք ասելով հասկացւում է սարկաւագուհիներ, որոնք իրաւունք չունէին մկրտելիս քահանային օգնելու:

17. Սարկաւագը եթէ մկրտութիւն անի, սարկաւագութիւնից զրկուի, որովհետեւ այդ քահանայի պաշտօնն է (տե՛ս Մակ. 1, Բ Դ. 17 կանոն):

18. Բոլոր ժողովրդի պտուղը եւ մուտքը տարուի գլխաւոր քահանայի տունը, եւ միւս քահանաները չհամարձակեն իրանց տունը տանել. ով իւր տունը կտանի, կպատժուի:

Կանոնս աւելի ընդարձակ է Բ Դուինի ժողովում, տես այդ ժողովի 13, 14 կանոնները:

19. Եթէ գիւղը մեծ է, գլխաւոր քահանան ամէն օր եկեղեցում լինելուն պատճառով երկու անգամ աւելի վերցնի միւսներից:

Նոյնը կրկնւում է Բ Դ. 13 եւ 34 կանոններում. Բ Դուինի ժողովի կանոնները բոլորովին նման են Սահակի կանոններին:

20. Ամէն տարի Զատկից յետոյ մկրտութեան իւղ որքան հարկաւոր է, քահանաները բերեն մեզ եւ մեզնից ստանան օրհնած իւղը, եւ

ոչ տգիտաբար իրանք օրհնեն այդ իւղը, քանի որ եպիսկոպոսների իրաւունքն է ա՛յդ:

Մկրտութեան իւղ հասկանում է մեռոն, որի օրհնելը կաթուղիկոսի իրաւունքն է (տե՛ս ե Դւ. 9, Պար. 5, Մակ. 4):

21. Լսում եմ, որ վարագոյրը հարսանիքի առագաստի փոխարէն եւ սկիհն էլ զինուորների ըմպելու անօթ են գործ ածում. այդպէս վարուող քահանաներին պիտի կարգալոյծ անել (տե՛ս Բ առ. 73, Բ Դւ. 8):

22. Քահանան եթէ իւր պաշտօնը թողած՝ ազատների տանը գործակալութիւն կամ դայեկութիւն կանի եւ դրանց միջոցով իրանց ժառանգակիցներին կզրկեն եկեղեցական հասոյթներից, այդպիսիները՝ թէ քահանայ, թէ քահանայի տնից որ եւ մէկը, կարգից հեռանան, եկեղեցու բաժնից ու ժողովրդից զրկուեն եւ ընկերների յարաբերութիւնից իսպառ կտրուեն ու ժողովրդականք էլ այդպիսի քահանայ ունենալ չհամարձակեն (տե՛ս Բ առ. 6, Սսի 17):

23. Ժողովուրդը տգէտ երէց եղբայրներ չունենայ, երկրորդ ամուսնութեան մէջ մտած երէց եղբայրները զինուորների հետ կանգնեն, հեռանալով բոլորովին հոգեւորական դասակարգից եւ եկեղեցու բաժնից:

Երէց եղբայր ասելով եթէ բառացի հասկանանք, այսինքն քահանայի եղբայր, դուրս կգայ, որ կանոններս պահանջում են, որ ոչ միայն քահանաները ուսումն առած մարդիկ լինեն, այլ եւ քահանայի եղբայրները, ուրիշ տեղ պահանջում էին կանոնները, որ որդիքն անշուշտ ուսումն առնէին եւ եկեղեցական գործերով պարապէին, բացի այդ քահանայի եղբայրները իբրեւ հոգեւոր դասին պատկանող անձինք, պէտք է երկրորդ անգամ չպսակուեն, պսակուողներին իբրեւ պատիժ պատուիրում է կանգնել զինուորների չարքում եկեղեցու մէջ: Շահապիվանի ժողովը խիստ պատիժ է նշանակում քահանայի ընտանիքի այն անդամներին, որոնք անվայել կեանք կվարեն ի գայթակղութիւն ժողովրդի:

24. Քահանայք եւ իրանց կանայք չհամարձակեն եկեղեցու բակը գերեզմանատուն անել իրանց համար, նրանց հանգստարանը լինի ժողովրդի հետ միասին:

25. Քահանայք չհամարձակին տները սրբութիւն տանել հաղորդելու համար՝ բացի հիւանդութեան դէպքից:

26. Քահանաները պիտի սովորեցնեն իրանց ծխականներին հեռու մնալ ամէն տեսակ չարիքներ գործելուց, արբեցողութիւնից, աղքատներին զրկելուց, կռուելուց, պոռնկութիւնից եւ ամէն տեսակ վատ մարդիկներից, որ չվարակուեն նրանցից:

27. Պատուիրեցէք, որ իրանց անչափահաս որդիներին չպսակեն, առանց միմեանց տեսնելու չնշանեն: Դուք էլ, քահանանե՛ր, անչափահասներին մի պսակէք մինչեւ չհասնեն, միմեանց չհաւանեն, քննեցե՛ք՝ տեսէք նշանածները միմեանց ընդունո՞ւմ են, եթէ ծնողների բռնադատութեամբ է, մի՛ պսակէք:

Նոյնը կրկնում է Բ Դէ. 24 կանոնը (տե՛ս Շնորհալի, Գէորգ Դ):

28. Եթէ քահանան անչափահասներին կպսակի կամ դրած կարգով չի վարուիլ, պատժի կենթարկուի, ծնողները նոյնպէս պատուհասից չեն ազատուիլ:

29. Քահանաները միաբան կատարեն ագապների պաշտամունքը եւ պատարագը, եւ պատարագին Աւետարան կարդան. եթէ կպատահի, որ քահանան որկրամոլութիւնից՝ մինչեւ պատարագը հաց կուտի, նա չհամարձակի պատարագի հացին ներկայ լինել (ճաշկերոյթին) եւ իւր ընկերներից հեռու կանգնի:

Ագապ նշանակում է սէր. հներում երբ չաբաթը 4 անգամ եւ ապա երկու անգամ քրիստոնեաները ժողովւում էին հաղորդուելու, բերում էին իբրեւ ընծայ՝ պատարագիք՝ հաց, գինի եւ ուտելիք. հաղորդութեան խորհուրդը կատարելուց յետոյ, բոլորը հացի էին նստում՝ աղքատ եւ հարուստ, եւ միասին ճաշակում էին. այդ ճաշերը կոչւում էին սիրոյ ճաշեր, ագապներ, որտեղ մեծ մասամբ յաճախում էր չքաւոր դասակարգը: Ճաշի մնացորդը բաժանում էին հոգեւորականները իրանց մէջ:

30. Նոյնպէս էլ շինականները, երբ ագապի են հրաւիրւում, պատարագից առաջ հաց չուտեն եւ անօթի հաղորդուեն. եթէ առաջուց հաց կուտեն, իրաւունք չունենան պատարագի հացին գնալու, եթէ երեսը պնդացնի եւ գնայ, քահանաները ներս չթողնեն:

31. Այն ժողովրդականները, որոնք տգիտութեամբ բաժանում են քահանաների հետ պատարագի կաշին եւ ճրագուն, կամ տանում են իրանց տուն վանքերին տալու պատրուակով, սրանից յետոյ եթէ կանեն այդպիսի բան, քահանան թող պատարագ չմատուցանի նրանց համար:

32. Նախնիքներից կարգուած ուխտերի, զատկի եւ ագապի ու տօների բոլոր ընծաները, պտուղները ժողովրդականները թող սիրով հատուցանեն եկեղեցուն: Եթէ մէկը իւր եկեղեցին թողնելով, վանքերին կտայ, այդպիսին թող զրկուի օրհնութիւնից եւ ընկերների հաղորդակցութիւնից ընտանիքով միասին, մինչեւ որ կապաշխարի:

Կանոնիցս չպէտք է հասկանալ, որ արգելում է վանքերին նուէր տալ, ո՛չ. հետակայ կանոններում որոշում է, թէ որ պտուղները եկեղեցուն պիտի տայ եւ որը՝ վանքին, չատերը քահանային զրկելու դիտաւորութեամբ պտուղները պահում էին՝ ասելով, թէ այս ինչ վանքին պիտի ուղարկեմ, իսկ յետոյ իրանք էին ուտում:

33. Գինի խմելիս մեռելների վրայ ողբ եւ կոծ չանեն, որովհետեւ դիւական բաներ են դրանք, այդ անողը եկեղեցուց դուրս կանգնի եւ ապաշխարի (տե՛ս Ծահ. 11, Աշտ. 2, Լուս. 16):

34. Քահանաները յանցաւորներին զգուշացնելիս միախորհուրդ լինեն եւ ա՛յդ եկեղեցուց դուրս անեն, միմեանց չհակառակեն եւ անկարգութեան տեղիք իրանք չտան (տե՛ս Ա առ. 19):

35. Վանականները պիտի լինեն պարկեշտ, արթուն, օտարասէր եւ եղբայրասէր, իրանց հրեշտականման վարքով պիտի օրինակ լինեն այլոց (տե՛ս Ա առ. 32, Աշտ. 6, Ծահ. 15, Բ Դւ. 34, Պար. 7):

Սրանից յետոյ ձեռագրերում գրուած է եկեղեցու եւ վանքերի միմեանց հետ ունեցած կրօնական-բարոյական կապի համար Սահակից եւ Լուսաւորչից առուած մեկնութիւնը. գրուածքի վերջաբանից երեւում է, որ Լուսաւորչի հեղինակութիւնն է՝ թարգմանուած Սահակի հրամանով եւ ժողովուած նոյն իսկ Սահակից յետոյ, ինչպէս պարզ երեւում է այս կտորից. «Ընկալցի զօրհնութիւն ի Տեառնէ, հաղորդելով պարգեւացն եւ անվախճան հանգստեանն երջանիկն Գրիգորի, եւ հաւրն մերոյ Սահակայ եւ նոցին հետեւելոց ճշմարիտ ուղղափառութեան». այս խօսքերը Սահակինը չեն, հապա երրորդ անձի եւ նրանից յետոյ եկող անձի: Վերջաբանում կայ եւ այս կտորը. «Սահմանադրութիւն կարգացս գրեցաւ հրամանաւ երանելոյն Սահակայ մեծ հայրապետին Հայաստան աշխարհի, ընկալեալ ի քաջ նահատակէն ի Տեառնէն Գրիգորէ, թարգմանեցաւ միայն ի յունէ ի Հայ» (տե՛ս յետոյ գրաբառ բնագիրը): Թէ եւ այդպէս է գրուած, բայց կանոնների թէ խմբագրութիւնը, թէ դիմելու ձեւը եւ պատուէրների ուղղումը ամբողջապէս պատկանում է Սահակին, այս հանգամանքը ենթադրել է տալիս, որ Լուսաւորչի կարգերը նորից խմբագրել է Սահակ բազմաթիւ յաւելումներով եւ հրատարակել է իբրեւ

Լուսաւորչի կանոնները, որպէս զի աւելի մեծ վարկ եւ հեղինակութիւն ունենայ: Մանաւանդ որ վանքերը եւ նրանց կանոնադրութիւնը ծաղկեցին եւ զարգացան առաւելապէս Ներսէս Մեծի, Բարսեղ Կեսարացու եւ Սահակի օրերում, Սահակի կանոնների հիմք կազմել են գլխաւորապէս Բարսէղի վանական կարգերը, ուստի եւ աւելի հաւանական է, որ հետագայ կարգերը սահմանած լինի ուղղակի Սահակ, քան Լուսաւորիչ:

գ) Նորին սրբոյ Սահակայ, թէ որպէ՞ս սահմանեցաւ կարգ ուխտի, եւ որոշման վանաց. բան երկրորդ

36. Ոմանք տգիտութեամբ մէկ շինութիւնը եկեղեցի կոչելով եւ միւս շինութիւնը վանք անուանելով, կամենում են զանազանութիւն գտնել երկուսի մէջ եւ հաւատքի մէջ ներձուած առաջ բերել, մոռանալով Աստուծոյ խօսքը, որ ասում է՝ մի է հաւատ, մի Տէր, մի մկրտութիւն: Եկեղեցին քարից եւ փայտից է շինուած, նա հաւատքի բաժանումն յառաջ բերել չի կարող, մարդկային ազգը հաւատքի վրայ է հաստատուած, այդ հաւատն է եկեղեցին, ինչպէս Քրիստոս Պետրոսին ասաց. «Դու ես վէմ...»: Վէմ ասելով չենք հասկանում եկեղեցու քարերը եւ շէնքը, հապա այն հաւատը, որ մարդկանց միացնում է, կապում է Աստուծոյ հետ. եկեղեցի ասելով, թէ Նոր, թէ Հին Կտակարանը հասկանում են հաւատացեալ ժողովուրդը, Պօղոս առաքեալը ասում է՝ անդրանկաց եկեղեցի, ոչ երկրի, այլ երկնքի վրայ, որոնց անունները գրուած են «ի դպրութեան կենաց»: Ահա եկեղեցու խորհուրդը. սովորեցին ասել կաթուղիկէ առաքելական եկեղեցի, որ նշանակում է ամբողջ տիեզերքի հաւատացեալները առաքելական են, որովհետեւ Քրիստոս հրամայեց նրանց մի հաւատ ունենալ եւ այդ հաւատը բոլորին քարոզել (մանրամասն տե՛ս գրաբարը):

37. Եկեղեցու հիմքը համարելով հաւատք եւ եկեղեցի, մենք առիթ չտուինք արհամարհելու շինուածքը՝ եկեղեցու շինութիւնը, որ կոչւում է ժողովրդանոց, այստեղ ժողովւում են քահանաները՝ Աստուծոյ պաշտօնեաները, աղօթելու, ուստի եւ կոչւում են աղօթարաններ եւ արբարաններ, որտեղ տէրունական սեղանը կանգուն կայ, որի վրայ պատարագում ենք, այնտեղ կայ մկրտութեան աւազանը, այնտեղ ժողովուելով լսում ենք սաղմոսերգութիւնները, Աստուծոյ պատգամները, այս պատճառով էլ եկեղեցի ենք անուանում յարանուանաբար եւ ո՛չ բնաւորապէս:

38. Արժէ յիշատակել, թէ ի՞նչ պատճառով վանքեր շինուեցին, յոյները, հոռոմները, ասորիները եւ բոլոր հաւատացեալները այդպի-

սի շէնքեր կառուցին, գլխաւորապէս գիւղերի մօտ, որպէս զի վանականները իրանց սրբակեաց կեանքով օրինակ լինեն գիւղացիներին, սփոփեն հիւանդներին, մխիթարեն սգաւորներին. ամուսնացած քահանայք մշակութեամբ են պարապում եւ իրանց կանանց հաճելի լինելուն աշխատելով զանց են անում այդպիսի պարտքեր կատարել. իսկ վանքերում ապրողները կուսութեան խօսք տալով, աւելի շատ ժամանակ ունեն այդպիսի բարի գործերով զբաղուելու. այդ հիմամբ ազատ են հարկերից, ստանում են հանդեր-դաշտեր եւ եկեղեցականութեան մէջ երիցագոյն պատիւն են ժառանգել:

39. Ուստի եւ թող ամաչեն նրանք, որոնք եկեղեցու եւ վանքի մէջ տարբերութիւն են դնում, յայտնի եղաւ, որ եկեղեցու բոլոր անդամները Քրիստոսին միեւնոյն հաւատացողներն են, որտեղ եւ ապրելու լինեն, նրանք անբաժան մարմնի անդամներն են: Եկեղեցի, մատուռ, վանք, ժողովրդանոց միեւնոյն նպատակի են ծառայում, բոլորի մէջ էլ միեւնոյն պաշտամունքներն են կատարւում:

40. Մնում է մեզ Սահմանադրութեամբ որոշել, թէ ի՞նչ տուրքեր պիտի ստանայ վանքը եւ ի՞նչ՝ եկեղեցին:

Յովհաննէս Մկրտչի տօնը, ինչպէս Գրիգոր Լուսաւորիչ սահմանել է, կատարուի վանքերում, նոյնպէս եւ բոլոր ուխտերը, որ վանականները այդ եկամուտներով ապրեն: Մարտիրոսների տօները նոյնպէս կատարուի վանքերում, Վարդավառի մատաղները եւ ժողովրդականներից ու ամուսնացեալ քահանաներից մի-մի քոռ բոլոր պտուղներից տրուեն վանքերին, որ ցորենի ամբարները եւ հնձաններն եւ իւղի ամաններն լցուեն այդ բերքերով: Ս. Յայտնութեան տօնը եւ նրա քառասնորդական պասը, Տեառնընդառաջի եւ Առաջաւորաց պասը կատարեն վանքերում: Զատկի քառասնորդական պասի միջինքը, Ղազարու օրը, զատկի աւագ հինգշաբթին, զատկի երկու շաբաթը, Համբարձումը կատարուի վանքերում: Մեռելոց տօնը, հրոտից ամսի վերջին, բոլորը վանքերում կատարուեն. որպէս զի պաշտօնեաները եւ հիւրերը ապրեն, որովհետեւ աբեղաներին վայել չէ գիւղերում գիշերել: Մեռած անձանց կողոպուտը թախտից եւ աթոռից սկսած մինչեւ պնակը եւ գդալը եւ զգեստները մինչեւ գօտին եւ կօշիկը, անկողինը՝ վանքերը տարուեն, որ եկող հիւրերը հանգստանան եւ օրհնեն դրանց:

41. Ագապի (տեառնական մատաղ), որ մաս-մաս բաժանում են բոլոր տներին (մասնականով), կէս կաշին եւ ճրագուի երկու մասն վանքին գնայ, իսկ ոչխարի մորթին, դմակը անդամով եւ ճրագուն

ու խախացոցը քահանայիհ տրուեհ, որով պիտի կերակրի եւ պահդուխտներիհ. իսկ պատարագի հացը պիտի ընդհանրապէս ուտեհ բոլոր պաշտօնեաները՝ աղքատները եւ ժողովրդականք:

42. Այն պատարագները, որոնք վանքերում են կատարւում, նրանց երախայրիքը (նորընտիր պտուղները) տան անապատիհ, եթէ որ գիւղի մօտ գտնուի, եթէ չգտնուի՝ տան ամուսնացեալ քահանաներիհ, որովհետեւ տէրունական հարկը մարդ իւր տանը չպիտի պահի:

43. Հետեւեալ տօները ամուսնացեալ քահանաներիհ լինեհ, զատկի շաբաթը եւ ս. զատիկը, երկրորդ զատիկը, երկրորդ զատկից ի վեր բոլոր կիրակիները. Պենտեկոստէհ, ս. Աստուածածնի տօնը, Վարդավառը՝ բացի մատաղներից. նոյնպէս եւ լուցման մի մասը. Բարեկենդանի տօնը եւ ողոգոմեանը (Ծաղկազարդը): Առաքելոց եւ մարգարէից անունով եղած տօները հասարակաց լինի (ընդհանուր):

44. Այս սահմանադրութիւնը դրեց Լուսաւորիչ եւ թարգմանուեց յունարէնից հայերէհ: Ոչ ոք իրաւունք չունի այս կարգից դուրս գալ. ով կկատարի, թող ստանայ օրհնութիւն Աստուածանից, Լուսաւորչից, մեր հայր Սահակից եւ նրանց հետեւողներից:

դ) Նորին, թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց ունել զընտանիս սրբոյ եկեղեցւոյ

45. Եպիսկոպոսը հասարակաց հայր է եւ այցելու, նա անաչառութեամբ պիտի կառավարի իւր հօտը, գաւառների եւ գիւղերի վրայ արժանաւոր տեսուչներ եւ առաջնորդներ- քորեպիսկոպոսներ կարգի ժողովրդիհ խրատելու եւ կառավարելու համար:

46. Հսկեհ, որ քահանաները մեծարեհ սուրբ սեղանը եւ մկրտութեան աւազանը. այս հսկողութիւնը զինուորներիհ եւ տգէտներիհ ու իրանց մերձաւորներիհ չպիտի տան, այլ պիտի հետեւել Յիսուսիհ, որ ասում է՝ ո՞վ է եղբայրը, հայրը, եթէ ոչ նա, որ պահում է Աստուծոյ պատուիրանները:

47. Ինչպէս ասացինք, եպիսկոպոսը հայր է, նա պիտի եկեղեցու գործերը կանոնական կարգով կառավարի, որով կվերանան անառակութիւնները եւ հերձուածները: Նա պէտք է բարեպաշտութեան դիմակով չսիրի եւ չհարստացնի իւր ազգայիններիհ, մոռանալով եկեղեցիհ եւ նրա շահերը:

48. Զգուշութեամբ պահուեն այս կանոնները, ոչ ոք Աստուածային ճանապարհից չշեղուի, եւ դրանով պայծառացնեն եկեղեցիները, որպէս զի ուրախութեամբ համբուրուեն գեղջուկն եւ իշխանը:

49. Եպիսկոպոսները եւ վարդապետները պիտի օրինակ դառնան միւսներին, պիտի ի նկատի չունենան ոչ ազգականութիւն, ոչ կաշառակերութիւն եւ ոչ ինչքերով մեծարել. նրանք պիտի լինեն պարկեշտ եւ պատուիրանապահ: Դո՛ւք, ընչասիրութեամբ գարշելիներին, տգէտներին, զինուորներին հաւատարիմ էք հանդիսացնում եկեղեցու սպասաւորութեան մէջ ու նրանց առաջ էք քաշում, եւ գործերին նուիրուած անձանց յետ քշում, իսկ ինքեանքդ ձեր ժամանակը գինարբութեամբ էք անցկացնում, ասելով, որ վաղը պիտի մեռնիք:

Եպիսկոպոսներից ով այդպիսի պատուիրանազանցութեան մէջ կգտնուի, անամօթ եւ խայտառակ կերպով իւր պատուից զրկուի եւ կեղծաւորների շարքը դասուի:

50. Մեր իշխաններից կամ աթոռակիցներից ով աչառութեամբ կվերաբերուի դէպի այսպիսի յանցաւորները, պարտական մնայ Աստուծոյ առաջ:

ե) Նորին, թէ որպէ՞ս պարտ է եպիսկոպոսաց պահել զգանձս եկեղեցւոյ, կամ որոց որպէս մատակարարել

51. Աղօթքի տաճարը բոլորիս համար նաւահանգիստ է, որին յարանուանաբար եկեղեցի ենք անուանում, որի ղեկավարն է իբրեւ նաւապետ, տեսուչ՝ եպիսկոպոսը, որը իրան վրայ դրած պարտաւորութիւնները ճշտութեամբ պիտի կատարի եւ նաւը ղեկավարի: Ժողովուրդը յուսոյ եւ փրկութեան տեղ է համարում այդ նաւահանգիստը եւ սրտի յօժարութեամբ ընծաներ եւ պատարագներ է մատուցանում Աստուծոյ տաճարին:

52. Իշխանները նուիրում են գիւղեր, դաստակերտներ եւ ոսկու, արծաթի գանձեր, ուրիշները՝ անդաստաններ, կենդանիներ եւ պատուական հանդերձներ. ոմանք՝ իրանց անձանց փրկութեան համար, կէսը՝ իրանց սիրելիների եւ ծնօղների ու վախճանուածների համար, որով գանձ են գանձում երկնքում իրանց հոգիների փրկութեան համար:

53. Ուրեմն այդ գանձերը Աստուծոյ են պատկանում եւ ո՛չ մեզ. իսկ եպիսկոպոսը միայն հսկում է, նա շատ մեծ զգուշութեամբ պի-

տի վարի իւր պաշտօնը, չպճնուի, չզարդարուի զանազան զգեստներով, իւր ազգականներին լիառատ չպէտք է շահի, մեծամեծների բարեկամութիւնը վայելելու համար եկեղեցու եկամուտներից ընծաներ շռայլի նրանց համար. եթէ հակառակ պատուէրիս կվարուի, վատնող կհամարուի եւ պատժի կենթարկուի:

54. Եպիսկոպոսը պիտի հետեւի առաքեալներին, նրանց նման եկեղեցու ունեցածը բաշխի եւ կանոնաւոր կերպով բաժանի կարօտեալներին. ով ուրիշ բանի վրայ կծախսի, դատուի իբրեւ պատժապարտ, իսկ հանդերձեալ կեանքում պատասխան տայ իւր օրինազանցութեան համար:

55. Երկար խօսում է կանոնս այն մասին, թէ ինչպէս եկեղեցու նուէրը տրւում է ժողովրդի կողմից հոգու փրկութեան համար եւ ինչպէս էլ եպիսկոպոսը պիտի գործադրի բարեպատակ գործերի վրայ, բաժանելով աղքատներին, կարօտներին, հիւանդներին, որ նուիրատուների իղձերը կատարուած լինեն: Թէ եւ սեղանին ծառայողը՝ սեղանից պիտի կերակրուի, բայց եպիսկոպոսը առաքեալի պատուէրը չափազանցութեան չպիտի հասցնի, նա պիտի այնքան ծախսի իւր վրայ, որքան պէտք կլինի եւ ո՛չ կարիքից աւելի (տե՛ս մանրամասն գրաբարը):

Այս 5 կանոնը թէ պատուիրում է եպիսկոպոսին եկեղեցու ինչքը, եկամուտը կառավարել Աստուածավայել կերպով, այսինքն միմիայն բարեգործական նպատակների համար ծախսի եւ իւր անձնական պէտքերը հոգայ, բայց դժբախտաբար չի տալիս դրական կարգեր, թէ ի՞նչպէս պիտի կառավարել այդ կալուածները, ի՞նչպէս պիտի հաշիւ պահանջել, մեղաւորին ի՞նչպէս պիտի դատել եւ պատժել. գոնէ արտաքին կանոնները աւելի որոշ օրէնքներ են սահմանում այդ մասին, քան այս կանոնները (տե՛ս Բ առ. 38, 39, 40, 41, Անկ. 15, Անտ. 24, 25):

Բացի այս 55 կանոններից, լիակատար կանոնագրքերում պատահում ենք եւ Սահակի այս «Աւանդութեան գիր»-ին. «Յաղագս կարգի սպասաւորաց սրբոյ եկեղեցւոյ, եւ պտղոյն ժողովրդականաց ընծայելոց ի տուն Աստուծոյ. սրբոյն Սահակայ Հայոց կաթուղիկոսի, գիր աւանդութեան» (տե՛ս մանրամասն գրաբարը, յաջորդ երեսից սկսած):

Այս «Աւանդութեան գիր»-ում պատմում է, թէ ինչպէս Լուսաւորիչ եւ Տրդատ քրմերի որդիներին հրապուրելու համար նրանց ասում էին, թէ հարիւրապատիկ աւելի կստանաք, քան առաջ, բոլորովին ապահով կապրէք, ոչ մի նեղութիւն չէք քաշիլ: Բայց քրմերի որդիքը երբ հիասթափուեցին իրանց արդիւնքների քիչութիւնը տեսնելով, գնացին Լու-

սաւորչի մօտ եւ խնդրեցին, որ իրանց կեանքի ապահովութեան աղբիւրները ցոյց տայ: Եւ Լուսաւորիչ ընդունելով նրանց, յարգեց խնդիրը եւ որոշեց հետեւեալ տուրքերը այն կարգով, ինչպէս որ ժողովում էին ղեւտացիք Մովսէսի կանոններով: «Բոլոր ժողովրդից կստանաք հասեր, մատաղներից՝ կաշին, աջ երի անդամը, ճրագուն, դմակը, սիրտը, լերդաբոյթը, երիկամունքները ճարպով, կողերի մի մասը, լեզուն եւ աջ ականջը, շրթունքը հոտոտելիքով, աջ ականջը եւ բոլոր խորհրդական մասերը: Իսկ կալից ու հնձանից եւ ուրիշ արմտիքներից, տասանորդ տան բոլորը ձեզ, որ աճումը լաւ եւ առատ լինի: Նոյնպէս էլ ձեզնից ընծաներ տրուեն Աստուծոյ սեղանին, որտեղից որ ստացաք անապական եւ անարատ մարմինը եւ արիւնը...» (տե՛ս գրաբառը): Ապա հրամայում է բաժին տալ քահանաներին ղեւտացոց նման եւ նոյնպէս գլխաւոր քահանային ու եպիսկոպոսին: Տգէտներին եկեղեցուց հաս չտալ, ստիպել նրանց պարապել ուսմամբ եւ պատրաստուել քահանայագործութեան եւ ապա ստանալ եկեղեցուց բաժին: Արժանաւոր դպիրներին-գրակարդացներին չզրկել իրանց բաժնից, երկկանանց (երկրորդ անգամ ամուսնացած) մաս չտալ եկեղեցուց, իսկ այրի երէցուհիներին, եթէ պարկեշտ կեանք կվարեն, որոշ բաժին տալ եկեղեցու տուրքերից... (մանրամասն տե՛ս գրաբարը):

Աւանդութեան այս գիրը հնութեան կնիք ունի, ենթադրելի է, որ Լուսաւորչից սկսած աւանդութիւնս հասած լինի մինչեւ Սահակ եւ սրա ժամանակ կամ յետոյ գրի առնուած լինի: Սահակի՝ եպիսկոպոսներին ուղղած չրջաբերականը մենք համառօտեցինք, հետաքրքրուողները թող նայեն մանրամասնաբար գրաբառ բնագրում, որը եւ զետեղում ենք:

ՍԲ ՍԱՀԱԿԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԳՐԱԲԱՐԸ

Սրբոյն Սահակայ Հայրապետին յաղագս քորեպիսկոպոսաց թէ որպէս պարտ է զկանոնական կարգն հաստատուն պահել ի սուրբ եկեղեցի. գլուխս ԾԵ[1]

Ա. Զի սրբոյ բարեպաշտաց եւ առաքինութեամբ պայծառացելոց պարտ է հաւատալ զպատիւ կարգի պաշտամանս այսորիկ. վերագոյն ճառեցաւ ի մէնջ որոց մաքուր են միտք յարծաթ սիրութեան ախտէ. եւ ձեռք իւրեանց ի կաշառաց ուսումնասէրք եւ պարկեշտք որք բաւականիցեն եւ զայլս ուսուցանել զամենայն յանձնարարեալ նոցա զեկեղեցիս, անյապաղ խնամով պայծառացուցանիցեն աստուածահաճոյ վարուք զերկիւղածս, եւ զգաստսն, եւ հլու յամենայն բարի յորդորութիւնս:

1 Այս կանոնախմբի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Ա, էջ 367- 424:

Բ. Եւ զտաճարս աղաւթիցն յորս սուրբ եւ աստուածընկալ սեղանն հաստատեալ է, յորոյ վերայ կատարի մեղսաքաւիչ եւ կենդանարար խորհուրդ մարմնոյ եւ արեան ապրեցուցիչն մերոյ եւ Տեառն. ընդ արժանի բաւականութեան զարդարուն պահեսցին անխափան լուցմամբք եւ խնկարկութեամբք, եւ պարսպեալ եղիցի քաղաք որմովք եւ մերձ ի նա մկրտատուն չինեսցին յաւանս որպէս եւ սովորութիւն իսկ է՝ եւ այլսն ի նմին կանգնեսցի աւազան մկրտութեան. որոյ ծննդեամբ Հոգին Սուրբ վերստին նորոգելով զրոշմէ լինել որդիս լուսոյ, վասնորոյ բազում պատուոյ մեծարանաւք պարտեմք մեծարել:

Գ. Եւ զպաշտաւն սաղմոս երգութեան անխափան կացցէ ի տուընջեան եւ ի գիշերի. ըստ աւրինակի մայրաքաղաքացի հօրն հովուապետի, զի ամենայն ումեք չէ օրէն եւ իշխանութիւն յապաղել զայն կարգ պաշտաման, կամ նորաձեւութիւնս ինչ առնել, այլ միշտ ի նմին յարամնալ:

Դ. Զնոյն եւ տեսուչ քոր եպիսկոպոսն պարտի համառօտել զամենայն եկեղեցիս, եւ թէ ոք հեղգասցի կամ ստերիւրեալ գացի յանդիմանեսցեն կշտամբեսցեն, խրատու վարդապետութեան եւ գանիւք եւ տուգանաւք պատուհասեսցեն, ատենական հրապարակաւ զի եւ այլք երկիցեն:

Ե. Քանզի պարտ եւ պատշաճ է յամենայն տարւոջ յորժամ ժողովք կատարիցին ըստ կանոնական սահմանադրութեանցն շրջել քոր եպիսկոպոսացն հաւատացեալ նոցա յեկեղեցիսն եւ քննութիւն առնել վարուց եւ կարգի պաշտամանն որպէս ունիցին եւ համարս պահանջել յերիցանց եւ սարկաւագաց. ժամուցն քարոզութեանցն. եւ աղօթիցն մատուցումն եւ զկնքատուացն մի ըստ միոջէ. յարմարումն կատարելութեան՝ եւ պատարագս մատուցողացն սարսափելի՝ խորհրդոյն պատշաճաւ սպասահարկութիւն, զի փոյթ եռանդն յաւժարութեամբ եւ երկիւղիւ անդրդուելի պահեսցին, վասն որոյ թէ հեղգայցեմք համարս պահանջելոց եմք, եթէ ոք տարտամիւ յետնեալ գտանիցի սքանչելի ճառեցեալս աւանդապահութեանց կրեսցէ պատուհաս սաստիկ ոք եւ իցէ եւ ի պատույն իւրմէ զրկեալ եղիցի մինչեւ հաշտեսցի ընդ նա վարդապետն:

Զ. Եւ ոչ միայն երիցանց եւ սարկաւագաց պարտէ մշտնջենաւորիլ ի պաշտաման այլ եւ ամենայն ուխտի մանկանց, եւ եթէ ոք մեղկ եւ ծուլասցի՝ զնոյն կրեսցէ պատուհաս, այլ զտգէտս եւ զդիւրաւորեալն ամենեւին իսկ պարտէ որոշել ի չնորհէն վայելից որ ինչ ի ժողովրդականաց ի տուն Աստուծոյ մտանիցէ, բայց թէ ինքեանք կամ զաւակք իւրեանց հրահանգիցեն լինել արժանի:

Է. Նոյնպէս եւ զարբեցաւղն որոշեսցեն եւ զկռուողս մինչեւ յապաշխարութիւն եւ յուղղութիւն եկեսցեն ըստ առաջնորդին կամաց:

Ը. Իսկ զպոռնկորդիսն եւ որ երկրորդացն են. նոցին հաւասար մինչեւ ցերրորդ ծնունդն ըստ առաջին կանոնացն հեռի կացցեն ի կարգէն եւ ի չնորհացն զոր պարկեշտ եւ սուրբ աներկեւան եղիցի ուխտ

պաշտօնէին Աստուծոյ, զարդարուն եւ ճշմարիտ հաւատովք եւ գործովք առաքինութեան, ցանկալի ամենեցուն եւ պատուական որպէս եւ վայել է պաշտաւնէից Աստուծոյ, զի թէ ղեւտական ազգն այնպիսի պատուէր ընկալաւ սոսկալի եւ զգուշաւոր անարատ սպասաւորութեան, որչափ եւս առաւել այժմ ոյքս են արժանաւոր փութոյ ըստ Պօղոսի վկայութեան:

Թ. Արդ՝ զամենայն զայս ահիւ եւ երկիւղիւ պարտի հրաման տալ եւ կարգել քոր եպիսկոպոս, զլաւս եւ զաջողակս պատուեսցէ եւ մեծարանաց արասցէ արժանի. եւ զանպիտանն խոչտանգանաց՝ մանաւանդ զուսումնատեացն, զի որ կամակորէ յուսմանէ՝ անկանէ ի չարիս ըստ գրեցելումն:

Ժ. Վասնորոյ անհատ պարտի պահել զյորդորումն ի վանս եւ յայլ արժանաւոր տեղիս, զի լուսաւորեալք լուսով պատուիրանացն Աստուծոյ զամենեսեանն լուսաւորեսցեն, քանզի յորժամ ուխտն որ գլուխ է եկեղեցւոյ. ընտիրք եւ պիտանիք լինիցին, եւս առաւել ժողովուրդն, եթէ եղիցի ոք ի ժողովրդենէն ծոյլ, վարուք առաքինութեան՝ դիւրագոյն լինի ածել յուղղութիւն. քան զի չէ փոքր եւ չաղագս այդորիկ հոգ ի վերայ քոր եպիսկոպոսին, այլ առնել եւ վարուց ժողովրդեանն եւ ըստ պարապոյ ուխտաւորեալ պահոցն եւ աղաւթից ուրախացուցանել զրոց սրբոց վարդապետութեամբ, չահել զմեղուցեալսն եւ տալ տեղեկութիւն կրթութեան եւ պահպանութիւն ամբիծ հաւատոց եւ զգուշանալ եւ փախչել ի հերձուածողացն, եւ յաղծապիղծ գործոց քան զի գրիտաւորութեան գործ նոցա է հաւատացեալ է եպիսկոպոսին, ըստ աւրինակի բարգաւաճեալ մեծի մարգարէին Մովսիսի որ կացոյց ոստիկանս ի վերայ ժողովրդեանն քննել եւ դատավճիռ հատանել, եւ զծանր ինչ բան առ ինքն հասուցանել, եթէ զգուշասցին եւ զգուշացուսցին ըստ պատգամի մարգարէութեան. թէ ահա սուր գա յազգ երկրին ապստամբեալ անփոյթ առնիցին նոքա յանաւրէնութեան իւրեանց մեռցին, եւ նա ապրեցուսցէ զանձն իւր:

ԺԱ. Ապա եթէ զօշաքաչութեամբ յածիցի զհարկս միայն պահանջել եւ ագահութեամբ զոսկւոյ եւ զարծաթոյ մթերս փափագիցի մթերել եւ պղերգացեալ ի մոռացաւնս զկանոնական քննութիւնս դարձուցեալ զոր ամբողջ եւ անվաթար պարտ էր պահել, եւ բոլորովին թողեալ լքեալ զիւր գիտութեան զպահպանութիւն եւ եկեալ սուրն կորուսանիցէ զնոսա, ինքն եղիցի պարտական եւ ի ձեռաց նորա խնդրեցիցէ զարիւն, վասնորոյ պատրաստ կալ հրամայէ ճշմարիտ քարոզն հսկել եւ արթուն լինել, զգոյշ կացէք անձանց եւ ամենայն հաւատիդ յորում եդ զձեզ Հոգին Սուրբ տեսուչս հովուել զժողովուրդ Տեառն զոր ապրեցոյց արեամբն Իւրով, եւ զերախտիս հատուցմանցն պարգեւի յայտ առնէ, զի երեւիլ հովուապետին ընդունիցին զանթառամ փառաց պսակն:

ԺԲ. Եղիցի մեզ ամենեցուն խոյս տալ եւ փախչիլ ի չարէն եւ արդարութեան հետամուտ լինիլ, յամենայն ժամ ի հաճոյսն Աստուծոյ, ծախել զկեանս մեր, զի անճանց, եւ այլոց բազմաց լինիցիմք առիթ փրկութեան եւ բաւական եղիցուք համարձակութեամբ ասելով թէ ահաւասիկ ես եւ մանկունք իմ զոր ետ ինձ Աստուած՝ չնորհաւք եւ մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի: Նորին կարգ քահանայից առ ժողովրդականս, եւ նոցին ժողովրդականաց հնազանդութիւն եւ կարգ ուղղութեան առ քահանայս:

ԺԳ. Եղբարց սիրելեաց երիցանց եւ վանականաց, որպէս ամբաստանութիւն եղեւ առ մեզ ի բազում տեղիս ժողովրդականաց զքահանայից, որպէս ծուլութեամբ ունին զկարգ եկեղեցւոյ պաշտաման եւ աղաւթից եւ զայլ ամենայն կարեւոր առաջնորդութեան մանաւանդ ուսումնատեացութեան՝ զի ասացին թէ ինքեանք չեն ուսեալ եւ զորդիս իւրեանց ի դպրոց ոչ ունին, եւ վասն տգիտութեան երիցութեան արժանի ոչ լինին, եւ մեզ զրկանք են եւ նեղութիւն զի դատարկացեալ եմք, եւ նոքօք եւ ի նոցանէ ամենեւին անտեղեակ եւ անմխիթար Գրոց Սրբոց՝ զնոյն քննեցաք ի նոցանէ գիտացաք եւ մեք. եւ ոգացաք ի վերայ նոցա յոյժ, վասն զի ի չատ տեղիս ոչ զոք գտաք քահանայութեան արժանի ի տգիտութենէ, եւ ժողովուրդն խոպանացեալ մնայր, եւ մեք տարակուսեալք ոչ գտաք որ զնոսին ինքեանս կարդեալ ի քահանայութիւն այլ հրաժարեցուցեալ զնոսա ի բնակութենէն, օտարաց պիտանեաց եւ գիտնոց տուաք զժառանգութիւն նոցա: Արդ, որպէս յամենայն ժամ պատուէր լքեալ էր ի մեզէ առ ձեզ. եւ գրելով եւ հրամայ տալով յանդիման ամենայն կարգի եկեղեցւոյ, եւ ձեր անձանց կազմութեան էր, թէ խրատեալ էիք, եւ այդպիսի տրտունջ զձէնջ ի ժողովրդականաց ոչ հասանէր առ մեզ՝ եւ ոչ զձեզ ի թերութիւն տեսանէաք, եւ ոչ զեղջ եւ ապաշաւ լինէր. եւ վասն մտից եւ պտղոց եկեղեցւոյ զոր դուք ի ժողովրդականաց առնուք եւ մեր ձեզ թողեալ է եւ եւս զի ամենայն պատիւդ ձեր հայի ի գիտութիւն եւ արժանաւորութեամբ զկարգ եկեղեցւոյ ունել, եւ յորդորել զժողովուրդն ի խրատ բարի եւ ի պատկառանս ամենայն հոգեւոր երկիւղածութեան:

ԺԴ. Արդ՝ բարձէք այսուհետեւ ի ձեզէ զայդպիսի թշնամանս, զորդիս ի դպրոց կալարուք զի գիտուն լինիցին: Ծաններուք զի որպէս կուրութիւն աչաց ատելի է մարմնոյն, նոյնպէս եւ տգիտութիւն ոգւոյ ատելի է Աստուծոյ, մանաւանդ քահանայից լուաք ի մարգարէէն, այլ աւրինակ կացուցէք զանձինս ձեր ժողովրդականաց ամենայն պարկեշտութեամբ, աղաւթից եւ պահոց անձանձրոյթ հոգ տանել:

ԺԵ. Զամառն գլխաւոր քահանան հանապազորդեալ եկեղեցւոջն կացցէ՝ եւ այլ ընկերքն չաբաթուք առ նմա փոխանորդաւ կացցեն, զի պաշտամունքն տուընջեան եւ գիշերոյ մի խափանեսցին, վասն զի այդ գործ մշակութեան եւ նոյն պատիւ:

ԺԶ. Մկրտութիւն առնել երկիւղածութեամբ, եւ կանայքն ի ժամ մկրտութեան մերձ առ քահանայս մի իշխեսցեն կալ, որպէս սովորեցան ոմանք առնել յանդգնաբար եւ մկրտել ընդ նոսա, այլ ի տեղւոջ իւրեանց աղաւթեսցեն:

ԺԷ. Եւ սարկաւագ մկրտութիւն մի իշխեսցեն առնել, ապա թէ արասցեն, լուծեալ լիցին ի սարկաւագութենէն հանդերձ պատուհասիւ, զի ոչ է սարկաւագն քահանայ այլ սպասաւոր քահանային:

ԺԸ. Եւ պատարագիք ի գլխաւոր քահանային տունն երթիցէ, յամենայն ժողովրդականաց, եւ երէց եղբարք եւ այլ ընկերք նոցա մի իշխեսցեն ի տուն իւրեանց առնուլ պատարագիք, թէպէտ եւ քահանայք իցեն, թէ իցէ ոք որ առցէ ի տունս իւր ընդ պատուհասիւ լիցին, եւ գիտասցեն զի ի մեզէ հատուցումն ընդունին արժանի ըստ ունկնդրութեան իւրեանց:

ԺԹ. Եւ գլխաւոր քահանան վասն հանապազորդ եկեղեցւոջ ի գործի կալ, Բ.-րորդ աւելի առցէ քան զիւր ընկերն թէ գեօղ մեծ իցէ:

Ի. Եւ յամենայն տեղեաց մերոց իշխանութեան յամենայն ամի զկնի սրբոց զատիկն գեւղ մկրտութեան հարկաւորութեամբ բերցին առ մեզ քահանայք, եւ աստի ի մեզէ ընկալցին աւրհնութիւն իւղոյն, եւ անճամբ մի աւրհնեսցեն ի տունս իւրեանց, որպէս սովորեցին ոմանք ի տգիտութենէ, վասն զի ոչ է իշխանութիւն այդ քահանայի այլ եպիսկոպոսաց գործ է:

ԻԱ. Եւ լսեմ թէ զեկեղեցւոյ սպաս՝ մանաւանդ զվարագոյր ի հարսանիս առագաստի փեսայի եւ հարսին, եւ զսկիհ գինի ըմբելս յանօթս տան զինուորաց՝ վասնորոյ արժանէ զքահանայն զայն խլել ի կարգէ իւրմէ վասն այդպիսի խառնակ եւ չար գործոց, զոր յայսմ հետէ այլ մի ոք իշխեսցէ առնել, իսկ եթէ ոք գտցի արարեալ լուծեալ լիցի ի քահանայութենէ, ամենեւին անմասն ի թողութենէ:

ԻԲ. Քահանայ այր, եւ որ քահանայական կարգի են ժողովրդականք յազատաց տունս, յիշխանի ի տունս. ի դայեկութիւն, եւ յայլ գործակալութիւն մի իշխեսցեն առնել, զի այնու պատճառաւ զրկեալ եղեն զժառանգակիցս իւրեանց, յորում գտան բազումք պարտաւորեալք՝ ապա թէ իցէ ոք որ յանդգնեսցի առնել, ի կարգէն իւրմէ դադարեալ լիցի, եւ ժողովրդեան եւ մասին եկեղեցոյ իշխան մի լիցի, եւ ընկեր իւր ընդ նմա հաղորդել մի յիշխեսցէ, եւ ժողովրդականք զայսպիսին առ քահանայ մի իշխեսցեն ունել:

ԻԳ. Տգէտ երէց եղբարք ժողովուրդ մի իշխեսցեն ունել երկականայք երէց եղբարք ընդ զինուորս կացցին որոշեալ ամենեւին յեկեղեցականացն ի մասնէ եկեղեցւոյն, վասն զի եղեն մարմնասէրք:

ԻԴ. Եւ որպէս եղեւ անառակ սովորութիւն քահանայից եւ նոցին կանանցն որ զգերեզմանս առ եկեղեցիս առնել ի տեղիսն սրբութեան,

ի սուրբ սեղանոյն առաջ մի իշխեսցեն առնիլ, այլ ի ժողովրդանոցն հանգստարանս իղիցեն եւ քահանայից հանգստարանք, զի սրբութեան տեղին, պարկեշտութեամբ պատուեսցի:

ԻԵ. Եւ արտաքոյ եկեղեցւոյ քահանայք մի իշխեսցեն օրէնս ի տունս չինականաց տանել եւ անդ տալ զսրբութիւն բայց հիւանդաց:

ԻԶ. Ուսուցէք եւ զժողովրդականս յամենայն անառակութենէ. ի բաց փախչել, յոր կորստութենէ. յարբեցութենէ ի հակառակութենէ, ի զրկելոյ զաղքատս եւ զընկերս իւրեանց, մի կռուօղս, մի հարկանողս, մի չարասէրս, առեսցեն զչնացողս, զգողս զպոռնիկս, զաւազակս ամենեւին մի հաղորդեսցեն, եւ մի ասպընջական լիցին այնպիսիեացն, զի մի եղիցին եւ ինքեանք ընդ նոսին որդիք կորստեան, զմանկունս իւրեանց սնուսցեն երկիւղիւ խրատու պատուիրանացն Աստուծոյ, զի այսպիսի զգուշութեամբ բարի յոյս ոգւոց իւրեանց եղիցի առ Աստուած եւ բարեխօսութիւն մարմնոյ ամենայն առողջութեամբ զարդարեսցի:

ԻԷ. Պատուէր արարէք նոցա զի տղայոց կանայս մի խօսեսցին եւ կատարելոցն առանց զիրեարս տեսանելոյ միմեանց հաճութեամբ, եւ դուք քահանայք տղայոց ամենեւին իսկ պսակ մի աւրհնէք մինչեւ ի կատարումն հասակի. իսկ կատարելոցն որոց զմիմեանս չէիցէ տեսեալ ի հաճոյս իւրեանց պսակ մի իշխեսցէ դնել առանց քննութեան եւ ցնոսին ինքեանս հարցանելս, գուցէ բռնադատութեամբ ծնօղացն ակամա հանեալ իցեն, եւ զայնպիսի հարսանիս մի իշխէք յանձն առնուլ, զի մինչեւ ցայսաւր յայդպիսի յանկարգութենէ բազում վնասք գնացին յաշխարհի հոգեւոր եւ մարմնաւոր:

ԻԸ. Ապա եթէ լսեմ եթէ ոք ի քահանայից յանդգնի եւ արտաքոյ մերոյ հրամանի այնպիսեացն պսակ աւրհնեսցէ, գիտասցէ զի քահանայն պատուհաս կրեսցէ ըստ աւրինակի վնասակարացն, եւ ծնօղքն ոչ անպարտ լինել ի պատուհասէ:

ԻԹ. Քահանայք միաբան կատարեսցեն զպաշտօնն եւ զպատարագ ագապացն առանց Աւետարան կարդալոյ մի իշխեսցեն մատուցանել. ապա թէ գտցի ոք ի նոցանէ յորկորստութեան յառաջ քան զպատարագն, ի պատարագին հացն մի իշխեսցէ երթալ եւ յընկերաց իւրոց որոշեալ կացցէ:

Լ. Նոյնպէս եւ չինականք որ յագապ հրաւիրեցան պաշտամանն եւ պատարագի հաղորդեսցեն յառաջ քան զպատարագն մի իշխեսցեն ի տունս իւրեանց ուտել եւ ըմպել, եթէ իցէ ոք որ յառաջագոյն կերիցէ եւ արբցէ ի տան իւրում ի հաց պատարագին մի իշխեսցէ երթալ, զի մի եղիցի դատապարտութիւն անձին եւ թշնամանք ի հոգեւոր տաւնին, զի խեղաբարոյութիւնն այն ունայն իսկ է, եթէ ոք յանդգնեսցի գալ, քահանայքն եւ ընկերք իւրեանց մի թողցեն ի ներքս զի առելի է եկեղեցւոյ այնպիսի անառակութիւն:

ԼԱ. Եւ որք սովորեցին տգիտութեամբ մեղանչել ժողովրդականք, որք զպատարագի կաշի եւ ճրագու բաժանեն ընդ քահանայս եւ իւրեանց տունս տանեն պատճառաւ վանացն յայսմ հետէ յառաջ մի իշխեսցեն բաժանել, ապա թէ իցէ ոք որ բաժանիցէ, քահանայն զպատարագն մատուսցէ, զի մի մեղացն այնպիսւոյն հաղորդեսցի, քանզի ոչ է բաժինն այն բարի արարողաց պատարագին:

ԼԲ. Զպտուղս զնախնեաց կարգեալս եւ զամենայն ընծայս ուխտին զատկաց ագապաց, եւ զայլոց տաւնից ժողովրդականք սիրով եւ լրջմտութեամբ հատուսցեն յեկեղեցիս որպէս օրէն եւ զուգու եւ զմարմնոյ պատճառս կենդանութեան մի արգելել փակեսցեն ի կենդանեաց ոգւոց. իսկ եթէ ոք կարկամութեամբ ապըստամբեալ յիւրմէ քահանայէն եւ ի վանաց, արտաքոյ իւրոյ եկեղեցւոյն ի վանս ուրէք կամ յանապատս զպտուղս եւ զպատարագս մատուսցէ. այդպիսին ինքն եւ ընդունողքն հեռի լիցին աւրհնութենէ եւ ի հաղորդութենէ ընկերաց հանդերձ ընտանեօք մինչեւ ապաշխարեսցէ եւ տուժեսցէ յեկեղեցւոյ, վասն զի եղեւ պատուիրանազանց եւ աստուածամարտ:

ԼԳ. Գինի ըմպելիս ի լալիս մի արբցին, աչխար ի վերայ մեռելոյ մի ոք արասցէ՝ քանզի դիւական են ամենայն այսպիսի իրք ապա թէ իցէ ոք եւ անհնազանդեալ արասցեն, պարտական եղիցի ապաշխարութեան առ դուրս սուրբ եկեղեցւոյն:

ԼԴ. Եւ քահանայք զգուշացուսցեն զյանցացեալն միաբան առնել արտաքոյ եկեղեցւոյ, եւ մի ի խրոխտ եւ ի հակառակութիւն ընդդիմանալ միմեանց անարգել անճամբ զանճինս, այլ խաղաղութիւն եղիցի ձեզ յամենայն ժամ սիրելիք եւ գործակիցք:

ԼԵ. Յիշեցուցանեմ եւ ձեզ կրաւնաւորք վանական ամենեցուն վասն զի հրաժարեալ էք ի կենաց երկրաւորաց, եւ պարապեալ Աստուծոյ եւ աստուածայնոցն, զի նմանեսցէ աւանդ խոստովանութեան, եւ գործքդ եղիցի ձեզ սիրելի, պարկեշտութիւն, արթնութիւն պաշտաւնասիրութիւն, նմանութիւն բերել յանճինս հրեշտակական վարուց, աւտարսիրութիւն եւ եղբայր սիրութիւն:

Նորին սրբոյն Սահակայ, թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի եւ որոշումն վանաց բան, Երկրորդ

ԼԶ. Քանզի բազումք կարծեցին տգիտութեամբ այլ զոմն եկեղեցի ասել, եւ այլ զոմն վանս, եւ տխմար բանիւք իւրեանց կամեցան կռիւս եւ հերձուածս մուծանել ի միաբանութիւն հաւատոց, եւ մոռացան զպատուիրանին որ ասէ, մի է Տէր մի հաւատք, մի մկրտութիւն. զի որ այլ եւ այլ կամի ասել յայտնապէս զհաւատոցն ցուցանէ զբաժանումն՝ քանզի եկեղեցի մեզ ոչ ցուցանէ պատուիրանն Աստուծոյ՝ որ ի քարանց եւ

ի փայտից է չինեալ, այլ զհաւատով չինեալ զազգ մարդկան ի վերայ վէմին հաստատութեան՝ ապա ուրեմն ճշմարիտ հաւատն է եկեղեցի որ դումարէ եւ լինի զմեզ ի միաբանութիւն գիտութեան Որդւոյն Աստուծոյ՝ քանզի նոյն ինքն կենարարն ուսուցանէ ասելով ցՊետրոս. վէմ, դու ես վէմ, եւ ի վերա այդր վիմի չինեցից զեկեղեցի Իմ, եւ դրունք դժոխոց զքեզ մի յաղթահարեսցեն, արդ՝ զինչ իմանայցեմք զասելն ցՊետրոս վէմ. միթէ որպէս զմի ոք ի քարանց, քաւ լիցի, այլ մարդ բանաւոր, գլուխ առաքելական դասուն, եւ զի անդրդուելի հաւատովք խոստովանեաց զՔրիստոս Որդի Աստուծոյ երանութիւն ընկալաւ, եւ վէմ անուանեցաւ, ապա ուրեմն եւ չինեալք ի վերայ նորա ոչ են քարինք անշունչն այլ մարդիկ նորին հաւատոյ հաղորդակիցք, քանզի ոչ դանդաղին գիրք սովին անուամբ ձայնել զՏէրն մեր եւ Փրկիչ երբէք, երբէք ըստ պիտոյից յիշատակէ ահա եւ երանելին Պօղոս զանուն եկեղեցւոյ ասելով. զորս եղն Աստուած յեկեղեցւոջ, ասեն. նախ զառաքելսն երկրորդ զմարգարէս. երրորդ զվարդապետս, եւ որ ի կարգին է: Տեսանես զյարմարումն եւ զբարձրութիւն եկեղեցւոյ՝ զսուրբ եւ զամբիծ հաւատոցն ասեմ, որոյ առաքեալք եւ մարգարէք, եւ վարդապետք են նաւավարք, ունելով նաւապետ զմարմնացեալ եւ զմարդացեալ Բանն Աստուած, եւ զնա իսկապէս խոստովանիմք ասել մայր եկեղեցւոյ ի Քրիստոս հաւատացելոց՝ քանզի աւրէն է նաւի զամենայն յինքն ամփոփելով ցամաքաթիւ յամենայն աշխարհական ծըփանաց կարող լինել ապրեցուցանել բայց միայն աներկեւան պահեսցուք զհաւատս որով չինեցաք բանաւոր եւ մտաւոր եկեղեցի ի վերայ հիման առաքելոց եւ մարգարէից, այսմ եկեղեցւոյ ուսուցանէ Տիմոթէա խնամ տանել երանելի առաքեալն սիւն եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան անուանելով, յայտնի է ասէ ի նմա խորհուրդն աստուածպաշտութեան, եւ յիրաւի մանաւանդ թէ ճշմարիտ իսկ: Զի ոչ են բաւական ձայնաւոր կամ անշունչք արարածք յայտնել զխորհուրդ աստուածպաշտութեան, այլ միայն բանաւոր եկեղեցիս: Վասն այսորիկ եւ սաղմոսն բարձրաձայն կոչէ՝ թէ աւրհնութիւն նմա յեկեղեցիս սրբոց, եւ ահա Սամուէլ մարգարէ որ հաւատարիմն, զնոյն ուսուցանէ ի պատուիրելն իւրում Սաւուղայ, իբրեւ գնասցես յինեն, եւ հանդիպեսցիս եկեղեցւոյ պար մարգարէից մարգարէացելոց, եւ Սամուէլ կայր ի վերայ նոցա: Եւ աւրհնեաց Սողովմովն զեկեղեցին, եւ լու եղեւ բանս այս յականջս եկեղեցւոյն, եւ եկեղեցիքն հաստատէին ի հաւատս. եւ լուար զպատգամս զայս ի մէջոյ հրոյն աւուրն եկեղեցւոյ, քանզի եկեղեցի արար գլուխ մարգարէից Մովսէս զցեղսն Իսրայելի հրամանաւն Աստուծոյ եկեղեցւոյ ասէ զժողովուրդն ի դուռն խորանին կոչէ եկեղեցի յորում կայր յարկղն Կտակարանաց. եւ միւս խորանն որ կոչէր սրբութիւն, այլ զհաւատացեալ ժողովուրդն աւետարանէ: Վասն այսորիկ եւս առաւել բարձրագոյն եւ առաքեալն Պօղոս նորագոյնս իմն եւ յաւէտ

հրաշալիս, քանզի ցուցանէ զեկեղեցի անդրանկաց գրելոց ոչ յերկրի, այլ յերկինս՝ որոց անուանք գրեալ են ի դպրութեան կենաց: Տեսեր զճշմարիտ հիմն եկեղեցւոյ. վասնորոյ Փրկիչն ասաց խնդալ զառաքեալսն, թէ խնդացէք զի անունք ձեր գրեալ են ի դպրութեան կենաց եւ յանապական, որ սկիզբն կալաւ չինելոյ երկրի որ անցանելոց է եւ աւարտէ յաւգտակար յերկնից բարձրութեան: Ասէ խորհուրդն եկեղեցւոյ՝ զայս ուսաք ասել կաթուղիկէ առաքելական եկեղեցի, զի ընդ ամենայն տիեզերս հաւատացեալք ի Քրիստոս առաքելական յորջորջին եկեղեցի, վասն զի տէրունական հրաման են որ առ նոսա, թէ գնացէք ընդ ամենայն երկիր աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս մկրտեցէք զնոսա յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Սուրբ Հոգւոյն ուսուցէք նոցա պահել զոր պատուիրեցի ձեզ:

ԼԷ. Արդ՝ թէպէտ եւ փոքր ի չատէ ասացաք յաւրինակացն որ բազմապատիկ կան ի գիրս սուրբ վասն եկեղեցւոյ սրբո բաւական եղիցի, քանզի յայտնի եղեւ անքակ միութիւն եւ ոչ երկպառակեալ որպէս կամեցան պատառումն առնել եւ կռիւս վաղվաղակի տխմարութեամբ իւրեանց, զի ի ճշմարիտ հաւատէն Քրիստոսի որ է եկեղեցի Աստուծոյ, նա միայն է պատառեալ, եւ անջատեալ որ ի հերձուածս կործանի, եւ մեղաց լինի պաշտաւնեա. զի բաժանին եւ աւտարացուցանին յԱստուծոյ՝ բայց զայս ասելով մեր գանբաւ միաւորութիւն եկեղեցւոյ այտ արարաք թէ զինչ է եկեղեցի, այլ ոչ եթէ արհամարհել ինչ ուսուցանեմք, զի չինուածովք պատուեալ զտեղիսն որ անուանեալ կոչեն ժողովրդանոցք, քանզի ի նոսա ժողովին քահանայք եւ մանկունք ուխտի եւ պաշտօնեայք Աստուծոյ կատարել զաղաւթս եւ զխնդրուածս, վասնորոյ եւ աղօթարանք կոչին եւ սրբարանք եւ հաստատեալ ի նոսա տէրունական սեղանն. յորոյ վերայ զհացն եւ զգինին պատարագեմք՝ յաւրինակ կենդանարար մարմնոյ եւ արեանն Քրիստոսի որ միշտ անծախապէս բաշխի ի մեզ ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց եւ ի նոսա կայ ուղղեալ աւազան մկրտութեան որովք լուսաւորեալք վերստին ծննդեամբք Հոգւովն Սրբով դրոշմիմք ի յոյս կենացն յաւիտենականաց եւ հանապազ անդր գումարելով լսեմք սաղմոսերգութիւնս եւ զպատգամս պատուիրանացն Աստուծոյ, եւ վասնորոյ միշտ անդր ժողովիմք եւ ապաւէն ապաստանի է ի մեզ զամենայն առ ասացեալսն ի նմա կատարելով, սովորութիւն եղեւ եկեղեցի անուանել յարանուանաբար, այլ ոչ բնաւորապէս եւ քանզի բազումք այսպէս կան վկայարանք ուրեք ուրեք, յանուն ճանաչեմք եթէ յանուն նոցին են չինեալք, այլ ոչ եթէ ինքեանք իսկ որոյ անուն չինեցան, եւ մի պատիւ է ամենեցուն զի մի խորհուրդ կատարի քանզի սեղանն ամենայն ուրեք տէրունական ասի եւ պատարագն, բայց միայն տաւնիւքն զանազանեն, զի իւրաքանչիւր տեղւոջ սովորութիւն է կատարել զկարգ տօնիցն:

ԼԸ. Արդ՝ արժանաւոր է եւ զառաջին ճառ բանին յիշատակել եթէ որպէս կամ յինչ պատճառ չինեցան վանք. քանզի յայսմ ոչ եթէ հայոց

միայն ազգս կալաւ փոյթ յանձին, այլ եւ յոյնք եւ հոռոմք եւ ասորիք, եւ այլ ամենայն ազգք ի Քրիստոս հաւատացելոց՝ զոր եւ երիցս երանեալն քաջ նահատակն Քրիստոսի Գրիգորիոս կատարեաց չնորհելով նմա ի Հոգոյն Սրբոյ զաւգուտ մատակարարութեան, քանզի բազմապատիկ օգտի է առիթ, եւ սիւն հաստատութեան ճշմարտութեան ուխտի մանկանց, զի փայփայէ եւ թեւակոխէ ի հրահանգս, հոգեւորս եւ զորս ամենեցուն քահանայից եւ ժողովրդականաց պարտ է յարգել եւ մեծարել զվարդապետս եւ միանգամայն իսկ զամենայն պաշտաւնեայս ուխտի առանց տարակուսանաց անդր մտանեն յընդունելութիւն կամաւորական: Վասն այսորիկ, եւ դիպողագոյն եղաւ անուն վանք զի անտրտում որոց պիտոյից է տայցեն եւ ոչ միայն առ աւտարս է օգուտ նոցա յաճախել այլ առաւել եւս գեղջն յորում չինեցաւ՝ քանզի աւրէնէ նոցա սփոփել զհիւանդս, եւ մխիթարել զսգաւորս՝ եւ որք ամուսնութեան են պարապեալ քահանայք բազում անգամ պատաղին ի մշակութիւն եւ կանանց իւրեանց հնարին լինել հաճոյ, որպէս առաքելականն իսկ ճշմարտէ բան: Իսկ ի վանեարն բնակեալք կուսութեամբ են պարկեշտացեալք միշտ մարտնչելով ընդ ախտին զոր բնութիւն վառեալ բորբոքէ, եւ անյապաղ զպաշտաւնն կատարեն զկարգ՝ զխաղաղութիւն խնդրելով ամենայն աշխարհի, եւ զգեղջն չինութիւն եւ զառողջութիւն ի տուէ եւ ի գիշերի. բազում արթնութեամբ: Վասնայսորիկ ազատ ամենայն հարկապահանջ իշխանաց սահմանս ընկալաւ եւ անդս եւ զերիցագոյն պատիւ ժառանգեաց ուխտի սրբութեան եկեղեցւոյ:

ԼԹ. Արդ՝ ամաչեսցեն որք յանդգնեցան տխմարութեամբ եւ անզգամութեամբ իւրենաց, այլ զոմն ասել եկեղեցի եւ այլ զոմն վանս. քանզի յայտնի եղեւ անբաժանելի միութիւն անդամոց եկեղեցւոյ Քրիստոս հաւատացելոց. զի անդամ եմք միմեանց ի չինութիւն հաւատոցն սիրովն Աստուծոյ. նոյնպէս եւ ժողովրդանոցք եւ մատրունք զոր սովորութիւն եղեւ ի վաղնջուց հետէ կոչել եկեղեցիս. թէպէտ եւ բազում է ըստ գիւղից գիւղից եւ քաղաքաց քաղաքաց՝ սակայն ոչ են բազումք ի բազումս բաժանեալք, այլ միեւնոյն խորհուրդ կատարի յամենեսեանսն. եւ ըստ խորհրդոյն ոչ ասի ոմն մեծ ի նոսա եւ ոմն փոքր. այլ ըստ աստիճանին իշխանութեան եւ այսպէս յարմարեալ ի բազում փութով պարտէ ի նմին մշտնջենաւորել քանզի ոչ եթէ ի մարդկային կարեացէ ճառեցեալս սահմանադրութիւնս, այլ յԱստուածաշունչ գրոց երկրորդեցաւ ի մէջ բաց որոշաբար, եւ որ հակառակն կան ոչ մարդկան, այլ Աստուծոյ հրամանին կան հակառակ, եւ որ կամինն կալ հակառակ, անճանց դատաստանս ընդունին:

Խ. Արդ՝ պարտէ մեզ զհատուցումն չնորհից սահմանադրելով հաստատել յայտարարութեամբ թէ որպէս պարտէ հատուցանել ի վանս, եւ կամ ամուսնացելոց քահանայից: Տաւն սրբոյ Յովհաննու Մկրտչի եւ

վկայի զոր նախակարգեաց առաքեալն եւ խոստովանօղն Քրիստոսի եւ հայր վերստին նորոգմանն բոլոր Հայաստան աշխարհիս Գրիգորիոս ի վանս, զի ուխտադրութեան պահօք հաստատեցաւ՝ եւ որ ինչ մի անգամ այլ ուխտք են ի վանս կատարեսցին, եւ չաբաթք եւ պահք, եւ ծոմք, զի ուխտիցին կատարմունք, զի ուխտաւորեալ են բնակիչք, չնորհիւ ուխտին կերակրեսցին, եւ տաւն ամենայն մարտիւրոսաց զոր մատուռն կոչեմք: Վարդավարին մատաղենիքն միայն: Պտուղ յամենայն արմտեաց, քոռ քոռ՝ ի ժողովրդականաց եւ յամուսնացելոց քահանայից, յառաջին յարմտեացն, այսինքն յընդրոցն, զի զեղցին կալք ցորենոյ, եւ հնձանք գինւոյ եւ իւղոյ, եւ մի ի վաթարացն իբրեւ զկային գուցէ զնորին լուիցուք զպատուհաս: Տաւն սրբոյ Յայտնութեան եւ քառասնորդք նոյա. եւ Տեառն ընդ առաջն: Եւ Առաջաւոր պահոցն կատարումն: Տաւն միջնոյ քառասնորդացն զատկի: Աւր Ղազարու. մեծ ե չաբթի զատկին, յորում կենարարն մեր աւանդեաց աշակերտացն զխորհուրդ նորոյ ուխտիս: Երկու չաբթի զատկին ընձայիւք եւ հաճոյակատար աւժտիւք՝ դիր զատկին: Տաւն Ամբառնալոյ Տեառն յերկինս: Տաւն վախճանելոցն յելս հրոտից ամսոյ: Այսոքիկ տօնք ի վանս յուխտաւորեալ տեղիսն երթիցէ, նախանն հանապազ, զի կերիցեն պաշտաւնեայք տեղւոյն եւ հիւրք, զի քահանայից թէպէտ եւ ամուսնեացեալք իցեն, եւ աբեղէից եւ ամենայն իսկ ուխտի մանկանց չէ արժան ի չէնս աւթել. այլ ի վանս. բայց եթէ ուր ոչն գուցեն, եւ զկողոպուտ վախճանելոյ տանուտերանց ի տախտէ եւ յաթոռոյ մինչեւ ցպնակ, եւ ցգրկալ, եւ որ ինչ անճին զգեստնէ մինչեւ ցկօշիկս եւ ցգօտի. եւ անկողինն երթիցէ ի վանս, զի հանգիցեն ի վերա նորա այնր մտեալ հոյրքն եւ աւրհնեսցեն:

ԽԱ. Ագապն որ մասնակաւ է, կէս կաշւոյն երթիցէ ի վանսն եւ Բ մասունք ճրագուին, իսկ քահանայիցն բաւանդակն եւ ոչխարին մորթն, եւ դմակն անդամովն, եւ ճրագաւն. եւ խախացոցն, եւ պանդուխտ որ ի տունս քահանայիցն են, եւ նոցին եղբարս նոյնպէս տայցեն, եւ զամենայն պատարագս հասարակաց կերիցեն պաշտաւնեայք եւ աղքատք բազում մեծարանաւք, եւ եղբարք հաւատացեալք, եւ զհաց տօնի նորեացն առ հասարակ կերիցեն ամենայն պաշտաւնեայք, նոյնպէս եւ զհաց ապաշխարողացն զոր յաւուրս քառասնորդացն առնեն հանգիստ չաբաթու կամ կիրակէի:

ԽԲ. Բայց պատարագն որ ի վանս կատարեն, երախայրիքն եթէ անապատ իցէ գեօղջն, անդր տայցեն, ապա թէ ոչ ամուսնացելոց քահանայիցն տայցեն, քանզի չէ օրէն ումէք զհասն տեառն ի հարկի իւրում թողուլ:

ԽԳ. Իսկ ամուսնացելոց քահանայիցն եղիցի տօնք չաբաթն զատկի, եւ զատիկն սուրբ. եւ երկրորդ զատիկն, եւ յերկրորդ զատկէն ի վեր կիրակէքն ամենայն. եւ պենտակոստն, եւ տօն սուրբ Աստուածածնին, եւ Վարդավարն, բացի մատաղենեացն որ է կատարումն քառասնորդացն

առաքելական տօնիցն հաւատացելոց զատկին, եւ զպտուղ յամենայն արմտեաց քոռ քոռ, եւ պատարագք որ մասնականաւ են կէս կաշոյն եւ ճրագուին զկէս մասունս ի վանս թողլով զպաշտամանն եւ զլուացմանն՝ զմին տարցին զլուացման մասնն եւ որ ոչխարաւ է, զմակն անդամով, եւ ճրագուն եւ խախացոցն, եւ մորթն եւ սգեստն միայն: Տանտիկնանցն վախճանելոցն, եւ տօնք բարեկենդանին եւ ողոգոմեան մեծ որ կոչի բարեբանեալ օր, եւ թէ այլ տօն ոք կատարեսցէ յանուն առաքելոց եւ մարգարէից հասարակաց եղիցի. զի այնպէս աներկեւան եւ առանց հակառակութեան պաշտաւնէիցն կացցեն դասք. գիտելով որում չնորհի արժանաւորք եղեն, զի պարկեշտութեամբ եւ ուսումնասիրութեամբ վարեսցեն եւ մի եղիցին բանակռիւք, այլ սիրունք արթունք եւ զուարթունք յամենայնի, զի բաւական լիցին խրատել զստահականն, եւ զյուլացեալսն ածել ի կարգ հաւատոյ, քանզի այդ գործ է վարդապետի եւ հոգեւոր հովուի:

ԽԴ. Այս սահմանադրութիւն կարգաց գրեցաւ հրամանաւ սրբոյն Սահակայ մեծ հայրապետի Հայաստան աշխարհի, ընկալեալ ի քաչ նահատակէն ի տեառնէն Գրիգորէ թարգմանեցաւ միայն յունէ ի հայ: Արդ՝ եթէ ոք անհնազանդեալ կանոնիս նորոգաճեւել կամեսցի զկարգեալ սահմանադրութիւնս մի ընկալցի մասն եւ վիճակ ժառանգութեան յարքայութեան Քրիստոսի Աստուծոյ: Եւ որք միաբանեալ կատարեսցէ ընկալցի զաւրհնութիւն ի Տեառնէ, հաղորդելով պարգեւացն եւ անվախճան, հանգստեանն երջանիկն Գրիգորի. եւ հօր մերոյ Սահակայ, եւ նոցին հետեւելոց ճչմարիտ ուղղափառութեանց, որ ի մեծ եւ յերեւելում աւուրն են պսակելոց ամենաբաւական աջոյն, որ թարգմանելի պայծառութեամբք մչտնջենաւորեալք յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

Նորին թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց ունել զընտանիս սրբոյ եկեղեցւոյ

ԽԵ. Այցելու եւ հասարակաց Հայր է եպիսկոպոսն վասն այսորիկ առանց ակնառութեան պարտի խնամել զհաւատացեալս նմա յԱստուծոյ հօտն եւ անաչառութեամբ յանճանճել զուխտս եկեղեցւոյ. տեսուչս եւ առաջնորդս գաւառաց եւ գեաւղից կացուցանելով, որք անուանին քոր եպիսկոպոսք զի սրբոց եւ նախանճաւորաց աւրինաց եւ հմուտ եղելոյ վարդապետութեան արժանաւոր է տալ զայնպիսի պատիւ որք զժողովուրդն բաւական լիցին խրատել, չահելով զմեղանչականութեամբ մոլորեալսն պայծառացուցանելով զճչմարիտն ճառագայթաճեւ պատուիրանացն պատմութեամբք:

ԽԶ. Զի եւ քահանայք առանց տարակուսանաց ուսցին մեծարել զաստուածընկալ սեղանն, յորոյ վերայ կատարի կենարար պատա-

բագն խորհուրդն ապրեցուցչին մերոյ Տեառն, եւ զփրկական աւազանն մկրտութեան որոյ ծննդեամբ վերստին նորոգիմք ի յոյս կոչմանն Աստուծոյ, արդ մի ոք զայսպիսի տեսչութիւնս զինուորաց կամ տգիտաց ումեք հաւատասցէ՝ եւ մի մերձակայից իւրոց չնորհուկս ինչ նոցա առնելով սիրոյ գեղմամբ՝ յորոյ կանխաւ հրաժարեցոյց Փրկիչն եւ Տէր. ո՛վ է իմ ասէ՝ մայր եւ եղբայր, եթէ ոչ սիրաւղք պատուիրանացն աստուծոյ, զի արդեամբք իսկ կատարեաց մեզ աւրինադրելով: Յակոբոս եւ Յովհաննէս, եւ Յուդա եղբայրք յորջորջէին, եւ Պետրոս եւ Յովհաննէս եւ այլ բազմութիւն աշակերտացն յոլով ժամանակս կատարեցին ի սպասահարկութիւնս, վիշտս եւ նեղութիւնս գուն գործեալ ոգւով չափ, եւ անաւթ ընտրութեան ասէ ինձ է նա կրել զանուն իմ առաջի հեթանոսաց եւ թագաւորացն Իսրայէլի: Տեսանես զի ոչ է ակնառութիւն առաջի Աստուծոյ, եթէ աչառիցէք մեղս գործէք, արդարեւ որ ոչն վարիցի այսպիսի առաքինութեամբ եպիսկոպոսն, ոչ կարէ աշակերտ լինել Տեառն. այլ յոյժ հեռի եւ աւտարէ իբրեւ զմի ոք իստուննկանողաց Փրկչին՝ զպատուիրանացն սիրօղս եւ զկատարաւղս սահմանեաց ասէ իւր եղբարս: Եթէ ոք սիրէ զհայր կամ զմայր զուստերս եւ զդստերս առաւել քան զիս չէ ինձ արժանի, եւ դուք ի բարձրանալ հրամանացն ի վայր կործանեալ ընդ երկիր քարչելով փարիք զտոհմային զազգականաւք, պէս պէս հնարելով հնարս զի գիրգ եւ փափուկ առնիցէք, եւ առաւել աստացութեամբքն զեղուցուք զտունսն մոռանալով ըզքմնելի պատգամս Աւետարանին. ինքն ասաց, թէ ամենայն տունկ զոր ոչ տնկեաց Հայր իմ երկնաւոր խլեսցի, տեսանէք զի զոր յոլով ժամանակաւք տաժանիք եւ ջանայք արմատացուցանել զկէս աւուրցն կազմէք որոգայթ սատակման ըստ այնմ թէ որ ամբարէ զմեծութիւն առանց իրաւանց, ի կէս աւուրց իւրոց լքցէ զնա, զայս ոչ եթէ յաղագս յամօթ ինչ առնելոյ զոք. ասեմք ի խորխոցելով յանդիմանութեամբ, այլ զի ամենեւին մի երեւեսցի յեկեղեցւոջ այսպիսի անաւրէն սովորութիւն՝ քանզի արմատ է ընդհանուր չարեաց եւ պէս պէս պղծապիղծ անառակութեանց, վասն որոյ բարկութիւն Աստուծոյ:

Խէ. Որպէս վերագոյն ասացաք, թէ հայր է եպիսկոպոսն. եւ ըստ տեսչութեան եւ աջողութեան պարտի փայփայել եւ յառաջեցուցանել զընտանիսն, եւ յանձն առնել զգործ եկեղեցւոյն ի կանոնի կարգաց ուստի այլանդակ անառակութիւնք եւ հերձուածք խամրին եւ վարք աստուածահաճոյ կենաց հանդերձ բարեպաշտութեամբ պտղալից զարդարին, բայց գիտեմք զի ոմանք ըմբռստացեալ ճոռոմաբանեն, մանաւանդ ազգասէր ծնկոտքն. զմարգարէին ի կիր առնուլ զբանն թէ յընտանեաց զաւակի քո զակն մի արկանիցես, եւ զայն ոչ իմացան թէ յընտանիս զմիաբանութիւն հաւատոյն կոչէ: Վասնորոյ բարձրաբարբառ փողն եկեղեցւոյ ճչտիւ մեկնեալ գոչէ, եւ զինչ ասիցէ, թէ հնար է

ասէ ընդ ամենայն մարդկան զխաղաղութիւն կալջիք, մանաւանդ առ ընտանիսն հաւատոյ, այս է պատճառ ընտանեաց խնամածութեան բայց եթէ գետնաքարշ եւ մոմոլ իցէ եւ պատճառս կեղծաւորիցի բարեպաշտութեան սիրել եւ հարստացուցանել զազգայինս իւր լուիցի միւս եւս բանին որ մեղմովն որատէ՝ թէ մի գիտասցէ ձախ քո զինչ գործէ աջ քո, մի ոք իշխեսցէ անամօթ համարձակութեամբ զչարդ զայդ առնել պատճառ բարեգործութեան՝ զի չար է կամակոր լրբութիւն քան զմեղանչելն, քանզի եղբայրասպանն կայէն, եւ Գեհեզի որ դառն ագահութեամբն էր զբաղեալ. քանզի ընդ մեղացն եւս առաւել վասն անամօթ լրբութեան, կրեցին պատիժ պատուհասից:

ԽԸ. Արդ՝ զգուշութեամբ պահեսցի ի միջի մերում սահմանս այս կանոնական, եւ մի ոք խոտորեսցի յաստուածահաճոյ հրամանացս այսոցիկ որովք պայծառանան եկեղեցիք եւ բերկրին քահանայք գուրախութիւն համբուրեն իշխանք եւ գեղջունք, եւ երանութիւն բան դրուատեաց յաւտարաց ընդունիցիմք, քանզի պարտ է մեզ ըստ գրեցելումն վկայութիւն բարի եւ յարտաքնոցն ունել զի մի յանուն Աստուծոյ եւ վարդապետութիւն հայհոյեսցի, որպէս երբեմն բողոքէր մարգարէն պարտաւորելով զիսրայելացիսն թէ անուն Աստուծոյ վասն ձեր հայհոյի ի մէջ հեթանոսաց: Իսկ վասն բարի ոք կարգած եւ գործոց մերոյ փառաւորեսցեն զհայր մեր որ յերկինս է ասելով, թէ սոքա են զաւակք աւրհնեալ ի Տեառնէ, եւ ուրախութեամբ ուրախ լիցին ի Տէր հրեշտակակրօն վարուք եւ յաւիտենական կենաց նմանութիւն պարտի բերել յինքեան եպիսկոպոսն եւ ամենայն վարդապետք, որ ոչ ակնառութիւն է, եւ ոչ կաշառք եւ ոչ ընչից մեծարանք, այլ պարկեշտութիւն եւ պատուիրանապահութիւն մերձեցուցանիս լինել քաղաքակից սրբոց եւ ընտանիք Աստուծոյ, եւ դուք յընչասիրութիւն ի կաշառս կործանիք զգարշելիսն եւ զպատուիրանազանցն, եւ զզինուորսն, եւ զոգէտս հաւատարիմս համարիք ի գործ սպասաւորութեան եկեղեցւոյ. եւ ջոլեր եւս յաճախեալ տողէք զկնի ձեր զմերձաւորացն անուանելոց զի հովութեամբ ձերով այսուիկ զմիս ընտրոցս ուտէք եւ զոսկերս նոցա փշրիցէք, կերիցուք, արբցուք, ասելով, քանզի վաղիւ մեռանիմք, արդ՝ եթէ ոք գոցի եպիսկոպոս եւ յառաջնորդս եկեղեցւոյ յայսպիսի պատուիրանազանցութեան անամաւթ եւ յանառակութեան ի բաց ընկեսցի ի պատուոյ իւրմէ եւ բաժին նորա ընդ կեղծաւորս եղիցի, զի եւ այլք կերիցեն եւ պաշտօն հարկիս այսորիկ մի եղիցի դատապարտութեամբ, այլ փառաւք:

ԽԹ. Ապա թէ ոք իշխանաց կամ յանթոռակցաց մերոց աչառիցեն այսպիսեացն դատ տայցեն առաջի Աստուծոյ ընդ այնոսիկ որք աչառեցան չնորհուկս առնելով, Անայի եւ Կայիափայի քահանայապետիցն Աստուածամայր ուրացողացն եւ պարտականաց տէրունական արեանն. որ տայցեն պատիժս յանսպառ յաւիտեանսն. այլ մեզ եղիցի ամբիծ սահ-

ման պատուիրանացս այսոցիկ վարելս զկեանս մերոյ պանդխտութեանս. զի բարութեանցն արժանի լիցուք չնորհօք եւ մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ընդ որում Հաւր միանգամայն եւ Հոգւոյն Սրբոյ. տացուք գոհութիւն եւ փառս յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

Նորին թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց պաշտել զգաւնձս եկեղեցւոյ կամ որոց որպէս մատակարարել

ՃԱ. Նաւահանգիստ է ամենեցուն տաճար աղաւթից, եւ տեղի խնդրուածոց մերոց, զոր յար անուանաբար եկեղեցի սովորեմք կոչել ուենելով յինքեան նաւապետ կարապետութեան գտեսուչ եպիսկոպոսն զի խնամուտ եւ արդիւնակատար կամօք անչարժ ունիցի զսահմանս իւրոյ կարգին: Վասն այնորիկ առհասարակ ի Քրիստոս հաւատացեալք ապաւէն ապաստանի ունին զսուրբ եկեղեցի՝ զի արդարոց եւ մեղաւորաց է նաւահանգիստ եւ տեղի յուսոյ փրկութեան մերոյ, եւ իւրաքանչիւր ոք փութա սրտի յաւժարութեամբ զուխտս եւ զպատարագս եւ զընծայս իւր մատուցանել:

ՃԲ. Իչխանք զգեաւղս եւ զդաստակերտս եւ զգանձս ոսկւոյ, եւ արծաթոյ, այլք յանդաստանաց, եւ ի պատճառաց, եւ ի հանդերձից պատուականաց ոմանք վասն անճանց փրկութեան կեսք յաղագս սիրելեաց եւ ծնօղաց եւ զվախճանելոց հատուցանել հատուցմունս, զարդ եւ պայծառութիւն կազմելով հոգւոց եւ մարմնոց, քանզի անսայթագ յորդորութեամբ տէրունական բանն զգուշացուցանէ ծառայից եւ պատուիրանապահաց իւրոց, թէ գանձեցէք ձեզ գանձս յերկինս, ուր ոչ ցեց եւ ուտիչ ապականեն, եւ ոչ գողք ական հատանեն եւ գողանան, եւ թէ դաղարկաճեռն ամենեւին մի երեւեսցի առաջի իմ, չեն ասէ յերկրիս այդրէն, իւրական տուրքդ ձեր այլ ի կատարս բարձութեան երկնից յանսպառ եւ յանվրէպ գանձարանին:

ՃԳ. Տեսանես զի աստուածային ինչքն՝ քանզի յիւր համարի գտուրսն մեր եւ ոչ մարդոյ ումեք, բայց միայն պահապան եւ վերակացու է տեսուչ եպիսկոպոսն, բազում ապա զգուշութեան պետք են եպիսկոպոսին եւ երկիւղի, զի թէ զմարդկան աւանդս կամ պարտս հոգա եւ աշխատութիւն կրեն ըղձանալով թէ երբ վճարիցին, եւ թէ դէպ լինիցի փոքր ինչ ծախել գիր առնեն եւ վկայս կացուցանեն եւ երդումն. զի մի երեւեսցին թիւրք եւ գողք ի գործս իւրեանց, իսկ Աստուած որ քննիչ է խորհրդոց իրաց եւ չիք ինչ նմա ծածուկ, եւ ամենայն ինչ մերկապարանոց կա առաջի աչաց նորա, զինչ պատճառս եւ հնարս հնարեսցի եպիսկոպոսն յորժամ զաւանդն արքունի զգուշութեամբ ոչ պահիցէ, եւ ծախիցէ այնոցիկ, որոց ոչ իցէ աւրէն, այսպիսի ինչ յորժամ աւելի զգեստուք զինքն պճնիցէ, եւ փեր եւ ետ իցէ ի սիգութեան եւ ի փափկութեան պարապե-

լով, եւ ազգականացն զեղուցու եւ տացէ եւ զհացկատակսն պարարիցէ չնորհուկս առնելով ճոխաց եւ մեծատանս տայցէ, այս է չարաչար վատնել զարքունիսն, եւ պատժոց լինել արժանի:

ՃԴ. Առաքելական պատուոյ եղիր արժանի պարտիս եւ վարուց նոցա նմանիլ որպէս գիր գործոց առաքելոցն վկային, բաչխէին ամենեցուն ում զիարդ պիտոյ ինչ լինէր, զի գանձ աստուածային յորում տեսուչ եւ մատակարար կազմեցեր. նեղելոց եւ սրբոց եւ այրեաց տուաւ յապաւինութիւն, եւ եթէ մի անգամ այն ինչ աչխարհի վտանգ հասանիցէ՝ բայց յայլ իրս ամենեւին չէ իչխանութիւն ծախել, զի յաղագս հոգւոյ փրկութեան տուան գանձքն: Արդ՝ եթէ ոք ինչ ծախիցէ ընդ սեղանակապուտսն տացէ դատ յաւուրն դատաստանի, եւ պատիւն բարձցի ի նմանէ, զի թէ ժամանակաւոր թագաւորացս գործակալք յանիրաւ իրս ծախելով զարքունիսն պատիժս կրեն եւ ի պատուոյն ի բաց անկանին, որչափ եւս առաւել որք զաստուածայինսն վատնեսցեն յանուղայս՝ կրեսցին պատիժս եւ ի հանդերձելումն, եւ թէ ոք աչառիցէ այնպիսեացն թոյլ տալով, կցորդ եղիցի չարեաց գործոց նոցա:

ՃԵ. Բայց եւ դու ով մտացի հաւատացեալդ որ յաղագս մեղաց քոց փրկութեան եւ ուխտից զտուրս քո տաս զի ի բաց ընկեսցես զծանրութիւն մեղացն քոց, եւ զայլոց բազմաց նոյնպէս գերիցէս ընդէր աճապարես ընկեցեալ տաղտկալի բեռինսն այդրէն առնուլ, վասնորոյ մարգարէն զսոյն իսկ ասաց թէ որպէս բեռն ծանր ծանրացաւ ի վերայ իմ, եւ երանի թէ զքոյին իսկ զբեռինն առնուիր եւ ոչ զայլոցն զի որչափ զառնուլն յաճախել քան զտալն զմեղացն քոց սաստկացուցանես զբեռինսն, զի եւ զայլոց եւս ընկեցեալս ի վերայ քո մթերես յօրէնսն եւ զընկերին զգրաստն անկեալ ընդ բեռամբ չհրամայէ անտես առնել, այլ յարուցանելով յարուցանես ասէ՝ եւ դու զանձդ գլորես անկանգնելի գլորմամբ, զի թէ զայլ ոք տեսանէիր անկեալ եւ բեկեալ, թերեւս ողորմէիր, եւ զքեզ անտես առնես յափշտակես զլանաս զորբոյն, զայրւոյն զաղքատաց զվարձս կողոպտես, զսեղանս, եւ գարչել պատճառիս ի մեհենաց, արդ քեզէն տուր զիրաւդ, ոչ ապաքէն մինչ աստ զտուրսն ի տուն Աստուծոյ՝ այս է զծանրութիւն մեղացն ընդ նմին հաւատաս ի բաց ընկենուլ, եւ յուսաս յաւիտենական պարգեւացն արժանի լինել. ապա ուրեմն եւ առնուլն հակառակող նորին մեղացն զբեռինս այդրէն ի քեզ կուտէ, եւ մշանջենաւոր տանջանացն լինի առիթ, զինչ աւգուտ ի քեզ այնպիսի չահ որ զանձն տուժէ կորուսանէ, եւ ոչ գտանէ փրկանս անձին իւրում: Լուր աստուածային գրոյն եւ ուսիր բարեմտութեամբ որոց վայելել հրամայէ այնու ընչիւք սեղանոյն պաշտաւնեայք ասէ ի սեղանոյ անտի վայելեն եւ զինչ է կերակուրն յայտ առնէ զմեղս ժողովրդեան իմոյ ասէ կերիցեն. վասն այնորիկ ազդէ պատրաստել թէ արիք մինչ չեւ էք ննջեցեալք որք ուտէք զհաց ցաւոց: Տեսանես զզօրութիւն կերակրոյն, քանզի եւ

այլ ուր յայտնագոյն զգուշացուցանէ զքեզ զպակնուլն հրաման տալով թէ հպատակ կացէք նոցա զի նոքա ոչ ինչ վասն ոգւոց ձերոց որպէս զի համարս տալոց են ընդ ձեր: Արդ, ընդէր այնպիսի ծանրութիւն ձգես ի քեզ եւ զոյժս անհնարինս որ զկէս գիշերին թերեւս արբեցութեան պարապիցես, թողում ասել զայլսն եւս, եւ յորս այսեաւ անկեալ պարպատիցեն ընտիրք թասելով եւ թառանչելովն, եւ ի պղտորութենէ յորովայնին յորձանաց եւ սաստիկ գոլորշեացն որ եւ զձայն անգամ լսել զպաշտամանն դժուարանաս թող թէ հսկել եւ ոչ ինչ ուշադիկ զանց արարեալ զճառեցելովդ սրբոց եւ այրեաց եւ տնանկաց եւ սքոքալ կամիս տալ զկնի քո՝ քանզի յաղագս նոցա ապաւինութենէ զանձն աստուածային որպէս վերագոյն ասացաք, զի եւ նոքա մասնաւորք են գորբս եւ զայրիս ընդունի Տէր, եւ եթէ աչք նորա ասէ ի տնանկս հայիին եւ կարդայցեն առիս եւ ես լուայց նոցա: Արդ՝ ընդէր եւ զնոսա եւս կացուցանես քեզ ոսոխ, եւ չամաչես զտուրս ցհացիկն թէ ունէր առաջի քո գարշէիր թերեւս եւ անարգանս համարէիր զառնուլն եւ զինչսն անխղճաբար կորզես եւ ոչ կասկածիս թէ հաւասար է այսմ մուրոյ, նոքա կողկողեն, զտառապանս նեղութիւնսն եւ զվիշտս իւրեանց պատմելով մինչեւ ցամաքի լեզուքն ի բերանս. առ վտանգին զվէրս եւ զխեղութիւնս մարմնոյ մերկացեալ ցուցանեն, երիթացեալք, բրդաքզեալք, դողան, սառսռան, զի դէթ այնպէս խուն ինչ գտանել կարասցին ծածկոյթ առնիլ առականացն իւրոց՝ եւ դու նանիր եւ դրուատեալ բանիւք զնոցայն լոպելով ի մոռացօ կամիս դարձուցանել, զի փութաս այրի առնել զկին քո եւ որբ զորդիսն մուրօղ եւ թափառական, զի կողկողին առ դուրս վատթարայց՝ եւ ապա չիշեցէք զբանն Տեառն Յիսուսի թէ երանելի է տալն մանաւանդ քան զառնուլն:

ԾԶ. Վասնորոյ աղաչեմ եւ վկայութիւն դնեմ առաջի Աստուծոյ եւ Յիսուսի Քրիստոսի որ դատելոց է զկենդանիսն եւ զմեռեալսն ի յայտնութեան իւրում եւ յարքայութեան՝ զի մի ումէք եղիցի թերի գտանել ի մասինս յայսմիկ գոր պատուէր տալով ուսուցաք զաւգուտն եւ զպայծառութիւն հոգւոց եւ մարմնոց եւ զինչ աւգուտ մեծագոյն քան զայս կացցէ կամ զուարճացուցանօղ խնդութիւն յորժամ եպիսկոպոսն ըստ Աստուծոյ հաճոյիցն խնամ տանի եկեղեցւոյն եւ դասք պաշտաւնէից գովութեամբ յորդորեալ զսաղմոսն գեղգեղելով հնչեցուցանիցեն. եւ այլքն առ հասարակ գումարեալք փառս տայցեն ամենայաղթ տէրութեան որքք եւ այրիք յանճանճեալք, աղքատք, խնամեալք, տնանկք յապահովացեալք: Այսպիսի կարգք բաւական լինին բանալ գողորմութեան գդրունս, երկինք անբարակ լինելոյ ցօղոյ, եւ երկիր ցորենւոյ գինւոյ եւ իւղոյ, պաճար անասնոց: Դալարազարդութեամբ եւ բոլորովին իսկ ըղձալի կենաց իշխանաց եւ թագաւորաց մշտնջենաւոր խաղաղութեամբ,

չնորհաւք եւ մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ընդ որում Հօր միանգամայն եւ Հոգւոյն Սրբոյ, փառք իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ հանապազ յաւիտեանս ամէն:

ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՑՆ ՍԱՀԱԿԱՑ

Վասն կարգի սրբոյ եկեղեցւոյ եւ պտղոյ ժողովրդեանն[1]

Սրբոյն Սահակայ Հայոց կաթուղիկոսի, գիր աւանդութեան. յաղագս կարգի սրբոյ եկեղեցւոյ. Եւ պտղոյն ժողովրդականաց ընծայելս ի տաւն Աստուծոյ

Ա. Քանզի սուրբ Լուսաւորիչն հայոց մեծն Գրիգորիոս ծնեալն վերստին ջհայաստանեայց աշխարհս աւազանին ծննդեամբ, եւ ընծայեալ յորդեգրութիւն Հօրն երկնաւորի զլուսաւորեալսն մկրտութեամբ որ ի Հայր եւ յՈրդի եւ ի Հոգին Սուրբ. եւ լիներ այնուհետեւ ուրախութիւն եւ խնդութիւն մեծ աշխարհիս հայոց տանս Թորգոմայ. մանաւանդ թագաւորն բարեպաշտեալ եւ պայծառացեալ հաւատով Տրդատ. ոչ սակաւ տայր աւժիտս մերձակայից իւրոց սպասաւորացն եւ որդւոցն քրմաց պարգեւէր բազում պարգեւս՝ ասելով թէ արդէն հարիւրապատիկ առնուցուք ինչս եւ ստացուածս՝ եւ երախայրիս եւ պտուղս սուրբս յեկեղեցւոջ Աստուծոյ եւ ի հանդերձելումն զկեանսն յաւիտենականս ժառանգելոց էք զերծեալք ի պաշտամանէ կռամոլ դիւապաշտութեանցն: Իսկ նորանց պատասխանեալ ասեն ցթագաւորն, եւ ցմեծն Գրիգորիոս եթէ յԱստուծոյ բարերարի եւ մարդասիրի ոչ անտես արարեալ զստեղծուածս անարատ ձեռաց իւրոց. արդ զթացեալ ծանոյց մեզ չնորհօք ձերոյ զբարերարութեան իւրոյ զանչափ զաւրութիւն եւ զանհամեմատ խնամակալութիւն եւ զողորմութիւն եւ ոչ ետ մեզ ընդ հարսն մեր կորնչիլ յանաւրէնութեան մերում, եղիցի անուն նորա սուրբ փառաւորեալ յամենայնի. այլ սակայն մարմնաւորական կարիք որ չափեմք ի կենցաղումս յայսմիկ ստիպէ զմեզ ըստ պիտոյիցն տալ զդարմանս կերակրոց եւ զգեստուց եւ զայլոց կարեացն չափաւորապէս, եւ ոչ ունիմք արուեստս գործանականութեան հնարիլ ինչ առ ի պատրաստել նոքօք զպարէն ռոճկաց մեզ եւ որդւոց մերոց՝ զի ցորքան ծառայէաք դիւացն կերակրեալք լինէաք ի զոհիցն եւ ի պտղոց նոցա, իսկ այժմ ոչ են մեզ յայտ պտուղք ընծայից որով կեցցուք մեք հանդերձ ընտանեօք մերովք եւ փառաւորեսցուք զկենդանին յաւիտենից զանմահն Աստուած: Յայնժամ երանելին Գրիգորիոս ասէ ցնոսա. դուք որդեակք իմ զոր վերստին

1 Այս կանոնախմբի գիտական հրատարակությունը տես Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Բ, էջ 230-238:

ծնայ սիրովն Քրիստոսի, միայն զգուշութեամբ ծառայեցէք Աստուծոյ կենդանւոյ եւ ճշմարտի եւ զյոյսն ձեր դիջիք ի նա բոլորով սրտիւ եւ զվերինն խորհեսջիք ուր Քրիստոս նստի ընդ աջմէ Հաւր զայն աւթեւան եւ զբնակութիւն եւ զկեանսն խնդրեսջիք ի Տեառնէ Աստուծոյ մերմէ ի սուրբ Աւետարանի իւրում: Իսկ պտուղք ի սրբութեան տաճարի Աստուծոյ նուիրեալք ձեզ եղիցին աւրհնութիւնք ժողովրդոց Աստուծոյ. փոխանակ պիղծ զոհիցն այնոցիկ որով հաղորդեալք լինէիք դիւաց. յայնժամ սուրբ պատարագացն երախայրիւք եւ այլովք ընծայեալ պտղովք հրեշտակացն սրբոց հաղորդք գտանիք չնորհաւքն Քրիստոսի, եւ եղիցին ձեզ երախայրիք եւ պտուղք կարգեալք ըստ այնմ աւրինակի որպէս եւ մեծ մարգարէն Մովսէս առեալ հրաման յԱրարչէն աւանդէր ժողովրդեանն զպատարագացն եւ զպտղոցն զոր եւ ղեւտական քահանայութեան միչտ մատուցանէին հարկաւորապէս ընծայս վասն ոչ ինչ խափան լինելս նոցին քահանայիցն ի սպասաւորութենէ խորանին վկայութեան: Սոյնպէս կարգեալ եւ սահմանեալ եղիցին ժողովրդեանս ընծայաբերութիւն ի սրբութիւն սրբութեանցն, որ է սեղանն մաքրութեան, զի եւ բոլոր արմտիք կալոյ եւ հնձանոյ աւրհնեսցին եւ տայցեն անդր ծառովք պտղաբերովք զչահեկանութիւն պտղոց ըստ մարգարէին բանի որ ասէ՝ ի պատուել քո զՏէր յարդար վաստակոց, լցցին ընչեմարանք քո լիութեամբ ցորենւոյ եւ գինւով հնձանք քո յաւէտ բղխեսցին, եւ որպէս ղեւտացիքն տասանորդէին քահանայիցն, թէպէտ եւ ինքեանք առնուին տասանորդս յամենայն յիսրայէլէ, այլ եւ նոքին տասանորդս տային քահանայիցն յամենայնէ. եւ զփրկանս անդրանկացն ամենեցուն հատուցանել հրամայիր ի սրբութիւն Տեառն նորին աւրինակաւ եւ դուք առնիջիք յամենայն ժողովրդենէ հասքն ձեր եւ եղիցին, ի պատարագ կաշի. եւ աջու էրի, անդամ եւ ճրագու՝ դմակ եւ սիրտ, եւ լերդաբոյթ, եւ երիկամունքն ճարպովին. ի կողից եւ ի խոտացած մասն, լեզուն եւ աջու ունկն. չրթունքն հոտոտելեօք, աջու ակն եւ ամենայն խորհրդական մասունքն. իսկ ի կալոյ եւ ի հնձանէ եւ յայլոց արմտեաց տասանորդս հանցեն իւրաքանչիւր ոք ձեզ եւ յաղագս մաքրելոյ ամենայն արդեանց եւ աճման ամենայնի պատճառ լինելոյ, այլ եւ ի ձենջ եղիցին ընծայք ի սեղան Աստուծոյ, ուստի արժանի եղէք նախ ընդունել զանարատ եւ զանապական մարմին եւ զարիւն Որդոյն Աստուծոյ Փրկչին մերո, յիշատակ փրկութեան ձերոյ՝ որպէս եւ ղեւտացւոց քահանայութեան հրամայեցաւ յայնժամ Մովսէսին ի Տեառնէ: Եւ հասք ի ձէնջ ի սեղան Տեառն եղիցի. դրամ մի յամենայն տանց ձերոց, եւ նուիրեալքն ի ձէնջ եւ ի փրկութեան պատարագաց երախայրիք երթիցեն ի վանս գլխաւոր քահանայիցն, այսինքն եպիսկոպոսաց որպէս ի ժողովրդոցն հարկեն ձեզ հոգեւոր հարկս, սոյնպէս եւ դուք պարտիք հարկս հոգեւորս հարկել եպիսկոպոսացն, որ կոչին այցելուք. եւ նոքա մի իշխես-

ցեն խորել. այլ հարկեսցեն յաղքատս ամենայն; եւ արդ՝ այս այսպէս կարգեցաւ ի սրբոյն Գրիգորէ, եւ ի մէնջ հաստատեսցի նմանապէս յամենայն հաւատացեալս անչարժ եւ աւանդութիւն որ ի սրբոյն ժողովրդականք ամենայն զպատուղս եւ զերախայրիս երիցանց մատուցանեն անզեղջաբար մտօք զի եղիցին ընդունելի պատարագքն իւրեանց առաջի Աստուծոյ: Սոյնպէս եւ քահանայքն զամենայն նախակարգեալ հասն մատուցանեն եպիսկոպոսաց առանց յապաղանաց, եւ մի անկցին ի հեղգութիւն մանաւանդ յափշտակել հնարելով զաւանդ վիճակելոցն, զի մի դատապարտեսցին ընդ անաւրէնն քահանայիցն. յաղագս զաւշաքաղութեան իւրեանց, եւ տգէտ ոմանք, ըստ սովորութեան մի արժանի եղիցին առնուլ հաս մտից՝ այլ ուսմանց պարապեալք եւ չնորհի քահանայութեան արժանացեալք, նոքա եղիցին արժանի հասից. եւ դպիրք գրակարդացք սրբասնեալք ամենայն պարկեշտութեամբ մի զրկեսցին ի բաժնէ իւրեանց, այլ երկկանայք որ ամենեւին զցանկութիւն մարմնոյ զհետ չոգան. նոքա ոչ ունեն մասնաւորել չնորհի սրբութեանցն: Իսկ կանայք երիցանցն այրիք մնացեալք եւ սրբութեամբ պարկեշտացեալք՝ արժանի եղիցին մասին իւրեանց ըստ արժանաւորութեան ի հասին, սեղանոյ եւ նուիրականաց ոմանց. եւ ամենայն ոք որ մասնաւորեալ իցէ մտից եւ հասից սրբոյ եկեղեցւոյ, նոքին ոչ ունին իշխանութիւն ինչ անձանց զհաս Տեառն զորոյ ինքեանք առեալ, այլ ի գլխաւորսն վճարեսցեն սիրով աւրհնութիւնսն ի նոցանէ, զի կարգք եկեղեցւոյ անչարժ եղիցին, եւ Աստուած փառաւորեալ է միշտ յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

Գ) ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (1166-1173 ԹԹ.)

Ներսէս Շնորհալին հայոց ամենափառաւոր հայրապետներից մէկն է. նա առաջինը հաստատ եւ որոշ ձեւ տուաւ հայոց դաւանութեան, հայոց ծիսակատարութիւններին, պատճառաբանութիւններով եւ խելացի դատողութիւններով: Մինչեւ Ներսէս Շնորհալին հայոց դաւանաբանութեամբ եւ ծիսակատարութիւնների խնդիրներով զբաղուել էին չատ կաթուղիկոսներ եւ ժողովներ, սկսած Բաբգէնից (490-515 թթ.), շարունակուած Ներսէս Բ-ի օրով (548-557 թթ.), ապա Մովսէսի (574-604 թթ.), Աբրահամի (607-615 թթ.), Ներսէս Շինողի (641-661 թթ.), Յովհան Օձնեցու (717-728 թթ.), Խաչիկի (972-992 թթ.) եւ վերջացած Ներսէս Շնորհալու օրով:

Շնորհալին նոր ոչինչ չասաց, հապա ժողովեց բոլոր նախկին հայրերի ասածները, դասաւորեց, կարգի դրեց եւ տուաւ մեզ պատճառաբանուած, տրամաբանական հետեւողութեամբ կազմած դաւանութիւն, որը ընդունում են մինչեւ այսօր բոլոր հայադաւանները եւ համարում են ամենագլխաւոր աղբիւր մեր եկեղեցու դաւանութեան համար: Ներ-

սէս Ե-ի ժամանակ, երբ ռուսաց Սինոդը խնդրեց հաւատոյ ձեռնարկ, նա մատնացոյց արաւ Շնորհալու գրուածները, որոնք Խուդաբաշեանի թարգմանութեամբ ներկայացրեց ի տեղեկութիւն ռուսաց Սինոդի: Ներսէսի գրուածները երկուսի են բաժանւում՝ դաւանաբանականի եւ եկեղեցական կարգադրութիւնների: Առաջինը չի մտնում մեր ծրագրի մէջ, մեզ համար իրաւաբանական նշանակութիւն ունեն եկեղեցական կանոնները, որոնք գրուած են «Ընդհանրականի» մէջ, բայց որովհետեւ դաւանաբանականի հետ կապուած են շատ էական խնդիրներ, ուստի համառօտ տեղեկութիւն տալով նրա այս մասին չօշափած հարցերի վերաբերեալ՝ կանցնենք կարգադրական սահմանադրութիւններին:

Ներսէս Մագիստրոսի դստեր Ապիրատ որդու գաւակն էր եւ Գրիգորիս Պահլաւունի կաթուղիկոսի կրտսեր եղբայրը: Ծնուել է 1102 թուականներին եւ փոքր հասակից Գրիգոր Վկայասէրի խնամքի տակ մեծացել: 18 տարեկան ժամանակ քահանայ է ձեռնադրուել եւ ամենայն սրբութեամբ մինչեւ վախճանը վարել է իւր սրբազան պաշտօնը: Գրիգոր կաթուղիկոսը ծերանալով՝ տեսաւ, որ ոյժերը պակասել են, մեծ ժողով արաւ Հռոմկլայում եւ բոլորի հաւանութեամբ ընտրեց Ներսէսին, որ եպիսկոպոս էր, Հայոց հայրապետ՝ 1165 թուին: Օծումից յետոյ մի իմաստալից ատենաբանութիւն արաւ եւ մի ընդհանրական նշանաւոր թղթով իմացրեց բոլոր հայերին իւր ընտրութիւնը՝ բաշխելով իւր հայրապետական օրհնութիւնը:

Ներսէսի ժամանակ հայոց եւ յունաց միութեան խնդիրը աւելի հաստատուն հիմք ընդունեց: Մի անգամ յունաց իշխանը, Կիւ Մանուէլ կայսրի փեսան, Կիլիկիայում տեսնուելով Շնորհալու հետ, երկար խօսակցութիւն ունեցան հաւատոյ զանազան խնդիրների մասին: Իշխանը սիրով լսելուց յետոյ, խնդրեց Ներսէսին գրաւոր կերպով հաղորդել իրան այդ խօսակցութիւնները: Այդ առիթ եղաւ գրաւոր թղթակցութիւնների սկսուելուն Ներսէսի եւ յաջորդների ու միւս կողմից՝ յունաց արքունիքի եւ պատրիարքի հետ: Ներսէսը գրեց այդ թուղթը՝ «Թուղթ առ մեծի իշխանն Ալիքս» եւ յանձնեց իշխանին: Իշխանը 1165-ին ներկայացրեց թուղթը կայսրին: Կայսրը, կրօնական խնդիրներով զբաղուելու հակամէտ լինելով՝ հետաքրքրութեամբ կարդաց Շնորհալու գրուածները եւ զարմացաւ նրա խորիմաստ դատողութիւնների վրայ. մտածելով, որ այդպիսի անձի միջոցով կարելի է քրիստոնէական եկեղեցու միութեան գործը գլուխ բերել, նամակ գրեց Գրիգոր կաթուղիկոսին՝ խնդրելով, որ թոյլ տայ Ներսէսին Պոլիս գնալու եւ անձանց անձին խօսելու կրօնական յարուցուած խնդիրների մասին: Կաթուղիկոսը մեռած էր, Ներսէսը իբրեւ կաթուղիկոս գրեց երկրորդ թուղթը կայսրին՝ «Թուղթ առ կայսրն Մանուէլ», իմացնելով կաթուղիկոսի մահը եւ իւր ընտրուելը, յայտնելով, որ իւր հայրապետական գործերը շատ շատ են, չի կարող Պոլիս գալ

եւ ինքը իբրեւ կրօնապետ չատ ուրախ է միութեան խնդիրը գլուխ բերելուն եւ ուրախութեամբ կաշխատի այդ նպատակով: Կայսրը ի պատասխան այդ նամակի ուղարկում է թէ թուղթ եւ թէ Թէորիանէ ճարտար անձի, որ սա բերանացի լրացնի թղթի բովանդակութիւնը եւ անձամբ իբրեւ իմաստասէր անձն խօսի Շնորհալու հետ միութեան խնդրի մասին: Բայց Թէորիանէն չկարողացաւ միութիւնը առաջ բերել: Յոյները իրեն կէտ առաջարկեցին, որոնցով պիտի միութեան խնդիրը գլուխ կար: Շնորհալին երրորդ, չորրորդ եւ հինգերորդ պատասխաններով մի առ մի բացատրեց հայոց դաւանութեան տարբերութիւնը եւ իրան կողմից միջոցներ առաջարկեց, թէ ինչ զիջումներով կարելի է յոյների հետ միանալ. բացի այդ յայտնեց յոյներին, որ առանց ազգային ժողովի չի կարող վերջնական պատասխան տալ: Ազգային ժողով չեղած՝ ի Տէր հանգեաւ Ներսէս 1172 օգոստոսին, եւ խնդիրը մնաց առ կախ:

Ահա յունաց 9 առաջարկութիւնները:

1. Նզովել Քրիստոսի մէջ մի բնութիւն ասողներին, Եւտիքէսին եւ Դէոսկորոսին, Սեւերիոսին, Տիմոթէոսին (կուզին) եւ նրանց բոլոր համախոհներին:

2. Խոստովանել զՏէր մեր Յ. Ք. մի որդի, մի դէմք, մի անձնաւորութիւն անորիշ, անփոփոխ, անայլայլելի, անշփոթ՝ ոչ այլ զորդին Աստուծոյ ասել, եւ ո՛չ այլ զորդին ս. Աստուածածնի, այլ եւ զնոյն՝ Որդի Աստուծոյ եւ Որդի մարդոյ՝ զմին խոստովանել Աստուած եւ մարդ յերկուս բնութիւնս, զնոյն զմի Քրիստոս՝ ունելով երկուս ներգործութիւնս եւ երկուս կամս աստուածային եւ մարդկային ոչ հակառակք միմեանց, այլ ընթանալ մարդկային կամքն զկնի Աստուածային կամաց:

3. Երեք սրբասացութիւնը ասել՝ բացի «որ խաչեցար վասն մեր»-ից եւ «եւ»-ից:

4. Տօները տօնել ըստ յունաց. Աւետեացը՝ մարտի 25-ին, Ծնունդը՝ դեկ. 25-ին, թլփատութիւնը՝ Ծննդից 8 օր յետոյ՝ յուն. 1-ին, Մկրտութիւնը՝ յուն. 6-ին, Տեառնընդառաջը՝ փետ. 2-ին, մնացածներն էլ՝ նոյնպէս:

5. Մեռոնը ձիթով եփել ծառերի պտուղներից:

6. Ս. հաղորդութիւնը խմորուն եւ ջրախառն անել:

7. Բոլոր քրիստոնեաները, քահանայք եւ ժողովրդականք եկեղեցու ներսում կանգնեն երբ Աստուածային պատարագը կատարւում է, բացի ապաշխարութեան դէպքերից...

8. Ընդունել չորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ եւ եօթներորդ տիեզ. ժողովները:

9. Կաթուղիկոսի հաստատութիւնը լինի յուներց կայսրից:

Շնորհալու պատասխանը ամենափառաւոր պատասխանն է, որ կարող է դրել եկեղեցով եւ Աւետարանի բարձր գաղափարներով ոգեւորուած հոգեւորականը, որը շատ նման է հին սուրբ հայրերի պատասխանին՝ Իրենէոսի, Պողիկարպոսի եւ այլն:

6-րդ կէտի նկատմամբ Շնորհալին գրում է. առաջին՝ պատարագի օրհնած հացի մասին, որ մենք եւ հռոմայեցիք գործ ենք ածում բաղարջ, միւս եկեղեցիները՝ խմորուն: Իւրաքանչիւր կողմը աշխատում է իրան արդարացնել: Բայց ով սիրում է ճշմարտութիւնը, նա չպիտի ստրկաբար հետեւի իբրեւ տգէտ եւ խարդախ խօսքերով արդարանայ իբրեւ վիճող, այլ պիտի դիմել Աստուածային գրքերին եւ այնտեղ գտնել ճշմարիտը եւ արդարը: Քրիստոսի գործողութիւնների խորհուրդները նախագուշակել էին դեռ շատ վաղ մարգարէները զանազան օրինակներով եւ առակների ձեւով: Առաջին՝ Աբրահամի ճաշին Աստուած ճաշակեց ոչ խմորուն հաց, այլ բաղարջ: Երբ Եգիպտոսից հրէաները դուրս եկան, Մովսէս հրամայեց 7 օր ոչ թէ գործ ածել խմորուն հաց, այլ բաղարջ: Նոյնպէս եւ մաննան, ըստ Պօղոս առաքեալի (Ա Կորն. 10, 3). հրէաները գործ էին ածում բաղարջ եւ ոչ խմորուն հաց: Ջատկի երեկոյին Քրիստոս կերաւ բաղարջ եւ ոչ խմորուն հաց, որովհետեւ բաղարջակերաց առաջի օրն էր: Այսպէս էլ անարատ կոյսից ծնուածին աւելի վայելուչ է լինել բաղարջի նման, քան խմորուն հացի:

Հակառակ կողմի մարդիկ կարող են էլի Ս. Գրքից ապացոյցներ բերել յօգուտ խմորուն հացի գործածութեան, օրինակ Յիսուսի գովասանքը խմորուն հացին, որին երկնային արքայութեան պատկեր համարեց, բայց այդ խօսքերը վերաբերում էին ո՛չ խորհրդին, այլ Աւետարանի քարոզներին, որոնք՝ ընդունողներին խմորի նման թթխմորում էին աւետարանական մտքերով: Բացի այդ Աւետարանում թթխմորը ընդունւում է իբրեւ նշան չարութեան (Ա Կորն. 5, 7, 8): Գրիգոր Աստուածաբանը գատկի վրայ խօսելիս ասում էր, որ խմորուն հացը կեանքի հաց լինել չի կարող: Թէեւ Յիսուս բաղարջով յիշատակեց այն երեկոն, բայց առաքեալներից ոչ մի կարգադրութիւն չունինք այդ մասին, ուղղակի պատուիրւում է հացով կատարել խորհուրդը: Այս աւանդութիւնը, որի

մասին խօսեցինք, իւրաքանչիւր ժողովրդի մասնաւոր սովորութիւնն է, որը ամենեւին չի աւելացնում կամ պակսեցնում հաւատքը: Մենք բոլորս հաստատ գիտենք, որ Աստուծուն հաճելի է միմիայն ուղղափառ հաւատք եւ անբիծ կեանք. ուստի հարկաւոր է խորհուրդը կատարել մաքուր սրտով եւ ոչ հերետիկոսական մտքերով: Այդ հիմամբ, երբ հաւատքը միանում է եւ կապւում Քրիստոսի հետ, այն ժամանակ էլ հաւատքի հետ գնացող մասերն էլ՝ աւանդութիւնները, զուգընթաց գնում են Նրա հետ ի փառս Որդւոյ:

Բացի Շնորհալու այս խօսքերից, կարելի է բերել ի վկայութիւն նոյնպէս Ա առ. 31, Թագ. 6, Մակ. 7, Ե Դ. 8 կանոնները, որոնք պատուիրում են, որ հացը պիտի ջերմ-թարմ լինի եւ ոչ օթի: Մեր գիւղերում մինչեւ այսօր էլ հացը թխում են շաբաթը մէկ-երկու անգամ. իսկ հներում պատարագ անում էին ամէն օր, յետոյ՝ շաբաթը 4 անգամ եւ ապա՝ 2, գիւղացիների համար, որոնք ամէն օր պարտաւոր էին հաց եւ գինի տանել պատարագին, յարմար էր իսկոյն եւ եթ խմոր անել եւ բաղարջ թխել եւ տաք-տաք տանել եկեղեցի, մինչեւ այսօր էլ երբ մատաղի փոխարէն հաց են թխում եւ բաժանում, կամ ուխտ են գնում մի տեղ, միշտ բաղարջ՝ անխմոր հաց են թխում եւ հետները վերցնում կամ բաժանում: Թազա հացը (ջերմ) միշտ յարգի է աւելի, քան օթի հացը: Եթէ Փոտ պատրիարքի ժամանակ վէճ բացուեց յունաց եւ լատինաց եկեղեցու մէջ այս բանի վերաբերմամբ, յոյները ասում էին, որ Յիսուս բաղարջ չկերաւ զատկի երեկոյան, այլ խմորուն հաց, երկրորդ՝ մեղադրում էին, որ լատինները եւ հայերը հրէական աղանդաւորների նման հրէական սովորութիւն են կատարում եւ բաղարջ ուտում, փոխանակ հակառակն անելու: Զարմանալի է, որ դրանք մոռանում են, որ առաքեալները իբրեւ հրէաներ իրանց սովորութեան համաձայն պիտի գնային, նրանց յաջորդ, քրիստոնեայ հայրերն էլ պիտի հետեւէին նրանց սովորութեան (տե՛ս այս մասին Ա առ. 31 կանոնի ծանօթութիւնը):

Գալով բաժակի գինուն, գրում է Շնորհալին իւր պատասխանի մէջ, մենք անապակ գինի ենք գործ ածում ճիշտ Լուսաւորչի աւանդութեան հետեւելով, որովհետեւ Քրիստոսի արիւնը մաքուր էր, միւսները ջրախառն են գործ ածում: Մեր սովորութիւնը իւր հաստատութիւնը գտնում է կեանքի մէջ եւ նրանով, որ գինի ասելով ընդհանրապէս հասկանում ենք մաքուր, ոչ ջրախառն գինի. իսկ ջրախառն գինին մաքուրի անուն չի կրում. նոյնը հաստատւում է եւ Քրիստոսի խօսքով, որ ասաց զատկի երեկոյին՝ «որթն խաղողոյ», որ ասել է՝ գինի, զուտ, մաքուր (Մատ. ԻԶ 29):

Նոյնպէս Յովհան Ոսկեբերանը ասում է ընդդէմ այն հերետիկոսների, որոնք միայն ջրով էին կատարում հաղորդութիւնը. «Որթի պտղից պիտի վերցնել, իսկ որթը, որքան յայտնի է, արտադրում է գինի եւ ո՛չ

ջուր»: Հակառակորդները պատասխանում են, որ Ոսկեբերանը այս ասաց ոչ թէ նրա համար, որ ջուր չխառնեն գինու մէջ, այլ այդ ուղղուած է բացառապէս հերետիկոսների դէմ, որոնք գինին բոլորովին մերժում էին: Բացի այդ պատճառաբանում են, թէ Քրիստոսի կողից ջուր եւ արիւն դուրս գալու յիշատակի համար պէտք է գինու հետ ջուր խառնել: Բայց չեմ կարծում, ասում է Շնորհալին, որ կողից ջուր դուրս գալը լինէր անպատճառ յիշատակելու խորհուրդ, առաքեալները եւ նրանց յաջորդները կհրամայէին կատարել այդ, եւ մենք բոլորս կհնազանդէինք: Ընդհակառակն, Ոսկեբերանը բացատրում է ուրիշ մտքով, որ այդ ջրով մենք ծնւում ենք աւազանում, արիւնով սնւում ենք՝ ճաշակելով: Նոյնը եւ Գրիգոր Նիւսացին է ասում: Եփրեմ Ասորին այդ մասին նոյն է ասում համարեա: Ինչ որ ասացինք հացի համար, նոյնը կասենք գինու համար, գինով ենք կատարում, թէ ջրախառնով, այդ միեւնոյն է Աստուծոյ առաջ, Նա պահանջում է ուղիղ հաւատ եւ արդար սիրտ, ինչպէս պատուիրում է Պօղոս առաքեալը (Ա Կորն. 11, 28, 29) (տե՛ս այս մասին նաեւ ե Դւ. 8, Մակ. 7, Թագ. 6):

Գալով Ծննդեան եւ Մկրտութեան տօնին, կասենք, որ այս աւանդութիւնը հայոց մէջ մտել է շատ հին ժամանակներից՝ կատարել այդ երկու տօնը միասին: Թէ այս տօները կատարում էին հներում ամէն տեղ միասին, յայտնի է ամենքին, մենք պահպանել ենք անփոփոխ Լուսաւորչից, որը հետեւելով Ղուկաս աւետարանչի վկայութեան (Ղուկ. Ա 23, 24), ասում է, թէ Զաքարիան վերադառնալով պաշտօնակատարութիւնից տուն, յղացաւ նրա կին Եղիսաբէթը, որոշել է ժամանակամիջոցը թէ Ծննդեան եւ թէ Մկրտութեան համար այնպէս, ինչպէս առաքեալներից սկսած որոշուած է եղել: Զաքարիան քաւութեան տօնի օրը՝ թշրինի 10-ին, որ է սեպտեմբերի 27-ը, մտաւ տաճար եւ ամբողջ 12 օրուայ պաշտամունքները կատարեց, 5-օր քաւութեան տօնի, 7-օր էլ տաղաւարահարաց տօնի, եւ ապա թշրի 22-ին կամ հոկտեմբերի 9-10-ին գնաց տուն եւ յղացաւ Եղիսաբէթ նոյն 10 օրը եւ ո՛չ 12 օր առաջ, ինչպէս դուք էք ընդունում: Ս. Կուսի աւետումը եղաւ 6 ամիս դրանից յետոյ, այն է՝ ապրիլի 7-ին եւ ոչ մարտի 25-ին ըստ ձեր ասութեան. իսկ Ծնունդը իննամիս յետոյ, այն է՝ յունուարի 6-ին: Յիսուս մկրտուեց 30 տարին լրացած ժամանակ, այդտեղ սխալ չի կարող լինել, որովհետեւ ըստ աւետարանչաց՝ 30 տարին լրացած մկրտուեց եւ սկսեց քարոզը: Եթէ Ծնունդը 12 օր առաջ էք կատարում, այն ժամանակ չպիտի ասէք 30 տարեկան, այլ մօտ 30 տարեկան էր, որ հակառակ կլինի աւետարանիչներին: Այս եւ ուրիշ բերուելիք աւանդական սովորութեանց հիման վրայ մենք ճշտութեամբ պահում ենք այս նախնական ձեւը, մենք չենք բաժանուել հին ընդհանուր կարգից, այլ դուք էք բաժանուել մեզնից, էլի նոյնը կրկնում ենք՝ ինչ օր էլ, որ կատարենք, միմիայն պէտք է ու-

ղիղ սրտով կատարենք, Աստծուն ա՛յս է հաճելի: Ինչ աւելի փառաւոր հանդէս կարող է լինել, քան զատկի տօնի հանդէսը, որը ծագեց հնումը, ինչպէս պատմում է Եւսեբիոսը, Ասիայում տօնւում էր հինգշաբթի օրը՝ հին ուխտի զատկին նմանելով, հետեւելով Յովհաննէս առաքեալի աւանդութեան, իսկ հռոմայեցիք՝ կիրակի օրը՝ հետեւելով Պետրոս առաքելոյն. եւ ի՞նչ դուրս եկաւ. ո՛չինչ. թեթեւ վէճից յետոյ հաշտուեցին: Սբ Իրենէոսը հաշտարար դուրս գալով ասաց՝ եթէ ճշմարիտ հաւատքը միեւնոյն է, այդպիսի տարբերութիւնները չպիտի խռովութեան տեղիք տան: Մարմնի գոյնը, օրինակ՝ լինի թուխ կամ սպիտակ, ամենեւին չի վնասիլ մարմնին, եթէ կազմուածքը առողջութեամբ է օժտուած. նոյնպէս առողջ հաւատք ունեցողին մի՞թէ կարող են վնասել տօները կամ ուրիշ աւանդութիւնները (տե՛ս. Ա առ. 7, Ե Դ. 26, 30):

Մովսէս Կաղանկատուացին 253 երեսում այսպէս է գրում. «Նոյնպէս Մարկոս (Մակարիոս) հայրապետն Երուսաղէմի, որ մի էր ի Նիկիական հարցն, յիւրում խրատական թղթին գրեաց առ հայս յաղագս մկրտութեան, եթէ ի միում աւուր տօնեմք զԾնունդն եւ զՄկրտութիւնն, զոր օրինակ մահն եւ թաղումն անկատար է առանց յարութեանն, եւ որպէս յարութեան Աւետարանն նախ զխաչն եւ զթաղումն յայտնէ... զոր դարձեալ ասէ Աստուածաբանն. «Բայց այժմ Աստուծոյ յայտնութեան տօն է, քանզի երեւեցաւ Աստուած մարդ ծննդեամբ»: Երուսաղէմայ եպիսկոպոսքն մինչեւ ցԿիւրեղ՝ քառասուն եւ երկու եպիսկոպոսք, եւ յետ նոցա այլք զտօն Ծննդեան եւ Յայտնութեանն կատարէին ի յունուարի ամսոյ վեցն մինչեւ ցՅոբնաղիոս, որ թուին լինել ամք ի յարութենէն ցՅոբնաղիոս չորեք հարիւր (ուրեմն 433): Դարձեալ զոր յընթերցուածին ասէ վասն Դաւթի եւ Յակոբայ աւուրն, եթէ յայլ քաղաքս առնեն զԾնունդն Քրիստոսի ի դեկտեմբերի քսան եւ հինգ, յայլ քաղաքս այսպէս ասեն, եթէ ի հեթանոսաց անդի հաւատացեալք էին, ոչ թէ ի թլփատութենէն, եւ ի հեթանոսութեան սովոր էին զծնունդ արեգականն կատարել յայնմ աւուր, վասն այնորիկ հաւանէին թողուլ զտօնն: Ապա հարկաւորեցան առաքեալքն հաւանել նոցա եւ կարգել նոցա զՔրիստոսի ծնունդն յայնմ յաւուր: Իսկ որք ի թլփատութենէն ամենայն ուրեք ի յունուարի 6-ն կատարեն, որ եւ մեր նախնեացն աւանդեցաւ եւ նոյնպէս ունիմք այժմ, որպէս ասէ, «օրէնք ի Սիոնէ ելցեն եւ բան Աստուծոյ յԵրուսաղէմի»:

Գալով երեք սրբասացութեան (Ս. Աստուածածին), չարունակում է Շնորհալին, մենք այդ ասում ենք ի դէմս Որդւոյն, զուր մեզ մեղադրում են, թէ մենք խաչում ենք Երրորդութիւնը, որ շատ սխալ է. այդ չարունակութեամբ Հոգեգալստեանն էլ աւելացնում ենք ի դէմս Ս. Հոգւոյն: Նոյն կերպով էլ մեզ ամբաստանում են խաչի վերաբերմամբ, թէ պէ՞տք է ամրացնել գամերով, թէ առանց գամի, մեր մէջ այդ բանը դրականա-

պէս որոշուած էլ չէ: Ինչ հիմամբ պիտի մի տեսակը պատուենք, իսկ միւս տեսակը ո՛չ: Ոսկեայ եւ արծաթեայ խաչերը ամբողջ են, գամեր չենք գործ ածում, բայց միւս դէպքերում չէ՞ որ փայտը պիտի միացնել, որ ամուր մնայ: Այս մասին վիճելը, ինձ թւում է, արժան է մանուկներին եւ ոչ հասուն մարդկանց:

Նոյնպէս եւ Յիսուսի եւ նրա սուրբերի պատկերները յարգում ենք եւ փառաբանում իբրեւ միջնորդ Աստուծոյ եւ մեր մէջ: Սրբերին երկրպագելով մենք խոնարհում ենք Աստուծոյ առաջ, նրանց միջոցով Աստուծոյ ենք երկրպագում, որովհետեւ մենք միմիայն պիտի երկրպագենք Աստուծոյ եւ ոչ արարածներին:

Առաջաւորաց պասի համար կասեմ, որ այս պասը նշանակեց Լուսաւորիչ, իբրեւ առաջին պաս եւ ժողովրդին ապաշխարութեան բերելու համար, երբ Վիրապից դուրս եկաւ. եւ երկրորդ՝ որ այս պասը աւելի առաջ էր, քան քառասնորդականը:

Իսկ ինչ վերաբերում է Սարգիս զօրավարի տօնին, որ կատարում ենք պասից յետոյ, պէտք է ասել, որ նա նահատակուել է յունուարի 30-ին եւ միշտ պասի մօտերքին է ընկնում: Սարգիսը կապադովկիացի էր, Կոստանդինի օրով կռուել է հաւատքի համար: Յուլիանոս Ուրացողի ժամանակ գնացել է Պարսկաստան եւ իւր որդու հետ նահատակուել հաւատքի համար: Եւ ոչ այնպէս, ինչպէս ձերոնք պատմում են, իբրեւ թէ մի ինչ-որ Սարգիս ճգնաւորի չան պաս է, որը միշտ ճգնաւորի առաջից է գնալիս եղել: Այսպիսի լուրերը միմիայն զզուանք են առաջացնում եւ Յիսուսի ճշմարտութիւնը խլացնում:

Նախ քան մի բնութեան մասին խօսելու, համառօտ յիշենք, թէ Պետերբուրգի համալսարանի եկեղեցական պատմութեան ուսուցչապետ Ի. Տրօիցկիյ 1875 թ. գրած «Հայոց եկեղեցու դաւանութեան վերլուծումն» գրքում ինչ հրէշաւոր ենթադրութիւններ է անում Շնորհալու մեկնութիւնների համար: Թէ ի՞նչպէս եղաւ, որ ռուսաց մասնագէտները հետաքրքրուեցին Հայոց եկեղեցով եւ մի քանի աշխատութիւններ նուիրեցին, մի քանի խօսքով յիշատակենք այդ մասին:

1839 թուին ռուսաց լրագրներում դուրս եկաւ մի յօդուած «Дополнение к доказательству о древности трехперстнаго сложения» *խաչի եւ խաչակնքելու մասին, ուղղուած այն ռուս աղանդաւորների դէմ, որոնք երկու մատով էին խաչ անում եւ ոչ երեք: Այդ յօդուածում յարձակւում էր գրողը եւ Հայոց եկեղեցու վրայ, համարելով աղանդաւոր եկեղեցի, որից պիտի հեռու կենալ, եւ ի միջի այլոց մատնացոյց անելով, որ հայերն էլ հերետիկոսների նման երկու մատով են խաչ անում եւ ոչ երեք: Այդ կիսապաշտօնական յօդուածը առիթ տուաւ Կարբեցի կաթուղիկոսին դիմել Նիկոլայ Կայսրին բողոքով՝ խնդրելով թոյլ չտալ Հայոց եկեղեցու դէմ այդպիսի սխալ գրուածներ տպելու: Կայսրը այդ բողոքը*

ուղարկում է ռուսաց Սինոդին՝ մակագրելով գրաքննութեան ենթարկել Հայոց եկեղեցու մասին դուրս գալիք-հրատարակուելիք գրքերը: Կայսեր կարգադրութեամբ ռ. Սինոդը, գրաքննական պաշտօնը հաստատուն հիմքով կատարելու նպատակով, դիմում է կաթուղիկոսին՝ խնդրելով հայոց դաւանութեան մասին մանրամասն տեղեկագիր տալ: Պահանջը մնում է անկատար երկար ժամանակ, թէեւ մի քանի անգամ կրկնւում է: Ներսէս Ե, ինչպէս պատմում է Տրօիցկին, ռուսաց Սինոդի պահանջը ընդունելով եկեղեցիների միացման նախադուռն, պատասխանում է 1850-ին երկու տողով, ուղարկելով Խուդաբաշեանի թարգմանած Ն. Շնորհալու ընդհանրականը եւ դաւանանքը հետեւեալ գրքում. «Исторические памятники вероучения Арм. церкви, относящиеся к XII веку» (СПб. 1847 г.), *որը բովանդակում է, Ներսէս Ե-ի խօսքերով, «Հայոց եկեղեցու դաւանութեան մանրամասն վերլուծումն»: 1870 թուականներին յունաց արքեպիսկոպոս Գրիգորը մի յօդուած գրեց Հայոց եկեղեցու միութեան մասին յունաց հետ՝ ցանկութիւն յայտնելով տարբերութիւնների վրայ զիջողաբար նայել եւ քրիստոնէաբար միանալ: Այս դէպքերը առիթ տուեցին այն ժամանակուայ Պետեր. հոգ. ճեմ. ուսուցչապետ Տրօիցկուն մի շարք յօդուածներով* «Хрис. чтение» *ամսագրի 1869, 1870 թուի համարներում խօսել «Հայոց եկեղեցու միութեան խնդրի մասին ուղղափառ եկեղեցու հետ»: Ապա մօտիկ ծանօթանալով հարցին, պրօֆեսօրը մտածեց ժողովել բոլոր կարեւոր աղբիւրները եւ քննութեան ենթարկել, տեսնելու արդեօ՞ք հեշտ է միացումը, թէ ոչ: Տրօիցկին խնդրի վրայ նայում է քաղաքական տեսակէտից, որը եզրակացնում է Ներսէս Ե-ի կարճ եւ խուսափողական՝ նոյն իսկ կծու պատասխանից: Տրօիցկու գիրքը, որ կրում է այս վերնագիրը.* «Изложение веры Церкви Армянския; историко-догматическое изследование И. Троицкаго. СПБ. 1875.», *թէ աղբիւրների փնտռման, թէ քննադատութեան ձեւի մէջ լուրջ է եւ փաստացի, բայց հանած եզրակացութիւնները, հէնց իւր խոստովանութեամբ, ոչ գիտնական, սխալ եւ թիւր, որը առաջ է գալիս Հայոց եկեղեցու պատմութիւնը չիմանալուց եւ զանազան Գալաններին հետեւելուց:*

Ծրագրից դուրս է քայլ առ քայլ հետեւել նրան եւ ջրել նրա վայրի-վերոյ դատողութիւնները, որոնք հիմնուած են այն մտքի վրայ, որ հայերը միաբնակ են՝ ըստ Եւտիքէսի, որ ջուր չխառնելը, Ծննդեան տօնը միասին կատարելը միութեան գաղափարին մօտենալն է նշանակում. նա 200 երեսում ասում է. «Մենք յօժարութեամբ կհաւատայինք հեղինակին (Շնորհալուն) եւ այն բանին, որ այդ երկու տօները (Ծննդեան եւ Մկրտութեան) նրանք միացնում են հին աւանդութեան ուժով եւ ո՛չ մի որեւ է առանձին մտադրութեամբ, բայց, ցաւօք սրտի, պիտի ասել, որ ուղղափառ գրականութեան վէճի մէջ կայ եւ ուրիշ կարծիք Հայոց եկեղեցու այդ սովորութեան մասին (200-201)»:

Իսկ գիտէ՞ք՝ ինչ է այն կարծիքը եւ ո՞վ է գրել, մի անանուն հեղինակ, որը գրում է, թէ հայերը Աւետման, Ծննդեան եւ Մկրտութեան տօնը միասին են կատարում նրա համար, որ «չեն հաւատում Բան Աստուծոյ իսկական մարմնառութեան, այլ ներկայացնում են այդ մարմնառութիւնը երեւակայական ձեւով՝ Մանեսի նման»: Ընդունել անանուն հեղինակի ասածը, որ երեք տօնը միասին ենք կատարում եւ չենք ընդունում Բան Աստուծոյ իսկական մարմնառութիւնը, եւ միւս կողմից մերժել հոգեչունչ Շնորհալու բացատրութիւնները՝ համարելով կեղծ եւ երկերեսանի, նշանակում է կուրանալ եւ դատել ծայրայեղ անարդարութեամբ: Խօսելով Տրուլի 692 թուի ժողովի մասին, ուր երեք կանոն կայ հայոց սովորութիւններին վերաբերեալ, զարմանում է, թէ ի՞նչու այդ ժողովը հայերին հերետիկոս չհրատարակեց:

Ապա բերելով 8-9 կէտերով Շնորհալու գրած մի բնութեան դաւանանքի մասին, գտնում է, որ հայոց դաւանութիւնը չի պարունակում յայտնի հերետիկոսների քարոզած ոչ մի սկզբունք, եւ հեռու է ապողղինարութիւնից, նեստորականութիւնից, ակտիստների, կտիստոլատրեանների, եւտիքեաց, ավտարտոտոկետների, տէօպասխիտների աղանդական մտքերից: Այդքան պարզ փաստեր բերելուց յետոյ յօդուտ հայոց ուղղափառութեան, էլի նա թեքւում է դէպի նախամտացած նպատակը, թէ Շնորհալին այդ եզրները՝ դէմք, անձն, գոյութիւն, բնութիւն, խառնում է եւ չփոթում, որպէսզի ամէն տեսակ կարողանայ բացատրել, այսինքն միաբնակների հետ վիճելիս ըստ միաբնակաց խօսել, երկբնակների հետ վիճելիս հակառակը ապացուցանել:

Աւելի լուրջ է վերաբերւում Յովհաննէս վարդապետը, նա ընդունում է Շնորհալու գրածները, միայն մեղադրում է հայերին, որ նրանք չլսեցին Քաղկեդոնի ժողովին, հետեւեցին Կիւրեղին, Աթանասին, որոնք մասնաւոր մարդիկ էին եւ ոչ տիեզերական ժողովին:

Տրոիցկին 293 երեսում մեղադրում է հայերին, որ նրանք ամէն տեսակ սուրբեր ընդունում են, եթէ մերժել են քաղկեդոնականութիւնը, պիտի հետեւողական լինէին եւ չընդունէին Քաղկեդոնական եկեղեցիների ոչ մի սուրբը 451 թուից յետոյ: Բացի Գալանի սխալ տեղեկութիւնները լսելուց եւ արձանագրելուց, գրում է եւ կարդինալ Մաի տեղեկութիւնը, որ իբրեւ թէ հայոց եպիսկոպոսները ձեռնադրուելիս ի պատասխան կաթուղիկոսի հարցին՝ «Ընդունո՞ւմ ես Նիկիայի եւ 7 ժողովները», նա պատասխանում է. «Այո՛, ընդունում եմ»: Այսպիսի չինծու փաստերի դէմ խօսելը աւելորդ է:

Համառօտ խօսելով Շնորհալու դաւանաբանական խնդրի մասին, որը մեր ծրագրից եւ եկեղեցական իրաւունքի սահմանից դուրս էր, այժմ անցնենք բուն խնդրին, այն է՝ Շնորհալու եկեղեցական կարգադրութիւններին: Շնորհալու արած կարգադրութիւնները գլխաւո-

բապէս ամփոփւում են «Ընդհանրականի» մէջ, որից կքաղենք եւ կանոնների կվերածենք բոլոր սահմանադրութիւնները: Բայց խնդիրն այս է, ունե՞նք իրաւաբանական հիմք ընդունելու Շնորհալու եկեղեցական կանոնները մեր եկեղեցական իրաւունքի աղբիւր, թէ ո՛չ. այս հարցը չծագեց Լուսաւորչի եւ Սահակի կանոնների վերաբերմամբ, որովհետեւ սրանց կանոնները ընդունուած եւ հաստատուած էին Շահապիվանի 447 թուի ժողովում: Անմիջական, ժողովական հաստատութեամբ վճիռ այդ մասին չունենք, այսինքն, աւելի պարզ խօսելով, նրանից յետոյ եղած ժողովներում չի ասւում, թէ Շնորհալու կանոնները պիտի ընդունել իբրեւ եկեղեցական գործադրելի կանոններ եւ հնազանդել նրա կանոններին, այդպիսի վճիռը կլինէր միակ սանկցիան Շնորհալու կանոնները եկեղեցական իրաւունքի աղբիւր համարելու:

Այստեղ հարց է ծագում, արդեօ՞ք Հայոց եկեղեցու գործնականութեան մէջ, դարերի ընթացքում օրէնսդիր մարմին միայն եղել է ազգային ժողովը, թէ՞ ուրիշ մարմին էլ գոյութիւն է ունեցել: Հէնց Լուսաւորչից սկսած մեր եկեղեցու պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ ազգային ժողովների հետ զուգընթաց գոյութիւն է ունեցել եւ երկրորդ ոյժ, որի սահմանած կարգերը իբրեւ օրէնք գործադրուել են գոնէ առնուազը հրաման արձակողի կենդանութեան ժամանակ:

Այդ երկրորդ մարմինն է՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետը: Լուսաւորիչ, իւր որդիք, Ներսէս Մեծ, Սահակ, մինչեւ 447 թիւը, բոլոր խնդիրները, կարգերը, ժամերգութեան հաստատութիւնը, Սուրբ Գրոց թարգմանութիւնը, եւ այլն, եւ այլն, բոլորը արել են ո՛չ պաշտօնական ժողովի միջոցով, հապա իրանց հրամանով եւ կարգադրութեամբ. բացի Ներսէսի՝ բարեգործական հաստատութիւններ սահմանող ժողովից: Միայն այս պիտի ի նկատի ունենալ, որ կաթուղիկոսները այդ կարգերը սահմանել են միշտ խորհրդակցութեամբ, եթէ ոչ մեծ, գոնէ փոքր ժողովով: Կաթուղիկոսների այդ կարգերը օրինականութիւն եւ յարատեւութիւն են ստանում երկու ձեւով՝ կամ ազգային ժողովի հաստատութեամբ, կամ բոլոր ազգի լուռ համաձայնութեամբ՝ առանց ժողովի: Այսպէս, օրինակ, Շահապիվանի 447 թ. ժողովում հաստատեցին բոլոր այն կանոնները, որոնք սահմանել են Լուսաւորիչ, Ներսէս եւ Սահակ ու Մեսրոպ, իսկ մինչեւ այդ ժողովի կողմից հաստատուելը վերոյիշեալ կաթուղիկոսների կարգերը կատարւում էին բոլոր ազգի լուռ համաձայնութեամբ, համարելով բոլորովին համաձայն Հայոց եկեղեցու ոգուն եւ ժողովրդի սովորութեան: Այդ ժողովից յետոյ Գիւտ, Յովհան Մանդակունի, Պետրոս Գետադարձ, Շնորհալի եւ այլք գրեցին չարականներ, երգեր, աղօթքներ, եւ բոլոր ազգը լուռ ընդունեց ու մտաւ եկեղեցական ժամերգութեան մէջ: Եւ ընդհակառակն, եզր, Ներսէս Շինող, Վահան, Գրիգոր Անաւարզեցի ու հայոց թագաւորները եւ նախարարները բազմաթիւ ժողովներ արին, վճիռներ կայացրին, կարգեր սահմանեցին, եւ ո՛չ մէկը չընդու-

նուեց ազգի կողմից, ժողովուրդը ոչ միայն մերժեց վերջիններիս որոշումները, այլ եւ անհաւատարիմների չարքը դասեց: Պատահում է, որ անհաւատարիմ կաթուղիկոսների գրածները նոյն իսկ տիրող պետութիւնը մերժում է, իբրեւ ոչ ընդհանուրի դաւանածը ամփոփող փաստագիր. այդպէս էր Կարբեցու գրածը 1841-ի յուլիսի 31-ին, Նիկոլայ Կայսրին, որ «Հայաստանեայց եկեղեցին ընդունելով 5, 6 եւ 7-րդ տիեզերական ժողովները, որոնք, որպէս յայտնի է, ընդունեցին եւ հաստատեցին Քաղկեդոնական ժողովի վճիռները, դրանով իսկ բնականապէս ընդունած է եւ յիշեալ ժողովը» (տե՛ս Ամենայն Հ. կաթ., II հ., 1895 թ., 538 երես):

Այսպիսով՝ բացի ազգային ժողովներից, երկրորդ օրէնսդիր մարմին համարւում է Ամենայն հայոց հայրապետութիւնը միմիայն հետեւեալ սահմանափակումներով. ա) որ կաթուղիկոսների կարգադրութիւնները ընդունւում են ազգի կողմից, երբ լինում են համաձայն եւ համապատասխան Հայոց եկեղեցական աւանդութեան եւ հիմնուած հայոց եկեղեցական ժողովների սահմանադրութիւնների վրայ, այս պայմանից դուրս ոչ մի կաթուղիկոսի դրած կարգ չի ընդունուել ազգի կողմից:

Արդեօ՞ք Շնորհալու դրած կարգերը այս պայմանիս համաձայն են գրուած, թէ ոչ: Շնորհալու գրուածները ոչ միայն ընդունւում են, հապա իբրեւ սուրբ, պաշտելի հայրապետի գրուած՝ փայփայւում է բոլորի կողմից: Բոլոր մեր հետակայ հայրապետները, գրողները միշտ մի որեւէ խնդիր ապացուցանելու համար դիմում են Շնորհալուն: Շնորհալին այնքան լաւ է իմացել Հայոց եկեղեցու օրէնսդրութեան իրաւունքի՝ ում պատկանելը, որ իւր կարգերի մէջ նոր չատ քիչ բան է աւելացրել. եղած կանոնների համաձայն եւ նրանց սահմանների չրջագծով կարգադրութիւններ է արել. ա՛յդ խոստովանում է եւ ինքը «Ընդհանրականի» մէջ. «Գրով ձեռին մերոյ խօսիմք.... Ոչ զմեր ինչ բան, այլ զառաքելոցն եւ զմարգարէիցն եւ զվարդապետացն եկեղեցւոյ, երկրորդելով զբանից նոցա զօրութիւն ի լսելիս ձեր» (10 եր.): Ամբողջ ազգի կողմից նրա սուրբ հրատարակուելը, եւ անտրտունջ մինչեւ այսօր Շնորհալու կարգադրութիւնների եւ դաւանութեան ընդունելը, Ներսէս Ե-ի վերոյիշեալ մեծ վկայութիւնը տալիս են մեզ իրաւունք Շնորհալու կանոնները մտցնելու Հայոց եկեղեցու իրաւունքի աղբիւրների մէջ, չմեղանչելով իրաւաբանական հիմունքների դէմ:

Շնորհալու «Ընդհանրականը» պարունակում է իւր մէջ բազմաթիւ կանոններ՝ բոլոր դասակարգերի համար կազմած խրատական եւ համոզական ձեւով գրած: Մենք կքաղենք դրանցից այն կանոնները, որոնք պատուիրում է Շնորհալին պահպանել եւ կատարել, թողնելով մեզ համար երկրորդական տեղ բռնող կտորները, այն է՝ երկար բացատրութիւնները, օրինակները եւ այլն, յարմարութեան համար թէ աչխարհաբարը, թէ գրաբառը համարների տակ դրեցինք, որոնք բնագրում բացակայում էին:

ա) Առ կրօնաւորս խարազնազգեացս՝ որ ի վանորայս

1. Աստուծոյ եւ մեր հրամանով, այս կանոնական օրէնքով պատուիրում եմ, որ (վանականները) կրօնաւորները, որոնք վանքերում եւ մենաստաններում են բնակւում, չթողնեն իրանց վանքերը եւ տեղափոխուեն քաղաքներ ու գիւղեր. աշխարհում ապրողները պիտի յետ դառնան վանք եւ իրանց ուխտի համապատասխան կեանք վարեն եւ ոչ դրսում ապրելով՝ գարշութեան, վատթարութեան, որովայնամոլութեան, արբեցութեան եւ անառակութեան մէջ ընկնեն: Քահանաներին խիստ պատուիրում եմ՝ այդպիսիներին, եթէ չզղջան, մեռնելիս ոչ հաղորդութեան եւ ո՛չ օրինաւոր թաղման արժանի անել:

2. Կրօնաւորներից շատերը այգեգործութիւն են անում գիւղացիների նման, որը հակառակ է սուրբ հայրերի պատուիրաններին: Որոնք, եթէ աշխարհում ժառանգութիւն, ստացուածք ունէին, թողնում էին եւ օրինադրում էին թողնել, նրանք հետեւում էին Քրիստոսին, որը մեծատուն մարդուն ասաց. վաճառիր ունեցածդ եւ եկ ետեւիցս: Իսկ այժմ ի՞նչ ենք տեսնում, աշխարհական ժամանակ աղքատ եղած եւ ամէն բանի կարօտ անձը կրօնաւորութեան օրով հարստութիւն ձեռք բերած, աշխարհային հեշտասիրութեան ետեւից ընկած, անհոգ եւ վատ կեանք է վարում: Նրանք պիտի Քրիստոսի Խաչը բռնած Պետրոս առաքեալի նման ամէն աշխարհային բան թողնեն եւ Աւետարանի պատուէրներին հետեւեն (տե՛ս Ա առ. 32, Աշտ. 6, Ծահ. 15, Բ Դւ. 34, Սահ. 35, 38, Պարտ. 15, 7):

3. Վանքի ստացուածքների արդիւնքից պիտի բաժին հանուի աղքատներին, կարօտեալներին, տառապեալներին, գերեալներին, չմոռանալով այն խօսքը, որ ասում է. «Ով ողորմում է աղքատին, փոխ է տալիս Աստուծոյ»:

4. Վանականները պիտի կերակրի, հագուստի մէջ չափաւոր եւ պարկեշտ լինեն, արբեցողները այդ կարգի մէջ չընդունուեն, որովհետեւ Պօղոս առաքեալի ասելով՝ սպանողները, շնացողները, արուագէտները, արբեցողները եւ այլն չեն կարող Քրիստոսի եւ Աստուծոյ արքայութիւնը ժառանգել:

5. Կրօնաւորները որ վանքի միաբան եղան, նոյն տեղում էլ պիտի մնան եւ իրանց մարմնական պէտքերի համար տեղափոխութիւններ չանեն, որից առաջանում են անկարգութիւններ, գժտութիւններ:

6. Կրօնաւորը չպիտի գողութիւն, կծծութիւն անի, կամ ուրիշի փողը կտրի եւ չտայ. գողութիւնը տասնաբաժնեայ պատուիրանում սպանութիւնից եւ շնութիւնից յետոյ է գալիս:

7. Կրօնաւորը չպիտի բամբասի. եթէ ընկերի օգուտն է փնտռում, պիտի գնայ տունը եւ խրատի, եթէ չլսի՝ երկու-երեք վկայի ներկայութեամբ խրատի եւ երրորդ դէպքում եկեղեցում յանդիմանի, եթէ չուղղուի, այն ժամանակ իբրեւ հեթանոս համարուի եւ եկեղեցուց հեռացուի, ինչպէս Աւետարանն է պատուիրում:

բ) Առաջնորդս սրբոց ուխտից վանականաց

8. Վանքերի առաջնորդները (վանահայրերը) պիտի լաւ իմանան կրօնական գիտութիւնները, գործերով առաքինասէր լինեն, անբիծ, սուրբ, արդար: Նրանք պիտի խնամեն բոլոր կարօտեալներին, առաւել եւս ծերացած անդամներին եւ ուժասպառ միաբան կրօնաւորներին:

9. Եկեղեցիներին նուիրուած բոլոր եկամուտները վանահայրը իւր վրայ չպիտի ծախսի միայն, այլ եկեղեցու կարիքները պիտի հոգայ: Եթէ վանքը պարտքեր ունենայ նախորդի օրով մնացող, պիտի վճարի:

10. Մեծամեծներին կաշառելով ոչ ոք չհամարձակի վանքի առաջնորդութիւնը ձեռք բերել առանց թեմական եպիսկոպոսի քննութեան եւ հրամանի: Վանաց առաջնորդին կարելի է փոխել երկու պատճառով, առաջին՝ երբ Աստուծոյ օրինաց դէմ է գնում առաջնորդը եւ անարժան գործեր է կատարում, որոնք վկաներով հաստատւում են, եւ երկրորդ՝ երբ եկեղեցու ոչ թէ շինութեան, այլ աւերման պատճառ է դառնում:

գ) Առաջնորդս եկեղեցւոյ՝ որ են աշխարհի, որ կոչին եպիսկոպոսունք

11. Պօղոս առաքեալի՝ Տիմոթէոսին տուած պատուէրի համաձայն եպիսկոպոսը պիտի լինի հեզ, ցած, պարկեշտ, բարեսէր, արդար, սուրբ, ժուժկալ, մի՛ արծաթասէր, մի՛ կռուող, մի հարկանող (տե՛ս Սահ. 47, 49, 45, 46):

12. Շատ եպիսկոպոսներ, փոխանակ եկեղեցու տուրքերը բաժանելու աղքատներին, եղածը դիզում են եւ աշխարհի բռնակալնե-

րին ընտրում: Փոխանակ եկեղեցու կարգերի համեմատ առաջնորդ ընտրելու, դիմում են բռնակալ իշխաններին եւ նրանց օգնութեամբ եպիսկոպոս դառնում: Եթէ մինչեւ անգամ կաթուղիկոսի կարգադրութեամբ աթոռից հրաժարեցրած են լինում, այդպիսիները հակառակ եկեղեցու իշխանութեան՝ այլազգիների կաշառուած իշխանի օգնութեամբ աշխատում են բռնութեամբ յափշտակել եպիսկոպոսութիւնը:

Բացի այդ, նոյն իսկ կաթուղիկոսական աթոռը, որի վրայ բազմողը պիտի լինի «համօրէն ազգիս» ընտրութեամբ հրաւիրուած, կամենում են բռնակալների սատարութեամբ ձեռք ձգել: Այսպիսիներին եղբօրս՝ Գրիգորիս կաթուղիկոսի օրով եղած երկու հազար հինգ հարիւր անդամներից բաղկացած ժողովը նզովեց՝ եկեղեցուց հեռացնելով:

Շնորհալին վերջին կէտում ակնարկում է Աղթամարի Դաւիթ կաթուղիկոսին, որը կաշառքով եւ ինքնագլուխ Աղթամարում կաթուղիկոս ձեռնադրուեց 5 եպիսկոպոսի ձեռքով եւ Ամենայն հայոց հայրապետ հրատարակեց իրան: Գրիգորիս կաթուղիկոսը 1114-ին 2500 անձանց մասնակցութեամբ նզովեց Դաւթին եւ նրա գործակիցներին (տե՛ս Բ առ. 30, Դ Դէ. 10, Երուս. 7):

դ) Առ դասս քահանայից

13. Թէ եկեղեցում եղած, թէ պաշտամունքների կատարելու ժամանակ պէտք է քահանաները հոգեւորականի տարազով լինեն՝ մաքուր հագնուած. ինչպէս լսում եմ՝ աշխարհականի շորով եւ կեղտոտ տրեխներով սեղան են բարձրանում եւ սուրբ խորհուրդը կատարում. եւ դրանով քահանային անվայել դիրք ստեղծում ժողովրդի մէջ եւ խօսակցութիւնների տեղիք տալիս: Թէ պատարագ անելիս, թէ Աւետարան կարդալիս, խաչը բռնելիս, կամ սրբութիւնները ձեռքը վերցնելիս, պէտք է քահանան լինի շուրջառով եւ պահանջուելիք կարգով հագնուած:

14. Լսեցինք, որ քաղաքի քահանաներից շատերը պատարագից առաջ շրջում են քաղաքի վաճառափողոցներով՝ վաճառականութիւն, տուր եւ առ անելով եւ ամէն տեսակ մեղքեր անելուց յետոյ գալիս են եկեղեցի եւ ուրիշ քահանաների կազմած նշխարով պատարագ մատուցանում առանց օրհնելու եւ սաղմոս կարդալու: Պատուիրում եմ այդպիսիներին հեռու մնալ այդ չար սովորութիւններից եւ սրբութեամբ կատարել պաշտամունքները:

15. Ոչ մի քահանայ առանց խոստովանեցնելու եւ մեղքերին թողութիւն տալու հաղորդութիւն չտայ ոչ մէկին:

16. Քահանաներից ոչ ոք պատարագ չմատուցանի մինչեւ որ չհաշտուի նրանց հետ, որոնց դէմ ոխ, քէն ունի:

17. Եթէ քահանան մէկին բանադրել է, եւ նա հպարտութիւնից չի գալիս ներողութիւն եւ թողութիւն խնդրելու, քահանան կարող է պատարագ անել: Իսկ եթէ բանադրեալը կգայ ներողութիւն խնդրելու, քահանան որեւէ պատճառով ոխակալ է լինում եւ թողութիւն չի տալիս, սա չի կարող պատարագ մատուցանել:

18. Քահանաները միմեանց հետ կռիւ չպիտի անեն, խռովութիւն ձգեն, միմեանցից ծխականներ յափշտակեն՝ ագահութիւնից դրդուած, այլ սիրով եւ եղբայրութեամբ վարուեն միմեանց հետ:

19. Քահանան չպիտի լինի տգէտ եւ ծոյլ, նա պիտի իմանայ իւր կարգին վերաբերեալ բոլոր ուսմունքները: Ինչպէս լսել եմ, շատերը սաղմոսները կարդալ չգիտեն, պատարագի աղօթքները անգիր չգիտեն:

20. Մկրտութիւնը կատարել ամենայն զգուշութեամբ եւ սրբութեամբ, եւ ո՛չ վայրապար ծիծաղելի եւ կատակի խօսքեր խառնելով աղօթքների մէջ:

21. Քահանան նախ մկրտութիւն պիտի անի եւ ապա սուրբ պատարագ մատուցանի եւ մկրտուածին հաղորդի, ուստի մինչեւ պատարագը հաց պիտի չուտի եւ հաց կերած՝ մկրտութիւն չանի (տե՛ս Սսի 4):

22. Անհաւատ կանանց եւ մարդկանց ոչ ոք իրաւունք չունի կնքահայր հրաւիրելու, որովհետեւ անհաւատը չի կարող ի դէմս երախայի հաւատոյ դաւանութիւնը ասել:

23. Մկրտութեան (համար) կամ մեռնողին հաղորդութիւն տալու համար քահանան փող չպահանջի, ով կամենում է, կարող է՝ իբրեւ եկեղեցու նուէր, մի բան տայ. իսկ աղքատներին բոնադատել, ամենեւին չի կարելի (տե՛ս Սիս 11):

24. Պիտի մկրտել այն անհաւատ մանուկներին միմիայն, որոնք յետոյ իրանց հին կրօնին չպիտի դառնան, այլ մինչեւ վերջ քրիստոնեայ կմնան:

25. Ոչ ոք գաղտնի պսակ չանի (առանց ծնողների գիտութեան), գաղտնի պսակը անվայել է, անհաստատ է եւ ոչ օրինաւոր (տե՛ս Լուս. 8):

26. Կնաթող եւ այրաթող անձանց առանց կանոնական հրամանի չպիտի պսակել. եթէ ոչ՝ պսակը կլուծուի, եւ պսակադիրը կարգալոյծ կլինի: Իսկ եթէ կը յամառեն եւ չեն բաժանուիլ, նրանք պոռնկութիւն անող կը համարուեն:

27. Առեւանգներին չպիտի պսակել, որովհետեւ շատ անգամ մարմնական հաճոյք ստանալուց յետոյ մեծ ատելութեամբ բաժանւում են միմեանցից եւ իրանց յանցանքին կցորդ անում պսակադիրին (տե՛ս Անկ. 11, Բ առ. 67, Բարս. 12, 30, Ծահապիվանի 7, Լաւ. 9, Լուս. 9):

28. Անմեղ տղաներին ժառանգութեան եւ կամ այլ պատճառով չպիտի պսակել, այլ հասակն առածներին, եթէ տղան 15-ը լրացրած եւ աղջիկը 12-ը լրացրած կամ էլ աւելի հասակում, որպէս զի գիտակցաբար լինի նրանց ամուսնութիւնը եւ ոչ անգիտութեամբ (տե՛ս Բ Դւ. 24, Սահ. 27):

Զափահասական տարիքը զանազան երկրներում զանազան տեսակ են որոշւում, նոյն իսկ մեր մէջ մեր եկեղեցական կանոններով տարբեր են, Ներսէս Ե-ն որոշել էր տղայի համար՝ 16-ը, իսկ աղջկայ համար՝ 13-ը լրացրած. պետական օրէնքը կովկասցիների համար որոշել է 15 եւ 13, պետական օրէնքը ո՛չ կովկասցիների, այսինքն Ռուսաստանի համար՝ 18 եւ 16, ինչպէս եւ Գերմանիայում: Ներսէս Ե-ի որոշումը, որ աղջիկը 14 տարեկան լինի, աւելի ընդունելի է առողջապահական տեսակէտից, քան Շնորհալունը:

29. Ոչ ոք չհամարձակի տղայի եւ աղջկայ կամքի հակառակ պսակ անել, այդպիսի պսակը անհաստատ է եւ լուծանելի, եւ պսակադիրը, եթէ բռնութիւնից մինչեւ անգամ ստիպուած արած լինի պսակը, էլի կպատժուի (տե՛ս Բարս. 42):

30. Մերձաւոր ազգակիցների մէջ պսակ լինել չի կարող, մինչեւ որ երկու կողմից չորս-չորս աստիճանը լրացած չլինի:

Կանոնս պահանջում է, որ 8-րդ աստիճանը լրացած լինի, եւ պսակուելու իրաւունք ունենան միայն 9 եւ 10 աստիճանները, կամ 8-րդը՝

9-ի հետ: Սրանից առաջ դրուած էր Սսի կանոնը՝ մինչեւ 7-րդ աստիճանի արգելմամբ: Սսի ժողովի կանոնը դարձաւ ընդհանուր օրէնք հայերի համար (տե՛ս Ա առ. 33, Բ առ. 19, Բարսեղի 23, Աչտ. 1, Բարս. 68, Շահ. 12, 13, Պար. 16, Սսի 7, (Թադ. 32, Հարց. 10):

31. Քահանան պսակ պիտի անի առաւօտից մինչեւ ճաշը: Խմած մարդուն եկեղեցի թողնել չի կարելի, նոյնպէս եւ անառակ կանանց, որ պսակի օրհնութիւնը չաղտեղեն: Գուսանները նոյն միջոցին (պսակի) չերգեն: Բուն բարեկենդանից մինչեւ զատիկ, զատկից էլ մինչեւ պենտեկոստէն եւ բոլոր կիրակի օրերը պսակ անել չի կարելի (տե՛ս Ե Դւ. 3, 5, Լաւ. 59):

32. Քահանան չհակառակի Աստուծոյ օրէնքներին եւ եպիսկոպոսին, եւ միաբանելով այլազգիների հետ՝ չարտաքսեն եպիսկոպոսին ու իրանք օտարների օգնութեամբ ժողովրդի հրամանատարներ նշանակուեն առաջնորդական իրաւունքներով. այդպիսի քահանաները կարգալոյծ լինեն ու մեռնելիս հաղորդութիւն չստանան եւ քահանայական թաղման արժանի չլինեն (տե՛ս Երուս. 11):

33. Քահանան եւ ժողովուրդը եկեղեցական գործերի համար մարմնաւոր իշխանի մօտ չգնան գանգատուելու եւ դատաստան խնդրելու, այլապէս առաքելական եւ կանոնական հրամանի համեմատ կարգալոյծ կլինի:

34. Քահանան չպիտի աշխարհի կառավարութեան մէջ խառնուի եւ քաղաքի կամ գիւղի հոգաբարձու, կամ գաւառապետ, կամ հարկերի եւ սակերի գրող, կամ որեւ է աշխարհային գործակալութիւն անող լինի: Այդպէս վարուող քահանան կարգալոյծ պիտի լինի, կամ յետ կենայ այդպիսի զբաղմունքներից (տե՛ս Բ առաքելական 6, Սսի 17, Սահ. *22*):

35. Լսում ենք, որ կան քահանաներ, որոնք ձիավարժութեամբ, զինավարժութեամբ, ձիարշաւներով, նետաձգութեամբ, որսորդութեամբ եւ այդպիսի գործերով են զբաղուած. պատուիրում եմ հեռու կենալ այդպիսի պարապմունքներից եւ մարմնաւոր զէնքերից ու սպառազինուել հոգեւոր զէնքերով:

36. Եթէ քահանան մէկին բանադրում է զանազան յանցանքների կամ պատուիրազանցութեան համար, ուրիշ քահանայ տգիտաբար այդ բանադրեալին չպիտի թոյլ տայ իւր եկեղեցին մտնելու, բո-

լոր քահանաները պիտի մերժեն նրան, մինչեւ որ չզղջայ մեղաւորը եւ թողութիւն խնդրելով բանադրանքը վերացնել տայ (տե՛ս Բ առ. 12, 13, Սարդ. 13, 14, Ծահ. 18, Պար. 19):

37. Այս կանոնը ճշտութեամբ կատարուի եպիսկոպոսներից, եթէ բանադրողը եպիսկոպոս է:

38. Ամուրի երիտասարդ քահանաներին այս պատուիրանն եմ աւանդում, որ եթէ կամենում են իրանց հոգին ազատել մեղքերից, բամբասանքներից եւ արժանաւորապէս ս. խորհուրդը կատարել, պիտի կրօնաւորութեան մէջ մտնեն, որովհետեւ աշխարհում միշտ խօսալով, յարաբերութիւն ունենալով ըստ պաշտօնի կանանց հետ, նրանց խոստովանեցնելով եւ այլն, եւ այլն, անհնար է սրբութեամբ ծառայել Աստուծոյ. իսկ եթէ չի համաձայնում վանք գնալ, պիտի պատարագ չանի: Իսկ ծերունի քահանաները եթէ վստահ են իրանց անձի տոկունութեան եւ անարատ վարք ունենալուն վրայ, կարող են մնալ իրանց պաշտօնում՝ որքան կկամենան:

ե) Առ իշխանս՝ որ ըստ աշխարհի

Իշխաններին ուղղած խրատները չեն մտնում եկեղեցական կարգերի մէջ, որովհետեւ նրանց յանցաւորութեան դէպքում չեն ենթարկւում հոգեւոր դատաստանին եւ պատժին, այլ մարմնաւոր իշխանութեան: Համառօտութիւնը այս է.

39. Մարդկանց մի՛ նեղէք, աղքատներին մի՛ զրկէք, չար եւ անիրաւ գործակալներ եւ գաւառապետներ մի՛ նշանակէք. անիրաւ դատաստան մի՛ անէք, վարձ մի՛ կտրէք. ծառաներին իրանց ստանալիքից մի՛ զրկէք. պասերը մի՛ լուծէք ձկնով եւ գինով, սուտ երդում մի՛ ուտէք:

զ) Առ դասս զինուորաց

Ինչ որ ասացինք «իշխանների» վերաբերմամբ, նոյնը կասենք եւ այս կանոններիս վերաբերմամբ: Համառօտ բովանդակութիւնն է.

40. Հնազանդ կացէք ձեր տէրերին, գլխաւորներին. պաշտօնները սրբութեամբ կատարեցէք, գողութիւն, յափշտակութիւն մի՛ անէք, հոգեւոր զէնքերով սպառազինուեցէք, որ պատերազմում Աստուած ձեզ օգնական լինի:

է) Առ քաղաքականսդ

Համառօտութիւնը այս է.

41. Առեւտուր անող քաղաքացիքդ ուղղութեամբ արէք վաճառականութիւն եւ ո՛չ խաբեբայութեամբ. կշեռքի ու չափի մէջ արդար եւ խղճով վարուեցէք եւ ոչ ստելով ու խաբելով: Փողը շահով մի տաք, փոխ տուածը միայն յետ պահանջեցէք: Ձեր ունեցածից բաժին հանեցէք աղքատներին եւ կարօտեալներին:

ը) Առ երկրագործս եւ համօրէն ժողովրդականսդ

Համառօտ բովանդակութիւնն է.

42. Գնացէք Աւետարանի ետեւից, վարեցէք պարկեշտ եւ առաքինի կեանք. հեռու կացէք ծուլութիւնից, հարբեցողութիւնից, յիշոցներ տալուց. կրթեցէք ձեր որդիներին Աստուծոյ ճանապարհով, հէնց փոքրուց ուսում եւ կրթութիւն տուեցէք նրանց, որ բարի ժառանգներ լինեն: Սիրեցէք աղքատներին, տնանկներին, հիւրերին, հիւանդներին:

թ) Առ կանանց դասս

Համառօտութիւնը.

43. Կանայք, պարկեշտ եղէք, զանազան գոյներով երեսներդ մի ներկէք. կախարդութեան եւ դեղատուութեան ետեւից մի՛ ընկնէք. հապա կատարեցէք ձեր պարտաւորութիւնները սրբութեամբ եւ ձեր պարկեշտ վարքով օրինակ եղէք ձեզնից փոքրերին:

ժ) «Գիր շրջաբերական առաքեալ ի կողմանս արեւելից ի կարս՝ զկնի նորակերտ եպիսկոպոսի ուրումն...»

44. Եպիսկոպոս ձեռնադրեցի ձեր ընտրած եւ ձեր վկայականով ուղարկած քահանային, հաւատալով ձեր վկայութեան՝ յանձնեցի նրան առաքելական ձեռնադրութեամբ տրուելիք իրաւունքները (տե՛ս Սսի 1, Երուս. 9):

45. Կպահի նա Տիրոջից հրամայուած կանոնը (պոռնկութեան) մարդու եւ կնոջ անբաժանելի կենակցման մասին: Բացի պոռնկու-

թեան եւ ս. հայրերի կանոններում գրած պատճառներից, ուրիշ ոչ մի բանի համար չի կարելի արձակել կինը. լսում ենք, որ արեւելեան եպիսկոպոսներից ոմանք, արհամարհելով Աստուծոյ օրէնքը, անխտրաբար բաժանում են ամուսիններին կուրացուցիչ մամոնայի պատճառով: Ինչպէս արձակողն է ըստ Յիսուսի խօսքին, շնութիւն անելու պատճառ դառնում, նոյնպէս եւ արձակելու հրաման տուողը շնութեան մեղսակից է լինում (տե՛ս Բարս. 9, 31, Շահ. 4, 5. Սսի 14, Հարց. 7, Լուս. 23):

ՀՆՈՐՀԱԼՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԳՐԱԲԱՌ ԲՆԱԳԻՐԸ

ա) Առ կրօնաւորս խարազնազգեացս՝ որ ի վանորայս[1]

1. Եւ արդ՝ առաջին ընդ գերաշխարհիկսդ վարուք եւ քաղաքավարութեամբ խօսեացուք. առ կրօնաւորսդ՝ որք ի վանորայս եւ ի մենաստանս բնակիք: Որք սիւնք էք աշխարհի եւ պարիսպ ընդդէմ թշնամւոյն՝ աղօթիւք ձեր եւ բարի վարուք, հրեշտակք ի մարմնի, եւ աստեղք լուսատուք յերկրի, յորոց ի բարի եւ ի լուսաւոր վարուց փառաւորի միշտ Հայր ձեր՝ որ ի յերկինս է:

Եւ արդ՝ մի ոք ի ձէնջ զվատթարս խօսելով լեզուաւ, կամ իրս ինչ անպատշաճ գործելով անձամբ առաջի արտաքնոցն՝ պատճառ լինիցի բանալոյ զանդուռն բերան նոցա ի հայհոյութիւն սուրբ հաւատոյս եւ կարգիս. որովք կրկին դատաստանս տալոց են այնպիսիքն առաջի Աստուծոյ առաջին՝ ընդ մեղացն՝ զոր խօսին կամ գործեն. երկրորդ եւ մեծ՝ ընդ գայթակղութեան լինելոյն պատճառ:

Մի ոք զընկերակից կրօնաւորաց թողլով զկենակցութիւն՝ առանձինն բնակիցէ, ոչ յաղագս ճգնողական վարուց՝ որպէս միայնակեացք, այլ վասն ագահութեանz ախտի, զի զանձին իւրոյ աշխատութիւնն ոչ հասարակաց եկեղեցւոյն, այլ իւրայնոյ ամբարիցէ. յորմէ վնասք բազում, հոգւոց, եւ ի միաբանութենէն՝ օգտութիւնք յոլովագոյնք, որպէս աստուածախօս վարդապետացն ցուցանին բանք:

Են ոմանք դարձեալ աշխարհասէր եւ ի մեղկ կրօնաւորաց, զի ոչ միայն սրտիւք ըստ հնոյն Իսրայէլի դառնան յեգիպտական գործս խաւարինս, այլ եւ անձամբ իսկ ընդ աշխարհականս բնակին ի գիւղս եւ քաղաքս, եւ ի բանից բերանոյ գարշութիւնս եւ ի գործս վատթարութեան, եւ յորովայնամոլութիւնս անպատկառս, եւ յարբեցութիւնս անառակս, եւ յամենայն անկարգութեանց բերմունս՝ առաւելուն քան զնոսա:

Արդ՝ հրամանաւն Աստուծոյ եւ մեր, այս եղիցի կանոնական օրէնք

1 Այս կանոնները առանձնացված են Ներսես Շնորհալու «Թուղթ Ընդհանրական»-ից: Գիտական հրատարակությունը տես Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական / աշխ. է. Բաղդասարանի, Եր. 1995:

ի վերայ այնպիսեացն, փոխել այսուհետեւ զբնակութիւնս իւրեանց ի վանս, եւ զվարս իւրեանց ըստ ձեւոյն եւ ըստ կարգին՝ յապաշխարութիւն եւ ի պարկեշտութիւն՝ մինչեւ ի վախճան: Իսկ եթէ ոք ի նոցանէ ոչ լուիցէ աստուածային օրինացս՝ զոր գրեցաք, եւ ոչ ելցէ յաշխարհէ, այլ կացցէ յամառեալ մինչեւ ի մահ իւր՝ ի նոյն, անպարտ եմք մեք ի խղճէ կորստեան նորա, ինքն եղիցի արեան իւրոյ պարտական առաջի Աստուծոյ:

Այլ՝ քահանայից պատուէր տամք, զի թէ մինչ յաշխարհի իցէ այնպիսին, եւ վախճան մարմնոյ ընդ հոգւոյն մեռելութեան հասանէ նմա, ոչ հաղորդութեան եւ ոչ օրինաւոր թաղման արժանի առնել զնա, մանաւանդ զայնոսիկ՝ որ միշտ յանզղջութեան լինիցին մինչեւ ի մահ: Իսկ եթէ ոք յայնպիսեացն մերձ եղեալ ի մահ զղջասցի եւ հայցէ արտասուօք զհաղորդութիւն եւ զթաղումն, եւ խոստովանութեան նորա գիտողք վկայեսցեն, եթէ հաստատեալ էր ի միտս ելանել յաշխարհէ, եթէ օրհաս մահուն ո՛չ էր կանխեալ, այնպիսւոյն վասն ողորմութեանն Աստուծոյ տացի թօշակն վերջին, եւ օրինաւոր թաղումն՝ ոչ որպէս քահանայի, կամ կրօնաւորի, այլ իբրեւ զմիոյ աշխարհականաց:

Բայց մի ոք անընտրողաբար զամենայն՝ որ յաշխարհի մեռանիցին կրօնաւորք, հաւասար համարեսցի, զի են բազումք՝ որ հիւրութեամբ եկեալք յաշխարհ, պատահէ նոցա վախճան, եւ այլք՝ որ ծեր եւ տկար գոլով մարմնով, եւ վասն ոչ գտանելոյ խնամս ի վանորայս՝ բնակին յաշխարհի, ուղիղ եւ ոչ բամբասելի վարուք, այսոքիկ եւ սոյնպիսիքս պատուով թաղեսցին, յորժամ հասանէ վախճան, որպէս զծառայս Աստուծոյ:

2. Դարձեալ՝ զգուշացուցանեմք զճշմարտագունիցդ երամս՝ յաղագս նոր եղելոյ սովորութեանդ ի վանորայս ի մերում ժամանակի, այգեգործ իւրաքանչիւր ոք լինելով ի կրօնաւորաց, որպէս ի գեօղս, որ անվայելուչ է կրօնաւորական կարգի, եւ արտաքոյ առաջին սրբոց հարցն պատուիրանաց: Զի նոքա եւ զորս աշխարհի ունէին ժառանգութիւնս եւ ստացուածս՝ թողին, եւ թողուլ օրինադրեցին, եւ զխաչ առաքինութեան բարձին, եւ զկնի գնացին Քրիստոսի, որպէս եւ ինքն հրամայեր մեծատանն, թէ՝ երթ վաճառեա զոր ինչ ունիս, եւ տուր աղքատաց, եւ դու առ զխաչ քո, եւ եկ զկնի իմ, եւ ունիցիս գանձս բազումս յերկինս: Եւ դարձեալ թէ՝ որ կամիցի զկնի իմ գալ, եւ ոչ ուրասցի զամենայն՝ զոր ունիցի յաշխարհի, եւ առցէ զխաչ իւր հանապազ, ոչ կարէ իմ աշակերտ լինել: Եւ այլ եւս՝ որ այսպիսիք են աւետարանական պատուիրանք աշակերտելոց անճանց որ էք դուք: Յորոց բազումք են ի ժամանակիս կրօնաւորաց՝ որ յաշխարհի առանց ժառանգութեան էին, եւ հարկատուք իշխանաց, եւ աղքատք ի գոյից, եւ կարօտք հարկաւորացն, եւ յորժամ զձեւ կրօնաւորութեան ընկալան՝ տեարք եղեն ի վանորայս բազում ժառանգութեան, եւ փարթամացան ստացուածովք, եւ ոչ միայն հարկաւոր պիտոյիցն

եղեն անկարօտ, այլ եւ աւելօրդօքն լցան, եւ յաչխարհի հոգովք եւ երկօք տաժանեալք, եւ աստ անհոգութեամբ եւ հեչտութեամբ ստուարացեալք: Եւ զի՞րդ կարիցէ այնպիսին յաչակերտութեան լինել կարգի, եւ ասել ընդ Պետրոսի, Տէր՝ ահա մեք թողաք զամենայնն՝ եւ եկաք զկնի քո, արդ՝ զի՞նչ լինիցի մեզ: Յայտ է՝ զի ոչ եթող ինչ վասն Քրիստոսի այլ մանաւանդ՝ զոր ոչ ունէր յաչխարհի, ստացաւ հակառակ Քրիստոսի:

3. Ի պաղոցն ժամանակի՝ զպաղաբերացն ձերոց մասն տուք Աստուծոյ ի ձեռս աղքատաց եւ կարօտելոց, եւ մի դատարկ եւ ունայն զխնդրողսն պաղոյն դարձուցանիցէք, զի մի եւ զձեզ Աստուած ի յիւր տնկեալ դրախտէն՝ ունայն դարձուսցէ:

Եւ եթէ տայցէք, մի խոժոռ դիմօք եւ զայրացեալ սրտիւ եւ դժկամակ բանիւք իբրեւ զզոհն կայենի՝ որ ոչ է հաճոյ Աստուծոյ, այլ եւ պատճառ զայրացման, այլ՝ զուարթառատ կամօք, որպէս սիրէ եւ խնդրէ Աստուած:

Եւ ի գինւոյն ժամանակի՝ ի գինւոյ անտի մասնաւորեցէք զբաժինն Աստուծոյ: Եւ յորժամ առաւելուցու քան զպէտս ձեր, եւ հարկ լինի վաճառել. ի գնոց անտի արծաթոյ առաւել պաղաբերեցէք Քրիստոսի՝ տալով տառապելոց եւ գերելոց, եւ մի ամբարիցէք յերկրի, եւ յուսայք յետ մահու՝ այլոց ձեռամբ զձերն տալ Աստուծոյ վասն ձեր:

Դարձեալ՝ զի թէ եւ երկիւղած ոք հանդիպեցի, եւ զամենայն զոյս մեռելոյն ըստ կամացն Աստուծոյ տնօրինէ՝ վասն հոգւոյ նորա թողութեան մեղաց, նուազ է ի բարեաց եւ ոչ կատարեալ բարի: Եւ զի այս ճշմարիտ է՝ ի բանից իմաստնոյն ուսանիմք: Այն զի ասէ թէ՝ որ ողորմի աղքատին, փոխ տայ Աստուծոյ: Եւ գիտէ զայս ամենայն ոք, զի զվճար փոխոյն ոչ օտարի ուրուք, այլ փոխատուին տայ փոխառուն:

4. Մի ոք գտցի ի միջի ձերում՝ որ զձեւ կրօնաւորութեան զգեցեալ է, եւ յառաւելութիւն գինւոյ տուեալ զանձն իւր՝ զբամբասանս արբեցողաց ընկալցի ի կարգն սուրբ: Զի միոյն անկարգութեամբ՝ ամենայն կարգակիցք նորա անդոսնեսցին յաչխարհականաց եւ յայլազգեաց: Եւ թէեւ այլով ամենայնիւ հնար էր անբամբասելի լինել այնպիսւոյն, արբեցութեամբն արտաքս ելցէ յարքայութենէն՝ ըստ բանին առաքելոյ. քանզի ասէ՝ մի խաբիք, ոչ սպանողք, ոչ չնացողք, ո՛չ արուագէտք, ո՛չ արբեցողք, եւ զայլն՝ որ ըստ կարգի, թուէ, ո՛չ ժառանգեսցեն զարքայութիւն Քրիստոսի եւ Աստուծոյ:

5. Դարձեալ եւ զայս պատուիրեմք, զի թէ հնար է փոփոխել ձեզ ի փոփոխական բարուց՝ վանից ի վանս չրջելով, զի վասն դոյզն պատճառի թողուլ զառաջնորդն իւր եւ զկենակից եղբարսն՝ անհաստատութեան է նշանակ: Վասն զի բաց ի հոգւոց վնասուէ որ հրամայեալ է ի գիրս, թողուլ եւ գնալ յաղագս մարմնաւոր ինչ պատճառի, ոչ թողացուցանեն զփոփոխումն ի տեղւոջէն: Եւ յայսմ պատճառ է յազգի մերոյ կրօնաւո-

բաց զբազումս տեսանեմք անհրահանգս եւ անխրատս, եւ անհնազանդս աւագագունից. եւ գրեթէ՝ զբովանդակն բաց ի սակաւուց: Զի յորժամ յանպատշաճան, կամ ի գործս կամ ի խօսս՝ որ անվայելուչ է կրօնաւորաց, տեսանիցեն զոք ելեալ՝ առաջնորդն կամ վարդապետն կամ ոք ի ծերագունից, եւ յանդիմանող բանիւ սաստիցէ, վաղվաղակի գիչերագնաց եղեալ իբրեւ ծառայ փախուցեալ ի Տեառնէ, փախչի զայրացեալ սրտիւ յաստուածային խրատուէ անտի:

Մի ոք եղբարց տրտնջող լինիցի զառաջնորդէ իւրմէ յինչ եւ իցէ պատճառ տրտնջման, թէ եւ արդար գտանիցի ի տրտնջելն, զի մի զվարձան՝ որ Աստուծոյ, կորուսանիցէ, եւ ընդ այդուոյն մշակացն առաջնոց գատեսցի, վասն տրտնջելոյն զՏեառնէն անիրաւաբար:

6. Իսկ զգողսն եւ զկծծիսն եւ զհատուսն քան զարտաքինսն ի սոյն յանցանս գտեալս առաւելապէս դատի Աստուածծ, որպէս զգիտող կամաց Տեառն ծառայ, քան զայն՝ որ ոչն գիտէ:

Եւ մի ոք փոքր համարեսցի զսա ի կարգ մեղաց, զի ի քարեղէն տաղտակսն ի գրեալ օրէնսն մատամբն Աստուծոյ, երրորդն է սա կարգեալ, յետ սպանութեանն եւ շնութեանն:

Եւ սահման՝ որ ընդ գողութեան անուամբ եւ բամբասանօք արկանէ զմարդ՝ այս չափ է, ամենայն ոք զճեռս իւր ճգէ յառնուլ զինչ եւ իցէ իրս, եւ աչօքն այսր եւ անդր նայեսցի, զի մի տեսցէ կամ տէր գոյին, եւ ըմբռնեսցէ զնա, կամ օտար ոք եւ հայհոյեսցէ. գող է այնպիսին, եւ գողութիւն է զոր առնուն:

7. Մի ոք ի բամբասանս յօժարեսցի, թէեւ ուղիղ իցէ, թող թէ զրահետ վարեալ: Զի զի՞նչ օգտեցուցանես զեղբայրն՝ բամբասելովն զնա առ այլս, զքեզ վնասեցեր ի բամբասելն, եւ նա ոչ ինչ օգտեցաւ: Եթէ կամիս օգտեցուցանել զնա եւ զքեզ տէրունականաւն վարեսջիր խրատով: Յանդիմանեա զնա սիրով, որպէս զհիւանդացեալ անդամ սպեղանեօք նախ առանձնաբար, եթէ ո՛չ անսայցէ առաջի երկուց եւ երից վկայից. եթէ եւ ի նոցանէ ոչ պատկառեսցի դառնալ յուղղութիւն ասասջիր յեկեղեցւոջն եւ թէ՝ եւ յեկեղեցւոյն ի հրապարականախատ լինելոյն ոչ զղջասցի, յայնժամ համարեսցի քեզ, եւ բամբասեսցի իրաւապէս՝ իբրեւ զհեթանոս եւ զմաքսաւոր:

բ) Առ առաջնորդս սրբոց ուխտից վանականաց

8. Փոքր ինչ եւ առաջնորդացդ, ի յերկինս ճանապարհորդելոցն տացուք ծառայակցաբար զհոգեւորական եւ զաստուածային բանին կերակուր՝ որք զաչաց ունիք գործ եւ սպասաւորութիւն մարմնոյ եկեղեցւոյ:

Զի զոր օրինակ աչք առաջնորդին անճին յամենայն չարժումն ի լաւագոյնսն կամ ի վատթարագոյնսն, ըստ այսմ նմանութեան եւ առաջնորդք՝ առաջնորդելոցն:

Ըստ այսմ օրինակի եւ առաջնորդք եկեղեցւոյ, որ ոք երկոքումբք աչօք լուսաւորեալ իցէ, այսինքն՝ գիտութեամբ աստուածաշունչ գրոց, եւ առաքինասէր գործովք՝ ամբծութեամբ, եւ սրբութեամբ եւ ամենայն արդարութեամբ, զոր պատուիրանք Աստուծոյ ուսուցանեն, այնպիսին՝ որպէս անձին իւրոյ, սոյնպէս եւ համօրէն եղբայրութեան բարւոք առաջնորդէ յաստուածայինն: Իսկ՝ որ զմի յաչացն բաց ունիցի, եւ միւսովն կափուցեալ իցէ այսինքն՝ որ կամ գիտութիւն առանց գործոց առաքինութեան, եւ կամ առաքինութիւն առանց գիտութեան ունիցի, թերի է ի բարեաց, եւ ոչ կատարեալ քանզի միականեաց նմանի այնպիսին:

Իսկ այնոքիկ՝ որ զերկոսեան տեսարանս աչաց խաւարեալս ունիցին ի լուսոյ, այսինքն՝ զի են տգէտք աստուածային գիտութեանց, եւ են պղերգ յամենայն գործս արդարութեան, մանաւանդ թէ՝ եւ հակառակօքն լցեալք, եւ յանդգնին տալ զանձինս յառաջնորդութիւն եկեղեցւոյ, որ եւ զբազումս տեսանեմք յայսպիսեաց ի մերումս թշուառացեալ ժամանակի, ձեռնամուխ եղեալ յայսոսիկ, լինիլ այնպիսիքն ըստ տէրունական առակին, կոյր կոյրի յորժամ առաջնորդէ՝ ասէ, երկոքին ի խորխորատ անկանիցին, որք ոչ յԱստուծոյ, այլ ի սատանայէ չարժեալք դիմեն յառաջնորդութիւնն յայն, ի կորուստ ինքեանց եւ առաջնորդելոցն:

Իսկ կերակրոցն բաչխումն ըստ չափոյ՝ աշխատութեանն առ իւրաքանչիւրսն լիցի առաւելութեամբ եւ նուազութեամբ: Զծերացեալսն եւ զվտանգեալսն որք զմանկութեան ժամանակն եւ զզօրութիւն անցանց ի յաշխատութիւնս եկեղեցւոյն ծախեցին, մի բարձի թողի առնիցէք, որպէս ոչ ժամանակին պիտանացուք զի մի բարկասցի Տէր: Քանզի թէ օտարաց վտանգելոց, նաեւ թշնամեանց՝ խնամ տանիլ հրամայէ Քրիստոս եւ ողորմել, եւ պատուհաս սպառնայ՝ որք ոչն առնեն, քանի՞ եւս եղբայրցն եւ անդամոց եկեղեցւոյն: Վասն որոյ՝ զծերս պատուեցէք եւ ծերատածեցէք՝ ըստ հրամանին առաքելոյ, եւ զտկարացեալսն խնամարկեցէք տեսչութեամբ եւ պիտոյից նոցա պատրաստութեամբ՝ ըստ չափոյ զօրութեան ձերոյ:

9. Մի զնուիրեալն յեկեղեցիս՝ կամ կենդանեաց միաբանութեան կամ մեռելոց յիշատակի, անձին միայնոյ սեպհականեսցէ առաջնորդն, այլ ի պէտս եկեղեցւոյն ծախիցէ: Զնոյն եւ հատուսցէ եկեղեցեաւն զհոգեւոր պարտսն, զի մի յարդար դատաստանին աւուր պահանջեսցէ իւրաքանչիւր ոք զտուեալն, եւ զի՝ ոչ ունիցի յայնժամ հատուցանել, զիւրն առեալ բարեգործութիւն փոխարէն տայցեն:

Եւ թէ առաջնորդն առաջին՝ զոր առ յաւուրս իւր ի ծախս եկեղեցւոյն վատնեաց հաստատուն վկայիւք, եւ ոչ ժամանեաց յաղագս օրհասին մահու կանխելոյ՝ հատուցանել զպարտսն երկրորդն՝ որ զկնի նորա ժառանգէ զառաջնորդութիւն եղբայրութեանն, պարտական է վճարելոյ, եւ եթէ տնտես առնէ ունի տոկոսեօք վճարել առաջի Քրիստոսի: Իսկ եթէ

ոչ վկային նմա ի պետս եկեղեցւոյն առնել զառեալն, ինքն՝ որ էառն, հատուսցէ ի հանդերձելումն:

10. Մի ոք ինքնակամ ախտիւ չարժեալ՝ կաշառանօք աւագաց յափշտակեսցէ զառաջնորդութիւն վանաց առանց ժամանակին առաջնորդի քննութեան եւ հրամանի: Քանզի երկու են պատճառ իրաւացի փոխելոյ զվանաց առաջնորդս, կամ վասն զանարժանս գործելոյ արտաքոյ օրինաց Աստուծոյ, եւ այն ճշմարիտ վկայիւք՝ կամ եկեղեցւոյն ոչ չինութեան, այլ աւերման լինելոյ պատճառ: Եւ առանց այսոցիկ՝ եթէ յանդգնի ոք հակառակ յառնել՝ մեղանչէ յօրէնս Աստուծոյ:

գ) Առ առաջնորդս եկեղեցւոյ՝ որ են յաշխարհի, որ կոչին եպիսկոպոսունք

11. Խօսեցուք եւ առ դասս եպիսկոպոսաց սրբոց՝ որ էք տեսուչք կարգեալք յԱստուծոյ հոգւոց հաւատացելոց՝ որ են յաշխարհի:

Որ թէպէտ եւ ըստ կարգի երկրորդ եղաք յաղագս բարեկարգութեան՝ նախ առ վանականսն սակայն ըստ աստիճանի՝ առաջին էք:

Պարտ է գիտել եւ զայն, թէ յաղագս որո՞յ պատճառի եղաւ ի Քրիստոսէ եւ յառաքելոց նորա այս գործ եպիսկոպոսութեան, յայտ է թէ վասն լինելոյ գլուխ եւ հրամանատար քահանայից եւ ժողովրդոց, եւ որպէս զդէտ աննիհար աչօք մտացն նայել ի վերայ ամենեցուն, զթիւրեալսն ուղղել, եւ զուղիղսն հաստատուն պահել:

Եւ թէ զինչ հրամայեցաւ լինել եպիսկոպոսին եւ կամ զինչ առնել, զայս Պօղոս յայտ առնէ առ Տիմոթէոս գրելովն, թէ պարտ է եպիսկոպոսին անարատ լինել՝ որպէս Աստուծոյ տնտեսի, հեզ, ցած, պարկեշտ, հիւրասէր, բարեսէր, արդար, սուրբ, ժուժկալ, մի արծաթասէր, մի կռուող, մի հարկանող, այլ հանդարտ, եւ այլ եւս:

12. Թողից ասել զեւս դժնտակագոյնսն այսր ժամանակի եպիսկոպոսաց գործ, զի եւ բազում անարգանաց եւ տուժից տանին յայլազգեաց, ոչ յաղագս աստուածային օրինացն՝ որպէս առաջին սուրբքն, զի այն երանութեան էր արժանաւոր, այլ վասն անոտի փառացն յուսոյ եւ զգերփեալսն ի հնազանդելոց պէսպէս հնարիւք եւ բռնութեամբ՝ զոր յեկեղեցւոյ պայծառութիւն եւ յաղքատաց պէտս հրամայեցաւ լինիլ, զայնոսիկ ժողովեն որպէս զմաքսաւորս, եւ բռնակալաց, աշխարհի նուիրեն: Եւ ոչ թէ ի նոցանէ բռնադատելով զայն առնեն. քանզի ի սոյն իսկ յազգէ մերմէ սկսաւ այս գործ չարութեան, եւ ծանուցաւ այլազգեաց յաներկիւղից ոմանց եւ ի փառամոլից՝ որք մի ի միոյ վերայ յառնելով տակաւին աճեցուցանեն զկապեալս ի վերայ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, որպէս զտունս բաժից կամ զներկոցաց, որոց մեղաց չիք թողութիւն՝ ըստ առ ի յԱստուած մեղուցելոցն: Որ ոչ միայն քահանայապետութեան չեն

արժանի՝ որ զայս դաժան գործ սկիզբն արարին մուծանել յեկեղեցի, եւ կամ այնոքիկ որք ի հայրապետաց ընկեցեալք յաթոռոյ վասն հոգեւոր պատճառի՝ այլազգեաց բռնաւորութեամբ եւ յաւելուածով կապալացն՝ դարձեալ փութան յափշտակել զեպիսկոպոսութիւնն, այլ եւ ոչ քրիստոնէութեան հաւատոյ եւ կարգի, եւ ոչ օրինաւոր քահանայական թաղման եւ սրբոյ պատարագին յիշատակի:

Զի՞նչ ասել եւ զմօրէն այսոցիկ չարեաց, զյայտնապէս հակառակացն ճշմարտութեան եւ սրբոյ աթոռոյ Լուսաւորչին՝ որք ինքնաշարժ ախտիւք եւ բռնակալաց աշխարհի հրամանօք զանճինս իւրեանց, յայս աստիճան հոգեւոր բարձրութեան ձգեն, եւ ոչ ընտրութեամբ Աստուծոյ եւ աստուածայնոց արանց համօրէն ազգիս՝ որպէս օրէնն պահանջէ, որով բիւր նեխութեան եւ ապականութեան անդամոց Քրիստոսի լինին պատճառ: Զի թէ ի գլուխն Ահարօնի իջանէն չնորհք Հոգւոյն Սրբոյ՝ որ է հայրապետութիւն, եւ ի գլխոյն ի մօրուսն՝ յեպիսկոպոսութիւնն, եւ ի մօրուացն ի գրապանակն՝ որ է քահանայութիւնն, եւ ի գրապանացն ի զգեստն՝ որք են ժողովրդեանն դասք:

դ) Առ դասս քահանայից

13. Դարձուսցուք այսուհետեւ զկարգ բանիս առ դասս քահանայիցդ որք աստիճանաւ երկրորդ էք եպիսկոպոսաց, եւ կարգեալ էք քահանայական գործառնութեամբ նուիրել զամենայն զորդիս Աստուծոյ, ծնանելով զամենեսեանսն մկրտութեամբ սուրբ աւազանաւն յորդէգրութիւն Հօրն երկնաւորի եւ ի ժառանգակցութիւն Քրիստոսի Աստուծոյ, եւ մեղսաքաւիչ մարմնոյ եւ արեանն Տեառն բաչխմամբ կերակրել զհոգիս նոցա յանմահութիւն:

Եւ թէպէտ եւ ամենայն բարեաց տեսակօք եւ առաքինութեամբ կատարեալք իցէք, սակայն զեկեղեցւոյ պայծառութենէ եւ զսրբոյ պատարագին պատուական եւ մաքուր զգեստուց մի անփոյթ առնէք, որպէս լսեմք զոմանց՝ եթէ հասարակաց զգեստուք եւ աղտեղեալ տրեխօք ելանեն ի բեմն սուրբ, եւ զսարսափելի խորհուրդն անխորհրդական զգեստուք կատարեն, եւ զայն ի պարկեշտութիւն անձանց համարեն, հանելով զժողովուրդն արտաքոյ եկեղեցւոյն եւ զդուռն ընդդէմ ձգելով. եւ ոչ միայն, այլ եւ անմտաբար ի բամբասանս բերին. ոմանց եկեղեցեաց եւ ի մերս բարեզարդ կարգաւորութիւն:

Ոչ ունիլ քահանայից յԱստուծոյ եւ ի մէնջ հրաման առանց սուրբ ծածկութի պատարագամատուցին զգինւոյ մատուցանել զսուրբ պատարագն, կամ Աւետարան կարդալ, կամ խաչ առնուլ ի ձեռս, կամ յայլ ինչ ի սրբութիւնսն մերձենալ, եւ այսոքիկ՝ զորս գրեցաք սակաւուք եւ որ նման սոցին, արտաքին մարդոյս զգուշութիւն, որոց հանդերձեալ են սպասաւորել աստուածայնոցն:

14. Եւ մի լիցի որպէս լուաք զոմանց աներկիւղ քահանայից, որ ի քաղաքս բնակին, եթէ յառաւօտ մինչեւ ցժամ պատարագին ի վաճառափողոցս քաղաքին չրջին տուր եւ առուիթիւն վաճառաց յոր բազում նետք հարկանեն յոգիսն ընդ մուտս զգայարանացն ի տեսանել եւ ի լսել, ի խօսել եւ ի գործել զանպատշաճան, եւ անտի դարձեալք մտանել յանդգնին յեկեղեցիս, եւ յայլոց քահանայից կազմեալ նչխարաւ առանց սաղմոսաց եւ աղօթից մատուցանեն զպատարագն: Որոց պատուիրեմք՝ յայսմ հետէ ի բաց կալ յայդպիսի աներկիւղ եւ չար սովորութեանց, եւ նախ սրբել զմիտսն գիչերոյն եւ տունջեանն աղօթիւք, որպէս վերագոյնն գրեցաք, եւ ապա մտանել յեկեղեցի սուրբ, եւ յանդիման լինել Աստուծոյ սրբով պատարագաւն:

15. Մի ոք ի քահանայից առանց գիտելոյ զխոստովանութիւն մարդոյ զհաւատոյն եւ զգործոցն՝ կամ իւր ինքեան կամ այլում քահանայի, տացէ նմա զհաղորդութիւն մարմնոյ եւ արեանն Քրիստոսի՝ ի յառողջութեան կամ ի հիւանդութեան, եւ կամ գիտելով զանարժանութիւն ուրուք տայ յաղագս մարդահաճութեան զաստուածային խորհուրդն, ծածկելով այնու զկարծիս չարութեան՝ որ զնմանէ, զի այնպիսին է՝ որ տայ զսրբութիւն շանց, եւ առաջի արկանէ զմարգարիտն խոզաց:

16. Մի ոք ի քահանայից պատարագողաց ոխակալութիւն ունելով ի սրտին ընդ ումեք՝ մատիցէ յաստուածային խորհրդոյն կատարումն, եւ անընդունելի առնիցէ զպատարագն առաջի Աստուծոյ, այլ նախ հաշտեսցի ընդ եղբօրն՝ ըստ հրամանին Քրիստոսի, եւ ապա եկեալ մատուցէ զպատարագն:

17. Իսկ եթէ քահանայն ընդ բանիւ արարեալ զոք ի ժողովրդականացն վասն պատուիրանազանց լինելոյ յօրէնս Աստուծոյ, եւ նա հպարտացեալ ոչ գայ յուղղութիւն, եւ ոչ խնդրէ թողութիւն ի քահանայէ անտի, քահանայն առանց խղճի մտաց մատուսցէ զսուրբ պատարագն, եւ ընդ դատապարտութեամբ է այն՝ որ ոչ ուղղեցաւ, եւ ոչ խնդրեաց զթողութիւն, քանզի Քրիստոս ոչ վայրապար հրամայէ առնել թողութիւն տրտմեցուցանողին, այլ եթէ անկեալ առաջի խոստանայ ապաշխարել, յայնժամ ասէ, չնորհեսցի առ ի քէն թողութիւն յանցանացն՝ զոր առ քեզն յանցեաւ: Իսկ եթէ մեղուցեալն առաջի անկեալ քահանային եւ խոստանայ գալ յուղղութիւն, եւ քահանայն յաղագս մարմնական ինչ պատճառի ոխակալ լինելով ո՛չ առնիցէ թողութիւն, չէ պարտ նախ քան զհաշտելն մատուցանել պատարագ:

18. Նաեւ առ քահանայս բազում պատճառս յոզէ սատանայ՝ խռովելոյ ընդ միմեանս եւ վիճաբանելոյ, եւ յոխակալութեան եւ ի նախանձու ախտս տանջելով զոգին զամենայն ժամանակս, որ եւ առ տգէտս եւ վայրենաբարոյս առաւել զօրանայ. է որ վասն յափշտակելոյ ի ժողովրդենէ միմեանց ագահութեան ախտիւ, եւ է որ յաղագս հարստահարելոյ զընկերն փառասիրութեան աղագաւ, եւ յայլ եւս յոլովագոյն աւելութեան

պատճառաց լուծանի ի նոցանէ սրբոյն պատուիրան, եւ Քրիստոսի աչակերտութեան նշան, առ որս ասաց թէ՝ յայսմ ծանիցէ աշխարհ զձեզ, եթէ իմ աշակերտք էք, եթէ սիրիցէք զմիմեանս:

Եւ արդ աղաչեմ զամենեսեան. զձեզ՝ դժուարաշարժս լինել ի վիճաբանութիւնս եւ ի կռիւս, եւ դիւրաշարժս ի հաշտութիւն եւ ի խաղաղութիւն: Եւ մի ոք՝ որ զօրաւորն է ի մարմնական յառաջադիմութիւնս, ջանայ զրկել զընկերն եւ անիրաւել, զի մի գայն՝ որ առնէ իրաւունս զրկելոց զԱստուած, դատաւոր եւ դատախազ իւր կացուցանէ, եւ զոր ի յանցաւոր կեանս զրկեաց, ի յանցանացն վաչխիւ հատուցանէ:

19. Մի ոք ի ձէնջ սիրեսցէ զկուրութիւն տգիտութեան քահանայական ուսմանց յաղագս ծուլութեան կամ աշխարհական զբաղմանց, այլ թէեւ ոչ ամենեցուն ամենայն չնորհօք կատարեալ լինել հնար է, զոր եւ աստուածային օրէնքն պահանջեն ի քահանայից, սակայն ի հարկաւորսն պարտին անթերի լինել, այսինքն զեկեղեցական գիրս ուղիղ ընթեռնուլ, եւ զմանր ուսմունս ձայնաւորացն պաշտել յեկեղեցիս, եւ ապա գալ ի ձեռնադրութիւն քահանայութեան:

Բայց լսեմք զոմանց սուտ քահանայից, զի ոչ միայն յայլ ուսմանէ են տգէտք յաղագս հեղգութեան, մանաւանդ թէ՝ վասն անհաւատութեան, այլ եւ զսաղմոսն Դաւիթի ո՛չ գիտեն բովանդակ, առանց որոյ զնոսին զհարիւր եւ յիսուն փոխան խօսել բերանով ընդ Աստուծոյ՝ ոչ մատչի պատարագ ըստ աւանդութեան կանոնի հարցն սրբոց: Ոմանք եւ ոչ զբանս աղօթից սրբոյ պատարագին գիտեն ի բերան, եւ սուտ պատարագաւն խաբել կարծեն զանխաբելին Աստուած եւ զմարդիկ եւ զհոգիս աննջեցելոցն առ աչս մարդկան կեղծաւորելով, որոց դատաստանն առաւել է քան զամենայն մեղաց առաջի Աստուծոյ, որք եւ ոչ իսկ են արժանի այլ եւս մատուցանելոյ պատարագ, թէեւ յետ յանդիմանելոյն առնուցուն ի բերան: Այլ թէ կամիցին զոգիս իւրեանց փրկել ի դատապարտութենէ մեծաւ ապաչխարութեամբ թէ արդեօք քաւեսցին յառ Աստուած մեղանացն:

20. Մի ոք ի քահանայից վայրապար եւ առանց մեծի զգուշութեան կատարեսցէ զսուրբ մկրտութիւն, իբրեւ զաշխարհական ինչ գործ համարելով, եւ մի ընդ աստուածային բանիցն բանս ծիծաղականս եւ կատակերգութիւնս խառնեսցէ, որպէս լսեմք զոմանց տգիտաց եւ աներկիւղից՝ զի առնեն:

21. Եւ մի ոք ի քահանայից յետ հաց ուտելոյ իշխեսցէ առնել մկրտութիւն առողջից մանկանց, բայց թէ յերկիւղէ մահու, այլ նախ կատարեսցէ զմկրտութեան գործ, եւ ապա մատուսցէ զպատարագն սուրբ՝ յորմէ եւ զմկրտեալն հաղորդեցուսցէ:

22. Եւ մի յանհաւատից արանց կամ կանանց՝ որք ոչ են երկրպագուք Քրիստոսի, առցէ ոք կնքահայր մանկանց մկրտելոց, զի զոր ին-

քեանք՝ ոչ ունին այլում զի՞արդ կարեն տալ զխոստովանութիւնն՝ որ ի Սուրբ Երրորդութիւնն, յորժամ պահանջէ քահանայն՝ ի դէմս մկրտելոյն զդաւանութիւն հաւատոյն:

23. Եւ մի ոք ի ձէնջ ըստ հարկի պահանջեսցէ զինս արծաթոյ անգին չնորհին վասն մկրտութեանն, կամ մահու հաղորդ տալոյ, այլ որ ունին, եւ տան սիրով որպէս գնուէր եկեղեցւոյ՝ առէք, եւ որ աղքատ լինին՝ մի բռնադատէք:

24. Ասեմք եւ յաղագս գծնունդս այլազգեացն մկրտելոյ՝ որ սովորութեամբ բերի ի հին ժամանակաց: Բայց զայն միայն վասն սորին իրի պատուէր տամք քահանայիցդ, մի վասն ագահութեան ախտի յորդորել զնոսին, եւ կամ յօժարութեամբ ընդունել, այլ դժուարաւ եւ ի հարկէ բերել յայնպիսի իրս: Զի թէ հաստատուն մնալոց էին ի հաւատս՝ բարի էր յորդորումն եւ յօժարութիւն ձեր, բայց զի ապրեալքն ըստ մարմնոյ՝ անդրէն ընդ ջուրան են անցանելոյ, եւ ի լուսակիզն յօդեաց ի սեւութիւն այծից փոփոխելոց՝ ըստ սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ տեսլեան, նորին աղագաւ անօգուտ է ջանն՝ որ վասն նոցին, զի չահն սակաւ է, եւ վնասն յոլով:

25. Մի ոք ի ձէնջ գաղտ պսակ դիցէ ումեք. այլ եթէ ծնօղս ունիցի եւ միաբան իցէ եւ ոչ բաժանեալ, գիտութեամբ եւ կամաւ նոցին եղիցի: Իսկ եթէ ոչ ընդ ծնողօք՝ հասարակաց տեսութեամբ յայտնի դիցի պսակն, զի վկայեսցէ յամենեցունց, թէ ուղիղ, եւ ոչ ընդդէմ օրինացն Աստուծոյ, որով եւ երգոցն ձայնք եւ նուագարանացն զնոյն նչանակեն, իբրեւ թէ վկայս պսակելոցն զամենեցունց զլսելիս եւ զտեսնելիս կացուցանելով, իսկ գաղտնին՝ անվկայ է եւ անհաստատ եւ ոչ ընդ օրինօք, յորմէ պատուէր տամք ի բաց հրաժարիլ եւ ոչ յանդգնիլ յայսպիսի իրս վասն ագահութեան:

26. Մի եւ կնաթողաց արանց կամ այրաթողաց կանանց առանց կանոնական հրամանին դիցէ ոք պսակ, զի մի լուծջիք դուք ի քահանայական կարգէ ըստ կանոնաց, եւ եղեալ պսակն քակտեսցի, եւ եթէ բռնանան եւ ոչ բաժանին՝ ընդ պոռնիկս համարեալ լիցին:

27. Մի եւ այնոցիկ՝ որք առեւանգս ասին, դնիցէ պսակս զի հակառակ օրինաց Աստուծոյ է եւ բիւրք չարեաց պատճառք ի սատանայէ չարժեալք ի մոլեկան ախտսն, եւ բազումք այն իսկ են՝ որ յետ սուտ պսակին, յորժամ յագին դիւական տուփմամբն, մեծաւ ատելութեամբ բաժանին ի միմեանց, եւ պսակադիրքն այսպիսեացս կցորդ չարեաց նոցին լինիցին:

28. Մի եւ տղայոց անմեղաց՝ յաղագս ագահութեան հայրենի ժառանգութեան, կամ վասն այլ ինչ պատճառի, պսակ դիցէ ոք ի քահանայից, զի բազում վնասք լինին յայնցանէ եւ պատճառս բաժանման յետոյ ի միմեանց: Այլ ժամանակ պսակի է ի զարգանալ արուութեան հասակին ի

հնգետասանին ամաց լրումն՝ առնն, եւ յերկոտասանին կամ եւս առաւել՝ կնոջն, որպէս զի կարօղ լինիցին ըստ բանաւորաց՝ հաճութեամբ զուգել ընդ միմեանս առ ի հաստատուն լինելոյ զուգութեան, եւ մի ըստ անբանից՝ առանց կամաց եւ յօժարութեան անհաստատ գոլով եւ առ ժամայն պատահումն: Եւ այրն աւագագոյն պարտի լինել ըստ ժամանակի՝ քան զկինն, որպէս զԱդամ նախ ստեղծեալ Աստուծոյ եւ ապա զԵւայ:

29. Մի ոք ի քահանայից ի բռնութենէ բռնաւորաց առանց առնն եւ կնոջն՝ պսակ դիցէ որպէս լսեմք ի կողմանս Հայաստանեայց լինիլ՝ որ ընդ իշխանութեամբ այլազգեաց են: Զի պսակն այն՝ անհաստատ է եւ լուծանելի, եւ պսակադիրքն ոչ առանց պատժոց, թէեւ ակամայ է գործն, եւ կաշառատուքն բռնաւորաց վասն ջատագով լինելոյ նոցին յանիրաւ գործն յայն՝ առաւել դատապարտութեան եւ անիծից են արժանի, զի զօրէնս Աստուծոյ եւ զդատաստանս եկեղեցւոյ լուծանել փութեան բռնութեամբ աւագաց: Վասնորոյ առանց խղճոյ է լուծումն այնպիսւոյ պսակին. քանզի չէ ըստ հրամանին Աստուծոյ այլ ի մարդկային բռնութենէ:

30. Մի ոք համազգեաց՝ որոց արեան մերձաւորութիւն իցէ, պսակ օրհնութեան դիցէ, այլ մինչեւ ի չորկուց կողմանցն զչորրորդ ազգին զվերաւորութիւն կատարեալ ունիցին:

Եւ թէ զի՞նչ պատճառաւ զչորեաք թիւն կանոնադրեցին հարքն սուրբք սահման ամուսնութեան՝ ծանուսցուք, զի գիտիցէք:

Քանզի բնութիւն մարմնոյ ի չորից տարեաց գոլով՝ յիրաւի եւ մարմնական ազգակցութիւն մինչեւ ի չորրորդ թիւն ժամանէ, որ է այսպէս, ի միոյ հօրէ երկուց եղբարց բաժանեալ՝ հաւասար ունին յինքնեանս զհօրն գոյացութիւնս, իսկ առ ի նոցանէ ծնունդքն՝ զկէս արեան եղբայրութեանն, եւ երրորդ ծնունդն՝ որ յեղբարցն որդւոց, զկիսոյն կէս արեանն միայն, իսկ չորրորդ ծնունդն՝ որ ի սոցանէ, զչորեակ մասն արեանն մնացելոյ: Եւ այս է սահման եւ կէտ արեան մերձաւորութեան:

31. Եւ արդ՝ որ այսպիսի ընտրութեամբ ըստ օրինացն Աստուծոյ լինիցի պսակն, որպէս եւ գրեացք, մի յայլում ժամու դիցէ զայն քահանայն, բայց յառաւօտէ աւուրն մինչ ցժամ ճաշոյն. եւ կերեալ եւ արբեալ զոք մի թողուցուք յեկեղեցին եւ մի յանառակ կանանց կամ յարանց՝ որ յայլում ժամու չեն արժանի եկեղեցւոյ, զի մի պղծեսցի նօքօք տաճարն Աստուծոյ, եւ աղտեղասցի պսակն օրհնութեան: Եւ ի ժամ կատարելոյ զսուրբ պսակն՝ երգ զուսանացն լսեալ դադարեսցին մինչեւ ելցեն յեկեղեցւոյն, զի մի դիւական երգն խառնեսցի ընդ աստուածային երգոցն:

Եւ ի բուն բարեկենդանի օրէ սկսեալ մինչեւ ցկատարումն պահոց չաբաթուն՝ որ յետ պենտէկոստէին է, մի ոք ի քահանայից տգիտութեամբ պսակ դիցէ ումեք, եւ ոչ յամենայն կիւրակէս տարւոյն՝ որպէս հաստատեցին կանոնաւ սուրբ հարքն առաջինք: Քանզի պահոց քա-

ռասնորդացն աւուրք՝ սգոյ եւ տրտմութեան է եւ խորհուրդ չարչարանաց Տեառն եւ ո՛չ գինարբուխեան եւ ուրախութեան հարսանեաց. իսկ յինուանքն եւ կիւրակէքն ունին զօրինակ երկնաւոր փեսային Քրիստոսի հարսանեաց եւ հարսին եկեղեցւոյ՝ որ լինելոց է ի հանդերձեալ աշխարհին:

32. Մի ոք ի քահանայից զսատանայական յանցանս յինքեան ցուցցէ, այն որ հակառակ եկաց Աստուծոյ եւ կործանեցաւ, եւ ընդդիմակաց լինիցի եպիսկոպոսին իւրոյ ի բանս կամ ի գործս, որպէս Կորխ եւ Դաթան՝ Մովսեսի եւ Ահարովնի, զի մի զնոցին կործանումն ընկալցի յԱստուծոյ, մանաւանդ այնոքիկ՝ որք յանդգնին կապալս յարուցանել ի վերայ եկեղեցւոյ, կամ աճեցուցանել զյառաջագունից եղեալսն. եւ այսու պատճառաւ արտաքսեն զեպիսկոպոսունս յաթոռոց բռնութեամբ այլազգեաց, եւ ինքեանք լինին հրամանատարք ժողովրդոց եւ կապալատուք փոխանակ նոցա, որք անճամբ զանճինս ի ներքոյ առնեն աննեղելի դատաստանացն Աստուծոյ եւ անիծից դատապարտութեան, այնպիսինքն ոչ են արժանի ի կեանս իւրեանց քահանայագործութիւն առնելոյ եւ ոչ ի մահուն՝ հաղորդի կամ քահանայական թաղման:

33. Դարձեալ՝ մի ոք ի քահանայից կամ ի ժողովրդոց զեկեղեցւոյ դատաստան առ մարմնական իշխանս դատեսցի, կամ առ այլազգիս կամ առ քրիստոնեայս, զի մի դատապարտեսցի յառաքելական եւ ի կանոնական հրամանացն, որպէս եւ գրէ Պօղոս՝ առ կորնթացիսն, թէ իշխէ ոք ի ձէնջ՝ եթէ իրք ինչ իցեն ընդ ընկերի իւրում դատել առաջի անիրաւաց եւ ոչ առաջի սրբոց. եւ հարքն սուրբք ի կանոնս իւրեանց լուծանել հրամայեն ի քահանայութենէ՝ որ զայս առնէ:

34. Դարձեալ մի ոք ի քահանայից հոգաբարձու քաղաքի կամ գեղջ լինիցի, կամ գաւառապետ՝ աշխարհական իշխանաց, կամ գրող հարկաց կամ սակից, կամ յայլ ինչ գործակալութիւն աշխարհի լինելով: Քանզի անկարելի է ըստ տէրունական հրամանին՝ երկուց հակառակ տէրանց ծառայել եւ հաճոյանալ, տան Աստուծոյ որ է եկեղեցի Աստուծոյ կենդանւոյ, եւ տան աշխարհակալաց: Վասնորոյ ընտրեսցէ այնպիսին ի միոյն ի բաց կալ, կամ ի յաշխարհական հոգաբարձութենէն կամ ի քահանայական գործոյն. իսկ եթէ ընդ աշխարհական հոգոցն յանդգնի եւ զքահանայական պատիւն ունել եւ զտեսութիւն ժողովրդոց, բռնութեամբ է այն եւ ոչ հրամանաւն Աստուծոյ եւ մեր, որ եւ դատելոց է այնպիսին ընդ կրկին յանդգնութեանն:

35. Լսեմք զոմանց քահանայից ձիավարժս լինել եւ զէնս առնուլ ըստ զինուորաց, եւ ի խրախճանութիւնս խաղուց ձիընթացից ընդ նոսին արշաւել երիվարօք եւ ի յորս երէոց եւ ի նետաձգութիւնս եւ յամենայն ինչ յասպիսիս, որ նոցայն գործոյ է անկ եւ ոչ եկեղեցւոյ սպասաւորաց զի զէն զինուորութեան մերոյ ոչ է մարմնաւոր, որպէս հրամայէ առա-

քեալն, այլ հոգեւոր եւ աստուածային, որովք պատերազմիմք ոչ ընդ մարմնոյ եւ ընդ արեան, այլ ընդ իշխանութիւնս եւ ընդ պետութիւնս ընդ այսս չարութեան՝ որ ի ներքոյ երկնից:

Վասնորոյ աղաչեմք ի բաց լինել յայսմհետէ ի յանկարգ սովորութենէ աստի, եւ բայց թէ ի ճանապարհի, եթէ ի յետիոտս եւ թէ երիվարաւ՝ առնուլ զէնս յաղագս երկիւղի ինչ եղելոյ կարծեաց, եւ այն՝ պարկեշտութեամբ եւ ոչ ըստ զինուորութեան կարգի կապարճիւք եւ կամ կազմեալ սուսերաւ: Այլ ոչ եւս է արժան առնուլ զէնս կարգաւորաց, կամ արշաւանս առնել երիվարօք ըստ մանկական բարոյից՝ ի բամբասանաց պատճառս տեսողաց:

36. Քահանայ՝ եթէ զոք ի ժողովրդենէ իւրմէ վասն պատուիրանազանց լինելոյ ընդ բանիւ առնիցէ, եւ նորա յամառեալ մնայ ի յանցանսն եւ ոչ դառնայ, այլ ոք ի քահանայից մի իշխեսցէ ընդունել զնա յեկեղեցի իւր, որպէս սովոր են ոմանք ի տգէտ քահանայից յինքեանս ձգել զայնպիսիսն, եւ որ զայս առնէ, նա տայ նմա ի մեղաց անտի անդարձ լինել, եւ զանձն իւր կցորդ պատուհասի յանցանաց նորա առնիցէ:

Այլ վասն այսպիսի իրաց եղելոց այս օրէնք հաստատեսցի ի միջի ձեռւմ, զի զորոշեալն ի միոյ քահանայէ, եւ ամենայն քահանայակիցք նորին նմանապէս ի բաց որոշեսցեն յինքեանց, մինչեւ զղջացեալ յանցաւորն դարձցի ի յանուղղայ գնացից իւրոց, եւ առաջի անկեալ խնդրեսցէ զթողութիւն, եւ ուխտ դիցէ Աստուծոյ՝ ապաչխարել, եւ այլ ո՛չ եւս ի նոյն սովորութիւն չարեաց անկանիլ:

Եւ յորժամ յիւրոյ քահանայէն այսպիսի օրինակաւ ընկալցի զթողութիւն, յայնժամ եւ այլ քահանայքն ընկալցին զնա սիրովն Աստուծոյ:

37. Այս օրէնք ուղղութեան եւ ի մէջ եպիսկոպոսաց հաստատեսցի, որպէս զի զառ միոյ եպիսկոպոսէն բանադրեալն ի քահանայից կամ յաշխարհականաց, այլ ոք յեպիսկոպոսաց ոչ ունի իշխանութիւն լուծանելոյ, բայց ի բանադրողէ անտի:

38. Աւանդեմք եւ զայս եւս պատուիրան ամուրեաց քահանայիցդ՝ որ ըստ աշխարհի, զի որում ի մանկական հասակին հասանէ վախճան ամուսնոյն, թէ կամեսցի զոգի իւր ապրեցուցանել ի մեղաց եւ ի բամբասանաց եւ սուրբ խորհրդոյն արժանաւորապէս սպասաւորել, հրաժարեալ յաշխարհէ՝ ըստ կանոնական հրամանին ի կարգ կրօնաւորութեան մտցէ, զի ի մէջ աշխարհի սովորական ընտելութեամբ լինելով ի տեսութիւնս եւ ի խօսակցութիւնս ընդ կանայս, մանաւանդ՝ խոստովանութեան նոցին լինել ընդունող ըստ օրինի քահանայութեան, անհնար է սրբութեամբ ծառայել Աստուծոյ, ապա թէ ընդ անձուկ ճանապարհն գնալ դժուարանայ՝ զլայնն եւ զարձակն սիրելով, լռել արժան է նմա ի սրբոյ պատարագին սպասաւորութենէ, թէեւ ի յայտնի վատութիւնս ոչ բամբասի: Քանզի ոչ կարէ յերիտասարդական հասակին մաքրապէս սպասաւորել

սրբութեանցն, մանաւանդ՝ որ ոչ երկիւղածութեամբ եւ պարկեշտութեամբ եւ պահօք եւ աղօթիւք զգուշանալ անձին իւրում, այլ աներկիւղածութեամբ վարի ի կերակուրս եւ յըմպելիս եւ յամենայն տեսակս ընդարձակ վարուց:

Իսկ որոյ մերձ ի ծերութիւն հասանէ վախճան ամուանոյն, եւ վստահ լինի յանձն իւր սրբութեամբ եւ անարատ վարուք եւ առանց բամբասանաց սպասաւորել Աստուծոյ, որպէս զի գովութիւնս ընկալցի ի տեսողաց եւ մի բամբասանս, այնպիսին կացցէ յեկեղեցւոջ իւրում որքան ախորժէ: Եւ արդ՝ քահանայիցդ առ ի խրատ՝ զոր գրեցաք սակաւուք, ոչ իշխանաբար հրաման տալով, այլ ծառայակցապէս աղաչելով, բաւական լիցի առ ի մէնջ, իսկ զպակասեալն ի մերոցս՝ ունիք հմտանալ կատարելապէս ի հարցն առաջնոց կանոնական գրոց՝ որովք օրինադրեցին զմանկունսն եկեղեցւոյ ի փառս Աստուծոյ:

Գ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆԵՐՍԷՍ Ե

Այս դարուս առաջնակարգ կաթուղիկոսներից մէկն է Ներսէս Ե Աշտարակեցի: Նա կաթուղիկոսութիւն է արել 1843 թուից մինչեւ 1857-ը, կարգաւորելով եկեղեցական եկամուտները, կանոնաւորելով բոլոր ատեանների գործավարութիւնը, նա խստութեամբ պահանջել է թեմակալ առաջնորդներից մանրամասն հաշիւ թեմական, վանքական կալուածների, եկամուտների եւ զանազան արդիւնքների, չատ տեղ նշանակելով աշխարհական կառավարիչներ եւ գործավարներ առաջնորդների ու փոխանորդների տեղը:

Կոնսիստորիաներին եւ զանազան անձանց կօնդակներով եւ զանազան կարգադրութիւններով արել է չատ բարեփոխութիւններ, մշակել է երեցփոխանների, գործակալների, աւագ քահանաների համար կանոններ, որոնք ուղարկելով պաշտօնական անձանց՝ հրամայել է կատարել: Ահա այս կանոններից մօտ 96 հատ դնում ենք այստեղ, որքան կարողացանք գտնել նրա թղթերում, թէեւ վստահանում ենք ասել, որ չատ կանոններ մնացին առանց արձանագրելու, որովհետեւ նրա թղթերը ամբողջութեամբ չկարողացանք գտնել ոչ Սինոդի դիւանատանը եւ ոչ վեհարանում:

ՆԵՐՍԷՍ Ե-Ի ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (1843-1857 ԹԹ.)

(Աւագ քահանաներին, Տփղիսի Ղազար քահանայ Տէր-Ղազարեանի անունով)

1. Եկեղեցում ունենալ երկու ձեռք մետրիքական մատեան, եւ վերահասու լինել, որ իւրաքանչիւր քահանայ ամէն օր առանց զանցառութեան խորհրդակատարութիւններից յետոյ գրի այն մատեաններում ծնուած, մկրտուած, պսակուած եւ մեռած անձանց, եւ մի օրինակը իւրաքանչիւր տարուայ լրման ուղարկել կոնսիստորիան եւ միւս օրինակը մշտապէս պահել եկեղեցում:

2. Որ մկրտութիւնից, պսակից, ննջեցեալների պատարագից գոյացած յօգուտ եկեղեցու լուսագիները ամբողջութեամբ յանձնուեն եկեղեցու երեցփոխանին:

3. Իւրաքանչիւր շաբթուայ լրման վերահասու լինել երեցփոխանի տոմարագրութեան, եթէ անուղղութիւն կամ սխալանք գտնուի՝ ուղղել եւ հաշուեմատեանում ստորագրել եւ եթէ երեցփոխանը անգրագէտ լինի, քահանաներից կամ դպիրներից մէկը պարտաւոր լինեն գրելու երեցփոխանի հաշուեմատեանում բոլոր ելքը ու մուտքը:

4. Իւրաքանչիւր վեց ամսուայ լրման վերահասու լինել երեցփոխանի մոմավաճառութեան, թէ երեցփոխանը մոմավաճառութեան աւագ պահարանից ո՞րքան մոմ է գնել, ո՞րքան վաճառել եւ ո՞րքան է մնացել:

Տես Պօլօժէնիա

5. Ունենալ մատեան եկեղեցական անօթների եւ զարդերի համար, աւագ քահանան վերահասու լինի եկեղեցական անօթների, զարդերի, արծաթեղէնների, ոսկեղէնների եւ թանկագին ու արժանագին հանդերձեղէնների ամբողջութեան եւ մաքրութեան, որովհետեւ սրբութիւնը Աստուծոյ տան մաքրութիւն է պահանջում:

6. Եկեղեցու սպասները եւ հանդերձեղէնները կոտրած, պատառուած, կամ աղտեղուած չլինեն:

7. Ուշադրութիւն դարձնել, որ քահանաները եւ միւս պաշտօնեաները լինեն զգաստ եւ եկեղեցուն հաւատարիմ, անհոգների վերաբերմամբ զանցառութիւն չանել, այլ պահանջել, որ կատարեն իրանց պարտքը:

8. Անվայել գործերում գտնուող պաշտօնեաներին երեք անգամ խրատով զգուշացնել, յամառութեան դէպքում յայտնել կոնսիստորիային, իսկ սա՝ Սինոդին:

9. Քարոզել եւ յորդորել ժողովրդին, որ ժամերգութեան ժամանակ երկիւղածութեամբ կանգնեն, չխօսին եւ չծիծաղեն եւ Աստուծուն չբարկացնեն:

10. Բոլոր կիւրակի օրերին, երեւելի տօներին եւ մեծ պասին քարոզը չպակասեցնել եկեղեցիներում:

Կատարեցէք այս բոլորը ճշտութեամբ, պատասխան պիտի տաք Աստուծուն եւ հոգեւոր կառավարութեան:

(Տփղիսի եկեղեցիներին)

11. Քահանայք պիտի զգուշանան, որ եկեղեցիներում անվայելչութիւն եւ տգեղութիւն ամենեւին չլինի:

12. Քահանաները եւ դպիրները չհամարձակեն առանց մաքուր սոնապանի (չուլկի) սեղան բարձրանալ, բարձրացողը պիտի լինի մաքուր սոնապանով եւ հողաթափով:

13. Վերաբերութիւն անող քահանան ունենայ փորուրար եւ շուրջառ եւ ոչ շապիկ եւ ուրար, անվայել է նրան դպրի զգեստով երեւալ:

14. Քահանաների փիլօնը եւ լօդիկը, նոյնպէս եւ դպիրներինը լինեն առանց կարկատանի, գլուխները սանրած եւ նրանց ձեռներն ու երեսը լուացած:

15. Բոլոր քահանաները, բացի ծանր հիւանդութեան դէպքից, միշտ պիտի եկեղեցում գտնուեն ժամերգութեան սկզբից մինչեւ վերջը, չպիտի ել ու դուրս անեն, կամ խորանում նստեն:

16. Մկրտութիւնը, պսակը, թաղումը եւ մնացած եկեղեցական պաշտամունքները քահանաները չհամարձակեն կատարել առանց խաչի, Աւետարանի, բուրվառի, մոմերի, եկեղեցական զգեստների եւ առանց սարկաւագի կամ դպրի:

17. Քահանայք յորդորեն, որ ժողովրդականները մկրտութիւնը կատարեն մինչեւ ութերորդ օրը ծնուելուց յետոյ եւ միշտ եկեղեցում, բացի ծանր հիւանդութեան դէպքից:

18. Քահանաները չհամարձակուեն որեւէ օրինակատարութեան, մկրտութեան, պսակի, կամ թաղման համար նուէր կամ վարձ պահանջել եկեղեցում, այլ դրսեւում քաղցր եւ յորդոր խօսքերով, առանց բռնադատութեան ընդունեն կամաւոր նուէրները եւ շնորհակալութեամբ օրհնեն նուիրատուներին:

19. Թոյլ չտալ թէ եկեղեցականներին, թէ ժողովրդականներին գտակը գլխին եկեղեցում կանգնել, խօսել, կռուել կամ անպատկառ կերպով ս. սեղանում նստել:

20. Արթուն լինէք, որ ձեր ժողովրդականները գոնէ տարին մի անգամ խոստովանուեն եւ հաղորդուեն, առանձին խրատել կանանց, որ շպարեալ երեսով չգան եկեղեցի, հաղորդութեան օրը փոխանակ արտասուքով լուանալու երեսը, դեղում են:

21. Քահանաները չհամարձակուեն ս. մասնատուփը իրանց տանը պահել, այլ միշտ եկեղեցում. պատարագիչը ամէն անգամ նորոգի սրբութիւնը հիւանդների համար, եւ հարկաւորութեան ժամանակ, թէ գիշեր լինի, թէ ցերեկ, քահանան մտնի եկեղեցին, երկիւղածութեամբ տանի հաղորդութիւնը հիւանդին եւ էլի յետ բերի եւ դնի սեղանի վրայ:

22. Քահանաներից ոչ ոք առանց կաթուղիկոսի եւ առաջնորդի չհամարձակի թասակ եւ կերպասեայ, ծաղկաւոր կամ անծաղիկ փիլոն կրել: Բոլոր թասակաւոր քահանաները Աւետարանը կարդալուս եկեղեցում կամ դրսում, գլուխները բանան ի պատիւ Աւետարանի:

Տես Գէորգ Դ-ի եւ Մկրտիչ Ի-ի կանոնները

23. Քահանան առանց ծանր հարկի չթափառի վաճառատեղերում, շուկաներում, փողոցներում եւ կամ դատաստանատան դռներում:

24. Քահանաներին արգելուած է առանց վիճակաւորի գիտութեան անջեցեալի վրայ քարոզ կամ ծանուցումն անել:

25. Քահանաները հիւսեալ մազերով, ցուպը ձեռին, կամ փիլոնով դրսում, թէ եկեղեցում եկեղեցական պաշտօն չկատարեն, միմեանց բերանից չխլեն երգելիքները:

26. Քահանաները եւ դպիրները հնազանդ լինեն աւագ քահանային, պսակ, թաղում պատահելիս աւագ քահանային իմացնեն, որը լուսագինը առնելով կյանձնի երեցփոխանին եւ նուիրողի անունը, եւ նուէրի որքանութիւնը կգրի իւր առանձին տումարում:

27. Բոլոր քահանաները եւ ժողովուրդը օրհնութիւն տալիս եւ ստանալիս բաց գլխով լինեն, որովհետեւ օրհնութիւն տալիս է քահանան յանուն Քրիստոսի, ստացողը առնում է Քրիստոսի փոխանորդից. բացի կանանցից, որոնք ծածկած գլխով են:

28. Ուրիշ եկեղեցուց քահանային հրաւիրելիս թաղման եւ այլ պաշտամունքների համար, նա պիտի փիլոնով եւ շուրջառով գնայ ու իւր տեղը կանգնի եւ ոչ առանց փիլոնի գայ ու ժողովրդի մէջ կանգնի:

29. Ուշադրութիւն դարձնեն, որ երգեցողութիւնը եկեղեցում լինի պարզ, մաքուր, հասկանալի. ժամերգութիւնը՝ յստակ ու դիւրալի, եւ ամենայն երկիւղածութեամբ ու պատկառանքով:

(Ղարաբաղի կոնսիստորիային)

30. Պատուիրել բոլոր քահանաներին, որ պատարագի ժամանակ Նարեկի աղօթքը կարդան «Ի յարկի սրբութիւն»-ից յետոյ, ինչպէս խորհրդատետրումն է:

31. Նուիրանաց հացը սպիտակ ալիւրից լինի, եփած եւ ջերմ:

32. Հացը բեկանել միայն «Լրումն Հոգւոյն Սրբոյ» ասելիս:

33. Վերաբերողից սկիհը առնելիս երկու վարկեան պահել հանդէպ ժողովրդեան:

34. «Ի սուրբ, ի սուրբ» ասելիս չխաչակնքել, որովհետեւ խօսքի միտքը չեն թելադրում խաչակնքել ժողովրդի վրայ:

35. Պատուէր լինի քահանաներին, որ եղունգները կտրած, ձեռքերը լուացած պատարագ մատուցանեն:

36. Քահանայք բերան իմանան աղօթքները:

37. Պատարագից յետոյ ասեն «Որ օրհնես զայնոսիկ» աղօթքը, ապա ցած իջնեն եւ Աւետարանը կարդան:

38. Խստիւ արգելում ենք պատարագից յետոյ տները չշրջել՝ նշխարներ բաժանելու ագահութիւնից դրդուած:

39. Արգելւում է քահանային հինգ նշխարքից աւելի չգործել եւ ժամատիրոջ միայն մի նշխար տալ:

40. Պատուիրել բոլոր քահանաներին անխափան խաղաղական աղօթքները ասել երեկոյան ժամերգութեան կից՝ բացի մեծ պասի, յինանց կիրակամտից եւ կիւրակի օրերից ու տէրունական տօներից:

41. Մասնատուփը եւ մեռոնը սեղանի վրայ դնել եւ յարգել սրբութիւնը:

42. Խստիւ արգելել, որ քահանաները փայտ չգործածեն, այլ բթաւ դրոշմեն:

43. Սեղանի վրայ դնեն մի տէրունական պատկեր, մի Աւետարան եւ մի խաչ:

44. Սովորեցնել քահանաներին որ «յանուն Հօր», «եւ Որդւոյն», «Հոգւոյն Սրբոյ» ասելիս երեք անգամ երախան ընկղմեն ջրի մէջ, ինչպէս եւ Մաշտոցումն է գրուած:

45. Քահանայք հացկերոյթներին եւ խնջոյքներում երկար չնստեն, չհարբին, երեք բաժակ խմելուց յետոյ վեր կենան եւ պատուով հեռանան, արբեցող քահանան զրկուի քահանայագործութիւնից մինչեւ որ կքաւի ապաշխարութեամբ մեղքը:

46. Քահանայք շատաշրջիկ չլինեն առանց բանաւոր պատճառի:

47. Պատուիրում ենք քահանաներին, որ յորդորեն կանանց եկեղեցում չլալ եւ չճչալ, որովհետեւ սուգը հեթանոսաց գործ է. արգելում ենք նոյնպէս եկեղեցում «գանձ» ասել, որ տրամադրում է դէպի լացը:

48. Պատուիրում ենք քաղաքի բարեկարգութեան վերատեսուչներին գիւղական քահանաների քաղաք գալուս անցագիր պահանջել, չունեցած դէպքում կոնսիստորին ներկայացնել:

49. Մոլեբնի օրը բոլոր քահանաները շուրջառով եւ խաչով ժողովուեն եկեղեցի, իրանց տեղերում կարգով կանգնեն եւ միասին կատարեն մաղթանքը՝ երգելով իրանց պատկանած երգերը, իսկ դպիրները՝ իրանցը:

Պարտաւորութիւն հերթակալի

50. Պատարագի հերթակալը պարտաւոր է մնալ եկեղեցու խցում, գիշերուայ եւ երեկոյեան զանկը խփելիս պիտի մտնի եկեղեցին եւ սաղմոսը սկսի մինչեւ ժամերգութեան սկսուելը:

51. Պատարագի օրը փողոցները, տները չշրջի պատարագիչը եւ ոչ էլ խնջոյք գնայ, մնայ խուցում եւ աղօթի, եթէ մէկը հոգեւորական հացկերոյթ ունենայ, ժամարարի համար նաւակատեաց սեղան ուղարկի առանց գինու եւ մսի:

52. Հերթականութիւնը այսպէս լինի. պատարագիչը չորեքշաբթի օրը գնայ եկեղեցու խուցը եւ մնայ այնտեղ մինչեւ հերթականութեան աւարտումը եւ ապա գնայ տուն:

Պարտաւորութիւն աւագ քահանայի

53. Աւագ կամ ժամօրհնող քահանան եթէ տկար չէ կամ օրինաւոր արգելք չունի, հերթականից յետոյ պիտի եկեղեցի գնայ եւ ժամը սկսի:

54. Աւագ կամ ժամօրհնող քահանան հսկի միւս քահանաների վրայ, որ նրանք առանց օրինաւոր պատճառի չուշանան եկեղեցուց:

55. Պարտաւորեցնում ենք աւագ եւ ժամօրհնող քահանաներին ամէն օր զննել մետրիքական մատեանները. հսկեն, որ քահանաները հէնց նոյն օրը հոգեւոր պիտոյքը կատարելուց յետոյ գրեն մատեաններում ծնուած եւ մկրտուածներին, պսակուածներին եւ ննջեցեալներին, գրութեան կարգը չիմացող քահանայի փոխարէն կարող է գրել ուրիշ քահանայ կամ դպիր:

56. Պարտաւորեցնում ենք աւագ եւ ժամօրհնող քահանաներին, որ օրինակատարութիւնների օրը գրեն երեցփոխների մատեաններում մկրտութեան, պսակների, ննջեցեալների պատարագների լուսագիները, եկեղեցու գանձանակը, մոմի արդիւնքը եւ ուրիշ նուիրադրամները, եւ քահանաների հետ միասին ամսէ ամիս ստուգեն այդ մատեանները մետրիկների հետ, եւ եթէ թաքնուած փող երեւի, մէկին երկու առնեն եւ գրեն մատեանի մէջ:

57. Վերատեսուչները եւ աւագ եւ ժամօրհնող քահանաները դիտեն եւ հսկեն ժառանգաւորների վարք ու բարքի վրայ, որ պարկեշտ լինեն, եկեղեցի յաճախեն, եթէ մի որ եւ է յանցանքի մէջ կամ ծուլութեան մէջ նկատուեն, այնպիսիներին երեք անգամ խրատեն եւ չորրորդ անգամ յայտնեն կոնսիստորին եւ սա տեղեկանալով գործին՝ առաջարկի Սինոդին հանելու նրանց հոգեւորականների ցուցակից՝ զրկելով բոլոր իրաւունքներից:

58. Կոչունքներում եւ հացկերոյթներում հոգեւորականները չափաւոր ուտեն եւ խմեն, կոուող, արբեցող, ցոփաբան, խռովարար, շատաշրջիկ չլինեն, ցոփաբան եւ արբեցող քահանան կարգալոյծ լինի:

59. Աւագ եւ միւս քահանաները ուշադրութիւն դարձնեն, որ լուսարարները մաքուր պահեն եկեղեցին, սեղանը, բեմը, խաչկալը, մոմակալը, եւ մնացած եկեղեցական անօթները եւ զգեստները:

60. Քահանայք յորդորեն, որ ժողովուրդը նորոգէ հանդերձեղէնները, որպէսզի ինքեանք կեղտոտ եւ պատառոտուած շորերով պատարագ չմատուցանեն:

61. Եկեղեցում լուռ եւ պարկեշտ կանգնել, չխօսել, չտեղափոխուել, երկիւղածութեամբ ու պատկառանքով աղօթել:

62. Քահանաները իբրեւ հայր եւ ծնող ժողովրդեան, ամէն ժամանակ պարտական են հոգեւոր խրատներ տալ ժողովրդին թէ եկեղեցում, թէ դրսում եւ թէ ամէն տեղ:

Քահանաների պարտաւորութիւնները

63. Քահանաները հնազանդ լինեն աւագ քահանաների բոլոր օրինաւոր առաջարկութեանց:

64. Քահանայք առանց յարգելի պատճառի յետ չմնան եկեղեցուց:

65. Գիշերուայ եւ երեկոյան ժամը անխափան կատարել:

66. Հիւանդին հաղորդութիւն տալու կանչուելուս իսկոյն պիտի գնան քահանաները, առանց պատճառ բերելու, թէ իրանց ծուխը չէ:

67. Առանց խոստովանեցնելու եւ հաւատքը իմանալու, հաղորդութիւն չպէտք է տալ, եթէ քահանան հաղորդութիւնը ջրի կամ գինու հետ խառնած կածի հիւանդի բերանը վերջինիս անզօրութեան պատճառով, կարգից լուծուի եւ մինչեւ մահ ապաշխարի, որովհետեւ անարգեց խորհրդի սրբութիւնը:

68. Քահանան չհամարձակուի առանց առաջնորդի, կոնսիստորի կամ գործակատարի գրաւոր անցաթղթի ուրիշ տեղ գնալ, զանցառուն տուգանքի կենթարկուի:

69. Առանց առաջնորդի կամ կոնսիստորի կամ գործակատարի գրաւոր հրամանի յայտնի կամ գաղտնի պսակ չանել, եթէ միևչեւ անգամ ծնողների կողմից արգելք չկայ, պսակ չանել նոյնպէս կնաթողներին, այրաթողներին կամ բոնաւոր անձանց բռնութիւնից ստիպուած առանց մարդու եւ կնոջ համաձայնութեան. ով կյանդգնի, կարգալոյծ լինի:

70. Քահանայք պսակից առաջ հոգեւոր իշխանութեան գրաւոր յայտարարութիւն տան՝ յայտնելով չհասութեան եւ տհասութեան բոլոր դէպքերը եւ ուրիշ արգելքները, զանցառուն կպատժուի:

71. Քահանաները, տեսնելով աւագ քահանայի ծուլութիւնը, ապօրինի գործերը, կամ զրկանք ստանալը, կարող են գանգատուել հոգեւոր իշխանութեան:

72. Քահանաները զօշաքաղութեամբ չնեղեն ժողովուրդը՝ պահանջելով չափիցը աւելի դրամ օրինակատարութիւնների համար, պէտք է կթել կաթը, որ իւղ դառնայ եւ ոչ ճմլել պտկունքները, որոնցից կարող է արիւն վազել. պէտք է առնել նուէրը սիրով եւ աղքատներին չնեղացնել:

73. Քահանաները չխառնուեն աշխարհականների գործերում, քաղաքում կամ գիւղում հոգաբարձութիւն չպիտի անեն, արքունի հարկերի գրող չպիտի լինեն, կամ հեռանան քահանայութիւնից, կամ աշխարհական զբաղմունքներից:

74. Քահանաները աշխատեն կրթել իրանց որդոց Աստուածապաշտութեան, մայրենի լեզուի ուսման եւ Աստուծոյ օրէնքների մէջ:

75. Անբարեբարոյ եւ տգէտ քահանայորդիք ոչ միայն չպիտի արժանանան եկեղեցական աստիճանների, ըստ Մարուգէի «զի դու զգիտութիւն մերժեցեր, մերժեցից եւ ես զքեզ զի մի քահանայասցիս ինձ», այլ եւ պիտի զրկուեն բոլոր իրաւունքներից եւ համարուեն հարկատուների շարքում:

76. Քահանան եթէ կհամարձակուի խլել ուրիշի ծուխը, որը իրան չէ յանձնուած եպիսկոպոսի կողմից, այդպիսին բնակութիւնից հեռացուի եւ քաղաք կամ գիւղ փոխադրուի:

77. Եթէ մի քահանայ մի որ եւ է յանցանքի համար բանադրում է ժողովրդականին, ուրիշ քահանայ իրաւունք չունի բանադրանքը վերցնելու, վերցնողը ինքը կբանադրուի:

78. Քահանաները իրանց ծխականներին խոստովանեցնեն եւ ո՛չ ուրիշ քահանայի, օրինազանցը վանք ուղարկուի ապաշխարելու:

79. Այս բոլորի կատարումը վերագրում են առաջնորդներին, հոգեւոր կառավարութիւններին եւ գործակատարներին:

Ղարաբաղի կոնսիստորիային (1853, մարտ 26)

80. Ցուցակագրել բոլոր եկեղեցիները, գիւղերը, թէ արական, թէ իգական, եւ ամէն մի ութսուն տան, որոնց մէջ կլինեն ոչ պակաս, քան 320-400 արական եւ իգական անձինք, նշանակել մի քահանայ եւ երկու դպիր գիւղական եկեղեցիներում: Իսկ Շուշի քաղաքում տների եւ արական ու իգական անձանց հաշուեթուով նշանակել քահանաներ, եւ ուր որ չորս քահանայ լինեն, այնտեղ նշանակուեն չորս դպիր եւ մի սարկաւագ, իսկ ուր որ երեք քահանայ կլինեն, նշանակել երեք դպիր եւ մի սարկաւագ, ուր կլինեն երկու քահանայ, նշանակել երկու դպիր եւ մի սարկաւագ եւ այսպէս կանոնաւոր բոլոր նահանգների քաղաքներում ու գիւղերում:

81. Տումարագրել բոլոր քահանաների որդիներին, կանանց եւ աղջկաց, տարիքի թուերով եւ պարապմունքներով:

82. Տումարագրել բոլոր քահանաների այն որդոց, որոնք ծնուել են քահանայութիւնից առաջ եւ յետոյ, նրանք, որոնք եկեղեցական սպասաւորութեան մէջ չեն կամենում մտնել եւ քահանայ դառնալ, վերջիններիս յանձնել քաղաքական իշխանութեան իբրեւ հարկատուների, որպէսզի դատարկակեցութեամբ իրանց կեանքը չկորցնեն՝ քահանայորդի համարելով իրանց:

83. Իսկ քահանայ լինել ցանկացող քահանայորդիք 9 տարեկանից սկսած պիտի ուսմանց եւ գրագիտութեանց աշակերտին, 15 ամեայ լինելուս հոգեւոր հանդերձ հագնեն, պաշտօնակատարութիւններին ներկայ լինեն եւ բարի վարքով, հեզութեամբ, համեստութեամբ, Աստուածսիրութեամբ... հարազատութեամբ ս. եկեղեցուն եւ ժողովրդին պատրաստուեն քահանայ լինելու:

84. Ցուցակագրել բոլոր վանքերի կալուածները եւ աշխատել հաստատել տալ ու կանոնաւոր կառավարել:

85. Բոլոր կալուածների կառավարիչներին, թէ հոգեւորական, թէ աշխարհական, որոնք անպէտք են, արձակել՝ պահանջելով նրանցից համար եւ հաշիւ, եւ նշանակել փոխարէնը նոր ու հաւատարիմ անձանց:

86. Բոլոր կալուածների փաստագրերը, թղթերը տումարագրել հաշուով համարով եւ ստորագրութեամբ առաջնորդի ու կոնսիստորի, մի օրինակը պահել կոնսիստորի գործերում, միւս օրինակը ուղարկել Սինոդ:

87. Պատուիրում են զգուշաւոր հարազատութեամբ բոլորի պատճէնները վերցնելուց, հաստատելուց եւ պահելուց յետոյ, բուն կալուածագրերը ուղարկել ինձ՝ Սինոդում պահելու:

88. Կալուածների սահմանները իսկութեամբ պահպանել եւ լաւ հմուտ անձինք նշանակել կառավարիչ:

89. Հաշիւները ամէն տարի քննել, ստանալ եւ արդիւնաւորապէս շահեցնել:

90. Աղուանից կաթուղիկոսների ժամանակներից եւ թէ վերջերում եղած թղթերը, որոնք կարող են գտնուել Բաղդասար մետրոպոլիտի մօտ, թող կոնսիստորիան խնդրի, վերցնի եւ կարեւորները արտագրուի, հաստատուի եւ ստորագրութեամբ վաւերացրած ուղարկուի ինձ:

91. Պատուիրում եմ՝ առանց ստուգութեան չընդունել բանաւոր կամ գրաւոր վկայութիւններ շատերի կամ քչերի կողմից պսակուածների, քահանայացուների, ծննդականների համար. եւ յայտնել, որ ապօրինի կերպով պսակող քահանաները կարգալոյծ կլինեն, իսկ պսակուածների ժառանգները կհամարուեն ապօրինի եւ կյայտնուեն քաղաքական իշխանութեան օրինաւորների ցուցակից հանելու համար:

92. Ներսէս Ե-ի առաջադրութիւնը Սինոդին, 1851 թ. «Մենք կնքահայրերի համար օրէնք ենք համարում ա՛յս, որ մկրտուածը կնքահօր որդու հետ եղբայր լինի, եւ սրանց հոգեւոր ու մարմնաւոր

ազգակցութիւնը շարունակուի մինչեւ երրորդ ծնունդը, իսկ կնքահօրը եւ սանիկի եղբայրները կամ քոյրերը եւ կամ հօրեղբայրները եւ հօրաքոյրերը կամ մօրաքոյրերը միմեանց հետ ոչ մի հոգեւոր ազգակցութեամբ չկապուեն: Եւ այսպիսի մտածողութեամբ էլ ճիւղահամարութիւններ ենք գծագրել մի քանի կոնսիստորիաների համար, որ կնքահայրութիւն աներ միայն կնքողի որդոց հետ, եւ օտար համարեն կնքահօր արիւնակից եղբօրը, քրոջը եւ միւս ազգականներին» (տե՛ս Արարատ, 1900, հոկ.):

Շամախու կոնսիստորին, 1849 թ., ամլութեան համար

93. Ապօրինի համարելով կոնսիստորիայիդ կարգադրութիւնը այս խնդրի վերաբերմամբ, սաստիկ կերպով պատուիրում եմ անհնարին համարել անզաւակութեան անտեղի պատճառանքներով բաժանել մարդուն կնոջից:

Գանձակու հոգ. կառավարութեան, 1849 թ., Դ եւ Ե պսակի մասին

94. Գանձակի հոգ. կառավարութեանը գրում է Տփղիսի կոնսիստորիան. «Ամենայն հայոց Վեհափառ կաթուղիկոսի Տ. Ներսէսի կոնդակի համաձայն՝ յունուարի 14-ից 15, թոյլատրւում է չորրորդ եւ հինգերորդ պսակը ամուսնութեան»: Միմիայն դէպքերը եւ հանգամանքները լաւ կշռելուց յետոյ, ստուգելով՝ ունի՞ որդիք, նեղ դրութեան մէջ է, թէ ոչ, եւ կոնսիստորիան այդ քննելուց յետոյ, կթոյլատրի պսակուողին մտնել չորրորդ կամ հինգերորդ ամուսնութեան մէջ:

Պսակի օրերը, 1849, յուն. 29

95. Ներսէս Ե հրամայում է գործակալին, սա էլ՝ կոնսիստորիային եւ Սինոդին, որը ի հրահանգութիւն է առնում կաթուղիկոսի կարգադրութիւնը:

Պսակ չանել. 1) Բուն բարեկենդանից մինչեւ Հոգեգալստեան առաջի յարութեան կիրակին, 2) կիրակի օրերը, 3) տէրունական տօների պահոց օրերը, ութօրէից՝ զկնի Ծննդեան եւ նաւակատեաց. իսկ մնացած օրերը անխտիր կատարել պսակի խորհուրդը:

Աստրախանի կոնսիստորիային, 1854, 664, յուլիսի 30

96. «Որք ի հայազգեայ հակառակ եկեղեցական կանոնադրութեանց պահեն առ ինքեանս ապօրինի կենակցութեամբ զանպսակ

կանայս, ոմանք՝ զարամբիս եւ ոմանք՝ զայրիս վասն օրինակի այլոց զրկել ի սուրբ հաղորդութեանց եւ ի նոցուն տնօրինեաց եւ ի հանդիպել մահացու հիւանդութեանց թէ ունիցին յայտնել զղջումն, նաեւ հաղորդել եւ թաղել ոչ՝ ըստ կարգի արժանաւորացն ընջեցելոց, այլ անշուք իմն յուղարկաւորութեամբ իջուցանել ի գերեզման՝ ի զգուշութիւն այլոց»:

Հայազգին ժողովրդականներից նրանք, որոնք, հակառակ եկեղեցու կանոնադրութիւններին, ապօրինի կեանք կվարեն, կանայք կպահեն՝ թէ արամբի, թէ այրի, ուրիշներին խրատելու համար պէտք է զրկել սուրբ հաղորդութիւնից, տնօրինէքից եւ միմիայն երբ ծանր հիւանդութիւն պատահի, այն դէպքում եթէ կզղջան, կարելի է հաղորդել, բայց չթաղել կարգին՝ արժանաւոր հանգուցեալների նման, այլ անշուք յուղարկաւորութեամբ իջեցնել ի գերեզման, որպէս զի ուրիշները տեսնեն ու զգուշանան, եւ չգնան այդ գայթակղելի եւ վատ ճանապարհով:

1848, ապրիլի 30

Ներսէս Ե խիստ էր եւ առանձին ուշադրութիւն էր դարձնում, որպէս զի կարգալոյծ չլինեն կուսակրօնները իրանց անձնական ցանկութեամբ, յորդորում էր Սինոդի միջոցով, որ այդպիսի դէպքերը բոլորովին վերանան իբրեւ հակառակ մեր եկեղեցու ոգուն:

1848 ապրիլին ոմն Դանիէլ աբեղայ Ներսէսին խնդրում է միզարգելութեան պատճառով թոյլ տալ հեռանալ կուսակրօնութիւնից: Վեհափառը չատ ձգձգելուց, յորդորելուց յետոյ զիջանում է Դանիէլ աբեղայի խնդիրքին եւ գրում է Սինոդին այսպէս. «Կոչեալ զնա յատեան Սինոդիս եւ ընթերցեալ ի լուր նորա զայս վճռահատուածիւն նորուն ստորագրութեամբ, այլեւ՝ ազգ արարեալ նմա համառօտ բանախօսութեամբ զայսպիսի անսովոր յազգի հայոց ուխտազանցութիւն իւր, բառնալ ի նմանէ զսքեմն եւ զկարգ կուսակրօնութեան քահանայութեան այնպէս զի՝ ոչ եւս միւս անգամ կարելի լիցի նմա դառնալ անդրէն յայն կոչումն: Զկնի այնր հաղորդել նահանգական իշխանութեան Տփղիսայ դասել զնա ի կարգ հարկատու հասարակութեան քաղաքին Երեւանայ ըստ իւրումն ազգատոհմութեան համաձայն 432 յօդուածոյ 9 հատորոյ Օրինաց Տէրութեան»:

ՆԵՐՍԷՍ Ե-Ի ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԳՐԱԲԱՌ ԲՆԱԳԻՐԸ

Ներսէս ծառայ Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ եւ կաթուղիկոս Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատ-

ըիարք համազգական նախամեծար աթոռոյ Արարատեան մայր եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթուղիկէ Էջմիածնի: Շնորհունակ Տէր Ղազար քահանայ Տէր Ղազարեանց միաբան Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ Հալաբայ Շամքոռեցւոց վերաճայնելոյ՝ լուեալ մեր ի բազմաց արժանաւոր անճանց զջատագովութիւն յաղագս բարուք եւ պարկեշտ ընթացից ձերոց եւ արիական եւ հաւատարիմ քահանայավայելուչ պաշտօնատուութեանց յամենայն գործս վերաբերեալն ձերում կոչմանց..... կարգեմք զԱւագ քահանայ եղեալ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ, եւ պատուիրեմք զամենայն պարտաւորութիւն եւ զպաշտօն աւագ քահանայի անդուլ ջանացողութեամբ կատարել ի մխիթարութիւն ժողովրդոց քահանայավայելուչ ընթացիւք, անքուն ակամբ հոգւոյ, մտաց եւ մաքուր խղճմտանաց ունել զհոգունակութիւն զբարեկարգութենէ հաւատացեալ ձեզ եկեղեցւոյ եւ միաբանութեան եւ եկեղեցական պաշտօնատարաց այն է.

1. Ունել զեկեղեցւոջ զերկու ձեռք մէտրիքական մատեանս, եւ վերահասու լինել զի իւրաքանչիւր քահանայ յամենայն աւուր առանց զանցառութեան զկնի խորհրդակատարութեանցն գրեսցէ յայնոսիկ մատեանս զծնեալս, զմկրտեալս, զպսակեալս եւ զննջեցեալս, եւ զմի օրինակն ի լրման իւրաքանչիւր ամի առաքել ի կոնսիստորն եւ զմիւս օրինակն պահել յեկեղեցւոջ մշտնջենաւորապէս:

2. Զի լուսագինք յառաջացեալ յօգուտ եկեղեցւոյ ի մկրտութեանց, ի պսակաց, ի պատարագաց ննջեցելոց, ամբողջութեամբ յանձնեսցին էրէցփոխանին եկեղեցւոյ:

3. Ի լրման ամենայն եօթնեկի վերահասու լինել տօմարագրութեան էրէցփոխանին բարուք աչալրջութեամբ, եւ եթէ գտանիցի անուղղութիւն կամ սխալանք ինչ ուղղել եւ ստորագրել ի հաշուեմատենին, եւ եթէ էրէցփոխանն չունիցի զկարողութիւն գրելոյ՝ յայնժամ յանձնել կարող քահանայից կամ դպրաց, զի նոքա պարտաւոր լիցին գրել ի հաշուեմատենին էրէցփոխանական զամենայն մուտս եւ զծախս:

4. Վերահասու լինել ի լրման իւրաքանչիւր ամսոց վեցից՝ մոմավաճառութեան էրէցփոխանին. թէ զո՞րքան մոմ ունի դնեալ էրէցփոխանն յաւագ պահարանէ մոմավաճառութեան եւ տեղեկանալ քանի՛ փութ վաճառեալ լինելոյն եւ ո՞րքան անվաճառ մնալոյն:

5. Ունել զմատեան վասն եկեղեցական անօթոց եւ զարդուց, եւ աւագ քահանայն վերահասու լինիցի ամբողջութեան եւ մաքրու-

թեան եկեղեցական աւօթոց եւ զարդուց, արծաթեղինաց, ոսկեղինաց, հաւնդերձեղինաց թանկագնոց եւ դիւրագնոց, զի սրբութիւն եկեղեցւոյ պահանջէ համաձայն Աստուածավայելուչ տան զմեծ մաքրութիւն:

6. Եկեղեցական սպասք եւ հաւնդերձեղէնք չիցեն բեկեալք կամ պատառոտեալք եւ կամ աղտեղեալք:

7. Ունել զհոգացողութիւն զի ամենայն քահանայք եւ այլ պաշտօնեայք սրբոյ եկեղեցւոյ ըստ իւրաքանչիւր կարգի եւ կոչման լինիցին զգաստ միշտ եւ հաւատարիմ սրբոյ եկեղեցւոյ, որպէս պաշտօնեայք սրբութեանց տաճարին Աստուծոյ, եւ վասն անհոգացելոյն ո՛չ լինել զանցառու յաղագս պահանջելոյ զարժանաւորն ըստ պաշտօնի իւրաքանչիւրոց:

8. Ունել զանքուն դիտողութիւն ի վերայ կանոնաւոր կառավարութեանց ամենայն հոգեւորականաց, եւ ի լինիլն ուրուք ի հոգեւորականաց ի գործս անվայելչականս իւրում կոչմանց, նախ՝ զգուշացուցանելով ձերով խրատուք երիցս անգամ, եւ ի յամառ լինելն յայտնել վիճակային կոնսիստորիին, եւ նա Սինոդին Էջմիածնի:

9. Քարոզել ժողովրդեան զի ի ժամ աղօթից կամ պատարագի ունիցին կալ պատկառանօք որպէս եւ ընթեռնումք զսաղմոսն մտից ի տունս քո, եւ երկիրպագից ի տաճար սուրբ քո երկիւղիւ քով, ուր խօսիլն եւ ծիծաղիլն զայրացուցանել ունին զԱստուած:

10. Յամենայն աւուրս կիւրակէից եւ երեւելի տօնից եւ ի ժամանակի մեծի պահոց ո՛չ պակասեցուցանել ժողովրդեան զքարոզ յաղագս քրիստոնեավայելուչ կենցաղավարութեանց նոցին:

Մեք պատուիրեմք յատկապէս զայս ամենայն պարտաւորութիւն հաւատացեալ ձեզ կատարել աչալրջութեամբ, այնպէս որպէս, զի ունիցիք տալ պատասխանի որպէս Աստուծոյ, նոյնպէս եւ հոգեւոր կառավարութեան:

Յամի ազգական 1301 եւ փրկչական 1852:
Ի մարտի 25, ի Թիֆլիզ:

Կարգադրութիւն Տփղիսայ հայոց եկեղեցեաց եւ եկեղեցականաց

Ըստ հրամանի աստուածարեալ քահանայապետութեան Տեառն Ներսէսի Սրբազան Արք եպիսկոպոսի եւ Ծայրագոյն կառավարչի

հոգեւորական գործոց հայոց Վրաստանայ եւ այլոց՝ առաջի առնեմ ձեզ զկանոնս ինչ յընդհանուր կանոնադրութեանց նորաշուրջ զեկեղեցական բարեկարգութեամբ, առ ի վարել ձեզ ըստ այնոցիկ եւ կառավարել զեկեղեցի ձեր եւ զամենայն պաշտօնեայս նորա:

11. Պարտին միշտ զգուշանալ առ հասարակ քահանայք զի մի երբէք անվայելչութիւն եւ տգեղութիւն իմն երեւեսցի ի մէջ եկեղեցւոյ անարժան իւրումն սրբութեան եւ վայելչութեան:

12. Մի իշխեսցեն քահանայք եւ դպիրք եկեղեցւոյ առանց մաքուր սոնապանի, այն է (չուլքիք) ելանել ի սեղանն սուրբ, այլ ամենայն ոք որում հարկ իցէ լինել ի սեղանի՝ ունիցի զյստակ սոնապան եւ զհողաթափ:

13. Վերաբերութեան կատարող քահանայն ունիցի զփորուրար եւ զշուրջառ, եւ ոչ զշապիկ եւ զուրար, զի անպատեհ է քահանային ի բաց եդեալ զքահանայական զգեստ իւր երեւիլ ի հանդերձս դպրի եւ սարկաւագի:

14. Փիլոնք եւ լօդիկք քահանայից եւ դպրաց մաքուր եղիցին միշտ եւ առանց կարկատանի, գլուխք նոցա սանդրեալք եւ ձեռք եւ երեսք նոցա լուացեալք:

15. Ամենայն քահանայք բաց ի դիպուածոց ծանր հիւանդութեանց գացին միշտ յեկեղեցւոջ ի սկզբանէ ժամերգութեան մինչեւ ցվերջն, եւ մի կարասցեն փոյթ ընդ փոյթ ել եւ մուտ առնել յեկեղեցին, եւ կամ մտեալ ի խորան յեկեղեցւոյն նստել:

16. Զմկրտութիւն երախայից, զպսակ, զթաղումն եւ զայլ ամենայն եկեղեցական պաշտամունս մի իշխեսցեն քահանայք կատարել առանց խաչի, Աւետարանի, բուրվառի, մոմոց, եկեղեցական զգեստուց եւ առանց սարկաւագի կամ ուրարակիր դպրի:

17. Քահանայք յորդորեսցեն զժողովուրդսն չյամեցուցանել զմկրտութիւն նորածնելոց, եւ կատարել ըստ կանոնի հարց սրբոց մինչեւ ցօրն ութերորդ: Այլ եւ մի իշխեսցեն քահանայք զխորհուրդ սուրբ մկրտութեան ի տունս ժողովրդոց կատարել արտաքոյ եկեղեցւոյ բաց ի վտանգէ ծանր հիւանդութեան:

18. Մի իշխեսցեն քահանայք վասն որպիսի եւ իցէ օրինակատարութեան այն է վասն մկրտութեան, պսակի եւ կամ թաղման ի մէջ

եկեղեցւոյ պահանջել զնուէրս եւ զվարձս, այլ արտաքոյ եկեղեցւոյ քաղցր եւ յորդոր բանիւք առանց բռնադատութեան, ընկալցին զկամաւոր նուէրս եւ շնորհակալութեամբ օրհնեսցեն զտուողն նուիրացացն:

19. Մի՛ տաջիք թոյլ ամենայն եկեղեցականաց եւ ժողովրդականաց զգտակ ի գլխի կալ յեկեղեցւոջ խօսիլ, կոուիլ, կամ անպատկառ ի սուրբ սեղանոյն նստել:

Արգելջիք քահանայից առանց լօդկի (փարաճայի) մտնել յեկեղեցի եւ կամ շրջիլ արտաքոյ տանց իւրեանց, եւ կամ փիլոն ունելով ի վերայ ուսոց իւրեանց գնալ ի տունս ժողովրդականաց եւ երեւիլ ի քաղաքի:

20. Արթունք լինիջիք զի ամենայն ժողովրդականք եկեղեցւոյ ձերոյ արք եւ կանայք առ հասարակ գոնէ ի տարւոջն միանգամ արժանաւոր խոստովանութեամբ հաղորդեսցին կենարար մարմնոյ եւ արեան Տեառն: Այլ եւ պատուիրեսջիք քահանայից ձերոց յառանձին խոստովանութեան խրատել եւ յորդորել, քարոզութեամբ զխոստովանադստերս՝ զի թէ ոչ է հնար արտաքոյ եկեղեցւոյն, գոնէ ի մտանելն յեկեղեցի ուր բազմի ահաւոր ստեղծողն ամենայնի Աստուած, մի մտցեն շպարեալ երեսօք կամ գոնէ որ առաւել սարսափելին է ի ժամ հաղորդութեան մի երեւեսցին այնպիսի կերպարանօք առաջի ահեղ խորհրդոյն, ուր արժան է արտասուօք լուանալ զերեսն եւ ոչ այնպէս դեղել:

21. Մի համարձակեսցին քահանայք պահել զմսանատուփն սուրբ ի տունս իւրեանց, այլ միշտ գտցի ի վերայ սեղանոյ եկեղեցւոյն անմատոյց ումեք բաց ի քահանայից, եւ յիւրաքանչիւր պատարագի ժամարարն քննեսցէ զայն, եւ եթէ հարկ իցէ մաքրեսցէ զհինն եւ առցէ զնոր մասն ի պէտս հիւանդաց, եւ ի ժամ հարկաւորութեան եթէ ի գիշերի իցէ եւ եթէ ի տունջեան մտեալ քահանայն յեկեղեցի ինքն իւր ձեռամբն առեալ ի սեղանոյն զմսանատուփն զգուշութեամբ եւ երկիւղածութեամբ եւ տարեալ հաղորդեսցէ զհիւանդն եւ վերադարձուսցէ ի տեղի իւր:

22. Մի ոք ի քահանայից առանց գրաւոր հրամանի Սրբազնակատար Կաթուղիկոսի եւ վիճակաւոր արք եպիսկոպոսի համարձակեսցի կրել զթասակ, եւ զփիլոն կերպասեայ, ծաղկաւոր կամ անծաղիկ: Ամենայն թասակաւոր քահանայք չընթեռնուլ Աւետարանի յեկեղեցւոյ կամ արտաքոյ՝ բացցեն զգլուխս իւրեանց ի պատիւ աւետարանութեան Տեառն:

23. Մի ոք ի քահանայից առանց ծանր ինչ հարկի թափառական շրջել ունիցի ի վաճառատեղիս, ի շուկայս եւ ի փողոցս, եւ կամ դեգերել ի դրունս դատաստանաց:

24. Արգելեալ է ամենայն քահանայից առ հասարակ առանց հրամանի վիճակաւոր արք եպիսկոպոսի քարոզ կամ ծանուցումն առնել ի վերայ ննջեցելոց:

25. Մի իշխեսցեն ամենայն քահանայք առ հասարակ հիւսեալ ներովք ցուպ ի ձեռին կամ ընդ փիլոնաւ յեկեղեցւոջ կամ արտաքոյ կատարել զեկեղեցական պաշտօն ինչ եւ կամ խլել ի բերանոյ միմեանց զերգելիսն, այլ անկեղծաւոր ակնածութեամբ եւ երկիւղիւ Տեռան, անցուպ եւ անգտակ եւ առանց խօսակցութեան ընդ միմեանս, լոկ փիլոնաւ, շուրջառաւ կամ փորուրարաւ կատարեսցեն զԱստուածային պաշտամունս:

26. Քահանայք եւ դպիրք ինազանդք եղիցին աւագ իրիցուն իբրեւ գլխաւորի իւրեանց, եւ ի պատահիլն, մկրտութեան, պսակի, եւ թաղման յեկեղեցւոջ իւրեանց, մի կատարեսցեն թարց գիտութեան աւագ քահանային, եւ զլուսագինն մկրտութեան կամ պսակի աւագ քահանայն առցէ արդիւնաւորութեամբ առանց զրկելոյ զեկեղեցին՝ եւ յանձնեսցէ էրէցփոխանին եւ նշանակեսցէ զանուն եւ զորքանութիւն նուիրողին եւ նուիրանացն յիւրում առանձին տումարի:

27. Ամենայն քահանայք առ հասարակ մի իշխեսցեն գտակ՝ ի գլխի օրինել զժողովուրդն աջ տալով նոցա, զի խնդրողն օրինութեան դիմէ առ քահանայն իբրեւ առ փոխանորդ Քրիստոսի եւ տուօղն օրինութեան եւս յանուն Քրիստոսի մատակարարէ զայն, վասնորոյ հարկ է իւրաքանչիւրոցն բացաւ գլխով առնել զայս տուր եւ առ շնորհաց, բաց ի կանանց որոց չէ՛ օրէն բացագլուխ երեւիլ առաջի այր մարդոյ:

28. Ի հրաւիրել քահանայից յայլ եկեղեցիս վասն թաղման ննջեցելոց կամ վասն որպիսի իրաց եւ իցէ, ամենեքեան առ հասարակ փիլոն կամ շուրջառ ունելով ի վերայ ինքեանց՝ կանգնեսցեն ըստ իւրաքանչիւր կարգի ի տեղիս իւրեանց ի դասուն, եւ ամենեքին մի իշխեսցեն առանց փիլոնի կամ շուրջառի կալ ի մէջ ժողովրդեանն նստել կամ խօսել:

29. Զօր ամենայն հնչեցուսցեն զզանգակն ի լսել զձայն զանգակի վանացս, եւ եթէ ունիցին զպատարագ, միով ժամաւ յառաջ քան

զսովորական ժամանակն: Եւ վասն եղանակի ժամասացութեան եւս փոյթ ունիցին քահանայք վայելուչ կացուցանելոյ այնպէս, զի ամենայն երգեցմունքն թէ թիւ եւ թէ ձայնաւոր լինիցին ջերմեռանդութեամբ ճոգւոյ եւ համբարձմամբ մտաց առ Աստուած. երկիւղածութեամբ եւ բարեձեւութեամբ, պարզ եւ յստակ արտաբերութեամբ, զի կարող լինիցին զգալ եւ ունկնդիրքն՝ թէ ո՞րպիսի կերպիւ պարտ իցէ կալ յատենի եկեղեցւոյ եւ յանդիման լինել Աստուծոյ եւ մատուցանել զաղօթս եւ զերկրպագութիւնս նմա: Այլ եւ փոյթ կալցեն զի ժամերգութեան լինիցի ունկնդրութեամբ միմեանց եւ դաշնակցութեամբ ձայնից ընդ միմեանս, նաեւ լինիցի ո՛չ ոգեքաղ, բարձրաձայն եւ ծանրանուագ, եւ ոչ շաղփաղփ, եւ ոչ ցնդի խառնաձայն, անիմանալի եւ անհասկանալի շութափութութեամբ, որ փոխանակ շնորհաց եւ ողորմութեանն Աստուծոյ, առաւել եւս սաստկացուցանէ զվրէժխնդրութիւն նորա՝ այլ պարտի լինիլ քաղցրանուագ մեղմաձայն, հանդարտ եւ ախորժ եղանակաւ, որպէս ցուցանել է բազմիցս:

Ներսէս ծառայ Քրիստոսի. Կոնսիստորիային հայոց
Ղարաբաղու Կանոն

30. Պատուիրել բոլոր քահանայից զի զՆարեկի աղօթսն պատարագի ընթերցցին ի բեմին զկնի ի յարկի սրբութեան աղօթիցն, որպէս եդեալ կայ ի խորհրդատետրի:

31. Այս օրէն լիցի ամենայն քահանայից, զի զհացն նուիրանաց կազմեսցեն յամենայն ժամ ի սպիտակ ալերէ, եւ մատուսցեն զհաց եփեալ եւ ջերմ:

32. Արգելանի քահանայից չբեկանել երբէք զհացն մինչ ցբանն «Լրումն Հոգւոյն Սրբոյ»:

33. Պատուէր լիցի քահանայից, զի յետ ընդունելոյ ի ձեռաց վերաբերողին զընծայն խորհրդոյ ունիցի ի ձեռին հանդէպ ժողովրդեան զերկու վայրկեան:

34. Պատուէր լիցի քահանայից, մի խաչակնքել յասելն «ի սուրբ ի սուրբ եւ այլն» վասն զի եւ ոչ միտք բանին ցուցանեն զխաչակնքելն ի վերայ ժողովրդեան:

35. Պատուէր լիցի քահանայից ունել միշտ զեղնգունս հատեալ, եւ մաքուր լուացեալ ձեռօք մատուցանել զպատարագն:

36. Պատուիրել քահանայից սերտել ի բերան զայնոսիկ աղօթսն:

37. Պատուիրել քահանայից, զի յետ աւարտման պատարագին բացցեն զսեղանն, եւ ասացեն ի ձայն զաղօթսն «Որ օրհնես զայնոսիկ» եւ իջեալ ի սեղանոյն ընթերցցին զԱւետարանն եւ արձակեսցեն զժողովուրդն:

38. Խստիւ արգելումք ամենայն քահանայից զի յետ պատարագին մի համարձակեսցին շրջել ի տունս ժողովրդոց եւ տալ զնշխարս առ ագահութեան դրամաց:

39. Արգելանի քահանային ո՛չ աւելի քան զհինգ նշխարս պատրաստել եւ ժամատեարց միայն տալ զմի նշխար եւ եթ:

40. Պատուիրել ամենայն քահանայից ասել անխափան զխաղաղական աղօթսն կից ընդ երեկոյան ժամերգութեան. բացի մեծի պահոց յինանց կիրակամտից եւ կիւրակէից աւուրս եւ ի տէրունական տօնս:

41. Զմասնատուփն եւ զմեռոնն սուրբ դնել ի վերայ սեղանոյ եւ յարգել զսրբութիւն նորա:

42. Խստիւ արգելուլ քահանայից մի ի գործածել երբէք զփայտ, այլ դրոշմել բթաւ:

43. Ի վերայ սեղանոյն դիցին մի պատկեր տէրունական, մի Աւետարան, եւ մի խաչ:

44. Ուսուցանել քահանայից, զի յասելն զէական բանն. «յանուն Հօր» իջուսցեն զերեխայն յաւազանն, եւ յասելն «եւ Որդւոյ» իջուսցեն կրկին. եւ յասելն «եւ Հոգւոյն Սրբոյ» իջուսցեն երրորդ անգամ, որպէս եւ գրի ի Մաշտոցին:

45. Արգելանի քահանայից, զի ի դէպս հացկերութեանն ի տունս ժողովրդեան մի՛ նստիցին ընդ երկար, մի յապաղել անդր. ընդ գինարբու աշխարհականացն մանկունս. յորում յոլովս մեղանչին անպատրաստքն, որք տեգերին ի նմա ի տեսանելն, ի լսելն եւ ի խօսել զանուղղայս, այլ յորժամ զրաւ լինիցի կերակրոյն, եւ մինչ յերիս միայն արբուն բաժակի, յառնել վաղվաղակի ի սեղանոյ անտի, զի մի ընդ գինեմոլսն յարբեցութեան ըմբռնեալ այպն լինիցի արտաք-

նոց տեսողաց, ո՛չ միայն ինքն, այլ եւ՝ ամենայն քահանայք՝ միովն: Եւ ծանրագոյն ապաշխարութեամբ թէ արդեօք քաւեսցէ զարբեցութեան տեղս վերստին արժանի լինի քահանայագործութեան:

46. Պատուիրեմք քահանայից չլինել շատաշրջիկ առանց բանաւոր պատճառի:

47. Պատուիրեմք քահանայից, յորդորել զկանայսն չլալ եւ չճչել յեկեղեցւոջ. զի սուգն հեթանոսաց է գործ եւ ոչ քրիստոնէից եւ յեկեղեցւոջ պարտ է աղօթել վասն փրկութեան հոգւոյ ննջեցելոյն: Արգելումք նոյնպէս զգաննձ ասելն յեկեղեցւոջ որ է առիթ լալոյ սգաւորաց յեկեղեցւոջ:

48. Պատուիրել բարեկարգութեան վերատեսչաց քաղաքաց ի գալ գիւղական քահանայից պահանջել զանցագիրս, եւ զչունօղս այնպիսեաց ներկայացուցանել ի կոնսիստորն:

49. Պատուիրեմք քահանայից, զի յաւուրս մօլէբնից ամենայն ոք տարցէ ընդ իւր զշուրջառ եւ զխաչ յայն եկեղեցի, յորում կատարի մօլէբինն, եւ առանց բանաւոր պատճառանաց մի մնասցեն յետս. եւ քահանայք կանգնեսցին յիւրեանց կարգի եւ երգեսցին զպատկանեալ ինքեանց երգս, իսկ դպիրքն զիւրեանցն:

Պարտաւորութիւն հերթականին

50. Հերթականն պատարագի պարտի մնալ ի խցի եկեղեցւոյն, ի հարկանել գիշերային եւ երեկոյեան զանգակին մտցէ յեկեղեցին եւ սկսանիցի զսաղմոսն, մինչ սկսանիլն ժամերգութեան:

51. Հերթական յաւուրս պատարագի մատուցման մի շրջեսցի ի փողոցս կամ ի տունս այլոց եւ ո՛չ գնասցէ ի խնճոյս, այլ մնասցէ ի խցի եկեղեցւոյն եւ աղօթեսցէ, եւ եթէ ոք ունիցի զհոգեւորական հացկերոյթ, առաքեսցէ վասն ժամարարին զսեղան նաւակատեաց առանց գինւոյ եւ մսոյ:

52. Հերթականութիւնն լիցի այսպէս: Պատարագիչ քահանայն որում անկէ յայնմ շաբաթու պատարագել ի չորեքշաբաթ աւուրն գնասցէ ի խուց եկեղեցւոյն եւ կացցէ անդ մինչ ցաւարտումն իւրոյ հերթականութեան, եւ ապա ընդ նմին օրինակի կացցեն անդ միւս հերթականքն:

Պարտաւորութիւն աւագ քահանայի

53. Աւագ կամ ժամօրհնող քահանայն եթէ չիցէ տկար կամ չունիցի զայլ օրինաւոր արգելս պարտի զկնի հերթականին գնալ յեկեղեցին եւ սկսանիլ զժամերգութիւնն:

54. Աւագ կամ ժամօրհնող քահանայն ունիցի զվերաբնկատումն ի վերայ միւս քահանայից զի մի ոք պակասեսցի յեկեղեցւոյ առանց օրինաւոր պատճառանց, այն է հիւանդութեան կամ կատարման հոգեւոր պիտոյից ժողովրդեանն:

55. Պարտաւորեմք զաւագ եւ զժամօրհնող քահանայս յամենայն աւուր զննել զմէտրիքական մատեանս, զի քահանայք յայնմ իսկ աւուր կատարման հոգեւոր պիտոյից գրեսցեն ի նոսա զծնեալս, զմկրտեալս, զպսակեալս եւ զննջեցեալս, եւ եթէ ոք ի քահանայից անսովոր լիցի կարգին գրութեան յանձնեսցէ այլում քահանայի կամ սարկաւագին եւ կամ դպրին գրել զմետրիայն:

56. Պարտաւորեմք զաւագ եւ զժամօրհնող քահանայս զի ի մատեանս էրէցփոխանաց գրեսցեն յայնմ իսկ աւուր օրինակատարութեանց, լուսագինք ի մկրտութեանց, ի պսակաց եւ ի պատարագաց ննջեցելոց, գանձանակ եկեղեցւոյն, արդիւնք ի վաճառմանէ մեղրամոմոց, եւ այլ նուիրանք ժողովրդոց եւ յամսոյ յամիս ստուգեսցեն հանդերձ միաբան քահանայիւք համեմատելով ընդ մէտրիկսն, եւ եթէ երեւեսցին գաղեալք արդիւնք ինչ պահանջել ի գաղօղէն ընդ միոյ զերկուս եւ յանձնեալ էրէցփոխանին գրեսցէ ի մատենին զորքանութիւն յանձնեալ դրամոց:

57. Վերատեսուչք բարեկարգութեանց եւ աւագ եւ ժամօրհնող քահանայք ունիցին զանքուն դիտողութիւն, ի վերայ վարուց եւ բարուց եկեղեցական ժառանգաւորաց, զի նոքա պարկեշտութեամբ եւ համեստութեամբ վարեսցեն զանձինս իւրեանց եւ յամենայն յառաւօտ եւ երեկոյ մի պակասեսցին յեկեղեցւոյ, եւ եթէ ոք նկատեալ լիցի ի յանցանս ինչ կամ ի ծուլութեան, զայնպիսին խրատեսցէ երիցս եւ ի չորրորդումն յայտնեսցէ կոնսիստորիային, եւ սա վերահասու լեալ այնց ամենից յանցաւորութեանցն յայտնեսցէ Սինոդին վասն հանելոյ իսպառ ի հոգեւորականութենէ եւ համարելոյ ընդ հարկատուս զրկելով յամենայն իրաւանաց եւ արտօնութեանց:

58. Ի կոչումն եւ ի հացկերոյթս հոգեւորականք լինիցին պարկեշտք չափաւորք յուտել եւ յըմպել, եւ մի ցոփաբան, մի արբեցող, մի կռուող, մի խռովարար, մի շատաշրջիկ, այլ խրատիչ, քարոզիչ, խաղաղարար, եւ լինել բարի օրինակ ժողովրդեան զի գրեալ է ամենայն բան տգեղ ի բերանոյ ձերմէ մի ելցէ, եւ թէ շրթունք քահանային զգուշասցին գիտութեան զի բերան Տեառն ամենակալի է, եւ եթէ ոք յանդգնեալ գայթակղութիւն լինիցի ժողովրդեան իւրով ցոփաբանութեամբ, եւ արբեցութեամբ, այնպիսին լուծցի ի կարգէն:

59. Աւագ եւ միաբան քահանայք նկատեսցեն զի լուսարարք մաքուր պահպանեսցեն զեկեղեցին, զսեղանն, զբեմն, զխաչկալս, զմոմկալս եւ զայլ եկեղեցական անօթս եւ զգեստս:

60. Քահանայք յորդորեսցեն զժողովուրդս նորոգել հանդերձեղէնս եւ կեղտոտ եւ պատառոտուն զգեստիւք չմատուցանել զսարսափելի խորհուրդն, այլ մաքուր զգեստուք:

61. Պարտաւորեմք զաւագ եւ ժամօրհնող քահանայս զգուշացուցանել զքահանայն եւ զեկեղեցական ժառանգաւորս զի ի ժամ աստուածպաշտութեան մի զրուցատրել ընդ միմեանս, ոչ շրջել ի դասէ ցդաս եւ ոչ մտանել ի խորանն, այլ ամենայն ոք զիւր կարգն պաշտեսցէ, պատկառելով եւ երկնչելով ի տեղւոյն յանհարկութենէ ուր բազմեալ կայ Աստուած, ընդ որում են եւ աղօթք նոցա, եւ առ նա ուղղել զմիտս իւրեանց, եւ եթէ ոք յանդգնեսցի զայնպիսին առաքել ի վանս վասն ուղղելոյ զանձս իւր:

62. Քահանայք ըստ անուանն կոչման եւ զգործսն կատարեսցեն, եւ որպէս հարք եւ ծնօղք ժողովրդեան, յամենայն ժամ պարտական են տալ նոցա զհոգեւոր խրատս, միշտ ուսուցանելով յեկեղեցւոջ ի հրապարակս եւ առ տնին, զամենայն ոք, ըստ իւրաքանչիւր հասակի զգուշացուցանելով եւ յորդորելով յաստուածայինս:

Պարտաւորութիւն քահանայից

63 Քահանայք հնազանդք լիցին ամենայն օրինաւոր առաջարկութեանց աւագ քահանային:

64. Քահանայք առանց բանաւոր եւ յարգելի պատճառանաց մի մնասցեն յետս եկեղեցւոյն:

65. Ջժամ գիշերային եւ երեկոյեան կատարել անխափան:

66. Ի կոչելն ժողովրդեան զքահանայս վասն հաղորդելոյ հիւանդաց, նոյն ժամայն գնասցեն եւ մի պատճառեսցեն թէ չէ ի ծխոյ իւրեանց:

67. Մի ոք ի քահանայից առանց գիտելոյ զխոստովանութիւն մարդոյ, զհաւատոյն եւ զգործոցն տացէ նմա զհաղորդութիւն մարմնոյ եւ արեանն Քրիստոսի. ի յառողջութեան կամ ի հիւանդութեան եւ կամ գիտելով զանարժանութիւն ուրուք, եւ կամ ի փոխել հիւանդին, եւ կամ առանց խոստովանութեան հիւանդին որոյ ուշն վերացեալ է եւ չզգալ ինչ, տայ յաղագս մարդահաճութեան զաստուածային խորհուրդն, եւ կամ չունելով զզգացողութիւն զսուրբ խորհուրդն անցուցեալ ընդ ջուր կամ ընդ գինի ի թասն ածեն ի բերանն հիւանդին, որ յանդգնեալ արասցէ զայս լուծցի ի կարգէն եւ մինչեւ ցմահ ապաշխարեսցէ զի անարգեաց զսրբութիւն խորհրդոյն:

68. Քահանայք առանց գրաւոր անցաթղթոյ վիճակաւոր արք եպիսկոպոսին իւրոյ կամ կոնսիստորին եւ կամ գործակատարին մի իշխեսցէ գնալ այլուր եւ թողուլ զհօտ իւր, որ յանդգնեսցի տացէ տուգանս:

69. Առանց գրաւոր հրամանի վիճակաւոր արք եպիսկոպոսին, կամ կոնսիստորիին եւ կամ գործակատարին, քահանայքն մի համարձակեսցին դնել զպսակ ումեք գաղտ կամ յայտնի, թէ եւ չիցէ ի նոսա արգելք ինչ ի կողմանէ ծնօղաց, նաեւ մի դնել պսակ կնաթողաց, այրաթողաց, կամ ի բռնութենէ բռնաւոր անձանց առանց կամաց առն եւ կնոջ, որ ոք յանդգնեսցի լուծցի ի կարգէն:

70. Քահանայք յառաջ քան զպսակելն զոք, տացեն գրաւոր յայտարարութիւն հոգեւոր իշխանութեանն կամ հոգեւոր կառավարչաց իւրեանց, առանց թագուցանելոյ զհանգամանս պսակի նոցա, զչհասութիւնս, զտհասութիւնս եւ կամ զայլ արգելս, որ յանդգնեսցի կրեսցէ պատիժ համեմատ իւրոց յանցաւորութեանց:

71. Քահանայք ի դէպս կրելոյ յաւագ քահանայից իւրեանց զզրկանս, կամ տեսցեն ի նմա զապօրինաւոր ինչ գործս եւ զծուլութիւն կարեն բողոքել առ հոգեւոր իշխանութիւնն:

72. Քահանայք մի նեղեսցեն զժողովուրդս զօշաքաղութեամբ եւ գերքան զչափն դրամական պահանջողութեամբ վասն որոց եւ իցէ

օրինակատարութեանց, այլ կթել զկաթն զի եղիցի իւղ, եւ ոչ ճմլել զպտկունսն, զի մի ելցէ արիւն, այլ զոր ինչ տացեն սիրով, առնուցուն, իսկ զաղքատս մի՛ բռնադատել:

73. Քահանայք մի խառնեսցին ի գործս աշխարհականաց, այլ պարտին յորդորել զաշխարհականս ի խաղաղութիւն եւ մի լիցին հոգաբարձու քաղաքի կամ գեղջ. կամ գրօղ արքունի հարկաց եւ սակից, զի պարտ է ի միոյն ի բաց կալ կամ աշխարհական հոգաբարձութենէն կամ ի քահանայութենէն:

74. Աշխատ լիցին քահանայք զի զորդիս իւրեանց կրթեսցեն յերկիւղն Աստուծոյ յառաքինութիւնս եւ յուսմունս ազգային լեզուի, եւ յօրէնս Աստուծոյ:

75. Անբարեբարոյ եւ տգէտ որդիք քահանայից ո՛չ միայն չունին արժանանալ եկեղեցական աստիճանաց, որպէս խօսի մարգարէն, զի դու զգիտութիւն մերժեցեր. մերժեցից եւ ես զքեզ զի մի քահանայասցիս ինձ այլ եւ ունին զրկել յամենայն իրաւանց եւ արտօնութեանց իւրեանց եւ համաթուել ընդ հարկատուս:

76. Քահանայն մի իշխեսցէ յափշտակել զծուխս այլոց քահանայից որք չեն վիճակեալ նմա յեպիսկոպոսէն իւրմէ, եթէ ոք յանդգնեսցի առնել այնպիսին փոխեսցի արտաքոյ ի բնակութենէ իւրմէ յայլ քաղաք կամ գիւղ:

77. Քահանայ՝ եթէ զոք ի ժողովրդոց իւր ընդ բանիւ առնիցէ վասն որոց եւ իցէ յանցանաց, մի իշխեսցէ այլ ոք ի քահանայից արձակել զնա, զի եթէ ի յայտ գայցէ յայնժամ եւ արձակող քահանայն ընդ բանիւ լինիցի:

78. Քահանայք մի իշխեսցեն զծուխս այլոց քահանայից խոստովանեցուցանել, այլ ամենայն ոք զիւր ծուխ խոստովանեցուցանէ, զի յայտնի լիցի խոստովանողն եւ չխոստովանողն, որ յանդգնեսցի ի վանս ապաշխարեսցէ:

79. Առ ամբողջապէս կատարումն այսոցիկ ամենայնի պարտաւորեմք զառաջնորդս, զհոգեւոր իշխանութիւնն եւ զգործակատարս:

ԳԷՈՐԳ Դ-Ի ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (1866-1882 ԹԹ.)

Գէորգ Դ, բազմելով կաթուղիկոսական գահի վրայ, առաջին ուշադրութիւնը եկեղեցու խանգարուած վիճակի վրայ դարձրեց: Նա, հետեւելով նախնեաց կանոններին եւ աւետարանական սկզբունքներին, պահանջեց բոլոր կուսակրօններից երդմամբ եւ ստորագրութեամբ հրաժարուել սեպհականութիւնից եւ բոլոր ունեցածը համարել վանքի եւ եկեղեցու սեպհականութիւն: Այդ կարգադրութիւնը, որը միանգամայն համապատասխան է եկեղեցու ոգուն եւ մոռացուած էր բոլոր կուսակրօններից, զետեղում ենք այստեղ իբրեւ փաստ Գէորգ Դ-ի սկզբունքների, որոնք չարունակութիւն էին Սահակի եւ Շնորհալու կարգերին:

1. «Պայման եւ ուխտ միաբանութեան Արարատեան մայր ս. աթոռոյն ս. Էջմիածնի ի ներկայութեան Վեհ. կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց Գէորգայ Դ-ի»: «Ամենայն անձն որ ունիրէ զինքն ի վանականութիւն, պարտաւոր է ըստ հրամանի Փրկչին Յիսուսի թողուլ զաշխարհ եւ զամենայն ինչս իւր եւ անձնուրացութեամբ հետեւիլ նմա կատարելով միանգամայն զպայման սրբազան երդմանն զոր երդնու առաջի ս. սեղանոյ ի ժամ ձեռնադրութեան. եւ քանզի ամենայն կուսակրօն հոգեւորականք սկսեալ յեպիսկոպոսաց անտի ցաստիճան դռնապանութեան ոչ գոլով տեարք գոյից իւրեանց չունին իրաւունս բաժանելոյ զայնս ըստ հաճոյից բարեկամաց իւրեանց եւ ազգականաց, եւ նոքին իսկ ազգականք ոչ ունին իրաւունս իբրեւ ժառանգ ներկայանալ եւ պահանջել զգոյս հանգուցելոյն, այլ յետ մահուան կուսակրօնից գոյք իւրեանց արժան է մնալ ի սեպհականութիւն Էջմիածնի գանձարանին, եւ այլոց վանօրէից միաբանից՝ վանուց իւրեանց. իսկ վանահարք որք ըստ տնօրէնութեան հոգեւոր ծայրագոյն իշխանութեան կարգին ի պաշտօնն, նոյնպէս գոյք նոցա պատկանին ս. Էջմիածնի, եւ ոչ ոք ազգականաց հեռաւորաց եւ մերձաւորաց նոցա ունին իրաւունս յարուցանելոյ առ այն զվէճ. իսկ եթէ իցեն հանգուցելոյն աստուածահաճոյ կտակ յօգուտ ս. աթոռոյն, վանօրէից կամ վանական դպրոցաց՝ մնասցեն նոքա անփոփոխ նոյնութեամբ. քաջ գիտելով զայս մեր ի ներքոյ ստորագրելոցս, ըստ ամենայնի համաձայն գտանեմք եւ ոչ երբէք տամք ի մերս կողմանէ իրաւունս ազգականաց մերոց մերձաւորաց եւ հեռաւորաց յետ վախճանի մերոյ իբրեւ ժառանգորդ մեր հանդիսանալ եւ պահանջել զմնացեալ գոյս մեր կամ մասն ինչ ի գոյից մերոց. մեք ի սուրբ խղճէ շարժեալ խոստովանիմք, զի յետ վախճանի մերոյ ուր երբ եւ յոր պաշտօնի գտանիցիմք ժառանգ եւ ժառանգորդ մեր է գանձարան Ս.

Էջմիածնի, եւ ոչ այլ ոք ի մերձաւորաց մերոց եւ ազգականաց եւ եթէ նոքա կամիցին իբրեւ ժառանգ ներկայանալ ընդդէմ մերոց կամաց եւ խղճի, չունիցին բնաւ իրաւունս ոչ ի հոգեւորական եւ ի քաղաքական դատարանս եւ ոչ յայլուր գանգատիլ եւ բողոքել, եւ եթէ յանդգնիցին մի լուիցեն նոցա ամենեւին, զի մեք ըստ մեր խղճի մտաց յօժարակամ ստորագրեմք աստանօր»: Ստորագրութիւն բոլոր միաբանների, 1868 թուին (տե՛ս նրա կոնդակները) (տե՛ս այս մասին Սահ. 35, 38, Ծնորհ. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7):

Յարմարութեան համար նրա բոլոր կանոնները համարներով կնչանակենք:

Այս կարգադրութիւնից առաջ, դեռ եւս 1867-ին, յունիսի 8-ին 223 համար կոնդակով հրամայեց Սինոդին կանչել միաբանութիւնը եւ հետեւեալ կարգերը պարտադիր անել միաբանութեան համար:

2. ա) Վանքում գինեմոլութիւն, զեղխութիւն եւ վատշուեր կենցաղավարութիւն չլինի. ծխել, արբեցնող ըմպելիքներ գործ ածել, տարադէպ զբօսանք անել, դատարկաշրջիկ լինել չի կարելի. առանց իւր եւ նշանակուած վերակացուների հրամանի վանքից դուրս չգնալ Վաղարշապատ. միաբանները պարապեն գիտութեամբ, գրականութեամբ: Ձգետի մէջ լինեն պարկեշտ եւ համեստ, սիրով եւ ընկերաբար վարուեն միմեանց հետ: բ) Բոլորը միշտ եկեղեցի յաճախեն: գ) Միասին ճաշեն, ոչ ոք առանձին խոհանոց չունենայ: դ) Մանկահասակ տղայ ծառայ չպահեն, այլ հասակաւոր անձինք:

Կանոնական կոնդակը 1868, համարաւ 562

Գէորգ Դ, տեսնելով քահանաների ընտրութեան անկանոն լինելը, դեկ. 21-ին, 1868 թուին արձակեց կոնդակ Սինոդի անունով՝ հրամայելով անխախտ պահել հետեւեալ կանոնները. տպել տուեց եւ ցրուեց ամէն տեղ ի հրահանգութիւն:

Ահա կանոնների աչխարհաբար թարգմանութիւնը:

3. Եպիսկոպոսներից ոչ ոք չհամարձակի քահանայ ձեռնադրել անարժան մարդկանց կաշառքով, մեր նախնեաց հետեւելով՝ իսպառ դատապարտում ենք արծաթասէր եկեղեցականներին (տե՛ս Բ առ. 29, Սսի 1, Լուս. 26):

4. Ոչ ոք չհամարձակուի քահանայ դառնալ առանց եկեղեցու ընտրութեան, այսինքն քահանաների եւ ժողովրդի, այն էլ ոչ կողմնապաշութեամբ կամ աչառութեամբ, հապա հանրադրութեամբ,

որը պիտի ներկայացնել վիճակային ատեանին (տե՛ս Լաւ. 13, Սար. 6, Ծահ. 16, Դ Դւ. 9, 10, Սիս. 1, 3, Երուս. 3, 9):

5. Վիճակային ատեանը, ստանալով հաւրագիրը, պէտք է քննի նախ՝ ընծայեալը ունի՞ Սուրբ Գրքի հմտութիւնը եւ ուղղափառ հաւատ, երկրորդ՝ ունի՞ իրաւ աստիճանի համապատասխան բարոյականութիւն ժողովրդին օրինակ լինելու համար:

6. Քաղաքի համար ձեռնադրուող քահանան պիտի լաւ հայերէն իմացող լինի, որ հոգեւոր դպրոցներում կարողանան դասաւանդել գրաբառը: Գիւղերում ոչ ամէն տեղ դեռ եւս դպրոց չկայ, բայց եւ այնպէս գիւղի քահանաները պիտի լաւ իմանան եկեղեցու բոլոր պաշտամունքները, քրիստոնէական վարդապետութիւնը եւ եկեղեցու բոլոր խորհուրդները:

7. Եթէ ամէն տեղ չգտնուեն տեղացի արժանաւոր ընծայացուներ, ուրիշ տեղերից թող ընտրեն. բայց տեղացիք պարտաւոր են ընտրելի անձին բոլոր ընտանիքով, կահ-կարասիքով փոխադրել քահանայանալու տեղը, իսկ հոգեւոր իշխանութիւնը քննելուց յետոյ, պիտի երդումնագիր պահանջի ձեռնադրուողից ցմահ մնալ նոր տեղում քահանայ:

Նոյնպէս էլ ժողովրդից պիտի պահանջել պայմանագիր պահելու ապահով կերպով քահանային եւ ընտանիքը:

8. Այն քահանաները, որոնք ուրիշ տեղերի անունով կձեռնադրուեն, եւ ապա կը տեղափոխուեն կամ իրանց քաղաքը, կամ ուրիշ տեղ, եւ տեղիք կտան զուր տեղից խռովութիւն առաջանալուն, կարգալոյծ լինեն: Առաջնորդները խստիւ արգելեն այդպիսի տեղափոխութիւնը (տե՛ս Բ առ. 15, 16, Նիկ. 15, 16, Անտ. 3):

9. Հոգեւոր կառավարութիւնը անպարկեշտ եւ խռովարար քահանաներին պատժելու նպատակով չտեղափոխէ ուրիշ տեղ, հապա նոյն տեղում ապաշխարանք նշանակէ, որ ամաչի եւ ուղղուի, եթէ ուրիշ քահանայ չլինի նոյն տեղում, մօտ տեղերից նրա պաշտօնը կատարող մէկը բերուի: Պատժուած քահանայի ընտանիքը ստանայ ծխական արդիւնքի մի մասը, իսկ մնացած 3 մասը յանձնուի այրեաց եւ որբոց կամ Աթոռի արկղին:

10. Վատ է այն սովորութիւնը, որ մի քանի սակաւաբնակ գիւղեր յանձնւում են մի քահանայի հովւութեան, չմտաբերելով այն առակը,

«թէ ցրուեալքն առ բազումս տկարանան առ միմ». սրանից ծագում են հոգեւոր գործերի եւ աստուածային պաշտամունքների մատակարարութեան դժուարութիւններ, այս հիմամբ թող սահմանուեն ամէն մէկի համար մի քահանայ, թէեւ գիւղը սակաւաթիւ լինի, եթէ եօթանասուն տանից աւելի է՝ երկու քահանայ, իսկ եթէ բազմամարդ է գիւղը, ամէն մի 100 տան՝ մի քահանայ: «Թէեւ սակաւաթիւ սահմանեսցի նոցա յատուկ սեպհական քահանայ, եւ եթէ առաւել իցէ քան զեօթանասուն՝ երկուս քահանայս, իսկ եթէ բազմամարդ առ հարիւր տունն մի քահանայ» (տե՛ս Ներսէս Ե, Սինոդի կարգադրութիւն):

11. Քահանայի որդիքը, որոնք եկեղեցականների կարգում են գրուած, պիտի լինեն օրինակելի վարք ու բարքի տէր մարդիկ, ուսումնասէր եւ եկեղեցասէր: Եթէ ոչ, անբարոյական կեանք վարողներին պիտի հարկատուների կարգը մտցնել՝ հանելով եկեղեցականների ցուցակից: Սոյն կարգը գործադրուի եւ դպիրների վերաբերմամբ (տե՛ս Ներսէս Ե, Սահ. 23):

12. Ծեր քահանաները, որոնք ընչասիրութեան եւ ագահութեան պատճառով չեն թողնում քահանայագործութիւնը, որը անկատար ձեւով են անում զգայարանների թուլութեան պատճառով, հետեւելով նախնեաց գրած օրէնքներին, դրանք զրկուեն քահանայագործութիւնից եւ նրանց փոխարէն նշանակուեն նոր քահանաներ, որոնք ստանան ծխական հասոյթների մի մասը, 3 մասը թողնելով ծերացած քահանային:

13. Նորընծայ քահանաները պիտի քառասունքը անխափան պահեն: Մեր եկեղեցական կարգերով 3 քառասունք պիտի պահեն՝ գիշեր եւ ցերեկ եկեղեցում աղօթք անելով եւ պաս պահելով: Առաջի քառասունքին ծոմապահութիւն պիտի կատարեն՝ օրը մի անգամ պասուայ կերակուր ուտելով: Երկրորդ քառասունքին միայն կաթնեղէն, ձկնեղէն եւ ձուեղէն գործ ածել, կարելի է տուն գնալ եւ ճաշել ու եկեղեցի գալ յետոյ: Երրորդ քառասունքին միս կարելի է ուտել կիրակի օրերը: Այս է մեր նախնական կարգը եւ այսպէս էլ պիտի վարուել:

Քառասունքի մասին այսպիսի խիստ կանոններ մեր եկեղեցական կանոններում չկայ, այս կանոնս վերցրած է Փիլիպպոս առաքեալի կանոններից. տե՛ս նրա գրաբառը (տե՛ս Փիլ. 1):

14. Նախնեաց սահմանած կարգը ճշտութեամբ պիտի կատարեն ամուսնացեալ քահանայք, որ պատարագից երեք օր առաջ եւ երեք օր յետոյ պիտի եկեղեցում անց կացնեն սրբութեամբ, աղօթքով, հե-

ռու մնալով ամուսնական յարաբերութիւններից: Որտեղ եկեղեցու մօտ սեղեակ չկայ, պիտի անպատճառ կառուցանելու հոգ տանեն առաջնորդները (տե՛ս Թադէոս 12 կ.):

15. Առաջնորդները, նոյնպէս եւ վարդապետները ամէն կիրակի եւ տօն օրերը պիտի քարոզեն եկեղեցիներում:

16. Շատ գիւղերում տարին 5 անգամ պատարագ հազիւ են անում քահանաները. պատուիրում ենք առաջնորդներին հսկել, որ քահանաները ամէն կիրակի եւ շաբաթ օր, նոյնպէս եւ նշանաւոր տօներին պատարագ մատուցանեն: Եթէ քահանան միայն է, գոնէ կիրակի եւ տէրունական օրերին կատարի (տե՛ս Ա առ. 2, 5, Բ Դւ. 6, 7, Ե Դւ. 6):

ՆՇԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ (1869 Թ. ԿՈՆԴԱԿ)

17. Պաշտօն գործակալ քահանայի. գործակալի պաշտօնն է նշանադրութեան եկողներից տեղեկանալ գանձապետի հետ, թէ երկուսն՝ տղան եւ աղջիկը, հաւա՞ն են միմեանց, քանի՞ տարեկան են, կամ չափահա՞ս են, մերձաւոր ազգականութեան, խնամութեան, կամ կնքահայրութեան, կամ ուրիշ արգելք չկա՞յ, ծնողները համաձա՞յն են, ե՞րբ են հարսանիք անելու, երաշխաւոր կամ վկայ կա՞յ, ուրիշ օրինական արգելք չկա՞յ եւ այլն, եւ այլն (տե՛ս Երուս. 12):

18. Գանձապետի պաշտօնը. նախ՝ նշանադրութեան օրը անպատճառ ներկայ գտնուել եկեղեցու սեղեակում գործակալի մօտ եւ միասին քննել նշանադրութեան պարագաները: Երկրորդ՝ աթոռահաս արդիւնքը եւ ննջեցեալի հոգեբաժինը ամենայն հաւատարմութեամբ գրել ժապաւինեալ տումարում: Երրորդ՝ ամէն ամիս գոյացած գումարը Սինոդ հասցնել:

19. Նշանադրութեան վերաբերմամբ. ա) նախ՝ քահանաները, լսելով նշան դնելու լուրը, ամէն մէկը պիտ գնայ իւր խոստովանողու մօտ եւ ջոկ-ջոկ լսի նրանց ցանկութիւնը ամուսնանալու: Ապա քահանաները ազգականներին ժողովելով մի տեղ՝ պիտի քննեն, նշանադրութեան համար օրինաւոր արգելքներ չկա՞ն, եւ ապա գնան գործակալի եւ գանձապետի մօտ:

բ) Նշանը լինում է փեսացուի կողմից մի մատանու նուիրմամբ հարսնացուին:

գ) Ծխատէր քահանաները կառնեն մատանին, եւ երկու-երեք անձինք երկու կողմից սահմանուած օրերը կգնան գործակալի եւ գանձապետի մօտ նշան դնելու:

դ) Նշանադրութեան համար յատուկ օր նշանակւում է ուրբաթ, երբ գանձապետը եւ գործակալը պիտի պատրաստ լինեն եկեղեցու սենեակում նշանադրութեան տումարով անունները գրելու համար:

ե) Գործակալը գանձապետի հետ քննելով պարագաները, երբ կտեսնեն ոչ մի եկեղեցական արգելք չկայ, գործակալը տղայի քահանայից մատանին կառնի եւ կտայ հարսնացուի քահանային աղջկան տանելու համար, «ի հաստատութիւն նշանեալ լինելոյ նորա», որից յետոյ անունները գրւում են տումարում: Վերջում կստորագրեն քահանաները եւ վկաները, ապա կնշանակեն միջոցը մինչեւ հարսանիքի օրը: Այդ արձանագրութեան համարը պիտի տալ փեսացուի քահանային, որ պահի իւր մօտ եւ հարսանիքի աթոռահասն հատուցանելիս ներկայացնի գանձապետին, որ հեշտութեամբ գտնի տումարի մէջ եւ նշանակի այսպէս՝ Ա պսակեցաւ ընդ Բ-ի...

զ) Նշանադրութիւնից մինչեւ հարսանիք նշանակւում է 6 ամսուայ ժամանակամիջոց, օրինաւոր պատճառ եղած դէպքում կարելի է երկարացնել:

է) Նշանադրութիւնը քանդելու համար պիտի դիմել առաջնորդին եւ կամ յաջորդին, եթէ օրինաւոր պատճառ կգտնեն, յօգուտ այրեաց եւ որբոց եւ ուսումնարանի կամ եկեղեցու նուէր առնելուց յետոյ, որ պիտի իսկոյն տումար մտցնուի, թոյլ տալ եւ յայտնել գործակալին ու գանձապետին, որ ջնջի նշանադրութեան տումարից նրանց անունները:

ը) Եթէ բացի նշանից, մինչեւ հարսանիքի օրը ուրիշ իրեր կտան հարսնացուին եւ յայտնուեն, այդ նուէրները յանձնուեն այրեաց ու որբոց եւ միմեանցից յետ պահանջելու իրաւունք չունենան:

թ) Առաջնորդները հոգ տանեն, որ զուր աւելորդ ծախսեր չլինեն երկու կողմից, բաշլղ անուանուած պահանջը վերանայ, որովհետեւ շատ խռովութիւնների տեղիք է տալիս եւ նշանդրէքի քակտման պատճառ դառնում:

ժ) Հարսանիքից 4-6 օր առաջ քահանաները պատրաստում են վկայականը եւ ստորագրում են իրանք ու գիւղի երեցփոխանը. ապա տանում են գանձապետի մօտ աթոռահասը վճարելու եւ անդորրագիր ստանալու (ստորագրում են երկու կողմի քահանաները եւ երեցփոխանը):

ժա) Քահանաները եթէ առանց անդորրագիր ստանալու պսակ անեն, պատժի եւ տուգանքների ենթարկուեն:

Կանոններիս նպատակն է թէեւ կանոնաւորել նշանադրութիւնը եւ աւելի հաստատ հիմքերի վրայ դնել այդ իբրեւ պսակի նախնական պատրաստութիւն, բայց այնքան բարդացնում են գործողութիւնը, որ չատ մեծ դժուարութեամբ կարելի կլինի կեանքում գործադրել:

Պսակի կանոնները 1875 թուին հրատարակած

20. Նշանադրութեան ժամանակ խոստովանահայր քահանան պիտի ուշ դարձնի, թէ յօժարամիտ եւ ազատ կամքո՞վ են ցանկանում ընկերանալ հարսն ու փեսան, թէ՞ այլ եւ այլ արտաքին պատճառներից եւ բռնութիւնից ստիպուած (տե՛ս Բարս. 42, Շնորհ. 29):

21. Ամուսնացածները պիտի չափահաս լինեն (տե՛ս Բ Դ.24, Սահ. 27, Շնոր. 28):

22. Պէտք է ուշ դարձնեն երկուսի առողջութեան վրայ, որ յետոյ ապագայում տարաբախտութեան պատճառ չդառնայ, որովհետեւ «անլուծանելի է պսակն մինչեւ ցմահ միաբան կենակցութեամբ»:

23. Մեր եկեղեցին արգելում է արիւնակիցների եւ մերձաւորների ամուսնութիւնը, «քանզի եւ ըստ փիզիգական պայմանաց առողջութեան ի վնաս յոյժ. համարի որդւոց եւ սերնդոց նոցա»:

«Հրահանգ վասն աւագ քահանայից եւ պարտուց պաշտաման նոցա»
(Արարատ, 1882 թ.):

24. Աւագ քահանան կամ աւագերէցը հայոց եկեղեցու վաղեմի կարգերի համաձայն, կարգւում է Ամենայն հայոց կաթուղիկոսի հրամանով, ի դիմաց առաջնորդի իբրեւ հսկող թէ եկեղեցու բարեկարգութեան եւ թէ պաշտօնեաների եւ քահանաների վարք ու բարքի վրայ (տե՛ս Սահ. 15, Բ Դ. 14, 13, 19):

25. Աւագ քահանայութիւնը տիտղոս կամ պատիւ չէ, ըստ օտարամուտ կարծեաց, այլ եկեղեցու կառավարչական պաշտօն:

26. Եթէ քաղաքներում եւ վիճակներում եկեղեցիների շատութեան պատճառով շատ աւագերէցներ կլինեն, այն ժամանակ առանձին կառավարիչներ կարելի է նշանակել գործակալ անունով, տալով նրան մի աշխարհական օգնական գանձապետ անունով:

27. Աւագ քահանայի պարտքն է հսկել, որ եկեղեցում հայոց ծէսերի եւ աւանդութիւնների հակառակ բան չլինի, սպասները, անօթները եւ եկեղեցական հանդերձները մաքուր ու անթերի լինեն բոլոր խորհուրդների կատարման համար, պահանջուելիք եկեղեցական մատեանները լրիւ լինեն, լուսամուտները երկաթեայ վանդակներ ու-

ներեան, դռները ամրապինդ փականքներ եւ գիշերապահ լինի եկեղեցու մօտ:

28. Եթէ եկեղեցին հանդերձեղէնի կամ նորոգութեան պէտք ունենայ, աւագ քահանան, ժողովրդին յորդոր կարդալուց յետոյ, երեցփոխանի հետ առաջնորդից ժապաւինեալ մատեան խնդրեն կամաւոր նուէրներ ժողովելու եկեղեցու պէտքերը հոգալու համար:

29. Եկեղեցի շինելու դէպքում աւագ քահանան պիտի միտ դնի, որ շէնքը լինի հայոց եկեղեցիների ձեւով եւ վայելուչ, դադարման դէպքում իսկոյն իմացնի առաջնորդին:

30. Աւագ քահանան պիտի ուշ դարձնի եւ հսկի, որ քահանաները, սարկաւագները եւ դպիրները միշտ եկեղեցի գնան, դատարկապորդ չլինեն, խաղերով չզբաղուեն, եթէ անկարգութիւն անող կտեսնի, նրան երկու անգամ խրատի եւ անուղղայ գտնելուս, առաջնորդին կամ թեմական ատենին հաղորդի:

31. Աւագ քահանան պիտի աշխատի, որ ժողովրդականք տարին երեք անգամ հաղորդուեն՝ Զատկին, Ծննդեան եւ Վերափոխման:

32. Պիտի հսկեն որ հաղորդութիւնից ութ օր առաջ խոստովանուեն եւ հաղորդութեան օրը արձակուեն եւ ո՛չ նոյն օրը ըստ օտարամուտ սովորութեան՝ թէ խոստովանուեն եւ թէ հաղորդուեն: Մեծ պասին երբ վարագոյրը բաց չէ, հաղորդուել չի կարելի, բացի հիւանդութեան եւ երկար ճանապարհորդութիւն անելու դէպքերից:

33. Աւագ քահանան միտ պիտի դնի, որ անպակաս կատարուեն ժամասացութիւնները, շաբաթ եւ կիրակի պատարագ լինի անխափան, նոյնպէս եւ տօնական օրերը: Ժամերգութիւնը շտապով կամ համառօտելով, կամ եղանակները փոփոխելով չերգուեն, այլ հարց աւանդածին նման (տե՛ս Ե Դս. 17, 25, Սահ. 3):

34. Եթէ մէկը, աշխարհական, թէ հոգեւորական, եկեղեցում անկարգութիւն անի, շփոթ բարձրացնի գործով կամ խօսքով եւ խափանի ժամերգութիւնը, աւագ քահանան իսկոյն ծանուցանի առաջնորդին:

35. Աւագ քահանան չպիտի թողնի, որ խէթ եւ հակառակութիւն ունեցող քահանաները եւ սարկաւագները պատարագ անեն, մինչեւ չհաշտուեն, եթէ չլսեն նրան, թող առաջնորդին իմացնի:

36. Աւագ քահանան ուշ դարձնի, որ հաղորդութիւնը պատուով եւ զգուշութեամբ պահուեն արծաթի ոսկեզօծ մասնատփով ընծայարանի մէջ, եւ չթողնեն շատ հնանայ, այլ շուտ-շուտ նորոգեն:

37. Ուշ դարձնի, որ նորածնի մկրտութիւնը կատարուի ութ օրուայ ընթացքում եւ եկեղեցում, սարկաւագների եւ դպիրների մասնակցութեամբ (տե՛ս Ա առ. 12):

38. Զգոյշ լինի, որ հանգուցեալները ժողովրդական եկեղեցիներում երկու ժամից աւելի չպահուեն, եւ հանգստեան պաշտօն կատարելուց յետոյ տանեն թաղելու, իսկ եթէ գերեզմանատան առանձին մատուռ լինի, այնտեղ կարելի է պահել, միայն առողջապահական կանոնների համաձայն:

39. Զգոյշ լինի, որ ոչ ոք հոգեւորականներից առանց կօշիկը հանելու եւ մաքուր հողաթափ հագնելու բեմ դուրս չգայ:

40. Չթողնել, որ մեր եկեղեցիներում նոր թափօրներ եւ հանդէսներ հնարուեն կամ խորանների եւ մատուռներ շինուեն՝ հակառակ Հայոց եկեղեցու ձեւի:

41. Որ Զատկի եւ Ծննդեան տնօրհնէքը կատարեն վայելչապէս առանց անկարգութեանց եւ արբեցողութեան:

42. Կիրակի եւ տօն օրերին պիտի խրատներ տան ժողովրդին եւ խոստովանութեան համար փող չվերցնեն (տե՛ս Սիս. 11):

43. Աւագ քահանան զգոյշ լինի, որ քահանաները սարկաւագներին եւ դպիրներին չզրկեն եւ կամ խփեն, եթէ յանցանք կգործեն, թող քահանաները դիմեն աւագ քահանային, եւ եթէ շարունակեն, առաջնորդին յայտնեն:

44. Սարկաւագները եւ դպիրները պիտի մեծարեն քահանաներին եւ հնազանդին, եւ խօսքով ու գործով չանարգեն. եթէ նեղութիւն կրեն քահանաներից, դիմեն աւագին, եթէ աւագ քահանայից նեղուեն՝ առաջնորդին:

45. Աւագ քահանան պիտի զգուշացնի քահանաներին եւ սարկաւագներին, որ աչքածակութիւն չանեն, չնեղեն եւ չզզուացնեն ժողովրդին՝ տուրքերի կամ արծաթի չափից աւելի պահանջելով եւ սակարկութիւն չանեն ս. խորհուրդների՝ մկրտութեան, պսակի, պա-

տարագի, թաղման եւ այլն կատարման համար (տե՛ս Ներսէս Ե, Սահակ):

46. Քահանաները եւ սարկաւագները առանց աւագ քահանայի իրաւունքի 25 վերստ հեռաւորութեամբ տեղ չպիտի գնան մինչեւ իսկ մի օրով, իսկ կարեւոր դէպքերում նրա իրաւունքով կարող են հեռու տեղեր էլ գնալ միայն իրանց վիճակում:

47. Քահանայի կամ սարկաւագի մեռնելու դէպքում աւագը պէտք է իսկոյն իմացնի թեմական ատենին, տեղեկութիւն տալով մնացած ընտանիքի մասին ու մատուցանելով նրա պաշտօնական թղթերը եւ մեռածի ունեցածի ցուցակը:

48. Քահանայի մահից յետոյ, աւագ քահանան պիտի գնայ նրա ծուխը, ստուգի եկեղեցական ստացուածքը եւ գրուածները, եւ յանձնի նորին կամ նշանակուած քահանային երեցփոխանի մօտ: Նոյնը կանի եւ երեցփոխանի մահուան դէպքում, եթէ պակաս բան գտնի, կորածի գինը եւ կորցնողի անունը յայտնի առաջնորդին:

49. Նա պիտի հսկի, որ քահանաները, սարկաւագները եւ դպիրները իրանց աստիճանին վայել զգեստներով լինեն եւ մանաւանդ միատարազ գլխարկ ունենան բարեձեւ ու վայելուչ եւ աշխարհականներից զանազանուեն իրանց բարեվայելուչ զգեստներով (տե՛ս Բ Դւ. 12):

50. Աւագ քահանան իրանից բարձր իշխանութիւնից հրաման ստացած ժամանակ, առանց երկբայական եզրակացութեան եւ ինքնակամ բացատրութիւնների, իսկոյն կատարի, ուրիշ եկեղեցականների տարակուսանքը ինքը փարատի, իսկ ինքը տարակուսելիս թող դիմի առաջնորդին կամ թեմ՝ ատեանին:

51. Նա պիտի զգոյշ լինի, որ չհաս եւ ապօրինի պսակ չանեն իր եկեղեցու քահանաները, ապօրինութիւն նկատած ժամանակ անյապաղ գրութեամբ պիտի յայտնի առաջնորդին եւ թեմ՝ ատեանին, պսակը խափանելով:

52. Նա պիտի զգոյշ լինի, որ ուրիշ ծխականին չպսակեն իր քահանաները, խստիւ արգելւում է նաեւ այն դէպքերում պսակել, երբ նշանածներից մէկը եկուոր է. սա պէտք է անպատճառ իր առաջնորդից, որտեղացի էլ լինի, վկայական բերել տայ եւ օրինաւոր արգելք չեղած դէպքում պսակուելու իրաւունք ստանայ:

53. Նա պիտի ուշ դարձնի, որ արձանագրական (մետրիքական) մատեաններն տարուայ սկզբին տրուեն քահանայիս, տարին երկու երեք անգամ վերահայի գրուածքները եւ իւր ստորագրութեամբ վաւերացնի ու պահանջի, որ միօրինակ լինեն:

54. Նա պիտի միտ դնի, որ եկեղեցու պահարանում անկորուստ պահուեն եկեղեցու անօթների, սպասների եւ եկեղեցական իրերի ցուցակը: Զգուշութեամբ պահուեն եկեղեցու հրամանագրերը, արձանագրական եւ հաշուեմատեանները անցած տարիների եւ այլն, եւ այլն:

55. Քահանաները միմեանց ծուխ չյափշտակեն՝ պաշտամունք կատարելով միմեանց փոխարէն (տե՛ս Շնոր. 18):

56. Նա պիտի հսկի, որ երեցփոխանները աչալրջութեամբ գրեն հաշուեմատեաններում ելեւմտից հաշիւը. նշանաւոր ծախքեր չանեն առանց իրան եւ ժողովրդի հաւանութեան:

57. Նա պիտի հսկի, որ ծխական երկսեռ դպրոցներում կրօնի ուսուցիչները լինեն հմուտ ու ուղղափառ եւ աջակցեն հոգաբարձութեան:

58. Նա չթողնի օտարական վարդապետներին եւ քահանաներին փիլոն առնել իւր եկեղեցում, մինչեւ որ չունենան Սինոդից յանձնարարական գիր (տե՛ս Բ առ. 12, 13, Անտ. 7, 11, Լաւ. 41):

Ահա եւ Գէորգ Դ-ի 1868-ի կոնդակի գրաբառ պատճէնը՝ 15 երես փոքրադիր տպած գրքոյկով

Գէորգ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ եւ կաթուղիկոս Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք համազգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթուղիկէ Էջմիածնի, հայրապետական օրհնութեամբ ծանուցանեմք Սինոդի մերոյ, եւ ամենայն Թեմակալ Առենից գերապատիւ արք եպիսկոպոսաց, վարդապետաց եւ քահանայից եւ ամենայն ուխտի մանկանց սրբոյ Եկեղեցւոյս Հայաստանեայց:

Ըստ աստուածային նախասահման տնօրէնութեան ամբարձեալ Մեր ի գահ Հայրապետական ամենայն Հայոց՝ ակնունէաք արդարեւ տեսանել ի Մայր Աթոռս Սրբոյ Էջմիածնի եւ յամենայն վիճակս նորա զամենայն կարգս ուղղութեան յանփոփոխ պայմանի, զորս երանաչնորհ նախնիք

յառաքելական աւանդութեանց առեալ եւ հաստատեալ՝ պատկառ կացին երկիւղած իմն բարեպաշտութեամբ կանոնացն այնոցիկ. սակայն ցաւ եւ մեզ ասել, թէ՝ տեսաք զոմանս տարօրինակ իմն գնացիւք օտարացեալս ի գեղեցիկ չաւղաց կառավարութեանց սուրբ Եկեղեցւոյ մերոյ, որ իւրով անարատութեամբ եւ բարոյական կանոնադրութեամբ ի վաղուց հետէ նախանձելի հանդիսանայ առաջի օտարազգաց: Քանզի ի բաց թողեալ զայլ եւ այլ կարգադրութիւնս զորոց ունիմք յետոյ գրել, առ այժմ յակնարկեալ զբարոյական հանգամանս Հոգեւորական դասուց, յորոց առաւել կախին բարոյական կենդանութիւն Ազգին մերոյ եւ զարգացումն նորա ի կրօնական Աստուածպաշտութիւնս, գտաք զբազումս բազմօք չեղեալս յառաջնոցն Հոգեւորավայել քաղաքավարութեանց: Քահանայք՝ որ ըստ աստուածային սուրբ պատգամաց պարտին լինել գիտակք երկնային օրինաց եւ զարդարեալք կենցաղօգուտ ուսմամբք, տեսաք ածեալ յայն բարձր եւ երկնաւոր սուրբ կոչումն՝ զոգեկոս, զանարժանս եւ զարատաւորս իսկ, որոց իսպառ արգելուն օրէնք Եկեղեցւոյ մատչիլ ի սպասաւորութիւն սրբոյ սեղանոյն: Իսկ եկեղեցական տեսչութիւն, որ օրինադրեալ է ի սրբոց Առաքելոց կարգել ըստ բազմութեան հաւատացելոց զկարեւոր թիւ երիցանց, ի տեղիս տեղիս նշմարեցաք զթիւ նոցին անցեալ զանցեալ քան զսահմանեալ չափն: Արդ՝ նկատելով զայսպիսի զեղծմունս նախնական կարգաց ի Հոգեւոր եւ յԵկեղեցական կառավարութեան մերում, զորս յառաջ եկեալ համարիմք յանհոգութենէ հովուաց եւ ի շահասիրութենէ եպիսկոպոսաց ոմանց. վասնորոյ ըստ սեպուհ պարտաւորութեան մերում հարկ անհրաժեշտ մեզ վարկաք առ ժամանակ մի արգելուլ զձեռնադրութիւն քահանայից եւ այլոց եկեղեցական պաշտօնէից մինչեւ զվաղնջուց ի մեզ հաստատեալ կարգս եւ կանոնս նորոգելով, զրով աւանդել ձեզ ամենից բարձրաստիճան Եկեղեցականացդ եւ առ հասարակ լրութեան Ազգիս եւ ամենայն վիճակային Հոգեւոր Առենից:

Ա. Այլ արդ աղաչեմք զամենեսին զձեզ սիրովն Յիսուսի Քրիստոսի Փրկչին մերոյ՝ որով կարգեցայք հաւատարիմ տնտես Տանն Աստուծոյ առ ի մատակարարել ի ժամու զարբումն չնորհաց Հոգւոյն Սրբոյ: Մի՛ ոք այսուհետեւ յԵպիսկոպոսաց յօժարեսցի ածել յաստիճան քահանայութեան զարս անարժանս, եւ զրկեալս ի գեղեցիկ իմաստից Հոգւոյն Սրբոյ, մանաւանդ զարատաւորս եւ զանբարոյականս զակատեալս զՀետ զօշաքաղութեան: Քանզի Քահանայութիւնն, որ ի Քրիստոսէ հաստատեցաւ յեկեղեցւոջ ի հազարապետութիւն խորոց խորհրդոցն Աստուծոյ, պարտ է զայնպիսիս ընտրել յայն սուրբ աստիճան, որք բաւական իցեն զայլս խրատել եւ զանճինս իւրեանց ապրեցուցանել յանխուսափելի պատասխանատուութենէ Աստուծոյ: Արդ յայս Աստուածային աւանդից լսեմք խոտորիլ ոմանց Եպիսկոպոսաց մերոց եւ առաւել եւս վիճակային

Հոգեւոր Ատենից, որք բազմիցս յընտրութեան անդ որ եւ իցէ անձանց ի հոգեւորականութիւն, առաւել միտ եդեալ են օգտի իւրեանց, քան արժանաւորութեան ընտրելոցն: Եւ թէ քանի խոտելիք են եւ դատապարտելիք այսպիսի արարք, վկայեն մեզ վճիռք նախնի սրբոց Հարց, որք ընդ նզովիւք արկեալ են եթէ՝ զնա, որ ձեռնադրէ արծաթով զանարժանս, եւ եթէ՝ զնա, որ անարժան գոլով յանդգնի արծաթով գնել զչնորհս Հոգւոյն Սրբոյ: Թէեւ սովորութիւն էր նախնեաց մերոց ընդունել զկամաւոր նուէրս ըստ չափու կարողութեան իւրաքանչիւրոց ի բերոյ երկրի նոցին եւայլն, զոր մատուցանէին սիրայօժար կամօք եւ բարեպաշտութեամբ, զորս եւ մեզ ո՛չ ի դէպ է խափանել, համարելով զայնս պտուղ բարեպաշտութեան հաւատոց նոցա, բայց վաճառաշահ լինել գնահատութեամբ նախ քան զկատարումն տիրահաստատ խորհրդոցն՝ արգելումք իսպառ Հոգւովն Աստուծոյ, եւ դատապարտեմք զարծաթասէր եկեղեցականս որպէս եւ նախնիք մեր դատապարտեալ են իրաւամբ:

Բ. Մի՛ ոք այսուհետեւ ձեռներէց լինիցի ընծայել զանձն առաջի Աստուծոյ առանց ընտրութեան եկեղեցւոյ. զի քահանայացուք որք լինելոց են ի տիրացուաց սպասաւորողաց եկեղեցւոյն, պարտին ընտրիլ նախ ի քահանայից եւ ի ժողովրդոց այնր եկեղեցւոյ համահաճութեամբ եւ սիրով, եւ մի աչառութեամբ եւ կողմնակցութեամբ, եւ ապա հանրագրութեամբ ամենեցուն ներկայացուցանել վիճակային Հոգեւոր իշխանութեան:

Գ. Վիճակային Հոգեւոր իշխանութիւնն յետ ընդունելոյ զհանրագրութիւն ժողովրդոց ի վերայ այնր ընտրեալ անձին ի քահանայութիւն, պարտի առնել զքննութիւն նախ՝ թէ ունի զուղղափառութիւն հաւատոյ եւ զուսումն Աստուածային գրոց, զի կարող լինիցի ըստ օրինի պաշտել զկարգ եկեղեցւոյ: Երկրորդ՝ թէ ունի զբարոյականութիւն կատարեալ, զի կարող լինիցի ըստ կոչման պարտաւորութեանն՝ կառավարել զժողովուրդս օրինակաւ անձին: Քանզի ո՛չ սակաւ վտանգեսցի եկեղեցին Աստուծոյ յայնմանէ, որ գոլով զուրկ ի յիշատակել բարոյական հանգամանաց՝ կարգեսցի հովիւ եկեղեցւոյ եւ կառավարիչ հօտին Քրիստոսի: Զեղծմունք բարեպաշտութեան եւ թուլութիւն կրօնից՝ որ ի յետին ժամանակս զգալի իմն օրինակաւ տեսանին ի կենցաղավարութեան մերոցս, անտի յառաջ եկեալ համարիմք, զի որ ընտրեալք են լոյս լինել աշխարհի եւ աղ համեմիչ բարոյական կենաց մարդկան սրբութեամբ եւ աստուածահաճոյ քաղաքավարութեամբ յառաջ վարելով զպաշտօն իւրեանց հոգեւորականացն դասք, զեղխ եւ աշխարհասէր կենօք կենցաղավարելով վատութեան հեղինակ լինին ժողովրդոց մերոց: Եւ ահա յայս միտս Առաքեալն Պօղոս խստիւ պատուիրէ. «Վաղվաղակի ձեռս ի վերայ ուրուք մի՛ դնել, զի մի՛ կցորդ լինիցին մեղաց օտարաց»: Արդ զայս եւ մեք նկատելով կանխաւ, պատուէր տամք ամենայն Հոգեւոր Ատենից եւ Առաջնորդաց Եկեղեցւոյ՝ զգոյշ լինել յամենայնի, եւ մի՛

վաղվաղել առաջի կացուցանել Սինոդի զամենայն ընտրեալս ի ժողովրդոց առանց կանխաւ հասու լինելոյ ներքին արժանաւորութեան նոցա, եթէ հաւատոյն՝ որ առ Աստուած, եւ եթէ ջերմեռանդն կրօնասիրութեան եւ պարկեշտ վարուց նոցին եւ ուսման:

Դ. Վասն եկեղեցւոյ քաղաքաց ձեռնադրելի անձն ի քահանայութիւն՝ պարտի ունել զուսումն հայկաբանութեան, այնպէս զի լինիցի վարժ ի գրել եւ ի բացատրել զգրաբառ լեզու հայոց, եւ եւս հմուտ առարկայիցն, զորս սովորաբար աւանդեն ի Հոգեւոր ուսումնարանս. իսկ ձեռնադրեալքն վասն գիւղօրէից եկեղեցեաց, որովհետեւ դեռ եւս չեն հաստատեալ յամենայն գիւղօրայս բարեկարգ դպրոցք, եւ ուսեալքն ի նմին անկատար են ըստ մեծի մասին, թէեւ առ չմնալոյ նոցա առանց քահանայի թոյլատրեմք առ այժմ ձեռնադրել զայնպիսիսն բայց պարտ է պահանջել եւ ի նոցանէ գոնեա զգիտութիւն չարականաց եւ առ հասարակ ամենայն եկեղեցական պաշտամանց եւ կարգաց եւս քրիստոնէական վարդապետութեան հաւատոց եւ ամենայն խորհրդոց եկեղեցւոյ:

Ե. Եւ քանզի նկատմամբ հանգամանաց ժամանակիս չէ հնար ամենայն ուրեք գտանել զարս արժանաւորս այսր սուրբ եւ աստուածային կոչման, վասն այսորիկ պատուիրեմք: Եթէ չգտանիցի ի տեղւոջ ուրեք արժանաւոր տիրացու, ընտրեսցի յայլ տեղեաց, բայց նախ՝ պարտին տեղացիք զընտրելի անձն ամենայն ընտանեօք եւ կահիւք եւ կարասեօք փոխադրել ի տեղին, ուր լինելոց է քահանայ. եւ հոգեւոր իշխանութիւնն յետ կանոնաւոր քննութեան, զոր ի վեր անդր յիշատակեցաք պարտ է պահանջել զերդմնագիր ի ձեռնադրելոյն վասն կալոյ եւ մնալոյ անդ ցվախճան կենաց իւրոց անբաժանելի յեկեղեցւոյ եւ ի ժողովրդոց: Նոյնպէս եւ ի ժողովրդոց հարկ է պահանջել զպայմանագիր վասն ապահովապէս պահպանելոյ զքահանայն եւ զընտանիս նորին:

Զ. Լսեմք, զի տիրացուք քաղաքաց եւ կամ երեւելի գիւղօրէից տեսանելով՝ եթէ ոչ կարեն լինել քահանայ ի տեղւոջն, ընտրեն զմի ի մասնաւոր գիւղօրէից անտի՝ եւ խոստանան մնալ անդ մշտնջենաւոր քահանայ, եւ ապա յետ ձեռնադրութեան գուն գործեն որեւ իցէ կերպիւ փոխադրիլ ի քաղաքս իւրեանց, կամ այլուր, իսկ հոգեւոր իշխանութիւնն զանազան պատճառանօք առնէ զհաճոյս նորա, եւ ի տեղի նորա նշանակէ զայլ ոք ի քահանայ: Այլ քանզի այսպիսի ուխտազանցութիւնք չեն տարբեր ի յանցուածոց, եւ քան զյանցանս առաւել դատապարտելի, ուստի պատուէր տամք Առաջնորդաց եւ վիճակաւոր Ատենից, եթէ դէպ լինիցի այսուհետեւ, մի իշխեսցին տեղափոխել. սակայն եթէ գոգռելով զժողովուրդն՝ յարուսցէ աղմուկ եւ խռովութիւն, լուծցի ի քահանայական կարգէ, փոխանակ զի ուխտազանց գտանի:

Է. Են ոմանք ի քահանայից, որ բնաւորեալ գոլով ի չարիս եւ հակառակասէր ունելով բնութիւն ընդ դէմ պարկեշտ վարուց՝ զօշաքաղութեամբ, յիշոցօք եւ ազգի ազգի անվայել բանիւք եւ ընթերցիւք գայթակ-

զութիւն տալով ժողովրդոց երկպառակտեն, որոց առ խաղաղելոյ հոգեւոր իշխանութիւնն տեղափոխէ զքահանայն այլուր ի քահանայագործութիւն իբրեւ պատիժ յանցաւորութեան. զայնպիսիս պատուիրեմք առ տեղեաւն, ուր էր՝ ընդ ապաչխարութեամբ արկանել, ի նմին իսկ եկեղեցւոջ ի ներկայութեան ժողովրդոց իւրոց ի խրատ եւ ի զգուշութիւն: Եւ եթէ միայն իցէ եւ չունի զայլ ոք պաշտօնակից ենթարկեալն ապաչխարութեան, կարգեսցի ժամանակաւորապէս այլ քահանայ ի պաշտօնակատարութիւն, եւ ի ծխական արդեանց մի մասն ի չորից սահմանեսցի ի սնունդ ընտանեաց արգելեալ քահանային, եւ երեք մասն արկցէ ի հաչիւ որբոց եւ այրեաց կամ Աթոռապատկան հասութից:

Ը. Ո՛չ սակաւ եպերելի դատեմք եւ զայս սովորութիւն, զոր որպէս լսեմք ի տեղիս տեղիս առնեն առաջնորդք եւ վիճակային ատեանք, իբր այն զի սակաւաբնակ գիւղք երկու կամ երեք, յանճնին ի հովուութիւն միոյ քահանայի չմտաբերելով ըստ հասարակաց առածին թէ՝ «ցրուեալքն առ բազումս տկարանան առ մին». այլ ըստ որում՝ յայսպիսի տնօրէնութեանց անտեղութեանց բազմաց յառաջ գայն անուրանալի է նկատմամբ հոգեւոր գործոց մատակարարութեան ժողովրդոց եւ աստուածային պաշտամանց, ըստ այսմ օրինադրել արժան համարիմ այսուհետեւ՝ իւրաքանչիւր գիւղ որ ունի եկեղեցի, թէ եւ սակաւաթիւ, սահմանեսցի նոցա յատուկ եւ սեպհական քահանայ, եւ եթէ առաւել իցէ քան զեօթանասունն՝ երկուս քահանայս, իսկ եթէ բազմամարդ՝ առ հարիւր տունն՝ մի քահանայ:

Թ. Այլ որ՝ քան զամենայն ցաւալին է եւ ուշադրութեան արժանաւոր, իբրեւ արմատ ուղղութեան կարգաց եւ օրինաւորութեան հոգեւորականութեանս մերում, որդիքն են քահանայից, որ յաղագս ծագման ազատ համարեալ ի հարկատու կարգաց, սահմանեալ եւս են ի պատիւ քահանայութեան ելանել ի ժամանակին եւ ընդ տեսչութեամբ հոգեւորականութեան դրեալ ի կարգս եկեղեցականաց: Վասն սոցա լսեմք բազմից՝ թէ փոխանակ ուսման պարապելոյ եւ ի վարժս եկեղեցականութեան, պարապորդութեամբ անցուցանեն զժամանակ կենաց իւրեանց. եւ բազում այն է, որք անբարոյապէս կեան ի գայթակղութիւն ժողովրդոց եւ յուսան եւս ձեռնտուութեամբ օժանդակելոց յապագային ընդունիլ զաստիճան Քահանայութեան, եւ եթէ յազգի մերում օր քան զօր աճին թիւք վատչուէր դատարկաշրջիկ եւ գինեմոլ քահանայից անտարբեր եղելոց առ ստանձնեալ պաշտօն եկեղեցականութեան իւրեանց, յայսպիսեաց կենցաղավարելոց ընկալեալ են զաճումն: Ուստի առ ի կարճել զապականութեան որոմնս այս, որ խանգարէ զբարեզարդութիւն ուղղափառ եկեղեցւոյ, եւ անուան հոգեւորականութեան նախատինս առ բերէ ի մէջ ազգաց օտարաց. զայս կանոն աւանդեմք: Որդիք քահանայից, որք չունին զուսումն, կամ անբարոյական են ըստ վկայութեան ժողովրդոց, տնօրինեսցէ իշխանութիւնն արձակել զնոսա ի հոգեւորական ծագմանէ,

եւ արկցէ ի թիւս հարկատուաց: Այս օրէնն լիցի եւ վասն այնպիսի գպրաց, որք գոլով ծնունդք հարկատուաց, ըստ խնդրոյ ժողովրդեան արձակեալ են ի հարկատուութենէ եւ մտեալ են ի կարգս եկեղեցական պաշտօնէից, որք եթէ չունին զուսումն եւ ծոյլ են ի պաշտման եկեղեցւոյ եւ ուսման՝ եւ վատաբարոյ, զրկեսցին յեկեղեցական կարգաց եւ վերստին ընդ հարկատուս գրեսցին: Քանզի զինչ օգուտ ունիցի առ յապայն յայնպիսեաց ազգ մեր եւ եկեղեցի սուրբ, բայց եթէ անկարգութեամբ օրինակ չարեաց հանդիսանալով ի պարզամիտ ժողովրդեան ունին ի վերջոյ արատս բերել անուան հոգեւորականութեան եւ սուրբ կրօնիս մերոյ:

Ժ. են Քահանայք՝ որք ի խոր ծերութեան հասեալ են եւ կամ վատնեալ ի զգայարանացն զօրութենէ, բայց առ ագահութեան կամ ընչաքաղցութեան չկամին հրաժարիլ կամաւորապէս ի պաշտամանց իւրեանց, եւ յանդգնին անկատար իմն եղանակաւ կատարել Քահանայագործութեան զծանր պաշտօն, ի նախնեաց կանոնադրեալ է զտկարութեամբ զգածեալ ծերոց եւ զառամելոց լռել ի պաշտօնակատարութենէ, վասնորոյ եւ մեք զնոյն տնօրինեալ պատուիրեմք, եթէ ծերասցի եւ անկարող եղիցի Քահանայագործել եւ միայն իցէ յեկեղեցւոջ, ի տեղի նորա ձեռնադրեսցի այլ ոք. եւ ծխական հասոյթքն, որ ի ժողովրդոց, բաժանեսցին ի չորս մասն, երեք մասն լիցի ծերացեալ քահանային, եւ մի մասն նորոգ ձեռնադրելոյն:

ԺԱ. Յիշեմք եւ զայս, զի ձեռնադրեալ նորընծայք ի տեղիս տեղիս չպահեն զքառասունքն ամբողջ, զոր եկեղեցի մեր օրինադրեալ է պահել նորընծայից զերիս քառասունս՝ մնալով յեկեղեցւոջ զտիւ եւ զգիշեր հսկմամբ աղօթից եւ պահօք: Յառաջնում քառասունքի ծոմապահութեամբ զպահոց կերակուրս ճաշակելով յօրն մի նուագ. յերկրորդումն՝ յաւուրս ուտեաց զնաւակատեաց կերակուրս, այս է, զկաթնեղէնս, ձկնեղէնս եւ ձուեղէնս ճաշակելով, օրինադրելով յայս երկրորդ քառասնորդս գնալ ի տունս իւրեանց եւ ճաշել եւ անդրէն յեկեղեցին վերադառնալ, եւ յերրորդումն՝ ի կիւրակէս միայն զմսեղէնս ճաշակելով: Այս է նախնական սովորութիւն մերս եկեղեցւոյ, եւ ըստ այսմ վարիլ հարկ է:

ԺԲ. Յայտնի է բազմաց մերազնէից զի նախնիք մեր հաստատեալ են բարենպատակ դիտաւորութեամբ յառաջ քան զաւուրս երիս նախ քան զօր պատարագի՝ ամուսնացեալ Քահանայից մեկուսացեալ յընտանեկան կենաց առանձնասցին ի սենեակ եկեղեցւոյ՝ աղօթից եւ ընթերցման Սուրբ Գրոց պարապել, եւ յետ պատարագին այլ եւս յաւուրս երիս, եւ զի նշմարեցաք ի բազում տեղիս բարձեալ այս սովորութիւն, պարտաւորութիւն դնեմք ամենայն Առաջնորդաց հաստատել խնամով զնոյն, եւ եթէ չունին սենեակս եկեղեցիք ոմանք՝ հոգ տարցին կառուցանել յարդեանց եկեղեցեաց, զի մի՛ ուղղութիւն կարգաց, յորում գերազանց օրինակաւ փայլի անարատութիւն եւ սրբութիւն կրօնիս Քրիստոնէութեան, խանգարումն առցէ:

ԺԳ. Այլ ի վերայ այսր ամենայնի հարկ է վիճակաւոր առաջնորդաց, որք կարգեալ են ի Հոգւոյն Սրբոյ լինել տեսուչ եկեղեցւոյ եւ Հօտին Քրիստոսի, յամենայն կիւրակէս եւ ի տօնական աւուրս անխափան քարոզել. գնոյն հարկադրել առնել նաեւ ամենայն վարդապետաց ընդ տեսչութեամբ իւրեանց եղելոց. քանզի ճշմարտութիւն հաւատոյ, որ ըստ առաքելոյն ի լուր բանին հաստատեալ է, աճումն առնէ ի հաւատացեալս յայնժամ, յորժամ ողջամիտ մտօք բացատրեսցին ամենայն մասունք նորա:

Այս են գլխաւոր պարտիք որոց զաթոռն ունին առաքելական, ըստ որում եւ Առաքեալն Քրիստոսի Պօղոս յետ առաջի առնելոյ ամենայն հանգամանօք զպարտաւորութիւն իւրաքանչիւրոց պաշտօնէից Աւետարանին, որ է լինել հեզ, պարկեշտ, անարատ, հիւրասէր, բարեսէր, սուրբ, ժուժկալ եւ այլն. յարէ ի նոյն թէ՝ «վերակացու լինիցին բանին վարդապետութեան»:

ԺԴ. Ունել պատուիրեմք եւ արթնութիւն եւ հոգս. եւ վասն այսորիկ զի ի գիւղօրայս ոմանս որպէս լսեմք, հազիւ ի տարին հինգ անգամ եւ եթէ պատարագ մատուցանեն քահանայք, որով եւ ժողովուրդքն զուրկ է ի հոգեւոր այնր չնորհաբաշխութենէ, սառնանան ի ճշմարիտ յաստուածպաշտութենէ եւ ի կրօնասէր ջերմեռանդութենէ, առ որ հարկադրեմք զամենայն Առաջնորդս տնօրինել, զի քահանայք այնպիսի գիւղօրէից անխափան յամենայն կիւրակէս եւ ի շաբաթ աւուրս նաեւ յամենայն երեւելի տօնախմբութեան մատուսցեն զսրբազան խորհուրդ պատարագի, իսկ եթէ միայն իցէ քահանայ, գոնէ ի կիւրակէս եւ ի տօնս տէրունականս. եւ մի հեղգացեալ յաննահանջելի պարտուց. հեղգութեան լիցին պատճառ եւ ժողովրդոց աստուածպաշտութեան եւ կրօնական պարտաւորութեանց:

Արդ զայս ամենայն ի պայծառութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ մերոյ կարեւոր համարելով հաստատել եւ հրատարակել, խստիւ պատուէր տամք ամենայն առաջնորդաց կօնսիստորիայից եւ գաւառական հոգեւոր ատենից կառավարութեանց այսուհետեւ ըստ բառական կանոնադրութեանս վարել զտեսչութիւն եկեղեցւոյ. որոյ օգուտք անտարակուսելի են. իսկ մեք աղօթս առնեմք առ Այն՝ որ գիտէ լնուլ զպէտս Եկեղեցւոյ իւրոյ սրբոյ, սուրբ եւ անարատ կենօք պահեսցէ զամենեսին զձեզ ընդ հովանեաւ գթութեան իւրոյ յօրինակ բարի հաւատացեալ հօտին Քրիստոսի, եւ ի չինութիւն Հայաստանեայցս ամենամաքուր ուղղափառ Եկեղեցւոյ: Ամէն:

(Տեղի ստորագրութեան)

Տուաւ ի Մայր Աթոռս Սրբոյ Էջմիածնի ի 5 աւուր դեկտեմբերի 1868 ամի, եւ ի մերում թուականութեանս ՌՅԺԸ

ԳԷՈՐԳ Դ-Ի ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (ԳՐԱԲԱՌ ԲՆԱԳԻՐԸ)

Վեհափառ Հայրապետի Կոնդակ Աւագ քահանայից պաշտօնի եւ պարտուց համար

«Ցօրէ գահակալութեան մերոյ տեսանելով զինչ ինչ զեղծմունս եւ զնորամուտ սովորութիւնս ներմուծեալս յօտարաց յեկեղեցին մեր իբր ի միոյ դարէ հետէ՝ ջանացաք զնորամուտսն բառնալ խոպառ. իսկ զնախնական եւ զազգային բարեկարգութիւնսն խափանեալս անդրէն վերանորոգել: Մին ի բարեկարգութեանց եկեղեցւոյ է պաշտօն եւ պարտաւորութիւն աւագ քահանայից, զորմէ յառաջ քան իբր զվեց ամ ըստ հետեւեալ Հրահանգաց կանոնաւորեալ եւ յանձնեալ էաք Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսի Այվազեան, յետ տալոյ նմա զառաջնորդականն պաշտօն վիճակին Վրաստանու եւ Իմէրէթի՝ գործադրել զայնս ի նոյն վիճակին, եւ որչափ կարելին էր՝ յիւրումն կենդանութեան ի գործ եդ, բայց այժմ պատշաճ դատիմք առաջադրել Սինոդիդ եւ հրամայեմք հրամանագրել ոչ միայն Տփխեաց՝ այլ եւ ամենայն վիճակաց, Թեմական Ատենից եւ Հոգեւոր կառավարութեանց անշուշտ գործադրել զայսոսիկ Հրահանգս վերաբերեալս պաշտամանց եւ պարտաւորութեանց Աւագ քահանայից, զորոց պատճէնն առաքեմք Դմին պատուիրելով եւ տպագրել առ ի տալ իւրաքանչիւր Աւագ երիցանց զմի մի օրինակ ի ձեռն Թեմական Ատենից, որոց եւ պատուիրել աչալրջութեամբ հսկել անշուշտ ի գործադրութիւն վասն պայծառութեան եւ բարեկարգութեան Հայաստանեայց սրբոյ առաքելական եկեղեցւոյ մերոյ եւ ի փառս»:

ՀՐԱՀԱՆԳ

Վասն աւագ քահանայից եւ պարտուց պաշտաման նոցա

Ա. Աւագ քահանայ կամ աւագ երէց ըստ վաղեմի կարգաց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ՝ կարգի հրամանաւ Վեհափառ կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց իբրեւ եւ դիմաց առաջնորդի հսկող ի վերայ բարեկարգութեանց եկեղեցւոյն առ հասարակ, որպէս եւ ի վերայ գնացից այլոց քահանայից եւ պաշտօնէից նոյն եկեղեցւոյ, յորում եւ ինքն վարէ զպաշտօն քահանայութեան:

*Բ. Աւագ քահանայութիւն ոչ է իբրեւ տիտղոս կամ լոկ պատիւ ըստ թիւր կարծեաց ոմանց ուսելոց յօտարամուտ սովորութենէ, այլ եւ կառավարչական պաշտօն եկեղեցւոյ (*Պաշտօն աւագ քահանայութեան համազոր է պաշտաման Благочинный անուանեալ քահանայից ռու-

սաց, զորոց զկոչումն թարգմանեալ են մերազնեայք Ռուսաստանի բառիւս բարեկարգիչ կամ բարեկարգ*)*:

Գ. Աւագ քահանայն իշխէ միմիայն եկեղեցւոյ իւրում, յորում ինքն վարէ զպաշտօն, իսկ ի քաղաքս եւ ի վիճակս՝ յորս ըստ բազմութեան եկեղեցեաց բազմաթիւ իցեն եւ աւագ քահանայք կամ աւագերէցք, մարթ է եւ առանձին կառավարիչս կարգել գործակալ անուամբ՝ տալով նմա զոմն աշխարհական գանձապահ անուամբ, որպէս սահմանեալ եմք կանխաւ:

Դ. Աւագ քահանային պարտք են միտ դնել՝ զի մի ինչ գտանիցի յեկեղեցւոջ իւրում թերութիւն կամ հակառակ ինչ ծիսից եւ աւանդութեանց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ըստ ամենայն հանգամանաց, զի սպասք եւ անօթք եւ հանդերձ եկեղեցականք իցեն ի մաքրութեան եւ բարեկարգութեան, զի անթերի գտանիցին յեկեղեցւոջ ամենայն ինչ, որ պիտոյ իցէ ի կատարումն ս. խորհրդոց մկրտութեան, դրոշմի եւ հաղորդութեան, այլ եւ գրեանն կարգեալ ի կատարումն Աստուածային պաշտամանց, որպիսի են Աւետարան, Ճաշոց, Խորհրդատետր Սրբոյ Պատարագի, Տօնացոյց, Ժամագիրք Ատենի, Սաղմոս, Մայր Մաշտոց, Փոքր Մաշտոց, Շարական, Տաղարան եւ այլն այսպիսի մատեանք, եւ զի պատուհանք եւ լուսամուտք եկեղեցւոյն ունիցին վանդակս երկաթիս եւ փականց դրանց իցեն ամրապինդք, եւ առ եկեղեցեաւն գտանիցի միշտ դիչերապահ ոք ի պահպանութիւն:

Ե. Եթէ եկեղեցին պէտս ունիցի նորոգութեան, Աւագ քահանայն պարտ է ազդ առնել գայնմանէ երեցփոխանին եւ յորդորել զժողովուրդն՝ զի փոյթ կալցին նորոգութեան եւ միանգամայն ծանուցանել գայնմանէ Առաջնորդին: Եթէ ժողովուրդն առ չքաւորութեան անկարող գտանիցի նորոգել զհնացեալ եկեղեցին կամ լնուլ զկարօտութիւն նորին ի զգեստս կամ ի սպասս անօթոց, աւագ քահանայն հանդերձ երեցփոխանաւն եւ հաշուետեսիւք հայցէ յառաջնորդէն զժապաւինեալ մատեան (տումար) վասն հաւաքելոյ տուրս կամաւորս ի բարեպաշտից, այլ ի միտ դնէ զի դրամքն հաւաքեալք մտցեն ի հաշուեմատեանս մտից եւ ծախուց, եւ ի գործ դիցին յայն դէպս միայն, յոր եւ կարգեալ են, եւ յաւարտ հաւաքեալ դրամոցն կամ ժամանակին սահմանելոյ առ այն մատուսցէ զմատեանն թեմական ատենին հանդերձ տեղեկագրով:

Զ. Յորժամ տացի հրաման կառուցանելոյ ուրեք զեկեղեցի, աւագ քահանայն պարտի միտ դնել՝ զի շինութիւն եկեղեցւոյն լիցի ըստ ձեւոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ եւ ըստ վայելչութեան, եւ ըստ կարի անյապաղ եւ անընդհատ շինութեամբ, եւ եթէ յանկարծ դադարիցի շինուածն, ծանուցանել գայնմանէ առաջնորդին:

Է. Աւագ քահանայն պարտի միտ դնել եւ ուշի ուշով նկատել եւ հսկել զի քահանայք եւ սարկաւագունք եւ դպիրք եկեղեցւոյ իւրոյ յա-

մենայն աւուրս անխափան գտանիցին ի սուրբ եկեղեցի՝ յառաւօտ եւ յերեկոյ եւ կատարեսցեն անթերի զպաշտամունս իւրեանց, եւ ունիցին վարս պարկեշտս եւ խաղաղասէրս վայելուչս աստիճանի իւրեանց, եւ մի՛ երբէք հակառակ սուրբ կոչման իւրեանց պարապեսցին ի խաղս զանազանս, այլ կեցցեն զգաստութեամբ եւ ամենայն զգուշութեամբ որպէս վայելէ պաշտօնէից սրբոյն սեղանոյն: Իսկ եթէ տեսանիցէ զոք թերացեալ յայսպիսի պարտուց՝ նախ ինքն խրատեսցէ երկիցս եւ յանուղղայ գտանելն փութապէս ծանուցանել թեմական ատենին կամ առաջնորդին առ ի զգաստացուցանել եւ այլն:

Ը. Աւագ քահանայն պարտի փոյթ ունիլ՝ զի ամենայն բարեպաշտ ժողովրդականք կատարեսցեն անթերի զհոգեւոր պարտիս իւրեանց հաղորդելով կենարար մարմնոյ եւ արեան Տեառն յերիս նուագս ի տարւոջ, այսինքն ի սուրբ Զատիկին, ի սուրբ Ծննդեան կամ Աստուածայայտնութեան Տեառն եւ ի Վերափոխումն Տօնի Սրբուհւոյ Աստուածածնի:

Թ. Աւագ քահանայն պարտի ուսուցանել ժողովրդեանն՝ զի առ հասարակ արք եւ կանայք յառաջ քան զերկուս եօթնեակս կամ գէթ զուրթն օր յառաջագոյն քան զհաղորդութիւնն խոստովանեսցին սեպհական խոստովանահօր իւրեանց եւ յաւուր հաղորդութեան ընկալցին զարձակումն ի խոստովանահօրէն եւ ապա հաղորդեսցին սուրբ խորհրդոյն, բոլորովին հեռի կալով յօտարամուտ սովորութենէ, որ մուծեալ է յեկեղեցի մեր ի տեղիս տեղիս (հարիւր ամաւ կամ դոյզն ինչ աւելի ժամանակաւ յառաջ) ի մի եւ նոյն աւուր խոստովանել եւ հաղորդել: Եւ ի մէջ մեծի պահոց մինչ ծածկեալ է սուրբ սեղանն պատարագի, չէ օրէն հաղորդել զժողովուրդն սուրբ խորհրդոյն, այլ զկնի չորրորդ շաբաթու աղուհացից, եթէ պատահեսցի տօն Աւետման, կարելի է, նոյնպէս եւ ի տօնի մտին ի վիրապն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, յորում լինի բաց պատարագ, հաղորդեսցեն, նոյնպէս ի Ծաղկազարդի եւ յաւագ Հինգշաբաթու, եւ ի Ճրագալոյցի երեկոյեան, նոյնպէս եւ Զատկի աւուրն հաղորդեսցեն, իսկ մինչ ծածկեալ է սեղանն Ս. պատարագի հաղորդելն սուրբ խորհրդոյն օտարաց է ներմուծեալ յեկեղեցի մեր, եւ միայն հիւանդաց եւ ընդ երկար ճանապարհ գնացողաց է ներելի:

Ժ. Աւագ քահանայն պարտի միտ դնել՝ զի անպակաս կատարեսցին յեկեղեցւոջ ժամասացութիւնք յառաւօտու եւ յերեկոյին եւ մատուսցի սուրբ պատարագ յաւուրս շաբաթուց եւ կիւրակէից անխափան, նոյնպէս եւ յայլ տօնական աւուրս. որք խաչ նշանաւ նշանակեալ են յօրացուցի մերում, եւ ամենայն կարգի Աստուածպաշտութեան կատարեսցին ջերմեռանդութեամբ առանց չտապելոյ կամ համառոտելոյ ինչ ի կարգադրելոցն, այլ եւ չթողուլ փոփոխել զեղանակս երգեցողութեան ի սրբոց հարց, որ ընկալեալ եւ սահմանեալ են ի մէնջ ըստ արհեստի Հայկական ձայնագրութեան, եւ մի ինչ աւելի մաղթանս կամ աղօթս կամ երգեցողութիւնս նորանորս յաւելուլ ի ժամասացութիւնս:

ԺԱ. Եթէ ոք ի քահանայից կամ յայլոց պաշտօնէից եկեղեցւոյ կամ յաշխարհականաց իսկ գործիցէ չփոթս ինչ յեկեղեցւոջ կամ անկարգութիւնս՝ բանիւ կամ գործով, մինչեւ խափանել առ վայր մի կամ բոլորովին զկարգս Աստուածպաշտութեան կամ ժամասացութեան, աւագ քահանային պարտք են ծանուցանել զայն առաջնորդին առանց յապաղանաց:

ԺԲ. Աւագ քահանայն պարտի միտ դնել՝ զի քահանայք եւ սարկաւագունք, որ ունիցին խէթ եւ հակառակութիւն ընդ միմեանս, մի երբէք մատուսցեն զպատարագն սուրբ, մինչեւ հաշտեսցին ընդ միմեանս. աւագ քահանայն պարտի հաշտեցուցանել ընդ միմեանս եւ զթշնամացեալսն, եւ եթէ չյաջողեսցի յայսմ, ծանուսցէ առաջնորդին:

ԺԳ. Աւագ քահանային պարտք են միտ դնել՝ զի հաղորդութիւն սուրբ պատուով եւ զգուշութեամբ պահեսցի յընծայարանին ի մէջ արծաթի ոսկեզօծ մասնատփոյ: Այլ եւ պահանջել՝ զի քահանայք պատուով պահեսցեն առ իւրեանս, ի ստիպել հարկին զմասնատուփն սրբոյ հաղորդութեան ի պէտս հիւանդաց եւ հաղորդն կամ սրբութիւնն, որ ի նմա, մի յոյժ հնասցի, այլ նորոգեսցի ըստ կարի յաճախագոյնս:

ԺԴ. Աւագ քահանային պարտ է ի միտ դնել՝ զի փութով ի մէջոցի ութն աւուր անխափան մկրտեսցին մանկունք նորածինք, եւ մկրտութիւնն անչուշտ կատարեսցի յեկեղեցւոջ, առ ընթեր ունելով իւրեանց ի պաշտամանն զսարկաւագունս եւ զդպիրս:

ԺԵ. Աւագ քահանայն պարտի զգոյշ լինել՝ զի մի մեռեալք պահեսցին ի ժողովրդական եկեղեցին առաւել քան զերկուս ժամս. եւ յետ կատարելոյ զհանգստեան պաշտօն ի վերայ մեռելոյն՝ տանել ի գերեզման եւ թաղել յետ անցանելոյ օրինադրեալն ժամուց, իսկ եթէ գտանիցի ի գերեզմանատուն առանձին մատուռն վասն ննջեցելոց, ըստ հնագոյն սովորութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, անդ կարեն պահել զմեռեալս, որքան մինչոց եւ կամիցին, բայց զգոյշ լինելով առողջապահական կանոնաց:

ԺԶ. Աւագ քահանայն պարտի զգոյշ լինել՝ զի մի ոք ի քահանայից, ի սարկաւագաց կամ ի դպրաց եկեղեցւոյ իւրոյ աղտեղի կօշկօք կացցէ ի դասի. կամ առանց հանելոյ զկօշիկս եւ ագանելոյ զհողաթափս մաքուրս ելանիցէ ի բեմն:

ԺԷ. Զթողուլ զի յեկեղեցիս մեր հնարեսցին թափօրք եւ հանդէսք նորանորք կամ չինեսցին խորանք եւ մատրունք նորք հակառակ ձեւոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ:

ԺԸ. Աւագ քահանայն պարտի միտ դնել՝ զի ի տօնս սրբոյ Զատկի եւ Աստուածայայտնութեան քահանայք ըստ պատշաճի եւ վայելչապէս կատարեսցեն զտնօրհնէս, նոյնպէս եւ զայլ այսպիսի արարողութիւնս, առանց բնաւ տեղի տալոյ անկարգութեանց եւ արբեցութեանց:

ԺԹ. Աւագ քահանայն պարտի փոյթ յանձին ունիլ՝ յաւուրս կիւրա-

կէից եւ տօնից տալ ժողովրդեան խրատս հոգեշահս եւ առնել ծանուցմունս: Նաեւ բառնալ զօտարամուտ սովորութիւն քահանայից ի խոստովանութեան պահու ստանալ դրամս ի խոստովանաորդւոց:

Ի. Աւագ քահանայն պարտի զգոյշ լինել՝ զի մի քահանայք զրկեսցեն զսարկաւագունս եւ զդպիրս, մի բնաւ հարկանել զնոսա, իսկ եթէ յանցաւոր ինչ գտանիցին նոքա՝ պարտին քահանայք ազդ առնել աւագ քահանային եւ եթէ չարունակեսցեն, յայտնել Առաջնորդին:

ԻԱ. Սարկաւագունք եւ դպիրք պարտին մեծարել զքահանայս իւրեանց եւ հնազանդիլ նոցա եւ ո՛չ երբէք անարգել զնոսին բանիւ կամ գործով, իսկ եթէ նեղիցին ի նոցանէ, յայտնեսցեն աւագ քահանային, եթէ չարունակեսցեն եւ կամ յաւագ քահանայէն իսկ նեղեսցին բողոքեսցեն առ Առաջնորդն:

ԻԲ. Աւագ քահանայն պարտի զգուշացուցանել զքահանայս եւ զսարկաւագունս ի զօշաքաղութենէ, եւ մի նեղեսցեն եւ զզուեցուսցեն զժողովուրդն պահանջմամբ առաւել քան զչափն արծաթոյ կամ այլ տրոց, եւ մի սակարկեսցեն վասն կատարման ս. խորհրդոց, Մկրտութեան, Պսակի, ս. Պատարագի եւ թաղման եւ այլն:

ԻԳ. Զէ օրէն սարկաւագաց եւ քահանայից առանց հրամանի աւագ քահանայի գնալ ուրեք հեռագոյն քան զվերստս 25. եւ ոչ առ մի օր, իսկ ի հարկաւոր դէպս գիտութեամբ եւ հրամանաւ աւագ քահանային կարեն գնալ եւ ի հեռաւոր տեղիս, բայց միայն յիւրեանց վիճակին իսկ յայլ վիճակ ոչ բնաւ:

ԻԴ. Ի մեռանիլ քահանայի կամ սարկաւագի ուրուք, աւագ քահանայն պարտի անյապաղ ծանուցանել թեմական Աթենին, տալով տեղեկութիւն զմնացելոց ընտանեաց նորին եւ մատուցանելով զթուղթս նորա պաշտօնականս, միանգամայն եւ յօրինելով զցուցակ ստացուածոց մեռելոյն՝ առաջի առնել թեմական Աթենին:

ԻԵ. Աւագ քահանայն ի մեռանիլ ուրուք քահանայի եկեղեցւոյ իւրում անյապաղ գնալով առ ժողովուրդն նորա ստուգեսցէ զեկեղեցական ստացուածս եւ զգրուածս, որ գտանիցի առ նմա, յանձնէ նորումն քահանայի որ փոխանակիցէ զառաջինն եւ կամ ցնչանակել նորոյն, այլում ումեք ի քահանայից յանձնէ՝ յանդիման երեցփոխանին, զնոյն առնէ եւ ի դէպս հրաժարման կամ մահու երեցփոխանի ուրուք, եւ եթէ պակաս երեւեսցի ինչ ի քննութեան, աւագ քահանայն զգին կորուսելոյ իրին եւ զանուն կորուսանողին ծանուցանէ Առաջնորդին:

ԻԶ. Աւագ քահանայն պարտի հսկել՝ զի քահանայք եւ սարկաւագունք եւ դպիրք եկեղեցւոյ իւրոյ իցեն ի հանդերձս վայելուչս աստիճանի իւրեանց եւ մանաւանդ գլխարկք նոցին միատարազ եւ բարեձեւ եւ զանազանեսցին յաշխարհական անձանց արտաքին եկեղեցական բարեվայելուչ զգեստուք:

ԻԷ. Աւագ քահանայն յընդունել իւրում ի Հոգեւոր իշխանութենէ հրամանս եւ պատուէրս՝ քալ խելամուտ լիցի իմաստից նոցին եւ ճշտիւ ի դէպ ժամու կատարումն տացէ նոցին, չյաւելլով յիւրմէ կողմանէ ի հրամանսն զինքնակամ բացատրութիւնս եւ զերկբայական եզրակացութիւնս, զտարակուսանսն այլոց եկեղեցականաց ինքն լուծցէ, իսկ յորժամ եւ ինքն երկմտիցէ, խնդրեսցէ զլուծումն ի թեմական Ատենէն կամ յԱռաջնորդէն:

ԻԸ. Աւագ քահանայն պարտի զգոյշ լինել՝ զի մի չհաս եւ ապօրինի պսակ դիցեն քահանայք եկեղեցւոյ իւրոյ, ի նկատել զապօրինութիւն ինչ՝ իսկոյն պարտի արգելուլ եւ անյապաղ գրութեամբ յայտնել Առաջնորդին եւ թեմական Ատենին:

ԻԹ. Աւագ քահանայն պարտ է զգոյշ լինել՝ մի բնաւ պսակ դնել եկեղոց յայլոց ծխոց, խստիւ արգելեալ է նա եւ յայնպիսի դէպս, յորս մին յեկելոց յամուսնութիւն իցէ ի տեղական ժողովրդենէ եւ միւսն՝ յօտար քաղաքէ կամ ի գիւղէ, պարտի անպատճառ վաւերական վկայականս պահանջել յօտարականէն՝ հաստատեալ յառաջնորդէ վիճակին օտարականի, յոր վիճակաց եւ իցէ, թէ ի Ռուսաստանէ, թէ ի Տաճկաստանէ, թէ ի Պարսկաստանէ եւ յայլոց տեղեաց, ուղղակի գրել առ առաջնորդն նոյն վիճակի եւ տեղեկութիւնս պահանջել ստորագրութեամբ առաջնորդի իւրոյ քահանայի եւ համաքաղաքացւոց, մի իշխեսցեն պսակ դնել քահանայք, մինչեւ ստասցեն զյիշեալ վաւերական վկայականս ստորագրութեամբ քահանայի իւրոյ համաքաղաքացւոց եւ ազգակցաց օտարականին՝ հաստատեալ յառաջնորդէ վիճակին: Այսպիսի վկայական պահանջի նաեւ ի պատանեկութենէ անտի պանդխտեալ յօտարականէն, զի մի գուցէ արդէն ամուսնացեալ լիցի օտարականն եւ ամուսինն կենդանի լիցի:

Լ. Աւագ քահանայն պարտի փոյթ ունիլ՝ զի արձանագրական (մետրիքական) մատեանք ի դէպ ժամանակի պատրաստեալ տացին քահանայից եկեղեցւոյ իւրոյ անդէն ի սկզբան նորոյ տարւոյն: Նա ինքն միտ դնէ, զի ուղղութեամբ եւ ի ժամու եւ միօրինակ եղիցին յամենայն մատեանս արձանագրութիւնք, երկիցս եւ երիցս ի տարւոջ ստուգեսցէ զիրսն, իւրով ստորագրութեամբ վաւերացուցանելով զայնս:

ԼԱ. Աւագ քահանայն պարտի միտ դնել՝ զի անկորուստ պահիցին ի պահարանի եկեղեցւոյն ցուցակք անօթոց եւ սպասուց եւ ամենայն եկեղեցական իրաց: Այլ եւ զգուշութեամբ պահեսցին ամենայն հրամանագիրք պատշաճեալք եկեղեցւոյն, որպէս եւ արձանագրական մատեանք եւ հաշուեմատեանք ամացն անցելոց, եւ այլն:

ԼԲ. Աւագ քահանայն պարտի միտ դնել՝ զի մի քահանայք յափշտակեսցեն զմիմեանց ծուխս՝ կատարելով զպաշտամունս նոցա:

Լ Գ. Աւագ քահանայն պարտի միտ դնել աչալրջութեամբ՝ զի երեցփոխանք անպատճառ եւ ըստ օրինի գրեսցեն ի հաշուեմատեանս տուեալս նոցա ի թեմական ատենէն զհաչիւ մտից եւ ելից. եւ մի՛ ինչ ծախս երե-

ւելիս արասցեն առանց գիտուլթեան իւրոյ եւ առանց հաւանուլթեան ժողովրդականացն:

Լ Դ. Աւագ քահանայն պարտի հսկել, զի ի ծխական երկսեռ դպրոցս անպատճառ աւանդեսցեն զքրիստոնէական վարդապետուլթիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ի ձեռն հմուտ եւ ուղղափառ ուսուցչաց, եւ աջակցել հոգաբարձուլթեան ի բարեկարգուլթիւն եւ ի յառաջադիմուլթիւն դպրոցացն:

Լ Ե. Աւագ քահանայն մի՛ իշխեսցէ թողուլ օտարական վարդապետաց եւ քահանայից փիլոն առնուլ յեկեղեցւոջ իւրում մինչեւ չունիցին յանձնարարական գիր ի Սինոդէ Սրբոյ Էջմիածնի:

Պատճէն կոնդակի Վեհ. Հայրապետի յանուն Սինոդի ի 4-էն Յունիսի 1875 ամի՝ ՌՅԻԴ, ընդ համարաւ 179

...Եւ արդ՝ գուն գործելով մեր ըստ սրբազան պարտուց Հայրապետական պաշտամանս մերոյ՝ հաւատարիմ աւանդապահ լինել սրբազան կարգաց եւ կանոնաց Հայաստանեայցս ուղղափառ սուրբ եկեղեցւոյ՝ եւ ընդ նմին ոչ գտանել անփոյթ ի խնամս մատակարարելոյ ի Տեառնէ հաւատացեալ մեզ Հօտին զհարկաւոր առիթս բարոյական եւ ֆիզիգական վերակենդանուլթեան զոյգ ընդ մտաւորականին զարգացման՝ կարեւոր յոյժ համարիմք ընդ ձեռն Սինոդիդ դարձուցանել զխորին ուշադրուլթիւն Գերապատիւ առաջնորդաց եւ յաջորդաց ի վերայ այսր մեծի եւ սրբազան խորհրդոյ ամուսնուլթեան՝ իբրեւ ի վերայ անլուծանելի շաղկապի խաղաղ եւ անդորր կենակցուլթեան առն եւ կնոջ մինչեւ ցվախճան կեանց նոցին. եւ ըստ այնմ ընդ ձեռն նոցին պարտաւորել զամենայն քահանայս եւ զհոգեւոր իշխանուլթիւնս՝ որ ընդ տեսչուլթեամբ թեմական եւ Հոգեւոր կառավարուլթեանց գտանին՝ յանվրէպ կատարումն յետագայ կանոնաց ըստ հետեւեալ բանաւոր պատճառաց՝ ի գիւտ ամուսնական երջանկուլթեան եւ ազգային բարեկեցուլթեան: Եւ նախ՝ քանզ ի միտ առցեն քահանայք եւ ժողովուրդք, զի ամուսնուլթիւնն է առն եւ կնոջ ընկերակցական անվախճան միաւորուլթիւն ազատուլթեամբ եւ հաւանուլթեամբ երկոցունց եղեալ, զոր միայն մահն կարէ լուծանել: Ապա ուրեմն ի ժամ նշանադրուլթեան որ խորհրդաւոր մասն համարի առաջիկայ ամուսնուլթեան՝ ուշ կալցի խոստովանահայր քահանայն այնմ թէ արդարեւ յօժարամիտ սիրով եւ ազատ կամօք ցանկան ընկերակցուլթեան հարսնացուն եւ փեսայացուն, եթէ յո՛չ կամաց կամ յարտաքին ստիպողական ինչ պատճառաց յայն բերեալ իցեն բռնուլթեամբ:

Երկրորդ՝ առ քանզ ըմբռնումն բարոյական խորհրդոյ ամուսնուլթեան ընկերակցական երջանկուլթեան եւ առտնին խաղաղուլթեան՝ պարտ է ցանկացողացն ամուսնուլթեան լինել չափահաս, վասն որոյ քահանայից

է գործ՝ խնամ ունիլ կատարեալ չափահասութեան պսակելեացն, քանզի անչափահասութիւնն խանգարման լինի պատճառ ընութեան կարգի եւ օրինաց: Երրորդ՝ վախճան ամուսնութեան գոլով միանգամայն լրումն յաւիտենական կամաց Արարչին որ ասաց. «Աճեցէք եւ բազմացարուք եւ լցէք զերկիր». ապա ուրեմն հաւասարապէս պարտք են եւ քահանայից եւ ժողովրդոց, այն է ծնողաց հարսին եւ փեսային՝ անառաւել մտօք ի նկատի ունիլ զպայման առողջութեան երկոցունց եւս կողմանց առ խափանելոյ զպատճառ ստգտանաց պսակելեացն յապակային եւ տարաբաղդութեան յամբողջ ընթացս կենաց միոյն կամ միւսոյն ըստ որում անլուծանելի է պսակն մինչեւ ցմահ միաբան կենակցութեամբ: Եւ չորրորդ՝ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցի իրաւամբ եւ արդարութեամբ արգելու զամուսնութիւն օրինակցաց եւ մերձաւոր ազգականաց, քանզի եւ ըստ ֆիզիկական պայմանաց առողջութեան ի վնաս յոյժ համարի ապագայ որդւոց եւ սերնդոց նոցա:

Պաշտօն գործակալ քահանայի

Գործակալ քահանայի պաշտօնն է յեկելոց ի նշանադրութիւն տեղեկանալ ընդ գանձապետի թէ երկոքին՝ այսինքն տղայն եւ աղջիկն հաւան իցեն միմեանց, թէ քանի ամաց իցէ տղայն եւ քանի ամաց աղջիկն, կամ չափահասք իցեն թէ չիցէն ի միջի մերձաւոր ազգականութիւն կամ խնամութիւն, կամ կնքահայրութիւն եւ կամ այլ ինչ արգելք, թէ հաճեալ իցեն ծնողքն նոցա ամուսնութեան եւ երբ ունին առնել զհարսանիսն, եւ թէ լինին երաշխաւոր կամ վկայ՝ եթէ չիք այլ ինչ արգելք օրինականք եւ այլն:

Երկրորդ՝ պաշտօն գործակալի է, յետ ընդունելոյ գանձապետի զհոգեբաժին անուանեալ նուէրս, գրել առ ծխական քահանայս հանգուցեալոց կատարել զեօթն օրեայ կարգն:

Պաշտօն գանձապետի

Պաշտօն գանձապետի է նախ՝ յաւուրս նշանադրութեան անպատճառ ներկայ գտանիլ ի սենեկի եկեղեցւոյ ընդ գործակալ քահանայի, եւ միասին քննել զպարագայս նշանադրութեան: Երկրորդ՝ ընդունել զաթոռահաս արդիւնս ի հարսանեաց եւ զհոգեբաժին ի ննջեցելոց՝ եւ գրել ի ժապաւինեալ տումարս ամենայն հաւատարմութեամբ: Երրորդ՝ յիւրաքանչիւր ամիսս զգոյացեալ գումարն հասուցանել ի Սինոդին յայտարարութեամբ:

Կանոնք նշանադրութեան

Ա. Նախ քան զնշանադրութիւնն հարկ է ծնողաց կամ ազգականաց նշանելեաց յայտնել ծխական քահանային զդիտաւորութիւնս իւրեանց: Յորոց իւրաքանչիւրն պարտի երթալ առ խոստովանորդիս իւրեանց՝ այսինքն՝ քահանայ աղջկան առ աղջիկն, եւ քահանայ տղային առ փեսայացուն, եւ առանձինն լսել ի բերանոյ նոցին զկատարեալ հաւանութիւն իւրեանց ի մտանել յամուսնութիւն: Եւ ապա ժողովեալ քահանային ի մի վայր ընդ մերձաւոր ազգականաց նոցա պարտին քննել թէ՝ չիցեն արգելք ինչ օրինաւոր վասն նշանադրութեան, եւ յետ քննելոյն եթէ արդարեւ չգտանիցին պատճառք յապաղանաց պատրաստեցին գնալ ի կենտրոնատեղին առ գործակալն եւ գանձապետն ի նշանադրութիւն:

Բ. Նշանն պարտի լինել նուիրմամբ միոյ մատանւոյ եւ եթ ի կողմանէ փեսայացուին առ հարսնացուն:

Գ. Յետ քննելոյ ծխատէր քահանային եւ իմանալոյ զհաւանութիւն նոցա յամուսնանալ, առեալ զմատանին եւ անձինս երկու երկու ի մերձաւոր ազգականաց տղային եւ աղջկան՝ ի սահմանեալ աւուրս նշանադրութեան գնայցեն առ գործակալն եւ գանձապետն դնել զնշանն:

Դ. Ժամանակ նշանադրութեան են ուրբաթ աւուրք, յորս պարտին գործակալն եւ գանձապետն պատրաստ գտանիլ ի սենեակ եկեղեցւոյն՝ ունելով զտումար նշանադրութեան առ ի նշանակել ի նմին զանուանս նշանելեացն:

Ե. Նշանակեալ գործակալն ընդ գանձապետին ի լսելն ի բերանոյ ներկայից զբան նշանադրութեան, պարտին նախապէս զգուշաւոր եղանակաւ հարց եւ փորձ առնել ծխական քահանայից եւ ներկայիցն ըստ նշանակելոյն. եւ եթէ համաձայն իցեն օրինաց՝ տուեալ վկայութիւնք նոցին, եւ չիցէ ինչ արգելք եկեղեցական գործակալ քահանայն առեալ զմատանին ի ձեռանէ քահանայի տղային՝ տայ քահանայի հարսնացուին տանել ի տուն աղջկան ի հաստատութիւն նշանեալ լինելոյ նորա, յետ որոյ արձանագրին անուանք նշանելեաց ի յատկացեալ տումարի այսպէս: «(Անուն) ի հասակի (հասակ) նշանեցաւ ընդ (անուն) դստերն (անուն), կոյս ընդ կուսի (կամ այրի ընդ այրւոյ)»: Ի վերջոյ պարտին ստորագրել քահանայք եւ եկեալ վկայք, եւ նշանակել զմիջոցն հարսանեաց: Համար արձանագրութեան պարտ է տալ քահանայի փեսայացուին առ ի պահել առ ինքն, զի ի հատուցանել զաթոռահասն հարսանեաց յիւրումն ժամանակի ներկայացուսցէ զայն գանձապետին ի դիւրութիւն գտանելոյ ի տումարի զտեղին եւ նշանակել այսպէս թէ «պսակեցաւ ի (20 փետրվարի, 1875)»:

Զ. Միջոց հարսանեաց յորէ նշանադրութեան սահմանեալ ի մինչեւ ցվեց ամիս, իսկ եթէ պատահեսցին արգելք ինչ, մարթ է ընդարձակել զմիջոցն յետ քննելոյ զօրինաւորութիւն պատճառաց երկարաձգութեան:

Է. Եթէ նշանեալն ոք համարձակեսցի յետս կոչել զնշանադրութիւնն, պարտի դիմել առ Առաջնորդն եւ կամ առ Յաջորդն, եւ եթէ իցեն պատճառք օրինաւորք եւ անհրաժեշտ իմն տեսանի քակել զնշանադրութիւն, հաճել եւ զկամս խնդրատուին՝ առնելով ի նմանէ նուէրս յօգուտ որբոց եւ այրեաց, ուսումնարանի եւ եկեղեցւոյ այնր տեղւոյ, եւ արձանագրել ի տումարի, ազդ առնելով միանգամայն առ գործակալ եւ գանձապետ կենդրոնատեղւոյն առ ի ջնջել զանուանս նշանելոց ի տումարէ նշանատուութեան՝ յայտնելով զպատճառն յետս լինելոյ նշանադրութեան:

Ը. Բաց ի յիշեալ նշանէն՝ արգելեալ է ի նշանադրութեանն տալ այլ եւս ինչ յերկոցունց կողմանց մինչեւ ցօր հարսանեաց, եւ եթէ հակառակ հրամանի եւ պատուիրանաց մերոց առնիցեն եւ ի յայտ գայցեն մեղանքն, նուիրեալ ինչք գարձցին ի նպաստ որբոց եւ այրեաց, եւ եւս չունիցի իրաւունք պահանջելոյ զայնս ի միմեանց:

Թ. Թեմակալ Առաջնորդք փոյթ տարցեն խափանելոյ զչռայլ ծախս ի նշանադրութեան եւ ի հանդէս հարսանեաց, եւս եւ զբաշլըխ անուանեալ պահանջն՝ որ սովորութիւն եղեալ է ի գիւղօրայս: Քանզի այս ամենայն ոչ միայն ի վնաս են նիւթականապէս աղքատաց, այլ բազում այն է զի զհետ բերեն խռովութիւնս եւ պատճառեն զքակտումն հաստատեալ նշանին:

Ժ. Ի մերձեալ աւուրցն հարսանեաց՝ վեց կամ չորս աւուրբք յառաջագոյն ծխական քահանայքն պատրաստեն զվկայական հրամանի հարսանեաց եւ ստորագրեն ի նմին ինքեանք եւ երեցփոխան գեղջն: Ցետոյ քահանայն ընդ հօր փեսացուին կամ ընդ միոյ մերձաւոր ազգականի նորին առեալ ընդ իւրեանս զհամար արձանագրութեան նշանին գնան առ գանձապետն ի վճարել զԱթոռահաս արդիւնս եւ ընդունել զանդորրագիր ի նմանէ:

Օրինակ վկայականս

Ի ժողովրդենէ հայոց (անուն) գեղջ (անուն) նշանադրեալ ընդ (անուն) կոյս ընդ կուսի (եւ կամ այրի ընդ այրւոյ), կամին ամուսնանալ ընդ միմեանս ըստ համահաճ յօժարութեան իւրեանց. առ այս չլինելով արգելք ինչ յեկեղեցական օրէնս՝ ստորագրեմք:

Քահանայ փեսացուի (անուն)
Քահանայ հարսնացուի (անուն)
Երէցփոխան (անուն)

ԺԱ. Քահանայք եթէ առանց գիտուլթեան գանձապետի եւ չընկալեալ տակաւին ի նմանէ զանդորրագիրն վերոյիշեալ՝ յանդգնիցեն կատարել զպսակն, ընդ պատժօք եւ ընդ տուգանօք ենթարկին:

Օրինակ անդորրագրի գանձապետի

(Անուն) որ կամի ամուսնանալ ընդ (անուն) կոյս ընդ կուսի, վճարեաց զաթոռահաս արդիւնս հարսանեաց (այսքան) րուբլիս:

Գանձապետ (անուն)

ՄԿՐՏԻՉ Ա-Ի ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Մկրտիչ Ա (Հայրիկ) կոնդակով (30 յունիսի 1899 ամի, համարաւ 797) թոյլ տուաւ որ 5-րդ խնամական աստիճաններում պսակ լինի եւ այն էլ կոնսիստորիաների հրամանով՝ առանց Սինոդին դիմելու:

Իսկ 1899-ի դեկտեմբերի 17-ին համար 1490 կոնդակով թոյլ է տալիս Սինոդին ազգակցական 7 աստիճանում պսակուելու հրաման տալ:

Իսկ 1900-ի փետրուարի 24-ին նոյնը կրկնում է չրջաբերական կոնդակով եւ պատճառաբանուած, որի իսկական պատճէնը բերում ենք.

«Մկրտիչ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ եւ կաթուղիկոս Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք համազգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան առաքելական մայր եկեղեցւոյ սրբոյ կաթուղիկէ Էջմիածնի, դերապատիւ վիճակաւոր առաջնորդաց հարազատից մայր Աթոռոյս հայրապետական օրհնութեամբ յայտ առնեմք:

Յօրէ Գահակալութեան Մերոյ ահա անցին ամք եօթ եւ Մեք ի խնդրագրոց եւ ի մատուցեալ Մեք յօրագրաց Սինոդի նկատեցաք, զի բազմաթիւ էին գործք թոյլտուութեանց պսակաց ի զանազան աստիճանս չհասութեանց, թէ ազգակցական եւ թէ խնամէական եւ ակն արկեալ ընդ պատճառս յառաջ բերեալս, ներելով թոյլատրեցաք: Բաց յայնցանէ նկատելով զինչ ինչ հանգամանս, ի դիւրութիւն եւ ի պատշաճաւորն կենցաղավարութիւն ի քրիստոնէականս կրօնի սիրեցեալ որդւոցս Հայաստան աշխարհի, կոնդակօք Մերովք Ա. յ'30 Յունիսի անցելոյ ամի թ. 797, հրամայեցաք Սինոդի Ս. Էջմիածնի թոյլատրել կոնսիստորիայից արձակել զհրամանս պսակաց հինգերորդ աստիճանի խնամէական չհասութեանց, որպէս եւ Բ կոնդակաւ թ. 1490, յ'17 դեկտեմբերի անցելոյ յանուն նոյն Սինոդի հրամայեցաք թոյլատրել զպսակս եօթներորդ աստիճանի ազգակցական չհասութեանց՝ որպիսիք երբեմն աններելիք եւ անթոյլատրելիք համարեալք էին:

Սակայն ցաւ սիրտ տեսանեմք, զի նորասէր ժողովուրդն Մեր չբաւականացեալ այսքանիւ ներողութեամբ եւ թոյլատրութեամբ, չարունակեն զաններելի յարաբերութիւնս ընդ բարեկամս եւ ազգականս յուսով միաւորութեան պսակի եւ այն ի ձիգ ժամանակս անյայտ պահելով՝ յորժամ արգասիքք միաւորութեան ի յայտ գան, յայնժամ միայն զիմեն առ Հոգեւոր իշխանութիւն խնդրելով զհրաման պսակի, պատճառելով զպատճառս մեղաց, թողլով եւ զիշխանութիւնն յանելանելի դրութեան, որոց եւ զիջողութիւնն լինի օրինակ չար այլոց: Այլ զի բարձցին իսպառ այսօրինակ անտեղութիւնք եւ պատճառք պատուհասից այլոց անմեղաց եւ ազատեսցի Հոգեւոր իշխանութիւն յաւելորդ գրագրութեանց, ի միջնորդութեանց եւ յանելանելի տարակուսանաց, Մեք հարկ համարեցաք Սովին Հայրապետական Կոնդակաւ եւ բարձու հրամանաւ միանգամ ընդ միշտ սահման դնել եւ յուշ առնել համայն Գեր. Վիճակաւորաց, վիճակային Ատենից եւ ստորադրեալ նոցին Հոգեւոր Կառավարութեանց եւ Գործակալաց չընդունել եւ չառաջարկել յետ այսու ի Սինոդն կամ մեզ զխնդիրս մատուցեալս ի ժողովրդականաց կամ ի քահանայից, ո՛չ Զորրորդ աստիճանի խնամէութեանց եւ ո՛չ Վեցերորդ աստիճանի ազգակցութեանց եւ ո՛չ որ պակաս ի սոցունց իցեն, քանզի անթոյլատրելի մնան հրամանք այնպիսիք եւ անլսելի խնդիրք այնպիսեանց:

Բաց աստի պարտիք Առաջնորդաց լիցին չրջաբերական հրամանաւ խստիւ պատուիրել Քահանայից առնել ուշադրութիւն ի ժամ նշանադրութեան, մի՛ օրհնել նշանս անչափահասից եւ մի՛ գաղտագողի յամուսնացողացն եւ պարտիք ծխատեարց լիցին քննել, թէ արդարեւ յօժարամիտ սիրո՞վ եւ ազա՞տ կամօք ցանկան ընկերակցութեան հարսնացուն եւ փեսացուն, եթէ յոչ կամաց կամ յարտաքին ստիպողական ինչ պատճառաց յայն բերեալ իցեն բռնութեամբ, քանզի ամենայն չարիք յամուսնական կեանս ծագին յանհեռատես ընտրութենէ, ի շահասիրութենէ եւ յանազատ սիրոյ, որոց մեծագոյն մասանց, ցաւելով ասեմք, միջնորդք՝ տաներէցք լինին զանազան դիտմամբք՝ եւ հետեւանք այսօրինակ ամուսնութեանց բռնի սէր, անհամաձայնութիւն, կագ եւ կռիւ եւ ապա ապօրինի բաժանում եւ կենակցութիւն ըստ հաճոյս, որոյ ազգավնաս եւ հակաբարոյական արդիւնս օր ըստ օրէ յաճախեալ, անկումն եւ քայքայումն սիրեցեալ հօտին Ս. Լուսաւորչին տեսանեմք:

Լիայոյս եմք զի չրջաբերականս այս բազմաց լիցի պատճառ բարութեան: Վարդապետաց նիւթ քարոզութեան առ հաւատացեալ ինքեանց հօտ, Քահանայից՝ եւս առաւել ի խրա՛տ եւ ի զգուշութի՛ւն, յորոց պահանջելոց է Աստուած զարիւնն անմեղաց յաւուր դատաստանի: Ծնողաց՝ ի յորդոր, որոց ցանկալի է երջանկութիւն եւ բարօրութիւն սիրեցեալ զաւակաց իւրեանց, ամուսնացողաց՝ ի զգաստութիւն, որոց նպատակ է եւ քաղցր ապագայ կենցաղավարութիւն եւ մշտնջենական սէր եւ խաղաղութիւն յընտանեկան կեանս:

Աղօթակից հարց եկեղեցւոյս եւ աղօթարար Սիրեցեալ ժողովրդեանս»:

* * *

Մկրտիչ Ա մայիսի 7-ին համարաւ 522 կոնդակով պատուիրում է, որ քահանայք եկեղեցի մտնելուս կամիլաւկանները վերցնեն եւ ճուլածոյ խաչ չկրեն, այլ փորագրեալ. «Զի յետ այսու ամենեքեան ի բաց բարձցեն զկամիլաւկայս ի գլխոց իւրեանց յորժամ մտանեն յեկեղեցի, զի կամիլաւկայն պատուոյ է գլխարկ եւ պարտ է գործ ածել արտաքոյ յեկեղեցւոյ: Նոյնպէս եւ ունողք զքահանայական խաչս ի բաց բարձցեն ի խաչից իւրեանց զճուլածոյ պատկերս Փրկչին եւ ի տեղի ճուլածոյին փորագրել տայցեն զպատկեր Փրկչին պարզ առ ի որոշել ի քահանայից այլ եկեղեցեաց»:

* * *

1899-ին հոկ. 15 թ. 1176 կոնդակով պատուիրում է քահանաներին երդուեցնել հայերէն հայադաւաններին ըստ կոնդակի Մակարայ կաթուղիկոսի. «Անհնարին համարելով ըստ եկեղեցական կանոնաց Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ փոխել զտնօրէնութիւն երջանկայիշատակ կաթուղիկոսի Մակարայ, Մեք պատասխանի արարաք Տ. Նախարարին ի 6 այսր ամսոյ թ. 1139, թողլով զտնօրէնութիւն հանգուցելոյ անփոփոխ՝ զորմէ եւ ծանուցանեմք Սինոդիդ ի տեղեկութիւն»:

* * *

1899թ. 10 փետ. կոնդակ համար 194-ով պատուիրում է ոչ ոքին չթաղել եկեղեցու բակում, բացի բարերարներից եւ այն էլ վեհափառի թոյլտուութեաբ:

ՍԻՆՕԴԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1889 յուն. 28 համարաւ 291 Սինողը արգելում է հոգեհանգստին կենդանագիր (պատկեր) դնել սեղանի վրայ, «առ ի զառաջս առնելոյ այս օրինակ նորաձեւութեան եւ հակառակ եկեղեցական կանոնաց մարդապաշտութեան»:

* * *

1898 ամի մայիսի 28թ. 945 պատուիրում է բացի յունադաւաններից միւս քրիստոնեաների պէտքերը կատարել նրանց խնդրի հիման վրայ. «Թէ քահանայք հայոց ըստ խնդրոյ այլոց քրիստոնէից այն է՝ Ասորւոց, Խպտեաց, Հաբէշաց, Գերմանացւոց եւ այնց ամենից, որք ոչ են ի դաւանութենէ յունաց, կարեն կատարել զհոգեւոր պէտս նոցա»:

* * *

Դ.

ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

ՊՕԼՕԺԷՆԻԱ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Ազգային աղբիւրների Դ բաժինը կազմում են պետական օրէնքները: Պետական ասելով պիտի հասկանանք այն օրէնքները եւ կանոնները, որոնք կազմուած են ազգի, կամ հոգեւոր իշխանութեան ու պետութեան մասնակցութեամբ եւ վերջինիս հաստատութեամբ, որով ստացել են քաղաքացիական օրէնքի ոյժ եւ նշանակութիւն:

Այդպիսի աղբիւր երկու հատ ունինք, 1836 թուի Պօլօժէնիան ռուսահայոց համար եւ 1861թ. Սահմանադրութիւնը տաճկահայոց համար:

Ա ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

1836 թուի ռուսահայոց Պօլօժէնիան (կարգադրութիւններ)

Ռուսաց տիրապետութիւնից առաջ, 19-րդ դարու սկզբին, պարսից տէրութեան ճգնաժամին հայոց կաթուղիկոսներ Դանիէլի եւ Դաւթի գահակալութեան խնդրի պատճառով ահագին վէճեր, աղմուկներ բարձրացան ոչ միայն երկուսի մէջ, այլ եւ բոլոր հայ հոգեւորականութեան, հայ ժողովրդի եւ նոյն իսկ երեք տիրող պետութիւնների մէջ: Այնքան ցաւալի եւ ամօթաբեր էին այդ աղմուկները, որ ամէն մի սրտացաւ հոգեւորականի մէջ պիտի արդար զայրոյթ առաջացնէին եւ ստիպէին նրան ամէն միջոց գործ դնել այդ վնասակար կռիւների առաջն առնել: Ահա այդ սրտացաւներից մէկն էր Դանիէլ կաթուղիկոսը, որը թէեւ աքսորավայր Մարաղայում նստած էր, բայց վայելում էր հայ հոգեւորականութեան եւ ժողովրդի յարգանքը եւ պատիւը: Նա այդ խառնակութիւնների պատճառ համարեց Հայոց եկեղեցու կարգ կանոններ չունենալը, գրաւոր օրէնքների բացակայութիւնը եւ կաթուղիկոսների կամայականութիւնները: Այս տեսակէտով նա 1806-ին Մարաղայից առաջարկութիւն ուղարկեց Էջմիածին համոզական եւ խորհրդակցական ձեւով գրուած, որով առաջարկում էր գլխաւոր եպիսկոպոսներից մի ժողով կազմել բոլոր գործերի կառավարութեան համար անընդմիջական գործակից կաթուղիկոսի, առանց որի կաթուղիկոսն իրաւունք չունէր ոչինչ անելու (Ժողովով կառավարելու միտքը յղացաւ առաջին անգամ Պետերբուրգում՝ իշխան Լազարեանների գլխում, որոնք տեսնելով կաթուղիկոսների ամօթալի գործերը, 1805-ին իրանց միտքը գտնելով Հայ եկեղեցու բարգաւաճման նպաստող, գրեցին հայ եպիսկոպոսներին, որ նրանք Դանիէլ կաթուղիկոսին խնդրեն այդ մասին)*: Էջմիածնում չատ սիրով ընդունեցին կաթուղիկոսի առաջարկը, ժողով գումարեցին, անդամներ ընտրեցին, որոնց հաստատեց ինքը՝ կաթուղիկոսը եւ սկսեց*

գործադրել: Եփրեմ կաթուղիկոսը նոյնպէս երդուեց հաւատարիմ կենալ ժողովով կառավարուելու սկզբունքին, մինչեւ իսկ ցանկացաւ հաստատել տալ կայսերական հրովարտակով, բայց չյաջողեց, որովհետեւ էջմիածինը դեռ ռուսաց ձեռքի տակ չէր անցել: 1813 թուին Ներսէս դիմեց Պօլիս, առաջարկելով նրանց մի անդամ ընտրել եւ ուղարկել էջմիածին իբրեւ «բարձրագոյն խորհրդարանի» անդամ բոլոր գործերին մասնակցելու, եւ երկրորդ Օսմանեան տէրութիւնից ստացած հաստատական հրովարտակի մէջ կաթուղիկոսի հետ զուգընթաց յիշուի եւ այդ գործակից ժողովի անունը, ինչպէս արել էր պարսից թագաժառանգը: Պօլսի Պատրիարքը եւ ամիրաները չընդունեցին Ներսէսի առաջարկը, ասելով, որ կաթուղիկոսի իրաւունքները սահմանափակել չի կարելի. «Խոհական մտաց քննութեամբ գտանի խռովաւէթ ոճիր, ծանր դժուարութիւն եւ խիստ բռնակալութիւն, զի Աստուածընտիր քահանայապետն մեր, որ Աստուածատիպ գագաթան օծութեամբ ինքնիշխան գլուխ եկեղեցւոյ եմք յարգեալ, ընդ լծով հպատակութեան արկանէ, թող զայլսն» (տե՛ս Ամենայն Հ. կաթ., Երիցեան. Ա. մ. 71-72 եր.):

Էջմիածնի Սինոդը կամ բարձրագոյն խորհրդարանը իւր անզօր, թոյլ, անկանոն կառավարութիւնը չարունակեց մինչեւ ռուսաց՝ Մայր Աթոռին տիրելը: Գլխաւոր ներկայացուցիչ Պասկեւիչ, տեսնելով Հայոց եկեղեցու անկարգ վիճակը, դիմեց կառավարութեան եւ թոյլտուութիւն ստացաւ ծրագիր մշակել եւ կանոններ սահմանելու պատրաստութիւնները տեսնել: Տէրութեան կարգադրութեամբ Պասկեւիչը կազմեց ծածուկ յանձնաժողով, որը արդէն պատրաստ էր 1829 թուին եւ կազմուած էր 4 անձից (գինուորական իշխ.՝ Բեհբուդեան, Սերովբէ վարդապետ, Զրպետեան եւ Օչկին) եւ հրամայեց ժողովի նիստերը Հայոց եկեղեցու կանոնադրութիւն կազմելու համար բանալ 1830-ի յունուարի 8-ին: Կովկասում կազմուած կանոնադրութիւնը փոփոխութիւնների ենթարկուեց Պետերբուրգում եւ ուղարկուեց գլխաւոր կառավարիչ Ռոզէնին ի վերստին քննութիւն: Ռոզէնը՝ Երեւանի կառավարչի եւ Կարբեցու հետ վերջացրին այդ կանոնադրութեան գործը եւ 1836-ին պատրաստ ուղարկեցին Պետերբուրգ, որը եւ հաստատուեց կայսեր հրամանով 1836 թուի մարտի 11-ին: Նոյն թուականին էլ սկսուեց Պօլօժէնիայի գործադրութիւնը:

Հայ-լուսաւորչական դաւանութեան հոգեւոր գործերի կառավարութեան մասին

Այս կարգադրութիւնը մտել է ռուսաց օրէնսգրքերի ԺԱ հատորի Ա մասի մէջ եւ բռնում է երրորդ գլուխը:

Առաջին բաժանմունք.

Հայոց եկեղեցու ընդհանուր իրաւունքների եւ արտօնութիւնների մասին:

[1)] Յօդ. 1109. Հայոց եկեղեցին Ռուսաց կայսրութեան մէջ ուրիշ օտարազգի դաւանութիւններին հաւասար՝ վայելում է Թագաւոր Կայսեր Ամենողորմ հովանաւորութիւնը:

[2)] 1110. Ռուսաց բոլոր կայսրութեան մէջ թոյլատրւում է Հայոց եկեղեցու ծէսերի համաձայն ազատ դաւանել հաւատքը, միայն թէ այս եկեղեցու անդամները, պետական ընդհանուր օրինադրութիւնների հիման վրայ, չզլանային պահանջուելիք յարգանքը տալ կայսրութեան մէջ ազատ դաւանուող հաւատքներին, մասնաւորապէս հեռու մնային հաւատորսութիւնից:

[3)] 1111. Ժամերգութեան կատարումը եւ Հայոց եկեղեցու հոգեւոր գործերի կառավարութիւնը վարում է նրանց հոգեւորականութիւնը իրանց եկեղեցու կարգերի եւ օրէնքների համաձայն:

[4)] 1112. Հայոց հոգեւորականութիւնը ամէն բանում, ինչ որ վերաբերում է նրա զուտ հոգեւոր պարտաւորութիւններին, ստորադրուած է եւ կախուած միմիայն իրանց հոգեւոր իշխանութիւնից:

[5)] 1113. Հայոց եկեղեցու աշխարհիկ եւ կուսակրօն բարձրադաս եւ ստորադաս հոգեւորականութեան հոգեւոր գործերը քննւում են եւ վճռւում նոյն եկեղեցու հոգեւոր ատեանների միջոցով, իսկ եթէ վիճելի եւ կամ քաղաքացիական գործեր կունենան կամ միմեանց հետ, կամ իրանց հոգեւորականութեան չպատկանող անձանց հետ, նաեւ քրէական եւ ուրիշ (գործեր) վէճեր, նրանք ենթարկւում են ընդհանուր օրէնքների հիման վրայ մարմնաւոր (աշխարհային) դատարանին, եւ նշանակում են հոգեւոր կողմից, օրէնքներով որոշուած դէպքերում, այն տեղերում, որտեղ Աղէքսանդր II կայսեր դատաստանական օրէնքները չեն մուծուած, մի առանձին դէպուտատ (գործը պաշտպանող) վիճելի գործերի քննութեան մէջ մասնակից լինելու համար:

Թէ ո՞ր դէպքերում պիտի դիմել քաղաքացիական եւ քրէական վէճերի պատճառով մարմնաւոր դատարանին, տե՛ս յետոյ:

[6)] 1114. Հայոց եկեղեցու աշխարհիկ եւ կուսակրօն հոգեւորականութեան իրաւունքները՝ ազատ լինելու մարմնական պատժից եւ անձնական հարկերից ու կոռ ու բեկարից, որոշւում են կացութեան օրէնքներում:

Այս մասի վերաբերեալ յօդուածները վերջում կգտնես:

[7)] 1115. Հայոց աշխարհիկ եւ կուսակրօն հոգեւորականութեան անդամները Նորին Կայսերական մեծութեան բոլոր հպատակների նման իրաւունք ունին Ամենաողորմած պարգեւներ ստանալու իրանց ցոյց տուած ջերմեռանդութեան եւ ծառայութիւնների համար:

[8)] 1116. Հայոց եկեղեցիները իրաւունք ունին ձեռք բերելու, տիրելու եւ վաճառելու անշարժ եւ շարժական կայքեր քիչ յետոյ որոշուած կարգով (VIII բաժ.):

Բ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Էջմիածնի ծայրագոյն Պատրիարքի մասին

[9)] 1117. Հայոց եկեղեցու գլխաւոր կառավարութիւնը եւ նրա հոգեւորականութեան գլխաւորագոյն հսկողութիւնը եւ այս դաւանութեան կանոնների եւ ծէսերի ճիշտ կատարման վերահսկողութիւնը պատկանում է Էջմիածնի Պատրիարքին, իբրեւ Հայ ազգի ծայրագոյն կաթուղիկոսին: Նրան ամէն բանում գործակցում է Էջմիածնի Հայոց Սինոդը: Բայց Պատրիարքը ոչ մի դէպքում չի կարող տալ ոչ Սինոդին, ոչ մի ատեանի կամ անձի, իւր աստիճանին յատկացրած իշխանութիւնը, իրաւունքները եւ արտօնութիւնները (տե՛ս Նիկ. 6, 15, Պօլ. 2, 3, Անտ. 12, Շահ. 16, Դ Դւ. 12):

[10)] 1118. Էջմիածնի ծայրագոյն Պատրիարքը ընտրւում է ամբողջ Հայոց ազգից՝ լուսաւորչականներից, հետեւեալ սահմանուած կարգով:

[11)] 1119. Երբ Ամենայն Հայոց ծայրագոյն Պատրիարք կաթուղիկոսի տեղը թափուր է մնում, Հայոց Էջմիածնի Սինոդը ուղարկում է ծանուցագրեր թէ Ռուսաստանի եւ թէ նրա սահմաններից դուրս գտնուած Հայոց թեմերն ու նշանակում է մի տարի ժամանակ նոր Պատրիարք ընտրելու համար:

[12)] 1120. Իւրաքանչիւր թեմ Պատրիարքի ընտրութեան համար նշանակում է երկու պատգամաւոր՝ մէկը հոգեւորական, միւսը աշխարհական: Հոգեւորական պատգամաւորը պիտի լինի կամ ինքը առաջնորդը, կամ նրա՝ հոգեւորականների միջից նշանակած մի որեւէ անձն, աշխարհականը ընտրւում է բոլոր մելիքներից, իւզբաշիներից եւ Հայոց եկեղեցու մնացած աշխարհական պատուաւոր անձինքներից, որոնք Հայոց եկեղեցու հին սովորութեան համաձայն իրաւունք ունին ընտրելու:

Սրա մասին տե՛ս յետոյ փոխարքայի կանոնները:

[13)] 1121. Այս ընտրւած պատգամաւորները եթէ անձամբ չկարողանան ներկայ լինել Էջմիածնում Պատրիարքի ընտրութեան համար նշանակած ժամանակին, իրաւունք ունին գրաւոր կերպով յայտնելու իրանց կարծիքը՝ ուղարկելով Էջմիածին Սինոդին:

[14)] 1122. Բացի պատգամաւորներից Պատրիարքի ընտրութեան մասնակցում են Էջմիածնի Սինոդի բոլոր անդամները եւ Էջմիածնում գտնուած 7 մեծ եպիսկոպոսներ: Իսկ եպիսկոպոսների պակասութեան դէպքում, թիւը լրանում է այնտեղի աւագագոյն վարդապետներով:

[15)] 1123. Ընտրութիւնը կատարւում է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Էջմիածնի տաճարում, Հայոց եկեղեցու այս մասին դրած ծէսերի ճիշտ կատարմամբ:

[16)] 1124. Բոլոր ներկայ եղողների ձայները ժողովելուց եւ Սինոդը հասած 1121 յօդուածի վրայ գրաւոր կարծիքներ լսելուց յետոյ, չորս

աւելի չատ ձայներ ստացող անձինք համարւում են կանդիդատներ. ձայների հաւասարութեան դէպքում, վիճակը որոշում է թէ ո՞րը պէտք է լինի աւագագոյնը: Դրանցից ընտրւում են բոլոր ներկայ եղողներից երկու հոգի ծայրագոյն Պատրիարքի պաշտօնի համար:

[17)] 1125. Այս ընտրութիւնը վերջանալուց յետոյ, ժողովը երեք հոգուց բաղկացած պատգամաւորներ է ուղարկում Կովկասի Կառավարչապետի մօտ, երկու ընտրուած կանդիդատներին ներկայացնում է Ներքին Գործոց Նախարարի մէջոցով ի բարեհաճ տնօրէնութիւն Նորին Կայսերական Մեծութեան:

[18)] 1126. Թագաւոր Կայսրը, նչանակելով էջմիածնի ծայրագոյն Պատրիարքին՝ Հայոց ազգի կաթուղիկոսին, ամենաողորմածաբար չնորհում է նրան իւր աստիճանին վայել բարձրագոյն հրովարտակ մեծ պետական կնքի դրօշմամբ, եւ հրամայում է ամենայն Ռուսաց գահին հաւատարիմ լինելու երդումից յետոյ, օծումն կատարել Հայոց եկեղեցու վաղեմի ծէսերի եւ սովորութիւնների համաձայն:

[19)] 1127. Էջմիածնի Պատրիարքը կրում է այն տիտղոսը, որ ունէին ի հնուց Հայոց ծայրագոյն Պատրիարք կաթուղիկոսները:

[20)] 1128. Հայոց եկեղեցիների մէջ ժամերգութեան ժամանակ Պատրիարք կաթուղիկոսի անունը յիշատակւում է անմիջապէս ամենայն Ռուսաց Կայսեր եւ Նրա Օգոստափառ տան յիշատակութիւնից յետոյ:

[21)] 1129. Վաղեմի սովորութիւնների համաձայն, Պատրիարքը դուրս գալով Վեհարանից եւ Էջմիածնի բակից, իրաւունք ունի ուղեկից վերցնելու պատուաւոր պահնորդախումբ, բաղկացած Էջմիածնին պատկանող հայերից, մի քանի հոգեւորականներ եւ երկու-երկու եկեղեցական, որոնցից մէկը կրում է հայրապետական գաւազանը, իսկ միւսը՝ խաչվառը:

[22)] 1130. Հայոց եկեղեցու վաղեմի օրէնքների հիման վրայ, Էջմիածնի Պատրիարքը ինչպէս ծայրագոյն կաթուղիկոս Հայոց ազգի, միայն ինքն իրաւունք ունի ս. մեռոնն օրհնելու այս դաւանութեան բոլոր եկեղեցիների համար (տե՛ս ԵՒ Դ. 9, Պար. 5, Մակ. 4, Սահ. 20):

Ծանօթութիւն. Ս. մեռոնի բաշխումը կատարւում է Պատրիարքի եւ նրա նուիրակաների ձեռքով բոլորովին՝ ձրի:

[23)] 1131. Էջմիածնի Պատրիարքը իբրեւ Հայոց ազգի հոգեւոր հովուապետ ձեռնադրում է թեմակալ առաջնորդներին եւ Հայոց եկեղեցու բոլոր մնացած եպիսկոպոսներին, ի նկատի առնելով Հայոց եկեղեցու վաղեմի կանոնները, որոնք թելատրում են թեմ չունեցող եպիսկոպոսների թիւը չչատացնել առանց յայտնի հարկաւորութեան:

[24)] 1132. Ղեկավարուելով Հայոց եկեղեցու վաղեմի կանոնադրութիւններով եւ լսելով առաջուց Էջմիածնի Սինոդի կարծիքը, Պատրիարքը վերջնականապէս վճռում է բոլոր գուտ հոգեւոր գործերը, որոնք

վերաբերում են հաւատոյ վարդապետութեան, եկեղեցու պաշտամունքներին եւ այլ դոյնանման խնդիրներին:

[25)] 1133. Էջմիածնի ծայրագոյն Պատրիարքը իրաւունք ունի, Հայոց եկեղեցում գործադրուող կարգերի համաձայն, հոգեւորականութեան առաքինի եւ օգտակար անդամներին վարձադրել լանջական խաչով, կամիլաւկայով եւ արախչիններով:

[26)] 1134. Էջմիածնի Պատրիարքը, իբրեւ Հայոց ազգի ընդհանուր հոգեւոր հովիւ, ըստ օրինակի Ներսէս Շնորհալու, ուղարկում է ժամանակ առ ժամանակ օրհնութեան կոնդակներ ամէն տեղերի (երկրների) լուսաւորչական՝ բոլոր կացութեան պատկանող հայերին, յորդորելով նրանց խաղաղ եւ առաքինի կեանք վարել, հնազանդել օրինաւոր իշխանութեան ս. Աւետարանի կանոնների համաձայն:

[27)] 1135. Ամենայն Ռուսաց Կայսրների նախահարց աթոռը բազմելիս, Էջմիածնի Պատրիարքը ուղարկում է Հայոց հոգեւորականներից ամենայարգելի անդամներից մէկին, ամենահպատակօրէն չնորհաւորութիւն մատուցանելու Նորին Կայսերական Մեծութեան՝ խնդրելով ամենաողորմ բարեհաճութիւն ներկայ լինելու առաջիկայ թագադրութեան հանդէսին, կամ թէ անհնարաւորութեան դէպքում, ուղարկել իւր ներկայացուցիչը:

[28)] 1136. Հայոց եկեղեցու կանոների համաձայն՝ ծայրագոյն Պատրիարք կաթուղիկոսը մշտապէս բնակւում է Էջմիածնի վանքում: Եթէ նա հարկաւոր է համարում հեռանալ այս վանքից չորս ամսից աւելի ժամանակով, խնդրում է Ներքին Գործոց Նախարարի միջոցով, Նորին Կայսերական Մեծութեան Բարձրագոյն հաճութիւնը:

[29)] 1137. Էջմիածնի Պատրիարքը իրաւունք ունի արձակուրդ տալու թէ Հայոց Սինոդի անդամներին եւ թէ թեմակալ առաջնորդներին եւ ընդհանրապէս այս դաւանութեան բոլոր եպիսկոպոսներին չորսամսեայ ժամանակով, աւելի երկար արձակուրդ եւ արտասահման գնալու իրաւունք տալիս է Պատրիարքը Բարձրագոյն թոյլտուութեամբ: Սինոդի անդամներից միաժամանակ երկուսից աւելի չեն կարող արձակուրդ ստանալ:

[30)] 1138. Պատրիարք կաթուղիկոսը իբրեւ Էջմիածնի վանքի անմիջական պետ, կառավարում է վանքի գործերը իւր սեպհական հաճութեամբ, եկեղեցական կանոնների ճիշտ հիման վրայ:

Այստեղ վերջանում են կաթուղիկոսների իրաւանց կանոնները ըստ 1896-ի հրատարակութեան. հին հրատարակութեան մէջ կայ հետեւեալ յօդուածը ծանօթութեամբ, որը դուրս է ձգուած նոր հրատարակութիւնից:

«Պատրիարք կաթուղիկոսի վախճանելուց յետոյ, Էջմիածնի Սինոդը անյապաղ ժողովւում է զգուշութեամբ պահելու թէ նրա մօտ եղած

թղթերը, որոնք վերաբերում են եկեղեցու եւ կառավարութեան գործերին եւ թէ նրա տեսչութեան տակ եղած եկեղեցական գոյքին:

Ծանօթութիւն. Պատրիարքը տէր է իւր սեպհական գոյքը տնօրինել իւր հաճութեամբ. եթէ կտակ չի արել, նրա գոյքը անցնում են իրա օրինաւոր ժառանգներին. իսկ եթէ ժառանգներ չունենայ, գոյքը կհաշուի Հայոց եկեղեցու սեպհականութիւն»: Առաջի կտորը մտցրած է յաջորդ բաժանմունքի *2* կէտի ծանօթութեան մէջ:

* * *

Գ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Էջմիածնի հայ-լուսաւորչական Սինոդի մասին

[31)] 1139. Էջմիածնի հայոց Սինոդը՝ նախագահութեամբ Էջմիածնի ծայրագոյն Պատրիարք կաթուղիկոսի, բաղկացած է Էջմիածնում մշտական բնակութիւն ունեցող 4 արքեպիսկոպոսից կամ եպիսկոպոսից եւ նոյնքան վարդապետներից:

[32)] 1140. Պատրիարք կաթուղիկոսը Էջմիածնի Սինոդի անդամութեան համար առաջարկում է երկու հոգի մի տեղի համար Ներքին Գործոց Նախարարի միջոցով Թագաւոր Կայսրին:

[33)] 1141. Էջմիածնի Սինոդի գործողութեանց չրջանին, ըստ կառավարչական մասին, վերաբերում են հետեւեալները:

[34)] ա) Այս Սինոդին ստորադրուած բոլոր ատեանների եւ պաշտօնական անձանց գործողութիւնների հսկողութիւնը:

բ) Սինոդին ստորադրուած բոլոր վանքերի, եկեղեցիների, սեմինարիաների (թեմական դպրոց) եւ աստուածահաճոյ հիմնարկութեանց բարեկարգութեան վերատեսչութիւնը:

Ծանօթութիւն. Պատրիարքի մահուան դէպքում, Սինոդը անյապաղ միջոցներ է ձեռք առնում պահպանելու թէ նրա մօտ գտնուած թղթերը, եկեղեցու եւ կառավարութեան գործերին վերաբերեալ, եւ թէ նրա ձեռքի սոսկ գտնուած եկեղեցու գոյքերը:

գ) Հայոց եկեղեցիների գոյքերի կառավարութեան կարգի վրայ հսկողութիւն:

դ) Վանքերի, եկեղեցիների եւ դպրոցների հիմնարկութեան գործերի նախնական քննութիւնը եւ Ներքին Գործոց Նախարարի ձեռքով Բարձրագոյն թոյլտուութիւն խնդրելը: Էջմիածնի Սինոդի կողմից այսպիսի՝ Կովկասին վերաբերեալ գործերի առաջարկը հասնում է բարձր կառավարութեան Կովկասի կառավարչապետի միջոցով:

ե) Թոյլտուվթիւն հայադաւան հայերին վանականուվթեան մէջ մտնելու եւ հոգեւորական դառնալու:

զ) Թոյլտուվթիւն ազատուելու վանականուվթիւնց եւ ընդհանրապէս հոգեւորականուվթիւնից:

է) Ամուսնանալու խնդրական գործերի վերջնական քննուվթիւնը (վերահասուվթիւն):

ը) Թոյլտուվթիւն թեմերում ազատակամ նուէրներով հանգանականուվթիւն անելու յօգուտ ուրիչ թեմի վանքերի, եկեղեցիների, դպրանոցների եւ աստուածահաճոյ հիմնարկուվթիւնների:

թ) Հսկողուվթիւն սրբազնագործ եւ եկեղեցու ստորին պաշտօնեաների որբերի եւ այրիների խնամելու վրայ:

ժ) Կարծիք յայտնել այն եկեղեցականների մասին, որոնց Պատրիարքը կամենում է եպիսկոպոս ձեռնադրել առանց թեմակալ առաջնորդ կարգելու նրանց:

ժա) Դատողուվթիւն յայտնել Պատրիարքին այն հոգեւորականների մասին, որոնց նա կամենում է ուղարկել մեռոն բաշխելու:

ժբ) Կարծիք յայտնել այն հարցերի մասին, որոնք առաջարկում է Պատրիարքը եղրակացուվթեան համար:

ժգ) Ունենալ ճիշտ ցուցակ Ռուսաց սահմաններում գտնուած Հայոց բոլոր եկեղեցիների, վանքերի, դպրոցների եւ աստուածահաճոյ հաստատուվթիւնների, ամէն մի թեմին առանձին:

ժդ) Ունենալ նոյնպիսի ցուցակներ Ռուսաստանում գտնուող Հայոց աշխարհիկ եւ կուսակրօն հոգեւորականուվթեան թէ սրբազնագործ եւ թէ ստորին պաշտօնեաների եւ այլ անձանց, որոնք գտնւում են Սինոդի տեսչուվթեան տակ:

ժե) Ունենալ մատեան Ռուսաստանում գտնուող Հայոց վանքերի եւ եկեղեցիների բոլոր գոյքերի:

ժզ) Թոյլտուվթիւն մահմետականներին եւ հեթանոսներին Հայոց դաւանուվթեան մէջ մտնելու (8-11 յօդ.):

ԺԱ հատորի 8-11 յօդուածները իրաւունք են տալիս Սինոդին ընդունելու մահմետականներին եւ հեթանոսներին Հայ եկեղեցու ծոցը, միայն Կովկասի կառավարչապետի թոյլտուվթեամբ եւ այն պայմանով, երբ վկայուվթեամբ կհաստատուի, թէ նորահաւատները Ռուս դաւանուվթեան չեն պատկանում:

10-րդ յօդուածը թոյլ է տալիս կառավարչապետից թոյլտուվթիւն չստացած մկրտել այն խնդրատուներին, որոնք մահամերձ հիւանդ են:

6-րդ յօդուածը իւր ծանօթուվթեամբ թոյլ է տալիս օտարադաւան քրիստոնեաներին մտնել Հայոց եկեղեցու ծոցը վերոյիշեալ կարգով եւ ձեւով:

16-րդ կէտը հին տպագրուվթեան մէջ չկայ. նրա փոխարէն հետեւեալ 17-րդն է:

ժէ) Ներքին Գործոց Նախարարութեան ներկայացնել ամէն տարի յայտագրեր այն առարկաների մասին, որոնք յիշուած են այս 1141 յօդուածի 13-15 կէտերում, լիակատար տեղեկութիւններ Ռուսաստանում գտնուած հայոց թեմերի ծնուածների, մեռածների եւ պսակուածների մասին, նոյնպէս եւ տարեկան ընդհանուր հաշիւ: Վերոյիշեալ յայտագրերը եւ հաշիւները, որոնք վերաբերում են Կովկասին, ներկայացնում է Ներքին Գործոց Նախարարին Կովկասի կառավարչապետի միջոցով:

[34)??] 1142. Ըստ դատաստանականին՝ էջմիածնի Սինոդի քննութեան եւ վճռին պատկանում են.

ա) Սինոդի անդամների վրայ եղած գանգատները:

բ) Հայոց թեմերի առաջնորդների եւ կոնսիստորիաների վրայ եղած գանգատները:

գ) Սոյն Սինոդի անդամների եւ թեմակալ առաջնորդների անկանոն գործողութեանց քննութիւնը:

դ) Հայոց կոնսիստորիաներում քննուած եւ բողոքով Սինոդ մտած պսակների եւ մարմնաւոր դատարանին չվերաբերուող այն յանցանքներն ու վէճերը, որոնք կատարում են եկեղեցու սրբազնագործ եւ ստորին պաշտօնեաները եւ վարում միմեանց հետ եւ այլն:

35) 1143. Էջմիածնի հայոց Սինոդը գտնուելով ծայրագոյն Պատրիարքի անմիջական վերատեսչութեան տակ, վճռում է վերջնականապէս այն բոլոր գործերը, որոնք վերաբերում են հաւատոյ վարդապետութեան, եկեղեցու պաշտամունքներին, ծէսերին ու պսակներին, եւ եկեղեցականների այն յանցանքներին, որոնք մարմնաւոր դատարանների քննութեան չեն պատկանում: Այս Սինոդը, Ռուսաստանում գտնուած հայադաւան հայերի գործերի վերաբերեալ խնդիրներում ենթարկւում է կառավարիչ Սենատին եւ Ներքին Գործոց Նախարարութեան, հաւասար օտարազգի դաւանութեանց բարձրագոյն հոգեւոր ատեաններին:

36) 1144. Թեմակալ առաջնորդների եւ հայադաւան Սինոդի անդամների վրայ եղած գանգատների վճիռները, եթէ որ այս հոգեւորականները որեւ է պատժի են դատապարտւում, ուրիշ կերպ չեն կարող գործադրուել, բայց միայն Ներքին Գործոց Նախարարի միջոցով յայտնուած Բարձրագոյն հրամանի զօրութեամբ:

37) 1145. Էջմիածնի հայադաւան Սինոդը դիմում է Ներքին Գործոց Նախարարութեան այն բոլոր գործերի եւ դէպքերի վերաբերմամբ, որոնց համար պէտք է Նորին Կայսերական Մեծութեան թոյլտուութիւնը խնդրել, կամ երբ հարկաւոր են Ներքին Գործոց Նախարարի կարգադրութիւնները, նոյնպէս եւ այն գործերի համար, որոնք պահանջում են հաղորդակցութիւն ունենալ ուրիշ նախարարութիւնների, պետական կառավարութեան առանձին մասերի գլխաւոր կառավարիչների, գեներալ-նահանգապետների, նահանգապետների եւ ուրիշ տեղական կառա-

վարուքեանց հետ: Սինոդը դիմում է Ներքին Գործոց Նախարարին այն վէճերի համար, որոնք կարող են ծագել իւր եւ օտարազգի դաւանութեանց հոգեւոր իշխանութեան մէջ, եւ վերջապէս պատահելիք կասկածելի դէպքերում, երբ հարկ կլինի որոշել, թէ արդեօ՞ք այս ինչ գործը պատկանում է իւր իրաւասութեան, թէ ոչ: Էջմիածնի Սինոդի վերոյիշեալ՝ Կովկասի սահմանում եղած գործերի վերաբերմամբ առաջարկութիւնները հասնում են բարձր իշխանութեան Կովկասի կառավարչապետի միջոցով:

38) 1146. Էջմիածնի հայադաւան Սինոդը վարում է իւր գործերը կօլլեգիայի (հանրաժողով) իրաւունքներով, բայց բոլոր զուտ հոգեւոր գործերի մէջ Պատրիարքը ունի վճռական ձայն, իսկ ուրիշ գործերում, եթէ անդամների ձայները հաւասար են, նրա ձայնը՝ իբրեւ նախագահի ունի գերակշռող ոյժ:

39) 1147. Այն գործերի քննութեան ժամանակ, որոնց համար Էջմիածնի Պատրիարքը տալիս է վերջնական վճիռ, նա Սինոդում ներկայ չի լինում, այլ հասու լինելով Սինոդի եզրակացութիւններին, որոնք օրագիրներով իրան են ներկայացնում, տալիս է նրանց մասին իւր վճիռը:

40) 1148. Երբ Էջմիածնի Պատրիարքը հայադաւան Սինոդում ներկայ չի լինում, այն ժամանակ նրա փոխարէն Սինոդում նախագահութիւն է անում Սինոդի անդամ արքեպիսկոպոսներից կամ եպիսկոպոսներից աւագագոյնը: Նա նախագահի բոլոր իրաւունքները վայելում է միայն այն ժամանակ, երբ Պատրիարքը հիւանդութեան կամ Էջմիածնից բացակայ լինելու պատճառով չի կարողանում ներկայ գտնուել. իսկ զուտ հոգեւոր գործերը, որոնց համար Պատրիարքը ունի վճռական ձայն, ոչ մի դէպքում չեն կարող վճռուել առանց Պատրիարքի՝ Պատրիարքական Աթոռը թափուր եղած ժամանակ:

41) 1149. Էջմիածնի հայադաւան Սինոդի գործավարութեան կարգը, անդամների ու դիւանատան աստիճանաւորների իրաւունքները եւ պարտաւորութիւնները սահմանւում են այն ընդհանուր գործադրուող կարգադրութիւններով, որոնք որոշուած են կօլլեգիալնի (համաժողով) ատեանների համար:

42) 1150. Էջմածնի Սինոդը գումարւում է նայելով մտած գործերի քանակութեան՝ երեք կամ առ նուազն երկու անդամ չաբաթը:

43) 1151. Էջմիածնի հայադաւան Սինոդում լինում է առանձին պրօկուրօր, որը նշանակւում է Բարձրագոյն հրամանով, Արդարադատութեան Նախարարի առաջարկութեամբ, այս Նախարարի, Ներքին Գործոց Նախարարի եւ Կովկասի Կառավարչապետի համաձայնութեամբ:

Այս յօդուածը հնի մէջ այլ խմբագրութիւն ունի:

44) 1152. Պրօկուրօրը (յօդ. 1151) հսկում է այս Սինոդում կատարուող դատաստանական եւ կարգադրական գործերի, նոյնպէս եւ Սի-

նոդի դիւանատան վրայ, եւ Էջմիածնի ծայրագոյն Պատրիարքի ընտրութեան ներկայ է լինում: Յիշեալ պրօկուրօրը իւր բողոքները, ժամանակին հասցնելիք յայտագրերը եւ հաշիւները, ըստ դատաստանական մասին ներկայացնում է Արդարադատութեան Նախարարին, իսկ մնացած բոլոր առարկաների վերաբերմամբ՝ Ներքին Գործոց Նախարարին, հաղորդելով միեւնոյն ժամանակ Կովկասին վերաբերեալ բողոքների եւ հաշիւների պատճէնները Կովկասի կառավարչապետին:

45) 1153. Էջմիածնի հայոց Սինոդը դրամական գումարների՝ որոնք գտնւում են իւր տեսչութեան տակ, պահպանութեան եւ վճարելիքները տալու համար ունի իւր գանձապետը, որին նշանակում է աշխարհական կամ հոգեւորական անձինքներից, որոնք հմուտ են հաշուապահութեան մէջ եւ յայտնի են իբրեւ ազնիւ եւ անշահասէր մարդիկ:

Ծանօթութիւն. Էջմիածնի հայոց Սինոդի կառավարութեան տակ են գտնւում, Սինոդի գանձապետի տեսչութեամբ, թէ Սինոդին եւ թէ Էջմիածնի վանքին պատկանող գումարները. վանքի ունեցուածքի կառավարութիւնը ընդհանրապէս կատարւում է Սինոդի վերահսկմամբ: Եթէ Սինոդին պատկանող գումարները կաւելանան թեմական արդիւնքների մնացորդներով կամ ուրիշ որ եւ է աղբիւրներով այն աստիճան, որ հարկաւորութիւն կզգացուի մի նոր գանձապետ էլ ունենալ, այն ժամանակ Սինոդը պարտաւոր է այդ մասին միջնորդել ըստ կարգին ուր հարկն է:

Հին խմբագրութիւնը տարբեր է, վանքի եւ Սինոդի գումարները բաժանած են միմեանցից: Իսկ այստեղ միացրած է գանձապետի ձեռքում:

46) 1154. Հայ-լուսաւորչական Սինոդի գանձապետը ընդունում եւ պահպանում է Սինոդի կառավարութեան տակ գտնուած բոլոր գումարները եւ դրանցից հատուցանելիք վճարումները կատարում է սահմանեալ կարգով Սինոդի ձեւական առաջադրութեամբ, հիմնուած նրա օրագիրների վրայ:

Այս յօդուածը չկայ հին խմբագրութեան մէջ:

47) 1155. Գանձապետը իրան յանձնուած բոլոր գումարների հաշիւները վարում է յատուկ ելեւմտից տումարներով: Այս գրքերը ընդհանուր կարգի համաձայն՝ պիտի ժապաւինուած եւ Սինոդի կնքի դրոշմամբ ու Սինոդի երկու անդամի եւ պրօկուրօրի ստորագրութեամբ հաստատուած լինեն:

48) 1156. Գանձապետի մօտ գտնուած դրամները եւ եկեղեցական գոյքերի ապացուցագրերը պիտի պահպանուեն Սինոդի ատենական սենեակում՝ առանձին արկղի մէջ: Այս արկղը պիտի ունենայ երեք գանազան կողպէք եւ Սինոդի կնքով կնքուած: Այդ կողպէքների բանալիներից մէկը պահւում է գանձապետի մօտ, իսկ երկուսից ամէն մէկը Սի-

նոդի այն երկու անդամի մօտ, որոնց առանձնապէս յանձնարարւում է Սինոդի հաշուարարական գործերի վերահասուցիչը: Այս անդամները պէտք է ներկայ գտնուեն ամէն անգամ արկղի բացման ժամանակ:

49) 1157. Էջմիածնի հայադաւան Սինոդը ամէն ամիս ստուգութեան է ենթարկում գանձապետի մօտ գտնուած բոլոր առաձեռն գումարները եւ դրամական փաստագրերը, եւ ինչ որ գտնում է այնտեղ, գրում է օրագրում:

Այս յօդուածը հին խմբագրութեան մէջ չկայ:

50) 1158. Գանձապետը ուշք է դարձնում, որ Սինոդի արկղում (1156 յօդ.) չմնային առանց հարկաւորութեան մեծ դրամական գումարներ, յայտնում է Սինոդին տոկոսով աճեցնել տալ գումարները օրէնքի հիման վրայ: Այս դրամագլխի մասնաւոր անձանց ձեռքը տալը լինում է միմիայն այն դէպքում, երբ Սինոդը այդ օգտաւէտ է համարում, եւ մասնաւոր անձին հաւատացած այդ գումարի փոխարէն հաստատուն դրաւական է վերցրած:

51) 1159. Էջմիածնի հայադաւան Սինոդի դիւանատունը բաղկացած է մէկ աւենադպրից, առանձին յանձնարարութեանց աստիճանաւորից, հաշուապահից, երեք գործավարից (делопроизводитель), *գործադրից* (экзекутор *եւ* регистратор), *թարգմանից, գործապահից* (архивариус) *եւ հարկաւոր թուով դիւանական ծառայողներից: Դիւանատան աւենադպիրը, Սինոդի պրօկուրօրի առաջարկութեամբ, նշանակւում է եւ արձակւում է Ներքին Գործոց Նախարարի ձեռքով, իսկ մնացած աստիճանաւորները՝ Կովկասի Կառավարչապետի:*

Այս յօդուածը բոլորովին տարբեր հին խմբագրութիւն ունի, նախկին կարգով, Սինոդի ծառայողները ընտրում էր Սինոդը եւ հաստատում էր Պատրիարքը:

*Այս յօդուածիս յաջորդող նախկին յօդուածը աստիճանաւորների դասի (*классъ*) մասին նոր խմբագրութեան միջից դուրս է ձգուած:*

52) 1160. Էջմիածնի հայադաւան Սինոդի անդամները, պրօկուրօրը, գանձապետը եւ դիւանատան աստիճանաւորները իրանց պաշտօնը մտնելիս երդում են տալիս հաւատարիմ ծառայել Նորին Կայսերական Մեծութեան, եւ ճիշտ կատարել իրանց պարտաւորութիւնները ընդհանուր հիմունքների հիման վրայ:

Դ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու թեմական առաջնորդների մասին

53) 1161. Հայադաւան հայոց եկեղեցիները բաժանւում են թեմերի, որոնք կառավարւում են այս դաւանութեան արքեպիսկոպոսներով:

54) 1162. Ռուսաց կայսրութեան մէջ վեց հայոց թեմ կայ. 1) Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի, 2) Աստրախանի, 3) Երեւանի, 4) Վրաստանի, 5) Ղարաբաղի եւ 6) Շիրվանի:

55) 1163. Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմին պատկանում են Պետերբուրգի, Մոսկուայի, Եկատերինոսլաւի, Խերսոնի եւ Բեսարաբիայի նահանգների, եւ նոյնպէս Րօստովի ու Տագանրօգի շրջանների, Դօնի զինուորական շրջանի բոլոր եկեղեցիները: Առաջնորդի եւ կոնսիստորիայի տեղն է Քիշնեւ քաղաքը:

56) 1164. Աստրախանի թեմին պատկանում են Ռուսաստանի մնացած բոլոր եկեղեցիները, ի բաց առեալ 1163 եւ 1165-1168 յօդուածներում յիշուածները:

57) 1165. Երեւանի թեմին պատկանում են նախկին՝ Երեւանի, Նախիջեւանի, եւ Օրդուպատի գաւառների, նախկին Շուրագեալի գաւառակի եւ Ղարսի նահանգի եկեղեցիները, Ղարաբաղի վիճակից կտրուում է եւ այս մասը ընկնում Տաթեւի մետրոպոլտուԹիւնը իւր հօտով: Այս թեմի առաջնորդը, վաղեմի Սահմանադրութեամբ ինքը Պատրիարքն է, որը կառավարում է թեմը իւր յաջորդների ձեռքով, որոնք նստում են Երեւանի, Նախիջեւանի, Շուրագեալի, Տաթեւի եւ Ղարսի մէջ:

58) 1166. Վրաստանի թեմին պատկանում են Վրաստանի, Գանձակի գաւառի, նախկին Բօրչալուի, Ղազախի, Շամշադինի եւ մասամբ Բամբակի գաւառակների, Ախալցխայի, Իմերեթիայի եւ Գուրիայի, Բաթումի շրջանի, Արտուինի եւ Քութայիս նահանգի Սուխումի եկեղեցիները: Այս թեմում յաջորդներ նստում են Գանձակում, Ախալցխայում եւ Իմերեթիայում:

59) 1167. Ղարաբաղի թեմին պատկանում են նախկին Ղարաբաղի գաւառի եկեղեցիները (բացի Տաթեւի մետրոպոլտուԹիւնից իւր հօտով) եւ Շաքուայ ու Թալիշի եկեղեցիները: Այս թեմում յաջորդ նշանակւում է Շաքում (Նուխում):

60) 1168. Շամախու թեմին պատկանում են նախկին Շիրվանի, Ղուբայի, Բագուայ եւ Դերբէնդի եկեղեցիները: Այստեղ առանձին յաջորդ չի հարկաւորւում:

Այս 1162-1168 յօդուածները բոլորովին տարբեր են խմբագրուած հնի մէջ:

61) 1169. Թեմական առաջնորդները նշանակում է Թագաւոր Կայսրը այս դաւանութեան հոգեւորական աստիճանաւորներից: Նրանք նշանակւում են եւ արձակւում Բարձրագոյն հրամաններով: Պաշտօն մտնելու ժամանակ, նրանք հաւատարիմ հպատակութեան եւ ծառայութեան երդում են տալիս:

62) 1170. Հայ-լուսաւորչական արքեպիսկոպոսները Բարձրագոյնս իրանց յանձնուած թեմերում այս դաւանութեան լիակատար առաջ-

նորդներն են եւ պատասխանատու են նրանց կառավարութեան համար Բարձրագոյն իշխանութեան եւ իրանց հոգեւոր կառավարութեան առաջ: Գործերի կառավարութեան մէջ նրանց գործակցում են ամէն մի թեմում հաստատուած հայ-լուսաւորչական կոնսիստորիանները:

63) 1171. Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու առաջնորդները իրանց վիճակի սահմանում ձեռնադրութիւն են կատարում՝ զանազան հոգեւոր աստիճաններ տալով նուիրեալներին Հայոց եկեղեցու կարգերի համաձայն եւ ուշադրութիւն են դարձնում, որ սրբազնագործ եւ ստորին պաշտօնեաների թիւը չաւելանայ առանց իրական կարիքի: Վարդապետ ձեռնադրում են միայն Էջմիածնի Պատրիարք կաթուղիկոսի հրամանով:

64) 1172. Հայոց եկեղեցու առաջնորդները իրաւունք ունին արձակուրդ տալու իրանց ստորադրեալ հոգեւորականներին չորս ամսից ոչ աւելի ժամանակով, աւելի երկար արձակուրդ խնդրողների համար նրանք դիմում են իրանց հոգեւոր գլխաւոր իշխանութեան, որը արտասահման գնացողների համար առաջարկութիւն է անում ընդհանուր կարգով բարձրագոյն իշխանութեան:

65) 1173. Հայոց առաջնորդները պարտաւոր են իրանց անձնական օրինակով բարեպաշտութեան եւ քրիստոնէական ու քաղաքացիական բոլոր առաքինութեանց տիպար հանդիսանալ, իրանցից կախուած բոլոր հնարքներով աշխատել իրանց յանձնուած հօտի բարեկարգութեան համար:

66) 1174. Նրանք (յօդ. 1173) արթուն կերպով հսկում են իրանց թեմի հոգեւորականների բոլոր գործողութիւնների վրայ, յորդորելով նրանց առաքինի կեանք վարել, ս. Աւետարանի վարդապետութեան համաձայն:

67) 1175. Հայոց եկեղեցու առաջնորդները, աշխատելով հայոց բոլոր դասակարգերի մէջ հաստատել ս. Աւետարանի կանոնները եւ տարածել բարոյական կարգերը իրանց յանձնուած թեմի սահմաններում, գործ են ածում այս նպատակի համար մեղմ, քրիստոնէական ճշմարիտ ոգու համաձայն համոզելու եւ խրատելու եղանակ: Նրանք պարտաւոր են ըստ կարելոյն խուսափիլ այն ամէն բանից, որ կունենայ աւելորդ խստութեան նշան:

68) 1176. Հայոց առաջնորդները պարտաւոր են եթէ ոչ տարին մի անգամ, գոնէ երեք տարին մի անգամ այցելել բարձրագոյնս նրանց յանձնուած թեմերը: Անկարելիութեան դէպքում, յանձնում են եկեղեցիների այցելելը իրանց իշխանութեան տակ գտնուած մի յուսալի եկեղեցականի, տալով նրան ղեկավարութեան համար հարկաւոր հրահանգները:

69) 1177. Թեմի այցելութեան ժամանակ, նրանք (յօդ. 1176) առանձին ուշադրութիւն են դարձնում հոգեւորականների, վանքերի եւ եկեղեցիների դրութեան վրայ, վերջացնելով ի յայտ բերուած անկարգութիւնները եւ միջոցներ փնտռելով նրանց նորոգման առաջն առնելու:

70) 1178. Հայոց առաջնորդները նոյնպէս լուրջ ուշադրութիւն են դարձնում վանքերի եւ եկեղեցիների մօտ գտնուած դպրոցների վրայ ընդհանրապէս, եւ մասնաւորապէս թեմերը այցելութեան ելած ժամանակ: Օգնելով իրանցից կախուած բոլոր միջոցներով այդ ուսումնարանների բարելաւութեան եւ տարածման. նրանք պիտի գլխաւորապէս հոգ տանեն նրանց մէջ կանոնաւոր եւ յարմար դասաւանդութեան եղանակ մտցնել, եւ բարի վարք ու բարք պահպանել ուսուցիչների ու աշակերտների մէջ:

Ծանօթութիւն 1. Հայոց թեմական առաջնորդներին է յանձնւում 1178 յօդ. յիշուած կանոնների հիման վրայ Կովկասի հայ-լուսաւորչական եկեղեցական դպրոցների կառավարութիւնը, սրան կցուած կանոնների համաձայն:

Ծանօթութիւն 2. 1178 յօդուածում յիշատակուած ուսումնարանները բացւում են Թուրքեստանի եւ Անդրկասպեան շրջաններում միմիայն Թուրքեստանի գեներալ-նահանգապետի եւ Անդրկասպեան շրջանի կառավարչի հետ համաձայնութիւն կայացնելուց յետոյ ըստ հարկաւորեալ կարգի: Այս դպրոցներում բոլոր ուսումնական առարկաների՝ բացի կրօնից, դասաւանդութիւնը կատարւում է ռուսաց լեզուով:

Այս երկու ծանօթութիւնը չկայ հին խմբագրութեան մէջ:

71) 1179. Հայոց թեմական առաջնորդների պարտաւորութիւններին է վերաբերում հայոց դաւանութեան պատկանող եկեղեցական, դաւանաբանական, բեմբասացական եւ ուրիշ հոգեւոր բովանդակութիւն ունեցող գրքերի նախնական հայեցողութիւնը (ցենզուրա) գրաքննական օրէնքներում սահմանած կանոնների հիման վրայ:

Ծանօթութիւն. Հոգեւոր բովանդակութիւն ունեցող հայերէն շարադրութիւնները, որոնք Անդրկովկասում պիտի տպուեն կամ արտասահմանից են բերուած, ուղարկւում են Կովկասի գրաքննական ատեանից Ամենայն Հայոց Պատրիարք կաթուղիկոսին, Պատրիարքի նշանակած հոգեւորականների ձեռքով քննելու համար:

1179 յօդ. եւ այս ծանօթութիւնը չկան հին խմբագրութեան մէջ:

72) 1180. Հայոց եկեղեցու առաջնորդները այցելելով իրանց վիճակները, նոյնպէս դիտում են իրանց կառավարութեան ներքոյ գտնուած վանքերի եւ եկեղեցիների կալուածքների դրութիւնը:

73) 1181. Հայոց եկեղեցու առաջնորդները իրանց թեմերը չրջելուց յետոյ իրանց գործողութիւնների մանրամասն հաշիւն են ներկայացնում հայ-լուսաւորչական Սինոդին:

74) 1182. Տարին վերջանալուց յետոյ հայոց թեմական առաջնորդները ներկայացնում են իրանց թեմերի գործերի մասին ընդհանուր հաշիւ Էջմիածնի հայոց Սինոդին:

Հին խմբագրութիւնը թեթեւ տարբերութիւն ունի սրանից, նրա մէջ կայ եւ մի յօդուած առաջնորդների թողած ժառանգութեան վերաբերմամբ, որը դուրս է ձգուած նոր խմբագրութեան մէջից:

Ե ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Հայ-լուսաւորչական կոնսիստորիաների եւ հոգեւոր կառավարութիւնների մասին

Ա գլուխ
Կոնսիստորիաների մասին

75) 1183. Ամէն մի հայ լուսաւորչական թեմում գտնւում է այս դաւանութեան կոնսիստորիան, որը բաղկացած է 4 անդամից՝ մի վարդապետից եւ երեք աւագ քահանայից կամ քահանայից. եւ որի մէջ նախագահութիւն է անում առաջնորդը:

76) 1184. Կոնսիստորիայի անդամներին նշանակում է թեմակալ առաջնորդը, որը նրանց ընտրութեան մասին Էջմիածնի Սինոդին հաղորդում է ի տեղեկութիւն:

77) 1185. Իւրաքանչիւր կոնսիստորիայի դիւանատունը բաղկացած է մի ատենադպրից, թարգմանչից, գործադրից (էկզէկուտոր), որը միեւնոյն ժամանակ վարում է գանձապետի եւ գործապահի (արխիվարիուս) պաշտօն, եւ դիւանատան հարկաւոր թուով ծառայողներից: Այս աստիճանաւորները նշանակւում են կոնսիստորիայի ընտրութեամբ եւ առաջնորդի հաստատութեամբ: Այս անձանց պաշտօնների դասը որոշուած են չտատներում:

Այս կանոնը հին խմբագրութիւնից տարբեր է:

78) 1186. Կոնսիստորիանների անդամները եւ դիւանատան աստիճանաւորները իրանց պաշտօնը մտնելիս, տալիս են ընդհանուր հիմունքներով երդում Նորին Կայսերական մեծութեան հաւատարիմ ծառայելու եւ իրանց պարտաւորութիւնները ճիշտ կատարելու:

79) 1187. Հայոց կոնսիստորիաներում գործերի քննութեան եւ վրելու մէջ պահպանւում է այն կարգը, որը սահմանուած է Էջմիածնի հայոց Սինոդի համար:

80) 1188. Հայոց կոնսիստորիանների գործողութեան չրջանի մէջ մտնում են հետեւեալ կէտերը.

ա) Անմիջական հսկողութիւն իրան ստորադրուած թէ աշխարհիկ եւ թէ կուսակրօն սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականութեան վրայ:

բ) Հոգաստարուեթիւն թեմում գտնուած դպրանոցների, վանքերի, եկեղեցիների եւ աստուածահաճոյ հիմնարկուեթիւնների բարեկարգուեթեան վրայ:

գ) Խնամածուեթիւն սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականուեթեան որբերի եւ այրիների վրայ:

դ) Ստորադրուած բոլոր վանքերի եւ եկեղեցիների գոյքերի կառավարուեթեան վրայ:

ե) Ստորադրուած հոգեւորականուեթեան վրայ եղած գանգատների եւ հոգեւորականների՝ միմեանց հետ ունեցած վիճելի գործերի քննուեթիւնն ու վճիռը:

զ) Պսակների գործերի քննուեթիւնը եւ վճիռը, միայն պսակի բոլոր կասկածաւոր դէպքերի գործերը ներկայացնելով Էջմիածնի հայոց Սինոդի վերահայեցողուեթեան:

է) Թոյլտուեթիւն կամաւոր նուէրների հանգանակուեթեան յօգուտ իրանց ստորադրուած հայ-լուսաւորչական վանքերի, եկեղեցիների, դպրանոցների եւ աստուածահաճոյ հիմնարկուեթիւնների, բայց միայն իրանց թեմերի սահմանում:

ը) 1119 յօդուածի հիման վրայ թոյլ տալ կողմնակի անձանց ապրել վանքերում:

թ) Հոգեւոր եւ վանական կառավարուեթեանց անդամների ընտրուեթիւնը:

ժ) Դպիրներ նշանակել հայոց եկեղեցիներում:

ժա) Թոյլտուեթիւն խնդրել Էջմիածնի հայոց Սինոդից ընդունելու հոգեւոր կոչման մէջ զանազան անձանց եւ ազատելու նրանց կոչումից:

ժբ) Թոյլտուեթիւն աստուածահաճոյ հիմնարկուեթիւններ կառուցանելու եւ Էջմիածնի հայոց Սինոդին առաջարկուեթիւն անելու նոր վանքեր, եկեղեցիներ եւ դպրանոցներ շինելու:

ժգ) Ձիչտ ցուցակներ ունենալ վանքերի, եկեղեցիների, դպրանոցների եւ աստուածահաճոյ հիմնարկուեթիւնների, կուսակրօն եւ աչխարհիկ հոգեւորականների, իւրաքանչիւր եկեղեցու ծխականների, եւ եկեղեցու մօտ գտնուած դպրոցների ուսուցիչների, աշակերտների եւ խնամարկուածների քանակի ու թուի համար:

ժդ) Ամէն տարի հայոց Սինոդին ներկայացնել կոնսիստորիաներին ստորադրուած վանքերի, եկեղեցիների, դպրանոցների եւ աստուածահաճոյ հիմնարկուեթիւնների դրուեթեան մասին մանրամասն տեղեկուեթիւններ. եկեղեցական գոյքի վերաբերմամբ մանրամասն հաչիւ եւ իրանց թեմերի ընդհանրապէս բոլոր սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականուեթեան ծառայուեթեանց ցուցակները:

ժե) Այս հաստատուեթիւնների (14 կ.) մէջ եղած բոլոր առաեռն դրամների եւ դրամական փաստաթղթերի ամսական ստուգուեթիւնը եւ գտնուածների՝ օրագրի մէջ ներմուծելը:

Հին խմբագրութեան մէջ «հաստատութիւնների» փոխարէն, «հոգեւոր ատեանների» է գրած:

Բ գլուխ
Հոգեւոր կառավարութիւնների մասին

81) 1189. Մի քանի հայ-լուսաւորչական թեմերում գտնուող հոգեւոր կառավարութիւնները բաղկացած են երեք անդամից՝ մի վարդապետից կամ աւագ քահանայից, ինչպէս նախագահից, եւ երկու քահանայից: Իւրաքանչիւր կառավարութեան գրաւոր գործերը վարում է քարտուղարը:

82) 1190. Հոգեւոր կառավարութեան անդամները նշանակւում են թեմական իշխանութիւնից: Քարտուղարները ընտրւում են եւ կարգւում նոյն կառավարութիւնից: Պաշտօն մտնելիս նրանք բոլորը երդւում են հաւատարիմ ծառայել:

83) 1191. Հայոց եկեղեցու հոգեւոր կառավարութիւնները ստորադրուած են այս դատանութեան թեմական կոնսիստորիաներին եւ ոչ մի գործ չեն կարող կատարել առանց կոնսիստորիայի յատուկ յանձնարարութեան:

84) 1192. Հայոց հոգեւոր կառավարութիւնները իրանց վիճակի վերաբերեալ բոլոր՝ այս դատանութեան կոնսիստորիաներին հարկաւոր եղած տեղեկութիւնները ժողովում են, ներկայացնում են մասնաւոր անձանց կողմից կառավարութիւն մտած, բայց կոնսիստորիայի քննութեան ենթարկուող խնդիրքները՝ իրանց եզրակացութեամբ եւ տալիս են ծննդական քաղուածքներ:

Հին խմբագրութեան մէջ տարբեր է այս յօդուածը վերջին կէտում:

85) 1193. Տարին լրանալուց յետոյ հոգեւոր կառավարութիւնները այս դատանութեան կոնսիստորիաներին, որոնց ստորադրուած են, ներկայացնում են իրանց պարապմունքների հաշիւները, կցելով տեղեկագիրներ հոգեւորականութեան, եկեղեցիների թուի, ծխականների, ծնուողների, մեռնողների եւ պսակուողների եւ նոյնպէս իրանց վիճակի եկեղեցիների գոյքի մասին:

Զ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ
Հայ-լուսաւորչական հոգեւորականութեան մասին

86) 1194. Հայոց հոգեւորականութիւնը բաժանւում է երկու մասի՝ կուսակրօնի եւ աշխարհիկի: Կուսակրօնին պատկանում են. 1) հոգեւոր իշխանաւորները, Էջմիածնի Պատրիարքը կամ հայոց ազգի ծայրագոյն կաթուղիկոսը, արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ

եւ վանահայրեր, 2) մնացած կուսակրօն միաբանութիւնը: Աչխարհիկ հոգեւորականութեան պատկանում են. ա) սրբազնագործներ, աւագերէց, աւագ սարկաւագ, սարկաւագ եւ կիսասարկաւագ, բ) դպիրներ կամ սպասաւորողներ:

1194 եւ 1195 յօդ. հին խմբագրութեան մէջ չկան:

87) 1195. Թէ մէկ, թէ միւս տեսակ հոգեւորականութեան մէջ մտնելու կարգը, կամ դրանցից մէկին պատկանելու ապացոյցը եւ անձնական ու գոյքի վերաբերեալ իրաւունքները եւ այս կոչումը թողնելու կարգը որոշւում են կացութեան օրէնքների մէջ:

88) 1196. Հայոց եկեղեցու բոլոր՝ թէ արական եւ թէ կուսանաց վանքերը, այս եկեղեցու հին կարգերի հիման վրայ, ղեկավարւում են ս. Բարսեղ Մեծի կանոններով:

89) 1197. Հայոց վանքերը գտնւում են այս դաւանութեան թեմական իշխանութեան անընդմիջական եւ կատարեալ իշխանութեան տակ եւ պարտաւոր են իւրաքանչիւր տարուայ լրման տալ մանրամասն հաչիւ իրանց բոլոր գործողութիւնների համար: Այս վանքերի գլխաւորների վրայ եղած գանգատները տրւում են այս դաւանութեան թեմական արքեպիսկոպոսին:

90) 1198. Ամէն մի մենաստանում պիտի լինեն որոշ թուով վանականներ, յամենայն դէպս ոչ պակաս 8 վանականից կամ կոյսից: Ունկնդրողների՝ թէ տղամարդու, թէ կնոջ թիւը չպէտք է վանականների եւ կոյսերի թուից չատ լինի վանքերում:

91) 1199. Հայոց վանքերում բացի որոշ թուով վանականներից, ունկնդրողներից կամ կոյսերից, կարող են թեմական իշխանութեան թոյլտուութեամբ՝ 1) վանքերում զառամեալ եւ անօգնական սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականներ սնունդ եւ հանգիստ վայելել, եւ աղքատ սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների որդիքը, մասնաւորապէս որբերը, որոնք պիտի կրթուեն եկեղեցու սպասաւորութեան համար, եւ 2) կուսանաց վանքերում անօգնական եւ չատ պառաւած այրիները, հոգեւորական կոչումն ունեցող անձանց աղջիկները եւ դեռահաս որբ աղջիկներ ուսումն եւ ձեռագործ սովորելու համար:

92) 1200. Հայոց վանքերը կառավարւում են. արականները՝ վարդապետ-վանահայրերով, կուսանոցները՝ մայրապետներով: Թէ մէկը, թէ միւսները թեմական իշխանութեան ձեռքով որոշւում են եւ հաստատւում էջմիածնի Պատրիարքից:

93) 1201. Վանահայրը կամ մայրապետը վանքի գործերը կառավարում է ոչ այլապէս, բայց եթէ գործակցութեամբ վանական կառավարութեան, որը կազմւում է վանահօր կամ մայրապետի նախագահութեամբ երկու աւագագոյն եւ ամենայարգելի վանականից կամ կոյսից, որոնք առաջարկւում են վանահօր կամ մայրապետի կողմից թեմական իշխանութեան ի հաստատութիւն:

94) 1202. Վանքերի վանահայրերը եւ մայրապետները վանական կառավարութեան հետ հսկում են եկեղեցական կանոնների եւ վանական կարգադրութիւնների ճիշտ կատարման վրայ իրանց մենաստաններում, պահպանում են վանքի անշարժ եւ շարժական կայքի ամբողջութիւնը եւ պատասխանատու են եկամուտների կանոնաւոր գործադրութեան համար եւ ընդհանրապէս նրանց յանձնուած մենաստանի բարեկարգութեան համար:

95) 1203. Հայոց եկեղեցու աչխարհիկ հոգեւորականութիւնը, որին գլխաւորապէս յանձնուած է կատարել ծխական եկեղեցիներում աստուածային պաշտամունքները եւ ժողովրդականների հոգեւոր պէտքերը, այս գլխաւոր պարտաւորութիւնների պահանջուելիք ճշտութեամբ եւ հոգացողութեամբ կատարելու հետ, յամենայն դէպս, պէտք է աչխատեն հաստատել իրանց ծխականներին քրիստոնէական վարդապետութեան ճշմարտութեան մէջ, խրատելով եւ յորդորելով նրանց ապրել բարեպաշտութեամբ, հանդարտ եւ ազնիւ, ոչ միայն խօսքերով, այլ եւ անձնական օրինակով, եւ միշտ խուսափելով այն ամէն առիթից, որը կարող է մեղադրել նրանց դատարկապորտութեան, թեթեւամտութեան կամ անժուժկալութեան մէջ:

96) 1204. Հայոց եկեղեցու սրբազնագործ հոգեւորականները այդ եկեղեցու վաղեմի կանոնադրութիւնների հիման վրայ, պաշտօնի են կարգւում եւ ձեռնադրւում են այս դաւանութեան թեմական առաջնորդների ձեռքով: Սպասաւորող պաշտօնեաները պաշտօնի են կարգւում թեմական իշխանութեան կարգադրութեամբ եւ օրհնութեամբ այն քահանայի, որին եկեղեցուն գրւում են նրանք:

Ծանօթութիւն. Մոսկուա եւ Պետերբուրգ քաղաքներում սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների ընտրութիւնը կատարւում է առանձին կարգադրութեան հիման վրայ (1841, յուն. 31, յօդ. 7):

97) 1205. Հայոց եկեղեցու սրբազնագործ հոգեւորականները կախուած են անընդմիջապէս այս դաւանութեան թեմական իշխանութիւնից, իսկ եկեղեցու սպասաւորողները՝ նոյն եկեղեցու աւագերէցներից: Սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների վրայ եղած բոլոր գանգատները տրւում են թեմական իշխանութեան:

1194-1205 յօդուածները ընդհանրապէս բաւական տարբեր են հին խմբագրութիւնից:

Է ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու հոգեւոր դպրոցական հաստատութիւնների մասին

98) 1206. Հայ պատանիների աստուածաբանական գիտութիւնների մէջ կրթուելու համար հաստատուած են Էջմիածնի վանքում հոգեւոր ճեմարան եւ ամէն մի ռուսահայոց թեմում մի հոգեւոր դպրանոց (սեմինարիա):

99) 1207. Էջմիածնի հայոց հոգեւոր ճեմարանը գտնւում է Ամենայն Հայոց Վեհափառ Պատրիարք կաթուղիկոսի գլխաւոր իշխանութեան տակ, իսկ հոգեւոր դպրանոցները կախուած են իրանց թեմական իշխանութիւններից:

100) 1208. Հայոց հոգեւոր դպրանոցների ուսման ընթացքը եւ բոլոր ներքին կարգը որոշւում են առանձին կանոններով, որոնք կազմւում են այս դպրոցների հոգեւոր իշխանութիւններում ընդ հսկողութեամբ եւ նախագահութեամբ արքեպիսկոպոսների (առաջնորդների), քննւում են Էջմիածնի հայոց Սինոդում եւ հաստատւում բարձր կառավարութեամբ:

101) 1209. Նոյն թեմի բոլոր եկեղեցիներում եւ վանքերում, ուր գտնւում են դպրանոցները, սովորական կարգով փող է հանգանակւում յօգուտ դրանց, եւ ժողովուած դրամները երեք ամիսը մի անգամ ուղարկւում են նոյն վիճակի կոնսիստորիային՝ դպրանոցին հասցնելու համար: Բացի դրանից, վանքերը, նախանձախնդիր լինելով հայոց եկեղեցուն, ամէն տարի իրանց արդիւնքներից նուիրում են առանձին գումարներ իրանց վիճակի դպրանոցի պահպանութեան համար:

102) 1210. Հայոց կոնսիստորիաների եւ հոգեւոր կառավարութիւնների աստիճանաւորներին եւ ծառայողներին ռոճիկները տալուս, նոյնպէս եւ հոգեւոր դպրոցական հաստատութիւնների ուսուցիչներին եւ այլ անձանց, բոլոր թեմերում 2 տոկոս հանւում է 150 րուբլուց աւելի ռոճկից յօգուտ դպրանոցների՝ նրանց արտակարգ պէտքերը հոգալու համար:

103) 1211. Հայոց հոգեւոր դպրանոցները պարտաւոր են իւրաքանչիւր տարուց յետոյ մանրամասն հաշիւ ներկայացնել թեմական իշխանութեան իրանց գործունէութեան համար եւ տեղեկագիրներ իրանց դրամական գումարների մուտքի, ելքի եւ մնացորդների մասին:

Այս կանոններն էլ են փոփոխութեան ենթարկուած եւ տարբեր են հին խմբագրութիւնից:

Ը ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Ա գլուխ

Վանքի եւ եկեղեցական ջանաջան տեսակ կայքերի եւ նրանց ջեռք բերելու ու օտարացնելու (վաճառելու) մասին

104) 1212. Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կայքը կազմում են. 1) վանական եւ եկեղեցական շէնքերը եւ նրանց մէջ գտնուած չարժական ինչքը, 2) բնակուած եւ անբնակ հողերը, 3) դրամագլուխները (փողերը), 4) յօգուտ վանքերի եւ եկեղեցիների արուած հանգանակութիւնները եւ նուէրները:

105) 1213. Ամէն մի չարժական եւ անշարժ կայք, որը նախանշանակուած է հայ-լուսաւորչական որեւէ վանքի եւ եկեղեցու կամ դրանց պատկանող աստուածահաճոյ հիմնարկութիւնների պահպանութեան համար, համարւում է ամբողջ հայ-լուսաւորչական եկեղեցու ընդհանուր սեպհականութիւն:

106) 1214. Նոր անշարժ կայք ձեռք բերել հայոց եկեղեցիների համար թոյլատրւում է՝ այս դաւանութեան թեմական կոնսիստորիաների միջոցով մինչեւ 300 րուբլու, մինչեւ 1000 րուբլու՝ այլադաւան հոգեւոր գործերի դէպարտամենտի միջոցով, մինչեւ 5000 րուբլու՝ Ներքին Գործոց Նախարարութեան խորհրդի վճռով, իսկ աւելի բարձր արժողութեամբ կայքերի համար Բարձրագոյն հաճութիւն պիտի խնդրել:

107) 1215. Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու անշարժ կայքերը չեն կարող վաճառուել (օտարացնուել) առանց Բարձրագոյն թոյլտուութեան, ի բաց առեալ անպէտք ինչքը, որը կարող է ծախուել այս դաւանութեան թեմական կոնսիստորիաների թոյլտուութեամբ մինչեւ 300 րուբլու, այլադաւան հոգեւոր գործերի դէպարտամենտի՝ մինչեւ 1000 րուբլու, Ներքին Գործոց Նախարարի՝ մինչեւ 5000 րուբլու, իսկ հինգ հազարից աւելի արժէք ունեցող ինչքը կվաճառուի կառավարիչ Սենատի թոյլտուութեամբ: Անհարկաւոր չարժական կայքերի վաճառումը թոյլատրւում է կոնսիստորիանների միջոցով մինչեւ 600 րուբլու, դէպարտամենտի՝ մինչեւ 2000 ր., նախարարի՝ մինչեւ 10 000 ր., իսկ դրանից աւելի բարձրի համար՝ կառավարիչ Սենատի: Անհարկաւոր չարժական եւ անշարժ կայքի վաճառման հաստատութիւնը տրւում է պատշաճաւոր իշխանութիւններին այն չափով, որը նշանակուած է հասարակական աճուրդների հաստատութեան համար, կոնսիստորիան այս դէպքում վայելում է այն իրաւունքները, որոնք յատկացուած են նահանգական տեսչներին:

108) 1216. Յօգուտ վանքերի տրուելիք կամաւոր հանգանակութիւնները արւում են այն թեմում, որտեղ մենաստանն է գտնւում, եւ ոչ այլապէս, եթէ ոչ ամէն մի դէպքի համար առանձին թոյլտուութիւն

խնդրելով թեմական իշխանութիւնից, իսկ կայսրութեան մէջ գտնուած մնացած թեմերում Էջմիածնի հայոց Սինոդից՝ թեմական իշխանութեան առաջարկութեամբ: Յամենայն դէպս այս հանգանակութիւնները կատարւում են միմիայն տեղական քաղաքացիական իշխանութեան թոյլտուութիւնից յետոյ:

109) 1217. Ամէն տեսակ հանգանակութիւններ եւ նուէրներ, որոնք լինում էին մինչեւ 1836 թուի մարտի 11-ը, հին սովորութիւնների հիման վրայ յօգուտ հայ-լուսաւորչական եկեղեցիների, այդպիսիները թոյլատրւում են եւ նրանից յետոյ այն թեմում, որին այս եկեղեցիները պատկանում են: Այս տեսակ հանգանակութիւնները ուրիշ թեմերում թոյլատրւում են միայն Սինոդի թոյլտուութեամբ, որը (1216 յօդ.) նախընթաց յօդուածի մէջ որոշուած կարգով է կատարւում: Այս երկու դէպքումն էլ պէտք է նոյնպէս եւ տեղական քաղաքացիական իշխանութեան թոյլտուութիւնը խնդրել:

110) 1218. Ամենայն Հայոց Պատրիարք կաթուղիկոսի, Հայոց եկեղեցու թեմական առաջնորդների եւ փոխանորդների մահից յետոյ, եթէ թողուած չէ հոգեւոր կտակ յօգուտ աստուածահաճոյ հաստատութիւնների, նրանց կայքը համարւում է Էջմիածնի վանքի սեպհականութիւն: Այսպիսի թողնուած կայքի վրայ լինելիք հսկողութիւնը յանձնւում է հոգեւոր հաստատութիւններին:

111) 1219. Վանահայրերի, մայրապետների եւ ընդհանրապէս կուսակրօնների մահից յետոյ մնացած կայքը մնում է յօգուտ այն վանքի, որի միաբանութեանն էին պատկանում, եթէ նրանք չեն արել հոգեւոր կտակ յօգուտ աստուածահաճոյ հաստատութիւնների:

Բ գլուխ
Վանական եւ եկեղեցական կայքի դասի ենթարկելու եւ տուրքերի մասին

112) 1220. Այն արտօնութիւնները, որոնք վայելում են հայոց եկեղեցիներն ու վանքերը եւ սրանց մօտ գտնուող ու պատկանող չէնքերն ու կայքը, եւ նոյնպէս այս դաւանութեան աստուածահաճոյ հաստատութիւնների չինութիւններն ու կայքերը, եւ սրբազնագործ ու սպասաւորող հոգեւորականների տները՝ պետական, զեմստվոյի եւ քաղաքային տուրքերի ու հարկերի վճարման դէպքերում, որոշւում են այդ մասի օրէնքների բաժնում:

Ծանօթութիւն. 1836-ին որոշումն եղաւ. Էջմիածնի վանքին պատկանող հինգ գիւղերը՝ Վաղարշապատ, Մաստարա, Օշական (Ուայկայտարու), Մողնի եւ Եղուարդ, ազատել մինչեւ ապագայ վերաքննութիւն ամէն տեսակ տէրունական հարկերից եւ սովորական հողային տուր-

քերից, այն պայմանով միայն, որ վանքն էլ իւր կողմից չծանրաբեռնի նոր հարկերով եւ բաւականանայ այն տուրքերով ու ծառայութիւններով, որոնք նրանք տալիս էին մինչեւ 1836-ի յունիսի 5-ը՝ գանձարանին եւ Էջմիածնի վանքին:

113) 1221. Հայոց վանքերի եւ եկեղեցիների դատական գործերը քննւում են ընդհանուր դատարանական տեղերում այն հիման վրայ, ինչ հիմամբ որ վարում են գանձարանի (պետական) դատական գործերը: Դատական ատեանները այդպիսի գործեր վճռելու ժամանակ, այն տեղերում, որտեղ չեն մտցրած Աղէքսանդր II կայսեր դատաստանական օրէնքները, հրաւիրում են ատեան, ընդհանուր հիմունքներով, հոգեւոր իշխանութեան կողմից ներկայացուցիչներ (դեպուտատ), դիմելով դրա համար այս դաւանութեան պատշաճաւոր հոգեւոր իշխանութեան:

Ծանօթութիւն. 1838-ին բացատրուած է. Էջմիածնի վանքին պատկանող (1220 յոդ.) գիւղերի բնակիչների կայքերի վերաբերեալ վիճելի գործերը եւ գանգատները ենթարկւում են մարմնաւոր դատարանների իրաւասութեան:

Գ գլուխ
Վանական եւ եկեղեցական կայքերի կառավարելու կարգի մասին

Ա բաժին. ընդհանուր կանոններ

114) 1222. Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կայքերը կառավարելու կարգի վրայ ընդհանուր հսկողութիւն անելը պատկանում է Էջմիածնի հայոց Սինոդին, իսկ իւրաքանչիւր թեմում՝ նրա արքեպիսկոպոսին, ինչպէս այս դաւանութեան կատարեալ հոգեւոր իշխանաւորի:

115) 1223. Ամէն մի թեմական առաջնորդ իւր պաշտօնը մտնելուց յետոյ, պարտաւոր է Էջմիածնի Սինոդին ներկայացնել իրան յանձնուած թեմի բոլոր եկեղեցական կայքերի ճիշտ ցուցակը:

116) 1224. Եկեղեցական դրամագլուխները պիտի տոկոսներով չահեցուեն պետական կամ հասարակական վարկային հաստատութիւններում: Այս դրամագլուխների մասնաւոր անձանց տալը, երբ այս կհամարուի եկեղեցու համար աւելի յարմար ու ձեռնտու եւ այսպիսով յանձնուած գումարը հաստատ գրաւականով կլինի ապահովուած, այսպիսի դէպքում թոյլատրւում է միայն թեմական իշխանութեան կարգադրութեամբ եւ սրա պատասխանատուութեամբ:

117) 1225. Հայ-լուսաւորչական եկեղեցիների կայքերի մասնաւոր կառավարութիւնը կախուած է անմիջապէս իւրաքանչիւր եկեղեցու երեցփոխից:

118) 1226. Իւրաքանչիւր հայոց եկեղեցում պիտի լինի բոլոր եկեղեցական անշարժ կայքի, եկեղեցական իրերի, ուրիշ առարկաների եւ դրամների ճիշտ ու մանրամասն ցուցակ, նոյնպէս եւ ցուցակ այն արդիւնքների, որոնք որեւ է մի իրաւունքով ստանում է եկեղեցին, եւ պատշաճաւոր ժապաւինեալ մատեան եկեղեցու բոլոր դրամական մուտքն ու ելքը գրելու համար:

119) 1227. Եկեղեցու երեցփոխը ընտրւում է ամենապատուաւոր ծխականներից՝ երեք տարով: Երեք տարին լրանալուց յետոյ նա կարող է նորից ընտրուել այս պաշտօնի համար:

120) 1228. Եկեղեցու նոր երեցփոխը, պաշտօն մտնելիս, պարտաւոր է, եկեղեցու կայքի ամբողջութեանը հաւաստիանալով, ընդունել իւր նախորդից, 1226 յօդուածի հիման վրայ կազմած ցուցակի համաձայն, եկեղեցու կայքը:

121) 1229. Եկեղեցական կայքի ամբողջութեան վրայ հսկելը, եկեղեցու եկամուտների կառավարելը, պատշաճաւոր ատենական տեղերում այդ տեսակ գործերի պաշտպանելը, եկեղեցական շէնքերի կառուցանելը եւ կարկատելը, նրանց վարձով տալը եւ մնացած այս տեսակ գործերը մտնում են երեցփոխի պարտաւորութեանց շրջանի մէջ: Նա ընդհանրապէս գործերը վարում է ինչպէս ծխի կողմից ընտրուած հաւատարմատար, իսկ մեծ գործերի համար նա իրաւունք ունի պահանջելու հասարակութիւնից, որքան հնարաւոր է ծխականների բազմամարդ ժողովից՝ առանձին հաւատարմաթուղթ: Ստանալով այս հաւատարմաթուղթը, նա ժողովում արձանագրած եւ որոշած գործերի վարելու նկատմամբ ազատւում է արդէն ամէն տեսակ պատասխանատուութիւնից հասարակութեան առաջ:

122) 1230. Երեցփոխին թոյլատրւում է մոմեր չինել եւ ծախել ոչ միայն իւր ծխականներին, այլ եւ ընդհանրապէս բոլոր հայերին, որոնք գործ են ածում աստուածային պաշտամունքների, հոգեւոր պիտոյքները կատարելու եւ Հայ եկեղեցու միւս ծէսերի ժամանակ: Այս մոմերի վաճառելը լինում է եկեղեցիներում կամ եկեղեցիների մօտ. այս բանիս համար եկեղեցիների մօտ թոյլատրւում է ունենալ կրպակներ, միայն այն պայմանով, որ այս կրպակները բացուեն տեղական գլխաւոր իշխանութեան որոշմամբ եւ ոչ մօտիկ ռուսադաւան (ուղղափառ) եկեղեցիներին: Որպէս զի ազատ մնացուի այն դժուարութիւններից, որոնք կարող են առաջանալ մոմավաճառութեան ժամանակ, իրաւունք է տրւում Ամենայն Հայոց Պատրիարք կաթուղիկոսին, տարբերող նշան որոշել հայերի հոգեւոր պէտքերը կատարելու եւ ժամերգութեան ժամանակ գործածուող մոմերի եւ ռուսադաւան եկեղեցիներում բանեցնուող մոմերի մէջ:

123) 1231. Անդրկովկասում հայոց եկեղեցիների երեցփոխների տները ազատ են զօրապահման կոռ ու բեկառից:

124) 1232. Իւրաքանչիւր տարի լրանալուց յետոյ եկեղեցու երեցփոխը պարտաւոր է ծխականների ընդհանուր ժողովի առաջ տալ լիակատար հաշիւ եկեղեցու տնտեսական գործերի կառավարութեան վերաբերմամբ իւր արած բոլոր գործողութիւնների մասին եւ մասնաւորապէս եկեղեցու գանձարանի դրութեան մասին: Յետոյ նա ներկայացնում է այս հաշիւը իւր թեմի հայոց կոնսիստորիային:

125) 1233. Եկեղեցու երեցփոխը, որը զգալի չափով աւելացրած կլինի իւր եկեղեցու դրամագլուխը, կամ երեք անգամ եռամեայ պաշտօնը կվարի յաջորդաբար՝ կատարեալ գոհունակութիւն պատճառելով իւր իշխանութեան, սրանով իրաւունք ձեռք կբերի պարգեւատրման առաջարկուելու ընդհանուր հիմունքներով:

126) 1234. Վանական եկամուտների կանոնաւոր գործածութեան համար պատասխանատու են վանահայրերը եւ մայրապետները այս դաւանութեան վանական կառավարութեան հետ (1201 յ.):

127) 1235. Վանական կառավարութիւնները պահում են բոլոր վանական եկամուտների եւ ելքի հաշիւները, որոնք վանքի անշարժ եւ շարժական բոլոր կայքերի ցուցակի հետ ներկայացնում են, տարին լրանալուց յետոյ, թեմական իշխանութեան վերահասութեան:

128) 1236. Վանահօր կամ մայրապետի մահուան կամ տեղափոխութեան դէպքում, վանական կառավարութիւնները մի քանի աւագագոյն յարգելի վանականների կամ կոյսերի աջակցութեամբ կազմում են վանքի կայքերի մանրամասն ցուցակը եւ ներկայացնում են թեմական իշխանութեան: Նոր վանահայրը կամ մայրապետը այս ցուցակի երեսով էլ՝ պաշտօնը մտնելիս, ընդունում է մեննաստանը:

Բ բաժին. Պետերբուրգի եւ Մոսկուայի հայ-լուսաւորչական եկեղեցիների կայքերի կառավարութեան առանձին կանոնները

129) 1237. Պետերբուրգ եւ Մոսկուա քաղաքներում գտնուած հայլուսաւորչական եկեղեցիների կայքերի կառավարութիւնը եւ սրա վերաբերեալ գործերը յանձնւում է ամէն մի քաղաքում առանձին խորհրդի՝ որ բաղկացած է մի նախագահից եւ վեց հոգի՝ հաւասար ձայներով ու ծխականներից ընտրուած անդամներից՝ եռամեայ ժամանակով:

Ծանօթութիւն. Երկու եկեղեցական խորհրդի նախագահի կոչումը եւ մայրաքաղաքի հայոց եկեղեցիների հոգաբարձուի կոչումը անցնում են իշխան Սիմօն Աբամելիք-Լազարեանց ազգատոհմում արական սեռի մէջ նախածնութեան (աւագութեան) իրաւունքով՝ այն անձանց, որոնք հայոց դաւանութիւնն ունին: Աբամելիք-Լազարեան իշխանների ժառանգների անչափահասութեան դէպքում իրաւունք է տրւում մայրա-

քաղաքի հայ եկեղեցիների ծխականներին ընտրել իրանց միջից, մինչեւ իշխան Աբամելիք-Լազարեանների աւագ ներկայացուցչի չափահաս դառնալը, վերոյիշեալ խորհուրդների նախագահներ՝ ամէն անգամ ոչ աւելի քան երեք տարի ժամանակով: Իսկ երբ իշխան Աբամելիք-Լազարեանների ներկայացուցիչը չափահասութեան հասնի, ժամանակաւոր ընտրուած նախագահները թողնում են իրանց այս կոչումը՝ չսպասելով ընտրողական ժամանակամիջոցի լրանալուն:

130) 1238. Բացի խորհրդի անդամներից, եռամեայ ժամանակով ընտրւում են ամէն մի խորհրդի համար երկու փոխանդամ, որոնք անդամների բացակայութեան կամ ժամանակամիջոցից առաջ դուրս գալու դէպքում նրանց տեղն են բռնում: Նախագահի հիւանդութեան կամ բացակայութեան ժամանակ նրա տեղը բռնում է ամէն մի խորհրդի մէջ նախագահի ընտրութեամբ խորհրդի անդամներից մէկը:

131) 1239. Խորհուրդների ժամանակաւոր նախագահների, անդամների եւ սրանց փոխանդամների ընտրութիւնը կատարւում է ծխականների ընդհանուր ժողովում ներկայ եղողների ձայների բազմութեամբ եւ հաստատւում է թեմական առաջնորդից: Այս ժողովներում ձայնի իրաւունք ունին արական սեռին պատկանող բոլոր անձինք, որոնք 25 տարեկան են, ունին ընդհանուր օրինական իրաւահասութիւն հասարակական պարտաւորութիւններ կատարելու եւ ծխական են եղել առնուազն երկու տարի: Ժամանակաւոր նախագահներ, խորհրդի անդամներ եւ սրանց փոխանդամներ կարող են ընտրուել միայն այն անձինք, որոնք իրաւունք ունին ծխականների ընդհանուր ժողովներին մասնակցելու: Ընտրութիւնների տեղի եւ ժամանակի մասին հաղորդւում է ծխականներին երեք անգամ կիրակի օրերը՝ եկեղեցում:

132) 1240. Խորհուրդների ընտրուելիք անդամները եւ փոխանդամները պաշտօնից դուրս են գալիս երեք տարում, առաջինները՝ հերթով, տարին երկուսը, իսկ վերջիններները երեք տարին լրանալու միջոցին՝ անդամների ընտրութիւնից յետոյ, թէ նրանք, թէ սրանք կարող են վերընտրուել:

133) 1241. Խորհուրդների նիստերը կայացած են համարւում, երբ ներկայ են լինում ոչ պակաս, քան երեք անդամ: Որոշումները կայանում են ձայների բազմութեամբ, իսկ ձայների հաւասարութեան դէպքում, նախագահի կամ նրա տեղը ժամանակաւոր բռնողի ձայնը տալիս է առաւելութիւն:

134) 1242. Խորհրդի անդամներից մէկը կամ առանձին նշանակած այս բանի համար մի անձ վարում է խորհրդի նիստերի արձանագրութիւնները:

135) 1243. Խորհրդի պարտաւորութիւնների չրջանը մայրաքաղաքի հայոց եկեղեցիների կայքերի կառավարութեան վերաբերմամբ, նրանց

հաշուապահութիւնը եւ նրանց գործավարութեան մանրամասն կարգաւորութիւնը որոշւում են յիշեալ եկեղեցիների հոգաբարձուի եւ թեմական առաջնորդի համաձայնութեամբ, կազմած՝ գործադրուող օրէնքներին յարմարացրած առանձին հրահանգով, որը հաստատւում է առաջնորդից:

136) 1244. Խորհուրդներին ենթարկւում են եկեղեցիների երեցփոխները, որոնք գործակցում են դրանց՝ եկեղեցու տնտեսական գործերում, խորհրդի կազմած հրահանգների հիման վրայ: Երեցփոխները ընտրւում են մայրաքաղաքի հայոց եկեղեցիների ամէն մէկի համար ծխականներից՝ երեք տարով, 1227 եւ 123 յօդուածներում որոշուած իրաւունքներով ու կարգով:

137) 1245. Հարկաւոր դէպքերում յիշեալ եկեղեցիների գործերի վերաբերմամբ հոգաբարձուն, իբրեւ եկեղեցական խորհուրդների նախագահ, հաղորդակցութեան մէջ է մտնում կառավարչական տեղերի եւ անձանց հետ: Ատենական տեղերը եւ պաշտօնական անձինք այս հաղորդակցութեանց մէջ օրինական գործակցութիւն են ցոյց տալիս:

Թ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Հայ-լուսաւորչական եկեղեցու սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականութեան եկամուտների եւ նրանց որբերի ու այրիների խնամատարութեան մասին

138) 1246. Հայոց սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականներին պահպանում է նրանց ծուխը:

139) 1247. Սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների ստացած արդիւնքը կարող է լինել երեք տեսակ. 1) մշտական, որը որոշում է ծուխը՝ պաշտօնը մտնելիս, 2) տուրքեր, որոնք ստանում են հոգեւոր պիտոյքներ կատարելիս, 3) կամաւոր տուրքեր:

140) 1248. Հոգեւոր պէտքերը կատարելիս ստացած տուրքերը սրանք են. ծննդաբերի տունը փարատելու համար՝ տասն կոպէկ, մկրտութեան համար՝ 20 կ., պսակի համար՝ 40 կ., մեծի թաղման համար՝ 40 կ., իսկ փոքրի՝ 20 կ., խոստովանութեան, զղջման եւ ս. հաղորդութեան խորհուրդները կատարւում են ձրի: Հայոց եկեղեցու հոգեւորականներին խստիւ արգելւում է որեւէ պատճառանքով պահանջել հոգեւոր պէտքերի կատարման համար այս յօդուածում նշանակուածից աւելի տուրք:

141) 1249. Հայոց եկեղեցու սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականները իրաւունք չունին 1248 յօդուածում յիշուած տուրքերի չտալուն համար հրաժարուել սրբազան պաշտամունքները կատարելուց կամ ուշացնել (յետաձգել). սրանք միայն կարող են խնդրել կոնսիստորիային պահանջելու այդ տուրքերը մարմնաւոր իշխանութեան ձեռքով:

142) 1250. Հոգեւոր պէտքերի կատարման համար ստացած տուրքերը բաժանւում են հայոց հոգեւորականների (սրբազնագործ եւ սպասաւորող) մէջ՝ համաձայն այն կարգին, որը գոյութիւն ունէր մինչեւ 1836 թուի մարտի 11-ը:

143) 1251. Հայոց եկեղեցու սրբազնագործ եւ սպասաւորող պաշտօնեաների որբերի եւ այրիների խնամատարութեան համար տրւում են առանձին դրամարկղներ թէ Էջմիածնի վանքում եւ թէ ռուսաց սահմաններում գտնուած բոլոր հայոց թեմերում:

Ծանօթութիւն. Ռուսահայոց թեմերի եկեղեցիներում թոյլատրւում է հաստատել աղքատախնամ հոգաբարձութիւն, միայն այն պայմանով, որ այդ հոգաբարձութիւնների մասին կազմած առանձին կանոնադրութիւնները՝ Աստրախանի հոգաբարձութեան համար 1874թ. յուլիսի 12-ի կազմած կանոնադրութեան նման, կախումն ունենան Ներքին Գործոց նախարարից:

144) 1252. Հայոց եկեղեցու սրբազնագործ եւ սպասաւորող պաշտօնեաների այրիների եւ որբերի խնամատարական դրամարկղները՝ իբրեւ աստուածահաճոյ չինուածքներ, գլխաւոր արդիւնք ստանում են բարեգործ մարդիկների կամաւոր նուէրներից: Բացի դրանից իւրաքանչիւր հայ-լուսաւորչական թեմական իշխանութիւն ամէն տարի, ըստ կարելոյն, բաժին է հանում իւր թեմական արդիւնքներից մի մաս այդ արկղների համար:

145) 1253. Յօգուտ այրեաց եւ որբոց խնամատարական դրամարկղների անելիք հանգանակութիւնը լինում է, առաջին՝ գանձանակներով, որոնք տրւում են այն թեմի բոլոր հայոց եկեղեցիներում, որի համար դրամարկղ է կարգուած. երկրորդ՝ այս բանի համար սահմանած առանձին մատեանում ստորագրելով:

146) 1254. Հայոց կոնսիստորիանների դիւանատան ծառայողների ու աստիճանաւորների, նոյնպէս եւ հոգեւոր ուսումնարանների ուսուցիչների եւ այլ անձանց ռոճիկները տալուց բոլոր թեմերի մէջ հանւում է մի տոկոս՝ հարիւր յիսուն րուբլի ռոճկադրամից սկսած՝ յօգուտ հոգեւորականների այրեաց եւ որբոց դրամարկղների:

147) 1255. Այրեաց եւ որբոց այդ դրամարկղների կառավարութիւնը յանձնւում է առանձին հոգաբարձութեան, թեմական առաջնորդի անմիջական հսկողութեան տակ: Այս հոգաբարձութիւնը կազմւում է թեմի ամենայարգելի աշխարհիկ երեք հոգեւորականից՝ թեմակալ արքեպիսկոպոսի ընտրութեամբ: Ընդունելով իրանց վրայ պարտաւորութիւն գործակցելու այս դրամարկղների բարեգործական նպատակին հասնելուն, նրանք չեն ստանում դրա համար ոչ մի վարձ:

148) 1256. Հոգաբարձութիւնը ստանում է յօգուտ դրամարկղի ժողոված դրամները՝ թէ գանձանակով, թէ մատեաններով եւ պահում է նրանց ճիշտ հաշիւը:

149) 1257. Հոգաբարձութիւնը նշանակում է եկեղեցու պաշտօնեաների այրիներին եւ որբերին նպաստ՝ ըստ իւր հայեցողութեան, բայց ոչ այլապէս, եթէ ոչ մէծ ճշտութեամբ հաւաստիանալով ճշմարիտ կարիք ունենալուն, կատարելով այդ՝ առանց անձնական չահի եւ կողմնապահութեան:

150) 1258. Հոգաբարձութիւնը այդ այրիներին եւ որբերին խնամելու՝ նպաստ նշանակելու դէպքում պէտք է պահպանի հետեւեալ կանոնները. 1) աշխատել որոշել մշտական տարեկան նպաստներ, խուսափել ինչքան կարելի է միաժամանակուայ նպաստներից: 2) Միաժամանակուայ օժանդակութիւններ տալ միեւնոյն անձին ոչ աւելի մէկ անգամից մի տարուայ ընթացքում: 3) Նպաստներ նշանակել առաւելապէս. ա) այն այրիներին եւ որբերին, որոնք սեպհական միջոցներ չունենալով ապրելու համար, զրկուած են եւ ազգականներից, որոնք գուցէ համաձայնէին նրանց պահպանել, բ) այն այրիներին, որոնք աղքատ լինելով հանդերձ, դեռ եւս ծանրաբեռնուած էլ են մեծ ընտանիքով եւ գ) այն որբերին, որոնք ոչ ծնող ունին, ոչ մերձաւոր ազգականներ եւ ոչ ապրուստի միջոց: 4) Նպաստ տալ սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների այրիներին մինչեւ նրանց նոր ամուսնութեան մէջ մտնելը, որբուհիներին՝ մինչեւ մարդու գնալը, իսկ տղաներին՝ մինչեւ չափահաս լինելը կամ թեմական դպրանոց մտնելը:

151) 1259. Դրամարկղը իւրաքանչիւր ամիս նայւում է հոգաբարձութեան կողմից, թեմական կոնսիստորիայի մի անդամի կամ նրանից նշանակուած մի անձի ներկայութեամբ: Ջորս ամսից յետոյ հոգաբարձութիւնը ներկայացնում է թեմական կոնսիստորիային մանրամասն տեղեկագիր ելքի, մուտքի եւ դրամական մնացորդի մասին, իսկ տարին լրանալուց յետոյ՝ իւր կարգադրութիւնների մասին հաշիւ:

152) 1260. Հոգաբարձութեանց գործողութիւնների վրայ եղած գանգատները տրւում են ի քննութիւն եւ վճռահատութիւն թեմական կոնսիստորիային:

Այստեղ վերջանում է Պոլօժէնիան, որը չատ տարբերութիւն ունի 1836-ի խմբագրութիւնից. այժմ կզետեղեմ ռուսաց օրէնսգրքի մէջ մտած այն բոլոր կանոնները, որոնք վերաբերում են Հայոց եկեղեցուն, եւ որոնք գործադրւում են եւ խմբագրուած են միմիայն պետութեան մասնակցութեամբ, առանց հայոց հոգեւոր իշխանութեան գիտութեան:

IX ՀԱՏՈՐ. ԿԱՑՈՒԹԵԱՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐ (Зак. о сост.)

Դ գլուխ
Հայ-լուսաւորչական հոգեւորականութեան մասին

Ա բաժին. հոգեւորականութեան բաժանմունքի եւ այդ կոչման ապացոյց ունենալու մասին

467. Հայ-լուսաւորչական հոգեւորականութիւնը բաժանւում է երկու մասի, կուսակրօն եւ աշխարհիկ:

468. Կուսակրօն հոգեւորականութեան պատկանում են. 1) հոգեւոր իշխանաւորներ՝ Էջմիածնի Պատրիարքը կամ հայոց ծայրագոյն կաթուղիկոսը, արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ եւ վանահայրեր, 2) մնացած կուսակրօն միաբանութիւնը:

469. Աշխարհիկ հոգեւորականութեան պատկանում են. 1) աւագերէցները, երէցները, աւագ սարկաւագները, սարկաւագները եւ կիսասարկաւագները, 2) դպիրներ կամ սպասաւորող պաշտօնեաներ:

470. Հոգեւոր կոչման ապացոյցներն են. 1) վկայականը, որը տրւում է Էջմիածնի հայոց Սինոդի կողմից, 2) այն ցուցակները, որոնք պահում են Սինոդը եւ տեղական կոնսիստորիաները՝ նշանակելով մէջը այն բոլոր հայոց հոգեւորականութեան սրբազնագործ եւ սպասաւորող՝ թէ կուսակրօն, թէ աշխարհիկ անդամները, որոնք գտնւում են Ռուսաստանում:

Բ բաժին. կուսակրօն հոգեւորականութեան մասին

471. Ոչ ոք չի կարող կուսակրօն (վանական) դառնալ առանց Էջմիածնի Սինոդի թոյլտւութեան՝ թեմական իշխանութեան առաջարկութեամբ: Վանական դառնալուց առաջ ցանկացողը ենթարկւում է ունկնդրողական փորձին, որը կատարւում է Հայոց եկեղեցու ղրած կանոնադրութիւնների հիման վրայ:

472. Կուսակրօն դառնալ ցանկացողը պիտի լինի առնուազը 30 տարեկան: Բացառութիւն կարող է լինել ոչ այլապէս, եթէ ոչ առանձնակի, յարգելի պատճառներով՝ Հայոց եկեղեցու կանոնների հիման վրայ: Բայց չի արգելւում վանք մտնել ունկնդրողական փորձի համար եւ 30 տարի չունեցողներին:

473. Կուսակրօն դառնալու եւ մինչեւ իսկ ունկնդիր լինելու համար պահանջւում է նախօրէն այն անձանց եւ տեղերի (ատեան) համաձայնութիւնը, որոնցից կախուած են ընծայացուները: Հարկատու դասա-

կարգին պատկանող անձինք կուսակրօն են դառնում ոչ այլապէս, եթէ ոչ նահանգապետի թոյլտուութեամբ:

474. Ամուսնացած անձանց թոյլ է տրւում կուսակրօն դառնալ միայն այն դէպքում, երբ նրանք մանկահաս երախայք չունին եւ երկու ամուսինը ցանկանում են վանականութիւն ընդունել:

475. Վանական դարձողները հրաժարւում են իրանց անշարժ կալուածքներից, իսկ կոչումն ստանալուց յետոյ չեն կարող ձեռք բերել ոչ նոր անշարժ սեպհականութիւն. բայց չի արգելւում նրանց գնել անշարժ կայքեր այն եկեղեցիների եւ վանքերի օգտին, որոնց նրանք պատկանում են: Եթէ այս տեսակ կալուածք կընկնի իբրեւ ժառանգութիւն կուսակրօններին, այն ժամանակ նրանք պարտաւոր են կամ ուրիշին տալ, կամ վաճառել վեց ամսուայ ընթացքում: Կուսակրօնի չարժական կայքի հետ, եթէ նա կմեռնի առանց կտակի եւ ժառանգներ չի ունենալ, պէտք է վարուել այլազաւան հոգեւոր գործերի օրէնքներում որոշած կանոնների (Պօլօժէնիա) համաձայն:

476. Կուսակրօնները ազատ են ամէն տեսակ հարկերի եւ կոռ ու բեկառի վճարումից:

477. Կուսակրօնները զերծ են մարմնական պատժից:

478. Կուսակրօններին արգելւում է որեւէ ապրանքներով առեւտուր անել, բացի իրանց սեպհական ձեռագործի վաճառումից, եւ այն էլ ոչ այլապէս, բայց եթէ իրանց իշխանութեան թոյլտուութեամբ:

479. Ռուսաստանում հայոց կուսակրօն հոգեւորականութեան հոգեւոր գործերը ենթարկւում են իրանց հոգեւոր իշխանութեան քննութեան եւ վճռահատութեան. վիճելի եւ ուրիշ քաղաքացիական գործերի համար՝ թէ հայ հոգեւորականների մէջ ծագած, թէ հայոց հոգեւորական դասին չպատկանող անձանց ու սրանց մէջ առաջացած եւ նոյնպէս քրէական եւ ուրիշ մնացած գործերի համար նրանք ենթարկւում են մարմնաւոր դատարանին՝ ընդհանուր հիմունքների հիման վրայ:

480. Այն կուսակրօնները, որոնց Հայոց եկեղեցու կանոնադրութիւնների հիման վրայ թոյլ է տրւում թողնել այդ կոչումը, քաղաքացիական կացութեան մէջ մնալիս, նրանք օգտւում են միմիայն ըստ ցեղի եւ ըստ ծագման նրանց յատկացրած իրաւունքներով, առանց վերադարձնելու նրանց այն արտօնութիւնները, աստիճանները եւ առաւելութիւնները, որոնք ծառայութեամբ կարող էին ձեռք բերել նրանք մինչեւ կուսակրօն դառնալը, նոյնպէս եւ այն կալուածքները, որոնք ստացել են կամ ժառանգութեամբ, կամ ձեռք են բերուած վանականութիւն մտնելուց առաջ: Վանականութիւնը թողնելու թոյլտուութիւնը տալիս է Էջմիածնի Հայոց Սինոդը:

Գ ԲԱԺԻՆ. ԱՇԽԱՐՀԻԿ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

1) Աշխարհիկ հոգեւորականութեան մէջ մտնելու եւ այս կոչման իրաւունքներ ստանձնելու մասին

481. Հայոց եկեղեցու աշխարհիկ հոգեւորականութեան մէջ կարող են մտնել, էջմիածնի հայոց Սինոդի թոյլտուութեամբ՝ այս դաւանութեան թեմական իշխանութեան առաջարկութեամբ, ամէն կացութեան անձինքներ՝ նախօրէն համաձայնութիւն խնդրելով այն մարդիկներից եւ տեսաններից, որոնցից կախուած են: Հարկատու դասին պատկանող անձանց պէտք է ընդունել ոչ այլապէս, եթէ ոչ նահանգապետի թոյլտուութեամբ:

482. Հայոց եկեղեցու սրբազնագործ հոգեւորականները՝ եկեղեցու նախկին կանոնադրութիւնների հիման վրայ, պաշտօնի են կարգւում եւ աստիճաններ ու ձեռնադրութիւն են ստանում այս դաւանութեան թեմակալ առաջնորդների ձեռքով: Դպիրները կամ սպասաւորող պաշտօնեաները պաշտօնի են կարգւում թեմական իշխանութեան կարգադրութեամբ եւ օրհնութեամբ այն քահանայի, որի եկեղեցուն են գրուած:

Ծանօթութիւն. Մոսկուայում եւ Պետերբուրգում սրբազնագործների ու պաշտօնէից բոլոր դասի ընտրութիւնը կատարւում է առանձին կանոնադրութեամբ:

1841 թուի յունուարի 31-ին բարձրագոյն հաստատուած կանոնների հիման վրայ սրբազնագործ եկեղեցականների եւ հոգեւոր դասի ընտրութեան իրաւունքը տրւում է Աբամելիք-Լազարեաններին, նախօրէն համաձայնութիւն կայացնելով թեմակալ առաջնորդի հետ:

483. Հայոց եկեղեցու աշխարհիկ հոգեւորականները օրինաւոր պսակի միջոցով իրանց կացութեան իրաւունքները հաղորդում են իրանց կանանց, որոնք վայելում են նոյն իրաւունքները իրանց ամուսինների մահից յետոյ էլ, եթէ այդ իրաւունքներից չեն զրկւում դատաստանական վճռով եւ չեն ամուսնանալ այնպիսի անձի հետ, որը ուրիշ կացութեան (դասակարգի) է պատկանում:

Ծանօթութիւն. Հայոց եկեղեցու սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների այն այրիները, որոնք չեն պատկանում տոհմական ազնուականութեան, վայելում են նոյն իրաւունքները, որոնք ունին 368 յօդուածում յիշուած ռուսադաւան սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների այրիները:

Ահա՛ եւ 368 յօդուածը նոյն IX հատորում.

«Տոհմական ազնուականութեան չպատկանող սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների այրիները, եթէ նրանք ըստ ծագման չունին բարձր կացութեան իրաւունքներ, սրբազնագործների այրիները ունենում են անձնական ազնուականութեան իրաւունք, իսկ սպասաւորողների (դպիր, ժամհար, տիրացու) այրիները վայելում են անձնական պատուաւոր քաղաքացիութեան իրաւունքներ»:

484. Հայոց աշխարհիկ հոգեւորականների որդիների կացութեան իրաւունքները որոշուած են 502 յօդուածի 3-րդ կէտում եւ 506 յօդուածի 24 կէտում:

Ահա՛ 3-րդ եւ 24-րդ կէտերը.

«502. 3-րդ կէտ. Բարձր կացութեան իրաւունքներ չունեցող ռուսահպատակ եւ հայահպատակ հոգեւոր անձանց որդիները»-«պատկանում են ծննդեան իրաւունքով պատուաւոր տոհմական քաղաքացիների դասին»:

«506 յ. 24-րդ կէտ. Բարձր կացութեան իրաւունքներ չունեցող ռուսահպատակ եւ հայահպատակ սպասաւորող հոգեւորականների (դպիր-ջահընկալ, ժամհար, տիրացու) որդիները, երբ եւ ինչ կոչման էլ ծնուած լինեն»-«կարող են խնդրել, որ նրանք հաշուեն անձնական պատուաւոր քաղաքացիների դասում, առանց տոհմական չարունակութեան»:

2) Աշխարհիկ հոգեւորականութեան իրաւունքների եւ պարտաւորութիւնների մասին՝ ըստ կացութեան

485. Ռուսահայոց աշխարհիկ հոգեւորականութիւնը ազատ է ամէն տեսակ անձնական հարկերից եւ կոռ ու բեկառից, եւ սրբազնագործները ազատ են նաեւ զինուորակոչութիւնից:

486. Հայոց սրբազնագործ հոգեւորականները, նրանց կանայք եւ որդիք, նոյնպէս եւ սպասաւորողները եւ նրանց որդիք, զերծ են մարմնական պատժից:

487. Հայոց աշխարհիկ հոգեւորականութեան թոյլ է տրւում տիրել անշարժ կայքերի մասնաւոր անձանց համար կարգուած կարգերի հիման վրայ, բայց ազնուականների հողեր ձեռք բերել կարող են միայն նրանք, որոնք պատկանում են տոհմական ազնուական դասակարգին (քաղաքաց. օրէնքները):

*488. Հայոց աշխարհիկ հոգեւորականութեան տները զօրապահութեան կոռ ու բեկառը կրելու վերաբերմամբ, օգտւում են այն արտօնութիւններով, որոնք գրուած են հողային տուրքերի օրէնքներում (*Устав о земских повинностях*):*

Ահա՛ վերջի կտորում յիշուած օրէնքները (IV հատոր, II գիրք).

«270. յօդ. 3-րդ կէտ. Այն տեղերում, որոնց վրայ չի տարածւում 255 յօդուածի 1 ծանօթութեան մէջ առաջ բերուած կանոնների ներգործութիւնը, զօրապահական կոռ ու բեկառից ազատւում են ռուսադաւան եւ հայադաւան սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականների տները, լինեն նրանք իսկական պաշտօնում, թէ հիւանդութեան կամ ծերութեան պատճառով արձակուած, միեւնոյն է, եւ նոյնպէս սրանց այրիների եւ որբերի տները, մինչեւ անգամ եթէ յիշեալ տները բնակութեան տեղեր լինեն կամ երկրորդական շինութիւններ լինեն եւ նրանց մի մասը վարձով տրուած լինի, միմիայն եթէ որ դրանք բոլորը մի բակ են կազմում եւ մի համարի տակ են ամփոփուած: Բայց երբ տները զանազան համարներով են, եւ յիշեալ անձինք նրա մէջ չեն ապրում, ենթարկւում են այն ժամանակ բնակարանային տուրքերի ընդհանուր հիմունքներին»:

«270 յօդ. 4-րդ կէտ. Հայ-լուսաւորչական եկեղեցիները եւ վանքերը, նրանց մօտ գտնուած եւ նրանց պատկանող բոլոր շէնքերը եւ կալուածքները, թէկուզ նրանք վարձով տրուելիս եւ եկամուտ բերելիս լինեն, նոյնպէս եւ այս դաւանութեան աստուածահաճոյ հաստատութիւններին պատկանող բոլոր շինութիւնները եւ կալուածքները, թէկուզ նրանք վարձով տրուելիս եւ եկամուտ բերելիս լինեն, ամէն տեղ ազատւում են զօրապահական բեկառներից, հողային հարկից եւ ընդհանրապէս ամէն տեսակ քաղաքային եւ պօլիցիական բեկառներից, միմիայն բացի կամուրջների նորոգման, մաքրութեան հսկման եւ լապտերների պահպանութեան տուրքերից»:

488-ի ծանօթութիւն. Այն տեղերում, որտեղ մտցրուած չէ 1870-ի քաղաքային կանոնադրութիւնը, հայոց աշխարհիկ հոգեւորականութեան պատկանող տները, որոնց մէջ իրանք բնակւում են, ազատւում են քաղաքային գետնահարկից եւ ուրիշ քաղաքային բեկառներից, բացի սալայատակների նորոգումից, փողոցներում եւ բակերում պահանջուելիք մաքրութեան եւ լապտերների պահպանութեան պարտքից միւս բնակիչների հաւասար:

489. Թէ հոգեւոր, թէ վիճելի եւ ուրիշ քաղաքացիական եւ քրէական գործերի նկատմամբ, որոնք վերաբերում են հայոց սրբազնագործ եւ սպասաւորող հոգեւորականներին, պահպանւում է այն կանոնը, որը նշանակուած է 479 յօդուածում:

490. Հայոց եկեղեցու աշխարհիկ հոգեւորականները կարող են, ըստ ցանկութեան, թողնել հոգեւոր կոչումը, բայց ոչ այլապէս, եթէ ոչ Էջմիածնի հայոց Սինոդի թոյլտուութեամբ, թեմական իշխանութեան առաջարկութեամբ, եթէ նրանք, ըստ ծննդեան, չեն վայելում պատուաւոր քաղաքացիութեան իրաւունք եւ ըստ ուսման ձեռք չեն բերել քաղաքացիական ծառայութիւնը մտնելու իրաւունք, կոչումը թողնելուց յետոյ պարտաւոր են ընտրել քաղաքային կամ գիւղական դասի կեանք:

491. Հայոց հոգեւորականների որդիքը ընդունւում են քաղաքացիական ծառայութեան մէջ այն կանոնների հիման վրայ, որոնք գրուած են պետութեան որոշմամբ ծառայութեան մէջ մտնելու օրէնքներում:

492. Հայոց վանքերի եւ եկեղեցիների կալուածքների տիրելու եւ նրանց կառավարելու կարգի մասին գրուած են այլազաւան հոգեւոր դործերի օրէնքներում (Պօլօժէնիա):

491-ի յօդուածի բացատրութիւնը գտնում ենք III հատորի մէջ՝ I գիրք.

«Յօդ. 5, 4-րդ կէտ. Ռուսաղաւան եւ հայադաւան եկեղեցիների քահանաների, սարկաւագների եւ սպասաւորողների (դպիր՝ չորս աստիճանաւոր, ժամհար, տիրացու) որդիք առանց խտրութեան, ծնուած էլ լինեն իրանց հօր հոգեւոր կոչման մէջ մտնելուց առաջ, թէ յետոյ»-«իրաւունք ունին քաղաքացիական ծառայութեան մէջ մտնելու»:

«29 յօդ. 2-րդ կէտ, 3) Ռուսաղաւան եւ հայադաւան սրբազնագործ եւ սպասաւորող այն հոգեւորականները, որոնք այս կոչման մէջ մտել են անձնական ազնուականներից կամ սրբազնագործների որդիներից»-«սրանք պատկանում են դիւանական ծառայողների երկրորդ կարգին»:

3-րդ կէտ, 4) Իսկ հասարակ դասակարգից եղածների որդիքը երրորդ կարգին են պատկանում:

V ՀԱՏՈՐ. ՀԱՐԿԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

4842 յօդուածի 18-ի ծանօթութիւնը. «Հարկատու դասակարգին պատկանող անձինք, որոնք ժողովրդից արձակւում են ռուսաղաւան եւ հայադաւան աշխարհիկ հոգեւորականութեան մէջ մտնելու համար, կանոնադրեալ կարգով հոգեւոր աստիճան ընդունելուց կամ եկեղեցակոչման մէջ մտնելուց յետոյ, ազատւում են թէ իրանք, թէ իրանց որդիք հարկերից»:

X ՀԱՏՈՐ. ՊԱՍԱԿՈՒՈՂՆԵՐԻ ՏԱՐԻՔԻ ՄԱՍԻՆ

«63 յօդ. արգելւում է պահակուել արականներին 18 տարեկանից, իսկ իգականներին 16-ից առաջ, այս կանոնս տարածւում է հռոմայական, աւետարանական եւ հայ-լուսաւորչական դաւանութեան պատկանող անձանց, ի բաց առեալ Կովկասի տեղական բնակիչներին, որոնց թոյլ է տրւում պահակուել՝ փեսային 15, հարսնացուին՝ 13 տարեկան եղած ժամանակ»:

XII ՀԱՏՈՐ. ԿԱՌՈՒՑԱՆՈՂԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐ

Բ գլուխ
Ա բաժին. այլադաւան քրիստոնեաների եկեղեցիների կառուցման մասին[Z]

246. Ոչ ոք իրաւունք չունի ինքնակամ այլադաւան քրիստոնէական եկեղեցի չինել:

247. Այն անձինքը կամ հասարակութիւնը, որոնք կամենում են այս դաւանութեանց եկեղեցիներ կանգնել (246 յոդ.), պարտաւոր են խնդրագրերով դիմել այդ մասին նահանգական վարչութեան եւ կառավարութեան: Այս տեղերը, յարաբերութիւն սկսելով ռուսադաւան եւ ուրիշ թեմական իշխանութեան հետ, որի իշխանութեան տակ գտնւում է ծուխը, հաւաստիանում են՝ չկան որեւէ արգելքներ չէնքի կառուցման համար, եւ ապա այս տեղեկութիւնները հաղորդում են իրանց կարծիքներով Ներքին Գործոց Նախարարութեան այլադաւան հոգեւոր գործոց դեպարտամենտին:

250. Այլադաւան քրիստոնեաների եկեղեցիների նորոգութիւնը, եւ նոյնպէս նորերի կառուցումը հնացածների կամ որեւէ աղէտալի դէպքի պատճառով խանգարուածների (քանդուածների) փոխարէն, թոյլատրւում է իրանց հոգեւոր իշխանութեան հրամանով ըստ պատկանելոյն:

251. Ռուսադաւան եկեղեցիների առանց մակարդակի եւ ճակատի չչինելու կանոնը տարածւում է եւ միաքրիստոնեայ եկեղեցիների վրայ:

252. Այլադաւան քրիստոնէից եկեղեցիների նախագիծը եւ ճակատագիծը նահանգական եւ գաւառական քաղաքներում եւ գիւղերում յանձնւում է տեղական կառուցանողական բաժանմունքներին ի քննութիւն:

256. Ցօդուածում թոյլ է տրւում փայտէ եկեղեցիներ կառուցանել, երբ ծխի միջոցները չեն ներում, կամ քար չի ճարւում չէնքի համար:

XIV ՀԱՏՈՐ. ՅԱՆՑԱՆՔՆԵՐԻ ԱՌԱՋՆ ԱՌՆԵԼՈՒ ԵՒ ԽԱՓԱՆԵԼՈՒ ՕՐԷՆՔՆԵՐ

Վերեւում գրուեցին այն կանոնները, որոնք սահմանուած են կարգալոյծ հոգեւորականների համար, այս մասին աւելի ընդարձակ խօսում է այս՝ ԺԴ հատորում, 176-182 յօդուածների մէջ:

XV ՀԱՏՈՐ. ՊԱՏԺԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐ

193. Այլադաւան քրիստոնեաների քահանայագործ հոգեւորականները, որոնք գիտութեամբ ռուսադաւանին թոյլ կտան խոստովանուելու, հաղորդուելու եւ վերջին օծումն ստանալու իրանց ծէսերով, այս բանի համար ենթարկուում են. առաջի անգամ՝ տեղից հեռանալուն վեց ամսից մի տարի ժամանակով, իսկ երկրորդ անգամ՝ աստիճանից զրկուելուն:

Երբ այս հոգեւոր պէտքերը կը կատարեն ռուսադաւանի վերաբերմամբ անգիտութեամբ, նրանք ենթարկուեն խիստ յանդիմանութեան, ինչպէս իրանց կոչման բարձրութեան հետ անհամաձայն անզգուշութեան համար:

194. Այլադաւան քրիստոնեաների հոգեւորականները, որոնց համար կհաստատուի, որ նրանք ռուսադաւան մանուկներին քրիստոնէական վարդապետութիւն են սովորեցնում, կամ յունադաւանութեան հակառակ ներշնչումներ են անում, թէեւ չապացուցուի էլ, որ դաւանափոխելու դիտաւորութեամբ են անում, այս բանի համար ենթարկուում են. առաջին անգամ՝ իրանց տեղից եւ պաշտօնից հեռանալուն մէկից մինչեւ երեք տարի. երկրորդ անգամ՝ աստիճանից զրկուելուն եւ բանտարկուելուն ութ ամսից մինչեւ մի տարի եւ չորս ամիս:

194[1]. Այլադաւանների քահանայագործները եթէ իրանց ծէսերով կդրօշմեն ռուսադաւանին կամ կկատարեն ուրիշ քահանայագործութիւն, որով ընդունողը կհամարուի այս դաւանութեան պատկանող, կամ թոյլ կտան, կամ կկատարեն իրանց ծէսերով մկրտութիւն ռուսադաւանների վրայ, այս բանի համար կենթարկուեն պաշտօնից զրկուելու եւ կարգալոյծ լինելու պատժին:

195. Այլադաւան քրիստոնեաների հոգեւորականները, եթէ կընդունեն ռուսահպատակ այլադաւանին իրանց դաւանութեան մէջ առանց ամէն մի դէպքի համար թոյլտուութիւն խնդրելու, ենթարկուում են առաջին եւ երկրորդ անգամ՝ խիստ յանդիմանութեան, երրորդ անգամ՝ պաշտօնից հեռանալուն երկու տարով, իսկ չորրորդ անգամ՝ կարգից զրկուելուն եւ կարգի հետ միացած առանձին իրաւունքներից եւ արտօնութիւններից:

218 Յօդուածում ասում է, որ եկեղեցու մէջ բարեվայելչութեան դէմ կուսակրօն եւ աշխարհիկ հոգեւորականների արած անկարգութիւնների համար յանցաւորները դատւում եւ պատժւում են իրանց հոգեւոր իշխանութիւնից. իսկ սպասաւորողները եկեղեցում մէկին ծեծելու համար՝ պաշտօնից զրկուելուց զկնի ենթարկուում են այդ յանցանքների համար նշանակած պատժին:

230 յօդուածի մէջ I, II, III կէտերում որոշուած են Հայոց եկեղեցում գործածուող սուրբ, օրհնուած եւ գործածուող անօթների ցուցակը:

230. I, 2) Հայոց եկեղեցու կանոններով սուրբ համարւում են. սկիհը, մաղզման, մասնատուփ, խաչեր, Աւետարան, մեռոնով օծած պատկերներ, մասունքներ, խաչերի, պատկերների եւ մասունքների չրջանակները, սրբազան անօթների ծածկոցները, աթոռի եւ սեղանի ծածկաչորերը, եւ սեղանի մէջի օծուած խաչով վէմ քարը, որի վրայ պատարագ են անում:

Օրհնուած առարկաներն են. ջուր օրհնելու ամաններ, կժեր, զգեստներ, բազմաթիւ աշտանակներ եւ սրանց մէջ տրուած մոմեր, աշտանակներ (մոմկալ) մեծ ու փոքր սեղանի վրայ եւ սեղանի առաջ եւ մասունքների դիմաց, աստուածպաշտական գրքեր եւ եկեղեցու դռներ:

Չօրհնուած իրեր համարւում են. սրսկիչներ եւ կանթեղներ, մկրտութեան անչարժ աւազանները, քարից կտրուած, սեղանի մօտ հիւսիսային պատի մէջ չինած:

1575 յօդ. Հռոմէական, հայ-լուսաւորչական եւ հայ կաթոլիկ քահանաները եւ բողոքական քարոզիչները օրէնքով անվաւեր համարուած պսակ կատարելուն համար, եթէ այս եղել է գիտենալով, ենթարկւում են կարգալոյծ լինելու պատժին եւ բանտարկութեան ութ ամսից մինչեւ մի տարի չորս ամիս:

Եթէ այդ անում են սխալմամբ, զանազան առանձնակի հանգամանքների բերմամբ, այդ դէպքում առաջի անգամ ենթարկւում են խիստ յանդիմանութեան, երկրորդ անգամ՝ պաշտօնից զրկուելուն: Իսկ եթէ գիտութեամբ պսակ կանեն, չահասիրական կամ ուրիշ անձնական տեսակէտներով, եւ այդ պսակը թէեւ օրէնքով արգելուած, բայց անվաւեր չէ, նրանք զրկւում են կարգից, իսկ եթէ արդարացուցիչ հանգամանքների պատճառով սխալմամբ է եղել, նրանք խիստ յանդիմանութեան են ենթարկւում:

XV ՀԱՏՈՐ. ՀԱՇՏԱՐԱՐ ԴԱՏԱՒՈՐՆԵՐԻ ՊԱՏԺԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐԸ

5 յօդ. Սրբազնագործները եւ կուսակրօնները եթէ դատապարտւում են կալանաւորման կամ բանտարկութեան, ուղարկւում են ոչ բանտ, այլ իրանց թեմական իշխանութեան՝ պատիժը կրելու վերջինիս կարգադրութեամբ:

XVI ՀԱՏՈՐ. ՔՐԷԱԿԱՆ ԴԱՏԱՒԱՐԱԿԱՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐ

1001 յօդուածից մինչեւ 1029 յօդ. խօսում է այն յանցանքների մասին, որոնք ենթարկւում են հոգեւոր եւ աշխարհական դատարաններին:

Նորին Կ. Բարձրութիւն Կովկասի փոխարքայի կարգադրութիւնը 1865թ. դեկտեմբերի 29, համար 81՝ Տփղիսում. Էջմիածնի ծայրագոյն Պատրիարքի ընտրութեան մասնակցող աչխարհական պատգամաւորների մասին: Շրջաբերական Անդրկովկասի նահանգապետներին եւ հայոց թեմական առաջնորդներին:

Հայ-լուսաւորչական դաւանութեան հոգեւոր գործերի կառավարութեան համար սահմանուած կարգադրութեամբ (ԺԱ հատ., մաս. Ա, գլ. 2, յոդ. 917 եւ 919) որոշուած է, որ Ամենայն Հայոց Պատրիարք կաթուղիկոսի ընտրութեան մասնակցեն. հայոց լուսաւորչական Էջմիածնի Սինոդի բոլոր անդամները եւ նոյն ժամանակ Էջմիածնում գտնուող եօթն աւագագոյն եպիսկոպոս (եպիսկոպոսների քիչութեան դէպքում, այդ թիւը լրանում է այնտեղի աւագագոյն վարդապետներից), թեմակալ առաջնորդները, կամ նրանք, որոնց սրանք այս բանի համար հոգեւորականներից կնշանակեն, եւ բացի դրանից աչխարհական պատգամաւորներ, որոնք ընտրւում են ամէն մի թեմից մի-մի հոգի:

Աչխարհական պատգամաւորների ընտրութեան վերաբերմամբ նոյն Պօլօժէնիայում (յոդ. 917) որոշուած է, որ նրանք ընտրւում են բոլոր մելիքներից, իւզբաչիներից եւ Հայոց եկեղեցու մնացած պատուաւոր աչխարհական անդամներից, որոնք Հայոց եկեղեցու նախնական սովորութեան համաձայն՝ այդ իրաւունքը վայելում են: Ի նկատի առնելով Էջմիածնի ծայրագոյն պատրիարքի առաջիկայ ընտրութիւնը, ցանկանալով Անդրկովկասի հայ հասարակութեան հնարաւորութիւն տալ բոլորովին կանոնաւոր եւ օրէնքներին համապատասխան ընտրութիւն կատարել աչխարհական պատգամաւորների վերաբերմամբ, որոնք իրաւունք ունին մասնակցելու այսպիսի կարեւոր գործում եւ կամենալով նախազգուշացնել այն անկանոն չեղումներից, որոնք տեղի են ունեցել նախորդ ընտրութիւնների ժամանակ, ես հարկաւոր եմ համարում որոշել հետեւեալ կանոնները ի հրահանգութիւն:

1. Անդրկովկասի հայոց թեմի ամէն մի առաջնորդ, երբ ստանում է Էջմիածնի Սինոդի ծանուցումը Ամենայն Հայոց Պատրիարքի ընտրութեան համար, յայտնում է այդ մասին իւր թեմի նահանգապետին մէկ աչխարհական պատգամաւոր ընտրելու նկատմամբ անելիք կարգադրութիւնների համար, որը (պատգամաւորը) պիտի մասնակցի Ամենայն Հայոց Պատրիարքի ընտրութեանը:

2. Թեմակալ առաջնորդները, իրանց սահմաններում հիմնուելով թեմերի բաժանման վրայ, որը սահմանուած է հայ-լուսաւորչական եկեղեցու կառավարութեան համար նշանակուած Պօլօժէնիայում (ԺԱ հ., ա. մ., գլ. Դ, յոդ. 962, 963, 964 եւ 965), ցոյց է տալիս այն գաւառները եւ գաւառակները, որոնց մէջ հաստատուած են հոգեւոր կառավարութիւններ եւ գործակալութիւններ եւ որոնց մէջ Հայոց եկեղեցու անդամները

այս եկեղեցու նախնական սովորութեան համաձայն՝ իրաւունք ունին մասնակցել աշխարհական պատգամաւորի ընտրութեան, պարտաւոր են ընտրել իրանց մէջից ներկայացուցիչներ:

3. Թեմակալ առաջնորդից այդպիսի ծանուցում ստանալուց յետոյ, նահանգապետը անում է պատշաճաւոր կարգադրութիւն յայտարարելու գաւառապետների միջոցով Հայոց եկեղեցու այն տեղերի անդամներին, որոնք ստորագրուած են հոգեւոր կառավարութեան կամ անմիջապէս կոնսիստորիայից կախուած գործակալութիւններին, որպէս զի նրանք որոշ ժամանակին ընտրեն երկու ներկայացուցիչ, որոնք նշանակեալ ժամանակին պարտաւոր են գալ թեմի այն քաղաքը, որին պատկանում են նրանք եւ այն քաղաքի ներկայացուցիչների հետ ընտրեն այն թեմի համար մի պատգամաւոր:

Ծանօթ. Թէեւ Քութայիսի գործակալութիւնը չի ստորադրւում անմիջապէս թեմ. իշխանութեան, բայց որովհետեւ հայոց եկեղեցիները՝ որոնք գտնւում են Իմերեթիայում եւ Գուրիայում, Վրաստանի թեմի մի մասն են կազմում, ուստի եւ Քութայիսի գործակալութիւնը ընտրում է երկու ներկայացուցիչ:

4. Ներկայացուցիչ կարող են ընտրուել թէ տեղական ընտրողներից, թէ թեմական քաղաքի բնակիչներից, որոնք իրաւունք ունին մասնակցել ընտրութիւններին: Տեղական բնակիչներից ընտրուած ներկայացուցիչները կարող են թեմական քաղաք գնալու անհնարաւորութեան դէպքում իրանց ձայնը ուրիշին տալ հաւատարմաթղթով:

5. Որեւ է թեմի գլխաւոր քաղաքի ներկայացուցիչներ ընտրելու համար իւրաքանչիւր թեմական առաջնորդ, նահանգապետների հետ համաձայնութիւն կայացնելուց յետոյ, հրամանագրում է իւր քաղաքի բոլոր եկեղեցիների աւագ քահանաներին, որ նրանք առաջիկայ կիւրակի օրը եկեղեցիներում ծանուցմամբ հրաւիրի այն անձանց, որոնք Հայոց եկեղեցու վաղեմի սովորութեան համաձայն՝ իրաւունք ունին մասնակցելու աշխարհական պատգամաւորի ընտրութեանը, իրանց մէջից ընտրել ներկայացուցիչներ պատգամաւոր ընտրելու համար, որը պարտաւոր է մասնակցել Ամենայն Հայոց Պատրիարքի ընտրութեանը: Այդ ներկայացուցիչների ընտրութիւնը լինում է հետեւեալ կերպով:

ա) Ամէն մի եկեղեցում այն անձինք, որոնք Հայոց եկեղեցու վաղեմի կանոններով իրաւունք ունին մասնակցելու պատգամաւորի ընտրութեան, ընտրում են իրանց մէջից երեք-երեք պատգամաւոր:

բ) Ներկայացուցիչների ընտրութիւնը պիտի կատարուի կամ եկեղեցում ժամերգութիւն չեղած ժամանակ, կամ նրա բակում, ընտրութիւնը պիտի վերջանայ ութերորդ օրը՝ ծանուցման օրից հուշելով:

գ) Ներկայացուցիչներ ընտրելուց յետոյ կազմւում է ընտրողական թերթ, որի մէջ նշանակուած են լինում ընտրուած ներկայացուցիչների անունները եւ ազգանուններն ու ընտրողների ստորագրութիւնը:

դ) Ներկայացուցիչների ընտրութեան վերջանալուց յետոյ, աւագ քահանաները ներկայացնում են ընտրողական թերթերը իրանց թեմակալ առաջնորդներին, որոնք ըստ կարգի յանձնում են նահանգապետներին, իսկ սրանց չեղած տեղում՝ գաւառապետներին:

6. Նահանգապետի կամ գաւառապետի համաձայնութիւնը առնելուց յետոյ, նշանակւում է ներկայացուցիչների ժողովի տեղն ու ժամանակը թեմի գլխաւոր քաղաքում:

7. Նշանակեալ ժամանակին բոլոր ընտրուած ներկայացուցիչները ժողովւում են նշանակուած տեղը թեմի պատգամաւոր ընտրելու համար: Ժողովը համարւում է օրինական, եթէ ներկայացուցիչների 2/3 մասը ներկայ կլինի, հաշուելով եւ այն անձանց, որոնք հաւատարմաթղթով են ներկայանում:

8. Ներկայացուցիչները պատգամաւորի համար թեկնածուներ են առաջարկում քուէարկութեան միջոցով, միմիայն քուէարկուողների համաձայնութիւնը ստանալուց յետոյ:

9. Քուէարկութիւնը վերջանալուց լետոյ ձայների ամենամեծ թիւը ստացողը նշանակւում է այն թեմի պատգամաւոր, որի մէջ ընտրութիւնը կայացել է, նրանից յետոյ շատ ձայն ստացողը նշանակւում է անձնափոխանորդ, որը պատգամաւորի տեղը բռնում է նրա մահուան կամ հիւանդութեան դէպքում:

10. Ներկայացուցիչների ժողովում ընտրութեան ժամանակ ներկայ է լինում կարգապահութեան համար կառավարութիւնից նշանակուած աստիճանաւոր:

11. Բոլոր թեմերի ընտրուած պատգամաւորները պէտք է նշանակուած ժամանակին գնան Էջմիածին մասնակցելու Ամենայն Հ. Պատ. կաթուղիկոսի ընտրութեան:

12. Այդ պատգամաւորները Պատրիարքի ընտրութեան նշանակուած ժամին Էջմիածին գնալու անհնարաւորութեան դէպքում, իրաւունք ունին օրէնքով իրանց գրաւոր կարծիքը ուղարկելու Էջմիածին: Ստորագրեց Կովկասի փոխարքայ, գեներալ Փելդցէյխմէյստէր Միքայէլ:

Ք.

Պետական աղբիւրների մէջ երկրորդ տեղն է բռնում Պօլսոյ Ազգային Սահմանադրութիւնը

1839-ի սուլթանական հրովարտակը, որով ապահովութիւն էր շնորհում բոլոր հպատակներին անխտիր՝ կեանքի, պատուի եւ ստացուածքի, մեծ զարկ տուաւ Պօլսի հայոց ստորին դասակարգին իրաւունքների եւ պարտքերի ազատ գործադրման եկեղեցական գործերում: Այդ դասակարգը, եթէ ոչ համահաւասար, գոնէ մասամբ առանց երկիւղի սկսեց

խառնուել ուսումնարանական-եկեղեցական գործերում: Խառնուելու առիթը եղաւ հետեւեալ դէպքը: Բողոքականների Պօլիս մտնելը եւ տարածուելը, նրանց համեստ եւ թաքուն գործունէութիւնը հայերի մէջ ուսումն տարածելու պատրուակով եւ դրանով բազմաթիւ հայերի քարոզելը իրանց ճանկը որսալու համար, առիթ տուաւ ջերմեռանդ հայ ամիրաներից մի քանիսին ասպարէզ ելնելու՝ նոյն զէնքով կռուելու նրանց դէմ: Սրանք էլ հետեւելով նրանց արածին, բացին դպրոցներ եւ հրաւիրեցին հայերին փոխանակ բողոքականների դպրոցը ուղարկելու իրանց որդիներին, նորաբաց ուսումնարանները ուղարկել: Մինչեւ անգամ Պալեան կարապետ ամիրան Իսկիւտարի թաղում 1838 թուի դեկտեմբերին «Ճեմարան ս. Երուսաղէմի» անունով մի գիշերօթիկ դպրոց հիմնեց այն դիտաւորութեամբ, որ իբր բարձրագոյն դպրոց, միջոց տայ միւս ուսումնարաններ աւարտողներին լրացնել իրանց ուսումը: Յակոբոս Պատրիարքը բռնութեան եւ նզովքի միջոցով չկարողանալով արմատախիլ անել եւ նսեմացնել բողոքականների գործունէութիւնը, սկսեց նոյն զէնքով մրցել դրանց հետ՝ ուշադրութիւն դարձնելով հայոց դպրոցների վրայ եւ մասնաւորապէս ճեմարանի բարւոքման վրայ: Ամիրաները քինու նայելով Պալեանի վրայ, ազգային դպրոցի խնդիրը անձնականի հետ չփոթելով եւ խառնելով, աշխատում էին խանգարել դպրոցի յարատեւութիւնը եւ Երուսաղէմի տարեկան 12000 տալիք ղրուշը իբրեւ նպաստ՝ ոչնչացնել: Պատրիարքը տեսնելով, որ ամիրաների վրայ յոյս դնելով չի կարելի ճեմարան պահել, որոշեց դիմել ազգի միւս դասակարգերին՝ նախ՝ 5 ղրուշ հարկ դնելով հանած անցաթուղթի վրայ եւ երկրորդ՝ որոշեց յատուկ տուրք ժողովել ժողովրդից ազգային պէտքերի համար: Եւ որպէսի ազգային ժողոված տուրքի գործադրութեան համար կասկածներ չյարուցանուեն ժողովրդի մէջ, որոշուեց 24 հոգաբարձու ընտրել ժողովրդից եւ նրանց միջոցով ու կամքով անել թէ ժողովը եւ թէ ծախսը: Ամիրաները եթէ ոչ ուրախութեամբ, գոնէ անտարբերութեամբ էին նայում ժողովրդի մասնակցութեան վրայ, առաջին՝ որ իրանց շահերը մնում էին անվնաս, եւ երկրորդ՝ կարծում էին, որ իրանց բարձր դիրքի ու նշանակութեան չնորհիւ կարող էին առանց դրան էլ՝ մեծ դեր խաղալ այդ գործերում, մինչեւ իսկ չխառնուելով ռամիկ դասակարգից ընտրուած հոգաբարձական ժողովներին:

Ամիրաները գլխի եկան այն ժամանակ, երբ տեսան, որ ժողովուրդը հոգաբարձուների միջոցով կամենում է ազգային գործերի վարչութիւնը իրան ձեռքը ձգել, այն էլ տէրութեան հաստատութեամբ, իրանք մէջ մտան եւ յաջողեցրին հաստատութիւնը խանգարել տալ եւ մինչեւ իսկ աքսորել ու բանտարկել տալ խռովարար անուամբ շատերին: Ժողովուրդը՝ չնայելով գլխաւորների աքսորին եւ բանտարկութեան, աղերսագիր մատոյց Բարձրագոյն Դրան եւ ստիպեց հրովարտակով կատարել ժո-

ղովրդի ցանկութիւնը: Եւ ահա, 1841-ի դեկտեմբերի 12-ին բարձրագոյն հրովարտակով հաստատուեցին 27 հոգուց բաղկացած հոգաբարձուները, որոնք ամիրաներից անկախ պիտի վարէին ազգային գործերը: Ամիրաները տեսնելով ժողովրդի յաղթութիւնը տէրութեան միջամտութեամբ, սկսեցին յարգանքով նայել մինչեւ այժմ արհամարհուած դասակարգի վրայ, զարմացած տեսնելով, որ իրանց վաղեմի փառքն ու պատիւը եւ ազգային ամէն գործերում խառնուելու կարիքը անուշադիր է թողնուած այն ժողովրդի կողմից, որը առանց իրանց կամքին մի բան չէր կատարում, զիջեցին եւ պատրաստականութիւն յայտնեցին աջակցել ազգային գործերում ժողովրդի հետ միասին. իսկ 27 անձինք դժուար համարելով ազգային հաստատութիւնների (պատրիարքարանի, դպրոցների, հիւանդանոցների) նիւթականի հոգալը առանց ամիրաների, ցանկանում էին միանալու միջոց գտնել, որը եւ տեղի ունեցաւ Մատթէոս Պատրիարքի օրով՝ 1844 թուին: Այդ միացումը եղաւ հետեւեալ կերպով. կառավարիչ ժողովը կազմուեց ամիրաներից եւ ժողովրդից, առաջիններից՝ 16 հոգի, երկրորդից՝ 14 հոգի. այս ժողովը Պատրիարքի նախագահութեամբ սկսեց կառավարել բոլոր ազգային գործերը եւ հաստատութիւնները: Եւ որովհետեւ չկային պաշտօնական անձանց իրաւունքների եւ պարտաւորութիւնների կանոնաւոր սահմանումներ, ուստի եւ գժտութիւններ սկսուեցին առաջանալ Պատրիարքի եւ ամիրաների ու ժողովրդի մէջ, ամէն մէկը իւր իրաւունքն էր պաշտպանում՝ առանց պարտքը յիշելու, առաջնորդների ընտրութիւնը ամիրաները նախկին կարգով համարում էին իրանց իրաւունքը, Պատրիարքը այդ իրաւունքը յատկացնում էր ժողովրդին: Այս գժտութիւնները առաջ բերին իրաւունքների եւ պարտքերի սահմանները որոշելու անհրաժեշտութիւն, գործերը սկսեցին բաժանել ըստ բովանդակութեան՝ եկեղեցականի եւ քաղաքացիականի, այս բաժանման համեմատ էլ ընտրութիւններ եղան հոգեւորականներից եւ աշխարհականներից: 1847-ի մայիսին Մայր եկեղեցում ընդհանուր ժողով եղաւ Պատրիարքի ներկայութեամբ, եւ որոշուեց 14 եկեղեցական ընտրել կրօնական գործերը վարելու ու 20 աշխարհական՝ հասարակական հարցերը կառավարելու համար: Առաջի ժողովի գործն էր հսկել եկեղեցիների, առաջնորդների վրայ, քննել նրանց վէճերը եւ կարգաւորել խնդիրները, իսկ երկրորդի իրաւասութեան խնդիրներն էին՝ ուսումնարաններ, հիւանդանոցներ, աղքատների հոգատարութիւն եւ այլն, եւ այլն: Ժողովների անդամները երկու տարին մի անգամ պիտի փոխուէին եւ հաստատուէին տէրութեան հրովարտակով. Պատրիարքը առանց այդ ժողովների գիտութեան Բարձրագոյն Դրան հետ հաղորդակցութիւն չպիտի ունենայ:

Այսպիսով, կրօնական եւ քաղաքական ժողովների հաստատութեամբ գործերը աւելի որոշ ընթացք ստացան եւ կանոնաւորուեցին, քան ինչ

որ առաջ էր: Բայց դժբախտաբար չկային որոշ կարգ կանոններ, պարզ եւ հաստատ կանոնադրութիւն թէ ընտրութիւնների վերաբերմամբ, թէ իւրաքանչիւր պաշտօնական մարմնի գործունէութեան նկատմամբ. գործերը ընթանում էին դանդաղ, առաջուայ նման այս ու այն ազդեցիկ մարդկանց ձեռքին եւ կամքին թողած: Այս պակասութիւնները բոլորը զգում էին, նրանց ցանկութիւնը եղաւ նոր կանոնադրութիւն կազմել աւելի լայն սահմաններով, լայն ընտրողական սկզբունքներով: Այս մտքին օգնեց 1856-ին դուրս եկած կայսերական հրովարտակը, որը ասում էր. «Ամենայն քրիստոնեայ համայնք կպարտաւորի բարձր կառավարութեան թոյլտուութեամբ եւ վերահսկողութեամբ մի նշանակեալ ժամանակամիջոցում իւր միջից ընտրած խորհրդի միջնորդութեամբ ձեռնարկել վերաքննելու իրեն տուած արտօնութիւնները եւ առանձնաշնորհումները եւ նոցա քննութեան համեմատ ներկայացնել Բարձրագոյն Դրան ծրագիր այնպիսի վերանորոգութեանց, որոնք ժամանակի լուսաւորութեան յառաջադիմութիւնը պահանջելիս կըլլան» (տե՛ս «Փորձ», 1876թ.):

Այս հրովարտակի վրայ յենուած գերագոյն (քաղաքական) ժողովը մի մեծ յանձնաժողով կազմեց եւ առաջարկեց պատրաստել մի կանոնադրութիւն, որով որոշուէին ժողովների ընտրութեան եղանակը, իրաւունքները եւ պարտքերը: 1860-ի մայիսի 24-ին ընդհանուր ժողով գումարուեց եւ կարդացուեց այդ նոր Սահմանադրութեան որոշումները բոլորի ներկայութեամբ:

Ժողովականները կրօնի եւ եկեղեցական կանոնների դէմ հակառակ բան չգտնելով՝ Սարգիս Պատրիարքի օրով ստորագրեցին:

Կազմուած Սահմանադրութիւնը յանձնուեց Բարձրագոյն Դրան ի հաստատութիւն:

1862թ. փետ. 14-ին Բարձրագոյն Դռնից ծանուցում եղաւ պատրիարքական փոխանորդին. «Բարեկարգութեանց վերաբերեալ կայսերական հրովարտակը կպահանջէ, որ ամէն հասարակութիւն իր վայելած առանձնաշնորհութիւններն ու արտօնութիւնները որոշեալ պայմանաժամի մէջ ի քննին առնելով՝ ժամանակի բերմանցը եւ քաղաքակրթութեան արդեանցն ու գիտութեանց պահանջած բարեկարգութիւնները խորհրդածութեամբ որոշէ, ու Բարձրագոյն Դրան ներկայացնէ եւ հոգեւորական գործոց չնորհուած իշխանութիւնն ու ձեռնահասութիւնը՝ իւրաքանչիւր հասարակութեան ապահովուած վիճակին եւ նոր դիրքին հետ համաձայնութեան մէջ դրուի...» (տե՛ս Սահմանադրութեան 1 եր.): Ապա յիշում է, որ Սարգիս Պատրիարքի ժամանակ եղած ընդհանուր ժողովը 7 հոգուց բաղկացած մի յանձնաժողով կազմի «եւ վերոյիշեալ ուրուագիծը անգամ մըն ալ անոր ցոյց տրուի»: 1862-ի փետրուարի 16-ին այդ կազմած խառն ժողովը տէրութեան ներկայացրեց կազմած՝ նայուած Սահմանադրութիւնը:

1863-ի մարտի 7-ին Բարձրագոյն Դռնից ուղարկուեց Պատրիարքի տեղապահին հրամանագիր գործադրելու Սահմանադրութիւնը. «Ուստի յիշեալ Սահմանադրութիւնը ներփակեալ առ Ձեզ ուղարկելով՝ կպատուիրեմք, որ պարունակած նիւթերուն այսուհետեւ անթերի գործադրութեանը հսկելով, ըստ Բարձ. կամաց Օգոստափառ կայսեր՝ ինչ որ պարտ ու պատշաճ է ի գործ դնելու, հոգ տանիք» (տե՛ս Սահ., 8 եր.):

Սահմանադրութիւնը այն առաւելութիւնը ունեցաւ նախկին կազմութիւնից, որ մշակուեցին այստեղ ընդհանուր սկզբունքներ, քաղաքական եւ կրօնական ժողովների բոլոր գործունէութիւնը Պատրիարքի վերատեսչութեամբ ենթարկուեց ընդհանուր երեսփոխանական ժողովի հսկողութեան եւ կօնտրօլին:

Սահմանադրութիւնը տուաւ, եկեղեցական-հասարակական գործերի կառավարութեան ո՛չ ոգի, այլ կմախք առանց արեան եւ նեարդերի. այդ մեծաբոմբիւն բառի տակ չէք գտնիլ դատակազմական, դատավարական որոշ ձեւեր եւ օրէնքներ, զանցառուների պատասխանատուութեան ենթարկելու եւ պատժելու հրահանգների կարգեր, չկան այնտեղ եկեղեցու վարչական, տնտեսական, քահանայական, ծխական, կալուածական խնդիրների վերաբերմամբ կարգ կանոններ, ամէն ինչ թողած է հին կարգով, միայն տալով ընդհանուրին սահմանադրական կերպարանք:

Ահա եւ Սահմանադրութիւնը:

Օրինակ հրամանագրի Բարձրագոյն Դրան առ Խոհեմազարդ Տեղապահ Պատրիարքի Հայոց

Հայոց Պատրիարքարանի վիճակին եւ վարչութեան բարեկարգութեանը վրայօք, ասկէ առաջ Բարձրագոյն Դուռը կազմուած Ցանձնաժողովին գրի առած Սահմանադրութիւնը՝ լոկ աշխարհական գործոց վերաբերեալ քանի մը կէտերը սրբագրուելէն ետքը, Վեհափառ արքային մատուցուեցաւ, եւ Նորին Կայսերական Վեհափառութեան կողմէն ընդունուելով, պարունակած նիւթերուն այսուհետեւ կանոն բռնուիլը Ձեր սրբազնութեան յանձնելու արքունի հրամանը չնորհուեցաւ:

Ուստի յիշեալ Սահմանադրութիւնը ներփակեալ առ Ձեզ ուղարկելով՝ կպատուիրեմք, որ պարունակած նիւթերուն այսուհետեւ անթերի գործադրութեանը հսկելով, ըստ Բարձրագոյն կամաց Օգոստափառ Կայսեր՝ ինչ որ պարտ ու պատշաճ է ի գործ դնելու հոգ տանիք:

17 մարտի, 1863

Յառաջաբանութիւն

Օսմանեան տէրութեան իր մահմէտական չեղող հպատակներուն չնորհած արտօնութիւնները՝ հաւասար են ըստ սկզբանց ամենուն համար, բայց անոնց գործադրութեանը եղանակը՝ իւրաքանչիւր ազգի մէջ ըստ պահանջման սեպհական սովորութեանց իւրեանց, մասնաւոր կերպով տնօրինուած է:

Հայոց Պատրիարքը գլուխ է իր ազգին, եւ մասնաւոր պարագաներու մէջ, տէրութեան հրամանաց գործադրութեան միջնորդ: Սակայն Պատրիարքարանի մէջ կրօնական գործոց համար՝ կրօնական ժողով մը, եւ քաղաքական գործոց համար՝ քաղաքական ժողով մը կան հաստատուած: Այս երկու ժողովները ի պահանջել միանալով՝ խառն ժողով կը կազմեն: Թէ Պատրիարքը եւ թէ այս երկու ժողովոց անդամները՝ ազգին պատուաւոր անձանցմէ բաղկացեալ մէկ ընդհանուր ժողովոյ մէջ ընտրուին:

Որովհետեւ յիշեալ ժողովներուն պաշտօնն ու պարտաւորութիւնքը, եւ կազմութեան եղանակը բաւական կանոններով սահմանուած չեն. եւ այս պատճառաւ զանազան անտեղութիւններ, եւ մասնաւորապէս ընդհանուր ժողով կազմելու մասին տեսակ-տեսակ դժուարութիւններ տեսնուած են:

Որովհետեւ բարեկարգութեանց վերաբերեալ կայսերական հրովարտակին համեմատ, իւրաքանչիւր հասարակութիւն իր ունեցած արտօնութիւններն ու առանձնաշնորհութիւնները՝ որոշեալ ժամանակի մէջ քննելով, եւ ժամանակին բերմանցը եւ քաղաքակրթութեան արդեանցն ու արդի լուսաւորեալ վիճակին պահանջած բարեկարգութիւնները խորհրդածութեամբ որոշելով, Բարձրագոյն Դրան ներկայացնելու պարտաւորուած է:

Որովհետեւ ամէն մէկ ազգին կրօնական գլուխներուն չնորհուած իշխանութիւնն ու կարողութիւնը, իւրաքանչիւր հասարակութեան ապահովուած նոր վիճակին ու դրութեան համաձայնեցնել պէտք է:

Ուստի հայոց ազգէն քանի մը պատուաւոր անձինքէ յանձնաժողով մը կազմուեցաւ, որ ազգին համար պատրաստեց սա հետեւեալ Սահմանադրութիւնը:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔ

Ա.

Ազգին ամէն մէկ անհատը առ ազգը պարտաւորութիւններ ունի, ազգն ալ իր կողմէն առ ազգային ամէն մէկ անհատ իրաւունքներ ունի ազգէն եւ ազգն անհատներէն:

Ուստի ազգն ու ազգայինք փոխադարձ պարտեօք կապուած են իրարու հետ, անանկ որ մէկին պարտաւորութիւնքը միւսին իրաւունքն են:

Բ.

Ազգայնոց պարտականութիւնն է՝ ազգին պիտոյիցը պահանջած ծախքերուն մասնակից ըլլալ իւրաքանչիւր իր կարողութեան չափովը. ազգին խնդրած ծառայութեանցը յօժարակամ յանձնառու ըլլալ, եւ անոր ըրած տնօրէնութեանցը սիրով հնազանդիլ:

Ազգայնոց այս պարտաւորութիւնքը ազգին իրաւունքն են:

Գ.

Ազգին պարտականութիւնն է՝ ազգայնոց բարոյական, մտաւորական եւ նիւթական պիտոյիցը հոգ տանել, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւանդութիւնքը անարատ պահել, մարդկութեան հարկաւոր եղած անհրաժեշտ գիտելեաց ուսումը՝ ամէն աստիճանի թէ մանչ եւ թէ աղջիկ տղայոց հաւասարապէս ծաւալել, ազգային հաստատութիւնքը պայծառ պահել, հասոյթներն օրինաւոր կերպով աւելցնել, եւ ծախքերն իմաստութեամբ տնտեսել, ազգին ծառայութեանը մչտնջենապէս նուիրեալ անձանց կացութիւնը բարւոքել եւ ապագայն անդորրել, կարօտելոց խնամ տանել հայրաբար, ազգայնոց մէջ ծագած վէճերն արդարասիրութեամբ խաղաղել, եւ վերջապէս՝ ազգային յառաջադիմութեան անձնանուէր աշխատել:

Ազգին այս պարտաւորութիւնքը ազգայնոց իրաւունքն են:

Դ.

Ազգը փոխանորդաբար ներկայացնող, եւ այս փոխադարձ պարտեաց կանոնաւոր կատարմանը տեսուչ եւ մատակարար կարգեալ իշխանութիւնը՝ ազգային վարչութիւն կը կոչուի, որուն յանձնուած է Օսմանեան Տէրութենէն յատուկ արտօնութեամբ եւ Սահմանադրութեան միջոցաւ, Թուրքիոյ Հայոց ներքին գործերու տնօրէնութիւնը:

Ե.

Վարչութիւնը՝ ազգային ըլլալու համար, պէտք է երեսփոխանական ըլլայ:

Զ.

Երեսփոխանական վարչութեան հիմը՝ իրաւանց ու պարտեաց սկզբունքն է, որ արդարութեան սկզբունք է, իր ոյժը ձայնից բազմութեան մէջ կը կայանայ, որ օրինաւորութեան սկզբունք է:

ԳԼՈՒԽ Ա
ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Ա. Պատրիարք Կոստանդնուպօլսոյ

Ընտրութիւն եւ հրաժարում

Յօդուած 1. Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարքը բոլոր Ազգային ժողովոց Նախագահն է, եւ անոնց գործադիր իշխանութիւնը կը վարէ, եւ մասնաւոր պարագաներու մէջ՝ Տէրութեան հրամանաց գործադրութեան միջնորդն է:

Ուստի պէտք է. որ պատրիարք ընտրելու անձը՝ ընդհանուր ազգին վստահութեան ու յարգանացն արժանի ըլլալու համար, Պատրիարքական Աթոռին վայելուչ ամէն յատկութիւններն ու արժանաւորութիւնն ունենայ, եւ ի վաղուց անտի Պատրիարքութեան յատկացեալ եպիսկոպոսաց դասէն ըլլայ, միանգամայն Տէրութեան կատարեալ վստահութեանն արժանաւոր, եւ գոնէ իւր հօրմէն սկսեալ՝ Օսմանեան հպատակ, եւ երեսուն ու հինգ տարին լրացուցած ըլլայ:

Յօդ. 2. Երբ՝ Պատրիարքը վախճանելով կամ հրաժարելով եւ կամ ուրիշ որ եւ է պատճառաւ Աթոռը պարապ մնայ, կրօնական եւ քաղաքական ժողովները մէկտեղ գալով Տեղապահ մը կընտրեն, եւ անոր հաստատութիւնը կը խնդրեն Բարձրագոյն Դռնէն:

Ընդհանուր Ժողովը կընտրէ զ Պատրիարք, բայց կրօնական եւ քաղաքական ժողովներն իրաւունք ունին ներկայացման ցուցակով մը ընտրելեաց արժանաւորութեան աստիճանին վրայ կարծիք տալու:

Պատրիարքի ընտրութիւնը հետեւեալ կերպիւ կըլլայ:

Նախ եւ առաջ Տեղապահը Օսմանեան հողին վրայ գտնուող բոլոր եպիսկոպոսաց ցանկը կը շինէ, եւ իւրաքանչիւրին անուանը առջեւ՝ ըստ առաջին յօդուածոյ ընտրելութեան համար պահանջուած հանգամանքը նշանակելով, կրօնական ժողովոյն կը ներկայացընէ զայն:

Այս ժողովն ալ եկեղեցական համագումար ժողով հրաւիրելով, ընտրելեաց ցուցակ մը կը պատրաստէ գաղտնի քուէարկութեամբ, այսինքն իւրաքանչիւր անգամ թղթոյ մը վրայ կգրէ այն ամէն եպիսկոպոսաց անուննները՝ զորս կրօնական մասին անընդունելի չհամարեր: Ետքը՝ քուէ համարն ըլլալով, այն անուննները յատուկ ցուցակի մը մէջ կառնուին քուէից չատութեան կարգաւ:

Տեղապահը յիշեալ կերպիւ պատրաստուած ցուցակը Քաղաքական ժողովոյն կը ներկայացընէ: Ան ալ՝ նշանակուած անճանց ըստ քաղաքականին արժանաւորութիւնը քննելէն ետքը, ամենեն աւելի արժանաւորներէն հինգ ընտրելի կը գատէ քուէից առաւելութեամբ, եւ ասոնց ցուցակը ընդհանուր ժողովոյն կներկայացնէ:

Միանգամայն եկեղեցական համագումար ժողովոյն պատրաստած առաջին ցուցակն ալ ազգային Ընդհանուր ժողովոյն սրահին մէջ կախուած կըլլայ: Ընդհանուր ժողովը այս երկու ցուցակներէն, ընտրելեաց՝ թէ կրօնական եւ թէ քաղաքական որպիսութեանց վրայ՝ երկու ձեռնհաս ժողովներուն կարծիքն իմանալով, կընտրէ զՊատրիարք գաղտնի քուէարկութեամբ եւ բացարձակ առաւելութեամբ քուէից:

Ընդհանուր ժողովը կրնայ քաղաքական ժողովոյն ներկայացուցած ցուցակէն դուրս անձի մը վրայ ալ քուէ տալ, բայց պէտք է, որ այն անձին անունը նշանակուած ըլլայ եկեղեցական համագումար ժողովոյն պատրաստած ցուցակին մէջ, վասն զի այս եկեղեցական ցուցակէն դուրս մնացած անձի վրայ ընտրութիւն չը կրնար ըլլալ:

Եթէ առաջին անգամ քուէից բացարձակ առաւելութիւն չգոյանայ, երկու առաւելագոյն քուէ ստացողաց անուննները տեղապահին կողմէն ընդհանուր ժողովոյ անդամներուն կը ծանուցուի, եւ երկրորդ քուէարկութիւնը օրինաւորապէս այն երկուքին վրայ կըլլայ: Այս երկրորդ քուէարկութեան ատեն ազգային երեսփոխաններէն անոնք, որ չկրնան ներկայ գտնուիլ, կարող են իրանց քուէները ստորագրեալ եւ կնքեալ նամակաւ առ ժողովն ուղարկել՝ կամ տեղապահին եւ կամ ընդհանուր ժողովոյ ատենապետին ուղղելով զայն:

Քուէները յատուկ քուէատուփի մը մէջ դրուելէն ետքը՝ քուէհամարը կըլլայ ընդհանուր ժողովոյ դիւանին ձեռօք, եւ սոյն ժողովոյ մէջէն ընտրուած չորս եկեղեցական եւ չորս աշխարհական քննիչներու ներկայութեամբ:

Եթէ պատահի, որ երկրորդ անգամ քուէարկութեան մէջ երկու անճանց հաւասար քուէ ելնէ, այն ատեն երկուքէն մէկը վիճակաւ կընտրուի:

Յօդ. 3. Ընտրութիւնը կատարուելէն ետքը տեղեկագիր մը կը չինուի՝ զոր բոլոր բազմականք կը ստորագրեն, եւ տեղապահի միջնորդութեամբ Բարձրագոյն Դրան կը մատուցուի, եւ Պատրիարքը կը հաստատուի ըստ վաղեմի սովորութեան՝ կայսերական հրամանին համեմատ:

Յօդ. 4. Ընդհանուր ժողովը հրաւիրանաց գիր կուղարկէ Պատրիարք ընտրուած անձին, քանի մը անձանց ձեռօք, եթէ Կ. Պոլսոյ մէջ է, եւ յատուկ հրաւիրակաւ, եթէ Կ. Պոլիսէն դուրս տեղ է: Նորընտիր Պատրիարքը՝ այս հրաւիրանաց գիրը առնելով, Պատրիարքարան կուգայ եւ Մայր եկեղեցւոյ մէջ ընդհանուր ժողովոյ առջեւ հանդիսաւոր ուխտ կընէ սոյն օրինակ. «Առաջի Աստուծոյ եւ ի ներկայութեան ազգային ժողովոյս՝ հրապարակաւ ուխտեմ հաւատարիմ մնալ Տէրութեան եւ ազգիս, եւ ճշմարտապէս հսկել ազգային «Սահմանադրութեան անթերի գործադրութեանը»: Անմիջապէս տեղապահին պաշտօնը կը դադարի, եւ նորընտիր Պատրիարքը Բարձրագոյն Դրան հրաւէրին վրայ՝ ուղղակի Օգոստափառ Կայսեր կը ներկայանայ, պաշտօնական կերպիւ իր պաշտօնը կը հաստատուի, եւ Բարձրագոյն դուռը երթալով՝ կը ծանուցվի:

Յօդ. 5. Եթէ Պատրիարքը Սահմանադրութեան տրամադրութեանցը հակառակ չարժի կամ վարուի, ամբաստանութեան տակ կընկնի:

Յօդ. 6. Պատրիարքին վրայ ամբաստանութիւն ընելու միայն ընդհանուր ժողովը եւ կրօնական ու քաղաքական ժողովներն իրաւունք ունին:

Ամբաստանող կամ բողոքող ժողովը Բարձրագոյն Դռնէն հրաման առնելով՝ Պատրիարքէն կը խնդրէ, որ ընդհանուր ժողով գումարէ:

Եթէ Պատրիարքը ասոր դէմ կենայ, եղելութիւնը կրկին անգամ Բարձրագոյն Դրան իմաց կը տրուի, որ այն ատեն բողոքին համեմատ՝ Կ. Պոլսոյ մէջ գտնուող եպիսկոպոսաց երիցագոյնին նախագահութեամբը ընդհանուր ժողով գումարելու հրաման կուտայ:

Ընդհանուր ժողովը իր մէջէն հինգ եկեղեցական եւ հինգ աշխարհական ընտրելով, տասն հոգիէ բաղկացեալ քննիչ յանձնաժողով մը կը կարգէ, բայց պէտք է, որ այս քննիչներուն մէջ, ամբաստանող կամ բողոքող անձանցմէ մարդ չը գտնուի: Քննիչ յանձնաժողովը եղած ամբաստանութիւնները քննելէն ետքը՝ տեղեկագիր կուտայ ընդհանուր ժողովոյն, որ կորոշէ զկնդիրը գաղտնի քուէարկութեամբ: Այս որոշումը պարունակող թուղթը պէտք է ստորագրուած ըլլայ որոշման կողմը քուէ տուող ժողովականներէն, եւ եթէ անով Պատրիարքին հրաժարուէլը վճռուած է, երկու ժողովոց ատենապետները նախագահ եպիսկոպոսին հետ Պատրիարքին երթալով՝ յիշեալ թուղթը անոր կը ներկայացնեն, որ այն ժամանակ ազգին որոշ կամքը իմանալով հրաժարականը տալու պարտաւորեալ է: Իսկ եթէ չուզէ տալ, Բարձրագոյն Դրան իմաց կը տրուի, որ պաշտօնէն կը ձգէ զՊատրիարք:

Յօդ. 7. Հրաժարեալ Պատրիարքը վիճակաւոր եպիսկոպոսաց կարգը կանցնի. եւ անոր վրայ ըստ կանոնի պէտք եղածը կը տնօրինուի խառն ժողովոյ կողմէն:

Պաշտօն եւ պարտաւորութիւնք

Յօդ. 8. Պատրիարքին պարտաւորութիւնքն են Սահմանադրութեան սկզբանց համեմատ վարուիլ եւ անոր ամէն կետերուն ճշտիւ գործադրութիւնը ուշի ուշով հսկել:

Պատրիարքը իրեն եկած գործերը որ ժողովոյ կը վերաբերի նէ՝ այն ժողովոյն կը յանձնէ, քննութեան եւ որոշման համար: Ժողովոց մէջ որոշուած գործոց վրայ Պատրիարքին թագրիները եւ կամ ուրիշ պաշտօնական գրութիւնները վաւերական եւ գործադրելի չեն կրնար ըլլալ եթէ որոշող ժողովոյն կողմէն ալ կնքեալ եւ ստորագրեալ չըլլայ: Իսկ երբ ստիպողական գործ մը պատահի, որոյ տնօրէնութեանը համար կարելի չըլլայ մինչեւ ժողովոյն գումարման օրը սպասել եւ կամ արտաքոյ կարգի ժողով գումարել, Պատրիարքը կրնայ պէտք եղածը ինքնին տնօրինել, իր վրայ առնելով պատասխանատուութիւնը, բայց պարտաւորեալ է եղելութիւնը արձանագրել տալ կանոնաւոր կերպիւ եւ որ ժողովոյն կը վերաբերի նէ՝ անոր յաջորդ նիստին ներկայացունել վաւերացման համար:

Յօդ. 9. Պատրիարքը իր բացակայութեանը աթեն ազգային ժողովներու մէջ տրուած որոշումները պարունակող թուղթը դեռ չստորագրած, կարող է անոնց վրայ իր դիտողութիւններն յայտնելով, խնդիրը կրկին քննութեան յանձնել: Իսկ այս վերաքննութենէն ետքը՝ պարտաւորեալ է նոյն թուղթերը ստորագրել, եթէ տրուած որոշումը Սահմանադրութեան տրամադրութեանցը անհամաձայն չգտնէ:

Յօդ. 10. Պատրիարքը կրնայ Սահմանադրութեան սկզբանցը համեմատ չվարուող եկեղեցական մը, վարժապետ մը, եկեղեցւոյ, վանքի, դպրոցի, կամ հիւանդանոցի գործակալ մը, պաշտօնէն հանելու առաջարկութիւն ընել ձեռնահաս ժողովոյն կամ խորհրդոյն:

Յօդ. 11. Պատրիարքը իրաւունք չունի ինքնին լուծել եւ փոխել կրօնական եւ քաղաքական ժողովները եւ անոնց վերաբերեալ խորհուրդները: Բայց երբ տեսնէ, թէ ատոնցմէ մէկը Սահմանադրութեան սկզբանցը հակառակ ընթացքի մէջ է, առաջին անգամին բացատրութիւն կուզէ այն ժողովոյն կամ խորհրդոյն ատենապետէն, երկրորդին՝ իմաց կուտայ անոր ապօրինաւոր ընթացքը եւ ի կանոնապահութիւն կը հրաւիրէ զայն. իսկ երրորդին՝ ընդհանուր ժողովոյն կը դիմէ, եթէ ամբաստանեալին ազգային ժողովներէն մէկն է, կամ քաղաքական ժողովոյն կը դիմէ, եթէ խորհուրդներէն մէկն է եւ պատճառները ցուցնելով՝ ամբաստանեալ ժողովոյն կամ խորհրդոյն լուծումը կառաջարկէ:

Յօդ. 12. Պատրիարքը ազգային տոհմիկէն իրեն յատկացեալ ամսական ունենալով, ինքը կը տեսնէ պատրիարքարանին ներքին ծախքը:

Բ. Պատրիարքական Դիւանատուն

Յօդ. 13. Պատրիարքարանի մէջ դիւանատուն մը պիտի հաստատուի պէտք եղած ազգային գրութեանց յատկացեալ:

Այս դիւանատունը երեք գրասենեակի պիտի բաժանուի.

Ա. Թղթակցութեան գրասենեակ, որ պատրիարքարանէն ուղարկուած եւ պատրիարքարան եկած գրութիւններով կզբաղի:

Բ. Արձանագրութեան գրասենեակ, որ ազգային ժողովոց եւ խորհրդոց վերաբերեալ թուղթերը կարգաւորելու կզբաղի:

Գ. Ազգահամարի գրասենեակ, որ ազգայնոց քաղաքական վիճակագրութեանը, այսինքն ծննդեան, ամուսնութեան, եւ վախճանման վերաբերեալ արձանագրութեանց կզբաղի:

Այս վերջին գրասենեակէն կը տրուին ազգայնոց թէ ճանապարհորդութեան համար եւ թէ ուրիշ անձնական գործառնութեանց համար պէտք եղած վաւերական թուղթերը, նաեւ ծննդեան, ամուսնութեան եւ վախճանման վկայագրերը:

Յօդ. 14. Պատրիարքական դիւանատունը պիտի ունենայ դիւանապետ մի, որ պատասխանատու է դիւանատան բոլոր գործառնութեանց: Քաղաքական ժողովը կընտրէ եւ պատրիարքը կանուանէ զայն: Դիւանապետը կընդ նաեւ ընդհանուր ժողովոյն դիւանադպրութիւնը:

Դիւանապետը պարտաւորեալ է ամէն տարի՝ թէ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ եւ թէ դուրսերը ծնած, ամուսնացած եւ վախճանած ազգայնոց տոմարներուն օրինակները բերել տալ, պատրիարքարանի դիւանատան ընդհանուր ազգահամարին մէջ արձանագրել տալ: Դիւանապետը հայերէն լեզուի քաջ հմուտ եւ տաճկերէնի ու գաղիերէնի ալ վարժ անձ մը պիտի ըլլայ:

Յօդ. 15. Դիւանատունը բաւական թուով դիւանադպիրներ պիտի ունենայ: Ասոնք ալ հայերէն լեզուն քաջ գիտենալու են, եւ ամէն մէկը իւր պաշտօնին կատարեալ հմտութիւն ունենալու է: Ամէն մէկ դիւանադպիր ընդ իւր պաշտօնի պատասխանատու է այն ժողովոյն կամ խորհրդոյն՝ որուն կը վերաբերի: Ամէնը մէկէն պատասխանատու են դիւանապետին:

Յօդ. 16. Ազգահամարի գրասենեակէն տրուած որ եւ է թուղթ եւ վկայագիր վաւերացեալ պէտք է ըլլայ Պատրիարքական կնքով եւ դիւանապետի ստորագրութեամբ:

Գ. Պատրիարք Սրբոյ Երուսաղէմի

Յօդ. 17. Երուսաղէմի Պատրիարքը Ս. Յակոբայ Աթոռոյն ցկեանս գահակալն է, միանգամայն Հայոց ազգին սեպհական Երուսաղէմ

գտնուած ուխտատեղիներուն տնօրէնն ու Ս. Յակոբայ վանուց միաբանութեան նախագահն է:

Իր պարտաւորութիւնն է Ս. Երուսաղէմի վանուց կանոնագրին տրամադրութեանց համեմատ վարուել, եւ անոր բարւոք գործադրութեանը հսկել:

Յօդ. 18. Եթէ Ս. Երուսաղէմի Պատրիարքը Ս. Երուսաղէմի վանուց կանոնագրին հակառակ վարուի, ամբաստանութեան տակ կընկնի:

Յօդ. 19. Պատրիարքին վրայ ամբաստանութիւն կրնայ ըլլալ կամ յիշեալ միաբանութեան կողմէն եւ կամ Կոստանդնուպոլսոյ կրօնական եւ քաղաքական ժողովոյ կողմէն:

Այսպիսի պարագայի մէջ՝ ազգային ընդհանուր ժողով կը գումարուի: Եւ եթէ եղած ամբաստանութիւն քննուելով՝ հիմնաւոր ըլլալը ստուգուի, ընդհանուր ժողովը՝ վեցերորդ յօդուածին մէջ Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքին վերաբերեալ տրամադրութեանց համեմատ՝ ըստ պահանջման իրեն, կամ ի կանոնապահութիւն կը հրաւիրէ զՊատրիարքն մասնաւոր բողոքագրով, եւ կամ կը պարտաւորէ զայն հեռանալ պատրիարքական աթոռէն եւ անոր պաշտօնը կը յանձնէ տեղապահի մը՝ զոր ընդհանուր ժողովը գաղտնի քուէարկութեամբ կընտրէ միաբանութեան մէջէն:

Յօդ. 20. Երբ Ս. Երուսաղէմի Պատրիարքը վախճանի, միաբանութիւնը իւր մէջէն տեղապահ մը կընտրէ, եւ ազգային ժողովները կը հաստատեն զայն:

Յօդ. 21. Ս. Երուսաղէմի Պատրիարքը Կոստանդնուպոլսոյ ազգային ժողովներուն կողմէն կընտրուի: Բայց միաբանութիւնը իրաւունք ունի իր կարծիքը յայտնելու ընտրելեաց արժանաւորութեան աստիճանին վրայ՝ ներկայացման ցուցակաւ մը: Պատրիարքին վախճանելէն անմիջապէս ետքը՝ յիշեալ տեղապահը միաբանից ընդհանուր ժողով կը գումարէ: Այս ժողովը անուանց ցուցակ մը կը պատրաստէ՝ Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքի ընտրութեան համար Կոստանդնուպոլսոյ եկեղեցական համագումար ժողովոցն ըրած կերպիւը, բայց պէտք է, որ միաբանութեան ներկայացուննելիք այս ցուցակը գոնէ եօթն ընտրելեաց անուն պարունակէ: Այս ցուցակը միաբանութեան կողմէն ստորագրեալ յայտագրով Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքարան կուղարկուի:

Յօդ. 22. Սուրբ Երուսաղէմի Պատրիարք ընտրուելու անձը գոնէ երեսուն եւ հինգ տարին լրացուած եւ ի ծնէ Օսմանեան Տէրութեան հպատակ, միաբանութեան եպիսկոպոսներէն կամ վարդապետներէն պէտք է ըլլայ, միանգամայն միաբանութենէն զատուած մէկը պէտք չէ ըլլալ:

Միաբանութենէն զատուած չեն համարուիր այն անձինքը, որ պատրիարքարանի ժողովոց կողմէն ազգային պաշտօնի մէջ գործածուած են՝ Երուսաղէմի Պատրիարքին հաւանութեամբ:

Յօդ. 23. Կրօնական եւ քաղաքական ժողովները խառն ժողով կազմելով, վերոյիշեալ ցուցակին մէջ յիշատակուած անձանց արժանիքը կը

քննեն եւ երեք ընտրելի որոշելով անունները ընդհանուր ժողովոյն կը ներկայացնեն: Միաբանութեան կողմէն եկած ցուցակն ալ ընդհանուր ժողովոյ սրահին մէջ կախուած կըլլայ:

Ընդհանուր ժողովը ընտրելեաց վրայօք թէ միաբանութեան եւ թէ ազգային ժողովոյ կարծիքը իմանալով, անոնց մէջէն կրօնից, ուսման եւ բարի վարուց նկատմամբ ամենէն աւելի արժանաւորութիւն ունեցող անձը կընտրէ գաղտնի քուէարկութեամբ եւ քուէից բացարձակ առաւելութեամբ:

Ընդհանուր ժողովոյ մէջ միաբանութեան կողմէն ներկայացուած ցուցակէն դուրս անձի վրայ քուէարկութիւն չը կրնար ըլլալ:

Դ. Ազգային կրօնական ժողով

Յօդ. 24. Կրօնական ժողովը կը բաղկանայ տասն եւ չորս բանիբուն եկեղեցականներէ, որոնք գոնէ երեսուն տարին լրացուցած եւ գէթ հինգ տարիէ ի վեր ձեռնադրուած պիտի ըլլան:

Յօդ. 25. Եկեղեցական համագումար ժողովը գաղտնի քուէարկութեամբ՝ ազգային կրօնական ժողովոյ անդամոց թուոյն եռապատիկը կընտրէ եւ ընտրելեաց անունները ստորագրեալ յայտագրով ազգային ընդհանուր ժողովոյն կը ներկայացնէ:

Ընդհանուր ժողովն ալ անոնց մէջէն գաղտնի քուէարկութեամբ կընտրէ կրօնական ժողովոյ անդամները: Տեղեկագիրը Պատրիարքին կողմէն Բարձրագոյն Դրան կը ներկայացուի, եւ կրօնական ժողովոյ այսպէս ընտրուած անդամները Կայսերական հրամանաւ կը հաստատուին:

Յօդ. 26. Կրօնական ժողովը երկու տարին անգամ մը ապրիլի վերջը ամբողջ կը լուծուի, եւ մայիսի սկիզբը կը նորոգուի: Այս ժողովոյ անդամները անմիջապէս վերընտրելի չեն, բայց երկու տարի ետքը կրնան նորէն ընտրուիլ:

Յօդ. 27. Երբ կրօնական ժողովոյ անդամներէն հրաժարական տուող եւ կամ ուրիշ պատճառաւ պակսողներուն թիւը երեքի հասնի, անոնց տեղ ուրիշներ կընտրուեն ընդհանուր ժողովով: Բայց մինչեւ որ այս ընտրութիւնն ըլլայ, կրօնական ժողովոյ մէջ բոլոր անդամոց մեծագոյն մասը կը բնտռուի:

Յօդ. 28. Կրօնական ժողովոյ պաշտօնն է ազգային կրօնական գործոց ընդհանուր տեսչութիւնը: Իր պարտաւորութիւնքն են՝ ազգին մէջ կրօնական զգացումը զարգացունել, Հայաստանեաց եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւանդութիւններն անխախտ պահել, եկեղեցեաց եւ եկեղեցականաց բարեկարգութեանը հսկել, եկեղեցականաց ներկայ վիճակը լաւցունելու եւ ապագայն անդորրելու եւ ապահովցունելու միջոցնե-

րը ձեռք բերելու հոգ տանիլ: Ազգային վարժարանաց երբեմն-երբեմն այցելութիւն ընելով Քրիստոնէական վարդապետութեան ուսուցման վրայ հսկողութիւն ընել, արժանաւոր եւ բանիբուն վարդապետներ եւ քահանաներ հասցուներ, եւ ազգին մէջ ծագած կրօնական վէճերը քննելով՝ եկեղեցւոյ օրինաց համեմատ լուծել:

Յօդ. 29. Կրօնական ժողովը երբ չը կարենայ ինքնին լուծել դուռ կրօնական կարեւոր խնդիր մը, եկեղեցական համագումար ժողով կը կազմէ՝ Կոստանդնուպօլիս գտնուող եպիսկոպոսները, եկեղեցեաց քարոզիչ վարդապետները, աւագ երէցներն ու աթոռակալները եւ թէ հարկ ըլլայ՝ նաեւ չրջակայ գաւառաց առաջնորդները հրաւիրելով: Եթէ եկեղեցական համագումար ժողովն ալ խնդիրը իր ձեռնհասութենէն վեր դատէ, այն ժամանակ ընդհանրական կաթուղիկոսին կը դիմէ ստորագրեալ տեղեկագրով:

Յօդ. 30. Կրօնական ժողովոյ ամէն տեսակ տեղեկագիրները՝ միշտ անդամոց մեծագոյն մասին կողմէն ստորագրեալ պիտի ըլլան:

Յօդ. 31. Թէ Կոստանդնուպօլսոյ եւ թէ գաւառներու մէջ՝ վարդապետի ձառնադրութեան համար պէտք եղած հրամանը ազգային կրօնական ժողովոյ կողմէն կը տրուի: Իսկ քահանայի ձեռնադրութեան համար՝ եթէ Պօլսոյ մէջ է՝ նոյն կրօնական ժողովէն, եւ եթէ գաւառներու մէջ է՝ տեղւոյն կրօնական ժողովէն կը տրուի:

Յօդ. 32. Մինչեւ որ եկեղեցւոյ մը քահանաներն ու թաղական խորհուրդը նոր քահանայ ձեռնադրել տալու կարեւորութիւնը չտեսնեն, եւ ստորագրեալ տեղեկագրով կրօնական ժողովոյ խնդիր չընեն, ձեռնադրութեան հրաման չը տրուիր:

Յօդ. 33. Կրօնական ժողովը կընտրէ Կոստանդնուպօլսոյ եկեղեցեաց քարոզիչ վարդապետներն ու աւագերէցները, եւ Պատրիարքը կանուանէ զանոնք:

Յօդ. 34. Կրօնական ժողովոյ մէջ ամէն տեսակ ընտրութիւն գաղտնի քուէարկութեամբ կըլլայ:

Յօդ. 35. Կրօնական ժողովը կանոնագիր մը պէտք է չինէ եկեղեցականաց ներկայ վիճակին բարելաւութեան եւ ապագային անդորրութեանը համար, որպէս զի իրենց հոգեւորական պաշտօնները կարենան ձրի կատարել:

Ե. Քաղաքական ժողով

Յօդ. 36. Քաղաքական ժողովը կը բաղկանայ ազգային գործոց եւ Տէրութեան օրինաց տեղեակ քսան աշխարհականներէ:

Յօդ. 37. Քաղաքական ժողովոյ անդամները գաղտնի քուէարկութեամբ եւ քուէից բացարձակ առաւելութեամբ ազգային ընդհանուր ժո-

ղովոյ մէջ կընտրուին, եւ տեղեկագիրը Պատրիարքի կողմէն Բարձրագոյն Դրան մատուցուելով՝ կայսերական հրամանաւ կը հաստատուէն:

Յօդ. 38. Քաղաքական ժողովը երկու տարին անգամ մը ապրիլի վերջը ամբողջ կը լուծուի, եւ մայիսի սկիզբը կը նորոգուի:

Այս ժողովոյ անդամները երկու տարի անցնելէն ետքը նորէն կրնան ընտրուել: Եւ թէպէտ առջի երկու տարին քաղաքական ժողովոյ համար վերընտրելի չեն, բայց ուրիշ որ եւ է ազգային պաշտօնի մէջ կրնան գործածուել:

Յօդ. 39. Եթէ քաղաքական ժողովոյ անդամներէն մէկը, առանց բանաւոր պատճառ իմացունելու գրով, երեք անգամ իրարու վրայ ներկայ չը գտնուի, նոյն ժողովոյ ատենապետի կողմէն անոր նամակ գրուելով՝ չգալուն պատճառը կը հարցուի: Եթէ պատասխան չառնուի, երկրորդ գրութեամբ իմաց կը տրուի իրեն որ՝ եթէ յաջորդ նիստին ալ ներկայ չգտնուի, իբրեւ հրաժարեալ պիտի համարուի, եւ եթէ դարձեալ չներկայանայ, հրաժարականը տուած պիտի սեպուի:

Յօդ. 40. Երբ քաղաքական ժողովոյ հրաժարական տուող կամ ուրիշ պատճառաւ պակսող անդամոց թիւը երեքի հասնի, անոնց տեղ ուրիշ անդամներ կընտրուին ընդհանուր ժողովով: Բայց մինչեւ որ այս ընտրութիւնն ըլլայ, քաղաքական ժողովոյ մէջ բոլոր անդամոց մեծագոյն մասը կը բնտռուի:

Յօդ. 41. Քաղաքական ժողովոյ պաշտօնն է ազգային քաղաքական գործոց ընդհանուր տեսչութիւնը, իւր պարտաւորութիւնքն են ազգին բարեկարգութեան եւ յառաջադիմութեան մտադրութիւն եւ փոյթ ունենալ, իր տեսչութեան տակ գտնուող խորհրդոց կողմէն մատուցուած ազգօգուտ առաջարկութիւնները ուշադրութեամբ քննել, եւ անոնց կարեւորութիւնը յայտնուելէն ետքը՝ հաստատել կամ գործադրութեան արգելքները բառնալու ջանք ընել:

Յօդ. 42. Քաղաքական ժողովը իրեն եկած գործերը որ խորհրդոյ վերաբերեալ ըլլան՝ քննուելու համար այն խորհրդոյն կը յանձնէ եւ մինչեւ որ անոր կարծիքը չառնու՝ չը կրնար գործադրութեան ձեռնարկել: Եւ թէպէտ կըրնայ իրաւացի պատճառներով հերքել մէկ խորհրդոյ ըրած որոշումը, բայց ինքնին ուրիշ տնօրէնութիւն չկրնար ընել նոյն նիւթին վրայ, եւ կը պարտաւորի դարձեալ նոյն խորհրդոյն յանձնել գործը: Քաղաքական ժողովը չը կրնար նաեւ փոխել կամ լուծել ազգային խորհուրդներէն մէկը, քանի որ չտեսնէ զայն Սահմանադրութեան հիմնական սկզբանց հակառակ ընթացքի մէջ: Բայց երբ տեսնէ անոնց մէկը այսպիսի ընթացքի մէջ առաջին անգամին՝ բացատրութիւն կուզէ նոյն խորհրդոյ ատենապետէն, երկրորդ անգամին՝ անոր գրով ազդարարութիւններ ընելով՝ ի կանոնապահութիւն կը հրաւիրէ, իսկ երրորդին՝ անդամները կը փոխէ, միայն թէ այս մասին ունեցած պատճառները պիտի բացատրէ ընդհանուր ժողովոյ ներկայացնելու երկամեայ տեղեկագրին մէջ:

Յօդ. 43. Քաղաքական ժողով, երբ իրեն եկած քաղաքական գործերէն կարեւոր խնդրոյ մը լուծումը իր ձեռնհասութենէն վեր դատէ, ընդհանուր ժողովոյն կը դիմէ:

Զ. Քաղաքական ժողովոյ կողմէն կազմուած ազգային խորհուրդք եւ հոգաբարձութիւնք

Յօդ. 44. Ուսումնական, տնտեսական եւ դատաստանական գործոց եւ վանօրէից տեսչութեան համար չորս խորհուրդ, եւ մատակարարութեան պաշտօնով՝ երեք հոգաբարձութիւն պիտի հաստատուի քաղաքական ժողովոյ կողմէն: Այս խորհրդոց եւ հոգաբարձութեանց անդամները երկու տարի պաշտօն կը վարեն այն պայմանաւ, որ ամէն տարեգլուխ կիսով չափ նորոգուին:

Դատաստանական խորհրդոյ նախագահը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքի փոխանորդն է:

1. Ուսումնական խորհուրդ

Յօդ. 45. Ուսումնական խորհուրդը եօթն ուսումնական աշխարհականներէ կը բաղկանայ:

Ուսումնական խորհրդոյն պաշտօնն է՝ Հայոց ազգին դաստիարակութեան եւ կրթութեան ընդհանուր տեսչութիւնը: Իր պարտաւորութիւնքն են՝ ազգային վարժարանաց բարեկարգութեանը հսկել, թէ մանչ եւ թէ աղջիկ տղայոց դաստիարակութեանը հոգ տանելու նպատակաւ հաստատուած ընկերութիւններուն խրախոյս տալ եւ ձեռնտու ըլլալ, դպրատանց դաստիարակներուն կացութիւնը լաւցունելու եւ ապագայն անդորրելու խնամ տանել, ազգին մէջ յաջողակ եւ քաջահմուտ դաստատուններ հասցունելու, եւ դպրոցական դասագիրքեր պատրաստելու ջանք եւ փոյթ ունենալ:

Ուսումնական խորհուրդը Ազգային վարժարանաց մէջ ուսմունքնին լրացունող աշակերտաց վկայական կուտայ, ուսմանց դասագիրքերը կորոշէ, եւ տարեկան քննութիւնները կը կատարէ:

Իսկ կրօնական ուսմանց համար կրօնական ժողովին կը դիմէ, վասն զի այս ժողովը կորոշէ կրօնական գիտութեանց դասագրքերը եւ դասատուները, քննութիւնները կընէ եւ վկայականը կուտայ:

2. Տնտեսական խորհուրդ

Յօդ. 46. Տնտեսական խորհուրդը կը բաղկանայ եօթն տնտեսագէտ աշխարհականներէ, զորս քաղաքական ժողովը կընտրէ քուէից առաւելութեամբ:

Տնտեսական խորհրդոյն պաշտօնն է՝ Կ. Պոլսոյ մէջ գտնուած ազգային բոլոր հաստատութեանց եւ անոնց կալուածներուն մատակարարութեան ընդհանուր տեսչութիւնը: Իւր պարտաւորութիւնն է՝ նոյն հաստատութեանց բարեկարգութեանը անխոնջ հսկել եւ հոգ տանել:

Տնտեսական խորհուրդը պէտք է հոգ տանի որ ամէն ազգային կալուած օրինաւոր կալուածագիր ունենայ: Թէ Կ. Պոլսոյ եւ թէ գաւառներու մէջ գտնուած ազգային անշարժ ստացուածոց կալուածագրերուն օրինակները տնտեսական խորհրդոյ ձեռօք ժողվուելով՝ պատրիարքարանի դիւանատան մէջ պիտի պահուին:

Ազգային որեւէ կալուածոյ գնումն ու վաճառումը չը կրնար տեղի ունենալ առանց տնտեսական խորհրդոյ գիտութեան, քաղաքական ժողովոյ հաճութեան եւ Պատրիարքի կնքով հաստատութեան:

Այս տրամադրութեանց ուժովը եկեղեցիներու միաբէվէլլիութիւն ըսուած բանը վերցուած է Հայոց ազգին համար:

Կ. Պոլսոյ եւ շրջակայից մէջ՝ ազգային որ եւ է շինութեանց կամ վերանորոգութեանց չը կրնար ձեռնարկուել, առանց գիտութեան տնտեսական խորհրդոյ եւ հաճութեան քաղաքական ժողովոյ:

Տնտեսական խորհուրդը՝ ազգային ելեւմտից, կտակաց եւ հիւանդանոցի հոգաբարձութիւններուն, նաեւ թաղական խորհուրդներուն մատակարարութեանը վրայ հսկողութիւն պիտի ընէ, եւ ասոնց ամէն մէկէն որոշեալ ժամանակներ համար պահանջելով, քաղաքական ժողովոյն պիտի հաղորդէ:

Տնտեսական խորհուրդը տարեգլխէն երկու ամիս առաջ՝ յետագայ տարուայ մէջ ըլլալիք հասոյթն ու ծախքը ելեւմտից հոգաբարձութենէն ստուգելով, հաշուեկշիռը պիտի պատրաստէ եւ քաղաքական ժողովոյն ներկայացունէ:

3. Դատաստանական խորհուրդ

Յօդ. 47. Դատաստանական խորհուրդը կը բաղկանայ ութ իրաւագէտ, եւ ամուսնացեալ եւ քառասուն տարին լրացուցած անձերէ, որոց չորսը աշխարհական եւ չորսը եկեղեցական պիտի ըլլան:

Դատաստանական խորհրդոյ նախագահը Պատրիարքի փոխանորդն է, եւ անդամներուն բոլորն ալ խառն ժողովոյ կողմէն կընտրուեն քուէից առաւելութեամբ:

Դատաստանական խորհրդոյ պաշտօնն է՝ ընտանեկան վէճերը լուծել եւ Բ. Դրան կողմէն պատրիարքարան յանձնուած դատերը յանձնարարութեան համեմատ քննել եւ որոշել:

Երբ պատահի այնպիսի դատ մը, զոր դատաստանական խորհուրդը իր ձեռնհասութենէն վեր դատէ, ըստ պահանջման խնդրոյն կամ կրօնա-

կան կամ քաղաքական եւ կամ խառն ժողովոյն յանձնուելուն հարկաւորութիւնը կը ցուցնէ:

Եթէ դատաստանական խորհրդոյ մէջ որոշուած դատի մը դէմ բողոք դատապարտեալը, խնդիրը վերստին կը քննուի յիշեալ ժողովներէն մեկուն մէջ՝ որուն որ կը վերաբերի:

4. Վանօրէից խորհուրդ

Յօդ. 48. Վանքերն ազգիս սեպհական ստացուածքն ըլլալով, ազգին կվերաբերի անոնց մատակարարութեան, հասութից եւ ծախուց ընդհանուր տեսչութեան եւ քննութեան իրաւունքը:

Ըստ որում, հարկաւոր է, որ ամէն վանք իրեն համար յատուկ կանոններ ունենայ, կեդրոնական վարչութեան կրօնական եւ քաղաքական ժողովները խառն ժողով կազմելով, իւրաքանչիւր վանքի միաբանութեան, նաեւ վանօրէից խորհուրդին կարծիքն առնելէ ետքը, պէտք եղած կանոնադրութիւնը կը պատրաստեն, եւ ազգային ընդհանուր ժողովոյ հաստատել կուտան:

Սոյն կանոնադրութեանց հիմնական սկզբունքն են.

Ա. Իւրաքանչիւր վանքի մասնաւոր մատակարարութիւնը իր միաբանութեան կը վերաբերի: Իսկ ամենուն վրայ ընդհանուր տեսչութիւն ընելու իրաւունքը կեդրոնական վարչութեան կը վերաբերի, որ կը գործադրէ վանօրէից խորհրդին ձեռօք:

Բ. Իւրաքանչիւր վանքի վանահայրը իր միաբանութեան կողմէն կընտրուի եւ կեդրոնական վարչութեան խառն ժողովոյ հաւանութեամբը Պատրիարքի ձեռօք կը հաստատուի:

Վանահայր ըլլալու անձը պէտք է որ երեսունուհինգ տարին լրացուցած եւ Օսմանեան Տէրութեան հպատակ վարդապետներէն ըլլայ:

Գ. Բոլոր վանքերը ազգային բարոյական զարգացմանը ծառայելու պարտաւոր են, ուստի ամէն մէկը իր կարողութեան չափով՝ ունենալու է ընծայարան, թանգարան, տպարան, հիւանդանոց եւասոնց պէս ուրիշ ազգօգուտ հաստատութիւններ:

Վանօրէից խորհուրդը կը բաղկանայ եօթն անձերէ, զոր քաղաքական ժողովը կընտրէ քուէից առաւելութեամբ:

Վանօրէից խորհուրդին պաշտօնն ու պարտաւորութիւնն է՝ իւրաքանչիւր վանքի կանոնաց գործադրութեանը հսկել եւ վերատեսչութիւն ընել, եկամուտները ու հասոյթները ստուգել եւ ծախքերը քննել ու կանոնաւորել:

Վանօրէից խորհուրդը կընտրէ վանականներուն մէջէն իւրաքանչիւր վանքի մատակարարութեան պաշտօնին համար պէտք եղած անձինքը: Ասոնք վանահօր նախագահութեամբ եւ իրենց վանքին յատկացեալ կա-

նոններուն համաձայն՝ վանքը տնտեսելով, որոշեալ ժամանակներ հաշուեհամար կուտան վանօրէից խորհուրդին:

5. Ելեւմտից հոգաբարձութիւն

Յօդ. 49. Ելեւմտից հոգաբարձութիւնը կը բաղկանայ եօթն հաշուագէտ անձինքէ, զոր քաղաքական ժողովը կընտրէ քուէից առաւելութեամբ:

Ելեւմտից հոգաբարձութեան պաշտօնն է ազգային կեդրոնական սնդուկին տնտեսութիւնն ու համարակալութիւնը:

Այս սնդուկին մուտքն են՝ ազգային ընդհանուր տուրք, Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքական դիւանատան հասոյթք, եւ առանց մասնաւոր տեղ մը որոշելու ազգին անուանը եղած կտակ կամ նուէր: Ելքն են՝ պատրիարքարանի եւ դիւանատան սովորական ծախք, կեդրոնական վարչութեան ձեռքը եղած ազգային հաստատութեանց եւ կարօտեալ թաղերու տրուելիք նպաստ եւ զանազան ուրիշ պատահական ծախք:

Ելեւմտից հոգաբարձութիւնը կը հաւաքէ ամէն այս հասոյթները, եւ իր ձեռօք կըլլան յիշեալ ծախքերը, միշտ տնտեսական խորհուրդին գիտութեամբը եւ քաղաքական ժողովոյ հաւանութեամբը:

Ելեւմտից հոգաբարձութիւնը պարտաւոր է իր տնտեսութեան յանձնուած ազգային սնդուկին հաշիւը տօմարակալութեան կանոնաւ կարգադրել, եւ որոշեալ ժամանակներ հաշուեցուցակ ներկայացնել տնտեսական խորհուրդին, որ ստուգելով եւ վաւերացնելով կը հաղորդէ ի քաղաքական ժողովոյն:

6. Կտակաց հոգաբարձութիւն

Յօդ. 50. Կտակաց հոգաբարձութիւնը կը բաղկանայ եօթն անձինքէ, որոց երեքը եկեղեցական եւ չորսը աշխարհական՝ խառն ժողովով կընտրուին քուէից առաւելութեամբ:

Կտակաց հոգաբարձութեան պաշտօնն է՝ ազգային կտակաց տնօրէնութիւնը: Իր պարտաւորութիւնն է՝ կտակաց օրինաւոր կերպիւ եւ կտակարարին նպատակին եւ դիտաւորութեանը համեմատ գործադրութեանը հսկել:

Կտակաց հոգաբարձութեան համար պէտք եղած մասնաւոր կանոնադրութիւնը խառն ժողովը պիտի պատրաստէ՝ կտակաց հոգաբարձութեան եւ տնտեսական խորհուրդին կարծիքն առնելով, եւ ընդհանուր ժողովը պիտի հաստատէ:

Կտակաց հոգաբարձութիւնը որոշեալ ժամանակներ իր պաշտօնին վերաբերեալ հաշիւները պիտի ներկայացունէ տնտեսական խորհուր-

դին, որ ստուգելով եւ վաւերացուներով՝ պիտի հաղորդէ քաղաքական ժողովոյն:

7. Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւն

Յօդ. 51. Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը կը բաղկանայ իննանձինքէ, զոր քաղաքական ժողովը կընտրէ քուէից առաւելութեամբ: Ասոնք երկուքը վկայեալ բժիշկ պիտի ըլլան:

Հիւանդանոցի հոգաբարձութեան պաշտօնն է՝ ազգային հիւանդանոցը եւ անոր սեպհական կալուածներն ու եկամուտները տնտեսել, եւ անոնց հասոյթովն ու ազգային սնդուկին նպաստիւը մատակարարել զայն:

Այս հաստատութիւնը չորս շրջանակի բաժանուելով, մէկը՝ աղքատիկ հիւանդները դարմանելու, երկրորդը՝ ծեր եւ անկար աղքատները պատսպարելու, երրորդը՝ խելագարները խնամելու եւ չորրորդը՝ որբ եւ անտերունջ տղաքը դաստիարակելու պիտի յատկանան:

Այս չէնքին կարգադրութիւնն ու տնտեսութիւնը բժշկական եւ առողջապահիկ կանոնաց համեմատ պիտի տնօրինուին:

Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը այս հաստատութեան տնտեսութեան մասին՝ տնտեսական խորհուրդին, եւ դաստիարակութեան մասին՝ ուսումնական խորհուրդին պատասխանատու է, եւ սոյն խորհրդոց որոշեալ ժամանակներ համար պիտի տայ իր գործողութեանց վրայ:

Է. Թաղական խորհուրդք

Յօդ. 52. Թաղական խորհուրդները կը բաղկանան ըստ տեղւոյն՝ հինգէն մինչեւ տասներկու անդամներէ: Թաղական խորհուրդին պաշտօնն է՝ թաղին ժողովրդեան ազգային գործոց մատակարարութիւնը եկեղեցւոյ եւ դպրատան հոգաբարձութիւնը, աղքատաց խնամակալութիւնը, եւ ազգայնոց մէջ պատահած վէճերուն քննութիւնն ու խաղաղարարութիւնը:

Իր պարտաւորութիւնքն են՝ թաղին եկեղեցւոյ պայծառութեանը խնամ տանել, թաղին մէջ թէ աղջիկ եւ թէ մանչ տղայոց դաստիարակութեան համար դպրատուններ հաստատելու ջանք ընել, եւ թաղին կարօտեալ ընտանեաց ձեռնտուութիւն ընել:

Յօդ. 53. Ամէն թաղ մէկ-մէկ սնդուկ պիտի ունենայ՝ թաղական խորհուրդին տնօրէնութեանը տակ:

Այս սնդուկին մուտքն են՝ թաղին ժողովրդեան կողմէն տրուած թաղական տուրքը, եկեղեցւոյ եւ դպրատան կալուածոց եկամուտները, եկեղեցւոյն հասոյթները, կտակաւ կամ ուրիշ կերպիւ եղած նուէրները

եւ այլն: Ելքն են թաղին եկեղեցւոյն եւ դպրատանց ծախքն ու աղքատաց տրուելիք օգնութիւնները:

Ամէն թաղական խորհուրդ իր թաղին մէջ եղած ծննդոց, ամուսնութեանց եւ վախճանմանց արձանագրութիւնը պիտի ընէ կանոնաւոր կերպով մասնաւոր տումարի մը մէջ:

Յօդ. 54. Թաղական խորհուրդները՝ իրենց պաշտօնին վերաբերեալ գործոց մէջ տեսուչ խորհուրդներուն հետ ուղղակի յարաբերութիւն ունին, այսինքն՝ դպրատանց համար՝ ուսումնական խորհուրդին հետ, տնտեսական եւ դրամական գործոց համար՝ տնտեսական խորհուրդին հետ. դատի վերաբերեալ գործոց համար՝ դատաստանական խորհուրդին հետ: Եւ ասոնց ամէն մէկին որոշեալ ժամանակներ համար պիտի տան իւրաքանչիւրին վերաբերեալ գործոց վրայ:

Յօդ. 55. Իւրաքանչիւր թաղական խորհուրդ իր թաղի ժողովրդեան կողմէն կընտրուի:

Ամէն ազգային անհատ որ քսան եւ հինգ տարին լրացուցած է, եւ ըստ 67-րդ յօդուածոյ Սահմանադրութեան՝ ընտրողութեան իրաւունքէն դատաստանապէս զրկուած չէ, իրաւունք ունի մասնակից ըլլալ ընտրութեան թաղական խորհրդոյ անդամոց:

Յօդ. 56. Թաղական խորհրդոց պարտաւորութիւնն ու ընթացքը սահմանելու համար պէտք եղած կանոնադրութիւնը կրօնական եւ քաղաքական ժողովներուն ձեռօք պիտի չինուի:

Թաղական խորհրդոց անդամներուն պաշտօնը չորս տարի կը տեւէ, հինգերորդ տարւոյն սկիզբը կը նորոգուին եւ անմիջապէս վերընտրելի են:

Ը. Ազգային ընդհանուր ժողով
Կազմութիւն եւ պարտաւորութիւն

Յօդ. 57. Ազգային ընդհանուր ժողովը հարիւր քառասուն երեսփոխաններէ կը բաղկանայ, որոնց՝

Ա. Մէկ եօթներորդ մասը, այսինքն քսանը, եկեղեցական երեսփոխանք են, զոր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գտնուող եկեղեցականք կընտրեն:

Բ. Երկու եօթներորդ մասը, այսինքն քառսունը, գաւառներէն գալիք ազգային երեսփոխանք են:

Գ. Չորս եօթներորդ մասը, այսինքն ութսունը, Կոստանդնուպոլսոյ թաղերէն ընտրուած երեսփոխանք են:

Յօդ. 58. Կրօնական եւ քաղաքական ժողովոց անդամները ընդհանուր ժողովին ներկայ կը գտնուեն. բայց եթէ երեսփոխան ընտրուած չեն՝ ընդհանուր ժողովին մէջ քուէ չունեն:

Յօդ. 59. Ընդհանուր ժողովը նիստ չը կրնար ընել՝ մինչեւ որ անդամոց մեծագոյն մասը, այսինքն գոնէ եօթանասունումէկ հոգի ներկայ չըլլայ:

Յօդ. 60. Ընդհանուր ժողովին պաշտօնն է՝ Պատրիարքը, կաթուղիկոսը եւ ազգին գլխաւոր պաշտօնատարները, եւ կրօնական ու քաղաքական ժողովոց անդամները ընտրել, ազգային ժողովոց վարչութեանը հսկողութիւն ընել, սոյն ժողովներուն վերաբերեալ, բայց իրենց ձեռնհասութենէն վեր համարուած գործերը որոշել եւ վճռել. եւ ազգային Սահմանադրութիւնը անխախտ պահել:

Յօդ. 61. Ընդհանուր ժողովը կը գումարուի.

Ա. Ըստ վաղեմի սովորութեան՝ ամէն երկու տարին անգամ մը, ապրիլ ամսոյ վերջերը՝ ազգային վարչութեան երկամեայ ընթացքին տեղեկագիրը մտիկ ընելու, եւ ելեւմտական պաշտօնակալաց ձեռօք ժողվուած եւ ծախս եղած գումարներուն ընդհանուր հաշիւը տեսնելու եւ քննելու, կրօնական եւ քաղաքական ժողովոց բոլոր անդամները փոխելով՝ ուրիշներ ընտրելու, եւ յետագայ երկու տարուան մէջ ազգային տուրքը ինչպէս տնօրինուելիքը սահմանելու համար:

Սոյն երկ-տարեկան ժողովը սկսած օրէն մինչեւ երկու ամիս տեւելով իր նիստերը կը վերջացունէ:

Ընդհանուր ժողովոյ այս նիստերուն մէջ՝ միանգամայն ազգային վարչութեան ժողովներուն անդամ գտնուող երեսփոխանները ամէն խնդրոյ վրայ կրնան խօսիլ, բայց տուրքի եւ ընտրութեան խնդիրներէն զատ՝ ուրիշ խնդիրներու մէջ չեն կրնար քուէ տալ:

Բ. Կաթուղիկոսի ընտրութեան մասնակից ըլլալու համար:

Գ. Կոստանդնուպօլսոյ եւ Երուսաղէմի Պատրիարքները ընտրելու համար:

Դ. Կրօնական եւ քաղաքական ժողովոց մէջ, կամ Պատրիարքին ու ժողովոց մէջ պատահած անհամաձայնութիւնը բառնալու համար: Սոյն պարագայից մէջ՝ անհամաձայնութեան ենթակայ եղող կողմերը ընդհանուր ժողովոյ մէջ խօսք միայն ունին եւ ոչ քուէ:

Ե. Ազգային Սահմանադրութեան վերաքննութեանը համար:

Եւ վերջապէս այնպիսի խնդիրներու համար, որոց վրայ որոշում տալը ընդհանուր ժողովոյն կը վերաբերի:

Սակայն այս տեսակ արտաքոյ կարգի նիստերուն տեղի ունենալէն առաջ՝ ընդհանուր ժողովոյ գումարման պատճառը պատրիարքարանի կողմէն Բարձրագոյն Դրան իմաց տրուելով, անոր հաճութիւնը կառնուի:

Յօդ. 62. Պատրիարքը կը գումարէ ընդհանուր ժողովը, կրօնական եւ քաղաքական (մէկուն) ժողովոց մէկուն համահաճութեամբը եւ կամ նոյն իսկ ընդհանուր ժողովոյ անդամոց մեծագոյն մասին խնդրանօքը:

Միայն թէ այս կերպ արտաքոյ կարգի ժողով գումարելէն առաջ՝ գումարման պատճառը Բարձրագոյն Դրան իմաց տրուելով, անոր հաճութիւնը առնուլ հարկ է:

Ընտրութիւն եկեղեցական երեսփոխանաց

Յօդ. 63. Կոստանդնուպօլսոյ մէջ գտնուող բոլոր եկեղեցականք՝ Պատրիարքի հրաւիրանօք ապրիլ ամսոյ վերջը որոշեալ տեղ մը կը գումարուին, եւ գաղտնի քուէարկութեամբ ու քուէից բացարձակ առաւելութեամբ ազգային ընդհանուր ժողովոյ եկեղեցական անդամները կընտրեն թէ եպիսկոպոսներէն, թէ վարդապետներէն եւ թէ քահանաներէն, բայց պէտք է որ ընտրելիք՝ դուրսերը պաշտօն չունենան եւ հասակաւ երեսուն տարին լրացուցած եւ գոնէ հինգ տարի առաջ ձեռնադրուած ըլլան եւ որ եւ է դատաստանի տակ չը գտնուին:

Յօդ. 64. Եկեղեցական երեսփոխանաց պաշտօնը տասն տարի կը տեւէ, եւ երկու տարին անգամ մը հինգերորդ մասը փոխուելով կը նորոգուի: Այս հինգերորդ մասը առաջին ութ տարիներուն մէջ վիճակաւ պիտի որոշուի եւ հանուի, եւ թէ վիճակաւ ելած եւ թէ տասնամեայ պաշտօնը լրացուցած անդամները անմիջապէս վերընտրելի են:

Ընտրութիւն աշխարհական երեսփոխանաց

Ա. Ընտրողութեան եւ ընտրելութեան պայմանք

Յօդ. 65. Ընտրողական իրաւանց հիմն կը բռնուին ազգային տուրքը եւ անձնական արժանիքը:

Ազգային տուրքը ընտրողութեան իրաւունք տալու համար, պէտք է որ ընտրողը գոնէ եօթանասուն ու հինգ ղուրուշ ընդհանուր տուրք վճարէ:

Ընտրողութեան անձնական արժանեօք իրաւունք ունեցողներն են՝ Արքունի դիւաններուն եւ Տէրութեան ուրիշ պաշտօններուն մէջ գտնուողները, վկայեալ բժիշկները, օգտակար գրքերու հեղինակները, դպրատանց ուսուցիչները եւ ազգին օգտակար ծառայութիւններ մատուցած անձինք:

Յօդ. 66. Ընտրողութեան իրաւունք ունին քսան ու հինգ տարին լրացուցած անձինք, սակայն ընտրողք հարկ է որ Օսմանեան Տէրութեան հպատակ ըլլան:

Յօդ. 67. Ընտրելու իրաւունքէն դատաստանապէս զրկեալ են հետեւեալ չորս դաս անձինքը:

Ա. Քրէական յանցանօք դատապարտեալները, որոնք ըստ պատժական օրինաց տէրութեան՝ քաղաքականապէս մեռեալ կը համարուին:

Բ. Ազգային գործոց մատակարարութեանը մէջ նենգութեամբ բռնուած, եւ ազգային ժողովներէն մէկուն կողմէն դատապարտուած անձինք, որոց համար ազգային գործերու մէջ չը գործածուիլը վճռուած ըլլայ դատող ժողովին կողմէն:

Գ. Տէրութեան դատարաններուն կողմէն զգաստացուցիչ պատիժ կրողները, որոց պատժոյն պայմանաժամը դեռ լրացած չէ:

Դ. Խելագարութեան պատճառաւ անբաւական դատեալները, որոնց կատարելապէս առողջացեալ ըլլալը օրինաւոր կերպիւ հաստատուած չըլլայ:

Յօդ. 68. Ընտրելի են ազգին այն ամէն անհատները, որոնք երեսուն տարին լրացուցած ըլլալով, Օսմանեան հպատակ, Տէրութեան օրինացը տեղեակ եւ ազգային գործոց հմուտ են եւ ընտրողութեան իրաւունքէն ըստ 67-րդ յօդուածոյ զրկուած չեն:

Բայց Կոստանդնուպօլսոյ թաղերուն կողմէն ընտրուելիք ութսուն երեսփոխանաց գոնէ եօթը՝ աստիճանաւոր անձինք ըլլալու են:

Բ. Եղանակ ընտրութեան

Յօդ. 69. Կոստանդնուպօլսոյ թաղերէն եւ գաւառներէն ընտրուելիք երեսփոխանաց բաշխման ցուցակը չինելու համար, ամէն երկու տարի փետրուար ամսոյ սկիզբը ազգային կրօնական եւ քաղաքական ժողովները, տեսուչ խորհրդոց աւենապետներուն հետ մեկտեղելով, համախորհուրդ ժողով կը կազմեն, եւ պատրիարքական դիւանատան ընդհանուր ազգահամարին նայելով, ամէն մէկ թաղին ու գաւառին կողմէն քանի երեսփոխան ընտրուելիքը կորոշեն, Պօլսոյ թաղերուն համար՝ ընտրողաց թիւը, եւ գաւառներուն համար՝ բնակչաց հիմն բռնելով: Եւ այս կերպով չինուած ցուցակին համեմատ՝ իւրաքանչիւր թաղի եւ գաւառի տալու երեսփոխանաց թիւը Պատրիարքի ձեռօք անոնց կը ծանուցանեն:

Երեսփոխանաց պաշտօնը տասն տարի կը տեւէ, եւ երկու տարին անգամ մը՝ Կոստանդնուպօլսոյ թաղերէն եւ թէ գաւառներէն ընտրուած ազգային երեսփոխաններուն հինգերորդ մասը կը փոխուի եւ կը նորոգուի: Այս հինգերորդ մասին ընտրութիւնը պիտի կատարուի ամէն երկու տարին անգամ մը, թէ թաղերուն եւ թէ գաւառներուն կողմէն, մէջերնին փոփոխակի կարգ պահելով:

Այս փոփոխակի կարգը առաջին ութ տարիներուն մէջ՝ վիճակաւ պիտի որոշուի սա՛ պայմանաւ՝ որ եթէ թաղի մը ընտրողները եւ կամ գաւառի մը բնակչաց թիւը աւելցած կամ պակսած է, այն թաղին կամ գաւառին տալու երեսփոխանաց թիւն ալ համեմատութեամբ պիտի աւելնայ կամ պակսի:

Վախճանեալ կամ հրաժարեալ երեսփոխանաց տեղ ընտրուելիք անձինքն ալ՝ ամէն տարի տարեգլխէն երկու ամիս առաջ պէտք է ընտրուեն:

Թաղական երեսփոխանները կոստանդնուպօլսոյ թաղերուն բնակչաց կողմէն պիտի ընտրուեն: Իսկ գաւառական երեսփոխանները իւրաքանչիւր գաւառի ընդհանուր ժողովոյ կողմէն պիտի ընտրուի:

Յօդ. 70. Թէ Պօլսոյ թաղերէն եւ թէ գաւառներէն ուզուած երեսփոխանները՝ հարկ չէ, որ ընտրող թաղին կամ գաւառին բնակիչներէն ըլլան. բաւական է, որ կոստանդնուպօլսոյ մէջ բնակին, իրենց ներկայացուցած թաղին կամ գաւառին ազգային գործոցը հմուտ ըլլան եւ ազգասիրութեամբ, ուղղութեամբ ու արդարախոհութեամբ՝ ընտրողաց յարգն ու համարումը ստացած անձինք ըլլան:

Ազգային երեսփոխանները ո՛չ թէ զիրենք ընտրող թաղին կամ գաւառին երեսփոխանները կը համարուին ընդհանուր ժողովոյ մէջ, այլ ազգին երեսփոխաններն են՝ համազօր իշխանութեամբ:

Յօդ. 71. Երկու տարին անգամ մը Պօլսոյ թաղերուն կողմէն ընտրուելիք երեսփոխանաց հինգերորդ մասին համար՝ Պատրիարքը փետրուար ամսոյ մէջ ընտրող թաղերուն ամէն մէկուն կը ծանուցանէ քանի երեսփոխան ընտրելիքը՝ ընտրողութեան եւ ընտրելութեան պայմաններն ալ յիշեցունելով:

Այս ծանուցման վրայ՝ թաղական խորհուրդները երեսփոխանաց ընտրութեանը կը ձեռնարկեն: Բայց ընտրական գործողութեանց համար թաղին քարոզիչը՝ կամ անոր չգտնուած ժամանակը՝ աւագ երէցը նախագահութիւն կընէ, եւ թաղին բնակիչներէն երեքէն մինչեւ վեց պատուաւոր անձինք թաղական խորհուրդին վրայ կաւելցուին:

Այս կերպով կազմուած ընտրողական ժողովներուն ամէն մէկը՝ իր թաղին մէջ ընտրողութեան իրաւունք ունեցողներն ստուգելով, այբուբենի կարգաւ ընտրողաց ցանկ մը կը պատրաստէ եւ ութ օր բաց մնալու պայմանաւ թաղական խորհրդարանի մէջ կախել կուտայ:

Ընտրողական ժողովը ընտրողաց որոշումը դիւրացունելու համար՝ ուզուած երեսփոխաններուն թիւէն եռապատիկ աւելի ընտրելեաց ցուցակ մըն ալ կը պատրաստէ եւ այն ալ կախել կուտայ խորհրդարանին մէջ: Սակայն ընտրողք ամենեւին պարտաւորեալ չեն ընտրելեաց ցուցակին հետեւելու:

Գաւառներուն մէջ ալ՝ գաւառական ընդհանուր ժողովոց անդամները միեւնոյն կերպով կընտրուին:

Գ. Քուէարկութիւն

Յօդ. 72. Ընտրողաց ցանկին բացուելէն չաբաթ մը ետքը՝ կիւրակէ առաւօտ, ժամերգութեան աւարտմանէն ետքը. թաղական խորհրդարանի մէջ քուէարկութեան կսկսուի սապէս:

Թաղական խորհրդոյ նախագահը՝ ընտրողաց ցանկը ձեռքն առած կը կանչէ ընտրողները, որք ընտրողաց ցանկին մէջ՝ իրենց անուան առջեւ ստորագրելէն վերջը, քանի երեսփոխան ուզուած է նէ՝ այնքան անձանց անուն թղթի մը վրայ կը գրեն վերեւն ի վար կարգաւ, եւ ամէն մէկ անուան առջեւ մականուն, բնակութիւն եւ արուեստ նշանակելով՝ թուղթը կը ծալլեն եւ յատկապէս պատրաստուած քուէտուփին մէջ կը ձգեն: Իսկ եթէ ընտրողք պատճառաւ իւիք չը կրնան գալ խորհրդարան, ստորագրեալ նամակաւ մը քուէնին կուղարկեն:

Յօդ. 73. Քուէարկութիւնը գաղտնի է, ուստի պէտք է, որ քուէարկուք առանձին գրեն իրենց քուէթուղթը, որպէս զի ուրիշ մը չը կրնայ տեսնել գրած անունները:

Յօդ. 74. Քուէարկութիւնը սկսած օրը պէտք է լմննայ: Ընտրողներէն ո՛վ որ իր քուէն նոյն օրը չը ներկայացունէ, ետքը բողոքելու իրաւունք չունի:

Յօդ. 75. Ոչ ոք պիտի կարենայ միանգամայն երկու թաղի մէջ քուէ տալ:

Յօդ. 76. Ընտրութեան մասին միացեալ թաղերը եւ թեմերը՝ եթէ իրարու մօտ ըլլան, ընտրողները մէկ տեղ ժողովուելով քուէարկութիւն կընեն: Իսկ եթէ իրարմէ հեռի ըլլան՝ իւրաքանչիւր թաղ կամ թեմ զատ քուէարկութիւն կընէ, եւ ետքը երկու կողման քուէարկութեանց արդիւնքը կը միացուննեն:

Յօդ. 77. Քուէարկութիւնը կատարուելէն ետքը, նոյն օրը մի եւ նոյն նիստի մէջ՝ թաղական խորհուրդին առջեւ քուէտուփը կը բացուի, եւ այս բանիս համար որոշուած քննիչները քուէներն համրելով, քուէարկուաց թուոյն հետ կը բաղդատեն:

Եթէ տարբերութիւն գտնուի, եւ թաղական խորհուրդը խարդախութեան կասկած ունենայ, մինչեւ առաջիկայ կիրակի՝ միւս օր մը նորէն քուէարկութիւն ընել կորոշուի:

Նմանապէս՝ եթէ ուզուած երեսփոխանաց թիւը առաջին անգամին չը լցուի, մնացածին համար երկրորդ անգամ քուէարկութիւն կըլլայ միւս օր մը:

Յօդ. 78. Եթէ պատահի, որ քուէարկուներէն մէկը պէտք եղածին աւելի թուով անուն գրած ըլլայ իր քուէաթուղթին մէջ, նոյն թիւէն վերջը եկած անուննները անընդունելի են, նմանապէս անվաւէր կը համա-

րուին այն քուէթուղթերը՝ որոց մէջ գտնուած անուննները վերէն ի վար կարգաւ գրուած չեն:

Յօդ. 79. Քուէարկուաց թուոյն կէսէն աւելի քուէ ստացողներուն մէջէն՝ առաւելագոյն ստացող անձինք՝ երեսփոխան ընտրուած են: Եւ եթէ երկու անձանց հաւասար քուէ տրուած ըլլայ, երիցագոյնը ընտրեալ է:

Յօդ. 80. Եթէ առաջին անգամ քուէարկութեամբ առաւելութիւն չստացուի, թաղական խորհուրդը, կծանուցանէ առաւելագոյն քուէ ստացող երկու անձանց անուննները, եւ երկրորդ քուէարկութիւնը օրինաւորապէս այն երկու անուանց վրայ կըլլայ:

Յօդ. 81. Ամէն թաղական խորհուրդ՝ իր թաղէն ընտրուած երեսփոխանաց անուննները Պատրիարքին կը ներկայացունէ մասնաւոր տեղեկագրով մը. որուն մէջ պէտք է ճշտիւ նշանակուած ըլլայ ընտրեալներուն անունը, մականունը, բնակութիւնը, արհեստը, եւ քուէարկութեան բոլոր պարագայները:

Պատրիարքը այս տեղեկագիրը կը ներկայացունէ քաղաքական ժողովին, որ զանոնք քննելով՝ կը ստուգէ երեսփոխանաց ընտրելութեան պայմանները:

Այսպէս ստուգուելէն ետքը, Պատրիարքը պաշտօնական կերպիւ կը ծանուցանէ երեսփոխանաց ամէն մէկուն ըստ օրինի ընտրութիւնը եւ կը հրաւիրէ զանոնք ընդհանուր ժողովոյ ատեան կազմել որոշեալ օր մը:

Յօդ. 82. Ընդհանուր ժողովը իր առաջին նիստին մէջ՝ քաղաքական ժողովին քննած տեղեկագրերը մտիկ ընելով եղած ընտրութիւնները եւ երեսփոխանաց իշխանութիւնը կը վաւերացունէ, որով ընդհանուր ժողովը ըստ օրինի կազմուած կըլլայ:

Ընդհանուր ժողով կրնայ գումարուիլ, երբ Կոստանդնուպոլսոյ երեսփոխանաց մեծագոյն մասը ընտրուած ըլլայ, առանց սպասելու գաւառական երեսփոխանաց ընտրութեան վախճանին՝ որոց լուրը մէկ կողմէն Կոստանդնուպոլիս հասնելու վրայ կըլլայ:

Յօդ. 83. Եթէ մէկը քանի մը թաղերու կամ գաւառներու կողմէն ընտրուած ըլլայ, ինք կորոշէ որ թաղին կամ որ գաւառին երեսփոխանութիւն ընդունելը, եթէ ինք չուզէ որոշել, ընդհանուր ժողովը վիճակաւ կորոշէ:

Յօդ. 84. Երեսփոխանաց անուան ցուցակը ընդհանուր ժողովոյ սրահին մէջ կախուած պիտի մնայ՝ այբուբենի կարգաւ չինուած, եւ իւրաքանչիւր անուան առջեւ պիտի նշանակուի հրաժարում, վախճանում եւ այլ ինչ որ պատահի:

Այս ցուցակը երկու տարին անգամ մը պիտի նորոգուի:

ԳԼՈՒԽ Բ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՆՈՆՔ ԺՈՂՈՎՈՑ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴՈՑ

Յօդ. 85. Ամէն ժողով եւ խորհուրդ պիտի ունենայ ատենական դիւան մը, որ կը բաղկանայ մէկ ատենապետէ, մէկ ատենադպրէ եւ երբեմն նաեւ ատենապետէ եւ ատենադպրի փոխանորդներէ: Ասոնց ամենն ալ հարկաւ ժողովոյ անդամներէն պիտի ըլլան:

Ատենական դիւանը տարին անգամ մը կը նորոգուի, եւ անդամներն անմիջապէս վերընտրելի են:

Յօդ. 86. Առանց մեծագոյն մասի ներկայութեան ատեան չը կրնար կազմուիլ:

Յօդ. 87. Խնդիր մը լաւ քննուելէն եւ անոր վրայ ներկայ ժողովականաց կարծիքը հասկցուելէն վերջը, քուէ կը դրուի եւ ձայնից առաւելութեամբ որոշում կը տրուի: Երբ ձայնից հաւասարութիւն պատահի, եթէ նախագահը ներկայ է՝ անոր կարծեաց կողմը կը հակի որոշումը. եթէ ոչ՝ ատենապետին կողմը:

Յօդ. 88. Խառն ժողովոյ մէջ քննուած որ եւ է խնդրոյ որոշում տրուելու համար, պէտք է, որ երկու ժողովները զատ քուէարկութիւն ընեն: Երբ երկուքին ալ մեծագոյն մասը միեւնոյն որոշումը ըրած ըլլայ, խնդիրը լուծուած է, իսկ եթէ որոշումնին տարբեր ըլլայ, կարծեաց անհամաձայնութիւն կը համարուի եւ հետեւաբար խնդրոյն որոշումը ընդհանուր ժողովին կը ձգուի:

Խառն ժողովը օրինաւորապէս գումարուած համարուելու համար, պէտք է, որ ժողովոց երկուքին ալ մեծագոյն մասը ներկայ գտնուին:

Յօդ. 89. Ընդհանուր ժողով գումարուելէն գոնէ վեց օր առաջ պէտք է, որ պատրիարքարանի կողմէն հրաւիրանաց գրեր յուղարկուին անդամներուն:

ԳԼՈՒԽ Գ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՈՒՐՔ

Յօդ. 90. Ամէն ազգային անհատ, որ չափահաս է եւ վաստակ ու շահու տէր, պարտական է տրօք մասնակից ըլլալ ազգային ծախուց:

Այս տուրքը տարեկան է, եւ բաչխման հիմն կը բռնուի իւրաքանչիւր անհատի կարողութիւնը:

Յօդ. 91. Ազգային տուրքը երկու տեսակ է, մէկը ընդհանուր՝ որ ընդհանուր ծախուց յատկացեալ է եւ կը հաւաքուի պատրիարքարանի կողմէն, ազգային կեդրոնական անդուկին համար, եւ միւսը մասնաւոր՝ որ իւրաքանչիւր թաղի մասնաւոր ծախուց յատկացեալ է եւ կը հաւաքուի թաղական խորհրդոց կողմէն թաղական անդուկներուն համար:

Յօդ. 92. Կոստանդնուպօլսոյ մէջ ընդհանուր տուրքի բաշխման եւ հաւաքման եղանակը՝ քաղաքական ժողովին մէջ կորոշուի եւ ընդհանուր ժողովով կը հաստատուի: Իսկ մասնաւոր տուրքը՝ ամէն թաղ իր խորհրդոյ մէջ կորոշէ եւ կը հաստատէ:

Սոյնպէս կը տնօրինուին նաեւ գաւառներուն մէջ գաւառական ընդհանուր տուրքն ու թաղական մասնաւոր տուրքը:

Յօդ. 93. Գաւառներուն կողմէն ազգային պատրիարքարանի սնդուկին տրուելու մինչեւ ցարդ սովորութիւն եղած տուրքին բաշխման եւ հաւաքման եղանակը՝ ընդհանուր ժողովը պիտի որոշէ, եւ Բարձրագոյն Դրան հաճութեամբը պիտի գործադրուի:

ԳԼՈՒԽ Դ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Յօդ. 94. Առաջնորդը գաւառական ժողովոց նախագահն է եւ անոնց գործադիր իշխանութիւնը կը վարէ:

Իր պարտաւորութիւնն է՝ գաւառին մէջ ազգային Սահմանադրութեան գործադրութեանը հսկել:

Յօդ. 95. Առաջնորդը չպիտի կարենայ վանքերուն մէջ բնակութիւն հաստատելով՝ պաշտօնին տեղէն հեռանալ, այլ գաւառին գլխաւոր քաղքին մէջ ազգային առաջնորդարանը պիտի բնակի, ուր կը գումարուեն եւ գաւառական ժողովները:

Երբ առաջնորդ մը մխանգամայն եւ վանահայր ըլլայ, եթէ վանքը միայն մէկ օրուան ճամբայ հեռի է առաջնորդանիստ քաղաքէն՝ կրնայ երկու պաշտօնն ալ մէկտեղ վարել՝ երբեմն վանքին այցելութիւն ընելով: Բայց եթէ հեռաւորութիւնը օրուան մը ճանապարհէ աւելի ըլլայ, պէտք է, որ վանքին մէջ իրեն փոխանորդ կարգելով, ինք քաղաք բնակի: Սակայն հարկ եղած ժամանակը իր վիճակին ամէն կողմը այցելութեան կրնայ երթալ:

Յօդ. 96. Կոստանդնուպօլսոյ մէջ եղածին նման՝ գաւառներուն մէջ ալ ամէն թաղ պիտի ունենայ թաղական խորհուրդ մը, թաղական սնդուկ մը եւ թաղական դիւանատուն մը:

Նմանապէս առաջնորդանիստ քաղաքին մէջ պիտի հաստատուին կրօնական եւ քաղաքական ժողովներ: Եւ քաղաքական ժողովին տնօրէնութեանը տակ՝ գաւառչական սնդուկ մը:

Նաեւ առաջնորդարանի մէջ գաւառական դիւանատուն մը հաստատուելով, առաջնորդական վիճակին բոլոր ժողովրդոց թաղական ազգահամարի տումարները հոն պիտի ժողովվին, եւ գաւառական ընդհանուր ազգահամար պիտի կազմուի:

Յօդ. 97. Առաջնորդի ընտրութիւնը՝ նոյն եւ նման Պատրիարքի ընտրութեան, գաւառական ընդհանուր ժողովով կըլլայ, եւ ընտրութեան

տեղեկագիրը տեղւոյն խառն ժողովոյն միջոցաւ Պատրիարքին կուղարկուի: Պատրիարքը կեդրոնական վարչութեան խառն ժողովոյ համահաճութեամբը կանուանէ գառաջնորդը եւ Բարձրագոյն Դրան իմաց տալով՝ պաշտօնական հրամանագիրը կընդունի:

Յօդ. 98. Գաւառական ժողովները կեդրոնական վարչութեան ժողովներուն վերաբերեալ տրամադրութեանց համեմատ պիտի կազմուին, եւ պաշտօննին ու պարտաւորութիւննին նոյն եւ նման են:

Բայց գաւառական ժողովներուն անդամոց թիւը՝ իւրաքանչիւր վիճակի համար միանգամ պիտի սահմանուի՝ ամէն մէկ գաւառի բնակչաց թուոյն համեմատութեամբ:

Մինչեւ որ ազգային տուրքը գաւառներուն մէջ օրինաւոր կերպիւ հաստատուի, Տէրութեան առաջին, երկրորդ եւ երրորդ աստիճանի տուրք տուող անձինք միայն պիտի ընտրեն գաւառական ընդհանուր ժողովոց անդամները: Եւ այս ժողովներուն կազմութեան կերպը՝ իւրաքանչիւր վիճակի բնակչաց թուոյն նայելով, կեդրոնական վարչութիւնը պիտի որոշէ՝ առաջնորդաց հետ խորհրդակցելով:

ԳԼՈՒԽ Ե
ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Յօդ. 99. Ազգային Սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքը անփոփոխելի են: Բայց երբ փորձառութեամբ՝ ինչ-ինչ տրամադրութեանց փոփոխութիւնը հարկաւոր դատուի, ընդհանուր ժողովը Սահմանադրութեան հաստատութենէն հինգ տարի ետքը վերաքննութեան յանձնաժողով մը կը կազմէ, կրօնական եւ քաղաքական ժողովներէն՝ երեքական անդամ, չորս տեսուչ խորհուրդներէն՝ երկերկու անդամ եւ աստնցմէ զատ, ընդհանուր ժողովոյ մէջէն կամ դրսէն՝ վեց հոգի, ընդամենը՝ քսան անդամ ընտրելով: Այս յանձնաժողովը կը սահմանէ հարկաւոր դատուած փոփոխութիւնները, որ ընդհանուր ժողովը վաւերացնելէն ետքը Բարձրագոյն Դրան կը ներկայացուին եւ Կայսերական հրամանին համեմատ կը գործադրուին:

Ե

ԶԱՆԱԶԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ

ՋԱՆԱԶԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Հայոց եկեղեցական իրաւունքի երկրորդական աղբիւրներ են կազմում զանազան ժողովածուները, որոնք գրուած եւ հաւաքուած են զանազան ժամանակներում, եւ որոնցից մնացել են մի քանի կցկտուր ու հատուկտոր տեղեկութիւններ եւ հասել են մեզ չատ քիչ ամփոփ հատուածներ: Սրանք ունին միմիայն օգնող, պարզաբանող, մութ կէտերը որոշող նշանակութիւն, իսկ դրական եւ ուղղակի աղբիւր չեն ներկայացնում:

1. Առաջին ժողովածու պիտի համարել Ե դարում թարգմանիչների ձեռքով կազմած եւ հաւաքած կանոնները, որոնց մէջ մտնում էին երեք տիեզերական ժողովների, Լուսաւորչի, Ներսէսի, Սահակի, առաքելոց կանոնները, գուցէ եւ երկու օտար տեղական ժողովներինը. ա՛յս երեւում է Շահապիվանի ժողովի առաջաբանից:

2. Բ լիակատար ժողովածուն կազմել է 8-րդ դարու սկզբին Յովհան Օձնեցին, որի իսկականը անխախտ եւ անփոփոխ դժբախտաբար մեզ չի հասել, Էջմիածնի մատենադարանի ձեռագրերում կան երկու-երեք կցկտուր քաղուածքներ նրա կազմածից:

3. Երրորդ ժողովածուն կազմուած է Ժ դարից ոչ ուշ, քաղուած կամ ընդօրինակած Օձնեցու ժողովածուից եւ զանազան փոփոխութիւնների ու յաւելումների ենթարկած. դրանցից մօտ 40 հատ այսօր էլ կան Էջմիածնի ձեռագրատանը:

4. Զորրորդը գրել է Ներսէս Լամբրոնացին ԺԲ դարում՝ եկեղեցական կանոնների եւ աշխարհական օրէնքների միացմամբ, որը դժբախտաբար մեզ չի հասել:

5. Սմբատ Գունդստապլ (սպարապետ) պատմիչը ունի համառօտ «Ծաղկաքաղ ի դատաստանագրոցն Մխիթարայ Գոշի եւ Բիւզանդական օրինագրաց, որ արդէն ծանօթ էին յազգին թարգմանութեամբ Լամբրոնացւոյն» (Պատմ. հայերէն դպրութեանց, 774 երես):

6. Գլխաւոր եւ միակ ժողովածուն, որին կարելի է քիչ ու չատ հնապատմական նշանակութիւն տալ, է Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրք»:

7. Բացի այս ունինք եւ յունա-հռոմէական օրէնքների ժողովածու, որ կցուած է մասամբ Դատաստանագրքի հետ, մասամբ՝ ձեռագիր մեծ կանոնագրքերի: Կայ եւ վրացերէն եւ ապա ռուսերէն թարգմանած Վախթանգի ժողովածուն, որի մի գլուխն է «Հայոց կանոնները»՝ քաղուած Մխիթար Գոշից:

Ժողովածուների մէջ առանձին ուշադրութեան արժանի են 6 եւ 7 կէտերում նշանակուածները:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՕՇ (տե՛ս Կիրակոս պատմագիր):

Մխիթարը (Գօշ կոչւում էր նրա համար, որ մազերը ուշ դուրս եկան, քեօսա էր) ծնուել է Գանձակ քաղաքում, առաջին կրթութիւնը ստացաւ մի կարդացած քահանայից. դրանով չբաւականանալով՝ նա, արդէն վարդապետ դարձած, ելաւ հայրենիքից եւ թափառելով այս ու այն կողմն՝ այս ու այն ուսումնականին հանդիպելով հասաւ Կիլիկիա՝ Սեւ լեռան կողմերը, մտաւ Կարմիր վանքը եւ բաւականաչափ օգուտ քաղեց այնտեղի ուսումն առած վարդապետներից: Ապա այնտեղից ելնելով՝ էրզրումի վրայով անցնելիս պատահեց Քուրթ անունով բարեպաշտ մարդուն, որից որդիական յարգանք ու սէր վայելելուց յետոյ եկաւ հայրենիք: Աղուանից Ստեփաննոս կաթուղիկոսը, լսելով Մխիթարի վերադարձը եւ տեղեկանալով նրա ուսումնառութեան ու խոր գիտութեան վրայ, յորդորեց նրան թողնել մահմետականներով լցուած քաղաքը եւ գնալ Վախթանգ իշխանի մօտ: Քիչ յետոյ անցաւ նա իւր վաղածանօթ Քուրթ իշխանի մօտ, որը վերադարձել էր իւր հայրենիքը Հաղբատի մօտ. յետոյ տեղաւորուեց Գետիկ վանքում՝ Աղստեւ գետի աջ կողմում: Ապա իշխանների օգնութեամբ Ս. Աստուածածին անունով եկեղեցի չինեց նոյն տեղերում՝ Նոր Գետիկ կոչմամբ եւ դարձրեց այդ սրբավայրը ուսումնավայր, ուր թափւում էին ամէն կողմից ուսումնածարաւ անձինք՝ «գիտնական» վարդապետից ուսում սովորելու: Այդ ժամանակ սկսուեց Զաքարէ սպասալարի Սսի ժողովից ստացած 8 կանոնների գործադրութեան խնդիրը, որին, ըստ երեւոյթին, հաւանութիւն էր տալիս Գօշ:

Գօշի գլխաւոր պարապմունքը եղաւ Դատաստանագրքի կազմելը, Աղուանից Ստեփաննոս կաթուղիկոսի խնդրանօք, որը սկսուելով 1184 թուից՝ չարունակուեց մինչեւ նրա մահը՝ 1213 թուականները: «Դատաստանագիրքը» բաղկացած է երեք մասից. 1) նախադրութիւն, 2) եկեղեցական կանոններ, 3) աշխարհական օրէնքներ:

Նախադրութեան մէջ յիշւում են այն աղբիւրները, որոնցից նա քաղել է իւր գիրքը. առաջի աղբիւրն է՝ բնաւորական օրէնք, որով ղեկավարւում էին առանց գրի Աբրահամ նահապետը եւ այլն, 2) քրիստոնեայ ազգերի մէջ տեսած եւ լսած դատական սովորութիւնները, 3) մահմետականներից վերցնում է այն, որը վերցրած է Մովսիսի գրուածքներից եւ ո՛չ այն, ինչ որ Մահմետը քարոզեց, 4) Մովսէսի հնգամատեանը, 5) կանոնական գրքերից եւ 6) Հին եւ Նոր Կտակարանի բոլոր գրքերից:

Կայ եւ ըստ Հ. Բաստամեանի 492 ձեռագրում բացի այդ երեք մասից եւ երկու մաս, քաղուածքներ Մովսիսական օրէնքներից եւ քաղուածքներ յունական օրէնքներից (տե՛ս Մխիթ. Գօշ, Բաստամ, 116 եր.): Նրա կարծիքով՝ յունական օրէնքների քաղուածքը Մխիթարինը չէ, այլ յետոյ՝ ուրիշների ձեռքով աւելացրած կամ հէնց Ն. Լամբրոնա-

ցու օրէնսգիրքն է, որ կցել են յետոյ Մխիթարի գրուածքին (120 եր.): Գօշի «Դատաստանագիրքը» ի՞նչքան իրաւաբանական արժէք ունի, արդեօ՞ք կարելի է աղբիւր ընդունել մեր եկեղեցական իրաւունքի համար, թէ՞ ոչ: Դրա պատասխանը պարզ է եւ մի, երկու լինել չի կարող: Որովհետեւ այդ «Դատաստանագիրքը» անհատի գրած է, ո՛չ մի ազգային ժողովի կողմից չէ՛ հաստատուած, ո՛չ մի իրաւահաս մարմնի կողմից չէ՛ ընդունուած, ուստի եւ չի կարող իբրեւ դրական աղբիւր ծառայել: Բացի ա՛յդ, Մխիթարի գրուածքը Յովհաննէս Սխոլաստիկի եւ կամ Դիոնէսիոս Կրտսերի ժողովածուների նման ժողովածու չէ՛, ո՛չ էլ ինքնուրոյն իրաւաբանական հետախուզութիւն է եւ ո՛չ գուտ ժամանակակից կեանքի գործադրուող օրէնքների մշակումն. այլ մի խառնուածք է Ս. Գրքի, հայոց եւ արտաքին ժողովների կանոնների, զանազան ազգերի սովորութիւնների ու իւր անձնական կարծիքի. ժողովածուն որովհետեւ օգտւում է եւ մահմետական սովորութիւններից, ուստի եւ ստացւում է մի խառնիճաղանճ հաւաքածու, առանց որոշ սկզբունքի եւ տիրապետող ուղղութեան, որի կանոնները գործադրել ոչ մի կերպով չի կարելի եկեղեցական կեանքում, նամանաւանդ որ պատիժների մէջ մեծ տեղ է բռնում մահուան դատապարտելը, որը միանգամայն հակառակ է Աւետարանի սկզբունքին:

Գօշի գիրքը կարող է ծառայել իբրեւ հնա-պատմական կողմնակի աղբիւր համեմատական արժէքով:

Իբրեւ նմուշ, թէ ո՞րքան տարօրինակ կանոններ կան դրա մէջ, կարելի է բերել հետեւեալ կտորները:

Դ գլխում ասում է. «Եթէ ժողովրդականը արհամարհի քահանային նախատելով եւ կամ յանդգնի խփել, իրաւացի դատաստան է ձեռքը կտրել՝ «հատանել զձեռն»:

Ե գլխում՝ «եթէ պատահի, որ ամուսնութեամբ կնոջ տիրել չի կարող ամուսինը, կանոնների հրամանի համաձայն թէ չէ կամենում կինը միասին ապրել, թո՛ղ բաժանման դատաստան լինի»: «Սակայն ամուսնու կամքով եւ հաւանութեամբ ուրիշ մարդու գնայ, եւ ամուսինը պսակուի այլի կնոջ հետ»:

Զ գլխում՝ եթէ այսահար կինը «բժշկուի, իւր մարդու մօտ գնայ, եթէ մարդը կընդունի. իսկ եթէ ո՛չ, իրաւունք ունի արձակել» կնոջ, եթէ այսահար է եղել կինը պսակուելուց առաջ. իսկ եթէ այսահարութիւնը պսակուելուց յետոյ է առաջացել մարդու տանը, եթէ 7 տարուայ ընթացքում չբժշկուի, արձակուի կինը իւր բերած բոլոր ունեցածով, մարդը կնոջ թոյլտուութեամբ պսակուի, եւ երեխաներն էլ մնան մարդու մօտ, բացի այդ մարդը օգնի նաեւ արձակած կնոջ:

Ժ գլխում՝ Աբրահամի եւ Սառայի օրինակով թոյլ է տալիս մարդուն բացի ամուլ կնոջից եւ երկրորդ կին բերել, «բայց ամուլ եւ ծննդական

կնոջ միասին չպահել». իսկ եթէ անծննդութեան պատճառը մարդն է, կինը կարող է երկրորդ մարդ գտնել:

ԺԱ գլխում իրաւունք է տալիս կնոջ մարդուց բաժանուել, եթէ ամուսինը արուագիտութիւն կամ այլ վատթար գործ է կատարել:

ԺԲ գլխում անսովոր կանոններ է դնում մարդու եւ կնոջ մասին:

ԼԳ գլխում՝ «ով կխեղդի տղային իբրեւ խեղի, կամ չնութեան մէջ, կամաւոր կերպով, դրա փոխարէն ինքը մեռնի». խեղդելու համար մահուան պատիժ է նշանակում, «որովհետեւ հնար չկայ կենդանացնելու»:

ԼԸ գլխում՝ Աստուածոյ անուն, մկրտութիւն եւ այլն հայհոյողը մահուան պատժի է ենթարկւում:

ԽԳ գլխում ասում է՝ եթէ ամուսինը առաջին գիշերուանից նկատեց, որ կինը անարգուած է, թող արձակման տայ եւ բաժանուի, կինը կարող է երկրորդ մարդու գնալ. եւ եթէ նորից արձակուի եւ երկրորդ մարդու մահից յետոյ առաջի ամուսինը գայ կնութեան առնելու, իրաւունք չունենայ, որովհետեւ պղծել է... անհեթեթ կարգեր սահմանելով վերջացնում է (հետեւում է Բ օրինաց):

Մնացած կանոններն էլ այսպիսի ձեւով սահմանուած են, նրանք չունին կանոնական հիմք, հապա կամայական կարգադրութիւնների եւ եղած սովորութիւնների արդիւնք են:

Մի՞թէ Գօշի գրուածքը ո՛չ մի իրաւաբանական արժէք չունի: Ունի, նրա գլխաւոր արժէքն այն է, որ նա կազմուած է ոչ ժամանակագրական կարգով, այլ ըստ առարկայի, տուած է գործադրուող օրէնսգրքի ձեւ. բաց անելով մի որեւէ երես, կգտնես մի խնդրի մասին գրած կանոն, վճիռ, որով կարող ես գաղափար կազմել եղած նիւթի իրաւաբանական որոշման մասին:

Երկրորդ արժէքն է այն, որ նա տալիս է հնա-պատմական հարուստ նիւթ, թէ 12 եւ 13-րդ դարերում ինչպիսի հայեացքներ կային չրջապատող ժողովուրդների եւ ազգերի մէջ զանազան խնդիրների վերաբերմամբ:

Գօշի մի քանի ձեռագիր օրինակներին եւ մի քանի ընդարձակ ձեռագիր կանոնագրքերին կցուած կայ յունա-հռոմէական օրէնքների ժողովածուն. սրանք թարգմանուած պիտի լինեն Ռուբինեան թագաւորութեան ժամանակ, երբ յարաբերութիւնը աւելի սերտ էր յունաց եւ եւրոպացոց հետ եւ հարկ էր զգացւում ունենալ որոշ հիմունքներով օրէնքներ, որոնցով հնար լինէր կառավարել ոչ միայն հայերին, այլ եւ Կիլիկիայում գտնուող օտար տարրերին:

Յունա-հռոմէական ժողովածուների կանոնները սկիզբն առել են Կոստանդին Մեծից, որը առաջինը եկեղեցական կանոնները համարեց քաղաքացիական օրէնքների ոյժ ունեցող եւ հաւասարապէս պարտաւորական բոլորի համար: 438-ին Թէոդոս Մեծը ժողովեց Կոստանդի-

նից սկսած մինչեւ իւր ժամանակը հրատարակած բոլոր օրէնքները, եւ «Թէոդոսի կոդեքս» անուամբ դրի առնուեցին եւ գործադրութեան տրուեցին: Դրանից 100 տարի համարեա յետոյ Յուստինիանոս Մեծը հրամայեց համախմբել թէ այդ ժողովածուի, թէ դուրսը մնացած եւ թէ իւր հրատարակած բոլոր օրէնքները միասին եւ մի ժողովածուով հրատարակել, հրատարակած հաւաքածուն կոչուեց «Յուստինիանոսի կոդէքս»՝ 12 գրքի բաժանած (534 թ.): Գրքերից առաջինը 13 տիտուլով բովանդակում է եկեղեցական կառավարութեան վերաբերեալ խնդիրներ. 1) դաւանութեան, 2) եկեղեցու, ս. իրերի եւ նրանց արտօնութեան, 3) եպիսկոպոսների եւ միւս հոգեւորականների, 4) եպիսկոպոսական դատի, 5) հերետիկոսների, 6) մկրտութիւնը չկրկնելու, 7) ուրացողների, 8) խաչակնքելու, 9) հրէաների, 10) հեթանոսների մօտ քրիստոնեայ ստրուկ չունենալու, 11) հեթանոսների, 12) եկեղեցուն դիմողների, 13) ազատուած ստրուկների մասին (տե՛ս Соколов, *164 եր.): Յուստինիանոսը չարունակեց դրանից յետոյ էլի հրատարակել նոր օրէնքներ նովելլա (novellae constitutiones): 165 նովելլաներից՝ 535 թ. հրատարակած, հետեւեալները բովանդակում էին եկեղեցական կանոններ. 5, 6, 32, 46, 56, 58, 67, 83, 84, 123, 131, 133, 136, 139: Այս օրէնքները լատիներէն էին գրուած, 7-րդ դարուց սկսած այդ լեզուի գործածութիւնը թուլանալով, հարկ զգացուեց յունարէն թարգմանելու, եւ հետզհետէ հրատարակուեցին զանազան ժողովածուներ, որոնցից նշանաւորն է Լեւոն Իսաւրացու եւ Կոստանդին Կոպրոնիմի 739թ. հրատարակած էկլօգան 28 տիտուլով (գլուխ), որոնցից 2, 8, 9, 24, 28 եկեղեցական կանոններ են: Ապա 870թ. Վասիլ Մակեդոնացին հրատարակեց ճեռնարկ՝ Պրոխիրօն, 40 տիտուլի բաժանած, որը բովանդակում էր ամենագործածական օրէնքները եւ որոնցից 24, 28-ը եկեղեցական կանոններ էին: Վասիլի օրօք սկսուած ընդարձակ հրատարակութիւնը չարունակուեց եւ նրա որդու՝ Լեւոն Իմաստասէր կայսեր ճեռքով 911-ին, իսկ Վասիլի թոռան՝ Կոստանդինի ժամանակ, 961 թուին նորից մշակուեցին եւ հրատարակուեցին Բազիլիկ անունով (թագաւորական գրքեր): Այս կոդէքսը բաղկացած է 6 հատորից՝ 60 գլխի բաժանած, որոնցից առաջի 4 գրքերը վերաբերում են եկեղեցական կարգերին:*

Ահա այս ժողովածուներից թարգմանուեցին Ռուբինեան տէրութեան ժամանակ եւ կցուեցին Մխիթար Գօշին ու մեր ճեռագիր կանոնագրքերին: Յայտնի է, որ 565-ից մինչեւ 578 թուականը Յովհան Սխոլաստիկ Պօլսոյ Պատրիարքը իւր կազմած ժողովածուն լրացնելու մտքով Յուստինիանոսի նովելլաները 87 գլխով, որոնք եկեղեցուն էին վերաբերում, կցեց իւր հրատարակածի հետ եւ դարձրեց մի ամբողջացած կանոնագիրք: Արդեօ՞ք մեր թարգմանութիւնները Սխոլաստիկի կազմածից են վերցրած, թէ՞ Իսաւրացու եւ իմաստասէր կայսրների ժողովածուից, ինձ

համար անորոշ է այդ, որովհետեւ պիտի բոլորը միմեանց հետ համեմատել: Հ. Բաստամեանի վկայութեամբ՝ մեր թարգմանութիւնների մէջ կան թէ Յուստինիանոսի, թէ Իմաստասէր Լեւոնի եւ թէ այլոց ժողովածուներից կտորներ, եթէ ճիշտ է այս, հնար կլինի ենթադրել, որ դրանք թարգմանուած են ոչ Սխոլաստիկի, այլ 10-րդ դարու լրացրած ժողովածուներից: Այս խնդիրը այնքան հետաքրքիր չէ մեզ համար, որովհետեւ յունա-հռոմէական օրէնքները մեր եկեղեցական օրէնսդրութեան վրայ եթէ ո՛չ բոլորովին, գոնէ շատ քիչ ազդեցութիւն են ունեցել:

Վախթանգ Թագաւորի ժողովածուն վրացերէն եւ ապա թարգմանուած ռուսերէն ունի եւ յօդուածներ «Հայոց օրէնքներ» վերնագրով՝ երկու բաժանմունքով, որոնք գրքի մէջ 32-57 երեսներն են բռնում:

Թէ ո՞րտեղից է ձեռք բերուած այդ օրէնքները, այդ երեւում է 66 երեսի Մովսիսական օրէնքների առաջաբանից, ուր յիշւում են մի առ մի աղբիւրները. երրորդ կէտում ասում է. «Հայոց թագաւորների օրէնքները բերել է տուած թարգմանաբար Էջմիածնից, Մեծ Հայքի Հովիւ եւ Լուսաւորիչ Գրիգորի թաղման տեղից»: Իսկ 32 երեսում գրում է. «Այս գիրքը Մեծ Հայքի օրէնսգրքի թարգմանութիւնն է եւ անուանւում է Օրէնսգիրք (уложение)*, եթէ ձեզ հետաքրքրում է, թէ ինչ գրուածքներից կամ ինչ տեսակ չարաղրութիւններից է ժողովուած, մենք կբացատրենք: Հին ուխտից, որ սկզբից Մովսէսին տրուեց Աստուածանից, նոր ուխտից, ս. Աւետարանից եւ մնացած հին ու նոր սուրբ գրուածքներից, որքան կարողացանք կազմել»: Ապա խնդրում է բոլոր իմաստասէրներից լրացնել թերին, կատարելագործել, օրէնքներ գրողը չարունակում է՝ մենք աւելին չկարողացանք անել, չատերը պահանջող են, որոնք ոչ մի տեղեկութիւն չունին եւ անգիտութեամբ մեզ մեղադրում են:*

Բ մասը սկսւում է նրանով, թէ Մովսէսը ամէն բան գրաւոր չհաղորդեց, այլ բերանացի հրամայեց՝ կատարել ժամանակի եւ հանգամանքների համեմատ: Թագաւորները պիտի վարձատրեն դատաւորներին, «նոյնպէս եւ եկեղեցական դատաւորները, քարոզիչները եւ եպիսկոպոսները պիտի կաթուղիկոսի ողորմութիւնը եւ յարգանքը վայելեն, որպէս զի հակառակ չգնան Աստուծոյ արդար դատարանին»: Եւ ապա սկսւում են եկեղեցական կանոնների յօդուածները, կաթուղիկոսների, եպիսկոպոսների կտակների, ժառանգութեան մասին, կաթուղիկոսի ընտրութեան համար, ի միջի այլոց գրուած է՝ մեռած կաթուղիկոսի թաղումից յետոյ, 7 օր սահմանեալ հոգեւոր կարգերը կատարելուց յետոյ, «եպիսկոպոսները, վարդապետները, անապատականները եւ բոլոր հոգեւորականները պիտի ժողովուեն ս. առաքելական եկեղեցին եւ 12 օր ժողովներ կատարելով՝ ընտրեն արժանի, գիտուն սրբազան գործերին հմուտ, խաղաղ, մաքուր սրտով, համեստ, բարեբարոյ ու ողորմած անձի եւ կաթուղիկոս ձեռնադրել Աստուծու հրամանով, 12 գլխաւոր եպիսկոպոսների

ձեռամբ»: Բոլոր հայոց օրէնքները, որոնք գետեղուած են Վախթանգի ժողովածուի մէջ, 430 յօդուած են կազմում. բաժանուած երկու մասի, Ա մասում կան 151 յօդուած, Բ մասում՝ 280 յօդուած, 151 մինչեւ 431 յօդուածը:

Ի՞նչ բան են վրաց թագաւոր Վախթանգի ժողովածուի «Հայոց օրէնքներ» կոչուած 430 յօդուածները:

«Հայոց օրէնքների» նախաբանութիւնը համառօտ բովանդակութիւն է Մխիթարի նախադրութեան Ա եւ Ժ գլխի: Մխիթարի Ա մասի Ա գլխի բովանդակութեանը, չատ տեղ բառացի կրկնուած է Վախթանգի 151 գլխում. վերջերում աւելացրած է կաթուղիկոս ընտրելու ձեւը եւ եղանակը:

Վախթանգի 152 գլուխը համառօտութիւն է, մինչեւ իսկ տեղ-տեղ բառացի կրկնութեամբ, Գօշի Բ մասի Ա գլխի:

Վախթանգի 153 գլուխը համառօտութիւն է Գօշի Ա մասի Բ գլխի: Վախթանգի 154 գլուխը երեք տողում ամփոփում է Գօշի Ա մասի Գ գլխի երկու երեք երեսում վարդապետների մասին գրուածքը:

Վախթանգի 155 յօդուածը համառօտութիւն է Գօշի Ա մասի Դ գլխի եւ հակառակ թարգմանուած. Գօշը ասում է, որ քահանայութիւնը ժառանգութիւն չպիտի անել, իսկ Վախթանգը ասում է՝ ծուխը կարող է ժառանգութեամբ անցնել միւս քահանային:

Իսկ հետեւեալ գլուխները Գօշի եւ Վախթանգի ժողովածուների մէջ նոյն են:

Վախթանգի յօդ.		Գօշի գլուխները
156	*յօդուած հաւասար է Ա*	*մասի ե գլխին*
157	,, ,, ,,	*Զ.* ,,
158	,, ,, ,,	*Է.* ,,
159	,, ,, ,,	*Ը.* ,,
160	,, ,, ,,	*Թ.* ,,
161	,, ,, ,,	*Ժ.* ,,
162	,, ,, ,,	*ԺԱ.* ,,
163	,, ,, ,,	*ԺԲ..* ,,
164	,, ,, ,,	*ԺԳ..* ,,
165	,, ,, ,,	*ԺԴ..* ,,
166	,, ,, ,,	*ԺԵ..* ,,
167	,, ,, ,,	*ԺԶ..* ,,
168	,, ,, ,,	*ԺԷ..* ,,
169	,, ,, ,,	*ԺԸ..* ,,

	Վախթանգ.				Գօշ.
170	,,	,,	*Բ մասի*	*Բ*	*գլխին*
171	,,	,,	,,	*Գ.*	,,
172	,,	,,	,,	*Դ.*	,,
173	,,	,,	,,	*Ե.*	,,
174	,,	,,	,,	*Զ.*	,,
175	,,	,,	,,	*Է.*	,,
176	,,	,,	,,	*Ը.*	,,
177	,,	,,	,,	*Թ.*	,,
178	,,	,,	*Ա մասի*	*ԺԹ.*	*գլխին*
179	,,	,,	,,	*Ի.*	,,
180	,,	,,	,,	*ԻԱ.*	,,
181	,,	,,	*Բ մասի*	*Ժ*	,,
182	,,	,,	,,	*ԺԱ.*	,,
183	,,	,,	,,	*ԺԲ.*	,,
184	,,	,,	,,	*ԺԳ.*	,,
185	,,	,,	,,	*ԺԴ.*	,,
186	,,	,,	*Ա մասի*	*ԻԲ*	,,
187	,,	,,	*Բ մասի*	*ԺԵ*	,,
188	,,	,,	,,	*ԺԶ.*	,,
190	,,	,,	*Ա մասի*	*ԻԳ*	,,
191	,,	,,	,,	*ԻԴ+ԻԵ.*	*գլուխներին*
192	,,	,,	,,	*ԻԶ*	*գլխին*

Յօդուածներիս մէջ Գօշի «ժառանգաւոր» բառը սխալ թարգմանուած է ռուսերէն «родственник» *բառով:*

193	,,	,,	*Ա մասի*	*ԻԷ*	*գլխին*
194	,,	,,	,,	*ԻԸ.*	,,
195	,,	,,	,,	*ԻԹ.*	,,
196	,,	,,	,,	*Լ.*	,,
197	,,	,,	,,	*ԼԱ.*	,,
198	,,	,,	,,	*ԼԲ.*	,,
199	,,	,,	*Բ մասի*	*ԺԷ*	,,
200	,,	,,	,,	*ԺԸ*	,,
201	,,	,,	*Ա մասի*	*Լ Գ*	,,
202	,,	,,	*Բ մասի*	*ԺԹ*	,,
203	,,	,,	*Ա մասի*	*Լ Դ*	,,
204	,,	,,	*Բ մասի*	*Ի*	,,

Այստեղից մինչեւ 252 յօդուածը համեմատութեամբ շարունակաբար նման է Բ մասի ԻԱ՝ շարունակած մինչեւ ԿԳ գլուխը: Հետեւեալ բացառութեամբ,

237	,,	,,	*Ա մասի*	*ԼԷ*	*գլխին*
238	,,	,,	,,	*ԼԸ*	,,
242	,,	,,	*Ա մասի*	*ԼԹ*	*գլխին*
253	,,	,,	,,		

Վախթանգի օրէնքների Բ մասը՝ «второе отделение Армянских законов собранных Царем Вахтангом», *151-431 յօդուածները համարեա թէ, ինչպէս երեւաց՝ բառացի թարգմանութիւն է Գօշի, կամ կրճատուած ու աղաւաղուած թարգմանութիւն են Գօշի Բ մասի: Իսկ Վախթանգի 1-151՝ Ա մասի յօդուածները չատ նման են նոյն գրքի Բ մասին, որոնց մէջ չկան Գօշի Ա մասի մնացած յօդուածները, նրանք համառօտուած են ու կրճատուած, եւ մէջ են բերուում Կոստանդինի, Թէոդորոսի, Լեւոն Իմաստասէրի օրէնքներից համառօտ քաղուածքներ:*

Նշանակում է՝ Վախթանգի օրէնքները ինքնուրոյնութեան հետքեր չունին, ուղղակի քաղուած են Գօշից:

Մեզ համար քիչ ու չատ աչքի ընկնող եւ նշանակութիւն ունեցող ժողովածու մնում է Մխիթար Գօշի «Դատաստանագիրքը», որը ուսումնասիրութեան է ենթարկուել Հ. Բաստամեան հանգուցեալ վարդապետի ձեռքով (տե՛ս Մխիթար Գօշի «Դատաստանագիրք Հայոց». իրաւաբանական հետազօտութիւնք հանդերձ ծանօթութեամբք, Վահան ծ. վարդապետի Բաստամեանց, միաբանի Ս. Էջմիածնի եւ վանահօր Ս. Գայիանեաց վանուց: Վաղարշապատ, ի տպարանի Ս. Կաթ. Էջմիածնի, 1880 թ.):

Բ ԳԻՐՔ

ՆՈՒԷՐ

ԲԱԳՈՒԵՑԻ Պ. ԼԻՒԴՎԻԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ՍԵՐԳԷՅԵԱՆԻՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՑ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

«Հայոց եկեղեցական իրաւունքի» Ա գրքի մասին մի երկու ամսագրում մի քանի նկատողութիւններ եղան, որոնք արդէն հէնց իմ կողմից ի նկատի առնուած եւ յիշուած էին գրքիս մի քանի տեղում:

Եթէ գիտութիւնների մէջ պահպանողական գիտութիւն կայ, մէկն էլ իրաւաբանութիւնն է, եթէ սրա ճիւղերի մէջ պահպանողական ճիւղ կայ, մէկն էլ եկեղեցական իրաւունքն է, եւ ա՛յդ շատ հասկանալի պատճառով, որովհետեւ եկեղեցական իրաւունքի գլխաւոր աղբիւրները կազմում են Աւետարանը եւ նախկին եկեղեցու աւանդութիւնը, որոնք ունին համարեա 1900 տարուայ վաղեմիութիւն եւ այնպիսի վճռական ու անվիճելի դրոշմական յատկանիշ՝ որպիսին է Աստուածայինը, որը իւր էութեամբ անթոյլատրելի է համարում եկեղեցու հիմնական խնդիրների քննութիւնը, փոփոխութիւնը եւ տարբեր կարծիքների արտայայտութիւնը, ի բաց առեալ վարչական եւ կանոնադրական կողմերը, վերոյիշեալ հիմամբ ընդհանուր եկեղեցու զանազան «եկեղեցական իրաւունքները» համարեա թէ կրկնութիւններ են մէկը միւսի այլ եւ այլ դասաւորութեամբ, որպիսիներից մէկն էր եւ իմ Ա գրքի ո՛չ հայկական մասը եւ նոյնպէս Բ գրքիս նրան համապատասխանող կտորը. իսկ երկուսի մէջ հայկականը եթէ ոչ նոր, գոնէ համախմբուած եւ դասաւորուած մի գործ է, որը մեր եկեղեցու կեանքի հետ ծանօթացողի համար, կարծում եմ, չի լինիլ կարեւորութիւնից զուրկ մի աշխատութիւն:

«Հանդէս Ամսօրեայ»-ի մատենախօսի առաջ մի փաստ չկար դաւանական միակողմանիութիւն նկատելու գրքիս մէջ, քանի որ ընդհանուր ազգային եկեղեցու կանոնադրութեան լրումը պահանջում է, որ աղբիւրները ունենան հանրական հիմք եւ ոչ մասնական, ինչպիսին է, օրինակ, Կարնոյ ժողովը քաղկեդոնականութիւնը ընդունելու համար եղած, որը եւ մատնացոյց է անում յիշեալ ամսագրի մատենախօսը:

Ն.Վ.Մ.Թ.

Ա

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Եկեղեցու որոշման մէջ (տե՛ս Ա գիրք, 15 երես) մենք զանազանեցինք երկու մաս՝ տեսանելի եւ անտեսանելի, անտեսանելին հաւատն է, որի վրայ Յիսուս հաստատեց անդրդուելի հիմքերով Իւր եկեղեցին. տեսանելին այն անհատներն են՝ ժողովուրդը, որը Քրիստոսի հաւատքով միացած, կազմում է հաւատացեալների հասարակութիւնը: Այս հասարակութիւնը ի՞նչպէս է կազմւում, ո՞վ իրաւունք ունի դրա անդամ համարուելու, ի՞նչ իրաւունքներ եւ պարտաւորութիւններ ունի անդամը. փորձենք տեսնել:

Ա գրքի մէջ եղած եկեղեցական կանոնների համաձայն՝ սկզբնական եւ հիմնաւոր միջոցը, որով կարելի է եկեղեցու անդամ լինելու իրաւունքը եւ պարտաւորութիւնները ստանալ, է մկրտութիւնը դրոշմով, եւ պաշտօնապէս միանալը եկեղեցու հետ առանց կրկնամկրտութեան, եթէ միացողը արդէն նախկին իւր եկեղեցու մկրտութիւնը ընդունած է:

Իւրաքանչիւր մարդ, որը կընդունի եկեղեցու դաւանութեան եւ սահմանադրութեան համաձայն մկրտութիւն, կհամարուի եկեղեցու անդամ եւ ձեռք կբերի եկեղեցական իրաւատիրութիւն: Այսպէս էր ընդհանուր կանոնը բոլոր եկեղեցիների համար մինչեւ նրանց ըստ դաւանութեան բաժանումն: Բայց, նախ քան բաժանումն, երբ առաջացան զանազան աղանդներ, հերձուածներ, որոնցից մեծամասնութիւնը ընդունում էր քրիստոնեայ անունը, իսկ դաւանանքի մէջ տարբեր հայեացք էր մտցնում, երբեմն չընդունելով մկրտութիւնը, երբեմն մկրտելով ոչ ընդհանուր եկեղեցու սահմանածի համեմատ, այլ երեք որդու, կամ երեք հօր անունով, այդպիսի անձինք եկեղեցու ծոցը մտնելիս, չէին կարող ընդունուել առանց իրանց նախկին մոլորութիւններից հրաժարուելու, իսկ եթէ դրանք եկեղեցու սահմանած կարգով չէին մկրտուած, պէտք է ընդունուէին միմիայն կանոնաւոր մկրտութեամբ-դրոշմով, մկրտութիւն ստացած լինելու դէպքում այդպիսիները հրաժարուում էին իրանց բոլոր մոլար վարդապետութիւններից ընդհանուրի առաջ եւ եկեղեցու անդամ համարուում եպիսկոպոսի օրհնութեամբ՝ նրա ձեռքը գլխներին ընդունելով (Նիկիայի 8, 7, 11 կ., Բարս.):

Այս վերջին դէպքի նման էին վարուում եկեղեցիները՝ բաժանումից յետոյ, մէկ դաւանութիւնից միւսը անցնելու ժամանակ, նորեկը միայն հրաժարուում էր նախկին դաւանութիւնից առանց ենթարկուելու կրկնամկրտութեան:

Հին եկեղեցում մկրտուողը պիտի անշուշտ պատրաստուէր մէկ, երկու, երեք տարի, մինչեւ որ կատարեալ հասունութեամբ եւ նախապատրաստութեամբ արժանանար մկրտութեան:

Կանոնաւոր մկրտութիւնը լինում է երեք անգամ ընկղմամբ (Մատթ. ԻՀ 19), Բ առ. 49 եւ 50 կանոններով (տե՛ս Ա գիրք, 81-82 եր.), ով այսպէս չի մկրտիլ, կզրկուի կարգից: Բացի ընկղմումից հին եկեղեցում գործ էր ածւում եւ սրսկման ձեւը, երբ հիւանդ էր մկրտուողը, կամ ջուրը քիչ էր, այսպիսի ձեւով մկրտուածը կղերում չէր ընդունւում, որովհետեւ այդպիսի դէպքերում մկրտուած անձի կատարեալ հաւատք եւ հասունութիւն ունենալուն վերաբերմամբ միշտ կասկածներ էին յարուցանւում:

Սրսկմամբ մկրտութիւնը գոյութիւն ունէր արեւմտեան եկեղեցում. Գրիգոր Զ Պապը հրամայեց կատարել ընկղմամբ. թոյլ էր տրւում նոյնպէս միանգամով եւ ո՛չ երեք ընկղմամբ, օրինակ՝ Իսպանիայում, իսկ Միլանում միայն գլուխն էին ընկղմում ջրի մէջ առանց մարմինը թրջելու (տես Пр. соб., 1858 г. обз. церк. пост.*): Մեր եւ յունաց եկեղեցին մկրտում է երեք ընկղմամբ ըստ Բ առ. կանոնաց: Նախկին դարերի մեծահասակների մկրտութիւնը տեղի տուաւ փոքրների, որոնց համար եկեղեցին սահմանեց երաշխաւորներ, այն պայմանով որ երաշխաւորները (կնքահայրերը) պատրաստէին մանուկներին՝ համաձայն եկեղեցու վարդապետութեան ու քրիստոնէական կրօնի ոգու եւ պատասխանատու լինէին նոր մկրտուածների փոխարէն հասարակութեան առջեւ:*

Այսպիսով մկրտութիւնը թէ մեծերին եւ թէ փոքրերին՝ երաշխաւորների միջոցով, իրաւունք է տալիս եկեղեցու անդամ լինելու եւ իրաւատէր համարուելու:

Այստեղից ծագում է մի ուրիշ անմիջապէս կապ ունեցող հարց, արդեօ՞ք եկեղեցու անդամ լինելը կախուած է մարդուս ազատ կամքից եւ անձնական տրամադրութիւնից, թէ ո՛չ: Եկեղեցու կանոնները ասում են, որ առանց եկեղեցու չկայ փրկութիւն, առանց եկեղեցուն պատկանելու եւ նրա միջոցով իրականացնելու կեանքի մէջ հոգեւոր բարձր նպատակներն ու գաղափարները՝ չի կարելի, ճշմարիտ քրիստոնեայ լինելու համար, պէտք է պատկանել եկեղեցուն՝ իբրեւ միակ փրկող հաստատութեան աշխարհիս մէջ:

Միայն պիտի ի նկատի ունենալ, որ այդ անհրաժեշտութիւնը ստիպողական չէ, հապա բարոյական, իւրաքանչիւր մի նոր մտնողից պահանջւում է գիտակցական հաւանութիւն եւ կատարեալ պատասխանատուութիւն իւր արածների վերաբերմամբ: Ուստի եւ հիւանդ ուղեղով եւ կամքով մարդիկ չպիտի թոյլտուութիւն ստանան մկրտուելու. Տիմոթէոս Աղեքսանդրացին 2 եւ 4 կանոններով արգելում է այսահարներին մկրտել մինչեւ չառողջանան կամ, վերջին դէպքում, միայն մեռնելիս: Կարթագենի 54 կանոնով հիւանդները միայն այն ժամանակ էին

թոյլատրուում մկրտուլթեան, երբ անկարող լինելով անձամբ՝ բերանով դաւանելու քրիստոնէութիւնը, նրանց փոխարէն մի ուրիշն իբրեւ երաշխաւոր վկայում էր: Հասակաւոր մկրտուողներին երկար ժամանակամիջոց էին նշանակում դաւանուլթեան հետ լաւ ծանօթանալու համար, գիտակցուլթեամբ եւ հասուն խելքով ըմբռնելու քրիստոնէութիւնը եւ ապա մկրտուելու (տե՛ս Ա գիրք, 110, 161), այս բանը պարզ երեւում է մկրտուլթեան խորհուրդը կատարելու ժամանակ քահանայի արած աղօթքներից եւ նրա տուած հարց ու պատասխաններից (տե՛ս Մաշտոց, կարգ մկրտուլթեան):

Այդ տեսակետով արդեօ՞ք երախաների մկրտուլթիւնը չի հակասում այդ կանոններին: Այդ մասին կանոնական սահմանադրուլթիւնները որոշում են այսպէս. որովհետեւ ծնողները, դաստիարակները եւ երաշխաւորները (կնքահայրեր) պարտաւորուում են անշուշտ կրթել եւ դաստիարակել իրանց մանուկ մկրտուածներին այնպէս, ինչպէս պահանջում է եկեղեցական կարգ-կանոնը, որ նրանք պատասխանատու են հասարակուլթեան առաջ իրանց յանձն առած սուրբ պարտականուլթեան համար, ուստի եւ եկեղեցին թոյլ է տալիս մեծերի պատասխանատուլթեամբ փոքրերին մկրտել՝ մինչեւ իսկ մերժելով նրանց, որոնք իրանց որդուց չէին մկրտում: Փոքրերի մկրտուլթիւնը սկսուած է հէնց առաքեալների ժամանակ, երբ պելագիանները այդ մերժում էին, այն ժամանակ Կարթագենի ժողովը նզովեց դրանց եւ բացատրեց, որ փոքրերի մկրտուլթիւնը ազատում է նրանց Ադամայ մեղքից: Յուստինիանոսի օրէնքներով խիստ պատժի սպառնալիքներով հրամայւում էր մկրտել իրանց որդիներին (Սօկօլով, 210 եր.): Մինչեւ իսկ եկեղեցին իւր խնամքին է վերցնում եւ մկրտում բոլոր դէն ձգուած, գերուլթեան մէջ մնացած, այլ միջոցով գտնուած անտէր երախաներին՝ կնքահայր նշանակելով սարկաւագներին եւ սարկաւագուհիներին եթէ մկրտուողներն աղջկերք են:

Հնուց սովորուլթիւն էր երաշխաւոր (կնքահայր) նշանակել այնպիսի անձանց, որոնք կարող էին իրանց անմիջական հսկողուլթեամբ կրօնական դաստիարակուլթեամբ կրթել մկրտուածներին, դրա համար սարկաւագները եւ կանանց համար՝ սարկաւագուհիները համարւում էին ամենայարմարը, որոնք կկարողանային պատասխանատուլթիւնը վերցնել իրանց վրայ: Կանանց համար հէնց առաջին դարուց սկսած սարկաւագուհիներ նշանակուեցին, ոչ միայն կնքամայր լինելու, այլ եւ մկրտուլթեան մէջ մասնակցելու, սրանք կանանց մկրտում էին աւազանում, իսկ եպիսկոպոսը կամ քահանան վարագոյրի արանքով օծում էին մեռոնով յետոյ արդէն կնքահայրուլթիւնը դարձաւ հանրական, իւրաքանչիւր մարդ իւր ծանօթին, ազգականին կանչում էր մկրտուլթեան ժամին եւ մկրտուածին տալիս նրա գիրկը, առանց նախկին դարերի խիստ պատասխանատուլթիւնը սանիկի դաստիարակուլթեան վերաբերմամբ նրա վրայ

բարդելու: Մկրտութիւնը կատարւում էր ըստ հրէական թլպատութեան կարգին, ութներորդ օրը, երբեմն ուշ, եթէ եղանակը վատ էր, երբեմն չուտ, եթէ մահուան վտանգ կար: Մեր կանոններով մկրտութիւնը կատարւում էր եկեղեցում, վատ եղանակի եւ հիւանդութեան դէպքում՝ տանը: Ոչ քրիստոնեայի՝ Հայոց եկեղեցու անդամ լինելու միակ միջոցն է մկրտութիւնը ըստ. ծիսի Հայոց եկեղեցու, քրիստոնեայ այլաղաւանի՝ Հայոց դաւանութիւն ընդունելու միջոցն է գրաւոր հրաժարուել նախկին դաւանական որոշումներից եւ բացարձակ եկեղեցում դաւանել Հայոց եկեղեցու ուղղափառութիւնը եւ նրա անդամ լինելը: Ռուսահայոց շրջանում դաւանափոխութիւնը լինում է պետական հաստատութիւնների գիտութեամբ եւ թոյլտութեամբ:

Բ. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՆԴԱՄԻ ՊԱՐՏՔ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ
(Uσկολով, 211 եր.)

Եկեղեցու անդամը ձեռք է բերում այն բոլոր պարտք եւ իրաւունքները իբրեւ հաւատացեալ, որոնք նպաստում են նրան հասնել իւր հոգեկան ճգտումների եւ պիտոյքների կատարման: Նա, իբրեւ եկեղեցու անդամ, առաջին՝ իրաւունք ունի մասնակցելու եկեղեցու Աստուածպաշտական բոլոր կարգերին, հնազանդելով դաւանական եւ օրէնսդրական կանոններին, երկրորդ՝ մասնակցելու եկեղեցական հասարակական զանազան ընտրութիւններում, օրինակ՝ եկեղեցու պաշտօնեաների, կալուածների կառավարիչների, հոգեւոր դպրոցների վարիչների, ուսուցիչների, նոյնպէս եւ եկեղեցու նիւթական ապահովման խնդրում եւ այլն: Երրորդ՝ ընտրուելու եւ լինելու եկեղեցու պաշտօնեայ, վայելով այն բոլոր արտօնութիւնները, որոնք կապուած են այդ պաշտօնի հետ: Չորրորդ՝ իրաւունք ունի բոլոր եկեղեցական-հասարակական գործերում մասնակցելով հանդերձ՝ արդարութիւն եւ դատ պահանջելու այդ շրջանում ոտնակոխ արած իրաւունքների համար: Վերոյիշեալ իրաւունքների հետ կապուած են եւ պարտաւորութիւններ. առաջին՝ անհատը, ընդունուելով եկեղեցու անդամ, յօժարակամ մտնելով այդ շրջանի մէջ, պարտաւոր է ընդունել այն դաւանաբանական եւ վարդապետական ուսմունքը եւ կարգերը, որոնք ընդունում է եկեղեցին, Լաւոդիկիայի 46 կանոնը այդ պայմանով է ընդունում մէկին եկեղեցու անդամ (Ա գիրք, 161 երես), մինչեւ իսկ այդ պարտաւորութիւնը գրաւոր գրւում էր մկրտուղից եւ մտցնւում եկեղեցու գրքերի մէջ: Երկրորդ՝ Աստուածապաշտական արտաքին արարողութիւնների եւ կարգերի մէջ նա պարտաւոր է ենթարկուել այն սահմաններին, որոնք որոշուած են եկեղեցական կանոնով, իրաւունք չունի իւր կարծիքի համեմատ փոփոխութեան ենթարկել եւ իւր համար նոր ձեւերով կարգեր սահմանել: Բոլոր ինքնակամ ժողո-

վուրդները, փոփոխուած ժամերգութեամբ աղօթատեղիները համարւում են եկեղեցուց դուրս եւ արգելւում են եկեղեցական կանոններով (տե՛ս Ա գիրք, 148, 169): Արհամարհական վերաբերմունքը դէպի հաստատուն կարգերը, եկեղեցական կանոնները ենթարկւում էին խիստ պատիժների (Ա գիրք, 148 երես): Խորհուրդների կատարումը, խոստովանութիւն, հաղորդութիւն համարւում են ջերմեռանդ քրիստոնեայի պարտք, եւ պատիժների էր ենթարկւում նա, որ առանց պատճառ բերելու հրաժարւում էր հաղորդուելուց (Ա գիրք, 72, 152 երես) (Սօկօլով, 213 եր.): Երրորդ՝ իւրաքանչիւր անդամ պարտաւոր է հնազանդել հոգեւոր կառավարչական հաստատութիւններին եւ անձանց, որովհետեւ եթէ անդամը յօժարակամ մտնում է այդ շրջանը, որի հասարակական կազմակերպութիւնը, քայքայման չենթարկուելու համար, հաստատուած են հսկող հիմնարկութիւններ եւ անձինք որոշ իրաւունքներով, ուստի եւ պարտաւոր է կատարելու որոշուած պահանջները եւ հնազանդուել արդէն օրինական ոյժ ստացած կարգերին: Չորրորդ՝ անդամի պարտաւորութիւնն է կատարել բոլոր այն կանոնները, որոնք կսահմանի հասարակական խորհուրդը ամբողջ եկեղեցու տնտեսական ներքին եւ արտաքին կազմը պահպանելու եւ ապահովեցնելու համար: Այս ստիպողական ձեւ ունեցող կանոններից չի կարելի հեռու եզրակացութեան գնալ, թէ՝ եթէ կրօնը, եկեղեցին բարոյական կանոններով եւ հոգեկան-քրիստոնէական գաղափարների քարոզներով են կամենում մարդկանց ուղղել, նրանք պէտք է ստիպողական միջոց գործ չդնեն, պէտք է մարդու ներքին ազատութիւնը չսահմանափակեն, այլապէս եկեղեցին իւր բարոյական-վարդապետական նշանակութիւն ունեցող դերից քաղաքացիականի կվերածուի: Եկեղեցին ամենեւին ստիպողական միջոցով գործ չի կատարում այն դէպքում, երբ խնդիրը վերաբերում է ներքին աշխարհին, բարոյական-կրօնական կողմին, ուր ո՛չ մի բռնադատական միջոցով չի կարելի անհատի ներքին աշխարհը փոփոխութեան ենթարկել կրօնական մտքով, այն է՝ ստիպել, որ հաղորդութեամբ փրկուի մեղքերից, հաւատքով ընդունի խորհուրդների ներգործութիւնը, եւ այս ձեւի խնդիրներում եկեղեցին տալիս է կատարեալ ազատութիւն ամէն մի անդամի, որը պատասխանատու է միայն իւր խղճի առաջ. մինչեւ իսկ, երբ խնդիրը վերաբերում է եկեղեցական-վարչական, հասարակական գոյն ունեցող կողմերին, այդ դէպքում անդամները եթէ ցլանում են իրանց պարտքը կատարել, եկեղեցին դատապարտում է նրանց ոչ մարմնական պատժի սպառնալիքով, այլ ենթարկում է ապաշխարանքի, բանադրանքի եւ եկեղեցուց մերժման: Բոլորովին տարբեր հանգամանք է, երբ անդամը սահմանից անցնում է, խանգարում է ընդհանուր կարգը եւ գայթակղութեան պատճառ դառնում, այսպիսի դէպքում ընդհանուրի չահը պահանջում է դիմել հասարակութեան միւս անդամներին զսպելու միջոցներ գտնել եւ սան-

ձահարել կարգ խանգարողներին՝ դիմելով ի հարկէ ոյժի, մարմնաւոր իշխանութեան միջոցով: Այսպէս Անտիոքի 5-րդ կանոնը (Ա գիրք, 152 երես) եւ Շահապիվանի ժողովը որոշում են դիմել ոյժի եւ բռնի կերպով կարգ սահմանել. մինչեւ իսկ մեր Շահապիվանի 447-ի ժողովը մահուան պատիժ է նշանակում բոլոր հաւատուրացներին եւ եկեղեցու կարգերին հակառակողներին. այս խիստ կանոնների չընկրկնումն ուրիշ ժողովներում ապացոյց է, որ Հայաստանը գտնըվում էր խիստ բացառիկ հանգամանքներում, Վարդանանց պատերազմի երկունքում, երբ դաւաճան հայերը, կրօնափոխ լինելով, անխղճաբար աւերում էին եկեղեցիները, այդ հանգամանքը ստիպեց նախարարներին միանալ եկեղեցու խիստ պահանջների հետ մահուան պատիժ նշանակելով հաւատուրացներին: Բացի այդ բացառիկ դէպքերից, այլեւս ուրիշ որ եւ է ժողովի կանոններում չենք պատահում այդպիսի խիստ վճիռների, համարեա ամէն տեղ նոյն համոզեցուցիչ՝ խրատական կարգերն են սահմանուում. իսկ ինչ վերաբերում է անհատի անձնական կապ ունենալու չափին եկեղեցու հետ, այդ բոլորովին անկախ եւ ազատ վիճակի մէջ է դրած, իւրաքանչիւր անհատ պատասխանատու է իւր խղճի առաջ, եթէ անձնական ազատութեան մի որեւէ ճնշում նկատեց եկեղեցու կողմից, նա կարող է իսկոյն եւ եթ խզել իւր կապը այդ եկեղեցու հետ եւ դուրս գալ այդ հասարակութեան սահմանած կրօնական պարտաւորութիւններից, այլապէս եկեղեցին ծառայած չէր լինիլ դարաւոր եւ բարոյական բարձր սկզբունքին՝ որ եկեղեցու անդամ լինել կարելի է հասուն գիտակցութեամբ եւ յօժար կամքով:

Գ. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՆԴԱՄՈՒԹԻՒՆԻՑ ԶՐԿՈՒԵԼԸ

*Եկեղեցու անդամութիւնից կարելի է զրկուել երկու ձեւով. կամ կամաւոր կերպով, երբ ինքնակամ հեռանում է անդամը, եւ ակամայ, երբ զանազան յանցանքների համար դատապարտւում է եկեղեցուց մերժման: Հին կանոններով ապաշխարութեան ենթարկում էր եկեղեցին յանցաւոր անդամին 4 ձեւով. կանգնացնելով լացողների, դրսի ապաշխարողների, ներսի ապաշխարողների եւ հաւատացեալների հետ եւ ապա թոյլ էր տալիս իբրեւ հաւատացեալ մասնակցել եկեղեցական ընտրութիւններին եւ ներկայ լինել պատարագին ցվերջ: Նայելով յանցանքին, նրանք ենթարկւում էին համապատասխան ապաշխարանքին մէկ տարուց սկսած մինչեւ 20 տարի կամ ցմահ, միմիայն մեռնելիս իրաւունք էր տրւում հաղորդուելու. մինչեւ իսկ Սարդիկէի ժողովի կանոններով օրինազանց եպիսկոպոսին հրամայւում էր ցմահ ապաշխարել եւ չհաղորդուած թաղուել (*Շնորհալին 32 կանոնով (տե՛ս Ա գ., 489 երես) այլազգիների միջոցով բռնի եպիսկոպոսական իրաւունք ձեռք բերողին ենթարկում է կարգալոյծ լինելուն, մեռնելիս հաղորդութիւն

չստանալուն եւ քահանայական թաղումից զրկուելուն*): Բանադրուածներին իրաւունք չկար թաղելու օրինաւոր կարգով, եթէ բանադրանքը չվերցրած մեռնում էին (տե՛ս Ա. գիրք, 126, 303, 428): Բայց ընդհանրապէս մեծ յանցաւորները մինչեւ իսկ մեռնելիս արժանանալով հաղորդութեան՝ մտնում էին իրաւատէր անդամների չարքը: Մկրտուած անհատը՝ եթէ ենթարկւում է զանազան մեղքերի համար այլ եւ այլ պատիժների եւ մինչեւ իսկ ցմահ անհաղորդութեան, բայց եւ այնպէս պահում է եկեղեցու անդամութեան այն իրաւունքը, որը տրւում է նրան մկրտութեան խորհուրդով, որպիսին համարւում է անջնջելի, եւ այս հիմամբ ամենածանր յանցանքների համար դատապարտուած եւ եկեղեցուց հեռացրած անդամը նորից վերադառնալիս՝ չէր ենթարկւում կրկնամկրտութեան. այսպէս, ուրեմն, մկրտութեամբ ստացած եկեղեցական իրաւատիրութիւնը մնում է ցմահ:*

Դ. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԸ

Եկեղեցու անդամները բաժանւում են երկուսի՝ աշխարհականների եւ հոգեւորականների. հոգեւորականներն էլ ըստ իւր կարգի՝ հասարակ պաշտօնեաների, եկեղեցական-վարչական իշխանութիւն ունեցողների եւ վանականների:

Աշխարհականների պարտք եւ իրաւունքի մասին արդէն խօսուեց նախորդ գլուխներում իբրեւ եկեղեցու անդամի:

Հներում հոգեւորական ընդհանուր բառի փոխարէն գործ էր ածւում կլիրոս բառը, կղեր, կղերական, ըստ մեր կանոնների՝ յունական այդ բառը նշանակում է վիճակ, բաժին. այդպէս յիշւում է Գործք առ., Ա գլ., 17, 25 (Մադաթիայի ընտրութիւնը Յուդայի փոխարէն):

Այդ բառը գործ էր ածւում երկու նշանակութեամբ. 1) իբրեւ հոգեւորականների համախմբումն եւ 2) այն դրութիւնը, որը բռնում է հոգեւորականութեան մէջ որ եւ է անձը (Սօկօլով, 221 երես): Յունական կլիրոսի փոխարէն հռոմայեցիք գործ էին ածում օրդօ բառը, որ նշանակում է դաս, կարգ, այն մտքով, թէ եկեղեցում սպասաւորողների որ դասին է պատկանում հոգեւոր անձը: Ա դարում, առաքեալների ժամանակ հոգեւոր դասակարգը կար երեք աստիճանով՝ սարկաւագ, քահանայ եւ եպիսկոպոս (Գործք. ԺԶ 18, Ի 17, 28, Զ 3, Փիլիպ. Ա գլ., 1-3): Գ դարում սկսում են աւելանալ նոր պաշտօններ՝ սարկաւագի օգնականներ՝ կիսասարկաւագներ, սաղմոս երգելու համար՝ սաղմոսասացներ կամ երգիչներ, առաքելական թղթերը կարդացող-ընթերցողներ, ջահ վառողներ՝ ջահընկալներ, այսահարներին երդմնեցնող՝ երդմնեցուցիչներ:

Հոգեւորականութեան մէջ մտնելու համար, եկեղեցում ծառայելու, սպասաւորելու եւ ժողովրդականների հոգեւոր պէտքերը հոգալու հա-

մար պէտք է ընդունել ձեռնադրութեան կարգը, առանց որի ոչ ոք չի կարող վայելել այն իրաւունքները, որոնք յատկացուած են այդ դասակարգին:

Ե. ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆ ԴԱՌՆԱԼՈՒ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

(Соколов, Церковное право. Церковныя постановления о священстве, и о таинстве священства (Прав. собеседник, 1859г., 1857г.), Устройство церк. иерархии (Пр. собесед., 1858г.)

*Եկեղեցու վարդապետութեամբ ձեռնադրութեան հետ միասին ձեռնադրուող անձը ստանում է առանձին հոգեկան շնորհքներ այդ աստիճանի համապատասխան գործողութիւններ կատարելու համար: Ձեռնադրութեան խորհուրդը՝ քահանայութիւնը, սահմանեց Քրիստոս՝ փչելով Իւր աշակերտների վրայ, տալով նոցա Հոգին Սուրբ (Յով. Ի 21-23). իսկ աշակերտները այդ շնորհքը եւ իրաւունքը տուին իրանց յաջորդներին ձեռնադրութեամբ (ձեռք դնելով) (Գործք Զ 6, Ժ Դ 23, Ա Տիմ. Դ 14): Ձեռնադրութեամբ շնորհք տալու սովորութիւնը կար եւ Հին ուխտում, Յակոբ նահապետը ձեռքը դնելով օրհնեց Եփրեմին եւ Մանասէին, Մովսէս ձեռք դնելով իշխանութիւն տուաւ Յեսուին՝ սրբոյ շնորհքը հայցելով նրա վրայ (Բ օրին. Լ Դ 9): Նոյն ձեւով առաքեալները ձեռք դնելով Հոգին Սուրբ էին աղօթքով իջեցնում ձեռնադրուողի վրայ: Դիոնէսիոս Արիսպագացին այսպէս է նկարագրում իւր ժամանակի ձեռնադրութիւնը. «Ձեռնադրուող եպիսկոպոսը, երկու ծնկով չոքած զոհարանի (սեղանի) առաջ, գլխին բռնած ունենալով Աստծոյ խօսքը եւ եպիսկոպոսի ձեռքը, օրհնւում է՝ սրա միջոցով ընդունելով սրբազանութեան շնորհք. քահանան նոյնպէս չոքած զոհարանի առաջ՝ կողքից, գլխին բռնած ունենալով եպիսկոպոսի աջը, ընդունում է քահանայագործութեան շնորհքը: Սարկաւագը կողքից՝ չոքած զոհարանի առաջ մի ծնկովը, գլխին բռնած ունենալով եպիսկոպոսի աջը, օրհնում է, ստանալով (ծառայողի) սպասաւորողի աստիճան» (*Прав. соб., 1867 г.*): Կարթագենի Դ ժողովի 2-րդ կանոնով երկու եպիսկոպոս Աւետարանը բռնում են ընծայացուի գլխին, մէկը օրհնում է, իսկ միւսները ձեռքները դնում են գլխին եւ առաջինի հետ չարունակում օրհնութիւնը: Այս մասին խօսում են Առաքել. եւ Նիկ. կանոնները (տե՛ս Ա գիրք, 67 եւ 111 երես): Հոգեւորականութեան այդ երեք աստիճանը գոյութիւն ունէր եւ Հին ուխտի մէջ. ա) քահանայապետը, բ) քահանաներ, գ) Ղեւտացիք: Առաջիններից, Ահարոնից սկսած, ժառանգաբար ստանում էին քահանայապետութիւնը եւ օծւում էին իւղով ոչ միայն գլխի սրսկմամբ, այլեւ գլխից սկսած մինչեւ ոտքեր (Ղեւ. Է 12, Սաղմ. ՃԼԲ 2): Քահանայք Ահարոնի որդիներից*

էին՝ Եղիազարի ցեղից, 7 օր զոհ անելուց յետոյ ընտրւում էին իրանց պաշտօնում. (Ել. 29 գլ., Ղեւ. 8 գլ.): Ղեւտացիք ծառայում էին քահանաներին. (Թուոց, գլ. Ը): Նոյն ձեւը համարեա մնաց քրիստոնէութեան շրջանում, սարկաւագները համարւում էին քահանայի օգնականներ եւ ծառայողներ. քահանայք՝ եկեղեցու սեղանում սպասաւորողներ. իսկ եպիսկոպոսները՝ ընդհանուր հսկող, տէր եւ տեսուչ: Ձեռնադրութեամբ տրւում է զանազան աստիճաններ. բարձր, որը միացած է քահանայութեան խորհուրդի հետ, եւ ստորին՝ որը քահանայութեան խորհուրդի հետ չի միացած, թեեւ ձեռնադրութեամբ է տրւում. առաջինը ծառայում է սեղանում, երկրորդը՝ սեղանից դուրս, եկեղեցու մէջ. առաջինը կատարում է նուիրապետական պաշտօններ, երկրորդը միայն պատրաստւում է մտնելու նուիրապետութեան մէջ: Երկրորդը կրթւում է, հետեւողաբար զարգանում է այդ աստիճանների մէջ եւ ապա արժանանում ընդունելու բարձր կարգի մէջ: Որովհետեւ բարձր շրջանը, սրբազնագործ պաշտօնեաները մեծ իրաւունքներ եւ պարտքեր են յանձն առնում կատարելու, ուստի եւ եկեղեցական կանոնադրութիւնը ամէն միջոց գործ է դնում սահմանել այնպիսի կանոններ, որոնց օգնութեամբ հնար լինէր հասարակութեան մէջի լաւ ոյժերը համախմբելու, կոչելու այդ պատասխանատու դերը յանձն առնելու: Այդ շրջանի մէջ մտնելու համար չի պահանջւում դասակարգային, ժառանգական կամ ազնուական դասի առաւելութիւններ, անխտիր ընդունւում են ամէն կարգի պատկանող անձինք, միմիայն արժանաւոր յատկութեամբ: Բացառութիւն կազմում են կանայք, որոնք առաքելական սահմանադրութեան համաձայն՝ իրաւունք չունին սրբազնագործ պաշտօնեայի կարգեր կատարել, այլ իբրեւ սարկաւագուհի եւ ստորին պաշտօնեայ կարող են ծառայել եկեղեցում, այն էլ՝ տարիքը հասնելուց յետոյ. Եպիփանոսը ասում է՝ կանանց թոյլ չտալ պատարագ անել, հապա միայն պաշտօնակատար լինել, թէեւ հնեբում յիշւում են քահանայուհիներ, բայց նրանք չէին կատարում քահանայի պաշտօն, այլ այդ անունը կրում էին, որովհետեւ միւսների համեմատութեամբ աւագ էին (Սոկօլ., 228), (Ա Կորն. ԺԴ 34), (Ա Տիմ. Բ 12):

Այժմ տեսնենք՝ ի՞նչպիսի պայմաններ են պահանջւում ձեռնադրուողից, ի՞նչ յատկութիւններ են հարկաւոր ընդունուելու եւ չընդունուելու համար այդ շրջանի մէջ:

1) Հոգեւոր այդ ասպարէզը չեն ընդունւում այն պակասութիւն ունեցող անձինք, որոնց պակասութիւնները կարող են խանգարել եկեղեցական պարտականութիւնները կատարել, որ ասել է թէ՝ ոչ թէ մարմնական արատ ունենալն է պատճառ բերւում, այլ գլխաւորապէս պաշտօնը ճշտութեամբ կատարելու արգելքը, որը նկատւում է եւ մովսիսական օրէնքի մէջ (Ղեւ. ԻԱ 16), օրինակ՝ խլութիւնը, կուրութիւնը արգելք են լինում Բ առ. 78 կանոնով (Ա գիրք, 86 եր.) մտնելու հոգեւորականու-

թեան մէջ, բայց աչքով խեղը եւ ոտքից վնասուածը (86 երես), որը կարող է չարժուել եւ անխափան պաշտօն կատարել, եթէ արժանաւոր անձն է, կարող է մինչեւ իսկ եպիսկոպոսական աստիճանի հասնել, որովհետեւ Բ առ. 77 կանոնը (86 երես) ասում է՝ պղծողը ոչ թէ մարմնական արատն է, այլ հոգեկան: Նոյն կերպով եւ բնական ներքինին, կամ բռնի միջոցով այդ պակասութիւն ստացողը, եթէ արժանաւոր է, կարող է Բ առ. 21 կանոնով (Ա գ., 75 երես) հասնել բարձր աստիճանի: Իսկ ինչ վերաբերում է այն պակասութիւններին, որոնք վայել չեն եկեղեցական կարգեր կատարողին, ժողովրդի յարգանքը, պատկառանքը վայելելու տեսակէտից, օրինակ՝ չեղ աչք, կաղ ոտք ունենալը, որոնք կարող են ծիծաղ յարուցանել պաշտօն կատարելիս, թէ եւ արգելական ոչինչ չկայ սրանց վերաբերմամբ, բայց այդ պակասութեան տէր անձանց առհասարակ չեն ընդունում այդ կարգի մէջ վերոյիշեալ անպատեհութիւնն առաջացնելու երկիւղից (Թադ. առ. 2 կանոն, Ա գ., 342 երես): Մարմնական պակասութիւնների մէջ մտնում են այն հիւանդութիւնները, որոնց տէրերը ուղիղ դատողութիւն, հասուն խելք չունին, կամ նրանք, որոնք շատ անգամ ենթարկւում են հոգեկան խանգարմունքների, այսպիսիներին Բ առ. 79 կանոնը (Ա դիրք, 86) անուանում է այսահարներ, որոց հետ կարելի է միացնել եւ խելագարներին, հոգեկան այլ եւ այլ խանգարմունք ունեցողներին, այսպիսի հիւանդութիւնները հարկաւ կարող են արգելք հանդիսանալ եկեղեցական պաշտամունքները սրբութեամբ կատարելու: Որովհետեւ եկեղեցու պաշտօնեայ ընտրւում են հասուն խելքով, առողջ հոգով եւ որոշ կամք ունեցող մարդիկ, ուստի եւ եկեղեցական կանոնները այդպիսի յատկութիւններ ձեռք բերելու համար որոշում են տարիքը՝ հասակը, ընդունելով, որ տարիքը փորձի, դաստիարակութեան, կեանքի եւ չրջանի մէջ չփուելուց յետոյ տալիս է կանոնաւորուած, քիչ ու շատ հաստատուն բնաւորութիւն. այդ հիմունքով զանազան աստիճանի համար նշանակւում են զանազան տարիքներ. այսպէս՝ քահանայի համար Նէոկեսարիայի 11 կանոնը նշանակում է 30 տարեկան հասակը (Ա գ., 145 եր.). Թադ. առ. 3 կանոնը՝ 30 տարեկան (Ա գ., 342 եր.), իսկ Սսի 3 կանոնը՝ 27 տարեկան (Ա գ., 315). սարկաւագի համար սահմանւում է ըստ Կարթագենի՝ 25 տ., ըստ Թադ. առ.՝ 27, ըստ Սսի՝ 27 տ., կիսասարկաւագների համար՝ 20 տարեկան հասակ, սարկաւագուհիներին՝ 40: Աւելի ստորին պաշտօնեաների համար որոշ տարիք չկայ նշանակուած, միայն փոքր հասակից ընդունւում են միաբանութեան մէջ ո՛չ իբրեւ աստիճանաւոր, այլ իբրեւ պատրաստուող (Տե՛ս Ներսէս Ե-ի 83 կանոնը, Ա գ., 429 երես): Հներում, ինչպէս երեւում է Կարթագենի 20 կանոնից, թոյլատրւում էր փոքրերին մասնակցել ընթերցողի, երգչի պաշտօնով ժամերգութեան մէջ, այսպէս էր եւ մեր եկեղեցում հներում եւ այժմ, թէեւ Զ տիեզերական ժողովը պահանջում էր, որ առանց օրհնութեան

ոչ ոք ընթերցող եւ երգիչ չլինի եկեղեցում, բայց մեր եկեղեցին համարում էր այդ պաշտօնները ազատական եւ ո՛չ պարտաւորական եւ ո՛չ ենթարկուող ձեռնադրութեան կամ օրհնութեան, եւ այդ տիեզերական ժողովի սահմանածը ո՛չ պարտաւորեցուցիչ իւր համար, քանի որ Զ տիեզ. ժողովը չի ընդունում Հայոց եկեղեցուց իբրեւ օրէնսդիր եւ հանրական: Եպիսկոպոսների համար, ըստ Թաղ. առ. կանոնների, որոշւում է ո՛չ պակաս 30 եւ ո՛չ աւելի 50 տարեկանից. մանաւանդ որ Սարդիկէի ժողովի կանոններով ոչ ոք չի կարող եպիսկոպոսութեան հասնել առանց իւրաքանչիւր ստորադաս աստիճանում որոշ ժամանակամիջոց մնալուց, այնպէս որ ամենավաղ հասակը պիտի համարել 30 տարեկանը: Հռոմէական կարգերով փոքր աստիճանաւորների համար նշանակւում է 7-13 տարեկանը, կիսասարկաւագներին՝ 21, սարկաւագներին՝ 22, քահանաներին՝ 24, եպիսկոպոսներին՝ 30. Յուստինիանոսի 123 եւ 127 նովելլայով ոչ պակաս 30 տարեկանից հասակ է որոշւում եպիսկոպոսի համար (Սօկօլով, Գորչակով): Մեր մէջ այն կանոնները եւ տարիքների որոշ լինելը միշտ չէ պահպանւում, ժամանակի, հանգամանքների եւ այլ կողմնակի պատճառներով, օրինակ՝ ուսման, կրթութեան, միշտ փոփոխութեան է ենթարկւում ընտրեալների նշանակումը եւ աստիճան ստանալը, Գրիգոր Տղան կաթուղիկոս դարձաւ համեմատաբար չատ փոքր հասակում, ո՛չ աւելի, քան 30:

2) Ընտրեալի արժանաւորութիւնը կշռելիս մեծ տեղ էր բռնում բարոյական կողմը, նա պիտի լինէր բարոյական բոլոր յատկութիւններով բարձր ժողովրդից, ծանօթ քրիստոնէական հաւատի, պաշտամունքների, իւր պարտաւորութիւնների եւ եկեղեցական կանոնների հետ: Թէ առաքելական, թէ օտար մասնաւոր եւ թէ մեր ժողովների, ս. Հարց, մեր կաթուղիկոսների կանոններով եւ սահմանադրութիւններով ընծայացուն պիտի լինէր ուսումնական, կրթուած, քարոզիչ, պատժւում էր մինչեւ իսկ նա, որ ընդունում էր տգէտին հոգեւորականութեան մէջ (ս. Սահակի, Շնորհալու, Գէորգ Դ-ի, Ներսէս Ե-ի կանոնները, Ա գիրք, 360, 390, 422, 441 երեսներ): Ընծայացուի դաւանութեան եւ կրթութեան աստիճանը իմանալու համար քննութեան էր ենթարկւում եպիսկոպոսի ձեռքով, կամ գրաւոր ներկայացնում էր իւր հաւատոյ դաւանանքը, իսկ վարք ու բարքի կողմից վկայում էր ժողովուրդը ընտրութեան ժամանակ, առանց քաշուելու ամէն մի անգամ իրաւունք ունէր թուելու ընծայացուի լաւ եւ վատ կողմերը, բարոյական արժանիքը եւ պակասութիւնները. այդ հիմամբ եւ օտար անձը չէր կարող հովիւ ընտրուել մի որ եւ է ժողովրդի վրայ մինչեւ որ ժողովուրդը լաւ չճանաչէր, նրա մասին հաւաստի ճշգրիտ տեղեկութիւններ չժողովէր եւ հաստատ վկայութիւն չտար: Գէորգ Դ-ի կանոններում որոշ գրուած է թէ ընտրութեան կարգը եւ թէ ժողովրդի կողմից կազմելիք համախօսական թղթերի ձեւը

եւ հոգեւոր իշխանութեան ներկայացնելը (Ա գ., 441 երես): Ընտրեալի հասարակական դիրքը ունի որոշ կէտից նշանակութիւն. հներում, երբ հասարակական կարգը ուրիշ հիմունքներ ունէր, կար դասակարգ, որի անդամները, ծնունդով նոյն շրջանում, կապուած էին որոշ պայմաններով ուրիշ անձանց հետ, չէին կարող ազատ իրանց կամքով մտնել հոգեւորականութեան մէջ՝ խանգարելով ուրիշի իրաւունքը: Այդ դասակարգին պատկանում էին ստրուկները: Բ առ. 82 կանոնով (Ա գ., 86 եր.) ստրուկների՝ հոգեւորականութեան մէջ մտնելը պիտի լինէր միայն տիրոջ թոյլտուութիւնից եւ արձակումից յետոյ. տէրերը իրաւունք ունէին յետ կանչելու ստրուկներին, եթէ նրանք քահանայ կամ եպիսկոպոս չէին, կամ 20 տարի չարունակ չէին վարել եկեղեցական պաշտօն, կային, որոնք այդ պատրուակով խուսափում էին ստրկութիւնից: Նոյն համեմատութեամբ եթէ զինուորականը եւ քաղաքացիական ծառայութեան մէջ եղած անձինք չազատուեն իրենց ծառայութիւնից, չեն կարող հոգեւորական դառնալ:

4) Առաքելական թղթերի հիման վրայ իրաւունք չունէին հոգեւորականութեան մէջ մտնելու երկակները, երկրորդ անգամ պսակուածները, եւ աստիճանից զրկւում էին նրանք, որոնք երկապսակ էին: Ա Տիմոթ. Գ 2, 12 եւ Տիտոսի Ա 6 պարբերութիւնները սահմանում են, որ եպիսկոպոսը եւ սարկաւագը լինեն «միոյ կնոջ այր»: Երկապսակ աշխարհականները ապաշխարանքի էին ենթարկւում, իսկ չէին կարող հոգեւորական դառնալ Բ առ. 17 կանոնի համաձայն (Ա գ., 74 երես): Ջեռնադրութիւնից յետոյ պսակուելը արգելում է Լաւսաւորչի 2 կանոնը (Ա գ., 352) եւ պսակուող քահանային ենթարկում է 9 տարուայ ապաշխարանքի: Բարսեղ Մեծը 12 կանոնով (Ա գ., 171) արգելում է եկեղեցու սպասաւորներին՝ ընթերցողներին եւ երգչին երկապսակ լինել, եթէ դրանց կինը կմեռնի պաշտօնում եղած ժամանակ, կարող են երկրորդ անգամ պսակուել ապաշխարանքի ենթարկուելով եւ այն պայմանով, որ ցմահ բարձր աստիճանի չկարողանան հասնել: Յուստինիանոսի 123 եւ 137 նովելլայով, եթէ մինչեւ անգամ պատահմամբ բարձր աստիճանի հասնէին երկապսակները, պէտք է յետ առնէին աստիճանները եւ նախկին սպասաւորողի վիճակի մէջ թողէին: Երկապսակ կոչւում էին եւ նրանք, որոնք պսակւում էին այրի կնոջ հետ, կամ անհաւատարմութեան պատճառով արձակուած կնոջ հետ: Եթէ անհաւատարիմ արձակուած կնոջ հետ ամուսնացած լինելը իմացւում էր ձեռնադրութիւնից առաջ, նա զրկւում էր հոգեւորականութեան մէջ մտնելու իրաւունքից: Եթէ աշխարհականի կինը մեղանչում է, ամուսինը հոգեւորական դառնալ չի կարող, իսկ եթէ ձեռնադրութիւնից յետոյ կինը մեղանչում է, նա կամ պիտի կնոջից բաժանուի, կամ զրկուի քահանայագործութիւնից (Ա

գ., 8 կանոն, 144 եր.), որովհետեւ եկեղեցու հայեացքով քահանան իւր ընտանեկան անաղարտ կեանքով պիտի օրինակ լինի ժողովրդին: Աւելի խստութեամբ է խօսում այս մասին Շահապիվանի ժողովի 2 կանոնը (Ա գ., 227) ոչ միայն քահանայի եւ կնոջ մեղանչման դէպքում, այլ եւ երբ քահանայի դուստրը, տղան կմեղանչեն, պէտք է մեղանչողները կամ խսպառ հեռանան իրանց տանից, կամ հեռացնուեն քահանայական տանից, ապաշխարանքի ենթարկուելով եւ զրկուելով եկեղեցու բաժնից. իսկ պոռնիկ աղախինը իսկոյն եւ եթ պիտի հեռացնուի այդ տանից: Նոյն կանոնով ոչ քահանան իրաւունք ունի երկրորդ անգամ պսակուելու եւ ոչ երէցկինը: Նոյն ժողովի 3 կանոնը (Ա գ., 229) զանազանում է կուսանի պսակը երկակի պսակից, երկակի կամ պոռնկութիւն արածի պսակը կատարւում է խաչակնքած ուռի ծառի ոստով եւ ո՛չ խաչ ու Աւետարանով: Լաւսաւորչի 5-րդ կանոնը (Ա գ., 352) կուսանի պսակը երկապսակի հետ համարում է ոչ քաջալերական եւ ենթարկում է պսակուողներին 3 տարուայ ապաշխարանքի: Երկակ համարելի է եւ այն կացութիւնը, երբ մէկը պահում է հարճ, կամ կնոջ հետ միասին պահում է երկրորդ կին (Ա գ., 74 երես, 17 կանոն), այդպիսիները չեն կարող հոգեւորական դառնալ: Չէին կարող հոգեւորական դառնալ եւ նրանք, որոնք ազգակցական, խնամական եւ կնքահայրական չհաս աստիճաններում պսակուած էին, նոյնպէս եւ նրանք ամուսնացած էին սորկուհու, անարգուած եւ անառակ կանանց հետ (Ա գ., 74): Երկակների այս կանոնները խստութեամբ գործնականութեան մէջ չեն գործադրուել, պատահում էին հանգամանքներին նայելով դէպքեր, երբ եկեղեցու կառավարիչները զիջողաբար էին վերաբերւում դէպի զանցառուները, Անկիւրիայի 10 կանոնը (Ա գ., 137) թոյլ է տալիս սարկաւագին պսակուել եւ ծառայութեան մէջ մնալ, եթէ ձեռնադրութիւնից առաջ յայտնել է եպիսկոպոսին այդ մասին, եւ եթէ պսակուելու իրաւունք է տուել եպիսկոպոսը: Լաւսաւորչի 2 կանոնը (Ա գ., 352 եր.) պսակուող քահանային 9 տարուայ ապաշխարանքի է ենթարկում առանց կարգալուծութեան: Թէոդորէտը ձեռնադրեց մէկ երկակի մինչեւ իսկ եպիսկոպոս, եւ երբ նրա վրայ յարձակուեցին, նա մատնացոյց արաւ իւր նախորդների վրայ: Անտիոքի Աղեքսանդր եպիսկոպոսը Ակակիայի հետ ձեռնադրեցին մի երկակի: Պոլսի Պրոկղ եպիսկոպոսը հաստատեց մի քանի երկակների ձեռնադրութիւնը: Բինգամի[1] կարծիքով՝ գործնականութիւնը այսպիսի դէպքերում խիստ զանազանւում էր տրուած կանոնների պահանջից (Սոկոլով, 241): Սոկոլովը 242-3 երեսներում հետեւեալն է ասում այդ մասին. այդպիսի բացառութիւնները լինում էր այն հիմամբ, որ այրու հետ պսակուելը կամ ձեռնադրութիւնից յետոյ պսակուելը հիմնւում էր գլխաւորապէս բարոյական մաքրութեան կատարեալ պահպանման վրայ եւ ո՛չ դաւա-

1 ԺԹ դարի Գերմանացի կանոնագետ:

*նաբանական վճռահատութեան, չատ անգամ կոյսի վրայ պսակուելը չէր տալիս անարատ կեանքի բարոյական այն արժէքը, որը ենթադրւում էր ընդհանրապէս: Հին եկեղեցու «արգելքը ընդունել երկապսակներին չի բղխում այն միստիքական դաւանաբանական սկզբունքից պսակի մասին, որ իբր թէ միանգամով պսակն է՛ Քրիստոսի եկեղեցու հետ միանալու միստիքական ձեւակերպութիւնը, հապա նրանից, որ երկրորդ ամուսնութիւնը ենթադրել է տալիս բացակայութիւն բարոյական ողջախոհութեան, որը պահանջում է եկեղեցին իւր նուիրապետութեան անդամներից»: Հռոմէական եկեղեցին այնքան հեռու է գնացել այս խնդրում, որ արգելքները դարձրել է դաւանաբանական որոշումն, օրինակ՝ չընդունել բոլոր ապօրինի ծնուածներին (*Տե՛ս ս. Սահակի 8 եւ 23 կանոնները (Ա գ., 363 եւ 364 երես)*), հերետիկոս ծնողների որդիներին մինչեւ երկրորդ աստիճան հօր կողմից եւ առաջի աստիճան մօր կողմից, թէկուզ որդիները ուղղափառ լինեն. բոլոր քրէական դատաւորներին, որոնք օրէնքի հիման վրայ մահուան են դատապարտում յանցաւորներին, դատախազներին, երդուեալ դատաւորներին եւ առհասարակ բոլոր մահուան պատիժ սահմանելում մասնակցողներին, անդամահատներին, որոնք իրանց գործողութեամբ մահ կպատճառեն մարդու, բռնի կերպով անպատուած կոյսի հետ պսակուողին կամ բռնի կերպով անարգուած կնոջ հետ կենակցող ամուսնուն:*

5) Քրէական յանցանքներում բռնուած անձինք զրկւում են հոգեւոր ասպարէզ մտնելու իրաւունքից, սպանութիւն կատարողներ, աւազակութիւն եւ գողութիւն անողներ, կեղծիք կամ ստոր գործերում բռնուածները չեն կարող հոգեւորական դառնալ, նոյնպէս եւ կամաւոր կերպով իրանց ներքինիացնողները (տե՛ս Առաքելական, Նիկիական եւ Շահապիվանի կանոնները, Ա գ., 75, 110, 227 երես): Թեթեւ յանցանքներ են համարւում ակամայ եւ բոլորովին իրանից անկախ պատճառով արուած սպանութիւնը, ինքնապաշտպանութեան համար սպանութիւնը, բռնութեամբ եղած ներքինիացումը կամ իրան կամքից դուրս բժշկի միջոցով հիւանդութեան դէպքում եղած ներքինիացումն, այդպիսի դէպքերում եկեղեցին զիջողաբար է վերաբերւում եւ չատ անգամ ընդունում է իւր դասի մէջ: Բացի քրէական յանցանքներից, այն անբարոյական գործողութիւնները, որոնք մեղադրական ոչ մի արտաքին երեւոյթ չեն ներկայացնում, կամ, աւելի պարզ, չի կարելի դատի միջոցով հաստատել մեղադրանքները, զրկում են անհատին հոգեւորականութեան մէջ մտնելու իրաւունքից՝ ենթարկելով այդպիսի յանցագործներին իրանց սեպհական խղճի դատաստանին, այսպէս, օրինակ, ծածուկ մեղանչումը, երկու կողմի համաձայնութեամբ կատարած անառակութիւնը, այդ մտքով խօսում են Կեսարիայի 9 եւ 10 կանոնները (Ա գ., 142 երես): Եթէ այդպիսի անբարոյական գործերի մասին վկայութիւն է տալիս ինքը՝ ժողովուրդը,

կամ ամբաստանուում է անհատը մի քանի վկաների կողմից, այդպիսի դէպքում ընտրեալը զրկուում է հոգեւորականութեան մէջ մտնելու իրաւունքից, այսպէս պարզ որոշում է Բ առ. 61 կանոնը (Ա գ., 83 երես): Թեր եւ դէմ կարծիքների տեղիք է տալիս այդ յանցանքների վաւերականութեան աստիճանը պարզելու խնդրում, սպանութեան հարցը. պատերազմի մէջ սպանութիւն կատարած զինուորը կարո՞ղ է հոգեւորական լինել, թէ՞ ո՛չ, կամ ապստամբ մարդկանց եւ մահուան դատապարտուած անձանց գնդակահար անող զինուորները, կամ պաշտօնեաները կարող ե՞ն հոգեւորական դառնալ, թէ՞ ո՛չ: Սուրբ հայրերից Աթանասը ոչ միայն թոյլ է տալիս, այլ եւ գովասանքի եւ պատուի է արժանացնում պատերազմի հերոսներին. չորրորդ դարուց սկսած մեր բոլոր հայրապետները ոչ միայն թոյլ էին տալիս այդպիսիներին հոգեւորական դառնալ, այլ եւ ինքեանք անձամբ սուր ի ձեռին պատերազմում էին թշնամիների դէմ՝ պաշտպանելով հայրենիք եւ եկեղեցի, այդպէս էին Ներսէս Մեծ, Յովհան Մանդակունի, Յովսէփ, Ղեւոնդ երէց, մինչեւ Ներսէս Ե, Վարդանանց պատերազմում նահատակուածները համարուեցին սուրբ: Բայց այլ կերպ է նայում խնդրի վրայ Բարսեղ Մեծը, նա 13 կանոնով (Ա գ., 171) 3 տարուայ ապաշխարանք է սահմանում պատերազմում սպանութիւն կատարողի համար եւ ապա թոյլ տալիս հաղորդուելու: Յունաց մեկնիչները պատմում են, որ երբ Փոկա կայսրը կամեցաւ նահատակների դասը կարգել պատերազմում սպանուածներին, եկեղեցու ներկայացուցիչները, օգտուելով Բարսեղ Մեծի կանոնով, չհամաձայնեցին կայսեր առաջարկութեան հետ, բայց երբ մի եպիսկոպոս եւ մի քանի քահանայ ասացին, որ իրանք էլ են մասնակցել պատերազմին եւ կողմնակից դարձան կայսեր առաջարկութեան, այն ժամանակ ժողովը արգելեց վերջիններիս քահանայագործութիւն անել. յետոյ, ի հարկէ, մոռացութեան տրուեց Բարսեղ Մեծի կանոնը, եւ գործնական կեանքը տարաւ իւր յաղթութիւնը, ըստ յունաց մեկնիչների՝ այդ կանոնը խիստ է եւ ո՛չ համապատասխան բիւզանդական պետական կարգերին:

6) Բացի գողութեան, չնութեան, անառակութեան մէջ դատապարտուած անձինքներից, որոնք զրկուում են հոգեւոր աստիճան մտնելուց վերոյիշեալ հիմունքներով, եթէ մէկը երդմնազանցութեան, կախարդութեան մէջ բռնուում է, հաստատուում է վկայութեամբ եւ դատաստանով, զրկուում է նոյնպէս հոգեւորական դառնալու իրաւունքից. այդպէս սահմանում է Բարսեղ Մեծ իւր 64, 82, 83 կանոններով (Ա գ., 175, 176 եր.) եւ Շահապիվանի ժողովը իւր 8, 9, 10 կանոններով (Ա գ., 233, 234):

7) Հոգեւորական դառնալուն արգելք էր հանդիսանում եւ վաչխառնելը, խստիւ պահանջւում էր հոգեւոր անձերից հեռու մնալ այդ անվայել արարքից, իսկ աշխարհականներից նրանք, որոնք, ըստ Բարսեղ Մեծի 14 կանոնի (Ա գ., 171), յետ կոչին՝ վաչխը բաշխելով աղքատ-

ներին եւ խօսք կտային չահասիրական գործերով չպարապել, իրանք կարող էին հոգեւորական դասը մտնել: Պետական օրէնքները այժմ էլ արգելում են վաչխառուԹեամբ պարապել՝ այդպիսի պարապմունքը համարելով ո՛չ մարդասիրական եւ օրինաւոր:

8) Պարզ է, որ հոգեւորական չրջանի մէջ մտնել չէին կարող հաւատուրացները, հերետիկոսները, պատահական կերպով մտածները անմիջապէս հեռացնում էին այդ ասպարէզից՝ կարգազուրկ լինելով (Ա գ., 83 (62 կ.), 115, 234 երես):

Ահա այս են այն ընդհանուր հիմունքները, որոնցով աչխարհական անձինք իրաւունք ունէին եկեղեցու պաշտօնեայ համարուելու. դժբախտաբար Հայոց եկեղեցու գործնականուԹիւնը խստուԹեամբ չի հետեւում այդ կանոններին, մեծ գիջողուԹիւններով է ընդունում ընծայացուներին, այն խստուԹիւնը կրթական ցէնզի նկատմամբ, որով ընտրւում են կաթոլիկ եւ բողոքական եկեղեցիներում ընծայացուները, նոյնը ո՛չ միայն չի գործադրւում Հայոց եկեղեցում, այլեւ զանցառուԹեան է դրւում այդ գլխաւոր կէտը:

Զ. ՁԵՌՆԱԴՐՈՂ ԱՆՁԻ ԼԻԱԶՕՐԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

ՀոգեւորականուԹեան մէջ մտնելու համար, բացի այն խոչընդոտներից, որոնք մի առ մի թուեցինք, հարկաւոր է եւ իրաւունք ունեցող պաշտօնեայ, լիազօրուԹիւն ունեցող անձնաւորուԹիւն, որ կարողանայ նուիրեալ անձին ընդունի հոգեւոր կարգի մէջ: Ո՞վ պէտք է ընդունի, ո՞վ իրաւունք ունի ձեռնադրուԹիւն կատարելու:

Բ առ. 2 կանոնը, Նիկիայի 19, Անտիոքի 9, Լաւոդ. 26 կանոնները, Սահակի, Շնորհալու, Ներսէս Ե-ի, Գէորգ Դ-ի կանոնները (Ա գ., 68, 118, 153, 159, 369, 403, 424, 443 երես) սահմանում են, որ նուիրապետուԹեան մէջ գտնուած անձինքներից նա կարող է ձեռնադրուԹիւն կատարել, ո՛վ եպիսկոպոսուԹեան աստիճան ունի: Եպիսկոպոսական աստիճանի այդ իրաւունքը տրւում է յաջորդաբար հետեւորդներին՝ սկիզբ առնելով առաքեալներից: Բոլոր պաշտօնեաները ստանում են ձեռնադրուԹիւն, բացի ստորին սպասաւորներից, ընթերցողից, երգչից եւ այլն. յունական կանոններում (Է տիեզ. ժող. 14 կան.) քահանան ձեռնադրուԹիւն է տալիս ստորին պաշտօնեաներին իւր եկեղեցում սպասաւորելու, իսկ վանահայրը՝ իւր վանքում. յունաց մեկնիչները ասում են, որ ձեռնադրուԹեամբ եկեղեցական աստիճան տալով՝ ստորին պաշտօնեաներին իրաւունք է տրւում կղերի մէջ մտնելու. իսկ ռուս Յովհաննէս վարդապետը բացատրում է Բ հար. 539 երեսում, թէ ստորին պաշտօնեաների ձեռնադրուԹիւնը պէտք է հասկանալ՝ ձեռքը գլխին դնելով եւ օրհնելով թոյլ տալ եկեղեցում կարդալ եւ ո՛չ բուն ձեռնադրուԹիւն

համարել: Կարթագենի կանոններով եւ մեր ձեռնադրութեան Մաշտոցի կարգով ստորին պաշտօնեաներին աստիճան տալը ձեռքը գլխին դնելով սկզբունքով ընդունուում է մեր մէջ, որ պարզ երեւում է սարկաւագի ձեռնադրութեան կարգից, որտեղ սարկաւագացուն օրհնութեամբ ստանում է դռնապանի, ընթերցողի, երդմնեցնողի, ջահընկալի աստիճաններ առանձին աղօթքով եւ օրհնութեամբ՝ իբրեւ սարկաւագի օգնականների, բայց գործնականութեան մէջ երգիչ, ընթերցող, դռնապան չեն ստանում ջոկ-ջոկ այդ աստիճանը, երգել իմացողը երգում է, կարդալ իմացողը կարդում, իսկ դռնապան եւ աւելածու միշտ փոփոխակի ընտրւում են առանց աստիճան ստանալու:

Ձեռնադրութիւն կատարող անձը, այսինքն եպիսկոպոսը, հետեւեալ լիազօրական յատկանիշներ պիտի ունենայ ձեռնադրութեան նկատմամբ:

1) Եպիսկոպոսը պէտք է անշուշտ իւր աստիճանը ստացած լինի գլխաւոր համարուած եպիսկոպոսից-կաթուղիկոսից, որը իւր ունեցած աստիճանը եւ իրաւունքը ստացել է յաջորդական կարգով Գրիգոր Լուսաւորչից եւ նրա միջոցով առաքեալների յաջորդներից ու առաքեալներից: Որտեղ որ այդ նուիրապետական յաջորդական օրինաւոր եպիսկոպոսական աստիճան ընդունելու կարգը չի պահպանւում, այնտեղ այդպիսի ձեռնադրութիւնը համարւում է ապօրինի եւ անվաւեր: Գրիգոր Լուսաւորչից սկսած բոլոր հայոց եպիսկոպոսները ձեռնադրւում են Ամենայն հայոց կաթուղիկոսից, թէ եւ Աղթամարի եւ Սսի կաթուղիկոսները քաղաքական պատճառով բացառութիւն են կազմում իրանց թեմերում ձեռնադրած եպիսկոպոսների նկատմամբ, բայց ըստ կանոնական իրաւունքի, նրանք եւս չարունակութիւն են Լուսաւորչի ձեռնադրութեան իբրեւ չարունակութիւն երբեմն եղած Ամենայն հայոց հայրապետութեան. Բ առ. 1, Սարդիկէի 6, Շնորհալու 12, Երուսաղէմի ժողովի 1, 2, 3 կանոնները (Ա գիրք, 67, 164, 403, 324-325 երես) սահմանում են եւ պարզաբանում վերոյիշեալ կարգը որոշ եւ հաստատուն կերպով:

2) Բացի առաջին պայմանից՝ ձեռնադրութիւնը պիտի լինի բացարձակ արդարութեամբ, առանց ստութեան, խաբէութեան, կեղծիքի եւ այլ տգեղ հանգամանքների: Պոլսոյ ժողովի 4 կանոնով (Ա գ., 125 երես) Մաքսիմոս Շնական եպիսկոպոսի բոլոր ձեռնադրութիւնները անվաւեր հրատարակուեց, որովհետեւ ինքը Մաքսիմոսը ձեռնադրութիւնը ստացել էր խաբէութեամբ եգիպտական եպիսկոպոսներից, նոյնպէս եւ անվաւեր հրատարակուեց Նովարի՝ Հռոմի եպիսկոպոս լինելը, որովհետեւ խորամանկութեամբ էր ստացել իւր աստիճանը օրինաւոր եպիսկոպոսից (Եւսեբ. Զ, 43):

3) Ձեռնադրողը պիտի ձեռնադրութիւնը կատարի այն ձեւով եւ սահմանադրութեամբ, որը կարգել է եկեղեցին եւ պահպանում է, այդ

սահմանից դուրս իրաւունք չունի ձեռնադրողը որ եւ է կարգ մտցնել: Ձեռնադրական Մաշտոցը տալիս է մեր եկեղեցու համար որոշ եւ պարզ կանոններ, որոնցով անփոփոխ ղեկավարւում են ցայսօր:

4) Ձեռնադրողը ձեռնադրութիւն կատարելու րոպէին չպիտի գտնուի այնպիսի դրութեան մէջ, որը ինքն ըստ ինքնեան անվաւեր է կացուցանում այդ գործողութիւնը. օրինակ, եթէ եպիսկոպոսը ձեռնադրութեան ժամանակ արդէն կարգալոյծ եղած է, հերետիկոսական կամ աղանդաւորական խմբերի անդամ է, կամ հերձուածների կողմնակից է դարձել:

Կարգալոյծ եղած եպիսկոպոսը համարեա միշտ համարւում է հեռացուած նուիրապետութիւնից եւ աշխարհականաց դասը կարգուած. եթէ կարգալոյծ եղածը կհամարձակի նորից նախկին պաշտօնը կատարել, Բ առ. 28 կանոնով (Ա գ., 84) բոլորովին զրկւում է եկեղեցու հաղորդակցութիւնից: Այդպիսի եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւնը կանոնական տեսակէտից անվաւեր է:

Հերետիկոսական կամ ոչ քրիստոնեայ հասարակութեան անդամ եղող եպիսկոպոսը համարւում է ուղղափառ եկեղեցուց հեռացած: Այդպիսի հոգեւորականներին կանոնները բոլորովին զրկում են աստիճանից եւ զղջման դէպքում ընդունում են իբրեւ աշխարհական (Ա գ., 83 երես, 62 կանոն): Այդպիսի դէպք պատահեց Կիպրիանոսի ժամանակ, Կարթագենի ժողովը մերժեց հաւատուրաց երկու եպիսկոպոսի ընդունել ապաշխարութեան միջոցով իրանց աստիճանում: Մկրտութիւնը եւ ձեռնադրութիւնը անկրկնելի են, իսկ եթէ այդ խորհուրդները կատարել են ո՛չ ուղղափառ հոգեւորականներ, այդ դէպքում հերետիկոսի կատարած խորհուրդը համարելով անվաւեր, Բ առ. 68 կանոնի համաձայն (Ա գ., 84)՝ պէտք է այդպիսի անձինք նորից մկրտուեն, կամ ձեռնադրուեն: Այն հերետիկոսները, որոնք աղաւաղում են հաւատի գլխաւոր դաւանութիւնը, օրինակ՝ պաւղիկեանները Երրորդութեան, Մարդեղութեան մերժմամբ (Նիկ. 19 կանոն, Ա գ., 118 երես), մանիքեցիք, վալենդեենանք, մարկիոնականները ընդհանրապէս, գնոստիկեանք, սաբբեղեանք, եւնոմեանք, մոնտանեանք (Պոլ. 7 կանոն, Ա գ., 126-127 երես) եւ այն հերետիկոսները, որոնք մկրտութեան հետ, չեն ընդունում իբրեւ ուղղափառ եւ նրանց կրօնական գործողութիւնները անվաւեր են համարւում: Դրանց ձեռնադրութիւնը համարւում է անվաւեր: Իսկ ինչ վերաբերում է զանազան հերձուածողներին, որոնք գլխաւոր կէտերում եկեղեցու հետ նոյն են, միայն դաւանաբանական բացատրութիւնների մէջ տարբերւում են, օրինակ՝ արիոսականները, մակեդոնեանք, ապողինարեանք, սրանց եկեղեցու ծոցը վերադառնալիս, նորից չէին մկրտում, միայն դրոշմում էին զգայարանքները (Ա գ., 126-127 երես): Ձեռնադրուած անձանց Աթանասը պատուիրեց երկու ձեւով ընդունել, եթէ արիոսական գլխաւոր հոգեւորականներից են դարձողները, չընդունել

կղերի մէջ, այլ իբրեւ աշխարհական հաւատացեալ թողնել եկեղեցի, իսկ եթէ բռնութեամբ, կարիքից ստիպուած են արիոսական դարձել, ապաշխարանքի ենթարկելուց յետոյ ընդունել նոյն ձեռնադրական աստիճանում: Մակեդոնի աղանդին պատկանող եպիսկոպոսներին ընդունում էին նոյն աստիճանում, միայն Նիկիոյ հանգանակը խոստովանելուց յետոյ. Մելիտէն, Կիւրեղ երուսաղէմացին արիոսական եպիսկոպոսներ էին, որոնք նոյն աստիճանով ընդունուել են ուղղափառ եկեղեցում: Գործնական կեանքը այսպիսի դէպքերում ի նկատի ունէր անհատների ի սրտէ զղջումը եւ պատրաստականութիւնը, քան լոկ կանոնը:

Հերձուածողները, ըստ Բարսեղ Մեծի, նրանք են, որոնք միմիայն կարծիքների մէջ են տարբերւում ուղղափառ եկեղեցուց, իսկ դաւանաբանական կէտերում նոյն են: Եթէ քահանան կմերժի եպիսկոպոսի նշանակած պատիժը կատարել եւ իւրայիններով առանձին ծուխ կազմելով՝ անկախ եկեղեցական վարչութիւն կհաստատի, նա կհամարուի հերձուածող: Բարսեղ Մեծը 1 կանոնով թոյլ է տալիս ընդունել հերձուածողներին նոյն աստիճանով, եթէ կզղջան եւ ապաշխարանք կկրեն: Նիկիայի 8 կանոնով (Ա գ., 114 երես) որոշուեց ընդունել նովատեան հերձուածողներից նոյն աստիճանում, ձեռքը գլխին դնելով եւ միացնելով ուղղափառ կղերի հետ: Նոյն ժողովը նոյն վճիռը գրեց մելիտեաններին համար՝ Եգիպտոսում:

5) Բացի վերոյիշեալ կանոններից, որոնք անհրաժեշտ են ձեռնադրութիւնը վաւերական անելու համար, հարկաւոր է եւ ձեռնադրողի կողմից ունենալ ուրիշ զուտ իրաւաբանական լիազօրութիւն: Ամէն մի եպիսկոպոս իրաւունք չունի ձեռնադրելու, եթէ ա՛յդ իրաւունքը նրան չի յատկացրած աւելի բարձր իշխանութիւնից. 1) ձեռնադրող եպիսկոպոսը պիտի լինի թեմի առաջնորդ, եթէ հրաժարւում է առաջնորդութիւնից, նա այլեւս իրաւունք չունի նոյն թեմում ձեռնադրութիւն կատարելու (Ա գ., 78, 155, 324-325): 2) Յաջորդութիւն անող եպիսկոպոսը ինչպէս եւ հին քորեպիսկոպոսներն իրաւունք չունեն ձեռնադրութիւն անելու, բացի ստորին պաշտօնեաներ կարգելուց (Ա գ., 155, 325): 3) Առաջնորդը իրաւունք չունի իւր թեմից դուրս որեւէ մէկին ձեռնադրելու, այլապէս անվաւեր կհամարուի ձեռնադրութիւնը, բացի այն դէպքից՝ երբ ձեռնադրութիւնը լինում է թեմի առաջնորդի թոյլտուութեամբ (Ա գ., 116, 164-165 325): 4) Բացի թեմի առաջնորդի արած ձեռնադրութիւնից իւր սեպհական թեմում, բոլոր այն եպիսկոպոսների ձեռնադրութիւնները այլ եւ այլ թեմերում վաւերական են, եթէ լիազօրական հրաման ստացել են Ամենայն հայոց կաթուղիկոսից, կամ աշխարհի կեդրոնական բարձր հոգեւոր իշխանութիւնից: 5) Լիազօրութիւն ունեցող եպիսկոպոսի արած ձեռնադրութիւնը այն ժամանակ է վաւերական, երբ ընծայացուն ընտրուած է ժողովրդի եւ կղերի ընդհանուր ցանկութեամբ ու որոշմամբ (326, 443 երես):

Է. ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱՒԵՐԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Որպէս զի ձեռնադրուող անձը ամենայն կողմից լինի համապատասխան՝ թէ մտաւորապէս, թէ բարոյապէս իւր բարձր պաշտօնին՝ առանց որ եւ է կասկածելի եւ անորոշ յարաբերութեան դէպի իւր ժողովուրդը, ուստի եւ ձեռնադրութեան խորհուրդը պիտի անպայման կրի վաւերականութեան աստիճան, որը խստութեամբ պահանջում են եկեղեցական կանոնները:

1) Ձեռնադրութիւնը վաւերական լինելու համար պէտք է ձեռնադրուողը խորհրդի կատարման միջոցին հասարակութեան եւ ձեռնադրողի առաջ խոստովանի, դաւանի այն՝ ինչ որ եկեղեցին ընդունում է, որպէս զի ճշտութեամբ կատարի ապագայում բոլորը, ինչ որ եկեղեցու կանոնները պահանջում են: Այս կարգը սահմանեց առաջին անգամ Օգոստինոսը Ափրիկայի եկեղեցու համար եւ ընդունուեց միւս եկեղեցիների կողմից: Այդ կարգը հաստատութիւն գտաւ պետական օրէնքների մէջ, որոնցով պահանջւում էր հիմնուած եկեղեցական կանոնների վրայ թէ արեւելեան,թէ արեւմտեան եկեղեցիներում ի լուր ամենեցուն երդմամբ խոստանալ կատարել բոլոր կանոնական պահանջները:

2) Թէոփիլոս Աղեքսանդրացու 7 կանոնով ձեռնադրութիւնը պիտի կատարուի բոլոր հասարակութեան առաջ իբրեւ վկայութիւն տուողի, դրա հակառակ եղած ձեռնադրութիւնը, այն է՝ եկեղեցուց դուրս, ծածուկ տեղերում, անվաւեր է (ինչպէս չընդունուեցին Մաքսիմոս Շնացողի ձեռնադրուածները): Լաւոդիկիայի 5 կանոնով (Ա գ., 156 երես) ձեռնադրութիւնը կատարւում է միայն հաւատացեալների ներկայութեամբ պատարագի այն մասում, երբ բոլոր կարգի ապաշխարողները դուրս էին գալիս:

3) Սարդիկէի ժողովի 10 կանոնով (Ա գ., 164 երես) ձեռնադրութիւնը պիտի կատարուի ոչ բոլոր աստիճանները միանգամից տալով, ինչպէս շատ անգամ պատահում էր հարկից եւ կարիքից ստիպուած, այլ հեռզհետէ, ստորին աստիճաններից մինչեւ բարձրը հասնելը, ամէն մէկում որոշ ժամանակամիջոց մնալով: Եղել են շատ դէպքեր թէ արտաքին եւ թէ մեր եկեղեցական կեանքում, երբ սարկաւագութիւնից, քահանայութիւնից, մինչեւ իսկ աշխարհական կեանքից ուղղակի եպիսկոպոս եւ կաթուղիկոս են ձեռնադրել: Ոսկեբերանը իւր երկու սարկաւագներին ուղղակի եպիսկոպոս նշանակեց զանազան քաղաքների վրայ, աշխարհական կարգից եպիսկոպոսի աստիճան ստացան Ամբրոսիոսը, Կիպրիանոսը, Պոլսոյ Նեկտարը, Եւսեբիոս Կեսարացին եւն: Մեր մէջ Գրիգոր Լուսաւորիչը, երկու որդիքը, Ներսէս Մեծը, Զաքարիա կաթուղիկոսը աշխարհական վիճակից կաթուղիկոս, եպիսկոպոս դարձան, Յովսէփը՝

քահանայութիւնից կաթուղիկոս: Երբ 858 թ. Պոլսի պատրիարք ընտրուեց աշխարհական դասից Փոտը՝ 7 օրում յաջորդաբար, Նիկալայ Ա Պապը նկատեց, որ եկեղեցական կանոններին հակառակ է: Չնայելով այդ բացառութիւններին, այնուամենայնիւ աստիճանական կարգով բարձրանալու կանոնը իւր ոյժի մէջ մնաց:

4) Ձեռնադրութիւնը պիտի կատարուի որոշ տեղի, եկեղեցու, հօտի վրայ եւ ո՛չ անորոշաբար ձեռնադրուի առանց տեղի եւ նշանակման: Հներում ծուխ այժմեայ մտքով չկար, ծխերը առաջացան ե դարուց սկսած, այլ կար որոշ շրջանով եկեղեցի, որի հովուութիւնը յանձնւում էր անպայման մի եպիսկոպոսի, որը մշտական պիտի մնար իւր հօտի շրջանում, ուրիշ տեղ չհեռանար եւ շրջագայելով քարոզութեամբ պարապէր, այդ հիմունքով մի որեւ է գաւառում լինում էին չատ եպիսկոպոսներ առանձին իրաւասական շրջանով: Յետոյ արդէն, երբ թեմերը առաջացան, գլխաւոր եպիսկոպոսների պաշտօնը որոշուեց, մեր մէջ կաթուղիկոսութիւնը առաջացաւ, այնուհետեւ ձեռնադրւում էին եպիսկոպոսներ կաթուղիկոսական ղրան համար, խորհրդականի, աւագ լուսարարի, մեծ դատաւորի պաշտօններով:

5) Ձեռնադրութիւնը եթէ կատարուած է կանոնաւոր կերպով, պիտի չկրկնուի (Ա գ., 84), այսինքն, եթէ զանազան յանցանքների եւ մեղքերի պատճառով հոգեւոր անձը ենթարկւում է կարգազրկութեան, կարգալուծութեան, զրկուելով պատուից եւ իրաւունքից, ապաչխարանք եւ պատիժը կրելուց յետոյ, եթէ վերստին կանչուի նախկին աստիճանին, այդ դէպքում նա նորից ձեռնադրութիւն չի ստանում, նախկին ձեռնադրութիւնը իւր ոյժի մէջ է:

6) Քահանաների եւ սարկաւագների ձեռնադրութիւնը կատարում է մի եպիսկոպոս, իսկ եպիսկոպոսինը անչուշտ երկու կամ երեք՝ ըստ Բ առաքելական 1 կանոնի (Ա գ., 67 եր.): Յետոյ սահմանուեց, որ եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւնը լինի եպիսկոպոսական ժողովով եւ մետրոպոլիտի ներկայութեամբ ու մասնակցութեամբ: Իսկ մեր մէջ Լուսաւորչից սկսած մինչեւ այսօր եպիսկոպոս ձեռնադրում է միմիայն Ամենայն Հայոց կաթուղիկոսը, իսկ Աղթամարի եւ Սսի կաթուղիկոսները՝ իրանց թեմերի համար. բացի այս պայմանից մնացած եւ այլ ձեւով ձեռնադրուած եպիսկոպոսները՝ եպիսկոպոս չեն: Մասնաւոր կաթուղիկոսների եպիսկոպոսներից եթէ կամենան Մայր Աթոռի միաբան կոչուել, պիտի չոքեն Ամենայն Հայոց կաթուղիկոսի առաջ, հանդիսաւոր կերպով իրանց միաբան կոչեն Ս. Էջմիածնի եւ հնազանդ՝ Վեհափառ Հայրապետի հրամանաց եւ ապա Իջման տեղի առաջ խոստմունքը հաստատելով՝ լինեն նոյն աստիճանով Էջմիածնի միաբան:

Կաթուղիկոսական ձեռնադրութիւնը լինում է 12 եպիսկոպոսների մասնակցութեամբ եւ միջոցաւ:

7) Ձեռնադրութեան համար պահանջւում է ձեռնադրուողի կողմից յօժարութիւն եւ կամաւոր ցանկութիւն, հակառակ կամքի ձեռնադրութիւնը վաւերական չէ: Հներում բացառութիւն եղել է, ոյժով ձեռնադրել է ժողովուրդը եւ հոգեւորականութիւնը մի քանի եպիսկոպոսներ, որոնք ո՛չ թէ սէր չէին զգում դէպի այդ սուրբ պաշտօնը, այլ իրանց չատ ստոր էին համարում այդ աստիճանից, ակամայ ընտրուած եւ ձեռնադրուած են. Լուսաւորիչ, Մեծն Ներսէս, Կիպրիանոս, Գրիգոր Հրաշագործ, Աթանաս եւն:

Ը. ՀՈԳԵՒՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

(Изложение канонических постановлений о клире, Хрис. чтение, 1860 г., II ч., Церковное право, Соколов, 310 стр.)

Ձեռնադրութեան միջոցով աշխարհականներից ընդհատուելով կազմւում է մի նոր դասակարգ, որ կոչւում է կղեր, հոգեւորականութիւն, եկեղեցականութիւն, եկեղեցու պաշտօնեայ, որոնք չնայելով իրանց զանազան աստիճաններին, բոլորը միասին վերցրած՝ ունին ընդհանուր պարտքեր, նշանակութիւն, ընդհանուր հովուութեան եւ ժողովրդին ծառայելու միանման պարտաւորութիւններ, այս տեսակէտից, իբրեւ ամբողջական դասակարգ, առանց աստիճանի խտրութեան ունին որոշ դիրք, պարտքեր, իրաւունքներ եւ կացութեան որոշակի պայմաններ:

Հոգեւոր դասակարգը, կազմուած լինելով այնպիսի անձինքներից, որոնք ընտրուած են ժողովրդի այն անդամներից, որոնք վարք ու բարքով, կրթութեամբ եւ բարոյականութեամբ բարձր են միւսներից, նրանք պէտք է իրանց պաշտօնակատարութեամբ, հովուական պարտքի ճիշտ կատարմամբ օրինակ հանդիսանան ժողովրդին. թէ ի՞նչպէս պէտք է վարուեն հօտի հետ, ի՞նչպէս հովուեն եւ կեանք վարեն, այդ մասին թէ Ս. Գրքում, թէ ժողովների եւ թէ ս. հարց կանոններում կան բազմաթիւ ցուցումներ, խրատներ:

1) Մեր կանոնները պահանջում են, որ ոչ միայն ներքուստ, այլ եւ արտաքուստ, այն է՝ դրսի նիստ ու կացի, չորի, հագուստի կողմից հոգեւորականները բռնեն օրինակելի դիրք, չերեւան այնպիսի ձեւով եւ դիրքով, որոնք կարող են ծիծաղ յարուցանել ժողովրդի մէջ. հագնեն այն ձեւով եւ տարազով, որոնք ժողովրդի համար եւ նրա աչքին պատկառելի է համարւում:

Ծանօթութիւն: Թէ երբ է սկսել հոգեւորականութիւնը տարբեր տարազով երեւալ եւ ժամերգութեան ժամանակ բոլորովին այլ զգեստ հագնել, այդ մասին տանք մի քանի տեղեկութիւններ. ժամերգութեան ժամանակ առանձին հանդերձ գործ ածելը, գոնէ Ասիայում, պէտք է համարել առաքեալների ժամանակից, քանի որ թէ առաքեալները, թէ իրանց

հրէայ աշակերտները քարոզում էին սինագօգաներում եւ հրէաների ձեւով աղօթում ու հագնւում, քրիստոնէական համայնքներ կազմելուց, սարկաւագի, քահանայի, եպիսկոպոսի դասեր հաստատելուց յետոյ, ըստ հրէական քահանայապետների, քահանայից եւ ղեւտական ծառայողի, պէտք է մտցնէին այն հանդերձները ժամերգութեան ժամանակ, որոնք դարերի ընթացքում սրբագործուած եւ Մովսէսից սկսած յարգի էին ու պարտաւորական էին համարւում հրէից տաճարներում քահանաների համար: Բինգամի կարծիքով (տե՛ս Սօկօլով, 323 երես)՝ «կղերը ունէր ժամերգութեան համար առանձին հանդերձներ գոնէ Դ դարու սկզբին, ա՛յդ ժխտել չի կարելի, բայց այդ ժամանակ նկատելի լինէր սովորական հագուստների մէջ առանձին տարազ, այդ բանին հակասում են հին շատ ցուցմունքներ»: Ոսկեբերանի ժամանակ հոգեւորականութիւնը ըստ սովորութեան սեւ շոր էր հագնում, իսկ նովատեաններն իբրեւ նորամուծութիւն՝ սպիտակ: Ափրիկայի եւ Գաղղիայի կողմերում կղերը տարբեր հագուստ չէր գործածում. Յերոնիմոսը Եզեկիէլի մեկնութեան մէջ ասում է. «Մենք չպէտք է ածիլենք մեր գլուխը Օզիսի եւ Սերապիսի քրմերի նման, ոչ էլ երկարացնել բարբարոսների եւ զինուորների նորաձեւութեան հետեւելով, հապա քահանաները պէտք է երեւան գան պատկառելի եւ վայելուչ արտաքինով, ոչ ածիլելով ճաղատի չափ, ոչ էլ այնպէս խուզելով որ ածիլուած երեւան, հապա թողնեն որ բուսնին եւ կաշին ծածկեն (նոյն տեղ, 314): Մեր աղբիւրներին նայելով՝ Դ դարում հայոց մէջ ոչ միայն եկեղեցում, այլ եւ դրսում հոգեւորականները առանձին տարազով շօր էին հագնում, որ կոչւում էր «հանդերձ կղերիկոսաց». Փաւստոսը Ներսէս Մեծի ընտրութեան համար ասում է. «Բերին կղերիկոսաց հանդերձները եւ հագցրին նրան» (59 երես): Ներսէս Մեծը թունաւորելուց յետոյ, երբ գնաց վրանը, Փաւստոսը (183 երես) ասում է. «Երբ մտաւ իւր օթեւանը, հանելով իւր պարեգօտը, սիրտն էր ցոյց տալիս». պարեգօտը այժմեայ կապան է կամ վերարկուն, ըստ ձեւի հրէական պարեգօտի: Իսկ Մանազկերտցի Զաւէն կաթուղիկոսի նորաձեւութեան համար ասում է 223 երեսում. «Չի ամենայն քահանայից ուսոյց առնել հանդերձս զինուորաց: ...զի ոչ ըստ կրօնից ագանէին քահանայքն զպճեղնաւորն, որպէս օրէն էր ի բնէ, այլ սկսան զխոտոր-կտուրսն ի վերայ ծնգացն ունել...»: Մի քահանայի ձեռնադրութեան համար ասում է 226 երեսում. «Հրամայէր (եպիսկոպոսն) լուծանել զհանգոյցս մեկնոցին, եւ արկանել նմա աղաբողն» (փիլոն): Յովհան Մամիկոնեանը իննակեան վանքի կրօնաւորների համար ասում է՝ «սեւազգեստ», «կնկղաւորք», որ նշանակում է՝ նրանք հագնում էին սեւ զգեստ երկար, եւ գլխներին՝ վեղար:

2) Որպէս զի հոգեւորականները միշտ լինեն ողջախոհութեան, պարկեշտութեան, համեստ կացութեան օրինակ, կանոնները արգելում են

մտնել այնպիսի տեղեր, որտեղ գինարբուքիւն, զեղխութիւն եւ անկարգ գործողութիւններ են կատարւում. օրինակ՝ գինետուն, պանդոկներ, զուարճական վայրեր (Ա. գ., 82, 159, 161). այս կանոնները չափաւոր ուրախութիւնը չարգելելով հանդերձ, թոյլ չեն տալիս մասնակցել չռայլ կոչունքներում, խրախճանութիւններում (Ներսէս Ե, 58 կ., 426 եր.):

3) Բարոյական կասկածներից հեռու մնալու համար եւ ժողովրդի մէջ մոլորութիւն չյարուցանելու նպատակով, ոչ մի հոգեւորական չպէտք է իւր մօտ պահի ո՛չ մի կին, բացի մօտ ազգականներից, որոնք կասկածից հեռու են (Ա. գ., 110, 159, 177, 236):

4) Հոգեւորականները պիտի հեռու մնան այն բոլոր զուարճական, ըմբշամարտական տեղերը այցելելուց, որտեղ բացի անվայել արարքներից ո՛չ մի լրջմիտ գործ չի կատարւում. նոյնպէս հներում թատերավայրերը, ուր կռապաշտական, կախարդական եւ այլ վատ հակումներ զրգռող տեսարանները չեն ներկայացնում. նոյնպէս թղթախաղի տներ, որտեղ բացի ժամավաճառութիւնից ոչինչ օգուտ չէր կարելի ստանալ: Լուսաւորչի 27 կանոնը (355 եր.) մինչեւ իսկ ձեռնածուներին 2 տարուայ ապաշխարանքի է ենթարկում: Մանդակունու խրատները խստիւ արգելում են թատերախաղեր գնալ ո՛չ միայն հոգեւորականներին, այլ եւ աշխարհականներին՝ համարելով այն խաղերը կռապաշտական:

5) Արգելւում էր հոգեւորականներին աշխարհային գործերով զբաղուել, շահագրգռական զբաղմունք ունենալ. օրինակ՝ կերակրանոց եւ հիւրատուններ պահել, կամ կառավարիչ լինել այդպիսի տեղերում, անազնիւ ճանապարհով փող դիզել, վաճառականութիւն, առեւտուր անել, խանութ դնել: Պարզ է, որ այս կանոնները չեն արգելում, եթէ հոգեւորականը, ազնիւ պարապմունք ունենալով, չատացնում է իւր ընտանիքի, կամ եկեղեցու, վանքի արդիւնքները, օր. վաճառելով հացապտուղների աւելորդը, այգու գինին, փեթակների մեղրը եւն: Աշխարհային պարապմունքով զբաղուելու արդյունքը առաջանում էր նրանից, որ չատերը, թողնելով իրանց հոգեւոր պարտքերի կատարելը, խառնւում էին ժողովրդական գործերի մէջ, դատաւոր լինելով, գիւղապետի կամ հարկահանի պաշտօն յանձն առնելով, չատերը գինուորական ասպարէզ էին մտնում, ուրիշները որսորդութեամբ պարապում (Ա. գ., 80, 161, 406, 428 երես):

6) Կանոնները խստիւ արգելում են հոգեւորականներին փողը չահով տալ, կամ վաշխառութեամբ պարապել: Յունա-Հռոմէական կանոններով վաճառականներին թոյլ էր տրւում փողը տալ պարտապաններին 8%-ով, մնացածներին՝ 6%-ով, իսկ բարձրաստիճան մարդիկ պիտի բաւականային 4%-ով (Սօկօլով, 317). Այժմ պետական օրէնքով 12%-ից աւելին վերցնողը համարւում է վաշխառու, հոգեւորականները չատ-չատ իրաւունք ունէին փոխ տալու առանց չահի եւ տուած փողը յետ ստանալու (Ա. գ., 80, 117, 156, 268):

7) Արգելւում է հոգեւորականներին երաչխաւոր լինել դատարաններում, այդ հիմքով Յուստինիանոսի 123 նովելլայով արգելւում էր դրանց՝ առեւտրական, պարտատիրական պայմաններում, դատարաններում պատասխանատու անձանց փոխարէն երաչխաւոր, միջնորդ, հոգաբարձու եւ կտակակատար լինել զանազան անձանց: Այդ արգելքները դրուեցին նրա համար, որ առաջին՝ հոգեւորականները չչեղուեն իրենց ուղղակի պարտաւորութիւններից. եւ երկրորդ՝ որ երաչխաւորութեան դէպքում չենթարկուեն, քաղաքացիական գործերի պատրուակով, դատի, խիստ պահանջների, անպատւութեան եւ պատժի: Իսկ այնպիսի դէպքերում, երբ հարկաւոր է խնամել որբ ու տնանկներին, խնամատարութեան տակ ընդունել տկարներին եւ աղքատներին, այդպիսի դէպքերում թէ եկեղեցին եւ թէ տէրութիւնը թոյլ էին տալիս ոչ միայն օգնական հանդիսանալու, այլ եւ ինքեանք դրանց նպաստում էին այդ բանում (Ա. գիրք, 75):

8) Հոգեւորականները իրանց ընտանեկան կեանքով պիտի լինեն մաքուր եւ օրինակելի բոլոր հօտի համար. ամուսնական կեանքը պիտի որոշ բարոյական սկզբունքներով առաջնորդուի: Ամուսնական կեանքի պարտաւորութիւնները միեւնոյն չէ բոլոր եկեղեցիների համար, գոնէ մինչեւ ե դարը համարեա թէ միեւնոյն ամուսնութեան վերաբերեալ կանոններով էին առաջնորդւում բոլոր եկեղեցիները, յետոյ արդէն զանազանութիւն մտաւ այդ եկեղեցիների կանոնների մէջ: Հռոմէական եկեղեցին բոլորովին արգելեց ամուսնութիւնը բոլոր հոգեւորական աստիճաններում, բողոքական եկեղեցին, ընդհակառակն, ամուսնանալ թոյլատրեց բոլորովին, յունաց եւ Հայոց եկեղեցին ամուրիութիւն սահմանեցին եպիսկոպոսական եւ վարդապետական աստիճանների համար՝ թոյլ տալով ամուսնանալ քահանայական դասակարգին: Ամէն մի եկեղեցի իւր արածը ապացուցանելու համար դիմում է հին եկեղեցու կանոններին եւ գործնականութեան, որտեղ եւ գտնում է իւր ցանկացածը, որովհետեւ հինը չէր արգելում ոչ մէկը եւ ո՛չ միւսը, ով կամենում էր՝ ամուսնանում էր, ով՝ չէ, մնում էր ամուրի:

Տերտուղիանոսը, որ ապրում էր Բ դարում, իւր գրուածքներում ասում է Է գլխում, ինչքան լինճ յայտնի է, երկկին քահանաները զրկւում էին քահանայութիւնից: ԺԱ գլխում յիշում է, որ պատարագը անում էր եւ ամուսնացած, եւ կուսակրօն քահանան՝ չրջապատուած ամուսնացած եւ կուսակրօն սարկաւագներով: Սոկրատը (Ե դարում) Ե գլխում ասում է, որ Թեսաղիայում եթէ կղերականը չարունակում էր կնոջ հետ ապրել, որի հետ ամուսնացել էր ձեռնադրութիւնից առաջ, մերժւում էր կղերից. իսկ Արեւելքում եթէ եպիսկոպոսները իրանց կանանցից հեռանում էին, այդ անում էին յօժար կամքով, իսկ չատերը կանանց պահում էին եւ եպիսկոպոսութեան ժամանակ երախաներ էին ունենում:

Եպիփանոս Կիպրացին (Ե դարում) ասում է՝ ամուսնացած եւ որդիներ ունեցող անձին եկեղեցին չի տալիս քահանայական աստիճաններ, մանաւանդ որտեղ խիստ են եկեղեցական օրէնքները, իսկ միւս տեղերում եթէ հակառակն է լինում, այդ ո՛չ եկեղեցական կանոնով է, այլ մարդկային թուլութիւնից եւ կարիքից ստիպուած են ամուսնացեալին ձեռնադրում: Յերոնիմոսը (Ե դարում) վկայում է, որ հոգեւորականները իրանց զսպում էին ամուսնական անկողնից (Սոկոլով, 325 եր.): Վերոյիշեալից երեւում է, որ հնումը օրէնքը իւր խստութեամբ չէր գործադրւում, որովհետեւ այդ հարցը դաւանաբանական նշանակութիւն չունէր, որքան կառավարչական, տեղի, ժամանակի եւ հանգամանքների հետ կապ ունեցող: Գրիգոր Լուսաւորիչը 3 տարուց յետոյ բաժանուեց կնոջից, կինը մտաւ կուսանոց, ինքը նուիրեց հոգեւոր ասպարէզին: Նրա կրտսեր որդին վանք մտաւ իբրեւ կրօնաւոր, իսկ մեծը ամուսնացաւ, եպիսկոպոս ձեռնադրուելուց յետոյ առանձնացաւ ամուսնուց: Մինչեւ Ե դարը ս. Սահակի ժամանակ կաթուղիկոսները մեծ մասամբ ամուսնացած էին, կաթուղիկոս ընտրուելուց յետոյ կուսակրօն կեանք էին վարում: Ամուսնութիւնից հեռանալը անպայման պարտք չէր հոգեւորականութեան համար, իսկ առաքեալների ժամանակ ամուսնութիւնը սովորական էր, եւ պարտք էր սահմանուած, որ եպիսկոպոսը, սարկաւագը «միոյ կնոջ» այր լինէին (Տիմ. Գ 2, Տիտ. Ա 6): Բ առ. 51 կանոնը (Ա գ., 82) ասում է՝ եթէ եպիսկոպոսը, երէցը, կամ սարկաւագը, կամ քահանայական կարգից որ եւ է մէկը կհրաժարուի ամուսնութիւնից, մսից, գինուց, ոչ թէ ժուժկալութեան պատճառով, այլ պիղծ համարելով եւ անարգելով ստեղծագործութիւնը, դրանք կամ ուղղուեն կամ կարգալոյծ լինեն եւ մերժուեն եկեղեցուց: Յամենայն դէպս Զ դարուց սկսած հայոց մէջ կուսակրօնութիւնը մտաւ գործնականութեան մէջ, եւ այլեւս եպիսկոպոս ու կաթուղիկոս չենք ունենում ամուսնական կեանքով: Նիկիայի ժողովում երբ հարց բարձրացաւ կուսակրօնութեան համար պարտաւորական օրէնք սահմանելու, Թեբէի Պափնուտ եպիսկոպոսը, որը կուսակրօն էր, երկար խօսեց ժողովում այդ մասին, ճգնեց ցոյց տալ, որ աւելի լաւ է ամուսնանալ, քան թէ վատթար կեանք վարել, քանի որ ամենքը չեն կարող ողջախոհ կեանք վարել, միայն ով անպսակ ձեռնադրութիւն կստանայ, իրաւունք չունենայ յետոյ պսակուելու, իսկ ով պսակուած կլինի հոգեւորական, իրաւունք չունենայ կնոջ արձակել: Եպիսկոպոսի խօսքերը մեծ ազդեցութիւն արաւ, եւ ժողովը, համաձայնելով նրա կարծիքի հետ, կուսակրօնութեան համար պարտաւորական կանոն չսահմանեց (Սոկրատէս Ա, Սոզոմենոս Ա): Յուստինիանոսի 123 նովելլայով կարգադրուեց՝ ստորին պաշտօնեաները ազատ են ընտրելու կուսակրօն կամ ամուսնացեալ կեանք, բայց սարկաւագ լինելուց առաջ նրանք կամ պիտի պսակուեն, կամ խօսք տան որ ձեռնադրութիւնից յետոյ պիտի վարեն ազնիւ

կեանք եւ առանց օրինաւոր կնոջ պիտի ապրեն: Ամուսնական կեանքը չի վերջանում քահանայ կամ սարկաւագ ձեռնադրուելով, թէ եւ ժուժկալութիւնը եւ մաքրութիւնը աւելի գերադասելի է հոգեւոր անձանց համար, բայց նոյնպէս այդ լինելով ազատ վճռի գործ, ստիպողական չէ, ամուսնական յարաբերութիւնների չարունակութիւնը անհամապատասխան չի համարւում քահանայական կոչման (Սոկոլով, 331):

Տրուլի ժողովը 691 թուին լսելով, որ Հռոմի Պապը ստիպողական կարգադրութիւն է արել երեք բարձր քահանայական դասակարգի համար կուսակրօնութիւն պահպանել անպայման կերպով, դատապարտեց այդ կարգադրութիւնը քահանաների եւ սարկաւագների վերաբերմամբ եւ որոշեց 13 կանոնով. 1) քահանաներին եւ սարկաւագներին չարգելել ամուսնութեան մէջ մնալ, 2) ոչ ձեռնադրութիւնից առաջ եւ ո՛չ յետոյ նրանցից չպահանջել ամուսնական յարաբերութիւն ունենալ իրանց կնոջ հետ, 3) պատժել նրանց, որոնք բարեպաշտութեան պատրուակով կհեռացնեն կնոջ հակառակ նրա կամքի: Վերոյիշեալները ի նկատի առնելով՝ կարելի է հետեւեալ կանոններով ամփոփել այդ հարցը:

1) Որ ամուսնացեալ հոգեւորականները լինեն մի կնոջ այր: Թէ եւ Թէոդորէտը երկրորդ ամուսնութեան մէջ մտած անձանց ձեռնադրում էր եւ արդարանում էր նրանով, որ ուրիշների օրինակին է հետեւում (Սոկոլով, 334):

2) Ամուսնութեան մէջ մտնելը պիտի լինի նախ քան ձեռնադրութիւնը, բացի ստորին պաշտօնեաներից, որոնց թոյլ էր տրւում յետոյ էլ ամուսնանալ: Յուստինիանոսի ժամանակ այնքան շատ էր ձեռնադրութիւնից յետոյ ամուսնացողների թիւը, որ հնար չկար առանց խիստ պատժողական օրէնքների դիմելու առաջն առնելու, մինչեւ իսկ այդպիսիների ինչքը գրաւում էր յօգուտ եկեղեցու եւ որդիներին ապօրինի հրատարակելով՝ զրկում էր ժառանգութիւնից:

3) Հոգեւորականի կինը մեղանչելիս, կամ պիտի արձակուի, կամ ինքը ամուսինը լուծուի կարգից:

4) Եպիսկոպոս, վարդապետ, վանականներ պիտի լինեն կուսակրօն, եւ իրաւունք չունենան պսակուելու:

Մինչեւ ե դար, ինչպէս վերեւում ասացինք, կամաւոր էր եպիսկոպոսի կոյս կամ ամուսնացեալ լինելը: Սոկրատի վկայութեամբ՝ Թեսաղիայում, Մակեդոնիայում եւ Յունաստանում արդէն սովորութիւն էր դարձել կուսակրօն հոգեւորականութիւնը, միայն Արեւելքում չարունակւում էր ամուսնացեալ հոգեւորականութիւնը, նոյն իսկ որդիներ ունեցող եպիսկոպոսներ հազուագիւտ չէին: Կամաց-կամաց եպիսկոպոսական աթոռի համար սկսեցին նախապատուութիւն տալ այն անձանց, որոնք վանական էին, որոնք ամուրի էին, կամ որոնք կամաւոր յօժարութեամբ հեռացած էին իրանց կանանցից: Յուստինիանոսը 528 թուին

պատուիրեց ընտրել եպիսկոպոս այն անձանց, որոնք ծանրաբեռնուած չէին ընտանիքով, որպէսզի եկեղեցու ինչքը, ստացուածքը մնայ ուղղակի եկեղեցուն եւ չգնայ եպիսկոպոսի ընտանիքի պահպանութեան համար: Երեք տարի յետոյ արգելեց ընտրուած եւ ձեռնադրուած եպիսկոպոսին կենակցել կնոջ հետ: 535-ին հրամայեց, որ եպիսկոպոսութեան ընտրելիները կամ լինեն վանական, կամ առնուազը վեց ամիս կղերում մնացած լինեն եւ բաժանուած կնոջից ու չունենան որդիք եւ մօտ ազգականներ: Հակառակ այս օրէնքի գնացողը պատժուելով, զրկուի կարգից, ձեռնադրողն էլ բանադրուի: Այսպէս չարունակուեց մինչեւ 691 թիւը, Տրուլի ժողովը, որի վճիռը արդէն յայտնի է, սրանից յետոյ արդէն վերջանում է ամուսնացեալ եպիսկոպոսութիւնը: Մեր մէջ, ինչպէս ասացինք, վերջին ամուսնացած կաթուղիկոսն էր ս. Սահակ. նրանից յետոյ գոնէ ոչ մի փաստ չունինք հաստատելու, որ ամուսնութիւնը չէր վերացած, կուսակրօնների՝ եպիսկոպոս եւ կաթուղիկոս ընտրուելը մեր մէջ աւելի վաղ սկսուեց, քան օտար եկեղեցիներում: Մեր առաջի վանական կաթուղիկոսն էր Արիստակէս «որ ի մենակեաց լեառնակեաց կրօնս մտեալ էր» (Ագաթ., 494), «եւ էր Արիստակէս կուսան՝ սուրբ ի մանկութենէ» (Բիւզ., 9):

Թ. ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ

«Православный собеседник», 1858 г.

Հոգեւոր դասակարգ ասելով, ինչպէս նախորդ գլխի մէջ ասացինք, հասկանում ենք երկու տեսակէտից, առաջինը՝ իբրեւ հոգեւոր պաշտօնեաներ առանց աստիճանի խնդրութեան, որոնք ունին ընդհանուր պարտքեր, ընդհանուր շահեր եւ ձգտումներ. եւ երկրորդ՝ աստիճանի զանազանութեան տեսակէտից, իբրեւ նուիրապետութեան անդամներ, ունին առանձին վերցրած որոշ իրաւունքներ եւ պարտքեր: Հին կազմութեան մէջ իբրեւ առաջին աստիճան, որը ընդունում է եւ ձեռնադրում հոգեւոր անձանց, է եպիսկոպոսութիւնը, երկրորդ տեղը բռնում է քահանայական դասակարգը եւ ապա սարկաւագները: Նայենք ըստ կարգի:

Ա. Եպիսկոպոսներ

Երբ Յիսուսի համբարձումից յետոյ առաքեալները սկսեցին իրանց քարոզչական գործը, ամէն տեղ Երուսաղէմի չրջանում երբ հետեւորդներ էին գտնում, նշանակում էին նրանց վրայ քահանաներ, որոնք միեւնոյն ժամանակ իրանց գործակիցներ էին (Գործ. ԺԴ 22-23, Ա Պետ. Ե 1):

Դրանք խորհուրդներ էին կատարում, ժողովրդին քարոզում, քրիստոնէութիւնը տարածում, նշանակած ժամանակին աղօթքներ կարդում հաւատացեալներին (Ա Տիմ. Ե 17, 18): Քահանաներ նրանք նշանակում էին օրհնելով եւ ձեռնադրելով (Գործ. ԺԴ 23), որոնք չատ անգամ կոչւում էին տեսուչներ, եպիսկոպոսներ (Գործ. Ի 28, Փիլ. Ա 1), ներկայացուցիչներ (Ա Թես. Ե 12) եւ դլխաւորներ (Եբր. ԺԳ 7): Երուսաղէմի փոքրիկ շրջանում նախկին մի քանի տարիները կային երեք դասակարգ. առաքեալներ, քահանաներ եւ եղբայրներ (Գործք ԺԵ 1-4, 22, 23), որը եւ հաստատում են իրանց թղթերում ս. Եպիփանը, Թէոդորէտը, Ոսկեբերանը: Երբ յետոյ կամաց-կամաց առաքեալները դուրս եկան Երուսաղէմի շրջանից, անցան միւս երկրները, այն ժամանակ նշանակեցին իւրաքանչիւր մեծ շրջանի համար մի-մի տեսուչ, հսկող: Առաջին ներկայացուցիչը, որը կարգուեց առաքելական ձեռնադրութեամբ Երուսաղէմի շրջանի վրայ, էր Յակոբ Տեառն եղբայրը (Եւս. Բ 1, 23, Գ 5): Պօղոս առաքեալը, անցնելով Ասիայի կողմերը, զանազան տեղերում փոքր ժամանակի մէջ յաջողեց հաւատացեալներ գտնել եւ Եփեսոսի շրջանում ներկայացուցիչ նշանակեց Տիմոթէոսին (Ա Տիմ. Ա 3, Բ Տիմ. Ա 6), իսկ Կրետէ կղզու վրայ՝ Տիտոսին (Տիտ. Ա 5): Այսպէս բոլոր առաքեալները ամէն տեղ տարածուելով՝ ձեռնադրեցին յաջորդներ եւ տեսուչներ: Կղեմէս Աղեքսանդրացին (Գ դարում) պատմում է, որ Յովհաննէս առաքեալը, որ բոլոր առաքեալներից չատ ապրեց, տեսնելով իւր վախճանի մօտենալը եւ բազմաթիւ աղանդաւորների բազմանալը, ձեռնադրեց չատ եպիսկոպոսներ Փոքր Ասիայի եկեղեցիների վրայ՝ խրախուսելով ամուր կենալ իրանց հաւատքի մէջ: Առաքեալների ձեռնադրած՝ շրջանների այդ կառավարիչները այն ժամանակուանից արդէն եպիսկոպոսներ էին անուանում՝ ստանալով առաքելական լիազօրութիւն եկեղեցին կառավարելու. չատ անգամ եպիսկոպոս բառի փոխարէն գործ էր ածւում քահանայ բառը, նոյն իսկ սարկաւագ, դրանից չատերը ենթադրեցին, այժմ էլ հէնց որ եպիսկոպոսական աստիճան առանձին չկայ, բոլորի իրաւունքը միեւնոյն է, քահանայքն էլ իրաւունք ունին ձեռնադրութիւն կատարելու եպիսկոպոսի օրինակով: Եւ մասամբ ճշմարիտ է այն, որ նախկին դարերում անխտիր եպիսկոպոս եւ քահանայ կոչումն դրւում էր նոր ձեռնադրուած անձանց (Գործ. Ի 17, 28), որովհետեւ հրէից քահանան ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող բառ էր, նշանակում էր աւագագոյն, քահանայք՝ աւագանի, հէնց իրանք առաքեալները իրանց անուանում էին քահանայ՝ այդ իմաստով (Բ Յով. Ա 1). երբ հօտը դեռեւս չատ սակաւաթիւ էր, պարտաւորութիւնների բաժանման հարկ չկար, անխտիր թէ քահանայ, թէ եպիսկոպոս նոյն պարտաւորութիւններն էին կատարում հաւատացեալների նկատմամբ եւ նոյն իրաւունքներն ունէին (Տիտ. Ա 5). երբ արդէն քրիստոնեաների թիւը չատացաւ, հովուողները բազ-

մացան, կամաց-կամաց հարկ զգացուեց վէճերի, հակաճառութիւնների պարզաբանութեան համար դիմել աւելի աւագագոյնին, առաջուց ընտրուածներին եւ այսպիսով երկու դասակարգի, առաքեալներից օրհնուածների եւ սրանց նշանակած քահանաների մէջ սկսուեց պարզօրէն տարբերութիւն դրուել: Յերոնիմոսը պատմում է, որ եպիսկոպոսական պաշտօնի եւ անուան տարբերութիւնը եւ պարզ կերպով գործածութիւնը առաջացաւ կորնթացոց խռովութիւններից յետոյ (60 թուականներին): Տերտուղիանոսը, Իգնատիոս Աստուածակիրը իրանց գրուածքներում արդէն պարզ որոշում են երկու աստիճանների տարբերութիւնը, պարտքը եւ իրաւունքը: Եպիսկոպոսները համարուում էին առաքեալներից ձեռնադրուած, իսկ քահանաների ձեռնադրութիւնը յանձնուած եպիսկոպոսներին, սրանց յանձնուում էին մեծ չրջաններ, թեմեր՝ բազմաթիւ քահանաներով հովուելու. իսկ վերջիններիս փոքր ծխեր առանձին եկեղեցով՝ ստորադրուած եպիսկոպոսին (Ա Տիմ. ե 17, Բ Տիմ. Բ 2): Եպիսկոպոսների առաւելութիւններն էին. 1) առաքեալներից յաջորդաբար եւ անմիջապէս ստացած իշխանութիւնը, 2) լիազօր կառավարութիւն թեմի մէջ գտնուած բոլոր եկեղեցիների, քահանաների (Правос. собесед., 1858 г.)*: Եպիսկոպոսների առաքելական յաջորդութիւնը մեծ դեր էր խաղում հնում մի որ եւ է եկեղեցու առաքելական եւ օրինաւոր համարուելու խնդրում, որի հիման վրայ էլ չէին ընդունում զանազան հերետիկոսների եպիսկոպոսութիւնը եւ քահանայութիւնը՝ պահանջելով նրանցից առաքեալներից սկսած մինչեւ իրանց ընտրեալ եպիսկոպոսը յաջորդական ցուցակ: Եւ այդպէս հին եկեղեցիներում կար առաքեալներից մինչեւ իրանց ժամանակակից եպիսկոպոսի ցուցակը, ցանկը՝ տաճարում դրած: Եւսեբիոսը յիշում է (Դ գլ. 22) Հռոմի, Աղեքսանդրիայի, Անտիոքի, Լաւոդիկիայի, Կեսարիայի եպիսկոպոսների ցանկը յաջորդական կարգով: Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսն էր Յակոբ Տեառն եղբայր, ապա նրանց ցեղից՝ Սիմէոն Կղէոպայ, Իւստնեւ: Եփեսոսի եկեղեցում՝ Յովհաննէս առաքեալ եւ աւետարանիչ, նրա յաջորդ Պողիկարպոսը, որը զատկի վէճերում մասնակցեց: Հռոմում՝ Պետրոս առաքեալ, ապա Կղեմէս նրա յաջորդներից: Հայոց եկեղեցում՝ Թադէոս եւ Բարթողիմէոս առաքեալներ, որոնց յաջորդութիւնը չարունակուեց Արտազում եւ Մծբինում, ապա՝ Լուսաւորիչ: Առաքելական յաջորդութեան եւ եպիսկոպոսական իրաւունքների ու աստիճանի առաջին տեղ բռնելը եկեղեցու նուիրապետութեան մէջ վկայում են բոլոր գրողները. Իրենէոսը գրում է (Դ 26 եւ ե 20). «Պէտք է հնազանդել հովիւներին, որոնք եկեղեցում են եւ յաջորդաբար նշանակուել են առաքեալներից, որոնցից չնորհաւութեամբ ստացել են Հոգին Սուրբ. նրանցից պիտի ճշմարտութիւն սովորել, նրանք են հսկում հաւատի վրայ, նրանք են պահում առաքելական աւանդութիւնը, օրէնքները եւ նրանք են տալիս եկեղեցու*

աստիճանները»: Նոյն մտքերը եւ խրատները գտնում ենք Լուսաւորչին եւ Սահակին վերագրած կանոններում: Սակայն առաքեալներին յատկացրած իրաւունքները չպէտք է վերագրել յաջորդներին, առաքեալները ընտրուեցին Յիսուսի ձեռքով եւ ուղղակի շնորհք ստացան (Հոգոյն Սրբոյ) Սուրբ Հոգուց եւ երրորդ՝ նրանց լիազօրութիւնը տարածուեց բոլոր հաւատացեալների վրայ եւ ո՛չ մի չրջանի, որպիսին է եպիսկոպոսներինը: Առաքեալների ժամանակից, ըստ աւանդութեան, եպիսկոպոսին ձեռնադրողն է 2-3 եպիսկոպոս, նոյն իսկ նրանց ժողովը, իսկ միւս աստիճանաւորներին օրհնողն է մի եպիսկոպոս. (Ա գ., 67-68): Բացի ձեռնադրութեան իրաւունքից եպիսկոպոսին է պատկանում եկեղեցու ղեկավարութիւնը եւ կարգապահութիւնը: Խորհուրդների կատարման գլխաւոր տնօրէնն է եպիսկոպոսը, որի թոյլտուութեամբ եւ քահանայքը կատարում են օրէնքները: Եպիսկոպոսը միայն իրաւունք ունի եկեղեցի օծելու: Եպիսկոպոսին է պատկանում ուսուցանելու բարձր իրաւունքը, նա պիտի կանոնաւորի ուսուցման կարգը եւ պատրաստի ուսուցիչներ (Ա Տիմ. Ե 17, Բ Տիմ. Բ 2): Եպիսկոպոսը միայն իրաւունք ունի կոչուելու գլխաւոր հովիւ, ներկայացուցիչ եկեղեցու, կապելու եւ արձակելու, դատելու քահանաներին (Ա Տիմ. Ե 19) եւ պաշտաման կարգի վրայ հսկելու, հովուելու իւր թէմի հօտը: Այդ իրաւունքների հետ նա ունի եւ մեծ պարտքեր. նա է պատասխանատու կաթուղիկոսի, ժողովրդի, եպիսկոպոսական ժողովի առաջ իւր եկեղեցու համար, հաւատի անթերի պահպանման, եկեղեցիների բարեկարգութեան, եկեղեցական կանոնների ճշգրիտ եւ անթերի կատարման համար: Նա է պատասխանատու եկեղեցու գոյքի եւ ստացուածքի կանոնաւոր պահպանման, գործադրման համար, նրանցից բաժին հանելու աղքատներին, տնանկներին, որբ եւ այրիներին, հիւրասիրելու օտարներին, հիւանդներին նոյն հաշուով. պատասխանատու նոյն գոյքի վատնման եւ չռայլաբար կորստի մատնման համար: Եպիսկոպոսի ընտրութիւնը լինում էր հետեւեալ կերպով: Առաքեալների ժամանակ իրանք էին ընտրում արժանաւոր մարդ եւ եպիսկոպոս ձեռնադրում. Կղիմէս Աղեքսանդրացու վկայութեամբ՝ Տեառն եղբայր Յակոբը եպիսկոպոս ձեռնադրուեց Երուսաղէմում Պետրոս, Յակոբոս եւ Յովհաննէս առաքեալների ձեռքով: Կանոնների հիման վրայ ընտրութիւնը եւ ձեռնադրութիւնը լինում էր այսպէս, երբ եպիսկոպոսական աթոռը թափուր էր մնում, մեծ եպիսկոպոսը, մետրոպոլիտը հրաւէր էր ուղարկում բոլոր աշխարհի կամ չրջանի եպիսկոպոսներին հաւաքուել այնտեղ, որտեղի վրայ պիտի եպիսկոպոս ձեռնադրուի: Գալիս էին բոլորը, ով չէր կարող գալ տեղի հեռաւորութեան, հիւանդութեան եւ այլ պատճառով, ուղարկում էր գրաւոր համաձայնութիւն, կամ կարծիք, բայց առնուազը պիտի լինէր երկու-երեք հոգի (Ա գ., 67 երես): Ձայների մեծամասնութեամբ կամ միաձայն ընտրում էր եպիսկոպոսը եւ ձեռ-

նադրւում էր անչուշտ մետրոպոլիտի համաձայնութեամբ եւ նրա ձեռքով: Ընդհանրապէս ընտրւում էին տեղական անձինքներից, կղերից, իսկ երբ լինում էր անթեմ եպիսկոպոս, որին կարելի էր նշանակել, կամ եթէ պատահում էր, որ խռովութիւն էր ընկած լինում ժողովրդի եւ կղերի մէջ ընտրեալի վերաբերմամբ, կամ յարմար էր դատւում տեղափոխել մի եպիսկոպոսին միւս թեմ, այսպիսի դէպքերում ընտրում էին ոչ տեղական կղերից, այլ դրսից, այն պայմանով, որ ընտրուածը անչուշտ լինի ընդունելի թէ ժողովրդի եւ թէ կղերի կողմից: Ընդհանուր եկեղեցում ժողովուրդը մասնակցում էր ընտրութեան այսպէս. նա իւր ներկայութեամբ վկայութիւն էր տալիս ընտրեալի վարքի, բարքի վերաբերմամբ, եթէ վատ էր ճանաչւում, չէր ընդունում, իսկ եթէ լաւ էր ճանաչւում, ընդունում էր: Ժողովրդի այդ կարծիքը թէեւ անմիջական չէր, թէեւ ինքը չէր ուղղակի ընտրում, բայց նրա ձայնը մեծ նշանակութիւն ունէր, որովհետեւ եպիսկոպոսական ժողովը ուշադրութեամբ դիտում էր, որ ընտրուածը լինի արժանաւոր եւ ոչ պակասութիւններ ունեցող: Աթանասին, Գրիգոր Աստուածաբանին, Օգոստինոսին ընտրեց ժողովուրդը, որոնք ստորադաս հոգեւորականների ընտրութեան դէպքում յենւում էին ժողովրդի ցուցման վրայ: Իսկ եթէ պատահում էր, որ զանազան կուսակցութիւնների պատճառով ժողովուրդը ընտրուածին չէր ընդունում, այն ժամանակ Բ առ. 36 կանոնով (Ա գ., 78) պատժի էր ենթարկւում կղերը, որ չէր կարողացել համոզել ժողովուրդը. այստեղից երեւում է, որ թէեւ ժողովրդի մասնակցութիւնը կար, բայց մեծ ձայնը, վերջնական վճիռը պատկանում էր հոգեւոր իշխանութեան: Լաւոդիկիայի 12 եւ 13 կանոնը (Ա գ., 157) թոյլ չի տալիս ամբոխին մասնակցել ընտրութեան՝ թողնելով այդ բանը եպիսկոպոսական ժողովին. այս կանոնը երեւում է բացառիկ եւ տեղական գոյն ունեցող եւ հետեւանք է կուսակցական կռիւների: Դ դարից սկսած, երբ քրիստոնէութիւնը դարձաւ քաղաքացիական կրօն, ընտրութիւններին սկսեցին մասնակցել բարձրաստիճան անձինք, նոյն իսկ կայսրերը, յամենայն դէպս այս դէպքերում էլ վճռական ձայնը մնում էր հոգեւոր իշխանութեան: Մինչեւ իսկ մարմնաւոր իշխանութեան մասնակցելու չափը այդ բանում թուլացնելու դիտաւորութեամբ խիստ կանոններ հրատարակուեցին (Ա գ., 76, 111, 325, 403), մեր Երուսաղէմի ժողովը կարգալոյծ է անում այդպիսի ձեւով ընտրուած եպիսկոպոսին, իսկ Շնորհալին նզովում է եւ բանադրում բոլոր ժողովականների որոշմամբ: Ընտրութեան ձեւը արեւմտեան եւ արեւելեան եկեղեցիներում դարերի ընթացքում փոփոխութեան ենթարկուեց: Կոստանդիանոսից յետոյ, երբ կայսրերը եւ իշխանները սկսեցին խառնուել եկեղեցական գործերում, շատ անգամ անարժան մարդիկ, յոյս չունենալով ժողովրդի վրայ, դիմում էին ուղղակի կայսրին՝ խնդրելով նշանակել կայսերական հրամանով եպիսկոպոս, այս դրութիւնը ստեղծուեց մաս-

նաւորապէս աղանդաւորների յարուցած խռովութիւնների ժամանակ, Նեստորի օրերում իւրաքանչիւր կուսակցութիւն իւր եպիսկոպոսի գործը յաջողեցնելու համար դիմում էր կայսերական կառավարութեան օգնութեան, որով եւ սահմանադրուեց առանց մարմնաւոր իշխանութեան հաստատութեան կամ վաւերացման առաջնորդներ չնշանակել: Զ դարում Յուստինիանոսի նովելլաների միջոցով որոշուեց, որ կղերը եւ քաղաքի առաջին մարդիկ ընտրեն երեք հոգի եպիսկոպոսացու, համախոհական կազմեն եւ երդմամբ ստորագրեն, որ ճշմարիտ է կատարուած ընտրութիւնը եւ ուղարկեն մետրոպոլիտին, որը մէկնու մէկին պիտի ձեռնադրի (123, 137 նովել.): Եկեղեցին Յունաստանում ընդունեց այդ կարգը. այդ կարգը իբրեւ օրէնք մտաւ Վասիլ Մակեդոնացու (բազիլիկի) «Թագաւորական գրքերի» եւ Փոտ պատրիարքի նոմոկանոնի մէջ (թ դարում), բայց կանոնը մնաց մեռած տառ, մանաւանդ պատկերամարտութեան ժամանակ, երբ կայսրը կամեցած մարդուն եպիսկոպոս էր նշանակում. յունաց եկեղեցին այդ անկանոնութեան առաջն առնելու համար թէ 7-րդ եւ թէ 870 թուի ժողովներում արգելեց, որ մարմնաւոր իշխանութիւնը չխառնուի եպիսկոպոսների ընտրութեան գործում, այդ ձեւով մասնակցող թէ եպիսկոպոսը, թէ իշխանը եւ թէ զօրավարը ենթարկուեն նզովքի: 963 թուին Նիկեփորոս Փոկաս կայսրը հրամայեց, որ թէ պատրիարքը եւ թէ եպիսկոպոսները ընտրուեն եւ հաստատուեն կայսերական ցուցմամբ ու հրամանով:

Հռոմի եկեղեցին սկզբից հակամիտ էր դէպի ժողովրդական ընտրութիւնը. Յուլիոս եպիսկոպոսը Աթանասին պաշտպանելու համար գրուած թղթում ջատագովում է ժողովրդական ընտրութիւնը եւ պախարակում այն, որ օտար եպիսկոպոս են նշանակում քաղաքի վրայ առանց ժողովրդի ցանկութեան, նրա ցուցման եւ ընտրութեան: Ե դարու սկզբին Ինոկինդիոս Ա Պապը դատապարտեց մի մետրոպոլիտի արարք, որը «հակառակ ժողովրդի ցանկութեան եւ եկեղեցական կարգապահութեան»՝ եպիսկոպոս է նշանակել. բայց 12-րդ դարուց արդէն Հռոմի եկեղեցին ժողովրդական ընտրողական մասնակցութիւնը բոլորովին վերացրեց, բոլոր հոգեւորականների ընտրութիւնը եւ նշանակումն յանձնեց Պապին: (*Տե՛ս* Об участии мирянъ в делах церкви, с точки зрения прав. канонич. права, 1866, Казань, А. Павлова):

Հայոց եկեղեցում եւ Ափրիկայի եկեղեցիներում աշխարհականների մասնակցութիւնը ընտրութեան գործում մնաց ըստ նախկին աւանդական կարգին. թէ նախալուսաւորչեան դարերում եւ թէ Լուսաւորչից յետոյ եպիսկոպոս-առաջնորդներ ընտրում էին Հայոց մէջ թեմը, իշխանները եւ ժողովուրդը, մինչեւ իսկ բոլորովին երկրորդական նշանակութիւն տալով կղերին: ԺԳ դարում Ստեփաննոս Օրբելեանը այսպէս է նկարագրում իւր՝ Սիւնեաց աշխարհի առաջնորդ ընտրուելը. «Եւ ժողովուելով մեր եպիսկոպոսները իմ հօր մօտ (Տարսայիճ Սիւնեաց իշխան) ինձ հրա-

ւիրեցին գնալ թագաւորական աշխարհ Կիլիկիան, երջանիկ կաթուղիկոսի եւ աստուածապսակ Հայոց թագաւորի մօտ մետրոպոլտուԹեան ձեռնադրուԹիւն ստանալու Սիւնեաց աԹոռի վրայ» (227 եր., Ս. Օրբելեան): Ստեփ. Օրբելեան 52 երեսում բերում է առաջնորդական ընտրուԹեան նաեւ հետեւեալ ձեւը. «Բողոք բարձեալ ա՞մ ազատաց եւ տանուտեարց եւ աւագ քահանայից աշխարհին առ մեծ բարեպաշտուհին Սահակիա՝ խնդրէին իւրեանց առաջնորդ: Իսկ նորա պատրաստեալ դեսպանս ի մեծ եւ ի պատուական արանց եւ յընտիր քահանայից՝ բազում ընծայիւք եւ պիտանի պատարագօք ուղեւորէ առ կաթուղիկոսն Հայոց Մուշէ (Վահան Մամիկոնեանի ժամանակ) եւ թախանձէ գնա գալ յաշխարհ իւր եւ ընտրեալ արժանաւոր այր՝ կացուցանել յաԹոռ մետրոպոլտուԹեան Սիւնեաց». կաթուղիկոսը գալիս է Սիւնիք. «Հրամայէ ժողովոյն ընտրել իւրեանց առաջնորդ, զի ձեռնադրեսցէ: Ապա ա՞մ բազմուԹիւն զաղաղակ բարձին ի մի բերան եւ ասեն. «Խնդրեմք մեք տեսուչ հոգւոյ մերոյ զհայր երիցակ եւ բաց ի նմանէ ոչ պիտի մեզ այլ ոք»: Առաջնորդների՝ ժողովրդական ընտրուԹեան փառաւոր ապացոյցն է տաճկահայոց եպիսկոպոսների ընտրուԹիւնը եւ նշանակումը: ՍահմանադրուԹեան 97 յօդուածով (Ա գիրք, 538 երես) առաջնորդի ընտրուԹիւնը լինում է պատրիարքի ընտրուԹեան նման, գաւառական ընդհանուր ժողովով, խառը ժողովի տեղեկագիրը ուղարկւում է պատրիարքարան. պատրիարքը կեդրոնական վարչուԹեան ժողովի հաճուԹեամբ կհաստատի ընտրուԹիւնը եւ Բարձրագոյն դռան հրամանագիրը ստանալուն հոգը կտանի: Ռուսահայոց մէջ մինչեւ Պոլոժենիայի հաստատուԹիւնը՝ 1836 թիւը, նոյն կէրպով կընտրուէին եւ կհաստատուէին կաթուղիկոսից առաջնորդները. նորանից յետոյ 2 հոգի առաջարկւում է կաթուղիկոսի կողմից կայսեր եւ մէկն ու մէկը հաստատւում է, կարող է եւ չհաստատուել: Պարսկահայոց մէջ ընտրում է ժողովուրդը, հաստատում է կաթուղիկոսը եւ առանձին գրուԹեամբ իմացնելով պարսից չահին՝ խնդրում է նրա վաւերացումը եւ ընդունելը: Եպիսկոպոսների՝ ընտրուԹեամբ նշանակման չատ փայլուն ապացոյցն է ձեռնադրուԹեան կարգը, որով ժողովրդի բոլոր դասակարգերը մասնակցում են ընտրուԹեան՝ հրապարակօրէն յայտնելով իրանց հաւանուԹիւնը: Երուսաղէմի ժողովը 1651 թուին 3 կանոնով սահմանում է. «Առանց ժողովրդի խնդրանաց եւ վկայական թղթի ո՛չ ոք եպիսկոպոս չձեռնադրուի» (Ա գ., 325 երես): Ուսուցչապետ Պաւլով, ջատագով հանդիսանալով ժողովրդի մասնակցուԹեան եկեղեցական գործերում, ուրախուԹեամբ է արձանագրում այն հատ ու կտոր փաստերը ընդհանուր եկեղեցական պատմուԹեան մէջ, որոնք հաստատում են իւր ցանկացածը, դժբախտաբար ծանօթ չլինելով Հայոց եկեղեցու գործնականուԹեան մէջ խոր արմատ ձգած ընտրողական սկզբունքի հետ, չի կարողանում ոչ մի փաստ բերել մեր չրջանից, որ լիապէս հաստատէր իւր տեսուԹիւնը:

Ք. Քահանաներ

Եկեղեցու նուիրապետական երկրորդ աստիճանը կազմում է քահանայութիւնը, իբրեւ ներկայացուցիչ այդ կարգի՝ է քահանան: Քահանայ նշանակում է աւագագոյն անդամ եկեղեցու, ընտրուած յարգելի եւ պատուաւոր անդամներից: Քահանայի պարտաւորութիւններն են. 1) կատարել խորհուրդները եւ պաշտամունքները, 2) ուսուցանել եւ քարոզել, 3) իրաւունք կապելու եւ արձակելու: Նա չի կարող կատարել մի քանի գործողութիւններ, որոնք վերապահուում են եպիսկոպոսական աստիճանին. 1) չի կարող մեռոն եփել, 2) եկեղեցի օծել, 3) ձեռնադրութիւն կատարել: Մեռոն եփելը արգելուած է քահանաներին եւ վերապահուած եպիսկոպոսին ըստ բոլոր եկեղեցեաց, Կարթագենի 348 թուի ժողովը այդ կարգը համարում է հնաւանդ. Զ տիեզերական ժողովի 2-րդ կանոնը իսպառ արգելեց քահանաներին եփել, իսկ ըստ մեր եկեղեցու վաղեմի կանոնների, Թադէոսի, Մակարի, Սահակի, Սսի եւն, վերապահուած է միմիայն կաթուղիկոսին (Ա գ., 289, 299, 339, 364): Այդ իրաւունքը համարւում է առաքելական յաջորդական, որը ստացւում էր առաքելական ձեռնադրութեան ժամանակ Հոգւոյն Սրբոյ շնորհքի իջմամբ. մեռոնը համարւում է այդ ստացած շնորհքի տեսանելի իջնումը, որ կատարւում է մկրտութեան-դրոշմի ժամանակ՝ քահանայի ձեռքով, եպիսկոպոսի թոյլտւութեամբ: Բարսեղ Մեծը մեռոնի օրհնութիւնը համարում է առաքելական աւանդութիւն: Դիոնէսիոս Արիսպագացին, Թէոփիլոս Անտիօքացին, Տերտուղիանոսը, Կիպրիանոսը, Նոյնպէս եւ առաքելական կարգադրութիւնները վկայում են այդ մասին վաղ ժամանակից: Մանկանց դրոշմելու հարցը վիճաբանութեան տեղիք է տուել արեւելեան եւ արեւմտեան եկեղեցիներում: Մինչեւ այսօր հռոմէական կանոնով քահանան իրաւունք չունի դրոշմելու, նա միայն մկրտում է մանկան, իսկ եպիսկոպոսը դրոշմում: Մեր եւ Յունաց եկեղեցու կանոններով քահանան է դրոշմում, իսկ մեռոնի եփելը թողնելով բարձր աստիճան ունեցողին: «Առաքելական կարգադրութիւնների» մէջ թոյլ է տալիս եւ քահանային դրոշմել. «Դո՛ւ, եպիսկոպոս կամ քահանայ, առաջ օծիր իւղով, ապա մկրտի՛ր ջրով եւ վերջապէս դրոշմիր մեռոնով»: Երբ Փոտ պատրիարքի ժամանակ վէճ ծագեց այդ մասին Հռոմի հետ, Փոտը գրեց. «Սովորեցնում են, որ քահանաները իրաւունք չունեն մեռոնով մկրտելու, որ այդ իրաւունքը օրէնքով պատկանում է եպիսկոպոսին: Բայց որտե՞ղ է այդ օրէնքը: Ո՞վ է դրել: Առաքեալնե՞րը, թէ՞ հայրերը, թէ՞ որ եւ է ժողով. որտե՞ղ եւ ե՞րբ է գրուել եւ հաստատուել: Բացի դրանից, եթէ քահանաներին չի կարելի մեռոնով օծել-դրոշմել, այն ժամանակ չի կարելի եւ միւս խորհուրդները կատարել. օրինակ՝ մկրտել եւն. եւն.»

(Правос. собесед., 1858 г.)*: Փլորենտինի ժողովում այդ խնդրի մասին խօսք եղաւ, բայց դրական փաստեր չգտնուելով, հարցը մնաց առ կախ: Յարմարութեան տեսակէտից էլ շատ դժուարութիւն կայ ուցանի այն սովորութիւնը, երբ եպիսկոպոսը գիւղէ գիւղ չրջելով պէտք է դրոշմէր բոլոր մկրտուածներին, եթէ դրոշմելու իրաւունքը յատկացնուէր միմիայն եպիսկոպոսին:*

Գալով երկրորդ կէտին, որ քահանաները իրաւունք չունին տաճար, սեղան, եկեղեցի օծելու, այդ պարզ եւ որոշ գրուած են բոլոր եկեղեցական կանոններում (Ա գիրք, 283, 358): Քահանաներին չտալ իրաւունք ձեռնադրութեան, այդ արդէն մտած է եկեղեցու գործնականութեան մէջ հէնց առաքեալներից սկսած: Ուսուցանելու, քարոզելու իրաւունքը տրուած է քահանաներին առաքեալների ժամանակից. Քրիստոսի 72 աշակերտները (Մատթ. ԻՀ 19, 20, Մարկ. ԺԶ 16, Ա Տիմ. Ե 17) իրաւունք էին ստացել քարոզելու: Առաքելական 58 կանոնը պատուիրում է թէ եպիսկոպոսներին եւ թէ քահանաներին սովորեցնել ժողովրդին բարեպաշտական բոլոր կարգերը. Եգիպտոսի մէջ եկեղեցում, երբ Օգոստինոսը առաջին անգամ քահանայական աստիճանում եպիսկոպոսի ներկայութեամբ սկսեց քարոզել, չատերին նորամուծութիւն երեւաց, բայց տեսնելով այդ սովորութեան առաւելութիւնները, ընդհանուր կանոնի տակ ընկաւ, միայն եպիսկոպոսի ներկայութեան դէպքում, նախօրօք թոյլտուութիւն պիտի խնդրուէր նրանից քարոզ խօսելու: Կապելու եւ արձակելու իրաւունքը պատկանում է թէ եպիսկոպոսին, թէ քահանային. Բ առ. 52 կանոնը մինչեւ իսկ սահմանում է, որ եթէ դրանք զղջացող մեղաւորի մեղքերին թողութիւն չեն տալ, կմերժեն, իրանք զրկուեն կարգից՝ իբրեւ պատիժ իրանց գլխաւոր պարտաւորութիւններից մէկը ճշտութեամբ չկատարելուն համար: Հներում ապաշխարութիւնը եւ խոստովանութիւնը երկու ձեւով էր լինում, բացարձակ, բոլոր ժողովրդի առաջ եւ առանձին, գաղտնի: Առաջին դէպքում ապաշխարութեան ժամանակը, աստիճանը, դասը որոշում էր եպիսկոպոսը, որը հսկում էր ապաշխարողի ջերմեռանդութեան կամ անուշադիր լինելուն վրայ եւ երբ բոլորովին զղջացած էր գտնում նրան, ինքը թողութիւն էր տալիս նրան եւ արձակում: Իսկ գաղտնի խոստովանութեան դէպքերում դիմում էին քահանային, որը եւ արձակում էր մեղքերը: Բացի այդ, քահանան որոշ մասով մասնակցում էր եւ եկեղեցական տնտեսական կառավարութեան մէջ՝ եպիսկոպոսի նախագահութեամբ եւ ձեռնադրութեամբ, իսկ իրաքանչիւր քահանայ իւր եկեղեցու կարգապահն է եւ հսկողը, թէ ստորին պաշտօնեաների, թէ կարգ կանոնի պահպանման վրայ եւ մանրամասն հաշիւ պիտի տար եպիսկոպոսին այդ մասին: Քահանայք իրաւունք չունէին առանց եպիսկոպոսի աստիճան ընդունելու եւ առանց ժողովրդի համախոհականի ընտրուելու եւ ծխական քահանայ նշանակուելու: 2)

Իրաւունք չունէին առանձին սեղան հաստատել, ծուխ կազմել եւ ըմբոստաբար, առանց եպիսկոպոսի թոյլտուութեան, հակառակ նրա կամքի անկախ եկեղեցական կազմութիւն եւ վարչութիւն հաստատել (Ա առ. 31 կանոն): 3) Կասկածաւոր եւ թիւրիմացութիւններ առաջացնող զանազան կանոնների եւ կարգերի կատարման ժամանակ առանց եպիսկոպոսի որոշման ոչինչ չպիտի ինքնագլուխ անէին: 4) Ամէն մի զանցառութեան, անկանոնութեան դէպքում նրանք կարգի էին հրաւիրւում եպիսկոպոսի կողմից եւ յանցագործութեան դէպքում ապաշխարանքի եւ պատժի ենթարկւում:

Քահանայի ընտրութիւնը եւ ձեռնադրութիւնը

Ը առաքել. 2 կանոնով (Ա գ., 68) քահանայի եւ սարկաւագի ձեռնադրութիւնը կատարում է եպիսկոպոսը: Քահանայի ընտրութիւնը կատարւում էր երկուստէք՝ թէ հոգեւոր իշխանութեան կողմից, թէ ժողովրդի: Բարսեղ Մեծի 89 կանոնով (Ա գ., 177) պէտք է ձեռնադրուողը անցնի բոլոր փորձառական աստիճաններով, որպէս զի լաւ սովորի եկեղեցու կարգ-կանոնը եւ վարք ու բարքի կողմից ընդունելի լինի ժողովրդից եւ իշխանութիւնից առանց երկմտութեան. հին կարգով, ասում է նա, եկեղեցու պաշտօնեայքը պիտի ընդունուէին փորձութիւնից յետոյ, որպէս զի նրանք միշտ ծառայութեան եւ հսկողութեան տակ լինելով՝ զսպէին իրանց վատ հակումները եւ ուղղութեան գային. իսկ քահանաները եւ քորեպիսկոպոսները մշտական տեղեկութիւններ էին հաղորդում նրանց վարքի մասին եպիսկոպոսին: «Սրանից յետոյ,-հրահանգում է Բարսեղ Մեծը քորեպիսկոպոսներին,-ընտրեցէք եւ ընդունեցէք արժանաւորին, բայց մի նշանակէք դուք կղերի անդամ, հապա ա՛յդ թողէք ինձ. իմացէք, որ առանց իմ իրաւունքի ընդունուածը կհամարուի աչխարհական». ըստ Բարսեղի՝ ժողովուրդը քիչ մասնակցութիւն ունէր եկեղեցու պաշտօնեայի ընտրութեան գործում: Եւ ընդհակառակը՝ միւս կողմից ունենք կիպրիանոսի խօսքերը, որոնք ապացուցանում են, թէ որքան մեծ նշանակութիւն է տալիս Ափրիկայի եկեղեցիներում հոգեւորականի ընտրութեան գործում ժողովրդի մասնակցութեան, նա ասում է. «Աստուած հրամայում է Թուոց գրքում (Իէ 18-23) Մովսէսին, որ բոլոր ժողովրդի առաջ ընտրի քահանայ, այսինքն՝ սովորեցնում եւ ցոյց է տալիս, որ քահանայ կարգելը ո՛չ այլապէս է լինում, բայց եթէ ժողովրդի գիտութեամբ, որպէս զի ներկայ եղողները վկայեն ընտրեալի մասին՝ բաց է ի բաց ասելով նրա արժանաւորութիւնը եւ պակասութիւնները. այդ ժամանակ միայն կլինի արդար, ճշմարիտ եւ օրինաւոր ընտրութիւն, որովհետեւ ընդհանուրի դատավճռով է ընտրւում հոգեւորականը» (Правос. собесед., 1867 г.)*:*

Որոգինէսը ասում է. «Քահանայ կարգելիս անհրաժեշտ է ժողովրդի ներկայութիւնը, որ բոլորը իմանան, որ ընտրւում է ժողովրդի ամենալաւ, ամենառւսումնական, ամենասուրբ եւ ամենաբարեգործ անձը, որը ներկայ է լինում նրա համար, որ ապագայում գժտութիւնների տեղիք չտայ» (Об участии мирян в делах церкви... А. Павлов)*: Նիկիայի ժողովի կանոններում թէեւ ոչ ժողովրդական ընտրութեան մասին ոչինչ չկայ, բայց նրա ուղղած շրջաբերականում Ափրիկայի եկեղեցիներին, ասում է. «Ընտրւածները լինեն արժանաւոր եւ ընտրւեն ժողովրդի կողմից, միայն Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոսի համաձայնութեամբ» (Սոկր., Ա 9):*

Հայոց եկեղեցու մէջ անխափան սկզբից մինչեւ այժմ պահպանւում է նախնեաց սահմանադրութիւնը եւ Ափրիկայի եկեղեցու նման ընտրողական սկզբունքը անխախտ մնում է իւր ոյժի մէջ: Հայոց եկեղեցու կանոնները պարզ եւ որոշ հրամայում են ընտրել քահանային ժողովրդի վկայութեամբ. իսկ Գէորգ Դ որոշում է, որ քահանան պիտի ընտրուի ժողովրդի համախօսականով, այն է՝ գիւղական հասարակութեան ժողովով, տանուտէրի կնքմամբ եւ ուղարկուի համախօսականը վիճակային Աւետին, որը եւ ընդունում է ժողովրդի որոշումը եւ ձեռնադրութեան իրաւունք ձեռք բերում Սինոդից: Այդպէս է սկզբից, Շահապիվանի ժողովից սկսած, Թադէոս առաքեալին վերագրած կանոններից սկսած՝ բոլորը հաստատում են ժողովրդական ընտրութեան սկզբունքը (Ա գիրք, 236, 314, 326, 332, 364, 443): Տաճկահայոց եւ Պարսկահայոց մէջ նոյն ընտրողական կարգը պահպանւում է ամենայն սրբութեամբ մինչեւ այսօր:

Գ. Սարկաւագներ

Երրորդ կարգն է նուիրապետութեան՝ սարկաւագների դասակարգը: Սրանք առաջին անգամ ընտրուեցին ծառայելու հաւատացեալներին (Գործք. Զ գլ.), հոգալու եւ կանոնաւորելու նրանց պէտքերը, դարմանելու աղքատների կարիքները: Դրանք այդ աստիճանը ընդունեցին առաքելական ձեռնադրութեամբ (Գործ. Զ 5-7)՝ թոյլտւութիւն ստանալով ծառայել քահանաներին եւ լինել քահանայ (Ա Տիմ. Գ 8-13): Բոլոր հայրերը՝ Իգնատիոս, Յուստինոս, Կիպրիանոս, Տերտուղիանոս, «Առաքելական կարգադրութիւնները» համարում են սարկաւագներին քահանայական դասակարգի անդամ, իբրեւ օգնական քահանայի եւ եպիսկոպոսի: Սարկաւագների պարտաւորութիւնները. 1) սրանք պատարագի ժամանակ ընդունում էին ժողովրդից ստացուած նուէրները, հաց, գինի, պտուղներ, եւ անուն-անուն յիշում էին, որ քահանան պատարագին յիշատակի, 2) եկեղեցում քարոզկարդաց էին, խմացնելով ժողովրդին աղօթելու, չոքելու, ապաշխարելու ժամանակ, իսկ ապաշխարողներին

կանգնեցնում էին իրանց տեղերում եւ ժամանակին եկեղեցուց դուրս հանում, 3) Աւետարանը կարդում էին եկեղեցում, 4) հաղորդելու էին բերում եկեղեցում գտնուողներին եւ տանում էին երբեմն բացականների տները եւ հաղորդութիւն տալիս՝ բռնած ունենալով սկիհը կամ թաշկինակը, 5) սեղանի վրայ գտնուած սրբազան իրերը եւ անօթները նրանց էին յանձնում պահպանելու եւ հսկում (սիրոյ երեկոյի) ճաշի վրայ, 6) հսկում էին եկեղեցում կարգապահութեան, լռութիւն պահելու վրայ:

Բացի այդ, մինչեւ ստորին կարգերի սահմանումը, նրանք կատարում էին բոլոր կարգերը, այն է՝ աղքատներին եւ այրիներին կերակրում, գրաւոր հաշիւները պատրաստում, չմկրտուածներին քրիստոնէական կրօնքը ուսուցանում եւն, իսկ երբ ստորաբաժանումներ եղան, այն է՝ կիսասարկաւագներ, ընթերցողներ եւ այլք, այն ժամանակ այդ պարտաւորութիւնները դրին ստորին աստիճանաւորների վրայ: Նրանք մասնակցում էին տիեզերական եւ տարեկան եկեղեցական ժողովներում, միայն կանգնած լսում էին առանց ձայնի իրաւունքի, միայն Աթանասը, իբրեւ սարկաւագ, Արիոսի դէմ յարուցած մեծ խռովութեան ժամանակ տիեզերական ժողովում իրաւունք խնդրելուց յետոյ վէճի բռնուեց Արիոսի հետ եւ ճարտար լեզուով պաշտպանեց ուղղափառ եկեղեցին: Եփեսոսի ժողովի ստորագրութիւնների մէջ կան եւ սարկաւագներ:

Ընդհանուր օրէնքով սարկաւագներն իրաւունք չունեն ո՛չ մկրտութիւն անելու եւ ո՛չ քարոզելու, բայց հներում բացառութիւնները միշտ լինում էին, Ոսկեբերանը, Եփրեմ Ասորին սարկաւագ ժամանակ եկեղեցում քարոզում էին:

Սարկաւագուհիների մասին

Սարկաւագուհիները կային Պօղոս առաքեալի ժամանակից (Հռոմ. ԺԶ 1), Պոլսոյ եկեղեցում Յուստինիանոսի եւ Հերակլի ժամանակ 40 հոգի կար: «Առաքել. կարգադրութիւնները» պատուիրում են, որ դրանք լինեն կոյսեր, կամ բարեպաշտ այրիներ եւ 40 տարեկան: Նիկիայի 19 կանոնով (Ա գ., 118 երես) նրանք ստանում էին առանձին ձեռնադրութիւն: Նրանց պարտաւորութիւններն էին. 1) կանանց պատրաստել մկրտութեան համար, 2) մկրտութիւնը՝ եթէ մեծ կանայք էին մկրտւում, կատարում էին նրանք, իսկ դրոշմը՝ վարագոյրի ետեւից, անում էին եպիսկոպոսը կամ քահանան, 3) կնքամայր էին լինում հներում բոլոր աղջիկ մկրտուածներին, 4) կանանց վերաբերեալ բոլոր հոգացողութիւնները եպիսկոպոսի պատուէրով կատարում էին սրանք, 5) այն դռների մօտ էին կանգնում եկեղեցում, որտեղից կանայք էին մտնում եւ նրանց մէջ կարգապահութեան վրայ հսկում:

Կիսասարկաւագների մասին

Կիսասարկաւագները կոչւում էին ուղղակի ծառայողներ (Նիկ. 2, Լաւոդ. 22, 43), նրանց պարտաւորութիւնն էր պատարագի ժամանակ կանգնել դռան մօտ եւ կարգ պահպանել, հսկել ապաչխարողների վրայ, նրանք ձգում էին ոչ ամբողջ ուրար, այլ բազկուրար ձախ բազկին, հագցնել պատարագչի զգեստը, խնկարկել, քարոզ կարդալ եւ այլն: Սրանք եկեղեցուց դուրս կատարում էին եպիսկոպոսի զանազան յանձնարարութիւնները:

Ռուսաց պետական օրէնքով Հայոց եկեղեցու կիսասարկաւագը, իբրեւ սրբազնագործ, ազատ է զինուորական ծառայութիւնից:

Ստորին պաշտօնեայք

Ստորին պաշտօնեաները զանազան եկեղեցիներում զանազան թուով են, մի տեղ՝ 3, մի տեղ՝ 4, երրորդ տեղում՝ 6: Բ առաք. 69 կանոնը (Ա գիրք, 84 երես) յիշում է 3 աստիճան. 1) կիսասարկաւագ, 2) ընթերցող, 3) երգող: «Առաքելական կարգադրութիւնները» 4 են յիշում. 1) կիսասարկաւագ, 2) ընթերցող, 3) երգող, 4) դռնապան: Լաւոդիկիայի 26 կանոնով (Ա գ., 185 երես) յիշւում է եւ երգմնեցուցիչ, 24 կանոնում յիշում է. 1) ընթերցող, 2) երգիչ, 3) երգմնեցուցիչ, 4) դռնապան: Եպիփանոսը յիշում է նաեւ գրագրներ, Յերոնիմոսը նաեւ՝ գերեզմանափորեր (Прав. собесед., 1858 г.)*: Եւսեբիոսը Զ 43 երեսում ասում է՝ Կիպրիանոսի եւ Հռոմի Կօրնելիոս եպիսկոպոսների թղթերից երեւում է, որ Հռոմի եկեղեցին այն ժամանակ ունէր «46 քահանայ, 7 սարկաւագ, 7 կիսասարկաւագ, 42 ջահընկալ* (акалуф)*, եւ 52 երգմնեցուցիչ՝ երգիչ եւ դռնապան, ուրեմն, ըստ Հռոմի եկեղեցու, պիտի աստիճանները հաշուել այսպէս. 1) կիսասարկաւագ, 2) ջահընկալ, 3) երգմնեցուցիչ, 4) երգիչ, 5) դռնապան: Լամբրոնացին յիշում է. 1) կիսասարկաւագ, 2) ընթերցող, 3) երգիչ: Ստեփաննոս Օրբելեանը՝ 1) կիսասարկաւագ, 2) գրակարդաց, 3) սաղմոսերգու կամ երգիչ: Յովհաննէս կաթուղիկոսը. 1) կիսասար. 2) վերծանող (ընթերցող) եւ 3) սաղմոսերգու (երգիչ). Եղիշէն (ե դարում) է գլ. յիշում է՝ սաղմոսասացք եւ գրակարդացք: Ագաթանգեղոսը՝ միայն անագանոսք է յիշում, որ է՝ ընթերցող, միւսների համար անորոշաբար «եւ որ այլ եւս ի պաշտօն Տեառն կային»: Մեր հայրերի դասաւորութիւնն է այնպէս՝ ինչպէս Բ առ. 69 կանոնում յիշատակածը, իսկ այսօրուայ մեր ձեռնադրութեան Մաշտոցը, որը անվիճելի կերպով ընդունւում է եկեղեցու կողմից իբրեւ ձեռնադրական օրէնք-ձեռնարկ, բաժանում է ստորին աստիճանաւորներին այսպէս. կղերիկոսների աստիճանաւորների եւ*

դպիրների կարգերի. աստիճանք կղերիկոսաց երկու են, սաղմոսերգու կամ երգիչ եւ աւելածու. դպիրների կարգերն են 1) դռնապան, 2) ընթերցող, 3) երդմնեցուցիչ, 4) ջահընկալ, 5) կիսասարկաւագ: Մաշտոցի կանոնով մինչեւ 4 աստիճանը, ջահընկալութիւնը կարելի է պսակուել, իսկ կիսասարկաւագութիւնից սկսած չի կարելի պսակուել: Այս բոլոր ձեւականութիւնները կատարուում են այն ժամանակ, երբ ձեռնադրուում է դպիր, քահանայ եւ սարկաւագ, իսկ մասնաւորապէս սովորութիւն չէ մեր եկեղեցում առանձին աստիճան տալ դռնապանին, կամ երդմնեցուցիչին. մեր մէջ սովորաբար գործ է ածւում երեք ձեռնադրութիւն, այն է՝ 1) դպիր, որին տրւում է 4 աստիճան, ջահընկալութիւն, որ կոչւում է, ըստ ժողովրդականաց, չորս աստիճանաւոր, կամ տիրացու, որը կարող է պսակուել, 2) սարկաւագի, որը ուղղակի ձեռնադրւում է սարկաւագ եւ 3) քահանայի: Մաշտոցը ունի որոշ պարբերութիւն՝ «Ձեռնադրութիւն դպրաց, սարկաւագաց եւ քահանայից»: Սեբէոսի մէջ կարդում ենք (85 եր.). «Շնորհիւն Աստուծոյ յեպիսկոպոսապետ եւ յամենայն ուղղափառ եպիսկոպոսաց» եւ յերիցանց, ի սարկաւագաց «եւ ի դպրացս...»: Լինին ստորին պաշտօնեայքն 5, թէ 7, թէ 1, միեւնոյն է եկեղեցու համար, որովհետեւ դրանք բոլորը համարւում են սարկաւագի օգնականներ եւ դրանց պաշտօնները եկեղեցու գործնականութեան մէջ ստեղծուել են միմիայն սարկաւագի պաշտօնը թեթեւացնելու համար: Հին եկեղեցում 3 աստիճան կար, ինչպէս եւ յիշեցինք՝ եպիսկոպոսի, քահանայի եւ սարկաւագի՝ ըստ Հին Ուխտի: Եկեղեցիների մէջ երբ վէճ բարձրացաւ 7 աստիճանի, 9 աստիճանի խնդրի վերաբերմամբ, սկսեցին երկնային 9 դասուց հրեշտակապետաց կարգին նայելով՝ այդ փոքր աստիճանաւորներին, որոնք սարկաւագի օգնական էին, դասակարգ համարել: Մաշտոցը քահանայական եօթն աստիճան է համարում դռնապանից սկսած մինչեւ քահանայութիւն, ութերորդը՝ եպիսկոպոսութիւն եւ իններորդը՝ կաթուղիկոսութիւն, որով 9 դասք եկեղեցւոյ լրանում է: Որովհետեւ Օրբելեանի 9 դասակարգութիւնը քաղաքական նպատակով էր ստեղծած եւ ո՛չ բուն եկեղեցական, պարզ է, որ դասակարգութեան մէջ պիտի հետեւենք Մաշտոցին: Մեր եկեղեցու գործնականութիւնը այսպէս է՝ ո՛վ լաւ կարդալ, երգել գիտէ, կարող է եկեղեցում երգել, կարդալ. դռնապան, որ է՝ աւելածու, որ է՝ ժամհար, ընտրւում է ծերունի մարդկանցից վարձով, որ եկեղեցին մաքուր պահի, աւլի, զանկերը խփի եւ մեծ մասամբ լինում է անգրագէտ, որոնք ծառայում են առանց որեւէ աստիճան ստանալու: Սրանցից միմիայն դպիրը, որ է՝ ջահընկալ, որ է՝ տիրացու, չորս աստիճան ստանում է ձեռնադրութեամբ եպիսկոպոսից եւ կոչւում է չորս աստիճանաւոր եւ համարւում է հոգեւորական դասի մէջ մտած անձնաւորութիւն: Մինչեւ իսկ Զ տիեզերական ժողովի կանոնների մէջ մտաւ Հայոց եկեղեցու այդ սովորութիւնը, որ ընթերցողը եւ երգիչը առանց

ձեռնադրութեան իրաւունք ունեն կարդալու եւ երգելու եկեղեցու մէջ, եւ այդ համարւում էր ժողովի կողմից ո՛չ կանոնական: Իսկ երրորդ կարգը, որ է՝ երգմնեցուցիչների, որոնց պարտքն էր հին եկեղեցում՝ Հոգով Սրբով հալածելու դեւերին մարդկանց հոգուց եւ մարմնից երգման միջոցով հրաժարեցնելով նրանց, այժմ ամենեւին գոյութիւն չունի, եւ իրեւ ձեւականութիւն տրւում է հոգեւոր ձեռնադրութիւն ստացող անձին միմիայն անուանական կերպով ձեռնադրութեան միջոցին:

Ժ. ՎԱՆԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳ

Վանական դասակարգը իւր հոգեւոր նշանակութեամբ բռնում է բարձր տեղ եկեղեցու մէջ եւ իւր բացարձակապէս Աստուծոյ նուիրուելովը կազմում է նրա յենարանը, բացի այդ, մասնակցելով եկեղեցու կեանքի մէջ՝ նրա բոլոր վարչական եւ ուսուցանողական գործողութիւններին, ընդհանրապէս համարւում է նուիրապետութեան մի մաս:

Վանական կեանքը սկսուել է շատ վաղ եւ զարգացել է աստիճանաբար. Պօղոս առաքեալը այդպիսի խստակեաց կեանքի առաջի օրինակն է (Ա Կորն. Թ 4-27): Բ առ. 51, 53 կանոնները (Ա գ., 82) մատնացոյց են անում այն կեանքը, որը վայել է աշխարհից հեռացած հոգեւորականին, այն է՝ չափաւորութիւն կերակրի մէջ եւ ժուժկալութիւն ամուսնութեան մէջ: Մարդիկ եւ կանայք նուիրում էին իրանց խիստ կեանքի, կուսութեան, բարի գործերով պարապելուն, աղօթքի եւ պասերի: Դրանք առանձին դասակարգ չէին կազմում, ապրում էին իրանց տներում, ժողովրդի մէջ եւ վարում էին իրանց սովորական գործերը:

Կիպրիանոսը վկայում է, որ աշխարհից քաշուած կոյսերը չարունակում էին ապրել իրանց ծնողների տանը: Որոգինէսը պատկանում էր այդպիսի խստակեացներին եւ միեւնոյն ժամանակ ապրում էր ժողովրդի մէջ: Աղեքսանդրիայի դպրոցում ուսուցչութիւն էր անում եւ ամենաեռանդոտ դաստիարակն էր եւ քարոզիչը (Եւս., Զ 3): Աթանասը պատմում է, որ շատ եպիսկոպոսներ իրանց նուիրելով խստակրօնութեան, նոյն ժամանակ եւ կառավարում էին իրանց եկեղեցիները: Այդպիսի անձինք կոչւում էին ասկետներ, խստակրօններ: Երբ հալածանքները մեծ ծաւալ ստացան, պետութիւնը սկսեց իւր ոյժերը գործ դնել՝ չարչարանքի եւ տանջանքի մատնելով քրիստոնեաներին, մանաւանդ Գ դարում, այդպիսի մարդիկ, աւելի անվրդով եւ ապահով կեանք վարելու համար հեռանում էին գաղտնի վայրեր, որտեղ հալածողները չէին կարող մուտք գործել, այն է՝ անտառներ, լեռներ, մաղարաներ, քարայրներ, որտեղ երկար մնալը մեծ մասամբ կախուած էր հալածանքների տեւողութիւնից, այնտեղ առանձնանալով՝ իրանց մխիթարութիւնը գտնում էին աղօթքի եւ ինքնազսպութեան մէջ, շատերը սովորում էին ցմահ

մնալ այրերում: Ահա այսպէս է սկսւում վանական կեանքի հիմնաւորութիւնը (Прав. собес., 1858 г.)*: Վանականութիւնը սկսուեց եւ զարկ ստացաւ Եգիպտոսում, առաջինները եղան Պօղոս եւ Անտօն: Առաջին ճգնաւորն եղել է Պօղոս, որ անցրել է իւր կեանքը 23 տարեկանից սկսած մինչեւ 120 տարեկան հասակը ճգնութեան մէջ. նրա կեանքից հեռացած տարին, 251 թուին ծնուեց միւս յայտնի ճգնաւոր Անտոնը, որը վաճառեց բոլոր ունեցածը, նուիրեց աղքատներին եւ գնաց ճգնութեան. նա Թեբէի չրջակայքի կօմ գիւղից էր: Նա աշխատում էր եւ աշխատանքի մեծ մասը տալիս էր ուրիշներին, ամենահարկաւորը պահում էր իրան ուտելու համար: Նա այցելում էր յայտնի բոլոր ճգնաւորներին, ծանօթանում էր բոլորի նիստ ու կացի հետ եւ իւր համար կարգեր սահմանում: Տասը տարի դադաղում մնաց՝ աւելի ջերմեռանդութիւն ցոյց տալու նպատակով, տասը տարուց յետոյ վեր կացաւ եւ սկսեց խիստ ճգնութիւն. նա ցանում էր ցորեն, բանջարեղէն, եկողներին-հիւրերին կերակրում: Նրա հռչակը շատ բարձրացաւ, մեծ համարում ստացաւ այնպէս, որ արիոսական կռուի ժամանակ ինքը եւ իւր ճգնաւորները մեծ պաշտպանութիւն ցոյց տուին ուղղափառութեան. նա մեռաւ 105 տարեկան հասակում: Եղբայրանոցների հիմնադիրն էր Պաքմոսը Թեբէից, ծնուած 292 թուին. նա հիմնեց Նեղոսի կղզիների վրայ փոքրիկ ընկերութիւն. փոքր ժամանակից յետոյ եղբայրութիւնը այնքան չատացաւ, որ ստիպուած եղան 8 առանձին կացարաններ-վանքեր շինել, 3000 բնակիչներով. իսկ յաջորդ դարու սկզբին արդէն վանականների թիւը հասնում էր 50000-ի: Վանականները երեք-երեք ապրում էին խուցերում, նրանք անպայման հնազանդում էին խուցերում աբբային (հայր-աստրական): Նրա ձեռքի տակ ամէն մի վանք ունէր առանձին վանահայր. բոլոր վանականները տարին երկու անգամ ժողովւում էին զատկին եւ օգոստոսին գլխաւոր վանքը: Բոլորը բաժանւում էին 24 դասի, ամենահասարակները համարւում էին Ա. դաս, մնացածները, ըստ գիտութեան եւ վարքի, կազմում էին յաջորդ դասակարգերը: Նրանք ապրում էին հանրական կեանքով, ամէն բան հասարակաց էր, արգելւած էր ասել՝ իմը, քոնը, ամէն ինչ պատկանում էր հասարակութեան. նրանք պարապում էին երկրագործութեամբ եւ արհեստով, կողով եւ պարան հիւսելով եւ այլ զբաղմունքներով. եղած ձեռագործները վաճառում էին եւ բարեգործական նպատակների գործ դնում. նրանք օրը երկու անգամ աղօթում էին, չորրորդ եւ վեցերորդ օրերը չաբաթուայ պաս էին պահում եւ չաբաթ ու կիրակի հաղորդւում. հացը ուտում էին միասին սաղմոսերգութեամբ, լուռ եւ երեսները քողով ծածկած, որ չտեսնեն միմեանց. ուտելը պիտի համապատասխանէր աշխատանքին, այսինքն քիչ աշխատողը քիչ պիտի ուտէր. հիւանդներին խնամում էին շատ կարեկցութեամբ. նրանք հագնում էին, եղիա մարգարէի նման, այծի մորթուց զգեստներ.*

երբէք չէին հանւում, միայն հաղորդուելուց գօտիկը արձակում էին: Քնում էին չորերով եւ այնպիսի ձեւով չինուած անկողիններում, որ կանգնած դրուելեամբ էր պահում նրանց: Պաքմոսի քոյրը մի անգամ եկաւ տեսուելեան, նա դռնապանի միջոցով ասաց, որ կխօսի նրա հետ այն ժամանակ, երբ քոյրը կանանց համար վանք կչինի: Վանականները կանանց համար վանք չինեցին, եւ Պաքմոսի քոյրը բացաւ այդ վանքը կոյսերի եւ այրիների համար, որոնք կոչւում էին Նօննա, դրանց կանոնադրուելիւնը կազմեց եղբայրը: Պաքմոսը մեռաւ 348 թուին: Պաքմոսի օրինակին հետեւեցին չատերը, մասնաւորապէս Մակար եւ Ամմոն ճգնաւորները. Դ դարու վերջին դրանց թիւը հասաւ 5000 հոգու: Անտօնի աշակերտ Իլարիոնը Պաղեստինում հիմնեց վանականուելիւնը. Սեբաստիայի եպիսկոպոս Եւստաթիոսը հիմք դրաւ Հայաստանում, Պոնտոսում, իսկ Աթանասը՝ Հռոմում, ուր փախել էր իւր թշնամիներից ազատուելու համար: Դրանք միանման չէին ապրում, մի մասն իբրեւ միայնակեացներ ապրում էին մաղարաներում, այրերում, քերծերում, ջոկ-ջոկ, կամ խուցերում. իսկ մնացածները խմբերով ապրում էին չէնքերում, որ կոչւում էին վանքեր: Իւրաքանչիւր մենաստան իւր կանոնադրուելիւնը ունէր, բայց նրանք ընդունում էին միակերպ վանական պարտաւորեցուցիչ օրէնքը, այն է՝ կուսուելիւն, անշահասիրուելիւն եւ հնազանդուելիւն: Առաջի պայմանը դրուած էր նրա համար, որպէս զի վանականը ժուժկալուելեամբ եւ կրքերը սանձահարելով՝ ներքին կատարելագործուելեան կարողանայ հասնել. երկրորդը՝ հրաժարեցնելով բոլոր չոյող եւ չռայլուելեան տանող աղբիւրներից, սովորեցնում էր քիչով բաւականանալու սկզբունքը, որպէս զի մարմինը կարողանայ կրթել աւելի բարձր ձգտումների հասնելու համար. երրորդը՝ իբրեւ եղբայրական սիրով կապուած մարդ, պիտի ոչ մի առիթ չտար վէճերի, անհնազանդուելեան եւ այլն. դրանց մէջ մեծը, փորձուածը նշանակւում էր կառավարիչ եւ ղեկավար, որ կոչւում էր հայր, կամ վանահայր, կամ վարդապետ: Վանահայրն էր միակ հսկողը եւ պատասխանատուն վանքի համար, նրանք խստուելեամբ պահանջում էին բոլորից հլու հնազանդուելեամբ կատարել բոլոր կանոնները, վանական եղողը պիտի 3 տարուայ փորձուելեան ենթարկուէր, տանէր մեծերի վիրաւորանքը, արհամարհանքը, կոպիտ վարմունքը եւ կրէր պատիժները, դրանց հաւատքը փորձւում էր դժուար եւ խիստ պարապմունքների ենթարկմամբ: Օրինակի համար՝ մէկին իբրեւ փորձուելիւն հրամայուած էր 3 տարի չարունակ 3 վերստ հեռաւորուելիւնից չարունակ ջուր կրել չոր մի ինչ-որ փայտ ջրելու համար: Մեծ խստակեացուելիւն էին ցոյց տալիս եւ ճգնաւորները, ամբողջ տարիներով սիւնի գլխին աղօթք էին անում Աստծուն եւ ծնրադրուելեամբ օրերն անցկացնում. օրինակ՝ Սիմէօն Սիւնակեացը 37 տարու չափ կացաւ սիւների գլխին, միանգամից անընդհատ չարունակաբար 1244

ծունր էր կրկնում. ապրեց մօտ 70 տարի (Թօքերթսոն, Ընդհ. եկեղ. պատմ., 312-314): Արեւելքում, Փոքր Հայքում, Պոնտոսում եւ Կապադովկիայում վանականութեան մեծ գարկ տուաւ Բարսեղ Մեծը, Հայաստանում՝ Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ ապա՝ Մեծն Ներսէս, անթիւ անհամար վանականները մեծ մասամբ պարապում էին արհեստներով, գործելով, հիւսելով, հողաթափներ պատրաստելով: Ե դարու սկզբից սկսւում է վանականութիւնը տարածուել Արեւմուտքում, գլխաւոր հիմնադիրն էր Բենեդիկտ՝ 480 թուականներին, թէեւ Աթանասը վաղուց թողել էր Հռոմում իւր հետեւորդները, բայց կազմակերպուած այժ չէին ներկայացնում: Բենեդիկտի ճգնաւորական կեանքի հռչակը ամէն տեղ տարածուեց, եւ նրան ընտրեցին վանքի աբբա. սա փոքր ժամանակում կառուցեց 12 վանք եւ բնակեցրեց վանականներով, նրանք ընդունում էին եւ մանուկներ. մեծերը պիտի իրանց կանանց թողնէին, վաճառէին ամէն ինչ եւ աղքատներին տային. պիտի հնազանդէին վանահօր իբրեւ Քրիստոսի փոխանորդի: Նրանք ապրում էին հանրավարական սկզբունքներով, ամէն ինչ ընդհանուր էր, ինչ որ մասնաւոր բան գտնէին միաբանի մօտ, կվաճառէին եւ գանձարանը կձգէին փողը: Բարեկամներից ընծաներ ստանալ չէր կարելի: Օրը աշխատում էին 7 ժամ արհեստներով, մնացած ժամանակը կարդում էին եւ աղօթում. սեղանի ժամանակ բոլորը լուռ նստած ուտում էին եւ լսում ընթերցողի ձայնը, որ կարդում էր Ս. Գրքից: Գինի եւ միս արգելուած էր, միայն հիւանդներին էր թոյլ տրւում եւ հիւրերին ու օտարներին: Շորերը կոպիտ կտորից էին եւ միշտ հագներին, գիշեր-ցերեկ, քնելուս չէին հանում, մի սենեակում 10-12 մարդ էին պառկում մահճակալների վրայ: Թեթեւ յանցանքների համար առանց ճաչի էին թողնում, զրկում էին ժամերգութիւնից, բանտարկում էին եւ մարմնական պատիժ տալիս: Բենեդիկտը վանքեր չինեց Գաղղիայում, Իսպանիայում, Սիկիլիայում. մեռաւ 513 թուին (տե՛ս Թօքերթսօն, Եկ. պատմ.): Նախ քան Լուսաւորիչ Հայաստանում շատ քրիստոնեաներ կային, Լուսաւորիչը մնացած հայերին քրիստոնեայ դարձնելուց յետոյ, մտցրեց վանականութիւնը՝ հետը բերելով Կապադովկիայից բազմաթիւ վանականներ: Ագաթանգեղոս 486 երեսում այսպէս է նկարագրում. «Եւ դարձեալ բազում եւ անհամար գունդս վանականաց ի չէնս եւ յանչէնս, դաշտական չինակեացս եւ լեառնակեացս, անճաւամուտս եւ արգելանս հաստատէր»: Հիւզանդից հետեւեալ տեղեկութիւններն ենք քաղում. կրօնաւորները մեծ մասամբ օտարներ էին, Դանիէլ յայտնի քորեպիսկոպոսը, նրա աշակերտները, Շաղիտա եւ Եպիփան օգնականներ էին կառավարութեան մէջ. այս անապատականներիս համար ասում է. «Լնոյր զերկիրն Ծոփաց վանիւք եւ դնէր վարժեար ընդ ամենայն երկիրն Ծոփաց... անցանէր եւ յերկիրն Աղձնեաց, լուսաւորէր եւ զնոսա, եւ լնոյր զերկիրն Աղձնեաց վաներով եւ չինէր վկայանոց մի յաւանին... առնոյր

նա (Եպիփանը) զաշակերտս իւր արս միանձունս լեռնականս անապատականս, արս 500, երթայր գնայր յերկիրն յունաց» (187 երես): «Եւ ամէն չէն եւ անապատ տեղերում միայնանոցներ էին շինում» (Ղեւիչէ, Գ գլ.): Ըստ Ղեւիչէի՝ վանքերում գտնւում էին վկայարաններ, որտեղ եւ երէցները պատարագ էին անում. նրանց կեանքը այսպէս է նկարագրում. «Որոնք, առանց կանանց հետ միաբանութիւն կազմելու, զանազան ազգերից մի տեղ ժողովուելով, բնակւում են երկու-երկու, երեք-երեք, կամ աւելի չատերը միասին, ինչպէս իրանց հայրական գաւառներում: Շինում են միմեանցից բաժանուած մանր խուցեր փոքր եւ բաւականաչափ հաստ պատերով՝ ցրտից եւ արեգակից պահպանելու համար. բաւականանում էին խոտեղէն անկողիններով. ամառուայ վերարկուներ եւ ձմեռուայ երկայնաթեւ ծածկոցներ էին գործ ածում, հագնում էին նմանապէս երկայն փիլոններ. նրանք անդադար պաշտամունքի մէջ չրջան կապած՝ կարգով կանգնում են եւ զուարթ ոգով հոգեւոր երգեր են ասում ամենքի Հօր Աստծուն: Նրանք կանգնում են միմեանց հանդէպ աչքերը ներքեւ խոնարհեցրած՝ նայում են իրանց ոտի մատներին, կարծես թէ ամենքը դէպի մի կէտ ուղղելով իրանց հայեացքը, ալ ձեռքը ծնօտի վրայ դրած, իսկ ձախը կուրծքի վրայ, ես կարծում եմ, որ այս բանը նրանք սովորել են բնական հայրերից» (Ղեւիչէ, 248 եր.). «Նրանց կերակուրը ցամաք հաց է եւ վայրենի բանջար... եւ խմածը խստակ ջուր, որ անձրեւի կաթիլներից են ժողովւում փոսերի մէջ... ամբողջ ցերեկը միաբան ծոմ պահելով սպասում են մինչեւ արեգակի մայր մտնելը... ամբողջ օրը աղօթում են, երգում են մինչեւ երեկոյան ժամը...»: Կուսանոցների համար ասում է Բիւզանդ 192 երեսում. «Շինեց (Ներսէս Մեծը) բոլոր գաւառներում այս կուսաստանները, որ կուսան եւ հաւատացեալ եղողները միանգամայն այնտեղ ժողովուեն պաս պահելու եւ աղօթելու եւ կերակրուելու... այս բանները հրամայում էր Պապ թագաւորը աւերել, եւ... կուսաններին պիղծ խառնակութեան մէջ ձգել». «Այս Գինդը Տարօն գաւառից էր, մեծն Դանիէլի աշակերտ էր եղել, իսկ նրանից յետոյ գլուխ աբեղայից եւ վարդապետ միանձանց, եւ առաջնորդ մենակեցաց, եւ վերակացու վանորէից, եւ ուսուցիչ ամենայն անապատաւորաց եւ տեսուչ ամենեցուն... միահանդերձք, բոկագնացք, զգաստացեալ խոտաճարակք, ընտաբուտք արմատակերք, զօրէն գազանաց ի լերինս չրջէին, լեչկամաչկօք եւ մորթօք այծենեօք, նեղեալք, տառապեալք եւ տարակուսեալք, յանապատի մոլորեալք ի ցուրտ եւ ի տօթ, ի քաղց եւ ի ծարաւ վասն սիրոյն Աստուծոյ» (230 երես): Ըստ Ղեւիչէի (250 երես)՝ «գինի կամ այլ այդպիսի բաներ բոլորովին չեն գտնւում նրանց սուրբ միայնանոցների մէջ. ամբողջ օրը կարդում են, չատերը վարդապետում են, բարի խրատներ են տալիս ժողովրդին Ս. Գրքերի վկայութիւններով»: Թէ այս խիստ կանոններով չկառավարուողներ էլ կային, ապացոյց է Փար-

պեցու թղթից հետեւեալը. «Կերակուրներ եփել սորված չէի, որ ձկան աղիքներով եւ հաւի փորոտիքներով այդ ուտողների համար լաւ-լաւ կերակուրներ պատրաստէի, եւ թերեւս այդպիսի բաներով կարողանայի մարդու հաճելի լինել»:

Լուսաւորչի առաջին վկայարանն էր Ս. Հռիփսիմեանց, Գայիանեանց, ձեռնադրութիւնից յետոյ՝ Մշոյ Ս. Կարապետի վկայարանը. թէեւ Ստեփաննոս Օրբելեանը համարում է Թանահատի վանքի սկզբնաւորութիւնը 112 թուականից: Ըստ Խորենացու՝ Ներսէս Մեծի հրամանով խաղը չինեց բոլոր գիւղերում վանքեր, «զի լինիցի օտարանոցք եւ տեղի սննդեան սրբոց եւ ծերոց եւ անուղեւորաց տածումն» (Բ գլ.): Զ դարուց սկսած արդէն հիշւում են վանքեր, որոնց հետ կից կային բարեգործական հիմնարկութիւններ. Սիւնիքում Զ դարում Գիւտայ վանք ուրկանոցով. նոյն դարում Անաստաս կաթուղիկոս չինեց Ակոռու մօտ հիւրանոց եւ աղքատանոց. Ժ դարում Հոռոմոսի վանքը կոչւում էր «Ասպնջականոց». Սանահինի վանքը, Նարեկայ վանքը, Դերջանի Խլաճորի վանքը, Անձեւացեաց Հոգեաց վանքը ունէին օտարանոցներ, հիւրանոցներ եւ վերջինս՝ կուսանոց: 9-րդ դարից սկսած մինչեւ 13-րդ դարը հռչակուեցին իրանց վանականներով, կրօնաւորներով Սիւնեաց Տաթեւու վանքը, Թանահատի վանքը, Գեղարքունեաց Մաքենոցաց վանքը, Սեւանայ, Աղթամարայ, Խոտակերից վանքերը, Արշարունիքի Կամրջաձորի վանքը, Շիրակի Կարմիր վանքը, Հառիճոյ վանքը Շիրակում, Սանահին եւ Հաղբատայ վանքերը, Մարաշու վանքը Փոքր Հայքում, Սեւ լեռան՝ Մարաշում, Գետկայ վանք, Դրազարկի վանք Կիլիկիայում, Գանձասարի վանք Արցախում, Բջնոյ եւ Արտազու վանքեր (տե՛ս Հայկական հին դպրութիւն): Հայոց վանքերը մտցրին իրանց մէջ այն կարգ-կանոնը, որը սահմանել էին Լուսաւորիչ, Մեծն Ներսէս եւ Սահակ, այդ կանոնները արդէն մտած էին Փոքր Հայքի վանքերում՝ Բարսեղ Մեծից սկսած: Ընդհանուր վանականութիւնը ունենալով բոլորովին առանձնացած կեանք եւ առանձին կանոններ, կապ չունէր հոգեւորականութեան հետ, չէր ենթարկւում եկեղեցականութեան վերաբերեալ կանոններին, նրանք մինչեւ իսկ ենթարկւում էին աշխարհականների պատիժներին, որովհետեւ չունէին ոչ մի եկեղեցական աստիճան: Նրանք մինչեւ իսկ եկեղեցի չունէին, վանքից գնում էին մօտիկ եղող եկեղեցիները եւ մասնակցում ժամերգութեան ու հաղորդութիւն ստանում: Իւրաքանչիւր վանք, կամ մի քանի վանքեր միասին պահում էին առանձին քահանայ, չինում էին վանականները վանքի մօտ եկեղեցի, ուր մշտական վանքի երէցը կամ վանաց երէցը ժամերգութիւն էր կատարում եւ խորհուրդները հաղորդում նրանց: Սոզոմենոսի վկայութեամբ (Բ գլ., 24)՝ վանքերը, հեռու գտնուելով քաղաքներից եւ եկեղեցիներից, քաղաքային վարչութիւնները թոյլ տուեցին իրանց համար եկեղեցիներ չինել առանձին քա-

հանայով, կղերով: Կամաց-կամաց հոգեւոր իշխանութիւնը, գտնելով դրանց վարքն ու բարքը խիստ կրօնական, ընդունելով նրանց յենարան եկեղեցու, թոյլ տուաւ վանականներից ընտրել քահանայացու եւ տալ նրան եկեղեցական ձեռնադրութիւն. մեծ մասամբ վանահայրը լինում էր քահանայ: Վանական կեանքը, լինելով օրինակելի դպրոց քրիստոնէական կրօնի, շատ անգամ, երբ հոգեւորական անձանց պակասութիւն էին զգում, վանականներից հրաւիրում էին կղերի մէջ մտնելու համար: Մինչեւ իսկ եպիսկոպոսական աստիճանի համար յարմար պատրաստ անձինք չունենալու դէպքում ընտրում էին վանականներից, իսկ յետոյ արդէն գերակշռութիւն էին տալիս վանականին եպիսկոպոսական աստիճանի համար, քան քահանաներին: Յուստինիանոսի նովելլաները բացարձակ առաւելութիւն էին տալիս ընտրութեան գործում վանականներին, որոնք իբրեւ ոչ ընտանիքատէր մարդիկ՝ յարմարաւոր էին համարւում իրանց ամբողջ կեանքը նուիրել եկեղեցուն: Վանականներին նշանակում էին զանազան բարեգործական, հոգեւոր, կրթական հաստատութիւններում ուսուցիչ, վերակացու, կառավարիչ: Վանահայրերը մասնակցում էին տեղական եւ տիեզերական ժողովներում, ուր ուղարկում էին իրանց պատգամաւորներին, որոնք հաւասար ձայնով ժողովականների հետ մասնակցում էին օրէնսդրական եւ դատավարական գործերին: Վանքերը կամաց-կամաց այդպիսի մասնակցութեան չնորհիւ դարձան համարեա եկեղեցական հաստատութիւններ, վանքը դարձաւ եկեղեցի, օծմամբ եւ վանականութիւնը ենթարկուեց առաջնորդի հսկողութեան: Մեծն Ներսէսի ժամանակ սարկաւագապետ Խադն էր դլխաւոր հսկողը կաթուղիկոսի կողմից ոչ միայն բոլոր վանքերի, այլ եւ բարեգործական հաստատութիւնների: Թէ ի՛նչ կանոններով եւ կարգերով էին կառավարւում վանքերը եւ վանականները, այդ կտեսնենք յաջորդ մասում, վանական կառավարութեան վրայ խօսելիս: Վանքերը մեր մէջ մեծ զարկ ստացան 10, 11, 12-րդ դարերում, ուր խմբուած էին բազմաթիւ վանականներ՝ ունենալով 200, 300-500 անդամներ, որոնք պարապում էին գրականութեամբ, արհեստներով, երաժշտութեամբ, ուսուցչութեամբ: Թէ ի՞նչպիսի կացութիւն ունէին այդ դարերի հայոց վանքերը, այդ լաւ երեւում է 13-րդ դարու պատմագիր Ստեփաննոս Օրբելեանի նկարագրութիւնից. «Եւ էր վանքն (Երիցու վանաց) այն տեղի գեղեցիկ... եւ ի ներքին պարսպին խցկունք եւ միանձունք թուով քառասուն՝ մշտնջենաւորք, խարազնազգեստք, լուռք, որք իբր զկանթեղունս մշտավառս եւ անշէջս յիւրաքանչիւր խղի հանապազ դքնութեամբ վառեալք լինէին բոցով չնորհաց Հոգւոյն...»: Իսկ Թանահատի վանքի վերաբերմամբ ասում է. «Եւ էին սահմանաւորք, մշտապաշտօնք, հեռացեալք յամենայն փափուկ կերակրոց... հացիւ եւ լոկ ջրով վճարէին զպէտս իւրեանց՝ եւ զայն յաւուրց միանգամ ընդ երեկս, լուիկք, հեզա-

չարժք... բանջարօք եւ ընտովք չատանայիին, վասն որոյ Թանահատք կոչեցան...»:

Վանքերը կամաց-կամաց իրանց նախկին ոյժը կորցրեցին առաջուայ դրութիւնը եւ կացութիւնը փոխեցին, արդէն 19-րդ դարում մնում էին միայն նախնեաց բեկորները. քիչ ու չատ հին վանքերի նմանութիւնը պահել էր Սեւանայ վանքը, Վանայ ծովի վանքերը, Ս. Կարապետինը, Երուսաղէմի վանքը եւ այլն:

Սուրբ Էջմիածինը վերջին դարումս դարձաւ դատական եւ վարչական կեդրոն, ուր միաբանութիւնը արդէն չունի այն նախկին վանական գոյնը: Գէորգ Դ-ի օրով բացուեց ճեմարանը, բոլոր հայերի համար դարձաւ կրթական-կրօնական կեդրոն, եւ որից սփռւում են կրթուած հոգեւորականներ՝ աշխարհիկ, թէ կուսակրօն՝ թեմերը եւ գաւառները: Տաճկահայաստանում այդպիսի կրթական կեդրոններ կազմում են Արմաշու վանքը, մանաւանդ Օրմանեանի օրով (այժմ՝ Պոլսոյ պատրիարք) եւ Ս. Երուսաղէմը, որոնք տալիս են տաճկահայ թեմերին կրթուած հոգեւորականներ: Նախկին վանական կազմի միաբանութիւններ ունենք այժմ Ռուսահայաստանում՝ Սեւանայ վանքը, Տաճկահայաստանում՝ Վանայ ծովի եւ Մշու ու Երուսաղէմի վանքը:

Այդ վանքերի այժմեայ դրութեան եւ կառավարութեան, տնտեսականի մասին կխօսենք Գ գրքում:

Կուսանաց վանքերը բոլորովին քիչացել են, ռուսահայոց մէջ, մնացել է Շուշու կուսանաց անապատը 5-7 կոյսերով եւ Տփղիսինը, որոնք նախկին վանքերի նմանութիւնը չունեն. թէ տաճկահայոց մի քանի կուսանոցները, թէ ռուսահայոցը եւ թէ երկուսի վանականութիւնը ժամանակի ոգու համապատասխան նշանակութիւնը չունենալով, բոլորովին կորցրել են բարոյական-կրօնական ազդեցութիւնը եւ ենթարկուել են ոչնչանալուն. ժամանակը պահանջում է, որ վանքերը եւ կուսանոցները կամ լինեն Վենետկի եւ Վիեննայի մենաստանների նման ուսման ու գրականութեան կեդրոն, կամ Էջմիածնի նման ուսումնարանական-վարչական կեդրոն, այլապէս վանքեր՝ լի պորտաբոյծ եւ ծոյլ վանականներով տեղի պիտի տան կամ չքացման, կամ կրօնական-բարոյականութեան հակառակ ազդեցութեան:

Բ. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Եկեղեցու ընդհանուր կառավարութեան վրայ մանրամասն հայեացք ձգելու համար յարմար է բաժանել մի քանի մասերի, որոնց վրայ եւ առանձնակի կխօսուի. ա) վարչական կառավարութիւն, բ) տնտեսական կառավարութիւն, գ) օրէնսդրութիւն, դ) դատավարութիւն, ե) պսակման խնդիր:

Ա. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

1) Ընդհանուր եկեղեցական կառավարութիւնը

Ընդհանուր եկեղեցու միանման եւ անդորր կառավարութիւնը տեւեց մինչեւ այն ժամանակ, երբ բոլոր եկեղեցիները կառավարւում էին մի ոգով, երբ դաւանաբանական, ծիսական վէճեր չէին մտել մէջտեղ, այն է՝ մինչեւ Ե դար. 451-ին, երբ Հայոց եկեղեցին բաժանուեց, նոյնպէս եւ ասիական եկեղեցիները, 9-10-րդ դարերում Հռոմի եկեղեցին բաժանուեց, եւ ստացուեցին զանազան, անկախ, միմեանց հետ կապ չունեցող եկեղեցիներ: Տեսնենք ընդհանուր եկեղեցին մինչեւ բաժանուելը ի՞նչպէս էր կառավարւում (Правос. собеседн., 1858, Управление вселенской хрис. церкви)*:*

Նախկին եկեղեցու կառավարութեան մէջ երեւում էր ընդհանուր մի պատկեր, այն է՝ եղբայրական միութիւն, քրիստոնէական ոգու համաձայն՝ սերտ կապ, առանց միմեանց ստորադրելու ձգտումով, առանց ճնշելու ցանկութեամբ, բազմաթիւ, բազմատարր, տարբեր լեզուներով ազգերի եկեղեցիները այնքան սերտ եւ այնքան միմեանցից անկախ կառավարւում էին, որ այժմեայ դրութեան ժամանակ մինչեւ իսկ երեւակայելի չէ: Լուսաւորչի բերած եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, վանականներ, բոլորն էլ համարեա օտարներ էին. կրօնական հայեացքների միութիւնը թոյլ չէր տալիս բաժանումն առաջանալ այլատարր ցեղերի մէջ, ոչ մի եկեղեցի ոտնձգութիւններ չէր անում միւսին իրան ենթարկելու համար, բոլոր թեմերը, եպիսկոպոսները միմեանց հաւասար էին իրանց համարում: Հռոմէական խիստ միապետական կազմը երբ առաջացաւ, այն ժամանակ բոլորովին ուրիշ ուղղութիւն ստացաւ եկեղեցական վարչական ձեւը. ամէն բան ստորադրուեց Պապին, միահեծան իշխանաւորին, որը ձգտում էր կլանել բոլոր եկեղեցիները՝ զրկելով նրանց անկախութիւնից: Բողոքական եկեղեցին ընկաւ ուրիշ ծայրայեղութեան մէջ, եկեղեցու վերաբերմամբ ինքնուրոյն իրաւունք չի ընդունում, նա կամ միանում է քաղաքացիական կառավարութեան հետ եւ ստորադր-

ւում նրան, կամ եկեղեցուն է յատկացնում ուսումն եւ քահանայագործութիւնը՝ չընդունելով եկեղեցու մէջ նուիրապետական տարբեր աստիճանական սկզբունքը, ուստի եւ չի ընդունում եկեղեցական վարչական կառավարութիւն բառի բուն նշանակութեամբ: Մեր մէջ մնաց նախկին եկեղեցու ոգին իւր ժողովրդական-ընտրական սկզբունքներով. նոյնպէս եւ յունաց եկեղեցին, որը Պապի անսխալականութեան ձգտումներով չէ առաջնորդւում, որքան ժողովական-ընտրական սկզբունքներով:

Հին եկեղեցու ընդհանուր միութեան հիմք կազմում էր Աւետարանի ոգին, առաքեալների սահմանած ժողովական սկզբունքով կառավարութիւնը. Քրիստոս տուաւ իւր աշակերտներին հաւասար իրաւունքներ կառավարելու բոլոր աշխարհի եկեղեցիները մի սկզբունքով, այդ երեւում է աւետարանիչների վկայութիւններից (Մատթ. ԺԸ 17-20, 28): Առաքեալները անմիջապէս կառավարութեան ձեւ որոշեցին, այն է խորհրդով եւ ժողովով. բոլոր խնդիրները վճռում էին այդ սկզբունքով (Գործ. Ա 15): Առաքեալների յաջորդները վարուեցին այնպէս, ինչպէս որ պատահել էր նրանց տեսնել առաքեալների ժամանակ, այն է՝ խորհրդակցութեամբ եւ ընդհանուր համաձայնութեամբ, գլխաւոր սկզբունք ընտրելով հաւատք եւ սէր, Քրիստոսին մի գլուխ ճանաչելու մէջ լինեն մէկ, համաձայն եւ սիրով, իսկ մանրամասնութիւնների մէջ՝ նայելով տեղական պայմաններին՝ համակերպուել հանգամանքների հետ՝ չկորցնելով ընդհանրութեան հետ միութեան կապը: Հին ձեւը ունէր համաշխարհային բնաւորութիւն, ունէր ընդհանուր մարդկային գոյն եւ ո՛չ տեղական ազգայնական, այդ եկեղեցու համար կար մի անդամ, այն էր՝ հաւատացեալ մարդ, ի՛նչ ազգութեան եւ ի՛նչ դասակարգի պատկանելիս էլ լինէր: Իրենէոսը (+202) վկայում է. «Եկեղեցու ներկայացուցիչները, դիտելով բոլոր տիեզերքը, հաստատ պահում են առաքելական աւանդութիւնը եւ ցոյց են տալիս մեզ, որ բոլորը ունին միեւնոյն հաւատը, բոլորը դաւանում են միեւնոյն Հօրը եւ ընդունում են Որդու մարդեղութեան միեւնոյն նպատակը եւ միեւնոյն Հոգեկան շնորհքները. ղեկավարւում են միեւնոյն կանոններով եւ միեւնոյն օրէնքներով թէ եկեղեցու կառավարութեան եւ թէ աստիճանակարգութեան մէջ»: Կիպրիանոսը ասում է. «Բոլոր առաքեալները շնորհուած են հաւասար պատուով եւ իշխանութեամբ, բոլորն էլ Քրիստոսի հօտը հովուող հովիւներն են: Այդ միութիւնը մենք պիտի հաստատ պահենք եւ պաշտպանենք, մանաւանդ եպիսկոպոսները, եկեղեցում գլխաւորութիւն անողները, որովհետեւ եպիսկոպոսութիւնն էլ մի է, որի մէջ ամէն մէկս իւր մասն ունի... Քրիստոս հիմնեց մի եկեղեցի, թէեւ բաժանուեց իւր մասերով բոլոր աշխարհի չորս կողմերում, մի եպիսկոպոսութեամբ, կազմուած միանման մտածող բազմաթիւ եպիսկոպոսներից... ընդհանրական եկեղեցին մի է, անբաժան է եւ անքակտելի եւ դրա համար պիտի միացած լինի բոլոր նուիրապետների փոխադարձ

կապով» (նոյն Пр. соб., 1858 г.*): Նոյնպիսի վկայութիւն տալիս է Իգնատիոս Աստուածակիրը. «Մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի մարմինը մի է, դրա համար մի պիտի լինի եւ աչխարհի մէջ սեղանը (եկեղեցին) եւ ամէն տեղ մի եպիսկոպոս»: Այդ միութիւնը, ճչմարիտ որ, կար հին եկեղեցում եւ ամենագլխաւոր օրինակը եւ առաջնորդը եղան իրանք՝ առաքեալները, որոնք թէեւ լիազօր կառավարիչներ էին, բայց առանց խորհրդակցութեան եւ ընդհանուր վճռի ոչինչ չէին անում (Գործ. առաք.), ոչ միայն դաւանաբանական, ծիսական, այլ եւ եպիսկոպոս ընտրելու խընդրում: Միութեան երկրորդ կապը պահպանւում էր իւրաքանչիւր եպիսկոպոսի գրած հաւատոյ դաւանանքը հարեւան եպիսկոպոսների՝ իրանց ընտրութեան ժամանակ, ցոյց տալու համար, որ իրանք՝ նորընտրեալները, դաւանում են այն, ինչ որ ընդհանուր եկեղեցին է դաւանում. այդպիսի վկայութիւն է տալիս երուսաղէմի պատրիարք Սոփրոնիոսը, որը իւր ձեռնադրութիւնից յետոյ գրեց Պոլսոյ Սերգիոս եպիսկոպոսին. «Կայ սուրբ եկեղեցու մէջ հին առաքելական աւանդութիւն, որի հիմամբ քահանայապետութեան աստիճան ստացողները պարտաւորւում են աւագ եպիսկոպոսներին անկեղծօրէն հաղորդել՝ ինչպէս են նրանք դաւանում եւ ինչպէս են պահում հաւատը: Այդ աւանդութիւնը իւր սկիզբը վերցրել է Պօղոսից...», որը գնում էր ամէն տեղ, քարոզում, ամրապնդում հաւատքի մէջ, «հետեւելով այդպիսի սովորութեան եւ հների օրինակին հետեւելը համարելով ամենալաւ օրէնք, ես համարձակեցի գրաւոր հաղորդել, թէ ինչպէս եմ հաւատս պահում եւ ուղարկել Ձեզ... Ձեր բարեհայեցողութեան»: Երրորդ կապը միութեան՝ պահւում էր, մանաւանդ աղանդաւորների դէմ կռուելու միջոցներին, գիւղեր, քաղաքներ չրջելով եւ անձնական օրինակով, քարոզով ամրապնդելով քրիստոնէական կրօնի մէջ: Աթանասը Արիոսի դէմ կռուելու ժամանակ չրջում էր ամէն տեղ, եպիսկոպոսներ բազմացնում, վիճում աղանդաւորների հետ եւ ուղղափառութիւնը պաշտպանելով՝ միութիւնը ամրապնդում. նոյնպէս եւ Սամոսատի Եւսեբիոսը ձեռնադրութիւններ կատարելով՝ չրջում էր Ասորիքը, Փիւնիկէն, Պաղեստինը, Կիլիկիան, քարոզում, խօսում, գրում եւ ուղիղ հաւատը բացատրում: Միութեան չորրորդ յենակէտներից մէկն էր այն, որ մէկ եկեղեցու կանոնը եւ գրածը ընդունւում էր միւս եկեղեցուց առանց հակառակութեան, այդ դրդում էր եղբայրսիրութիւնը եւ փոխադարձ վստահութիւնը: Օրինակ, մէկ եկեղեցու մկրտուածը ընդունւում էր միւսում իբրեւ հաւատացեալ, հաղորդւում էր բոլորի հետ ամէն տեղ, հիւրասիրւում էր եւ ապաստարան գտնում, եւ ընդհակառակը՝ մէկ եկեղեցուց բանադրուածը չէր ընդունւում եւ միւսներից (Բ առ. 12, 13, 16, 32, Նիկ. 5, Ա գիրք, 73, 74, 77, 112-113): Հինգերորդ՝ եթէ պատահում էր, որ մէկն ու մէկն առաքելական աւանդութիւններից չեղւում էր, իսկոյն միւսները կանչում էին, խօսքով, համոզելով, կամ փոքր ժողովներով ճանապարհ էին բերում եւ միութիւնը հաստատուն պահում. օրինակ,*

պասերի, տօներուն, քանի՞ օր եւ ո՞ր օրերը կատարելու վերաբերութեամբ, ծնկաչոք աղօթելու եւ այլն, եւ այլն (Բ առ. 64, Նիկ. 20, Ա գիրք, 84, 118): Միւսթեան վեցերորդ կէտը համաբուում էին ժողովները, ուր հաւաքուում էին զանազան երկրներից եւ գաւառներից մարդիկ՝ զանազան սովորութիւններով եւ տարբեր հայեացքներով, չփուում էին միմեանց հետ՝ իրանց կարծիքները, մտքերը, զգացումները հաղորդելով եւ միասին վճռելով որոշում էին ընդհանուր կանոններ, որոնց պիտի հնազանդէին եւ գործադրէին իւրաքանչիւրը իւր թեմում (Բ առ. 20, 37, Նիկ. 5, Պոլ. 2, Լաւ. 40, Ա գիրք, 63, 78, 112-113, 123-124, 160 երեսները):

Ժողովները երկու տեսակ էին՝ տիեզերական եւ տեղական: Առաջին տեսակ ժողովներն էին այնպիսիները, որտեղ մասնակցում էին բոլոր քրիստոնեայ ազգերը, տեղական եկեղեցիները, որոնք վճռում էին ընդհանուր հարցեր, խնդիրներ, եւ որոնց վճիռները պարտաւորական էր ժողովում մասնակցողների համար: Տեղական կոչւում էին այն ժողովները, որտեղ մասնակցում էին որոշ գաւառի, որոշ աշխարհի եպիսկոպոսներ տեղական բնաւորութիւն ունեցող հարցեր վճռելու համար: Այդ երկու տեսակ ժողովների նշանակութիւնը չէր նսեմանում, եթէ ժողովականների թիւը չէր համապատասխանում ժողովի բնաւորութեան, օրինակ՝ եթէ տեղական ժողովում աւելի շատ անդամ եղած լինէր, քան տիեզերական, ինչպէս, օրինակ, Բ տիեզերական ժողովում 150 անդամ էր, իսկ Կարթագենի ժողովում 300, որովհետեւ տիեզերական այդ ժողովում թէեւ քիչ անդամ էր մասնակցում, քան Կարթագենում, բայց այնտեղ մասնակցում էին բոլոր քրիստոնեայ աշխարհի ներկայացուցիչները, որոնց վճիռը պարտաւորական եղաւ բոլոր ժողովականների եւ նրանց հետ բոլոր քրիստոնեայ երկրների համար, իսկ Կարթագենի այդ ժողովի, ինչպէս եւ տեղական ժողովներինը պարտաւորական էր միայն Կարթագենի թեմի եւ միւս տեղական թեմերի համար: Տիեզերական ժողովները վճռում էին. 1) եկեղեցու դաւանաբանական խնդիրները հանգանակի կամ կանոնների անունով, որպիսի իրաւունքը Եփեսոսի 7 կանոնով (Ա գիրք, 130-131) յատկացնուում է միմիայն տիեզերական ժողովին. 2) քննել, ստուգել եւ հաստատել եկեղեցու աւանդութիւնը, 3) հին ժողովների սահմանադրութիւնը նայել եւ հաստատել կամ փոփոխել, 4) վերջնականապէս քննել նոր ուսումն եկեղեցու մէջ (Պոլ. 1, Եփես. 1, Ա գիրք, 122, 129-130), 5) որոշել եկեղեցու կառավարութեան ձեւը եւ մասնաւոր եկեղեցիների կառավարութիւնը, եւ սահմանափակել կամ լրացնել նրանց իրաւունքները (Նիկ. 6, 7, Պոլ. 2, 3, Եփես. 8, Ա գ., 113-114, 123-124, 131), 6) եկեղեցու նուիրապետութեան եւ իրաւունքներն ու կարգը՝ զանազան աստիճաններով հաստատել (Նիկ. 4, 6), 8) ընդհանուր կարգեր եւ կանոններ սահմանել բոլոր եկեղեցիների վերաբերեալ: Տեղական-ազգային ժողովները համարեա նոյն իրաւունքներն էին վայելում, ինչ որ տիեզերականը, միայն իրանց աշխարհի համար, մինչեւ իսկ դաւանաբանական հարցերի

վճռման մէջ. առաջի օրինակը տուին հայերը 507 թուին Բաբգէն կաթուղիկոսի օրով, վճռելով մերժել քաղկեդոնականութիւնը եւ Նիկիոյ հանգանակից չչեղուել (Ա գիրք, 250 երես):

Ժողովներ կազմելու մէջ նախաձեռնութիւնը պատկանում էր իրան՝ եկեղեցուն, քաղաքացիական իշխանութեան օժանդակութեամբ: Եկեղեցին գործում էր իւր իրաւունքով ժողովի ներքին մասի վերաբերմամբ, անդամների կարծիքներով, որոշումներով, վճիռներով: Քաղաքացիական իշխանութիւնը մասնակցում էր՝ ժողովի արտաքին կարգերի վրայ հսկելով, ժողովի հրաւիրաթղթերը հեռու տեղեր ուղարկելով, կարգը պահելով, վճիռները ի կատար ածելով: Ժողով կազմելու, անկախ կերպով վճիռներ կայացնելու եւ եկեղեցական կանոններով սահմանադրութիւն յօրինելու, անփոփոխ եւ անմիջական իրաւունքը պատկանում է հոգեւոր կազմին՝ հոգեւոր իշխանութեան (Մատթ. ԺԸ, Գործ. Ժե, Եփես. 1 կանոն):

Տիեզերական ժողովներ կազմելու նախնական պատրաստութիւնները այսպէս էին լինում. եկեղեցիների հովիւները փոխադարձ գրագրութեան մէջ էին մտնում միմեանց հետ զանազան խնդիրների վերաբերմամբ, եւ երբ Պոլսի, Աղեքսանդրիայի, Անտիոքի, Երուսաղէմի, Հռոմի եպիսկոպոսները ձայնակցում էին միմեանց, որոշում էին կայացնում ժողով անելու եւ իրանց ձայնը հասցնում էին յունաց քրիստոնեայ կայսրներին՝ խնդրելով օգնել իրանց: Առաջին ժողովը եղաւ Կոստանդիանոս կայսեր օգնութեամբ, երկրորդը՝ Թէոդոս [Ա]-ի, իսկ երրորդը՝ Թէոդոս Բ-ի ժամանակ: Տեղական կամ ազգային ժողովները լինում էին աւագ եպիսկոպոսների, կաթուղիկոսների, եպիսկոպոսաց եւ իշխանաց հրաւիրմամբ՝ մասնաւորապէս հայոց մէջ. (Անտ. 9, Ա գիրք, 153 երես):

Ժողովներին մասնակցելու իրաւունք ունէին. եպիսկոպոսներ՝ իբրեւ եկեղեցու ներկայացուցիչներ, վանահայրեր, վանքի կողմից, քահանաներից եւ երբեմն սարկաւագներից, բայց գլխաւոր ձայնը եւ իրաւունքը պատկանում էր եպիսկոպոսներին. ժողովի արձանագրութիւններից երեւում է, որ յիշւում են եպիսկոպոսների անուններ, քահանայից եւ աշխարհականներինը՝ հազուագիւտ. Նիկիայի ժողովում յիշւում է 318 հայրապետ, Պոլսում՝ 150, օտար տեղական ժողովներում նոյնպէս իրաւունքը եպիսկոպոսներինն էր, բացառութիւն կազմում էին հայոց ժողովները, որտեղ եպիսկոպոսների հետ միաձայն եւ համախորհուրդ նստած էին հայոց իշխանները եւ բոլոր վճիռներում՝ թէ դաւանաբանական եւ թէ կարգադրական, երեւում են իշխանների ստորագրութիւններ (այս մասին տե՛ս հետեւեալ գլուխը): Տիեզերական ժողովներում բացի եպիսկոպոսներից, միւս հոգեւորական դասակարգերը ունկնդիր էին, կամ կարծիքներ էին յայտնում առանց ձայնի իրաւունքի (Աթանաս-Արիոս). լինում էին երբեմն գիտուններ, իրաւագէտներ՝ խնդիրը պարզաբանելու համար: Երբեմն ներկայ էին լինում կայսրները, ո՛չ իբրեւ

նախագահ, այլ հսկող եւ ունկնդիր, դրա համար եւ չատ անգամ չէին ստորագրում, իսկ եթէ ստորագրում էին, միմիայն հաստատողական ոյժ տալու համար: Կոստանդիանոսը ասում էր. «Աստուած ձեզ նչանակել է հովիւ եկեղեցուն, ուստի ամէն բան, ինչ որ վերաբերում է Քրիստոսի հաւատին, հարկաւոր է ձեզ կարգադրել»: Յուստինիանոսը 135 նովել-լայով հրամայեց քաղաքացիական օրէնքի ոյժ տալով մինչեւ իւր ժամանակը եղած տիեզերական ժողովների կանոններին, այդ ժողովների դաւանանքը ընդունել իբրեւ Աստուծոյ խօսք (Прав. собес., 1858 г.)*:*

2) Ազգային (տեղական) եկեղեցու կառավարութիւնը

Արդեօ՞ք ազգային-տեղական եկեղեցիները իրաւունք ունին գոյութիւն ունենալու անկախ տիեզերականից, թէ՞ ո՛չ:

Տեղական եկեղեցիների հիմքը դրին իրանք՝ առաքեալները, որոնք ցրուելով ամէն կողմ, ամէն տեղ հաստատեցին առանձին կազմով եկեղեցիներ. երկրորդ՝ Քրիստոսի խօսքը, թէ՝ որտեղ Իմ անունով ժողովուած են մարդիկ, Ես այնտեղ եմ (Մատթ. ԺԸ 19-20). եւ այս բխում է այն հիմունքից, որ բոլոր հաւատացեալները մի են ի Քրիստոս, որտեղ կամենան լինեն, ինչ ազգից եւ ցեղից էլ լինեն:

Հէնց առաքեալների ժամանակ տեղական եկեղեցիները անկախ կառավարութիւն ունէին առանձին կառավարիչներով, որոնք գործում եւ քարոզում էին անկախ՝ ի հարկէ ընդհանուր եկեղեցու ոգով (Յով. ԺԵ, Գաղ. Բ). Պետրոսը քարոզում եւ կառավարում էր հրէա քրիստոնեաններին, Պօղոսը՝ հեթանոս քրիստոնեաներին, Յովհաննէս՝ Փոքր Ասիայի ժողովրդոց, որոնք եւ Տիմոթէոսին եւ Տիտոսին լիազօրներ նչանակեցին: Նիկիայի եւ Պոլսոյ տիեզերական ժողովները իրանց հեղինակութեամբ՝ կանոններով հաստատեցին տեղական եկեղեցիների գոյութեան իրաւունքը եւ մինչեւ իսկ ցոյց տուին՝ որոնց պէտք է ըստ աւագութեան առաւելութիւն տալ (Ա գիրք, 113, 123): Տեղական եկեղեցիների անկախութիւնը նրա մէջ էր, որ առաջին՝ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը լինում էր այդ շրջանում, տեղական եկեղեցու միջոցով. երկրորդ՝ անկախ նուիրապետական աստիճան եւ կարգ ունէին (Ա գ., 131 երես): Երրորդ՝ տեղական ծէսեր եւ սովորութիւններ էին մտցրած եկեղեցու մէջ, որոնք միւսի մէջ չկային, կամ տարբեր էին, օրինակ, զատկի կատարման օրուայ մասին, մկրտութեան եւ կրկնամկրտութեան, չաբաթ օրուայ պասի նկատմամբ վէճեր ծագեցին եւ փոխադարձ զիջմամբ վերջացան (Իրենէոսի, Եւսեբիոսի եւ Կիպրիանոսի, Ամբրոսիոսի եւ Օգոստինոսի ժամանակներում): Չորրորդ՝ նուիրապետական առաւելութիւնները եւ արտօնութիւնները, հիմնուած հնութեան վրայ (Նիկ. 7): Նոյն առաւելութիւնները հիմնուած քաղաքական, եկեղեցական նչանակութեան վրայ (Երուսաղէմ, Հռոմ, Պոլիս): Հինգերորդ՝ օրէնսդրական եւ դատա-

վարական անկախ իրաւունքներ իրանց չրջաններում (Պոլ. 2, Ա գ., 110):

Առաջին անկախ եկեղեցին հիմնուեց Երուսաղէմում, ո՛ւր իբրեւ կեդրոն ժողովւում էին առաքեալները խորհրդակցելու եւ հրահանգներ տալու. իսկ դրսի չրջակայ եկեղեցիները օգնում էին նիւթականապէս կեդրոնին՝ հոգալով նրանց պէտքերը (Գործք ԺԱ, ԺԵ): Միւս եկեղեցիները՝ Երուսաղէմից դուրս կազմում էին տեղական կառավարութիւններ առաքեալների ձեռքով եւ նրանց հովանաւորութեան տակ, կորնթացոց, եփեսացոց, գաղատացոց, մակեդոնացոց եւ այլն, հռոմէական իշխանութեան քաղաքացիական ստորաբաժանման հիմամբ: Մեծ չրջանը կազմում էին ասիական եկեղեցիները (Ա Կորն. ԺԶ 19), գաւառի գլխաւոր քաղաքում նստում էր եպիսկոպոսը, որի անունով, կամ քաղաքի անունով կրում էին առաքելական թղթերը, Եփեսոս, Զմիւռնիա, Լաւոդիկիա, Թեսաղոնիկիա, Կորնթոս: Շրջանների կառավարութիւնը յանձնւում էր առաքեալներից նշանակուածներին, Ասիայում՝ Տիմոթէոսին, Կրետէում՝ Տիտոսին: Տերտուղիանոսը ասում է. «Շրջենք առաքելական եկեղեցիները, որտեղ մինչեւ այսօր դեռ եւս առաքելական ամբիոնները կան իրանց տեղերում եւ որտեղ կարդացւում են նրանց իսկական թղթերը: Եթէ, օրինակ, Աքիայի մօտ ես ապրում, գնա Կորնթոս, եթէ Մակեդոնիայի մօտ ես, կը գտնես Փիլիպպէում, Թեսաղոնիկէում, եթէ Ասիայում կը լինես, մտիր Եփեսոս, եթէ Իտալիայում ես՝ Հռոմ» (Прав. собесед., 1858)*: Գլխաւոր եպիսկոպոսներ նստում էին երկրի կեդրոնական քաղաքում. Ափրիկայինը նստում էր Կարթագենում, Եգիպտոսինը՝ Աղեքսանդրիայում, Իտալիայինը՝ Հռոմում, Գաղղիայինը՝ Լիոնում: Եկեղեցու կազմակերպութիւնը աւելի որոշ ձեւակերպութիւն ստացաւ Կոստանդին կայսեր ժամանակ, եկեղեցու բաժանումները զուգընթաց գնում էին քաղաքական բաժանման հետ: Կոստանդինը բաժանեց 4 պրեֆեկտուրայի՝ Արեւելեան, Իլլիւրեան, Իտալիա եւ Գաղղիա: Արեւելեանը բաժանւում էր հինգ չրջանի. 1) Արեւելեան, 2) Եգիպտական, 3) Ասիական, 4) Պոնտոսի եւ 5) Թրակիայի: Արեւելեանը բաժանւում էր 15 թեմի, գլխաւոր գաղաքն էր Անտիոք, Եգիպտոսը՝ 6 թեմի, գլխաւոր քաղաքը՝ Աղեքսանդրիա, Ասիան՝ 10 թեմի, գլխաւոր քաղաքը՝ Եփեսոս, Պոնտոսը՝ 11 թեմի, Կ. Պոլիս քաղաքով: Եպիսկոպոսական գլխաւոր աթոռներն էլ բաժանուեցին նոյն կարգով, նոյն քաղաքներում նստեցին գլխաւոր եպիսկոպոսները:*

Տեղական-ազգային եկեղեցիների կարգին է պատկանում եւ Հայոց եկեղեցին:

Նախկին Հայոց եկեղեցին, նախ քան ազգային՝ անկախ եկեղեցի դառնալը, բառի բուն նշանակութեամբ, երկու չրջան է ունեցել՝ նախալուսաւորչեան եւ նախասահակեան:

ա) Նախալուսաւորչեան եկեղեցի

(Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ, Խորենացի, Ստ. Օրբելեան, Մովսէս Կաղանկատուացի, Գարագաշեան, Գաթրճեան):

Քրիստոնէութիւնը քաղաքացիական կրօն դարձաւ Հայաստանում Լուսաւորչի եւ Տրդատ Թագաւորի ձեռքով 303 թուին, ամենաառաջին ազգը, որ ամբողջութեամբ ընդունեց այդ կրօնը, է՛ Հայոց եւ առաջին պատիւն է վայելում բոլոր աշխարհում այդ տեսակէտից (Րօբերթսօն՝ անգլիացի, եկեղ. պատմ.):

Մինչեւ 300 թիւը, մինչեւ Լուսաւորչի յայտնութիւնը, կային բազմաթիւ քրիստոնեայ հայեր Փոքր Հայքում, Կեսարիայի, Սեբաստիայի կողմերում, Ասորոց, Միջագետքին կից սահմաններում, Արարատում, Սիւնիքում, Գողթնեաց աշխարհում, Արտազի սահմաններում, Աղուանից երկրում: Թէ ո՞րքան կլինէին քրիստոնեայ հայերը, չատ դժուար է որոշել, նա մանաւանդ ժամանակակից պատմիչները այդ մասին ոչինչ չեն յիշում, նոյն իսկ Ագաթանգեղոս, որ մանրամասն նկարագրում է Լուսաւորչի գործունէութիւնը, նրա երկար քարոզը, որտեղ մէկ-մէկ յիշում է 12 առաքեալների եւ 72 աշակերտների ի սփիւռս աշխարհի ցրուելը եւ ո՛չ մի խօսք չի արտասանում Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի մասին, առաջինի Եդեսիա գալը եւ նրա արած գործերը, որոնք մանրամասնօրէն նկարագրել է Եւսեբիոսը, քարոզում յիշում է, որ Յիսուսի աշակերտները ցրուեցին «ոմանք ի Մարս, ոմանք ի Պարթեւս, ոմանք ի Խուժաստան, ոմանք ի Միջագետս, ոմն ի կողմանս Գամրաց, ոմն ի Պոնտոս, ոմն յԱսիա, ոմն ի Փռիւգիա, ոմն ի Պամփիւլիա, ոմն յԵգիպտոս, ոմն յաշխարհն Հնդկաց, ոմն ի կողմն Լիբէացւոց, ոմն Կիւրենացւոց, ոմն Դաղմատացւոց, ոմն Սպանիացւոց, ոմն Ազովտայ, ոմն Թրակայ, ոմն Ղակոնիա, ոմն Կապադովկիա, Բիւթանիա...» եւ այսքան մանր՝ աննշան երկրների անունների մէջ ոչ մի խօսք չի յիշատակւում Հայաստանի մէջ, այն ինչ Դ-Ե դարերում արդէն աւանդաբար խօսւում էր Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի՝ Հայաստան գալու մասին: Հէնց Բիւզանդի առաջի գլուխը սկսւում է Թադէոս առաքեալով, «ի քարոզութենէն Թադէոսի առաքելոյ եւ նորուն յելից եւ ի մարտիրոսութենէն մինչեւ ի կատարումն վարդապետութեանն Գրիգորի եւ իւրոյ հանգստեան, եւ յառաքելասպան Սանադրկոյ արքային մինչեւ յակամայ հնազանդելն հաւատոյն... այն ամենայն ի ձեռն այլոցն գրեցան (իմա՝ Ղերուբնա, Ագաթանգեղոս եւ այլն). Ա գլ.»: Բիւզանդի սովորութիւնն է կրկնել «նստուցին զնա (Յուսիկ) յաթոռն առաքելոյն Թադէոսի եւ յաթոռ իւրոյ հաւուն մեծին Գրիգորի» (26 երես): Նոյն ձեւով էլ խօսում է Խորենացին (91 երես). «Գտաք նստեալ յաթոռ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի

զնախահայրն մեր Գրիգորիոս եւ ըստ Աւետարանին ծնող»: Բացի այդ մինչեւ իսկ աւանդութիւն էր պատում այդ ժամանակ, որ Լուսաւորչի յղանալը ի մօրէ եղել է Թադէոս առաքեալի գերեզմանի չրջակայքում, երբ զօրքերը վրայ հասնելով՝ բռնած բերում են Անակին. «Որոց (զօրաց) պատահեալ Անակայ, ածին զնա հրամանաւ թագաւորին ի գաւառն, որ անուանեալ կոչի Արտազ ի տեղի դաշտավայրս, ուր յայտնեցաւ նշխարք սրբոյ եւ մեծի առաքելոյն Թադէի», Խոր. Բ, Ձ Դ. «Եւ աստ ասեմ զրոյց զսքանչելի ծերոյն՝ որ ասէր, թէ ի նախնեաց ունիմ սովորութիւն, որդի ի հօրէ առնելով զյիշատակ զրուցացս այսոցիկ... Արդ ի բնակելն Անակայ ի դաշտին Արտազու պատահէ սորա տեղի օթարանին մօր առ դիրս սրբոյ առաքելոյն, որպէս թէ ի ներքսագոյն սրսկապանի խորանին եւ անդ ասեն զյղութիւն մօր սրբոյն մեծի Լուսաւորչին»: Նոյնպիսի աւանդութիւն կար նոյն ժամանակներում եւ Բարդուղիմէոսի մասին, որ պատմում է Խորենացին. «Զոր (Տիրամօր պատկերը) առեալ Բարդուղիմէոսի զուարճացաւ, եւ իբրեւ ընդ կենդանւոյ համարեալ նայէր: Ապա մեծաւ փութով ել ի Հայս հրամանաւ Սուրբ Հոգւոյն, զի զԹադէոս առաքեալ սպանեալ էր Սանատրուկ արքայ յԱրտազ գաւառի Հայոց»: Ապա պատմում է, որ Բարդուղիմէոսը եկաւ Անահտայ կուռքը փչրեց, տեղը խաչ տնկեց, որը յետոյ Գրիգոր Լուսաւորիչը վերցրեց եւ չրջելով՝ խաչակնքում էր բոլորին եւ ամէն տեղ, որ ամէնից վերջն էլ տնկեց Տրդատի գերեզմանի վրայ. ապա Ս. Աստուածածին եկեղեցին չինեց, կոյսեր եւ քահանայ կարգեց եւ անուանեց «Հոգեաց վանս յանուն Տիրամօրն եւ սուրբ Կուսին»: Եթէ քննական պատմութիւնը այս աւանդութիւն համարի, յամենայն դէպս այդ իսկ աւանդութիւնը ապացուցանում է, ըստ աստրական աղբիւրի, որ Թադէոսը եկել է Արտազ եւ նահատակուել է Սանադրուկ հայոց թագաւորից, թէ Սանադրուկ կամ ըստ արտաքնոց՝ Միհրդատ եղել է հայոց թագաւոր 35-65 կամ ըստ արտաքնոց՝ 35-37 եւ 41-45 թուականներին, այդ հաստատ է (տե՛ս Գարագ., Քնն. պատմ.): Բարդուղիմէոսի Սիւնիք գալու մասին նոյն իսկ աւանդութիւն է մնացել մինչեւ Ստեփաննոս Օրբելեանը (ԺԴ դար), որ ասում է. «Ի դառնալն Բարթողումեայ ի պարսից անցեալ ընդ գետն Երասխ՝ մտանէ ի սահմանս Սիսականու, եւ սկիզբն արարեալ քարոզութեան յՈրթվատ գիւղ եւ յԱրեւիք գաւառ եւ ի տանն Բաղաց եւ ի Գողթն, որք ընկալեալ զքարոզութիւն Աւետարանին՝ լուսաւորեցան մկրտութեամբ աւազանին, ի ձեռն սրբոյ առաքելոյն Բարթողումէոսի: Իսկ ս. առաքեալն չինէ եկեղեցի ի Գողթն յարեւմտից եղերն ի վերայ վիմի միոյ յիւրեանց հանգստեան տեղւոջն, ուր վանքն էին կալեալ, եւ անուն կոչեցին Տեառնընդ առաջ». ապա պատմում է, որ Կումսի անունով մէկին եպիսկոպոս է ձեռնադրում եւ ինքը գնում է դէպի Վանանդ, թաղում է Լուսիկ աշակերտին, մատուռ չինում, ապա Ս. Թովմայի անունով եկեղեցին կառուցանելուց

յետոյ, անցնում է դէպի Դուին՝ մայրաքաղաքը: Ստեփաննոս Օրբելեանը ասում է, որ Թանահատի վանքի արձանագրութիւնից երեւում է, որ այդ եկեղեցին չինուած է հայ թուականից 400 տարի առաջ, որ ասել է թէ՝ երկրորդ դարու կէսին (151 թ.). նոյնպէս աւանդութիւնը, որ Տաթեւի վանքը չինուել է Եւստաթէ աշակերտի անունով, որ ըստ աղուանից աւանդութեան՝ եղիչէ առաքեալը Աղուանից երկրումն է քարոզել եւլն, եւլն.: Այս բոլոր աւանդութիւնները հաստատում են, որ Լուսաւորչից առաջ բազմաթիւ քրիստոնեայ հայեր են եղել Հայաստանում, որ առաքեալների մասին բազմաթիւ զրոյցներ են պտտելիս եղել, եւ այդ բոլորը դժուար թէ Ագաթանգեղոս լսած չլինէր. բայց ի՞նչու այն աննշան երկրների մասին խօսելիս, ո՛չ մի խօսք չի ասում Հայաստանի մասին եւ ո՛չ էլ Թադէոս եւ Բարդուղիմէոսի մասին մի խօսք, արդեօ՞ք որ չնեմադնէր Լուսաւորչի գործունէութիւնը:

Աւանդութիւնը ասում է, որ Ոսկեանք, որոնք ճգնում էին Ծաղկէոյ լեռներում, Թադէոսի աշակերտներն էին, նրանք Արտաշէս Թագաւորի ապարանքի մարդկանց քրիստոնեայ դարձրին եւ Սաթենիկի ազգականներին՝ Սուքիասեանց մկրտեցին, եւ երկու խումբն էլ նահատակուեցին: Հռիփսիմեանց ահագին խումբը ի՞նչպէս կհամարձակէր մայրաքաղաքի հնձաններում պատսպարուել, եթէ քաղաքի քրիստոնեաների ծածուկ խնամակալութիւնը չլինէր: Թէ ո՞րքան շատ էին քրիստոնեայ հայերի թիւը Տրդատի օրով, այդ երեւում է Թագաւորի հրովարտակներից, ուղղուած ոչ թէ ընդհանուր քրիստոնեաների դէմ, այլ միմիայն այն քրիստոնեաների, որոնք բացէ ի բաց ծաղրում էին կռապաշտներին եւ անարգում կուռքերին, մի՞թէ փոքրաթիւ մարդիկ կհամարձակէին այդպիսի քայլ անել, ահա հրովարտակի խօսքերը (Ագ., ԺԲ). «Արդ՝ եթէ յանկարծօք թէ գոցի՝ որ զդիսն անպատուեսցէ, եւ գոցեն զայնպիսին, կապեալ ոտիւք եւ կապեալ ձեռօք եւ կապեալ պարանոցաւ ի դուռն արքունի ածցեն, եւ տուն եւ կեանք եւ արարք եւ ստացուածք եւ գանձք, այն ամենայն այնոցիկ լիցի, որ զայնպիսիսն ի մէջ ածցէ»: Նոյնը հաստատում է երկրորդ հրովարտակը. «Զի նոքա անհնարին լինին խափան դիցն պաշտաման, զայնպիսիսն թէ գոցեն վաղվաղակի ի մէջ ածցեն, յարքունուստ պարգեւք եւ պատիւս նոցա չնորհեալ՝ որ զնոսին յայտնեսցեն: Ապա թէ ոք չյայտնեսցէ զայնպիսին, կամ թագուսցէ եւ գոցի, այսպիսին ընդ մահապարտս համարեալ լիցի, եւ ի հրապարակ արքունի եկեալ մեռցի եւ տուն նորա յարքունիս երթիցէ»: Քրիստոնէութիւնը այնքան ուժեղ էր, որ մինչեւ անգամ վախենում էին մատնել քրիստոնեային տէրութեան ձեռքը, եւ մահուան է դատապարտում այն կռապաշտ հային, որ գիտենալով կուռքերին անպատուող քրիստոնեայի ով լինելը, չէր յայտնել տէրութեան: Այսպիսի բռնութիւնների ժամանակ պարզ է, որ անձնական կրքերի եւ անսանձ հաճոյքների մեծ դուռն էր բացւում անպիտան

եւ չարահոգի մարդկանց առաջ, որոնք մատնութիւններով գումարներ էին դիզում եւ կեղծ մուրհակներ առնելով՝ բաց թողնում կամ բանտարկել տալիս. արդեօ՞ք այդ մտքով չհասկանալ Լուսաւորչի արածը. «Եւ բազում բանտականաց եւ կալանաւորաց ի տագնապելոյ ի բռնաւորաց փրկութիւն արար, կորզելով զնոսա ահաւորութիւն զօրութեամբ փառացն Քրիստոսի, եւ զբազում մուրհակս անիրաւագիրս անիրաւութեան պատառեաց» (Ագ., ԺԶ): Վերջապէս այն գլխաւոր փաստը, որ Տրդատ եւ Լուսաւորիչ շատ փոքր ժամանակում ամբողջ մի ազգ, այն էլ հայի նման ծանրամտաց, դարձրին քրիստոնեայ, մի՞թէ հնարաւոր էր, եթէ հայերից շատերը քրիստոնեայ չլինէին եւ քրիստոնէութիւնը չլինէր իբրեւ հանրածանօթ կրօն տարածուած երկրի բոլոր մասերում: Գարագաշեան (որի կռապաշտական հայոց պատմութեան շրջանը լուրջ աշխատութիւն է), աշխատում է քրիստոնէութեան տարածումը եւ Տրդատի եռանդոտ միջամտութիւնը այդ գործում վերագրել ուրիշ պատճառի, այն է՝ Կոստանդիանոս կայսեր ազդեցութեան Տրդատի վրայ հարսանիքի ժամանակ՝ 307 թուին, այն ինչ հայերը քրիստոնեայ դարձան 303-ին, իսկ ըստ Գարագաշեանի՝ 305-306-ին, այսինքն վերոյիշեալ կայսերական ազդեցութիւնից առաջ. այդ սխալ կարծիքը հետեւում է նրանից, որ նա քրիստոնէական շրջանի հրաշքները եւ տեսիլքները ծաղրի եւ հեգնութեան տալով, ըստ Ըընանի, զուտ պատմական մասն էլ կորցնում է նրանց խառնուրդի մէջ եւ աշխատում է մեր պատմութիւնը պարզաբանել օտարով եւ ո՛չ ազգայինով, չատ անգամ առանց փաստի մերժելով ազգայինը եւ յենուելով միմիայն օտարինի վրայ:

Թէ որքան արագութեամբ կատարուեց քրիստոնէութեան տարածումը Հայաստանում եւ ի՜նչ ծաւալով, այդ երեւում է Ագաթանգեղոսից. 20 օրում մկրտուեց «զինն եւ տասն բիւր մարդիկ» (190000 մարդ), «ի ծագաց մինչեւ ի ծագս», Սադաղացւոց աշխարհից մինչեւ «ի սահմանս Կասպից, ի Փայտակարան (Պարտաւ) արքայութեան Հայոց քաղաք» նա ձեռնադրել է 400 եպիսկոպոս՝ «աւելի քան զչորեք հարիւր եպիսկոպոս», իսկ անթիւ անհամար քահանաներ եւ սարկաւագներ այդ ցոյց է տալիս. ա) որ քրիստոնեաները շատ էին եւ ամէն տեղ մեծ հրճուանքով ընդունում էին Լուսաւորչին, բ) որ ո՛չ քրիստոնեայ տարրը վաղուց ընտելացել էր քրիստոնէութեան, գ) որ Լուսաւորչի արագ եւ բազմաթիւ անձանց մկրտութիւնից երեւում է, որ մկրտուածների մեծ մասը երախայ էր, այսինքն չմկրտուած քրիստոնեաներ: Նոյն ժամանակուայ գործադրուող ընդհանուր եկեղեցու օրէնքով քրիստոնեան երեք, երկու, մէկ տարի պիտի պատրաստուէր քրիստոնէական կրօնի մէջ, լաւ ծանօթանար Աւետարանի հետ եւ ապա թոյլատրուէր մկրտուելու եպիսկոպոսից քննութեան ենթարկուելուց յետոյ. Լուսաւորիչ «զօրագունդ բանակի» համար 30 օր նշանակեց, իսկ միւսներին, որտեղ հասնում էր, մկրտում

էր եւ եկեղեցիներ չինում: Լուսաւորիչ Կեսարիայից գալիս՝ հետը բերաւ Սեբաստիայից բազմաթիւ քահանայացուներ եւ հոգեւորականներ, որոնք մեծ մասամբ հայ պիտի լինէին, քանի որ օտարներին դժուար էր կարուել հայրենիքից եւ գնալ հովուութեան մարդկանց եւ ժողովրդի վրայ. «Եւ գտանէր բազմութիւն եղբարց՝ զորս հաւանեցուցաներ ընդ իւր գալ»: Թէ Փոքր Հայքում կային բազմաթիւ քրիստոնեայ հայեր եւ պատկանում էին Կեսարիայի թեմին եւ ունէին առանձին եպիսկոպոսներ, որոնք կոչւում էին Հայոց եպիսկոպոսներ, որոնք, անկախ «Հայոց մեծաց» աշխարհի գլխաւոր եպիսկոպոսից՝ կաթուղիկոսից, մասնակցում էին տիեզերական ժողովներին, այդ երեւում է տիեզերական ժողովի մասնակցողների ցուցակից. Նիկիայի ժողովում յիշւում է 2 Հայոց եպիսկոպոս Փոքր Հայքից: Պօլսոյ ժողովում՝ նոյնպէս երկու եպիսկոպոս, 2 հոգի էլ՝ Եփեսոսի ժողովում, մինչեւ անգամ վեցերորդ տիեզերական ժողովում, որ չէ ընդունւում մեր եկեղեցու կողմից, յիշւում են երկու Հայոց եպիսկոպոս Փոքր Հայքից: Կեսարիայի թեմը միշտ յարաբերութեան մէջ է եղել յունաց եկեղեցու հետ, մինչեւ իսկ Գանգրայի տեղական ժողովը (տե՛ս Ա. գիրք, 146 երես) եղաւ միմիայն Սեբաստիայի հայերի մէջ տարածուած աղանդի համար եւ ժողովի շրջաբերականը ուղղուած է «Հայաստանում եղող մեր ծառայակիցներին», այն է՝ Հայաստանի եպիսկոպոսներին. իսկ այս մասին Հայոց եկեղեցու պատմութեան մէջ մի յիշատակութիւն չկայ: Փոքր Հայքը քաղաքականապէս համարեա միշտ յունաց ձեռքի տակ էր, միմիայն Տրդատ Բ-ի ժամանակ՝ 190 թուականներին միացաւ «Մեծ Հայքի» հետ, քիչ յետոյ արդէն էլի նոյն վիճակին ենթարկուեց. եկեղեցական բաժանմունքն էլ միշտ զուգընթաց էր գնում քաղաքականին. Սեբէոս (Է դար) ասում է, որ Հայոց կաթուղիկոսութիւնը Մօրիկ կայսեր ժամանակ երկուսի բաժանուեց՝ յունաց եւ պարսից, Մովսէս եւ Յովհան կաթուղիկոսներով. «Եւ Յովհան ընդ նոսա (յոյնս) հաղորդեալ միաւորեցաւ, բայց Մովսէս ամենեւին ոչ լինէր ի նոսա հուպ...» (53 երես): Կաթուղիկոսները կոչւում էին «Հայոց մեծաց», մինչեւ որ չմիացաւ Փոքր Հայքը Հայոց նուիրապետութեան հետ, կաթուղիկոսների կոչման մէջ չաւելացաւ «Ամենայն Հայոց» մակդիրը. արդէն 10-րդ դարում տեսնում ենք Խաչիկ կաթուղիկոսին ստորագրած «կաթուղիկոս Ամենայն Հայոց»: Սրանք բոլորը ապացուցանում են որ Փոքր Հայքում, Սեբաստիա, Երզնկա, Եփրատ գետի աջ ափով բնակուած հայերը մինչեւ Լուսաւորիչ քրիստոնեայ էին եւ իրանց թեմակալ եպիսկոպոսին՝ Կեսարիայի արքեպիսկոպոսին երկար ժամանակ ճանաչում էին, մինչեւ իսկ հակառակ Հայոց եկեղեցու կարգադրութեան, հոգեւոր պետ եւ վեցերորդ տիեզերական ժողովին մասնակցելու երկու եպիսկոպոս ուղարկեցին:

Բացի ներքին տեղեկութիւններից, ունինք արտաքին աղբիւրներ Լուսաւորչից առաջ քրիստոնեայ հայերի մասին. այդ վկայութիւնները

տալիս են Տերտուղիանոս, Եւսեբիոս, Փիրմիլիանոս. առաջինը Գ դարու գրող է (+240 թ.), ասում է, որ այն ժամանակներում բազմաթիւ հաւատացեալներ կային Հայաստանում (Գաթըրճեան). Եւսեբիոս (267-338 թթ.), խօսելով Մաքսիմիանոս (306-313 թթ.) կայսեր հալածանքների մասին, ասում է, որ այդ կայսրը հալածանք սկսեց հայոց դէմ, եւ հայերը ջարդեցին կայսեր զօրքը. «Պատերազմ սկսեց բռնաւորը Հայոց դէմ, որոնք սկզբից հռոմայեցոց հետ բարեկամ եւ նիզակակից էին: Որովհետեւ նրանք էլ քրիստոնեայ էին եւ չատ չերմեռանդ բարեպաշտ էին, աստուածուրացը բռնացաւ եւ աչխատեց բռնութեամբ՝ դեւերի եւ կուռքերի պաշտամունքին...» բերել հայերին... (գլ. Թ, Ը): Փիրմիլիանոս Կեսարիայի եպիսկոպոսը նոյն վկայութիւնն է տալիս, որ Հայաստանում բազմաթիւ քրիստոնեաներ կային. նա Գ դարու մարդ էր: Մաքսիմիանոսի զօրքերի ջարդը քրիստոնեայ հայերի կողմից յանուն կրօնի ընդդէմ կռապաշտութեան հայերի նոր քրիստոնեայ դարձած ժամանակ՝ Տրդատի օրով ապացոյց է, որ քրիստոնէութիւնը վաղուց խոր արմատ էր ձգած հայերի մէջ, այլապէս նորադարձները յանուն կրօնի այդպիսի եռանդուն միջոցներ չէին գործադնիլ: Ուրեմն կարօտ չէ ապացուցութեան, որ նախալուսաւորչեան եկեղեցի ունեցել են հայերը եւ այն էլ Հայաստանի բոլոր անկիւններում, որտեղ տիրապետում էր երկու մեծ հոսանք՝ յունական եւ ասորական. հայերը դիր չունէին, ուստի եւ Սուրբ Գիրքը եւ ժամերգութիւնը լինում էր Փոքր Հայքում, Սեբաստիայում եւ յունական մասում՝ յունարէն, իսկ Միջագետքում, Եդեսիայում, Ասորիքում՝ ասորերէն, գուցէ եւ Ատրպատականում՝ պարսկերէն. մանաւանդ որ Պարսկաստանում գտնուած քրիստոնեաների առաջնորդը անուանւում էր պարսից եպիսկոպոս, իսկ Եգիպտոսի դպրոցը մասնաւորապէս Պարսկաստանի համար քարոզիչներ էր պատրաստում:

Թէ ի՞նչպէս էր կառավարւում նախալուսաւորչեան Հայոց եկեղեցին, ի՞նչ կանոններով, այդ մասին թէեւ տեղեկութիւն չունինք, բայց ի նկատի ունենալով ընդհանուր եկեղեցու նոյն ժամանակուայ կացութիւնը, կարող ենք համեմատական կարգով եզրակացնել, որ Հայոց եկեղեցին իբրեւ մաս եւ շարունակութիւն ընդհանուր եկեղեցու, կառավարուող մեծ մասամբ օտարազգի եպիսկոպոսներով, քահանաներով, քանի որ հայոց գիրը դեռ չէր գտնուած, հովւում էր այն օրէնքներով եւ կանոններով, որոնցով կառավարւում էր ընդհանուր եկեղեցին: Թէ արդեօ՞ք նախալուսաւորչեան եկեղեցին տեղական-ազգային առանձնակի սովորութիւններ ունէր՝ տարբեր ընդհանուր եկեղեցու կարգերից, որպիսի առանձնայատկութիւններ նոյն ժամանակուայ եկեղեցու զանազան մասերում երեւում էին, պաս պահելու, զատիկը կատարելու, ճրագալոյցի օրուայ վերաբերութեամբ, օրինակ՝ Ասիայում, Եգիպտոսում, Հռոմում, Գաղղիայում: Ինչպէս Իրենէոսը (+202 թ.) պատմում է, զանազան եկե-

ղեցիներում տարբեր մանր սովորութիւններ կային, ոմանք պասը պահում էին մի օր, ոմանք՝ երեք, ոմանք՝ 40, մի քանի տեղ տուրքերը ժողովում էին չաբաթը մի անգամ, ոմանք՝ ամիսը մի անգամ, ոմանք թաթախւում էին աւագ հինգշաբթի օրը, ոմանք՝ լոյս կիրակի եւ այլն, եւ այլն: Այս հարցերը ակամայ յարուցանում ենք այն պատճառով, որ ե դարում հէնց, մեր եւ յունաց եկեղեցու ծիսական մասերի մէջ փոփոխութիւններ եւ տարբերութիւններ ենք տեսնում. եթէ ընդունենք, որ նախալուսաւորչեան եկեղեցի հայերը չունէին, այն ժամանակ չատ դժուար կլինէր բացատրել, թէ այդ տարբերութիւնները որտեղից առաջացան, քանի որ Լուսաւորիչը Դ դարում մտցնելով քրիստոնէութիւնը Հայաստանում, նա տարածեց եւ հաստատեց այն կարգերը, որոնք տեսել էր Կեսարիայում, յունաց եկեղեցում, նոր բան մտցնել չէր կարող, այն ինչ հէնց Լուսաւորչի որդի Վրթանէսը տարբերութիւններ տեսնելով նախալուսաւորչեան ասորահայոց եկեղեցու եւ յունահայոց եկեղեցու մէջ, պատգամաւորութիւն է ուղարկում Երուսաղէմ Մակար եպիսկոպոսի մօտ՝ խնդրելով հրահանգ, որից եւ ստանում է 9 գլխով կարգեր: Վանը եւ Արտազը, մօտիկ լինելով Ասորեստանին, մտցրել էին այն կարգերը, որ սովորել էին ասորիներից. Եդեսիայի դպրոցից, Երուսաղէմից, իսկ վերջինիս առաջին եպիսկոպոսը՝ Յակոբ Տեառնեղբայրը, ամենամեծ յարգանքն էր վայելում ոչ միայն հրէաների, այլ եւ դրացի ասիական ազգերի կողմից, եւ ժամերգութիւնն ու համառօտ պատարագի արարողութիւնը համաբւում էր Տեառնեղբօր սահմանումը:

Երուսաղէմի ասորահայկական սովորութիւններով նախալուսաւորչեան եկեղեցին գործ էր ածում բաղարջ հաց, յունուարի 6-ին՝ Ծննդեան կատարումն, պասերի կատարման որոշ օրեր եւլն, եւլն. Կեսարիայի կողմի յունահայոց եկեղեցին թէեւ նոյն նախալուսաւորչեան-ասորական եկեղեցին էր, բայց տեղական տարբերութիւն ունէր վերոյիշեալ կէտերում: Լուսաւորչի պատկառելի հեղինակութիւնը այդ տարբերութիւնները նսեմացնում էր, մինչեւ իսկ անուշադիր թողնում այդ մանր առանձնայատկութիւնները՝ «իսկ մեք փառաւորեսցուք» հրաշալի սկզբունքով, բայց հայոց ազգայնական եկեղեցին իւր գործը չարունակում էր, եւ Վրթանէսի ժամանակ հարկ զգացուեց Երուսաղէմ մարդ ուղարկել եւ հրահանգներ խնդրել: Թէ Երուսաղէմի եկեղեցին՝ գլխաւորութեամբ Տեառնեղբօր, որքան ժողովրդական էր հայոց մէջ, այդ երեւում է մի քանի պատմագրներից: Ուխտանէսը պատմում է վրաց բաժանման մասին 597 թուին եւ մէջ է բերում զանազան թղթակցութիւններ հայոց կաթուղիկոսի, վրաց եպիսկոպոսների եւ Սմբատ Մարզպանի մէջ տեղի ունեցած, որոնց մէջ միշտ կրկնւում են հետեւեալ խօսքերը. «Հարքն մեր եւ ձեր զԵրուսաղէմի հաւատն ունէին, եւ սուրբն Գրիգոր զայն ետ նոցա, եւ մեք զնոյն ունիմք» (109 երես): Նոյն հեղինակը, խօսելով վրաց ազգի նեղանալուն վրայ այն մասին, որ հայոց կաթուղիկոսը

Աղուանից եպիսկոպոսին արքեպիսկոպոս է համարում եւ վրաց եպիսկոպոսին՝ մետրոպոլիտ, արդարացնում է հայոց կաթուղիկոսի արածը նրանով, որ Աղուանից եպիսկոպոսը անդրանիկ է, քան վրացը եւ յաջորդութիւնը ստանում է Յակոբ Տեառնեղբօրից. «Այլ թէպէտ եւ նոքա զայլ ոմն ասէին կանխաւ եկեալ յաշխարհն Աղուանից Եղիշէ անուն, զոր վերագոյնդ յիշեցաք, յաշակերտաց Փրկչին ձեռնադրեալ ի սրբոյ Յակոբայ եղբօրէն Տեառն, եւ քարոզեալ անդ, եւ եկեղեցի չինեալ նախ քան զլուսաւորութիւնն հայոց, որ է մայր եկեղեցեացն Գեսու եկեղեցին այն առ ստորոտով Ամարասու ի գաւառին որ կոչի Գորոզու, մերձ ի դաշտն Պարտաւ քաղաքի, որ կոչի Փայտակարան...» (112 երես): Նոյնը կրկնում է եւ Մովսէս Կաղանկատուացին, որից եւ քաղել է Ուխտանէսը: Ստեփաննոս Օրբելեանը Ծննդեան եւ Մկրտութեան օրը յունուարի 6-ին համարում է Յակոբ Տեառնեղբօր սահմանադրութիւն. «Այլ զճշմարիտն զկարգեալն ի սրբոյն Յակոբայ ի վեցն յունուարի զԾնունդն, եւ ի վեցն ապրիլի՝ զԱւետիսն» (335 երես): Այս բոլորը խօսում են ի նպաստ նախալուսաւորչեան եկեղեցու, որ ունէր տեղական ամրացած հաստատուն ծէսեր եւ սովորութիւններ, որոնք վաւերական դարձան Լուսաւորչով եւ քաղաքացիութիւն ստացան Տրդատով, եւ որոնք համարում էին աւանդ առաքեալներից, Երուսաղէմից: Պատմութեան ամբողջ ընթացքում երեւում է, որ հայոց ազգային-բուն եկեղեցուն միշտ աւելի ջերմեռանդ պաշտպաններ էին արեւելեան հայերը, այսինքն նախկին նախալուսաւորչեան ասորահայկական եկեղեցու սերունդները, քան արեւմտեան, այսինքն յունահայկական եկեղեցու, վերջինը միշտ եղել է յունասէր եւ լատինասէր: Մինչեւ իսկ Ռուբինեանց ժամանակ մի քանի ժողովներ եղան թագաւորի, կաթուղիկոսի, եպիսկոպոսների, իշխանների մասնակցութեամբ օտարամոլական գոյն ունեցող, բոլորը մերժուեցին Արեւելեան Հայաստանից, որոնցից եւ ակնածում էին կիլիկիայի տէրերը (տե՛ս Ա գիրք, Հայոց եկեղ. ժողովները): Նոյնը երեւում է Ե, Զ դարերից սկսած, Ղազար Փարպեցու թղթից երեւում է, որ Յունաստանի դէմ, Յունաստանում կրթութիւն ստացած անձանց դէմ առհասարակ խիստ հալածանք կար, նրանց կրթութեան վայր Յունաստանը համարւում էր աղանդների կեդրոն, պոռնկութեան վայր, երրորդ-չորրորդ պսակների ջատագով եւ այլն, եւ այլն (Սեբէոս). Ներսէս Մեծի ժամանակ Արշակը, Պապը, իշխանները հակառակ յունական ուղղութեան էին. Սահակի ժամանակ աւելի սիրով ընդունում էին ասորի կաթուղիկոս, քան յոյն, կամ Յունաստանում կրթուած անձի: Սրանք բոլորը, կարծում եմ, ցուցնում են, թէ որքան ուժեղ եւ համատարած նշանակութիւն ունէր ասորահայկական նախալուսաւորչեան եկեղեցին. Փարպեցին, ուրախանալով գրերի գիւտի համար, ասում է՝ փառք Աստուծոյ, ազատուեցինք ասորական դժուար լեզուից, որ են թարգմանել է տալիս, թէ Արարատում, հէնց էջմիածնում ասորերէն էին ժամ ասում նախ քան գրերի գիւտը:

բ) Նախասահակեան եկեղեցի

Հայոց եկեղեցու երկրորդ շրջանը կազմում է Լուսաւորչից սկսած մինչեւ Սահակ, կամ աւելի ճիշտ՝ Մեսրոպ եւ թարգմանիչները, այսինքն մինչեւ այն ժամանակ, երբ հայոց գիրը գտնուեց, Սուրբ Գիրքը թարգմանուեց հայերէն, եւ Հայոց եկեղեցու մէջ հնչեց հայերէն ժամերգութիւն՝ 300 թուից մինչեւ 440 թուականները: Այն նախասահակեան շրջանը բոլորովին տարբերւում է յաջորդող շրջանից, նա կառավարւում էր ընդհանուր եկեղեցու կանոններով, եկեղեցիներում ժամերգութիւնը կատարւում էր անհասկանալի լեզուներով, յունարէն, ասորերէն, նոյն իսկ պարսկերէն, Աւետարանը կարդացւում, թարգմանւում եւ բացատրւում էր շատ անգամ երկու-երեք թարգմանիչների ձեռքով, հայոց եկեղեցիների վարիչներն էին մեծ մասամբ յոյներ, ասորիներ, կաթուղիկոսները եւ եպիսկոպոսները ժառանգաբար նստում էին իրանց հայրենական աթոռների վրայ, կաթուղիկոսների ձեռնադրութիւնը մեծ մասամբ լինում էր Կեսարիայի եպիսկոպոսից, այս ամենը միանգամից վերացաւ Սահակից յետոյ, ամէն բան դարձաւ ազգային. լեզու, մարդիկ, գրքեր, եկեղեցի, կարգ կանոն, կառավարիչներ, վանականներ: Ի հարկէ սրանով չէնք նսեմացնում Լուսաւորչի եւ Տրդատի ահագին օգուտը, որ տուին հայոց՝ քրիստոնէութիւնը քաղաքացիական կրօն դարձնելով Հայաստանում, նրանք դրանով միացրին հեռու ընկած նահանգները միմեանց հետ, կապ հաստատեցին Քրիստոսի միութեամբ բոլոր հայոց ցրուած մասերի հետ, յունական կուռքերը՝ արեւմուտքից, ասորական կուռքերը՝ հարաւից, կռապաշտական խառնուրդ մեհեաններ՝ հիւսիսից ջնջելով, վերացնելով՝ խաչ տնկեցին, եւ հայութեան մտածողութիւնն ուղղեցին դէպի մի միացման կէտ, այն է՝ քրիստոնէութեան կեդրոնին՝ էջմիածնին, դրա հետեւանքը այն եղաւ, որ նոյն իսկ Վրթանէս՝ Լուսաւորչի որդին, եկեղեցի եւ ազգութիւն, քրիստոնէութիւն եւ հայոց աշխարհ միացրեց եւ պարսիկների դէմ մղած պատերազմում մեռածներին հրամայեց նահատակ համարել եւ տօնել եկեղեցում նրանց յիշատակը. «Վասն զի որք մեռանն՝ մեռան յաղագս աշխարհի եւ եկեղեցեաց եւ աստուածագործ օրինաց տուչութեան...»... «որք այսմ ամենայնի փոխանակ զանձինս իւրեանց ոչ խնայեցին՝ ընդ վկայս Քրիստոսի է նոցա համար պատուոյ» (Բիւզ., 24 երես), բայց եւ այնպէս նախասահակեան շրջանը մի քանի առանձնայատկութիւններով տարբերւում է բուն ազգային շրջանից, որ սկսուեց Սահակից, Մեսրոպից յետոյ:

1) Այդ շրջանի առաջին աչքի ընկնող երեւոյթն այն էր, որ ամէն տեղ տիրապետողն օտարն էր, յոյնը եւ ասորին, եկեղեցում, վանքերում, եպիսկոպոսների աթոռների վրայ: Լուսաւորիչ «գունդս գունդս» առնե-

լով յոյներից բերաւ մեր աշխարհ. Լուսաւորիչ, իւր երկու որդիքը հայոց թագաւորների ցեղակից էին՝ պահլաւ ցեղից, Մծբնայ հայրապետը, որ այնքան մեծ հռչակ ուներ Հայաստանում, «ազգաւն պարսիկ կոչէր» (Բիւզ., 19), Լուսաւորչի նշանակած յայտնի Դանիէլ քորեպիսկոպոսը՝ կառավարիչ եւ գլուխ ամենայն եկեղեցեաց, «էր ազգաւ ասորի» (Բիւզ. 31): Սրա աշակերտները՝ Վաղիտա, Եպիփան, Եփրեմ, Գինդ, յոյներ էին եւ գլուխ բոլոր վանականներին, օտարանոցների, բարեգործական հիմնարկութիւնների (Խոր. Բ, գլ. Ի). Լուսաւորչի ութ նշանակած եպիսկոպոսները յոյն էին՝ Եւդաղիոս, Բասոս, Մովսէս, Եւսեբիոս, Յովհաննէս, Ագապէս, Արտիթէս, Արսուկէս, Անտիոքէս, Տիրիկէս, Կիւրակոս (Ագաթ., ՃԻԱ), որոնք անունով մինչեւ իսկ տարբեր են ազգային չրջանի գործիչներից՝ Յովսէփ, Ղեւոնդ, Եզնիկ, Յովհան, Կորիւն, Եղիշէ, Դաւիթ, Տիրայր եւ այլն, եւ այլն:

Եւ այլապէս էլ չէր կարելի, ի՞նչու, որովհետեւ եկեղեցու լեզուն օտար էր, հայերը յունարէն, ասորերէն չգիտէին, պէտք է հոգեւորականները կարդային օտար լեզուներով. եւ ահա առաջ է գալիս այդ չրջանի միւս գլխաւոր առանձնայատկութիւնը՝ լեզուն:

2) Լուսաւորիչ հրամայեց դպրոցներ բանալ եւ սովորեցնել յունարէն եւ ասորերէն, «եւ զնոսա յերկուս բաժանեալ, զոմանս յասորի դպրութիւն կարգեալ, եւ զոմանս հելլէն» (Ագաթ., 484 երես), այն ինչ արքունիքը իւր գործերը վարում էր պարսից լեզուով, Մեհրուժանի ժամանակ հրամայուեց ամէն տեղ գործածել պարսկերէն: Թէ ինչ սարսափելի գործ էր կարդալ օտար լեզուով եկեղեցում գիրք եւ հասկացնել ժողովրդին, այդ երեւում է Մեսրոպի կրած տառապանքներից եւ ե դարու պատմիչների նկարագրութիւններից, մէկը կարդում էր յունարէն կամ ասորերէն Աւետարանը, երկրորդը թարգմանում էր, երրորդը՝ մեկնում: Փարպեցին դառնութեամբ է յիշում այն օրերը, երբ հարկից ստիպուած հայ պատանիները չէում էին դէպի Եդեսիա դժուարամատչելի ասորական լեզուն սովորելու: Լեզուն պատճառ էր, որ օտար հոգեւորականութիւնը տիրապետում էր Հայոց եկեղեցուն այդ չրջանում:

3) Երրորդ կէտն է, որ այդ չրջանում կաթուղիկոսները մինչեւ Արշակ եւ Պապ ստանում էին ձեռնադրութիւն Կեսարիայում եւ այսպէս ասած՝ կանոնական տեսակէտով կապուած էին Կեսարիայի արքեպիսկոպոսի հետ. թէեւ Լուսաւորիչը՝ ինքը առաջինը քանդեց այդ սահմանը՝ ձեռնադրելով իւր որդուց կաթուղիկոս իւր փոխարէն հայոց վրայ, բայց Յուսիկին ուղարկեցին Կեսարիա, թէեւ Արշակ եւ Պապ վերացրին իսպառ կաթուղիկոսների՝ Կեսարիա գնալը, բայց էլի արեւմտեան հայոց եպիսկոպոսացուները գնում էին Կեսարիա ձեռնադրուելու՝ ըստ Բիւզանդի. Ագաթանգեղոս եւ Բիւզանդ կեսարական էին եւ հակառակ Արշակի եւ Պապի կարգադրութիւններին (տես Բիւզանդ): Ազգային չրջանում իսպառ վերացաւ այդ:

4) Զորրորդ առանձնայատկութիւնը նախասահակեան շրջանի այն էր, որ կաթուղիկոսու եւ մասնաւորապէս առաջնորդութիւնը ժառանգական էր: Լուսաւորիչ, Արիստակէս, Վրթանէս, Յուսիկ, Ներսէս Մեծ, Սահակ, բոլորը պարթեւական ցեղից, Լուսաւորչի շառաւիղներից էին, երկրորդ ցեղն էր Աղբիանոս քրմինը, որը մեծ տուն էր եւ յայտնի քրմական տոհմ, քրիստոնէութեան ժամանակ եպիսկոպոս ձեռնադրուած եփրատի կողմերում՝ նախկին քրմական շրջանում, Լուսաւորչի սիրելին եւ ազդեցիկ անձն, ահա դրա տոհմն էր առաջ բերուում կաթուղիկոսական ընտրութեան ժամանակ, երբ Լուսաւորչի ցեղից արժանաւորն չէր երեւում. Աղբիանոսի տոհմից եղան Շահակ, Զաւէն, Ասպուրակէս (Բիւզանդ., 31, 223-224 երես), Մելիտէ եւ Մովսէս (Փարպեցի), կոչւում էին նոյնպէս Մանազկերտցոց ցեղ, կամ ըստ Բիւզանդի՝ «Մանազկերտեայց»: Ժառանգական կաթուղիկոսութիւնը հետեւանք էր հին քրմապետութեան, որի համար ընտրւում էին Վահէվահեան ցեղից կամ թագաւորական տանից: Երբ նախարարները համոզում էին Սուրմակին հակառակ խօսել Սահակի դէմ, խոստանալով եպիսկոպոսութիւնը «ազգաւ» տալ նրան, նոյնպէս եւ երդւում էին վերջը Սահակին «ազգաւ» տալ նրան կաթուղիկոսութիւնը, որ նշանակում է ժառանգաբար տալ, յանձնել նրան այդ պաշտօնները: Այս բանը վերջացաւ ազգային շրջանում, Սահակից յետոյ՝ թեթեւ բացառութիւններով (Շնորհալու տոհմ):

5) Ինչպէս էր այդ շրջանի Հայոց եկեղեցու կառավարութիւնը: Ասացի, որ թէեւ կային տեղական սովորութիւններ մտած Հայոց եկեղեցու մէջ, բայց որովհետեւ ամբողջ կազմը գտնւում էր օտարների ձեռքը լեզուի եւ գրերի պատճառով, ուստի եւ ամէն կառավարչական կարգ ընդ օրինակութիւն էր օտարի, յոյնի. Լուսաւորչի կարգերը, վանական կանոնները բոլոր Յունաստանում տեսած եւ սովորած էին, Մեծն Ներսէսի բարեգործական հիմնարկութիւնները, նրանց ձեւը, կառավարութիւնը, կառավարիչները յունական էին եւ յոյներ. «Ի Բիւզանդիոյ դարձեալ ի Կեսարիա եւ եկեալ ի Հայս, զամենայն կարգս ուղղութեանց հարցն իւրոց նորոգեաց, այլ եւս առաւել եւս, քանզի զբարեկարգութիւնն, զոր ետես ի յունաց աչխարհի, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքին, ի նմա նկարագրէ...» (Խորեն., Բ գլ. Ի): Ահա Խորենացու վկայութիւնը, որ նա ինչ որ տեսել էր Պօլսում, մտցրեց հայոց երկրում. նոյնը ասում է Բիւզանդ 58 երեսում: Ներսէսի՝ 12 եպիսկոպոսներով շրջապատուելը իբրեւ խորհրդակիցներ, դրան եպիսկոպոս եւ մակդիրներով, արխիդիակոնի կառավարչական-վերահսկողութիւն նշանակելը, վանքերի շատացումը եւ վարչական ձեւը յունաց երկրի օրինակներն էին, որոնք բուն երկրում համակրութիւն չգտնելով՝ լուռ տրտունջ էին առաջացնում եւ հակաեկեղեցական կուսակցութիւն առաջացնում: Սահակի՝ 60 լռակեաց աշակերտներով շրջելով քարոզելը յունականի օրինակն էր: Այս բոլորը վերացաւ ազգային շրջանում, երբ գիրը գտնուեց:

գ) Ազգային շրջան

Սահակ եւ Մեսրոպ գտան հայոց գիրը, եւ հայոց աշխարհը փոխուեց միանգամից, տասն տարուայ ընթացքում ամէն բան դարձաւ ազգային, լեզու, եկեղեցի, Աւետարան, սուրբեր, վանքեր, նոյն իսկ Աստուած. հայը եկեղեցում Աստուծոյ անունը յունարէն եւ ասորերէն լսելով՝ չէր պատկերացնում ա՛յն, ինչ որ հայերէն բառով եւ գրով էր ըմբռնում: Տառերի գիւտը անկախ դարձրեց Հայոց եկեղեցին եւ Վարդանանց պատերազմի նահատակների արիւնով ղրոշմեց անկախութեան կնիքը նրա ճակատին: Հայոց եկեղեցու անկախ բնաւորութիւնը որոշւում է հետեւեալ գլխաւոր կէտերով:

ա) Հայոց եկեղեցու գլխաւոր իրաւասական մարմինն է միմիայն ընդհանուր Ազգային եկեղեցական ժողովը՝ աշխարհականներից եւ հոգեւորականներից բաղկացած (տե՛ս Ա գիրք, 305, 306, 308, 309): Այդ ազգային ժողովն է կաթուղիկոս ընտրող եւ հեռացնող, եկեղեցու օրէնսդիր մարմին եւ գլխաւոր դատաւոր, կազմակերպող ոչ միայն վարչական կարգեր եւ կանոններ, այլ եւ եկեղեցու դաւանաբանական մասի միակ սահմանող (տե՛ս Ա գիրք, 250, 273, 285, 390 երես): Թէ դաւանաբանական հարցերում միշտ աշխարհականները մասնակցում էին ոչ միայն ե դարից սկսած բոլոր վէճերի ժամանակ, այլ եւ 13-րդ դարում, երբ Կիլիկիոյ հայոց թագաւորը, հայոց կաթուղիկոսը իրանց իշխաններով եւ եպիսկոպոսներով հակամէտ էին դէպի օտարամոլութիւնը, այդ դէպքում արեւելեան հայոց ժողովում, ուր մասնակցում էին եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, քահանաներ, դրանց հետ միացած էին իշխաններ, վարժապետը իւր աշակերտներով. ահա դրանց ստորագրութիւնը. «Ես Եսայի, կրտսեր բանասիրաց, եւ յետին վարժապետ իմով աշակերտօքս համախոհ եմ եւ միաբան...»: «Մենք անպիտան ծառայքս Քրիստոսի Ելիկումս եւ Լիպարետս՝ որդիք փառաւոր իշխանացն Տարսայիճին եւ Իվանէի, եղբարիք մերովք եւ որդւովք եւ ամենայն ազատօք հաւանիմք եւ հնազանդի մահու չափ աստուածատուր եւ հայրենաւանդ կտակիս, եւ որ հակառակին, որոշեալ լիցին ի սուրբ հարցն մասնակցութենէ» (Ստ. Օրբ., 210 երես), եւ այսպիսի նզովք չպրտում էին օտարամոլ թագաւորին եւ կաթուղիկոսին:

բ) Հայոց եկեղեցին իւր ազգային ժողովով ազատ է ընդունելու եւ չընդունելու տիեզերական ժողովների վճիռները, կազմելու առանձին ժամերգական կարգ-կանոն, որոշումներ կայացնելու զանազան բարեպաշտական եւ այլ խնդիրների վերաբերմամբ:

գ) Հաստատուն պահելու նախկին ժողովների կանոնները, կամ ըստ տեղի եւ հանգամանաց փոփոխութեան ենթարկելու եւ նոր կանոններ սահմանելու (տե՛ս Ա գ., Հայոց ժողովների կանոնները):

դ) Հաստատել եկեղեցու նուիրապետական կարգը, իրաւունքները, եւ զանազան աստիճանները, կարգի հրաւիրել բոլոր զանցառուներին. դատի կանչել, պատժել եւ այլն:

ե) Ազգային ժողովի ներկայացուցիչ եւ լիազօր հսկող բոլոր եկեղեցական կարգերի վրայ, դատող, պատժող, աւանդապահ է Ամենայն հայոց հայրապետը:

զ) Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը, միւռոն եփելը բոլոր եկեղեցիների համար վերապահուած է հայոց կաթուղիկոսին: Թէ քանի՞ թեմ կար Հայաստանում սկզբանական շրջանում, չատ դժուար է որոշել, քանի որ թեմերի այժմեայ բաժանումը վերջերում կանոնաւորուեց, միայն, ինչպէս Ագաթանգեղոսն է գրում, Լուսաւորիչ ձեռնադրեց 400 եպիսկոպոս, նշանակում է իւրաքանչիւրին յատկացնելով մի-մի քաղաք եւ փոքր թեմեր, պէտք է այն ժամանակ լինէին Հայաստանում մի քանի անգամ չատ թեմական առաջնորդներ, քան այժմ, եւ բազմաթիւ ցրուած եպիսկոպոսներ վանահայրերի եւ քորեպիսկոպոսների պաշտօններով:

3) Գլխաւոր եպիսկոպոս

Եկեղեցական կանոնով բոլոր եպիսկոպոսները հաւասար իրաւունքի տէր են, բայց երկրի մէջ բազմաթիւ եպիսկոպոսների մէջ կարգ պահելու համար անհրաժեշտ էր մէկը, իբրեւ գլխաւոր եպիսկոպոս, որ վերահսկեր ընդհանուր եկեղեցու կեանքի վրայ. այդպիսի անձը համարւում էր այն եպիսկոպոսը, որ ձեռնադրուած էր առաջ, այդ աւանդութիւնը փոփոխակի անցւում էր քաղաքէ քաղաք, ուր նստած էին զանազան ժամանակներում ձեռնադրուած եպիսկոպոսներ. բացառութիւն կազմում էր Ափրիկայի Կարթագենը, որի եպիսկոպոսը 97 թուի ժողովով պիտի համարուէր գլխաւոր եպիսկոպոս եւ ձեռնադրութեան կարգով նստէր նախորդի աթոռը: Բ առ. 34 կանոնը (Ա գ., 78 երես) որոշում է, որ թեմի եպիսկոպոսը առանց աշխարհի գլխաւոր եպիսկոպոսի եւ վերջինս էլ առանց եպիսկոպոսական խորհրդի՝ երկրի եկեղեցու գործերը չվարեն առանձնակի: Երբեմն մի երկրում լինում էին երկու, երեք գլխաւոր եպիսկոպոսներ՝ առաջացած քաղաքի նշանակութեան եւ գլխաւորութեան հասկացումից, Պաղեստինում երկուսն էին՝ Կեսարիայինը եւ Երուսաղէմինը. Ափրիկայում բացի Կարթագենի գլխաւոր եպիսկոպոսից, կային եւ Մավրիտանիայում, Նումիդիայում, Սիտիփում: Մայրաքաղաքի եպիսկոպոսները կամաց-կամաց, իբրեւ թագաւորանիստ քաղաքի հոգեւոր պետեր, սկսեցին աւելի մեծ նշանակութիւն ունենալ եւ կոչուեցին մետրոպոլիտներ:

4) Մետրոպոլիտների մասին

Առաջի պաշտօնական հաստատուԹիւնը մետրոպոլիտների մասին տալիս է Նիկիայի 4 կանոնը (Ա գ., 111 երես), 6 կանոնում յիշում է անուն-անուն այդ աթոռները, որոնք լրանում են Պոլսոյ եւ Եփեսոսի ժողովների կանոններով (տե՛ս Ա գիրք). այդ կանոնները մետրոպոլիտների մասին մտան եւ տեղական արտաքին ժողովների սահմանադրուԹիւններ մէջ, Անտիոքի, Սարդիկէի, Լաւոդիկիայի (Ա գիրք, 153, 154-155, 157, 164), որոնք Յուստինիանոսի հրամանով քաղաքացիուԹիւն ստացան եւ առանձին հրամանագրով կարԹագենի եպիսկոպոսը Ափրիկայի մետրոպոլիտ ճանաչուեց: Մետրոպոլիտների իրաւունքներն էին. 1) ընդհանուր կառավարուԹիւն երկրի մէջ գտնուած եկեղեցեաց, 2) եպիսկոպոս նշանակել եւ ձեռնադրել, 3) եկեղեցական ժողով հրաւիրել եւ նախագահել, 4) գանգատներ ընդունել եպիսկոպոսների վրայ եւ դատաստան նշանակել, 5) անուան յիշատակուԹիւնը բոլոր շրջանի եկեղեցիներում, 6) առանց նրա թղթի ոչ ոք չէր կարող թագաւորի մօտ գնալ կարեւոր խնդիրներով, 7) ամէն բան կարգադրել եպիսկոպոսական ժողովի խորհրդակցուԹեամբ: Մետրոպոլիտը քիչ-քիչ դարձաւ աւագուԹեան տիտղոս, որ տալիս էին եւ աւագ եպիսկոպոսներին, կամ մեծ քաղաքների առաջնորդներին. Մարկիանոսի կարգադրուԹեամբ Նիկիան մետրոպոլիտուԹիւն կոչուեց, ինչպէս եւ Մակեդոնիան՝ ըստ Յուստինիանոսի: Մետրոպոլտական տիտղոսը հայոց մէջ սովորական չէր, Լուսաւորիչ դառնալով ընդհանուր Հայրապետ՝ ձեռնադրում էր առաջնորդ-եպիսկոպոսներ բոլոր թեմերի համար՝ հատասար իրաւունքներով: 9-10 դարերում, երբ վէճեր ծագեցան յոյն եւ հռոմ եկեղեցիների մէջ, ի միջի այլոց խօսք ընկաւ աթոռների իրաւասուԹեան վրայ, նրանք իրանց նախերեցուԹիւնը ցուցնելու համար յենւում են նաեւ նուիրապետական 9 աստիճանի ամբողջուԹեանը իրանց աթոռների իշխանուԹեան տակ ունենալնեըուն վրայ, Թէ ո՞ր աթոռը չատ արքեպիսկոպոսներ, մետրոպոլիտներ, եպիսկոպոսներ ունի, Հայոց եկեղեցու անկախուԹեան եւ մեծուԹեան նախանձախնդիրը՝ Յովհաննէս պատմաբան-կաթուղիկոս, Թ-Ժ դարում եւ Ստեփաննոս Օրբելեան ԺԳ դարում նրանց հետ մրցելու նպատակաւ ստեղծեցին մետրոպոլտական աթոռներ Հայաստանում, հիմքը բռնելով Ներսէս Մեծի եւ մինչեւ իսկ Լուսաւորչի կարգադրուԹիւնը, այն նպատակով իբր, որ 9 դասը հայոց անկախ հայրապետուԹեան մէջ լրանայ. ըստ Յովհաննու պատմաբանի՝ 1) հայոց հայրապետ, որ է պատրիարք, 2) արքեպիսկոպոսական աթոռներ Վրաց եւ Աղուանից, 3) մետրոպոլտական աթոռներ Սեբաստիայում, Մելիտինէում եւ Մարտիրոսաց քաղաքում (Յով. պատ., 32-33), 4) առաջնորդներ եւ այլն՝ ըստ կարգի:

Ստեփաննոս Օրբելեանը, բերելով Սարգիս կաթուղիկոսի կոնդակը 1006 թուին գրած եւ ուղղած Սիւնեաց աշխարհին, թագաւորին եւ իշխաններին, որ նախկին կաթուղիկոսներ Թէոդորոսից եւ Անանիայից սկսած Սիւնեաց աթոռը բաժանուել էր հայրապետութիւնից, բայց այժմ ընծայացու տ. Յովհաննէսին ձեռնադրեցինք, ասում է կոնդակը, «ըստ առաջին աթոռակալացն մետրոպոլիտ Սիւնեաց, որ տալիս եմ 12 գաւառն այս առաջնորդին եւ «աւանդեցաք նմա զնախնական պատիւն իւրեանց՝ զխաչն եւ զբազմականն», եւ այս ոչ ինձնից եմ անում, այլ ինձ բերուած բազմաթիւ նամակներից եւ պայմանի վճիռներից ս. Լուսաւորչից, որդիներից, թոռներից, մինչեւ ս. Սահակ յունարէն գրուած եւ մատանիներով կնքուած, մինչեւ Անանիա, եւ Անանիայից մինչեւ մեզ հայերէն, բոլորը 55 չրջագայական նամակ էր... Այդ նզովքներին նայելով յանձնում եմ 12 գաւառները՝ մի առ մի յիշելով Սիւնեաց մետրոպոլիտիդ» (52 երես, Փարիզի տպ.): 9 դասք եկեղեցու յիշելիս, կարգաւորում է այսպէս. 1) կաթուղիկոս, որ է պատրիարք, 2) արքեպիսկոպոսական աթոռ Աղուանից, 3) մետրոպոլտական աթոռ՝ Տաթեւ, 4) առաջնորդ-եպիսկոպոսներ եւ ըստ կարգի: Մետրոպոլիտները, ըստ ընդհանուր եկեղեցական կանոնի, ձեռնադրում էին իրանց չրջանում եպիսկոպոսներ, Օրբելեանը վկայում է, որ այդ իրաւունքը չդրուեց Սիւնեաց մետրոպոլիտաներին, հապա «միայն բազմականաւն եւ խաչիւն մեծարեցին եւ նախաթոռ կոչեցին պատրիարքին», եւ եկեղեցիներում կաթուղիկոսի անունը չյիշել, այլ «զիւրն անուն» (148 երես): Մինչեւ Օրբելեանի ժամանակ մետրոպոլտութիւն դժուար թէ եղած լինէր Սիւնիքում, եթէ Սիւնիքի հեռաւորութեան պատճառով Մայր Աթոռից, որ աստանդական էր, երբեմնակի Սիւնեաց եպիսկոպոսացուները գնացել են Աղուանից կաթուղիկոսներից (Ամարաս կամ Գանձասար) ձեռնադրութիւն ստանալու, այդ դէպքերը եթէ առիթ տուած լինեն հայոց հայրապետներին՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսներին իրանց կողմը գրաւելու նպատակաւ մեծարական տիտղոս տալ նրանց, կարող է եղած լինել, բայց թէ Սիւնիքի եկեղեցիներում կաթուղիկոսի անունը չյիշելու պայմանով կամ կաթուղիկոսի հետ մի «թախթի» վրայ նստելու արտօնութիւնով, այդ դժուար թէ եղած լինի, քանի որ բացի Օրբելեանից այդ մասին ոչ ոք ոչինչ չէ յիշում (տե՛ս Ուխտանէս, Յովհաննէս կաթ. եւ Ստ. Օրբելեան), բայց հաւաստի կարելի է ասել, որ Օրբելեանին Կիլիկիայում թէ հայոց թագաւորը եւ թէ կաթուղիկոսը չատ սիրով ընդունեցին իբրեւ Սիւնեաց մեծ իշխանի որդու եւ նրան ձեռնադրեցին եպիսկոպոս ու չնորհեցին «պռաւտաւճրաւնդէս» տիտղոսը եւ «կրկին թագիւ կարգեալ յաստիճան մետրապօլտութեան», այդ պէտք է ճիշտ համարել, քանի որ յետոյ էլ Օրբելեանը բոլոր իւր թողած յիշատակութիւնների վրայ արձանագրած թողել է այդ տիտղոսը: Ըստ Օրբելեանի՝ մետրոպոլտական իրաւունքը կայանում էր երկու բանում.

1) «բարձակից եւ սեղանակից կաթուղիկոսի աթոռով եւ բարձու ի միասին բազմել» եւ 2) գխաչանել նշանն գառաջեաւ կրել հանապազ», բացի այս նա աւելացնում է եւ կաթուղիկոսի անուան չյիշատակութիւնը եկեղեցում, կարծում եմ՝ չափազանցութիւն է (Ստ. Օրբ., ԻԶ գլ.): Յետագայ դարերում Սիւնեաց առաջնորդները կոչւում էին ուղղակի եպիսկոպոս եւ եթէ մէկ-մէկ Սիւնեաց մետրոպոլտական աթոռ էին յիշատակւում, ա՛յդ հիմնուած էր միայն Օրբելեանի գրութեան վրայ: Իսկ ինչ վերաբերւում է Յովհաննէս պատմաբանի յիշած 3 մետրոպոլտական աթոռներին, ա՛յն ձեւական է եւ յիշատակուած մխիթարյան 9 դասակարգը լրացնելու դիտմամբ, քանի որ Սեբաստիա, Մելիտինէ, Մարտիրոսաց քաղաքները բոլորովին Հայաստանից դուրս էին, համեմատաբար քիչ հայեր ունէին բնակիչ եւ երրորդ՝ հայոց պատմութեան ընթացքում ո՛չ մի նշանակութիւն չեն ունեցել թէ քաղաքական, թէ եկեղեցական տեսակէտից, ուստի եւ հարկ չկար աննշան թեմերին մետրոպոլտական պատիւ յատկացնել: Ճշմարիտ է, մետրոպոլտութիւն Մելիտինէի, Սեբաստիայի յիշւում է, բայց ոչ հայոց կաթուղիկոսի ձեռքի տակ, այլ յունաց պատրիարքի, եւ նրանք համարւում էին յունական եկեղեցի, յունական մետրոպոլտութիւն, ինչպէս էր եւ Կեսարիայինը (տես Деяния всел. соборов, IV, ե. 265-268*): Աղուանից կաթուղիկոսութիւնը երբ Ներսէս Աշտարակեցու ջանքերով ռուսաց պետութիւնը վերջացրեց 19-րդ դարու սկզբին եւ փոխադրեց Շուշի՝ Ղարաբաղի թեմ կազմելով, կաթուղիկոսների յաջորդները անուանւում էին մետրոպոլիտներ ի պատիւ չքացեալ կաթուղիկոսութեան, օրինակ՝ Բաղդասար մետրոպոլիտը կրում էր այդ տիտղոսը ցմահ, առանց որ եւ է արտաքոյ կարգի իրաւունքների, այլ անուանականապէս. յետոյ արդէն նշանակուած եպիսկոպոսները սոսկ առաջնորդ կոչուեցին: Մեր պատմութեան մէջ մետրոպոլտութեան մասին այլեւս չունենք առանձին գրաւոր փաստեր, միայն Ռուբինեան ժամանակ, երբ դժուար էր հայոց եպիսկոպոսներին եւ իշխաններին գնալ Կիլիկիա կաթուղիկոսի ընտրութեան մասնակցելու, որոշուեց, առանց չորս աթոռի, այն է՝ Տաթեւի, Արտազի, Բջնոյ եւ Հաղպատի, կաթուղիկոսական ընտրութիւն չանել. չորս աթոռներին յատկացրած այդ իրաւունքը գործնական հետեւանք չունեցաւ, եւ ապօրինաբար էր, քանի որ ընտրութիւնը համազգային էր, եւ ամէն մի թեմ իրաւունք ունէր մասնակցելու այդ ընդհանուր գործին:*

5) Արքեպիսկոպոս եւ էկզարխ

Մետրոպոլիտներին չատ անգամ մեծարում էին արքեպիսկոպոս տիտղոսով, որ նշանակում է աւագ, մեծ եպիսկոպոս: Աթանասը իւր նախորդին անուանում էր Աղեքսանդրիայի արքեպիսկոպոս, Եպիփանը նոյն-

պէս՝ «սովորութեամբ հաստատուած է, որ Աղեքսանդրիայի արքեպիսկոպոսը իւր իշխանութեան տակ ունենայ ամբողջ Եգիպտոսը»: Եփեսոսի ժողովում կիւրեղ Աղեքսանդրացին եւ Կեղեստինոս պապը անուանում էին արքեպիսկոպոս (Прав. собес., 1858 г.)*: Յուստինիանոսի 131 նովելլայով արքեպիսկոպոսութիւնը բարձր է համարւում մետրոպոլտութիւնից, «որ ա՛յն (Յուստինիան եպիսկոպոսի աթոռի մասին) լինի ոչ միայն մետրոպոլտութիւն, այլ եւ արքեպիսկոպոսութիւն»: Արքեպիսկոպոսութիւն իբրեւ պատուաւոր տիտղոս կրում էին Պոլսոյ, Աղեքսանդրիայի, Անտիոքի պատրիարքները, չատ թեմակալ ծեր եւ պատկառելի առաջնորդներ: Արքեպիսկոպոս բառը հէնց առաջին պատմագրներից սկսած հայոց մէջ գործածութեան մէջ էր. Ագաթանգեղոս ՃԻԴ գլխում գրում է. «Իսկ մեծ արքեպիսկոպոսն Գրիգորիոս՝ սուրբ որդւովն իւրով Ռստակեաւն եւ երեւելի օգնականօքն... չրջէր»: Խորենացին (Գ գլ. ԾԷ) պատմելով Սահակի՝ յունաց մասի Հայաստան մտնելիս իրան վայել յարգանք չստանալուն պատճառով կայսեր եւ պատրիարքին արած գանգատը, գրում է՝ կայսրը հրամայեց ստորագրեալներին՝ պատուել Սահակին «հանգոյն արքեպիսկոպոսին կեսարու»: Զ-Է դարերում եկեղեցու ինն դասի վէճի ժամանակ, Յովհաննես պատմաբանը 9 դասը լրացնելու համար ասում է՝ երկրորդ դասն էին արքեպիսկոպոսներ, որոնց աթոռներն էին Վրացը եւ Աղուանիցը. Օրբելեանը երկրորդ դասը ընդունում է արքեպիսկոպոսներ, որոնք նստում էին Աղուանից աթոռի վրայ:*

Էկզարխ տիտղոսը առաջացաւ այն ժամանակ, երբ մի չրջանում զանազան պատճառներով մետրոպոլտական պատուով աթոռներ առաջացան, մեծ քաղաքի, այսինքն մայրաքաղաքի մետրոպոլիտը միւսներից գատուելու համար կոչուեց էկզարխ: Էկզարխներ համարուեցին, մինչեւ պատրիարքութեան հաստատութիւնը, Պոլսինը, Եփեսոսինը, Անտիոքինը, Աղեքսանդրիայինը, եւ Նէոկեսարիայինը. վերջինիս համար ասուած է՝ կառավարում էր Կապադովկիան եւ «Ղալաթիա, Պոնտոսը, Փոքր Հայքը եւ մասամբ մեծ Հայաստանը, որի վրայ ձեռնադրեց գլխաւոր եպիսկոպոս» (Прав. собес., 1858 г.)*: Նոյն տեղում գրուած է եւ հետեւեալը. «Էկզարխների այդ անուան համապատասխան էր կաթուղիկոս տիտղոսը մի քանի աշխարհներում, ինչպէս Հայաստանում, Վրաստանում, Բուլղարիայում, Եթովպիայում, Բաբելոնում... Այդ կաթուղիկոսներից ոմանք անկախ էին իրանց եկեղեցիներում, ոմանք ստորադրւում էին պատրիարքներին, օրինակ՝ Բաբելոնի կաթուղիկոսը՝ Անտիոքի, Եթովպիայինը՝ Աղեքսանդրիայի»: Brochardus monachus de Armenis ef Feorqianis* (Прав. собес., 1858 г.)*: Էկզարխները աւելի բարձր էին համարւում, քան մետրոպոլիտները, Երուսաղէմի մետրոպոլիտը ենթարկւում էր եւ դատւում Կեսարիայի էկզարխից, Պօլսի մետրոպոլիտները ձեռնադրւում էին Իրակլեայի էկզարխից. այս տիտղոսը վերա-*

ցաւ պատրիարքութեան հաստատուելեամբ: Հայոց մէջ էկզարխ տիտղոս չի եղել, այլ սկզբից հէնց կաթուղիկոս բառը մտել է մեր մէջ եւ ցայսօր մնացել է նոյն գործածութեամբ, նոյն բովանդակութեամբ:

6) Պատրիարքութիւններ

Քաղաքական եւ եկեղեցական կեանքի բարդութեանց եւ փոփոխութեանց հետեւանքը եղաւ էկզարխների իրաւունքի եւ նշանակութեան բարձրացումը, եկեղեցիների վէճերը առաջացրին եւ նրանց կառավարչական իրաւունքների եւ պարտքերի անկախութիւն, մետրոպոլիտանների նշանակութիւնը նսեմացաւ, եւ հաստատուեցին ու առանձին դէրք ստացան նոր առաջ եկող նուիրապետական աստիճաններ՝ պատրիարքութիւններ, էկզարխութեանց փոխարէն: Պատրիարք նշանակում է նահապետ, ցեղապետ, ժողովրդապետ: Հրէաների նախահայրերը կոչւում էին պատրիարքներ: Հրէաները ունէին երկու պատրիարք՝ Երուսաղէմի կործանումից յետոյ Դաւթից սկսած յաջորդաբար միմեանց աւանդելով այդ պատրիարքական իրաւունքը, նրանք նստում էին մէկը Բաբելոնում, միւսը Տիբերիադում, վերջինը եւ հսկում էր Հռոմէական կայսրութեան մէջ ցրուած հրէաների վրայ, որոնք չարունակուեցին մինչեւ ե դարու կէսը եւ ապա բոլորովին կորցնելով իրանց նշանակութիւնը՝ ոչնչացան (Прав. собес., 1858 г.)*: Յերոնիմոսը ասում է, որ Դ դարու վերջին մոնտանիստները ունէին պատրիարք տիտղոսով գլխաւոր եպիսկոպոսներ, որոնք հովւում էին իրանց թեմերի հօտը, եկեղեցիները: Նախկին եկեղեցում գործածութեան մէջ թէ եւ պատահում էր պատրիարք բառը, բայց ո՛չ նուիրապետական աստիճանի նշանակութիւն, այլ բուն մտքով, իբրեւ մեծ, աւագ, պատկառելի անձնաւորութիւն: Գրիգոր Աստուածաբանը իւր հօրը՝ Գրիգոր Նազիանզացուն անուանում է պատրիարք, նա նոյնպէս եւ պատրիարք էր անուանում Պօլսի տիեզերական ժողովի եպիսկոպոսներին, որոնք արիութեամբ կռւում էին հերետիկոսների դէմ: Թէոդոս փոքրը 449 թ. Հռոմի Լեւոն եպիսկոպոսին մի գրութեան մէջ պատրիարք է անուանում: Առաջին անգամ Սոկրատ ե գլ. յիշում է պատրիարքների մասին իբրեւ բարձր եւ նոր իրաւունքներ վայելող նուիրապետների, հաստատութիւն գտած իբր թէ Պօլսոյ Բ տիեզ. ժողովի կողմից, թէեւ այդպիսի մեծ իրաւունքներ նոյն ժողովում չէին տուած. ոմանք էլ հաստատում են, որ այդ տիտղոսը եւ իրաւունքները Նիկիայի ժողովում են որոշել, բայց այնտեղ էլ այդքան մեծ իրաւունքներ չեն յատկացրել: Հներում այդպիսի մեծ իրաւունքներ ունէր Աղեքսանդրիայի արքեպիսկոպոսը, որը շատ մետրոպոլիտներ ունէր ձեռքի տակ, ձեռնադրութիւններ էր կատարում, դատի ենթարկում եւ այլն, եւ այլն, բայց պատրիարք չէր կոչւում: Առաջին անգամ պաշտօնապէս որոշում եղաւ պատրիարքների իրաւունքների մասին Քաղկեդոնի ժողովում, զանազան վէճերի,*

խռովութիւնների առաջն առնելու նպատակաւ նրանց տրուեցան լայն իրաւունքներ. պատրիարք բառը արքեպիսկոպոս տիտղոսի հետ մտաւ ժողովի արձանագրութիւնների մէջ, թէեւ կանոնների մէջ այդ անունը չի յիշուում: Յուստինիանոսի 123 նովելլայով հաստատուեց եւ քաղաքացիական իրաւունքի սահմանի մէջ մտաւ պատրիարքի լիազօրական գլխաւորութիւնը եկեղեցու վարչական շրջանում: «Եթէ մետրոպոլիտի վրայ բողոք լինի կամ եպիսկոպոսից, կամ կղերից, կամ ուրիշ մէկից, այն ժամանակ պիտի դատի նրանց մօտիկ պատրիարքը», «Ով կհակառակի մետրոպոլիտին, եպիսկոպոսին, այն ժամանակ դատը վարելը ընկնում է արքեպիսկոպոսին կամ շրջանի պատրիարքին, եւ նա կանոնով եւ օրէնքով վերջնականապէս կվճռի գործը»: Զ տիեզերական ժողովը 36 կանոնով որոշեց պատրիարքութիւնների տեղերը եւ կարգը. առաջին համարուեց Պօլսոյ պատրիարքը, երկրորդը՝ Աղեքսանդրիայի, երրորդը՝ Անտիոքինը, չորրորդը՝ Երուսաղէմինը. Հռոմի եպիսկոպոսը վաղուց յատկացրել էր իրեն «Պապ» տիտղոսը եւ այդպէս էլ պահեց միշտ՝ իրան համարելով առաջին պատրիարք աշխարհում: Պոլսոյ պատրիարքը ստացաւ Թրակիա, Պոնտոս եւ Ասիա, այնպէս որ 9-րդ դարում ունէր 80 մետրոպոլտութիւն, 39 արքեպիսկոպոսութիւն: Աղեքսանդրիայի պատրիարքը ունէր 10 թեմ: 100 քաղաքի եպիսկոպոսներով: Անտիոքինը 12 մետրոպոլտութիւն ունէր, Իսաւրեայից եւ Կիլիկիայից մինչեւ Արաբիա, բացի Պաղեստինից: Երուսաղէմի պատրիարքը ունէր 3 թեմ, 58 քաղաքի եպիսկոպոսներով:

Պատրիարքները ունէին այն բոլոր իրաւունքները, ինչ որ ունէին նախկին մետրոպոլիտները եւ էկզարխները, եւ բացի դրանցից նրանց իրաւունքների սահմանը շատ լայնացաւ. 1) նոքա էին ընդհանուր ժողով հրաւիրում եւ արձակում, 2) նոքա էին մետրոպոլիտներ ձեռնադրում, նշանակում, դատում եւ պատժում, 3) նրանց վճիռը վերջնական էր եւ բողոքման չէր ենթարկւում, 4) խաչ հաստատելով որ եւ է թեմի եկեղեցում, այն եկեղեցին եւ վանքը ձգել իւր անմիջական հսկողութեան տակ, անկախ թեմի կառավարչից, 5) կանոններ հրատարակել եկեղեցու համար, բացատրել զանազան անորոշ կարգեր եւ մեկնութիւններ տալ զանազան դէպքերի եւ հանգամանքների համեմատ եկեղեցական սահմանադրութիւնների վերաբերմամբ, 6) եկեղեցում անուան յիշատակութիւն: Այդ իրաւունքների հետ դրւում էր նրանց եւ պարտաւորութիւններ. 1) եկեղեցու վերաբերմամբ նոր բան մտցնել չէին կարող տիեզերական ժողովի, 2) իւր շրջանում բոլոր կարգադրութիւնները պիտի անէր եպիսկոպոսական ժողովով, 3) մետրոպոլիտի նշանակումը եւ արձակումը լինի եպիսկոպոսների խորհրդով:

Պատրիարքների մէջ առաջին տեղերից մէկը բռնում էր Հռոմայ Պապը, ոչ իբրեւ ընդհանուր գլուխ, այլ մէկը պատրիարքներից, որը պատ-

ւում էր իբրեւ մայրաքաղաքի եպիսկոպոս՝ ըստ աւանդական կարգի: Դ եւ Զ ժողովներում Պօլսի պատրիարքը ստացաւ նոյն իրաւունքները, ինչ որ Հռոմինը, միայն առաջին տեղը վերապահուեց Պապին: Վեցերորդ դարում առաջին անգամ՝ 512 թուին, Պօլսոյ ժողովում Յովհան Բ պատրիարքին յատկացրին «տիեզերական» տիտղոսը: Յուստինիանոսը նոյնպէս չարունակեց անուանել պատրիարքին այդ տիտղոսով: Հռոմի Պապ Գրիգորը, հակառակ այդ տիտղոսին, սկսեց անուանել «ծառայ ծառայից Աստուծոյ». տիտղոսները իհարկէ գործնական կեանքում ոչ մի նշանակութիւն չունեցան, Պապը իբրեւ միահեծան պետ սկսեց բոլորին ենթարկել իրան, իսկ Պօլսոյ իրաւասական սահմանը մնաց իւր չրջանում՝ չանցնելով միւս պատրիարքների վրայ (Прав. собес., 1858 г.)*:*

Դ. Հայոց հայրապետութիւնը

Ինչ իրաւունքներ որ ունէին Ե, Զ դարերից սկսած պատրիարքները, նոյն իրաւունքները արդէն յատկացրել էին Դ դարու սկզբից հայոց կաթուղիկոսներին Լուսաւորչից սկսած: Հայոց եկեղեցու վարչական ձեւը չատ նման էր Եգիպտոսի եկեղեցու կառավարութեան, դեռ չատ առաջ պատրիարքութեան հաստատութիւնից, Աղեքսանդրիայի արքեպիսկոպոսը ունէր պատրիարքական իրաւունք, նա միակ ձեռնադրում էր առանց եպիսկոպոսների մասնակցութեան թէ մետրոպոլիտ, թէ եպիսկոպոս, այն ինչ նոյն ժամանակում մետրոպոլիտ ձեռնադրում էին մի քանի եպիսկոպոսներ, նրանք ինքեանք դատում եւ մինչեւ իսկ ձեռնադրում էին եպիսկոպոսներ եւ պատժում (260-ին՝ Դիոնեսիոսը եւ 304-ին՝ Պետրոսը). համարեա նոյն ձեւով եկեղեցու կառավարութիւն մտաւ 300 թուից եւ հայոց մէջ: Հէնց սկզբից հայոց կաթուղիկոսը ոչ միայն ձեռնադրում էր եպիսկոպոսներ առաջնորդութեան համար, այլ եւ վրաց եւ Աղուանից կաթուղիկոսներին, նոյն իսկ Լուսաւորիչ իւր թոռանգին հայոց կաթուղիկոս ձեռնադրեց: Թէ ի՞նչպէս էր լինում կաթուղիկոսի ընտրութիւնը եւ ձեռնադրութիւնը՝ փորձենք տեսնել:

Ընտրութիւն եւ ձեռնադրութիւն

Առաջին կաթուղիկոսի՝ այն է Գրիգոր Լուսաւորչի թէ ընտրութեան եւ թէ ձեռնադրութեան համար ունենք լիուլի տեղեկութիւն՝ Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ յիշուած: Լուսաւորչին հոգեւոր պետ ընտրելու համար Տրդատ հրամայեց բոլոր դասակարգի անձանց կանչել ժողովի. «Իսկ թագաւորն Տրդատիոս հանդերձ միաբանութեամբ կնաւ իւրով Աչխէն տիկնաւ, եւ քերբ Խոսրովի դխտով, հրաման ետ ի ժողով կոչել միաբանութեամբ ամենայն գօրաց իւրոց: Եւ վաղվաղակի հաստնէին ի

ժամադիրն ի կողմաց ըստ հրամանին՝ յԱյրարատ գաւառ ի Վաղարշապատ քաղաքն: Քանզի եւ Թագաւորն չու արարեալ անդր հասանէր: Եւ կուտեցան զօրքն ամենայն եւ մեծամեծք եւ կուսակալք, գաւառակալք, պատուաւորք, պատուականք, զօրավարք, պետք եւ իշխանք, նախարարք եւ ազատք, դատաւորք եւ զօրագլուխք, հասեալ կային առաջի Թագաւորին... եկայք, ասէ (Թագաւորն) ճեպեսցուք՝ զայս զառաջնորդ կենաց մերոց տուեալ մեզ յԱստուծոյ զԳրիգոր՝ հովիւ կացուցանել» (Ագաթ., ՃԺԱ): Թէ ինչո՞ւ Գրիգորին ուղարկեցին Կեսարիա եւ ո՛չ ուրիշ տեղ. օրինակ՝ Եդեսիա, Թէեւ Արտազում էլ ըստ աւանդութեան եպիսկոպոս կար, բայց իսկապէս կա՞ր, Թէ՞ ոչ, յայտնի չէ, բայց Եդեսիան յայտնի աթոռ էր, մեծ դպրոց ունէր, հայ պատանիներ շատ էին ուղարկւում այնտեղ սովորելու, մինչեւ իսկ Փարպեցին այդ մասին յիշում է, պատճառն այն էր՝ առաջին, որ Գրիգորը ընտանիքով ապրում էր Կեսարիայում, 2) կրթութիւնը ստացել էր այնտեղ եւ 3) գուցէ Թէ իբրեւ Կեսարիայի ծխական-ժառանգաւոր իրաւունք չունենար ուրիշ թեմակալից ձեռնադրութիւն ստանալ, մանաւանդ որ Կեսարիայի թեմը՝ որ կոչւում էր նոյնպէս Պոնտոսի թեմ, Նէոկեսարիայի արքեպիսկոպոսութիւն, իբրեւ յունական աթոռ մեծ անուն ունենար, քան Եդեսիայինը: Գրիգոր գնում է հասնում Կեսարիա եւ ձեռնադրւում է եպիսկոպոս-կաթուղիկոս հայոց. այն ժամանակ օծման կարգը դեռ եւս մտած չէր երեւում, ինչպէս երեւում է պատմագրի խօսքից. «Եւ եղեալ ժողով բազում եպիսկոպոսաց ի քաղաքն Կեսարացւոց՝ զի ձեռնադրեսցեն զսուրբն Գրիգորիս... սրբով Աւետարանաւն եդին ի վերայ զձեռս ժողովք եպիսկոպոսացն սրբոց եւ գլխաւորն Ղեւոնդիոս, զի նա առցէ իշխանութիւն յերկինս եւ յերկրի, առեալ զփականս արքայութեան երկնից»: Ձեռնադրութեան գլխի մէջ էլ ասուեցաւ, որ եպիսկոպոսի, քահանայի նախնական ձեռնադրութիւնը լինում էր մի այլ Աւետարանով, աղօթքով եւ ձեռքը գլխին դնելով: Նշանաւոր է Ղեւոնդիոսի տուած թուղթը, որի մէջ Գրիգորի եպիսկոպոսութիւնը համարում է «նորոգեալ քահանայապետութիւն ձերոյդ նահանգիդ», այս ձեւով «եւ հաստատեալ կացցէ վկայութիւն ի մէջ երկուց կողմանցս, զի պարգեւաբաշխութիւն նորոգեալ քահանայապետութեանդ ձերոյդ նահանգիդ, առ ի մէնջ կացցէ անշարժ՝ յեկեղեցւոյ կեսարու»... որ նշանակում է, Թէ արդէն Թադէոսով եւ Բարդուղիմէոսով Հայաստանը քահանայապետութիւն է ստացել, իսկ այժմ կեսարիայի ձեռնադրութեամբ նորոգւում է այդ քահանայապետութիւնը (տե՛ս «Նախալուսաւորչեան եկեղեցի» գլուխը): Տրդատի հաստատած ձեւը, համազգային կաթուղիկոսական ընտրութիւնը չարունակուեց նրանից յետոյ էլ. Բիւզանդ, պատմելով Տիրանի ժամանակ Յուսիկի ընտրութեան մասին, ասում է. «Յայնժամ խորհուրդ արարեալ Թագաւորին եւ իշխանացն, եւ համօրէն իսկ աշխարհին, Թէ զո՞ արժանի այնմ իմիք գտանիցին». Շահակի

ընտրութեան ժամանակ. «Ապա յայնմ ժամանակի միաբան խորհեցան աշխարհօրէն խորհուրդ եթէ ում պարտ իցէ զհայրապետութեանն գկաթուղիկոսութիւնն ունել»: Ներսէս Մեծի ընտրութիւնը այսպէս է նկարագրում Բիւզանդ, (57 երես). «Ապա ի մի ժողով կուտեցան առ արքայն Արշակ մեծամեծ նահապետք ազգաց ազգաց, տոհմաց տոհմաց, գնդից եւ դրօշուց տեարք, ամենայն սատրապք, նախարարք եւ ազատք, պետք եւ իշխանք, զօրավարք եւ սահմանապահք, ի մի հաւանութիւն միաբանական խորհուրդք, զի եկեսցեն տեսցեն թէ ո՞ւմ արժան իցէ նստել յաթոռ հայրապետութեան»: Եւ ընդհակառակն Արշակ երբ բարկացած հրամայեց բոլոր եպիսկոպոսներին ժողով կազմել Զոնակին կաթուղիկոս ձեռնադրելու, ոչ ոք չեկաւ, բացի երկու ստրուկ եպիսկոպոսից: Ե դարում ընտրութիւնը լինում էր նոյն կարգաւ. Սեբէոս ասում է Աբրահամ Ռշտունեաց եպիսկոպոսի ընտրութեան եւ ձեռնադրութեան մասին. Սմբատ մարզպան «փութացաւ խնդրել յարքայէն հրաման եւ հասեալ հրաման յերկիր իւր, առնէ խնդիր վասն աթոռոյն մեծի, զի կարգեսցեն ի վերայ նորա տեսուչ խնամող եկեղեցւոյն եւ առաջնորդ փրկութեան իւրոյ, եւ նստուցին զԱբրահամ զՌշտունեաց եպիսկոպոսն յաթոռ հայրապետութեան». Ուխտանէս 60 երեսում ընտրութեան համար այսպէս է գրում. «Գրէ Սմբատ վրկան մարզպան հրովարտակ հանդերձ իշխանօք աշխարհին եւ նախարարօք Հայոց՝ գալ ժողովել... ի Դուին. իսկ իբրեւ եկին ժողովեցան առհասարակ ամենեքեան՝ եպիսկոպոսք եւ վանից երիցունք եւ գեղջ քահանայք եւ իշխանք եւ չինականք...»: Վարազտիրոց մարզպանը «իբրեւ եկն ի հայս... խորհուրդ առնէր ընդ ամենեցուն տեսանել զոմն արժանաւոր: Յայնժամ առաջադրութեամբ Թէոդոսի Ռշտունեաց տեառն, ընտրեցին զորն անապատական՝ որուն անունն էր Քրիստափոր» (Սեբէոս, 64, 65 երես): 9-րդ դարում ընտրութեան ձեւի համար գրում է Յովհաննէս պատմաբանը Մաշտոցի կաթուղիկոսութեան վերաբերմամբ այսպէս. «Ընդ որ հաճեալ հաւանեալ թագաւորն եւ գահամեծար իշխանքն եւ պատուական արք աղարտք ընդ գեղեցկայարմար խորհրդական գնացս նորա՝ կացուցին գնա յաթոռ Ս. Լուսաւորչին Գրիգորի» (Յով., 100 երես):

Ստեփաննոս Օրբելեան, պատմելով Վահան Սիւնեաց եպիսկոպոսի կաթուղիկոսական ձեռնադրութիւնը տասներորդ դարու վերջին (968 թ.), ասում է. «Ապա ամենայն ժողովն ընտրեալ զՎահան վասն առաւել սրբութեանն եւ իմաստութեանն՝ դնեն ձեռն ի վերայ բազմութիւն եպիսկոպոսաց եւ օծանին գնա կաթուղիկոս հայոց» (211 երես):

Կաթուղիկոսական ընտրութեան այդ ձեւը յարատեւեց մինչեւ այժմ եւ մտաւ ռուսաց, տաճկաց պետական օրէնքների մէջ 1836-ի եւ 1861-ի սահմանադրութեանց մէջ (տե՛ս Ա գիրք, 472, 507-509, 530-531 երես):

Արդեօ՞ք կաթուղիկոսական առանձին ձեռնադրութիւն բացի եպիսկոպոսականից կա՞ր առաջուց հէնց Լուսաւորչից սկսած, թէ յետոյ մտաւ

այդ սովորութիւնը, նոյնպէս եւ օծումն սկզբից կա՞ր, թէ՞ յետոյ սկսուեց գործածութեան մէջ մտնել:

Լուսաւորչի ժամանակ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն էր միմիայն, ձեռնադրուած եպիսկոպոսը կաթուղիկոս-եպիսկոպոսապետ ընտրուելիս չէր ձեռնադրւում երրորդ անգամ, այլ ստանում էր այն բոլոր իրաւունքները եւ արտօնութիւնները, որոնք յատկացւում էին այդ բարձր աստիճանին: Ագաթանգեղոսը ՃԻԴ գլխում ասում է, որ Տրդատ իշխաններով խնդրեցին Լուսաւորչից ձեռնադրել որդուն իւր փոխարէն կաթուղիկոս. «զՌստակէս, զոր ձեռնադրեաց յեպիսկոպոսութիւն փոխանակ իւր... եւ յետ նորա կալաւ զտեղի հայրենեացն, անդէն նստաւ յաթոռ կաթուղիկոսութեանն Հայոց»: Մինչեւ եօթներորդ դարու սկիզբը այդ դրութիւնը թէ չարունակուել է, թէ չէ, տեղեկութիւն չունենք, միայն Սեբէոս, որ է դարու պատմիչ է, Ռշտունեաց Աբրահամ եպիսկոպոսի ընտրութեան մասին ասում է՝ 607-615 թուականներում, որ Ռշտունեաց Աբրահամ եպիսկոպոսին ընտրեցին կաթուղիկոս, բայց ձեռնադրութիւն կաթուղիկոսական ձեռնադրութեամբ, թէ ոչ, անորոշ է. Սմբատ մարզպան «փութացաւ խնդրել յարքայէն հրաման եւ հասեալ հրաման յերկիր իւր, առնէ խնդիր վասն աթոռոյն մեծի, զի կարգեսցեն ի վերայ նորա տեսուչ խնամակալ եկեղեցւոյն եւ առաջնորդ փրկութեան իւրոյ: ...Եւ նստուցին զԱբրահամ. զՌշտունեաց եպիսկոպոս յաթոռ հայրապետութեան» (102 երես): Նոյն Սեբէոս Ներսէս Շինողի ընտրութեան համար ասում է. «Մինչեւ եհաս յեպիսկոպոսութիւն աչխարհին, եւ անտի կոչեցաւ յաթոռ կաթուղիկոսութեան»: Իսկ Ուխտանէս, որ ժ դարու պատմիչ է, պատմում է Աբրահամի ընտրութիւնը եւ պարզ ասում է, որ եպիսկոպոսները ձեռնադրեցին Ռշտունեաց Աբրահամ եպիսկոպոսին հայոց կաթուղիկոս. «Եւ ձեռնադրեցին զկնի սրբոյ Զատկին յաւուր կիւրակէի՝ յելս ամսոյն նաւասարդի... Եւ Մանասէ եպիսկոպոս, եւ Քրիստափոր եպիսկոպոս, այլ եպիսկոպոսօք հանդերձ ձեռնադրեցին զԱբրահամ մեծաւ թախանձանօք եւ բազում աղաչանօք...» (60 երես):

Մովսէս Կաղանկատուացին՝ է դարու պատմիչը, նոյնպէս վկայում է, որ Աբրահամ եպիսկոպոսը ձեռնադրուեց կաթուղիկոս. «Եբարձ նզովիւք զժողովն Քաղկեդոնի եւ ապա ձեռնադրեցաւ» (213 երես): Որովհետեւ Աբրահամ եպիսկոպոսը կաթուղիկոսութիւն արաւ 607-615 թուականներին, ուստի եւ մենք ուշադրութիւն պիտի ընծայենք նոյն դարու պատմիչներ Սեբէոսին եւ Մովսէսին, քան յետնորդ դարերի պատմիչներին: Ժամանակակից պատմիչներից Սեբէոսը անորոշ է խօսում ձեռնադրութեան մասին, իսկ Մովսէսը որոշ ասում է, որ եպիսկոպոսին ձեռնադրեցին կաթուղիկոս. իսկ Ուխտանէսը պատմում է մինչեւ անգամ, որ չատ եպիսկոպոսներ ձեռնադրեցին միասին Աբրահամին կաթուղիկոս: Այժմ ի՞նչ եզրակացութեան գանք, ընդունե՞նք, որ եօթներորդ դարու սկզբին

արդէն հայոց մէջ մտած էր երրորդ ձեռնադրութիւն, այն է՝ կաթուղիկոսական, թէ՞ ո՛չ. այս հարցը աւելի կանոնական դուցէ համարուի, քան իրաւաբանական եւ այդ հիմամբ ո՛չ շատ ուշադրութեան արժանի, քանի որ եպիսկոպոսը կաթուղիկոս դառնալուց յետոյ, լինէր նորից ձեռնադրուած, կամ չձեռնադրուած, ինչպէս Լուսաւորչից սկսած շատերը, միեւնոյն իրաւունքներն էին վայելում իբրեւ կաթուղիկոս երկրի մէջ, բայց որովհետեւ ե, Զ դարերում սկսուեց վէճ պատրիարքական իրաւունքների եւ 9 դասակարգութեան վերաբերմամբ, մեծ իրաւունքներ յատկացնելով աւագ աթոռներին եւ ստորադրուած դրութիւն ստեղծելով միւս աթոռների համար, ինչպէս եւ հայոց, հայոց նուիրապետները անկախ եկեղեցի հրատարակելով հայոցը, սկիզբը համարելով ո՛չ Լուսաւորիչ միայն, այլ եւ Թադէոս, եւ Բարդուղիմէոս, եւ 9 դասակարգը մտցնելով Հայոց եկեղեցու մէջ, կաթուղիկոսին համարելով համապատիւ «տիեզերական» Պօղոսյ պատրիարքին, երկրորդ դասը համարելով վրաց եւ Աղուանից կաթուղիկոսներին իբրեւ արքեպիսկոպոսներ եւ այլն, եւ այլն. մնացած դասերն էլ լրացնելով, կամեցան մրցել ընդհանուր եկեղեցու մէջ առաջացած նոր նուիրապետական աստիճանի հետ, այն է՝ պատրիարքութեան, եւ մտցրին այդ նպատակաւ ըստ Հին Ուխտի քահանայապետական ձեռնադրութեան՝ նոր կաթուղիկոսական ձեռնադրութիւն լիակատար իրաւունքներով: Եւ Աբրահամի ձեռնադրութիւնը ժամանակակից է այդ վէճերին, ուստի եւ դժուար չէ պնդել, որ Մովսէսի վկայութիւնը, նոյնպէս եւ Ուխտանէսինը հաւասար է, եւ կաթուղիկոսական ձեռնադրութիւնը մտած պիտի լինի եթէ ոչ 600 թուից առաջ, գոնէ այդ ժամանակներում:

Արդէօք ձեռնադրութեան հետ կաթուղիկոսական օծումը կա՞ր, թէ՞ այդ օծումը յետոյ մտաւ սովորութեան մէջ:

Օծման սովորութիւնը կար ոչ միայն հրէաների, այլ եւ կռապաշտ ազգերի մէջ: Եգիպտոսի փարաւոնների գլխին թագ դնելիս քրմապետները իւղ (елей) *էին ածում գլխին: Պարսից թագաւորները կարգում էին տաճարում եւ սուրբ ջրով լուացւում: Հրէից մէջ յայտնի է Դաւթի օծումը (Սաղմոս): Քրիստոնէութիւնը մտնելուց յետոյ Լեւոն Մեծը 457-ին պսակուեց թագով. Անաստասը 491-ին պսակուեց թագաւոր պատրիարքի ձեռքով: Օծման կարգի սկիզբը անյայտ է եւ անորոշ. ենթադրւում է, որ Յուստինոս Մեծը (Ա հրատ.-ում՝ Թէոդորոս Մեծ-խմբ.) օծուեց 518-ին. Յովհաննէս պատրիարքը գրում է Որմիզդէս (Հորմիսդաս) պապին, որ նա իջեցրեց չնորհաց եղջիւրը Յուստինիանոսի գլխին, որ Աստծոյ ողորմութիւնը իջնի նրա վրայ. Ժ դարում այդ մասին վկայութիւններ կային: (*«Странник», 1883 г., 184 *եր.): Արդեօ՞ք կայսերական օծման հետ միասին մտաւ ձեռնադրութեան մէջ օծման կարգը, կամ թէ առաջ, կամ յետոյ կա՞ր արդեօք այդ սովորութիւնը: Այդ խնդիրը անորոշ է, մենք*

ունենք հատու կտոր տեղեկութիւններ այդ մասին: Ստեփանոս Օրբելեանը պատմում է Վահան կաթուղիկոսի ձեռնադրութիւնը եւ յիշում է, որ օծեցին նրան կաթուղիկոս (968 թուից 969 թիւը). «Եւ թագաւորն Աչոտ՝ որդի Սմբատայ, առնէ ժողով եպիսկոպոսաց եւ հարց սրբոց ի թագաւորանիստն զՇրակավան, կոչէ եւ զՎահան ի Սիւնեաց եւ հրամայէ ընտրել զմի ոք յեպիսկոպոսացն եւ կացուցանել յաթոռ հայրապետութեան Հայոց: Ապա ամենայն ժողովոյն ընտրեալ զՎահան վասն առաւել սրբութեանն եւ իմաստութեանն՝ դնեն ձեռն ի վերայ բազմութիւն եպիսկոպոսացն եւ օծանեն զնա կաթուղիկոս հայոց» (211 երես): Յովհաննէս պատմաբանը (899-931) պատմում է Բագրատունեաց առաջին թագաւորի օծումն Գէորգ կաթուղիկոսի ձեռամբ 858 թուականներին. «Կոչեցաւ ապա եւ անդ մեծ հայրապետն Գէորգ եւ զհոգեւոր օրհնութեանցն գովութիւնս աստուածայինս ի վերայ կատարեալ փոխանակ օծման սրուակի իւղոյն՝ պսակեն զնա թագաւոր ի վերայ Ասքանազեան ազգին»:

Ալիշան՝ Շնորհալու վրայ խօսելով ասում է, որ ձեռնադրութեան ժամանակ օծումը մտցնելու կարգը արաւ Շնորհալին կամ իւր եղբայրը. «Շնորհալւոյ իւնքներին կամ իր եղբօր հաւանութեամբ ըրած գլխաւոր նորութիւնն էր ձեռնադրութեանց մէջ միւռոնիւ օծումն ալ մտցնել ... եւ թուի թէ դեռ չէր տարածուած նոր սովորութիւնն, կամ չէր լսուած ի լատինաց» (452 երես): Նոյն գրքի 184 երեսում ասում է, որ Մխիթար կաթուղիկոսը 1343-ին Պապի անունով գրած նամակում յիշում է, որ իրանից 200 տարի առաջ «հայք ընդունեցան ի լատինաց ձեռնադրութեան նոր կարգը, եւ ուրիշ մա՛լ աւելի որոշակի, թէ եպիսկոպոսի եւ քահանայի օծումը, զոր Հայք չունէին՝ յունաց պէս, ընդունեցին ի լատինաց Ներսիսի Կլայեցւոց ատեն»:

Ըստ Ալիշանի՝ ձեռնադրութեամբ օծումն սկսուել է հայոց մէջ Շնորհալու ժամանակից, այն է՝ 1166-1173 թուականներին, կամ ըստ նոյն անձի վկայութեան, ինչպէս երեւում է իբր թէ Մխիթար կաթուղիկոսի նամակից, 1143 թուին. եթէ հաւատանք Օրբելեանին, Վահան կաթուղիկոսը օծուեց 968 թուին, որ ասել է թէ՝ օծման կարգը արդէն կար Ալիշանի ենթադրածից 200 տարի առաջ Հայոց եկեղեցու մէջ, իսկ եթէ մի քիչ ազատ ենթադրութիւն անենք, պիտի ասենք, որ հայոց կաթուղիկոսների օծումն սկսուել է Բագրատունեաց թագաւորների օծման հետ միասին, քանի որ թագաւոր եւ կաթուղիկոս համարւում էին համապատիւ եւ օծման արարողութիւնը՝ հետեւումն Հին Ուխտի քահանայապետի եւ Դաւթի օծումներին, առաջի թագաւորական օծումն եղաւ Հայոց մէջ 885 թուին՝ ըստ օրինակի յունաց կայսերաց, որին եւ հետեւեց հայոց կաթուղիկոսների օծումը:

Կաթուղիկոսական պարտք եւ իրաւունք

Լուսաւորչից սկսած կաթուղիկոսական գահը մեծ պատուի եւ յարգանքի մէջ էր մինչեւ ս. Սահակ, յետոյ թէեւ իւր դիրքը պահում էր եւ մեծ նշանակութիւն ունէր, բայց չէր կարող ուժի, ազդեցութեան եւ եկեղեցական նշանակութեան կողմից հաւասարուել նախկին շրջանին: Առաջին՝ նրա համար, որ կաթուղիկոսական իշխանութիւնը չարունակութիւն էր քրմապետութեան, որը մեծ նշանակութիւն ունէր կռապաշտական շրջանում, քրմապետները ընտրւում էին թագաւորական ցեղից, Վահեվահեան տոհմից եւ թագաւորի հետ համապատիւ էին: Երկրորդ՝ Լուսաւորչի տոհմը իբրեւ պարթեւական ցեղ, ազգակից էին հայոց թագաւորական տան եւ մինչեւ իսկ խնամութիւն էին անում թագաւորական տան հետ. «Եւ արքայորդին Տիրան զդուստր իւր կնութիւն Յուսկանն որդւոյ Վրթանիսի» (Բիւզ., 10 երես): Այս երկու պայմանները Սահակից յետոյ չկային, Հայաստանի բնիկ թագաւորութիւնը վերջացաւ եւ աստանդական կաթուղիկոսական գահը իւր մեծ ոյժը գործադրելու միջոցներ չունէր: Նախկին շրջանում, Տրդատի օրերից սկսած, կաթուղիկոսացու անճանց ուղարկում էին Կեսարիա ամենամեծ փառքով, ուղեկցութեամբ բոլոր մեծ իշխանների, արքունական ոսկիապատ կառքում նստած. «Եւ հանէին զԳրիգոր յոսկիապատ կառն արքունեկան՝ սպիտակաձիգ ջորւոյն» (Ագաթ., ՃԺԳ), «զի նստուսցեն զերանելին Յուսիկ յարքունական կառն» (Բիւզ., 26): Կաթուղիկոսները յետ դառնալիս Կեսարիայից, թագաւորները բոլոր նախարարների հետ գնում էին ընդառաջ. «Ապա իբրեւ լուաւ ինքն արքայն, ընդ առաջ ելանէր նմա ի դաշտն յայն կոյս գետոյն Տափերն կամրջի, ամենայն բանակօքն բազմութեամբք...» (Բիւզ., 26): Այս չրջանի համարեա բոլոր կաթուղիկոսները բառի բուն նշանակութեամբ Քրիստոսի փոխանորդներ էին, անվախ եւ աներկիւղ քարոզիչ, պաշտպան ընտանեկան սրբութեան, խիստ յանդիմանիչ թագաւորի եւ նախարարաց անառակ կեանքի, լկտի վարմանց եւ մինչեւ իսկ անառակ թագաւորին արգելող եկեղեցի մտնելու: «Զի թէպէտ աւուրբք մանուկ էր (Յուսիկ), այլ զաւագութիւն ծերութեան խրատուն յինքեան ցուցանէր, զհայրենի գործ խրատուականն զառաւելութիւն քաջութեան կատարէր», իսկ երբ խիստ յանդիմանութիւններ ստանալուց յետոյ՝ Տիրան թագաւորը չարունակեց անառակ կեանքը, Յուսիկ կաթուղիկոսը եկեղեցու դուռը կտրեց եւ չթողեց թագաւորին ներս մտնել. «Զես արժանի, հի՞մ գաս, մի՛ գար ի ներքս» (Բիւզ., 28):

Կաթուղիկոսները սկզբից հէնց ձեռք բերեցին հետեւեալ իրաւունքները.

Ա. Աշխարհի մէջ երկրորդ անձն համարուել թագաւորից յետոյ, իսկ եկեղեցու մէջ եւ եկեղեցական նուիրապետութեան մէջ՝ առաջին անձ-

նաւորութիւն: Նա միայն իրաւունք ունէր, ըստ Բիւզանդի, թագաւորի հացը օրհնել. «Զի որ լիցին հայրապետք հայոց, նա զրանն արքունի իշխեսցէ զհացն օրհնել» (19 երես): Ներանք էին արքունիքում թէ թագաւորին, թէ թագուհուն ճանապարհի բերում եւ նախատում անառակ կեանք վարելում. Վրթանէսը թագուհուն նախատեց պոռնկութեան համար, «վասն զի յանդիմանէր զնա (զթագուհին) սուրբն (Վրթանէս) վասն գաղտնի չնութեան եւ կծծութեան բարոյից պոռնկութեան» (Բիւզ., 7): Ներսէս Մեծը միշտ կշտամբում էր Արշակին եւ թոյլ չէր տալիս եկեղեցի մտնել. «Այլ սուրբն Ներսէս եպիսկոպոսապետն Հայոց հանապազօր ընդդիմացեալ թագաւորին պապայ, կշտամբէր եւ յանդիմանէր մեծաւ վկայութեամբ յանդիմանութեամբ, եւ վասն չարեաց նորա բազմաց ոչ համարձակէր նմա զսեամս եկեղեցւոյն կոխել, եւ ո՛չ մտանել նմա ի ներքս» (Բիւզ., 180): Իսկ երբ Արշակ ծաղրում եւ ծիծաղում էր Ներսէսի խրատների եւ յանդիմանութիւնների համար, վերջինս անիծեց թագաւորին, նզովեց նրա արած գործերը եւ դուրս եկաւ ապարանքից. «Աւերեսցին գործք ձեռաց քոց եւ մի՛ չինեսցեն» (Բիւզ., 95): Թէ որքան մեծ էր կաթուղիկոսների յանդիմանական վերաբերմունքը դէպի վատ թագաւորի արարքը, մինչեւ իսկ երբ կաթուղիկոսը տեսնում էր հակաքրիստոնէական վարմունքը թագաւորի կողմից եւ չէր խօսում, համարում էին ստրուկներից ստրուկ այդպիսի կաթուղիկոսին. «Այլ փոխանակ Ներսէսի կացուցին զՁունակոմն անուն... եւ էր ստրուկ ի ստրկաց արքունի» (Բիւզ. 105): Կաթուղիկոսները այդքան խիստ լինելով հանդերձ, ընդունում էին, որ թագաւորն է առաջին անձը պետութեան մէջ, որ նա ամէն բան կարող է անել, ուստի եւ պէտք է ամէն լաւ բանի օրինակ լինի ժողովրդին. Ներսէս թագաւորին ասում է. «Այլ քեզ, ո՛վ թագաւոր, արժան էր իբրեւ զայր թագաւոր, յայտնի հրաման տալ եւ սպանանել, զի ո՞վ էր որ արգելոյր զքեզ, կամ ո՞վ էր որ պահէր զձեռն քո ի գործոյն, զոր ինչ կամէիր գործել» (Բիւզ., 183):

Բ. Կաթուղիկոսները իբրեւ գլուխ եկեղեցու իրաւունք ունէին տօներ սահմանելու, սրբերի յիշատակը տարեկան որոշ օր կատարելու հրաման տալու, մարտիրոսների եւ նահատակների յիշատակը տօնախմբելու կարգադրութիւն անելու, ի հարկէ խորհրդակցութեամբ եւ հանրական համաձայնութեամբ:

Լուսաւորիչ սահմանում է Յովհաննու Մկրտչի տօնը. «Եւ հրամայեաց կատարել անդ ամսյամէ ի տեղւոյն. ժողովել ամենեցուն ի յիշատակ սրբոցն, որ օր եւթն էր սահմի ամսոյ, զի խնդրութեամբ ժողովեալ, զօր տօնին խմբեսցեն» (Ագ., ՃԺԵ): «Եւ զյիշատակ վկայիցն բերելոց ժամադրեաց տօն մեծ հռչակել... Նաւասարդ աւուր: Զի ժողովեալ ի յիշատակ մեծի երանելւոյն Յովհաննու, եւ սուրբ վկային Աստուածոյ Աթանագինի, յայնմ սուրբ խմբեսցի եւ ի նմին յաւանի» (Ագ., ՃԺԹ): Վրթանէս կա-

թուղիկոսը առաջինն եղաւ, որ պատերազմի դաշտում ազգի համար մեռածներին եկեղեցական նահատակներ համարելով՝ տօն սահմանեց. «Եւ ետ օրէնս ընդ աշխարհ մեծ քահանայապետն Վրթանէս, զնոցա առնել զյիշատակ ամ յամէ, եւ որք փոխանակ աշխարհին փրկութեան մեռանիցին ի նմանութիւն նոցա, եդ կանոն՝ յիշել զնոսա առ սուրբ սեղանն Աստուծոյ ի ժամ պատարագին... զի սոքա. ի նմանութիւն Յուդայի եւ Մարթեայ Մակաբէի անկան ի ճակատ պատերազմի (Բիւզ., 23):

Գ. Հայոց թագաւորներին օծելու իրաւունքը պատկանում էր միմիայն հայոց կաթուղիկոսներին. Բագրատունեաց առաջին թագաւորին օծելու համար հրաւիրուեց Գէորգ կաթուղիկոս, որը օծեց նաեւ նրա ժառանգ Սմբատին. «Կոչեցաւ ապա եւ անդ մեծ հայրապետն Գէորգ եւ զհոգեւոր օրհնութեանցն գովութիւնս աստուածայինս ի վերայ կատարեալ փոխանակ օծման սրուակի իւղոյն՝ պսակեն զնա թագաւոր ի վերայ Ասքանազեան ազգին» (Յով. կաթ., 78 երես): Երկրորդական, այսպէս ասած, նահանգական թագաւորներին օծում էր տեղական առաջնորդը՝ եպիսկոպոսներով միասին. Սիւնեաց թագաւոր Վասակին օծեց Սիւնեաց առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսը. «Եւ Պայազատէ զտէրութիւն նորա մանուկ որդին իւր Վասակ, որ եւ սա մեծահանդէս ժողովով եւ ազատակոյտ բազմութեամբ օծանի թագաւոր Սիւնեաց եւ Բաղաց ձեռամբ տեառն Գրիգորի՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի» (Օրբ., ԺԵ գլ.):

Դ. Կաթուղիկոսին է յատկացրած Լուսաւորչից սկսած եպիսկոպոս ձեռնադրելու, մեռոն եփելու իրաւունքը հայոց եկեղեցիների գործածութեան համար (տե՛ս Ա գիրք, 289, 299, 339, 364, 474, 481-184 երես):

Ե. Ազգային եկեղեցական ժողովներ հրաւիրել եւ ցրուելու իրաւունքը պատկանում է կաթուղիկոսին, այդ ժողովներում նախագահութիւն է անում կաթուղիկոսը՝ մինչեւ իսկ եթէ թագաւորը ներկայ էլ գտնուելու լինի ժողովում: Մարմնաւոր իշխանութիւնը օգնում է եւ կարգը պահպանում: Առանց կաթուղիկոսի ժողով կարող է լինել միմիայն երկու դէպքում, առաջին՝ երբ կաթուղիկոսը մեռած է՝ նոր ընտրութիւն է լինում, երկրորդ՝ երբ կաթուղիկոսին ազգային ժողովը դատի է ենթարկում հակաեկեղեցական գործունեութիւնների պատճառով, այս երկու դէպքումն էլ նախագահութիւն է անում աւագագոյն եպիսկոպոսը, նախորդ դարերում Աղուանից կաթուղիկոսը, հրաւիրում էր եպիսկոպոսական եւ իշխանական խառն ժողովները (տե՛ս Ա գիրք, 220, 224, 250, 257, 273, 285, 298, 305, 306, 307, 308, 309, 312, 322, 323 երես):

Զ. Կաթուղիկոսի նախագահութեամբ եւ հրաւէրով եղած ազգային ժողովը վաւերական է այն դէպքում, երբ մասնակցում են ժողովիս բոլոր հայոց նահանգների հոգեւորական եւ աշխարհական պատգամաւորները, հակառակ դէպքում, երբ ժողովին մասնակցում են միմիայն հայոց թեմերի մի մասն, այդպիսի ժողովը անվաւեր է, Հայոց եկեղեցին մեր-

ժում է այդպիսի ժողովը, եթէ գտնում է ժողովի վճիռները հակառակ հայոց դաւանութեան, եկեղեցու կարգերին եւ ժողովրդի կամքին (տե՛ս Ա գիրք, 312, 322 երես):

Է. Կաթուղիկոսն է Հայոց եկեղեցու գերագոյն դատաւորը, վերջնական վճիռ կայացնողը՝ առանց բողոքման ենթարկուելու, նզովելու եպիսկոպոսներ, իշխաններ, նոյն իսկ հայոց թագաւորներին, երբ վճիռները եղել են ազգային ժողովով, կամ մասնաւոր դատերը՝ եպիսկոպոսների քննութեամբ եւ համաձայնութեամբ (տե՛ս Ա գիրք, 306, 307, 308, 309, 312, 322 երես):

Ը. Կաթուղիկոսն է օրէնսդրական մարմնի միակ գլուխը, որը կարող է կանոններ հրատարակել մարմնի հետ եկեղեցու բոլոր վարչական կազմի վերաբերեալ, բացատրել մութ կէտեր. դաւանաբանական ո՛չ մի փոփոխութիւն անել չի կարող առանց ազգային ժողովի. հրատարակուած կանոնները պիտի լինեն ընդհանուր ազգի կամքին եւ սովորութիւններին ո՛չ հակառակ (տե՛ս Ա գիրք, 312, 322 երես):

Թ. Կաթուղիկոսի անունը միակն է, որ ընդհանուր եկեղեցում յիշատակութեան իրաւունքն է վայելում: Բացի կաթուղիկոսի անունից յիշւում է եւ տեղական առաջնորդի անունը, տեղական եկեղեցիներում:

Ժ. Կաթուղիկոսը ենթարկւում է ամէն բանում, ամէն խնդրում միմիայն օրինաւոր Ազգային-եկեղեցական ժողովի իրաւասութեան, վճռին եւ կարգադրութեան (տե՛ս Ա գիրք, 307, 309 երես):

ԺԱ. Կաթուղիկոսական պաշտօնը յարատեւ է՝ ցմահ, եւ ոչ մի քմահաճոյքի պատճառով հեռացնել, կամ հեռանալ ինքը՝ գահակալը չէ կարող, բացի մարմնական եւ մտաւոր անզօրութեան եւ ճգնութեան դէպքում, այն էլ միշտ ընդհանուր ազգի ցանկութեամբ: Պատմութեան մէջ ունենք երկու դէպք՝ Եփրեմ կաթուղիկոսի հրաժարականը յոյժ զառամելիութեան, տեսութեան պակասութեան պատճառով (տե՛ս Ամենայն հայոց կաթ. Երիցեանի, 602-610) եւ Լուսաւորչի ճգնութիւնը: Լուսաւորչի կաթուղիկոսութիւնը եղաւ 301-325 թ. եւ Եփրեմինը՝ 1809-1831 թուականներին: Ներսէս Ե Եփրեմի հրաժարման հակառակ էր՝ գտնելով այդ հակառակ Հայոց եկեղեցու ոգուն. «Գտանի պատրիարգացեալ ըստ կանոնաց Հայոց օծութեամբ եւ ոչ սոսկ կոչմամբ, եւ չունի զիրաւունս առանձնական ոչ բնաւ զկանոնս ազգային վասն հրաժարեցուց անելոյ զանձն իւր առաջ քան զվախճան կենաց իւրոց առանց երեւի վնասուց պատրիարգական աթոռոյս եւ մեծագոյն գայթակղութեանց եւ չփոթութեանց ամենայն ազգին Հայոց» (Ամենայն հայոց կաթ., Երից., 218 երես):

ԺԲ. Հայոց կաթուղիկոսին է յատկացրած «Ամենայն հայոց» տիտղոսը, Աղթամարի եւ Սսի կաթուղիկոսները իբրեւ թեմակալ առաջնորդների չրջան ունեցողներ՝ կոչւում են «տանն Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ»

կաթուղիկոսներ: «Ամենայն Հայոց» տիտղոսը առաջին անգամ պատահում ենք Խաչիկ կաթուղիկոսի կոնդակում, տասներորդ դարու վերջերում (տե՛ս «Արարատ», 1867 թ.), որ առաջացած պիտի լինի կաթուղիկոսական աթոռի բաժանման ժամանակից՝ 967-ից յետոյ:

ԺԳ. Կաթուղիկոսը վայելում է այն բոլոր արտօնութիւնները եւ արտաքին շուքն ու պատիւը, որը վայել է իւր բարձր կոչման. շաթիրներ, գաւազանակիր, պահնորդ խումբ ունենալ, արքայական կառքով շրջել «յոսկիապատ կառն արքունական» եւ այլն, եւ այլն:

ԺԴ. Ամենայն հայոց կաթուղիկոսին է պատկանում չնորհման եւ ներման իրաւունքը «ոչ յօրինակ այլոց» (диспензация) Հայոց եկեղեցու մէջ, պակի աստիճաններում բացառիկ դէպքերում, ցմահ կարգալոյծ եղած քահանաների ներման խնդիրներում եւ առ հասարակ վարչական-դատական դէպքերում պատիժը թեթեւացնելու գործերում:

Թէ ի՞նչ նշանակութիւն եւ իրաւունքներ ունի Ամենայն հայոց կաթուղիկոսը, եւ ի՞նչ կարծիք ունէր Գէորգ Դ այդ կարեւոր խնդրի մասին, երեւում է նրա՝ ներքին գործոց նախարարին պաշտօնական գրած թղթից՝ 1870 թուի յունիսի 20-ին, համարաւ 5, Ամստերդամի եկեղեցական գոյքի՝ էջմիածնին պատկանելու հարցի նկատմամբ:

Խօսելով քրիստոնէութեան եւ կաթուղիկոսութեան սկզբնաւորութեան մասին, պատմելով Տրդատի ջանքերը հայոց եկեղեցիները եւ վանքերը ապահովեցնելու նկատմամբ դրամով եւ կալուածներով, ասում է. «Ճանաչէ զկալուածական եւ զեկեղեցական կառավարչական իրաւունս նորին, ճանաչէ ներկայացուցիչ կատարող եւ պաշտպան իրաւանցս այսոցիկ զկաթուղիկոսն իբրեւ զբարձր հոգեւոր իշխանութիւն. աներկբայելի իմն է զի այս ամենայն յոյժ օրինաւոր է հաստատել թագաւորական հրովարտակօք եւ հրամանագրովք»: Բոլոր աշխարհի ծայրերում գտնուած վանքերը, եկեղեցիները կաթուղիկոսի ձեռքի տակին, կաթուղիկոսները «զամենայն եկեղեցական գործս կառավարէին, ժողովս կազմէին, եկեղեցական կանոնս հաստատէին, եթէ պատժողական եւ եթէ կառավարչականս որոշէին զիրաւասական յարաբերութիւնս եկեղեցւոյն առ քաղաքական եւ գլխապարտական օրինադրութիւնս, օծմամբ իւրեանց հաստատէին զընտրութիւն թագաւորաց, նոցա եւ եթէ յատկացեալ էր եւ է զիրաւունս ձեռնադրելոյ զբարձրաստիճան հոգեւորականս եւ զեպիսկոպոսունս, եւ օրհնելոյ զսրբալոյս միւռոն, որք են ծայրագոյն իշխանութիւն ի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ: Ռուսաստան, Պարսկաստան, Տաճկաստան եւ այլն ամենայն տէրութիւնք, յորս այժմ բնակեալ են Հայք, ճանաչեն զլիակատար իրաւունս աթոռոյն էջմիածնի եւ կաթուղիկոսաց, սակս կառավարելոյ զկարեւոր գործս բովանդակ ազգին Հայոց նշանակելոյ զվիճակաւոր առաջնորդս, տալոյ զվճիռ չինութեան նորոյ եկեղեցեաց եւ վանօրէից, յորս զգալի է կարեւորութիւն նոցին եւ

դարձեալ խափանելոյ զեկեղեցիս եւ վանօրայս, յորս ոչ գոյ ծուխ կամ միաբանութիւն, վաճառել զչինուածս եկեղեցեացն այնոցիկ եւ վանօրէից, նոյնպէս եւ զանշարժ կալուածս նոցին կամ նշանակել խնամակալս ի վերայ նորա»:

«Ի վերոյ գրելոյ անտի յայտնապէս երեւի զի. ա) մի է օրինաւոր գլուխ առաքելական եւ Քրիստոսահիմն եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, եւ կոչի կաթուղիկոս եւ է միանգամայն յաջորդ առաքելոցն սրբազանից Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ Գրիգորի Լուսաւորչի», իսկ աթոռը հաստատուած է էջմիածնում Գ դարից սկսեալ:

բ) Ի տեսչութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բովանդակին գլխաւորապէս քառակերպ կառավարութիւնք, այս է՝ պատրիարքական կամ միտրոպոլտական, արքեպիսկոպոսական, եպիսկոպոսական եւ տերունի»:

1) «Պատրիարքական թեմն ըստ ամենայնի հնազանդ է կաթուղիկոսական կարգադրութեանց», կաթուղիկոսն է առաջնորդներ նշանակում, «իսկ ընտրութիւնը նոցին յորպիսի իշխանութիւնս, որպէս եւ այլ ամենայն արքեպիսկոպոսաց եւ թեմակալաց պատկանին երբեմն կամաց եւ հաճութեանց ժողովրդեանն ենթարկելոյ ընդ իշխանութեամբ նոցին, իսկ հաստատութիւն ենթարկեալ է իրաւասութեան ս. կաթուղիկոսին էջմիածնի»: Պատրիարքը «իբրեւ լիազօր փոխանորդ կաթուղիկոսի Ս. էջմիածնի եւ ներկայացուցիչ համայն հայոց Տաճկաստանի ի Պոլիս առ Բարձրագոյն դրան Օսմանեան կառավարութեան, ունի ստացեալ իրաւունս հաստատուել զառաջնորդ» քաղաքաց որ ի Տաճկաստան»:

2) Արքեպիսկոպոսականն է՝ երեք գաւառների կառավարութեան չրջանը:

3) Եպիսկոպոսականն է՝ քաղաքի կառավարութիւնն իւր գաւառներով:

4) Տերունի՝ այն վիճակներն ու քաղաքներն են, որոնք պատկանում են կաթուղիկոսի անընդմիջական կառավարութեան, որոնք են՝ Ռուսաստանում՝ Երեւան, Աստրախան Ղզլար եւ այլն. Տաճկաստանում՝ Եւդոկիա, Զմիւռնիա եւ այլն. Պարսկաստանում՝ Դաւրէժ, Իսպահան. Հնդկաստանում՝ Մադրաս. Հոլանդիայում՝ Ամստերդամ, որոնք կառավարում են կաթուղիկոսների փոխանորդների ձեռքով:

Ե. Հայոց պատրիարքութիւնները եւ կաթուղիկոսները

Ամենայն հայոց կաթուղիկոսութեան սկզբնաւորութեան հետ համարեա թէ սկսուել է Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը իւր նախնական առաջնորդական-վանահայրական բնաւորութեամբ, մինչեւ իսկ ըստ աւանդութեան՝ հէնց առաջին դարից:

Ըստ մեր աւանդական պատմութեան՝ Աբգար Թագաւորի կինը՝ Հեղինէն, առաջինը դրսի թագուհիներից, գնացել է Երուսաղէմ, չինութիւններ կառուցել եւ այնտեղ բարեգործութեամբ եւ ճգնութեամբ անցրել իւր օրերը: Այնպէս որ Երուսաղէմում օտարազգիներից առաջինը եղել են հայերը, որ Հեղինէ Թագուհու նախաձեռնութեամբ հիմք են դրել Երուսաղէմում հայոց վանքի չինութեան եւ միաբանութեան կազմութեան: Ապա Տրդատի ժամանակ վանք չինուեց Ս. Յակոբայ անունով եւ իւր կալուածներով իբրեւ ազգային սեպհականութիւն յանձնուեց հայոց հոգեւորականութեան կառավարելու: Սկզբից՝ Յակոբ Տեառն եղբօրից սկսած նստում էին Երուսաղէմում եպիսկոպոսներ իբրեւ կառավարիչներ ընդհանուր եկեղեցու առանց ազգի խտրութեան: Քաղկեդոնի ժողովից յետոյ, երբ դաւանաբանական բաժանումն եղաւ, հայերը իրանց սովորութեան համաձայն չարունակեցին ազգային ծիսակատարութիւններով իրանց եկեղեցին վարել՝ նորամուծութիւններ չմտցնելով Ծննդեան եւ Զատկի տօների պատճառով, այն ժամանակ սկսուեցին վէճեր հայերի եւ յունաց Երուսաղէմի եպիսկոպոսի-պատրիարքի մէջ: Այդ ժամանակ՝ Զ դարում, հայոց նախարարները եօթը կենդինար (500) դրամ ուղարկեցին յունաց կայսեր, որ հրովարտակով պատուէր արձակի Երուսաղէմի պատրիարքի եւ յոյների վրայ, որ հայերին եւ աղուաններին այդ պատճառներով նեղութիւն չտան եւ սիրով վարուեն: 637-ին, արաբացոց ժամանակ հայոց նախարարները դիմեցին արաբացի իշխաններին եւ հրաման ստացան առանձին եպիսկոպոս-պատրիարք ունենալ՝ յունաց պատրիարքից անջատ եւ անկախ: Հաբեշները, խպտիները, ասորիք առանձնացան յունաց պատրիարքի իրաւասութիւնից եւ մտան հայոց պատրիարքի հովանաւորութեան տակ այդ ժամանակից հէնց: Կիլիկիայի թագաւորութեան ժամանակ, երբ խաչակիրների օգնութեամբ 1090 թուին լատինական պատրիարքութիւն հաստատուեց Երուսաղէմում, հայոց թագաւորները իբրեւ խաչակիրներին օգնողներ մօտիկ յարաբերութիւն սկսեցին Երուսաղէմի հայոց միաբանութեան հետ, Երուսաղէմի հայոց պատրիարքները արդէն ղեկավարուել սկսեցին կաթուղիկոսական կոնդակներով եւ հրահանգներով, քանի աթոռը գտնուում էր նոյն ժամանակ Կիլիկիայում եւ հեռաւորութիւնը չէր կարող պատճառ դառնալ կաթուղիկոսի հեղինակութեան անուանական լինելուն Երուսաղէմի Հայ եկեղեցու վարչական կառավարութեան վերաբերմամբ: Օշինի ժամանակ Կոստանդին կաթուղիկոսը երբ պահանջեց, որ քաղկեդոնականութիւնը մտնի Հայոց եկեղեցու մէջ, Երուսաղէմի հայոց պատրիարքը արհամարհեց կաթուղիկոսի հակաեկեղեցական ընթացքը, քաջութիւն ունեցաւ ամիրապետից հրաման ստանալ անկախ պատրիարք հրատարակելու իրան Կոստանդինի հակազգային առաջարկութիւնները չկատարելու համար: Երուսաղէմի այդ անկախ պատրիարքութիւնը եղաւ

1311 թուին, որից եւ առիթ համարելով Երուսաղէմի պատրիարքութեան սկիզբը՝ չատերը ընդունեցին այդ թիւը (տե՛ս Մովսէս Կաղանկատուացի, 227 երես):

Հներում վանքը ունէր իւր ձեռաց տակ 72 վանք, ահագին միաբանութիւն, վերջերումս մնացել է միայն 6 վանք, 100 տուն ծուխ բուն կեդրոնում, 200 միաբան. ունի 5 թեմ, Երուսաղէմ, Զամ, Եաֆա, Պէյրութ եւ Կիպրոս: Երուսաղէմի պատրիարքը եղել է միշտ Ամենայն Հայոց կաթուղիկոսի իրաւասութեան ներքոյ, բայց իւր ներքին գործերում՝ համարեա անկախ. Պօլսոյ 1861-ի սահմանադրութեամբ որոշ կարգ կանոնի տակ մտաւ թէ պատրիարքի ընտրութեան եւ արձակման եղանակը եւ թէ ամբաստանութեան դէպքում դատուելու ձեւը. նա ենթարկւում է Պօլսոյ պատրիարքարանի իրաւասութեան եւ դրանով հայոց կաթուղիկոսի գերիշխանութեան (տե՛ս Ա գիրք, 520-521 երես): Երուսաղէմի պատրիարքը պիտի լինի էջմիածնում ձեռնադրուած եպիսկոպոս: Երուսաղէմը իբրեւ էջմիածնի թեմ՝ ստանում է մեռոն Մայր Աթոռից:

Զ. Պօլսոյ հայոց պատրիարքութիւնը

Պօլսի պատրիարքութիւնը համեմատաբար աւելի նոր է, առաջացաւ տաճկաց՝ Պօլիսը գրաւելուց յետոյ, այն է՝ 1464 թուին, երբ սուլթան Մուհամէդ Բ յունաց կայսրութիւնը կործանելուց յետոյ, քրիստոնեայ ազգերի հոգեւոր իշխանութիւնը Պօլսում կեդրոնացնելու նպատակաւ կարգեց հոգեւոր ազգապետներ, եւ ի միջի այլոց հայոց եպիսկոպոսներից մէկին, որի հետ առաջուց ծանօթ էր, նշանակեց Պօլսոյ պատրիարք, իբրեւ ընդհանուր՝ Տաճկաստանում գտնուած հայերի հոգեւոր գլուխ եւ պատասխանատու անձն սուլթանի առաջ: Այսպիսով ժե դարու կէսից մտնում է Հայոց եկեղեցու նուիրապետական կազմի մէջ նոր աստիճանաւոր առանձին իրաւունքներով եւ պարտքերով՝ համարեա կիսանկախ կաթուղիկոսից: Մինչեւ 1860 թիւը Պօլսոյ պատրիարքները ընտրւում եւ հեռացնւում էին Պօլսի հայ իշխանների ձեռքով կայսերական հաստատութեամբ, նրանք կառավարում էին բոլոր տաճկահայ թեմերը՝ նշանակելով եւ արձակելով թէ առաջնորդներ եւ թէ վանահայրեր ընտրութեամբ թեմի ժողովրդի եւ վանքերի, նրանց կապը էջմիածնի կաթուղիկոսների հետ երեւում էր եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան, մեռոնի բաշխման եւ նուիրակների ընդունման ու գանձանակադրամների ժողովման մէջ՝ յօգուտ էջմիածնի, իսկ առաջնորդական թեմերը, ըստ նախկին կանոնաց, համարեա կիսանկախ կառավարում էին առաջնորդ-եպիսկոպոսների ձեռքով: 1861-ից յետոյ Պօլսոյ պատրիարքների ընտրութիւնը, հրաժարումը, ամբողջ տաճկահայոց թեմերի ընդհանուր վարչական կազմակերպութիւնը կանոնաւորուեց, կարգի տակ մտաւ ընդհանուր՝ Պօլսի ազգա-

յին ժողովի իրաւասութեան եւ հսկողութեան ներքոյ (տե՛ս Ա գիրք, Սահմանադրութիւն, 509-538):

Պօլսոյ պատրիարքը ենթարկւում է Ամենայն հայոց կաթուղիկոսի իրաւասութեան եւ համարւում է կաթուղիկոսական փոխանորդ Տաճկահայաստանում. նա եւ նրա ձեռքի տակ եղած առաջնորդները պիտի ձեռնադրուած լինեն էջմիածնում, բոլոր թեմերի մեռոնը պիտի բերուի էջմիածնից, պսակալուծութեան եւ այլ կարեւոր ծիսական, պատժական, դատական խնդիրներում պատրիարքը միշտ դիմում է կաթուղիկոսի վերջնական վճռին եւ որոշման. դաւանափոխ, ուխտադրուժ եւ կարգալուծութեան ենթարկուելի եպիսկոպոսներին վերջնականապէս կարգից զրկելու վճիռը վերապահւում է կաթուղիկոսին. որոշում է կայացնում այդ խնդիրների մասին պատրիարքը խառն ժողովի (տե՛ս Ա գ., 521-523) հետ միասին կամ կրօնական ժողովի հետ միայն, վճիռը կաթուղիկոսին է ուղարկւում ի հաստատութիւն եթէ վճիռը միաձայն է, իսկ եթէ տարաձայնութիւն կայ խառն ժողովի կամ կրօնական ժողովի վճռի մէջ, կաթուղիկոսը նոր հարցեր է տալիս պատրիարքին եւ պարզաբանելուց յետոյ՝ վերջնական վճիռ է դնում հարցերին, այդպիսի վճիռները չեն ենթարկւում բողոքման, համարւում են վերջնական: Պօլսոյ պատրիարքութիւնը ունի 40-աչափ թեմական առաջնորդութիւններ՝ բացի Երուսաղէմից, որոնք անմիջական կապ չունեն կաթուղիկոսի հետ, կարեւոր դէպքերում դիմում են Պօլսի պատրիարքի միջոցով կամ երբեմն ուղղակի:

Է. Սսի եւ Աղթամարի կաթուղիկոսութիւնները

Աղթամարում նստեցին 10-րդ դարում քաղաքական դժբախտ պատահարների պատճառով 4-5 կաթուղիկոսներ, որոնք Բագրատունեաց ուժեղանալուց յետոյ տեղափոխուեցին Անի եւ Անու մօտ՝ Արգինա: Աղթամար գնացող առաջին կաթուղիկոսն էր Յովհաննէս պատմաբան (899-931), որը տեսնելով Արարատեան աշխարհի՝ Դուինի կործանումը եւ աւերումը, անցաւ Արծրունեաց թագաւորների մօտ եւ Աղթամարում նստեց մի առժամանակ. ապա Ստեփաննոս, Թէոդորոս, Եղիշէ, Անանիա, սրա յաջորդ Վահան Սիւնին տեղափոխուեց Արգինա (Անի), դրանից յետոյ Աղթամարում այլեւս հայոց կաթուղիկոս չնստեց: Աղթամարի միաբանութիւնը, չկամենալով անհետացնել կաթուղիկոսական աթոռի յիշատակը իրանց վանքում, չարունակեցին ընտրած առաջնորդ-վանահօր կաթուղիկոս ձեռնադրել եւ համարել նրան իրանց թեմի գլուխ՝ անկախ Ամենայն հայոց կաթուղիկոսից: Աղթամարի կաթուղիկոսութիւնը չարունակւում է մինչեւ այժմ եւ ենթարկւում է Պօլսոյ պատրիարքի ու ազգային ժողովի իրաւասութեան, ո՛չ մի քաղաքացիական եւ կրօնական առանձնակի նշանակութիւն չունի. նա ձեռնադրում է իւր թեմի համար

եպիսկոպոս եւ եփում մեռոն նոյն նեղ չրջանի համար. նա ունի երկու թեմ, Աղթամար եւ Խիզան:

Աւելի մեծ դիրք եւ նշանակութիւն ունի Սսի կաթուղիկոսութիւնը:

Բագրատունեաց թագաւորութեան վերջանալուց յետոյ, երբ հաստատւում է Կիլիկիայում Ռուբինեան հարստութիւնը 11-րդ դարու վերջերում, կաթուղիկոսական գահը ապահով վիճակում պահելու դիտաւորութեամբ փոխադրւում է Կիլիկիա 1105 թուին, թէ եւ 1065 թուից սկսած արդէն Գագիկ թագաւորի միջոցով տեղափոխուած էր Ծամնդաւ դղեակը, որ Փոքր Հայքումն էր: Ծամնդաւում, Սեւ լեռում, Հռոմկլայում եւ Սիսում մնաց կաթուղիկոսական աթոռը մինչեւ 1441 թիւը, երբ արդէն ջնջուած էր Ռուբինեան թագաւորութիւնը եւ չկար այն հեռու երկրում պաշտպան եւ ոյժ ու նեցուկ տուող այդ գահին, որը բուն երկրից հեռու լինելով՝ չէր կարողանում ունենալ այն նշանակութիւնը եւ ազդեցութիւնը Հայաստանի մասերի վրայ, որոնք զանազան գիշատիչների ձեռք ընկած գերիւում էին, 1441-ին էջմիածնի համազգային ժողովը որոշեց տեղափոխել գահը էջմիածին եւ հրաւիրել Սսի վերջին կաթուղիկոս Մուսաբէկեանին գալ Կիլիկիայից Արարատեան աշխարհը: Սսի կաթուղիկոսը մերժեց գալ, եւ ազգային ժողովը կաթուղիկոս ընտրեց Կիրակոսին, որը 1441-ին օծուելով Ամենայն Հայոց կաթուղիկոս, նստեց էջմիածնում: Այսպիսով Կիլիկիայի կաթուղիկոսութիւնը վերջացաւ 1441 թուին: Այդ թուականից սկսած Սսի միաբանութիւնը, չկամենալով կաթուղիկոսական գահի նշանակութիւնը կորցնել, շարունակեց յաջորդաբար մինչեւ այսօր ընտրուած առաջնորդին կաթուղիկոս օծել Սսի թեմի վրայ: Սսի կաթուղիկոսը ձեռնադրում է եպիսկոպոս իւր թեմի համար եւ եփում մեռոն նոյն չրջանի համար, ինչպէս եւ Աղթամարինը: Այս առթիւ էջմիածնի եւ Սսի կաթուղիկոսների մէջ համաձայնութիւն եղաւ Երուսաղէմի ժողովում՝ 1651 թուին (տե՛ս Ա գիրք, 323-328 երես): Այս երկու կաթուղիկոսների յարաբերութեան եւ նշանակութեան մասին Պօլսոյ ազգային ժողովների նիստերում երկար վիճաբանութիւններ եղան, մանաւանդ Գէորգ Դ կաթուղիկոսի օրով, որը Սսոյ կաթուղիկոսին համարում էր հակաթոռ եւ ազգային նուիրապետութեան գաղափարին վնասակար եւ վերցնելու արժանի. ազգային ժողովը տարբեր կարծիք ունէր եւ քաղաքական հեռատեսութիւն էր համարում Սսոյ կաթուղիկոսութեան պահպանումն. ահա այդ կարծիքներից երկուսը. «էջմիածնայ կաթուղիկոսը հեղինակութիւն չունի Հայաստանեայց եկեղեցւոյն վերայ, վասն զի Հայաստանեայց եկեղեցւոյն հեղինակութիւնն աշխարհական եւ եկեղեցական ժողով է եղած եւ կլինի, այդպէս կուսուցանէ պատմութիւնը: Վեհափառ կաթուղիկոսը միմիայն ծայրագոյն գործադիր իշխանութիւն ունի եւ առանց աշխարհա-

կան եւ եկեղեցական ժողովոց կարող չէ գործել»: Մի ուրիշ երեսփոխան ասում է ժողովում. «Ձէ, մեր մէջ չկայ այնպիսի քաղաքականութիւն մը՝ որ Սիսը բարձրացնէ եւ էջմիածինը նուաստացնէ. բայց այս խնդրոյն մէջ ազգային քաղաքականութիւն մը կայ՝ չը բարձրացնել Սսոյ աթոռը, այլ եւ չը վերցնել, հապա պահել ժամանակ մը եւ օր մ'ալ վերցնել...» (տե՛ս «Փորձ», 1877 թիւ):

Գէորգ կաթուղիկոսը որոշում արաւ՝ «մխիթայն անկէ ընդհանուր ժողովոյ, ըստ եկեղեցական օրինի գումարելոյ ընդ նախագահութեամբ կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց» եւ Սսոյ խնդիրը վճռելու:

Սսոյ կաթուղիկոսութիւնը եւ ընտրութիւնը լինում է պատրիարքարանի գիտութեամբ, մասնակցութեամբ եւ հովանաւորութեամբ. թէ 1871-ին, 1895 եւ 1900-ի ընտրութիւնների ժամանակ ընտրութիւնը կատարուեց պատրիարքարանի կողմից ուղարկուած պատգամաւոր եպիսկոպոսի նախագահութեամբ, որը նախօրէն հրաւիրելով Սսոյ 13 թեմերի (Հաճըն, Զէյթուն, Մարաշ, Կիւրին, Դիվրիկ, Մալաթիա, Եօզղատ, Հալէպ, Այնթափ, Անտիոք, Դարէնդէ, Սիս եւ Ադանա) հոգեւորական եւ աշխարհական ընտրուած պատգամաւորներին եւ Սսոյ վանքի կողմից նշանակուած «յարմար դատած թուով» միաբան պատգամաւորներին Ադանա, նրանց պատգամաւորական թղթերը ստուգելուց յետոյ, նախագահ եպիսկոպոսը կհրաւիրի նրանց Ադանայի Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցին, կկարդայ պատրիարքի այդ առթիւ գրած պաշտօնական գիրն ու հրահանգները, կընտրի աաենադպիր եւ քուէտուփի վրայ հսկող երկու պատգամաւոր, ապա բարեմաղթութիւններ կանի սուլթանի, Վեհափառ կաթուղիկոսի արեւշատութեան համար, հոգեհանգիստ նախորդ Սսոյ կաթուղիկոսի համար, չարականներ երգել կտայ, եւ կսկսի քուէարկութիւնը. 6 առաւելագոյն քուէ ստացող անձանց ցուցակը կուղարկի պատրիարքարան, ուր «յարմար դատած ձեւովը սրբագրութիւն» անելուց յետոյ կղարձնուի նախագահ եպիսկոպոսին, որը ժողովին յանձնելով սրբագրուած ցանկը քուէարկելու, նրանից մեծագոյն թուով անունը՝ կհռչակի կաթուղիկոս Սսոյ եւ հեռագրով իմացում տալով պատրիարքարան, կխնդրուի կայսերական իրադէ («Նոր Դար», 1900 թ., 11 մարտի, N 47, քաղած «Արեւելքից»):

Ը. Թեմերի եկեղեցական կառավարութիւնը

(О должностях и учреждениях по церковному управлению в древ. вост. церкви. профес. Павла, 1857 г., СПБ, Обозрение древних форм поместнаго церковнаго управления, 1858 г., Прав. собес.)

Հին եկեղեցու հասարակական՝ թեմական կառավարութեան ձեւը կարելի է բաժանել երեք շրջանի. առաջին շրջանում եպիսկոպոսները

չունէին որոշ անձնաւորութիւններ իրանց մօտ՝ նշանակուած առանձին պաշտօնների համար, այլ միայն քահանան էր եւ սարկաւագը, որոնք եպիսկոպոսի հետ ընտանեկան կերպով կառավարում էին իրանց փոքրիկ հօտը, հներում թեմերը շատ փոքր էին, ոչ միայն մեծ, այլ եւ փոքր քաղաքները, աւանները կազմում էին առանձին թեմեր իրանց եպիսկոպոսներով: Գրիգոր Աստուածաբանը նշանակուեց եպիսկոպոս Սասիմի վրայ, այնպիսի մի տեղի, ուր ոչ միայն շատ քիչ մարդ կար, այլ եւ կենսական անհրաժեշտ պիտոյքներ չէր ճարւում ապրելու համար, բայց եւ այնպէս այդպիսի տեղերը համարւում էին թեմեր: Թէ մետրոպոլիտները եւ թէ գլխաւոր եպիսկոպոսները իրաւունք ունէին իրանց չրջանը բաժանելու այնքան թեմերի, որոնք իրանք կկամենային: Սոզոմենոսի ասելով (Ը 19) Փոքր Ասիայում երկու թեմի տարածութեան վրայ գտնւում էին 400 եպիսկոպոս: Կիպրիանոսի ժամանակ Կարթագենի չրջանը ունէր 300 եպիսկոպոս: Բարսեղ Մեծը, երբ տեսաւ, որ իւր թեմի մի մասը անցաւ ուրիշ մետրոպոլիտի, ինքն էլ մնացած մասում չատացրեց թեմերի թիւը՝ եպիսկոպոսներ ձեռնադրելով փոքրիկ տեղերում: Փոքրիկ թեմերի թիւը բազմացնելու պատճառներից մէկն էր աղանդաւորների չատանալը, որոնց դէմ մաքառելու համար աւելի յարմար էր համարւում եպիսկոպոսներ չատացնել, որ փոքրիկ հօտերը մոլութիւններից զերծ պահելուն նպաստէին: Բացի այդ՝ քանի որ տարէցտարի չատանում էր քրիստոնեաների թիւը, հարկ էր զգացւում նոր եպիսկոպոս-հովիւներ նշանակել, եւ մանաւանդ եթէ եպիսկոպոսանիստ թեմական քաղաքը հեռու էր գտնւում, դժուար էր լինում հեռու անկիւններում առաջացած գժտութիւնները խաղաղացնել, այն ինչ այդպիսի անկիւններում նշանակուած եպիսկոպոսները հեչտութեամբ էին անդորրացնում իրանց հօտը: Այդ պատճառով էլ թեմերի սահմանները խիստ եւ որոշ կերպով չէին բաժանուած միմեանցից, մի եպիսկոպոս, մի քանի մօտիկ գիւղերի քահանաներով եւ սարկաւագներով կազմում էին մի ծուխ, մի թեմ (Ա գիրք, 74, 78): Այնպէս որ, եթէ համեմատելու լինենք այժմեայ թեմերի հետ, մի քանի տասնեակ նախկին թեմեր իրանց առաջնորդներով պիտի մտնէին այժմեան չրջանը: Սահմանների անորոշութիւնը եւ եպիսկոպոսների չատութիւնը միչտ վէճերի տեղիք էր տալիս, չորրորդ դարու վերջին թեմական կառավարութիւնները որոշ կանոններով եւ կարգերով բաժանուեցին միմեանցից եւ առանձին սահմաններով չոկուեցին: Թեմի կառավարութիւնը կեդրոնանում էր եպիսկոպոսի անձնաւորութեան մէջ, որը ըստ իւր կարգի վարում էր իւր չրջանի եկեղեցիների հսկողութիւնը եւ գործերը մի քանի օժանդակ խորհուրդների միջոցով. այն է՝ 1) եպիսկոպոսական խորհրդի, որին մասնակցում էին քահանաներ, սարկաւագներ եւ տեղական ծերունիներ, 2) քահանայական խորհրդի եւ 3) սարկաւագների: Թէ ի՞նչպէս էին այդ խորհուրդները մասնակցում եկեղեցու կառավարու-

թեան գործին, ո՞ր չափով, ի՞նչ ձայնով, անորոշ է, միայն Կիպրիանոսը եւ Տերտուղիանոսը վկայում են, որ դրանք միասին հոգում էին եկեղեցու կարիքները եւ խնամում այրիներին, որբերին: Անտիոքի 24, 25 կանոնները (Ա գիրք, 155-156) իրաւունք են տալիս քահանաներին եւ սարկաւագներին իմանալ, թէ ի՞նչպէս է կառավարում եպիսկոպոսը եկեղեցական կալուածները: Կառավարութեան մէջ գլխաւոր դերը խաղում էր եպիսկոպոսը, նա ժողովի էր կանչում խորհուրդի անդամներին, խնդիրներ եւ հարցեր էր առաջարկում եւ ձայների մեծամասնութեամբ վճիռ կայացնում, թէեւ ուժեղ եպիսկոպոսը միշտ իւր ասածն էր անել տալիս, քանի որ միակ պատասխանատուն ինքն էր համարւում: Եպիսկոպոսական խորհուրդը ըստ վկայութեան Տերտուղիանոսի, նախօրօք քննում էր այն ընծայացուի վարք ու բարքը եւ ձեռնադրելու արժանիքը, որը ժողովրդի վկայութեամբ առաջարկւում էր քահանայութեան: Ափրիկայի եկեղեցում եւ ինչպէս Հայաստանում խորհուրդի մասնակցութիւնը եկեղեցու գործերում աւելի ուժեղ էր եւ ընդհանրացած, քան միւս եկեղեցիներում: Կիպրիանոսը ասում է, որ առանց քահանայական խորհուրդի ոչ մի պաշտօնեայ չընտրուի, նոյնը պահանջում էր եւ Բարսեղ Մեծը. քահանայական խորհուրդը շատ անգամ խառնւում էր թեմական գործերում. Հռոմի Կոռնելիոս եպիսկոպոսը Մաքսիմոս Շնականի եւ նրա կողմնակիցների գործի քննութիւնը յանձնեց քահանայական խորհրդին: Արիոսի դէմ վճիռ կայացնելիս Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոսը (Աղեքսանդր) օգտուեց քահանաների խորհրդից եւ նրանց ձեռքով արած քննութիւնից: Կարթագենի ժողովը (42 կանոն) որոշեց չթոյլ տալ եպիսկոպոսներին «ծախել եկեղեցական հողերը առանց ժողովի կամ իւր քահանաների գիտութեան»: Եպիսկոպոսի բացակայութեան ժամանակ՝ եկեղեցու իրերը եւ գոյքը կառավարում էր քահանայական խորհուրդը, առանց վաճառելու իրաւունքի (Անկ. 15, Ա գիրք, 138): Առաջի տարում քահանաները սարկաւագների նման բաժանում էին աղքատներին եւ կարօտեալներին հանդերձեղէն եւ ուտեստ: Հսկում էին քրիստոնեաների վարքի ու բարքի վրայ եւ ամէն միջոց գործ էին դնում ուղղութեան բերել նրանց:

Սարկաւագների պարտաւորութիւնները եկեղեցու կառավարութեան մէջ էին. 1) հսկել ներքին կարգապահութեան, կանոնաւորութեան, եւ լռութիւն պահպանելուն վրայ եկեղեցում, 2) նրանք հսկում էին կղերի վրայ, նրանց արածների մասին տեղեկութիւն հաղորդում եպիսկոպոսին եւ քահանայ ընտրելուց վկայութիւն տալիս նրանց վարքի եւ բարքի մասին, 3) եպիսկոպոսի կարգադրութեամբ բաժանում էին որբերին, այրիներին, աղքատներին, կոյսերին ուտեստ եւ հանդերձեղէն, 4) նրանք միջնորդ էին եպիսկոպոսի եւ ժողովրդի մէջ, զանազան պատուէրներ տալով եւ գործեր կատարելով: Այնպէս որ, եկեղեցու կառավարութեան մէջ մեծ դեր էին կատարում նրանք, եպիսկոպոսի գլխաւոր օգնականներն

էին եւ գործակիցները. մանաւանդ աւագ սարկաւագ կոչումով եղածնե-րը նշանակւում էին ընդհանուր կառավարիչներ եւ սարկաւագների վրայ հսկողներ: Սարկաւագապետի պաշտօնը փոխադրեց Հայոց մէջ Ներսէս Մեծը, որը եկեղեցիների ընդհանուր կառավարութիւնը յանձնեց Խադին:

Եկեղեցու կառավարութեան Բ եւ Գ շրջանները սկսուեցին պատ-րիարքութիւնները հաստատուելուց եւ գլխաւոր եպիսկոպոսների աթոռ-ների իրաւունքները բարձրացնելուց յետոյ, երբ պաշտօնները բաժանո-ւեցին, իւրաքանչիւր պաշտօնակատարի յանձնուեցին առանձին գործեր, առաջացան բարեգործական, ուսումնական զանազան հիմնարկութիւն-ներ՝ տարբեր կազմութեամբ եւ կառավարութեամբ: Քանի՞ թեմ կար Հայաստանում նախալուսաւորչեան շրջանում, անորոշ է, յայտնի չէ, աւանդութիւնը միայն ասում է, որ եպիսկոպոսական գլխաւոր աթոռը Եդեսիայումն էր, երկրորդ աթոռը՝ Արտազում, երրորդ աթոռը՝ Գողթ-նեաց աշխարհում, Սիւնիքում, ըստ Օրբելեանի՝ 150 թուին Սիւնիքում չինուեց Ստեփաննոս Նախավկայի անուամբ Թանահատի վանքը, ըստ Մովսէս Կաղանկատուացու՝ եղիշէ առաքեալից սկսած Աղուանից եպիս-կոպոսական աթոռը կար. Լուսաւորիչ ձեռնադրեց, ըստ Ագաթանգեղոսի, 400-ից աւելի եպիսկոպոսներ քաղաքների, գաւառների վրայ, յիշում է մեծ նահանգների՝ նախարարութիւնների առաջնորդական եպիսկոպոս-ների անունները, Եղիշէն էլ յիշում է պարսից պատասխանը գրող գլխա-ւոր առաջնորդների անունները, որոնցից երեւում է, որ ամէն մի գլխաւոր նախարարութիւն ունեցել է մի թեմակալ առաջնորդ, իբրեւ համապատիւ նախարարին կամ նահանգի իշխանին. բացի գլխաւոր առաջնորդից, նրա թեմում եղել են վանքերում, երկրորդական քաղաքներում, մեծ աւան-ներում եպիսկոպոսներ, որոնք երբեմն իբրեւ գործակատարներ՝ կոչւում էին քորեպիսկոպոսներ: Եղիշէն յիշում է հետեւեալ առաջնորդներին. 1) Տարոնի եպիսկոպոս, 2) Մանազկերտի եպիսկոպոս, 3) Բագրեւանդի, 4) Բզնունեաց, 5) Տայոց, 6) Բասենոյ, 7) Տուրուբերանի, 8) Մարդաստանի, 9) Մարդաղուոյ, 10) Սիւնեաց, 11) Արծրունեաց, 12) Մոկաց, 13) Ռշտունեաց, 14) Վանանդայ, 15) Ամատունեաց, 16) Անձեւացեաց, 17) Ապահունեաց, 18) Արարատայ եպիսկոպոս-առաջնորդ, որ նոյն ինքն կաթուղիկոսն էր եւ Եղիշէի ժամանակ Յովսէփ քահանան էր՝ ընտրուած կաթուղիկոս, ժողով հրաւիրողը: Այս յիշատակութիւնը այն գլխաւոր նշանակութիւնն ունի, որ Եղիշէն պատմելով պատմական մեծ եղելութիւնը պարսից թագաւորին գրելիք պատասխանի մասին, հաղորդում է, որ կաթուղիկոսը կանչեց բոլոր մեծ իշխաններին եւ գլխաւոր եպիսկոպոսներին ժողովի, որպէսզի նրանք ցրուելուց յետոյ իրանց գաւառները՝ իբրեւ աշխարհական եւ հո-գեւոր մեծեր կարգադրութիւններ անեն քրիստոնէութիւնը ամուր պահե-լու եւ պարսիկներին դիմադրելու համար: Այստեղ չեն յիշուած Վրաց եւ Աղուանից կաթուղիկոսները, որոնք բացակայ էին այն պատճառով, որ

իրանք էլ նոյն ժամանակ իրանց երկրի հոգսն էին քաշում: Այս մեծ առաջնորդութիւնները անշուշտ ունէին իրանց ձեռքի տակ բազմաթիւ եպիսկոպոսներ, որոնք երկրորդական նշանակութիւն ունէին եկեղեցու կառավարչութեան մէջ: Օրբելեանի պատմելով՝ կաթուղիկոսի կոնդակի մասին, որով յանձնում է Սիւնեաց առաջնորդին Սիւնիքի 12 գաւառները, նզովք է դնում այն եպիսկոպոսների վրայ, որոնք գաւառներում աթոռներ հաստատելով՝ կհակառակին առաջնորդին. դրանցից մէկը նստում էր Մաքենոցաց վանքում՝ Գեղարքունիքում, երկրորդը՝ Վայոց ձորում, երրորդը՝ Երնջակում, չորրորդը՝ Գողթնիքում եւ այլն, եւ այլն. «Հաստատեցաք զՎայոց ձոր, զԳեղարքունի, զՓորակն, զՀամբանդ, զՋուղայ, զԵրնջակ» եւ ապա նզովք է դնում, որ ոչ մի եպիսկոպոս չյափշտակի այդ աթոռները առաջնորդի ձեռքից: Ուրեմն միմիայն Սիւնեաց առաջնորդութեան մէջ 6 երկրորդական եպիսկոպոսական աթոռ է եղել 13-րդ դարում, նոյն համեմատութեամբ էլ եղել են միւս նահանգներում: Ուխտանէսը յիշում է 30 առաջնորդական աթոռների անուններ, յիշում է նաեւ 370 այլ աթոռակալներ Լուսաւորչից հաստատուած եւ ձեռնադրուած, ընդ ամենայն 400 եպիսկոպոսներ (100 երես): Այժմ 5 թեմ գտնւում է Ռուսահայաստանում, մօտ 60 թեմ՝ Տաճկահայաստանում, 2 թեմ՝ Պարսկա-Հնդկաստանում, 2 թեմ՝ Եւրոպա եւ Ամերիկայում: Ռուսահայաստանի թեմերն են. Երեւանի (Արարատեան կաթուղիկոսական), Տփխիսի, Բեսարաբիայի, Աստրախանի, Շամախու եւ Շուշու: Տաճկահայաստանի թեմերն են. Պօլսոյ (պատրիարքական քաղաք), Ադրիանապօլսոյ, Թեքիրտաղի, Նիկոմեդիայի, Պրուսայի, Պալքէսիր-Պանտրմայի, Պիլէճիկի, Քեօթահեայի, Զմիւռնիայի, Էնկիւրիի, Կեսարիայի, Սեբաստիայի, Թոգաթի, Ամասիայի, Շապին-Գարահիսարի, Ճանիկի, Տրապիզոնի, Կարինի, Երզնկայի, Բաբերտի, Քղիի, Քիմախի, Պայազիտի, Վանի, Լիմ-Կտուցի, Բաղէշի, Մուշի, Սղերտի, Տիարպէքիրի, Բալու-Արղնիի, Խարբերդի, Ակնի, Արաբկիրի, Զարսանճագի (Զմշկածագ), Ուրֆա (Եդեսիա), Պաղտատի, Եգիպտոսի, Պուլկարիայի, Ռումանիայի: Մասնաւոր թեմեր. Արմաշի, Գասդեմունիք, Պիլէկէսի, Կինճի, Աղբակի, Սելանիկի, Կրետէի: Երուսաղէմ՝ 5 թեմով. Շամի, Եաֆայի, Պէյրութի, Կիպրոսի: Կիլիկիա՝ 13 թեմով. Սսի, Ատանայի, Հաճընի, Հալէպի, Այնթափի, Անթաքիայի, Մարաշի, Զէյթունի, Մալաթիայի, Եօզղատի, Կիւրինի, Դիվրիկի, Տարենտէ: Աղթամար եւ Խիզանի թեմ: Եւրոպայի թեմ (Փարիզ, Մարսէյլ, Մանչեստր, Սուչավա): Ամերիկայի թեմ (Ուսթր Նիւ-Եօրք, Պոսթոն, Լօրէնս, Զիկագօ, Ֆրեզի): Պարսկա-Հնդկաստանի թեմ (Ասպահան, Թեհրան, Համադան, Մատրաս, Պոմբէյ, Պատաւիա): Ատրպատականի թեմ (Դավրէժ, Սալմաստ):

Թէ ի՞նչպէս էին կառավարւում թեմերը, կեդրոնացումն ուժե՞ղ էր արդեօք, թէ՞ արտակեդրոնացումն էր աւելի տարածուած: Մինչեւ Բագրատունեաց անկումն, այն է՝ տասնեւմեկերորդ դարու կէսերը, երբ

կաթուղիկոսական գահը ընդհանրապէս Հայաստանի կեդրոնումն էր, գուցէ թէ հնար լինի ասելու, որ կեդրոնացումն աւելի էր, այսինքն թեմերի կառավարութեան մէջ առաջնորդները զանազան հարցերի վերաբերմամբ դիմում կլինէին կաթուղիկոսին, բայց յետոյ, հէնց տասներորդ դարից սկսած, այլազգիների հրոսակների աւերումները, զանազան նահանգական թագաւորութիւնների առաջանալը՝ Սիւնեաց, Աղուանից, Կիւրիկէի, Կարսի, Արծրունեաց, պատճառ դարձան մի կողմից՝ կաթուղիկոսական գահը աստանդական դարձնելու, միւս կողմից՝ առաջնորդական աթոռների իրաւունքները բարձրացնելու. պարզ է, որ Սիւնեաց կամ Արծրունեաց առաջնորդը, յինուած իրենց թագաւորի վրայ, պիտի անսահման տէր լինէր իւր եկեղեցիներին եւ առանց կաթուղիկոսին դիմելու ամէն կարգադրութիւն անէր իւր թեմում: Կաթուղիկոսական գահը Կիլիկիայ փոխադրուելուց յետոյ այդ կապը առաջնորդների հետ դարձաւ անուանական, որքան մեծ սիրով էին ընդունում Կիլիկիայում թէ թագաւորը եւ թէ կաթուղիկոսը արեւելեան աշխարհից եկած ընտրեալ առաջնորդացուներին, որոնք գալիս էին եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստանալու եւ մեռոն տանելու: Ստեփաննոս Օրբելեանը հիացմունքով է պատմում իւր Կիլիկիա գնալը այդ նպատակով: Պարզ է՝ այսպիսի հանգամանքներում առաջնորդները լիակատար տէրեր պիտի լինէին իրանց թեմերում: Շնորհալին «Գիր շրջաբերականի» մէջ ասում է՝ հաւատալով ձեր վկայութեան, ձեռնադրեցի ձեզ առաջնորդ ընտրած քահանային (Ա գիրք, 408 երես): Եւ ուրիշ ի՞նչ կարող էր անել կաթուղիկոսը այնքան հեռու տեղից ճանապարհների հաղորդակցութեան ամենավատ ժամանակ, երբ Հայաստանը քարուքանդ էր լինում արիւնարբուներից. նա մինչեւ իսկ եթէ չհաւատար էլ ընտրեալ անձի ձեռքին գտնուած համախօսական թերթին, պիտի ակամայ ձեռնադրէր եպիսկոպոս նրան եւ յետ ուղարկեր, ուրիշ ի՞նչ միջոցով կարող էր ստուգել ընծայեալի ընտրական թերթի հաւաստիութիւնը: Թեմերի անկախ կառավարութիւնը արմատացաւ Հայոց մէջ, եւ մինչեւ անգամ երբ 1441-ին գահը փոխադրուեց Էջմիածին, էլի թեմերը չարունակեցին իրանց կիսանկախութիւնը: Առաջնորդները անկախ ձեռնադրում էին քահանաներ իրանց թեմերի եկեղեցիների համար, եւ չատ անգամ առանց որ եւ է սկզբունքի հետեւելով, ի չնորհս իշխանի, մեծի, մամոնայի լցնելով գիւղերը եւ քաղաքները (տե՛ս Ամ. Հայոց կաթուղ. Երիցեանի). մինչեւ ռուսահայոց 1836-ի Պօլօժէնիան բոլոր քահանաների ձեռնադրութիւնը առաջնորդին էր պատկանում առանց կաթուղիկոսի միջնորդութեան եւ տեղեկութեան: 2) Հաս, չհաս, չափահաս, անչափահաս պսակների տէրն ու հրամանատուն առաջնորդն էր, ոչ միայն առաջնորդը, այլ մինչեւ իսկ գիւղի քահանան գիւղի իշխանի հետ միասին առանց առաջնորդի կամքը հարցնելու (տե՛ս նոյն՝ Երիցեանի գիրքը). իսկ թէ այդ դէպքերում որքան մեծ դեր էր խաղում կամայականութիւնը եւ

իշխանական ոյժը, այդ պարզ երեւում է հէնց Բագրատունեաց ժամանակից, երբ թագաւորը, մոռանալով ամէն ինչ, պսակուեց քրոջ աղջկայ հետ եւ մնաց անպատիժ ու աննզովք կաթուղիկոսի կողմից: 3) Ամուսնանալու ծխական դէպքերի թոյլատրողն էր առաջնորդը, առանց դիմելու կաթուղիկոսին. Շնորհալին ասում է՝ արեւելեան եպիսկոպոսներից ոմանք, մամոնայից կուրացած, անխտրաբար ամուսիններին բաժանում են, եւ պատուիրում է, բաժանել մխիթայն պոռնկութեան եւ հայրերից թոյլատրուած պատճառների հիման վրայ (Ա գիրք, 408 երես): Իսկ թէ իշխանները, մելիքները ինչպիսի ապօրինութիւններ էին անում ամուսնալուծութեան վերաբերմամբ առանց մինչեւ իսկ առաջնորդին դիմելու, այդ մասին անթիւ զրոյցներ են պատում մինչեւ այժմ Սիւնիքում, Ղարաբաղում: 1836-ից մինչեւ այժմ ահագին տարեշրջան է անցկացել, բայց եւ այնպէս սիւնեցի գիւղացին միշտ այսպիսի դէպքերում կդիմի ո՛չ թէ առաջնորդին, այլ փոխանորդին վերջնական լուծում խնդրելու, պահանջելով պսակը իսկոյն լուծել, իսկոյն կնոջ դուրս անել, բանտարկել, չհասական հրաման տալ եւ այլն, եւ այլն: 4) Թեմի բոլոր եկեղեցական գոյքի կառավարիչն ու կարգադրողն եղել է առաջնորդը: Նա է ժողովել բոլոր կալուածքների արդիւնքը, պտուղները, հասոյթները՝ անկախ կաթուղիկոսից: Մայր Աթոռին, այսինքն կաթուղիկոսին, հասնում էին միւռոնի գնալու, եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստանալու եւ այլ դիպուածով գնալու ժամանակ աջահամբոյրներ, ընծաներ, միւռոն եփելու ժամանակ միշտ բոլոր գիւղերը յանուն Մայր Աթոռի ժողովում էին մատաղներ, դրամներ եւ պատգամաւորներով հասցնում էջմիածին. բացի այդ էջմիածնի նուիրակները չրջելիս ընդունում էին ամենայն առատութեամբ թէ դրամ, թէ նիւթեղէն եւ թէ անասուններ: Առաջնորդները լիակատար տէր լինելով գոյքերին, կառավարելով ըստ իրանց կամքի, չէին կարող կամայականութիւնից եւ քմահաճոյքից հեռու մնալ, եւ զանցառութեան տալ իշխաններին, մեծերին, որոնք ամէն կերպ կարող էին վնասել առաջնորդին, հանելով, ուրիշը նշանակել տալով նրա փոխարէն, կամ պահանջելով արդիւնքի մի մասը յօգուտ իրանց, գործը՝ այսինքն եպիսկոպոսի արած չահասիրական քայլերը մոռացութեան տալու համար: Մանաւանդ խաների ժամանակ, ամէն մի խան՝ վանք մտնելիս, առաջնորդին այցելելիս, պիտի անպայման մեծ պարգեւներ ստանար, ձիեր, խաս կտորներ եւ այլն, եւ այլն, այլապէս առաջնորդը կենթարկուէր պատուհասի. մնում էր առաջնորդներին արդիւնքները դիզել եւ չգործ ածել իրանց բուն նպատակի համար, այլ կողմնակի անճանց բաշխել: Թեմերի կառավարութեան այս ձեւը վերացաւ ռուսահայոց մէջ 1836-ից յետոյ, տաճկահայոց մէջ՝ 1860-ից յետոյ:

Թ. Գիւղական եկեղեցիների կառավարութիւնը (քորեպիսկոպոս)

Գիւղական եկեղեցիների կառավարութիւնը յանձնուած էր եպիսկոպոսների օգնականներին, որոնք կոչւում էին փոխանորդներ կամ օգնականներ: Գ դարում Երուսաղէմի եպիսկոպոս Նարցիսոսը ծեր լինելով, օգնական ընդունեց իրան իւր թեմում Աղէքսանդր եպիսկոպոսին (Եւս. Է). Գրիգոր Աստուածաբանը Սասիմի վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրուեւլիս արդէն հօրը օգնականն էր Նազիանզում (Սոկր. Դ): Օգոստինոսը Հիպպոյում եպիսկոպոս ձեռնադրուեց Վաղերիոս եպիսկոպոսի օգնականի պաշտօնով: Բացի այդ օգնականներից, որոնք ընդհանուր թեմի վրայ հսկողներ էին, նշանակւում էին եւ փոքրիկ չրջանների կառավարիչներ, քորեպիսկոպոս անուամբ, որ նշանակում է գիւղական քահանայ, սրանք լինում էին գաւառի եւ համայնքի վերակացուներ, վերջիններս ենթարկւում էին առաջնորդին (Զոնարաս): Ոմանք դրանց համարում էին եպիսկոպոսական աստիճան ունեցող, ոմանք՝ քահանայական միայն, ոմանք էլ կարծում էին, որ երկու աստիճանով էլ լինում էին: Բալսամոնը ասում է, որ քորեպիսկոպոսները Յիսուսի 72 աշակերտի փոխանորդներ են համարւում, որոնք իրաւունք չունէին ձեռնադրութիւն անելու եւ խորհուրդներ կատարելու, այլ միայն հոգալու աղքատների պիտոյքները: Անկիւրիայի 13 կանոնը (Ա գիրք, 137) արգելում է քորեպիսկոպոսներին քահանաներ եւ սարկաւագներ ձեռնադրել, իսկ քաղաքներում առանց եպիսկոպոսի թոյլտուութեան քահանաներ կարգել: Անտիոքի 10 կանոնը (Ա գ., 152) ասում է՝ քորեպիսկոպոսները եթէ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն էլ ունենան, իրաւունք չունին քահանայ ձեռնադրելու առանց եպիսկոպոսի հրամանի, հապա միայն նշանակեն կիսասարկաւագներ, ընթերցողներ, երգմնեցուցիչներ: Նէոկեսարիայի 14 կանոնը (Ա գ., 175) ասում է՝ քորեպիսկոպոսները, ըստ օրինակի Քրիստոսի 72 աշակերտների, քահանայագործութիւն են անում եւ քաղաքի եկեղեցում: Պատահում էր, որ երբ թեմական եպիսկոպոսը թեմի ժողովից չէր ընդունւում, կամ որեւ է պատճառով հօտից զրկւում էր, նա դառնում էր քորեպիսկոպոս (Սոկր., Ը): Հերձուածողների եպիսկոպոսները երբ միանում էին նախկին եկեղեցու հետ, դառնում էին քորեպիսկոպոսներ (մելիտեանք, նովատեանք): Քորեպիսկոպոսները ընդհանուր հսկող էին գաւառաչրջանի եկեղեցիների վրայ, Բալսամոնի ասելով՝ ԺԲ դարում բոլորովին վերջացան, նրանց պաշտօնը մնաց, նրանց փոխարինեցին աւագերէցները, կամ ինչպէս Լաւոդիկիայի 57 կանոնն է սահմանում՝ պերիոդեւտները (այցելու, բարեկարգիչ) (Ա գ., 162):

Հայոց եկեղեցու կառավարութեան մէջ հէնց սկզբից կար քորեպիսկոպոսների պաշտօնը, Բիւզանդ Դանիէլի համար ասում է. «Էր սորա ընկալեալ զքորեպիսկոպոսութեան ձեռնադրութեան աստիճան»... «սա

վերակացու էր եւ գլխաւոր եկեղեցեաց նահանգին Տարօնոյ». «Հրամանատար տեսուչ եւ հոգաբարձու ամենայն եկեղեցական Հայոց մեծաց ընդ ամենայն տեղիս» (Բիւզ. 31): Դանիէլ քորեպիսկոպոսը գաւառների վրայ վարդապետներ էր նշանակում. «Շաղիտա, որ ի նմանէ իսկ աշխարհին Կորդուաց վարդապետ տուեալ էր եւ երկրորդին անուն Եպիփան, որ գաւառին Աղձնեաց եւ մեծաց Ծոփաց ի նմանէ իսկ վարդապետեալ էր»: Եղիշէն յիշում է 43 երեսում, որ Արտաշատի ժողովում ժողովուած էին «չատ քորեպիսկոպոսներ»: Սահակի կանոններում կան 12 յօդուածներ, որոնք տալիս են չատ մեծ իրաւունքներ քորեպիսկոպոսներին, հսկողութիւն բոլոր չրջանի եկեղեցիների վրայ, քահանաների, սարկաւագների բարելաւութեան եւ կարգապահութեան վրայ, ժամերգութեան, պաշտամունքների կատարման վրայ, մինչեւ անգամ ծեծելու իրաւունքով. 4 կանոնը ասում է. «Օրինազանց եկեղեցականներին կշտամբեն խրատով, ծեծով եւ տուգանքներով պատուհասեն ատեանի մէջ, որ միւսները վախենան եւ խրատուեն» (Ա գ., 361 երես): Բացի այդպիսի խիստ իրաւունքներից, որոնք հակաեկեղեցական են մինչեւ իսկ, իրաւունք է տրւում նոյն կանոններում հեռացնել եկեղեցուց բոլոր կարգ խանգարողներին, կռուողներին, արբեցողներին, հարկերը ժողովի, բայց ո՛չ ագահութեամբ դիզի եւ պարտականութիւնները մոռանայ (Ա գ., 362-363), իւր սուրբ ծոյլ եւ անկարգութիւն անող քահանաներին, իրաւունք է տալիս 5-րդ կանոնը, զրկել մինչեւ անգամ պատուից՝ քահանայագործութիւնից, մինչեւ որ կհաչտուեն՝ զղջալով: Քորեպիսկոպոս յիշւում է մեր մէջ ժ դարում, մինչեւ անգամ զօրապետի պաշտօնով եւ իբրեւ տէր-իշխող Գուգարաց աշխարհի մի մասին, երբ արքայորդին Աչոտ գնաց Ուտիացւոց Մովսէս իշխանին իրան հպատակեցնելու, ճանապարհին «մեծ քորեպիսկոպոսն, որ պայազատէրն իսկ զմասն Գուգարաց մերձ ի դրունս Ալանաց, զայր հասանէր զօրու բազմաւ ի թիկունս օգնականութեան թագաւորին» (Յովհաննէս կաթ., 163 երես), իսկ երբ Մովսէս իշխանը յաղթւում փախչում է Սիւնիք, մտածում է գնայ մեծ քորեպիսկոպոսի մօտ իւր կողմը ձգելու դիտաւորութեամբ եւ հաստատելու կրկին իւր իշխանութեան տակ (նոյն տեղը, 163 երես): Երեւի երկրի բիրտ կեանքը ստեղծել էր քորեպիսկոպոս-իշխան եւ զօրապետ: Ստեփաննոս Օրբելեանը կտակների տակ ձեռք քաշող վկաների թւում յիշում է . «Ծղկաց քորեպիսկոպոս» (ԼԹ գլ.); Ծղուկը Սիւնեաց 12 գաւառներից մէկն էր, որ այժմ կոչւում է Սիսիան, որ ենթադրել է տալիս, թէ ամէն մի գաւառ ուներ մի քորեպիսկոպոս: Քորեպիսկոպոսի պաշտօնը մինչեւ այժմ էլ մնում է «գործակալ», «բարեկարգիչ» անուամբ, նրանք չունին այն իրաւունքները, ինչ որ քորեպիսկոպոսներն նախկին դարերում:

Գիւղական եկեղեցիները առանձին վերցրած կառավարւում էին ծխատէր քահանաների ձեռքով, դրամական մասը գտնւում էր երեցփոխանի կամ գանձապետի ձեռքին, որը եւ գնում էր եկեղեցու գործածութեան

համար կանթեղները վառելու ձէթ, մոմ, բաժակի գինի (հաղորդութեան) եւ այլն, եւ այլն: Եթէ գիւղի կամ քաղաքի մի եկեղեցում լինում էին մի քանի քահանաներ, կարգապահութեան վրայ հսկում էր աւագերէցը, նա, որ առաջինն էր ձեռնադրուած, եկեղեցին օրհնում էր նա եւ եկամուտների-արդիւնքների վրայ հսկում էր եւ բաժանում ըստ սովորութեան: Քահանան իրաւունք ունի կատարելու եկեղեցու 7 խորհուրդներից միայն 6-ը, այն է՝ մկրտութիւն, դրոշմ, ապաչխարութիւն, հաղորդութիւն, պսակ եւ օծումն հիւանդաց. իսկ ձեռնադրութեան խորհուրդը վերապահւում է եպիսկոպոսին: Քահանան պարտաւոր է ամենայն ճշտութեամբ կատարել բոլոր խորհուրդները այն կարգով եւ կանոնով, որով սահմանուած են եկեղեցու հայրերից, նա զանցառութիւնների դէպքում ենթարկւում է պատժի: Ժամերգութեան եւ եկեղեցու այլ պաշտամունքները պարտաւոր է կատարել Ճաշոցի, Տօնացոյցի, Ժամագրքի, Խորհրդատետրի, Մաշտոցի, Շարականի, Աւետարանի, Հին Կտակարանի վրայ որոշուած սահմանումներով՝ առանց որեւէ փոփոխութեան եւ թուլութեան: Պատարագը, որ է գինու եւ հացի ձեւով Քրիստոսի մարմնի առաջարկութիւնը, պիտի կատարուի տաճարում, սեղանի վրայ, օրուայ երրորդ ժամին, այն է՝ ճաշից առաջ եւ ծէգից յետոյ, բացի Ծննդեան եւ Աւագ շաբաթ օրուայ պատարագներից, որոնք լինում են երեկոյեան: Մկրտութեան եւ դրոշմի սահմանումների մասին խօսուել է առաջին գլուխներում: Պսակատարութեան բոլոր պայմանների մասին կխօսուի յետոյ: Հիւանդների օծման մասին պէտք է ասել, որ քահանան այդ խորհուրդը կատարում է միմիայն աղօթքով՝ հիւանդատիրոջ հրաւիրմամբ. հէնց սկզբից հայոց մէջ չէ մտած իւղով օծելու սովորութիւնը (տես Ա. Գիրք 289, 321): Հաղորդութեան՝ պատարագի[1] մասին կտանք հետեւեալ տեղեկութիւնները՝

1 Ծանօթութիւն: Պատարագի հիմնադրութիւնը առաքեալների ժամանակից է, ժողովւում էին հաւատացեալները ամեն օր, բերելով հետները հաց, գինի, պտուղներ, գինին եւ հացը օրհնւում էր եւ ապա նստում էին ըստ պատուի աստիճանի, եպիսկոպոս, քահանայ, սարկաւագ, մեծերը, փոքրերը կարգով, վայելում էին սիրոյ երեկոն, սիրոյ ճաշը, ագապը, նախօրէն աղօթելով եւ ձեռքերը լուանալով: (Вечери любви у древних христиан, 1870, Прав. обозр.): Նրանք կարդում էին սաղմոս, առաքելական թղթեր, նահատակների պատմութիւնը, յետոյ ժողովարարութիւն էին անում աղքատների համար, արգելելով կամ եթէ ներս էին մտած՝ դուրս անելով յայտնի մեղաւոր անձանց, սկսում էին ագապը, հաց ուտելը եւ ապա հաղորդութեան յիշատակը կատարել ըստ Յիսուսի օրինակի: Այս ձեւը տարածուած էր ամեն տեղ, Հռոմում կայսրերը երբ արգելեցին ծածուկ ժողովներ կատարելը, նրանք սկսեցին Հռոմից դուրս, մասնաւորապէս Երուսաղէմում մեծ բազմութեամբ կատարել: Որովհետեւ հացկերոյթից յետոյ հաղորդութեան կարգը՝ շատ անգամ աղմուկներ էր յարուցանում, այն էլ եկեղեցիներում, ուստի եւ հէնց առաջին դարում, ըստ Օգոստինոսի, Պօղոս առաքեալը փոխեց այդ կարգը, պատուիրելով ուտել տանը եւ ո՛չ եկեղեցում, եւ երկրորդ՝ առաջ կատարել հաղորդութիւնը եւ ապա սկսել սիրոյ երեկոն (Պօղ. Կորնթ. ԺԱ): Կիպրիանոսի, Տերտուղիանոսի, Բարսեղ Մեծի վկայութեամբ, այդ փոփոխութիւնը այսինքն հաղորդութիւնը հացից առաջ անելու կարգը, եղաւ 65 թուից սկսած. իսկ Ափրիկայի եկեղեցիները մի առ ժամանակ էլի շարունակեցին հաղորդութիւնը տալ հացից յետոյ ըստ Յիսուսի օրինակի. իսկ հաղորդութեան, ագապի ժամանակը տարբեր էր ամեն տեղ, սովորաբար կատարւում էին երեկոները եւ գիշերը, յետոյ արդէն առաւօտները եւ ճաշի ժամանակ (Տերտուղիանոս). ճաշերը լինում էին կամ եկեղեցում, կամ այն տանը որտեղ պատարագ էր լինում: Բ դարուց

յայտնի է նաեւ նահատակների յիշատակին տրուած ճաշեր-պատարագներ, տարին մի անգամ: Այդ երեկոների համար զանազան աննպաստ լուրեր էին տարածում հեթանոսները՝ իբրեւ անբարոյականութեան վայրեր, իսկ պետութիւնը արգելում էր՝ իբրեւ վնասակար սովորութիւն: Այն կամաց-կամաց վերացաւ եւ առաջացաւ պատարագի այն ձեւը, ինչ որ այժմ ունինք. այս մասին քաղում ենք հետեւեալ գրքերից. Апостольския литургий Восточной церкви. Литургий апос. Иакова, Фаддея, Мария и св. Марка. Ал. Петровский. СПБ, 1897 г. Собрание древних литургий восточных и западных, I и II выпус. СПБ, 1874, редакц. Христ. Чтения:

«Առաքելական կարգադրութիւններ»-ի 8-րդ գրքի հեղինակը (Ա գիրք, 49 երես) ասում է, որ Յակոբ Տեառն եղբայրը հիմնեց երեկոյեան, առաւօտեան եւ ցերեկուայ ժամերգութիւնները, պատարագի երկրորդ մասը վերագրելով Յովհաննէս Զեբեդիայի եղբօրը: Յակոբի պատարագի մասին յիշում է Եպիփանը (+403) ե դարուց, համարելով նրա պատարագը հին կազմածներից մէկը: Ապա Պօլսի պատրիարք Պրօկղը (+447), Ոսկեբերանի աշակերտը, վկայում է, որ «Յակոբը վիճակով ստացել էր Երուսաղէմի եկեղեցին եւ էր առաջին եպիսկոպոս», հին պատարագ կազմողներից մէկն է, սրա պատարագը եղաւ հիմք Բարսեղի եւ Ոսկեբերանի պատարագներին: Այս մասին վկայում են Աղէքսանդրիայի պատրիարք Մարկոսը, Եփեսոսի եպիսկոպոս Մարկոսը, Վիսսարիոն՝ Նէոկեսարիայի եպիսկոպոսը: Հայոց պատմագիրների մէջ Մովսէս Կաղանկատուացին, Ուխտանէս, Ստեփաննոս Օրբելեան մեծ պատկառանքով են վերաբերւում դէպի Յակոբ, իբրեւ հայոց հաւատի սկզբնական հիմնադիր, որ ասել է թէ՝ նրա ժամերգական եւ պատարագի արարողութիւնը ընդունում են սկզբից հայոց մէջ մտած (տե՛ս նախորդ գլուխներից՝ նախալուսաւորչեան եկեղեցին): Միաբնակները՝ ղպտիները, եաղուբիները, մարօնիտները ընդունում են, որ իրանց պատարագը Յակոբինն է: Ասսեմանի կարծիքով՝ Երուսաղէմի պատարագը ոչ միայն Երուսաղէմի թեմում, այլ եւ համարեա բոլոր արեւելեան երկրներում գործադրւում էր. այս պատարագը գործադրուելիս է եղել եւ Արեւմուտքում, սրա կարծիքով՝ Յակոբը պատարագը գրել է ասորերէն, ուրիշները (Ռենոդոտ) ժխտում են այդ, ընդունելով թէ պատարագը գրուած է եղել յունարէն եւ թարգմանուած ասորերէն: Բարսեղ Մեծը (+379) կազմեց պատարագ հների վրայ հիմնուած, որը ամբողջութեամբ մեզ չի հասել, այլ՝ փոփոխութեամբ եւ կտորներով. մինչեւ Բարսեղ գրաւոր պատարագ չի եղել, այլ՝ բերանացի: Սրա պատարագը թարգմանուելով ասորական, ղպտական, հաբէշական, լեզուներով, գործադրւում էր Ասորիքում, Ափրիկայում: Բացի Բարսեղի պատարագից կար եւ Ոսկեբերանի (+407) պատարագը, որի իսկականը մեզ չի հասել, վերջինս շատ նման է Բարսեղի կազմածին եւ կրճատած դրութեամբ, որ արդիւնք էր ժողովրդի տրտնջանաց, որ պատարագի երկարութեան պատճառով չէր յաճախում եկեղեցի: Այդ գրքում յիշւում է եւ Գրիգոր Լուսաւորչի պատարագ, որ գործ էր ածւում Հայաստանում, եւ հայ կաթոլիկների պատարագ՝ Մխիթարեանց գործածածը: Լուսաւորչի պատարագը երեք շրջանի է բաժանւում, 1) 300-ից մինչեւ 491 թիւը, երբ ըստ Չամչեանի՝ Բաբգէնի ժամանակ մերժուեց քաղկեդոնականութիւնը (տե՛ս Ա գիրք, Դուինի 507 թուի ժողովը, 250 երես), 2) 491-ից մինչեւ Շնորհալի (1166-1173) եւ 3) շրջան՝ Շնորհալուց մինչեւ այսօր (Explicalion de la messe-Лебриона, 1716): Վերոյիշեալ պատարագները համարում է հեղինակը Երուսաղէմ-Անտիոքեան խումբ, հիմնուած Յակոբ Տեառն եղբօր պատարագի վրայ: Նախալուսաւորչեան շրջանում, ինչպէս ասացինք, երկու լեզուով էր ժամերգութիւնը կատարւում հայոց երկրում, ասորաց՝ արեւելեան կողմերում եւ հարաւային, եւ յունաց՝ արեւմտեան կողմերում: Լուսաւորիչ բերաւ այն պատարագը որը գոյութիւն ունէր Արեւելքում, այն է՝ Յակոբ Տեառն եղբօր՝ յունական փոփոխութեամբ, այն ինչ մինչեւ այդ՝ արեւելեան եւ Հայաստանի հարաւային մասում գործ էր ածւում Յակոբի պատարագը ասորական ձեւակերպութեամբ. թէ ինչպէս հաշտեցրեց Լուսաւորիչ այդ երկուսի թեթեւ տարբերութիւնները, յայտնի չէ, միայն գիտենք, որ «Հաւատամք»-ի վերջում աւելացրեց «իսկ մեք փառաւորեսցուք»-ը, այն ինչ Արեւելքում «Հաւատամքը» պատարագի մէջ մտաւ Անտիոքի Պետրոս Փուլլոն (438 թ.) եպիսկոպոսի ձեռքով, իսկ Պօլսում՝ 510 թուին: Վրթանէսը այդ երկու տարբերութիւնների համար հրահանգ խնդրեց Երուսաղէմի Մակարից եւ վարուեց վերջինիս տուած սահմանադրութեամբ (տե՛ս Ա գ., 405 երես): Յամենայն դէպս հայոց պատարագի, հէնց ժամերգութեան շրջանի բաժանումը սխալ չէ 300-ից մինչեւ Սահակ, Յովհան Մանդակունի, բռնում է 406-490 թուերը, երբ թարգմանիչները ամբողջապէս հայացրին ամեն ինչ, լրացրին Գիւտ եւ Յովհան Մանդակունին եւ տուին այն ժամերգութեան ձեւը, ինչ որ այժմ ունինք: Օձնեցու 719-ին արած ժողովի կանոնները հաստատում են ա՛յդ (տե՛ս Ա գ., 285-298 երեսները): Շնորհալին լրացրեց թերութիւնները:

իբրեւ ծանօթութիւն, որը չէ մտնում իրաւական սահմանների մէջ, քանի որ այդ խորհուրդը կապ ունի միայն խղճի հետ: Քահանաների իրաւունքն էր քարոզել եւ ուսուցանել, դաստիարակել փոքրերին քրիստոնէական հաւատի մէջ. կապել եւ արձակել, թողութիւն տալով մեղքերին: Քահանաների տնտեսական գործերում խառնուելը, եկեղեցու գոյքի եւ դրամների հաշիւները վարելը շատ սահմանափակ էր, այդ մասը ամբողջապէս գտնւում էր ժողովրդի ձեռքին: Թէ ո՞րքան անզօր էին քահանաները գիւղի հարուստների, կամ իշխան կոչուած դասակարգի առաջ, եւ ինչպէս ստրկաբար, հլու հնազանդութեամբ կատարում էին դրանց քմահաճոյքները, շատ անգամ մեղանչելով եկեղեցական կարգերի դէմ, այդ երեւում է եւ հէնց այսօր, տե՛ս նաեւ Երիցեանի «Ամենայն հայոց կաթուղիկոսութիւն», 343 երես, որտեղ մի որեւ է նայիբ պահանջում է հարսնիքատան 20 ոսկի փեսայից, որ թոյլ տայ քահանային պսակը կատարել: Գիւղական եկեղեցիների տնտեսական կառավարութեան մասին տե՛ս յետագայ գլուխները, պատժական եւ դատական խնդիրների մասին նոյնպէս՝ յետագաները: Ծխաբաժանութեան եւ քանակի մասին տե՛ս տնտեսական կառավարութիւնը:

7) Վանական կառավարութիւն

Դ եւ Ե դարերում, ինչպէս տեսանք, բազմաթիւ վանքեր էին կառուցել լի վանականներով՝ Միջագէտքում, Կապադովկիայում, Պաղեստինում, Հայաստանում եւ ընդհանրապէս Արեւելքում, մասնաւորապէս Եգիպտո-

Պատարագի Բ խումբն է «Աղէքսանդրիան» (Ափրիկայի).

Աղէքսանդրիայում յարգի էր Կիւրեղի պատարագը, որ հիմնուած էր Մարկոս աւետարանչի պատարագի վրայ. հաբէշներինը «Առաքելական կարգադրութիւնների» մէջ յիշուած պատարագն է, յետոյ արդէն նրանք էլ ընդունեցին Կիւրեղինը (444 թ.), նոյնպէս եւ ղպտիները:

Գ խումբն է Միջագէտքի պատարագները՝ Թադէոսի եւ Մարիի. նեստորականները կամ քաղդէացիք գործ են ածում «Առաքելոց» կոչուած պատարագը, որ է Թադէոսի եւ նրա ուղեկից Մարիի, որը եղաւ Սելեւկիայի եպիսկոպոս Թադէոսից եւ Ադդէից յետոյ. այս պատարագը շատ հին է եւ նեստորական ոչինչ չունի, շատ պարզ է եւ նախնական ձեւով, սրա մէջ չկայ ընծայաբերումն, վերաբերումն եւ հաւատամքը. Նիլը ասում է. «Այս նշան է յամենայն դէպս խորին հնութեան, նա պարզ է, պատկառելի, բոլորովին ազատ է վերջին գրողների փքուն յաւելումներից եւիւր կազմութեամբ չի կարող յառաջ եկած լինել Կեսարիայի կամ Երուսաղէմի պատարագի տարածումից կամ փոփոխութիւնից», հնութեան կողմից հաւասարեցնում է Յակոբի եւ Մարկոսի պատարագների հետ եւ բնագրի համար աւելացնում, որ յունականի թարգմանութեան հետքեր չունի: Բացի այս պատարագից նեստորականները ունին Նեստորի պատարագը, տարուայ մէջ 5 անգամ (Դիոդորի, Թէոդորի եւ Նեստորի տօներին). բացի այդ նրանք գործ են ածում Թէոդոր Մոպսուեստացու պատարագը, որ շատ նման է «Առաքելոց»-ին: Արդեօ՞ք նախալուսաւորչեան ասորական մասի Հայաստանում այս Թադէոսի եւ Մարիի պատարագը չէին գործածում. պատարագների համեմատութիւնից միայն հնար կլինի որոշ բան ասել:

Դ խումբն է արեւմտեան պատարագները. բացի յունականի նման պատարագներից այնտեղ կար Պօղոսի ուղեկից Բառնաբասի պատարագը, Մեդիօլանի եպիսկոպոս Ամբրոսիոսի (+397) պատարագն է, որ է Հռոմինը. կար եւ Պետրոսի ժամանակներից կազմուած պատարագ, որ գործ էր ածւում Իտալիայում: Կային եւ Գելասի Պապի (Ե դար) եւ Գրիգոր Մեծի պատարագները:

սում, սրա համար Ոսկեբերանը ասում է. «Երկինքը այնպէս զարդարուած չէ իւր բազմագոյն աստղերով, ինչպէս Եգիպտոսը զարդարւում է եւ փայլում կոյսերի եւ վանականների անթիւ բնակարաններով»: Ոսկեբերանի եւ թէ այլոց վկայութեամբ կուսանոցները զուգընթաց գնում էին վանքերի հետ թէ Եգիպտոսում, թէ Թրակիայում. Թէոդոսի քոյր Պուլխերիան չինեց բազմաթիւ կուսանաց վանքեր: Օգոստինոսի վկայութեամբ՝ կուսանաց վանքերը ոչ միայն անմերձենալի էին երիտասարդների, այլ եւ ծերերի համար, որոնց թոյլ էր տրւում միայն կանգնել դարպասների մօտ եւ նուէրներ տալ ու հեռանալ: Վանքերը ունէին կալուածքներ՝ չնորհուած կայսրներից, իշխաններից, որոնք եւ անձեռնմխելի էին համարւում մասնաւոր անձանց նկատմամբ: Վանքերը գտնւում էին առաջնորդների հսկողութեան ներքոյ, որոնք եւ հսկում էին վանականների վարք ու բարքի, նիստ ու կացի վրայ:

Թեմերում գտնւում էին վանքեր, որոնք անմիջապէս ենթարկւում էին մետրոպոլիտին եւ ապա պատրիարքին, կոչւում էին Տերունի (ստաւրոպիդ): Վանքերի մերձակայ հսկողութիւնը յանձնւում էր վանահայրերին, որոնք կոչւում էին հայրեր, աբբա, վարդապետ. կուսանաց վանքերինը՝ մայրապետ, նրանք ունէին օգնականներ, տնտեսներ, հանդերձապահներ, դատավարներ եւ այլն, եւ այլն: Վանահայրերի ընտրութիւնը պատկանում էր եպիսկոպոսին, պատրիարքին՝ ի հարկէ եղբայրութեան կամ միաբանութեան համաձայնութեամբ, առանց որի ընտրութիւն չէր կարող լինել: Իսկ մասնաւոր անձինք իրաւունք ունէին վանահայր նշանակել իրանց չինած վանքերում: Վանահայրերի պարտաւորութիւններն էին. 1) ընդունել վանականութեան մէջ անխտիր ամէն դասակարգի մարդկանց՝ ընտրելով արժանաւորը եւ յարմարաւորը, 2) տալ վանականներին աստիճան, նշանակել երգիչներ, ընթերցողներ եւ այլն, 3) միակ կարգադրել վանքի բոլոր գործերը, հսկել բոլոր պաշտօնեաների գործավարութեան վրայ եւ պատասխանատու լինել ամբողջ վանքի կողմից, 4) կառավարել խորհրդով եւ ընդհանուր վճռով բոլոր կալուածքները, գոյքերը, ժողովել նուէրները, դրամները, նիւթեղէնները, 5) հսկել վանական կանոնների անթերի կատարման վրայ, աղօթքների պաշտամունքների լրիւ գործադրուելուն վրայ:

Հայոց մէջ վանքերը սկսուեցին չինուել Լուսաւորչի օրով, լցուեցին վանականներով, որոնք մեծ մասամբ օտարականներ էին, ահագին զարկ ստացաւ վանականութիւնը Ներսէս Մեծի օրով, չինուեցին կուսանաց վանքեր, յանձնուեցին վանքերին հողեր, կալուածքներ, նուէրներ, մինչեւ իսկ որոշակի տուրքեր եւ հարկեր նշանակուեցին. վանահայրերը մեծ մասամբ օտար էին եւ մեծ իրաւունքներով, կոչւում էին վարդապետ, առաջնորդ, վերակացու. Գինդի համար Բիւզանդ ասում է 230 երեսում. «Այս Գինդը Տարօն գաւառից էր, մեծ Դանիէլի աշակերտ էր եղել, իսկ նրանից

յետոյ գլուխ աբեղայից, եւ վարդապետ միանձանց, եւ առաջնորդ մենակեցաց, եւ վերակացու վանորէից, եւ ուսուցիչ ամենայն անապատաւորաց, եւ տեսուչ ամենեցուն»: Վանականութիւնը այնքան ուժեղացաւ բարոյապէս, որ սկսեցին եպիսկոպոս, պատրիարք, կաթուղիկոս ընտրել այդ շրջանից. եկեղեցու ամրութեան հիմք համարւում էր վանականութիւնը, մանաւանդ երբ տիեզերական ժողովների պայքարներում նրանք դուրս էին գալիս պաշտպան եւ ջատագով ուղղափառ եկեղեցուն, նրանք խմբերով շրջում եւ քարոզում էին քրիստոնէութիւնը. Սահակ իւր 60 լուսակեաց վանականներով շրջում էր Հայաստանի բոլոր անկիւններում եւ կարգաւորում ամէն ինչ: Վանականութեան վարկը բարձրացաւ պատկերամարտութեան ժամանակ, այնքան շատ էին վանականներից եպիսկոպոս ընտրուած անձինք, որ հարց բարձրացաւ, թէ վանականութեան ուխտ անողը, հնազանդութեան, ամուրիութեան, անշահասիրութեան երդումն ընդունողը կարող է ժողովրդի մէջ ապրել, ռոճիկ կամ նուէրներ ստանալ, լինել տներում, կանանց շրջանում, որոնք հակասական էին վանական ուխտի հետ. կարծիքները տարբեր էին, բայց կեանքը գնում էր իւր հոսանքով եւ նոյն ձեւով ընտրութեան ժամանակ առաւելութիւն ստանում էին վանականները: Պօլսոյ 117 եպիսկոպոսներից 57-ը հոգեւորականներից էր ընտրուած, 58-ը՝ վանականներից, 2-ը՝ անորոշ (Твор. отц., 1862 г., О сане епископском в отношении к монашеству)*: Հայոց մէջ հէնց ամուսնութիւնը վերանալուց յետոյ, մեծ մասամբ կաթուղիկոսներ եւ եպիսկոպոսներ ընտրւում էին կուսակրօններից-վանականներից, բացառիկ դէպքերում՝ քահանաներից եւ աշխարհականներից: Ե դարու ժողովի կանոններից երեւում է արդէն, որ եպիսկոպոսական աթոռների վրայ նստած անձինք կուսակրօն էին, որ ենթադրել է տալիս, թէ՛ կամ ամուսնացած հոգեւորականները ընտրութեան դէպքում հեռացնում էին կանանց կուսանոցները եւ իրանք կառավարում թեմերը, կամ ուղղակի ընտրւում էին կուսակրօն հոգեւորականներից: Ս. Սահակի կանոնները խստութեամբ արգելում են վանքի եւ եկեղեցու ինչքը եւ ստացուածքը յանձնել կամ պարգեւել ըստ քմահաճոյից իրանց բարեկամներին եւ մերձաւորներին, որ ասել է թէ՝ եկեղեցին միշտ ճգտում էր ունենալ անգաւակ, անամուսին առաջնորդներ, որոնք իսկութեամբ չկարողացին կատարել իրանց սրբազան պաշտօնը յօգուտ ժողովրդի եւ եկեղեցու ու վանքի:*

Բ. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. Եկեղեցիների եւ վանքերու տնտեսավարութիւնը

(Изложение канонических постановлений... Христ. чтение, 1865 г.)

Թէ ինչպէ՞ս պիտի ապրէին հոգեւորականները, եկեղեցու սպասաւորները, այդ ցոյց տուաւ Յիսուս իւր կեանքով եւ օրինակով, ուր գնում էր, մտնում էր մէկի տունը, հաց ուտում եւ դուրս գալիս, կամ սպասում էր ունկնդիրներից մէկն ու մէկի հրաւէրին, կամ ընդունում էր յօժարակամ նուէրներ, որոնցով հոգալ էր տալիս իւր եւ իւրայինների պէտքերը, եւ մինչեւ իսկ աղքատների. նոյն ձեւով էլ պատուէրներ տուաւ իւր աշակերտներին ապրել ժողովրդի մէջ, քարոզելով եւ շրջելով, առանց մտածելու հացի վրայ. (Ղուկ. Է, Ժ գլ., Մատթ. Ժ գլ.): Նոյն ձեւով վարուեցին եւ առաքեալները, ստանում էին յօժարակամ նուէրներ եւ ուտում ու հանգստանում ամէն մի տան, ուր սիրով ընդունում էին եւ հիւրասիրում: Պօղոս առաքեալը շնորհակալութիւն է յայտնում փիլիպեցիներին նրանց ուղարկած նուէրների համար (Փիլ. Դ 10), Փիլիմոնին առաջուց գրով յայտնում է իջեւանելու տեղի համար (Փիլիմ. 22): Իսկ առաջին շրջանում մինչեւ իսկ քրիստոնեայ դարձածները վաճառում էին ամէն ինչ եւ յանձնում առաքեալներին ընտրուած անձանց՝ հոգալու բոլորի կարիքները եւ պէտքերը. (Գործք Բ) առաքեալները նոյնը պատուիրում էին իրանց յաջորդներին, հրահանգելով՝ սեղանի ծառայողը սեղանից ուտի, տաճարի ծառայողը՝ տաճարից (Ա Կոր. Թ): Առաջին շրջանում քրիստոնեայ-հրէաները հետեւելով Հին Ուխտի կարգերին (Ղեւ. 27 գլ., 30, 32, Թուոց. 18 գլ., 24, 26, 28, 31), տանում էին փող, հաց եւ գինի հաղորդութեան համար, խունկ՝ բուրվառի, ձէթ՝ կանթեղների համար, պաշտամունքից յետոյ, մնացած ուտելիքով կերակրւում էին քահանաները, եկեղեցու սպասաւորները եւ ժողովուրդը, աւելին տարուում էր քահանաներին եւ բաժանւում աղքատներին: Այդ որոշում է Բ առ. կանոնները (Ա գիրք, 69, 79, 83 երես): Թէոփիլոս Աղէքսանդրացին իւր 8 կանոնով որոշում է պատարագի մնացորդը հանձնել հոգեւորականներին եւ չուներորներին (Ա գ., 179): Հոգեւորականների այդ ձեւով սննդուելու վերաբերմամբ խօսում են Յուստինոսը, Տերտուղիանոսը, Առաք. կարգադրութիւնները (Ա գիրք, 51 երես): Պատարագը, ընծայաբերութիւնը, սիրոյ ճաշերը լինում էին ամէն օր, Պօղոս առաքեալը չատ գանգատներ լսելով կերուխումի ժամանակ եղած անկարգութիւնների վերաբերմամբ, որոշեց ընծայաբերութիւնները կատարել միմիայն կիւրակի օրերը (Ա Կորնթ. ԺԶ), իսկ մի

քանի տեղերում նուիրատուութիւնները ժողովում էին ամսէ ամիս (կիպրիանոսի Թուղթ.): Այս ձեւով կառավարւում էր եկեղեցին եւ հոգեւորականութիւնը մինչեւ Դ դարը. այդ դարում, երբ Հռոմում քրիստոնէութիւնը քաղաքացիական կրօն դարձաւ, եկեղեցու եւ նրա պաշտօնեաների ապահովութեան խնդիրը բոլորովին այլ կերպարանք ստացաւ, Կոստանդիանոս Մեծը իրաւունք տուաւ եկեղեցուն ստանալ նուէրներ դրամով, կալուածքով թագաւորներից, իշխաններից՝ կտակի միջոցով. Թէոդորոս եւ ապա Յուստինիանոս որոշեցին՝ անժառանգ անձանց գոյքը եւ ինչքը յանձնել եկեղեցուն. ամէն մի քաղաքում որոշուեց տէրունական հողերից որոշ մասն յատկացնել եկեղեցուն, եւ նրա արդիւնքով ապահովել եկեղեցականների տնտեսական կեանքը (Սոզոմենոս, Ա, ե): Կոստանդիանոս Մեծը Նիկիայի ժողովին մասնակցող եպիսկոպոսների գնալ-գալու համար հրամայեց բոլոր կուսակալներին, տալ առատութեամբ ամբողջ ճանապարհի ընթացքում նրանց ծախսը, հոգալ պէտքերը արքունական հարկերի հաշուից (Եւսեբիոս, Թէոդորէտ): Յուստինիանոսը հրամայեց, որ իւրաքանչիւր մարդ, որ իւր յիշատակին եկեղեցի է կառուցում, պէտք է անպայման ապահովացնի նրա գոյութիւնը՝ հոգալով եկեղեցու սպասաւորող հոգեւորականների պէտք եղած կարիքները:

Նոյնպէս եւ իրաւունք էր տրւում հոգեւորականներին ազնիւ աշխատանքի միջոցով հայթայթել իրանց ապրուստը՝ առաքեալի օրինակին հետեւելով (Գործք Ի 34): Հայաստանը բոլոր ազգերից առաջ չնորհիւ Լուսաւորչի եւ Տրդատի ընդունելով քրիստոնէութիւնը իբրեւ քաղաքացիական կրօն, հոգ տարաւ ապահովեցնելու եւ եկեղեցիների, եւ հոգեւորականութեան տնտեսական դրութիւնը. 1) թագաւորական հրամանով յանձնուեցին եկեղեցիներին եւ հոգեւորականներին բոլոր մեհեանների կալուածքները, ոսկէ եւ արծաթի իրեղէնները, 2) թագաւորական հրամանով ամէն մի եկեղեցի ստացաւ հող ի մշտական սեպհականութիւն, 3) մասնաւոր եկեղեցիներ եւ վանքեր չինող իշխանները յատկացնում էին կալուածքներ ի մշտական սեպհականութիւն, 4) Լուսաւորչի եւ Տրդատի կարգադրութեամբ թէ եկեղեցիները եւ վանքերը եւ թէ հոգեւորականները ստանալու էին ամէն մի տնից յօժարակամ եւ պարտաւորական տուրք, 5) եկեղեցիները իրաւունք ունէին փողով գնելու կալուածքներ, 6) եկեղեցիները իրաւունք ունէին կտակով ստանալու չարժական եւ անշարժ գոյք, մանաւանդ անժառանգութեան դէպքերում, 7) գոնէ մինչեւ Ե-Զ դարը կաթուղիկոսները եւ առաջնորդները ունէին սեպհական ժառանգական գիւղեր եւ հողեր:

1. *Եկեղեցիների առաջին ապահովողը եղաւ Տրդատ Թագաւորը, որը հրամայեց մեհեանների ոսկին ու արծաթը եւ կալուածքները յանձնել եկեղեցիներին. այս մասին ունինք Ագաթանգեղոսից վկայութիւններ: «Եւ զդաստակերտն (Անահտին պատկանող) հանդերձ գետնովքն եւ սահմա-*

նօք նուիրեցին եկեղեցւոյ ի սպասաւորութիւն» (ՃԸ): Նոյնպէս եւ Անի ամրոցինը. «Եւ զաւանն ամրաւն հանդերձ ի ծառայութիւն եկեղեցւոյ նուիրէին». «Եւ զգանձս երկոցուն մեհենացն աւարեալ ժողովեալ, ի նուէր սուրբ սպասու եկեղեցեացդ Աստուծոյ թողին տեղօքն հանդերձ» (ՃԹ): «Եւ զգիւղն ամ դաստակերտօքն եւ գետնովքն հանդերձ սահմանօքն յանուն Աստուծոյ նուիրէին» (ՃԹ): «Շինեցին կազմեցին զտեղիսն (վկայարանսն) եւ զարդարեցին ոսկի եւ արծաթի կանթեղամբ լուցելովք, եւ լապտերաւք վառելովք, եւ աշտանակօք բորբոքելովք»: «Նոյնպէս եւ զոսկին եւ զարծաթն եւ զկտաւսն փութով կուտէին առ դուրս հնձանին... եւ այդ ամենայն (հրամայում է Լուսաւորիչ) ի սպաս փառաւորընկալ սեղանոյն ի քահանայապետին կացելոյ» (433 երես): Յունաց Կոստանդիանոս Մեծի տուած ընծաները, բոլորը՝ ոսկի, արծաթ, յանձնեցին եկեղեցիներին. «Եւ բերէին զպարգեւս բերեալս անդստին, զոսկին եւ զարծաթն, եւ զպատուական կարասին, ի նուէրս սպասու Աստուծոյ եկեղեցւոյն եւ ի տունս նուիրաց սրբոց վկայիցն դնէին, նաեւ զտուեալ զոսկի սպասս կայսերն ի նոյն հանգիստ սրբոցն դնէին» (506 երես, ԱԳ):

2. *Տրդատ հրամայեց բոլոր աւանների եւ գիւղերի եկեղեցիներին հող հատկացնել հոգեւորականութեան ապահովութեան համար՝ կարգադրելով, որ աւանը տայ եկեղեցուն 7 ծխի հող, իսկ ագարակները (գիւղերը)՝ 4. «Սոյնպէս եւ Թագաւորն յամենայն իշխանութեան իւրում առ հասարակ՝ դրեաց չորս չորս հողս յամենայն յագարակ տեղիս, իսկ յաւանսն եւթն եւթն երդոյ հող, ի ծառայութիւն սպասաւորութեան եկեղեցւոյ նուէր պտղոյ Տեառն մատուցանէր» (443 երես, ԱԳ): Այդ կարգադրութիւնը տեւեց մինչեւ Պապ Թագաւորը, որը քիչացրեց հողերի քանակութիւնը. «Եւ հատ եւս յարքունիս Պապ Թագաւոր զհող եկեղեցւոյն, զոր տուեալ էր Թագաւորին Տրդատայ առ մեծաւն Գրիգորիւ քահանայապետին ի սպաս պաշտաման եկեղեցւոյ ընդ ամենայն երկրին Հայոց: Զի յեւթն հողոյն զհինգն հատանէր յարքունիս, եւ զերկուսն միայն թողոյր երկուս հողս: Եւ ըստ հողոյն թողոյր երկուս երկուս առ գետ մի երէց եւ մի սարկաւագ, եւ զայն ի սպասաւորութիւն կացուցանէր յիտ ի ծառայութեան զեղբարս եւ զորդիս երիցանցն եւ սարկաւագաց» (Բիւզ., 194 երես): Եղիշէն յիշում է, որ Վասակը «օրէցօր եկեղեցիների ռոճիկը չատացնում էր» (Գ, 81 երես):*

3. *Մասնաւոր անձինք ապահովեցնում էին իրանց կառուցած եկեղեցիները թէ կենդանութեան ժամանակ, թէ մահուան դէպքում՝ կտակների միջոցով: Դեռ եւս Ե դարում, ինչպէս վկայում է Ղազար Փարպեցին, Վահան Մամիկոնեանը եւ եղբայրները ոչ միայն նուէրներ էին տալիս Էջմիածնի կաթուղիկէի վանքին, այլ եւ ռոճիկ, կանոնաւոր եւ ժամանակին: Մխիթար Գոշին պահողը, վանքին օգնողը եւ ամէն պակասութիւն հոգացողն էր խնամակալ իշխանը: Բագրատունեաց, Արծրունեաց թա-*

գաւորները, Սիւնեաց իշխաններով գիւղերով կտակներ էին անում եւ կալուածքներով նուէրներ տալիս: Ստեփաննոս Օրբելեանը (ԺԳ դար) այդպիսի կտակների շատ փաստեր է բերում. «Կամաւն Աստուծոյ ես Սուփան՝ Սիւնեաց իշխան, չինեցի զՄաքենոցաց եկեղեցիս եւ անխնայաբար զարդարեցի պատուական սպասուք եւ Աստուածային կտակարանօք, եւ ետու զսեփական տեղն մեր ի սա, որ ընդ անուան եկեղեցւոյն Աստուածածին ասի, ամենայն սահմանօք, լերամբ եւ դաշտիւ, եւ ետու որս ձկանց զԲողաչեն սեղանոյն եւ եօթն հարիւր դրամ ի դեղկանայ գետոյ ղապալչէն, երկու հարիւր դրամ ի կաթկայ, 350 յԱնմեռէն, որ լինի 1250 դրամ, ետու եւ 5 կուղպակ ի յԱնի եւ 5 այգի յԵրեւան եւ հինգ հարիւր առու այգի ի գիւղաքաղաքն Գառնի, եւ 2 այգի յԵղիկիս... ետու եւ ջուիրս եզանց եւ ջոկս զուարակաց եւ անդեայս եւ հօտս ոչխարաց» (131 երես):

Նոյն ձեւով Փիլիպպէ Սիւնեաց իշխանը 844 թուին նուիրում է Տաթեւ գիւղի վանքին «ամենայն սահմանօք, լերամբ եւ դաշտիւ, այգօքն եւ ընկուզենօք, մարգագետնովք եւ ջաղացանով եւ որ ինչ համօրէն սահմանք են...» այն պայմանով, որ ոչ ոք իրաւունք չունենայ «հեռացուցանել, մի՛ վաճառել, մի՛ փոխել, մի՛ գրաւական դնել, այլ որ եկեղեցւոյ սպասուորք լինին՝ իշխան լիցին ամենայն սահմանացն... Վայելեցէք ցգալուստն Քրիստոսի»: Փառաւոր է 906-ի կտակը Տաթեւու վանքի նաւակատեաց տօնին հայոց թագաւորի, կաթուղիկոսի կնքով եւ վկայութեամբ. «Ահա այս իսկ են սահմանք զոր մեք ոտիւք մերովք կոխեալ եւ աչօք մերովք տեսեալ եւ ձեռօք մերովք նշանեալ՝ առանց զրկուելեան եւ յափշտակելոյ գրեցաք եւ կնքեցաք մատանեաւ մերոյ արքայիս եւ կաթուղիկոսիս եւ մեր իսկ» (168 երես):

4. Եկեղեցիները եւ վանքերը հողերը ձեռք են բերում նաեւ դրամով, գնելով. դրա բազմաթիւ փաստերը կարելի է գտնել ի միջի այլոց եւ Ս. Օրբելեանի պատմուելեան մէջ, նոյնպէս եւ այդ հաստատուելիւնների «ղապալաների» մէջ, որոնք ձեռագրերով գտնուում են հին գործերի մէջ:

5. Վանքերի եւ եկեղեցիների արդիւնքների աղբիւրներից գլխաւորն է յօժարակամ նուէրներ, տուրքեր, պտուղներ, տասանորդներ, խաչհամբոյրներ: Բիւզանդ 218 երեսում յիշում է Մանուէլ սպարապետի տուածների մասին. «Բազում մասունս յընչից իւրոց տայր եկեղեցիս եւ ի վկայանոցս, եւ բազում գանձս տայր ցքահանայապետսն եւ ապա մեռանի»: Աչոտ Ա-ի համար յիշատակում է Յովհաննէս կաթուղիկոս 80 երեսում. «Այլ եւ ի ձեռս հայրապետին (Գէորգ) հաւատայր գլխակատար գանձարանացն մթերս՝ եւ զերամակս ձիոց եւ զդասակս անդէոց եւ զհօտս ոչխարաց, ամենեւին բաշխել յեկեղեցիս ուղղափառաց ի նուիրումն պատարագին սրբութեամբ»:

Բացի նուէրներից կային եւ նշանակած տուրքեր, որոնք պարտաւոր էր ժողովուրդը վճարել: Ներսէս Մեծը 2000-աչափ վանքերից զատ չինեց

բազմաթիւ օտարանոցներ, աղքատանոցներ, ուրկանոցներ, որոնց պահպանութեան համար որոշ գիւղերի վրայ տուրքեր նշանակեց. Սահակը, թարգմանելով Լուսաւորչի կանոնները պղծի եւ տասանորդ տուրքերի վերաբերմամբ, պարտաւորական դարձնելով հրամայեց գործադրել իբրեւ Լուսաւորչաւանդ կարգ: Փաւստոս ասում է Պապի համար. «Եւ զկարգս պղծոյն եւ զտասանորդացն՝ որ ի նախնեացն կարգեալ սովորութիւն էր տալ յեկեղեցին, վասն այնորիկ հանէր հրաման ընդ աշխարհ, զի մի՛ ոք տացէ» (92 երես):

Փարպեցու թղթից երեւում է կամաւոր տուրքերի եւ նուէրների տալու ձեւը եւ քանակը. «Բայց երեք եղբարքն էլ սիրում էին Ս. Կաթուղիկէի վանքը ընծաներ եւ ամէն հարկաւոր բաներ նուիրելով, որոնցից ամէն մէկի տուածը յայտնի էր եւ գրով մնաց վանքում, եւ ճշմարիտ որ Տիրոջդ կամքի կատարողները դրանք եղան: Որովհետեւ... դրանք եղան քո խօսքի հրամանը կատարողները, առանձին առանձին, իրենց կամեցողութեամբ վանքի պղտաբերութիւնը հատուցանելով»: «Իսկ ինչ որ կարգել էին ինձ տարեկան տէր Ներսէհը եւ Հրահատը՝ կերակրի, հանդերձի եւ ձիու համար, յայտնի է, նոյնպէս եւ Տիրոջդ եղբօրորդիներից նշանակուածը, այն էլ դեռ հերիք էր լինում ինձ, եւ երբեմն իմ աւելորդներից վանքի պէտքերի համար էր գործ դրւում»: Թէ իւրաքանչիւր գիւղ պարտաւոր էր հարկ ու կամաւոր տուրք տալ եկեղեցիներին, վանքերին եւ հոգեւորականութեան, այդ երեւում է եւ յետագայ դարերի գրողների յիշատակութիւններից, որոնցից կարելի է յիշել Սիւնեաց աշխարհի պատմագիր Ստեփաննոս Օրբելեանի (ԺԳ դար) 12 գաւառների 677 առաջ բերած գիւղերի ցուցակը եւ ամէն մի գիւղի տալիք հարկի քանակը Տաթեւու վանքին. «Սիւնեաց երկոտասան գաւառաց հարկք եկեղեցւոյ ըստ հին սահմանին այս են. Ա. Ծղուկք գաւառ (այժմեայ Սիսիան). Նորիք 12. Տաթեւ 10. Յուր 6. Ծացարտ 10. Խովիտ 8. Տաչու 5. Հարժիք 10. Արիտ 6. ...» եւ այլն: Այժմ նոյն գիւղերը ինչպէս եւ բոլոր այլ թեմերի գիւղերը տալիս են նոյն տուրքերը՝ պղեղէն, ցորեն, գարի, իւղ, ձու, աղ: Սուրբ Սահակին վերագրած կանոններում մանրամասն գրուած է, թէ մատաղներից, տուրքերից ո՞ր բաժինը պիտի հասնի քահանաներին, ո՞ր բաժինը՝ եկեղեցիներին (քահանայից) եւ ո՞ր բաժինը՝ վանքերին (տե՛ս մանրամասն Ա գիրք, 368 երես): Վանքերը սկզբից հէնց իրանց ապահովեցրին կալուածքներով, դրամով եւ չարժական այլ կոյքերով, անասուններով: Էջմիածինը ունէր 15 գիւղ, Ս. Կարապետի վանքը՝ 12 գիւղ, որոնցից մէկը ուներ 1040 հեծեալ, 840 աղեղաւոր, 680 տիգաւոր, 280 պարսաւոր: Տաթեւու վանքը ունէր մօտ 30 գիւղ, ահագին անտառներ, Գիւտայ վանքը՝ 5 գիւղ, 1000 արջառ, 12000 ոչխար, 700 ուղտ, 600 ձի, 400 էշ եւ 170 կատեպան այգիների համար: Խոթայ վանքը ունէր 150000 դեսիատին անտառ եւ արօտատեղի: Նոյնպէս եւ միւս վանքերը:

6. *Կաթուղիկոսները եւ առաջնորդները նախկին վեց դարերում ունէին սեպհական գիւղեր, կալուածքներ, որոնք յետոյ դարձան սեպհականութիւն կաթուղիկոսարանի, որ է՝ Մայր Աթոռի, եւ առաջնորդարաններուն:*

Լուսաւորչից մինչեւ Սահակ կաթուղիկոսութիւն արաւ Պարթեւական տոհմը, որի կալուածքները 15 գիւղ էին կազմում եւ մեծ մասամբ գտնւում էին Տարօն գաւառում, այդ գիւղերի արդիւնքով ապրում էին թէ կաթուղիկոսները, թէ նրանց ընտանիքները եւ թէ ամբողջ իրանց տոհմը: Բիւզանդ ասում է Գ գլխում. «Իսկ սոցա (Գրիգոր եւ Արիստակէս) պատրաստեցան տեղիք բնակութեան եւ չիրիմք հանգստեան մեծին Գրիգորի՝ ի Դարանաղեաց գաւառին, ի գիւղն որ անուանեալ կոչի Թորդան եւ սրբոյն Արիստակեսայ որդւոյ նորա՝ յԵկեղեաց գաւառի, ի Թիլն աւանի, ի կալուածս Գրիգորի՝ հօրն իւրոյ»: Յովհաննէս կաթուղիկոսը 59 երեսում մինչեւ իսկ գրում է. «Այս գիւղ (Արամոն) սեպհական էր տան կաթուղիկոսարանի նախ քան զչարչարանս սրբոյն Գրիգորի յարքայէն Տրդատայ նմա իսկ հոգեցատուր պայմանաւ ընձեռեալ, որոյ եւ յետ կար վճռան պահի մինչեւ ցայսօր ժամանակի»: Բիւզանդ Դ, 97 երեսում մինչեւ կաթուղիկոսարանին յատկացնում է ոչ թէ 15 գիւղ, այլ 15 գաւառ՝ «Այրարատ, Դարանաղէ, Եկեղեաց, Տարօն, Բզնունիք, Ծոփք, եւ որ ընդ մէջ նոցա եւ որ չուրջ զնոքօք»: «Թաղեցին ի բուն գեւղն Հայրապետին Ներսէսի, որում անունն Ամօքն կոչի» (225 երես): Լուսաւորիչ այդ գիւղերի կառավարիչ նշանակել էր Դանիէլ քորեպիսկոպոսին: «Վերակացու եւ գլխաւոր եկեղեցեաց նահանգին Տարօնոյ, Գրիգորի ձեռական իշխանութեանն կողման մասին գործակալութեանն...»:

Ներսէս Մեծի ժամանակ նոյն կալուածքների կառավարիչն էր Խադ սարկաւագապետը: Հայոց կաթուղիկոսարանի Դուինի փոխադրելուց յետոյ Տարօնի կալուածների մասին յիշատակութիւն չենք գտնում, յիշւում են կալուածներ կաթուղիկոսարանին պատկանող Դուինի շրջակայքում՝ Արարատեան աշխարհում, որպիսի են Արտաշատ, Կաւակերտ, Հոռոմոց Մարգ: Յովհաննէս կաթուղիկոսը պատմում է 63 երեսում. «Ոստիկան ոմն՝ Խուզիմա անուն, եկեալ ի Դվին քաղաք՝ զընդ իւրեւ կացեալն նուաճէր: Եւ տեսեալ զգեղեցկութիւն մեծամեծ դաստակերտիցն տան կաթուղիկոսարանին՝ զԱրտաշատն եւ զԿաւակերտն եւ զՀոռոմոց Մարգ հանդերձ նոցունց ագարակօք եւ դաւճանեալ ի չար ցանկութենէ... ի Հայրապետէն Յովսէփայ խնդրէր տալ նմա զմեծ դաստակերտս իբր ի պատճառս գնոյ արծաթոյ», ապա զօրով խլում է Արտաշատը: Այդ շրջանից յետոյ արդէն, երբ կուսակրօնութիւնը դարձաւ ընդ հանուր օրէնք, գիւղերն այլ եւս չէին մնում կաթուղիկոսական տոհմի սեպհականութիւն, այլ համարւում էին Մայր Աթոռի, կաթուղիկոսական Աթոռի սեպհականութիւն: Առաջի շրջանում ինչպէս կալուածքները պատկանում էին կա-

թուղիկոսական տոհմին, նոյն ձեւով թեմերի կալուածքները պատկանում էին առաջնորդական տոհմին: Սեպհականութիւնը ժառանգաբար մնում էր նոյն տոհմի մէջ եկեղեցու առաջնորդութեան հետ միասին, արդիւնքները գործադրւում էր թէ եկեղեցու պէտքերի եւ թէ առաջնորդի եւ նրա տան պէտքերի վրայ:

Փաւստոս 228 երեսում յիշում է մի անկարգ Յովնան անունով եպիսկոպոսի մասին, որը խեղկատակութիւններով եւ ծամածռութիւններով թագաւորի սիրտը շահում էր եւ փոխարէնը ստանում գիւղեր եւ մուրհակներ. «Իսկ թագաւորին զմուրհակս գեւղաց կամ զագարակաց գրեալ եւ կնքեալ դնէին ի վերայ ողինն Յովհաննու փոխանակ ընդ մեղաց իւրեանց, եւ ի թագաւորացն հայոց ստացաւ իւր գիւղս եւ ագարակս եւ գանձս յուղղն լինելոյ եւ զմեղսն բառնալոյ ըստ բանիցն»: Թէ որքան հողեր եւ կալուածքներ ունէին եկեղեցիները, առաջնորդութիւնները, այդ երեւում է Արշակի եւ Պապի հակաեկեղեցական կարգադրութիւններից, Մարդպետի բացարձակ բողոքից, Փարպեցու ժամանակ աբեղաների գործ դրած միջոցներից, որ անպատճառ վանահայրութիւնը ձեռք ձգին: Առաջնորդները եւ առաջնորդական եկեղեցիները ստանում էին թագաւորներից ոչ միայն գիւղեր, այլ եւ գաւառներ. Փաւստոս ասում է, որ թագաւորը հրամայեց տալ Աղբիանոս եպիսկոպոսին. «Եւ ետ զաւանն եւ զբուն գահոյիցն գեւղն նահապետին Մանաւազենից եպիսկոպոսին Աղբիանոսի յեկեղեցի, զՄանաւազկերտ ամենայն սահմանօքն եւ կաւառականն հանդերձ, որ չուրջ զնոքօք էր, որ կայ ի կողմանս գետոյն Եփրատայ: Եւ ետուն զբուն գեւղն Որդունուց որոց անունն էր Որդորու, ուստի եպիսկոպոս Բասանու»:

Խորենացին Սուրմակ քահանայի համար ասում է, «որ ապա զիւրոյ գաւառին զԲզնունեաց զեպիսկոպոսութիւնն ի Պարսից արքայէն եդիտ ունել ազգաւ»: Առաջնորդ-եպիսկոպոսները Զ դարից սկսած, երբ կուսակրօնութիւնը պարտաւորական դարձաւ, այլ եւս ժառանգաբար չէին յանձնում թէ առաջնորդական պաշտօնը եւ թէ կալուածքները իրանց ժառանգներին, հապա ընտրուած յաջորդ եպիսկոպոսին:

Ծխական եկեղեցիները եւ ծխական քահանաները ապահովուած էին Տրդատի հրամանով հողաբաժիններով, մեծ գիւղերը պիտի յատկացնէին եկեղեցիներին 7 տան հող, փոքր գիւղերը՝ 3 ծխի հող: Պապ թագաւորը քիչացրեց այդ քանակը կէսից պակաս: Լուսաւորչի աւանդական գրից երեւում է, որ քահանան պիտի ստանայ «մատաղներից կաշին, աջերին ճրագուն, դմակը, սիրտը, լերդաբոյթը, երիկամունքները ճարպով, կողերի մի մասը, լեզուն եւ աջ ականջը, շրթունքը հոտոտելիքով, աջ ականջը եւ բոլոր խորհրդական մասերը: Իսկ կալից եւ հնձանից եւ ուրիշ արմտիքներից տասանորդ...» (Ա գիրք, 371 երես):

Դուինի Բ ժողովի կանոններում գտնում ենք քահանայական արդիւնքների բաշխման համար կարգեր (Ա գ., 260-272 երես): Առաջին կանոնը

թոյլ չի տալիս քահանաներին բաժանել ծուխը պաղի եւ մուտքի համար, հապա բոլոր արդիւնքը ժողովել եկեղեցի եւ գլխաւոր քահանայի նախաձեռնութեամբ բաժանել այս կարգով. 2 1/2 մասը տալ գլխաւոր քահանային, քահանաներին՝ 2 մասը, սարկաւագներին՝ 1 1/2 մասը, դպիրներին եւ պարկեշտ այրի կանանց՝ մի մասն: Ժողովի կանոնները սահմանուեցին Զ դարու կէսերին: Դուինի 648 թուի ժողովի կանոնները (Ա գ., 273-285): Թոյլ չեն տալիս ծխաբաժանումն կատարել, հապա իրանց հայր քահանաների բաժնով բաւականանալ իբրեւ ժառանգութիւն, նոյն ժողովի 8-րդ կանոնը բաց է ի բաց խօսում է քահանայական պաշտօնի եւ կալուածքների ժառանգաբար քահանայի տոհմին պատկանելու մասին, մինչեւ իսկ իրաւունք տալով քահանային ժառանգ չունենալու դէպքում որդեգրել մէկին եւ իւր «օջաղի» վրայ ժառանգ կարգելով՝ ծուխը, եկեղեցու հողը նրան յանձնել: Այս տարօրինակ եւ հակաաւետարանական կարգը տիրում էր մինչեւ 19-րդ դարը շատ տեղերում, Տփխիսի առաջնորդ Ներսէս Աշտարակեցու դէմ բողոքող նոյն քաղաքի իշխանները, պաշտպանելով իրանց քահանայացուին, գրում են. «Ահա հինգ հարիւր տարի է, որ մեր տան քահանայն Տէր Յակոբի օջախն է եղեալ եւ այժմ նրա ժառանգ Տէր Գաբրիէլին ենք ճանաչում...» (տե՛ս «Ամենայն հայոց կաթ.», երիցեանի): Վերոյիշեալ ժողովի կանոններից պարզ երեւում է, որ հայոց եկեղեցիները ունէին սեպհական հողեր, մնացած Տրդատի կարգադրութեամբ մինչեւ է, Ը դարերը, որպիսի հողերին ժառանգաբար տիրում էին քահանաները, որոնք ամէն ճիգը գործ էին դնում իրանց որդիներին քահանայ ձեռնադրելով թողնել իրանց տոհմի մէջ որդէ ցորդի այդ հողերը: Վերջերումս քահանաների արդիւնքը կազմում են՝ պսակադրամ, նշանադրամ, կնքադրամ, թաղմահարկ, գերեզման օրհնէքի հարկ, տնօրհնէքի հարկ, կալօրհնէքի հարկ (կալամուտ), այգեհնձանի օրհնէքի հարկ, գանձանակադրամ, կողոպուտ, մատաղներից կաշի եւ երի եւ այլն: Ներսէս Ե սահմանեց, որ իւրաքանչիւր 80 տուն ունենայ մի քահանայ, որ կարողանայ այդ արդիւնքներով ապրել: Գէորգ Դ սահմանեց բազմամարդ գիւղերի ամէն մի 100 տան մի քահանայ, իսկ փոքր գիւղերում՝ մի-մի քահանայ: Էջմիածնի Սինոդը ռուսահայոց գիւղական եկեղեցիների համար որոշել էր՝ ամէն մի համախօսական կազմող ծխական ժողով պարտաւոր էր դրաւորապէս խոստանալ որոշ չափով հող յատկացնել ընծայացու անձին ցմահ՝ ձրիապէս, տալով պետական գանձարանին պատկանելիք հարկերը եւ կոռ ու բեկարը: Նախկին կարգը Տրդատի ժամանակից, որով տրւում էր ազարակների եկեղեցիներին 7 ծխի հող, գիւղերին՝ 3 ծխի հող, գոյութիւն ունէր մինչեւ Թ, Ժ դարերը, այդ թուերից յետոյ ժառանգական քահանայութիւնը սեպհականացրեց եկեղեցական հողերը եւ դարձրեց քահանայական տան սեպհականութիւն, որով եկեղեցիները զրկուեցին սեպհական հողերից: Ռուսաց տիրապետութեան օրով, երբ ազնուականների

եւ վանքերի հողերի չափումն սկսուեցին, քահանայական հին տները մէջ ընկան իբրեւ հողատէրեր եւ խնդրեցին հողաչափներին իրանց հողերը ազնուականների հողերի իրաւունքներով չափել իրանց վրայ, այդպէս էլ եղաւ եւ նախկին եկեղեցիներին պատկանող հողաբաժինները չատ տեղեր պետական օրէնքի ոյժով դարձան վերջնական սեպհականութիւն հին քահանայական տների: Այժմ ընդհանուր սովորութիւն է դարձել գիւղերում ընծայացուին յատկացնել ձրի մի գլխի հող, կամ մի ծխի հող ցմահ վայելելու, իսկ քահանայի որդուց տրուած հողերից իբրեւ հասարակութեան անդամ պահանջել համահաւասար միւսներին հարկ: Ծխական քահանաների թէ ընտրութեան եւ թէ ապահովման խնդիրը կանոնաւոր մշակման ենթարկուեց Մկրտիչ Ա-ի ժամանակ՝ 1901 թուին, առանձին յանձնաժողովի ձեռքով, որի կազմած կանոնադրութիւնը տպուեց «Արարատի» 1902-ի թուի համարներից մէկում ի փորձ, բայց վերջնական դրական հաստատութիւն չստացաւ:

Վանքերի եւ Մայր Աթոռի տնտեսական ապահովութիւնը հիմնուած է այժմ գլխաւորապէս սեպհական գիւղերի, հողերի, անտառների արդիւնքների վրայ: Մայր Աթոռի նախկին նուիրակութիւնը վերացել է, այժմ ստանում է կանոնաւորապէս ռուսահայոց թեմերից հոգեբաժին, պսակահարկ, պաղի (ցորեն, գարի, իւղ, ձու, աղ) եւ մասնաւոր նուէրներ: Պարսկաստանի եւ Տաճկաստանի թեմերի արդիւնքը գնում է իրանց կեդրոնական վարչութեան պահպանութեան վրայ, իսկ էջմիածնի անունով նուէրները եւ գանձանակադրամները ուղարկւում են Մայր Աթոռ, այս արդիւնքները կոչւում են ընդհանուր անուամբ աթոռահասներ:

Տաճկաստանում դրամական բոլոր հաշիւները գտնւում է թաղական խորհրդի ձեռքում, ռուսահայոց եւ պարսկահայոց մէջ՝ ընտրեալ երեցփոխի ձեռքում, որոնք առանց ծխական ժողովի ոչինչ չեն կարող անել: Իւրաքանչիւր գաւառակ ունի իւր գործակալը, որ հսկում է բոլոր գաւառակի եկեղեցիների բարեկարգութեան վրայ, նախկին քորեպիսկոպոսների պաշտօնով. նա տալիս է պսակի հրամանը ծխական քահանաների վկայականի վրայ յենուած, ժողովում է աթոռահաս արդիւնքները, պաղի, պսակադրամ, հոգեբաժին: Գործակալները ենթարկւում են հոգեւոր կառավարութիւններին եւ կամ կոնսիստորիաներին: Տաճկահայաստանում թաղական խորհուրդը հաշուետու է գաւառական ժողովի առաջ:

Վանքերի հսկողութիւնը յանձնուած է վանահայրերին, որոնք կառավարում են բոլոր վանքական հողերը, դրամները եւ գործերը եւ հաշիւ տալիս բարձր իշխանութեան: Վանահայրերի եւ մայրապետների ընտրութիւնը լինում էր վանական միաբանութեան համաձայնութեամբ եւ կաթուղիկոսի ու Պօլսոյ կեդրոնական վարչութեան հաստատութեամբ: Ռուսահայոց մէջ Գէորգ Դ-ից սկսած վանականութիւնը համարուեց մի դասակարգ, որ իրաւունք չունի սեպհականութիւն ունենալու եւ մահից

յետոյ իւր ազգականներին թողնելու ստացուածքը, (տե՛ս Ա. գիրք, 441-442 երես): Տաճկահայոց մէջ այդպիսի որոշումը պետական օրէնքի միջոցաւ տեղի չունեցաւ:

Հներում մեծ մասամբ վանքերում նստում էին առաջնորդ եպիսկոպոսները, կամ փոխանորդ եպիսկոպոսներ, որոնք անսահման տէր էին իրանց վանքերի կալուածական եւ այլ արդիւնքների. միւս վանքերը, ուր առաջնորդներ չէին նստում, նրանք նոյնպէս անմիջապէս գտնւում էին իրանց առաջնորդների կարգադրութեան տակ, իսկ առաջնորդների աջ թեւ կազմում էին տեղական իշխանները, մինչեւ իսկ վճռական ձայնով (տե՛ս Ա. գ., Սահակի կանոնները, 332, 369): Թէ առաջնորդները վանքական արդիւնքներից որ մասը պիտի բաժին հանէին Մայր Աթոռին, անորոշ է, թողնուած էր իւրաքանչիւրի կամքին (տե՛ս Ա. գիրք, 320):

Բ. Բարեգործական հիմնարկութիւնների կառավարութիւնը

Եկեղեցիների եւ վանքերի սկզբնաւորութեան հետ զուգընթացաբար ընթացել է աղքատների, տնանկների, այրեաց եւ որբոց խնամատարութիւնը. առաքելոց ժամանակից հանգանակած նուէրներից բաժին էին հանում կարօտեալներին, այդ հոգատարութիւնը Ա. դարում յանձնւում էր ընտրեալ անձանց, որոնք սարկաւագ էին կոչւում: Եկեղեցին կազմակերպութիւն ստանալուց յետոյ, կանոնաւորութիւն ստացաւ եւ այդ բարեգործական ճիւղի կառավարութիւնը: Մեր մէջ այդ հիմնարկութիւնները բազմացան, կանոնաւորուեցին, նիւթականապէս ապահովուեցին Ներսէս Մեծի ժամանակ: Խորենացին Գ. Ի. գլխում այսպէս է գրում Ներսէսի համար. «Ի Բիւզանդեայ դարձեալ ի կեսարեայ, եւ եկեալ ի Հայս, զամենայն կարգս ուղղութեանց հարցն իւրոց նորոգեաց, այլ եւս առաւել եւս, քանզի զբարեկարգութիւնն, զոր ետես ի յունաց աչխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքին ի սմա նկարգարէ»: «Ցայտ արարեալ զպատէհ պատէհ տեղիսն զատուցանել՝ չինել աղքատանոցս, եւ ի ժողովել զախտաժէտս եւ զօրկունս եւ զմարմնակարս եւ զամենայն ցաւոտս, եւ նոցուն կարգեցին օրկանոցս եւ դարմանոց եւ ուճիկս, եւ պատանս աղքատաց... եւ սոյն կամ եղեւ ամենայն սուրբ ժողովոյն, զի այնպիսիքն միայն նստեալ լիցին յիւրաքանչիւր կայեանս, եւ մի ելանել ի մուրոյն տառապանս... զդարմանսն եւ զպիտոյսն վճարեսցին ամենեքեան» (Բիւզանդ, 46 երես): Բոլոր գիւղերում, ըստ Բիւզանդի, չինեց հիւանդանոցներ, օտարանոցներ, օտարատուններ. անկելանոցներում ժողովուեցին կոյրեր, կաղեր, մարմնահարներ, խուլեր, համրներ, կարօտեալներ (Բիւզ. 65, 194 երես): Ներսէս այդ հիմնարկութիւնները բաժանեց գիւղերի, քաղաքների վրայ, որոնց պարտաւորութիւններն էին՝ հասերով, տուրքերով, նուէրներով ապահովեցնել այդ հիմնարկութիւնների տնտեսական կա-

ցուԹիւնը. գիւղացիք տալիս էին հաց, չոր, խմիչք, մատաղներից բաժին եւ այլն, իսկ հոգեւոր իշխանուԹիւնը պատիժների մէջ մտցրեց՝ «տալ յօգուտ այդ հիմնարկուԹիւնների որոշ գումար իբրեւ պատիժ» (տե՛ս Շահապիվանի ժողովի կանոնները, Ա գիրք, 224-240): Դրանց բոլորի հսկողուԹիւնը յանձնեց Ներսէս 4-5 հոգու, Խադին, Շաղիտային, Եպիփանին, Եփրեմին եւ Գինդին (Խոր. Բ, Ի): Ներսէս այդ կարգերը բերաւ Պօլսից, Յունաց աշխարհից: Յունաց կայսրները Կոստանդիանոսից սկսած նուիրում էին այդպիսի հաստատուԹիւններին կալուածներ, դրամներ, բարձրաստիճան անձինք հետեւում էին կայսրների օրինակին: Թէոդոսի կինը՝ Եւդոկիան, իւր հաշուով աղքատանոց չինեց, ուր 400 ծերունիներ էին պատսպարուում: Թէոդոս եւ իւր քոյր Պուլխերիան բազմաԹիւ հիմնարկուԹիւններ հաստատեցին Պօլսում: Աչքի էր ընկնում Յուստինիանոսի կառուցած մեծ չինուԹիւնը անկար ծերունիների համար, առանձին եկեղեցիով: Բարսեղ՝ Մեծ զարկ տուաւ այդ հիմնարկուԹիւնների բազմանալուն, իւր ամբողջ եկամուտը եւ ունեցուածքը տալիս էր այդ հաստատուԹիւնների պահպանման: Ոսկեբերանը ամենամեծ պարտականուԹիւնը հոգեւորականների վերաբերմամբ՝ համարում էր այդպիսի հիմնարկուԹիւնների համար աշխատելը եւ դրանց խնամելը:

Ներսէսից յետոյ չարունակուեց այդ հաստատուԹիւնների գոյուԹիւնը մինչեւ Արշակունեաց անկումը, Շահապիվանի ժողովի կանոններից երեւում է, որ պատժապարտներին ուղարկում էին ուրկանոցները մէկից մինչեւ տասն տարի աղալու այդ անկար մարդկանց համար ալիւր, ձաւար պատրաստելով: Վարդանանց պատերազմից յետոյ, արաբացւոց արշաւանքների ժամանակ, երբ երկիրը ալէկոծ դրուԹեան մէջ էր, շատ դժուար էր այդպիսի հաստատուԹիւնները պահպանել վանքերից դուրս. վանքերը չարունակեցին լինել մինչեւ այսօր օտարանոց, հիւրանոց, աղքատներին օգնող, ծերերին սնդող եւ խնամող: Դրանց մնացորդներից է Պօլսոյ Ս. Փրկչեան հիւանդանոցը մի քանի մասերով, որոնք են. 1) հիւանդանոց, 2) ծերանոց, 3) անկելանոց, 4) որբանոց, 5) ուսանողների հարկ, 6) մոմատուն, տարեկան 1800-ի չափ հիւանդների խնամատարուԹեամբ:

Գ. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՕՐԷՆՍԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

(О церковном законодательстве, Хр. чт., 1865 г.)

Եկեղեցու օրէնսդրական իրաւունքի աղբիւրն է եկեղեցու հիմնադիրը՝ Քրիստոս, որի պատուէրը եւ առաքեալներին տուած իրաւունքը թէ՝ ով ձեզ կլսէ՝ ինձ կլսէ (Մատթ. Ժ եւ ԻԸ 20), հիմք դրեցին եկեղեցու ապագայ օրէնսդրական իրաւունքին: Առաքեալները Յիսուսի պատուէրներին հետեւելով՝ սկսեցին ամէն տեղ իրանց լսողներին, ժողովրդականներին պատուէրներ տալ, կանոններ սահմանել նրանց համար, պարտաւորեցնելով եկեղեցիներին ղեկավարուել այդ կարգերով իբրեւ հաստատուած օրէնքներով (Գործ. Ժե):

Առաքեալները իրանց յանձնուած օրէնսդրական իրաւունքով սահմանեցին. 1) եկեղեցականների ընտրութեան, ձեռնադրութեան կարգը (Ա Տիմ. Գ, Տիտ. Ա), 2) քահանայագործութեան կարգը (Ա Կորնթ. ԺԱ), 3) եկեղեցական կառավարութեան կարգը (Ա Պետ. Գ, ե), 4) ամուսնութեան մէջ մտնելու կարգը (Եփ. ե, Ա Կորնթ. է), 5) խառն ամուսնութեան կանոնը (Ա Կորնթ. է 12-17), 6) ամուսնալուծութեան կարգը (Ա Կորնթ. է 10-11), 7) եկեղեցականների եւ մարմնաւոր իշխանութեան յարաբերութեան կարգը (Հռոմ. ԺԳ), 8) եկեղեցական դատական իրաւունքի կարգը (Ա Կորնթ. Զ):

Առաքեալները տալով այս կարգերը հաւատացեալներին, յորդորում էին ճշտութեամբ կատարել, իսկ որոնք չէին յօժարւում հնազանդել դրանց, նրանք համարւում էին եկեղեցուց խզուած, մերժուած (Բ Թեսաղ. Գ):

Առաքեալներից այդ իրաւունքը յանձնուեց իրանց յաջորդներին եւ հետեւորդներին՝ այն ձեւով, ինչ ձեւով, որ իրանք էին սահմանում, այսինքն ո՛չ անհատական կամքի արտայայտութեամբ, այլ ժողովական: Աւելի պարզ ասած, ո՞վ էր օրէնսդրական մարմինը՝ անհա՞տը, եկեղեցու հովի՞ւը, թէ՞ առաքեալների ժողովը եւ ապա եկեղեցական ժողովը: Այդ հարցի լուծումը տեսնում ենք հէնց առաքեալների ժամանակ, որոնք ընդհանուր ժողով կազմեցին եւ ընդհանուր խորհրդակցութեամբ որոշեցին Հին Ուխտի ծէսերը պարտադիր չհամարել հաւատացեալների համար, այլ միմիայն Նոր Ուխտի պատուէրները, ժողովիս վճիռը իբրեւ պարտաւորական կարգադրութիւն առաքեալները ցրուելով գործադրում էին իրանց չրջանի ամէն կողմերում (Գործք. Ժե): Նախնական եկեղեցին այդ կարգը ամենայն ճշտութեամբ գործադրում էր, իւրաքանչիւր մի սահմանադրութիւն օրէնք դառնալուց առաջ ենթարկւում էր եկեղեցական ժողովի քննադատման եւ համաձայնութեան: 419 թուին Կարթագենի ժողովը

կելեստինա Հռոմայ Պապին ուղղած թղթում, ուր խօսւում է պապերի օրէնսդրական միապետական ձգտումների դէմ, գրում է. «Ո՞վ կհաւատայ, որ Աստուած մէկին միայն կկամենայ ներշնչել արդար դատելու իրաւունքը եւ ժողովում գումարուած բազմաթիւ սրբազան անձինքներին կբացասի այդ խնդրում» (Книга правил)*:*

1) Այսպիսով երեւում է, որ առաքելադիր օրէնք է համարւում միմիայն ժողովին յատկացնել եկեղեցու օրէնսդրական իրաւունքը եւ ո՛չ որ եւ է անհատի, եկեղեցու պետին (տե՛ս Ա գիրք, 78, 216, 220, 224-322 երես):

2) Այս օրէնքին չի կարելի հակասական համարել օտար եւ ազգային սուրբ հարց կանոնները, որոնք առանց ժողովի են արուել եւ ընդունուել բոլորի կողմից, որովհետեւ քրիստոնեայ հոգեւորականութիւնը եւ եկեղեցիները այդ ձեւով հրատարակուած կանոնները համարել են եկեղեցու ոգուն համապատասխան եւ աւանդութեան համեմատ, առանց որ եւ է չեղման ժողովական սահմանադրութիւններից, մանաւանդ եւ այս պիտի ի նկատի ունենալ, որ սուրբ հարց եզական կանոնները միշտ մշակուել եւ գրուել են եթէ ոչ ժողովով, գոնէ եպիսկոպոսների եւ այլ խորհրդակիցների աջակցութեամբ եւ մասնակցութեաբ: Մինչեւ այժմ լինում են միշտ կաթուղիկոսական կարգադրութիւններ, որոնց հնազանդում են բոլոր հաստատութիւնները, եւ այդ չի հակասում ժողովական-օրէնսդրական սկզբունքին. ինչո՞ւ. ա) որովհետեւ կաթուղիկոսական կարգադրութիւնները չեն դուրս գալիս այն գծած սահմանից, որ դրել են մեր նախկին ժողովները, նոր կարգերը կամ միմիայն յիշեցնում են նախկինները, կամ ըստ ժամանակի եւ հանգամանքի՝ փոփոխութեան են ենթարկում վարչական, պատժական եւ ձեւական կողմերը, բ) ոչ մի կաթուղիկոսական կարգադրութիւն չի յաւակնել չեղել առանց ժողովի՝ նախնեաց աւանդից: Ներսէս Ե-ի օրով, երբ իւր յիսնամեայ բարեկամներ եւ ջերմեռանդ ազգասէր Լազարեանները դիմեցին նրան՝ խնդրելով թոյլ տալ ամենայարգելի պատճառներից ստիպուած ազգակցական չորրորդ աստիճանի ամուսնութիւն, կաթուղիկոսը սաստիկ նեղացաւ, յարաբերութիւնը խզեց նրանց հետ: Երբ աղերսանք աղերսանքի ետեւից թափեցին առ ոտս կաթուղիկոսի, նա պատասխանեց, որ ինքն թէ եւ կաթուղիկոս է, բայց առանց ազգային ժողովի կարգադրութեան ոչինչ չի կարող անել. եւ որովհետեւ այդպիսի խնդրի համար ժողով անելը հնարաւոր չէ, ուստի եւ եթէ Պօլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքները ժողովներ կգումարեն, Էջմիածնի Սինոդը միաբանական ժողով կգումարեն եւ իրանց համաձայնութիւնը կտան, այն դէպքում թոյլ կարող է տալ միայն մի պսակը (Լազարեանները 2 քոյր տալիս էին երկու քրոջ որդոց): Երբ Լազարեանները պատրիարքների համաձայնութիւնը գրաւոր հասցրին Ներսէսին, վերջինս պատասխանեց՝ դրանց ձայնը նշանակութիւն չունի, պէտք է ժողովների գրաւոր համա-

ձայնութիւնը բոլորի ստորագրութեամբ ինձ հասնի: Եւ մինչեւ վերջն էլ այդ համաձայնութիւնը չտուաւ, թէ եւ Աստրախանի Մատթէոս եպիսկոպոսը ծածուկ պսակեց: Ներսէս Ե-ի արարմունքը ցոյց տուաւ, թէ մեծ հայրապետը որքան մեծ եւ անփոփոխելի նշանակութիւն էր տալիս՝ ժողովի միմիակ օրէնսդրական իրաւունք ունենալուն եւ ոչ մի հովուապետի՝ կաթուղիկոսի կամ պատրիարքի չվերագրելով այդ իրաւունքը, հաստատում էր այդ բարձր սկզբունքը: Որով եւ պարզում է կաթուղիկոսական կարգադրութիւնները հրատարակելու հարցի չհակասելը այդ սկզբունքին, քանի որ Ներսէս Ե ունէր բազմաթիւ կանոններ հրատարակած (Ա գիրք, 421-441) եւ նա գիտէր, որ հրատարակութիւնները միմիայն հաստատութիւն են նախնեաց կարգերի:

3) Եկեղեցին ընդունում է եւ քաղաքական իշխանութեան օրէնսդրական իրաւունքը եկեղեցու վերաբերմամբ, երբ պետական սահմանումները չեն հակառակում եկեղեցու նուիրական սկզբունքներին: Լուսաւորչի ժամանակից եկեղեցու կանոնները զուգընթաց քաղաքացիական օրէնքների հետ գործադրւում էին Հայաստանում համազօր ուժով, նոյն իսկ առաւելութիւն եւ արտօնութիւն էր տրւում առաջիններին: Նոյն ժամանակուայ տիեզերական եկեղեցին ընդունում էր քաղաքական օրէնսդրական իրաւունքը այն չափով, ինչ չափով եկեղեցու կեանքը չփւում էր հասարակական-քաղաքացիականի հետ, ընդհանուր կարգապահութեան, բարեպաշտութեան, հրամանների գործադրման, հաւատքի պաշտպանութեան խնդիրներում, որոնք հարկաւ եկեղեցու կանոններին համապատասխան էին: Լուսաւորչից յետոյ, Վարդանանց ժամանակ, ազգային ընդհանուր ժողովը Շահապիվանում, բացառիկ հանգամանքներից ստիպուած, պատիժների գործադրման իրաւունքը յանձնեցին հոգեւորականներին, մինչեւ իսկ մահուան դատապարտութեան: Հետագայ դարերում եկեղեցական ազգային ժողովը միշտ, համարեա մինչեւ 1800 թիւը, եղել է բացառապէս օրէնսդիր մարմին, եւ եթէ մուծել է մահմետական տիրապետութեան օրով պետական օրէնքներից կարգադրութիւններ, այդ՝ ստիպուած ժամանակի հոսանքից, անհրաժեշտ փոփոխութեան կարիքից, որոնք հարկաւ չեն եղել հակառակ եկեղեցու սկզբունքներին:

Տիեզերական ժողովները հետագայ դարերում մինչեւ եկեղեցիների բաժանումը (Ժ դար) վարուել են ընդհանուր սկզբունքով: Հայոց երկիրը եւ ասիական մի քանի ազգութիւններ ընդունել են միմիայն առաջին երեք տիեզերական ժողովների օրէնսդրական իրաւունքը, մերժելով Դ, Ե, Զ, Է կոչուած տիեզերական ժողովների նոյնպիսի իրաւունքը: Տիեզերական ժողովը ընդհանուր եկեղեցիների վերաբերմամբ կարող է համարուել հանրական օրէնսդիր մարմին այն դէպքում, երբ իւրաքանչիւր անկախ եկեղեցու ներկայացուցիչ կմասնակցի տիեզերական ժողովում եւ իւր ստորագրութեամբ համաձայնութիւն կտայ ժողովի որոշումներին, ի

հարկէ որքան որ ընդհանուր ժողովի որոշումը կհամապատասխանի իւր անկախ եկեղեցու սկզբունքներին եւ դրաւոր իրաւանց (տե՛ս նախընթաց 2 կէտը):

Տիեզերական այդ ժողովներին պետութիւնը միշտ աջակցել է, աշխատել է ամէն կերպ եկեղեցու ինքնուրոյնութեան, բարգաւաճման եւ բարեզարդութեան համար, կայսրները հաստատում էին այդ ժողովների որոշումները եւ հրամայում էին գործադրել: Այդ ժողովներից յետոյ յունա-հռոմէական կայսրները չատ անգամ առանց ժողովի հրատարակում էին եկեղեցական կանոններ եւ պատուիրում կատարել իբրեւ օրէնք, եթէ նրանց հրատարակածները համապատասխան էին լինում եկեղեցու սահմանադրութիւններին՝ կատարւում էին առանց դժկամութեան: Հռոմայ եկեղեցին բաժանումից յետոյ բոլորովին բացառիկ դիրք ստեղծեց օրէնսդրական խնդրի վերաբերմամբ. պապերը ո՛չ միայն թոյլ չէին տալիս ընդունելու ժողովի օրէնսդրական իրաւունքը, այլ եւ մերժում էին որեւ է մի պետութեան մասնակցութիւնը այդ հարցում, համարելով իրանց Քրիստոսի փոխանորդներ՝ նրանք դարձան եկեղեցու միակ օրէնսդիր հովուապետ, որպիսի վերաբերմունքը կաթոլիկ աշխարհը վերջերումս ընդունեց իբրեւ հաւատոյ դաւանանք: Պապը կարող է ժողով հրաւիրել եւ հարցերը ժողովով որոշել, բայց առանց ժողովի, ինքն իւր իրաւունքն է համարում օրէնքներ սահմանել իբրեւ ծայրագոյն օրէնսդիր թէ հաւատոյ դաւանութեան եւ թէ վարչական կազմակերպութեան վերաբերեալ: Բողոքական եկեղեցում ընդհանրապէս օրէնսդրական իրաւունքը պատկանում է թագաւորին: Ռուսաց մէջ Պետրոս Մեծի չնորհիւ եկեղեցին ենթարկուեց նոր վարչական կազմակերպութեան, կայսրը համարուեց գլուխ եկեղեցու եւ բարձր օրէնսդրական իրաւատէր: «Բոլոր օրէնսդրական կարգադրութեան սկզբնական հիմունքը եղել է, ասում է Սօկօլովը՝ Մեծն Պետրոսի արած այդ կարգադրութեան վրայ խօսելով, դարձնել եկեղեցական իշխանութիւնը Ռուսաստանում պետական կառավարութեան մի ծառայողական գործիք՝ իւր նպատակներին հասնելու համար, եւ հաւասարացնել եկեղեցական իշխանութիւնը պետութեան միւս վարչական հաստատութիւններին, ենթարկելով նրանց նոյն կերպարանքին եւ տալով նոյն տիպը» (Пр. обоз., 1870 г.)*: Հայոց եկեղեցին ռուսական տիրապետութեան ներքոյ ստացաւ այն կերպարանքը, ինչ որ ռուսականը՝ Պետրոս Մեծից սկսած:*

Տաճկահայաստանում եւ Պարսկահայաստանում մնաց նախկին հիմունքների վրայ: Յամենայն դէպս Հայոց եկեղեցու օրէնսդրական ընդհանուր իրաւունքը առաջուայ նման, չնայելով իւր այժմեայ զանազանատեսակ քաղաքական կերպարանքին, պատկանում է համազգային եկեղեցական ժողովին:

Եկեղեցական օրէնսդրութեամբ կազմւում են երկու տեսակ օրէնքներ. ա) դաւանաբանական եւ բ) վարչական՝ ներքին ու արտաքին:

Դաւանաբանականը՝ ինչպէս վերեւ նկատեցիք, իրանց հիմունքներով, սկզբնաւորութեամբ հաստատուած եւ ընդունուած են տիեզերական եւ մեր ազգային ժողովներով, նորից քննութեան չենթարկուող եւ անփոփոխ են:

Վարչականը՝ եկեղեցու ներքին եւ արտաքին կառավարութեան են վերաբերում. ներքին ասելով հասկացւում է՝ ժամերգութեան, ծէսերի կատարման եւ ներքին՝ կարգապահութեան կանոնները, իսկ արտաքին՝ հոգեւորականների միմեանց հետ ունեցած յարաբերութեան, կառավարուելու ձեւերը, դատելու, պատժելու, դատավարելու կանոնները:

Սահմանուած կարգերը պարտաւորական են թէ հոգեւորականների եւ թէ աշխարհականների համար. սրանք ազատւում են այդ կարգերին ենթարկուելուց, երբ. ա) հինը կորցնում է իւր ոյժը նոր կարգադրութեամբ, բ) երբ հին կանոնները ժամանակին համապատասխան չլինելով՝ բոլորովին անգործադրելի են դառնում յետագայ ժամանակներում (օրինակ՝ հաւատուրացների, ապաչխարանքի կանոնները):

Դ. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԴԱՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

1) Եկեղեցական դատի հիմունքները

(Основание цер. суда., Прав. соб., 1858. О формах и началах дух. суда. Хр. чт., 1870)

Եկեղեցին, ունենալով օրէնսդրական իրաւունք, ունի եւ օրէնքները գործադրելու իրաւունք յանցաւորների եւ զանցառուների նկատմամբ: Իւրաքանչիւր յանցանք պիտի նախօրէն քննուի, պարզուի, յանցաւորի վրայ ապացուցուի եւ ապա ենթարկուի դատապարտութեան:

Ինչպէս եւ եկեղեցական կառավարութիւնը յանձնուած է եկեղեցական մարմնին որոշ հիմունքներով, այնպէս էլ դատելը եւ պատժելը կազմելով եկեղեցու կառավարութեան մասերից մէկը, ենթարկւում է եկեղեցու իրաւասութեան նոյն հիմունքներով: Դատելու իրաւունքը եկեղեցին ստանում է Յիսուսից, որը առաքեալներին պատուիրեց, թէ՝ «Եթէ մեղիցէ քեզ եղբայր քո, երթ յանդիմանեա զնա, յորժամ դու եւ նա միայն իցէք, եթէ լուիցէ քեզ, շահեցար զեղբայրն քո: Ապա թէ ոչ լուիցէ քեզ, առ ընդ քեզ միւս եւս կամ երկուս, զի ի բերանոյ երկուց եւ երից վկայից հաստատեսցի ամենայն բան: Իսկ եթէ եւ նոցա ոչ լուիցէ, ասասջիք յեկեղեցւոջ, ապա եթէ եւ եկեղեցւոյն ո՛չ լուիցէ, եղիցի քեզ իբրեւ զհեթանոսն եւ զմաքսաւորն: Ամէն ասեմ ձեզ, զոր կապիցէք յերկրի, եղիցի կապեալ յերկինս, եւ զոր արձակիցէք յերկրի՝ եղիցի արձակեալ յերկինս» (Մատ. ԺԸ գլ.): Նոյն կրկնում է Յովհաննէս (Ի գլ.) «Առէք Հոգի Սուրբ, եթէ ումեք թողուցուք զմեղս, թողեալ լիցի նոցա, եթէ զուրուք ունիցիք, կալեալ լիցի»: Նոյնը երեւում է Պօղոս առաքեալի գրած թղթերից հաւատացեալներին, մասնաւորապէս Բ Կորնթ. Ժ գլ. «Վասն այնորիկ գայս ի հեռուստ գրեմ, զի մի՛ յորժամ եկից, սաստկութեամբ վարեցայց ըստ իշխանութեանս»: Առաքեալները Յիսուսի տուած կապելու եւ արձակելու իրաւունքը յանձնեցին իրանց յաջորդներին, իբրեւ եկեղեցու պաշտօնեաների: Այսպիսի ձեւով դատելու եւ արձակելու իրաւունքը ուղղակի ներքին է, հոգեկան եւ բարոյական, նա կապ չունի արտաքին իրաւաբանական դատական ձեւերի եւ պարգեւների հետ, որպիսի են քրէական եւ քաղաքացիական պատժական օրէնքները, այդ ձեւով դատողը գործ ունի միմիայն մեղադրուածի կամ աւելի լաւ ասած՝ մեղք գործողի հոգու հետ, խղճի հետ. որքան սրտանց լինի զղջումը, որքան անկեղծ լինի մեղք խոստովանուելը, այնքան էլ քիչ կլինի պատիժը եւ դիւրին արդարանալը: Արձակել մէկին նշանակում է ընդունել մեղանչողին կատարեալ զղջացած եւ ազատած խղճի խայթից, նա դառնում է արդար եւ անարատ:

Այսպիսի հոգեկան անարատ վիճակ առաջ է գալիս այն դէպքում, երբ մեղանչողը իւր յօժար կամքով, ներքին խայթից ստիպուած տանջւում է եւ ցանկութիւն է յայտնում անպայման ազատուելու այդ հոգեմաշ դրութիւնից, խոստանալով այլ եւս չմեղանչել: Այսպիսի ձեւով ձեռք բերած հոգեկան մաքրութիւնը պիտի հաստատուած լինի անկեղծ, անարատ հաւատքի վրայ, որի վրայ եւ Յիսուս կառուցեց իւր եկեղեցին: Այստեղից առաջանում է այն, որ եկեղեցու, այսպէս ասած, ներքին դատական իրաւունքի հիմք կազմում են հետեւեալ էական կէտերը. 1) անկեղծ հաւատք, 2) Յիսուսի պատուէրը՝ «կապեցէք եւ արձակեցէք», եկեղեցուն տուած, 3) առաքեալներին եւ յաջորդներին չնորհուած «առէք Հոգի Սուրբ...» (Յովհ. Ի գլ.) իրաւունքը, որով արձակողը պիտի լինի քահանայագործելու իրաւունք ստացած, այսինքն օծուած: Նոյն պատուէրը նոյն ոգով տալիս է Պօղոս առաքեալը Տիմոթէոսին. «Վասն որոյ յիշեցուցանեմ քեզ արծարծել զչնորհսն Աստուծոյ, որ են ի քեզ ի ձեռնադրութենէ Իմմէ» (Ա Տիմոթ. Ա գլ., 6): Կապելու եւ արձակելու դատը բարոյական լինելով, ներքին աշխարհի հետ կապուած, քան արտաքին պայմանների, հիմնուած լինելով միմիայն քրիստոնէական հաւատքի վրայ, արձակողը Հոգոյն Սրբոյ ստացած չնորհքով է արդարացնում մեղանչողին, այդ հիմքով այսպիսի դատը կոչւում է ներքին, քանի որ դատի հետեւանքը այն է՝ զղջումը, մնում է բոլորի համար գաղտնի, մեղանչողը զղջաց սրտով, թէ ոչ, արդարացաւ, թէ ոչ, այդ մնում է իրան խղճին եւ Աստծուն: Շատ պարզ է, որ այսպիսի դատի ենթարկուել կարող է միմիայն քրիստոնեան, եւ այն քրիստոնեան, որ հաւատում է, իսկ ո՛չ քրիստոնեան եւ անհաւատը «կապելու եւ արձակելու» սահմանից բոլորովին դուրս են:

Եկեղեցու արտաքին համարուած դատաստանը բոլորովին տարբեր է, նա արտաքին աշխարհի հետ գործ ունի հաւատացեալ հասարակութեան, քահանայագործող անձանց վարքի, բարքի, յարաբերութեան, եկեղեցու պատուէրների կատարման հարցերով է զբաղւում, նա արդէն հասարակական դատաստան է: Արտաքին դատի հիմքը կազմում է Յիսուսի պատուէրը՝ եղբօր մեղանչելու դէպքում, որ եկեղեցու անդամը պիտի առանձին յանդիմանի մեղաւոր եղբօր, եթէ վերջինս կզղջայ, երկու վկայի ներկայութեամբ պիտի յանդիմանի մեղաւորին, եթէ նրանց էլ չլսի, պիտի յանդիմանուի բոլոր եկեղեցու (հաւատացեալ) առաջ, իսկ եթէ այս վերջին միջոցն էլ չազդի յանցաւորի վրայ, վերջինս զրկւում է եկեղեցուց եւ դառնում է իբրեւ հեթանոս (Մատթ. ԺԸ 15-18): Պօղոս առաքեալը իւր թղթերում նոյն ձեւով պատուէրներ է տալիս Տիմոթէոսին եւ Տիտոսին (Ա Կորն. Ե, Զ, Է):

Թէ ներքին եւ թէ արտաքին դատաստանի դէպքերում եկեղեցին դատելու իրաւունք տալիս է միմիայն այն անհատներին, որոնք քրիստոնեայ են եւ անդամ եկեղեցու: 1) Հաւատի վերաբերեալ խնդիրներում դատելու իրաւունք չունին նրանք, որոնք եկեղեցուց հեռացրուած են եւ

քրիստոնեայ չեն (Եփեսոս, 1 կանոն) (Ա. գիրք, 129-130 երես) (Պօլս. 6 կ., 126 եր.): 2) Դատաստանը այն ժամանակ է օրինաւոր համարւում, երբ դատը եւ վճիռը կատարւում են եկեղեցական կանոնների հիման վրայ (Նիկիայի 5 կ., Եփես. 5, տե՛ս Ա. գիրք, 112-113, 130): 3) Դատաստանը լինում է հոգեւոր իշխանաւորների ձեռամբ, մասնաւորապէս եպիսկոպոսի (Նիկ. 5, Բ առ. 37, Ա. գիրք, 112-113, 78-79): 4) Դատերը կատարում է հոգեւոր վարչութիւնը, ով կդիմի մարմնաւոր իշխանութեան՝ կպատժուի (Պօլ. 6 կ., Ա. գիրք, 126): Վերոյիշեալ կէտերով ղեկավարուող դատարանը օրէնքների եւ կանոնների հիման վրայ քննում էր հասարակական կեանքում պատահած անկանոն երեւոյթները, գտնում էր յանցաւորներին, որոշում էր երեւած փաստերի հիման վրայ յանցանքների աստիճանները, յանցաւորների մեղաւորութեան չափը եւ նշանակում էր դրանց համապատասխան պատիժ-ապաշխարանք՝ յանցանքը եւ մեղքը սրբելու համար: Դատաստանը արդար կատարելու համար անհրաժեշտ է, որ նախնական քննութիւնը լինի բազմակողմանի, անաչառ. նախնական քննութիւնից թէ եւ չէ կախուած դատաւորների վճիռը, բայց նա կազմում է հիմքը: Բացի այդ դատաստանը լինում է դռնբաց, դատաւորների, մեղադրողի եւ մեղադրեալի ներկայութեամբ եւ հարց ու փորձով, որպէս զի վճիռը կայացնելու, փաստերի դասաւորութիւնը եւ յանցանքի պարզորոշութիւնը կանոնաւոր լինի արտայայտած եւ մեկնաբանած: Որովհետեւ դատաստանը ունի մեծ բարոյական նշանակութիւն թէ յանցագործի նկատմամբ, թէ շրջապատողների՝ իբրեւ խրատ միւս հաւատացեալների առմամբ, ուստի եւ նա պիտի կանգնած լինի բարոյական բարձրութեան վրայ, նա չպիտի ենթարկուի քմահաճոյքի, կամայականութեան, զանազան անձանց կրքերի, այլ լինի անկախ, հեռու անձնական յարաբերութիւններից, չենթարկուի եպիսկոպոսի կամ այլ նախագահի ճնշման. նոյն ձեւով պիտի վարուեն եւ անդամները վճիռը կայացնելիս եւ յանձնեն ում որ հարկն է ի կատար ածելու առանց յետաձգման:

2) Եկեղեցական դատի առարկան, այն է՝ յանցանքը եւ մեղքը

Յանցանք առհասարակ համարւում է օրէնքի խանգարումը գիտակցութեամբ ի վնաս ուրիշների. եկեղեցական յանցաւոր համարւում է եկեղեցու կանոնները խանգարողը, նրա սահմանած կարգեր չկատարողը. եկեղեցու որոշումների դէմ բարոյապէս մեղանչելը համարւում է մեղք, մեղանչողը՝ մեղաւոր: Նախկին դարերից սկսած մեղք եւ յանցանք համարւում էին.

1) հաւատուրացութիւնը (Ա. գիրք, 83, 176 երես),

2) հեթանոսի եւ հրէայի ծէսեր եւ կարգեր կատարելը (Ա. գիրք, 85, 159),

3) աղանդաւոր եւ հերձուածող դառնալը (Ա. գիրք, 169),

4) անտարբերութիւն դէպի հաւատը (Ա. գիրք, 148 եր.),
5) մոլեռանդութիւն հաւատի մէջ (Ա. գիրք, 147 եր.),
6) կախարդութիւնը իւր բոլոր տեսակներով (Ա. գիրք, 141, 159, 176),
7) եկեղեցու օրհնած անօթների գողանալը (Ա. գիրք, 85),
8) եւ գործածութիւնը (Ա. գիրք, 85):

Սեղքեր քահանայագործութեան դէմ

1) Մարմնաւոր իշխանութեան միջոցով հոգեւորական լինել եւ պաշտօն ստանալը (Ա. գիրք, 77, 325, 403),
2) աղանդաւորներից եւ հերձուածողներից ձեռնադրութիւն ստանալը (Ա. գիրք, 125),
3) սիմօնականութեամբ ստացած ձեռնադրութիւնը (Ա. գիրք, 77),
4) ձեռնադրուածի անպատրաստութիւնը (Ա. գիրք, 86),
5) ձեռնադրուածի ամուսնական անսրբութիւնը, երբ երկկին է, անառակի վրայ է պսակուած եւ այլն (Ա. գիրք, 74),
6) կամաւոր ներքինիացածի ձեռնադրութիւնը (Ա. գիրք, 75, 110),
7) հոգեւորականի անկանոն տեղափոխութիւնը եւ ոչ անմիջական իւր իշխանաւորից ձեռնադրութիւնը (Ա. գիրք, 74, 116):

Պաշտօնի կատարման դէմ

1) Եկեղեցական պաշտամունքի կանոնաւոր չկատարումը (Ա. գիրք, 286-297),
2) եկեղեցական կարգերի ինքնակամ փոփոխումը (Ա. գիրք, 81-82),
3) առանց եպիսկոպոսի ինքնագլուխ ծուխ հաստատելը (Ա. գիրք, 77),
4) կրկնամկրտութեան կատարումը (Ա. գիրք, 80),
5) կրկնաձեռնադրութեան կատարումը (Ա. գիրք, 84):

Կառավարիչների յանցանքը

1) Ինքնակամ թողնել թեմը եւ անցնել ուրիշ թեմ (Ա. գիրք, 74, 324),
2) ուրիշ թեմի կղերականին ինքնակամ իւր մօտ պահելը եպիսկոպոսի կողմից (Ա. գիրք, 74),
3) թեմ ընտրելը եպիսկոպոսից չէ կախուած, այլ բարձր կանգնած եպիսկոպոսական ժողովից (Ա. գիրք, 74):

Ստորադրեալների յանցանքը

1) Ինքնագլուխ առանձին անկախ ծուխ կազմելը (Ա. գիրք, 77),
2) ուրիշ եպիսկոպոսի թեմում ձեռնադրուելը (Ա. գիրք, 77),

3) բանադրուածի ուրիշի մօտ գնալը՝ բանադրանքից ազատուելու համար (Ա գիրք, 77-78):

Եկեղեցու սահմանած ծէսերի չկատարումը

1) Անտարբերութիւն դէպի ժամերգութիւն եւ հաղորդութիւն (Ա գիրք, 71-72),
2) պասեր չպահելը, տօնը չյարգելը (Ա գիրք, 84):

Բարոյականութեան դէմ յանցանքներ

1) պոռնկութիւն անելը (76, 173, 174),
2) վաչխառութիւն անելը (Ա գիրք, 62, 80, 117),
3) կամաւոր ներքինիանալը (Ա գիրք, 75),
4) սպանութիւն կատարել (Ա գիրք, 174),
5) ծեծել եւ վիրաւորել (Ա գիրք, 76),
6) գողութիւն եւ նման ամէն տեսակ յանցանքներ գործել (Ա գիրք, 76),
7) երդմնազանց լինելը (Ա գիրք, 76),
8) արբեցողութիւն անել, թուղթ խաղալ, գինետուն մտնել (Ա գիրք, 80, 83),
9) չարամտութեամբ ուրիշին ծաղրել եւ վիրաւորել (Ա գիրք, 83):

3) Պատիժներ

1) Ապաչխարանք. ապաչխարանք նշանակւում էր եպիսկոպոսի կողմից այն յանցաւորների եւ մեղաւորների վերաբերմամբ, որոնք զանազան գործած յանցանքների պատճառով զրկւում էին եկեղեցում հաւատացեալների հետ աղօթելու իրաւունքից: Ապաչխարանքի առաջի աստիճանին ենթարկւում էին հին եկեղեցում. ա) լացողները, որոնք պիտի կանգնէին միայն եկեղեցու դռանը, լսէին դրսից ժամերգութիւնը, աղօթէին արտասուալից աչքերով եւ խնդրէին յաճախող աղօթող հաւատացեալներին իրանց աղօթքում յիշել ապաչխարողի անունը, բ) դրսի ունկնդիրները, որոնք եկեղեցու գաւթում կանգնած իրաւունք ունէին լսել ժամերգութիւնը եւ աղօթել առանց եկեղեցու ներսը մտնելու եւ դուրս գնալ թերահաւատների հետ առանց լսելու պատարագի խորհուրդը, գ) ներսի ունկնդիրները կանգնում էին եկեղեցում ամբիոնի եռեւում, որոնք ծնկաչոք կամ երեսանկեալ աղօթելով ապաչխարում էին իրանց մեղքը. դուրս գալուց առաջ չոքում էին, ստանում եպիսկոպոսի իրանց կարգացած գլխին աղօթքի շնորհը եւ դուրս գալիս թերահաւատների եռեւից եկեղեցուց՝ չարժանանալով պատարագի խորհրդին, դ) հաւատացեալնե-

րի հետ միասին կանգնողները իրաւունք ունէին եկեղեցում մնալ, պատարագին ներկայ լինել եւ վերջում դուրս գալ, բայց հաղորդուելու եւ ընծայաբերելու (գինի եւ հաց) իրաւունք չունէին մինչեւ ապաշխարանքի ժամանակամիջոցի լրանալը: Ապաշխարանքի այս ձեւը գործ էր ածւում Ա դարից սկսած մինչեւ Զ դարը:

2) Ապաշխարանք. այս ապաշխարանքը իւր ձեւով տարբեր է նախկինից. ա) ապաշխարանք նշանակում էր եպիսկոպոսը ժամանակաւոր՝ մեկ տարուց մինչեւ քսան տարի, որի ժամանակամիջոցին ապաշխարողը կարող էր միշտ եկեղեցի գնալ, բայց հաղորդուելու իրաւունք չունէր. նա պիտի պաս պահէր, աղօթէր, աղքատներին ողորմութիւն տար, բ) ապաշխարանք, որ տեւում էր ցմահ, եւ մահուան ժամանակ կարող էր հաղորդուել, գ) ապաշխարանք ցմահ՝ եթէ մեռնելիս կզղջար, կարող էր հաղորդուել, եթէ ոչ՝ զրկւում էր հաղորդութիւնից (Ա գիրք, 168-177, 352-355):

3) Տուգանք. ապաշխարանքի տեղ շատ անգամ նշանակում էին տուգանք, որ յանցաւորը որոշ քանակութեամբ դրամ յատկացնէր կամ վնասուած անձին, կամ եկեղեցուն, կամ աղքատներին, կամ բարեգործական հաստատութիւններին (Ա գիրք, 227-240):

4) Մարմնական պատիժ. մասնաւորապէս հայոց մէջ՝ Շահապիվանի ժողովում որոշուեց մարմնական պատիժը, այն է՝ ձեռով, ուրկանոց ուղարկելով աղալու համար, աղուեսադրոշմ դնելով ճակատին եւ նոյն իսկ «ջիլերը կտրելով» (տե՛ս Ա գիրք, 239-240):

5) Եկեղեցական կարգից զրկուելը եւ աշխարհական աստիճանի վեր ածուելը (Ա գիրք, 173):

6) Քահանայագործութիւնից զրկուել որոշ ժամանակով, բայց իրաւունք ունենալ հոգեւորականների հետ հաղորդուել (Ա գիրք, 136, 142):

7) Բանադրանք, որով հեռացնւում է քրիստոնեան եկեղեցուց, եւ զրկւում է ամէն տեսակ օրէնսկատարութիւններից (օրինակ՝ քահանան չի գնում նրա տունը, չի հաղորդում նրանց, անթաղ են մնում յանցաւորները, եթէ չեն զղջում):

8) Երկրորդ տեսակ բանադրանք, որ այլ բառով կոչւում է նզովք. նզովքի ենթարկուածը զրկւում է ամէն մի յարաբերութիւնից, եկեղեցուց հեռացնւում է մինչեւ որ նզովքը վերցնում է նզովողը (Ա գիրք, 112-113):

9) Զրկուել պսակուելու իրաւունքից չնութեան եւ այլ յանցանքների համար:

4) Նախկին դարերի եկեղեցական դատաստանը

(Церк. суд в первые три века Хрис., Пр. соб., 1870)

Նախորդ յօդուածում տեսնուեց, որ դատաստանի հիմքը կազմում են Աւետարանի եւ առաքեալների պատուէրները. առաքեալների յա-

ջորդները նոյն ոգով առաջ տանելով եկեղեցու կառավարութիւնը, աւելի եւս կանոնաւորեցին, կարգաւորեցին եղած դատական կարգերը եւ պարզ ձեւերի մէջ դրին: Յիսուսի պատուէրը եղբօրը դատելու եւ Պօղոսի խօսքը Տիմոթէոսին երկու-երեք վկայով քննելու յանցանքը, եղան մչտական հիմք դատավարութեան համար: Բացի այդ Պօղոս առաքեալը խօսելով կորնթացւոց մէջ եղած պակասութիւնների վրայ, նրանց հեթանոս դատաւորներին դիմելու սովորութիւնը պախարակելով, յիշեցնում է, որ ամօթ է ձեր վէճերը օտարին յանձնել, քանի որ ձեր մէջ անչուշտ կը լինեն վստահելի անձինք, որոնց կարելի է դատաւոր ընտրել վէճերը վերջացնելու եւ դատերը կտրելու համար, ի՞նչու չէք ընտրում, հարցնում է առաքեալը. «Առ ամօթոյ ձերոյ ասեմ. անչափ ո՞չ գոյ ոք իմաստուն ի ձեզ, որ կարիցէ իրաւունս ընտրել ի մէջ եղբօր իւրոյ» (Ա Կորնթ. Զ գլ.): Առաքեալի խօսքը բոլոր տեսակ հասարակական յանցանքներին է վերաբերում, որի մէջ մտնում են եւ կրօնական, եւ քաղաքացիական խնդիրներ. նա պատուիրում է միջնորդ դատաւորներ ընտրել եւ հարցերը վերջացնել: Այսպիսով Ս. Գիրքը տալիս է մեզ երկու ձեւի դատարան, մէկը՝ եկեղեցուն է յանձնում դատելու անկախ կերպով իւր բոլոր անդամներին, պատժելու եւ ճանապարհի բերելու մոլորեալներին, միւսը՝ ընտրուած միջնորդ անձին քննելու հասարակական գոյն ունեցող խնդիրները եւ վերջ դնելու նրանց: Առաքեալներից յետոյ կռապաշտ պետութեան հովանաւորութեան ներքոյ քրիստոնէական դատի նշանակութիւնը իւր հետեւողների համար աւելի ուժեղացաւ, լայնացաւ եւ հաստատութիւն գտաւ, մանաւանդ Դիոկղետիանոսի ժամանակ, երբ նա արգելեց դատաւորներին ընդունել քրիստոնեաներից բողոքներ ու գանգատներ. եկեղեցին աւելի ուժեղացաւ եւ եպիսկոպոսի դատը եւ պաշտպանութիւնը իւրայիններին համար աւելի ընդհանրացաւ եւ ամուր հիմք ընդունեց: Առաքելական 37 կանոնը սահմանեց, որ տարէկը 2 անգամ եպիսկոպոսական ժողով լինի քննելու եւ վերջ դնելու այն գժտութիւններին, որոնք կարող էին առաջ գալ այն շրջանի եկեղեցական կեանքում: Եպիսկոպոսական այս ժողովի խնդիրներին էր պատկանում եւ թեմի մեղադրուած եպիսկոպոսի դատը եւ քննելը ու պատժելը. այս մասին Բ առաքելական 74 կանոնը (Ա գիրք, 85 երես) այսպէս է ասում. «Եթէ եպիսկոպոսը արժանահաւատ մարդկանցից մեղադրուի, պիտի կանչուի եպիսկոպոսներից քննութեան, եթէ կգայ եւ կխոստովանի յանցանքը, կյանդիմանուի եւ պատիժ կնշանակուի նրան: Եթէ առաջին կանչելուն չգնայ, երկրորդ անգամ երկու եպիսկոպոսի ձեռքով կկանչուի, եթէ այս անգամ չգնայ, երրորդ անգամ կկանչուի էլի երկու եպիսկոպոսի ձեռքով, երրորդ հրաւէրով չգնալուց յետոյ եպիսկոպոսական ժողովը իւր բարեհայեցողութեամբ վճիռ կկարդայ նրան, որպէս զի չկարծի դատից փախչելով իրան օգուտ կարող է բերել»: Յաջորդ կանոնը իրաւունք չէ տալիս ժողովին ունենալ եպիսկոպոսի դէմ վկայ հերետիկոս անձի, այլ պահանջում է, որ վկան լինի

ուղղափառ եւ երկու կամ երեք հոգի: Եպիսկոպոսի թեմում գտնուած հոգեւոր անձինք ենթարկւում էին իրանց առաջնորդի իրաւասութեան եւ դատին: Այսպիսի մի դէպք պատմում է Եւսեբիոսը. 230-ին Եգիպտոսի յայտնի գիտնական Որոգինէս, որ Աղէքսանդրիայում ուսուցչութիւն էր անում եւ մարդկանց զրպարտութիւններից ազատելու համար ինքն իրան ներքինիացրել էր, գնալով Պաղեստինի Կեսարիա, քահանայ ձեռնադրուեց առանց իւր եպիսկոպոս Դիմիտրիոսի գիտութեան: Դիմիտրիոսը մի քանի քահանաներով ժողով արաւ եւ զրկեց Որոգինէսին եւ ուսուցչութիւնից, եւ քահանայութիւնից իբրեւ կամաւոր ներքինու: Որոգինէսը բողոքեց վճռի դէմ. հետեւանքը եղաւ նոր եպիսկոպոսական ժողով, որը հեռացրեց նրան իսպառ քահանայութիւնից. Որոգինէսը հեռացաւ Կեսարիա եւ ցմահ մնաց այնտեղ: Քահանայական ժողովի մի դատ էլ տեղի է ունեցել 241-ին, Զմիւռնիայում. նօէտ անունով մէկը սկսել էր քարոզել, որ Քրիստոս եւ Աստուած միեւնոյն անձն են. քահանաները ժողով են կազմում, կանչում նրան դատի, հաստատում նրա վրայ եւ համարելով Հանգանակից դուրս, մեղադրում են եւ բանադրում: Դատական այս ձեւը գործադրւում եւ պաշտպանւում էր Եգիպտոսում, մասնաւորապէս Կիպրիանոսի ժամանակ (248-258): Սրա կարծիքով՝ եպիսկոպոսն է դատաւոր՝ փոխանորդ Քրիստոսի, միայն առանց կղերի եւ ժողովրդի ոչ մի բան չպիտի կատարի: Եպիսկոպոսը իւր ժողովով դատաւոր է իւր թեմում, իսկ ընդհանուր ժողովը դատաւոր է բոլոր աշխարհում, որ իւրաքանչիւր տեղական խնդիր պիտի քննուի գործողութեան վայրում, ուր վկաները եւ մեղադրողները ապրում են, որ դիւրին լինի խնդիրը բազմակողմանի կերպով պարզել: Կռապաշտական շրջանում եկեղեցին միշտ դատը կտրում էր իւր ձեռքով, առանց դիմելու մարմնաւոր իշխանութեան աջակցութեան, բայց երբ լինում էին պնդագլուխ հոգեւորականներ, որոնք դժուարութեամբ էին հնազանդում ժողովի վճռին, այն ժամանակ ժողովը ստիպուած դիմում էր կռապաշտ իշխանաւորին: Այդպիսի դէպք պատմում է Եւսեբիոս՝ Պօղոս Սամօսատացու՝ ասորոց Անտիոք քաղաքի եպիսկոպոսի մասին, որը դատաստանը դարձրել էր կեղեքելու եւ չահախնդրական գործով պարապելու միջոց, եւ միեւնոյն ժամանակ քարոզում էր մոլոր մտքեր, թէ Քրիստոս մարդ էր եւ ո՛չ Աստուած: Եպիսկոպոսական ժողովը նրան մեղադրեց, բայց հովանաւորող թագուհու միջոցով ազատուեց: 270-ի կազմած նոր ժողովը մեղադրեց իսպառ եւ զրկեց եպիսկոպոսութիւնից, բայց նա հակառակեց եւ չարունակեց առաջնորդական պաշտօնը: Ժողովը ստիպուեց դիմել կռապաշտ Աւրելիանոս կայսեր նրան հեռացնելու, սա էլ գործը յանձնեց Հռոմի եւ Իտալիայի եպիսկոպոսների վճռին:

Հռոմում քրիստոնէութիւնը քաղաքացիական կրօն դառնալուց յետոյ նոյն դատական վիճակը աւելի լայն ծաւալ ստացաւ, քրիստոնայ կայսրները սկսեցին մինչեւ իսկ առաւելութիւն տալ հոգեւոր դատաստանին

եւ սրա վճիռը համարեցին հաւասարազօր քաղաքացիական դատարանի վճռին: Այդ մասին վկայում են «Առաք. կարգադրութիւնների» Բ գիրքը (Ա գիրք, 49) եւ Որոգինէսը, վերջինս նմանացնում է քրիստոնեաների դատը հրէական աւագանիների դատին: «Առաք. կարգ.»-ի մէջ որոշ հրահանգներ է տալիս քննական գործերի համար, որ մանր գործերը քննում էին քահանաներ եւ սարկաւագներ, մեծ գործերը՝ եպիսկոպոսը. քննութեան եւ դատի օրը չաբաթուայ երկրորդ օրն էր լինում, որ մինչեւ կիրակի օրը ժամանակ ունենային երկու կողմն հաշտուելու եւ ս. հաղորդութեան արժանանալու. դատը վիճաբանական էր. դատաւորը լսում էր երկու կողմին, նաեւ ժողովրդի կարծիքը քննելի խնդրի եւ երկու կողմերի մասին, երկու կամ երեք վկայի ասածներին, որոնք հանգիստ, առանց բարկանալու, երկիւղածութեամբ պիտի ճշմարիտ վկայութիւն տային, ապա քահանաներ եւ սարկաւագներ միջնորդներ էին ընկնում հաշտեցնելու համար, չհաշտուելու դէպքում եպիսկոպոսը ընդհանուր խորհրդով վճիռ էր կայացնում. սուտ վկայութիւնը եւ բամբասանքը խիստ հալածւում էր: Դատաւորները պատժի էին ենթարկում աշխարհականին եւ հոգեւորականին՝ ապաշխարանք նշանակելով, ամենախիստ պատիժն էր կարգալոյծ անել հոգեւորականին եւ նզովել աշխարհականին:

Կոստանդիանոս կայսրը աւելի մեծ նշանակութիւն էր տալիս հոգեւոր դատաստանին, հրամայում էր ի կատար ածել այդ վճիռները իսկոյն եւ եթ քաղաքացիականի ուժով, մինչեւ իսկ հրամայելով իբրեւ միջնորդ դատարանի վճիռ՝ թոյլ չէր տալիս բողոքելու նրա դէմ. մինչեւ անգամ կարգադրեց, որ ով աշխարհական դատարանից դժգոհ է, կամ չի ուզում դիմել նրան, կարող է դիմել եպիսկոպոսական դատարանին: Երանելի Օգոստինոսը վկայում է, որ ամբողջ օրը ծանրաբեռնուած լինելով դատի խնդիրների քննութեամբ, ժամանակ չի գտնում հոգեւոր պիտոյքների վրայ մտածելու. երբ Միլան եկաւ, գտաւ Ամբրոսիոսին նոյն վիճակում, ամբողջ օրերը զբաղուած դատեր կտրելով: Բոլոր եկեղեցիներում դատական ձեւը հանրական էր, հասարակական եւ ոչ անհատական: Մինչեւ Նիկիայի ժողովը համարւում էր 60 տեղական ժողովներ եղած զանազան խնդիրներ քննելու համար՝ ըստ Ա առաք. կանոնի (տե՛ս «Каноническое устройство церк. суда по началам Всел. собор. законодательства», Пр. соб., 1870*): Դ դարուց սկսած բացւում են արդէն տիեզերական ժողովները իբրեւ բարձրագոյն եւ վերջին դատական ատեան, որոնք քննում եւ վճռում էին ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցու մէջ ծագած խնդիրները վերջնական կերպով, առանց վճռաջինջ բողոքի: Այսպիսով առաջ եկան արդէն դատական հետեւեալ ձեւի ատեաններ. ա) քահանաների եւ սարկաւագների ժողով՝ մանր տեղական խնդիրներ քննելու, բ) եպիսկոպոսական ժողով քահանաների հետ թեմական գործերը քննելու, գ) մետրոպոլտական ժողով եպիսկոպոսների հետ աշխարհի գործերը քննելու, դ) տիեզերական ժողով մետրոպոլիտների հետ քրիստոնեայ աշխարհի գոր-*

ծերը քննելու: Այս ատեաններին բողոքելու իրաւունք ունէին ամէն մի ճշմարիտ քրիստոնեայ եւ հոգեւոր անձինք, եթէ որ վստահելի էին, յարգելի էին, որեւ է յանցանքով բռնուած չէին. չէին կարող հաւատոյ խնդիրներում բողոքել եւ վկայութիւն տալ հերետիկոսներ, հերձուածողներ, հրէական ծէսերը կատարողներ, բանադրուածներ, անարգուածներ, պատժապարտներ, ո՛չ քրիստոնեաներ (Ա գիրք, 85, 126 երես): Ա տիեզերական՝ Նիկիայի ժողովը, լինելով Կոստանդիանոս կայսրի ներկայութեամբ եւ աջակցութեամբ գումարուած, խիստ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ բոլոր քրիստոնեայ աշխարհի վրայ, նրա սահմանած կարգերը իրրեւ վերջնական հրամայուեցին կայսրի կողմից կատարել առանց որեւ է առարկութեան. այսպիսով վերջին եկեղեցական դատական բարձր ատեանը ստացաւ քաղաքական իշխանութեան կողմից օրինական անվիճելի սանկցիա: Կոստանդիանոսի յաջորդները նոյն ընթացքով չգնացին, նրանք լինելով արիոսական՝ սկսեցին հալածել ուղղափառ հոգեւորականներին, եպիսկոպոսներին մատնեցին աշխարհական դատաստանին եւ աշխատեցին վայր ձգել հոգեւոր դատարանի նշանակութիւնը: Եկեղեցին էլ իւր կողմից խստացրեց իւր կանոնները այդ կէտի վերաբերմամբ, հրամայելով խիստ պատժի ենթարկել այն հոգեւորականներին, որոնք աշխարհական դատարանին կդիմեն (Ա գիրք, 154): Թէոդորոսի կօդէքսից երեւում է (2 Consf. 12, 41, 47), որ եկեղեցական դատարանը վճռում էր բոլոր տեսակ գործերը՝ թէ եկեղեցական, թէ քաղաքացիական: 376-ին կայսերական հրամանով քրէական գործերը բաժանուեցին եկեղեցականից եւ յանձնուէցին աշխարհական դատարանին, իսկ 399-ին քաղաքացիական գործերը (Consf. 23) (տե՛ս Церковный суд, внешний или общественный. Хр. чт., 1865*): Քրէական յանցանքները բացի աշխարհական դատարանին ենթարկուելուց, ընկնում էին եւ եկեղեցական դատի տակ, որը զրկում էր հոգեւորականին կարգից եւ յանձնում քաղաքացիական իշխանութեան: Բայց էլի եղան նոյն միջոցին դէպքեր, երբ բաւականացան միայն եկեղեցական դատով. օրինակ՝ Աթանասին մեղադրում էին արիոսականները սպանութեան մէջ, Ոսկեբերանին եւ Գրիգոր Անտիոքացուն՝ պետական դաւաճանութեան մէջ, բայց երեքն էլ ենթարկուեցին միմիայն եկեղեցական դատի. առաջին երկուսը աքսորուեցին ժողովից յետոյ, թէ անկանոն ժողովի եւ վերադարձան էլի եկեղեցական ժողովի վճռի հիման վրայ (Սոկրատ, Ա գ.):*

452-ին Վաղենտիանոս կայսրը արձակեց այսպիսի հրաման, թէ «կղերի մէջ առաջացած գործերը թոյլ է տրւում քննելու տեղական եպիսկոպոսին, եթէ բողոքողները գտնում են այդ տեղի, եւ յանձնում են եպիսկոպոսին փոխադարձ համաձայնութեամբ եւ հնազանդելու խոստում են տալիս նրա վճռին: Եպիսկոպոսները նոյնպէս կարող են դատել աշխարհականներ, եթէ սրանք կդիմեն եպիսկոպոսին. ուրիշ դէպքերում եպիս-

կոպոսները իրաւունք չունին դատելու, որովհետեւ նրանց վերաբերում է միայն հաւատի գործերը» (Хр. чт., Внешный суд, 1865) *Վաղենտիանոսի օրէնքներով քահանաները իրաւունք ունէին վիրաւորանքի դէպքերում աշխարհականի կողմից իրանց փաստաբանին ուղարկել դատարան՝ առանց իրանց ներկայութեան գործը քննելու, իսկ քրէական գործերում բոլորը, նոյն իսկ եպիսկոպոսը պիտի անձամբ ներկայանային դատարանին: Իսկ դրանից քիչ առաջ Թէոդորոս Բ-ի օրէնքով քրէական յանցագործ հոգեւորականները ենթարկւում էին եկեղեցական դատի եւ կարգալոյծ լինելուց յետոյ յանձնւում աշխարհական դատարանին: Զ դարում Յուստինիանոսը աւելի եւս լրացրեց եւ կարգաւորեց այդ խնդիրը. 1) եկեղեցական կալուածական գործերը յանձնւում էին եպիսկոպոսին, որի վճռի դէմ կարող էին բողոքել մետրոպոլիտին եւ սրա վճռի դէմ՝ պատրիարքին, որը վախճանական վճիռ էր կայացնում (Նովել. 123): 2) Աշխարհականը կարող է հոգեւորականի վրայ դանգատուել եպիսկոպոսին, եթէ մեղադրուողը գործը տասն օրուայ ընթացքում չի յանձնել աշխարհական դատարանին, վերջինս պարտաւոր է կատար ածել հոգեւոր դատարանի վճիռը: Իսկ բողոքի դէպքում այդ վճռի դէմ, գործը անցնում է աշխարհական դատարանին, իսկ եթէ եպիսկոպոսը գործը քննում է կայսրի լիազօրութեան համաձայն, բողոքը տրւում է կայսրին (Նովել. 83):*

3) Քրէական գործերում մասնակցում է եւ հոգեւոր, եւ աշխարհական դատարանը. եթէ հոգեւորը մեղաւոր է ճանաչւում յանցաւորին, կարգալոյծ է անում եւ յանձնում աշխարհական դատարանին. իսկ եթէ առաջ աշխարհական դատարանն է քննում, մեղաւոր ճանաչած դէպքում յանձնում է եպիսկոպոսին, որը եթէ համաձայն չէ վճռի հետ, գործը ուղարկում կայսրին (Նով. 86, 123):

4) Եպիսկոպոսների մէջ առաջացած բոլոր եկեղեցական եւ քաղաքացիական գործերը յանձնւում են եպիսկոպոսական ժողովի իրաւասութեան մետրոպոլիտի նախագահութեամբ, բողոքը տրւում է պատրիարքին (Նով. 123):

5) Եպիսկոպոսը անձամբ աշխարհական դատարան չի կանչւում կամ վկայութեան կամ ցուցմունքի համար, եթէ աշխարհական դատաւորը կհամարձակի կանչել, կզրկուի պաշտօնից եւ տուգանք կվճարի այն եկեղեցուն, որի եպիսկոպոսին կանչում էր դատելու. իսկ ով կօգնի եպիսկոպոսի վրայ դատավճիռ կայացնելուն, կաքսորուի (Նով. 84, 123): Այս կանոնները իրագործուեցին գոնէ Թէ Արեւմուտքում, Թէ Արեւելքում մինչեւ կայսրութեան անկումը եւ վերածնութեան դարը:

5) Նախկին դարերի դատավարութիւնը
(Практика церк. суда на всел. и помест. собор., Пр. обоз., 1871)

Կանոնների մէջ չկան կարգադրութիւններ դատավարութեան ձեւի, եղանակի վերաբերմամբ, այդ թողած է տեղական պայմանների եւ հանգամանքների հետ ծանօթ անձանց կարգապահութեան:

Կեանքը ի նկատի ունենալով սովորութիւնը եւ տիրող պետական դատական ձեւը, մտցրեց եւ հոգեւոր դատավարութեան մէջ ընդունուած կարգերը՝ համաձայն եկեղեցական կանոնների: Տիեզերական եւ տեղական ժողովներ եղել են Հռոմէական կայսրութեան չրջանում եւ տիրող օրէնքների հովանաւորութեան ներքոյ, ուստի եւ դատավարական ձեւերն էլ ակամայից պիտի ենթարկուէին Հռոմէական աշխարհական դատարանական ընդունուած եւ սովորական կարգ կանոնին:

Հռոմում քաղաքացիական օրէնքներով դատավարութիւնը լինում էր դռնբաց, հասարակութեան առաջ. կամաց-կամաց սկսուեց դատը վարուել փակ հիմնարկութիւններում, իսկ քաղաքի պատուաւոր անձինք իրաւունք ունէին ունկնդիրների դահլիճում առաջի տեղերում նստել եւ լսել դատը: Սկզբում դատը լինում էր բերանացի, թէ մեղադրողը, թէ մեղադրեալը գանգատւում եւ պաշտպանւում էին բերանացի, եւ գործը վերջանում էր հեչտութեամբ: Երբ մտաւ իրաւաբան-փաստաբանների արձանագրական ձեւը, այն ժամանակ բերանացի դատավարութիւնը տեղի տուաւ գրաւորի: Արձանագրում էին գանգատաւորի, պատասխանատուի, վկաների, պաշտպանների վկայութիւնները եւ ասածները արագ կերպով եւ կազմում առանձին գործեր, որպէսզի հարցը եւ վճիռը բարձրագոյն ատեան գնալու դէպքում, հնար լինէր արձանագրութիւնների հիման վրայ հարցը վճռելու: 5 օրից յետոյ, երբ արձանագրութիւն կազմած, խնդիրը բազմակողմանի կերպով քննուած վերջացած էր լինում, դատաւորը վճիռը կարդում էր ամբիոնից: Յուստինիանոսի ժամանակ աւելի կանոնաւորուեց, գանգատաւորը գանգատւում էր բերանացի կամ գրաւոր, բերանացին գրւում էր եւ ստորագրւում բողոքողի կողմից, անգրագիտութեան դէպքում երրորդ անձի ձեռքով գանգատաւորի խնդիրքով, կցելով հետեւեալը, որ գանգատաւորը պարտաւոր է ապացուցանել միւս կողմի մեղաւորութիւնը եւ դատը մինչեւ վերջը չարունակել, հակառակ դէպքում կենթարկուի պատասխանատուի վրայ բարդած յանցանքի պատժին: Նշանակուած օրը եթէ չգար գանգատաւորը եւ երրորդ կոչին նոյնպէս չներկայանար ատենին, անունը ջնջւում էր եւ գործը վերջանում. դատաւորը եթէ հարկաւոր էր համարում, իրաւունք ունէր առանց մեղադրողի գործը չարունակել քննական ձեւով. եթէ պատասխանատու կողմը առանց յարգելի պատճառով չէր գալիս, գործը մնում էր, միայն

պատժւում էր անհնազանդ գտնուելուն համար: Երկու կողմի ներկայ լինելուց յետոյ, գանգատաւորը անում էր իւր գանգատը միւս կողմի վրայ եւ նրա յանցանքը աչխատում ապացուցանել, պատասխանատուն «մեղադրուած է» յայտարարուելուց յետոյ դատաւորի կողմից, զրկւում էր քաղաքացիական իրաւական գործողութիւններ կատարելու իրաւունքից եւ անընդունակ համարւում որոչ պաշտօններ վարելու մէջ:

Երկու կողմը իրաւունք ունէին վիճաբանական ձեւով իրանց արդարացնել, փաստաբանների միջոցով դատ վարել, վկաների հարց ու փորձին լինել ներկայ եւ պարզել խնդիրը. եպիսկոպոսների վկայութիւնը գրաւոր էր ուղարկւում դատարան, վկաների ծախսը վճարում էին կողմերը: Արձանագրութիւնները կազմելուց, ամփոփելուց յետոյ, խորհրդակցութեամբ վճիռ էր կայացնւում, որի դէմ բողոքելու համար տրւում էր տասն օր ժամանակ, եւ պատժի կատարումն ուշանում էր մինչեւ բողոքի վախճանը: Ահա այս դատավարական ձեւը մտաւ տիեզերական ժողովների նիստերի մէջ, մեղադրական եւ պաշտպանողական եղանակը նոյնութեամբ եւ նմանողութեամբ գործադրուեց եկեղեցական դատերի ընթացքում կայսրութեան սահմաններում: Եկեղեցական մեծ դատավարութեան օրինակը տեսնում ենք 448-ին՝ Եւտիքէսի դէմ յարուցուած Եւսեբէոս եպիսկոպոսի մեղադրութեամբ Պօլսում, տեղի պատրիարք Փլաւիանի նախագահութեամբ եւ բազմաթիւ ժողովականների խորհրդակցութեամբ: Եւսեբէոսը ներկայացրեց գրաւոր մեղադրանք ժողովին, խնդրելով կարդալ եւ արձանագրութեան մէջ մտցնել: Ժողովը մեղադրական կէտերը հաղորդեց Եւտիքէսին կարդացող քահանայի եւ փաստաբանի միջոցաւ եւ հրաւիրեց ժողով իրան արդարացնելու: Մի քանի օրից յետոյ կազմուած Բ նիստում մեղադրողը ժողովի ուշադրութիւնը դարձրեց Նեստորի դատի ժամանակ վարած եղանակի վրայ եւ պահանջեց կարդալ Կիւրեղի երկու թղթերը դաւանութեան մասին, որոնք կարդացուեցին եւ իբրեւ դաւանաբանական հիմք Քրիստոսի մի բնութեան մասին ընդունուեցին, եւ պահանջուեց քննել Եւտիքէսի քարոզածները Կիւրեղի այդ թղթերի հիման վրայ: Գ նիստում պատգամաւորները յայտնեցին, որ մեղադրական գիրը Եւտիքէսի երեսին կարդալուց յետոյ, ստացան պատասխան, որ ինքը վանքից դուրս գալ չէ կարող տուած ուխտին համաձայն, եւ երկրորդ, որ Եւսեբէոսը նրան թշնամի է, մեղադրանքը թշնամանք է իւր դէմ: Երկրորդ անգամ 2 քահանայի միջոցով կանչուելուն Եւտիքէսը էլի բացասական պատասխան տուեց: Երրորդ անգամ ուղարկուած երկու քահանան եւ մէկ սարկաւագը զգուշացրին Եւտիքէսին, որ չգալու պատճառով իբրեւ անհնազանդ հոգեւորական՝ ենթարկւում է խիստ պատժի, եւ նրան մի օր ժամանակ տուին ներկայանալու: Յաջորդ անգամ գնացողները լուր բերին, որ Եւտիքէսը հիւանդ է եւ խոստանում է ստորագրել Նիկիայի եւ Եփեսոսի ժողովների վճիռները եւ Կիւրեղի ասածները:

Եւսեբէոսը պատասխանեց, որ ինքը մեղադրում է նրան ոչ ապագայի, այլ անցեալ քարոզութիւնների համար, որոնց մէջ եւ մեղադրում է եւ պատրաստ է ապացուցանել, քանի որ ինքը եթէ չկարողացաւ ապացուցանել, օրէնքով պիտի զրկուի եպիսկոպոսութիւնից եւ գուցէ ենթարկուի աքսորանքի: Փլաւիանը հիւանդութիւնը յարգելի պատճառ համարելով՝ նիստը ուշացրեց եւս մի չաբաթ: Նշանակուած ժամին ժողովը սկսեց իւր նիստը Փլաւիանի նախագահութեամբ. Եւտիքէսը եկաւ զինուորներով, վարդապետներով եւ կայսերական կոմիսարի հետ: Կոմիսարը ժողովի թոյլտուութեամբ կարդաց կայսեր հրամանը, որի մէջ ասուած էր, թէ Փլօրէնցը հաւատի մէջ ամուր եւ հաստատ մարդ է, եւ որովհետեւ խնդիրը վերաբերում է ոչ միայն Եւտիքէսին, այլ եւ հաւատին, ուստի եւ պատուիրում է Փլօրէնցին թոյլ տալ ժողովին ներկայ լինել: Ժողովը համաձայնեց եւ Փլօրէնցը ներկայ եղաւ: Ժողովը քննեց, մեղադրեց Եւտիքէսին, զրկեց քահանայութիւնից ու վարդապետութիւնից եւ յայտնեց բոլոր եկեղեցիներին: Եւտիքէսը բողոքեց վճռի դէմ: Երկրորդ ընդհանուր մեծ ժողովը 128 եպիսկոպոսի մասնակցութեամբ եւ Դիոսկորոս Աղէքսանդրիայի եպիսկոպոսի նախագահութեամբ գումարուեց 449 թուին, 2 կայսերական կոմիսարների հսկողութեամբ, խռովարարներին արտաքսելու եւ կալանաւորելու արտօնութեամբ եւ պայմանով, որ հին դատաւորներից ոչ ոք չմասնակցի վճռահատութեան: Փլաւիանը պահանջեց, որ Եւսեբէոսը իբրեւ մեղադրող կանչուի ժողով. կայսերական կոմիսարները յայտնեցին, որ այս ժողովի կարգաւորութիւնը որոշել է կայսրը, որ այստեղ պիտի դատուեն նախկին դատաւորները իրանց կայացրած վճռի համար: Դիոսկորոսը համաձայնեց, եւ Եւսեբէոսը չկանչուեց: Վերջը Դիոսկորոսին մեղադրեցին այս սխալի համար, որ նա կայսեր հրամանը կատարելով, մոռացութեան տուաւ կանոնական պատուէրները, որ նա անչուշտ պիտի հրաժարուէր նախագահութիւնից եւ թոյլ չտար, որ կայսեր պատգամաւորները խառնուէին եկեղեցական դատավարական գործին: Ժողովը քննեց խնդիրը, արդարացրեց Եւտիքէսին եւ ընդհակառակը՝ մեղադրեց փոխադարձաբար Փլաւիանին եւ Եւսեբէոսին, որոնք երկու բնութիւն էին ուզում խոստովանել տալ Եւտիքէսին՝ հակառակ Նիկիոյ եւ Եփեսոսի ժողովի որոշման հանգանակի փոփոխութեան վերաբերութեամբ (տե՛ս Ա. գիրք, 254–257): Փլաւիանը բողոք ներկայացրեց Պապի լեգատների ձեռքով նոր ժողով գումարելու համար, որը եւ գումարուեց 451 թուին, Քաղկեդոնում: Պապի լեգատները ժողովում ներկայացան իբրեւ «բոլոր եկեղեցիների գլուխ» Պապի պատգամաւորներին, Դիոսկորոսին հեռացրին ժողովից, որ նա առանց Պապի ժողով է արել, մեղադրեցին Դիոսկորոսին, որ նա Փլաւիանի արած ժողովի վճիռը իւր վարդապետ Եւտիքէսի դատապարտութեան վերաբերեալ փոխել է, որ Հռոմի Պապին բանադրել է եւ երեք անգամ ժողով կանչուելուն չի եկել, արհամարհել է, այդ հի-

մամբ զրկեցին նրան եպիսկոպոսութիւնից: Նոյն ժողովում եղան եւ այլ դատեր: Այս ձեւով էլ համարեա լինում էին եւ եղան ապագայ բոլոր եկեղեցական դատերը, որոնք ամէն բանով ընդօրինակութիւն էին աշխարհական դատարանների:

6) Եկեղեցական դատը եւ դատավարութիւնը հայոց մէջ

Մեր եկեղեցական աղբիւրների մէջ բացի Բ առաքելական 74 կանոնից (Ա գիրք, 85 երես) եւ երեք տիեզերական ժողովների կանոններից, կան եւ զուտ ազգային կանոններ, որոնք թէ եւ պարզապէս չեն խօսում դատավարական ձեւերի եւ բարձրադաս ու ստորադաս ատեանների մասին, բայց որոշակի դնում են յանցանքների համեմատութեամբ զանազան աստիճանի պատիժներ, նայելով յանցանքի փոքրութեան եւ մեծութեան, այսպիսի կանոններ տեսնում ենք Շահապիվանի ժողովում 447 թուին (տե՛ս Ա գիրք, 224-240): Ա եւ Բ կանոններով՝ եթէ եպիսկոպոսը, քահանան, սարկաւագը եւ դպիրը կանանցով եւ օրիորդներով, մինչեւ իսկ աղախնով, անառակութեան մէջ կը բռնուեն, վկաներով մեղադրանքը ձախացուցուի, կարգալոյծ լինեն կարգաւորները, կանայք հեռացուեն քահանայական տնից, նոյնպէս օրիորդը եւ աղախինը ապաշխարանքի ենթարկուելով, եւ տուգանք վճարեն կարօտեալներին: Այստեղ եպիսկոպոսին է յանձնում պատժուած քահանայի եւ դպիրների հսկողութիւնը, իրաւունք տալով զղջման դէպքում ներումն չնորհել. իսկ եպիսկոպոսի դէմ ո՞ւմ պէտք է դիմել գանգատով, ոչինչ չի ասում, պարզ է՝ աշխարհի եպիսկոպոսապետին, որ է՝ կաթուղիկոս: Խնդիրը նրանում է, որ դրանց մեղադրելու համար հարկաւոր են գանգատաւորներ, վկաներ, գործը քննողներ, մի՞թէ այդ բոլորը եպիսկոպոսն էր քննում. հարկաւ նա կունենար օգնականներ՝ քահանաներից, որոնք, իբրեւ քննիչ եւ դատաւորներ, գործը կպարզաբանէին եւ վճիռ կկայացնէին, իւրաքանչիւր հոգեւորականին ապաշխարանքի ենթարկուելուց յետոյ, պիտի լինէին անձինք, որ հսկէին պատժի կատարման վրայ. այստեղից հետեւցնելու է, որ թեմական եպիսկոպոսը իւր քահանաներով վճռահատում էր եկեղեցականների գործերը եւ պատիժ նշանակում եւ ինքը՝ եպիսկոպոսն էլ՝ պատժւում եւ տուգանւում կաթուղիկոսի վճռով: Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը, Թ, Ժ կանոններով քննւում են, դատւում, վկայութեամբ մեղադրւում չինական եւ ազատ (քաղաքացի եւ ազնուական) ամուսնական խնդիրներում, յանցաւորները ենթարկւում են եթէ ազատ են՝ խրատի եւ տուգանքի, եթէ չինական են՝ ծեծի, տուգանքի, «խանձուեն, մրուեն» եւ ուրկանոց տարուեն արկանք աղալու եւ ապաշխարանքի. նոյն պատիժներին ենթարկւում է եւ կինը: Բացի այդ մարդու եւ կնոջ բաժանման միջոցին (4 եւ 5 կանոնները) որոշում է՝ թոյլ տալ կնոջ բոլոր իրերը, որ հետը բերել է՝ հանդերձ, արծաթ,

աղախին, անասուն, յետ վերցնել մարդու տանից եւ հետը տանել. կամ մարդու ունեցածը ամբողջովին կէս անել՝ որդիներ, տուն, հող, ջուր եւ կէս բաժինը հետը տանել: Պատուիրում է տուգանքները բաժանել կարօտեալներին կամ յանձնել գանձարանին, կամ տալ եկեղեցուն: Կախարդներին դիմելու դէպքում եթէ 2 կամ 3 վկայով կապացուցուի, նոյն պատիժների ենթարկուեն, ապաշխարեն եւ զղջման դէպքում հաղորդուելու իրաւունք ստանան:

Ահա այսպիսի բարդ դատական գործողութիւններ կատարւում են թէ գիւղերում, թէ քաղաքում, բոլորն էլ ամուսնալուծական, կախարդական եւ չհասական, որոնք աւելի եկեղեցական գոյնի խնդիրներ են, քան զուտ աշխարհական, բայց պատիժների մեծ մասը աւելի աշխարհական դատարանի է վայել, քան եկեղեցական, 8-րդ կանոնի մէջ մինչեւ անգամ հրամայում է «քարկոծ» անել: Հարց է ծագում՝ ո՞վ էր գիւղերի դատաւորը եւ ո՞վ քաղաքինը, եթէ երկուսի դատաւորը հոգեւորականներն էին՝ քահանայք մեծ մասամբ, ո՞վ պիտի կատարէր պատիժները, ո՞վ պիտի ժողովէր տուգանքները, ո՞վ պիտի 100 հարուած տար յանցաւորին, ո՞վ պիտի ուրկանոց տանէր աղալու, ո՞վ պիտի մարդու ու կնոջ հողն ու ջուրը բաժանէր, ո՞վ պիտի «քարկոծ» անէր. մի՞թէ քահանայ դատաւորը. իսկ եթէ քահանայ դատաւորին չլսէին, ո՛չ տուգանավճարը հատուցանէին, ո՛չ թոյլ տային իրենց ծեծելու, քարկոծ անելու, ոչ էլ իրաւունք տալու հող ու ջուրը բաժանելու. եթէ յանցաւորները փախչէին, ուրեմն ի՞նչ, պիտի ենթադրել, որ քահանայի վճիռը պիտի կատարէին մարմնաւոր իշխանութեան մարդիկ, թէ՞ գուցէ բոլոր վճիռները եւ գործերը կորում եւ վարում էր թեմի եպիսկոպոսը. բայց նա բացի իրանից եւ ստորադրեալ քահանաներից ուրիշ ոյժ չունէր, մանաւանդ եկեղեցական կանոնները խստիւ արգելում էին ո՛չ միայն չծեծել քրիստոնեայ եղբօրը, այլ եւ չվիրաւորել, հակառակ ընթացող հոգեւորականը խստիւ պատժւում էր: Թէ գուցէ մարմնաւոր դատարաններն էին այս գործերը վճռում եւ պատիժները կատար ածում, բայց խնդիրների մեծ մասը աւելի եկեղեցական են, քան աշխարհական, եպիսկոպոսի իրաւունքից կախուած, քան մարմնաւոր իշխանի: Այս մութ խնդիրը լուծելու համար պիտի ի նկատի ունենալ մի հանգամանք, այն, որ այսպիսի պատիժներով կանոններ մենք չունենք մեր ոչ մի հետագայ ժողովի կանոններում, որ նշանակում է, թէ բացառիկ հանգամանքների արդիւնք են այս խիստ հակաեկեղեցական պատիժները: Եւ ճշմարիտ. ժողովը եղել է 447-ին, այսինքն Վարդանանց պատերազմի միջոցներում, երբ թագաւորութիւն էին անում գողեր, ուրացողներ, մոգեր, կրակապաշտներ, ոտի տակ էին տուած եկեղեցի, սրբութիւն, ամուսնութիւն, ընտանեկան սրբութիւն: Իշխանները եւ եպիսկոպոսները, հոգեւորականները եւ աշխարհականները միացել էին մեծ զայրոյթով միասին եւ աշխատում էին վերջ տալ այդ կորստաբեր հոսանքին եւ կործանիչ

դրուքեան: Ահա այս հանգամանքը առիթ է տալիս ենթադրելու, որ վերոյիշեալ կանոնների գործադրման եւ պատիժների կատար ածելու մէջ մասնակցում էին անշուշտ գիւղում՝ գիւղական «իշխանները» գիւղապետի հետ միասին քահանայական դատարանին, քաղաքում՝ քաղաքի մեծամեծները՝ նախարարները եպիսկոպոսի հետ միասին: Այս ենթադրութեան օգնութեան է հասնում նոյն Շահապիվանի յաջորդող 16-րդ կանոնը (Ա. գիրք, 236), որ ասում է. «Եթէ եպիսկոպոսը, երէցը, ազատ դատաւորը եւ չինականը կամենում են առաջնորդներ կարգել, եկեղեցու հովիւներ պատրաստել, ժողովրդապետներ եւ օրէնսդիրներ նշանակել, պիտի կաշառք չառնեն, ճշմարտութեամբ ընտրութիւն պիտի անեն եւ օրէնքի ու սրբութեան նախանձախնդիր մարդկանց պիտի ջոկեն»: Նոյն ժողովի 19 եւ 20 կանոնները վերաբերում են մծղնէութեան (պղծագործ աղանդաւոր, Ա. գիրք, 238-239) մէջ բռնուած հոգեւորականներին եւ աշխարհականներին, առաջիններին ենթարկում է կանոնը կարգալուծութեան, ճակատներին դնում աղուեսադրոշմ եւ ուղարկում անապատ ճգնելու, «ջիլերը» կտրել է հրամայում երկրորդ անգամ նոյն յանցանքը կատարելուն համար եւ ուրկանոց ուղարկում: Պահանջում է, որ քահանան իսկոյն իմաց տայ եպիսկոպոսին իւր ծխի մէջ գտնուած աշխարհական մծղնեայի մասին, սպառնալով չիմացնելու դէպքում կարգալոյծ անել եւ մծղնէից պատժին ենթարկել: «Իսկ եթէ կհաստատուի, որ երէցը յայտնել է եպիսկոպոսին եւ վկայութեամբ ցոյց տուել մծղնեայ եղողներին, եւ եպիսկոպոսը կաշառ առնելով, կամ աչառութիւն անելով, այդ բանը ծածկել է, աթոռից ընկնի... Իսկ եթէ եպիսկոպոսը ուշադրութիւն դարձնելով բողոքին, կամեցաւ յանցաւորին պատժել, բայց չարագործը յայտնելով մարմնաւոր իշխանութեան, գաւառի իշխանին, նախարարին կամ գիւղի գլխաւորին, նրանց օգնութեան դիմելով՝ կամեցաւ պատասխանատուութիւնից ազատուել, իսկ սրանք պաշտպան կանգնելով եթէ կկամենան չնացողներին ծածկել կաշառառուութեամբ կամ ակնառուութեամբ, թող նզովեալ լինեն, եկեղեցի չմտնեն, մինչեւ որ պղծագործին չտան եպիսկոպոսի ձեռքը»: Իսկ եթէ նախարարի տունը մղծնեայ լինի, «նախարարը չհեռանայ այդ յանցանքը գործելուց, կամ եպիսկոպոսին չտայ ընտանիքը պատժելու, ինքնապաստան լինի, թող տնով, որդիներով նզովեալ լինի, հրապարակ դուրս չգայ, ոչ ոք նրա հետ յարաբերութիւն չունենայ, մինչեւ որ ուղղութեան չգայ»: «Իսկ եթէ ինքը պղծութիւնից հեռու կլինի, թող ընտանիքը եւ ժառանգներին տայ գլխաւոր եպիսկոպոսին կչտամբելու»: Եթէ թագաւորական ցեղի մարդիկ լինեն մծղնեայ, նրանց «հրապարակ բերեն գլխաւոր եպիսկոպոսի, մեծամեծ իշխանների եւ աւագ դատաւորների առաջ» եւ կչտամբեն: Վերոյիշեալ կանոններից երեւում է. ա) որ բոլոր եկեղեցականները՝ եպիսկոպոսից մինչեւ դպիր, թէ զուտ հոգեւոր, թէ քրէական գոյն ունեցող յանցանքների համար ենթարկւում են եկեղեցա-

կան դատի, քննութեան եւ պատժի, տուգանքի, մինչեւ իսկ մարմնական պատուհասի, բ) որ իւրաքանչիւր թեմի մէջ գտնուած հոգեւորականները նոյն պատժի սահմաններում ենթարկւում են թեմի եպիսկոպոսի իրաւասութեան, մինչեւ իսկ աղուեսադրոշմ կրելու ճակատին եւ «ջլերի» կտրուելուն ենթարկուելու եւ անապատ քշուելու ճգնութեան համար, գ) որ բոլոր թեմերի եպիսկոպոսները ենթարկւում են գլխաւոր եպիսկոպոսի, այն է՝ կաթուղիկոսի իրաւասութեան՝ նրա դատին եւ պատժին, կարգալոյծ լինելուն, դ) աշխարհականները ենթարկւում են թեմի չրջանում իրանց եպիսկոպոսի դատին ամուսնալուծութեան խնդիրներում, թէ մարդ, թէ կին, տուգանքի եւ ծեծի ու ապաշխարանքի, առեւանգութեան դէպքում, կախարդութեան, հարցուկների մօտ երթեւեկելու, հաւատուրացութեան, մեռելների վրայ լաց ու կոծ անելու, չհասական պսակների, մծղնէական աղանդաւորների հետ միանալու բոլոր դէպքերում, ե) թեմական եպիսկոպոսը այդ դատերը վարելիս օգտւում է քահանաների, գիւղապետերի, դատաւորների աջակցութիւնից եւ օժանդակութիւնից, նաեւ պատիժների գործադրման մէջ, զ) կաթուղիկոսը «մեծամեծ իշխանների եւ աւագ դատաւորների» հետ միասին դատում են, կշտամբում նախարարներին եւ թագաւորազն անձանց մծղնէութեան մէջ գտնուելուն համար, է) մարմնաւոր իշխանութեան կողմից եղել են նշանակուած դատաւորներ, ժողովրդապետներ, օրէնսդիրներ եւ աւագ դատաւորներ քննելու աշխարհականների քրէական եւ քաղաքացիական գանգատները, որոնք եւ օգնում էին հոգեւոր իշխանութեան կողմից նշանակուած պատիժները գործադրելու, ը) հոգեւոր դատարանները անզօր են գտնւում իրանց պատիժները գործադրելու մէջ աշխարհական անձանց վերաբերմամբ, երբ վերջիններին պաշտպան են հանդիսանում գիւղի իշխանը, գաւառի տէրը եւ նախարարը, սրանց ենթարկում են «նզովքի» եւ «բանադրանքի», թ) մեծամեծներին եկեղեցական պատժի ենթարկելու եւ նրանց չհնազանդուելու դէպքում, դատաւորները չեն դիմում թագաւորի աջակցութեան եւ հրամանին (այս կանոնների կազմութեան ժամանակ հայոց թագաւորութիւնը վերջացել էր), ժ) 16-րդ կանոնից երեւում է, թէ եւ մուխ եւ աղօտ կերպով, որ գիւղերում, գաւառներում, թեմերում առաջնորդների, քահանաների, «ժողովրդապետների» եւ «օրէնսդիրների» նշանակելը լինում էր հոգեւորականների եւ աշխարհականների ընտրութեամբ. կանոնս պատուիրում է, որ եպիսկոպոսը եւ քահանայ, ազնուականները եւ չինականները (հարկատուները) վերոյիշեալ պաշտօնական անձանց ընտրութիւնը կատարելիս աչքի առաջ ունենան ընտրուածի պատրաստութիւնը, մաքրութիւնը, արդար լինելը, օրէնքների իմանալը եւ չընտրեն անպատրաստ մարդկանց՝ կաշառից կուրացած: Ժողովրդապետ՝ պիտի հասկանալ գիւղապետ եւ գիւղի «աղսախկալներ», ծերունիներ, որոնք խորհրդով կառավարում էին գիւղական գործեր, օրէնսդիր ասելով պիտի հաս-

կանալ դատաւորներ, որոնք ոչ միայն դատէին եւ վճռէին գործերը, այլ եւ հարկը պահանջած ժամանակ օրէնքի հիման վրայ կարգադրութիւններ եւ կանոններ սահմանէին: Այս մութ խօսքերի հիման վրայ դատողութիւններ տալ, թէ այս խնդրում հոգեւորականները ի՞նչ չափով էին մասնակցում դատական գործերում եւ աշխարհականները ի՞նչ, աւելորդ է եւ երկարաբանութիւն, քանի որ աղօտութիւնից պարզութիւն չի բղխել: Սսի 1243-ի ժողովի կանոններում կարդում ենք. 11 կանոն՝ «Երկու անգամ եպիսկոպոսը տարուայ մէջ չրջի իւր թեմը եւ աչքի անցնի իւր հօտը, եւ գիտուն եւ սրբակրօն քորեպիսկոպոս նշանակի, որ եկեղեցական դատերը վարել կարողանայ կանոնների համաձայն երկիւղածութեամբ եւ առանց ագահութեան»: 14 կանոնն ասում է. «Եպիսկոպոսներն ու քորեպիսկոպոսները աւելի ջանք անեն պոռնիկներին եւ չնացողներին, հմանեբին եւ բոլոր յանցաւորներին գեհենի երկիւղով (դժոխքի) ուղղութիւն բերելու: Որոնց վրայ այս երկիւղը չի ազդիլ, մարմնաւոր եւ հոգեւոր պատիժներով խրատել նրանց եւ տուգանքի ենթարկել, մանաւանդ այնպիսիներին, որոնք մարդու եւ կնոջ մէջ են ընկնում եւ նրանց դժբախտացնում, կամ մարդիկ, որոնք «բոզ» կնիկ են բերում, կամ օրինաւոր կնոջ թողնում են եւ «բոզերի» մօտ գնում, կամ առանց պոռնկութեան պատճառի ատելութեան համար թողնում են իրանց կանանց, այնպիսիներին անողորմ տուգանքներով պիտի խրատեն, եթէ պատուաւոր մարդ է, ընդդիմանում է եկեղեցական օրինաց, թագաւորը այդպիսի մարդուն թող խրատի ատենի մէջ, իշխաններն էլ մեղադրեն, եթէ էլի չանեն՝ նզովեալ լինեն...»: 15-րդ կանոնում յիշում է, որ Հեթում Կիլիկիոյ թագաւորի եւ հօր ժամանակ իշխանների առաջ բանադրուեցին նրանք, որոնք պասերը չեն պահիլ, եկեղեցու կարգերը չեն կատարիլ, աւագներ նշանակեցին հսկելու համար, որ չհայհոյեն «հաւատը», ստեղծողին, կնունքը, հրեշտակին, քահանային...» եւ յիշոց տուողին բռնեն լեզուն կտրեն կամ ծակեն, լար քաշեն միջովը, նախատինքներով մի օր շրջեցնեն, գոյքի համեմատ տուգանք առնեն եւ աղքատներին բաժանեն»: Մինչեւ անգամ քահանային նոյն յանցանքների համար նոյն մարմնական պատժին է ենթարկում: Վերոյիշեալ կանոններից հետեւցնում է, որ. ա) եպիսկոպոսը նշանակում է հոգեւոր դատաւոր գաւառակների վերայ քորեպիսկոպոսներին, որոնք այժմեայ կարգով գործակալ քահանաների տեղն են բռնում. պահանջում է, որ քորեպիսկոպոսը (սրանց մասին տե՛ս Ա գիրք, 114, 137, 145, 153, 298, 304, 317, 318, 361 երեսներում) լինի գիտուն, այսինքն օրէնսգէտ եւ սրբակրօն, բ) որ քորեպիսկոպոսի դատին ենթարկւում են հոգեւորական եւ աշխարհական անձինք գլխաւորապէս եկեղեցական յանցանքների համար. գ) հոգեւոր դատաւորին իրաւունք է տրւում տուգանել, մինչեւ իսկ ծեծել, եթէ ազնուական մարդ լինի, որին հնար չլինի ոչ տուգանելու եւ ոչ ծեծելու, այն դէպքում դատաւորը պիտի դիմի կի-

լիկիոյ հայոց թագաւորին եւ պատիժ խնդրի. եթէ այս ձեւն էլ արդիւնք չունենայ, դատաւորը պիտի յանցաւորի գլխին «նզովք» կարդայ, դ) 15-րդ կանոնն իրաւունք է տալիս դատաւոր ընտրել աշխարհական աւագներից մէկին, իրաւունք տալով հաւատի, եւ նման հայհոյութիւններ տուողներին խիստ մարմնական պատիժների ենթարկելու, լեզուն կտրելու, նախատինքներով փողոցները չրջեցնելու մի ամբողջ օր եւ տուգանելու: Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ եթէ այսպիսի դատաւորներ հնար կլինէր նշանակել ամենալայն իրաւունքներով՝ յուսալով թագաւորի օգնութեան վրայ, այդ միմիայն Կիլիկիայում, ուր կանոնները սահմանուեցին եւ ոչ Կիլիկիայից դուրս Հայաստանի զանազան կողմերում, ուր պարսկական հրոսակների բռնի ոյժն ու վայրենի կամքն էր օրէնք եւ կանոն: Շնորհալու կանոններում կարդում ենք (Ա գիրք, 406 երեսում). «Քահանան եւ ժողովուրդը եկեղեցական գործերի համար մարմնաւոր իշխանի մօտ չգնան գանգատուելու եւ դատաստան խնդրելու, այլապէս առաքելական կանոնական հրամանի համեմատ կարգալոյծ լինի»: Շնորհալու 34 կանոնը իսպառ արգելում է քահանային «աշխարհի կառավարութեան մէջ խառնուելու, եւ քաղաքի կամ գիւղի հոգաբարձու, կամ գաւառապետ, կամ հարկերի եւ սակերի գրող, կամ որ եւ է աշխարհային գործակալութիւն անող լինի»: Շնորհալու կանոններով եկեղեցական խնդիրների դատերը վերաբերում են միմիայն հոգեւորական դատարանին, եւ ընդհակառակն՝ հոգեւոր դատաւորն իրաւունք չունի քրէական եւ քաղաքացիական խնդիրների քննութեան մէջ մտնելու: Բացի սրանից, մենք չունենք ժողովների կանոններ, որոնք խօսէին դատակազմութեան եւ դատավարութեան վրայ: Ունինք մի քանի մատենագրական տեղեկութիւններ կաթուղիկոսների եւ եպիսկոպոսների վրայ եղած դատավարութեան մասին: Բիւզանդ պատմում է, որ Յուսիկ կաթուղիկոսը Տիրանի վարած վատ վարքի համար նախատում էր եւ արգելում եկեղեցի մտնելու: «Դիմեց Տիրան թագաւորը մտնելու եկեղեցի ուրիշ աւագանիներով: Իսկ նա հակառակ խօսելով ասում էր՝ չե՛ս արժանի, ի՞նչու ես գալիս, նե՛րս մի մտիր: Այդ պատճառով ներս քաշեցին նրան (կաթուղիկոսին) եկեղեցի, խիստ ծեծեցին... մինչեւ կիսամեռ ընկաւ գետին» (8 երես): Իսկ Վրթանէս կաթուղիկոսը յանդիմանում էր թագուհուն պոռնկութեան համար. «Յանդիմանէր զնա (թագուհին) սուրբն վասն գաղտնի չնութեան կծծութեան բարոյից պոռնկութեան» (Բիւզ. 7): Նոյն ձեւով վարւում էր Ներսէս Մեծ Պապի եւ Արշակի հետ հակաեկեղեցական արարքների համար: «Իսկ սուրբ Ներսէսը՝ հայոց եպիսկոպոսապետը մշտապէս ընդդիմանալով Պապ թագաւորին, կշտամբում էր եւ յանդիմանում էր մեծ վկայութեամբ, եւ նա բազմաթիւ չարութիւնների պատճառով չէր համարձակում եկեղեցու շէմքը կոխել եւ ներս մտնել... Դնում էր նրա առաջ Ս. Գրքից վկայաբանութիւններ, յաւիտենական դատաստանի պատիժներով ահ

ձգելով նրա վրայ, հրաւիրում էր զգաստանալ եւ լաւանալ» (180 երես): Թագաւորը կամենում էր կաթուղիկոսին սպանել, բայց քաշւում էր: Ներսէս Մեծ ունէր 12 եպիսկոպոս «աթոռակից, գործակից եւ խորհրդակից», որոնք «կառավարում էին աղքատանոցները» եւ բարեգործական այլ հաստատութիւնները, ուրկանոցներ, օտարանոցներ, հիւրանոցներ: Պարսից թագաւորը տալիս է Շմուէլ ոչ ազգընտիր կաթուղիկոսին իրաւունք «մարզպանին ընկեր լինել, հսկել հարկերի, բաշխերի վրայ, դատաստաններին գլուխ քաշել եւ ուրիշ աշխարհական կարգերի վրայ նայել» (Խոր. Գ, ԿԵ): Ուրիշ եպիսկոպոսներ էլ, աշխարհի իշխանի հետ միացած, դիմում էին Պարսից թագաւորին այլ եպիսկոպոսների թեմեր եւ կալուածներ խլելու:

Վահան Մամիկոնեանը Ղազար Փարպեցուն նշանակում է էջմիածնի վանահայր, իբրեւ իւր չինած եւ նորոգած վանքի. վանականները Ղազարի հետ ընկնում են, մեղադրում են նրան, «որ աղանդաւոր է», ասում է՝ «պոռնկութիւնը մեղք չէ», «պիղծ եւ չարագործ մարդ է»: Զնայելով Վահանի մեծ պաշտպանութեան վրայ, վերջը հալածւում է եւ վանքից հեռացնւում: Ղազար դիմում է կաթուղիկոսին՝ խնդրելով դատ անել եւ քննելով խնդիրը՝ կամ արդարացնել, կամ մեղադրել. բայց նա վախենում է հակառակորդների չատութիւնից եւ ուժից եւ պատասխանում է. «Զեմ համարձակւում երկիւղից նաեւ տեսնել քեզ, բայց դու դեռ ասում ես, թէ գամ բժշկեմ եւ կամ՝ թաղէ»: Ղազար ասում է կաթուղիկոսի հասցէին. «Ո՞ւր է արդար ուսուցչի հսկողութիւնը, ո՞ւր է արդար հայրապետի Քրիստոսին նմանելը: ...իսկ դա վէրքերից թուլացած մարդու երեսին եւ ջուր անգամ ցանել չհամարձակեցաւ մարդկանցից վախենալով... Իսկ դա նրա հակառակն է աղաղակում (Քրիստոսի), ուր ես գալիս, չեմ ուզում, համարձակութիւն չունիմ քեզ տեսնել»: «Արդեօ՞ք, մէկ կամ երկու անգամ տարա՞ւ ինձ իւր սենեակը, եւ խօսեցա՞ւ ինձ հետ, ինչպէս Քրկիչը հրամայում է, ես ու ինքը առանձին, կամ մէկ եւ կամ երկու ընկերով, որ չհաւնելով, եւ իբրեւ մեղաւոր եւ մաքսաւոր համարելով ինձ հալածէր...»: Մի անգամ մի պարեգօտաւորների առաջ ասել է. «Իրաւացի չեղաւ Ղազարի՝ մեր աշխարհից հեռանալը, անպատճառ նա եկեղեցու զարդ էր» (տե՛ս Ղազարի թուղթը):

«Թող թէ մեծ-մեծ պաշտօնների հասցնել, ինչպէս եպիսկոպոսութեան, կամ նոցա մէջ առաջին պաշտօնի եւ կամ եկեղեցու դատաւորութեան, այլ քորեպիսկոպոս էլ չարաւ ինձ, որ պարսիկները եւ անարժան մարդիկ այսօր էլ անում են» (նոյն տեղը):

Ս. Սահակ կաթուղիկոսին լուր հասաւ, որ զանազան աղանդաւորներ եկել են Հայաստան եւ մարդկանց մտքեր են մոլորեցնում, նա հրամայեց ս. Մեսրոպին քննել հեզութեամբ եւ խրատով ճանապարհ բերել, եթէ ո՛չ՝ տանջանքներով եւ չարչարանքներով հալածել. «Հրամայում է քննել ժանտագործ բորբորիտոններին (Կորիւն, 18 երես, եւս բարբարիանոսներին)

եւ եթէ հեզութեամբ եւ սաստով ուղղութեան չգան, չարչարանքներով հալածել. զի թշնամանանք ի թշնամանաց վրէժ առնուցու, եւ խայտառակեսցի իրաւացի մահուամբ անիրաւ մահ հոգւոց»: Մեսրոպ ճշտութեամբ կատարում է պատուէրը. «Ապա նրանից յետոյ սկսում էր «դժպատեհ եւ կամակոր բարբարիանոս աղանդն» քննել. եւ երբ որ հնար չէր գտնում ուղղութիւն բերելու, առնելով գործի էր դնում թշուառացնող գաւազանը, ծանրագոյն պատուհասներով մատնում էր տանջանքների, բանտի, գիլարանի... մինչեւ որ փախան կորան աշխարհից (Կորիւն, 18 եւ խոր., Գ, Գէ): Սեբէոս պատմում է Քրիստափոր կաթուղիկոսին (628-630 թթ.) դատի ենթարկելու եւ դատելու դէպքը: «Նա դէմքով հպարտ եւ անբարտաւան մարդ էր, լեզուն սուր սուրերի նման»: Սա չատ խռովութիւնների տեղիք տուաւ եւ կռիւ ձգեց իւր չարախօսութեամբ Ասպետի եւ իւր եղբօր մէջ: Երրորդ տարին բամբասանքներ բարդեցին նրայ վրայ (կաթուղիկոսի): Եւ ժողովուելով՝ բոլոր եպիսկոպոսներն ու իշխանները քննութիւն արին: Նրա ընտանիքից երկու մարդ եկան եւ նրա տեղ վկայութիւն տուին բոլոր բազմութեան առաջ: Եւ առին նրանից հայրապետական պատուի փակեղն ու կարգից ձգեցին եւ անարգանքով հալածեցին նրան: Եւ իսկոյն եզրին կաթուղիկոս նստացրին» (Սեբէոս, 98 երես):

Երբ Եզր կաթուղիկոսը (630-641 թթ.) դաւանութիւնը փոխեց, Յովհան Մայրավանեցին համարձակութիւն ունեցաւ նախատելու բոլորի դիմաց կաթուղիկոսին, ասելով. «Քանդեցիր պապերի հաւատքի սահմանը, խրամատեցիր առաքելական ցանկը՝ կործանուելով Լեւոնի մարդադաւան տօմարով»: Դաւանափոխ կաթուղիկոսը խիստ բարկանում է եւ հրամայում է «մուրցացի (բռունցքներով) տանջել նրա պարանոցը եւ կզակը»:

Յովհաննէս Ովայեցի կաթուղիկոսի (834-855 թթ.) դէմ բողոքողներ են դուրս գալիս հէնց կաթուղիկոսարանի տնից աշխարհի իշխան Բագրատ Բագրատունուն, որը լսելով եւ հաւատալով մեղադրանքներին՝ հրովարտակներ է գրում բոլոր աշխարհին մերժել կաթուղիկոսին եւ նորը ընտրել: Այս իմանալով՝ Սմբատ սպարապետը եւ Սիւնեաց Գրիգոր իշխանը, վրդովւում են Բագրատունու արածի վրայ, «համագունդ միասին ժողովուելով, եպիսկոպոսական ժողով գումարելով եւ ստուգապէս իմանալով, որ նանիր իժաթոյն չար հայհոյիչների չրթունքների ստութեան արդիւնք են, էլի հաստատում են...» իւր աթոռին, իսկ երեք վկաները, որոնք դուրս էին եկել կաթուղիկոսի դէմ իբրեւ մեղադրողներ, մեռնում են: Պատմաբան Յովհաննէս կաթուղիկոսը 82 երեսում տալիս է դատավարական ձեւի մի փառաւոր պատկեր Գէորգ կաթուղիկոսին (877-898 թթ.) դատի ենթարկելու պատրաստութիւններից առաջ: Աբաս, իւր եղբօրորդի Սմբատին թագաւոր օծուելու պատճառ համարելով Գէորգ կաթուղիկոսին, կամեցաւ վրէժ հանել. այդ մտքով զանազան սուտ վկաներ գտնել տուաւ, պատրաստութիւններ սկսեց տեսնել ժողով գումարել

տալու եւ կաթուղիկոսին մեղաւոր ճանաչել տալուց յետոյ գահընկէց անել. նա ի միջի այլոց գրեց նաեւ Սեւանում ապրող ժամանակի յայտնի գրագէտ Մաշտոցին, որ գայ ժողով եւ ամբաստանի կաթուղիկոսի դէմ, խոստանալով կաթուղիկոսութիւնը յանձնել նրան: Մաշտոցը գրում է պատասխան Աբասին՝ ցոյց տալով, որ հեշտ բան չէ կաթուղիկոսին զրպարտելը. «Ժողով թէ հրամայում էք լինի, թող լինի, բայց չլինի չար պաշարողների, քինահան հրոսողների ժողով, որոնք ինչպէս որ այն ժամանակ ժողովուեցին Աննայի հետ...». պէտք է Նիկիայի հարց նման պատերով եւ աղօթքներով անցնեն եւ սուրբ Աւետարանը միջնորդ դնելով, ճշմարիտը խօսեն եւ ո՛չ ըստ քմահաճոյից: Յիշեցէք ս. Ստեփաննոսի եւ Յակոբ Տեառնեղբօր դէմ դուրս եկած վկաներին եւ մի՛ խաբուէք, որովհետեւ մարդիկ ապագայի զգուշութիւնից լաւ գիտեն անօրէն վկաների չարութիւնները գրի անցնել: «Աւելացնում եմ, որ գարշելի անճնամատը վկայ չէ, եւ չի էլ կարող կանգնել ուղիղ ատեանի առաջ, այլ բաց ի բաց կհալածուի: Որովհետեւ պիղծ դէմքը պոռնիկ կնոջ դէմք չինելով եւ այր մարդկանց չարքից ելնելով եւ խոստովանուելով քահանայի մօտ, վկայ լինել չէ կարող սիւնհոտոսական կարգի համաձայն, մինչեւ որ սուրբ կանոնների հրամայած ապաշխարանքը չվերջացնի եւ իւր զղջման մասին եկեղեցու առաջնորդներից վկայութիւն չբերի»: Նոյնպէս էլ եպիսկոպոսները պիտի ընտրուած եւ արդար լինեն, ոմանք հեռու տեղերից պիտի գան, որոնց վրայ ատելութեան կարծիք չլինի. նոյնպէս եւ սուրբ եւ աւազ հայրերը թող քննեն եւ հաւաստիանան... ապա ս. սեղանը եւ աթոռը սեւով պատեն, որ սուգի նշան է, որ Քրիստոսի փոխանորդ՝ փեսան ընկնում է...»: Ահա արդարապէս քննելու ձեւը, իսկ եթէ դուք կամենում եք մի ուրիշին կաթուղիկոս ընտրել, այդ կարող էք անել ո՛չ օրինաւոր կարգով, «այլ բռնի ուժով եւ կամ կամակոր մտքով Աստուծոյ հետ կռուելով»: Բայց դուք իմ խօսքը լսեցէք, եւ արէք այն, ինչ որ արդար է եւ հաճելի Աստուծոյ: Մաշտոցի այս թուղթը խիստ ազդեց Աբաս իշխանի վրայ, որը գնաց կաթուղիկոսի մօտ ներողութիւն խնդրեց: Ապա եղել են մի քանի եւս դատական ժողովներ մի քանի կաթուղիկոսների գործերը քննելու, դժբախտաբար դատավարութեան մասին ոչինչ չկայ այդ նիստերի պատմութեան մէջ, ընդհանուր խօսքերով նկարագրում են պատմագիրները եւ անցնում, թէ մեղադրեցին այս ինչ անձին, վկաներով հաստատեցին եւ պատժեցին: Այդպէս եղեւ 968-ին կաթուղիկոսացած Վահան Սիւնեցու օրով, որին մեղադրում էին քաղկեդոնականութեան մէջ. Աշոտի հրամանով Անիում ժողով արին, քննեցին խնդիրը, մեղադրութիւնը հաստատեցին եւ գահընկեց արին (Ա գիրք, 306 երես): 1036-ին եղեւ մեծ փառաւոր դատական ժողով 4000 հոգուց բաղկացած, հոգեւորական եւ աշխարհականներից, ուր քննեցին Դէոսկորոս կաթուղիկոսի ապօրինի գործերը, վկայութեամբ հաստատեցին մեղադրութիւնները, գահընկէց արին եւ

բանադրեցին նրանից ձեռնադրուածներին (տե՛ս Ա գիրք, 308-309): Ստ. Օրբելեանը 319 երեսում յիշում է եւ Կոստանդին Պրօնագործ կաթուղիկոսին (1286-1289 թթ.) դատի ենթարկելու խնդիրը, որից երեւում է, որ Հեթում թագաւորը քէն ունենալով կաթուղիկոսի դէմ, հոգեւոր եւ աշխարհական անձանց իւր կողմն է քաշում, վկաներ պատրաստել տալիս եւ ժողով գումարում, ուր 30 մեղադրական կէտերով վկաների ցուցմունքներով հաստատում են նրա յանցանքները եւ ստիպում գահընկեց լինելու: Մեղադրական կէտերի մէջ կան այսպիսի մեղքեր, որ պատարագ անելուց առաջ չարբաթ է խմում, երկրորդ՝ որ Հռոմկլայի լկտանոցներից հարկ է առնում: Այս մեղադրական կէտերի դէմ խիստ յարձակում է Ստ. Օրբելեանը՝ համարելով առաջինը հիւանդութեան պատճառով արած, երկրորդն էլ բոլորովին օրինաւոր՝ ըստ եկեղեցական կանոնաց, որ անառակներից հարկ էր առնում իբրեւ տուգանք եւ յանձնում աղքատանոցներին: 1002-ին Սարգիս կաթուղիկոսը ժողով արաւ, դատի ենթարկեց Թոնդրակեցի աղանդաւորներին, մեղադրութիւնը հաստատեց եւ նրանց գլխաւոր Յովհաննէս եպիսկոպոսին կարգալոյծ արաւ, աղուէսադրոշմ դրեց ճակատին, բանտարկեց եւ նզովեց:

Ստեփաննոս Օրբելեանը 260 երեսում յիշում է եւս մի դատ, որ տեղի է ունեցել 1216-ին Սիւնեաց եպիսկոպոսների եւ Լիպարիտ ու Ելիկում իշխանների մէջ «Սուրբ Խաչի» ո՞ւմ պատկանելու մասին, որը բերդը գրաւելուս ստացել էր Իւանէ Աթաբէկը: Երկու կողմը դիմում են Իւանէ Աթաբէկին, որ նստում էր Դուինի եւ կառավարիչ էր երկրին Վրաց թագաւորից նշանակուած: Աթաբէկը «հրամայում է իւր մեծամեծների (Վրաց իշխանների), Տփխիսու, Անու եւ Դուինի զատիներին եւ Սուրմարիի երեւելի չեխին, որոց հետ Անու մեծ եպիսկոպոսին եւ Բջնոյ ու Հաղբատի եպիսկոպոսներին», որոնք քննեցին եւ վճռեցին՝ Ս. Խաչը պատկանում է նրան, ով որ գերութիւնից թափել է, որովհետեւ կռուի իրաւունքով ձեռք բերած սեպհականութիւն է, գերի ընկածը մեռածի հաշիւ է: Դատաստանի վճիռը Իւանէ հաճութեամբ լսեց եւ Ս. Խաչը իշխանների եկեղեցու սեպհականութիւն համարեց: Ահա այս են մատենագիրների հաղորդած տեղեկութիւնները Հայոց եկեղեցու մէջ պատահած դատավարութեանց վերաբերմամբ: Հայոց եկեղեցու դատավարական կեանքը կարելի է բաժանել 3 մասի. ա) Լուսաւորչի տոհմի կաթուղիկոսութեան ժամանակ, Լուսաւորչից մինչեւ Սահակ, բ) մարզպանութեան ժամանակից մինչեւ Հայոց թագաւորութեան ջնջումը, գ) մահմետական տիրապետութեան միջոց:

Ա. Լուսաւորչի տոհմը լինելով բարձր իշխանական ծագումից, Հայոց թագաւորական ցեղի հետ բարեկամ, ունենալով Հայոց թագաւորների հետ խնամութիւն, եւ գուցէ անմիջական յաջորդութիւն լինելով Հայոց կռապաշտական քրմապետութեան, որ համապատիւ թագաւորի իրաւունք էր վայելում, այդ հիմունքներով այդ տոհմի կաթուղիկոսութիւնը

չատ բարձր էր կանգնած յայորդ դարերի կաթուղիկոսութիւնից: Նրանք էին ընդհանուր լիագօր կառավարիչներ եկեղեցու, վանքերի, բարեգործական հիմնարկութիւնների, ժողովում էին հարկեր եւ տուրքեր բոլոր ժողովրդից այդ հիմնարկութիւնների պահպանութեան համար. նախատում, կշտամբում եւ անխնայ հալածում էին ամէն տեսակ եկեղեցական կանոնների հակառակ գնացող անձանց, լինէին նրանք չինական, թէ ազնուական, նախարար, թէ թագաւոր, առանց վախենալու ո՛չ մահից, ո՛չ բանտից: Բանադրում եւ նզովում էին թագաւորին, արգելում էին եկեղեցի մտնել, եկեղեցում աղօթք անել. թագաւորը երկիւղից չէր համարձակւում դատել, բանտարկել կամ սպանել, դիմում էր գաղտագողի թոյնի օգնութեան: Դրանք իրանց բարձր տոհմական դիրքով ել ու դուրս էին արքունիք եւ իւրաքանչիւր րոպէ յանդիմանական-խրատական զրուցով յիշեցնում նրանց քրիստոնէական պարտիքը: Գոռոզ Արշակ, որ ոչ մի սրբութիւն ճանաչելու տրամադրութիւն չէր ցոյց տալիս, Ներսէս Մեծի յանդիմանութիւններից յաղթահարուած, խնդրում էր ներել մեղքերը. «Իսկ թագաւորը նեղն ընկած մեծ աղաչանքով եւ չատ աղօթքներով աղաչում էր հաշտուել իրան հետ եւ ուխտ դրաւ, որ այլեւս երբէք նրա խօսքից դուրս չի գալ» (Բիւզ. 96 երես): «Հրաման տանք, ասում է Ներսէս Արշակ թագաւորին, բոլոր աշխարհին քեզ հետ միասին քո գործած մեղքերի համար աղօթքի եւ խնդրուածքի կանգնել, մենք էլ քեզ հետ մտնենք ապաշխարանքի տակ»: Թագաւորը թունաւորում է կաթուղիկոսին, վերջինս նախատական արհամարհական ձեւով նկատում է. «Իսկ քեզ, ո՛վ թագաւոր, արժան էր իբրեւ թագաւոր մարդ յայտնի հրաման տալ ինձ սպանելու, ո՞վ էր, որ կարողանար արգելել քեզ, կամ ո՞վ էր, որ կարողանար պահել քո ձեռքը...»: Այսպիսի ձեւով վարուեցին Լուսաւորիչ, Արիստակէս, Վրթանէս, Յուսիկ, Ներսէս, Սահակ: Այդ շրջանում եղել են արտաքոյ օրինաց միջանկեալ օտարահաստատ կաթուղիկոսներ, որքա՛ն անզօր, որքա՛ն մեղք եւ աննշան այդ հսկաների վերաբերմամբ. մէկի վերաբերմամբ Փաւստոս ժողովրդի բերանով ասում է. «Ներսէսի փոխանակ կաթուղիկոս դրին ոմն Զունակ, որ ստրուկ էր ի ստրկաց արքունի» (Բիւզ., 105 երես): Այս շրջանում կաթուղիկոսները իրանց աթոռակից՝ խորհրդակից եպիսկոպոսներով կազմում էին ամէն ինչ՝ եւ դատաւոր, եւ օրէնսդիր, եւ կառավարիչ, եւ խնամակալ, նրանք միշտ շրջում էին ամէն տեղ եւ իբրեւ Աւետարանի պատուական աշակերտներ ամէն տեսակ վէճ, դատ կտրում իրանց ձեռքով. Սահակ 60 աշակերտներով ամբողջ տարին շրջում էր եւ խրատում, քարոզում ու սովորեցնում: Բարեգործական հիմնարկութիւնները գտնւում էին որոշ մարդկանց խնամակալութեան, հոգաբարձութեան եւ կառավարութեան ձեռքի տակ, որոնք դրանց եւ պահողն էին, եւ դատողը, եւ կերակրողը: Այս շրջանում 3 դատական աստիճաններ կային. կաթուղիկոսական՝ իւր խորհրդակից

եպիսկոպոսներով եւ չրջիկ հոգեւորականներով. եպիսկոպոսական՝ սահմանուած իւրաքանչիւր թեմի գործերի համար եւ քորեպիսկոպոսական՝ գաւառակների եկեղեցական կառավարութեան եւ դատաստանի համար: Վարչական եւ դատաստանական բոլոր գործերը գտնւում էին այս երեք աստիճանի ատեաններում: Սրանց դատաստանական գործավարութիւնը սահմանափակւում էր պսակների, առեւանկութիւնների, չհասների, ամուսնալուծութիւնների, մեռելների վրայ լաց ու կոծ անելու խնդիրներում, քրէական եւ քաղաքացիական գործերը վերաբերում էին քաղաքական իշխանութեան եւ նրա դատաւորներին, այս մասին քիչ յետոյ: Սահակի սահմանադրութիւններից երեւում է, որ ամէն տարի 2 անգամ ժողով էր լինում, որ եպիսկոպոսները իբրեւ հայր եւ Քրիստոսի աշակերտներ պիտի իրանց հօտը լաւ խնամէին, հայրաբար կառավարէին, որ գաւառակների համար նշանակուած քորեպիսկոպոսները լինէին գիտուն եւ ժիր: Գիւղերի եւ գաւառակների դատաւորը եւ կառավարիչն էր քորեպիսկոպոսը (այժմեայ գործակալը). նրանց տալիս է ահագին իրաւունքներ, նրանք են վարչական եւ դատաստանական գործերի ղեկավարը. ո՛չ առանձին, ո՛չ րոպէական ազդեցութեամբ ղեկավարող, այլ խորհրդակցութեամբ, քննութեամբ, ատեանի մէջ: «Քորեպիսկոպոսները պիտի հսկեն բոլոր եկեղեցիների վրայ, օրինազանց եկեղեցականներին կշտամբեն խրատով, ծեծով եւ տուգանքներով պատուհասեն ատեանի մէջ, որ միւսները վախենան եւ խրատուեն». 5-րդ կանոնով իրաւունք է տալիս քորեպիսկոպոսներին զրկելու քահանայագործութիւնից առժամանակ ծոյլ, ժամերգութիւն չիմացող, պատարագը ոչ լրիւ սպասահարկութեամբ կատարող քահանաներին (Ա գիրք, 361): Այս կանոնների մէջ յիշատակուած թէ եպիսկոպոսական, թէ քորեպիսկոպոսական դատի ենթարկուող յանցանքները բոլորը եկեղեցական են: Սրանց համար ասուած վերոյիշեալ խօսքը, թէ՝ «ատեանում» պիտի պատժեն, դատեն քահանաներին, կարելի է հասկանալ երկու կերպ, կամ ժողովրդի, խուռն բազմութեան ներկայութեամբ, կամ ուղիղ մտքով, երկու երեք հոգի դատաւորների աջակցութեամբ:

Բ. *Եկեղեցական դատարանի երկրորդ չրջանն ընկնում է Արշակունեաց անկումից մինչեւ Ռուբինեանց անկումը, երբ կաթուղիկոսների սատար էին հայ մարզպանները, Բագրատունեաց, Արծրունեաց եւ Ռուբինեան թագաւորները: Այս չրջանի կաթուղիկոսները այն չեն, ինչ որ առաջի չրջանի, այստեղ վախկոտ են, խեղճ, նախարարների եւ թագաւորների քմահաճոյքին ծառայող, այն վեհութիւնը, ինչ որ Լուսաւորչի տոհմումն էր, չունէին. եւ պարզ է, թէ ի՞նչու. առաջինները նստում-վեր էին կենում թագաւորների հետ եւ էին խրոխտ ու յանդիմանող, սրանք ծագմամբ ամենախեղճ կացութիւնից բարձրացած բարձր աստիճանի այս ու այն նախարարի՝ թագաւորի միջոցով, էին համեստ, հաշտեցնող բնա-*

ւորուվթեամբ. առաջիններըը որքան բարձր չրջանից էին, նոյնքան համեստ եւ ժողովրդին մօտիկ, նրա կարիքներին դարման տանող. երկրորդները՝ հազիւ հազ իրանց գլուխները պահող: Ահա այս դրուվթիւնից էլ կախուած էր եւ դատական իշխանուվթեան ամրուվթիւնը, ոյժը եւ զօրուվթիւնը: Կաթուղիկոսը «պարեգօտաւորների» (աբեղաների) եւ իշխանների ահից վախենում էր ոչ միայն Ղազար Փարպեցու դատը կտրել, այլ մինչեւ իսկ նրա երեսը տեսնել, թէ եւ Վահան Մամիկոնեանն էր Ղազարի պաշտպան իւր եղբայրներով եւ իրա՝ կաթուղիկոսի կարծիքով՝ Ղազարը «եկեղեցու զարդ էր» (տե՛ս Ղազարի թուղթը): Ռուբինեանց եւ Բագրատունեաց ժամանակ այս ու այն իշխանի քմահաճոյքից էր կախուած մեղադրանքներ բարդել, սուտ վկաներ ժողովել կաթուղիկոսի դէմ՝ նրան գահընկեց անելու համար. Կոստանդին կաթուղիկոսին հեռացնում է թագաւորի կազմած ժողովը՝ սուտ մեղադրանքներով, դրա արդար դատը պաշտպանում է Սիւնեաց եպիսկոպոսը հեռու արեւելքից: Այսպիսի դրուվթեան ժամանակ սպասել բարեկարգ դատարանների եւ նրանց արդար վճռի եկեղեցական գործերի վերաբերմամբ, շատ մեծ բարեհեսուվթիւն է: Այս չրջանում էլ երեք աստիճանով եկեղեցական դատավարուվթիւնը տիրապետող էր. ա) ամբողջ աշխարհի համար՝ բարձրագոյն եւ վերջին դատարան, բ) թեմական՝ թեմի համար եւ գ) քորեպիսկոպոսական՝ գաւառի եւ համայնքների համար: Բարձրագոյն ատեանը կազմում էր համազգային եկեղեցական ժողովը, կաթուղիկոսի կամ նրա բացակայուվթեան միջոցին՝ աւագագոյն եպիսկոպոսի նախագահուվթեամբ, մասնակցուվթեամբ աշխարհականների եւ հոգեւորականների, եպիսկոպոսների եւ նախարարների, ներկայուվթեամբ նոյն իսկ թագաւորի, բաղկացած փոքրաթիւ անդամներից մինչեւ իսկ 4000 (տե՛ս Ա գիրք, 308 երես) հոգուց: Այս ժողովն է միակ օրէնսդիր, միակ եւ վերջին դատաւորի իրաւունք ունեցողը, որի վճիռը վերջնական է, առանց բողոքի եւ վճռաջինջ իրաւունքի: Այս ժողովի վճիռն է պարտաւորական եւ անդառնալի: Այս ժողովի վճիռով նզովւում են դպրից սկսած մինչեւ կաթուղիկոսներ, չինականից սկսած մինչեւ թագաւորներ: Այս ժողովն է միմիայն կաթուղիկոս ընտրող եւ գահընկէց անող (տե՛ս Ա գիրք, 305, 306, 308, 309 երեսներ): Դատավարուվթիւնը եւ դատակազմուվթիւնը այս ժողովներում յար եւ նման է տիեզերական ժողովներին, ղեկավարւում էին ժողովականները նոյն սկզբունքներով: Ժողովն ունէր նախագահ, անդամներ, մեղադրող կողմ, մեղադրեալ, վկաներ: Մեղադրական կէտեր կազմում էին եպիսկոպոսներ կամ իշխաններ, միմեանց հետ առաջուց հաղորդակցուվթեան մէջ մտնելով, վկաներ պատրաստելով. երբ մեղադրական գիրը համարւում էր պատրաստ, դիմւում էր աւագ իշխանին եւ թագաւորին, եթէ մեղադրուողը կաթուղիկոսը չէր, գանգատաւորները դիմում էին կաթուղիկոսին, որոնք, այսինքն կաթուղիկոսը, կամ թագաւորը, երկուսի չեղած ժամանակ մեծ իշխանը կամ աւագագոյն

եպիսկոպոսը ժողովի օր էր նշանակում, հրաւիրագրեր ուղարկում, եւ ծանուցումն անուում թէ մեղադրեալին եւ թէ վկաներին ու մեղադրողներին: Դատը սկսւում էր սովորական մեղադրական գիրը կարդալուց յետոյ, վկաների ցուցմունքը լսելուց եւ մեղադրեալի արդարացուցիչ խօսքերը լսելուց յետոյ: Վճիռը կայացնւում էր, գործադրւում եւ հրատարակւում ի լուր ամենեցուն: Սեւանի Մաշտոց վարդապետը Աբաս իշխանին գրած թղթում յիշեցնում էր, որ վկաները կանոնական օրէնքի հիման վրայ պիտի լինեն երկու-երեքից ոչ պակաս, յարգելի մարդիկ, պատժի տակ եթէ ընկած են, պիտի ապաշխարանք քաշած բոլորովին արդարացած լինեն, որ դատաւորները հեռու տեղերի եպիսկոպոսներ պիտի լինեն, որ ատելութեան հիմք չունենան մեղադրեալի հետ եւ խնդիրը վճռեն արդարութեամբ ու անաչառութեամբ: Թէ եւ ոչինչ չկայ արձանագրութիւններ կազմելու վերաբերութեամբ այդ ժողովներում, բայց ենթադրելի է, որ, անշուշտ, կազմելիս լինէին արձանագրութիւններ, այլապէս մեղադրական գրի 30 կէտերի առանձին-առանձին քննութիւնները, վկաների ցուցմունքները եւ կողմերի ասածները ի՞նչպէս պիտի մտքներում պահէին, որ վերջում գործը անաչառ վճռահատութեան ենթարկէին:

Բ ատիճանի դատարանը եպիսկոպոսականն էր, թեմի գործերի համար, ատենական էր, թէ անձնական, անորոշ է, չկայ բաց որոշ ցուցմունք, բայց ի նկատի առնելով այն, որ մի անհատ դժուարութեամբ կարող էր գործերը վարել ամբողջ թեմում առանց օգնականի, դատաւորի, առանց արձանագրութեան, քանի որ կողմերը կարող էին դիմել կաթուղիկոսին, պիտի անշուշտ ենթադրել, որ ատենական էր եւ ո՛չ անձնական՝ անհատական: Փարպեցին դանդատւում է կաթուղիկոսից, թէ «եկեղեցու դատաւորութեան» էլ արժանի չարաւ իրան:

Գ ատիճանի դատարանն էր քորեպիսկոպոսական, որ դատում էր գաւառակի շրջանում, գիւղերում: Այս շրջանում սրանց տրւում էր նոյն պատժողական իրաւունքները՝ ինչ որ առաջինում կար, Սահակի կանոններով, տուգանել, ծեծել, պատժել խօսքով՝ նախատելով, ապաշխարանքի ենթարկելով: ԺԳ դարի Սսի ժողովը հրամայում է (Ա. գիրք, 317 երես), որ եպիսկոպոսը «սուրբ, գիտուն քորեպիսկոպոս նշանակի, որ եկեղեցու դատաստանը կարողանայ երկիւղածութեամբ եւ ոչ ագահութեամբ անել»: Սրանք եկեղեցական տուրքի եւ մէկի յանցանքի պատճառով շատ անգամ փակում էին եկեղեցու դռները, այս ինքնակամ գործողութիւնները արգելում է ութերորդ դարու Պարտաւի ժողովը (Ա. գիրք, 304): Սրանց իրաւասութեան ենթարկւում էին նոյնպէս միմիայն եկեղեցական յանցանքները եւ մեղքերը:

Գ. Դատարանական երրորդ շրջանը կազմում է Ռուբինեանց անկումից յետոյ մինչեւ ռուսական տիրապետութիւնը եւ տաճկահայոց մէջ մինչեւ 1860 թիւը՝ Սահմանադրութիւնը: Այս շրջանը մահմետական շրջան

է, այս բաւական է ըմբռնել տալու համար հայոց եկեղեցական՝ թէ վարչական, թէ դատարանական դրութիւնը: Մի տեղ, որտեղ արդարութիւն, ճշմարտութիւն կախուած լինի կաշառքից, դատ եւ իրաւունք կեղրոնացած լինի սրի, ոյժի, կոպիտ քմահաճոյքի մէջ, մի տեղ, որտեղ անկիրթ՝ վայրենի բնազդումներով Երեւանի սարդար լինի կառավարիչ եւ Թաւրիզի խան, որոնք ամբողջապէս նուիրուած լինեն մարմնական զուարճութիւնների եւ տուփական ցանկութիւնների, մի՞թէ այնտեղ եկեղեցին կարող է արդար դատաստան ունենալ: Առաքել Դաւրիժեցի պատմագրի (1601-1669 թթ.) ո՛ր երեսը բաց անելու լինես, ամէն տեղ կը տեսնես բռնութիւններ եկեղեցու վրայ, բռնազբօսիկ վարմունք կաթուղիկոսների վերաբերմամբ, եկեղեցին ամբողջ կազմով խաղալիք դարձած:

Էջմիածինը իւր 4 կաթուղիկոսներով, որոնք միաժամանակ գահ են բազմել սարդարի եւ շահի գրպանը լցնելու եւ նրան քմահաճոյքներին ծառայեցնելու, դարձրել էին եկեղեցական կառավարութիւնը եւ դատաստանը վաճառանոց: Միաժամանակ չորս կաթուղիկոս՝ Մելիքսէթ, Դաւիթ, Սրապիոն եւ Սահակ, դարձել էին շահի ծառաների ուղեկցութեամբ չրջիկ հարկահաւաններ. ահա թէ ինչ է ասում Դաւրիժեցին. նրանք «կաշառքով թէ եպիսկոպոսներին, թէ քահանաներին անարժանութեամբ ձեռնադրութիւն էին տալիս, կաշառքով մէկ վանքի սեպհական վիճակը կտրում ուրիշ վանքի էին տալիս, արձակ հրամաններ էին տալիս չհասի, «մեղօքի», կնաթողութեան, երկկնութեան: Այսպիսի եւ սրանց նման բազմաթիւ անկարգութիւններ էին գործում կաթուղիկոսները եւ իւր եպիսկոպոսները...» (223 երես): Այսպէս էր եկեղեցու կառավարիչը, իսկ ստորադրեալները «նոյնպէս էին,- ասում է Դաւրիժեցին 289 երեսում,- եւ գիւղական երէցները, անունով միայն քահանաներ, ոմանք վերցնելով իրանց վրայ մելիքութեան իշխանութիւնը (տանուտէրութիւն), եւ ոմանք տանուտէրութեան, եւ ոմանք պռոնիկներ եւ երկկանայք, ոմանք այլազգի իշխաններին յարած, նրանց չար գործերի արբանեակներ եւ քրիստոնեաների մատնիչներ... թողնելով ժամ պատարագ»՝ փակել էին եկեղեցիները եւ իրանց ցանկալի արուեստներով պարապում: Շահը, սարդարը, խաները 4 կաթուղիկոսին դարձրել էին փողի քսակ, միմեանց «աչըղու» հակառակ, բանտարկում, չարչարում, տանջում էին նրանց: Դաւիթը տանջանքից փախաւ Սպահան, Սրապիոնը զարհուրելի չարչարանքից փախաւ իւր հայրենիք Տիգրանակերտ, Սահակը նոյնպէս դէպի Վան, իսկ Մելիքսէթի չարչարանքները թող պատմի Դաւրիժեցին (208 երես). «Նորանից յետոյ բերին Մելիքսէթին Երեւանի բերդի մէջ եւ տարածեցին գետնի վրայ, չորս կողմից քարշելով պրկեցին նրան, կապելով ցցերից, ձգեցին որոգայթի մէջ, եւ առնելով բեւեռաքարշը (ունելիք) եւ նրանով կտրեցին թեւերից միս, եւ կտրած միսը ղրեցին բերանում, եւ երկու կողմում կանգնած փայտաւորները խփում էին նրան եւ ասում էին՝ ծամիր եւ կուլ տուր,

եւ Մելիքսէթը թէպէտ եւ չէր կամենում, բայց վտանգից անճար մնալով, ծամեց եւ կուլ տուաւ իւր միսը. եւ յետոյ մունետիկը աղաղակեց, թէ թագաւորի հրամանը խալիֆայի վրայ կատարուեց, իւր միսը ծամեց եւ կուլ տուաւ», այն էր Աստուածածնի պահոց օրերը. եւ այս բանի պատճառ էր իւր աթոռակից Դաւիթ կաթուղիկոսը, որը չահին ասել էր, թէ Մելիքսէթը կաշառ է առել եւ թոյլ տուել, որ կաթոլիկները ս. Հռիփսիմեանց գողացած մասունքները տանին, փոխանակ յետ խլելու: Այս կատարուել է տասն եւ եօթերորդ (ԺԷ) դարում: Մի՞թէ արժէ կրկնել Դաւիթ-Դանիէլեան կաթուղիկոսական կռիւը, որ չարունակուեց երկար տարիներ եւ պառակտեց եւ թուլացրեց եկեղեցական կարգերի ոյժն ու զօրութիւնը, այն էլ 19-րդ դարի սկզբում, հետաքրքրուողները թող կարդան «Ամենայն հայոց կաթ.» (գիրքը՝ Ա. Երիցեանի): Մի՞թէ այսպիսի պայմաններում, այսպիսի հրէշաւոր ժամանակ, կարելի էր որոշել, կամ քննութեան տակ ձգել Հայոց եկեղեցու դատավարութիւնը եւ դատակազմութիւնը ի՞նչպէս էր, ո՞վ էր դատողը եւ մեղադրողը, ո՞վ վկան, ո՞վ պատիժ կրողը՝ եկեղեցական դատաւորը եւ պատժողը, եւ քննողը էին կաշա՛ռքը, քմահաճո՛յքը, ստոր ստրկութիւնը, խանի եւ սարդարի վայրի բնազդմունքները: Շատ պարզ է, որ այսպիսի դառն պատահարներ չկարողացան եւ չեն էլ կարող ջնջել մեր եկեղեցու դարաւոր կանոնական սահմանադրութիւնները դատի, դատավարութեան եւ դատակազմութեան վերաբերմամբ, որոնք առժամանակ միայն մոխրի տակ պահուած մնացին, որովհետեւ բռնի ոյժով արածը օրէնք չէ, եկեղեցին իւր ներքին ուժով այդ բռնութեան դէմ մաքառեց եւ չարունակեց նախկին սկզբունքներով կեանք վարել:

Մեր եկեղեցու երեք դատարանական շրջանում հետեւեալ սկզբունքները մնացին անխախտ. ա) երեք աստիճանով կազմուած դատարանական ձեւերը սկզբից մնաց մինչեւ վերջը առանց փոփոխութեան, այն է՝ 1) կաթուղիկոսական ազգային ժողովի մասնակցութեամբ, վերջնական եւ անբողոքելի դատական, օրէնսդրական վճռահատութեամբ, կամ ի բացակայութեան կաթուղիկոսի աւագագոյն եպիսկոպոսի նախագահութեամբ, 2) եպիսկոպոսական կամ առաջնորդական, սահմանափակուած թեմի գործերով եւ 3) քորեպիսկոպոսական կամ գործակալական, գաւառակի կամ համայնքի գործերով սահմանագծուած: բ) Սկզբից մինչեւ երրորդ շրջանի վերջը երեք եկեղեցական դատավարութեան հիմունք եղել է կանոնական իրաւունքը, կանոնների ցոյց տուած սահմանագծերը: գ) Եկեղեցական դատաստանի նիւթը եղել է եկեղեցական կրօնական խնդիրներ, այն է՝ պսակի, չհասի, ամուսնալուծութեան, առեւանկութեան, կախարդութեան՝ իւր տեսակներով, աղանդների, ժամերգութեան, ծիսակատարութիւնների, բարեգործական հիմնարկութիւնների եւ կալուածների կառավարութեան եւ պահպանման, եկեղեցական հասոյթների եւ տուրքերի կարգադրման եւ ժողովման խնդիրներ: դ) Եկեղեցական դատաստանին

ենթարկուել են վերոյիշեալ յանցանքներում մեղադրուած բոլոր հոգեւորականները՝ դպրից սկսած մինչեւ կաթուղիկոս անխտիր: ե) Նոյն յանցանքներում մեղադրուած բոլոր՝ աշխարհականները նոյնպէս ենթարկուել են նոյն եկեղեցական դատին՝ չինականից սկսած մինչեւ թագաւորը: զ) Քրէական եւ քաղաքացիական գործերը ենթարկուել են մարմնաւոր դատարանին, եւ չունենք փաստ ապացուցանելու, թէ ենթարկուած լինեն եկեղեցական դատաստանի: է) Հոգեւորականները քրէական եւ քաղաքացիական գործերի համար ենթարկուել են երկու դատարանին էլ՝ թէ եկեղեցական, թէ մարմնաւոր, կամ խառն դատարանի, որպիսին էր Սիւնեաց եպիսկոպոսների դատը երկու իշխանների դէմ «Ս. Խաչի» տիրապետութեան համար. փոքր քրէական յանցանքների համար՝ միմիայն եկեղեցական դատարանին: ը) Բարձրագոյն եկեղեցական դատարանին ենթարկուում էին՝ կաթուղիկոսը եւ թագաւորը, եպիսկոպոսները եւ իշխանները (նախարարները). եպիսկոպոսական դատին՝ անպաշտօն եպիսկոպոսները, վարդապետներ եւ այլ հոգեւորականներ, գաւառի աննշան իշխաններ եւ ազատ ու չինական: Քորեպիսկոպոսական դատին՝ համայնքում ապրող ազատ ու չինական եւ քահանաներից սկսած մինչեւ դպիրներ: թ) Երեք աստիճանի դատավարութիւնը լինում էր դռնբաց, ժողովական եւ խորհրդակցական եւ ո՛չ անհատական, բարձրագոյն ատենին բողոքելու իրաւունքով: ժ) Երեք աստիճանի դատարաններում գործադրուող պատիժներն էին՝ ապաշխարանքներ զանազան տեսակ, ծոմապահութեամբ, ծնրադրութեամբ, չոքելով, գրքեր կարդալով, եկեղեցու դռան կանգնելով, հաղորդութիւնից զրկուելով, եկեղեցի մտնելուց զրկուելով, աղօթքի կանգնելով, տուգանքներ յօգուտ աղքատանոցի, եկեղեցու, բարեգործական հաստատութիւնների եւ յօգուտ գանձարանի, պատիժներ՝ մուրցացի եւ ճիպոտի հարուածներով, ուրկանոց ուղարկել աղալու համար (ցորեն եւ ծաւար արկանքներով), աղուէսադրոշմ ճակատին (խարած շամփուրներով), պատիժներ ոչ մարմնական՝ բանտարկել, խայտառակելով էշի վրայ նստացրած շրջեցնել, իրաւունքի զրկումն՝ հոգեւորականներին՝ զրկուել պատուից, պաշտօնից, կարգից, երկու դասակարգի վերաբերմամբ՝ զրկուել քրիստոնէական բոլոր օրինակատարութիւնների շնորհքից՝ բանադրութեամբ եւ նզովքով: ժա) Եկեղեցական դատարանն ինքն է գործադրում պատիժները բոլոր եկեղեցական անձանց վերաբերմամբ, նոյնպէս եւ ինքն է գործադրում վերոյիշեալ պատիժները աշխարհականներից՝ չինականների վերաբերմամբ, իսկ ազնուականները ծեծից օրէնքով ազատ էին, եթէ ինքնայօժար տուգանք կտային, այն է՝ պատժին կենթարկուէին, եթէ ոչ՝ եկեղեցին անզօր էր գտնուում պատիժը գործադրել. «Եթէ պատուաւոր մարդ է եւ եկեղեցական օրէնքին հակառակ է կանգնում (Ա գիրք, 318),- ասում է Սսի կանոնը,- պէտք է նզովքի ենթարկել. ուրեմն աշխարհականներից ուժեղների կամքին էր թողնուած եկեղեցական դատարանին

ենթարկուելը, եկեղեցին անզօր գտնուելով սրանց դէմ՝ բանադրում եւ նզովում էր միմիայն: Թէ ինչո՞ւ եկեղեցին դիմում էր հակաեկեղեցական միջոցների յանցաւորների դէմ, այդ պէտք է բացատրել հանգամանքների, մարդկանց վարք ու բարքի կոպտութեան, տիրող կարգերի անկանոնութեան միջոցով. մարմնական պատիժը, ծեծը բոլորովին հակառակ է Աւետարանի բարձր սկզբունքին, եկեղեցու քարոզչութեամբ լոյս սփռելու ձգտումներին, որոնք պահանջում են ազդել խօսքով, յորդորներով, սրտի ներշնչմամբ եւ ո՛չ գաւազանով: Այս դրութեան պատասխանում է Շահապիվանի ժողովի 13-րդ կանոնը (Ա գիրք, 235 երես), որ խօսելով յանցաւորներին խիստ տուգանքների եւ մարմնական պատիժների ենթարկելու մասին, ասում է. «Իսկ եթէ հակառակեն (պատժի ենթարկուողները) եւ ասեն՝ ի՞նչու, Նիկիական կանոններում այդպէս ծանր պատիժ չէ նշանակուած, նրանք սխալւում են այդպէս մտածելով, որովհետեւ այնտեղ ի նկատի չունէին, թէ այսքան չարիք եւ ոճիրներ մեր աշխարհում պիտի գործուէին»: Ահա ժողովի պատճառաբանութիւնը, որի անդամները իմացել են իրանց եկեղեցական ոգու ո՛չ համապատասխան պատիժներ նշանակելը, բայց միեւնոյն ժամանակ գտել են, որ ուրիշ միջոցներ չեն կարողանում որոնել այդ անկարգութիւնների առաջն առնելու համար: Այդ խստութիւնները միեւնոյն չափով գործադրւում էին թէ հոգեւորականների եւ թէ աշխարհականների վերաբերմամբ: Մինչեւ իսկ Սսի ժողովը հայոց թագաւորի կարգադրութեամբ սահմանում է՝ մարդիկ նշանակել ամէն տեղ, քաղաքներում, գիւղերում, հրապարակներում, փողոցներում հսկելու եւ բռնելու այն մարդկանց, որոնք հայհոյելիս կը լինեն Աստծուն, եկեղեցուն, հաւատքը, կնունքը եւ այլն, եւ այլն, եւ ծակելու նրանց լեզուները, լար անցկացնելու միջովը, մի օր այդպէս չըլնեն եւ տուգանք առնեն աղքատներին բաժանեն (Ա գիրք, 319 երես): Այսպիսի պատիժ հետեւանք է միմիայն կացութեան, վարք ու բարքի փչացման եւ բրդացման:

Այն հարցը՝ թէ հոգեւորական, թէ աշխարհական ո՞րպիսի յանցանքների համար ո՞ր աստիճանով պատիժների էին դատապարտւում, շատ դժուար է որոշել, պարզ եւ ըրական կերպով լուծուած այդ խնդիրը մենք չենք գտնում մեր կանոններում, չկան որոշ սահմանագծուած օրէնսգրքի յօդուածների նման վճռական կանոններ, այդ թողուած է գործադրողների քմահաճոյքին եւ հանգամանքներին ծանրութեան ու թեթեւութեան: 1836-ից յետոյ, երբ ռուսաց կայսրը հրամայեց հայոց եկեղեցական կանոնների հիման վրայ ներքին եկեղեցական կեանքի վերաբերեալ Սահմանադրութիւն կազմել, Սինոդը երեք անդամ նշանակեց այդ հրամանը ի կատար ածելու, որ, անշուշտ, ի նպաստ էր Հայոց եկեղեցու կանոնաւոր կառավարութեան, դժբախտաբար կազմողները այժից վեր տեսնելով այդ գործը՝ յետ քաշուեցին եւ մինչեւ այսօր էլ մնում է նախկին տարտամ դրութեան մէջ: Հայոց եկեղեցու 1836-ից յետոյ եղած դատաստանական

խնդիրների մասին ռուսահայոց համար եւ 1860-ից յետոյ տաճկահայոց վերաբերմամբ կխօսենք Գ գրքում աւելի մանրամասն:

Այն հարցը՝ քրէական յանցանքները քննուել եւ վճռուել են հայոց մէջ եկեղեցական դատարաններում, կամ աւելի կարճ՝ թէ քրէական դատերը ենթարկուել են հոգեւոր դատարաններին եւ ո՛չ աշխարհական, այս մասին երկու խօսք կասենք եւ դատական մասին վերջ կտանք:

Թէ եկեղեցական դատաստանին էին ենթակայ աշխարհականների գործած քրէական յանցանքները, ա՛յդ պնդում են Հանգուցեալ Վահան վարդապետ Բաստամեան իւր Մխիթար Գօշի «Դատաստանագրքի» յառաջաբանի մէջ եւ Գարագաշեան իւր «Քննական պատմութեան» Բ գրքում: Առաջինը բերելով մի քանի կտորներ մեր եկեղեցական ժողովի կանոններից, ապա ի նկատի առնելով օտար եկեղեցիներում նոյն ժամանակներում կարգերը՝ գալիս է այսպիսի եզրակացութեան. «Այսպէս ուրեմն՝ բոլոր վերոյբերեալ քաղուածքները հաստատում են, գոնեա իմ մէջ, դրեթէ անկասկածելի կերպով, այն համոզմունքը, որ՝ արդարեւ դատաքննութիւնը եւ դատաստանը, գէթ քրէական յանցանքների, գտանւում է հոգեւոր իշխանութեան ձեռքին երկար ժամանակ՝ սկսած ս. Գրիգոր Լուսաւորչից մինչեւ Ռուբինեանց թագաւորութիւնը Կիլիկիայում: ...Իսկ ինչ վերաբերւում է քաղաքացիական գործերի դատաքննութեան դատաստանին, զոր օրինակ՝ անշարժ կալուածքները գնելուն եւ վաճառելուն... դոցա համար երեւի թէ կա՛մ առանձին աշխարհական դատարաններ կային, որք սկիզբն ստացան կամ բարեկարգուեցան Վաղարշակ թագաւորի օրով... եւ կա՛մ գաւառապետները, քաղաքապետները, գիւղական տանուտէրները եւ մանաւանդ նախարարները վարում էին դատաւորական իրաւասութիւնը...» (76-77 երես): Իսկ Գարագաշեան Բ գրքի 18 երեսում ասում է. «Գիրքը եւ ժողովոց կանոնք եղան ոչ միայն հիմն երկրին օրէնսդրութեան, այլ եւ նոյն իսկ օրէնսդրութիւնն: Այս է պատճառ, որ չունինք ի նախնեաց մնացած դատաստանագիրք: ...Առ քրիստոնէութեամբ, երկրին օրէնքն էր, ինչպէս երբեմն յԵւրոպա՝ կանոնական իրաւունք (groif canon) եւ կանոնագիրքն էր դատաստանագիրք: Շատ հաւանական է, թէ տունք երիցանց էին դատարանք, եւ գերագոյն ատեան եպիսկոպոսարանք... Պոլսոյ հայ պատրիարքաց դատարանական իշխանութիւնը, ոչ քաղաքայինը միայն, այլ եւ պատժականը, որ տրուած նոցա իբրեւ առանձնաշնորհութիւն օսմանեան կայսերաց կողմանէ՝ համարելի է ոչ այնչափ նոր արտոնութիւն, որչափ ի վաղուց վայելեալ իրաւանց ճանաչումն: ...Դատուել եկեղեցական օրինօք եւ քրիստոնեայ դատաւորէ՝ էր առ նախնիս մեր իբրեւ հաւատոյ մասն, մինչեւ սմին հակառակ որեւիցէ կարգադրութեան համարուել «աղաւաղումն փառաց եկեղեցւոյ»: Երկրորդիս կարծիքով՝ քաղաքացիական եւ քրէական (պատժական) դատերը եկեղեցու ձեռքին էր:

Վահան վարդապետ Բաստամեանի բերած փաստերից գլխաւորն է՝ իւր առարկութիւնը ապացուցանելու Շահապիվանի ժողովի 20-րդ կանոնի գրաբառը (տե՛ս Ա. գիրք, 249-250 եւ 239 եւ Մխիթար Գօշի յառաջաբան, 71 երես), որի մէջ ասւում է, թէ՝ եթէ ժողովրդի մէջ մէկը «չարագործ» դուրս գայ, ու քահանան իմանայ եւ նրանից տեղեկութիւն չտայ եպիսկոպոսին, ենթարկուի խիստ մարմնական պատժի, որպիսին դրւում է մծղնեայ աղանդաւորին: Նա «չարագործ» բառը ընդունում է «իւր պարզ եւ սովորական իմաստով», որ վերաբերում է «առհասարակ չար գործերին, որոնց մէջ կարող են մտնել եւ զուտ քրէական յանցանքները», այդպէս ընդունելուց յետոյ, երբ տեսնում է, որ «20 կանոնն» այդ գործը յանձնում է եպիսկոպոսական եւ կաթուղիկոսական դատին, վճռում է, թէ ուրեմն քրէական գործերը ենթարկւում էին եկեղեցական դատարանին, ահա Բաստամեանի գլխաւոր պատճառաբանութիւնը: Դժբախտաբար այդ 20-րդ կանոնը այնքան պարզ է եւ այնքան որոշ, թէ «չարագործ» ասելով ի՞նչ պիտի հասկանալ, որ Բաստամեանի թէ նախադրեալը եւ թէ եզրակացութիւնը բոլորովին սխալ են եւ կանոնի մտքից հեռու: Որովհետեւ Շահապիվանի 19 եւ 20 կանոնները բացառապէս խօսում են մծղնէութեան մասին, որ է անբարոյական՝ «պղծագործ» եւ «չարագործ» աղանդ, որի պատիժը նոյնպէս «չարագործական» է, կտրումն «ջիլերի», այն է՝ սեռական գործարանի մասերից, աղուէսադրոշմ ճակատին. պատմագրները այս աղանդը անուանում են պղծագործ աղանդ, չարագործ աղանդ, որ նշանակում է, թէ Բաստամեանի եզրակացութիւնը «չարագործ» բառի իմաստի վերաբերմամբ բոլորովին սխալ է, որ այդ գործողութիւնը վերաբերում է աղանդաւորական խնդրին եւ է՛ եկեղեցական հարց եւ ենթակայ եկեղեցական դատին: Մինչեւ անգամ Բաստամեանի բերած 20 կանոնի վկայութիւնից երեւում է, որ եկեղեցական խնդիրներում եթէ յանցաւոր էին գտնւում նախարարները եւ թագաւորն անձինք, այն ժամանակ նրանք ենթարկւում էին ո՛չ լոկ եկեղեցական դատարանին, ա՛յլ խառն հոգեւոր եւ աշխարհական դատարանին. կանոնն ասում է՝ դրանց «վերցնեն պղծագործ ընտանիքի հետ միասին եւ հրապարակ բերեն, գլխաւոր եպիսկոպոսի, մեծամեծ իշխանների, աւագ դատաւորների առաջ Աստուծոյ օրէնքի վրէժխնդիրը լինեն: Որպէսզի ուրիշները տեսնելով՝ սրբութեամբ եւ երկիւղով պաշտեն Արարչին, կատարեալ լինեն աստուածպաշտութեան կարգի, սրբերի եւ օրէնքների յարգելուն մէջ եւ ճշմարիտ ծառաներ լինեն Աստուծոյ՝ խօսքով եւ գործով»: Վերոյիշեալից շատ պարզ երեւում է, որ «չարագործ» բառը վերաբերում է մծղնէութեան, որ եկեղեցական յանցանքը յանձնել են ոչ թէ լո՛կ հոգեւոր դատարանին, այլ խառն. որ վերոյիշեալ 20 կանոնի հիմամբ կարելի է Բաստամեանի արած եզրակացութիւնից հանել հակառակ եզրակացութիւն, թէ քրէական յանցանքները ենթարկւում էին աշխարհական

դատարանին: 20-րդ կանոնը նորից չեմ արտագրում ամբողջութեամբ այդ պարզ ցուցնելու համար, հետաքրքրուողները թող կարդան իսկականը վերեւում ցոյց տուած դրքերում: Բացի այդ փաստից Բաստամեանը բերում է մի քանի կցկտուր քաղուածներ Ներսէս ոմն կաթուղիկոսի յատկացրուած կանոններից զանազան քրէական գոյն ունեցող յանցանքների պատիժների վերաբերմամբ, ցոյց տալու, թէ քրէական յանցանքները ենթարկւում էին ո՛չ աշխարհական դատարանին, որովհետեւ, ասում է նա, այս յանցանքների պատիժները ապաշխարանքներ են եկեղեցուց նշանակուած: Այդ ոմն Ներսէսի 43 կանոնը բոլորովին անվաւեր են եւ անհիմն, կցկտուր եւ միմեանց հակասական (տե՛ս Ա գիրք, 259 երես), նրանց վրայ վստահանալ եւ նրանց հիմամբ եզրակացութիւն անել չի կարելի, եւ երկրորդ՝ մի՞թէ ապաշխարանք նշանակելը եկեղեցու կողմից՝ դիցուք սպանութեան համար, ապացոյց կարող է լինել, թէ սպանութեան խնդիրը ենթարկուել է հոգեւոր դատարանին, չէ՞ որ այսօր էլ հէնց պետական քրէական օրէնքը շատ յանցաւորներին պատիժ նշանակելուց յետոյ ենթարկում է նրանց եկեղեցական ապաշխարանքի:

Բաստամեանի առարկութիւնը, թէ «նոյն իսկ ժողովրդի համար աւելի օգտակար էր եւ ձեռնատու, որ քրէական գործերի դատաստանը լինէր ոչ թէ մարմնաւոր, այլ հոգեւոր իշխանութեան ձեռքին, որովհետեւ այդ իշխանութիւնը միշտ աւելի ներողամիտ էր վերաբերւում եւ գործ էր ածում միշտ աւելի թեթեւ, միայն ուղղեցուցիչ պատիժներ՝ զանազան տեսակ ապաշխարանքներ» (69 երես): Այս դատողութիւնը աւելի քան մխամիտ է, սպանողի համար ճշմարիտ է, շատ նպաստաւոր է հոգեւոր դատարանին դիմելը, որովհետեւ մխիթարական ապաշխարանք կրելով՝ յանցանքից կազատուի, բայց սպանուողի կողմի համար ի՞նչ օգուտ յանցաւորի խաղաղ ապաշխարանքը, ո՞ր մարդը կհամաձայնի իւր եղբօր սպանողին ազատ համարել պատժից, գոհ մնալով նրան եկեղեցական ապաշխարանք քաշելուց, հապա եթէ յանցաւորը պնդագլուխ է եւ եկեղեցական ապաշխարանք կրելու ո՛չ հակամէտ, ի՞նչ պիտի անի եկեղեցական դատարանը, ոչինչ, նա պիտի այն ժամանակ նզովքի ենթարկի այդպիսի անձին: Էհ, այսպիսով աշխարհ կարելի՞ է կառավարել. ի հարկէ ո՛չ:

Մենք մեր կանոններում ոչ մի տեղ չենք գտնում փաստ, որով կարելի լինէր ապացուցանել, թէ աշխարհականները քրէական գործերի համար ենթարկւում էին հոգեւոր դատարանին, բայց ունինք տեղեկութիւններ հակառակը ապացուցանելու, այսինքն՝ որ աշխարհականները թէ քրէական, թէ քաղաքացիական յանցանքների եւ դատերի համար ենթակայ են եղել աշխարհական դատարանին, որ հոգեւորականները քաղաքացիական եւ մեծ քրէական յանցանքների համար ենթարկուել են աշխարհական դատարանին կամ խառն դատարանին: Սկզբից մինչեւ վերջ՝ հոգեւորականութիւնը լինելով ժողովրդի ընտրութեամբ այդ դասակարգի մէջ

մտած, եւ նրա նիւթական ապահովութիւնը սահմանափակուած լինելով ժողովրդի կամաւոր տուրքերով եւ հասոյթներով, նա՝ հոգեւոր դասը, եղել է միշտ կեանքի մէջ երկրորդ կարգում, խաղալիք եւ ստորադրուած իշխանների, հարուստների, բռնաւորների ձեռքին: Հոգեւորականութեան ամենաուժեղ ժամանակ Լուսաւորչից մինչեւ Սահակ, զօրեղ հոգեւորականները, եպիսկոպոս եւ կաթուղիկոս մեռել են թագաւորի եւ նրա մարդկանց ձեռքից, կամ փախել են անապատ: Ներսէս Մեծի նման մարդը, որի արքունիք մտնելիս, Արշակ թագաւորը մտնում էր անկիւնում կուչ գալիս, անզօր գտնուեց մի քահանայի դէմ, որը հաղորդութեան մէջ թոյն խառնելով մարդ սպանեց թագուհու պատուէրով: Նոյն Արշակ երբ Արշակաւանը չինեց եւ հրամայեց, որ բոլոր յանցաւորներով լցուի նոր քաղաքը՝ իրաւունք տալով նրանց պատիժներից ազատուել, երկիրը դարձրեց աւազականոց, անառականոց, հոգեւոր իշխանութիւնը, որ իւր ամենաուժեղ ժամանակն էր, ոչինչ չկարողացաւ անել իւր խրատներով եւ քարոզներով, իսկ Արշակ միայն արհամարհում էր Ներսէսի եւ տեղական խաղի յանդիմանութիւնները. ահա Փաւստոս 91 երեսում ի՞նչպէս է նկարագրում այդ վիճակը. «Շատ վնասներ էին տալիս (յանցաւորները) եւ այնտեղ էին փախչում (Արշակաւան), շատ տղամարդիկ իրանց կանանցն էին թողնում եւ այնտեղ ընկնում, շատ տղամարդիկ էլ իրանց կանանց արձակելով, ուրիշ կանայք առնելով՝ այնտեղ էին վազում, շատ ծառաներ իրանց տիրոջ գանձը գողանալով՝ այնտեղ էին դիմում... դատ չկար եւ արքունիքից ոչ մէկին իրաւունք չէր տրւում... բոլորի ասելով՝ թէ իրաւունքը մեռաւ...»: Ներսէս յանդիմանում է Արշակին եւ խորհուրդ է տալիս ցրուել Արշակաւան եւ երկրի մէջ կարգ ձգել, ասելով, որ քո մեղքերիդ համար բոլոր աշխարհով ապաշխարանքի կմտնենք: Արշակ ծիծաղում է, իսկ Ներսէս անճարացած դուրս գալիս: Եզնիկից ունինք դատի մասին մի քանի խօսք (Ա. գլ. ԺԵ). «Ի՞նչու օրէնքը թագաւորներն են դնում, եւ սաստերը՝ իշխանները, եւ պատիժները՝ դատաւորները, չէ՞ որ միմիայն չարիքների առաջն առնելու համար: Եթէ չարիքն ի բնէ է, այն ժամանակ ոչ օրէնսդիրը պիտի օրէնք դնի, եւ ոչ իշխանը պատիժներ նշանակի... Տեսնում ենք, որ թագաւորը իւր օրէնքի վրէժն է պահանջում, եւ վրէժի պահանջմամբ չարիքն է կարճում, եւ դատաւորն էլ գողին ու աւազակին է պրկում եւ քերում (պրկէ եւ քերէ) վնասակար գործերը մէջ տեղից վերցնելու համար. եւ հայրը՝ դժնեայ որդուն մահուան դատապարտելով՝ դատաւորներին է մատնում, եւ ուրիշներն էլ իրանց անձնական վրէժները պահանջում են կա՛մ անձամբ, կա՛մ իշխանների ձեռքով»: Եզնիկ Կողբացու վկայութիւնը շատ լուրջ է եւ տրամաբանօրէն, որից պարզ երեւում է, որ գողերը եւ աւազակները յանձնւում են դատաւորների դատին եւ պատժին, որ այդ դատերը բոլորը իշխանական են, այսինքն է աշխարհական եւ ոչ եկեղեցական. մինչեւ իսկ ե դարում, երբ հայրական

իրաւասութիւնը պիտի անչափ լինէր որդու վրայ, բայց եւ այնպէս հայրը դատը ինքը չէ կորում որդու վերաբերմամբ, այլ յանձնում է աշխարհական դատարանին: Է դարում հայ իշխանները փոխանակ եկեղեցին պահպանելու օտարների ոտնձգութիւններից, չատերը քահանաներին եւ եկեղեցիները հարկի տակ էին ձգում. Դուինի ժողովի 9-րդ կանոնը նզովքի է ենթարկում այդպիսի հայ իշխաններին. (Ա գիրք, 282 երես): Նոյն ժողովի 10-րդ կանոնից իմանում ենք, որ «ազնուականներից ոմանք վանքերի վրայ իշխանութիւն են բանեցնում, ում կամենում են վանական են նշանակում եւ արձակում: Ոմանք էլ ընտանիքով նստում են վանքերում, արհամարհելով Աստուծոյ եկեղեցին» (Ա գիրք, 283): Ը դարու կանոններում կարդում ենք. «Գիւղի աւագը (գիւղապետը) եթէ արքունի հարկերի համար բռնաւորին կը դրդի եկեղեցու դռները փակել եւ ժամերգութիւնը խափանել, մինչեւ մահ նզովեալ լինի»: Մի՞թէ այսպիսի պայմաններում կարելի է մտքով անգամ անցկացնել, թէ քրէական յանցաւոր աշխարհականները ենթարկւում էին հոգեւոր դատարանին: Թէ ի՞նչ դրութեան մէջ էր Հայոց եկեղեցին 12, 13, 17-րդ դարերում, այդ երեւում է Շնորհալու կանոններից եւ նախորդ երեսներում Մելիքսէթ կաթուղիկոսի դէպքերի պատմելուց. վերջապէս թէ ի՞նչ դրութեան մէջ էր այս դարուս սկզբին, թող հետաքրքրուողները կարդան Երիցեանի «Ամենայն Հայոց կաթուղիկոսութիւնը», ուր Ներսէսի կռիւները բռի եւ քմահաճ իշխանների հետ հասնում էր ծայրայեղ աստիճանի: Երիցեանը 343 երեսում առած է բերում ռուս Զուբարեւի պաշտօնական թուղթը Պետերբուրգ գրած մելիքների չահատակութիւններից. որ Նայիբ Մելիք Խուդադը ամէն մի պսակի համար պահանջում է 20 ոսկի, կամ կնոջ անվայել առաջարկութիւններ է անում, պսակի ժամանակ ներս է մտնում եկեղեցի, հայհոյում քահանային եւ չտապեցնում, ասելով, որ հարսին պիտի տանի իւր սենեակը: Մի՞թէ այդ նոյն չէ, ինչ որ Դուինի ժողովի կանոնում կարդում ենք՝ ժողովական նզովք այն իշխանների վրայ թափած, որոնք անառակ կանանցով եւ գուսաններով կերթան վանք, չաբաթներով լրբութիւններ կկատարեն: Բաստամեանը պնդում է, որ մինչեւ Ռուբինեան թագաւորութեան անկումը դատերը եկեղեցու ձեռքին էին, մի՞թէ այսպիսի պատմական դէպքեր ունենալուց յետոյ կարելի է այդ պնդել. իհարկէ ո՛չ: Առաջնորդները, քահանաները մի-մի գերի են եղել բռի, կոպիտ ոչ միայն իշխաններիի, այլ հասարակ պնդագլուխ անձանց ձեռքին, բաւական է, որ քահանան, եպիսկոպոսը իշխանի «խաթրը» կոտրեցին, չհասը չպսակեցին, կամ երկրորդ կին բերելու իրաւունք չտուին, պրծա՛ւ, մի՞թէ նրանք այլեւս կկարողանան եպիսկոպոսութիւն կամ քահանայութիւն անել: Գարագաշեան ճիշտ է ասում, թէ «ամուսնութեան եւ եկեղեցական կարգաց պահպանութեան խնդիրն էր ոչ միայն դատել, այլ եւ անոնց եղծումը զսպել խիստ միջոցներով՝ էր թոյլ տուած, մանաւանդ թէ ճանչցուած կառավա-

րութենէ: Անոր պատրիարքարան տարուել, նաեւ գանըմպել կամ բանտարկել ստահակելոց եւ հետեւոց ընդդէմ պատուիրանաց եկեղեցւոյ, ինչպէս պահոց, չէր անսովոր իրր կէս դար կամ աւելի առաջ»:

Դեռ այդ ձեւը աւելի մեղմ է համարելի, քան այն եղանակը, որ բանացնում էին Ղարաբաղի մետրոպոլիտները յանցաւոր քահանայից դէմ. բանտարկել, մօրուսը փետտել, ծեծել, քաղցած թողնել ընդհանուր օրէնք էր նոցա համար. կինը եթէ կգար մարդուց գանգատուէր, կամ ընդհակառակն, առաջնորդը կամ գործակալը կծեծէին երկու կողմն այնքան, որ կտիպէին հաչտուել: Ներսէս Ե-ի ժամանակ Դաւրէժի Նիկողայոս առաջնորդը մի քանի անառակ կանանց նստացնում է մրած երեսով էշերի վրայ՝ երեսները դէպի պոչը եւ չրջեցնել տալիս Դաւրէժի փողոցներում: Այս բոլորը ճիշտ են, մինչեւ իսկ մինչեւ այսօր պատահում են, բայց դրանք օրէնք չեն, դրանք դատաստան չեն, հապա քմահաճոյք եւ կոպիտ բռնութիւն. մի ծայրայեղութիւնից միւս ծայրայեղութիւն ընկնել: Առաջնորդը վախից ամէն տեսակ գեղծումներ կանէր խանի, իշխանի գրպանը լցնելու համար, իսկ երբ առաջին կտեսնէր անզօր գիւղացի, կամ խղճուկ քահանայ, մօրուսը կփետտէր. սա օրէնք չէ ի հարկէ. սա կամայականութեան ծայրայեղ աստիճանն է, եւ գոյութիւն ունի այնտեղ, որտեղ օրէնքի վրայ գաղափար չկայ եւ օրէնքի հետք չի մնացել: Մատթէոս կաթուղիկոսի օրով Աստրախանի քահանաները յայտարարութիւն են տալիս կաթուղիկոսին, թէ պոռնիկների տունը չյաճախելը ըստ կոնդակի մեծ յուզումներ է առաջացնում, պոռնիկ համարուած կանայք բռնում են քահանայի օձիքից եւ պահանջում նրանից, թէ՝ ի՞նչ իրաւունքով իրան պոռնիկ են համարում եւ կոնդակի հիման վրայ տունը չեն օրհնում, եւ դատի են ենթարկում իրանց անուանարկող քահանային: Այս կարգադրութիւնը հին էր, կանոնական սահմանով պոռնիկներից հարկ էր առնում իբրեւ տուգանք եւ վճարում էր աղքատանոցներին (տե՛ս Ա գիրք, 275-276 երես): Այստեղից պարզ երեւում է, թէ կամայական կարգադրութիւնները առաջնորդող անձանց կողմից եղել են միակ միջոցը, որի ուժով ըստ քմահաճոյից. նայելով հանգամանքներին կառավարել են թէ եկեղեցին, թէ ժողովուրդը՝ միմիայն եկեղեցական գոյն ունեցող խնդիրների նկատմամբ. որպիսի դրութիւնը ոչ միայն չէր կարող այժ տալ եկեղեցուն, որ սա իւր դատաստանին ենթարկի ո՛չ եկեղեցական գործերը եւ խնդիրները, այլ ընդհակառակն բոլորովին քայքայման էր հասցնում եկեղեցական վարչական կազմութիւնը եւ սրան ենթարկում աշխարհական դատարանին եւ աշխարհական կառավարութեան նոյն իսկ եկեղեցական խնդիրների վերաբերմամբ:

Գալով այն հարցին, թէ ի՞նչպէս է այժմ մեր եւ տաճկահայոց մէջ դատաւարութիւնը եւ դատակազմութիւնը, այդ կտեսնենք Գ գրքում:

Հայոց եկեղեցու դատավարութիւնը սկզբից մինչեւ վերջ եղել է անդրադարձութիւն մարմնաւոր իշխանութեան դատավարութեան, Արշակու-

նեաց, Բագրատունեաց եւ Ռուբինեաց չրջաններում թէ եկեղեցական, թէ աշխարհական կեանքում տիրապետող ոյժը դատավարութեան մէջ եղել է բռնութիւնը, կաշառը. մահմեդական տիրապետութեան օրով չարուշնակուել է նոյն դատական ձեւը, աւելի ամրացել է չարիաթի պահանջներով եւ խաների անզուսպ կրքերի բոպէական հրոյթներով, որոնցով Հայոց եկեղեցին ոչ միայն դատական, այլ եւ վարչական կողմից դարձել էր խաղալիք եւ խանական գրպանը լցնելու միջոց: Մինչեւ ռուսական տիրապետութիւնը հոգեւորականների թէ անձնական վիրաւորանքների եւ թէ եկեղեցական այլ խնդիրների դատավարութիւնը կեդրոնացած էր առաջնորդների ձեռքում, որոնք ծեծով, բանտարկութեամբ եւ կաշառքով վճռում էին ամէն տեսակ վէճեր եւ պսակները լուծում կամ իշխանների մասնակցութեամբ, կամ նրանց ուղղակի ցուցմամբ. դեռ եւս Շնորհալին հեռու կիլիկիայից խիստ խօսքերով յանդիմանում եւ արգելում էր առաջնորդներին վարուել եկեղեցու օրէնքների հակառակ:

Եկեղեցին միշտ վարուել է այդ խնդիրներում այնպէս, ինչպէս որ վարուել է մարմնաւոր իշխանութիւնը եւ հէնց ինքը ժողովուրդը, որոնց գործնական կեանքը ամփոփւում էր «եօլա» գնալու, մի կերպ կառավարելու մէջ: Այսպէս լինելուց յետոյ շատ դժուար կլինի արձանագրողի համար հետեւողական կերպով որոշել, թէ Հայոց եկեղեցու դատաստանը եւ դատավարութիւնը գործնականութեան մէջ, եկեղեցու կեանքի ընթացքում ի՞նչպէս էր կատարւում, ի՞նչ եղանակով էր գործադրւում կանոնական սահմանադրութիւնը, ի՞նչ հիմունքներով քննւում եւ վճռւում խնդիրները. մեզ մնում է սփոփուել նրանով, որ այժմեայ մեր եկեղեցական գործնականութիւնը ունի բոլոր հիմունքները վարելու եկեղեցական դատը եւ դատական եղանակը այն լայն, արդար՝ անկաշառ սկզբունքով, որը թելադրում է Աւետարանը եւ մեր ժողովրդական եկեղեցու ոգին:

Ե. ՊՍԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

(Վ. վ. Բաստաեան, «Փորձ», *1880 եւ 1881,* Обзор постановлений о браке в пр. цер., Пр. соб., 1858, 1859, «50 глава Корш. книги как практический и исторический источник рус. бр. пр. А. Павлова»*)*

Պսակը եկեղեցու խորհուրդներից մէկն է, որ կատարւում է քահանայի օրհնութեամբ եւ եկեղեցու սրբագործմամբ, որի միջոցով երկու ամուսիններ օրինաւոր կերպով կապուելով միմեանց հետ, մտնում են որոշ իրաւունքների եւ սահմանների մէջ: Այդ երկու անձինք միանում են միմեանց հետ իբրեւ մի մարմին եւ գաղափարական կերպով պատկերացնում են Քրիստոսի միանալը իւր եկեղեցու հետ: Պօղոս առաքեալը Եփեսացոց թղթում գրում է. «Զի ոչ ոք երբէք ատեաց զանձն իւր, այլ սնուցանէ եւ դարմանէ զնա, որպէս եւ Քրիստոս զեկեղեցի: Զի անդամը եմք մարմնոյ նորա, եւ ի մարմնոյ նորա եւ յոսկերաց նորա: Վասն այսորիկ թողցէ այր զհայր իւր եւ զմայր իւր, եւ երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ. եւ եղիցին երկոքին ի մարմին մի: Խորհուրդս այս մեծ է, բայց ես ասեմ ի Քրիստոս եւ յեկեղեցի: Այլ եւ դուք նոյնպէս մի ըստ միոջէ, զի իւրաքանչիւր ոք զիւր կին այնպէս սիրեսցէ իբրեւ զիւր անձն, եւ կին երկնչիցէ յառնէ իւրմէ» (գլ. Ե):

Այդ խորհրդի նշանակութիւնը եւ ազդեցութիւնը այնքան մեծ է համարում Պօղոս առաքեալը, որ իրաւունք է տալիս քրիստոնեայ ամուսնուն պսակուել, կամ իբրեւ ամուսիններ ապրել հեթանոս անձի հետ՝ ենթադրելով, որ այդ խորհուրդը իւր չնորհքով հեթանոս ամուսնուն քրիստոնեայ կդարձնի, կամ թէ չդարձնի էլ, նրա զօրութեամբ անհաւատը սրբացած կլինի (Ա Կորնթ. Է 14): Առաքեալների աշակերտ ս. Իգնատիոսը (Աստուածակիր,+115 թ.) քրիստոնեաներին տալիս է այսպիսի խրատ. «Պսակուողներին հարկաւոր է ամուսնանալ եպիսկոպոսի գիտութեամբ, որպէս զի պսակը լինի Տիրոջով եւ ո՛չ ըստ ցանկութեամբ»: Առաքեալների յաջորդների ցանկութիւնն էր պսակների նշանակութիւնը, ազդեցութիւնը ուժեղացնել անառակութեան եւ ամուսնալուծութեան դէմ կռուելու համար. հաւատացեալներից շատերը, ըստ հին սովորութեան, չարունակում էին ամուսնանալ առանց եկեղեցու գիտութեան եւ օրհնութեան: Գ դարու հայրերից մէկը՝ Տերտուղիանոս, մի քահանայի ասում է. «Մեր մէջ ծածուկ պսակները վտանգի են ենթարկւում դատուելու չնութեան եւ անառակութեան հետ հաւասար»: Սրա վկայութեամբ պսակը կատարւում էր այսպէս, ընդհանուր ժամերգութեան ժամանակ, երբ պատարագ անում վերջացնում էին, հաղորդւում էին բոլորը, ի միջի նոցա եւ պսակուողները եւ բոլորի ներկայութեամբ հանդիսաւոր կեր-

պով ընդունում էին քահանայի օրհնութիւնը եւ համարւում էին ամուսնութեան մէջ մտած: Բայց ընդհանուր սովորութիւն էր դարձած կանչել քահանային տուն եւ պսակը օրհնել տալ ձեռքը ձեռքի հետ միացնելով ի նշան ամուսնական կապի: Ի հարկէ քահանան պիտի ուշ դարձնէր, որ չհասական արգելք չլինէր, որը այն ժամանակ կայանում էր դեռ եւս մովսիսական ամուսնական կանոնների պահպանման մէջ եւ երբ այդպիսի արգելք տեսնէր, պիտի չօրհնէր: Մովսէսի օրէնքներում չհասութիւնը սահմանափակւում է երեք աստիճանի մէջ, չորրորդ աստիճանը կարող է պսակուել: Պօլսոյ 381 թուի մասնաւոր ժողովում Աղէքսանդրիայի արքեպիսկոպոս Տիմոթէոսին հարցնում են. «Եթէ կղերից մէկը կանչուի մէկի տուն պսակը օրհնելու համար եւ այնտեղից լսի, որ անկանոն է, կամ չհաս է, պիտի՞ նա պսակը կատարի, թէ ոչ»: Նա պատասխանեց՝ ի հարկէ չպիտի օրհնի պսակը, պիտի թողնի դուրս գայ: Նոյնը հաստատում է Ոսկեբերանը, որը խօսելով աղմուկով գիներբութեամբ արած պսակների վրայ, խրատում է, որ պսակը եւ հարսանիքը հանդարտութեամբ կատարեն, «որ առաջուց քահանաներին կանչեն եւ նրանց աղօթքով ու օրհնութեամբ հաստատեն ամուսնական համաձայնութիւնը»: Եկեղեցական հայրերի ջանքերը պսակը անչուշտ միայն եկեղեցական օրհնութեամբ կատարելու գլուխ եկաւ իններորդ դարում, կայսերական հրամանի ուժով, մինչեւ 9-րդ դար եկեղեցական պսակի հետ ընդունւում էր եւ քաղաքացիական պսակը: 893-ին Լեւոն Իմաստասէր կայսրի 89 նովելլայով հրամայուեց ընդունելի համարել այն ամուսնութիւնները, որոնք եղել են եկեղեցական օրհնութեամբ եւ պսակով: Իսկ ստրուկները իրաւունք չունէին պսակուել, այդ կանոնը վերացաւ միայն 1095 թուին Ալէքսի Կոմնենոս կայսեր ժամանակ, որը հրամայեց եկեղեցական պսակով թոյլ տալ նրանց ամուսնանալ: Մինչեւ այս թուականները կային պսակներ, որոնք եկեղեցական չէին, բայց ընդունւում էին իբրեւ օրինական-քաղաքացիական պսակի մտքով, ինչպէս էր օրինակ եւ հեթանոսների պսակը, եթէ մարդ ու կին միասին քրիստոնեայ էին դառնում, նրանց նորից չէին պսակում, կամ եթէ ամբողջ ընտանիքը քրիստոնեայ էր դառնում, նրանց ընտանեկան կապը համարւում էր օրինական եւ նորից չէր ենթարկւում օրհնութեան՝ ըստ Պօղոս առաքեալի պատուէրի: Այս մտքով էլ մի քանի գրողներ մինչեւ իններորդ դար, կեղծ Դիոնէսիոս Արիսպագացին, Յովհան Դամասկացին, Թէոդորոս Ստուդիտէսը պսակը միւս խորհուրդների հետ չէին դնում: Պսակի օրհնութեամբ չէին ամուսնանում նոյնպէս երկակները (երկրորդ անգամ պսակուողները), որոնց օրհնութիւնը լինում էր ուռենիով կամ խաչն ու պսակը ուսերի վրայ դնելովը:

Հայոց մէջ Դ դարուց արդէն վկայութիւն ունինք, որ եկեղեցական պսակը ընդհանրացած եւ օրէնքի ոյժ ստացած էր. Փաւստոս խօսելով Ներսէս Մեծի արած կարգադրութիւնների եւ ի միջի այլոց պսակների

վրայ, ասում է. «Ոչ ոք չէր համարձակւում նրա (ահից) հանել կամ թողնել իւր կինը բոլոր հայոց աշխարհում, որին (կնոջ) մի անգամ քօղով կամ հարսանիքի պսակի օրհնութեամբ առել էր, եւ ոչ էլ համարձակուել պսակուել ուրիշի հետ», բայց երբ Արշակ Թագաւորը Արշակաւանի պատճառով այդ կարգերը վերացրեց, այն ժամանակ մարդիկ, «թողնում էին իրանց կանանց. մարդ կար, որ տասն կնիկ էր առնում, բոլորը փչանալով ապականուեցին» (18 երես): Ե դարում, Շահապիվանի ժողովի կանոններին նայելով, արդէն խիստ կարգ կանոն էր սահմանուած ոչ միայն պսակի մասին, այլ եւ պսակից առաջ յարաբերութիւն չունենալու վերաբերմամբ, տուգանադրամով, ծեծով պատժւում էր պսակից առաջ յարաբերութիւն ունեցողը եւ ենթարկւում էր ոչ կոյսերի պսակին, այլ երկակների պսակին (երկրորդ անգամ պսակուողների) (Ա գիրք, 233 երես): Իսկ չհաս պսակ անող եպիսկոպոսը նոյն կանոններով մինչեւ անգամ ենթարկւում էր կարգալուծութեան եւ տուգանադրամոց (Ա գիրք, 235):

Ա. Երկակների պսակ (երկրորդ անգամ պսակ)

Երկրորդ պսակի համար Պօղոս առաքեալը ասում է. «Որովհետեւ ես կամենում եմ, որ իւրաքանչիւր մարդ ինձ նման լինէր (ամուրի)... ամուրիներին եւ այրիներին ասում եմ՝ լաւ կլինի, որ նրանք ինձ նման կենան, եթէ համբերութիւն չունենան, թող պսակուեն, որովհետեւ աւելի լաւ է ամուսնանալ, քան թէ ջեռնուլ» (Ա Կորնթ. է գլ.): Նոյն առաքեալը Հռոմայեցոց թղթում գրում է. «Քանի որ կնոջ մարդը կենդանի է. նա օրէնքով կապուած է, իսկ եթէ մարդը մեռնի, նա ազատ է...» (է գլ.): Առաքեալը թոյլ է տալիս երկրորդ պսակը, բայց ողջախոհութեան կանոններին համապատասխան է համարում երկրորդ անգամ չպսակուելը, քան ամուսնանալը: Այդ հիմամբ էլ պահանջում է, որ եպիսկոպոս, թէ քահանայ մի անգամ պսակուած լինեն (Ա Տիմ. Գ, Տիտ. Ա), արգելելով երկակներին մտնել հոգեւորականութեան մէջ: Այդ հիմամբ Բ առ. 17 կանոնը որոշեց դրականապէս. «Ով մկրտութիւնից յետոյ երկու անգամ պսակով կապուած լինի, կամ հարճ ունենայ, նա չի կարող եպիսկոպոս, երէց, սարկաւագ եւ քահանայական կարգի անդամ լինել» (Ա գիրք, 74): Արտաքին տեղական ժողովները քահանաներին արգելեցին ներկայ լինել երկապսակների հարսանիքին (Ա գիրք, 144), իսկ միւս կանոնը նրանց ենթարկում է ապաշխարանքի (Ա գիրք, 156): Մինչեւ 9-րդ դարը երկապսակների ամուսնութիւնը լինում էր կամ եկեղեցու օրհնութեամբ, կամ առանց օրհնութեան, քաղաքացիական կարգով, 9-րդ դարու կայսերական հրամանից յետոյ եղաւ վերջնականապէս եկեղեցու օրհնութեամբ: Երկրորդ պսակը իսկապէս համարւում էր օրհնանք, այն էլ ուռի ծառի ոստի օրհնութեամբ իսկական պսակից զանազանելու համար: Յունա-հռոմէական օրէնքները թոյլատրում էին երկրորդ պսակը

առաջինից գոնէ մի տարի յետոյ եւ կալուածական մի քանի սահմանափակումներով: Մեր Շահապիվանի 7-րդ կանոնը ասում է, եթէ պսակից առաջ՝ աղջիկը ու տղան յարաբերութիւն կունենան, «այն ժամանակ նրանց պսակը օրհնեն իբրեւ երկակի՝ ուռը խաչակնքեն եւ գլխին դնեն, իսկ եթէ կոյս են մնացել, օրինաւոր պսակ անեն» (Ա գիրք, 233 երես): Նոյնպէս եւ նոյն ժողովի 3-րդ կանոնը հրամայում է, որ մեղանչած կոյսի պսակը պիտի լինի երկակի պսակ եւ ո՛չ օրինաւոր, «միայն խաչակնքելով» (Ա գիրք, 229): «Իսկ եթէ մէկը կուսան է, միւսը պոռնկութիւն արած, կուսանի պսակը օրհնուի օրինաւոր կերպով, իսկ միւսինը իբրեւ երկակի, այսինքն խաչակնքել ուռը եւ դնել գլխին իբրեւ նշան թշնամու յաղթութեան»: Դուինի ժողովի կանոններում աւելի մեղմացած են այդ կանոնները. «Զպէտք է կոյսերին այրիների հետ եւ ոչ այրիներին կոյսերի հետ ամուսնացնել, որովհետեւ համեմատ չեն» (Ա գիրք, 269): Յետին դարերում երկրորդ պսակը սկսուեց օրհնուել առաջին պսակի նման եւ ապաշխարանքի ենթարկելը վերացաւ (տե՛ս Ա գիրք, 291 երես, 16-րդ կանոն):

Բ. Երրորդ պսակ (եռամուսնութիւն)

Բարսեղ Կեսարացին ասում է. «Եռամուսնութեան համար օրէնք չկայ, եռամուսնութիւնը օրէնքով չի թոյլատրւում: Այդպիսի գործողութեան վրայ նայում ենք ինչպէս անմաքրութեան վրայ եկեղեցու մէջ, բայց հասարակական դատապարտութեան չենք ենթարկում» (Ա գիրք, 174): 4-րդ կանոնով նոյն անձը եռապսակներին ենթարկում է 5 տարուայ ապաշխարանքի, համարելով երրորդ եւ չորրորդ պսակները բազմակնութիւն կամ անառակութիւն. «Եւ այսպիսի ամուսնական կապը համարում են ոչ պսակ, այլ բազմակնութիւն կամ անառակութիւն...

Մենք հետեւելով ոչ կանոնին, այլ մեր նախորդների օրինակին՝ եռապսակներին 5 տարուայ ապաշխարանքի ենք ենթարկում» (Ա գիրք, 169-170 երես): Ութերորդ դարու մեր ժողովի 13-րդ կանոնը ասում է շատ խիստ կերպով. «Եռակների ամուսնութիւնը խառնակութիւն եւ պղծագործ չնութիւն, անքաւելի յանցանք է, դրանք եթէ կամենում են մեղքերը քաւել, նախ՝ բաժանուեն միմեանցից եւ ապաշխարեն, իսկ նրանց միացնող քահանան թող կարգալոյծ լինի եւ նզովուի» (Ա գիրք, 301): Կանոններս իւրեանց խստութեամբ չգործադրուեցին, կեանքը ստիպեց նրանց կազմողներին հաշտուել իրականութեան հետ:

Գ. Չորրորդ պսակ (քառամուսնութիւն)

Բարսեղ Կեսարացին ասում է. «Հայրերը լռել են, բազմամուսնութեան մասին ոչինչ չեն ասել իբրեւ անասնական եւ մարդկային ցեղին

չվերաբերող գործ. այս յանցանքը անառակութիւնից ծանր եմ համարում, դրա համար այդպիսի մարդուն պիտի ապաշխարել տալ այսպէս՝ մի տարի լացողների, 3 տարի ներսի ունկնդիրների հետ եւ ապա ընդունել եկեղեցի՝ հաւատացեալների հետ» (Ա. գիրք, 176):

Նէոկեսարիայի կանոնը ասում է. «Բազմամուսնութեան մէջ ընկնող մարդկանց ապաշխարութեան ժամանակը յայտնի է. բայց եւ այնպէս նրանց հաւատը եւ գղջումը կարճացնում են ժամանակը» (Ա. գիրք, 143): Այս կանոնները իրանց խստութեան հետ միասին չեն լուծում պսակը, հապա միայն ապաշխարանք են նշանակում: Յուստինիանոսը վճռապէս չի պահանջում այդպիսի պսակների լուծումը, բայց Վասիլ Մակեդոնացին խստութեամբ արգելեց, լուծել տուեց պսակները եւ որդիներին չընդունեց իբրեւ օրինաւոր ժառանգ, նաեւ ենթարկեց իբրեւ անառակութեան մէջ բռնուածներ: Ժ դարուց յունաց մէջ արգելուեց չորրորդ պսակը: Ներսէս Ե հրաման տուեց կոնսիստորիաներին թոյլ տալ չորրորդ եւ հինգերորդ պսակները նախօրէն իմանալով պսակուողի ծայրայեղ դրութիւնը եւ անճար վիճակը (տե՛ս Ա. գիրք, 430 երես):

Պսակի կատարումն

Պսակը երկու գործողութիւնից է բաղկացած՝ նշանադրութիւնից եւ պսակուելուց.

Դ. Նշանադրութիւն

Նշանադրութիւն ասելով հասկացւում է պսակուելուց առաջ երկու կողմի համաձայնութեամբ կայացրած վճիռը, որով յայտարարւում է մի որեւ է աղջիկ նշանած մի տղայի: Այս սովորութիւնը շատ հին է, նախաքրիստոնէական նոյնիսկ: Ժողովրդական սովորութեամբ դեռ օրօրոցում եղած մի‌ջոցին, ծնողները խօսք էին տալիս խնամի դառնալու, մինչեւ իսկ «օրօրոց էին խազում» ի նշան այդ խօսքի, փոքրները մեծանալուց յետոյ հարսանիքից առաջ նշանը օրհնում էին եւ երկրորդ անգամ, եկեղեցու միջամտութեամբ հարսնացուի եւ փեսացուի ապագայի ամուսնական շաղկապը ամրապնդում: Կամ պսակից փոքր ժամանակ առաջ, երբ տղայ ու աղջիկ հարսնախօսների միջոցով կամ ուղղակի խնամիների համաձայնութեամբ նշանդրէքի օր էին նշանակում, բերում էին մատանի կամ օղակ տղայի տունը, քահանան կարդում էր սահմանած օրհնութիւնը եւ նշանադրութիւնը համարւում էր կայացած: Օրհնութեամբ եղած նշանադրութիւնից յետոյ լինում են դէպքեր նշանը յետ տալու, երբ որեւ է թիւրիմացութիւն է տեղի ունենում երկու կողմի մէջ, այդ դէպքում դժուարութիւններ են առաջանում թէ ծախքերի վերա-

բերմամբ, թէ քահանայի կողմից նշանի օրհնութիւնը դժուարութեամբ քանդելու նկատմամբ: Անկիւրիայի ժողովի 11-րդ կանոնը սահմանում է, որ եթէ նշանուած աղջիկը առեւանկւում է, եւ մինչեւ իսկ լկւում, էլի պիտի գնայ նախկին նշանածին (Ա. գիրք, 137). կանոնս չատ խիստ է, դժուար գործադրուող: Բարսեղի 22 կանոնը (Ա. գիրք, 172) աւելի ազատ է սահման որոշում, իրաւունքը յանձնելով փախցրուած աղջկան եւ ծնողներին Լեւոն Իմաստասէրի օրէնքով (74 նովել.), եկեղեցական նշանադրութիւնը կարելի էր կատարել ոչ վաղ, քան թէ եկեղեցական չափահասութեան հասնելը, այն է՝ տղայի համար՝ 13 եւ 15 տարի. աղջկայ համար՝ 9 տարի: Նոյնը հաստատեց Ալէքսի Կոմնենոս կայսրը 1054 թ.՝ բացատրելով, որ եկեղեցական նշանադրութիւնը, որ աղօթքով եւ օրհնութեամբ է եղած, պէտք է ընդունուի հաւասարազոր պսակին եւ անքակտելի: Իսկ փոքրահասակ ժամանակ եղած նշանադրութիւնը ընդունել իբրեւ քաղաքացիական խոստում պսակուելու, որի խախտումը կախուած չէ եկեղեցական որեւէ արարողութեան հետ, կցելով, որ եկեղեցական օրհնութեամբ նշանադրութիւնը քակտել կարելի է այն կարգով, ինչ կարգով, որ պսակն է լուծւում: Յունաց եկեղեցին հետեւելով կայսերական կարգադրութեան, համարեա նոյնութեամբ ընդունեց նշանադրութեան համազօրութիւնը պսակի հետ, մինչեւ իսկ նշանուած անձի յետ դառնալը եւ ուրիշի հետ ամուսնանալը համարել երկրորդ պսակ: Պետրոս Մեծը յունական օրէնքները նշանադրութեան վերաբերմամբ փոփոխեց, նշանակելով 6 շաբաթ ժամանակ պսակից առաջ եւ ազատութիւն տալով նրանց պսակուելու կամ ո՛չ:

Մեր կանոններում որոշ հրահանգներ չկան այդ մասին, ս. Սահակ պատուիրում է նշան դնել նշանուածների հաւանութեամբ եւ համաձայնութեամբ. Գէորգ Դ աւելի խստացրեց այդ կանոնները, պատուիրելով նշանադրութիւնը քանդելու համար դիմել առաջնորդին կամ յայորդին եւ նուէր ստանալուց յետոյ, յօգուտ բարեգործական հաստատութեան, իրաւունք տալ քանդելու (Ա. գիրք, 446): Բայց ընդհանրապէս տիրապետող սովորութիւն է՝ եթէ երկու կողմից հաշտուել են ծախքի համար եւ գանգատներ չեն ներկայացնում, նշանադրութիւնը խախտուած է համարւում առանց հոգեւոր իշխանութեան մասնակցութեան:

Ե. Պսակադրութիւն (Церк. пр. Суворова)

Պսակադրութիւնը կատարում է քահանան եկեղեցու մէջ այն ժամանակ, երբ չի գտնում որեւէ մի արգելք այդ խորհուրդը կատարելու եկեղեցու կանոնների համաձայն: Պսակը իրաւունք ունի կատարելու քահանան. ա) եթէ հարսն ու փեսան փոխադարձաբար հաւանում են միմեանց եւ սիրում, եւ երկուսն էլ բոլորի՝ քահանայի ներկայութեամբ այդ

բանը հաստատում են, բ) եթէ երկուսի ծնողները նոյնպէս ընդունում են եւ նրանց կամքի հակառակ չէ, գ) եթէ երկուսի տարիքն էլ հասած է եւ երկուսն էլ չափահաս են եկեղեցական կանոնների հիման վրայ, դ) եթէ պսակի կատարման մէջ որեւէ կողմից բռնութիւն, խաբէութիւն չկայ, ե) եթէ երկուսից մէկն կապուած չէ երրորդի հետ պսակով, ուրիշ խօսքով՝ պսակուողներից մէկի ամուսինը կենդանի չէ եւ պսակը լուծուած չէ, զ) եթէ պսակուողները կուսակրօն եւ փեսան քահանայ եւ սարկաւագ չէ, է) եթէ պսակը կատարւում է թոյլատրուած օրերում, ը) դաւանական կամ կրօնական արգելք եթէ չկայ, թ) եթէ չկայ ազգակցական, խնամական եւ կնքահայրական չհասութիւն:

Ա, Բ. Պսակուող անձանց եւ ծնողների փոխադարձ համաձայնութիւնը անհրաժեշտ պայմանն է պսակադրութեան. Բարսեղի 38 կանոնով (Ա գիրք, 173) առանց հօր կամքի մարդի գնացած աղջիկը պոռնկութիւն արած է համարւում. եթէ հօր հետ հաշտուի, երեք տարի պիտի ապաշխարի, որ հաղորդուելու իրաւունք ստանայ: Շահապիվանի 7-րդ կանոնը ասում է՝ եթէ քահանան առանց ծնողների կամքի գաղտնի պսակ արաւ, զրկուի քահանայութիւնից եւ տուգանուի (Ա գիրք, 233): Ծնողների եւ պսակուողների փոխադարձ համաձայնութեան մասին ասւում են ս. Սահակի եւ Շնորհալու կանոնները. «Ոչ ոք չհամարձակի տղայի եւ աղջկայ կամքի հակառակ պսակ անել, այդպիսի պսակը անհաստատ է եւ լուծանելի. եւ պսակադիրը՝ եթէ բռնութիւնից մինչեւ անգամ ստիպուած արած լինի պսակը, էլի կպատժուի» (Ա գիրք, 405): Բարսեղը աւելի խիստ որոշում է տալիս ակամայ պսակի վերաբերմամբ. «Ակամայ պսակը անառակութիւն է» (Ա գիրք, 173): Յունա-հռոմէական կանոններով. 1) հայրը կարող էր ստիպել որդուն պսակուել, եթէ վերջինս անառակ կեանք էր վարում: 2) Աղջիկը կարող էր հակառակել հօրը, եթէ նրան անբարոյական տղայի էին կամենում տալ: 3) եթէ ծնողները առանց յարգելի պատճառի չէին կամենում ամուսնացնել իրանց որդոց, սրանք կարող էին դիմել քաղաքացիական իշխանութեան միջնորդութեան: Սարուկները առանց տիրոջ ցուցման իրաւունք չունէին նշանած ընտրել: Զինուորականները առանց իրանց մեծի իրաւունքի չէին կարող պսակուել:

Գ. Պսակուողները պիտի լինեն չափահաս. նախորդ դարի եկեղեցական կանոններում ասում է ընդհանուր բառ, որ հարսն ու փեսան լինեն չափահաս, բայց ո՛ր տարիքն է համարւում չափահաս, անորոշ էր, մինչեւ Յուստինիանոս կայսեր հրամանը, որով որոշուեց չափահաս համարել 14 տարեկան տղային եւ 12 տարեկան աղջկան. Լեւոն Իսաւրացին որոշեց 15 տարի՝ տղայի եւ 13 տարի՝ աղջկայ համար: Նոյն կանոնները մտան եւ Ռուսաց եկեղեցու մէջ. նոյն կանոններով օգտուեցին եւ հայոց հայրապետները: Ներսէս Շնորհալին սահմանեց տղայի համար՝ 15 եւ աղջկայ համար՝ 12. «Անմեղ տղաներին ժառանգութեան եւ կամ

այլ պատճառով չպիտի պսակել, այլ հասակն առածներին, եթէ տղան 15-ը լրացած եւ աղջիկը 12-ը լրացած կամ էլ աւելի հասակում, որպէս զի գիտակցաբար լինի նրանց ամուսնութիւնը եւ ո՛չ անգիտութեամբ» (Ա գիրք, 405 երես): Աւելի հին կանոն ունենք, այն է՝ ս. Սահակինը, որ ասում է. «Դուք էլ, քահանաներ, անչափահասներին մի պսակէք մինչեւ չհասնեն, միմեանց չհաւանեն, քննեցէք, տեսէք նշանածները միմեանց ընդունում են, եթէ ծնողների բռնադատութեամբ է, մի՛ պսակէք» (Ա գիրք, 365 երես): Զ դարի Դուինի ժողովի կանոնն ասում է. «Տղայոց պսակը չհամարձակուեն օրհնել եւ ո՛չ էլ չափահասների-նը առանց միմեանց տեսնելու... այսպիսի պսակը կորուստ է ժողովրդի համար» (Ա գիրք, 269): Ներսէս Ե սահմանեց տղայոց համար՝ 16 տարեկանը, աղջկանց համար 13-ը լրացած: Սսի 13-րդ դարու ժողովի 7-րդ կանոնը Շնորհալու սահմանածը աւելի մեղմացրեց՝ «փեսան ոչ պակաս, քան տասն եւ չորս տարեկանը եւ հարսն՝ քան տասներկուսը» (Ա գիրք, 316): Ռուսաց պետական օրէնքը կովկասցիների համար որոշեց տղայի համար՝ 15 եւ աղջկայ համար՝ 13-ը լրացած:

Դ. Պսակը պիտի կատարուի առանց բռնութեան եւ խաբէութեան: Բռնի պսակը կարող է լինել ծնողների, բարեկամների եւ խնամակալների կողմից զանազան պատճառներով, կարող է լինել փեսայի կորմից, կարող է լինել առեւանգութեամբ, երբ աղջկայ կամքի հակառակ կամ նրա կամքով է լինում: Խաբէութեամբ պսակ լինում է, երբ փեսան, աղջիկը չեն լինում այն անձինք, որոնք պիտի լինէին. օրինակ, տղային ցոյց են տալիս աղջիկը, եւ պսակի ժամանակ տանում են եկեղեցի նրա տգեղ քոյրը, կամ փեսայի փոխարէն պսակելուս տանում են ուրիշ մարդ. խաբէութեամբ պսակ կլինի, եթէ աղջիկը կուսութիւնը խախտած լինի նախ քան պսակը ոչ իւր նշանածի յարաբերութեամբ: «Ակամայ պսակը պոռնկութիւն է»,- ասում է Բարսեղ եւ օրինաւոր է համարւում փոխադարձ համաձայնելուց յետոյ: Առեւանգութեան համար պատժի են ենթարկւում թէ պսակուողները եւ թէ օգնողները. իսկ «եթէ առեւանգութիւնը կատարուել է առանց բռնութեան, առանց գողութեան եւ առանց մեղանչման, պատիժ չի նշանակւում» (Ա գիրք, 172-173): Շահապիվանի ժողովի 7-րդ կանոնը բռնութեամբ եւ անիրաւութեամբ արած առեւանգութեան համար ենթարկում է տուգանքի յօգուտ բարեգործական հաստատութիւնների, թէ օգնողներին եւ թէ պսակուողներին կամ փեսային, գաղտնի պսակող քահանային էլ զրկում է քահանայութիւնից (Ա գիրք, 233): Վերոյիշեալ բոլոր դէպքերում եթէ հարս ու փեսայի կողմից ոչ մի թիւրիմացութիւն տեղի չի ունենալ այդպիսի ձեւով պսակուելուց յետոյ եւ ո՛չ մի գանգատ չի հետեւիլ, այն ժամանակ ոչ մի արգելք չի լինի պսակը համարել օրինաւոր (տե՛ս Լուսաւորչի 9 կան., Ա գիրք, 354 երես):

Ե. Պէտք է պսակուող անձինքներից ոչ մէկը կապուած չլինի ուրիշի հետ չլուծուած պսակով: Այս կանոնը բխում է Յիսուսի, առաքեալնե-

րի արձակած պատուէրից, եկեղեցական կանոնների սահմանադրութիւնից, որով որոշւում է՝ պսակը լուծել պոռնկութեան եւ այլ թոյլատրելի պատճառներով, եթէ պսակը չի լուծուած, այն դէպքում ամուսինները համարւում են կապուած եկեղեցական լծով միմեանց հետ, որոնց նոր ամուսնութիւնը խախտւում է օրէնքով եւ ենթարկւում հալածանքի, իսկ քահանան կարգալոյծ է արւում, եթէ գիտութեամբ է պսակել: Քահանան պիտի պահանջի օտար, անծանօթ մարդու ծխական քահանայից յայտարարութիւն, եւ հաստատ իմանալուց յետոյ յօժարանայ պսակել: Հին կանոններով պսակը լուծւում էր միմիայն կնոջ անառակութեան պատճառով, այսպիսի դէպքում պսակը լուծուելուց յետոյ կինը իրաւունք չունէր մարդու գնալու իբրեւ մեղաւոր կողմ. ուրիշ դէպքերում մեղաւոր կողմն իրաւունք չունի պսակուելու նորից, նախկինի լուծուելուց յետոյ:

Զ. Պսակուողները չպիտի ունենան արգելառիթ հոգեւոր աստիճան՝ թէ կուսակրօն, թէ աշխարհիկ: Առաք. 26 կանոնը (Ա գիրք, 76 երես) ասում է. «Կուսակրօն հոգեւորականութեան մէջ մտածներից ամուսնանալ կարող են միմիայն դրակարդացները եւ սաղմոսերգուները»: Անկիւրիայի 19-րդ կանոնը (Ա գիրք, 138-139) ասում է. «Զպսակուելու ուխտ անողը եւ ուխտ խախտողը կենթարկուի երկապսակների ապաշխարութեան»: Նոյն ժողովի 10-րդ կանոնը ասում է. «Սարկաւագները ձեռնադրութեան ժամանակ եթէ կյայտնեն, որ պսակուելու ցանկութիւն ունին, կարող են ձեռնադրութիւնից յետոյ պսակուել եւ ծառայութեան մէջ մնալ, եթէ եպիսկոպոսը կթոյլատրի: Իսկ եթէ ձեռնադրելիս կլռեն, կխոստանան ամուրի մնալ, բայց յետոյ կամուսնանան, այդպիսիները պիտի դադարեն սարկաւագութիւն անելուց». կանոնս բոլորովին մեղմ է վարւում եւ աւելի թեթեւացնում ձեռնադրութիւնից յետոյ պսակուելու խնդիրը: Բարսեղ Մեծը խիստ է ընդհանրապէս եւ մասնաւորապէս այս դէպքում. «Աստծուն նուիրուած կոյսերի անառակութիւնը պսակով չպիտի միաւորել, այլ բոլորովին պէտք է լուծել նրանց ապօրինի կապը, եկեղեցու հաստատութեան համար այդ է օգտաւէտ համարւում»: «Մեղանչող սարկաւագը կարգալոյծ է լինում եւ աշխարհական դառնում, բայց եկեղեցուց չի մերժւում» (Ա գիրք, 169 երես): «Ուխտական մարդիկ ասելով հասկանում ենք վանականները, որոնք կուսակրօն կեանք վարել են ցանկանում: Նրանցից պարզ եւ որոշ խոստում պիտի առնել մինչեւ կուսակրօն մնալու, ով կմեղանչի՝ անառակների պատժին կենթարկուի»: Բարսեղը 60 կանոնով նոյն մտքով է արտայայտում իւր հայեացքները. «Կոյս լինելու խոստում անողը եթէ երդմնազանց լինի, չնացողի ապաշխարանքին ենթարկուի, նոյն պատժին ենթարկուեն կուսակրօնութեան խոստում տուողները» (Ա գիրք, 175): Մեր կանոններում նոյն միտքն է արտայայտում. «Կրօնաւորը եթէ կամաւոր ուխտած է եւ ո՛չ հարկից

ստիպուած, եւ եթէ կամենայ ամուսնանալ, նա իւր քահանայական կարգը ուրացող կհամարուի» (Ա գիրք, 336): Լուսաւորչի կանոնը ասում է. «Քահանան եթէ կին ունի, 9 տարի ապաշխարի եւ ապա հաղորդուի» (Ա գիրք, 352 երես): «Կոյսը, միայնակեացը (մոնոզոն) եթէ նուիրում են իրանց Աստծուն, չհամարձակեն ամուսնանալ, ամուսնացողները հաղորդութիւնից մերժուեն, նրանց ընդունելութիւնը կախուած լինի եպիսկոպոսի մարդասիրութիւնից» (Ա գիրք, 355): Մեր կանոնների տրամադրութիւնից երեւում է, որ. ա) հոգեւոր աստիճանի մէջ եղածները կիսասարկաւագութիւնից սկսած դէպի բարձր իրաւունք չունին պսակուելու, բ) այդ աստիճանում եղած ժամանակ եթէ կամուսնանան, կը զրկուեն իրենց կարգից եւ աստիճանից եւ ենթարկուեն եկեղեցական ապաշխարանաց, գ) եթէ նրանք եկեղեցական ատենական վճռով զրկուած են կարգից, իբրեւ աշխարհական կարող են ամուսնանալ:

Է. Պսակը պիտի կատարի քահանան թոյլատրուած օրերում: Մեր կանոններով պսակը պիտի կատարել առաւօտները մինչեւ ճաշ, որ պատարագից յետոյ հնար ունենան հարսն ու փեսան հաղորդուելու կամ պատարագի ժամանակ հաղորդութեան միջոցին սրբութիւն առնելու: Նոյնպէս Շնորհալին սահմանել է. «Քահանան պսակ պիտի անի առաւօտից մինչեւ ճաշը: Խմած մարդուն եկեղեցի թողնել չի կարելի, նոյնպէս եւ անառակ կանանց, որ պսակի օրհնութիւնը չաղտեղեն: Գուսաններըը նոյն միջոցին չերգեն: Բուն բարեկենդանից մինչեւ զատիկ, զատկից էլ մինչեւ Պենտեկոստէն եւ բոլոր կիւրակի օրերը պսակ անել չի կարելի» (Ա գիրք, 405-406 երես): Առաքելական 52 կանոնը նոյնպէս եւ 53-ը սահմանել էին. «Քառասնորդական պասին պսակ անել կամ ծնունդը տօնել չի կարելի»: «Քրիստոնեան պսակ գնալու ժամանակ չպիտի ձիարշաւ դուրս գայ, պարի, այլ գիշերը պիտի հանգիստ անց կացնի» (Ա գիրք, 161 երես): Դուինի ժողովի 5-րդ կանոնը նոյնպէս սահմանում է. «Չէ արժան քառասնորդական պասին, զատկին, մինչեւ Պենտեկոստէն հարսանիք անել... որովհետեւ ամէն օր կիւրակի է, եւ միշտ կատարւում է աստուածային խորհուրդը» (Ա գիրք, 287): Նոյն ժողովի 3-րդ կանոնը պսակը անվաւեր է համարում եւ պսակադիր քահանային պատժում է, եթէ ճրագալոյցի օրը պսակ է կատարւում (Ա գիրք, 287): Նոյն ժողովը պահանջում է՝ պսակ անել առանց խմելու, արբենալու, այլ միշտ աղօթքով եւ խորհրդաւորութեամբ: Ներսէս Ե-ի կանոնը. «Պսակ չանել՝ 1) բուն բարեկենդանից մինչեւ հոգեգալստեան առաջի յարութեան կիրակին, 2) կիւրակի օրերը, 3) տէրունական տօների պահոց օրերը, ութօրէի՝ զկնի ծննդեան եւ նաւակատեաց, իսկ մնացած օրերը անխիղճ կատարել պսակի խորհուրդը» (Ա գիրք, 430): Քահանան պսակ չպիտի անի՝ ուրեմն՝ ա) բոլոր կիւրակի օրերը, 2) ուրբաթ եւ չորեքշաբթի եւ բոլոր պաս օրերը, 3) 5 նաւակատիքների պաս շաբաթներից յետոյ՝ եկող ութ օրերը,

4) Մեծ պաս եւ Ծննդեան պաս իւր ութօրէիցով, 5) զատկից մինչեւ Հոգեգալստեան յաջորդող առաջի կիրակին: Թէ օրուայ որ ժամին է լինում այժմ, այդ կարգը հնի հակառակ կատարւում է այժմեայ սովորութեամբ, ո՛չ մինչեւ ճաշ, այլ երեկոյան, պսակը կատարւում է մինչեւ երեկոյան ժամի տասը:

Ը. Պսակը կատարւում է, եթէ դաւանական եւ կրօնական արգելք չկայ: Այս մասին ունինք Պօղոս առաքեալի պատուէրը, որով անխտիր՝ թոյլ է տալիս քրիստոնեային ամուսնանալ հրէայի՝ հեթանոսի հետ, առանց վերջիններիցս կրօնափոխութիւն պահանջելու, այն յուսով, որ քրիստոնեայ ամուսինը իւր անարատութեամբ եւ մաքրակրօն լինելովը բարոյապէս կճնշի ո՛չ քրիստոնեայ ամուսնուն քրիստոնեայ դառնալու: «Բայց ուրիշներին ես եմ պատուիրում եւ ո՛չ Տէրը. եթէ եղբայրներից մէկը անհաւատ կին ունենայ եւ նրան հաճելի է բնակուել նրա հետ, թո՛ղ չթողնի նրան, եւ կինը եթէ անհաւատ մարդ ունենայ եւ նրան կամք լինի ապրել նրա հետ, թող ապրի: Որովհետեւ սուրբ է անհաւատ մարդը՝ կնոջով, եւ սուրբ է անհաւատ կինը՝ մարդով, ապա թէ ո՛չ ձեր որդիքը պիղծ են, իսկ այժմ սուրբ» (Ա Կորնթ. Է գլ.): Եկեղեցին յետոյ նոյն չաւղով գնալը դժուար համարեց, կանոնը աւելի խստացրեց եւ իսպառ արգելեց հրէի եւ հեթանոսի հետ ամուսնանալ: Լաւոդ. 31 կանոնը որոշեց «հերետիկոսների հետ խնամութիւն անել այն դէպքում, երբ կխոստանան քրիստոնեայ-հաւատացեալ լինել» (Ա գիրք, 159): Մովսէս Կաղանկատուացին պատմում է վրաց բաժանման մասին հայադաւանութիւնից եւ Աբրահամ կաթողիկոսի բոլոր գործ դրած ջանքերի ապարդիւն անցնելու վերաբերմամբ, կցելով կաթողիկոսի կոնդակը՝ արձակած Հայոց աշխարհին՝ արձանագրելով եղած վերջացած դէպքը եւ երեւի թէ երկնչելով դաւանափոխ վրացիների անելիք վատ ազդեցութիւնից հայոց վրայ, նզովում է նրանց, որոնք վրացիների հետ խնամութիւն, նոյն իսկ յարաբերութիւն կունենան: «Ամենեւին յարաբերութիւն չունենալ նրանց հետ, ոչ աղօթքով, ոչ կերակրով, ո՛չ խմելիքով, ո՛չ բարեկամութեամբ, ո՛չ դայեկութեամբ, ո՛չ ուխտ գնալ Մցխեթայ խաչը, ո՛չ Մանգլիսայ խաչը, չընդունել նրանց մեր եկեղեցին եւ ամուսնութեամբ բոլորովին հեռանալ, միայն առեւտուր նրանց հետ, ինչպէս հրէաների հետ» (Մով. Կաղանկ., 214 երես): Նոյնպիսի վերաբերմունք կար յոյների եւ ռուսների կողմից դէպի հայերը: Մինչեւ ԺԷ դարը ռուսաց եպիսկոպոսները եւ մետրոպոլիտները այսպիսի երդումն էին ուտում. «Չթողնել իւր վիճակում, որ ոչ մի ուղղափառ՝ հայերի հետ հարսանիք չանի, նոյնը եւ լատինների հետ. եթէ մի որեւէ քահանայ այդ անի, պիտի անմիջապէս իմ մետրոպոլիտիս յայտնեմ» (1424, Акт. Эксп. 1): Հայոց եկեղեցու կարգերը այս բանի վերաբերմամբ հետեւեալ գործնականութիւնը ստացան. 1) հայ քահանան կարող է պսակել հրէայի, հերետիկոսի, մահմետականի

հայադաւանի հետ, եթէ նրանք կմտնեն մկրտութեամբ Հայոց եկեղեցու ծոցը, 2) հայադաւանին կարող է պսակել հայ քահանան քրիստոնեայ այլադաւանի հետ, երբ պսակը երկուստէք համաձայնութեամբ լինելու է Հայոց եկեղեցում, 3) այս կանոնը բացառութիւն ունի Ռուսաստանում, յունադաւանների եւ հայերի վերաբերմամբ. ա) ռուսաց օրէնքը պահանջում է, որ հայադաւանի եւ յունադաւանի պսակը լինի ռուսաց եկեղեցում, բ) հայադաւանը ստորագրութիւն տայ, որ ծնուած որդիքը պիտի համարուեն ռուսադաւան: Հայ քահանան թոյլատրուած պսակը անելիս վերոյիշեալ անձանց հետ, պիտի ղեկավարուի Հայոց եկեղեցու օրէնքով պսակի արգելքների նկատմամբ, այն է՝ օտարները երկրորդ պսակով չկապուեն, եթէ առաջին պսակը լուծուած չէ, կամ եթէ զրկուած են պսակուելու իրաւունքից, կամ նրանք հոգեւորական են եւ չեն կարող պսակուել եւ այլն, եւ այլն:

Թ. Պսակը կարող է տեղի ունենալ այն ժամանակ, երբ չկան ազգակցական, խնամական եւ կնքահայրական չհասական արգելքներ:

ա) Ազգակցական չհասութիւն. *ազգ կամ ցեղ համարւում է մի որեւէ նախահօրից առաջացած արական եւ իգական արիւնակցական կապով միացած որդիքը, որոնք կոչւում են ազգականներ, արիւնակիցներ: Նախկին բոլոր հին ազգերի մէջ ազգակցութիւնը պսակման խնդրում միշտ որոշ չհասական աստիճաններ ունէր, ազգակից լինելը աւելի պատուաւոր էր, քան խնամի դառնալը: Մովսէսից սկսած հրէաները որոշ օրէնքներ ունէին ազգակցական պսակների մասին. յունա-հռոմէական շրջանում որոշուեց կանոնաւոր կերպով ազգակցական պսակների հեռաւորութեան մերձաւորութեան չափը, դրուեցին գծեր եւ աստիճաններ, որոնցով ամենադիւրին կերպով կարելի եղաւ չհասական աստիճաններ որոշել:*

Աստիճան կամ պորտ անուանւում էր մէկի կապը մեայս անձի հետ ծննդեամբ. աստիճանների կապը անընդհատ չարունակուող՝ գիծ (լինիա, օրդօ):

Գիծը սկսւում է այն անձից, որից ծնւում է որդին, սրանից էլ յաջորդող անձը եւ չարունակաբար գնում է ցած դէպի թոռներ ծոռներ, այս գիծը կոչւում է ստորագիծ, դէպի ցած գնացող գիծ: Երբ հաշւում ենք ծոռնից սկսած դէպի վերեւ, հայրը, պապը, պապի պապը, այս գիծը կոչւում է վերագիծ, դէպի վերեւ գնացող գիծ: Երբ հաշւում ենք ո՛չ ուղիղ գծով, այլ դէպի կողքերը գնացող ուղղութեամբ, դէպի եղբայրներ, քոյրեր, հօրեղբայրներ, հօրաքոյրներ, այն դէպքում ստանում ենք կողագիծ, այսինքն կողքերը գնացող գիծ: Առաջինի օրինակ. պապս, որդին, թոռը, ծոռը, թոռան թոռը, ծոռան ծոռը: Երկրորդի, օրինակ, ծոռը, ծոռան հայրը, ծոռան պապը, ծոռան պապի հայրը: Երրորդի օրինակ. հօրեղբօրս որդիքը, հօրաքրոջս աղջիկները, մօրաքրոջս թոռները: Աստիճանները

եւ մերձաւորութիւնը հաշւում են շատ դիւրին կերպով. ամէն մի ծնունդը համարւում է մի աստիճան կամ մի պորտ հօրից սկսած. օրինակ՝ որդին հօր վերաբերմամբ մի աստիճան է, թոռը պապի վերաբերմամբ երկրորդ աստիճան է, որովհետեւ երկրորդ ծնունդն է: Երկու եղբայր միմեանց նկատմամբ երկու աստիճան են, որովհետեւ երկու ծնունդ են, երկու պորտ են:

ա) Մարդ եւ կին չեն կազմում առանձին աստիճան, նրանք համարւում են մի մարմին, ուստի մարդ ու կին պիտի հաշուել միացած:

բ) Որդիքը՝ տղայ եւ աղջիկ, դէպի ծնողները մի աստիճան են:

գ) Որդիքը՝ տղայ եւ աղջիկ դէպի միմեանց երկու աստիճան են:

դ) Մի հօր եւ խորթ մօր, կամ մի մօր եւ խորթ հօր որդիքը բոլորը համարւում են մի մօր, մի հօր, հարազատի աստիճանով պիտի հաշուել:

ե) Կանայք եւ մարդիկ իբրեւ ծնունդներ հօր վերաբերմամբ միեւնոյն կանոնին են ենթարկւում: Օրինակ՝

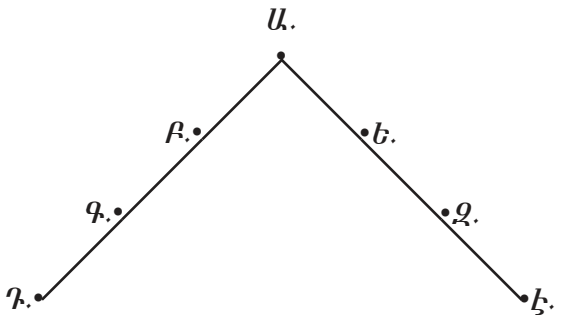

1) Ա նախահայրն է, 2) Բ եւ Ե՝ որդիք, 3) Գ եւ Զ՝ թոռներ, 4) Դ եւ Է՝ ծոռներ: Ձախ կողմից՝ Բ կազմում է դէպի հայրը՝ Ա, մէկ աստիճան, Գ կազմում է դէպի Ա երկրորդ աստիճան,Դ կազմում է դէպի Ա երրորդ աստիճան: Աջ կողմից՝ Ե կազմում է դէպի Ա մէկ աստիճան, Զ կազմում է դէպի Ա երկրորդ աստիճան, Է կազմում է դէպի Ա երրորդ աստիճան: Ուրեմն երեք աստիճան ձախ կողմումն է, երեք աստիճան՝ աջ, որ կանի բոլորը 6 աստիճան: Որովհետեւ Բ եւ Ե երկու եղբայր են, կամ երկու քոյր, երկու ծնունդ են, դէպի միմեանց երկու աստիճան են, Գ եւ Զ թոռներ են, երկու ծնունդ իրանք են, երկու ծնունդ էլ իրանց հայրերը, կլինի 4 աստիճան, Դ եւ Է ծոռներ են, երկու իրանք են, 4 էլ նախորդները, բոլորը՝ 6 աստիճան:

Վերոյիշեալ ճիւղագրութիւնը ազգակցական է, որի մէջ նախահայրը Ա կազմում է վեց աստիճանով մեծ ընտանիք, որդիք, թոռներ, ծոռներ, տղայի թոռներ, աղջկայ թոռներով նա կազմում է հարազատ ազգ, արիւնակից մեծ ընտանիք, որ խառն չէ ուրիշ ընտանիքի հետ:

բ) Խնամական չհասուԹիւն. պսակի միջոցով յարաբերութեան մէջ են մտնում երկու օտար ընտանիք, որոնք միմեանց վերաբերմամբ կոչւում

են խնամի. ստանում ենք երկու ցեղի բարեկամութիւն, երկցեղ խնամութիւն: Խնամութիւնը կազմում է. 1) ամուսինը եւ կնոջ բարեկամները, 2) երկու ամուսինների երկու կողմերը, 3) մեկ ամուսնու եւ միւսի առաջին ամուսնութեան ստորագիծ ծնունդները (խորթ որդիք), 4) փեսան դէպի հարսի բարեկամները այն աստիճանի մէջ է, ինչ աստիճանի մէջ որ գտնուում է հարսը դէպի իւր արիւնակիցները, 5) հարսը դէպի փեսայի արիւնակիցները գտնուում է այն աստիճանի մէջ, ինչ աստիճանում որ գտնուում է փեսան դէպի իւր ազգակիցները: Այս երկու դէպքերում էլ հարսն ու փեսան մի մարմին՝ մի աստիճան են կազմում, 6) հարսը եւ փեսան չոկ-չոկ աստիճաններ են կազմում, եթէ երկու կողմի բարեկամների աստիճանները հաշւում ենք: Աստիճանները հաշւում են միշտ ուղղահայեաց եւ թեք գծերով, մարդ ու կնոջ պսակը միացնում է հորիզոնական $\left(\overset{\text{մ.}}{\bullet}\!\!-\!\!\!-\!\!\!-\!\!\overset{\text{կ.}}{\bullet}\right)$ *գծով: Օրինակ՝*

1) 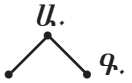

2)

Ա, Բ, Գ կազմում են մի ընտանիք, հայրը եւ երկու որդիք. Դ, Ե, Զ կազմում են մի ուրիշ ընտանիք՝ մի հայրով եւ երկու որդով: Երկու ընտանիքը ուզում են խնամի դառնալ. Գ առնում է Ե-ին. Գ տղայ է. Ե՝ աղջիկ. կտանանք այս.

Գ եւ Ե մարդ ու կին են, միացած հորիզոնական գծով: Ի՞նչպէս հաշուենք աստիճանները: Բ եւ Գ եղբայր եւ քոյր են, ուրեմն երկու ծնունդ՝ երկու աստիճան են: Ե եւ Զ եղբայր եւ քոյր են, ուրեմն երկու ծնունդ՝ երկու աստիճան են: Երկու կողմը միասին կը լինեն 4 աստիճան: Իսկ եթէ այսպէս լինի՝

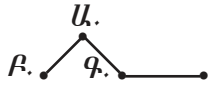

կունենանք երկու աստիճան, որովհետեւ եւ հարսը (Ե) փեսայի հետ մի է, փեսայի ազգականների հետ նոյն աստիճանում է, ինչ որ փեսան: Կամ թէ եթէ այսպէս լինի՝

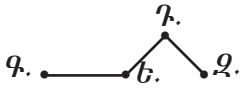

էլի կունենանք երկու աստիճան, որովհետեւ փեսան (Գ) հարսի հետ մի է, ուստի եւ հարսի ազգականների հետ այն աստիճանում է, ինչ որ ինքը՝ հարսը:

Իսկ եթէ հարսն ու փեսայի ազգականները հաշւում են, այն դէպքում հարսը եւ փեսան դառնում են իրար-իրանց ազգի հետ (վերեւի քաշածի պէս): Խնամական բարեկամները կոչւում են. աներ, զոնքանէ, փեսայ, հարսը, տալ, քենի, սկեսուր, սկեսրայր, պատրոն, տէգր, տէգրակին, աներձագ, խորթ հայր եւ մայր, խորթ տղայ եւ աղջիկ:

Խորթութիւնը մտնում է թէ ազգակցութեան եւ թէ խնամութեան մէջ, նա կանգնած է երկուսի մէջ տեղը: Նրա աստիճանները պիտի հաշուել ընդհանուր կանոնով:

Օրինակ՝ Ա մարդն է, Բ՝ կինը. որդին է՝ Գ: Ա մեռնում է, Բ գնում է մարդու Դ-ին եւ տանում է հետը որդուն՝ Գ-ին: Գ կոչվում է եկովի, բերովի տղայ, խորթ տղայ նոր հօր (Դ-ի) վերաբերմամբ:

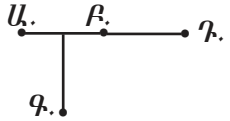

Խորթ որդին (Գ) նոր հօր վերաբերմամբ (Դ) կազմում է մէկ աստիճան: Գ պսակուեց Ե-ի հետ. Ե-ի եղբայրը՝ Զ, կլինի Գ-ի վերաբերութեամբ երրորդ աստիճանում. այստեղ

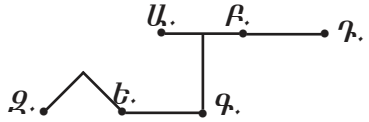

կայ երեք ցեղ, Դ-ի, Գ-ի եւ Ե-ի ցեղը, որ կոչւում է եռացեղ խնամութիւն:

Պսակների աստիճանների մերձաւորութեան եւ հեռաւորութեան կարգը եկեղեցին վերցրեց Մովսիսական օրէնքից: Մովսէս Ղեւտացոց ԺԸ գլխում սահմանեց, որ ոչ ոք իրաւունք չունենայ մօտենալ հօր, մօր, հօրը կնոջ (մօր), քրոջ՝ թէ հարազատ, թէ խորթ, որդու աղջկան, աղջկայ որդուն, հօրը կնոջ աղջկան, հօրաքրոջ, մօրաքրոջ, հօրեղբօր եւ սրա կնոջ, հարսին (որդու կնոջ), նորա տղայի աղջկան (ծոռան), եղբօր կնոջ, եղբոր աղջկան եւ թոռան, երկու քրոջ. ազգակցական մինչեւ չորրորդ աստիճանը եւ խնամական երկրորդ աստիճանը արգելեց Մովսէս: Ա առաք. 33 կանոնը (Ա գիրք, 66 երես) մատնացոյց արաւ Մովսէսի օրէնքը եւ հրամայեց կատարել: Այնուհետեւ Նէոկեսարիայի 2 եւ Բարսեղի 23, 78 եւ 87 կանոնները Մովսէսի սահմանումները հաստատեցին: Մեր մէջ առաջի վճիռը կայացրեց Ներսէս Մեծ Աշտիշատի ժողովում, արգե-

լելով մերձաւոր ազգակցութեամբ եղած պսակները, առանց որոշելու աստիճանները. Շահապիվանի 447-ի ժողովը երկրորդ անգամ սահմանեց ժողովական կանոնով հետեւեալը. «Ոչ ոք չհամարձակի ամուսնանալ քեռորդու, եղբօրորդու կամ հօրաքրոջ, կամ ազգականի հետ մինչեւ չորրորդ ծնունդը»: Այսպիսի պսակը անվաւեր է հրատարակում եւ պսակադիր՝ թէ եպիսկոպոս, թէ քահանայ, կարգալոյծ լինում: Է եւ Ը դարերում չորրորդ աստիճանը իսպառ արգելուեց. Մովսէս Կաղանկատուացին 252 երեսում խօսելով Աղուանից իշխանի պսակը իւր թոռակցի հետ՝ ասում է. «Տէր Միքայէլը մերժում էր նրան, թէ՝ մի՛ յանդգնիր առնել, որովհետեւ թոռներ էք»: Պարտաւի 771-ի ժողովը նոյն վճիռը կայացրեց, որ չորրորդ զարմը պսակել չի կարելի (Ա դիրք, 302): Նոյն ժամանակներում ընդհանուր եկեղեցու մէջ համարեա թէ նոյն կանոններն էին պահպանւում. Ամբրոսիոս Մեդիոլանցին խօսելով այդ բանի վրայ՝ թէ կարելի է՞ արդեօք հօրը՝ պսակել որդուն իւր խորթ թոռան հետ, աւելացնում է, որ առաջին դարերում պսակը արգելւում էր ոչ միայն ուղղագիծ ազգականների մէջ մինչեւ չորրորդ աստիճան, այլ եւ կողագծերով մինչեւ չորրորդ աստիճան: Բարսեղը խօսելով նոյն արգելքների մասին, ասում է՝ այս կարգերը մտել են աւանդաբար, գործադրուել են կեանքի մէջ եւ օրէնքի ոյժ ստացել: Օգոստինոս ասում է. «Եղբօրորդիների մէջ մեր ժամանակ արդէն պսակը չատ հազիւ էր թոյլատրւում, ըստ սովորութեան եւ եղբայրական կապի մօտիկութեան պատճառով, թէ եւ դրա համար օրէնք չկայ, որովհետեւ Մովսէսի օրէնքը այդ չի արգելում, եւ քաղաքական օրէնքները դեռ չեն արգելել» (Обз. пост... Пр. соб., 1858, 1859)*: Յունա-հռոմէական օրէնքներով ուղղագիծ ազգակցութեան մէջ պսակը անսահման կերպով արգելւում էր, օրինակ, հայրը՝ աղջկայ, թոռան, ծոռան, ծոռան ծոռան եւ այլն, եւ այլն հետ. եկեղեցին էլ ընդունեց նոյնը: Կողագիծ ազգականների համար քաղաքական օրէնքը արգելում էր մինչեւ 3 աստիճանը. իսկ եղբօրորդիների մէջ մինչեւ Թէոդոս պսակը արգելուած չէր, որը ոչ միայն արգելեց, այլ եւ մեծ պատիժ նշանակեց: Թէոդոսի որդիքը եւ Յուստինիանոսը թոյլ տուեցին նոյնպէս պսակը: Արեւմտեան եկեղեցու ժողովները արգելեցին պսակները Զ դարում մինչեւ 5 աստիճան: Է դարում Տրուլլի ժողովը 54 կանոնով արգելեց խնամական 4 աստիճանի պսակը երկու եղբօր եւ երկու քրոջ մէջ, իսկ արիւնակցականը թողեց հին կարգով, եղբօր որդիների մասին ոչինչ չորոշելով: Հռոմի եկեղեցին է դարում պսակ թոյլ էր տալիս 5 աստիճանում, բայց 3 եւ 4 աստիճանում եղածները չէր լուծում: Թ դարում Վասիլ Մակեդոնացու պրօխիրօնում եւ Լեւոնի ու Կոստանդինի էկլօգում եւ բազիլիկում[1] մտցրուեց իբրեւ դրական օրէնք, որ ոչ միայն*

1 Նկատի ունի բյուզանդական իրավունքի հուշարձանները, որոնց մի մասը ԺԲ դարում թարգմանել է Ներսես Լամբրոնացին:

եղբօրորդիք չեն կարող պսակուել, այլ եւ նրանց որդիք, միայն նրանց թոռները կարող են պսակուել (պրօխ. 7, 39, էկլօդ. 12, բազիլ. 28, տե՛ս Пр. соб., 1858-59*): Անպայման արգելուեց վեց աստիճանի պսակը եւ թոյլատրուեց ութ աստիճանինը, իսկ 7 աստիճանի վերաբերմամբ որոշ ոչինչ չասուեց: Այս մասին Թ դարում Պօլսում վէճ ծագեց 7-րդի վերաբերմամբ, որի համար Ալէքսի կայսեր հրամանով Պօլսում ժողով եղաւ եւ որոշեց, որ եթէ պսակը 7-րդումն է, կամ մի կողմից 7, միւս կողմից 6 աստիճան է, դեռ եւս կատարեալ չէ, պսակել չի կարելի, եթէ պսակը կատարուած է, չքանդել, այլ ապաշխարանքի ենթարկել (*Кормч., *50 գլ.*): ԺԲ դարում Ղուկաս պատրիարքի օրով, 1168 թուին արգելուեց պսակը 7-րդ աստիճանում, պսակը լուծել եւ պսակադիր քահանային կարգալոյծ անելու սպառնալիքով. ժողովի վճիռը հաստատեցին Նիկիփօր եւ Մանուէլ կայսրները:*

Խորթական *չհասական աստիճանները չորս էին մինչեւ 9-րդ դարու վերջերը; Ա դարում սահմանուեց յունական եկեղեցում վեցերորդ աստիճան (*Кормч., *50 գլ.), որը հաստատուեց Միքայէլ պատրիարքի կազմած ժողովում 1057 թուին, 7-րդ աստիճանը թոյլատրելի համարելով, այս կարգադրութիւնը հաստատուեց քաղաքական օրէնքով: Հայոց մէջ խորթութիւնը աւելի կապ ունի ազգակցականի, քան խնամականի հետ. խորթութիւնը նայելով որակին, մի երկու աստիճանով պիտի աւելի համարել, քան իսկապէս է. օրինակ. եթէ խորթական աստիճանները պարզ հաշուած 6 է, պէտք է համարել 7 եւ ո՛չ 6. խորթ ծոռները 6 աստիճանի են, խորթութիւնը մի աստիճան աւելացնում է եւ դարձնում 7. այնպէս որ խորթ ծոռները կարող են պսակուել: Խորթութեան մէջ նշանակութիւն ունի միայն հայրականը, այսինքն երբ երկու հօրից են եւ մի մօրից որդիքը. իսկ եթէ երկու մօրից են եւ մի հօրից, այդպիսի խորթութիւնը հարազատների աստիճանով պիտի հաշուել:*

Խնամական *աստիճանները նոյն կարգով ընթացան յունական եկեղեցում, մինչեւ 8-րդ դարը 4-րդ աստիճանն էր, 997-1001 թ. Պօլսոյ պատրիարք Սիսինի օրով արգելուեց մինչեւ վեցերորդը, որոշուեց 6-րդը թոյլատրել, 7-րդը՝ ո՛չ, ԺԱ դարում թէ յունական եկեղեցին եւ թէ քաղաքական իշխանութիւնը փոփոխակի կերպով 6 եւ 7 աստիճանի պսակները թոյլատրում, երբեմն արգելում էին, բայց սովորաբար 6-րդը թոյլատրւում էր: Մեր եկեղեցին հետեւում էր ընդհանուր եկեղեցու քայլերին. մեր մէջ 7 եւ 8-րդ դարերում, ինչպէս ասացինք, չորրորդ աստիճանը արգելւում էր: Շնորհալին (1166-1173 թթ.) որոշեց, որ երկու կողմից չորս-չորս աստիճանը լրանայ եւ ապա 9 եւ 10 աստիճաններում պսակ լինի, որովհետեւ, ասում է, մարմնի բնութիւնը չորս տարերքից է բաղկացած, երկու եղբայրները կէս են անում հօր արիւնը, թոռները հայրերի արեան կէսն են ընդունում, ծոռները՝ նրանց կէսը,*

իսկ վերջին ծնունդները արեան չորրորդ մասն են ստանում: Վերջնական ժողովական կարգադրութիւն այդ մասին մեր մէջ եղաւ 1243-46-ի Սսի ժողովում, որի 7-րդ կանոնն ասում է. «Պսակը ընտրութեամբ անեն, վեց ծննդով հեռացած ազգակցական արիւնից». այսինքն ազգակցական պսակ կարելի է միմիայն 7-րդ աստիճանում. այս կանոնը դարձաւ վերջնական եւ մինչեւ այսօր տիրող կարգն է, ժողովրդական «օխտը պորտը» այդ կարգադրութեան հետեւանքն է: Խրիմեան Հայրիկ 1899-ին հայրապետական կոնդակով վաւերացրեց նոյն կարգը (տե՛ս Ա գիրք, 316 եւ 467 երես): Վերջին կարգադրութիւնը նրա համար էր, որ կային մարդիկ, որոնք առաջնորդւում էին Շնորհալու կանոնով, ոմանք Յակոբ Խրիմեցու կազմած ճիւղագրութեամբ, ոմանք էլ Սսի վճռով: Խնամութեան մասին մեր եկեղեցական կանոններում որոշ կերպով ասուած կանոն չունենք. Շահապիվանի ժողովի կանոնները արգելում են երկրորդ աստիճանը. Ը դարու Դուինի ժողովի կանոնները ընդհանրապէս արգելում են 4-րդ աստիճանը, թոյլ տալով միայն 5-րդը՝ թէ ազգակցական, թէ խնամական: 18-րդ դարում ունենք պատմական փաստ, որով պարզ ասւում է, թէ խնամութեան 5-րդ աստիճանն է թոյլ տրւում: 1734-ին Աբրահամ կաթողիկոսի «Հայր Յօհաննու վանից թեմին» անուամբ գրած կոնդակում ասում է. «Այլ եւ կանոնադրեմք եւ դուք հնազանդ լերուք, ազգականութեան Ժ ճիւղ, խնամութեան Ե ճիւղ եւ կնքաւորութեան Ը ճիւղ կոյս ընդ կոյսի եւ այր ընդ այրւոյ» («Տեղագիր Գեղարքունի գաւառի», 44 երես):

Այս կոնդակը պարզ սահմանում է խնամութեան 5-րդ աստիճանում թոյլատրել պսակը: Վերջին կարգադրութիւնն էր Խրիմեան Հայրիկինը 1899-ին, որով թոյլատրուեց խնամական 5-րդ աստիճանը (Ա գիրք, 467 երես):

դ) Կնքահայրական չհասութիւն. *կնքաւորական չհասութիւնը կոչւում է նաեւ հոգեւոր ազգակցութիւն, սա սկիզբն առել է առաքեալների ժամանակից, երբ հեթանոսները քրիստոնեայ էին դառնում եւ մկրտւում, պիտի անշուշտ պատրաստուէին քրիստոնէական հաւատոյ գիտելիքների մէջ, քննութեան ենթարկուէին եւ ապա որոշ ժամանակից յետոյ իրաւունք ստանային մկրտուել եւ հաւատացեալ կոչուել: Երբ քրիստոնեայ ընտանիքներ բազմացան, նրանք պարտաւորւում էին իրանց որդիներին կրթել քրիստոնէական ոգով եւ ապա գիտակցաբար մկրտել տալ. բայց որովհետեւ չատ երեխայք կարող էին մեռնել առանց մկրտութեան, ուստի եւ սովորութիւն մտաւ նորածիններին ութ օրից յետոյ մկրտել ծնողների երաշխաւորութեամբ, այն պայմանով, որ նրանք անպայման մկրտուելուց եւ մեծանալուց յետոյ կրթեն նրանց հաւատոյ գիտելիքի մէջ: Եւ որովհետեւ չատ անգամ ծնողները անզօր էին գտնում այդպիսի կարեւոր պաշտօն կատարելու վերաբերմամբ, եկե-*

ղեցին սահմանեց, որ երաշխաւոր լինեն եկեղեցում ծառայող սարկաւագը եւ աղջիկների համար՝ սարկաւագուհիները: Մկրտութեան ժամին երաշխաւորող սարկաւագը, որ խոստանում էր իւր դիրկը դրած մանկան պատրաստել քրիստոնէական հաւատի եւ աստուածպաշտական կարգերի մէջ, կոչուեց մկրտութեան հայր, կնքահայր. իւր դիրկը վերցրած մանուկը՝ սան, եւ ապա՝ սանամայր, սանահայր: Կնքահօր եւ սանիկի մէջ առաջացաւ ուղղակի հայրական յարաբերութիւն մի ուռոնի միջոցաւ, ուստի եւ կնքահայրութիւնը կոչուեց հոգեւոր ազգակցութիւն: Զ դարում Յուստինիանոսի օրէնքները սահմանեցին, որ պսակը արգելւում է սանիկի եւ կնքահօր մէջ. ապա եկեղեցին արգելեց կնքահօր եւ սանամօր պսակը. ապա քաղաքական օրէնքները արգելեցին կնքահօր որդու եւ սանիկի ու սրա ծնողների եւ սանիկի որդու պսակը (Кормч. 50 кн.)*: 1107-ին Նիկալայ պատրիարքի ժամանակ արգելուեց կնքահայրական պսակը մինչեւ 7 աստիճան, որը ընդունելութիւն չգտաւ յունաց ժողովրդի մէջ: Կնքաւորական աստիճանները այսպէս պիտի հաշուել. 1) կնքահայրը իբրեւ հոգեւոր հայր, դէպի սանիկը առաջին աստիճանումն է գտնւում, 2) կնքահայրը դէպի սանիկի ծնողները իբրեւ եղբայր երկրորդ աստիճանումն է, 3) կնքահայրը սանիկի եղբայրների նկատմամբ երրորդ աստիճանումն է՝ իբրեւ հօր եղբայր, 4) կնքահօր որդիքը սանիկի հետ երկրորդ աստիճանումն են՝ իբրեւ եղբայրներ, իսկ սանիկի եղբայրների հետ 4-րդ աստիճանումն են՝ իբրեւ հօրեղբօր որդիք: Հայոց եկեղեցական կանոններում ոչինչ չկայ այս խնդրի վերաբերմամբ գրուած: Ուխտերորդ դարու Սսի կանոնները ընդհանուր առմամբ խօսելով 7 աստիճանի հասութեան վրայ, ենթադրել տուին, որ կնքաւորական աստիճաններն էլ 7 պիտի լինեն: Վերոյիշեալ Աբրահամ կաթողիկոսի կոնդակով թոյլատրելի է ուխտերորդ կնքաւորական աստիճանը:*

Ներսէս Ե 1851-ին Սինոդին արձակած հրամանով վերացրեց այդ անորոշ դրութիւնը եւ սահմանեց, որ կնքաւորական աստիճանն է երեք, որը պիտի հաշուել միմիայն կնքահօր եւ սանիկի մէջ ուղիղ գծով. որ սանիկի եւ կնքահօր կողագիծ աստիճանները՝ եղբայրներ, քոյրեր, հօրեղբայրներ, հօրաքոյրեր չեն մտնում այդ սահմանափակման մէջ (տես Ա գիրք, 429-430 երես): Օրինակ. Ա կնքահայրն է, Բ՝ սանիկ, Գ՝ սանիկի հայրը կամ մայրը, Դ՝ սանիկի որդի, Ե՝ կնքահօր որդի:

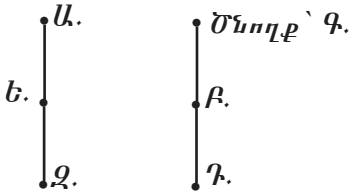

Կնքահայրը (Ա) դէպի սանիկը (Բ) հոգեւոր հայր է եւ եղբայր Գ-ին, որ սանիկի հայրն է, Բ եւ Ե եղբարք են՝ իբրեւ կնքահօր որդի եւ մարմ-

նաւոր հօր որդի, Բ դէպի Գ եւ Ա առաջին աստիճանն է, Դ դէպի Ա երկրորդ աստիճանն է, Գ դէպի Ա երրորդ աստիճանն է՝ իբրեւ եղբարք, ե դէպի Բ երկրորդ աստիճանն է, Զ դէպի Դ չորրորդ աստիճանն է, որոնց պսակը թոյլատրելի է Ներսէս Ե-ի կոնդակի զօրութեամբ:

Որդեգրութիւն: *Քաղաքացիական օրէնքներով կնքաւորութեան փոխարինում է որդեգրութիւնը, որը կատարւում է այսպէս. որդի չունեցող հայրը օտարի տղային, վերջինիս ծնողների համաձայնութեամբ, բերում է իւր տունը, պատշաճաւոր թղթեր եւ վաստագրեր են կազմում, եւ ընդհանուրի վկայութեամբ վերցնում է իրան որդի, որ կոչւում է որդեգիր. այս գործողութիւնը կատարւում է առանց եկեղեցու օրհնութեան, թէ եւ ըստ կամաց կարող է լինել եւ օրհնութեամբ: Որդեգիրը՝ պարզ է չի կարող իբրեւ որդի պսակուել որդեգրողի աղջկայ հետ: Լեւոն Իմաստասէրը որդեգրութիւնը կատարեց եկեղեցու օրհնութեամբ եւ չհասութիւնը հասցրեց 7 աստիճանի, մինչեւ իսկ այն դէպքում՝ իբր մէկը իւր փեսային որդեգրում էր, պիտի վերջինս կնոջից բաժանուէր: Բայց գործնականութեան մէջ մնաց Յուստինիանոսի սահմանածը, որ որդեգրի եւ որդեգրողի մէջ ուղղագիծ պսակ լինել չի կարող մինչեւ երրորդ աստիճանը ինչպէս եւ կնքաւորութեան մէջ: Որդեգրութեան մասին մենք կանոններ չունենք, քիչ յետոյ կբերեմ Յակոբ Խրիմեցու ճիւղագրութիւնը եւ այդ մասին արած դատողութիւնը, յամենայն դէպս որդեգրութեան եւ կնքաւորութեան վերոյիշեալ 3 աստիճանի սահմանումը պիտի համարել հաւասարազօր, եթէ որդեգրութիւնը եղել է օրինաւոր եւ վերջնական կարգով:*

Եղբայրանալ: *Թէ հներում եւ թէ այժմ պատահում է եղբայրանալու սովորութիւնը, երբ մէկը մի օտար տղայի կամ աղջկայ հետ եղբայրանում է քահանայի օրհնութեամբ. եթէ այդպիսի լուրջ դէպք պատահում է, թէեւ ոչ մի սահմանադրութիւն չկայ այս մասին ոչ մեր եւ ոչ օտար եկեղեցական կանոններում, բայց եւ այնպէս ոչինչ չի արգելում այսպիսի դէպքերում վարուել վերոյիշեալ կնքաւորական եւ որդեգրական կանոններով, այսինքն եղբայրացածների վերաբերմամբ ընդունել ուղղագիծ 3 աստիճանի չհասութիւն:*

Չհասական աստիճանների վերաբերմամբ բացի կանոնական սահմանադրութիւններից կան եւ երկու մասնաւոր գրութիւններ, մէկը Մխիթար Գօշինն է, միւսը Յակոբ վարդապետ Խրիմեցու ճիւղագրութիւնը, բացի այս էջմիածնի գրադարանի կանոնագրքերի յետեւներում պատահում են ճիւղագրութիւններ, որոնք ինքնուրոյն աշխատութիւններ չեն, բոլորը ընդ օրինակութիւն են Յակոբ Խրիմեցու:

Գօշը իւր «Դատաստանագիրքը» սկսեց 1184-ից եւ չարունակեց մինչեւ մահը՝ 1213 թուականը, ուստի եւ նրան յայտնի լինել չէր կարող Սսի ժողովի կանոնները, իսկ Շնորհալու «Ընդհանրականը» (1166-1173)

երեւի թէ չէր ընկել Գօշի ձեռքը, կամ եթէ ընկել է, վերջապէս նա չի օգտուել Շնորհալու կանոններով ճիւղագրութեան վերաբերմամբ, այլ միմիայն Մովսիսական օրէնքներով, եւ որի վերջին չհասական աստիճանն է 5-րդը, ուստի եւ Գօշի հաղորդածը այդ կողմից նշանակութիւն չունի: Յակոբ վարդապետ Խրիմեցին Գէորգ վարդապետ Երզնկացու, որ աստուածաբանական գիտութիւններով պարապող էր, աշակերտն էր, ապրում էր 1400 թուականներին, «որ արար զլուծմունս կազմութեան մարդոյ, եւ զազգագրութիւն ի խնդրոյ Թովմայի Մեծոբացւոյ եւ զմեկնութիւն տումարի» (Զամչեան, Գ հատ., 453 երես), որը եւ կազմել է չհասական ճիւղագրութիւնը, գծերով, նշաններով, օգտուելով Շնորհալու կանոններից, սրա կազմած ճիւղագրութիւնը դարձել է ընդհանուր հրահանգ, որովհետեւ մանրամասն խօսում է ազգակցական, խնամական, կնքաւորական, խորթական եւ որդեգրական չհասական աստիճանների մասին:

ՅԱԿՈԲ ՂՐԻՄԵՑՈՒ ՊՍԱԿԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

«Իմանալի է, որ այս կանոնը նրանց համար է, որոնք սրբութեամբ սնուում են եւ լինում են տասն եւ հինգ տարեկան: 15 տարեկան կորիճ տղան փեսացու է, եւ 14 տարեկան աղջիկը հարսնացու է: Եւ եթէ կը նեղուեն, 14 եւ 12 տարի դարձնեն, եւ ապա այս անցաւոր աշխարհի ամուսնութիւնը գլուխ բերեն: Եւ պէտք է քահանան քննի առաջ եւ իմանայ, որ կարեւոր, կամ կնքաւոր եւ կամ խնամի չլինեն: Որովհետեւ կարեւորը ազգականն է, որ չորս պորտն անցնում է եւ 5-րդում խնամանում են, եւ կնքաւորը երեք պորտն անցնում է եւ 4-ում խնամանում են, եւ այս է, որ գրում եմ, դու էլ մտքումդ պահիր:

Մի հօրից երկու եղբայրներ իրանց հօր արիւնը կիսում են, նրանց որդիքը երեք մասն արեան, նրանց որդիքը երկու բաժինն արեան եւ սրանց որդիքը օտարացան, չորս տարերքը բաժանուեցին: Պէտք է խնամանան, որովհետեւ չորս տարերքը միմեանցից հեռացան, եւ արիւնը վերջացաւ»: Բացատրութիւնը նոյն է, ինչ որ Շնորհալուն, 4 մի կողմից, 4 միւս կողմից, ութերորդին թոյլ չի տալիս պսակուելու, այլ 9 եւ 10 աստիճանները: Շարունակութեան եւ ճիւղագրութեան մէջ պարզում է այսպէս. «Իսկ որդիքը ունին բոլոր արիւնը, թոռները երրորդ մասն արեան, թոռների որդիքը երկրորդ մասն արեան, թոռների թոռները մի մասն միայն, այստեղ արիւնը վերջանում է, սրանց որդիքը՝ որ են ճագ թոռնեայք, առնում են միմեանց», այսինքն 9 աստիճանը տասներորդի հետ. նոյնը, ինչպէս վերն ասացինք, Աբրահամ կաթողիկոսը 1734-ին հրահանգեց, (10 աստիճան ազգակցութեան): «Կնքաւորութիւնը երեք ազգն նրա համար պիտի անցնի, որովհետեւ հոգին երեք մասից է բաղ-

կացած, եւ մարմնի նման չորս տարերքից չի կազմուած: Նոյնպէս եւ կնքաւորութիւնը երեք պորտն անցնում է, հոգեւոր ազգակցութիւն է»: Սրա կանոնով կնքաւորական աստիճաններն են 6, վեցերորդը արգելում է, թոյլ է տալիս 7-ը 8-ի հետ, ինչպէս եւ Աբրահամ Կրետացին (Ը աստիճան կնքաւորութեան):

«Խնամութիւնը ոչ մարմնաւոր ազգակցութիւն է եւ ոչ հոգեւոր, դրա համար երկու պորտն անցնել՝ բաւական է, ...եւ երրորդ պորտը կարելի է փեսայանալ»: Պորտ ասելով Խրիմեցին հասկանում է 2 աստիճանը միասին, այսինքն երկու եղբայրը մի պորտ են, երկու թոռները մի պորտ, ուրիշ խօսքով՝ երկու կողմի համապատասխան աստիճանները մի է համարւում: Խնամական երկու պորտը, որ է 4 աստիճանը, թոյլ չի տալիս, 5-ին իրաւունք է տալիս պսակուելու. նոյնը եւ Աբրահամ կաթողիկոս (ե աստ. խնամութեան):

Խորթութեանց համար հետեւեալն է ասում.

«Այս էլ պէտք է իմանալ, որ կան կիսաեղբայրներ եւ կիսաքոյրեր, որոնք խորդ են կոչւում, որ երկու կերպ է լինում: Կայ, որ երկու մօրից եւ մի հօրից է, սրանք հարազատ են, եւ ...սրանց ձագ թոռնեայքը առնում են միմեանց», այսինքն 9-ը 10-ի հետ կարող են պսակուել:

«Իսկ եթէ երկու հօրից է եւ մի մօրից, սրանք արեան կէսը ունին, որովհետեւ կինը կէս է, սրա որդիքը լրութեամբ հօր արիւնը չեն կարող ունենալ, որոնց թոռները խնամանում են եւ իրանց թոռնեայքն միմեանց առնում», որ ասել է՝ 8-ը 7-ի հետ, այստեղ երկու աստիճան է պակասեցնում:

Որդեգրի կամ հոգեզաւակի համար սահմանում է. «Թոռները խնամանում են եւ թոռնեայքը առնում միմեանց, որովհետեւ որդեգիրը խօսքով եւ կամքով է լինում», որ ասել է՝ 6 աստիճանն արգելում է եւ թոյլ է տալիս 7-րդ աստիճանը 8-ի հետ: Այս որդեգրական ճիւղը ուղղագիծ է, նա օտար է համարւում որդեգրի եւ որդեգրողի կողագիծ բարեկամներին, եղբարց, քոյրերին, որովհետեւ «հոգեզաւակն է միայն նրա օրինաւոր որդին, քոյրերը եւ եղբայրները օտար են...»:

Եղբայրանալ. «Այս պիտի իմանալ, որ չլինի, թէ հարսն ու փեսան մի մօր կաթ կերած լինեն, եւ եթէ կերել են, քոյր եւ եղբայր են», չեն կարող պսակուել:

Այս է ընդհանուր բովանդակութիւնը Յակոբի ճիւղագրութեան, որը հետեւելով Շնորհալու կանոնադրութեան, որը միայն վերաբերում է ազգակցութեան, նա դարձել է հիմք խնամականի, կնքաւորականի, խորթականի, որդեգրականի: Նա չօշափում է կնքաւորական եւ մի հարց, եթէ կնքահայրը գրկել է երկու օտար տնից երկու սանիկ, երկու օտար սանիկները կարո՞ղ են պսակուել միմեանց հետ, եւ վճռում է՝ ո՛չ, որովհետեւ մի հոգեւոր հօր զաւակ են, թէ եւ ջոկ-ջոկ տներից, սրանց համար նշանակում է 6 աստիճանի չհասութիւն, թոյլ տալով 7-ը 8-ի հետ ամուսնանալ:

ա) Ազգակցական աստիճաններ

1 աստիճան. ես եւ մայրս. ես եւ հայրս:

2 աստիճան. ես եւ պապս. ես եւ տատս. ես եւ եղբայրս:

3 աստիճան. ես եւ պապիս հայրը, ես եւ տատիս հայրը (մայրը):

4 աստիճան. ես եւ պապիս պապը. ես եւ տատիս տատը: Ես եւ հօրս եղբօր տղան, ես եւ մօրս քրոջ աղջիկը:

5 աստիճան. ես եւ հօրս եղբօրը թոռը. իմ որդիս եւ մօրս քրոջը տղան. իմ թոռս եւ եղբօրս որդին:

6 աստիճան. իմ թոռս եւ եղբօրս թոռը. իմ որդիս եւ եղբօրս թոռանը տղան. իմ պապը եւ պապիս եղբօրը թոռը:

7 աստիճան. ծոռս եւ եղբօրս թոռը. տատիս ծոռը եւ իմ թոռը:

8 աստիճան. հօրս եղբօրը թոռան ծոռը, երկու եղբարց ծոռները:

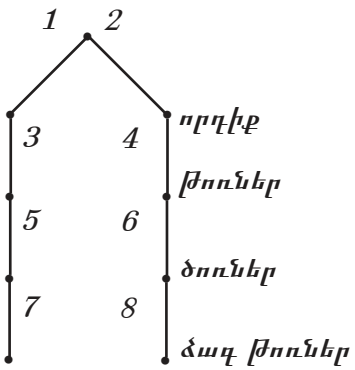

բ) Խորթական աստիճաններ

1. ես եւ խորթ աղջիկս. ես եւ խորթ մայրս,

2. ես եւ խորթ թոռս. ես եւ խորթ պապս. ես եւ խորթ քոյրս,

3. ես եւ թոռանս խորթ որդին. ես եւ խորթ մօրս տատը,

4. ես եւ խորթ հօրս եղբօրը որդին, ես եւ պապիս խորթ աղջկայ որդին,

5. ես եւ խորթ տատիս քրոջ աղջիկը:

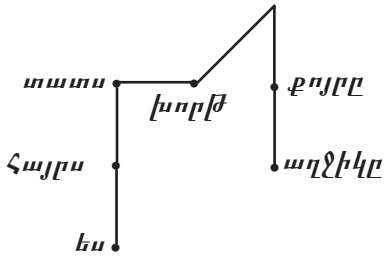

գ) Խնամական աստիճաններ

1. ես եւ զոքանչս. հարսը եւ պատրոնը,
2. ես եւ անորս տղան. հարսը եւ տէգրը,
3. ես եւ անորս թոռը. ես եւ եղբօրս կնոջ մայրը,
4. ես եւ եղբօրս կնոջը քոյրը. ես եւ փեսայիս քոյրը,
5. ես եւ եղբօրս կնոջ քրոջ որդին. ես եւ փեսայիս քրոջ աղջիկը:

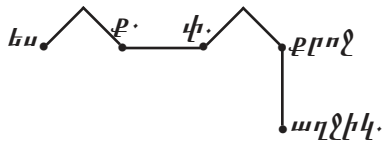

Այն հարցը, թէ պսակի խնդիրներում ումն է պատկանում բացառիկ իրաւունք «ոչ օրինակ այլոց» թոյլ տալու կարիքից եւ հանգամանքներից ստիպուած չեղումներ ընդհանուր կանոններից, այդ հարցը եկեղեցական կեանքում գործնականապէս զարթնել է եւ վճռուել ի դէմս Ամենայն հայոց կաթողիկոսի:

*Կեանքը իւր բազմատեսակ պահանջներով եւ ընթացքով մի՛շտ տալիս է այնպիսի բացառիկ օրինակներ ընդհանուր կանոնից չեղուելու, որոնք զանցառութեան տալ չի կարելի, պէտք է որ եւ է զիջմամբ լուծել խնդիրը, ահա առաջ է գալիս եկեղեցու մէջ բացառական իրաւունք ունենալու խնդիրը (դիսպենսացիայի իրաւունք-*диспенсация*):*

Որովհետեւ մեր ընդհանուր կանոնները սահմանուում են ազգային ժողովով, պարզ է, որ այդ ժողովի սահմանումներից թեթեւ չեղումներ անելու իրաւունքը կարող է վայելել միմիայն այն անձը, որն որ նոյն ընդհանուր ժողովի մասնակցութեամբ ընտրուած է եկեղեցու պետ, կաթողիկոս Ամենայն հայոց. այդ հիմամբ դիսպէնզիայի իրաւունք չունին, ոչ առաջնորդները, ո՛չ Սինոդը, ո՛չ Պօլսոյ կրօնական ժողովը եւ ո՛չ պատրիարքները: «Ոչ օրինակ այլոց» ի միջոցով կարգադրութիւններ անում է կաթողիկոսը խնամական, ազգակցական եւ այլ չհասութեանց վերաբերեալ խնդիրներում:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ. Նորերումս Էջմիածնի Սինոդը կարգադրեց, որ առաջնորդները «բժշկական վկայական պահանջեն ամուսնացող երիտասարդներից», «բժշկական վկայական պահանջել երկրորդ անգամ ամուսնացող այրի կանանցից եւ արգելել նաեւ թոքախտով վարակուածների պսակը» (տե՛ս «Արարատ», 1904 թ., դեկտեմբեր): Սինոդը այս կարգադրութիւնը կարող էր հրատարակել միմիայն Ամենայն հայոց կաթուղիկոսի կոնդակով եւ այն էլ Պօլսի կրօնական ժողովի համաձայնութիւնը նախօրօք առնելուց յետոյ:

Զ. Պսակալուծութիւն

Յիսուս լեռան վրայ ժողովրդին քարոզելու ժամանակ ի միջի այլոց խօսեց եւ ամուսնալուծութեան մասին. «Առաջուց ասուեց, թէ ով որ իւր կնոջ արձակի, թող նրան արձակման թուղթ տայ: Բայց ես ձեզ ասում եմ, ով որ իւր կնոջ կարձակի առանց պոռնկութեան պատճառի, նա նրան չնութիւն է անել տալիս, եւ ով որ արձակուած կին է առնում, չնութիւն է անում» (Մատթ. Ե գլ.):

Պօղոս առաքեալը Կորնթացոց գրած թղթում համոզում է խիստ սրբութեամբ կեանք վարել, ցանկանում է, որ ով կարող է՝ թող իւր նման անամուսին կեանք վարի, իսկ ով չի կարողանալ համբերել՝ թող պսակուի. կինը կապուած է մարդուն հետ այնքան ժամանակ, որքան մարդը կենդանի է, իսկ մարդու մահից յետոյ նա ազատ է, կարող է երկրորդ անգամ ամուսնանալ. բայց «երանելի կլինի,- ասում է առաքեալը,- եթէ իմ խրատիս համաձայն վարուի եւ մարդու չգնայ» (Ա Կորնթ. Է գլ.): Բարսեղ Մեծը, հետեւելով Տիրոջ պատուէրին, ընդունում է կնոջ արձակել պոռնկութեան համար, «այդ խօսքը պիտի վերաբերէր թէ մարդուն, թէ կնոջ, բայց սովորութեան մէջ այդպէս չէ, երբ մարդը անառակ է, կնոջ պատուիրուում է մարդու մօտ մնալ. բայց եթէ կինը անառակ է, մարդուն թոյլատրուում է արձակել» (Ա. գիրք, 170): Իսկ 31 կանոնի մէջ, ստիպուած հարկից, թոյլ չէ տալիս թէեւ զինուորների եւ բացակայութեան մէջ գտնուող անճանչ կանանց մարդու գնալ առանց իրանց մարդկանց մահուան լուրը ճշտելու, բայց թեթեւ զիջողութիւն է անում (36 կանոն) (Ա գիրք, 173), ենթադրելով, որ պատերազմում կարող են մահուան դէպքեր լինել: Լաւսաւորիչ 23 կանոնով պոռնկութեան համար թոյլ է տալիս արձակել կնոջ, միայն մի տարի ապաշխարանքի ենթարկելով (Ա գիրք, 355): Շահապիվանի ժողովի 3-րդ կանոնը խիստ ծեծի, կշտամբանքի, տուգանքի, ապաշխարանքի է ենթարկում չնութիւն անող թէ կնոջ, թէ մարդուն: 4-րդ կանոնը ասում է՝ եթէ մարդը չնաբարոյ է եւ առանց պոռնկութեան պատճառի կամ մարմնական արատի արձակում է կնոջը, սա բոլոր մարդու չարժական եւ անչարժ կայքի կէսը իրաւունք ունի հետը տանելու եւ եթէ կամեցաւ երկրորդ անգամ մարդու գնալ, պէտք է տարած կարողութիւնը գանձարանին տայ, իսկ մարդը ենթարկւում է 7 տարուայ ապաշխարանքի, տուգանքի եւ ծեծի, եւ եթէ տարին չլրացած մի ուրիշ կին գայ այս մարդուն եւ իմացուի, որ այս կնոջ պատճառով է մարդը իւր առաջին կնոջ արձակել, երկրորդ կնոջ տանեն ուրկանոց աղալու մի տարի ժամանակով: Յաջորդող 5-րդ կանոնը նոյն ձեւով, նոյն պատիժներով, նոյն տուգանքներով կշտամբում է այն մարդուն, որը առանց պոռնկութեան եւ մարմնական արատի կար-

ձակի կնոջ ամլութեան համար: Վերոյիշեալ երկու կանոնն օրինաւոր են համարում ամուսնալուծութիւնը երկու պատճառի համար, այն է՝ պոռնկութեան եւ մարմնական արատի: Ուրիշ պատճառներով արձակելը համարում են ապօրինի եւ փոխանակ արգելելու այդպիսի գործողութիւնը, բաւականանում են միայն տուգանքի, ծեծի ենթարկելով, եւ երկրորդ՝ չեն կարողանում արգելել, որ ապօրինի վարուող մարդը իրաւունք չունենայ ուրիշ կին առնելու, հապա մինչեւ մի տարի այդ մարդը էլի պսակւում է, եւ երկրորդ կինը ենթարկւում է մի տարի ապաշխարանքի այն դէպքում, երբ հաստատւում է, որ մարդուն գլխահանողը այս վերջին կինն էր: Այստեղից երեւում է. ա) որ բացի եկեղեցական պսակից, կար եւ առաջուայ կարգով քաղաքացիական պսակ, ինչպէս եւ ընդհանուր եկեղեցումն էր երեւում. քաղաքացիական պսակ կատարելիս, հարսնախօսութիւնից յետոյ, մի քանի բարեկամներով գնում էին հարսի տունը, հացկերոյթ սարքում, եւ խնջոյքի ժամանակ հանդիսաւոր յայտարարւում էր, որ այս ինչ մարդը առնում է այս ինչ աղջկան. եւ պսակը համարւում էր եղած, բ) որ ամուսնալուծութիւնը չէր ենթարկւում եկեղեցու խիստ հսկողութեան, եկեղեցին մեղմութեամբ էր վերաբերւում այդպիսի յանցանքներին. մեղմութեամբ ասելով չպիտի հասկանալ տուգանքի, ապաշխարանքի չենթարկելը, ո՛չ, քանի որ խիստ ծեծը սովորական պատիժն էր այդ յանցանքում բռնուածների համար. հապա զրկելով երկրորդ անգամ ամուսնանալուց, խիստ սաստելով քահանաներին, որ այդպիսիների տունը չգնան, եկեղեցի չթողնեն նոցա: Այն ինչ երեւում է, որ առանց պատճառի կնոջ արձակողը իսկոյն պսակւում է, թէեւ ապաշխարանքի տակ է համարւում արձակողը, գ) առանց օրինաւոր պատճառի արձակուած կինը իրաւունք է ստանում մարդու գնալու, միայն մարդու հետ կես արած իւր բաժինը գանձարանին յանձնելով, այս երեւի այն մտքով է, որ բաժանման ժամանակ կինը կարող է անօգնական մնալ եւ այդ հիմքով թոյլ է տալիս մարդու հետ ամէն ինչ կէս անել, իսկ յետոյ մարդու գնալը համարում էին կնոջ համար արդէն նիւթականապէս ապահով դրուելիւն եւ գրաւում էին յարքունիս նրա բերած բաժինը, երեւի թէ պատիժ համարելով այդ գրաւումը կնոջ նկատմամբ նրա համար, որ չէր կարողացել գրաւչութեամբ ամուսնու սիրտը չահած պահել եւ արձակման առաջն առնել, դ) բաժանման դէպքում չարժական եւ անչարժ կայքի հետ մարդ ու կին կէս են անում եւ որդիքը. թէ ինչպէ՞ս. անորոշ է. արդեօք հայրը վերցնում էր տղաներին, կինը աղջիկների՞ն, թէ՞ հաւասար թուով հէնց կէսում էին առանց այդ ի նկատի ունենալու. մանրամասնութիւնների համար ոչինչ չկայ:

Մարդիկ չնչին բաների համար արձակելով իրանց կանանց եւ ուրիշների հետ պսակուելով առանց որ եւ է խիստ՝ չօշափելի պատժի ենթարկուելու, պիտի դարձնէին երկիրը կնահաններով, մարդաթողներով լիքը

մի վայր, քանի որ մի քանի տարի ապաշխարանքը, ծեծը, տուգանքը (100 դրամ=մօտաւորապէս 20 ռուբլի) մի մեծ նեղութիւն չէր համարուիլ կին արձակողների համար, որոնք անպիտան կանանցից ազատուել եւ իրանց հաւանած անձանց հետ կուզենային ապրել: Այստեղ հարկաւ նշանակութիւն պիտի ունենար քաղաքացիական օրէնքը, որ պսակը համարելով մի որոշ հիմք ունեցող կապ, լինի քաղաքացիական, թէ եկեղեցական, պիտի տար նրանից ծնուած մանկանց որոշ իրաւունքներ, որոշ արտօնութիւններ, որոնք խաճուում էին ըստ քմահաճոյից ամուսնալուծական դէպքերում, եւ ժառանգական հարցերը իւր բոլոր ճիւղերով յանձնուում համայականութեան: Թէ եկեղեցին ինչու այս խնդիրներում չէր որոշում վաւերական պսակը անվաւերից, կամ պատասխանատուութեան ենթարկում պսակադիր եպիսկոպոսին կամ քահանային, հասկանալի չէ, քանի որ այդ ամուսնալուծութիւնները նա համարում էր ապօրինի, եւ քանի որ նոյն ժողովի հետագայ 7-րդ կանոնը գաղտնի պսակը համարում է անվաւեր, որ նշանակում է, թէ վաւերական պսակ եւ անվաւեր պսակ՝ արդէն եկեղեցական կանոնական չրջանում գոյութիւն ունէր, եւ բացի այդ գաղտնի պսակ անող քահանային զրկում էր քահանայագործութիւնից եւ 100 դրամի տուգանքի ենթարկում: Այս հարցերը չատ էլ կարեւոր եթէ լինեն էլ, պիտի մնան առանց պատասխանի, որովհետեւ կանոնները չատ հետեւողական չեն, հակասող կէտեր չատ ունեն եւ մութ են: Նոյն ժողովի 13-րդ կանոնը խօսում է մերձաւոր ազգականների պսակի մասին, զրկում է քահանայութիւնից պսակադիր քահանային եւ աթոռից՝ եպիսկոպոսին, եթէ սրանք օրհնել են պսակը եւ նրանց հարսանիքը գնացել, իսկ պսակուողների բաժանման խնդիրը թողնում է ամուսիննների կամքին, կամաւոր բաժանման դէպքում մեղմ պատիժներ նշանակելով, չբաժանուելու դէպքում՝ խիստ. մեղմ պատիժ այն է, որ պսակուողները իրանց ունեցածի կէսը տան կարօտեալներին եւ ցմահ ապաշխարեն եւ մեռնելիս հաղորդուեն: Այս կանոնից էլ, ընդհակառակն, երեւում է, որ եկեղեցական պսակը տիրապետող օրէնք էր, եւ կանոն, այլապէս մերձաւոր ազգականները կդիմէին քաղաքացիական պսակին եւ ո՛չ եկեղեցականին, ա՛յս վերոյիշեալ մեր ենթադրութեան հակասում է, որից պիտի եզրակացնել, որ կամ նախորդ կանոնները առաջուց կազմած եւ ապա կցած են այս կանոններիս հետ, կամ ուղղակի ժողովականները կազմել են եւ մտցրել կանոնների չարքը առանց հետեւողաբար մշակելու եւ քննելու խնդիրը:

Յամենայն դէպս Շահապիվանի ժողովը կողմնակի կերպով թոյլատրում է ամուսնալուծութիւն. 1) պոռնկութեան դէպքում, 2) մարմնական արատի համար: Իսկ եղած պսակը լուծուած է համարւում եւ անվաւեր. 1) գաղտնի եղած դէպքում եւ 2) ազգակցական չհաս աստիճանում: Ամուսնալուծութիւն չի կարող տեղի ունենալ. 1) ամլութեան պատճառով, 2) մարդու եւ կնոջ փոխադարձ համաձայնութեամբ: Շահապիվանի

ժողովը ուրեմն ամուսնալուծութեան նոր կէտ մտցրեց, որ Աւետարանում չկայ, այն է՝ մարմնական արատի համար: Թէ ի՞նչ է հասկանում ժողովը «մարմնական արատ» ասելով, չի որոշում, դժուար է ենթադրութիւններով բացատրել. բայց ունենք «Սրբոց հարց հետեւողաց» անվաւեր կանոնների մէջ մի յօդուած, որը խօսում է այն նիւթի մասին, թէ ե՞րբ կարելի է կնոջ արձակել եւ ե՞րբ չի կարելի արձակել (տե՛ս Ա գիրք, 335 երես): «Կնոջ արձակել չի կարելի ամլութեան, ծախողութեան, վատութեան պատճառով, այլ միայն բորոտութեան, պիսակութեան, դիւահարութեան, դիջութեան կամ մշտական պոռնկութեան համար»: Այս կանոնս մասամբ բացատրում է «մարմնական արատ»-ի տեսակները, բորոտութիւնը եւ պիսակութիւնը վարակիչ՝ համարեա եթէ ո՛չ անբուժելի, դժուար բժշկելի հիւանդութիւններ են, այն դարերում բոլորովին անբուժելի, որոնց համար եւ Ներսէս Մեծի օրուանից չինուած էին «ուրակնոց»-ներ անապատ տեղերում. հրէաների մէջ այդպիսի հիւանդները իրաւունք չունէին բնակուած վայրերում ապրել: Ուստի եւ կարող ենք «մարմնական արատ» բացատրել այսպէս, այն անբուժելի վարակիչ հիւանդութիւնները եւ մարմնի վրայ այն արատները, որոնք անկարելի են դարձնում ամուսնական յարաբերութիւնները, պիտի մտնեն ա՛յդ հասկացողութեան մէջ, ինչպէս օրինակ՝ անբուժելի բորոտութիւն, պիսակութիւն, սիֆիլիս, դիւահարութիւն կամ խելագարութիւն եւ արատներից «մարդ-կին» յատկութիւն ունենալը, որ ժողովրդական լեզուով կոչւում է «ղըզօղլան»: 7-րդ դարու Դուինի ժողովը սահմանում է նոր դէպք ամուսնալուծութեան, այն է՝ 6-7 տարուայ բացակայութիւնը: Ժողովի 7-րդ կանոնն ասում է. «Շատերը մեր աշխարհից գերի տարուեցան թշնամիներից հեռու տեղեր, նրանց, ամուսինները առանց վարդապետի հրամանի ամուսնացան: Դրանց համար սահմանում ենք, ով մինչեւ 6-7 տարի, երբ զուգակիցը գերութեան մէջ է, կհամարձակի ամուսնանալ, նա պոռնկութիւն արած կհամարուի, ծեծ եւ պատուհաս կկրի, նրա ինչքից եւ ստացուածքներից կխլուի վարդապետների ձեռքով եւ աղքատներին կբաշխուի. նրանց պէտք է միմեանցից բաժանել եւ 7 տարի ապաշխարանքի ենթարկել, իսկ եթէ 7-րդ տարին գերութիւնից յետ դարձան, իւրաքանչիւրը իւր ամուսնուն գնայ...»: Կանոնս 7 տարի ժամանակ է տալիս ամուսիններին սպասել, կարծելով, որ ով որ ողջ լինի՝ յետ կդառնայ, եթէ ո՛չ՝ կամ մեռած լինի, կամ կրօնափոխ եղած, այս դէպքում ոչինչ չի ասում որոշ, բայց պիտի ենթադրել, որ կանոնս 7-տարուց յետոյ սպասող ամուսնուն իրաւունք պիտի տայ պսակուելու, այլապէս ի՞նչու էր 7 տարուայ ժամանակամիջոց նշանակում սպասելու համար, հապա պարզ արգելական հրաման կդնէր (տե՛ս Ա գիրք, 279):

Ներսէս Ե հրամայեց ամլութեան համար անկարելի համարել պսակալուծութիւն (Ա գիրք, 430): Գէորգ Դ պսակը «անլուծանելի» հրատա-

րակեց (Ա գիրք, 446): Խրիմեան Հայրիկ ձիգ տարիների փորձը ի նկատի առնելով, պսակալուծութիւն թոյլատրում էր շատ դէպքերում, եւ ամենաչատ այդպիսի դէպքեր եղել են նրա կաթուղիկոսութեան օրով: Պօլսոյ պատրիարքը եւ կրօնական ժողովը գտնում են, որ «չիք բաւական փաստ եւ օրինական պատճառք, որք ըստ արդարութեան իրաւունս տացեն լուծել պսակն վերոյիշեալ ամուսնացելոցն»: Վեհափառը գտնում է արդարացուցիչ այսպիսի կէտեր. 1) որ նշանախօսութեան ժամանակ պէտք է քննուէր եւ տեսնուէր երկուսի անհամեմատութիւնը, մէկը շատ առողջ է, միւսը հիւծուած բոլորովին, 2) որ տասներկու տարի է անբախտ օրիորդը փեսայից հեռացած, նստած է հօր տանը, նրանք միմեանց վերաբերմամբ մեռած են, առանց եկեղեցու էլ նրանց պսակը լուծուած է. ուստի «Աւետարանի ազատ ոգին եւ իմ խղճիս գիտակցութիւն թոյլատրէ զիս չթողուլ մանկամարդ տառապեալ կին մի մինչեւ մահ դատապարտեալ յամլութիւն...». ապա շարունակում է՝ լուծում եմ այդ պսակը, կնոջ թոյլ տալով ամուսնանալ, իսկ այրը եթէ «վստահ է յանձն իւր կարող է կրկին ամուսնանալ» (Կոնդակ յանուն պատրիարքի, թ. 167, ի 5 փետր., 1899): Նոյն թուականին Պետերբուրգի կառավարիչ սենատից ստացուեց գրութիւն, որով հրահանգւում էր պսակալուծութեան խնդիրները յանձնել Սինոդի տնօրինութեան եւ ո՛չ Վեհափառի անհատական վճռին: Վեհափառը 1899-ին, հոկ. 18, թ. 1188 կոնդակով Սինոդի անունով խօսելով այդ մասին՝ գրում է. «Նկատեալ ի նոսին զխախտումն դարեւոր իրաւանց Հայրապետաց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. Մեք ոչ կարեմք համաձայնել ընդ որոշումն կառավարիչ Սենատին» եւ կբողոքենք Կայսեր: Նոյն ամսի 20-ին, թ. 1197 կոնդակով յանուն Սինոդին գրում է. «Մեք ի բացատրութեան Սենատին եւ ի վճռոյ Ատենիդ տեսանիմք զսահմանափակումն դարեւոր իրաւանց Հայրապետաց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»:

Պետերբուրգի կառավարիչ Սենատը ստանալով Կայսեր մակագրութեամբ Վեհափառի բողոքը եւ ի նկատի ունենալով Էջմիածնի Սինոդի վճիռը պսակալուծութեան վերոյիշեալ խնդրի վերաբերմամբ՝ 1904-ին հաստատում է իւր նախկին որոշումը ամուսնալուծութեան դէպքերը ենթարկելու Էջմիածնի Սինոդի կարգադրութեան եւ ո՛չ կաթողիկոսի անհատական վճռին: Էջմիածնի Սինոդը, հետեւելով իւր նախկին որոշման, Սենատի վերջի բացատրութիւնը եւ որոշումները վճռում է ընդունել ի հրահանգութիւն (տե՛ս «Արարատ», Յուլիս-Օգոստոս, 59 երես, 1904 թուի):

Պսակալուծութեան դէպքերը տաճկահայոց եւ պարսկահայոց վերաբերմամբ մնացին նախկին դրութեամբ, այսինքն է կախուած Վեհափառի վերջնական կարգադրութիւնից: Պատրիարքը եւ Պօլսոյ կրօնական ժողովը քննում են գործը, վճիռ կայացնում եւ գործը ուղարկում ի

հաստատութիւն եւ ի տնօրէնութիւն կաթողիկոսի: 1899-ի մայիսի 14-ի կոնդակը՝ թ. 602, յանուն Պօլսոյ պատրիարքի, խօսելով պատրիարքի կողմից առաջարկուած երեք պսակի լուծման խնդիրների մասին, գրում է՝ քննել երեքի գործերը եւ «զարդիւնս ըստ վճռոց Ձերոց եւ կրօնական ժողովոյդ մատուսջիք ի վախճանական տնօրէնութիւն Մեր»: Պարսկահայոց երկու թեմական առաջնորդները պսակալուծութեան քննական գործերը ուղարկում են ի վերջնական տնօրէնութիւն Վեհափառ կաթողիկոսի:

Յամենայն դէպս պսակի դէպքերում եղած վճիռների վերջնական տնօրէնութիւնը վերագրելով ընդհանուր ազգային ժողովի իրաւասութեան, կանենք հետեւեալ վերլուծութիւնը. որ Հայոց եկեղեցին թոյլ է տալիս ամուսնալուծութիւն. 1) պոռնկութեան համար, 2) մարմնական արատ ունենալու դէպքում՝ վերոյիշեալ բացատրութեամբ եւ 3) 7 տարի անյայտ բացակայութեան դէպքում:

Թէ այժմ ի՞նչ դրութեան մէջ է այդ հարցը, կամ տիրապետող պետութեան օրէնքները որքա՞ն են միջամտում այդ հարցում, ինչպէ՞ս են կատարւում ամուսնալուծական գործերի քննութիւնը, դատաւարութիւնը, ա՛յդ մանրամասն կտեսնենք Գ գրքում. առայժմ այսքան:

*Յունա-հռոմէական եկեղեցին քրիստոնէական նախկին դարերից առաջնորդուել է Աւետարանի, Բարսեղ Մեծի կանոններով. փոփոխութիւններ այդ խնդրում մտել են յունա-հռոմէական կայսերութեան ընթացքում քաղաքացիական իշխանութեան կողմից Կոստանդիանոս Մեծից սկսած: Սա պսակը լուծելու համար՝ իրաւունք էր տալիս մարդուն հեռացնել կնոջ պոռնկութեան, վնասակար նիւթեր պատրաստելու եւ անպատուաբեր միջնորդութեան համար, իսկ կնոջ ազատուել մարդուց՝ մարդասպանութեան, վնասակար (կեանքի դէմ) նիւթեր պատրաստելու եւ դերեզմանատեղերի ու դերեզմանաքարերի անձեռնմխելիութիւնը խանգարելու համար (*Цер. пр. Суворова, 333 *երես): Ամուսնալուծութեան խնդիրը աւելի լուրջ կարգերի ենթարկուեց Յուստինիանոսի ժամանակ. նա ամուսնալուծութիւն թոյլ տուեց. 1) կնոջ պետական յանցաւոր ճանաչուելու դէպքում, երբ նա կայսեր կեանքի դէմ եղած դաւադրութիւնը չէր յայտնել իւր մարդուն, 2) պոռնկութեան համար, 3) մարդու կեանքի դէմ արած փորձի համար, 4) կնոջ ազատ յարաբերութիւնը ուրիշների հետ, որից կարելի է եզրակացնել կնոջ անառակ լինելը, օրինակ, օտար մարդկանց հետ բաղնիս գնալ, հասարակ մարդու կամքին թատրոն, ցիրկ գնալ եւ այլն, եւ այլն, 5) արգանդի պտղի ոչնչացման համար: Կնոջն էլ իրաւունք էր տրւում պաշտպանելու իրան եւ մեղադրելու մարդուն համանման դէպքերի համար: Հետագայ կայսերական օրէնսդրութիւնները լրացրին այդ կէտերը նոր պատճառներով. 1) ամուսնական կեանքի անընդունակութեան համար, 2) անյայտ բա-*

*ցակայութեան եւ գերութեան մէջ գտնուելուն համար յընթացս 5 տարուայ, ըստ Կոստանդիանոսի կարգադրութեան՝ 4 տարուայ, ըստ Յուստինիանոսի օրէնքի՝ 10 տարուայ, ըստ Լեւոնի՝ անորոշ ժամանակով մինչեւ գերութեան վերջ (*Суворов, 335 *երես), 3) ամուսիններից մէկի խելագարութեան պատճառով, 4) վանականութեան մէջ մտնելու համար, 5) մարդուն եպիսկոպոս ընտրուելու դէպքում, պայմանով, որ կինը հեռու վանքերից մէկը քաշուի: Մինչեւ 10-րդ դարը պսակը լինելով թէ քաղաքացիական եւ թէ եկեղեցական կապ, ենթարկւում էր պետական օրէնքներին իւր հետեւանքներով, 10-րդ դարից յետոյ, երբ պսակը դարձաւ կայսերական հրամանով եկեղեցական խորհուրդ, առանց որի օրինաւոր համարուել չէր կարող, յունական եկեղեցին սկսեց յարմարուել կայսերական օրէնքների ցոյց տուած կէտերին ամուսնալուծական դէպքերում: Օտար եկեղեցիների այժմեայ ամուսնալուծական կանոնների մասին կխօսենք Գ գրքում:*

ԿԱՆՈՆԱՑՈՅՑ

1. Ագապի մասին 160, 271-272, 367-368
2. Ազգակցական չհասական աստիճան 67, 75-76, 172-173, 224, 237-238, 303, 317, 335, 338, 406-407, 450
3. Աթանասի կանոնները 178
4. Աղանդաւոր՝ Մաքուրներ 115
5. Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոս 114, 124
6. Աղքատներին օգնել 80
7. Աղօթք անելիս արեւելք դառնալ 59
8. Ամուսնալուծութիւն 174-175, 233-235, 281-282, 433, 450, *տես եւ* կնաթողութիւն
9. Ամուսնութեան մասին 66-67
10. Այրեաց եւ որբոց մասին 173, 501-503
11.Անառակութեան մասին 173, 176
12. Անասնագէտի մասին 139, 171, 335, 337
13. Անկիւրիայի ժողով 135, 136
14. Անոմեան աղանդ 123
15. Անու ժողով 307, 308
16. Անտիոքի եպիսկոպոս 114, 124
17. Անտիոքի ժողով 151
18. Անցաթղթի մասին 78, 154-155, 161, 318, 429, 431, 453
19. Աշխարհականի մասին 62, 74, 76, 82, 83-88, 116, 153-154, *տես եւ* հաւատացեալ
20. Աշտիշատի ժողով 223
21. Ապողինարեան աղանդ 123, 127
22. Ապոտակտիտներ աղանդ 175
23. Ապօրինի կնապահների մասին 434
24. Առաքելական աւանդութիւն 35
25. Առաքելական կանոններ 40, 58, 68
26. «Առաքելական կարգադրութիւններ» 50
27. Առեւանգման մասին 138, 173-174, 235, 338, 407
28. Աստղագէտների մասին 63, 160
29. Արեւմտեաններ «ծրար» 126
30. Արիոսական Եւդոքսեան աղանդ 123, 127-128
31. Արուագէտների մասին 171, 176, 335, 404
32. Աւետարանի մասին 31, 62, 159

Բ.

1. Բազմամուսնութիւն 144, 171
2. Բանադրուածների իրաւունքը 127, 305

3. Բանադրութիւնը լինի խորհրդով 64, 114
4. Բանադրութիւնը վերցնում է բանադրողը 78, 114-115, 240, 406, 408, 431, 444
5. Բարեգործական հաստատութիւններ 225-226, 304
6. Բարեկարգ 163, *տես եւ* գործակալ
7. Բարոյական օրէնք 19
8. Բարսեղ Մեծի կանոններ 169
9. Բորոտի մասին 139
10. Բռնաբարութեան մասին 85

Գ.

1. Գանգրայի ժողով 147
2. Գէորգ Դ-ի կանոնները 445
3. Գլխաւոր եպիսկոպոս *տես* կաթուղիկոս
4. Գողերի մասին 143
5. Գործակալի մասին 163, 441
6. Գրակարդացի մասին 77, 81, 85, 154, 157, 176
7. Գրիգոր Աստուածաբանի կանոններ 180
8. Գրիգոր Լուսաւորչի կանոններ 353
9. Գրիգոր Նիւսացու կանոններ 180
10. Գօշ Մխիթար 545

Դ.

1. Դատաւորները արդար լինեն 64
2. Դատելու մասին 241-242, 320, 334, 337
3. Դաւանափոխների դարձը 116, 119
4. Դաւանութեան մասին 20
5. Դիոնեսիոս Աղեքսանդրացու կանոնները 179
6. Դուինի Ա ժողով 253
7. Դուինի Բ ժողով 260
8. Դուինի Գ ժողով 275
9. Դուինի Դ ժողով 276
10. Դուինի Ե ժողով 287
11. Դպիրների մասին 267
12. Դռնապանի մասին 61, 160

Ե.

1. Եկեղեցական աւանդութիւն 35
2. Եկեղեցական ժողովի մասին 79, 114, 123-124, 126, 130-131, 155

3. Եկեղեցական իրաւունքի աղբիւրները 30
4. Եկեղեցական իրաւունքի անունները 21
5. Եկեղեցական իրաւունքի յարաբերութիւնը ուրիշ գիտութիւնների հետ 22
6. Եկեղեցական իրաւունքի նիւթը 24
7. Եկեղեցական օրէնք 19
8. Եկեղեցականը երաշխաւոր լինել չի կարող 76
9. Եկեղեցականը կին չպահի 112, 238
10. Եկեղեցականի արատի մասին 86
11. Եկեղեցականի ընտրութիւնը 64, 114, 239
12. Եկեղեցականի շորի մասին 267-268
13. Եկեղեցականի չտեղափոխելը 117, 325
14. Եկեղեցի կառուցանել 509
15. Եկեղեցի օծել 240, 300, 338
16. Եկեղեցին ի՞նչ է 369-370
17. Եկեղեցիների դաւանաբանական բաժանումը 20
18. Եկեղեցու անօթները 85, 268, 386, 511
19. Եկեղեցու բակում չքաղել 270, 367, 473
20. Եկեղեցու գործերի կառավարութիւն 475-476
21. Եկեղեցու կայքի կառավարութիւնը 80, 139, 156, 372, 494-500
22. Եկեղեցու մասին 15
23. Եկեղեցու վաւերական գրքերը 88, 163, 179, 306, 339
24. Եկեղեցու տուրքի մասին 371-373
25. Եպիսկոպոս Ելիայի՝ Երուսաղէմի 115
26. Եպիսկոպոսը առանց պատճառի եւ իրաւունքի թեմը չթողնի 74, 79, 124, 154-155
27. Եպիսկոպոսը բռնի՝ աշխարհականի միջոցով առաջնորդութիւն չստանայ 78, 327, 405
28. Եպիսկոպոսը չխառնուի աշխարհական գործերում 86
29. Եպիսկոպոսի ապրուստը 70, 322, 372, 391
30. Եպիսկոպոսի գոյքի մասին 80, 278, 328, 372
31. Եպիսկոպոսի դատման մասին 85, 127, 155-156, 165, 166, 482
32. Եպիսկոպոսի ընտրութիւն եւ ձեռնադրութիւն 68, 85-86, 111-114, 138, 155-157, 239, 326, *տես եւ* թեմական առաջնորդ
33. Եպիսկոպոսի մասին 69, 70-72, 77-80, 81-90, 112, 124-125, 139, 277-278, 286-289
34. Եպիսկոպոսի պարտքը եւ իրաւունքը 74, 77-80, 87, 114, 117, 139, 154-155, 165-167, 277-278, 300, 318-319, 371-372, 415-416,

485-486
35. Եպիսկոպոսին պատժելը 75, 77, 78, 79, 81, 85, 87, 126, 131, 155-156, 166, 229
36. Եպիսկոպոսք՝ Հռոմի, Աղեքսանդրիայի, Եգիպտոսի, Լիբանանի, Պենտապոլսի, Անտիոքի 114
37. Երգիչ-սաղմոսասաց 61, 81, 85, 159, 160
38. Երդման մասին 473
39. Երդմնեցուցիչ 61, 154, 160
40. Երեսփոխների մասին 426, 497-498
41. Երէցի մասին *տես* քահանայ
42. Երկապսակը հոգեւորական չդառնայ 75, 265, 365
43. Երկապսակի մասին 145, 157, 171
44. Երնջակու ժողով 306
45. Երուսաղէմի եպիսկոպոս 115
46. Երուսաղէմի ժողով 325
47. Երուսաղէմի պատրիարք 525-526
48. Եփեսոսի ժողով 128
49. Եւդոքսեան աղանդ 123
50. Եւնոմեան աղանդ 123, 126-127

Զ.

1. Զատկի մասին 61

Է.

1. Էնկրատիտների մասին՝ աղանդաւորներ 175

Ը.

1. Ընթերցող *տես* գրակարդաց
2. Ընծայական թուղթ *տես* անցաթուղթ

Թ.

1. Թագաւորը կարող է բեմ բարձրանալ 65
2. Թագաւորին զուր տեղից նախատողը պատժւում է 87-88
3. Թադէոս առաքեալի կանոնները 330
4. Թեմական առաջնորդ 485-488
5. Թէոփիլոս Աղեքսանդրացու կանոնները 181
6. Թրակիայի եպիսկոպոս 124

Ժ.

1. Ժամերգութեան կարգերը 65, 293-297, 322, 428
2. Ժառանգական քահանայութիւն 279, 282
3. Ժառանգաւորի մասին 83-86, 430

Ի.

1. Իրաւունքի մասին 15
2. Իւղ երախայութեան 291, 341
3. Իւղ հիւանդաց օծման 291, 322
4. Իւղ մկրտութեան 341, *տես եւ* մեռոն

Լ.

1. Լատինասէր կաթուղիկոսներ եւ ժողովներ 323
2. Լաւոդիկիայի ժողով 157
3. Լուսագին 426, 427

Խ.

1. Խաղաղական թուղթ 154, *տես եւ* անցաթուղթ
2. Խնամական չհասական աստիճան 67, 173, 236, 468
3. Խոստովանահայր 319, 450
4. Խոստովանութիւնը չյայտնել ուրիշին 270, 357

Ծ.

1. Ծննդական մատեան 425
2. Ծննդեան տօն 61, 296, 397
3. Ծուխ քահանայի 78, 153, 278, 279-282, 283, 431, 446

Կ.

1. Կաթուղիկոսը ենթարկւում է ընդհանուր ազգային ժողովի իրաւասութեան 306, 307, 310
2. Կաթուղիկոսի ընտրութիւնը 112, 512-514
3. Կաթուղիկոսի մասին 60, 79, 477-480
4. Կախարդների մասին 63, 142, 160, 176, 177, 335
5. Կամիլաւկայի մասին 472, 473, *տես եւ* քահանայի թասակը
6. Կանոնական թուղթ 154, *տես եւ* խաղաղական թուղթ
7. Կարգալուծութեան մասին 63, 71, 72, 73-75, 76-86, 117-118, 130-131, 143, 153, 154, 155-156, 175, 228, 263-268, 300, 335, 366, 367, 405-408
8. Կելեստիոս 129-131
9. Կեսարիայի ժողով 141
10. Կիսարիոսական աղանդ 123

11. Կիսասարկաւագներ 60, 81, 85, 154, 159-160
12. Կիւրակին տօնել 59
13. Կիւրակի օրը չչոքել 119
14. Կիւրեղ Աղեքսանդրացի 181
15. Կղերականը կին չպահի 111, 238
16. Կղերականի ապրուստը 70, 72-74
17. Կղերականի մասին 69, 73, 76, 83-86
18. Կղերականի պարտք, իրաւունք 74-75, 83- 86, 117
19. Կնաթողութեան մասին 82, 171, 175, 233-234, 235, 337, 357
20. Կնքահայրական չհասութիւն 433
21. Կոյսերի մասին 139-141, 172, 176
22. Կոնսիստորիաների մասին 489-490
23. Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոս 125
24. Կուսակրօն հոգեւորական *տես* վանական
25. Կուսանի պսակ 232, 272

Հ.

1. Հաղորդել մահամերձ պատժապարտին 117
2. Հաղորդել մոմով եւ բուրվառով 319
3. Հաղորդութեան կարգը 118
4. Հաղորդութիւնը իբրեւ օրհնութիւն չուղարկել եկեղեցուց 158, 367
5. Հաղորդութիւնը ջրախառն չլինի 290, 334, 342
6. Համբարձման տօն 62
7. Հանգուցեալների վրայ լացուկոծ չանել 225, 237, 429
8. Հանգուցելոց յիշատակ կատարել 304
9. «Հարց հետեւողաց» կանոնները 336
10. Հարցուկների մասին 63, 236
11. Հարքի ժողով 308
12. Հաւատացեալների մասին 63, 73, 81, 116, *տես նաեւ* աշխարհական
13. Հաւատուրացների մասին 236
14. Հեթանոսի հետ յարաբերութիւն չունենալ 63, 85
15. Հերետիկոսների մասին 81, 127, 157, 158, 160, 170
16. Հերձուածողների մասին 160, 170
17. Հոգեգալուստ 62
18. Հոգեմարտներ աղանդ 123
19. Հոգեւոր կառավարութիւններ 489-493
20. Հոգեւոր դպրոցներ 489-493
21. Հոգեւորական արբեցող եւ կաշառակեր 429

22. Հոգեւորական լինել չի կարող երկապսակը 75, 76, 365
23. Հոգեւորականը հարկ չի տալու 505
24. Հոգեւորականի դատի մասին 78, 240, 337, 511
25. Հոգեւորականութեան (աշխարհիկ) իրաւունքի եւ պարտքի մասին 505-508
26. Հոգեւորականութեան մասին 491-493, 503-505
27. Հռոմի եպիսկոպոս 114, 125, 164-165
28. Հռոմկլայի ժողով 311

Ձ.

1. Ձեռնադրութեամբ է որոշւում աւագութիւնը 267
2. Ձեռնադրութեան մասին 63, 64, 68, 79, 85, 86, 111, 117, 138,165
3. Ձեռնադրութիւնը կաշառքով չլինի 78, 446
4. Ձեռնադրութիւնից յետոյ ամուսնանալ չի կարելի 77, 138, 172, 408
5. Ձեռք դնելու մասին 115

Մ.

1. Մակար Երուսաղէմի եպիսկոպոսի կանոնները 339
2. Մակեդոնականներ՝ աղանդաւորներ 127
3. Մանկասպանութիւն 337
4. Մատաղի մասին 334
5. Մատեան՝ ծննդեան, թաղման, զարդուց 425, 429
6. Մարկեղեան աղանդ 123
7. Մարտիրոսաց յիշատակը տօնել 60, 65
8. Մարտիրոսաց նշխարներ 234
9. Մաքուրներ՝ աղանդաւորներ 115
10. Մաքսիմոս Շնական 125
11. Մեծ պաս *տես* Քառասնօրեայ պաս
12. Մեռոն 291, 300, 341, 366, 478
13. Մետրոպոլիտ 154, 155, 158
14. Մծղնէութեան մասին 241, 298, 299
15. Մկրտիչ Ա-ի կանոնները 471
16. Մկրտութեան աւազանը քարից լինի 269, 292
17. Մկրտութեան ձէթ *տես* իւղ մկրտութեան
18. Մկրտութեան մասին 81, 82, 145, 161, 162, 266, 269, 341, 366
19. Մկրտութեան պատրաստուող 119
20. Մկրտութիւնը անօթի անել 317
21. Մկրտութիւնը կատարել եկեղեցում 427

22. Մկրտութիւնը 8-րդ օրը անել 62, 427, 451
23. Մոմավաճառութեան մասին 426, 430, 498
24. Մոնտանիստներ աղանդ 127-128
25. Մոսկուայի եւ Պետերբ. հայոց. եկեղ. կառավարութեան մասին 499-500

Յ.

1. Յայտնութեան տօնը 61
2. Յարութիւն *տես* Զատիկ
3. Յիսնակի օրերը չչոքել 119
4. Յովհան Մանդակունու կանոնները 342

Ն.

1. Նեստոր 131
2. Ներսէս Ե-ի կանոնները 425
3. Ներսէս Շնորհալու կանոնները 392
4. Ներքինացած հոգեւորական եւ աշխարհական 76, 111
5. Նէոկեսարիայի ժողով 143
6. Նիկիական ժողով 108
7. Նշանադրութեան կանոններ 328, 448-450
8. Նովատեանք աղանդաւորք 127-128, 158

Շ.

1. Շաբաթը տօնել 60
2. Շաբթապաս 335
3. Շահ *տես* տոկոս
4. Շահապիվանի ժողով 227
5. Շնացողների մասին 141, 174, 176
6. Շնացող քահանայի, կնոջ, սարկաւագի մասին 145, 171, 173, 174, 229, 334, 335

Ո.

1. Որբոց եւ այրեաց մասին 501-503, *տես եւ* այրեաց
2. Ուրարի մասին 159

Չ.

1. Չհասութիւն *տես* ազգակցական, խնամական եւ կնքահայրական չհասական աստիճաններ
2. Չորեքշաբթի պաս պահել 60

Պ.

1. Պասի մասին 59, 61, 84, 150, 289-290, 318-320, 335
2. Պատարագ չանել տներում 163
3. Պատարագել կիրակի օր 60, 265, 289, 448
5. Պատարագել շաբաթ օր 60, 265, 289, 448
4. Պատարագել Մեծ պասին 162
6. Պատարագի հացը ջերմ լինի 65, 290, 334, 341
7. Պատարագի Սեղանը քարից լինի 292
8. Պատարագի Սեղանի երախայրիքը 70
9. Պատարագող քահանայ 334, 428
10. Պատժի տեսակների մասին 116-117, 172-178, 320-322
11. Պարտաւի ժողով 299
12. Պաւղիկեաններ 119, 123, 298
13. Պենտապոլսի եպիսկոպոս 114
14. Պետական զանազան օրէնքներ հայոց եկեղեցականների վերաբերեալ 503-514
15. Պետերբուրգի, Մոսկուայի եկեղ. կառավարութիւնը 499-500
16. Պետրոս Աղեքսանդրացու կանոնները 179
17. Պոլոժենիա 474
18. Պոլսոյ ազգային ելեւմտից, կտակաց, հիւանդանոցի հոգաբարձութիւն 532-533
19. Պոլսոյ ազգ. ընդհ. ժող. կազմութիւն 535
20. Պոլսոյ ազգային թաղական խորհուրդ 534
21. Պոլսոյ ազգային կրօնական ժողով 526-528
22. Պոլսոյ ազգային ուսումնական, տնտեսական, դատաստանական, վանորէից խորհուրդներ 529-531
23. Պոլսոյ ազգային սահմանադրութիւն 514
24. Պոլսոյ ազգային քաղաքական ժողով 528-529
25. Պոլսոյ պատրիարքի ընտրութիւն, պաշտօն 520-523
26. Պոնտոսի եպիսկոպոս 124
27. Պոռնիկների պատիժը 141-142, 337, 356
28. Պսակ երրորդ 175, 302
29. Պսակ չորրորդ եւ հինգերորդ 433
30. Պսակը անօթի անել 317
31. Պսակը եկեղեցում լինի 292-293
32. Պսակը՝ երբ անվաւեր է 511
33. Պսակի մասին 67, 75, 143, 144, 162, 173-174, 272, 355, 356, 367, 407, 431, 443, 450
34. Պսակի օրերը 162, 289, 406-407, 433

35. Պսակուողների տարիքը 272, 318, 407, 508-509
36. Պտուղ (արգանդի) ոչնչացնողի պատիժը 141, 170, 335

Ջ.

1. Ջադուկների մասին 142
2. Ջահընկալի մասին 61

Ռ.

1. Ռուսադաւանին մկրտող, հաղորդող, պսակող հայ քահանան ի՛նչ պատիժներ է ստանում 510-511

Ս.

1. Սաբբատեան աղանդ 127-128
2. Սաբեղեան աղանդ 123, 127-128
3. Սակոֆորներ աղանդ 175
4. Սահակի կանոններ 363
5. Սաղմոսերգու 77, *տես* երգիչ
6. Սարդիկէի ժողով 164
7. Սարկաւագի ապրուստը 70
8. Սարկաւագի մասին 60, 62, 69, 70-72, 77-78, 80-81, 112, 137-138, 145, 153, 159
9. Սարկաւագի պատիժը 77, 78, 87, 138, 330
10. Սարկաւագի պարտք եւ իրաւունքը 75, 87, 117, 269, 268
11. Սարկաւագի պսակման մասին 75
12. Սարկաւագուհի 119, 174
13. Սեղանը քարից լինի 334
14. Սեղանը (եկեղեցու) օրհնի եպիսկոպոսը 334
15. Սինոդի մասին 480-485
16. «Սուրբ Աստուած»-ի մասին 293, 322
17. Սուրբ Գիրք 31
18. Սպանողների մասին 141, 142, 171, 174-175
19. Սսի ժողովի մասին 314, 315
20. Սսի եւ Էջմիածնի վիճակ 325

Վ.

1. Վախթանգ վրաց թագաւորի կանոնները 550
2. Վանականի ամուսնութիւնը 77, 139, 238, 274, 338, 354, 356
3. Վանականութիւն 66, 172, 226, 238, 274, 304, 368, 403-405, 445-447, 491-493, 403-505
4. Վանահայրերի մասին 404-405

5. Վանքերի արդիւնքը 369-372, 405
6. Վանքերի մասին 66, 301, 369-370
7. Վաշխ չառնել 63, 81, 118, 157, 172, 271, 354
8. Վկայաբուղթ 161, *տես եւ* անցաբուղթ
9. Վհուկների մասին 63, 160

Տ.

1. Տանտիկին չպահեն հոգեւորականները 238
2. Տասնչորսականներ աղանդ 127-128, 158
3. Տիեզերական ժողով 107
4. Տիրուհու (քահանայի կնոջ) մասին 230-231
5. Տոկոս չառնել 63, 81, 118, 354

Փ.

1. Փիլիպպոս առաքեալի կանոններ 336
2. Փոտինեան աղանդ 123, 158
3. Փռիւգներ 127-128, 158

Ք.

1. Քահանայապետը գործերը վարի խորհրդով 63
2. Քահանայի ապրուստը 69, 263, 264, 268, 270, 271, 272-273, 279, 283-284, 324, 328, 365, 366, 373, 501-503
3. Քահանայի աւագութիւնը ըստ ձեռնադրութեան 267
4. Քահանայի ընտրութիւնը եւ յատկութիւնները 64, 145, 146, 238, 272, 282-283, 317, 328, 334, 335, 442-444, 446-448
5. Քահանայի հերթապահութեան մասին 268, 301, 366-368
6. Քահանայի մասին 60, 64, 65, 68, 70-72, 77-78, 80-85, 87-88, 111, 115, 116-117, 138, 143, 153-154, 230, 273, 279, 282-283, 288-289, 321, 322, 334-335, 365-369, 405-407
7. Աւագ քահանայի պարտաւորութիւնը 425, 427-430, 450-453
8. Քահանայի պարտք եւ իրաւունքը 75, 78, 87, 367-369, 428-429, 430-440
9. Քահանայի տարիքը 146, 317, 334
10. Քահանայութիւն տալ փորձման ենթարկելով 115-116
11. Քահանան թասակ չկրի եկեղեցում (կամիլաւկա) 427, 472
12. Քահանան կարող է բոլոր այլադաւան քրիստոնէից հոգեւոր պէտքերը կատարել, բացի յունադաւաններից 473
13. Քահանան պոռնկութեան, երդմնազանցութեան, գողութեան համար լուծուի կարգից 77, 229-230
14. Քահանան տգէտ չլինի 265, 335, 365, 371, 443, 446

15. Քառասնօրեայ պասի մասին 61, 85, 161, 162, 273, 335
16. Քառասունք պահելու մասին 335, 448
17. Քաւղեաներ 63
18. Քորեպիսկոպոս 115, 138, 146, 154, 300, 305, 319, 365-364

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներսէս արք. Մելիք-Թանգեան*5*
1. Եկեղեցի եւ իրաւունք15
2. Եկեղեցական եւ բարոյական օրէնքների տարբերութիւնը19
3. Եկեղեցիների դաւանաբանական բաժանումը20
4. Եկեղեցական իրաւունքը զանազան անունների տակ21
5. Եկեղեցական իրաւունքի յարաբերութիւնը աստուածաբանութեան
եւ ուրիշ իրաւաբանական գիտութիւնների հետ.22
6. Եկեղեցական իրաւունքի զբաղման նիւթը24
7. Մշակման եղանակները24
8. Եկեղեցական իրաւունքի պատմական եւ այժմեայ համակարգութիւնը26
9. Մեր եկեղ. իրաւունքի մշակման ծրագիրը29
10. Հայոց եկեղ. իրաւունքի աղբիւրները30

Ա. Ընդհանուր աղբիւրներ

11. Սբ Գիրք*31*
12. Առաքելական եւ եկեղեցական աւանդութիւն*35*
13. Առաքելական կանոններ40
14. «Առաքելական կարգադրութիւններ»50
15. Ա առաքելական 34 կանոնը58
16. Բ առաքելական կանոններ68
17. Առաքելական կանոնների գրաբար բնագիրը90
18. Երեք տիեզերական ժողովները*107*
19. Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովի կանոնները108
20. Կոստանդնուպոլսի Բ տիեզ. ժողով128
21. Եփեսոսի Գ տիեզ. ժողով128
22. Վեց արտաքին տեղական ժողովները*133*
23. Անկիւրիայի եւ Կեսարիայի ժողովներ135
24. Նէոկեսարիայի ժողով143
25. Գանգրայի ժողով147
26. Անտիոքի ժողով151
27. Լաւոդիկիայի ժողով157
28. Սարդիկէի ժողով164
29. Օտար սբ հարց կանոններ*167*
30. Բարսեղ Մեծի կանոններ169

31. Աթանասի կանոններ178
32. Դիոնեսիոս Աղեքսանդրացու կանոններ179
33. Պետրոս Աղեքսանդրացու կանոններ179
34. Գրիգոր Սքանչելագործի կանոններ179
35. Գրիգոր Նիւսացու կանոններ180
36. Գրիգոր Աստուածաբանի եւ Ամփիւղոքոսի թուղթը180
37. Թէոփիլոս Աղեքսանդրացու կանոնները181
38. Կիւրեղ Աղեքսանդրացու թղթերը181
39. Տիեզերական ժողովների կանոնների գրաբարը *182*
40. Վեց տեղական արտաքին ժողովների կանոնների գրաբարը. *189*

Բ. Ազգային աղբիւրներ

41. Ազգային եկեղեցական ժողովներ *219*
42. Աշտիշատու ժողով223
43. Շահապիվանի ժողով227
44. Շահապիվանի ժողովի գրաբար բնագիրը243
45. Դուինի Ա ժողով253
46. Դուինի Բ ժողով260
47. Դուինի Գ ժողով275
48. Դուինի Դ ժողով276
49. Դուինի Ե ժողով287
50. Պարտաւի ժողով299
51. Երնջակու ժողով305
52. Անի քաղաքի ժողով (970 թ.)307
53. Հարքի ժողով308
54. Անի քաղաքի ժողով (1036 թ.)309
55. Հռոմկլայի ժողով.311
56. Սսի ժողով (մասնաւոր)314
57. Սսի ժողով315
58. Լատինասէր կաթուղիկոսներ եւ ժողովներ323
59. Երուսաղէմի ժողով325
60. Հայոց սբ հարց կանոնները *330*
61. Թադէոս առաքելոյ կանոններ330
62. Փիլիպպոս առաքելոյ կանոններ336
63. Հարց հետեւողաց կանոններ336
64. Երուսաղէմի Մակար եպիսկոպոսի կանոններ339
65. Յովհան Մանդակունու կանոններ.342
66. Թադէոս առաքեալի կանոնների գրաբարը343

67. Մակար եպիսկոպոսի կանոնների գրաբարը348
68. Գրիգոր Լուսաւորչի կանոնները353
69. Նոյնը՝ գրաբար359
70. Սբ Սահակի կանոնները363
71. Նոյնը՝ գրաբար373
72. Ներսէս Շնորհալու կանոնները.392
73. Նոյնը գրաբար410
74. Կաթուղիկոսական կարգադրութիւններ*425*
75. Ներսէս Ե-ի կանոնները425
76. Նոյնը գրաբար435
77. Գէորգ Դ-ի կանոնները445
78. Նոյնը գրաբար.460
79. Մկրտիչ Ա-ի կանոնները467
80. Սինոդական կարգադրութիւններ*471*

Գ. Պետական աղբիւրներ

81. Պոլոժենիա 1836 թուի*474*
82. Հայ-լուսաւորչական դաւանութեան հոգեւոր գործերի կառավարութեան մասին (Հայոց Եկեղեցու իրաւունքները)475
83. Էջմիածնի ծայրագոյն պատրիարքի մասին477
84. Էջմիածնի Սինոդի մասին480
85. Թեմական առաջնորդների մասին485
86. Կոնսիստորիաների մասին.489
87. Հոգեւոր կառավարութիւնների մասին491
88. Հոգեւոր դպրոցների մասին493
89. Վանքական եւ եկեղեցական գոյքերի մասին494
90. Պետերբուրգի եւ Մոսկուայի եկեղեցիների մասին499
91. Հոգեւորականների եկամուտի մասին459
92. Կուսակրօն հոգեւորականութեան մասին504
93. Աշխարհիկ հոգեւորականութեան մասին505
94. Աշխարհիկ հոգեւորականութեան իրաւունքների եւ պարտաւորութիւնների մասին.506
95. Հոգեւորականների հարկ չտալու մասին508
96. Պսակուողների տարիքի մասին508
97. Եկեղեցի շինելու իրաւունքի մասին.509
98. Ռուսադաւանի օրինակատարութիւններ անող հայ քահանայի պատիժը510
99. Հայոց Եկեղեցու սրբազան անօթների մասին510
100. Կովկասի փոխարքայի կանոնները կաթուղիկոսական

աշխարհական պատգամաւորների ընտրելու վերաբերմամբ511
101. Պոլսոյ ազգային սահմանադրութիւն*514*
102. Հիմնական սկզբունք519
103. Պատրիարքի ընտրութիւն520
104. Պատրիարքի պաշտօն եւ պարտաւորութիւն523
105. Պատրիարքի դիւանատուն524
106. Սբ Երուսաղէմի պատրիարք525
107. Պոլսոյ կրօնական ժողով526
108. Պոլսոյ քաղաքական ժողով528
109. Պոլսոյ ուսումնական խորհուրդ529
110. Տնտեսական խորհուրդ530
111. Դատաստանական խորհուրդ531
112. Վանորէից խորհուրդ531
113. Ելեւմտից հոգաբարձութիւն532
114. Կտակաց հոգաբարձութիւն533
115. Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւն533
116. Թաղական խորհուրդ534
117. Ազգային ընդհանուր ժողովի կազմութիւն եւ պարտաւորութիւն535
118. Ընտրութիւն եկեղեցական երեսփոխանաց536
119. Ընտրութիւն աշխարհական երեսփոխանաց536
120. Եղանակ ընտրութեան537
121. Քուէարկութիւն539
122. Ընդհանուր կանոնք ժողովոց եւ խորհրդոց541
123. Ազգային տուրք541
124. Ազգային գաւառական վարչութիւն542
125. Վերաքննութիւն սահմանադրութեան543

Զանազան ժողովածուներ

126. Զանազան աղբիւրներ*544*
127. Մխիթար Գօշ545
128. Վրաց Վախթանգ թագաւորի օրէնքները549

129. Կանոնացոյց*553*

Յաւելուած Ա
Փիլիպպոս առաքեալի կանոնների գրաբարը
«Հարանց հետեւողաց» կանոնների գրաբարը
Յաւելուած Բ

Համառոտագրութիւնների ցանկ
Հեղինակի գործածած հիմնական աղբիւրների ցանկ

ՑԱՆԿ

Երկու խօսք564

Ա. Եկեղեցու կազմակերպութիւնը

Ա. Եկեղեցու անդամների մասին565
Բ. Եկեղեցու անդամի պարտք եւ իրաւունքը568
Գ. Եկեղեցու անդամութիւնից զրկուելը570
Դ. Եկեղեցու անդամների բաժանմունքը571
Ե. Հոգեւորական դառնալու պայմանները572
Զ. Ձեռնադրող անձի լիազօրական պայմանները580
է. Ձեռնադրութեան վաւերական պայմանները584
Ը. Հոգեւոր դասակարգի ընդհանուր յատկանիշները586
Թ. Նուիրապետութեան անդամները592
Ա) Եպիսկոպոսներ592
Բ) Քահանաներ599
Գ) Սարկաւագներ602
Ժ. Վանական դասակարգ606

Բ. Եկեղեցու ընդհանուր կառավարութիւնը

Ա. Եկեղեցու վարչական կառավարութիւնը

1) Ընդհանուր եկեղեցու կառավարութիւնը614
2) Ազգային եկեղեցու կառավարութիւնը619
Ա) Նախալուսաւորչեան եկեղեցին621
Բ) Նախասահակեան եկեղեցին629
Գ) Ազգային շրջան632
3) Գլխաւոր եպիսկոպոս634
4) Մետրոպոլիտների մասին634
5) Արքեպիսկոպոս եւ էկզարխ.637
6) Պատրիարքութիւններ.638
Դ) Հայոց հայրապետութիւնը641
Ե) Հայոց պատրիարքութիւնները եւ կաթողիկոսները652
Զ) Պօլսոյ հայոց պատրիարքութիւնը654
է) Սսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնները655

Ը) Թեմերի եկեղեցական կառավարութիւնը657
Թ) Գիւղական եկեղեցիների կառավարութիւնը (Պատարագի զարգացման ընթացքը)
7) Վանական կառավարութիւն.667

Բ. Եկեղեցու տնտեսական կառավարութիւնը

Ա) Եկեղեցիների եւ վանքերի տնտեսավարութիւնը670
Բ) Բարեգործական հիմնարկութիւնների կառավարութիւնը.680

Գ. Եկեղեցու օրէնսդրութիւնը

Դ. Եկեղեցու դատավարութիւնը

1) Եկեղեցական դատի հիմունքները686
2) Եկեղեցական դատի առարկան689
3) Պատիժներ691
4) Նախկին դարերի եկեղեցական դատաստանը692
5) Նախկին դարերի դատավարութիւնը698
6) Եկեղեցական դատը հայոց մէջ701

Ե. Պսակի մասին

Ա) Երկակների պսակ728
Բ) Երրորդ պսակ729
Գ) Չորրորդ պսակ730
Դ) Նշանադրութիւն731
Ե) Պսակադրութիւն (ազգակցական, խորթական, խնամական, կնքահայրական, որդեգրական չհասութիւն)
Զ) Պսակալուծութիւն750